FELSEFE IŞIĞIYLA ARAYIŞLAR

PROF. DR. NEJAT BOZKURT

AYRINTI

PHİLOSOPHİA AYRINTI

Ayrıntı: 669
Felsefe Dizisi: 1

Felsefe Işığıyla Arayışlar
Prof. Dr. Nejat Bozkurt

Düzelti
Mehmet Celep

© 2012, Nejat Bozkurt

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Tasarımı
Gökçe Alper

Kapak Resmi
Leemage/Universal Images Group/Getty Images Turkey

Dizgi
Esin Tapan Yetiş

Baskı
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No.:244 Topkapı/İstanbul
Tel.: (0212) 612 31 85
Sertifika No.: 12156

Birinci basım *2012*

ISBN 978-975-539-700-9
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Hobyar Malı. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

Felsefe Işığıyla Arayışlar

Prof. Dr. Nejat Bozkurt

AYRINTI

NEJAT BOZKURT

10 Ekim 1945 yılında Ankara'da dünyaya geldim. İlk ve ortaokulu Keçiören'de, liseyi Ankara Gazi Lisesi'nde okudum. Yükseköğrenimimi Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü'nde yaptım. Burada Ord.Prof.Dr.Aydın Sayılı'dan Bilim Tarihi, Prof.Dr.Nusret Hızır'dan Sembolik Mantık, Felsefe Tarihi ve Bilim Felsefesi; Prof.Dr. Necati Akder'den Metafizik ve Genel Felsefe, Prof. Dr. Alexandre Wexliard'dan Psikoloji, Doç.Dr.Teo Grünberg'den Modern Mantık; ayrıca yardımcı disiplin olarak Prof. Dr. Samim Sinanoğlu ve Prof.Dr. Ayşe Sarıgöllü'den Latince ve Doç. Dr. Doğan Aksan'dan Dilbilim derslerini aldım. Yüksek Lisansımı Hacettepe Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Felsefe Bölümü'nde Doç. Dr. İoanna Kuçuradi yönetiminde hazırladığım, *"Çağımızda Bazı Hümanism Anlayışları: William James (Pragmatism), Jean-Paul Sartre (Varoluşçuluk), Adam Schaff (Marksism)"* adlı tezle tamamladım. Yine burada Ord.Prof.Dr. Suut Kemal Yetkin'den Sanat Sorunları, Prof. Dr. Bozkurt Güvenç'ten Kültürel Antropoloji, Prof.Dr. Takiyettin Mengüşoğlu'ndan Tarih Felsefesi ile Felsefî Antropoloji ve İoanna Kuçuradi'den Ahlak Felsefesi, Felsefe Problemleri ve Felsefede Araştırma derslerini aldım. Aynı zamanda Ulaştırma Bakanlığı'na bağlı TCDD'nda mütercim-tercüman olarak çalıştım. 1976 yılında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü'ne girdim ve Prof. Dr. İsmail Tunalı'nın yönettiği, *"Hegel Estetiğinde Şiir Kuramı"* konulu tezle 1981 yılında pekiyi dereceyle doktoramı tamamladım. 1983 yılında yardımcı doçent, 1987'de doçent oldum. Aynı fakültenin Sistematik Felsefe ve Felsefe Tarihi kürsülerinde Sanat Felsefesi ve Estetik, 17. ve 18.Yüzyıl Felsefeleri, Çağdaş Düşünce Akımları, Felsefenin Temel Kavramları, Özel Öğretim Yöntemleri derslerini lisans düzeyinde, Tarih Felsefesi ve Sanat Teorileri derslerini de yüksek lisans ve doktora düzeyinde verdim. Yine aynı dönemde Mimar Sinan ve Marmara Üniversiteleri Güzel Sanatlar Fakültelerinde misafir öğretim üyesi olarak uzun süre Sanat Sosyolojisi, Mitolojiler ve Sanatlar, Düşünce Tarihi ve Sanat Kuramları dersleri yaptım. 1996 yılında Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi'ne kurucu profesör olarak katıldım ve burada içinde Felsefe Bölümü de olmak üzere Türkdili ve Edebiyatı, İngilizdili ve Edebiyatı, Almandili ve Edebiyatı, Eğitim Bilimleri gibi bazı bölümlerin açılmasını sağladım ve çeşitli üniversitelerden bu bölümlere hocalar getirilmesinde katkıda bulundum. Kocaeli Üniversitesi'nin Mühendislik, Eğitim, Fizik gibi farklı bölümlerinde Bilimler Tarihi ve Felsefesi, Düşünce Tarihi, Eğitim Felsefesi, Bilimsel Araştırma Yöntem ve Teknikleri başlıklı dersler verdim. 2002 yılında Kocaeli Üniversitesi'nden emekli oldum ve ayıı yıl İstanbul Ticaret Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi'ne geçtim. Burada çeşitli bölümlerde İnsan Felsefesi, Dil ve Kültür Felsefesi, Bilimler Tarihi, Bilim Etiği gibi dersler yaptım. 2005 yılından bu yana çalışmalarımı evimde yürütmekte ve yayınlar yapmaktayım; çeşitli üniversitelerin davetlerine uyarak konferanslar vermekte, tartışmalara katılmaktayım.

TELİF VE ÇEVİRİ YAYINLARIM:

- G.W.F.Hegel, *Estetik* (Seçmeler), Say Yayınları, 1982
- I. Kant, *Seçilmiş Metinler*, Remzi Kitebevi, 1984; Say Yayınları, 2005
- G.W.F.Hegel, *Seçilmiş Parçalar*, Remzi Kitabevi, 1985; Say Yayınları, 2005
- F. Nietzsche, *Tarih Üzerine*, Say Yayınları, 1986 (5 baskı)
- Nejat Bozkurt, *Çağdaş Felsefelerden Kesitler*, Sosyal Yayınları, 1990
- Nejat Bozkurt, *Sanat ve Estetik Kuramları*, Ara Yayınları, 1992; Sarmal Yayınları, 1995; Asa Yayınları, 2000 (10 baskı)
- Nejat Bozkurt, *Eleştiri ve Aydınlanma*, Say Yayınları, 1994
- Nejat Bozkurt, *20. Yüzyıl Düşünce Akımları*, Sarmal Yayınları, 1995; Morpa Kültür Yayınları, 2000 (5 baskı)
- Nejat Bozkurt, *Bilimler Tarihi ve Felsefesi*, Sarmal Yayınları, 1996; Morpa Kültür Yayınları, 2002 (5 baskı)
- Nejat Bozkurt, *Sorularla Felsefe ve Tarihi*, Morpa Kültür Yayınları, 2003
- Nejat Bozkurt, *Felsefeyle Yaşamak*, Yorum Yayınları, 2004
- Platon, *Sokrates'in Savunması*, Serhat Yayınları, 2005
- A. Einstein, *Fizik ve Felsefe Yazıları*, Say Yayınları, 2006 (5 baskı)
- Nejat Bozkurt, *Kavramların Evrimi*, Say Yayınları, 2008 (5 baskı)
- Nejat Bozkurt, *Felsefe Işığıyla Arayışlar*, Ayrıntı Yayınları, 2012

Ayrıca *Felsefe Arkivi, Yazko Felsefe, Felsefe Dergisi, Cogito, Felsefelogos* ve *ITICU* dergilerinde telif ve çeviri olmak üzere felsefenin çeşitli konularında çalışmalarım yayımlanmıştır.

Anneme ve Babama, artan özlemle...

İçindekiler

— Önsöz 9
Felsefe Anlayışım 27
Bir Türk Felsefesi Var mı? 45
I - GİRİŞ 45
II - İSLAMİYET ÖNCESİ KAMCI (ŞAMANCI) TÜRK DÜŞÜNCESİ 58
III- İSLAMİYET DÖNEMİ TÜRK DÜŞÜNCESİ 69
IV- CUMHURİYET DÖNEMİ MODERN TÜRK DÜŞÜNCESİ 88
V- SONUÇ 99

Diyalektik Mantık - Formel Mantık Bağlamı ya da
İkideğerli Mantıktan Çokdeğerli Mantığa 112
G.W.F.Hegel'in Tarih Yorumu 138
Tarih, Sanat ve Bilimde İlerleme Sorunu 166
Müziğin Felsefesi ya da Müzik Üzerine Düşünceler 183
20. Yüzyılın Sanat Akımlarından "Fluxus" 215
Demokrasi Paradoksu ve Hoşgörü 226
Karl Marx'ın Düşünceleri Gözardı Edilebilir mi? 240
Kendimizi Eleştirebiliyor muyuz? 270
Uygarlıkların Beşiği ve Çıkar Çatışmalarının Kavşağı: Anadolu 284
Troya'dan Çanakkale'ye 292
Bilimadamları ile Siyasetçiler 300

Karikatür Sanatının Gücü 306
Aydınlanma Ruhu İnsanlık Varoldukça Yaşayacaktır 315
Aydınlanma'nın Felsefesi ve Türkiye'deki Yansımaları 335
Cumhuriyet Türkiye'sinde Felsefenin Gelişme Evreleri 346
Kendisini Her Zaman Yeniden Yaratabilen Kuşak: Gençlik 363
İslam Uygarlığında Bilim ve Felsefenin Yeri 374
I- GİRİŞ 374
II- ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA BİLİM İLE FELSEFENİN YÜKSELİŞİ 386
III– İMAM GAZALİ'NİN BİLİM İLE FELSEFE KARŞITI TUTUMU 413
IV- BİLİMSEL DEVRİM İSLAM DÜNYASINDA NEDEN GERÇEKLEŞMEDİ? 427
V- SONUÇ 444

İslam Uygarlığı Neden Geri Kaldı? 459
Yeni Bir İnsanhakları ve Demokrasi Etiği Olanaklı mı? 496
Sanatçılar Toplumları Dönüştürebilirler mi? 509
Temiz Çevre İnsanın Varolabilme Koşuludur 529
Akla Dayalı Bir Din Olanaklı mı? 543
Küresel Sorunların Çözümünde Ekonomi Etiğinin Gerekliliği ve Önemi 566
Felsefe Açısından Ahlak ile Ticaret Etkileşimine İlişkin Bazı Düşünce ve Saptamalar 582
I- GİRİŞ 582
II- DÜNYA TİCARETİNİN SERÜVENİ 585
III– TİCARET AÇISINDAN SERMAYE, REKABET VE KÂR 594
IV- TİCARET İLE ETİK ARASINDA KURULMASI GEREKEN ZORUNLU BAĞ 601
V- SONUÇ 607
Kaliteli Yaşamın Felsefesi 612

Önsöz

Felsefe Işığıyla Arayışlar başlığını taşıyan bu kitap bir felsefe araştırmasıdır. Nedir önce şu felsefe? İlk anlamı bilgelik sevgisi demektir. Bilgelik de bilgi peşine düşme, her türlü bilgiyi eldeetmeyi amaçlama, tüm bilgiye sahipolma yolunda olma anlamına gelir. Bilge de bu yolda olan demektir. Peki, felsefe araştırması nedir? Genel olarak bilgi, varlık, insan ve değer konularında toplu ve tutarlı bir görüş eldeetme ve bunu yaşama yansıtma çabasıdır. Felsefeyle uğraşan öncü filozoflar, İonya düşünürleri, insanın içinde yaşadığı doğayı anlama çabasını ve evrene odaklanmayı kendilerine kaygı edindiler; *"Arkhe nedir?"*, *"Varlığın kurucu ilkesi, temel nedeni ya da anamaddesi nedir?"* sorusunu ortaya attılar; varlığın anamaddesini, en eski ve ilk yapısını, ilke ve özünü bulmak suretiyle onu bilebileceklerini sandılar. Daha sonra felsefe, insanın kendisine ve toplumsal yaşamına dönük sorgulamalara yöneldi. Ortaçağda ise dinin başat durumu, düşüncenin dine koşut bir anlam kazanmasına nedenoldu. Rönesans'la birlikte de bilimsel anlayış öneçıktı ve sanatsal düşünme ve yapılanma önemkazandı. 18. ve 19. yüzyıllarda ise felsefe bilimin rehberliğinde yolalarak bazen onun açtığı yolda ilerledi, bazen de ona yolgösterdi. Günümüzde felsefe, karşımıza çıkan ya da bizim kendimizin yarattığı problemler üzerinde yine çözümlemeler, yorumlar yaparak onları anlamaya ve halletmeye çalışmaktadır. Araştırma herşeyden önce bir eleyip seçme, bir eliminasyon işidir. Bilindiği üzere felsefeyi ilgilendiren oluşumlar, döneminin koşullarından bağımsız değildir ve her toplumda felsefe, farklı yaklaşım ve istekleri canlı tutmuştur. Bu nedenle felsefe bilgisi, giderek genişleyen bir yığılımın, bir birikimin ürünü olmuş, bunu, din ve mitolojiden bağımsızlaşarak sağlamıştır. Felsefenin kendini varetmesi, her türlü etkiden bağımsızlaşması ve özgürdüşünmeye adımatmasıyla başlar ve koşulları soyutlayarak en genel bilgiye ulaşmak suretiyle felsefe kendisini varkılmayı sürdürür.

Böylece insanın takıldığı her konuyu özgür aklın sorgulamasıyla eleal an felsefe karşısına çıkan bütün problemleri eleştirelaklın süzgecinden geçirerek yaratıcıaklın çözüm üreten sentezine ulaştırır. Çünkü insana özgü olan herşey felsefenin konusudur; insanın ilgilendiği her konu felsefeyi de ilgilendirir. Aslında felsefe, önyargıları, sabit fikirleri ortadan kaldırmak, kafalarımızda oluşan duvarları yıkmak ve bir beyin fırtınası yaratmaktan başka birşey değildir; ama herkese gereklidir. Felsefe, sorunlar karmaşası karşısında düşünceden düşünce üretmektir. Hayat da bir problemler yumağı ve bir problemden ötekine geçiş değil midir? Bu nedenle bilim, sanat ve felsefede bir sona varmadan sözedemeyiz; ancak bir hedeften ötekine geçiş olabilir. Bu cümleden olarak örnekle A.Einstein'ın ışığın hızının geçilemeyeceğine ilişkin kesin inancı bence sadece bir inançtır ve bir zaman geldiğinde araştırmalar sonucunda ışık hızından daha hızlı atomaltı parçacıkların varlığını deneylerle kanıtlamak pekâlâ mümkün olabilir.

Bir kültürün bilgelerinden doğup akmaya başlayan küçük felsefe ırmaklarının nehirlere dönüşmesi ve dünya felsefesinin akışına karışması için, başka kültürlerin de bu oluşu hızlandırması gerekmektedir. Ortaya konacak her damlanın, büyük denizin dolmasında katkısı olacaktır. Böylece felsefe, tükenmez bir düşünsel çabanın ürünü olarak, birikimin ve evrimin esas sayıldığı, kültürlerarası etkileşimle zenginleşen, gelişmesinde bilim ve sanatın önemli katkılarının bulunduğu ve tüm insanlığın katılımına açık olan bir düşünme süreci olarak karşımıza çıkacaktır. Düşünme edimi *(acte)*, yalın bilinçli eylemiyle insanı betimleyen ve belirleyen ögelerin başında gelir. Sonra daha karmaşık olan düşünmek üzerine düşünmek eylemini gerçekleştirir insan, buna *"Düşünleme" (refleksiyon) diyoruz*; son olarak da düşünmenin en üst karmaşık biçimi sayılan, düşünmek üzerine düşünmek üzerine düşünme diyebileceğimiz eylemi gelir ki burada artık insanın dil, matematik, felsefe, şiir ve müzik gibi üstdeğerler ürettiğini söyleyebiliriz. *"Düşüntüleme" (spekülasyon), "düşünselseyir" (kontemplasyon), "düşünseldalınç" (meditasyon),"odaklanma/yoğunlaşma" (konsantrasyon)* gibi düşünme edimleri bu etkinliklerimize katılır. Diğer duyusal etkinliklerimiz *(gülme, ağlama, oynama, hazarama, acıkma, beslenme, üreme, barınma)* öteki canlılarla az çok benzeşse bile, düşünme türlerinin etkinliğinin sadece insansoyunda bulunduğunu söyleyebiliyoruz. Başka canlılarda ne bir dil ve ileri düzeyde konuşma becerisinin, ne matematik yapmanın ne de felsefi düşünmenin izlerini saptayabiliyoruz. İnsan düşünebildiği oranda ve düzeyde insan olma becerisini sağlıyor; dili sayesinde yarattığı kültürü ve kültürleri sentezleyerek oluşturduğu uygarlıkları ile

de varlığını sürdürüyor. İnsan doğumuyla birlikte eğer herşeye baştan başlamış olsaydı, ne kültürlerden ne de uygarlıklardan sözedebilecektik. Kendisinden önce gelenlerin edindiklerini dil aracılığıyla daha sonrakilere aktarmak suretiyle bilginin ve düşünmenin hem birikimi hem de sürdürülmesi sağlanarak insanın yükselişi ve ilerlemesi gerçekleştirilmiş oluyor. Sahip olduklarımızı bizden öncekilerden devraldığımız gibi, bunlara birşeyler katarak, bizden sonrakilere devrediyoruz. Biz nasıl bir bakıma ölülerimizin hayatlarını yaşıyorsak, gelecek kuşaklar da bizim hayatımızı yaşayacak. İnsan önce kendini, sonra da öteki insanları, doğayı, evreni, toplumu ve başka pekçok konuyu merakeden ve sorgulayan bir varlıktır. Bir soruşturma yetisi olan felsefe, en temelde yeralan bu kışkırtıcı konuları akıl yoluyla anlama girişimi, sorunları kavrama ve çözme arayışıdır. Bunları irdeleyip sorgulamak amacıyla da, *"Felsefe nedir, ne işe yarar?", "Birşey gerçekten bilinebilir mi?", "Eğer bilinebilirse neler bilinebilir?", "Bilinenlerin bilindiğinden nasıl eminolabiliriz?", "Bilgilenmeyle iyi ve doğru davranışlara ulaşabilir miyiz?", "Bilgi bizi ahlaklı kılar mı?", "Niçin ahlaklı olmalıyım?", "Özneden ayrı bir varlık alanı var mıdır?", "Varlık ile varoluş nasıl bir yapıya sahiptir?", "Hakikate ulaşmak mümkün müdür?", "Nesnelerden ayrı ideal varlıklar var mıdır?", "İnsan deneyimi varlığın tümünü kavrayabilir mi?", "Olgular mı kurama uymalı, yoksa kuram mı olgulara?", "İyiliği ve kötülüğü belirleyen eylemler midir, yoksa başka birşey mi?", "Erdemli olmak ahlaksal karara mı bağlıdır?", "Ahlaksal karar mı, ahlaksal eylem mi önce gelir?", "Doğru davranmak, erdemli olmak anlamına gelir mi?", "Niyetin iyi olması, eylemin de iyi olmasını sağlar mı?", "Bir eylemin diğerinden daha akıllıca olduğundan eminolmak için asla yeterince bilgiye sahipolamayacağımı düşünerek eylemsiz kalabilir miyim?", "Görecilik (relativizm) ile görelilik (relativite) arasında ne gibi bir fark vardır?", "Ölümden sonra bir yaşam var mı?", "Sanatçının işlevi, elindeki sınırlı malzemeyle, hayalgücünün sınırlarını zorlayarak yeni bir form yaratmak ve ideale uygun sanateseri ortaya koymak için sanatsal etkinlikte bulunmak mıdır?", "Her sanatyapıtının toplumа vereceği bir iletisi olmalı mıdır?", "Estetik yargılar güzelin bilgisinden çok alınan hazza mı bağlıdır?", "Sanat güzelliği doğa güzelliğinin taklidi midir?", "En az bir kişi hazalıyorsa ona sanateseri diyebilir miyiz?"* gibi sorduğu daha pekçok ve çeşitli sorularla felsefe işlevini yerine getirir.

Felsefe bilgisinin özellikleri nedir? Bilginin çeşitli ve farklı türleri vardır; bunlar arasında günlük hayatın bilgisi, bilimsel bilgi, sanat bilgisi, din bilgisi ve felsefi bilgi sayılabilir. Örnekle gündelik bilgiden, hiçbir temellendirme, kanıtlama gerekmeden görgüleme *(görüp işitme)* ve duyumlamaya dayalı bilgi anlaşılır. Yani burada gözlem ve deney, ku-

ramsal doğrulama ve matematiksel temellendirme yoktur. Din bilgisi ise inanmaya dayanır; burada kuşkuya, tartışmaya, hatta sorusormaya yer yoktur; temellendirme ve kanıtlamaya ihtiyaç duyulmaz... Çünkü herşey önceden edinilmiş dogmalara uygun biçimde yürütülür ve bunlara kayıtsız şartsız inanmak esastır. Bilimsel bilgide ise önce araştırılacak konu ve alan belirlenir, problem saptanır, varsayım oluşturulur. Sonra kuram, gözlem ve deneylerle denetlenir; olgularla varsayımlarımızın tutarlı biçimde uyuşup uyuşmadıkları tespit edilir; eğer bunlar doğrulanır, kanıtlanabilir ise buradan yasalara, doğa kanunlarına varılır. Bilimsel bilgide deney ve gözlem verileri matematikle pekiştirilir, kuramlarımız sayısal temellendirmelere dayandırılır. Galilei'nin dediği gibi, ölçülemeyen hiçbir şeyin bilimi yapılamaz. Tabii bu kanunlar da zamanla karşılaştığımız yeni sorunlara cevapveremez hale gelince, yeni doğayasalarının peşine düşülür. Bilimde genel olarak sürekli, birbirine dayalı, zincirlenme bir ilerlemeden sözedilir. Felsefi bilginin özelliğine gelince o herşeyden önce elealdığı konuyu, varlık, bilgi, değer, her neyse, parçalara ayırmadan, kısımlarına bölmeden bütünlüğü içinde işler. Çünkü felsefi bilgi, irdelediği konuyu bölük pörçük, parçalara ayrılmış olarak değil, bir bütün olarak kavramak, tümüyle anlamak ve bilmek ister; üzerinde düşünlediği, refleksiyonda bulunduğu konu hakkında tümel bir açıklama yapmak ister. Buna ulaşmak için de felsefe, bilimlerin belirli ve sınırlı konularını, bölünüp parçalanmış alanlarını bir varlık bütünlüğü içinde birleştirir ve bilgilerin toplu çerçevesinden tümel bir görüş ortaya koymaya çalışır. Onun asıl hedefi elealdığı konuyu soyut, yani düşünsel planda bütünüyle anlamaktır. Oysa sanat bilgisi hayalgücünün, imgelemin yardımıyla özgün bir yaratma sürecinde ortaya çıkar; sanat bilgisi varolmayanı yaratmada oynadığı rolle gerçek ile gerçeküstünü birleştirir, bizdeki beğeni duygusunu geliştirir. Sanat bilgisi duyumlanabilir olandan imgelenebilir ve düşünülebilir olana uzanan bir sürecin bilgisidir.

Bilimlerde evrene ilişkin tek tek bölünmüş ve sınırlanmış, yani uzmanlaşmış olarak karşımıza çıkan bilgiler, felsefede tümel bir varlık görüşünün bütünlüğü içinde birleşir. Felsefe bilgisi ile düşüncesi, birleştirici ve bütünleştirici bir bilgi ve düşüncedir. Felsefenin temel sorusu, *"O şey genellikle nedir?", "O şey tümüyle ne hakkındadır?"* şeklindedir. Böylece felsefe, bilmek istediği konunun, fazla soyut olsa ve kanıtlanamasa da, genel ve tümel bir açıklanışına varmak ister. Felsefe, böyle genel ve tümel bir bilgiye ve açıklamaya varmak için bilimlerin sonuçlarından en yüksek ölçüde yararlanır. Felsefi bilginin, başta bilimsel bilgi olmak üzere bütün bilgileri toparlayan ve bunların üzerine çıkan bir özelliği

vardır. Örnekle, *"Bilgi nedir?"* sorusunu felsefe, *"Bilgi, özne (süje) ile nesne (obje) arasındaki ilişkinin ürünüdür"* şeklinde yanıtlar; *"Doğruluğun ölçütü nedir?" sorusuna da, "Doğruluk, bilgi ile nesnesi arasındaki uygunluktur"* biçiminde cevapverir. Burada soru kadar yanıt da soyut, genel ve tümel olup bütün somut bilgilerin üstündedir. Felsefe, biraraya getirip birleştirdiği bilimlerin toplu bilgilerinin üzerinde yükselerek, kendi genel, evrensel bilgisini oluşturur. Felsefi düşünme bu yüzden birleştiricidir, sentezcidir ve birleştirilmiş felsefe bilgisine de *"dizge"* (*sistem*) denir. Felsefe sistemi demek, elealdığı konuyu bütünlüğü içinde açıklamaya çalışan, birleştirilmiş, kendi içinde mantıkça tutarlı olan bir görüş demektir. Felsefetarihi bu bakımdan bir sistemler tarihidir. Bu sistemlerin herbiri kendine özgü belli bir varlık veya değer ya da bilgi anlayışını, bu konulardaki kendi görüşünü açıklar. Ancak felsefe bir sisteme doğru giderken diğer bilgi alanlarıyla, özellikle de bilimlerle yakın bir ilişki içinde bulunmalıdır. Varlığın genel görünümünü, bilgi ve değerin sistemli bir tablosunu vermeyi ereklerken felsefenin, öteki insan başarılarından kopması sözkonusu olamaz. *Real dünya*dan *ideal dünya*ya uzanan, gerçek yaşamdan spekülasyon ve metafiziğe dek her alanı kapsayan düşünsel bir etkinlik olarak felsefe insandan ayrı düşünülemez. Çünkü *"düşünen varlık"* olarak tanımlanan insan, aynı zamanda *"felsefe yapan varlık"* demektir. Felsefe de bütünlüğü gözden kaçırmadan her türlü oluşumu anlamaya ve sorunu çözmeye çalışan düşünsel bir etkinliktir.

Felsefe bilgisinin özellikleri arasında onun *"yığılan" (kümülatif)* ama kendine özgü bir bilgi türü olması da yeralır. Yapılan akılyürütmeler, usavurmalar, varılan sonuçlar birbirlerine eklenerek bütünsel bir bilgiye varılmaya çalışılsa da her felsefe sistemi kendi başına tekil bir bütünlüktür. Felsefe bilgisi, titiz ve atlama yapılmaksızın sürdürülen bir zihin çabası olduğundan ulaştığı görüşlerin *"sistemli ve düzenli"* olması gerekliliği sözkonusudur. Elealınan bütün konular, mantık ilkelerine dayanılarak işlenir; kavramsal örüntülendirmelerde çelişkili yargılara ve kendi aralarında tutarsız görüşlere yerverilmez. Aralarında sistemli ve tutarlı bir bütünlük oluşturmayan hiçbir düşünce ya da görüşü felsefe dizgesi olarak benimseyemeyiz. Felsefi bilginin *"ilerleme"* özelliğinin olup olmadığı tartışılagelmiştir; felsefenin konuları ve problemleri değiştikçe, bunlara ilişkin bilgiler de değişmekte, felsefe bilgisinde bir evrimleşme olduğu görülmektedir. Felsefede sözcüklerin, teknik terimlerin tarihi toplumlarınkinden de ilginçtir; aynı ses ve harf görüntüsünün gerisinde kavramların ve değerlerin evrimi yatar. Platon'un varlıkanlayışı, Aristoteles'in ahlak görüşü; Kant'ın bilgi, Marx'ın toplum kuramı hakkında söyledikleri problem konusu olarak aynı kalmakla birlikte, tarih-

sel süreç içinde bu problemlere yeni yorum ve çözümler getirilmekte, sorular değişmese de yanıtlar değişmektedir. Bilgi aynı kaldığı sürece, yani değişmedikçe bilgi olmaktan çıkar, dogma olur. Felsefe bilgisi, yöntemli ve sistemli sorgulayarak sürekli ilerleyen ve gelişen bir sürecin ürünüdür. Ancak en son ortaya çıkan felsefi görüşün en doğru felsefe olduğunu söylemek doğru olmaz. Kültür, bilim ve sanattaki değişimler, felsefe problemlerinin tartışılmasında bazı yeni yaklaşımlar sağlamakla kalmaz, aynı zamanda felsefenin kendisinde de bazı değişim ve dönüşümlerin meydana gelmesine yolaçar. Felsefe problemleri tarihlerinden soyutlanarak kavranamaz; bu problemler her ne kadar değişmeseler de, onlara yenileri eklenir ve hepsine yaklaşım ve yorum biçimleri değişir, farklı çözüm önerileri getirilir. Felsefe bilgisi, bilimsel bilgi gibi, doğrusal ve zincirleme bir bağlılık ile ilerleme göstermediği için, onda gelişme olmadığı düşünülür. Yine felsefi bilginin doğruluğu ya da yanlışlığı bilimlerde olduğu gibi *"doğrulama" (verification)* ya da *"yanlışlama" (falsification)* konusu yapılamadığından, başka deyişle, *"tahkik"* edilemediğinden, herkes için ortak ve bütün zamanlar için geçerli bir doğruluk değerini herhangi bir felsefe sistemi için düşünmek sözkonusu değildir. Bireysel ve göreceli (*relativist*) bir yaklaşımla da olsa bütün felsefe temellendirmeleri amaçları nedeniyle geneli ve bütünü kucaklamak durumunda olduklarından felsefe, evrensel bir bilgi niteliğine sahiptir. Kavramlarla yürütülen felsefe etkinliği, tıpkı matematik ve müzikte olduğu gibi, soyut, bütünsel ve özsel olmak durumundadır; bu yüzden de bilimsel, dinsel, sanatsal bilgiden ayrılır. O halde felsefe, anlama ve anlamlandırma temelinde, *"düşünce üstüne düşünme" (refleksiyon = düşünleme)* (*Bir felsefi problemi çözümleme veya bir matematik problemini çözme gibi)* ya da *"bilgi üzerine bilgi oluşturma"* olarak da tanımlanabilir. Başka deyişle eleştirel yorumlama sanatı olan felsefe, öteki pekçok şeyin *(doğa, insan, bilim, din, sanat, değer, evren, varlık)* yanında ölümü anlamamızı ve tanımamızı, ölmeyi öğrenmemizi sağlayan düşünme sanatıdır da. Ölümün yararı ise apaçık ortadadır; yalnız ölüm sayesinde biyosfer, genişlemeyen bir gezegende kendine yer bulabilir; biyolojik evrim ancak ölüm yoluyla sağlanabilir. Bütün canlıların hayatta kaldıkları, insanların hiç ölmedikleri bir dünya acaba nasıl olurdu?

Felsefe araştırması nedir ve nasıl yapılır? Araştırma, öncelikle belli bir alanda ve konuda bilinmeyen yeni bir bilgiyi ortaya çıkarmak ya da belli bir bilgiyi geliştirmek veya bir problemi çözmek amacıyla bir uzman, bir bilimadamı, bir sanatçı, bir felsefeci vb tarafından sürdürülen yöntemli çalışma ve incelemeler bütünü olarak tanımlanabilir. Araştırma günümüzde hemen her alanda yapılabilmektedir; bilim, tıp, tekno-

loji, sanat, sanayi konularında olduğu gibi felsefe, hukuk, tarih, yazın ve adalet alanlarında da araştırmalar yürütülmektedir. Örnekle adalet alanında araştırma hakikati, doğru olanı bulup ortaya çıkarmaktır. Bunun için de kanıtları, yani ipuçlarını ve doğru verileri eldeetmek amacıyla yapılan hazırlık soruşturması hukukta büyük önem taşır. Filozofların ortaya koydukları sistemler de bir tür araştırma ya da araştırma sonuçlarıdır. Araştırma kavramı bilim kadar eski olup insanın doğaya soru yöneltmesiyle başlamıştır ve onun varoluşuyla yaşıt sayılabilir. İnsanoğlunun beslenme ve barınma gereksinimi sonucunda çevresini tanıma merakıyla giriştiği araştırma, soruşturma ve onu izleyen geliştirme arasındaki çok sıkı bağ, 20. yüzyılın ortalarına değin pek iyi anlaşılamamıştır. Temel ve uygulamalı araştırma arasındaki ayrım yüzyılımızın ilkyarısında yapıldı. Temel araştırma, bilimadamlarının doğanın gizlerini çözmek isteği dışında belirli bir amaca yönelmeksizin yürüttükleri çalışmadır. Burada doğanın bağlı olduğu yasalar araştırılır, doğa daha yakından tanınmaya çalışılır. Uygulamalı araştırma ise temel bilimlerin ortaya koydukları bilgilerin teknoloji alanındaki kullanımına yöneliktir; burada insanın daha rahat yaşamasına hizmet amaçlanır. Günümüzde araştırma çabaları genelde yöneldikleri amaca göre üç büyük dala ayrılır: Temel Araştırma; sonuçların özel uygulanışlarını gözönünde bulundurmaksızın temel bilimlerde bilginin sınırlarını genişletmeyi amaçlar. Uygulamalı Araştırma, belli uygulamalı hedeflerin gerektirdiği yeni bilgileri bulmaya çalışır; altmışlı yıllardan beri büyük bir ilerleme gösteren Araştırma-Geliştirme, yeni gereçler, ürünler ya da süreçler yaratmak için, uygulamalı araştırma sonuçlarının sistemli bir biçimde kullanımına ya da değerlendirilmesine yöneliktir. Günümüz dünyasındaki ekonomi alanında piyasa araştırması, reklam araştırması, tüketici araştırması, ürün araştırması, yöneylem araştırması gibi dallar büyük bir öneme sahip oldukları gibi, iletişim bilimleri ile işletme yönetiminde de araştırma büyük bir yer tutmaktadır. Bilim ve teknoloji alanlarındaki bu araştırmaların yanında sosyal bilimlerde, arkeolojide, felsefede ve öteki alanlarda yapılan araştırmalar yöntem bakımından farklılıklar gösterse de kendi paylarına yeni bilgilere ulaşmaları bakımından bir değere sahiptir.

Felsefe araştırması, deney ve gözlemden uzak, tümüyle kuramsal bir araştırma olarak karşımıza çıkar. Bilimin verilerinden yararlansa da felsefe araştırması bilimüstü bir spekülasyon gerektirir. Araştırma yapılan varlık, değer, bilgi, tarih, toplum, insan, doğa, kültür gibi pekçok alandan biridir bunlar. Soru yöneltmek suretiyle problemin saptanması ve ortaya konması felsefe araştırmasının ilk adımını teşkileder. Buna problemin

vazı ya da ortaya konulması denir. Problemsiz bir felsefe düşünülemez. Sonra bu problemin analizi, yani çözümlenmesi gelir. Temel ögelerine, başlıca bileşenlerine ayrılan problem artık iyice tanınmış, anahatlarıyla öğrenilmiş sayılır. Bu aşamadan sonra çözümlenen ögeler değişik ve başka bir yoldan yeniden sentezlenerek, yani temellendirme yapmak amacıyla bireşim yoluna gidilerek sözkonusu felsefe probleminin yeni ve farklı bir yorumu, başka deyişle, problemin çözümü sağlanmış olur. Bütün bu işlemler doğal olarak kavramsal bir düzlemde olupbiter. Genel anlamda araştırma, bilinmeyeni bulup ortaya çıkarmak ya da az bilineni belirleyip geliştirmek, bilinmeyeni bilinir kılmaya ve öğrenmeye, nedenini, nasılını anlamaya çalışmak, incelemek ve tetkik etmektir. Bilmeyi istemek, merak, tecessüs insanın en temel güdüsüdür; işte bu güdü bizi araştırma yapmaya yöneltir. Araştırmanın tarihi insanın varlığıyla koşuttur; insan kendisini ve varlığını, araştırması sonucunda eldeettiği, ortaya koyduğu bilgilerle anlamlandırır ve değerlendirir. Felsefe alanında insan bazı problemlerle karşılaşır ya da evrene, kendisine, yaşamına ve hemcinsine dair sorular sorar; yönelttiği bu sorular ve bu sorulara verdiği yanıtlar, her ne kadar araştırma sonucunda ulaşılmış yanıtlar da olsa, bir yorum, bir değerlendirme niteliğindedir. Bilimsel araştırma sonucunda, bilimadamı, doğanın olgusal-nedensel ilişkilerine dair bir doğayasasına ulaşırken, sanat araştırması sonucunda sanatçı kendi hayalgücü ve yaratıcılığı ile bilgi birikimi düzeyinde kendi sanatyapıtını ortaya koyar; felsefe araştırması ise bunların hiçbirine benzemez; kuramsal ve kavramsal yanıyla o bütün bilgileri toparlayan soyut, ussal ve kendine özgü bir aktivitedir. İmdi bir üstbakışa *(supervision)* sahipolan felsefeci cangözüyle bakmasını ve görmesini bilendir. O, aklın ve duyumun dengesini kurar; gözlemin ve kurmanın *(construction)* uyumunu sağlar. Filozof, kavramlar dünyasında sıkça ufuk turu *(tour d'horizon)* yapabilen kimsedir; bunu topluma ve tarihe de yayabilir, geçmişe olduğu gibi geleceğe de yönelebilir.

"Bilgelik sevgisi" (*philosophia*), yani *"bilgi edinme yoluna düşme"* anlamına gelen felsefe, varlığın ve nesnelerin temel ilkeleri, insanın evrendeki yeri ve rolü, Tanrı, yaşam, toplum, tarih ve genel olarak metafiziğin tüm büyük sorunlarıyla ilgili görüşlerin toplamı olarak karşımıza çıkar. Bilge diye bilgiyi sevene, onu arayana ve edinme peşinde olana denir. Felsefe araştırmasında, bir problemin neden ve sonuçlarını bulup ortaya koymak önem ve öncelik taşır. Bu yüzden felsefe araştırmasının temelinde yatan şey, insanda varolan soru sorabilme ayrıcalığıdır. Bu üstünlüğü sayesinde insan, evreni tanıyabilme yeteneğine, değerlere yönelebilme gücüne, bilgi, değer ve varlığı anlamayetisine ve özgür-

lüğüne sahip olur. Sorusormadan bu soruyu yanıtlamak için girişilen temellendirmelere kadar uzanan süreç felsefe araştırmasının asıl boyutunu oluşturur. Felsefenin yapıldığı ortamda hiçbir sınırlama ve engelin bulunmaması gerekir. Düşünme özgürce yapılabildiği oranda gelişir ve serpilir. Felsefe araştırmasının temel ögesi olan sorusorma ile bu sorulara verilen yanıtlar; ne günlük hayatta elde ettiğimiz bir bilgiyle, ne duyularımızın bildirdiği dışdünya hakkındaki izlenimlerle, ne de bilimlerin incelediği olgular ve bağlı bulundukları sebep-sonuç, neden-etki ilişkileriyle doğrudan ilgilidir. Felsefe soru ve yanıtları, bütün bu bilgileri edinilmiş, bütün bu verileri kazanılmış sayarak onları aşmaya ve temellendirmeye çalışan soru ve yanıtlardır. Onlar birer yorum sayılmakla birlikte insanı ve toplumu dönüştürmeye, bilginin ilerlemesini sağlamaya yatkın yorumlar olmaya çalışırlar. Felsefe yorumları, sanata, bilime, siyasete ve daha pekçok alana yolgösterir, onların karşılaştıkları problemlere çözümler önerir. Düşünme etkinliğimiz içinde, kullandığımız ya da karşılaştığımız kavramların anlamlarını yakalamaya çalışan *"nedir?"* diye sorduğumuz sorularla, varlığın özünün, insan bilgisinin olanak ve sınırlarının, bilgi ile değerin anlamının, insanın evrendeki görevinin ve davranışlarındaki uyulması gereken doğru eylem ile ilkelerin neler olduklarını anlamaya çalışırız. Felsefe araştırması öncelikle bu sorusorma edimiyle başlar ve bu sorular ilk elde *"varlık"*, *"bilgi"* ve *"değer"* hakkında toplu bir görüş, bütünsel bir bilgi ve tam bir anlama eldeetmeyi amaçlar. Bu soruların eksiksiz, kesin ve tam bir yanıta ulaşması felsefeden beklenemese de –çünkü bunlar metafizik sorulardır– bunun için hemen bütün filozoflar çaba gösterir. Çünkü *"varlık"*, *"bilgi"* ve *"değer"* üzerine eksiksiz ve tam bir bilgiye ulaşma ve sahipolma durumuna *"bilgelik"* denir ve bu hal bütün olupbitenlerin aslını, şeylerin özünü bilmek anlamına gelir ki bu da insanların bilme sınırını aşan bir durumdur. Oysa felsefe böyle bir bilgiye sahipolma iddiasında bulunmaz; o, bilgeliğe ulaşmak, o bilgiye sahipolmak anlamında değil, onu sevme, arama ve ona yönelme anlamındadır.

Demek felsefe, araştırmasına *"nedir?"* sorusunu sorarak başlamakta. Ancak böyle bir soruya verilebilecek yanıt metafizik türden olduğu için tüketilemezdir. Bilim, konusuna *"nasıl?"*, sanat ise *"neden?"* sorularını sorarak girişir. Bilim, doğal olguların nasıl neden-sonuç bağlamında ilişkilendiğini; sanat da duygu ve duyumların neden hoşlanma yarattığını araştırır. Sonsuz ve sınırsız yanıtlar verilebilir *"nedir?"* sorusuna ve bu yanıtlar da birer yorum, birer değerlendirme niteliğindedir. Sorusormayan, konusunu sorularla irdelemeyen felsefe amacına ulaşamaz. Felsefede araştırma, saptanan ya da görülen bir problemi, yani o şeyin özünün

ne olduğu sorusunu, değişik biçimde elealma, ona başka bir gözle bakma, yeniden yorumlama ve temellendirme denemesidir. Ortaya konan problem analiz edilerek ögelerine ayrılır ve tanınmaya çalışılır. Bu temel elemanlar yeniden değerlendirilerek sentezlenmeye, yani temellendirilmeye girişilir. Bu temellendirme aslında problemin bir tür çözüm denemesi ya da önerisidir. Bu öneri ve denemeler yorumlarla yapılır, kesin ve nihai değildirler. Zaten felsefe araştırmalarında problem çözümlerine ilişkin yorumlar sürekli değişim ve çeşitlenme gösterir; başka deyişle bu problemlere kesin ve nihai bir çözüm bulunmayabilir. Felsefe, varolan ve varolmayan herşey üzerine enine boyuna derinlemesine düşünleme *(refleksiyon)* olduğundan elealdığı problemler topluma, doğaya, varlık alanına, ahlaka, güzelliğe, çevreye, yaşama ve ölüme ilişkin olabileceği gibi metafiziğin daha pekçok konu ve alanına da uzanabilir. Felsefe bilgisi en genel ve kapsamlı bilgi olduğundan bütün bilgi türlerini de içerir; içine aldığı ve işlediği bilgiler dinden maddeye, canlıdan cansıza her alana yayılır. Her alan felsefenin konusu olabilir. Bu durum onun belirsizliğinin, bulanıklığının da nedenidir; en geniş ve kapsayıcı, en üstteki bilgi olma çabası felsefe bilgisini öteki bilgi türlerinden ayırır. Aslında felsefi araştırmanın amacı ortaya yeni bilgi koymak değil, varolan problemin değişik bir açıdan görülmesini, başka biçimde yorumlanmasını ve farklı bir değerlendirilmesini sağlamaktır. Başka deyişle felsefe yapmak ormandaki ağacı görebilmek ve ağaçtaki ormanı gösterebilmek, evrendeki yerimizi belirleyebilmek çabasıdır.

Felsefe araştırmasının hedefi, herhangi birşeyin kesin bilgisine sahipolmaktansa, o bilginin aranması, o bilgiye varmanın amaçlanmasıdır. Felsefe yapmak, yolda olmak demektir, bir arayış sürecini izlemektir. İşte bu nedenle de felsefe araştırmasında yanıtlardan çok soruların ve problemlerin saptanıp ortaya konmasının önemi vardır. Felsefe araştırmasından beklenen bir defada ortaya konan ve bütün zamanlar için geçerli bir bilgi yükü üretmektense, üzerinde uğraşılıp çalışılan konunun ya da problemin her seferinde daha açık ve daha belirgin bir zeminde anlaşılmasına olanak sağlayan çözümleyici, eleştirel, yaratıcı, birleştirici, yapıcı, öngören ve öndeyide bulunan bir araştırma zihniyeti ve alışkanlığı kazandırmasıdır. Felsefeyle uğraşan kişi elealdığı konu hakkında toplu bir görüş eldeetmek için önce neye nasıl yönelmesi gerektiğini kendisine sormalıdır. Bu da felsefede araştırma metodolojisinin ilk adımıdır. Öte yandan felsefede diğer pozitifbilimlerde olduğu gibi yönelinen alanlarla ve elealınan konu ve problemlerle yakınlık kurmak için öğrenilmesi kaçınılmaz olarak zorunlu belirli bir olgu veya olgular grubu ile bu olgular arasında varolan neden-sonuç ilişkileri yoktur. Felsefe

bilgisi, önceden kazanılmış bilgilerin bütünü üzerinde yapılan *"düşüntüsel" (spekülatif)* bir yorumla ulaşılmış bir bilgidir; varolan bilimlerin bilgilerini biraraya getirip toparlayan ve yorumlayan bir *"düşünleme"*dir *(refleksiyonlu düşünme).* Felsefi araştırmada zihin, eldeetmiş olduğu bilgiler üzerine yeniden eğilerek onları eleştirir, yorumlar ve değerlendirir; düşünce üzerinde yeniden düşünür. Bu bakımdan Aristoteles'in de dediği gibi, düşünme etkinliği tanrısal hayata en yakın olan şey olduğu için en yüksek etkinliktir. Felsefe araştırması bize burada yeni birşey öğretmemekte; fakat zaten hazır olan bilgiler, varlık, değer ve bilgi gibi en genel bütünlükleri içerisinde, yeniden ve değişik açıdan ve bir başka biçimde elealınmaktadır. Felsefe araştırmasının en son amacı yöneldiği konunun ya da irdelediği problemin bütünlüğü içerisinde farklı ve yeni temellendirmeler yapmaktır. Burada şu adımlar sözkonusudur: Problemin ortaya konulması *(vazedilmesi)* ya da temellendirilmesi, problemin çözümlenmesi, yani analizi; sonra ögelerine ayrılan problemin sentezlenerek çözülmesi veya öylece bırakılması. Felsefe yapmak öncelikle eğer bir sorun varsa bulup ortaya çıkarmak, varolan problemi görmek ve onu göstermek ve sonra da çözmektir. Görülüyor ki problemsiz bir felsefe düşünülemediği gibi, yaşam da bir problem çözme alanı olduğuna göre felsefe ile yaşam aynı şeydir. Bu bağlamda insan, yaşamda *disharmonik*, dinamik ve kaotik bir varlık olarak kaldığı sürece felsefe de onun sorunlarıyla başaçıkmaya çalışacaktır.

Şimdi şu soruları sorabiliriz: Felsefe ne işe yarar; bize ne kazandırır? Felsefe, bir üstbakışla herşeyi yukarıdan daha iyi görebilmemiz için bizi olupbitenlerin üstüne yükseltir; kuşbakışıyla gerçeklerin kavramlarla bir modelini kurmamızı ve ondan sonra değerlendirmemizi sağlar. Felsefe, bizi adeta düşünce tepelerinin doruk noktalarına çıkararak tıpkı yüksek kuleden yapılan gözetlemede (*speculum*) olduğu gibi, her türlü olupbiten hakkında toplu bir görüş eldeetmemizi sağlar. Havada bulut gibi algılansa da felsefi düşünceler yağmur yüklü bulutlara benzer; yaşamımıza bereket ve zenginlik getirir. Felsefe, dünyanın ve toplumun gidişini, insanın yapıpetmelerini, olay ve olguları anlayıp kavramamıza yardımcı olur. Böylece yaşamı aydınlatmamızı sağlar ve bizi ona sıkıca bağlar; çevremizdeki herşeyi anlamlı kılmamıza destekolur. Peki, felsefe öğrenmesek olmaz mı? Felsefe, olay ve olguları daha net görmemize, yaşamı daha doğru algılamamıza ve değerlendirmemize yardımcıolur dedik. Felsefeden yoksunolmak, dünyayı kavrayamamak, karanlıkları aydınlığa dönüştürememek anlamına gelir. Varlığın gizini, bilginin değerini ve gücünü, eylemlerimizin anlamını bize felsefe öğretir. Felsefesiz bir yaşam, havasız bir ortam, karanlığa gömülmüş bir yaşam olacağından,

düşünülemez. En alttan en üste her düzeyde bir felsefe yapma olanağı vardır. Çünkü düşünerek araştırma, aklı kullanarak kavrama sadece insana özgüdür. Bu cümleden olarak her bilgiye bir araştırma sonucunda varılır. Felsefe araştırması da bir düşünme etkinliğiyle sağlanır. Felsefi düşünme çözümleyici ve kurgusaldır; filozof, hayata dair herşeyi felsefi bir problem olarak elealır. Felsefe herşeye eleştirel bir gözle bakma alışkanlığını kazandırır; elealdığı bir problemin eleştirel ve çözümleyici bir biçimde irdelenmesini, yorumlanmasını, yeniden değerlendirilmesini ve temellendirilmesini sağlar. Dünyayı anlamaya çalışan filozofun öncelikleri diğer insanlarınkinden farklıdır. Akıl ve mantık ilkelerine dayalı olan felsefe zorunlu olarak eleştirellik ve doğruluk peşinde olmak durumundadır. Öte yandan felsefe yaratıcılık gerektirir; sanat ile bilim arasında, hayalgücü ile akıl arasında bir köprü vazifesi görür. Bilgi evrenini bir bütün olarak elealan, tüm bilgileri toparlayıcı ve düzenleyici bir karaktere sahip olan felsefenin problem saptama ve onu konumlandırma, vazetme biçimi önem taşır; sonra sıra eğer olanaklıysa problemin çözümüne gelir. Problemin yeniden temellendirilmesi ve öncekinden başka bir biçimde yorumlanarak ortaya konması son adımdır. Felsefe araştırması, yukarıda da değindiğimiz gibi, bilim ve sanat araştırmasından farklıdır; anlama amacıyla, kavramlarla yapılan sistemli, tutarlı, toparlayıcı ve bütünleyici bir düşünleme *(refleksiyon)* çalışması olup asıl hedef, karşılaşılan probleme çözüm bulmak ya da sorulan soruya doğru biçimde yanıt vermektir. Bilimlerin bilgilerini toparlayıp onların üstüne yükselerek düşünleme yapan felsefe araştırması, araştırmalar içinde en genel, en soyut, en üst bakışı yönelten, kuramsal ve kavramsal bir özellik gösterir. Felsefe araştırması, bir problemin tespiti ve temellendirilmesi sorunu olarak karşımıza çıkar. Felsefe, insan düşünmesinin doruğudur; doğru yönetilip yönlendirilebilirse, yararlı da olabilir. Ancak hiçbir çağda felsefeye 21. yüzyılda duyulduğu gibi büyük gereksinim duyulmamış olmasına karşın, hiçbir dönemde ona çağımızdaki gibi uzak kalınmadı. İnsanın ve toplumların felsefeden uzaklaşmaları kendilerinden uzaklaşmaları anlamına gelir. Düşünmekten sakınmak insanın kendi varlığını bir tür inkâr, bir tür yadsımadır. Sanat ve bilimfelsefesiz yolalamaz; inanmaya dayanan din bile zaman zaman düşünmeye ihtiyaç duymuştur.

Burada felsefeyle olan sıkı ilişkisi bağlamında dile de dikkat çekmek isterim. Bilindiği gibi dil felsefenin barınağı, yurdudur; felsefeyi dil olmadan düşünemeyiz. G.W.F.Hegel, *"Kendi dilinde konuşmak ve yazmak kültürün en üst seviyelerinden biridir. Bir halk sadece kendi kültürüne karşı sorumludur"* diyor. Türkçemiz yapısı ve kuruluşu, sentaksı

ve semantiği, başka deyişle sözdizimi ile anlam zenginliği bakımından sağlam *(matematiksel)* olmakla birlikte, güçlü dillerdeki kavram ve terimleri karşılamadaki eksik sözcük dağarcığı nedeniyle, yani vokabüler bakımından epeyce fakir bir görünüm sergilemektedir. Türkçe, Arapça veya Fransızca gibi kodlanmış *(codifié)* bir dil olmamakla birlikte, bitişik hecelerden ibaret (*aglutinant veya aglutiné*) bir dil olduğundan sözcük üretmeye oldukça elverişlidir; ama ne yazık ki başta dilcilerimiz olmak üzere yazarlar, sanatçılar ve düşünürler bu dilin geliştirilmesi konusunda pek isteksiz ve bilisiz davranmaktalar. Oysa Ortaasya Türk dilleri içinde en gelişmiş Türkçe, Anadolu Türkçe'si olup bu dilin sözcük dağarcığını geliştirmek, felsefe ve bilim terminolojisini zenginleştirmek bu alanın uzmanlarının savsaklayamayacağı acil bir görevdir. Dilcilerimizin ve aydınlarımızın bu konudaki boşvermişlikleri ve ihmalleri bağışlanamaz. Şu husus iyi bilinmelidir ki istenir ve aranırsa dilimizde bulunmayan her yabancı terimin Türkçe karşılığı bulunabilir ve Türk dilinin zenginleşmesi için yeni sözcük ve kavramlar türetilebilir. Demek oluyor ki öncelikle elealmamız gereken birinci sıradaki konu dilimizde eksik olan ya da yabancı sözcüklerle karşılanan kavram ve terimlere birer karşılık bulmaktır. Böylece dilimizi Arapça ve Farsça'nın olduğu gibi Fransız ve Angloamerikan dillerinin de yabancı sözcüklerinin istilasından kurtarmış, sonra da ona yeni sözcükler katarak zenginleştirmiş oluruz. Bir dildeki sözcük zenginliği o dilin duygu ve düşüncedeki zenginliği anlamına gelir. Güçlü dil yalnız kendi sözcüklerinden ibaretolan değil, yabancı kavramları da yapısına katan ve hazmeden dildir. Bir sözcüğe birkaç anlam yüklemek demek olan çokanlamlılık yerine her sözcüğe tek bir karşılık olarak bir anlamvermek suretiyle oluşturulan çok sözcüklü bir dil anlamca zengin ve güçlü olacaktır. Çokanlamlılık açık seçik anlamayı, sağlıklı anlaşmayı zorlaştırır, dil bakımından bir zayıflıktır. Sözcük çokluğu ise dilin kavram ve anlamca zenginliğini, sağınlığını ve ifade gücünü gösterir. Anlam ayırtılarından (*nuance*) yoksun bir dil ifade bakımından yoksul bir dildir. Sözcük ile anlamın birebir karşılıklılık içinde olması, her sözcüğe tek bir anlamın karşılık gelmesi, dilin tutarlı ve sağlam olması demektir. Bir dildeki sözcük ile anlamın birebir örtüşmesi, her sözcüğün tek bir anlamının olması ideal bir durumdur. Bir sözcüğün birkaç anlama gelmesi ya da birkaç anlamı tek bir sözcükle dilegetirmek demek olan çokanlamlılık ise dilsel anlaşmayı güçleştirir. Öncelikle dilimizdeki yabancı kavramlara Türkçe karşılıklar bulduktan ve dilimizde olmayan yeni sözcükler ürettikten, yani kavram ve terim eksikliğini giderdikten sonra sıra yazım hatalarını elealmaya gelmeli. Bilindiği gibi Türk dili çok sınırlı ve belirsiz kurallarla işletil-

mekte; onun genel ve tutarlı ilke ve kurallara ivedilikle kavuşturulması gerekir. Örneğin iki ya da daha çok sözcükten oluşan ve bunlardan bağımsız anlam, ses, tür nitelikleri gösteren –ve tamlama özellikleri de olan– sözcük ya da fiil öbeklerine birleşiksözcükler veya fiiller denmekte ve bunlar birleştiği sözcüklerden ayrı bir anlam taşımakta. Dolayısıyla anlam birliğini sağlamak amacıyla kesinlikle birleşik yazılmaları gerektiği kanısındayım. Aşağıdaki örnekler gibi, yazılarımda bazılarını kullandığım, günlük dildeki pekçok birleşik fiil ve kavramın geniş bir çevrede tartışılmasını yararlı buluyorum: *Hayalgücü, serbestçağrışım, karasevda, çokuluslu, sutopu, demiryolu, kartopu, köşebaşı, karakucak, kârpayı, sanayiçarşısı, modaevi, berbersalonu, vargel (teleferik), teldolabı, sivrisinek, dilbilgisi, düşünadamı, bilinçaltı, devedikeni, mizahduygusu, merdivenaltı, çamsakızı, kuşbakışı, içgüdü, hammadde, varsayım, yıldızlararası, düşüncedeneyi (Gedankenexperiment), sanatdalı, havaalanı, anabilimdalı, buzdolabı, ortakduyu, özgürdüşünce, kartopu, kaptıkaçtı, ilkokul, sağduyu, bilimadamı, devletadamı, Ortaasya, sesbilgisi, dağbaşı, Ortadoğu, Uzakdoğu, akbaba, kabakulak, samanyolu, ortaokul, ortaöğretim, yükseköğrenim, kabakulakhastalığı, aydede, antiproton, temelparçacık, örtülüödenek, köyevi, basımevi, tarlakuşu, altındağ, buzdolabı, karadelik, karanlıkmadde, mikrofizik, ağaçkakan, uluslararası, ilkçağ, ortaçağ, yeniçağ, dinfelsefesi, sanatfelsefesi, tarihfelsefesi, bilgifelsefesi, sivrisinek, tahtakurusu, imambayıldı, gelinbaşı, sütanne, sinekkaydı, yediverengülü, dönmedolap, kayınbirader, beyazpeynir, kızarmışekmek, denizfeneri, standartmodel, yüzkarası, gözağrısı, başbakan, genelkurmaybaşkanı, kızmabiraderoyunu, karnıbahar, sinekkaydıtıraş, pastırmayazı, geçenpazar, kafadanbacaklı, denizanası, tepetaklak, yüzgörümlüğü, aşçıbaşı, denizşakayıkı, hammadde, atlıkarınca, dışavurumculuk, çatıkatı, düşkırıklığı, körkaranlık, kızkardeş, erkekkardeş, evekonomisi, taşlıtarla, balarısı, ağaçkakan, ateşkes, ateşböceği, evkadını, çinseddi, çölfaresi, kutupyıldızı, kutupayısı, fesatkumkuması, yerelması, atmeydanı, halkpazarı, köyekmeği, antepfıstığı, yenidünya, hazırcevap, kuşbaşıet, sivridilli, başıbozuk, bağbozumu, balmumu, kadınbuduköfte, karnıyarık, çiftekavrulmuş, karabiber, çiftehavuzlar, dilberdudağı, hünkârbeğendi, hindibaotu, karadut, hintkeneviri, karayılan, boğayılanı, kırkayak, çıtkırıldım, hintmüziği, türkmüziği, incesaz, karekök, kirliçıkı, Suşehri, Dedeağaç, Çamlıhemşin, Basmahanegarı* vb biraraya gelen sözcüklerin herbirinden ayrı bir anlama sahipolan sözcüklerin nasıl birleşik yazılması gerekiyorsa, sözcük (ad, sıfat ve fiil) ve eylemden oluşan ve yine farklı anlama gelen fiillerin de birleşik yazılmaları gerektiğini düşünüyorum; örnekle *farketmek, adamolmak, yardımetmek, ayırdetmek, varolmak, terketmek,*

sahipolmak, yoksaymak, yapıpetmek, uzunömürlüolmak, yukarıçıkmak, bilmezdengelmek, gözyummak, yaratıcıdüşünmek, medetummak, aşağıatmak, yoktanvaretmek, gözegelmek, malolmak, dargelmek, uykututmak, namazkılmak, vaazvermek, helaletmek, sualetmek, halletmek, selalmak, güzelolmak, yoladüşmek, soğukalmak, gözükamaşmak, andiçmek, elde(e)tmek, vazgeçmek, seyretmek, meydanagelmek, eldenvermek, fedaetmek, satınalmak, birlikteolmak, haketmek, yolaçmak, fırtınakop(ar)mak, kredialmak, donolmak, kârelde(e)tmek, kalbinegirmek, aşıkatmak, sidikyarıştırmak, sağolmak, ödünvermek, yerlebirolmak, geritepmek, başgözetmek, boşvermek, gıyabındakonuşmak, selamvermek, sıhhatinekavuşmak, sağlıklıolmak, tersyüzetmek, peşinedüşmek, tepesiatmak, serinkanlıolmak, senlibenliolmak, gözönünealmak, yeralmak, ödünçalmak, borçvermek, diluzatmak, altetmek, seyretmek, canvermek, akılyürütmek, el(e)almak, ifad(e)etmek, sözsahibiolmak, cançekişmek, advermek, canalmak, yolalmak, sonaermek, önesürmek, dışavurmak, sesvermek, elegeçirmek, dikkatçekmek, tanıkolmak, yolgöstermek, yedeğealmak, içlidışlıolmak, sarmaşdolaşolmak, vaadetmek, serinkanlıolmak, vasiolmak, sıhhatinekavuşmak, vedaetmek vb birleşikfiillerin mantıkça ayrılmamaları gerekir. Bu sözcüklerin, birleşikfiillerin yazımında olduğu gibi bazı yazım kurallarında da bir başıboşluk, bir düzensizlik sözkonusu. Örnekle *Cumhurbaşkanı* birleşik yazılırken *Genelkurmay Başkanı* niçin ayrı yazılır? *Birleşmiş Milletler (United Nations; Nations Unis)* ile *Birleşik Devletler (United States; Les Etats Unis)* kökçe aynı olduğu halde neden farklı *(ve ayrı)* yazılıyor? Bu düşüncelerimi bir öneri olarak sunmak ve tartışmaya açmak istiyorum. Kitap boyunca kullanmayı denediğim bu yazım kurallarından sadece ben sorumluyum; bu dil anlayışı yayınevinin sorumluluğu dışındadır.

Öte yandan Arapça ve Farsça kökenli bazı sözcüklerdeki şapkanın *(accent circonflexe)* kaldırılması anlam karışıklıklarına yolaçmakta; bunlara birkaç örnek: *hayır - hâyır, kar - kâr, adem - âdem, alem - âlem, hala - hâlâ, kalp - kâlp, nar - nâr, ali - âli, ala - âlâ. Türkçe'nin* tüm kurallarının dilbilimciler, bilimadamları, çeşitli mesleklerden seçilmiş uzman yurttaşlar tarafından gözdengeçirilmesinde büyük yarar var. Bir halkın özdili değil saray ve çevresinin dili olan Osmanlıca'dan tümüyle kurtulmak sözkonusu olamayacağına göre onu tam olarak bilemesek de bazı kurallarını öğrenmekte fayda var. Onun sözcükhazinesi her zamanı işimize yarayabilir; oradan devşirdiğimiz sözcüklerin yazım kurallarına uymak önemtaşır. Şemseddin Sami'ye göre, Arapça (%30), Farsça (% 15), Rumca ve İtalyanca (% 5) ve Türkçe % 50 kadar sözcük barındıran ve içinde ilk iki dilin bazı gramer kurallarını da bulunduran Osmanlıca

melez bir dil olmakla birlikte ne Arap diline ne de Fars diline benzer. O kendine özgü bir yapıya sahipti ve döneminin en güçlü dillerinden biriydi. Birleşik sözcük ve fiiller konusunda Alman dilinde de yaygın biçimde bazen iki veya üç farklı sözcük biraraya getirilerek başka anlam taşıyan diğer bir sözcük üretilebilmekte ve birleşik yazılmaktadır; bu kullanım tarzı pekâlâ benimsenebilir ve gelişmiş diller de örnekalınabilir; örnekle *der Abfahrtbahnsteig (hareketperonu)*, *das Ablenkungsmanöver (aldatmamanevrası)*, *die Verschiedenartigkeit (çeşitlilik)*, *die Abwechslungsreich (canlılık)*, *der Fernsprecher (telefon)*, *die Algemeinbildung (genelkültür)*, die *Staatsanwaltschaft (savcılık)*, *die Amtspflichtverletzung (hizmetkusuru)*, *der Bundesfinanzminister (federalmaliyebakanı)*, *der Fernseher (televizyon)*, *die Anfangsgeschwindigkeit (ilkhız)*, *die Staatsbürgerkunde (yurttaşlıkbilgisi)*, *das Aushängezettel (ilan)*, *die Volksabstimmung (halkoylaması)*, *die Weltanschauung (dünyagörüşü)*, die *Weltbildung (dünyatasarımı)*, *der Zeitgeist (zamanınruhu)*, *die Gesellschaftslehre (sosyoloji)*, *der Sauerstoff (oksijen)* gibi sözcükler bunlar arasında sayılabilir. İngilizce'de birleşiksözcük bazen*"of"* ile bazen de *" 's"* ile, Fransızca'da ise *"de"* ile, yani tam(am)lama takısıyla yapılabilmektedir: *Chemin de fer (demiryolu) (Railway)*, *Homme de science (bilimadamı) (Man of science veye scientist)*, *Sens d'humour (mizahduyusu) (Sense of humour)*, *Jack's bar, John's sons* gibi. Birleşik yazılmasının uygunolacağını düşündüğüm dilimizde çokça kullanılan öteki bazı fiillerimizden *gerikalmak, borçalmak, devametmek, varsaymak, öngörmek, farklıolmak, sesetmek, yeralmak, yolaçmak, sözetmek, eld(e)etmek, sonbulmak, talepetmek, boşvermek, değervermek, hazırolmak, önalmak, yardımsevmek, kâretmek, sonvermek, maletmek, eşitolmak, solukalmak, sevketmek, yeredinmek, elegeçirmek, denkdüşmek, önemkazanmak, eldeğiştirmek, yolaçmak, sonvermek* gibi hemen hepsi birleşik eylemsiler olmakla birlikte ayrı yazılmakta ve bu durum dildeki yazımbirliğini bozmakta. Benim bu kitapta uymaya çalıştığım Türkçe felsefe terimlerimiz arasında sizin de tuhaf karşılayabileceğiniz ama kısa bir süre sonra alışacağınız, kanımca birleşik yazılmasının uygunolacağını düşündüğüm ve sadece önerdiğim ve tartışılmasını istediğim sözcüklerden bazıları şunlar olabilir: *Dünyagörüşü (Weltanschauung), yaşamfelsefesi, dünyatarihi, varlıkbilgisi (ontoloji), bilgikuramı (epistemoloji), tarihfelsefesi, görüngübilim (fenomenoloji), dilduygusu (Sprachgefühl), siyasetöğretisi, davranışbilimi, dinbilgisi, sanatfelsefesi, varoluşçuluk, varlıknedeni, bilimfelsefesi, uygarlıktarihi, duyudünyası, yaratıcıözgürdüşünce, doğatarihi, fizikfelsefesi, İslamfelsefesi, felsefetarihi, siyasetfelsefesi, ahlakfelsefesi.* Birkaç sözcüğün biraraya gelmesiyle oluşan ve birleştiği sözcüklerden

ayrı bir anlama sahipolan birleşik sözcükler dilde ekonomi sağladığı gibi birleşik yazılan bu kelimeler topluluğu tek bir sözcük olarak dilde düzen ve tutumluluğu da sağlamış olur; anlamayı kolaylaştırır ve dili zenginleştirir. Dilin sıkı bir mantığı yoksa da gevşek bir mantığının olduğu yadsınamaz. Konuşmadili yazıdiline örnek olarak alınırsa ve dilimizdeki yabancı sözcükler de söylendiği, telaffuz edildiği gibi yazılırsa dilimizde birlik ve bütünlüğe yaklaşılmış olur. Burada söylemeye çalıştığım herşey sadece benim önerilerimden ibarettir. Asılolan Dil Kurumu'nun bu konulara ciddiyetle elatması; aydın ve yazarların da onlara destekolmasıdır. Tekrarlamam gerekirse Türk dilinde bulunmayan kavram ve terimler ile başka dillerden dilimize giren yabancı sözcüklere Türkçe karşılıklar bulmak dilimizin zenginleşmesi ve güçlenmesi için yapılması gereken en önemli iştir. Doğal olarak bu iş sorumluluk ister. Gelişmiş yabancı dillerdeki beşyüzbini aşan sözcük sayısı ile Türkçe'nin yüzbine bile varamayan sözcükdağarcığı karşılaştırıldığında yapılan çevirilerin sağlığı ile Türkçe metinlerin anlatım gücü tartışmalı olur. Türk dilini geliştirmek ve zenginleştirmek hepimizin görevidir. Dilimiz, ulusal kimliğimizdir. Bu görevi yerine getirmek de başta dilcilerimiz olmak üzere hepimize düşmekte. Bunun için öncelikle yazar ve düşünürlerin yazıları örnekalınmalı, dildeki değişiklikler bu örnek yazılara göre yapılmalıdır. Çünkü gelişmeyen dil çağımızda geriliyor demektir. Dil, bir ulusun kültür hazinesi, başta gelen varlıknedenlerinden biri olduğu için bu konular üzerinde ne kadar duyarlık gösterilse azdır. Türk dili uzmanlarının, bu dile emekveren ve ilgiduyanların, Türk Dil Kurumu şemsiyesi altında, yılda bir kez toplanarak Türk dilinin gelişmesini sağlayacak araştırmalara girişmeleri, dili zenginleştirecek çalışmalar yapmaları ve yenileyecek kararlar almaları çok isabetli bir tutum olur. Diller de toplumlar gibi zamanla değişirler; zenginleşir ya da fakirleşirler. Bu durum, o dili kullananların dilbilinci ve sevgisiyle orantılıdır.

Elinizdeki kitap bir kısmı bazı akademik dergilerde yayımlanmış, çeşitli konferanslarda okunmuş veya hiçbir yerde çıkmamış yazıların gözdengeçirilmesiyle derlenmiştir. Bu yazılara bir inceleme olarak değil de araştırma gibi bakılabileceğini düşünüyorum. Çünkü her konu başlığı neredeyse bir doktora tezi olabilecek nitelikte. Sorusormak suretiyle bir problemin varlığını vurgulayarak başlayan yazılar, sonra bu problemin çözümlenmesine, analizine, başka deyişle temellendirilmesine girişmekte ve nihayet problemin çözümüne (*to solve*) ilişkin yorumlarda bulunmaktadır. Bu yorumlara bir sonsöz olarak bakılmamalıdır. Çünkü her yazı bir duygu, düşünce, bilgi alışverişine başlangıç sayılabilir; bir sonaeriş, bitiş değil. Farklı konulara girilir ama kolayca çıkılamaz.

Sonuç nadiren ulaşılan bir bitmemişliğin bitişi gibidir. Her araştırma bir problemin çözümü olmayabilir; ama çözüme yaklaşması bile önem taşır. Bu nedenle birçok araştırmadan pek azının bir çözüme ulaştığını, bireşimsel bir yoruma vardığını söyleyebiliriz. Kitapta yeralan yirmisekiz araştırmada bu söylediklerime örnekler bulmak mümkündür. Yanıtı ya da çözümü verilmemiş soru veya problemleri okuyucunun kendisinin düşünüp bulmasını ve çözmesini arzuederim. Eğer okuyucu bu işe girişir ve araştırmaya koyulursa kitap görevini hakkıyla yerine getirmiş sayılacaktır. Böylece çalışma okuyucunun da çabasıyla biraz daha tamamlanmaya yaklaşmış olacaktır. Formüllerin ve grafiklerin yazılmasında katkıları olan Taylan Aydınlı ile Can Karkın'a; çalışmalarımda büyük bir anlayış göstererek bana her türlü kolaylığı ve desteği sağlayan eşim Handan Atasoy Bozkurt ile oğlum Bilgecan Bozkurt'a burada teşekkürlerimi sunmayı zevkli bir görev sayıyorum. Ayrıca kitabımın yayımlanmasında gösterdiği yakın ilgi ve çabadan ötürü Sayın İlbay Kahraman'a, dizgi operatörü Esin Tapan Yetiş'e, düzeltmen Mehmet Celep'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Göztepe, 2012

Felsefe Anlayışım

Nedir şu felsefe denen şey? Öncelikle aklı ve imgelemi (*hayalgücü*) kullanan, düşünceyle sorgulayarak *"hakikat"*i *(doğruyu ve gerçeği)* arayan zihinsel bir etkinlik diye anlaşılır felsefe; akıl, doğruyu bulmaya yönelik bir irdeleme yetisidir; imgelem ise eyleme yolgösteren yaratıcı bir yeti. Başka deyişle insanın bütün önyargılarından ve bağlarından kurtularak kendisi ve içinde yaşadığı dünya üzerinde özgürce düşünmesi, bilgi edinmesi ve bu edinimlerini kullanması yollarından biridir felsefe. İnsan böylece kendisi ve dünya hakkında problemlerden arınmış, takıntısız bir görüşe ya da duru bir anlayışa sahip olacaktır. Felsefe, olaylara ve olgulara olabildiğince doğru yaklaşımın bir yoludur; bu da doğru düşünmeyle gerçekleşir. Doğru düşünme ise herşeyden önce hayatta kalmayı ve yaşamı sürdürmeyi sağlar. Hiçbir çıkar gözetmeden bilginin ve doğruluğun peşine düşen bir düşünme etkinliğidir felsefe. Yanlışı elemeye, doğruyu bulmaya ve bilgiye ulaşmaya çalışırken hiçbir maddi kazanç beklemez; ün, şöhret ve mükâfat peşinde koşmaz filozof; araştırdığı bir konu, üstünde düşündüğü bir problem hakkında, *"Bu ne işe yarar?"* diye sorarak çalışmaya başlamaz; o, *"Buradan doğru bilgiye nasıl ulaşırım?"* diye sorarak araştırmaya koyulur. Problemin bulunmadığı yerde felsefe de yoktur. Felsefe, bir *"sözcük salatası" (salade des mots)* değil, dizgeli düşünme ve tutarlı kavramlar çatkısıdır; problem saptama ve çözme edimlerinden *(bilinçli etkinlik)* biridir. Doğayı kendince tasarımlayıp dönüştüren; bilim, sanat ve felsefe yapıp uygarlaşan bir varlık olarak insan, en son aşamada kendine kavramlarla kurulu bir evren yaratır. Canlı türleri arasında, üst düzeyde bir düşünme biçimi olarak, felsefe yapan tek varlık insandır. Yani insan dediğimiz varoluş biçimi, felsefe yapması ve inanmasıyla hayvandan ayrışmaya çalışır. Felsefe herşeyden önce doğru bilgi aracılığıyla özgürlüğü ve hakikati arayıp bulma vaadidir; bizi doğruluğa ve özgürlüğe ulaştırma sözü verir; barış,

huzur ve mutluluğa kavuşturmayı vadeder. Felsefe, gökteki bulut, buluttaki su, sudaki yaşam gibi insanın onsuz varolamayacağı birşeydir. Felsefe, insanı insan yapan, insanın varoluş güvencelerinden biridir. Felsefesiz yaşam, çöldeki yaşama benzer; felsefeyle yaşamak ise ruhun dingin, aklın ayık olmasını sağlar; yolumuzu aydınlatır, bizi yüceliklere taşır ve oradan çokluktaki birliği ve birlikteki bütünlüğü görmemize yardımcı olur. Burada felsefeye bir övgü düzmek değil amacım, düşüncelerimi sergilemek. Felsefeyle uğraşmak, aklın arınması, yani duru bir akla sahipolmamız için, doğruluğun peşine düşmemiz demektir; sorularla yanıtları birlikte arama, bir tür sorun çözme yöntemi ve tüm yetilerimizin özgürce kullanıldığı alandır felsefe. Felsefe aynı zamanda insana bilmenin ve yapıpetmenin, düşünmenin ve yaratmanın sevgisini aşılar; bilgiden yoksun düşünme, düşünmeden yoksun bilgi olamayacağını gösterir. Sevgi ve bilgi felsefenin temel iki aracıdır. Filozof da bu iki dayanakla ilerleyen yolefendisidir. Felsefe, hakikat peşinde sürekli yoldaolma *(philosophia perennis)* demek olduğuna göre, filozof da doğruluğun peşinde koşan bir yoleridir. Asılolan da bu yolehli olmasını bilmektir. Yaşam sürecinde daima yoldaolan filozof, bir kavramlar diyarının gezgini ya da düşünceler âleminin seyyahı gibidir. Kesin bir sona ulaşmaktan çok yolalmak, yürüyüş içinde olmak önemlidir onun için. İnsanın edindiği bilgiyükü değil, gittiği yolun yönü önceliklidir; ileriye mi geriye mi, doğruya mı yanlışa mı yöneldiği kişinin herşeyini belirler. Çünkü doğru işleri yanlış insanlar yapamaz. Felsefenin yarımyamalağı bizi alçaklarda dolandırır, yeterince olanı ise göklerde uçurur. İnsan aklının en üst düzeyde işletilmesi demek olan felsefe, doğa, insan, bilgi ve değer konularında farklı yorumlar da getirebilir. Burada öncelikle "*felsefe görüşü*" ile "*felsefe anlayışı*" kavramları arasındaki ayırtıları, anlam ayrımlarını *(nüansları)* ortaya koymamız gerekir. "*Felsefe görüşü*", felsefe penceresinden bakıldığında çoğu kez gerçekliğin bir yanıyla ilgili öznel ya da nesnel duygu ve düşünce bütünü olarak görülebilen herşeydir; bu bir bakışaçısı sorunudur da aynı zamanda. Burada bakan kendisine verilen herşeyi göremeyebilir ya da herşeyi görmek istemeyebilir. Kendisine verilenlerden bir seçme yaparak da görüş edinebilir. Görüş sahibi, kendi birikimi ve yetişimi oranında bir bakma ve görme biçimine sahipolup olaylara, fikirlere ve şeylere kendince değer biçer, onlar hakkında yargılarda bulunur ve böylece görebildiklerinin toplamından ibarettir o. Bu nedenle de "*felsefe görüşü*", çok sağlam olmayan ilkelere dayalı bir yargı türüdür. Felsefetarihinin güç anlaşıldığı için –Hocam Nusret Hızır, Kant'ın eserleri için *"demir leblebi gibiler"* derdi– karmaşık sanılan filozoflarından Immanuel Kant'a göre, "*Görüş, herhangi birşeyi*

doğru diye almaktır; bu arada bu yargıyla ilgili hem öznel hem de nesnel bir yetersizlik bilincine sahipolmaktır." Bu nedenle "*felsefi görüş*"te kesinlikten uzak ve öznellikle ilgili bir yan her zaman bulunur; bu yüzden onu bilimsel temelli açıklamayla bağlantılandıramayız. "*Felsefe anlayışı*"na gelince, bundan, kişinin birikim ve görüşlerinden seçip benimsediklerini, bunları yine kendi yetişiminceden değerlendirerek yaşam dünyasına katmasını ve uygulamasını anlıyoruz. Bireyin düşünce ve davranışlarını belirleyen bir tür kanı, inanç ve kabullerden oluşan "*felsefe anlayışı*", bireyin toplumdan etkilenmesi sonucunda da oluşabilir ve bireylerin olduğu gibi toplumların da anlayışlarından sözedilebilir. "*Felsefe anlayışı*", bir bakıma "*yaşamfelsefesi*" ile aynı şeydir; bu, kendi görebildiğini ya da görmek istediğini anlama tarzı ya da kendisine verileni yorumlama yeteneği olup uygulamaya ve pratik bir tutuma dayanır. Eğer görüş yaşamın bir kuramı ise, anlayış da yaşamın bir pratiğidir, eylemidir; eğer görüş bir sanat *(ars)* ise, anlayış bir zanaattır *(tekhne)*. Görüş, görülüp alımlanan ve olması varsayılan ve istenen herşeyken; anlayış, görülenlerden seçilip benimsenen ve yaşamda kullanılan şeylerdir. İşte bu bağlamda "*felsefe görüşü*" ile "*felsefe anlayışı*" bir yandan birbiriyle, öbür yandan da yaşamla sıkı bir ilişki içindedir. Felsefe dünyasında görüp devşirebildiklerimizden oluşan felsefe görüşümüz ile bunlardan seçerek derleyip yaşamımızda uyguladıklarımızdan oluşan felsefe anlayışımız, bir bakıma bu kavramlarımızın daha kapsamlısı olan bütün doğal oluşumlar ile kültür-tarih eylemlerini de kuşatan "*dünyagörüşü*" ya da "*dünya anlayışı*"mızın *(Weltanschauung; Vision du monde)* bir kısmı, küçük bir parçasıdır. Bu bağlamda felsefenin, insanın doğa durumundan kültür durumuna geçmesine yardımcı olduğuna da tanıklık ederiz. Doğal bir varlık olan insan, tüm yapıp yarattıklarıyla kültür denen o alanı kurar ve bir kültür varlığı *(varoluşu)* olarak bu alan içinde yaşamını sürdürür. Doğa insanından kültür insanına geçiş yollarını felsefe döşer. İşte bu nedenle bizi bütün öteki canlılardan ayıran, onlardan daha önemli ve üstün kılan birkaç ayrıcalıklı niteliğimizden biri olan felsefeyle herkes ilgilenmeli, filozofları tanımaya çalışmalıdır. Filozofu ya da düşünürleri olmayan bir toplum henüz yüksek kültür toplumu düzeyine ulaşamamış bir toplumdur. Friedrich Nietzsche'nin dediği gibi, "*Filozofları olmayan bir toplum, sorunlarını çözmekten de yoksun kalır.*" Bilgi temelli kültür donanımıyla felsefe, etrafını aydınlatan bir ışıktır; böylece karanlıkları aydınlığa dönüştürür. Felsefenin ışığı insanın ilgi duyduğu her konuyu aydınlattığı için onsuz yaşam karanlık ve eksik kalır; çünkü o hava ve su gibidir. İmdi insana özgü olan her ne varsa felsefeyi ilgilendirir; felsefeye özgü olan herşey ise insana ve yaşa-

mına dairdir. Günümüzde geçerli olan felsefe, çağdaş diyebileceğimiz felsefe, içindeki metafiziği ayıkladıktan sonra geriye kalan felsefedir. Metafizik, sadece düşüntü *(spekülasyon)* alanında kalan tümüyle soyut konuları elealır; gerçeklikle, somut konularla ilgilenmez. Yapılması gereken asıl felsefe, düşünceyi gerçeklik alanına uygulayan, aklın yanıtlaması zor, gücünü aşan sorulara cevapvermesini sınırlayan, gerçeklik alanı üzerinde düşünleme *(refleksiyon)* aktını kullanan felsefedir. Metafiziğe uzanmadan, aklın sınırlarını aşmadan metafiziksiz felsefe yapmayı, ilk kez metafiziği sorgulayan I. Kant gündeme getirmiştir.

Felsefi bilgi, evreni ve içindeki herşeyi bir bütün olarak açıklamak amacıyla bilimlerin ortaya koyduğu bilgileri sistemli bir şekilde biraraya getirerek öncelikle varlığa, bilgiye ve değerlere tutarlı ve toplu bakışı sağlamaya çalışan bilgidir. Bu bilgide içgörünün *(entrospeksiyon)*, çözümleme ile bireşimin, sezginin, kavramlar üzerinde düşünlemenin *(refleksiyon)*, sistemleştirmede ve öngörüde bulunmanın da payı vardır. Ancak felsefe bilgisi bilimsel bilgiden olduğu gibi, gündelik, dinsel, sanatsal gibi bilgi türlerinden de farklıdır. Herşeyden önce felsefe yapmanın bir yöntembilgisi, yani bir metodolojisi vardır. Bu felsefe yapma yönteminin ilk adımı, varlığı önceden sezilen herhangi bir alana ya da konuya ilişkin problemi görmek ve ortaya koymaktır. Eskilerin *"problemin vazı"* dedikleri bu ilk adımın ardından problemi temellendirmek ve sonra çözümlemek gelir; burada sorun ögelerine ayrılır, başka sorunlarla ilişkisine bakılır ve sorunun nedeniyle yolaçabileceği sonuçlar irdelenir. Problemin analizinden sonra onu bütünlüklü, toplu bir hale getirme, yani sentezleme aşaması gelir. Bireşim, yani sentezleme, problemi çözüme yaklaştırmak, bazen de kavuşturmak demektir. Ancak felsefede her çözüm kesin ve mutlak bir sonuç anlamına gelmez. İşte bu yüzdendir ki her felsefe sistemi kendi çözümünü savunan bir dizi dağ silsilesinin yüksek dorukları gibidir. Felsefenin bu etkinliği bilgileri rastgele toplama değil, sorgulayıcı bir zihinle, yeni ve özgün bilgiler üretme amacı taşır. Felsefe, gerçeğin *(réalité; wirklichkeit)* değil, hakikatin *(vérité; wahrheit)* bilgisine ulaşma amacındadır; ancak ona ulaşmak için gerçeklik alanından geçmek zorunda olmasına karşın deney ve gözlem yöntemlerine başvurmaz. Çünkü felsefi bilgiler deneysel yöntemlerle doğrulanamaz. Varlığı bir bütün olarak açıklama amacını taşıyan felsefe, bilimlerin sonuçlarından toparlayıcı bir yaklaşımla hareketetse de kesin sonuçlara ulaşamaz. Kanıtlanmış verilerden hareketetmeyen felsefe, yine de rastgele yapılan bir etkinlik değildir. Hangi çağı derinlemesine anlamak istiyorsak öncelikle o çağın felsefi görüşlerine bakmamız, filozoflarına eğilmemiz gerekecektir. Bir toplumun ne kadar

gelişmiş, refah seviyesinin ne ölçüde yüksek ve ne kadar özgürlükçü ve demokratik olduğunu anlamak istiyorsak, o toplumun felsefi uğraşlarına ve felsefeye verdiği değere bir göz atmamız yeterli olacaktır. Uygarlık, felsefenin biricik araştırma aracı olan aklın özgürleşmesine paralel olarak gelişmiştir. Dünyadaki bütün toplumlar aklı kullanma düzeylerine göre aynı nitelikte yaratıcı olma potansiyeline sahiptirler ve tarihin koşulları elverdiği ölçüde ve bunları yeterince değerlendirdikleri zaman istedikleri düzeye erişebilirler. Felsefe, sadece yaşanan çağın koşullarını, düzey ve olanaklarını yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda insanları aydınlatır ve bilinçlendirir de. Bir çağı anlamanın temel koşulu, o çağa hâkim olan felsefeleri tanımaktır. Toplumların felsefeye olan ilgisi gelişmişlik düzeyleriyle doğru orantılıdır. Felsefe ile uğraşan insanlar, hoşgörülü, önyargısız, anlayışlı ve yeniliğe açık olmakla kalmazlar, demokratik ve özgürlükçü bir anlayışa da sahipolurlar. Türkler tarihleri boyunca *–göçerlikleri nedeniyle–* sistemli düşünceler geliştirememiş, yerleşik uygarlıklarla simbiyotik bir ilişki yaşamışlar, kendi deneyimlerini aktarırken onların da birikimlerinden yararlanmışlardır. Şimdiye kadar bizde felsefe hep oradan buradan birşeyler devşirerek aktarmak suretiyle yapılmıştır. Oysa bugün eteğimizdeki bütün taşları dökmenin, nakilcilikten vazgeçerek özgün düşünce üretimleri yapmanın zamanı gelmiş ve geçmektedir. Felsefeden uzak kalmak bir bakıma çağdaş uygarlığa ve insan değerlerine de uzak kalmak demektir. Ancak her insan felsefe yapmaya yatkın olarak doğarsa da bu yolda azimle ve sebatla yürümesi halinde filozof olabilir; tıpkı müziğin, resmin, bilimin her insana açık olmasına karşın bu yolda ısrarla yürüyenlere başarı getirdiği gibi. Herkes nasıl besteci, ressam, bilimadamı olamıyorsa, filozof da olamaz. Filozof olabilmek için öncelikle *"bütünü görme ve kavrayış gücü"*ne, yani *"nüfuz-u nazar"*a sahipolmak; başka deyişle *"ehl-i göz"*e, yani zihnin gözüne ve aklın bakışına; düşünceyle görme becerisine veya *"içini, özünü, çekirdeğini görme (görüleme: anschauung) ya da teori yapma"* yeteneğine sahipolmak gerekir; bu zihinsel görme *(theorein)* ve ussal kavrama *(noema)* gücü ne denli sağlıklı olursa filozof da o denli etkili olur. Çünkü filozof, olaylara, sahipolduğu sezgi ve kavrayış gücüyle bakmasını ve nüfuzetme yetisiyle de görmesini bilen kimsedir. Olanbiteni kavramlarla anlama ve anlatma, görme ve gösterme onun tek yöntemidir. Bunu da yorumlayarak yapar. Filozof kanıtlamaz, gösterir; dünyayı dönüştürmez, kavramlarla betimlemelerini yapar ve yorumlar. O, serimlediklerinin kesin doğru olduğu iddiasında da değildir; dünyayı değiştirmeye de kalkmaz; toplumu dönüştürmenin yollarını gösterir ancak. Çünkü tek bir değişim olmadığı gibi çeşitli değişimleri ne sanat, ne bilim ve

ne de felsefe tek başına gerçekleştirebilir. Değişim ve dönüşüm yapma iddiasında olan ideolojilerdir. Doğruyu aramaya çıkan, hakikati bulmayı vaadeden felsefe, kapalı bir dizge olmaktan çok açık ve hep gelişim gösteren bir dizge olmak durumundadır. Felsefe, hakikati, doğruya en yakın olanı bulma yoluna kendini adamadır. Sürekli evrim içinde olan ve herşey *(sanat, felsefe, din, metafizik, kültür, tarih, devlet, toplum, yaşam, doğa, bilim vb)* üzerine irdeleyici ve sürekli yinelenen bir düşünme çabası olan felsefeye bu yüzden *"philosophia perennis"* denmiştir.

Felsefe, insanın önce kendi olanaklarını kavrayıp geliştirme, sonra da çevresini tanıyıp değerlendirmeye çalışma araçlarından biridir. Cicero'nun deyişiyle *"yaşamın yolgöstericisi"* olduğundan yedisinden yetmişine hemen herkese gerekli olduğu gibi, insanın doğal yanını tamamlayan tarihsel-kültürel yanının da en temel ögesidir o. Öte yandan insanın özgürleşme ve ölümsüzlüğe ulaşma savının da ana dayanağıdır felsefe. Ölümün elinden ölümsüzlüğü yakalamayı, sonsuzluğu elegeçirmeyi savlarken, insanın her derdine deva olmasa bile onu iyileştirme yollarını bulmada kendisine yardımcı olur. Her eylemin hedefine varması için bir felsefesinin olması gerekir; çünkü felsefeyi temeline almayan hiçbir eylem amacına ulaşamaz. İnsanın düşünme ve eyleme yeteneğinin gelişmesine katkıda bulunan felsefenin, onun ilgilendiği her alana odaklanması gerekir. Toparlayıcı bir bakış ve sağlıklı akılyürütme becerisine sahip dinamik bir felsefenin insan eğitiminin her kademesinde yeri olmalıdır. Önce insanı ve yapıpettiklerini, yani başarılarını, toplumu ve değerlerini, daha sonra da bilgiyi ve evreni konu edinen eleştirelakıl yöntemini kullanan felsefe etkinliğiyle çocuk konuşmaya başladığı andan itibaren tanıştırılmalıdır. İnsana ve topluma hiçbir yararı olmayan boş bir düşünme etkinliği olarak benimsenen, havadaki bir bulut gibi algılanan felsefenin doğru ve yerinde kullanıldığında sağlayabileceği somut yararlar ortaya konmalıdır. Onun genellikle karın doyurmadığı, düşünmenin bir işe yaramadığı gibi yaygın bir kanının egemen olduğu toplumumuzda, karın doyurmanın en iyi yollarının yine felsefe ile bulunabileceği unutulmamalıdır. Gerçekten felsefe bize ekmek pişirmez; fakat en iyi ekmek pişirmenin ve yaşamda başarılı olmanın yollarını onun bilgisini kullanarak bulup öğrenebiliriz. Çünkü hep söylenegeldiği gibi felsefenin amacı, terimin olanaklı en geniş anlamında, nesnelerin ve kavramların birbirlerine sebep sonuç bağıyla nasıl bağlı olduklarını yine terimin olanaklı en geniş anlamında toptancı ve bütüncül bir kavrayışla anlamaktır. Bunu sağlarken de felsefe, anlamsız ve içiboş düşünceler üretmez, laf salatası yapmaz; herşeyden önce o, varlık ve varoluşa ilişkin sorunlara çözümler üretmeye çalışır, doğa ve

toplum konularına eğilir, insan üzerine kapsamlı görüşler geliştirmeye çalışır. Felsefe insanın varoluş nedenini, düşünen yaratığın varolma bilmecesini çözme girişimidir; ama bu konuda kesin bir sonuca varmış da değildir. Herkes kendi çapında felsefe yapabilir; ancak bu faaliyet kişinin birikim ve etkin düşünme becerisine göre derecelenmeler gösterir. Karl Marx'ın dediği gibi, *"İnsan, yaşadığınca düşünmez sadece; o, düşündüğünce de yaşar."* Felsefe, insanın özgürlüğünün sınırlarını araştıran ve onu özgürce yaşamaya hazırlayan bir araçtır; yaşamın bir yolgöstericisidir. Yaşamımızda ve budünyada olupbitenleri anlamlandırmamıza yardımcı olur. Sorunlarımızın kaynaklarını, sıkıntılarımızın nedenlerini ve onların çözüm yollarını gösterir; mutlu olmanın koşullarını araştırır. Felsefe kısaca hayatı anlamamıza yardımeder; yaşamın güçlüklerine karşı koyabilmemizde bize destekolur. Aklın ve bilimin, ortakduyu ve bilgi birikiminin gösterdiği yolu izlememizi önerir; bilgi sevgisini en önsıraya koyar. İşte bu nedenle felsefenin anadallarından olan ahlak *(etik ya da ethik)*, en doğru ve düzgün insan davranışlarını araştırır; sanatfelsefesi *(estetik)*, bizleri güzelliğin sınırsız boyutlarını tanımaya hazırlar; mantık *(logik)*, yanlışlara düşmememiz için doğru düşünme ve sağlam akılyürütme ilke ve kurallarını araştırır ve önerir. Bilgikuramı *(epistemoloji)* ise, kesin bilginin koşullarını ve doğru bilginin yapısını ortaya koyarak tek güvencemizin, biricik dayanağımızın bilgilenmek olduğunu gösterir. İmdi felsefe, yaşamın her alanında ve insanın ilgilendiği her konuda tutarlı, yapıcı-yaratıcı ve sorunçözücü düşünce üretme sanatıdır. Sorunçözücü düşünme, insanın en belirgin özelliği olduğuna göre felsefesiz bir yaşam, düşünmeden sürdürülen, akıldan yoksun ve ruhsuz bir yaşam demektir. Düşünmeden ve yapıpettiklerimizi sorgulamadan uzak bir yaşam ise yaşanmaya değmez.

İnsanlar tam olarak yanıt veremeseler de kendilerine sormaktan bir türlü vazgeçemedikleri sorulara takılırlar ve o sorularla uğraşır dururlar. I. Kant bunlara metafizik sorular der. *"Nereden geldik, nereye gidiyoruz? Yaşamın bir anlamı var mı? Ölümden sonra ne olacağız? Ölümü yenmek, ölümsüzlüğe ulaşmak mümkün mü? İnsanın yeryüzündeki görevi nedir? Felsefenin bir yararı var mıdır? Tarih neye yarar; bir bilim midir, yoksa bir yorumlama sanatı mı? Sanatların bir işlevi var mı? Sanatlar olmasaydı insanlar ne yaparlardı? Bilimlerin ne gibi yararları ve zararları oldu? Teknoloji insanlığa ne sağladı; neler getirdi, neler götürdü? Dinler insanlığa ne kazandırdı? Dünya sürekli barışı yaşayabilecek mi? Evrenin başlangıcı ve sonu var mı? Ruh ölümlü mü, ölümsüz mü? Tanrı var mı, yok mu? Öbürdünya diye bir yer gerçek mi, değil mi? Her suç mutlaka cezasını bulur mu? Ebedi bir hayat mümkün mü?"* gibi sorular

üzerinde felsefe durup dinlenmeden düşünmüş ve doyurucu olmasa da yanıtlar bulmaya çalışmıştır. Herşey üzerinde düşünebilme ayrıcalığı ve yetisine sahip bulunan felsefe, bir yolgösterici olma özelliğini eleştirelakla öncelik vermesiyle, önyargılardan arınmasıyla, bilimsel yöntemi kılavuz edinmesi ve özgürdüşünmeye yervermesiyle kazanmıştır. Başta dogmalar, tartışılmadan kabuledilmiş inançlar olmak üzere eleştirilmeden benimsenmiş herşeye kuşku ile bakan, bütün önyargıları yeniden gözden geçiren bir felsefe, yolumuzu aydınlatıp açacak ve bizleri özgürleştirecektir. Kuramsal kalmakla yetinmeyip uygulamaya da yönelen, teori ile pratiği birleştiren, dokunulmaz hiçbir alan tanımayan, hemen her alana ve probleme yönelen bir felsefe, sorularının tümüne yanıt bulamasa da, kendisinin ve bizim eksikliklerimizin giderilmesine katkıda bulunacaktır. Bu cümleden olarak Aydınlanmacı, eleştirelusçu, gözlemci ve deneyci, sorgulayan ve araştıran, budünyayı öbürdünyaya feda etmeyen, keşfe ve gelişmeye açık çokyönlü bir felsefe etkinliğinden yanayım. Ötedünya kadar budünyaya da bağlanmamız gerekiyor. Goethe, meslektaşı Schiller'e yazdığı bir mektubunda, *"Etkinliğimi doğrudan canlandırıp artırmadan ve yaşamıma birşey katmadan bana yalnızca boş bilgi veren herşeyden nefret ediyorum"* diyor. Ben de insanların işine yaramayan veya onların kötülüğüne çalışan bir mesleği –eğer böyle bir meslek varsa!– yapmaktan utanç duyardım. Felsefenin, şiirin, arkeolojinin, astronominin, matematiğin, dar bir çevre dışındaki insanların, ne işine yaradığı sorulabilir. Oysa Baudelaire bakın ne diyor: *"Sağlıklı bir kişi yirmidört saat ekmeksiz yaşayabilir, ama şiirsiz asla!"* Bu anlayış resim, müzik, felsefe için de geçerlidir kanısındayım. Felsefe nedir, ne işe yarar ve yaşamı nasıl etkiler gibi sorulara verilecek birçok yanıt bulunabilir. Felsefenin öncelikle insandan çıkıp yine insana dönen bir yaratıcı düşünme etkinliği olduğu unutulmamalıdır. Bu yaratıcı düşünme etkinliği kişisel değil, evrensel değerleri taşımaya, genelgeçer ilkeleri göstermeye çalışan bir etkinlik olmak durumundadır. *"Felsefesiz bir yaşam yaşanmaya değer mi?"* sorusunu herkes kendisine sormalıdır. Böyle bir anlayışı benimseyerek egemen kıldığımız her alanda örtülü perdelerin giderek açılacağına, karanlıkların da aydınlığa dönüşeceğine inanıyorum. Her filozofun düşüncesi kendi başına bir dünyagörüşünü, bir yaşamanlayışını, dizgesel bir yapıyı, öznel bir ifadeyi dilegetirir; Platon'un felsefe sistemi ile Hegel'inki, Aristoteles'in bilgifelsefesi ile Kant'ınki, Augustinus'un varlıkanlayışı ile Heidegger'inki bir yüksek matematik formülü gibi düşünülebilir; herbiri kendine özgü bir kanıya, bir vargıya sahiptir. Felsefe olmazsa olmazlardan değildir; ama olursa, yaşamın çok daha iyi ve katlanılabilir olacağının da kanıtıdır. Felsefe, iyi yaşama-

yı olduğu gibi, iyi ölmeyi de öğreten bir uğraştır diyebiliriz; yaşamı ve ölümü özgün ve nesnel bir yaklaşımla algılamamızı sağlar. Bu nedenle araştırma, eğitim ve öğretim alanlarında diyaloğa açık, sorusormaktan çekinmeyen, bilinmeyeni bilinir kılmayı amaçlayan, bizden öncekilerin edinimlerini ezberlemeye değil anlamaya çalışan, yapıcı ve yaratıcı, özgürdüşünmeyi ve ifade etmeyi benimsemiş bir felsefe anlayışının da verimli sonuçlara bizi götüreceğine ve başarının kaçınılmaz olacağına eminim. Çağına koşut gitmesi gereken dinamik bir süreç olarak düşündüğüm felsefe etkinliği bilimler ve sanatlarla beslendiği oranda karşımıza çıkabilecek her sorunla daha iyi başedebilecek ve problemlerimizin çözümünde bizlere yardımcı olacaktır. Bu nedenle felsefeden yoksun bir kişi ya da toplum bir bakıma pekçok şeyden de yoksun sayılmalıdır.

Çağımızda sıkça *"Felsefe çıkmazda, çünkü insan çıkmazda"* anlayışı dilegetirilmekte; oysa unutmayalım çözümsüz durumlar daima felsefeye kaynaklık etmiştir. Asıl çıkmazda olan egemen toplum sistemi ve siyaset anlayışıdır. Doğadan evrene, kültürden tarihe, bilimlerden sanatlara, dinden topluma değin her konu üzerinde düşünlemesel *(refleksif)* bir irdelemeyi yöntem olarak benimseyen felsefe, sistemli, tutarlı ve toparlayıcı bir akılyürütmenin adıdır. Tümüyle kavramsal ve soyut bir etkinlik olmasına karşın, temeline her zaman somut ve nesnel gerçekliği almak durumunda kalmıştır; yoksa vardığı sonuçları yaşamımıza geçiremezdik; kişi, toplum ve çevre sorunlarına çözüm ararken ondan yararlanamazdık. Şunu unutmayalım ki hiçbir zihinsel emek, elemeği olmadan gerçekleşemez. Her felsefe eserinin önkoşulu, arkasında hiç dikkati çekmeyen bir elemekçileri ordusunun varolmasıdır. Platon'u incelemek için sadece karnımızın tokolması yetmez; içinde yaşadığımız toplumsal ilişkiler ve maddi üretimin örgütlenme biçimi de Platon'u nasıl değerlendireceğimizi etkiler. İnsan hakları, düşünme ve ifade özgürlüğü, demokrasi ve ekonominin yanlış uygulamalarının doğurduğu problemler, nüfus artışı ve ileri teknolojilerin yarattığı çevre sorunları gibi konularda felsefenin de olumlu sorunçözücü bazı katkılarının bulunabileceği kanısındayım. Birey ile toplumun gelişimi, adaletin her türünün *(ekonomik, yönetimsel, sosyal)* yaygınlaştırılması, özgürlüklerden daha fazla payalınması konusunda felsefeye önemli görevler düşmektedir. İnsan ve toplum yaşamına katılmayan, onunla bütünleşemeyen bir felsefe gerçeklikten uzaklaşmış sayılmaz mı? Yaşamla sıkı bir bağıntı ve ilişki içine girmeyen bir felsefenin insana söyleyeceği ne olabilir? Toplumun her kesimiyle ve bütün insanlarla iletişim içinde olması, onların sorunlarına çözüm arayan bir araç olarak her zaman hazır bulunması felsefenin varlık koşuludur. Felsefenin özü olan "*bilgelik sevgisi*", insan-

lar arasında kurulan diyalog, yani iletişim ile sağlanabilir. İçinde bilgi ve sevginin yeraldığı felsefe, belli bir kesimin değil, herkesin yararlanabileceği bir araçtır. Hemen her alanla ilişkilendirilebilen felsefe, bu ilişkinin yoğunluğu oranında çözüm ve başarıyı da beraberinde getirir. Bunlar ülke kalkınmasından bireylerin içselgelişimine değin uzayıp gider. Kişilerin gelişimi, ülkenin ileri gitmesinin koşuluysa, bu koşulu sağlayan etmenlerin başında felsefe gelir. Bu bağlamda özgürdüşünme ve dilegetirme eşliğinde felsefeyle alınabilecek çok yolun olduğuna inanıyorum. Çünkü felsefi düşünme, sınırlar ötesi ve koşulsuz düşünmedir; hiçbir engel ve sınır tanımadan, hiçbir koşula bağlanmadan özgürce düşünmek felsefenin olmazsa olmaz koşullarındandır. Bilinmeyenin korkusundan insanlar felsefi merak *(tecessüs)* ve öğrenmeyle kurtulurlar. İşte bunu başarabilen birey ve toplumlar ilerlemeyi gerçekleştirir, bilinmeyeni bilinene dönüştürerek özgürleşme yolunda ilerlerler. Bilimlerden ve sanatlardan yoksun bireyler nasıl topal sayılırlarsa, felsefeden yoksun bireyler de kör sayılabilirler. Kanatları olmayan bir kuş nasıl uçamazsa, felsefesiz bir insan da yolunu bulamaz, toplum hedefine ulaşamaz. Felsefeden yoksunluk nasıl bilgisizliği ve eylemsizliği doğurursa, bilgisizlik ve eylemsizlik de yıkımı getirir. İşte bu nedenledir ki düşünme etkinliği insan varlığının en temel edimidir *(acte)*, onu öteki canlılardan ayıran en köklü özelliğidir ve bu nedenle ondan yoksun kalındığında yaşam koşulları bütün acımasızlıklarıyla ortaya çıkar ve insanlara boyun eğdirirler, onları tutsakederler. Vazgeçilemez bir varoluşsal işleve ve yaşamsal öneme sahip olan felsefe bu bakımdan bize her zaman gereklidir. Çünkü eleştirel düşünme insanı geliştiren, onu bağlarından, engellerinden kurtaran ve özgürleştiren düşünmedir. Yine de bazılarının sandıkları gibi felsefenin her derde deva olacağını düşünmüyorum; ama pekçok problemin belirlenmesine, sorunun ortaya çıkarılmasına ve çözümüne yardımcı olduğu da bir gerçek. Şunu söyleyebilirim: Herhangi bir felsefe teorisi ya da anlayışı, herşeyin kuramı değildir. Felsefe her konuda düşünme ve problemi teşhis edip çözme etkinliği olsa da bu, her problemi çözer anlamına gelmez. Bize her gün yiyecek vermese de yiyeceğin nasıl eldeedileceğinin bilgisini sağlayarak, önümüzdeki pekçok problemi çözüp yolumuzdaki engellerin bir kısmını kaldırır. Nasıl sanatsız kalan bir toplum yaşam damarlarından birini yitirmiş sayılıyorsa, felsefeden yoksun bir toplumun da varolma yollarından biri kesilmiş demektir. Düşünmeden konuşan insanlar nedense en çok bildiğini sandığı, üzerinde en çok konuştuğu konularda sürekli yanılırlar. Bizimki gibi sosyokültürel gelişimini tamamlayamamış, ekonomi politiğini bağımsızlaştıramamış, bilim ve felsefeye gereken değeri verememiş bir

toplumda bilgi sahibi olmadan ve düşünmeden konuşmak neredeyse bir gelenek haline gelmiştir. Yabancı kültürlerin, başka deyişle emperyalizmin veya küresel kapitalizmin pençesine düşen ülkelerde toplumlar düşünmemek üzerine eğitilmekte. Peki, ülkemizde gerçek anlamda felsefe yapılıyor mu sorusuna ne cevapvereceğiz? Yasalarında *"düşünce suçu"* gibi bir suç türünün olduğu böyle bir toplumda nasıl sağlıklı felsefe yapılabilir? Düşünce, tarih boyunca, yaşamın düşmanı, kötülüğün simgesi olarak görülmüş; düşünsel değerlere tutkuyla bağlı, sorup soruşturan, arayıp araştıran, fikri takibeden zihne sadece düşmanlık edilmiş. Bu ülkede düşünen insanın hiç korunağı olmamış. İşbirlikçi egemen güçler düşünen toplumları istedikleri gibi yönetemeyeceklerini, bilgi sahibi ve düşünen insanlarla kolayca başedemeyeceklerini bildiklerinden kendi toplumlarına eksiksiz bir eğitimi de çok görürler. Ekonomisi iyiye gitse de bilim ve teknolojiye önemvermeyen, felsefe ile sanat alanlarında çalışanları desteklemeyen, emperyalizmin dayattığı eğitim sistemini benimseyen ve toplum çıkarlarını gözetmeyen bir ülkede ne yazık ki çağdaş düzeyde bilim, felsefe ve teknoloji üretecek beyinler yetişemez; kültürel yaşam gelişemez. Böyle bir toplum ileri teknolojileri ithalederek kendi basit üretimleriyle güçbela ayakta kalmaya çalışır.

Bir araştırma ve öğretim alanı olarak felsefenin ülkemizdeki durumu önemle elealınmaya değer. Batı *(Avrupa)* felsefesi anlamındaki felsefenin tarihi ülkemizde oldukça yeni sayılır (*yüzyıl kadar*). Ondan önceleri her alana yayılmış bulunan dinin egemenliği altında özgün ve bağımsız bir felsefe etkinliği gösterilememiş; din her konuda ve her zaman buyurucu ve tek yolgösterici olmuştur. Sekülarizmden (*Budünyaya bağlılıktan*) ve laiklikten uzak bu durum doğal olarak düşüncenin gelişimini engellediği gibi bilimlerin ortaya çıkmasına da ketvurmuştur. Ancak Cumhuriyet döneminde felsefe öteki disiplinlerle birlikte özerk olarak varlık kazanabilmiş ve bazı başarılar elde etmiştir. Hiçbir otoritenin boyunduruğu altına girmemiş özgür ve bağımsız bir felsefenin hâlâ ülkemizde yapılabildiği kanısında değilim. Felsefe öğretimi, okullarımızda resmi görüş çerçevesinde bürokratik memuriyet zihniyetinin egemen olduğu kaba şablonlar altında yapılagelmekte. Oysa felsefe, sınır tanımayan, özgür ve bağımsız bir araştırma anlayışını gerekli kılar; vardığı sonuçlar kendi bireyinin ya da toplumunun aleyhinde bile olsa, geriye çarketmez, her türlü sonucu uygar bir cesaretle kabullenir. Eleştiri ve bilgi onun temel araçlarıdır; bu araçlara dayanarak düşünce tarihinin geniş bir yelpazede, dinfelsefelerinden materyalist ve Marksist felsefelere değin elealınıp tartışılması sözkonusu olmalıdır. Oysa bizde Batı düşüncesinin akım ve filozofları aktarılırken, bunların eleştirilmesine bile yerverilmemekte-

dir. Felsefenin serpilip gelişmesi için, laik ve seküler, özgür ve sınırsız bir düşünce ortamının varlığı kaçınılmazken, hâlâ otoritelere bağlı kalınmasını anlamak oldukça güçtür. Gerçek bir felsefe etkinliği, pekçok ögenin yanında, ülke demokrasisinin, özgürdüşünmenin, kentsel gelişmenin ve ekonominin düzeyine sıkıca bağlıdır. Bu nedenle demokrasisi gelişmemiş, eğitim düzeyi yükselmemiş, düşünme özgürlüğünden yoksun, kentsel düzeni oturmamış, gelir dağılımı adaletli biçimde dengelenmemiş, dinin ve törelerin kıskacı arasında, kısaca kaliteli bir yaşama ulaşmamış toplumlarda felsefenin gelişmesini; giderek bilim ve sanatların etkin biçimde yaşamla bütünleşmelerini bekleyemeyiz. Düşünme ve ifade etmenin sınırlarının hiçbir şeyden çekinmeden olabildiğince genişletilmediği, hiçbir baskı ve yönlendirmeye bağlı kalmaksızın özgürce düşünebilmenin koşullarının sağlanmadığı bir toplumda felsefenin varlığından ve işlerliğinden sözedilebilir mi? Böyle bir felsefe olsa olsa felsefe memurluğundan, bağımlı tekdüze skolastik bir felsefeden, kalıplara dayalı bir felsefemsilikten ileri gidemez. Bu durumdan, yani felsefe bürokrasisinden kurtulmak için akademisyenlerin, bireylerin ve kurumların bir özeleştiri yaparak kendi bilinçlerine ve özerkliklerine sahipçıkmaları, kendilerine çekidüzen vererek yenidenyapılanmaları ve özgürlüklerini sağlamaları gerekir. Hiçbir otoritenin boyunduruğu altında kalmaksızın bilimin ışığında yargılarını tam bir bağımsızlıkla verebilmek için eleştirel ve özgürdüşünmeyi toplumun her alanına yayıp yerleştiremediğimiz sürece felsefenin varlığından sözedemeyiz.

Sağlıklı bir felsefe araştırması ile öğretiminin sağlanması o kadar da kolay değildir; bunun için toplumdaki bireylerin temel öğretiminin ve pekçok alandaki eğitiminin gerçekleştirilmiş olması gerekir. Hiçbir alan, diğeri üzerinde baskı ve etkide bulunmamalıdır. Batı toplumlarında bile bu konuda bir yerlere varılabilmesi yüzyılları bulmuştur. Kimse mühendis olmadan ev ve köprü kurmaya, avukat olmadan bir suçlunun savunmasına girişmeye, cerrah olmadan da ameliyat yapmaya kalkışamazken hemen her yerde herkes kendisini felsefe yapmaya yetkili görebiliyor. Bu alanda hiçbir önhazırlığı ve birikimi olmayan, uzmanlığa saygı göstermeyen kimselerden ne bekleyebiliriz? İşte o zaman ortalık kafa karıştırıcı kanı kırıntılarından ve yoz görüşlerden geçilmez olur. Özgürdüşünme ve davranış, kendinin bilincine varma; hak, görev ve sorumluluklarının farkında olma, kişilikli birey olabilme; bütün bu olumlu vasıfların eldeedilmesinin, bizim gibi uzun yüzyıllar dinin baskı ve kontrolündeki saltık bir mutlakıyetle yönetilmiş toplumlarda ne kadar zor olduğu kolayca anlaşılabilir. Üç kıtaya yayılmış kocaman bir ülkenin tek bir kişinin ya da ailenin mülkü kabuledildiği ve tebaasının kulları

sayıldığı bir toplumun bireylerinin önyargılarını değiştirmek, alışkanlıklarını bıraktırmak, onlara başka çıkaryolların olduğunu göstermek, aydınlatıcı, eleştirel ve akılcı bir anlayışın egemen kılınmasıyla mümkün olabilir ancak. Bunun için deneysel bilimlerin verileri kadar kültür bilimlerinin ürünlerinin de kazanımı önem taşır. Ülkemizdeki felsefe eğitimi yukarıda sıraladığım bu nedenler yüzünden arzuladığımız düzeyde bulunmaktan uzak. Felsefe herşeyden önce özgür bir ortama gereksinim duyar; her türlü baskı ve korkudan uzak bir toplumda yapılabilir. Doğu toplumları bir din ve mutlak monarşi toplumları oldukları için buralarda felsefe gelişmemiş; tek bir kişi her konuda fikir ve söz sahibi, herşeyin efendisi sayılmıştır. Oysa felsefe aklın her türlü sınırlamanın ötesine geçerek özgürce işletilmesi etkinliğidir. Tartışmada hiçbir sınır tanımama, her türlü baskı ve bağdan kurtularak düşünme, problemleri görme ve gösterme sağlıklı felsefe yapmanın yollarıdır. Ayrıca felsefe yapmanın güçlü istencine sahip bireylerin varlığı da önemlidir. Bunları yapabilmek için önce bu yetilere sahipolan filozofları tanımak, onların yapıtlarını okumak gerekir. Bize özgü eserlerin felsefecilerimizle üretilmesi yanında, temel felsefe metinleri bütünüyle sağlıklı biçimde Türkçe'ye kazandırılmalı ve okuyucunun yararlanmasına sunulmalıdır. Felsefe ayrıntılı ve derinliğine, çözümleyici ve bireşimci, sistemli ve genelleyici bir düşünme biçimi olduğuna göre, bu yeti ancak özgün felsefe metinleriyle karşılaşarak ve mümkünse onu yazanlarla konuşup tartışarak eldeedilebilir. Felsefe çalışması ve araştırması yapmak için filozof metni okumak öncelikli ve temel sorundur; sonra da konunun uzmanlarıyla, yani öteki felsefecilerle konuşup tartışmak, onlara anlaşılmayan konuları sormak ve açıklama istemek gelir. Felsefe metni ile konu ya da problem üzerinde tartışma felsefenin önemli temel iki kaynağıdır; zaten felsefe deyince diyaloğun, diyalog deyince de felsefenin anlaşılması da bu yüzdendir.

Bu arada iyi bir dilbilgisi ve dilbilinci edinmenin de başarılı felsefe yapmada kaçınılmaz koşullar arasında sayılması gerektiği düşüncesindeyim. Sağlam bir felsefe metninin oluşturulmasında, dilin işlevi ve önemi büyüktür. Kavram ve sözcüklerin sıkı anlamlara, terim ve ifadelerin güçlü yapı ve özelliklere sahipolmaları gerekir. 20. yüzyılın son büyük metafizikçilerinden Martin Heidegger, *"Dil varlığın evidir"* diyor; ben ise *"Dil, felsefenin yürüdüğü yol, kültürün yurdudur"* diyorum. Dil, felsefenin de temeli ve dayanağı; felsefi düşüncenin kendini en uygun biçimde yansıtma ve aktarma aracıdır. Felsefenin dil ve kültürle, dilin düşünce dünyasıyla içiçe olduğu hiçbir zaman gözardı edilmemeli. Bu yüzden daha dil öğrenme aşamasında çocuklara dilimizin tadını, genç-

lere Türkçe'nin güzelliğini ve gücünü tanıtmalıyız. Bu da ancak başarılı yazarlarımızın değerli yapıtları okunarak sağlanabilir. Zengin anlatım gücüne sahip bir dile ulaşmak için şairlerimizin, hikâye ve roman yazarlarımızın, düşünürlerimizin çalışmaları önemlidir. Düşünmenin sınırlarını zorlamak, dilin sınırlarını zorlamak demektir. Türk dilini geliştirmek, bu dilde yazan ve düşünen herkesin görevidir; bunun için zengin bir geçmişe ve kaynağa da sahibiz. Burada benim önerdiğim bazı hususlar, Türkçemizin anlatım sınırlarını genişletmek, anlam zenginliğini artırmak amacını taşıyan sınırlı denemelerdir. Türk dilini çağdaş düzeyde bir kültür dili yapmaya çalışmalıyız. Arapça ve Farsça'nın istilasından korumaya çalıştığımız Türkçemiz bugün Fransızca ve İngilizce'nin hegemonyası altında. Türkçemizi her türlü dil ve kültür emperyalizminden korumak zorundayız. Kültür dili demek, aydınların bilimde, sanatta, felsefe ve teknolojide ürettiği özgün Türkçe sözcükleri (*terminoloji*), halkın da benimseyip kullanması demektir. Dilsel aidiyet bilinci gelişmemiş, kendi diline mensupolma anlayışı kökleşmemiş toplumların bireyleri başka dil ve kültürlerin tutsakları olmaya mahkûmdur. Bugün ülkemizde egemenolan yabancı dille öğretim anlayışı da tam bir kültür emperyalizmi ve Türkçemizdeki erozyon olayına bir örnektir. Kendi dilini iyi bilen uygar, başka dilleri iyi bilen kültürlü insandır. Hangi dilde yazarsan o dile aitsin, o kültürün temsilcisisin demektir; Mevlâna, Türk kültürünün bir mensubu sayılabilir mi? Anadolu'da yaşamış olsa ve ona sahipçıksak da Mevlâna dünya için bir Türk şairi sayılmıyor ve Türkler arasında çok fazla bir okuyucu kitlesi de yok. Oysa Yaşar Kemal Kürt kökenli olmasına karşın Türkçe yazmıştır; Yunus Emre yedi asırdır okunuyor. Önce kendi dilini, sonra da yabancı dilleri iyi bilen insan ancak uygar ve kültürlü sayılabilir. Dilimizi yabancı sözcüklerin etki ve istilasından kurtarmak için *"öztürkçe"* diye bir kavram türettik ki bu hiçbir yabancı dilde yok. Şeref, izzet-i nefis, haysiyet, gurur kavramlarına onur diyerek; tefekkür, tefelsüf, teemmül, istiğrak, murakabe, nazariye, temaşa gibi pekçok kavrama düşünme diyerek dilimizi yoksullaştırdık. Sebep yerine neden, hakikat yerine gerçek, kanun yerine yasa, ilim yerine bilim diyerek kavram karışıklığı yarattık. Oysa Batılı ülkeler de Yunanca ve Latince'den sıkça yardımalarak dillerini geliştirmiş durumdadır. Bugün Amerikan İngilizce'si neredeyse bütün dünya dillerinden alınmış sözcüklere sahip ve günde yaklaşık yüz terim türetmekte. Güçlü dil, yabancı sözcük ve kavramları kendi içinde eritebilen dildir. Leibniz, *"Alman Dilinin Kültürü ve Eşsizliği Üstüne Düşünceler"* adlı yazısında, *"Dil, anlayış poliçeleridir"* der. Her dil güçlü anlayışı sağlamak için her yola başvurabilir. Günümüzde ne yazık ki çocuklarımız Türkçe'yi, televiz-

yonda seyrettikleri, anlatımı bozuk birkaç sözcükle sınırlı ve yabancı kültürlere ait çizgi filmlerden öğreniyor, kendi kültürlerine yabancılaşıyorlar. Sözlük ve ansiklopedi karıştırmak yerine internette, facebook'ta geziyorlar. Masallarımızın, bilmecelerimizin, atasözlerimizin, tekerlemelerimizin, türkülerimizin dili ve o dili besleyen kaynak giderek kurumakta. Biz dilimizi korumayı sadece, *"Şu sözcüğü kullandın, bunu kullanmadın"* biçiminde algılarsak; sözcüklerimizi çoğaltmayı, kavramlarımızı zenginleştirmeyi düşünmezsek bir gün geri dönüp baktığımızda ağzımızdan çıkan sözcüklerin, Türkçe göründüğü halde Türkçe'nin sıcaklığını ve canlılığını taşımadığını, dilimizin gücünü yitirdiğini büyük bir üzüntüyle görebiliriz. Bu gidişin sonunda bana öyle geliyor ki sanki bir yabancının Türkçe konuşması gibi garip bir Türkçe ile karşılaşacağız. En verimli Türkçe öğrenme yollarından biri usta Türk yazarlarının eserlerini okumaktan geçer. Etkileşim içinde olduğu yabancı ögelere ve korunmasına özen göstererek dilimizi ancak diri ve ayakta tutabiliriz. Başka dillerin üstün yanlarını örnekalarak, güçlü dillerden dersler çıkararak dilimizi koruyup zenginleştirebiliriz. Düşünce ve duygularımızın, geçmişimizin ve geleceğimizin taşıyıcısı olan dilimizin özdeğerlerini yitirmesine yolaçacak etmenlere, dilimizi bozacak etkenlere izinvermediğimiz ve sözvarlığını zenginleştirdiğimiz zaman dilimizin duyarlığımızı ve düşünme ufkumuzu nasıl geliştirdiğine tanıkolacağız. Bunun için de Türk dilinin yazarlarını izlemek zorundayız. Ülkemiz insanının okuma alışkanlığının gelişmemiş olması, yaşamı yeterince kucaklayamaması, olupbitenleri anlayamaması, başkaları aracılığıyla kendini tanıyamaması, bireylerin takvim yaşlarını dünyada birkaç yüzyıl yaşamışçasına engin bir zenginlikle donatamaması sonucunu doğurur. Kendi dilini iyi bilene uygar, başka dilleri iyi bilene ise kültürlü dendiğini unutmayalım. G. Vico'nun dediği gibi, *"Diller, bir şekilde onları öğrenenlere ulusların ruhunu aşılayan aracılardır."* Zengin sözcük dağarcığına, sağlam bir sözdizimi bilgisine *(sentaks)* ve anlambilimine *(semantik)* sahip bir dil ile ancak iyi bir felsefe yapılabilir. Sözcük deyip geçmemek gerekir; az sözcükle zor ve uzun; çok sözcükle ise kısa ve özlü ifade etme şansı vardır. Sözcük dağarcığı eksik olan dilin anlam nüansı, ifade gücü yetersizdir. Sözcüklerin tarihi toplumlarınkinden daha ilginçtir; aynı ses ve harf görüntüsünün arkasında kavramların ve değerlerin evrimi yatar. Kuruluşu bakımından matematiksel bir yapıya sahip, yani sağlam; bir eylem, hareket, aksiyon dili olarak karşımıza çıkan Türk dili, felsefe dili olarak, soyut kavramlar açısından zayıf ise de, sözcük üretme bakımından umut vericidir. Sözcükleri soyut değil somut bir özelliğe sahiptir. Türkçe'de somut nesnelere ilişkin bolca kavramlar bulunmasına kar-

şın soyut kavramlara az rastlanır. Soyut düşünemeyen soyut kavram da üretemez; soyut kavram üretemeyen de soyut düşünemez. Uzun yıllar düşünme etkinliği açısından ihmaledilmesine karşın Türkçe, mantıksal ve matematiksel yapısı nedeniyle işlendiği sürece Batı dilleri düzeyine erişme şansına sahiptir ve bu yolda ilerlemektedir. Algılarını sınır tanımadan koyveren, duyularına sınırsızca yerveren zihnini sınırlandırmış olur. Duyum ile düşünce arasındaki dengeyi en iyi sağlamış olan Kant'ın, *"Görüsüz (tamalgısız) kavramlar boş, kavramsız görüler kördür"* deyişi ünlüdür. Kant'ın anadilinde, gereğince vurgulanarak söylendiğinde *(der schwer gefasste Entschluss) "günaydın"* sözcüğü bile metafizik bir sav kılığına bürünebilir. Alman felsefe dili anlamca açımlanması oldukça zor ve içeriği yüklü sözcüklerle dolu bir dilken, Türkçe yalın, açık ve net özelliğiyle işlendiği takdirde güçlü bir dil olmaya adaydır. Dil felsefi düşüncenin anavatanı, yuvasıdır; ondan her türlü istek ve gereksinime cevapvermesi beklenir. Bunun yanında öğretim yöntemi ile ders programı da felsefe eğitiminin öteki önemli ögeleridir. Öğrenci ve öğretmenlerin birlikte yürütmeleri gereken dersler, anlatma-ezberleme-geribildirme kısırdöngüsü içinde sürüpgitmemeli, aktif olarak soru cevap ve tartışma biçiminde yürütülmelidir. Felsefe metni elde, ortaya koyduğu problemler tartışılarak çeşitli konulardaki sorunlara yorum ve çözüm önerileri üretme yolları araştırılmalıdır. Felsefe metinlerinde problem görme ve çözmeden günlük yaşama geçilerek buradaki sorunları irdelemeye yönelmekle, insanlığın özgürleşme yolundaki ilerlemesine katkı sağlanmış olacaktır.

Felsefe, bir konuya, bir probleme, bir nesneye sahipolmadan tutarlı bir önerme ortaya koyamaz; onun için somut, nesnel bilgilere gereksinim duyar. Doğabilimleri gibi sanatlar da felsefecinin donanımı için vazgeçilmez ögelerdir. Artık Batı'dan aktarılan felsefi düşüncelerin yorumları ve eleştirilerinin bizler tarafından yapılması gerekir. Tabii bunun için de bizim kendimize özgü bir görüş ve anlayışımızın varolması sözkonusudur. Bir Türk felsefesinin temel özellikleri belirlenebilir; her felsefecinin kendi dünyagörüşü ve anlayışı, çağın sorunları karşısındaki tutumu ve çözüm önerileri ortaya konabilir. Felsefetarihi süreci içerisinde ortaçağ ve sonrası İslam felsefesine de gereken önemverilmeli ve bu dönemde yazılmış olan önemli eserler Türkçe'ye aktarılmalı, nesnel ve bilimsel ölçütlerle değerlendirilebilmelidir. Felsefe öğretimi programları da oldukça geniş bir bakışaçısı altında problemlerle bağlantılı olarak elealınmalı, sistemli bilgilerin yanında insanlığın karşılaştığı dönemlerin problemler tarihine de yerverilmelidir. Eğitim ve öğretim kısa süreli uygulamaları, sık sık yapılan değişiklikleri ve başıbozukluğu

kaldırmaz; bu olumsuz durum zihinsel gelişmeyi ve bireyin ilerlemesini önler, özgün felsefe yapılması yollarını tıkar. Şablonlara ve ezbere dayalı bir felsefe öğretiminden kesinlikle kaçınmalı, konular tartışılmalı, problemlere öğrencilerin çözüm önermeleri istenmelidir. Doğal olarak bu tutum öğrenciyi daha aktif ve hazırlıklı olmaya zorlayacaktır. Bilim ve felsefe imparatorluklarında, çoğunluğun sözünün geçmesi anlamında, demokrasiden sözedilemese de, sınıf ve ülke yönetiminde şu ana değin en uygun görünen yönetim biçimi demokrasidir; ama azınlıkların hakkını da savunan ve yasalara uygun davranan demokrasi. Felsefe de gerçek demokrasinin olduğu yerde varolabilir ancak. Felsefetarihinde yalnız Batı'nınki değil, bütün dünyadaki düşünme dizgeleri elealınmalı ve bunlar eleştirel biçimde gözden geçirilmelidir. Bir tek felsefi görüşe bağlanarak bütünsel bir yargıya varamayacağımız gibi onun dünyagörüşünü de empoze etmiş oluruz. Felsefe anlayışlarının sürekli evrimleştiğini gözönünde bulundurarak hiçbirinin etkisinde kalmaksızın bütünsel ve toparlayıcı bir dünya felsefesine açılmanın yolları araştırılmalıdır. Ders programları sınıfın düşünme becerisini sınırlayan değil genişleten; susan değil konuşan, herşeyi tartışmasız kabuleden değil, eleştiren ve akıl yürüten öğrencilerin yetişimi gözetilerek hazırlanmalı; böylece bilgisini, düşüncesini ve davranışını özgürce oluşturan bireylerin yetişmesine katkı sağlanmalıdır. Her dersin genel çizgileri dışında içeriğine karışılmamalı, müfredat serbest bırakılmalıdır; ancak bu durum müfredatın dolu dolu ve verimli olmasına engelolmamalıdır. Her bilim dalındaki araştırmacıların ve öğretim üyelerinin iletişim kopukluğu kabuledilemez bir durumdur. Rahatlarının kaçması pahasına herbiri başkasının çalışmasıyla ilgilenmeli, kimse kimsenin ne yaptığından habersiz olmamalı, kapalı kapılar ardında yapılan çalışmalar bağımsız dizgeler ya da adacıklar halinde kalmamalı, herkes birbiriyle bir biçimde *(konferanslar, akademik dergiler, haberleşmeler, özel buluşmalar, yazışmalar)* diyalog kurarak çalışmaların bütünleşmesi sağlanmalıdır. Bu yöntem Avrupa'da 17. yüzyıldan bu yana kullanılagelmektedir. Felsefedeki bu bölük pörçüklükle her öğretim üyesi felsefenin bir konusunu veya problemini incelemeyi ya da çözüm üretmeyi yalnız kendisinin başardığını sanmakta; öne sürdüğü bir görüşün benzerinin daha önce bir başkası tarafından ortaya atıldığından haberi bile olmamaktadır. Felsefenin alan ve konularını kendi tekeline alıp, bunların başkaları tarafından araştırılıp incelenmesine karşı koyanları ise ciddiye bile almadan bir yana bırakalım. Her konunun ona elatanın tekelinde olduğunu ve yalnız kendisinin araştırma yapabileceğini sanmak hiçbir bilimsel ilkeye uymayan ve araştırma metodolojisine de aykırı olup ilerlemenin zin-

cirlenme biçiminde oluştuğu anlayışına da tersdüşer. Bilimde, sanatta ve felsefede etkilenmeler her zaman olmuş ve olmaya da devamedecektir; ancak yapılan araştırmalarda, çeviri ve yorumlarda etkilenilen kişi ya da yapıtları bildirmek ahlaksal ve akademik bir görev ve zorunluluktur. Sonuç olarak sınırları genişletilmiş özerk bir felsefe alanındaki kazanımlarımızın daha da ötesine geçmek için ülkemizde araştırma ve öğretim açısından oldukça gerilerde bulunan felsefenin vakit yitirmeden köklü bir yenilenmeye gereksinimi vardır ve onun yarar ile katkılarından yoksun kalmamak için bu iyileştirmenin bir an önce gerçekleştirilmesine koyulmamız sözkonusudur. Felsefeyi havada bulut gibi görenlere derim ki ama o bulutlardan ne yağmurlar yağar. Felsefeciler bulutlara çıktıkları gibi yere de sağlam basabilmeliler; kendi içlerine döndükleri gibi dışarıya da açılabilmeliler. Felsefe yapmak, bilineni yeniden sorgulamak; bilinmeyeni ise durup dinlenmeden soruşturmak, araştırıp bulmaktır. Sürekli bir düşünsel arayıştır felsefe. Bilimsel ve felsefi düşüncenin yeterince örgütlenememesi, başka deyişle, toplumun geleceğini yönlendiren kararlarda etkili ve katkılı olamaması ve bunun sonucu olarak, iktidar kavgasının, asıl amacı olan toplumu ileri götürmekten, kalkındırmaktan saptırılarak yaşamsal gerçeklerin dışına çıkarılması, entellektüel ve ona bağlı ekonomik, sosyal ve siyasal bağımsızlığın sonunu getirebilir. Gençlerimizi bilimsel ve felsefi düşünce ile donatmaktan, onları yaratıcı düşünür, bilimadamı ve teknisyenler olarak yetiştirmekten daha önemli başka bir sorun olabilir mi? Toplumumuzun kültürel ve politik söyleminin özü de bilim ve felsefede çağdaş düzeye ulaşmak olmalıdır. Çünkü bilim ve felsefeden uzaklaşmış, sanat ve kültürden kopmuş toplumların çağımızda tutunabilmeleri ve ayakta kalmaları oldukça zordur.

Bir Türk Felsefesi Var mı?

I - GİRİŞ

Felsefetarihinde dünyanın sahiplendiği, yani evrensel kültür içinde yeralan, bir Türk felsefesi ve filozofu var mı sorusu hep sorulagelmiştir. Türklerin tarih boyunca eylemi yeğledikleri, teoriden çok bir aksiyon toplumu oldukları ve nerede hareket varsa orada bereket olduğuna inandıkları yaygın bir kanıdır. Bu inanca göre Türkler devinimi severler ama düşünmeye pek rağbet etmezler; yaşam içinden çıkan pratikler, teoriye üstün görülür. Türklerin, İslamın kılıcı olarak yüzyıllarca Hıristiyanlara karşı İslamı savunurken ne düşüncede, ne bilimde, ne edebiyatta, hatta ne de İslami bilimlerde İslam ve dünyatarihine geçen katkılarda bulunmadıkları tezi savunulmuş; çağdaş bilim ve felsefenin yaratıcıları arasında herhangi bir Türk'ün adına rastlanmadığı ilerisürülmüştür. Bilim ve felsefe yoksulu, bilimadamı ve filozof fakiri bir toplum olduğumuz hep söylenegelmiştir. Bunun yanında Türklerin enerjilerini tarih boyunca hep birbirleriyle didişerek, soydaşlarıyla uğraşarak tükettikleri, farklı coğrafyalara yayılmış Türk boylarının hiçbirinin diğerini takdiretmediği, dayanışma içinde olmadığı, işbirliği yapmadığı, birinin öbürünü iyi ve doğru yolda görmediği, bu nedenle de sanat, bilim ve felsefe alanlarında küresel düzeyde tanınan Türklerden sözedilemeyeceği yazılıp çizilmiştir. Tarihte uzun süre belli bir coğrafyada kalamadıkları için Türklerin köksalamadıkları, kendilerine özgü bir uygarlık yaratamadıkları da iddiaedilmiştir. Bugün Mısır, Mezopotamya, Yunan, Roma, Hint, Çin, İran, Arap uygarlıkları gibi büyük ve uzun ömürlü bir Türk uygarlığından değil, Hunlar, Göktürkler, Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular, Osmanlılar gibi, kısmi ve yerel kültürlerden, kısa ömürlü küçük çaplı uygarlıklardan sözedilebileceği vurgulanmıştır. Ayrıca ilk ikisi dışındaki bu uygarlıklar İran ve Arap uygarlıkları etkisinde kalmış, İslam uygarlığı içinde yeralmış, özgün ve katıksız bir Türk uygar-

lığı olamamışlardır. Buna benzer sıradan yargıların aşırı bir genelleme sayılabilecekleri kabuledilse bile kısmen doğru oldukları yadsınamaz. Bir toplumda felsefenin yeşerebilmesi için öncelikle o coğrafyada uzun süre yerleşikolmak, köksalmak, barış ve gönenç içinde yaşamak gerekir. İnsanların sürekli devinim içinde oldukları, bir yerden öbürüne göçtükleri, her zaman birbirleriyle rekabetettikleri ve komşu topluluklarla savaştıkları bir bölgede bilim ve felsefe yeşeremez. Felsefenin doğduğu topraklar genelde zamanın sakince akıp geçtiği, barış ve refahın, huzur ve zenginliğin hâkimolduğu topraklardır. Sürekli değişim ve dönüşüm, düşünme edimine uygun değildir. Değişende değişmeyeni, çoklukta birliği ve bütünlüğü arayan felsefe sükûnet ister, huzur arar. Felsefe yapmaya ve problemler çözmeye en uygun ortam dinginlik ortamıdır. Özgür ortamın varlığı da felsefe yapabilmenin temel koşuludur. Herhangi bir gücün –bu bir din ya da monark olabilir– baskısı, her yerde ve her zaman özgürdüşünmeyi sınırlar; fikir ve duygu zenginliğini köreltir. Çünkü felsefe, varolan problemleri çözerek olumsuzlukları olumluluklara dönüştürmek için düşünmek isteyenlerce yapılan bir etkinliktir. Çin'de ahlak felsefesi, Hint'te yaşamfelsefesi, İran'da Manicilik, Araplarda dinfelsefesi, Bizans'ta Yeni Platonculuk ile Aristotelesçilik ve sonra Avrupa felsefeleri (*İtalya, Fransa, Almanya, İngiltere*) problem çözme anlayışına örnektirler. Bu görüşlere Türklerin tarih boyunca din, edebiyat, bilim, felsefe ve teknolojiyi başka kültürlerden aldıkları, şaşılacak bir uyum yeteneklerinin olduğu, eski ve yeni dünyada uyum sağlamadıkları bir kültür ortamının, uyum sağlamadıkları bir iklimin bulunmadığı; Çin'de Çinli, Hint'te Hintli, Rusya'da Slav, Arabistan'da Arap, Anadolu'da Rum kimliklerini taşıyabildikleri; din bağlamında ise Yahudi, Manici, Budist, Hıristiyan, Müslüman olabildikleri gibi savlar da eklenebilmektedir. Gerçekten Türkler tarih boyunca her gittikleri yerde ne varsa alıp benimsemişler, büyük bir özümleme yeteneği göstermişler, içinde bulundukları ortama tam bir uyum sağlamışlardır. Alımlayıcılık bir bakıma Türk kültürünün özü olmuştur. Türk'e özgü olan şey yalnızca dilin çevresinde gelişmiştir. Türk tarihi Asya toplumları ile simbiyotik bir yaşam sürdüren yarı göçerlerin tarihinin adı sayılmıştır. Türkler tarih sahnesine çıktıklarından bu yana çevrelerindeki kültürlerden alımlamayı ve ortama uyum sağlamayı başarıyla sürdürmüşlerdir. Ancak sürekli alış omurgasız pasif bir kültürü yaratmıştır. Yaratıcı büyük kültürlerle karşılaştırıldığında bu gerçek hemen görülebilir. Türklerde geçmişte yaşamış düşünür ya da sanatçıların bir kültür vektörü olamadıkları da savunulmuştur. Bu sav da kısmen doğrudur; bunun nedeni ise Doğu'nun yönetim ile üretim biçiminde *(mutlak monarşi ve mülkiyetin olmaması)*

ve inanç anlayışında *(tam bir biat kültürü)* aranmalıdır. Geçmişini iyi bilmeyen gerçek bir aydın olamaz. Bunun için de her aydın kimsenin kendisi, toplumu ve tarihi üzerine eleştirel bakışını titizlikle yöneltmesi gerekir.

Üst düzeydeki insan düşünmesinin dizgeli etkinliğine felsefe dediğimize göre bütün insanlar gibi toplumların da derecelenmiş bir felsefeye sahipolduklarını önceden kabuletmemiz gerekir. Tüm bilgilerin toparlayıcı bir sentezi olmaktan öte çözümleyici ve sorunçözücü özellikleriyle felsefe, toplumların birikimlerine ve altyapılarına göre farklılıklar gösterir. Felsefe deyince yalnız Batı *(Avrupa)* felsefesini anlamamak gerekir; ilksellerden *(primitifler)* günümüz modern toplumlarına değin dünyanın hemen her yerinde yaşayan insanların derecelenmiş bir düşünme tarzı ve biçimi vardır; birbirlerinden farklılıklar gösterse ve geniş bir yelpazeye yayılsa da bunlar ortak bir temele sahiptir. Mısır düşüncesinin Mezopotamya düşüncesinden, bunların Anadolu'daki çeşitli düşüncelerden; İonya felsefesinin Yunan felsefesinden, bunun da Roma düşüncesinden; Roma felsefesinin Hint ve Çin felsefelerinden, bunların da İran ve Türk düşüncelerinden ayrıldıkları gibi benzeyen yanları da bulunmaktadır. Düşünme insan türünde ortaktır, ama farklı düzeylerde ve niteliklerde seyreder. Bu cümleden olarak Türklerde felsefeyi, düşünce tarihi ve bilimler tarihi ışığında betimlemeye çalışırken bazı güçlüklerle karşılaşmamak mümkün değil. Göçebe askerler oldukları için Türklerin uygarlığa doğrudan değil de dolaylı katkıda bulundukları, at yetiştirmede ve savaş tekniklerinde, teşkilatlanmada ve yönetimde ileri oldukları kabuledilir. Türk topluluklarında kan aristokrasisi bulunmadığından aristokrat sınıfın yarattığı köklü ve sürekli bir kültür de oluşmamıştır. Oysa başka toplumlarda bir soy ve kültür hiyerarşisi bulunmaktadır. Türklerin düşünme biçimi göçetmeleri nedeniyle Ortaasya'dan Anadolu'ya ve Balkanlar'a kadar yürüklerin, göçerlerin düşünme tarzıyla yakın bir bağlantı içinde olmuştur. Kısa ve özlü sözlerden, ata nasihat ve buyruklarından (*darb-ı mesellerden*), *"Hikemiyat"* denilen hikmetli sözlerden oluşmaktaydı bu düşünceler. Halk felsefesi *(Hikmet-ül avam)* de denen bu sözler daha çok sözlü olarak halk arasında söylenmekteydi. Yazılı kültür Türklerde oldukça geç başlamıştır. Bu durum İslamiyetten önce baskın bir dinin olmamasına ve sürekli göç olgusuna bağlanabilir. Din kalıcı bir kültür yaratmanın başlıca yollarından biridir. Son ikiyüz yılda yürüklerin, göçer Türklerin bu parçalı, bölük pörçük özlüsözleri sistemli bir felsefeye doğru evrilmişler, dizgesel düşünme biçimi Batı felsefesinin de etkisiyle 20. yüzyılda gelişmeye başlamıştır. İmdi Türk düşüncesinin özü İslamdan önce ve sonra gö-

çerlerin düşünmesidir diyebiliriz. Ancak bu düşünme tarzı İslamiyeti kabuletmeden önce Çin ve Hint düşünceleriyle; İslamiyeti kabulettikten sonra da İran, Arap ve Bizans düşünceleriyle temasederek bazı değişimlere uğramıştır. Sürekli konup göçen, hep hareket halinde bulunup bir türlü yerleşik düzene geçemeyen ve daima savaş halinde olan bir toplumun uygarlaşmada gecikeceği bir gerçektir. Çeşitli uygarlıklarla bir ortakyaşam gerçekleştiren, *"symbiosis"* yaparak varlığını uzun zaman sürdüren Türk boyları hayatta kalabilmek için hemen her yolu denemişler; ancak durup enine boyuna düşünmeye ve sistemli düşünce üretmeye pek vakit bulamamışlardır. Onlara yaşamak için öncelikli ve zorunlu olarak başka şeyler gerekmekteydi. Çoğu zaman ekip biçmeye bile vakit bulamayan bu topluluklar uzun süre at üstünde yolculuk yapmak, hayvanların herşeyinden yararlanmak, zengin bölgelere akın ve talanlar düzenlemek, değiştokuş ticareti *(trampa)* yapmak gibi ayrıcalıklarıyla yaşamlarını sürdürebiliyorlardı. Göçer kültürü Türk kültürünün temeli; yürük gelenek ve göreneği ise Türk uygarlığının özüdür. Bu kalıt varlığını Selçuklu ve Osmanlılarda da sürdürmeye devametmiş, ancak Tanzimat ve Cumhuriyetle birlikte modernleşme ve Batı uygarlığına katılım yönünde köklü bir dönüşüm süreci yaşanmaya başlanmıştır. Zaman zaman bu yoldaki ilerlemede yavaşlama olsa da aynı yönde kararlı gidiş sürmektedir. Cumhuriyet döneminde Türkiye'de ciddi bir kültür devrimi yaşandıysa da bu dönüşüm henüz tamamlanamadı; çünkü bu, çağdaş uygarlığın ötesine geçmeyi amaçlayan sürekli bir devrimdi. Şarkta monarşizm *(mutlakıyetçi rejimler)* hâkim bir yönetim biçimi olduğu için, Doğu toplumlarında *(Arap, Hint, İran, Çin)* köklü bir kültürel transformasyonla karşılaşmıyoruz. Türklerin bir başka özelliğinin de özgün yaratılarda bulunmadan, uygarlığa köklü bir katkı yapmadan her türlü değer ve buluşları derleyip toplayan ve bunları başka toplumlara iletip aktaran parazit ya da aktarmacı bir toplum niteliğine sahip olduğu hakkındaki görüştür. Simbiyotik bir yapı, farklı toplumlara yerleşerek onların özellikleri arasında bir bağ kurar; birinde olmayanı ötekinden alıp ulaştırır, böylece değişik yapılar arasında bir denge ve düzen sağlar. Örtük bir tarih bilincine sahip olduğu için Türk toplumu zor günlerde atılım yapma, ayakta kalma, kendini yenileme becerisi göstermiştir hep. Bu yüzden Türk tarihi dünyatarihine koşut olarak ve onunla içiçe gelişmiştir. Şu husus iyi bilinmelidir ki yalnız göçebe ve kentliler tarih yaparlar; toprağa bağlı yaşayan köylülerin ise tarih yaptıkları görülmemiştir. Türkler üzengiyi tarihte ilk kez icatedip kullanan toplum olarak at üzerinde daha rahat hareketetme ve uzun süre kalma becerisini göstermişler ve uzak mesafeleri at inmeden katedebilmişlerdir. Döneminin

gelişmiş savaş silahlarını, maden çıkarma ve toprağı işleme araçlarını da başarıyla ilk kez kullananlardan olmuşlardır. Dünyatarihi, pekçok tarihçinin de vurguladığı gibi, Türklerin sosyal, siyasal, askeri ve kültürel tarihleri dikkate alınmadan incelenemez; incelenirse de eksik kalır.

Bir halkı iyi tanımak için onun atasözlerini, özdeyişlerini, türkülerini ve efsanelerini inceleyip anlamak gerekir. Toplumların ve dinlerin tarihi, efsanelerin alacakaranlığında başlar; yüzyıllar sonra bunlardan ancak yarı gerçekler ortaya çıkarılabilir. Toplumun görenek ve törelerinden kaynaklanan bu ögelerin, belirleyici karakterleri içinde incelenmesi, dinsel olduğu kadar, felsefi yönden de gerçek anlamlarını sezip ortaya çıkarmamızı sağlar. Özlü bir anlatım türü olan atasözleri, bütün halkların olduğu gibi, Türklerin yaşamında ve Türk düşüncesinde de çok önemli bir yere sahiptir. Ne var ki Türklerin düşünmeye pek yatkın olmadıkları, felsefe yapmaya eğilim göstermedikleri *"Etrâkı bî-idrak" (Düşünceden yoksun Türkler)* yaygın anlayışı içinde hep söylenegelmiştir. Buna örnek olarak da halk arasında kullanılan *"hindi gibi düşünmek", "efkâr basmak", "efkâr dağıtmak", "efkâr etmek", "efkârı dağılmak", "efkârlanmak", "firar-ı efkâr", "efkâr-ı nazar", "kara kara düşünmek","eski köye yeni âdet getirmek", "arpacı kumrusu gibi düşünmek", "akıledememek", "aklıevvel olmak", "pis pis düşünmek", "icat yapmak", "düşünme Allah kerim!", "düşün düşün olmaz işin", " ilerisini gerisini / önünü ardını düşünme!", "Allah kerim"* gibi deyimlerimiz gösterilir. Oysa akılyürütme bağlamında düşünce üstüne olumsuz olduğu gibi pekçok olumlu deyim ve atasözlerine de dilimizde rastlarız. Atasözleri bir konudaki tanıtlamayı pekiştirmek ya da bir kanıtı tamamlamak için; insanın herhangi bir yaşam tecrübesini, günlük pratiğinin birikim ve deneyimini aktarmak için her zaman kullanılagelmiştir. Sağduyu ve ortakaklın ürünü olan atasözleri kuşaktan kuşağa aktarılmak suretiyle toplumun anlayışı ve düşüncesi serimlenmiş olur. Her zaman canlılığını koruyan atasözlerimiz uzak atalarımızın döneminden günümüze değin gelmiş, yaşam koşullarımızın değişmesine karşın, dilegetirdikleri yaşam dersi ile deneyimleri sürekli geçerliliğini korumuştur. Türk soyundan geldiğine inanan ve otuza varan Dıştürk topluluklarının benzer atasözleri de vardır. Atasözleri günümüzde kendi türünde adeta dondurulmuştur; geçmişteki gelişim ve işleyiş özgürlüğü bugün pek kalmamıştır, sözdizimsel değişkeleri *(sentaktik modifikasyonları)* yitip gitmiştir. Zamanımızda oldukça az kullanım alanı bulan atasözlerinin sayısı epeyce azalmış veya ortadan kalkmıştır. Bölgesel değer ve birikimlerin yerini bölgelerarası ya da küresel değer ve birikimler almıştır.

Her toplumun düşünce dizgesinin temelinde atasözleri, hikmetli deyişler, özlüsözler yeralır; bu ifadeler onların felsefelerinin altyapılarını oluşturur. Felsefe sistemleri bu tabanın üstünde yükselir ve bu yüzden hikmetli sözler o toplumun felsefesine ya da düşünce dünyasına giriş niteliğindedir. Osmanlılar zamanında Fatih dönemi dışında ciddi ve sürekli felsefe *(dinmerkezli)* yapıldığına şahit olmuyoruz; belki de bu durum, *"Akıl Frengistan'a, saltanat Âl-i Osman'a verilmiştir"* atasözü gereğince sürüpgitmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un *"sav"* dediği atasözü, Osmanlılarda *"hikmet-ül avam", "mahiyet-i efkâr"* ya da *"darb-ı mesel" (*çoğ. *"durub-i emsal")* olarak adlandırılmaktaydı. *"Hikemiyat"* denilen hikmetli sözler manzumesi Türk edebiyatına paralel olarak her zaman varolagelmiştir. Çünkü edebiyat ve musiki bilmeyen toplumların üslup ve ölçüden yoksunolacaklarına inanılmış; buna bağlı olarak da atasözlerinin *"toplu unutkanlık" (collective amnesia)* durumunu engelleyeceği varsayılmıştır. Bu bağlamda tarih boyunca söylenmiş pekçok özlü söze rastlarız; örnekle, *Oğuzname*'de, *"Daniş danişmendler ile atışanın dini ile imanı yiter"; Kâbusname*'de, *"Bilüsüz ve akılsız kişilerle yoldaş olma!", "Hüneri hünersizlerden ve bilüyü bilüsüzlerden dahi öğrenmek kabildir";* Dimitri Kantemiroğlu'nun *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*'nde, *"Osmanlı iyi söyler, fena işler"*; ortaçağ Anadolu Alevilerinin yaşam pratiğinden çıkardıkları sonuç: *"Şalvarı şaltak Osmanlı; Eyeri kaltak Osmanlı / Ekende yok, biçende yok; yemede ortak Osmanlı"*; *"Eğer dinimiz ayrı ise, Allahımız birdir ya!"* Ahmedî'nin *Menakıbname*'sinden: *"Nesneye nakdin viren ebleh olur, / Fikirsiz iş işleyen gümrâh olur";* Yavuz Sultan Selim döneminde atasözü haline gelmiş ifadeler: *"Kul, sefer ister"*; *"Padişahtan imdat yoktur"; "Padişah, bu gece karı koca arasında geçenleri, yarın sabah bilecektir"; "Takdir, tedbiri bozar"; "Osmanlı tavşanı araba ile avlar"; "Bâb-ı adalet, bâb-ı âlem-penah"(Adalet kapısı, dünyanın sığındığı kapıdır); "Batı hikmete, Doğu şeriata dayanır" (*İbrahim Müteferrika*).* Bunun yanında günümüzde, *"Göz var, görmek için; akıl var, bilmek için"; "Deli, gönlünü dili üstüne koyarken; akıllı, dilini gönlü içine gömer"; "Akıl akıl gel çengele takıl"; "Akıl kılı kırk yarar, sonunda ne kâr ne zarar"; "Üzüntülü başta akıl durmaz"; "Sokma akıl sekiz adım gider"; "Ne kadar insan varsa o kadar akıl vardır"; "Akıllı düşününceye kadar deli oğlunu everir"; "Düşün düşün, boktur işin"; "Herkes aklını mezada vermiş, yine kendi aklını beğenmiş"* gibi halk arasında akıl üzerine söylenmiş farklı eğilimdeki deyim ve atasözleri de vardır.

Ortaçağ Avrupa ve İslam düşünce tarihinde filozofları uluslarına göre ayırmak pek tutarlı bir yol değildi; çünkü onlar pekçok ülke ve filozofun düşüncelerinden etkilenmiş ortak bir din ve kültürün tem-

silcileriydi. Bu bakımdan o dönemin düşünürleri, bütünlüğü olan bir düşüncenin peşine düştükleri için çokuluslu ve çokkültürlü kimselerdi. Oysa çağımızda felsefeler de ulusal kimlik kazanmıştır; İngiliz felsefesinin deneyci-duyumcu *(empirist)*, Fransız felsefesinin usçu *(rasyonalist)*, Alman felsefesinin mistik-idealist ve Amerikan felsefesinin de pragmatist eğilimde oldukları bilinir. Ancak her felsefede bu özelliklerin bir kısmının da birarada bulunabileceğini dikkate almamız gerekir. Başlı başına özgün bir Türk felsefesinden sözedebilir miyiz? Edebilirsek böyle bir felsefenin temel eğilimi nedir? Bu soruya yanıt aramadan önce yukarıdaki açıklamaları gözönünde bulundurarak hangi Türklerin felsefesi diye sormamız gerekir. Çünkü Türkler tarih sahnesine çıktıklarından bu yana çeşitli kültür ve topluluklarla temasetmiş, yayıldıkları geniş coğrafyaya edindikleri kültür ürünlerini taşımışlardır. Türkler binlerce boydan meydana gelmiş çokkültürlü, çokdilli ve çoketnisiteli bir topluluklar birliğidir. Ancak burada Türklük bilinci ve belli bir dünyagörüşü ile kültür anlayışı altında biraraya gelmiş kendilerine Türk diyen topluluklardır sözkonusu olan. İslamiyet öncesi konargöçer ve Cumhuriyet öncesi de çokuluslu bir toplum ve mozaik görünümünde olan Türklerde özgün ve belirgin bir felsefeden sözetmek oldukça güçtür. Tarih boyunca yüzyirmiye yakın Türk devleti kurulmuştur. Türk sözcüğüne ilk kez Bizanslı, Pers ve Çin kaynaklarında rastlıyoruz; güçlü kuvvetli, yakışıklı anlamına gelen Türk sözcüğü, Seyhun Nehri ötesinde yaşayanlar için de kullanılmıştır. Tek bir Türk ırkından sözedemeyeceğimiz gibi, tek bir Türk dilinden de sözedemeyiz. Burada öncelikle ve ağırlıklı olarak Anadolu Türkleri ve onların başarıları gözönünde tutulacaktır. Türklerden ilk bahseden kaynaklara Çin'de rastlıyoruz.[1] MS 542'lere dayanan bu kaynaklara göre Türklerin daha eskilere *(MÖ 3000'lere)* uzanan bir geçmişlerinin olduğu varsayılabilir; ancak bununla ilgili kesin bilgi ve belgelerden yoksunuz. Hunlar MÖ 2200'lerde bozkırlarda boylar halinde göçederek yaşıyorlardı; Dinhinler bozkırlarda yaşayan en eski Türk boylarıydı ve atlarla sıkı bağlılıkları vardı; at üstünde günlerce yolalabilmekte ve her türlü doğa şartında yaşayabilmekteydiler; ayrıca Sibirya'nın Abhakan bölgesinde ilk Türklerin yaşadığı bilinmekte. Altaylar'da, Sibirya'da rastlanan kaya resimleri Türklere ait ilk resimsel yazılar olmakla beraber, bunlardaki simgeler ve resimsel şekiller henüz okunamamıştır. Baykal Gölü'nden Anadolu'ya uzanan balballar, runik yazılı kaya resimli mezarlar benzerlikler gösterir. Tabgaç Türkleri Kuzey Çin'i fethederek Wei hanedanını kurdukları zaman (386-534) kız alıp vererek Çin kültürü ile yoğun bir temas içinde olmuşlar; daha sonra ge-

1. Liu Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s: 120.

rek ticaret gerekse savaş yoluyla Çinliler ile bu ilişkiyi uzun zaman sürdürmüşlerdir. MÖ 1100'lerde Çinlilerden birçok şey *(ipek dokumacılığı, kâğıt, barut, matbaa, kent mimarisi* vb) aldıkları gibi, onlara kendi kültürlerinden *(savaş aletleri, at yetiştirme ve hayvancılık, madencilik, kendi gök inançları ve doğayla uyum içinde yaşama yolları gibi*) pekçok şey de vermişlerdir. Yerleşik bir uygarlık ile göçebe bir kültürün kendilerinde olmayan şeylere ihtiyaç duymaları doğaldır. Çin'de yazılı bir kültür, yerleşik kent geleneği vardı; Türklerde ise sürekli hareketin sağladığı dinamik bir topluluk ve savaş kültürü. Çin tarımda ve dokumacılıkta, Türkler maden işlemede, hayvancılıkta ve hayvan koşum aletleri yapımında daha iyiydiler; altın, bakır, demir madenlerini işleyen Türkler belli bir yerde sürekli kalmıyorlar; hayvanlarını daha iyi otlatabilecekleri yerler ve daha verimli topraklar buldukça oralara göçediyorlardı. Türkler İpekyolu boyunca her türlü verimli alanda tarım yapmış ve zenginlikleri arttıkça gelişmiş ve mamur şehirler kurmuşlardır. Siyasi karışıklıklar, iç ve dış savaşlar, ekonomik nedenler ve imparatorluğun üleş anlayışı nedeniyle devamlılıklar göstermeyen Türk kültürü, tarihi bir süreklilikten yoksun kalmıştır.

Tarım devriminin öncüsü olan göçerlerin kültürtarihi boyunca savaşta yerleşiklere hep üstün olduğu görülmüştür. Ancak savaşı kazanıp fethedenler, sonra yerleşik kültürce fethedilmişlerdir. Bu bağlamda Türklerin hem fatih olduklarını hem de Çin, İran, Arap ve Bizans uygarlıkları tarafından fethedildiklerini söyleyebiliriz. Göçer Türkler Altaylar'dan yolaçıkıp Çin'de, Hindistan'da, Hazar'da, İran'da, Bizans'ta, Avrupa'da, Afrika'da hem fetihler yaptılar hem de giderek fethedildiler. Selçuklu ve Osmanlı'da, merkezi yönetim, daimi ordu, din-devlet-siyaset ilişkileri, kent kültürü ve ticaret hayatı üzerinde Roma ve Bizans'ın; sanat ve edebiyat üzerinde İran ve Arap kültürlerinin etkileri güçlü ve belirleyici olmuştur. Göçer Türkler 700'lerden başlayarak Ortaasya ve İran kültür çevresine ve İslam dini etkisi altına girmeye başlamışlar ve 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya 300 yılda yerleşmişlerdir. Anadolu'nun geçmişinde Hitit, Frig, Likya, Yunan, Lidya, Pers, Hellenistik, Roma uygarlıkları bulunmasına karşın bu bölgeye gelen Türklerin başlangıçta burada geliştirdikleri kültürün Anadolu'daki bu eski kültürlerle hiçbir ilişkisi olmamış; onları bir türlü benimseyememiş ve özümseyememişlerdir. Sürekli göçen kavimlerden meydana gelen Türkler farklı kültürlerle temasetmelerine karşın onlarla hemen kaynaşmamışlar; gereksinimleri oranında onlardan yararlanmışlar, sürekli ve derin bir ilişki kurmamışlardır. Belli bir yerde uzun süre kalamayan, devamlı bir yerleşik düzen edinemeyen ve geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunan Türkler, Osmanlı İmparatorlu-

ğu döneminde de dışdünyaya o kadar ilgisiz kalmışlardır ki bilimlerde ve felsefede bu yüzden hiçbir gelişme sağlayamamışlardır. Osmanlı, bütün olanaklarını düzenli bir ordu kurmaya, savaşçı askerler yetiştirmeye ve bunlarla gaza ve fetih işine girişmeye o denli ayırdı ki içinden sanatçı, bilimadamı ve filozof çıkarmaya bir türlü imkân bulamadı. Sistemli bir toplum yaşamı oluşturamayan Türkler, her zaman güçlü bir lider bulunca onun çevresinde toplanmışlar, bu olmayınca da birbirlerine düşüp dağılmışlardır. Türkler kendilerine malettikleri özgün bir felsefeye sahip olsalardı bu kadar çok devlet kurup devlet yıkacaklarına tek bir devlet kurup onu uzun yüzyıllar yaşatabilirlerdi. Tarihi "*eğer*"lerle yeniden kurabilseydik yeryüzünün görünümü bambaşka olurdu. Ancak tarihi bir ulusun genetik kodları gibi kabuledersek, her toplum, tarihte göründüğü kadarıyla varolabilmiş, ortaya çıktığı kadarıyla bir yere sahip olabilmiştir. Bir millet olarak tarih sahnesine geç çıkan Türkler *(örnekle ortaçağdan bir türlü çıkamayan çokuluslu ve çokkültürlü Osmanlı!)* uzun süre ümmet anlayışıyla yaşamışlar; milliyet anlayışını daha sonraları bir kültüre, bir yapı ve anlayışa dayandırmışlar; farklı coğrafyalardaki fiziki benzerliklere değil, psikolojik ve kültürel yakınlıklara, ortak anlayışa ve tinsel benzerliklere bağlı kalmışlardır. Tarihi süreç içinde Türklerde fiziksel antropolojik bakımdan farklılıklar görülse de ruh ve kültür bakımından bir birlik her zaman olmuştur. At üstünde yaşayan Türk boyları değişik bir dünyagörüşüne, geniş bir ufka ve farklı bir yaşamanlayışına sahiptiler. Bozkır ve göçebe toplumlarının metafizik yapmaya yatkın olmadıklarını söyleyebiliriz; doğayla mücadele ve dillerinin somut yapısı nedeniyle soyut felsefe yapmaya elverişli bir düşünme biçimine sahip değillerdi. Bununla birlikte karşılaştıkları uygarlıklar yerleşik düzenli ve uzun ömürlü oldukları için Türkler onların kültürleriyle bir türlü başedememiş, bu uygarlıklarla boyölçüşecek bir uygarlık yaratamamışlardır. Bazı tarihçilere göre, sürekli hareket halinde olmaları, göçüpkonmaları, yerleşik düzende kısa süreli kalmaları arkalarında kalıcı birşey bırakmalarına izinvermemiş; sıfırdan bir kent kuramamışlar, en ufak bir uygarlık izi bırakmadan bir başka coğrafyaya göçmüşlerdir. Ancak uygarlıklar arasında bağlantı, kültürler arasında köprü kurmuşlar, kültürlerarası iletişimi ve transferi başarıyla yürütmüşlerdir. Uygarlıklar arasında bir tür katalizör rolü oynamışlar, bilim ve teknolojinin ilerlemesinde doğrudan olmasa da dolaylı katkıda bulunmuşlardır.

İlk uygarlıkların, yazının ve tektanrılı dinlerin Asya'da ortaya çıktıkları gerçeği kabuledilirse, Türklerin Asya'da önemli bir misyonu yerine getirebilmek göreviyle tarih sahnesinde yeraldıkları düşünülebilir. İlkçağdan günümüze uzanan ve Uzakdoğu'dan Avrupa'ya çeşitli coğrafya-

lara yayılan, farklı dil ve ırk özellikleri gösteren Türk kültürü, İslamiyet öncesi Şaman *(Kam)* dönemi, İslamiyet dönemi ve İslamiyet sonrası laik modern Cumhuriyet dönemi olmak üzere başlıca üç uygarlık evresinden geçmiştir. Bernard Lewis'in dediği gibi, *"Türk ulusunun bin yıl önce Çin'den vazgeçip İslamiyete yöneldiğinde başlamış olan Batı'ya doğru yürüyüşü, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İslami mirasın büyük bir bölümünden vazgeçerek Avrupa'ya yönelmiş ve toplumda, yönetimde ve kültürde Batılı (Avrupai) yaşam tarzını benimseyip hayata geçirmek üzere sürekli ve kararlı bir çabayı gözealmıştır"* [2] Tarih, insan, toplum ve doğaya ilişkin konu ve sorularına din açısından yaklaşmayan laik felsefeler 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da ortaya çıkmaya başladı. Oysa Doğu'da *(Çin'de, Hint'te)* ve Ortadoğu'da *(Arabistan ve İran'da)* felsefe daha çok dinle birlikte yapıldı, çoğu zaman da dinin egemenliğinde sürdü bu etkinlik. Türklerde felsefe sürekli ve özgün bir yapılanma biçiminde olmasa da varlığını çok özel ve parçalı bir konumda sürdürmüştür diyebiliriz. Başka kültür çevrelerinden etkilenme, görüş ve inanç nakilciliği Türklerde hep varolagelmiştir. İslami temellere dayanan ve Müslümanlık çevresinde toplanan pekçok ırk *(Türk, Arap, İran, Afgan, Hint, Süryani, Mısır)* uluslarüstü bir tutumla ortak bir dili, Arapça'yı benimsemiş; teksesli ve renkli bir kültür oluşturmaya yönelmiştir. Bugün Batı ve Doğu'daki özgün ve köklü felsefelere kıyasla kalıcı ve yaygın, özgün ve ilginç bir Türk ya da Arap felsefesinden sözedemiyoruz. Çünkü İslamfelsefesi, Hellenistik dönem felsefesi ile İslam inancının bir karışımından oluşmuş; daha çok antik Yunan felsefesinin yorumlarından, Platon ve Aristoteles'in şerhlerinden ibarettir. Ancak klasik Yunan bilim ve felsefesini İslam dünyasındaki bu çalışmalardan öğrenen Avrupa, İslam dünyasına çok şey borçludur. Felsefede, tasavvuf dışında pek özgün olamayan İslam, bilim ve teknolojide oldukça yenilikçiydi. Kısmen dinsel ve ahlaki ögeler barındıran İran, Hint ve Çin felsefeleri Hellenistik dönem düşüncesiyle kaynaşmaları nedeniyle de özgün sayılabilirler. Bu uygarlıklar tektanrılı dinlerden önce felsefelerini oluşturmuşlardı. Türkler de tek bir ilahi güce, Gök Tanrı'ya, inandıklarından tektanrılı dine geçmekte zorlanmadılar. Ayrıca Atalar Ruhu'na ve yeryüzü güçlerine *(gökgürültüsü, şimşek, yıldırım, sel, orman, nehir)* tapınıyorlardı. Türklerin, doğayla uyumlu, dünyaya bağlı, seküler bir yaşam sürdürdükleri, doğaötesine inanmadıkları için derin düşünmeye, sistemli akılyürütmeye pek ihtiyaç duymadıkları anlaşılıyor. Eski Türk inancı, *"Anam yer, atam gök"* akidesine dayanıyordu. Kut inancına sahip olan Türkler, Gök Tanrı ta-

2. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Princeton University Press, New York, 1985, s: 180.

rafından bazı ailelere yöneticilik verildiğini ve Kut verilen bu ailelerin toplumun peygamberleri yerine geçtiklerini varsayıyorlardı. Tefekkür, düşünleme *(refleksiyon)* sorunu her topluluğun kendi ihtiyacından ve eğiliminden kaynaklanır ve buna gereksinim duymayan bir toplumda felsefe de yeşeremez. Kamcı *(Şamanist)* inançlara bağlı, doğa güçleriyle uyumlu yaşayan Türkler, dünyagörüşlerini, yaşamanlayışlarını, toplumfelsefelerini, özdeyişler, hikmetli sözler, darb-ı meseller ve atasözleriyle dilegetirmeye çalışmışlar, düşüncelerini buna benzer kalıp ve formlarla yansıtmışlar ve çevre kültürleriyle hep bağlantı içinde bulunmuşlardır. Onlardan birşeyler aldıkları gibi onlara birşeyler de vermişler, sürekli etkileşim içinde olmuşlardır. Bir Türk felsefesi var mıdır sorusuna, evet vardır, ama bunun özgün ve evrensel bir felsefe olup olmadığını ve hangi düzeyde bir felsefe olduğunu yeterli araştırmalar ve metin okumaları henüz yapılamadığı için bilemiyoruz, şeklinde yanıtlayabiliriz. Bu felsefenin dünya çapında bir felsefe olduğunu iddiaedebilir miyiz? Acaba büyük bilimadamı ve filozof yetiştirememiş olmamızın başka ne gibi nedenleri vardır? Bozkır devletleri çok çabuk yükseldikleri gibi çok çabuk da dağılmışlardır; bunun önemli bir sebebi imparatorluğun en üst noktaya çıktığı anda toprakların imparatorun oğulları arasında paylaştırılması demek olan ülüş (üleş) sisteminin uygulanmasıdır. Bozkır toplulukları olan Türkler, doğa koşulları bakımından birçok şanssızlık yaşamışlardır; sık sık karşılaştıkları kuraklıklar, kum fırtınaları, iklim değişiklikleri ve savaşlar yüzünden bulundukları yeri terketmeye, konargöçer olmaya mecbur kalmışlardır. Türkler karşılaştıkları hemen her uygarlığa uyum sağlamakta ve her dine girmekte bir sakınca görmemişlerdir. Uygarlık, coğrafya ve doğayla, iklim ve toprak zenginliğiyle yakından ilgili olduğu için Türkler, ilkçağ ve ortaçağda, Doğu'da Çin ve Hint'i, Ortadoğu'da İran ve Arap kültürlerini, Anadolu'da ise Bizans'ı benimseyerek entellektüel yaşamlarını sürdürebilmişler; 19. ve 20. yüzyıla gelindiğinde ise, Avrupa'nın etkisiyle Fransız, İngiliz, Alman ve Amerikan felsefelerinin aktarılmasından ibaret, özgün ve yaygın olmaktan uzak, nakilci ve taklitçi bir felsefe ortaya koyma çabasına girişmişlerdir. Yarımyamalak bir özgürlük ortamı sunan Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde bazı canlanmalar olmuş, sınırlı fikir hareketleri görülmüştür. Özellikle II. Meşrutiyet'te, Abdullah Cevdet'i, Baha Tevfik'i, Celâl Nuri İleri'yi, Ahmet Hilmi'yi, Beşir Fuad'ı, Rıza Tevfik'i, Ahmet Şuayip'i anabiliriz. Cumhuriyetten sonra aklın dinden bağımsızlaştırılması, seküler bir dünya kavrayışına ulaşılmasıyla yavaş yavaş özgün ve modern bir Türk felsefesine doğru gidiş başlamıştır diyebiliriz. Bu yolu açanlar arasında Türk düşüncesine yeni ufuklar ve yollar gös-

teren Ziya Gökalp, ilk mistik Türk düşünürlerini geniş kitlelere tanıtan Fuad Köprülü, felsefetarihini yurtdışında yaptığı doktora ile bilimsel bir temele oturtmayı deneyen Orhan Sadettin, Bergson felsefesini Türk aydınlarına tanıtan Mustafa Şekip Tunç, sanatfelsefesi ve estetiği sınırları belirlenmiş disiplinler olarak tanıtan Mazhar Şevket İpşiroğlu, bilimtarihine paralel olarak felsefetarihini de elealan ve genel bir Türk ve dünya kültürtarihi tablosunu bize tanıtan Adnan Adıvar, ilk Türk felsefesini oluşturma yollarını arayan Emin Erişirgil, felsefenin yaygınlaşması için çeviri faaliyetini başlatan ve okullar için felsefe kitabı yazan Hasan Âli Yücel, ilk özgün felsefe çalışmalarına girişen Hilmi Ziya Ülken, yaptığı çevirilerle Descartes'ı Türk okurlarına tanıtan Mehmet Karasan, deneme ve çevirileriyle Türk aydınlanmasına önemli katkılarda bulunan Sabahattin Eyuboğlu, Azra Erhat, bilimfelsefesini ve modern mantığı Türkiye'de temsileden Nusret Hızır, Alman fenomenoloji, ontoloji ve felsefi antropoloji akımlarını Türk düşüncesiyle harmanlayan Takiyettin Mengüşoğlu, yetkin bir Türkçe ile felsefetarihini geliştiren ve kurumlaştıran Macit Gökberk, Türk diline solukaldıran ve gelişmesine katkıda bulunan dil ve kültür filozofu Nermi Uygur gibi öncü düşünürlerimizi sayabiliriz. Yukarıda da vurguladığımız gibi bütün bu özgün düşünce hareketleri Cumhuriyet devrimiyle birlikte başlamıştır.

Farklı coğrafyalarda ve çeşitli ortamlarda varlıklarını sürdüren Türkler için tek bir ırktan, tek bir kültürden sözetmek güçtür. Tarihte tek bir Türk ulusundan, saf bir Türk ırkından değil, Türk uluslarından, farklı soylardan gelen, farklı kültür ve boylarda yaşayan Türklerden sözedebiliyoruz. Çin'le savaşan Hun ve Göktürk soyundan Hiong-Nou ile Tarduşlardan, Hint'i istila eden Yue-şi'lere, İran ve Avrupa içlerine kadar sokulan Akhunlar, Telebler ve Sakalara; daha sonra anıt ve yazıtlarına ulaştığımız Tou-kioue'lere, zengin kütüphaneler ve eserleriyle Uygurlar ile Gaznelilere, Selçuklulara, Karahanlılara, Osmanlılara ve bugünkü Türkiye'ye kadar Asya ve Avrupa'nın hemen her yanına dağılmış Türk kavimlerinin tek bir felsefe anlayışına sahipolmaları düşünülemeyeceği gibi, verimlerini bir bütün içinde toplamak ve onların bu denli zengin ve çeşitli yaşamlarındaki düşünsel ürünleri inceleyebilmek şimdilik olanaksız görünmektedir. Laszló Rásonyi'nin dediği gibi, *"Türkler tarihleri boyunca genellikle 36. ve 42. paraleller arasında yaşamışlar, dolayısıyla bu iklime, bu iklimdeki bitki örtüsüne alışmışlar; fakat bu çizginin dışına çıkanlar fazla yaşama şansı bulamamış ve çoğu başka halkların arasına karışarak eriyip gitmişlerdir".*[3] Türklerin yeryüzüne bu kadar yayılmaları

3. Laszló Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003, s: 158.

ve sürekli göçleri onları büyük imparatorluklar kurmaları bakımından güçlü, ama düşünce sistemleri yaratmaları bakımından zayıf kılmıştır. Tarihte bilgi ve belge azaldıkça yorum artar; bu cümleden olarak MÖ 1400'lere kadar geri gittiği sanılan ve Ortaasya Türklerine ilişkin ilk belgeler olarak kabuledilen kaya resimlerindeki simgeler, şekiller henüz okunamadığı için kesin bir tarihlendirme yapılamıyor. Çok eski ve güçlü olan Türk devlet geleneği, siyasi ve coğrafi nedenlerle sık sık kesintiye uğramış; bozkır kültürüne sahip Türkler devamlı bir varlık gösterememişlerdir. Bir imparatorun birkaç kadınla evlenmesinden doğan erkek evlatlar arasında çıkabilecek kardeş *(taht)* kavgasını önlemek için hükümdarın ölümünden sonra uygulanan ve oğulları arasında ülkeyi paylaştırma demek olan *"ülüş (üleş) kuralı"*, *"birlik giderse dirlik kalmaz"* inancına uygun biçimde bu imparatorlukların kısa ömürlü olmalarına sebepolmuştur. Osmanlı bu geleneğe karşı yaşça büyük evladın tahta çıkma hakkına sahipolduğu *"Ekberiyet kuralı"*nı getirmiştir.

Türkler, yaradılış efsanesi *(kozmogonisi)* içinde yeralan ve ilkçağda Türk inancının geçirdiği evrimde animalizmi, hayvanlara ilişkin bir mitolojiyi anlatan oniki hayvanlı takvimi Doğu Asya toplumları arasında *(Çin, Kore, Japonya)* yaymışlardır. Gökyüzü, yıldızlar ve gezegenlere büyük ilgi duyan pagan Türkler yaptıkları oniki hayvanlı Türk takvimi ile oniki yıllık devreleri kapsayan bir güneş takvimi düşünmüşler, her yılı oniki aya bölmüşler, yine her yılın gün olarak uzunluğunu da 365 günden biraz fazla hesaplamışlardır. Takvimlerindeki oniki yıllık devrelere benzer bir şekilde insan bedeninde de oniki anadamar belirlemişlerdir. Bu bilgileri önce Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it- Türk*'ünde, daha sonra da ünlü matematikçi-astronom Nasirüddin Tusî ile Uluğ Bey'de bulmaktayız. Asya'da yaşayan göçebe boylardan oluşan Türkler, burada yaşayan öteki topluluklardan pekçok konuda etkilenmişler, onlara da kendi ileri oldukları konulardaki tecrübelerini aktarmışlardır. Türkler ile öteki toplumlar arasında kesin bir sınır çizmek güçtür; örnekse orman ve bozkır Moğollarıyla olduğu gibi başka topluluklarla da Türkler karışmıştır. Ancak Çin ile Türk tarihi her zaman paralel gitmiştir. İslamiyet öncesinde Türklerin düşünce alanında varlık gösterdikleri kuşkuya yer bırakmasa da bu dönemde ortaya çıkan ürünlerin Türklerin İslam dinine girdikten sonra yarattıkları ürünlerden daha az olmasının nedeni bu alandaki araştırmaların yetersizliğidir. Türk destanları *(Oğuz Destanı, Dede Korkut Destanı, Ergenekon Destanı, Bozkurt Destanı)* tarihteki olaylarla örtüşürler; destanlarda yeralan Oğuz Han, Dede Korkut gibi şahsiyetler bilge kişiliklerdir; topluluğu öğütleriyle uyarırlar. Öntürklere ait kaya resimlerinde doğum, ölüm, evlenme ve

üretimle ilgili şekil ve ifadelere rastlanmıştır. Bozkır sanatı ve düşüncesi güç yaşam koşulları nedeniyle fazla gelişememiş; derinlikten yoksun, ayrıntıya kaçmayan, kolay üretilebilen bir sanat ve düşünce olmuştur. İslam uygarlığına ilişkin kaynakların toplu ve nispeten yakın bir zamana aitolması nedeniyle bu dönemi öncekinden daha ayrıntılı ve kapsamlı bilme olanağına sahibiz. Türk düşüncesini tarihi bağlamda başlıca şu üç aşamada elealabiliriz: I - İslamiyet Öncesi Kamcı (*Şamancı*) Türk Düşüncesi, II - İslamiyet Dönemi Türk Düşüncesi (*Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular, Osmanlılar: Fatih ve Kanuni Dönemleri, Tanzimat, I. ve II. Meşrutiyet*), III - Cumhuriyet Dönemi Modern Türk Düşüncesi. Şimdi bu dönemleri sırasıyla incelemeye geçebiliriz.

II- İSLAMİYET ÖNCESİ KAMCI (ŞAMANCI) TÜRK DÜŞÜNCESİ

Bu alandaki çalışmaların oldukça sınırlı kaldığını ve yeterli olmadığını belirterek söze başlamak istiyorum. İslamiyet öncesi Türklerdeki düşünce sistemleri konusunda daha ayrıntılı incelemelerin ve derinlemesine araştırmaların yapılması gerektiği kanısındayım. Bu çalışmalar ilerledikçe Türk düşüncesinin kaynakları hakkında daha aydınlatıcı ve tatminedici sonuçlara ulaşabileceğiz. Türkler üzerine bilimadamlarınca değişik ölçütlere dayanan çeşitli incelemeler yapılmıştır; bunlar arasında kavim temeline, coğrafi bölünme temeline ve kronolojik temele göre yapılmış araştırmalar bulunmaktadır. Asya, Avrupa ve Afrika olmak üzere başlıca üç kıtada geniş bir alana yayılmış olan Türklerin etnik özellikleri ve dilleri farklılıklar gösterse de, aralarında pekçok konuda akrabalık bağları bulunan kardeş çocukları ya da aynı baba ve değişik annelerden olma kardeş topluluklar gibidirler. Dünyatarihi bu yüzden Türkler, Avrupa tarihi de Osmanlılar dikkate alınmadan anlaşılamaz. Göçebe bir çoban topluluğu veya savaşçı boylar tipinden yerleşik düzene geçmeleri uzun yıllar süren Türklerin yaşamlarını sürdürme biçimleri başlangıçta akınlar yaparak olmuş; göçebe çobanların yayılmaları istilalarla sürmüştür. Akıncılar ve uçbeyleri ile sağlanan bu istilalar fazla uzun süreli olmamış; o bölgenin verimliliği azaldığında başka yörelere yönelinmiştir. Göçebe çobanlar daha sonraları savaş ve vergi gelirleri ile yaşayan sipahiler, yani sürekliliği olmayan ordular halini almıştır. Sipahi tipi bir sosyal yapıda ne bireylerin konumu ne de egemenliklerinde doğal bir kararlılık ve düzenlilik vardır. Bu yüzden Osmanlı askeri ocakları arasındaki bağ sağlam bir temele dayanmamış, ancak yapay ve zorlama bir biçimde varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle Osmanlı ordusu sürekli

çalkantılar geçirmiş; şehirleşme, bilim ve felsefeyle uğraşma Türk toplumunda hep ikinci sırada gelmiştir. Yazının henüz kullanılmadığı ilk dönemlerde oluşan sözlü edebiyat kuşaktan kuşağa, ağızdan ağza aktarılarak sürdü. İlk Türk topluluklarında din adamlığı, büyücülük, hekimlik görevini de üstlenen şairler, şaman, kam, ozan gibi adlarla anılıyor; şiirlerini kopuz denen bir sazla söylüyorlardı. Destan, ağıt, aşk ve doğa şiirlerinden oluşan bu ürünlerin pek azı günümüze kalabilmiştir. İslamiyet öncesi Türklerdeki yazılı kültürle Göktürk ve Uygurlarda kullanılmış olan metinler aracılığıyla karşılaşıyoruz. Eldeki en eski yazılı metinler şimdilik 6. ve 7. yüzyıldan kalma Yenisey Yazıtları ile Göktürk harfleriyle yazılmış olan Orhun Yazıtları'dır ve Türk tarihinin değerli ilk yazılı örnekleridir. 9. yüzyılın ürünleri olan Uygurca metinler ise Manicilik *(Manikheizm)* ve Budacılıkla *(Budizm)* ilgili dualar ve ilahilerdir. İslam uygarlığına ilişkin Arap ve Fars kültürlerinin, dil ve edebiyatlarının etkisini taşıyan ilk Türkçe düşünce yapıtları Karahanlılar (932-1211) döneminde üretilmiştir. Bunlar arasında din, ahlak, toplum ve yönetim konularında öğüt ve kuralları içeren *Kutadgu Bilig* (11. yüzyıl) ile gene hikmetlerden meydana gelen ve öğretici bir yanı olan *Atabetü'l-hakayık*'ı anmamız gerekir. Türkler Müslüman olmadan önce Çin, Hint, İran ve Hellenistik dönemin kültür çevreleriyle temastaydı. Büyük İskender'in Hindistan seferi Yunan uygarlığının buralarda da tanınmasını sağladı. Bu uygarlıklarla alışveriş içinde olan Türklerin doğa, varlık, evren, toplum ve insan görüşlerini anlamaya çalışırken Asya ve Avrupa'da geniş alanlara yayılmış bir kavimler topluluğu oldukları gerçeği unutulmamalıdır. Burada İslamiyet öncesi bir tek Türk toplumu değil, çeşitli Türk toplumlarının görüşleri ve düşünceleri olduğu dikkate alınmalıdır. İslamiyetin henüz kabuledilmediği dönemdeki Türk düşüncesini anlamak için şu temel ve anahtar kavramların deşifre edilmesine ihtiyaç vardır: Atalar Ruhu, Tengricilik, Gök ve Yer inancı, Gök Tanrı, Budizm bağlamında: Zen, Mahayana, Hinayana; Manicilik (Manikheizm), Taoculuk, Kut ve Kutçuluk, Kam, Gönül, Bilgi, Bilge, Şaman ve Şamancılık.[4] İslamiyetten önce Türklerin dini, Gök Tanrı inancı, Atalar Ruhu kültü ve Doğa güçlerine saygıdan oluşmaktaydı. Ortaasya'da yaşayan Türklerin din anlayışları, kozmogoni ve teogonileri, mitoloji ve dünyagörüşleri payenlere özgü bir nitelik taşımaktaydı ve paganist özelliklere sahipti. Kandaş *(primitif)* toplulukların çoğunun ve bu gelişme aşamasının özelliklerini sürdüren toplumların öbürdünyayla ilişki kurma ve hastaları iyileştirme gücü taşıdığına inanılan Şaman çevresinde odaklaşan inanç sistemine verilen ad olan Şamanizm, kullandığı teknikler itibariyle Si-

4. Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, YKY, İstanbul, 2005, s: 129.

birya, Ural-Altay gibi bölgelerde ortaya çıkmıştır. Aslında Şamanizm bir din değildi. Şaman, dini inançları uygulayan kimseydi; sağaltıcı, şifacı biriydi. Hastalıkları defeder, ölüleri gömer ve klanın tinsel sağaltımını sağlayan töreni yapardı. Kan ortaklığı olan kandaş topluluklar ile sınıflı toplum aşamasına geçmiş uygar toplumlar arasında çokyönlü bir Şamanist kültür alışverişi olmuştur. İlksel *(primitif)* örgütlenme Şamanist ideolojinin evrensel temelini oluşturur. Şamanizmin doğuşu paleolitik ya da neolitik çağın başlangıcıdır; kaynağını avcılık-toplayıcılık aşamasında almış, hayvan yetiştirme veya sürü besiciliği ve tarım aşamalarında sürmüştür. Şaman, fiziksel ve ruhsal bakımdan olağanüstü bir kişidir; hikmet sahibidir, kutsal yetenekleri olduğuna inanılır. İşlevlerinin büyük bir bölümünü kendinden geçerek, vecd içinde yerine getirir; bu durumdayken ruhlar dünyasına ulaşır, bazen onların sözcüsü konumuna geçer. Doğaüstü yeteneklerini ya soydan ya da ruhların gerçekleştirdiği bir seçim sonucunda kazanmıştır. Şamanın yetkisinin kabuledilebilmesi için her durumda zorlu sınavlardan geçmesi ve ustalarından eğitim görmesi gerekir. Kural olarak her Şamanın yardımcı ruhları ya da cinleri vardır; ayrıca cinsel ilişkiye girebileceği karşı cinsten edilgen bir hayvan ya da insan ruhu olduğuna inanılır. Şaman vecd durumundayken özel aletler kullanır, giysiler giyer; en çok rastlanan Şaman aletleri davul ve davul tokmağı, başlık, cüppe, madeni ses çıkaran takılar ve kadın simgeleridir.[5] Şamanın bütün yakarışları ve dansları doğaçlamadır; Şaman kadın ya da erkek olabilir. En eski Şamanlar ya kadındır ya da anaerkillik uyarınca görevlendirilmiş kadın gibi davranması gereken bir erkektir. Özellikle Asya toplumlarında erkeklerin Şaman olabilmesini destekleyen en önemli özellik kadınsı *(efféminé)* olmalarıdır. Bu toplumlarda erkek Şaman cinsiyet değişimine uğrayabilir, erkeklerle evlenebilir. Yakut Türklerinde Şaman özel cüppesi bulunmadığı zaman kadın giysisiyle ayin yapar. Ataerkil geleneklere çok bağlı olan Kırgız-Kazak bahşileri bile, bazı törenlerde kadın kılığına bürünür.

Şamanın topluma ve kişilere yönelik en önemli işlevi iyileştirme, şifa verme ve ruhsal sağaltımdır. Hastalık bir tür ruhun yitimi sayıldığından hastayı iyileştirmek için Şaman önce yitik ruhun nerede olduğunu saptar, onu yakalamak için gerekirse yeraltı dünyasına iner ve bulunduğu yerden geri getirerek gene hastanın bedeniyle birleştirir. Ölenlerin ruhlarının öbürdünyaya yaptığı yolculuğa da Şaman eşlik eder. Şaman ayrıca topluluktaki evlenme ve doğumlara da yardımcı olur. Asya'nın Amur bölgesinde Şamanlar göğe çıkarak dölüt halinde bir ruh getirirler,

5. Bahattin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara, 1986, s: 158.

çocuklara hastalık getiren ruhlarla savaşırlar. Altaylar'da Şaman, kurban edilen atın ruhuna Tanrı Bay Ülgen'in katına kadar eşlik eder ve ona kurbanı sunar. Ama bu bütünüyle kamusal bir görevdir ve kesinlikle rahiplik niteliği taşımaz. Yakutlarda Şaman temel bereket kültünü oluşturan Tanrıça Aysıt'a yönelmenin yollarını bilir. Şamanın yardımcı ruhu *(ije-kıl)* aynı zamanda onun canı ya da eşruhudur; Şaman bu ruhla bir hayvanda bedenleşir. Buna animizm kültü diyoruz.[6] Kandaş *(primitif)* toplumun tinsel yaşamının odağında yeralan Şaman, aynı zamanda toplumun bilgi ve görenek dağarının koruyucusu, bir ölçüde de yaratıcısıdır. Asya'da han, hakan, kağan gibi adlarla anılan siyasal önder ile toplumsal sürekliliği ve kamu sağlığını korumakla yükümlü Şaman arasında bir tür işbölümü oluşmuştur; zamanla hanın konumu yükselmiş, Şaman ise tinsel etkinliğini sürdürmüştür. Asya'da bazı Şamanların savaşlarda da önderlik görevi üstlendiği görülmektedir. Şamanların yeraltı dünyasına iniş ve göğe çıkış, Gök Tanrı'ya yükseliş öyküleri pekçok halk destanında önemli bir yer tutmuş, Şamanizm halk kültürüne derin kökler salmıştır. Türk halk kültürtarihinin bir evresi olan Şamanlık daha sonraları İslami ögelerle kaynaşarak değişim geçirmiş, Alevilik ve Bektaşilik içinde de sürmüştür. Kâşgarlı Mahmud'un *"çıvı"* adıyla andığı ruhların kökeninin *"ije kıl"*lara, yardımcı, eşruhlara dayandığı izlenebilmektedir. Ortaasya Türk destanlarının kahramanlarından Toktamış ile Edige'nin eşruhları *(Kazak-Kırgızlardaki adıyla "arvak")* vardır. Orhan Gazi'nin çağdaşı Geyikli Baba'nın geyiklerle birlikte yürümesi, geyiğe binmesi motifi, Şaman yakarışlarında da neredeyse aynen bulunur. Hacı Bektaş Veli'nin şahin olup uçması, Karaca Ahmedoğlu Hacı Doğrul'un doğan kılığına bürünmesi Şamanist köklerle ilişkilendirilebilir. Türkçe *"yel"* sözcüğünün Anadolu'da *"cin"* ve *"salgın hastalık"* gibi anlamlar taşıması da Şamanist geleneklerle bağlantılıdır.[7] Mistik bir yolculuğa çıkarak ilişki kurduğu doğaüstü bir güç yardımıyla vecde kapılan, esrikleşen, kehanette bulunan ve tıbbi tedavi yapan büyücü rahip olarak Şaman, ilk kez kuzey Asya etnisitelerinin geleneksel dinlerinde ortaya çıkmıştır. Ölülerin öbürdünyaya gitmelerinde onlara rehberlik eden, yolgösteren ve kolaylıklar sağlayan Şaman bu iş için birçok ritüel ve tören örgütler. Rahip, kâhin anlamına gelen Şaman sözcüğü yerine Türkler *"Kam"* da demişlerdir.

Kültürtarihi her zaman yeniden yorumlanmaya muhtaçtır; çünkü değişen yargılar ışığında yeni elegeçen verilerin doğru değerlendiril-

6. Sadettin Buluç, *Altay Türklerine Göre Dünyanın Yaradılışı ve Sonu,* Ülkü, C. XVII, Sayı: 102, Ankara, 1941, s: 59.
7. İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, TTK, Ankara, 1976, s: 146.

mesi ancak böyle mümkün olabilir. Türklerin en eski dinleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, onların da öteki ilksel *(primitif)* topluluklar gibi animalizm, animizm ve natürizm dönemi yaşadıkları düşünülebilir. Türklerin dinine ilişkin bugünkü bilgilerin tümüne yakını milattan sonraki dönemlerine aittir ve Türklerin dinleriyle ilgili olarak kullanılan Şamanizm terimi de ilk kez 13. yüzyılda kullanılmıştır. Eski Türklerde imparatorluklar döneminde *(Hunlar, Göktürkler, Uygurlar)* Gök Tanrı ibadeti yaygındı. Hakanları tahta çıkaran, Türklere zaferler kazandıran ve yıkımlardan koruyan Gök Tanrı'ydı. Ortaasya kavimlerinde Gök Tanrı ibadetiyle birlikte onunla yakından ilgili olan Güneş, Ay, yıldırım ve fırtına ibadetleri de yeralır. Şamancı tören ve inanca bağlı Altay kavimlerinde Güneş üzerine andiçilir. Onlara göre Güneş ana, Ay atadır. Güneş'in yerdeki temsilcisi Ateş'tir. Güneş ve Ay tutulmalarının nedeni, kötü ruhlarla Güneş ve Ay arasındaki savaştır. Altay kavimlerinde en büyük tanrı olan Gök Tanrı'nın bir başka adı Ülgen ya da Kuday'dır. Ortaasya Türkçe'sinde ulu, büyük anlamına gelen Ülgen, iyilik tanrısıdır. Ülgen, Güneş ve Ay'ın ötesinde, yıldızların üstünde yaşar; ona giden yol, yalnızca erkek Şamanlara, ayin sırasında açılır. Ancak bu yolda yedi büyük engel vardır; erkek Şaman bile beşinci engelolan Kazık yıldızına kadar varabilir ve oradan geri dönmek zorunda kalır. Ülgen'in yedi oğlu, dokuz kızı vardır. Hepsi de babaları gibi iyi olan oğullar göklerde bulunurlar. Şaman'ın esin perileri olan kızlara Akkızlar denir; kimsesiz çocukların koruyucu perisi olan Omay ya da Umay, Şamanla sürekli bir iletişim içindedir. İyi ruhlar Ülgen'in hizmetindedir; kötü ruhların başında *"güçlü"* anlamına gelen Erlik yeralır. Onun kötülüklerinden kurtulmak için kurban kesmek gerekir. Erlik'in yedi ya da dokuz oğlu, ondokuz da kızı vardır. Bu kızlar, Ülgen'e kurban kesmek için hazırlık yapan Şamanı baştan çıkarmak amacıyla yataklarına çağırırlar. Eski Türklerde dağlar, göller, ırmaklar, ormanlar vb hepsi canlı sayılırdı *(animizm)*. Özellikle orman ve ağaçlara kutsallık yüklenir; Gök Tanrı'nın yanında yeryüzünde de Yer-Su Tanrısı'na ve ruhlarına inanılırdı. Altaylar'daki Şamanlık inancına göre, dünyanın bir *"son"*u vardı. Zamanla insanların sayıları azalacak, günah ve kötülükler artacak, iyi tanrı Ülgen, dünya ile ilgisini kesecek ve kötülük tanrısı Erlik, herşeye egemen olacak. Ayrıca insanlar Ülgen'i unutacak, iyi tanrılar ile kötü tanrılar çarpışacak ve sonunda herkes öldükten sonra Ülgen tek başına kalacaktır; sonra da Ülgen'in buyruğuyla tüm ölüler dirilecektir.[8] Türkler daha sonraki dönemlerde Budacılık, Müslümanlık, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinleri benimsemelerine karşın Şaman-

8. Afet İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (Materyaller ve Araştırmalar), TTK, Ankara, s: 117.

lık inancının bazı kısımlarını, Alevilik ve Bektaşilik'te olduğu gibi, öteki dinlerde de yaşatmışlardır. Çok geniş bir kavimler ailesine sahipolan Türkler, aynı babadan farklı annelerden doğan kardeşler gibi, İslamiyet öncesi Çin, Hint ve İran uygarlıklarına; İslamiyete girdikten sonra da Arap ve Bizans uygarlıklarına kısmen uyum sağlayarak kendi öz inanç ve kültür geleneklerini de sürdürmüşlerdir. Yeryüzündeki Türkleri bu yüzden farklı lehçeler konuşan, farklı yaşam düzeyleri sürdüren, farklı görünümleri olan; ama ortak bir ruha ve geçmişe sahip kardeş çocukları olarak düşünebiliriz. Başlangıçta atlı göçebe bir bozkır kültürüne sahipolan Türk boyları askeri bir disiplin içinde yetişmiş ordu-ulus birliğine dayanan topluluklardan meydana gelmekteydi. Türkler gittikleri her coğrafyaya kendi yerel kültürlerini *(yemek, ziraat, hayvancılık, dokuma sanatı, dil, devlet teşkilatı vb)* de götürmüşler, kendilerinde olanı vermişler ve uygun buldukları ihtiyaçları olan şeyleri de almışlardır. Kısaca başarılı bir yönetim (boy) sistemine sahip bir tür teşkilatlanmış seyyar devlet olan göçebe Türkler gittikleri çevreyi etkiledikleri gibi bu çevreden etkilenmişlerdir de. Farklı coğrafyalarda ve dönemlerde kullanılmış olan Türk, Törük, Türük, Türkiye adları izlerini tarih sahnesinde takipetmenin oldukça zor olduğu konargöçer halkların kullandığı adlardı.

Türkler, tarihte saptandığı gibi, çeşitli din ve uygarlıklara girebilmişler, inançlarını koşullara göre değiştirebilmişler ve yeni fikirleri benimsemekte tereddüt etmemişlerdir. Hıristiyanlık öncesi Yunan ve Roma uygarlıklarının sahipoldukları payen ya da pagan özelliklere her an değişmeye açık olan Türkler de sahipolmuştur. Öte yandan Türk düşüncesi doğaya sıkı sıkıya bağlı ve gerçekçi bir görünüm sergilemiş; natüralist ve realist özellikler göstermiştir. Uygarlık biçimi nasıl düşünme, üretme ve geçinme biçimiyle belirleniyorsa, Türk uygarlığı da benimsemiş olduğu kendine özgü bir düşünme, üretme ve yaşama biçimiyle belirlenebilir. Çin ve Hint kültürlerinin, din ve düşüncelerinin etkisinde kalmakla birlikte Türkler ne Çinliler gibi örtülü ve kapalı bir toplumdu, ne de Hintliler gibi kendi içine kapanmış mistik görünümlü bir toplum hayatı yaşadı. Eski Yunanlılar gibi doğa ve evren düzenine boyun eğmiş kaderci bir ırk da değillerdi. Türk düşüncesi soyutluktan çok somutluğa, ideallikten çok gerçekliğe yakın olmakla birlikte kuram ile eylem arasında, kurgusal ile pratik arasında bir bağ kurmaya her zaman yatkın olmuştur. Türklerin dünyagörüşü katı ve duruk değil, yumuşak ve uyumlu, geçen zamanla değişen ve yeni biçimler kazanabilen bir dünyagörüşü görünümündedir. Yaşamfelsefeleri bir tür sürekli değişime uymaya dayanır; kuramdan çok eyleme, *theoria*'dan çok *praxis*'e yakındır. Algılama kurgulamadan *(spekülasyon)*, duyumlama düşünlemeden *(refleksiyon)*

önce gelir. Türk düşüncesinde somut yaşamdan, gerçek eylemden uzak olmak, sırf kuramsal spekülasyonlar yapmak kaygısı yoktur. İslamiyet öncesi Türk düşüncesi, fikirleri ve kavramları basitleştirmiş, düşünme biçimlerini soyut ve karmaşık olmaktan çıkarıp yalınlaştırmış ve onları doğayla ilişkilendirerek açık ve anlaşılabilir olmalarını sağlamıştır. Her kültür kendi düşüncesini, her yaşama biçimi kendi felsefesini yaratır. Bu cümleden olarak kendi üretme ve tüketmesiyle, kendi yaşam tarzıyla bağlantılı biçimde başlangıçtaki Türk düşüncesi en soyut kavram ve fikirlere bile kavranabilir bir yapı kazandırmasını, soyutu somuta dönüştürmesini bilmiştir. Çetin doğa koşulları karşısında aklın duru ve yararcı kullanımının seçilmiş olduğunu, onun çıkarcı ve spekülatif kullanımdan uzak tutulduğunu veriler bize gösteriyor. Duyumlara, duyusal algılamaya da önemveren Türk düşüncesi bu sayede doğa ile uyum kurmasını başarmış, çeşitli uygarlıklara da intibak edebilmiştir. Türk düşüncesinin kaynağı ve bellibaşlı kişileri hakkındaki bilgi ve belgelerden yoksunuz; bu konulardaki araştırmalar oldukça yetersizdir. Çin ve Hint uygarlıkları ile Türkler arasındaki kültürel alışverişin ayrıntıları da tam olarak ortaya çıkarılmış değildir. Aslında kollektif düşünmenin unsurları olarak kozmogoni ve mitolojiler her ilksel *(primitif)* toplumun ortak ürünleri olarak karşımıza çıkar.[9] Çin, Hint ve İran kozmogonileri ikicilik *(düalizm)* ilkesine dayanırlar; Çin'de Yang ile Ying, Gök *(K'oun)* ile Yer *(Tien)*; Hint'te Şiva ile Vişnu, İran'da Hürmüz ile Ehrimen bu karşıt ilkeleri temsil ederler. Türklerin kozmogonisi ise tekçi, monisttir; sadece Gök Tanrı'ya bağlıdırlar. İlkçağın bu Uzakdoğu uygarlıklarında pekçok benzer yanlar bulmak mümkündür. Çin kozmogonisinin İran'a Türkler aracılığıyla gittiği kuvvetle muhtemeldir. Edouard Chavannes'a göre Uzakdoğu ülkelerinde ortak olan oniki hayvanlı takvimi Çin'e ilk defa bir Türk hanedanı olan Tsin'ler sokmuşlardır.[10] Matematikçi Cantor da bütün astronomi ve matematik hesaplarının kaynağı olarak Pamirler'den göçetmiş bir Turani kavim olan Sümer uygarlığını göstermektedir.[11] Türklerin İslamiyet öncesi yaşamında yönetenler ile yönetilenler arasında anlayış, düşünce ve ideal bakımından büyük farklılıklar yoktu ve ozanların sazla çalarak söyledikleri aşk ve doğa şiirleri, destan ve sagular bütün Türklerin duygularına sesleniyor, düşüncelerine tercüman oluyordu. Türklerin büyük çoğunluğunun İslamlığı kabuletmelerinden sonra bu manevi birlik ve sade yaşam giderek bozuldu. Buna

9. Ufuk Esin, *Türk Kozmolojisi*, Ed. Fak. Yay., İstanbul, 1979, s: 164.
10. Edouard Chavannes, *Le Cycle Turc des Douze Animaux*, Leiden, 1906, s: 186; Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941, s: 125.
11. Moritz Cantor, *Vorlesungen über Geschichte der Mathematik*, Teubner, IV. Cilt, Leibzig, 1880-1908, s: 238.

karşılık anonim halk kültürünün temel ürünleri sayılan atasözü, destan, masal, bilmece, mani, türkü, ağıt, mesnevi gibi türler İslama girişten sonra büyük çeşitlenme ve gelişme gösterdiler. Türk toplumlarında *"kıssadan hisse"* anlayışı yaygındı; buna bağlı olarak özlüsözler, hikemiyat, atasözleri, özdeyişler karşımıza Batı tarzı bir sistem felsefesi gibi çıkmamakla birlikte, her toplumun kendi özel koşullarından kaynaklanan bir düşünme biçimine sahipolması nedeniyle, kendine özgü bir düşünce dizgesi olarak değerlendirilebilir. İlkçağda Yunan, Roma, Pers, Hint ve Çin felsefeleri nasıl birbirlerinden ayrılıklar göstermişlerse, Türk düşüncesi de farklılıklar göstermiştir. Mistik eğilimin, tasavvufun egemen olduğu; Bektaşi ile Alevi inanç ve düşüncesinin ilahilerle, nefeslerle, şiir ve velayetnamelerle dışavurulduğu Türk toplumlarında sanat ve felsefe ortaçağda nakil yoluyla sürdürülmüş; akıldan çok inanca ve duyguya yerverilmiş, kuramdan çok uygulama önplanda gelmiştir; bütün edinimler kişiden kişiye, gözden göze, ustadan çırağa bir bağlılık içinde yürütülmüştür. Bu gelenek içinde sözlü sohbet esastı ve öğretimde birebir ilişki vardı. Şeriatın uygulanması tarikatların eğitimiyle sağlanıyordu ve akıl aleyhtarlığı yaygındı.

Uzakdoğu'daki Çin, Hint, Türk ve Japon kozmogonilerinin benzerliğinin ve bunlar arasında Türk kozmogonisinin temel teşkilettiği iddiasının henüz kanıtlanmadığını burada vurgulamamız gerekir. Öte yandan Türklerin yukarıda değindiğimiz monist kozmogonisi zaman zaman düalist bir anlayışa da dönüşmüştür. Türkler bu dönemde evreni birbirinin zıddı olan ve birbirini tamamlayan iki ilkeyle, Gök Tanrı ve Yer Tanrı ile açıklıyorlardı. Bunlar başlangıçta kaos halindeyken sonra gök yerden, aydınlık karanlıktan, erkek dişiden ayrılmış; birbirlerine tümüyle zıt olan bu güçlerin tekrar birleşmesinden insan ortaya çıkmıştır. *Orhon Kitabeleri* bu Türk kozmogonisini şöyle betimler: *"Öze Gök Tanrı, asra yagız Yer kılındıkta, ikin ara(sı) kişioğlu kılınmış"*.[12] Aslında bir olan iki zıt ilkenin sonradan tekrar birleşmesi Türk kozmogonisinin tekçi *(monist)* bir dünyagörüşüne ulaştığını gösterir. Türk kozmogonisi doğrudan *"anam yer, atam gök"* ilkesine dayanır; *"gök ne vermiş de yeralmamış"* sözüyle özetlenen bu anlayış, temelini monizmden alan bu uyumcu ikilik Türklerin kollektif felsefesi olarak benimsenebilir. *Orhon Kitabeleri*'nde, *"Devletin idaresi yalnız hana değil, halka da aittir"* ifadesi geçer. Oysa Çin'in ve İran'ın kollektif felsefeleri mücadeleci bir düalizmden kaynaklanır. Bu bağlamda Türk mitolojileri de *(Ural-Altay kavimleri ailesi)* dinsel kökenli ve yaradılışla ilgili olmakla beraber Türk düşüncesinin

12. Talat Tekin, *Orhon Kitabeleri*, TTK, Ankara, 1987, s: 129.

kaynaklarından biridir. *Oğuz Destanı*, *Bozkurt* ve *Ergenekon* mitosları, *Dede Korkut Masalı* gibi efsaneler Türk tarihinin başlangıcını anlatan ve Türk düşüncesinin temellerini veren kaynaklar gibi görülebilir.[13] Her toplum, her ulus kökenini merak eder ve arar; eğer birşey bulamazsa kendisi yaratmak zorunda kalır. Ayrıca Türk düşüncesinin bir başka temel özelliği de kökü çok eskilere giden hikmetli sözlere, bilgeliğe, yani güzel, doğru ve iyi davranışı dilegetiren vecizelere dayanmasıdır. Bir tür eylemfelsefesi *(axiologie)* demek olan hikemiyat, yani hikmetli sözler demeti, kollektif düşünmenin bir ürünü olarak bireysel düşünmenin gelişmesine yervermediği gibi mistik düşünmeyi de muhafaza etmez; pratik düşünmeye, ahlakı davranışlara öncelikverir. Anonim özelliğe sahiptir, hikmetin sahibi belli değildir; dolayısıyla da hikmet toplumun malıdır. Mistik düşünme İslamiyeti kabulettikten sonra tasavvuf aracılığıyla Türk düşüncesine girmiştir. Hint, İslam ve Avrupa uygarlıklarında özgün bir hikmet felsefesi yaratılamamış; Hint ve İslamın mistisizmi, Avrupa'nın gerek mistisizmi gerekse bireysel ve kişisel fikirlerin gelişmesi bu uygarlıklarda hikmetin doğmasını engellemiştir. Hikmete ilişkin fragmanlara ilkin Kaldelilerde rastlanmış, onlardan Mısırlılara, sonra Yunanlılara, onlardan da Süryanilere ve Araplara geçmiştir. İlk kez Sümerliler varlıkta, evrende, toplumda ve insanda bir düzen bulunduğuna inanmışlar, bu düzeni anlamaya ve *(Theoria)* görülemeye *(Anschauung)* çalışmışlardır. İşte hem bu düzenin kendisi hem de bu düzene göre davranmak ve insanın anlamı üzerinde düşünmek hikmettir. Uygarlık tarihinde kendilerine özgü hikmet yaratan iki eski kültür Antik Yunan ile İran'dır. Yunan ve İran hikmetleri birbirinin tamamiyle zıddı özelliklere sahiptir; ilki insanı varlığa bağlarken öteki insani değerlere yönlendirir; biri insanları sınıflara ayırırken, öbürü insani birliğe inanır. Tarihin eski toplumları arasında kendine özgü hikmet manzumeleri yaratmış olan bir toplum da Türklerdir.[14] Çin'den Avrupa içlerine kadar giderek bütün ülkelere kendinden birçok şeyler katan ve kendine onlardan pekçok şey alan Türkler, kişisel fikirler ve felsefeler yaratmadan önce kollektif bir bilinçle deneyimlerini ve birikimlerini hikmetler aracılığıyla serimlemişlerdir. Bunun örneklerini bugün atasözlerinde, halk ve tasavvuf ozanlarının felsefi şiirlerinde, nefeslerde, darb-ı meselerde, deyimlerde ve edebiyat metinlerinde bulmaktayız. İran hikmetleri hayalci, Yunan hikmetleri ise kadercidir; ilki sınırsız bir insancılığı dilegetirirken, ikincisi Akdeniz uygarlığının karakterini ifade eder. Türk hikmetleri ise realist bir evren ve insan görüşünü yansıtır. Zaman boyu-

13. *Dede Korkut Oğuznameleri*, YKY, İstanbul, 2001, s: 217.
14. Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, YKY, İstanbul, 2005, s: 218.

tu ve yayılım alanı itibariyle tarihin en büyük topluluklarından biri olan Türkler, çeşitli ırk, uygarlık ve çevrelerle temasın ve karşılıklı etkileşimlerin sonucunda oldukça gerçekçi ve budünyaya yönelik bir yaşamanlayışı edinmişlerdir. Ortaasya Türkleri çoktanrıcılığı ve mitoslarını da hikmetleriyle karıştırmamışlardır. Mitoslar ile Şamanlık bir tutulurken, hikmetler ile ussal düşünme birbirine yaklaştırılmıştır.[15] Türk töresinde kast veya sınıf değil, ancak mertebe ve derece farkı vardır; toplum kapalı değil açık yaşar. Türk hükümdarlar tarih boyunca, Osmanlılar hariç, halktan ayrı ve gizli değil, halka açık yaşamışlar; soyluluk halka kapalı değil, halkın dışından değil, halkın içinden çıkmış ve liyakate göre kazanılmış bir unvan olmuştur.

Türk hikmetli sözlerinin en eski örneklerine *Oğuzname*'de, daha sonra onun halk ozanları tarafından söylenmiş biçimleri olan *Dede Korkut* kitabında, en eski Türk saga ya da savlarında ve *Orhon Kitabeleri*'nde rastlıyoruz. Bu belgelerde bilgi, cesaret ve kanaatkârlığın bir toplumu ayakta tuttuğuna inanıldığı anlatılır. *Dede Korkut* kitabında doğa ve insanın uyumu, ortakduyunun önemi, iyi ile kötünün çarpışması, organik ve anorganik doğanın birliği, kader ve insan iradesi, erkek ile dişi ilkeler arasındaki etkileşim, sevginin kurtarıcı rolü gibi konular işlenmiştir. Türk hikmetinin Türk töresi ile birlikte Oğuz Han zamanında oluştuğunu ve geliştiğini söyleyebiliriz. Eski Türk tarihinde yöneticilere Abuş Hoca, Kara Sülük, Erkil Ata, Hoca Buda, Yasaban Hoca, Korkut Ata gibi bilgeler *(hakimler)*, deneyimli güngörmüş dedeler yolgöstermekteydi. Sözlü geleneğe dayalı Oğuznameleri eski savlarda, darb-ı mesellerde, atasözlerinde, masal ve öykülerde bulabileceğimiz gibi, Türk düşüncesinin ögelerini parçalar halinde bu metinlerde görebiliriz. Dede Korkut da bu Oğuz bilgelerinden biriydi; ancak tüm bu bilge kişiler bireysel değil kollektif Türk düşüncesini ve hikmetini temsil ediyorlardı.[16] Türkler canlıcılık *(animizm)* ve doğacılık *(natürizm)* aşamalarındayken yaygın bir tarım ve hayvancılığı yürütmekteydiler. Bu nedenle o döneme astrobiyoloji anlayışı egemendi. Başka deyişle iklim koşulları, hasat mevsiminin özellikleri, hayvan bakımı ve göç zamanı gibi konular başlıca ilgi alanlarıydı. Teknik düşünme *(hortikültür, takvim, rasatlar ve gök hesaplamaları, koşum ve ziraat aletleri yapımı vb)* açısından Uzakdoğu *(Çin)* ile Yakındoğu *(Mezopotamya)* arasında Ortaasya *(Türkler)* aracılığıyla çok eski bir bağlantının varolduğunu; matematik, astronomi ve tıp bilgileri ile zaman ölçümü konusunda Çin ve Türkler ile Sümerlerin aynı

15. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, TDV, Ankara, 1974, s: 138.
16. K. Inostrantsev, "Eski Türklerin İnançları Hakkında Birkaç Söz", *Belleten*, Sayı: 53, Ankara, 1950, s: 129.

uygarlık çevresine mensup ve ortak bir çıkış noktalarının bulunduğunu savunan araştırmacılar vardır.[17] Tarihin çeşitli dönemlerinde Çin'i, Hint'i, İran'ı, Ortadoğu'yu ve Doğu Avrupa'yı istila etmiş olan Türkler, bu bölgelere kendi tekniklerini götürdükleri gibi, istilaları sırasında farklı bölgelerin kazanımlarını da bir ülkeden diğerine nakletmişlerdir. Ortaasya Türkleri Çinlilerle birlikte ondalık sayı sistemini kullandılar (MÖ 2637); kâğıt imalini, ipeği, çini işini, kumaş dokumayı, kitapçılığı, taşbaskıyı ve porseleni biliyorlardı. Barut, pusula, ipek ve kâğıt Ortadoğu ve Avrupa'ya Türkler vasıtasıyla taşınmıştır. Çin Türkistanı *(Uygur Bölgesi)*, Çin, Hint ve İran arasındaki geçişlerin merkeziydi; Türk tarihinde farklı dinlere ve itikatlara sahne olması yanında teknik düşünme açısından da en faal ve dikkate değer bölge burasıydı.[18]

Türkler tarihin her döneminde kendi göçebe ve özgür ruhuna sadık kalmış; gelenek ve göreneklerine bağlı olmuş; yönetimi altındaki toplumların kültürlerini eritmediği gibi, yönetimi altına girdiği toplumlarca da asimile edilememiştir. Kardeş çocukları gibi zaman zaman birleşen, zaman zaman ayrılan Türk boyları göç ve istilalar yoluyla çevresine intibak etmesini bilmiş, öteki uygarlıkları kısmen benimseyerek özümsemiş ve uygarlıklar arasında bir katalizör rolü üstlenmiş, adeta bir kültür taşıyıcısı görevi yapmıştır. Türk düşüncesi İslamiyeti benimsedikten sonra da Arap, İran ve Bizans etkisinde kalmakla beraber kendi özgün ürünlerini de yaratmasını bilmiştir. Fethettiği zamanlar olduğu gibi fethedildiği zamanlar da olmuştur. Ticaret yolları aracılığıyla Türk ülkelerine Hindistan yolundan Brahmanizm, Budizm ve Hinduizm; İran yolundan Manikheizm, Nasturilik, Yakubilik, Aramilik; Kafkasya yolundan Yahudilik *(Jüdaizm)*; Çin yolundan Konfüçyüsçülük, Budizm ve Taoizm, en sonunda da Ortadoğu yolundan İslam dini girmiştir. Bütün bu karşılaşmalarında Türkler kendi değerlerini korurken yeni değerleri benimsemekten kaçınmamışlardır. Bu münasebetler yoluyla Türkler yalnız dini görüşleri değil, aynı zamanda o toplumların yazılarını, edebiyatlarını; bilim ve felsefedeki bütün ürünlerini de tanıma fırsatı bulmuşlardır. Öte yandan İskender'in Hindistan seferi sonunda oluşan Yunan nüfuzu, Doğu ve Batı kültürlerinin kaynaşması demek olan Hellenizmin doğmasına yolaçmıştır. Buda ve Yunan tesiri, Çin Türkistan'ına kadar gelebilmiştir. Eski Zerdüşt dini ile Hıristiyanlığın bir karışımından ibaret olan Manikheizm de Türkleri etkisi altına almıştır. İslamiyetten önce Türkler daha çok Hıristiyanlarla temasta bu-

17. Abel Rey, *La Science Orientale avant les Grecs*, Alban Michel, Paris, 1930, s: 190 vd.
18. Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, Ülken Yay., İstanbul, 2009, s: 268 vd.

lunmuşlar; tek tanrıya inandıkları için monist dinlere geçişleri de zor olmamıştır. Michel le Syrien, Urfalı Matheos gibi bazı tarihçiler eski Türk dininin tektanrıcı olmasının İslamlığın kabulünü kolaylaştırdığını söylerler. İlkçağın payen ya da pagan Türk düşüncesi çok geniş bir yelpazeye yayılmış zengin bir çeşitliliğe sahipti. Bu zengin tabloda farklı inanış biçimleri ve düşünme tarzları yeralabilmiştir. Bazı Türkler o dönemde hem Şamanizmi hem Budizmi hem de Hıristiyanlığı benimseyebilmişlerdir. Farklı coğrafyalarda yaşayan Türkler, madencilik, çiftçilik, hayvancılık, avcılık, askerlik gibi çeşitli geçim alanlarıyla uğraşarak herbir alana uygun ayrı bir dünyagörüşü ve yaşamfelsefesi geliştirmişlerdir. Ortaasya'da Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Türkmenler, Kırgızlar ve Moğollar arasındaki, Ortadoğu'da Selçuklular ile Osmanlılar arasındaki düşünce, inanç ve uygarlık farklılıklarının kaynağı burada yatar. Tarım ve hayvancılık, savaş ve göç Türk düşüncesinin başlangıcında yeralan ve onu doğalcılığa bağlayan temel ögedir. Ancak burada kalınmamış, çeşitli uygarlıklarla temas sonunda dönüşümler ve gelişmeler yaşanmıştır. Türkler göçebelikten kaynaklanan *"sürekli arama ve yeni şeyler bulma"* gibi kültürel gen olarak tanımlanabilecek bir özelliğe sahipolmuşlar ve bu özelliklerini hep korumuşlardır. Sahipoldukları bu göçebe dinamizminin yerleşik bir düzene geçtiklerinde de ülkeyi yeni bir açılımın ve kültürel devrimin eşiğine getirdiğine tarih tanıklık etmektedir.

III- İSLAMİYET DÖNEMİ TÜRK DÜŞÜNCESİ

İslamfelsefesi başta Türk, Arap ve İran olmak üzere Afgan, Pakistanlı, Hintli, Kuzey Afrikalı ve Endülüslü toplulukların ve Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Sâbii, Zerdüşti, Nasturi gibi çeşitli dinlerden gelen kişilerin üç kıtada yarattıkları felsefedir. İslam felsefesi terimiyle kaynaklarını eski Mısır ve Mezopotamya, Hint, İran, Yunan ve Türk uygarlıklarından almış; bazı durumlarda İslam dininin temelleriyle uzlaştırılmış, bazı durumlarda onlara tersdüşmüş, genellikle Arapça yazılmış, çoğunluğu Müslüman olan çeşitli dinlerden veya uluslardan düşünürlerin yaptıkları her türden felsefe faaliyeti kastedilmiştir. Türkler İslamiyete girdiklerinde yalnız savaş tekniğinde, hayvan yetiştirmede, ziraatta, devlet yönetimi ve toplum ahlakında ileri değil, aynı zamanda entellektüel kültürün her alanında da etkin olmuşlardır. Halk ve seçkinler arasında olmak üzere iki kanalda ilerleyen İslami Türk düşüncesi önce Saray çevrelerinde *(Farâbî, İbn Sinâ, Beyrunî),* sonra da tekke ve zaviyelerde gelişmiştir. Yaklaşık bin yıl süren bu dönemde ağırlıklı olarak dinfelsefesi yapılmış; dinin betimlenmesi ve daha iyi tanımlanması için felsefe araç olarak

kullanılmış; kelam, fıkıh, hadis konularına öncelik verilmiş, bunun ardından da bir tür mistisizm olan tasavvuf geliştirilmiştir. Avrupa ortaçağı ile İslam ortaçağı bu bakımdan benzerlikler gösterir; her ikisinde de felsefe dinin hizmetine sokulmuştur. *"Philosophia ancilla theologiae est"* anlayışı her iki coğrafyada da hâkim görüş olmuştur. 1275 ile 1450 arasında Anadolu'da Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye yoğun bir çeviri faaliyeti sürmüştür. Bunun sebebi Anadolu'ya gelen Türk göçmenlerin başka uygarlıkları tanıma isteği ve merakıdır. Türklerin İslamiyeti kabulünün ardından Timur'un soyundan olan Şeybanîler döneminde Ali Şîr Nevaî, *Muhakemet ül-Lûgateyn*'i İranlılara; Karahanlılar döneminde (840-1211) Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*'ü Araplara Türk dilinin üstünlüğünü göstermek için yazdılar; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*'i ile ve Ahmed Yükneki de *Atabetü'l-hakayık*'ı ile Türkçe'nin gücünü gösterdiler. *"Kutlu Bilgi"* anlamına gelen *Kutadgu Bilig*'de yönetim ilkeleri, devlet teorisi, hükümdarın eğitim ve öğretimi, insan ve toplum ahlakı, sosyal davranış ve toplumun refahı gibi konular üzerinde Türk töresinin birikimleri sergilenmiş olduğundan ilk Türk düşünce ürünü ya da felsefe yapıtı (1069) olarak değerlendirilebilir. Eserde bilgiye önem ve öncelik verilmesinin yanında, insan ve değerleri elealındığı için bir ahlak kitabı niteliği, insan ve sorunları üzerinde durulduğu için felsefi bir antropoloji özelliği, insan davranışlarını konu edindiği için de siyaset felsefesi yanı ağırbasar. Yusuf Has Hâcib, bilgi, siyaset ve ahlak felsefesiyle 11. yüzyılda erken Türk Rönesans'ının kurucusu, 12. yüzyılda da Anadolu Selçukluları döneminde başlayan Anadolu Aydınlanma'sının ya da Rönesans'ının öncüsü sayılır. *Kutadgu Bilig*'de, *"Bilig kıymetini biliglik bilir/Ukuşka ağırlık biligdin kelir/ Ukuş kadrini hem ukuşluğ bilir/ Bilig satsa bilge biliglig alır"* diyen düşünür bilginin değerini ve gerekliliğini vurgular. Onun düşüncesinin kökleri İbn Sinâ'ya ve oradan da Aristoteles'e kadar geri gider; eseri, Oğuz töresi, İslam inancı ve Yunan felsefesinin bir sentezi gibidir. Burada ayrıca Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın isteğiyle Nizam-ül Mülk tarafından yazılmış olan ve Büyük Selçuklu (1040-1157) devlet teşkilatının yapısı ile hükümdarın özelliklerini anlatan *Siyasetname*'yi de bir toplum ve siyaset felsefesi eseri olarak anmamız gerekir. Anadolu Selçuklularının (1026/77-1300/8) son dönemlerinde yaşayan ve Türk olduğunu söylemesine karşın eserlerini Farsça yazan Mevlâna ne yazık ki Türk kültürüne ve diline katkı yapmaktan uzak kalmıştır. Bazı Arap ve İranlı yazarların Türk dilinde yazmaları, İbrahim Müteferrika'nın Macar, Baron de Tod'un Fransız olmalarına karşın Osmanlıca yazmaları ve konuşmaları, Türk dili ve kültürü açısından daha olumlu olmuştur. Ancak insanı ilahi, tanrısal özün bir ba-

rınağı ve varlıkların en şereflisi olarak gören Mevlâna'nın, kim olursa olsun, nereden gelirse gelsin, hangi ırka ve zümreye mensup olursa olsun, inancına bakmaksızın insanın sevilmesini, sakınılmasını istemekle, insanlar arasındaki dostluk bağını ve yardımlaşmayı bir ibadet gibi talep etmekle özgün ve evrensel bir felsefenin sahibi ve 13. yüzyılda Anadolu Aydınlanma'sının öncüsü olduğu kuşku götürmez. Mevlâna tasavvufu, mistik dünyagörüşünü yalnız estetik bir biçimde şiirle ifade etmemiş, yeni bir sema şekli, yeni bir musiki ve yeni bir yaşamanlayışı yaratmıştır. Mevlâna yalnız Müslümanlar arasında değil, Hıristiyan ve Yahudiler arasında da yandaş bulmuş, oğlu Sultan Veled, Mevlâna'nın görüşlerini Mevlevilik adında bir tasavvuf teşkilatına dönüştürmüştür. Eserlerini Farsça yazmasına rağmen bütün yaşamını Türklerle meskûn yerlerde geçirmiş, telkinlerini Türklere yapmış ve ortaçağ Türk düşüncesinin en büyüklerinden biri sayılmıştır. Aynı şiirinde hem Türkçe, hem Farsça ve hem de Rumca dizeler kullanması Mevlâna'nın yaygın hoşgörüsüne ve evrenselliğine yorulabilir. Felsefesi varlığı temele alan Yeni Platonculuk ile insanı odağa alan İran tasavvufunun bireşimi olup buna kendi hikmetlerini de katarak ortaya estetik ve monist bir panteizm çıkarır. Anadolu'nun, Türklerin buraya dalgalar halinde gelmesiyle, barındırdığı çokrenkliliği ve çokkültürlülüğü yapıtlarında yansıdığı gibi, insana hoşgörülü bakışı da onun engin insan anlayışını dilegetirir. Eserlerinde Türk, İran ve Bizans inanç ve düşünce ögelerini sentezleyerek Doğu ile Batı arasında bir kültür köprüsü görevi üstlenmiştir.

Anadolu Aydınlanma'sının bir başka düşünürü Yunus Emre'ye (1238/40-1320) göre de Tanrı ancak sevgi yoluyla bilinebilir; çünkü Tanrı evrendeki herşeyi kendisindeki sevgi yüzünden varlığa getirmiştir. Özyurtlarından ayrılıp bedenlerine inen ruhlar, ölümle bedenlerinden ayrıldıktan sonra tekrar kendi yurtlarına döneceklerdir: *"Ölür ise tenler ölür, canlar ölesi değil."* Can, yüce değerlerin ve asıl varlığın çıktığı gönüldür. Gönülün özü sevgidir; gönül dost durağıdır. İnsanları insan yapan gönül sahibi olmalarıdır. İnsan gönülgözü ile başkasının Ben'ini görür; böylece Ruh-u Cüz, Akl-ı Külliye ulaşır. Gönle dolan Tanrı sevgisiyle yaşamak ölmeden önce ölmek demektir. İnsan cangözünü açınca Hak ile Hakikat'in aynı olduğunu görür. Dost yüzü bir aynadır; oraya bakan kendini görür der Yunus Emre. Ona göre dinler birer şekilden, birer dışyapıdan, kabuktan başka birşey değildir; insanları asıl birleştiren Tanrı'yı arayıştır. Felsefesinde panteist ve Yeni Platoncu ögeler barındıran Yunus Emre, Divan'ındaki şiirleriyle asırlardır Anadolu halkı üzerindeki etkisini sürdürmektedir. Onun günümüzdeki asıl önemi, her dinden, her inançtan insana aynı gözle bakan evrensel bir insan sevgi-

sinden kaynaklanır. O, yaratılanı yaratandan ötürü hoşgörür, sever. Batı hümanizmine paralel olarak Doğu hümanizminin temsilcisi sayılan Yunus Emre düşüncelerinin köklerini, İslam dünyasını oldukça etkileyen Platon ile Yeni Platoncu filozof Plotinos'un düşüncelerinde bulmuştur. *Varlığın Birliği (Vahdet-i Vücud)* öğretisine dayanan bir tasavvuf yorumunu benimseyen düşünür, olağanüstü gözlem gücü ve hoşgörü anlayışıyla başka felsefe akımlarıyla da ilişki kurmuştur; bunlar İran'daki Zerdüştçülük *(Manikheizm)* akımı, Ortaasya'daki Şamanizm ve Bizans'taki Hıristiyan-Ortodoks akımlarıdır. Düşünce alanında çağının bir sentezi olan Yunus Emre'ye göre dört bilgi düzeyi vardır: İslam dininin kurallarını izleyen *şeriat*; tarikat kurallarını belirleyen ve izleyen *tarikat*; sezgi, keşif ve ilham yoluyla ulaşılan bilgi demek olan *marifet*; son olarak en yüksek bilgi sayılan mutlak gerçeğin, yani Tanrı'nın sırrı demek olan *hakikat*. Yunus Emre'ye göre biri dış *(zahiri)*, öteki iç *(batını)* olmak üzere iki dünya vardır. Yalnızca içdünyayla ilgili bilimler *(batını bilimler)* en yüksek bilgi derecesine, Tanrı'nın sırrına yönelir. Tanrı'ya ulaşmak, mutlak gerçekliğin, hakikatin gizine ulaşabilmek için bütün dindışı bilimlerden vazgeçmek gerekir. İnsanda toprak, hava, su ve ateş nitelikleri can ile birleşmiştir. Toprak ile su, Cennet'in; ateş ile hava ise Cehennem'in öğeleridir; yani insan Cennet ile Cehennem'in bir bileşimidir. *Öğütler Kitabı (Risaletü'n-Nushiye)* adlı eserinde Yunus Emre, insandaki iyilikler olarak Tanrı özlemini, Tanrı'ya güvenmeyi, sabrı, onurunu korumayı, iyi huyu, insanlara iyilik etmeyi, cömertliği, temiz yürekliliği, dürüstlüğü, utanmayı ve kanaatkârlığı sayar; insandaki gösteriş, kibir, şehvet, kıskançlık, öfke, cimrilik, kin, dedikodu ve ikiyüzlülük de kötülükleri oluşturur. Yunus Emre sürekli yinelediği gönül kırmama ilkesini, düşüncesinin kaynaklandığı tasavvuf felsefesinin etkisiyle, şeriat kurallarının üstünde tutar ve şöyle der: *"Söylememek harcısı söylemegün hasıdur/ Söylemegün harcısı gönüllerin pasıdur/ Gönüllerin pasını ger sileyim dirisen/Şol sözi söylegil kim sözün hülâsasıdur/Kulil hak didi Çalab sözi togru diyene/bugün yalan söyleyen erte utanasıdur/Cümle yaradılmışa bir göz ile bakmayan/Şer'ün evliyâsıysa hakıykatde âsıdur/Şeriat haberini şerhile aydam işit/Şeriât bir gemidür hakikat deryâsıdur/Ol geminün tahtası her nice muhkem olsa/Deniz mevci kat'olsa tahta uşanasıdur/ Bundan içerü haber işit aydayın iy yâr/Hakıykatun kâfirişer'ün evliyâsıdur/Biz talib-i ilimleriz ışk kitabın okuruz/Çalab müderris bize ışk hod medresesidür/ Evliya safa-nazar idelü günden berü/Hasıl oldu Yunus'a her ne ki olasıdur."* Nâzım Hikmet, Kurtuluş Savaşı'nın destanını yazdığı *Kuvayi Milliye* adlı epik eserinde Yunus Emre'yi şöyle yorumluyor: *"Yine birdenbire Yunus Emre geldi aklıma. / Başka türlü anlıyorum ben Yunus'u: / bence*

onda bütün bir devir dile gelmiş Türk köylüsü: / ötedünyaya dair değil, / budünyaya dair kaygılarıyla..."

İslamiyet, MS 7. yüzyıldan günümüze değin süren ve dinsel ağırlığın her alanda etkisini gösterdiği bir süreç olmuştur. İslami Türk düşüncesi öncelikle gayri milli, dinmerkezli, yani laik olmayan, ilk sırada gelen imandan sonra akla ikinci derecede yerveren bir ümmet düşüncesi sergiler. Uluslarüstü bu düşünce ortaçağda egemen imparatorluk ideolojisini yansıtmaktaydı. Arap, İran ve Türkler arasında oluşan sıkı ilişkiler sonunda bu ülkelerden kaynaklanan düşüncelerle ortak bir İslam felsefesi, dinsel düşünce anlayışı ortaya çıkmıştır. Uluslaşma süreci henüz o dönemde *(ortaçağda)* bulunmadığından bu ortak kültür ürünü düşünce ve yapıtlar İslam başlığı altında toplanmıştır. Devletin dine sahipçıkması ve toplumun din kurallarına uygun biçimde yönetilmesi ortaçağın bir özelliğiydi; din ve devlet bir ve bütündü. Bu bakımdan hem Doğu *(İslam)* hem de Batı *(Hıristiyan)* ortaçağında laik bir felsefeden değil, her dine özgü bir teoloji ya da teozofiden sözedebiliyoruz. Bu dönemde dini ussal temellere dayandırmaya, inanç ile aklı tam olarak uzlaştırmaya çalışmış filozoflar çıkmışsa da, bu iki eğilim bir türlü bağdaştırılamamıştır. Aklın egemen olmadığı böyle bir inanç tarzı da çok farklı görünümler sergileyebilmiştir. İslam uygarlığı ortaçağın ümmet anlayışına bağlı üç kıtada yayılmış tek bir uygarlık olarak algılanıyorsa da, aslında bu uygarlık içerik ve anlam bakımından birbirinden oldukça farklı Arap, İran ve Türk kültürlerinin bir sentezidir. İslam uygarlığı en verimli eserlerini Arabistan dışında ve Arap olmayan topluluklar içinde vermiştir. Ortaçağ toplumları ortak bir yapı ve amaç birliğine sahipolmalarına karşın yine de her toplumun sürekli değişen kendine özgü bir dinamizmi ve hedefi olduğu unutulmamalıdır. Her toplum bu uygarlığa kendi rengini ve özelliğini, kendi kazanımını ve başarısını katmıştır. Skolastik bir anlayış temelinde yükselen İslam uygarlığı resmi dini bilgilerin *(şeriatın)* dünya bilgileriyle uzlaştırılmasından doğmuştur. Dinin vahiy veya ilham yoluyla oluşan mistik yanı, Kuran ve hadislere dayanan temeli nakli ilimler *(hadis, fıkıh, kelam, tefsir)* diye kabuledilmiş; akla, gözleme ve teoriye dayanan, doğanın kategorik yapısını elealan kısmına da aklî ilimler *(felsefe, matematik, astronomi, fizik, biyoloji, tıp)* denmiştir. Kuran, geçmişte ve dönemindeki olupbiten olayları; ibadet, ahlak, hukuk ve şeriatından ibaret bireysel ve toplumsal yaşamı anlatan bir tür tarih; mitoloji ve kıssalardan meydana gelmiş bir tür efsane ve Tanrı, evren, insan, insanın sonu ve ötedünya gibi inanç ilkelerinden ibaret emirler ve yasakların toplamından meydana gelmiş kutsal bir kitaptır. Başka deyişle Kuran, bir tür tarih, mitoloji ve dinsel yasaklar ile emirleri

kapsayan bir din kitabıdır. Aklî ilimler ilk kez Abbasîler döneminde (Bağdat: 750-1258; Mısır: 1258-1517) öne çıkmış ve bunda da İranlılar ile Türklerin önemli payı olmuştur. Köklerini Helen ve Hellenistik düşüncede bulan felsefenin ortaçağ İslam dünyasındaki ilk Türk düşünürleri olarak Samanî ve Hamdani hükümdarlıkları döneminde yaşamış olan Farâbî (870-950), Samanlı ve Büveyhiler döneminde yaşamış olan İbn Sinâ (980-1038) ile Gazneliler döneminde yaşamış Beyrunî'yi (973-1048/1052) ilk elde anmamız gerekir. Yunan bilim ve felsefesini, özellikle de Platon ile Aristoteles'i yorumlayan bu filozoflar, bilim ve tıp alanında önemli başarılar göstermişlerdir. İslam uygarlık tarihinin kurucuları Araplar olmakla birlikte, İranlılar yaratıcılıklarıyla, Türkler de uygarlıklararası iletişimi ve etkileşimi sağlamada ve böylece İslam uygarlığının ilerlemesini hızlandırmada katkıda bulunmakla öne çıkmışlardır. Ortaçağ bir ümmet toplumu olduğu ve milliyetler henüz ortaya çıkmadığı için bu çağlarda yetişen düşün ve bilimadamları eserlerini ortak dil olan Arapça'da yazmışlar ve kimlikleri çoğu kez örtülü kaldığı gibi milliyetleri de hiç anılmamıştır. Her ne kadar Araplar ve İranlılar kendilerine maletseler de Türkler bu dönemlerde felsefede olduğu gibi bilimlerde de İbn Türk el Ceylî, El Harezmî, Ebu'l Mahmud el-Hocendî, Ebu'l Vefa el-Buzcanî, Nasirüddin Tusî gibi tıp, matematik, trigonometri ve astronomide çığır açan kimseler yetiştirmişlerdir.

Farâbî (870-950), İbn Sinâ (980-1037) ve Beyrunî (El-Birunî) (973-1051) ortaçağdaki Türk dehasını temsil eden üç büyük filozoftur. İlk ikisi Aristoteles'in yanında yeralarak *(Meşşaî)* usçuluğu savunmuş *(Mu'tezile)*, üçüncüsü de her düşünmenin gözleme dayanması gerektiğini, doğruyu en iyi veren dilin matematik dili olduğunu ilerisürmüş; gizemli idealist bir felsefesi olduğunu söyleyerek Platon'u eleştirmiş ve Aristoteles'ten ihtiyatla yararlanmıştır. Batı'nın araştırmacı ve yenilikçi ruhunu çok önceden kavrayan bu üç örnek bilimadamı ve filozof, bazı çevrelerce Arap veya İranlı olarak kabuledilseler de, Horasan ve Maveraünnehir dolaylarında yetiştiklerinden Türk olmaları ihtimali daha kuvvetlidir ve Türk düşünce tarihine onlar gibi evrensel bilimadamı ve filozof bir daha gelmemiştir. Felsefenin Müslümanlar arasında tanınmasında ve benimsenmesinde büyük çaba gösteren Farâbî, felsefe dışında, matematik, astronomi, fizik, siyaset bilimi, müzik gibi alanlarda da eserler vermiştir. İslam dini ile Yunan felsefesini, özellikle de Aristoteles metafiziğini uzlaştırmayı deneyen filozof, zaman zaman onu eleştirmesini de bilmiştir. *"Hikmet Müslümanın kayıp malıdır"* hadisine bağlı kalarak bilginin önemini vurgulamış, devlet ve kent yönetiminin özelliklerine değinmiş, bir ortaçağ filozofu olarak dini herşeyin temeline yer-

leştirmiştir.[19] Türk düşüncesinin özgün adlarından biri de İbn Sinâ'dır. Felsefe, matematik, astronomi, fizik, kimya, tıp ve mantık konularında zamanının en seçkin kişilerinden biri olan İbn Sinâ, astroloji ve simyaya itibar etmemiş, metafiziğin en derin konularında bile gerçekçiliği elden bırakmamıştır. Ona göre, *"Başlangıcı ve sonucu asla bilemeyiz; ancak bu iki nokta arasındaki süreci bilebiliriz."* Tıp alanında çağının bir otoritesi olarak birçok hastalığın teşhis ve tedavisinde öncülük etmiş; psikoloji üzerine temellendirilmiş bir metafizik geliştirmiştir. Ruhsal çözümlemenin öncüsü olan filozof yazın alanında da başarılı olmuştur. Kapsamlı bir felsefe ve bilim ansiklopedisi sayılan *Kitab-üş- Şifa*'sıyla, sistematik ansiklopedi biçiminde düzenlediği tıp kitabı *El-Kanun fi't-Tıb*'bıyla ve Tanrı'nın varlığının zorunluluğunu *(vacibü'l-vücud)* kanıtlamaya çalıştığı yapıtlarıyla Doğu İslamfelsefesinde kendisine silinmez bir yer yapmış, mistik teozofiyi en üst noktalara çıkarmıştır.[20] Ortaçağ İslamfelsefesinde başat bir öge olarak dinin egemenliğini bu filozoflarda da bulmamız doğaldır. Matematik ve fizik bilimlerine daha fazla önemveren, metafiziğin akla dayalı spekülatif kanıtlama yöntemine ilgi duymayan Beyrunî ise, gözlem ve deneyi matemetik diliyle açıklamaya çalışmış, bilimsel metodoloji titizliği ile nesnelliği onu günümüzün modern bilimadamı tipine yaklaştırmıştır. Bilgi kaynağını, gözlem ve deney, tefekkür ve akılyürütme ile ilahi vahyin işaretlerinin bir toplamı olarak gören filozof, *"İnsanların düşünce ve inançları türlü türlüdür; dünyadaki gelişme ve esenlik de bu inanç çeşitliliğine dayanır"* der. Bir varsayımın deneyle testedilmesi fikri yanında ölçmeye verdiği değer ve önem, Beyrunî'yi fizik ve matematiğin modern kavranışına çok yaklaştırmıştır. Matematiği doğanın sayısal yapısını çözümlemeye yarayan bir disiplin olarak görmüş, niceliği esas alan bir kavram sistemini benimsemiştir. O, Aristotelesçilik adına felsefi bir dogmatizmi benimsemedi; belli bir felsefe ekolüne bağlanmadı, felsefi eleştiri ve incelemelerini tek bir otoriteye bağımlı kalmadan sürdürdü. Aristoteles felsefesinin zayıf yanlarını eleştirirken mantıksal tutarsızlık ile gözleme aykırılık ölçütlerini esas aldı. Yunan ilmi ona göre serbest araştırma ruhuna dayanmaktaydı. Doğabilimleri Tanrı'nın kendisini açımladığı görünüşleri tanımanın bir yoluydu; fizik ve matematik bilimleri ise varlığı tanıma araçlarıydı. Ona göre insan ancak, aklının ve imanının ışığında ilahi hikmet, kudret ve rahmetin eserlerini görüp anlayabilirdi. Aslında evrenin yaratılışından beri

19. Fârâbî , *Eserlerinden Seçmeler*, Der.: H.G.Topdemir, Say Yay., İstanbul, 2005, s: 129.
20. İbn-i Sina, *Eserlerinden Seçmeler*, Der.: H.G.Topdemir, Say Yay., İstanbul, 2009, s: 237; İbn-i Sina, Unesco'dan Görüş, Arkın Yay., 1980, s:1-50; İbn-i Sina, Doğumunun 1000. Yılı, Ed. Aydın Sayılı, TTK, Ankara, 1995.

Allah kendi yüceliğini ortaya koymakta, insan da akıl ve imana dayalı bilgilerle O'nun sıfatlarını idrake çalışmaktaydı. İman ile akıl arasında bir denge kuran Beyrunî dini ilimlere de hayatı boyunca ilgi göstermiştir. Doğa bilimleriyle uğraşması da Allah'ın kevni, varlığa ait ayetlerini anlamak, evrenin yapısından ve düzeninden Tanrı'ya ulaşmak ve O'nu yüceltmek gayesine yönelik olmuştur. Ancak ilimde katedilen mesafelerin insanın aczini gideremediğine, bilimin son sınırına gelindiğinde de ötesini ilahi ilme havale etmek gerektiğine inanmıştır.[21]

İslam uygarlığında tasavvuf düşüncesi ayrı ve önemli bir yere sahiptir; bütün düşünce akımları arasında en etkin olanı, sosyal yaşam üzerinde en fazla etki yaratanı tasavvuf felsefesi olmuştur. Tasavvufun asıl gelişimi İslamiyetin İran ve Yunan uygarlıklarıyla temasa geçmesinden sonra, yani 8. yüzyılda görülür. İslamiyet İran üzerinden Türkler arasına nasıl yayılmışsa, tasavvuf felsefesi de 9. yüzyıl başında Kûfe ile Basra'dan Bağdat'a, buradan da 10. yüzyılda Herat, Nişapur ve Merv'e, 11. yüzyılda da Buhara ve Fergana'ya yayılmıştır. Hoca Ahmed Yesevî, *"Nefes"*leri ve *"Hikmet"*leriyle İslamiyetin, bozkır kültürüne sahip olan Türkler arasında yayılmasına ön ayak olmuştur. Fergana'da *"Şeyh"*lere Bâb ya da Baba, Ata; sonraları Dede derlerdi. Bunlar daha Türkler Müslüman olmadan önce Baksı ve Ozan'ların toplumda oynadıkları rolü oynuyorlardı. İçlerindeki en ünlüleri Aslan Baba, Korkut Ata, Çoban Baba'dır. Ahmed Yesevî ile Çoban Baba'nın izinden giden Hacı Bektaş Veli, 13. yüzyıl sonunda tasavvufu Horasan'dan Anadolu'ya ve Rumeli'ye getirmiştir. Teşkilatçı bir tasavvuf hareketi olan Ahilik, Ortaasya düşünce geleneğini Anadolu'ya taşımada önemli görevler üstlenmiştir. Fütüvvetnamelerde tarihi ve ilkeleri hakkında bilgiler edinilebilen Ahilik teşkilatı başta Alevilik ve Bektaşilik olmak üzere Anadolu Türk düşüncesinde önemli bir yere sahiptir ve geri planında Mevlevilik, Kadirilik, Bayramilik, Nakşilik, Babailik ve Hurifilik gibi tarikatlar yeralır. Temel görüşünü Kuran-ı Kerim'e dayandıran Hacı Bektaş'ın felsefesi varlığın birliğini *(vahdet-i vücud)* ifade eder. Felsefesinin temel kavramları *cem* ile *fark*'tır. Gizli bir hazine olan Tanrı, bilinmeyi isteyince *(Künt-ü Kenz sırrı)*, bütün yaratıklar *(mahlukat)* cem olup onu tanımaya yönelir. Fark ise Tanrı ile yaratıklarını ayrı bilmektir. Kâmil'ler, Hakk'ın Halk'ın yaradılışının içyüzü olduğunu, Halk'ın ise Hakk'ın zuhuru, yani Tanrı'nın bilgisinin ve zatının dışyüzü olduğunu bilirler; ama Zahir'i de gözetirler ve bu gözetişin adına Kemal derler. Hakk ile Halk'ın aynı oluşuna Hacı Bektaş *"Ayn-ul Cem"* der. İnsan öteki varlıklarla özdeştir; Tanrı'dan çıkıp tekrar

21. *Ebu Reyhan el-Bîrûnî*, Unesco'dan Görüş, Arkın Kitabevi, İstanbul, 1974, s: 1-57; Beyrûnî, Doğumunun 1000. Yılı, Ed. Aydın Sayılı, TTK, Ankara, 19.

Tanrı'ya dönüşe "Devr", bunu dilegetiren edebi biçime de "Devriye" denir. İslam tasavvufu İslamiyet idealini yücelterek dinin ilk şeklindeki korku ahlakını sevgi *(aşk)* ahlakına dönüştürmeye çalışmıştır. İslam mistisizminde katedilmesi gereken dört aşama vardır: şeriat, tarikat, marifet ve hakikat. Gerçek mutasavvıf bu aşamalardan geçen kişidir ve tasavvuf da Tanrı'ya aracısız, doğrudan sevgi ile varma yoludur. Dinsel coşku Türklerin Şaman inançlarına kadar geri gider. Tanrı'ya ulaşma yoluna girmiş kişiler ya uzun bir eğitim ile birtakım *"Hal"*lerden geçerek, birtakım manevi *"Makam"*lara veya *"Mertebeler"*e erişmeyi umarlar ya da bir tek yaşanmış tecrübe ile *"Vecd"* veya *"İstiğrak"* ile amaca ulaştıklarına inanırlar. İslami ilimler arasında tefsir, hadis, fıkıh, lisan, kelam dallarında nasıl çok değerli Türkler yetişmiş ise tasavvuf alanında da ünlü Türk mutasavvıflar yetişmiştir. Mistik bilge Hoca Ahmed Yesevî, tasavvuf edebiyatında Yunus Emre, din teşkilatçılarından ve mistik düşünürlerden Hacı Bektaş Veli, Hacı Bayram, Mevlâna Celâleddin Rumî, Sadreddin Konevî, Necmeddin Kübra, Bahaüddin Nakşibend, Sultan Veled bu düşünürler arasında sayılabilir.

Türkler Anadolu dışında da felsefe yapmışlar ve özellikle Timur döneminde pekçok düşünür ve sanatçı yetiştirmişlerdir. Yaklaşık yüzkırk yıl süren Timur soyu Semerkant ve Buhara'da bir aydınlanma dönemi başlatmıştır. 16. yüzyılda Timur'un çabasıyla Türkistan bölgesinde entellektüel bir canlanma olmuş, bilim ve felsefe adamları desteklenmiş, öğretim ve araştırma kurumları açılmıştır. Timur'un torunu, matematikçi ve astronom Uluğ Bey kendisi de bir bilimadamı olarak Semerkant'ı döneminin en gözde bilim merkezi yapmıştır. Ünlü Semerkant Rasathanesi'nin başına da Bursa'dan gelen Kadızade-i Rumî'yi atamıştır. Ali Kuşçu da burada yetişecek ve Uluğ Bey'in oğlu tarafından öldürülmesinin ardından Fatih'in daveti üzerine İstanbul'a göçedecektir. Büyük bir bilimadamı olarak Osmanlı'daki medreselerin müfredatlarını düzenleyecek, matematik ve astronomi kitapları yazacaktır.[22] Edebiyat alanında ise Ali Şîr Nevaî yazdığı şiirlerle doğu Türkçe'sini *(Hakaniye veya Çağatay Türkçe'si)* doruğuna çıkarmış ve bu dilin Farsça'dan üstün olduğunu savunmuştur. Hikmetli şiirleriyle nazari felsefeden çok pratik felsefeye yönelmiş, tasavvuf felsefesini de ahlak felsefesiyle harmanlamıştır. Nevaî, Ahmed Yesevî'den etkilenmiş, Farâbî'yi örnekalmış, Nizam-ül Mülk'ün *Siyasetname*'sini etkilemiştir. Baykara, Babür, Fuzulî, Nedim, Şeyh Galip ve Ziya Paşa gibi düşünürşairler onu izlemişlerdir. Büyük Selçuklular (1040-1157) döneminde yetişen mistik bir filozof

22. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s: 128.

olarak Şahabettin Sühreverdi'yi (1158-1191) de burada analım. Yine Büyük Selçuklular döneminde kuşkucu eğilimiyle, akıl yerine imanı savunan Gazalî (ya da Gazzalî), *Tehâfüt-ül Felâsife* adlı eserinde yeni bir felsefe kurmaktan çok mevcut felsefeleri eleştirmiş ve yıkmaya girişmiştir. Öteki yapıtlarında filozofların tutarsızlıklarını ve çelişkilerini göstermeye çalışmış; buna karşılık yeni bir felsefi sistem oluşturmamıştır. İmanı akla, sezgiyi ve inancı akılyürütmeye üstün tutan, dini felsefeye yeğbulan Gazalî, Türk düşünce tarihinde özellikle felsefeyi eleştirmesi ve reddetmesi, filozoflara hücumu ve akla karşı olumsuz tutumuyla dikkate değer izler bırakmış ve Osmanlı düşünce hayatında olumsuz sonuçlar doğuran önemli bir roloynamıştır. Düşünme özgürlüğünü bir bakıma kısıtlayan, dinin baskılayıcı yanını önemseyen Gazalî, daha sonra İbn Rüşd tarafından eleştirilse ve aklın önemine dikkat çekilse de 14. yüzyıldan itibaren, başka sebeplerle birlikte, felsefi faaliyetin durmasına nedenolmuştur. Daha sonraları Gazalî ile Descartes arasında kıyaslama yaparak ortak bir nokta bulmaya çalışılmışsa da bu isabetli bir yaklaşım değildir. Bilimin ve felsefenin herşeyi halletmediğini, bilginin ve düşüncenin gereksizliğini savunan Gazalî, aklı inkâretmiş, onun yerine imanı koymuş; felsefenin yerine de dini geçirmiştir. Sezgi ve inancı öne alan, düşünme ve akılyürütmeyi ikinci sıraya koyan Gazalî, gerçek bir akılcı olan Descartes'la karşılaştırılamaz. Akılcı düşünmeye ulaşmak için yöntem olarak şüpheyi kullanan Descartes'a karşılık Gazalî, bilimi ve felsefeyi yıkmak için şüpheyi ve sezgiyi kullanmıştır. Olsa olsa o, felsefeyi inançla temellendirmeyi deneyen Pascal ile veya felsefeyi teolojinin hizmetkârı sayan ondan önce yaşamış ortaçağ Hıristiyan filozoflarıyla karşılaştırılabilir.

İslamiyet döneminde Türk düşüncesi İslamfelsefesi biçiminde, İslam kültür ve uygarlığının ortak ögeleri olan kelam, tasavvuf ve dinfelsefesi *(teozofi)* üçlüsü halinde Osmanlılar döneminde de sürmüştür. Ancak altıyüzyıla varan hükümdarlıklarında bir ortaçağ feodal dindevleti olan Osmanlılar, dünya çapında ve evrensel gelişmeye katkıda bulunan ne bir bilimadamı ne de bir filozof yetiştirebilmiştir. Osmanlı aydınlarının bir kısmı Arap ve Fars dillerini, felsefe ve kelam meselelerini tartışabilecek seviyede, bazen konuları genişletme, özetleme yapabilecek ya da ansiklopedi yazacak derecede veya bağımsız eserler verecek düzeyde biliyorlardı. 15. yüzyılda Fatih'in bilimadamlarından Hocazade, Sarı Selim, Ali Kuşçu; 16. yüzyılda Yavuz Selim ile Kanuni Süleyman'ın şeyhülislâmı İbn Kemal (Kemal Paşazade) bu nitelikteki bilimadamlarındandı. Halk, atalarından getirdiği kendi hikmetlerine ekolarak İslam felsefesi ile cami ve tekkeler yoluyla tanışmıştı. Fatih döneminde Gazalî'nin eleştir-

miş olduğu kelamın felsefileştirilmesi süreci devametti. Mantık incelemeleri de varlığını medreselerde kesintisiz olarak sürdürdü. 17. yüzyılda Koçibey, padişaha sunduğu tezkireleri ile insan, toplum ve evren hakkındaki görüşlerini açıklamaya çalıştı. Devlet yönetimi ona göre adalete dayanmakta, evrende de bir denge bulunmaktaydı: *"Küfr ile dünya sürer, ama zulm ile sürmez"* diyordu. Aynı çağda varlık ve toplum hakkındaki düşüncelerini açıklayan bir başka kişi de Divan kâtibi Nabi'dir. Devlet yönetimi ve halk idaresi üzerine hikmetli sözler söylemiş; ilim ve aklın, yasaların ve ahlakın önemini vurgulamıştır. Osmanlılar döneminde mantık, matematik, tabiat bilimleri, tıp, ahlak, ansiklopedi ve felsefi kelam alanlarında çeşitli eserler verenler arasında Barak Baba, Âşık Paşa, Karabagi, Molla Fenari, Hızırbey, Bursalı Hocazade, İznikli Hayali, Gıyaseddin Cemşîd, Kadızade-i Rumî, Mirim Çelebi, Şerafeddin Sabuncuoğlu, İshak bin Murad, Ahmed Daî, Akşemseddin, Ahi Ahmed Çelebi, Maturidî, Vabşi Bakşı, Fazlullah Esterabadi, Nesimî, Şeyh Bedreddin, Alâeddin Tûsî, İbn Kemal gibi adlar sayılabilir. İslamiyet dönemi Türk düşüncesini biçimlendiren başlıca özellikleri şöyle sıralayabiliriz: 1) Bu dönemin düşünürleri gerek kaynakları gerekse amaçları açısından oldukça sentezcidir. Bu telifçilik onları zorunlu olarak birçok çelişkiye sürüklemiş ve bu yüzden özgün bir sistem kurup geliştirememişlerdir. 2) Bu dönem düşüncesi ilk zamanlarda *(Selçuklu, Timur ve Fatih dönemleri)* sahipolduğu bağımsızlığı ve özgürlüğü giderek yitirmiş; serbest bir düşünce ortamında gelişeceği yerde teokratik bir devlete hizmetetmeye mecbur kalmış, dinsel ağırlıklı bir teolojiye ve teozofiye dönüşmüş, bu yüzden de özgün bir metafizik ve felsefe olma niteliğini yitirmiştir. 3) Mutlak monarşinin ve dinin baskın sultası altında olması; özel mülkiyetin, sermaye birikiminin, soylu ve aydın sınıf ile serbest girişimciliğin bulunmaması, devlet bürokrasinin aşırı güçlü oluşu, sadece gaza ve fetih açısından savaş teknolojisiyle ilgilenilmesi, bilim ve felsefeye ilgisiz kalma gibi olumsuz faktörlerin etkisi altındaki İslami Türk düşüncesi seküler ve özgün bir felsefe olma özelliğini yitirmiş; Tanzimat'a değin mantık ve ansiklopedi bilimleri olmaktan öte gidememiştir. Özgürce düşünme ve eyleme yerine *"Ulû'l-emre itaât"* esas olmuş; baştaki otoritenin herkes adına düşündüğü varsayılmıştır. 4) Türk düşünce tarihinin kalıcı ve geniş çaplı felsefeler yaratamamış olmasının bir başka sebebi de belli bir yerde uzun zaman kalınamaması, yerleşim yerlerinin hep kısa sürelerle işgal edilmesi nedeniyle entellektüel bir iklimin yaratılamamış olmasıdır. Saray ve çevresi, bilim ve felsefe adamlarını, sanatçıları destekledikleri gibi desteklemiş olsalardı sonuç çok farklı olabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu gerçi altıyüzyıl sürmüşse de bunun yarı süresi

gaza ve fetih ile geçmiş ve elde edilen ganimetler ve alınan vergilerle geçinilmiştir. Sadece sarayın ve ordunun güçlü olmasına önemverilmiş, halkın gereksinimleri ve esenliği hep ikinci sırada gelmiştir. Asırlar hep *"Bezm ü rezm", "İyş ü nûş", "Zevk ü safa"* anlayışı içinde geçirilince, halk da buna *"Kemalden sonra zeval gelirmiş"* diyerek seyirci kalmıştır. Felsefe ve bilimin, hiç aynı coğrafyada kalmayan, sürekli göçen ve savaşan ulusların başarıları arasında görünmemesi bir gerçektir. 5) İslam uygarlığının, Hellenik ve Hellenistik kültürlerin Batı'ya geçişinde ve ortaçağ Avrupa'sının skolastiği üzerinde doğrudan belirleyici bir roloynamasına karşın, Osmanlı uygarlığı bu kültür oluşumuna pek fazla katkıda bulunamamıştır. Bu yüzden de kendi döneminde sanatlar (*mimari, şiir, musiki, hat sanatları*) dışında bilim ve felsefe alanında güçlü kişilikler yetiştirememiştir. Ahlakla ilgili öğütler veren, türlü hayat görüşlerini yansıtan, özdeyiş niteliğindeki sözlerin yeraldığı *hikemî gazel* tarzının önde gelen şairleri Fuzulî ile Nabi oldukça ünlüdür. Mimar Sinan ile öğrencilerinin yaptıkları görkemli eserler de anılmaya değer. Osmanlı sanatında musiki ile divan edebiyatı da ayrı bir bahsin konusudur. Ama bu sanatların hepsi saray ve çevresi için, yani sınırlı bir topluluk için yapılmaktaydı ve halkın beğenisi hiç dikkate alınmamaktaydı.

Osmanlı'nın son yüzyılı olan 19. yüzyıl çok hareketli ve imparatorluk için kötü sayılabilecek olaylarla geçmiştir. Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önce yaşanan Tanzimat *(1839 – Gülhane Hatt-ı Hümayunu)* ile I. *(1876 Anayasası – 1908)* ve II. Meşrutiyet *(1908 – 1918)* dönemlerinde Osmanlı yönetimini iyileştirme ve parlamentolu hükümdarlıkla yönetme, öncelikli çabalar arasına girmiştir. Bu dönemlerde Batı'ya tereddütlü ama zorunlu bir yönelme, onun toplumsal ve ekonomik yaşamına ürkek bir yaklaşım görülür. Bu bağlamda ilim ve felsefe alanında da bir Batı'ya yönelmeden sözedebiliriz. Batılı filozofların eserleri yavaş yavaş elyordamıyle çevrilmeye başlanmış, tercüme kalemlerindeki dil bilen azınlıklardan ve Osmanlı mütercimlerden bazıları ciddi bir eleme yapmadan özensizce seçtikleri kitapları çevirmeye koyulmuşlardır. Bütün bu çeviriler ve bazı kitaplar yeni açılan askeriye, mülkiye, tıbbiye ve mühendislik okullarının tedrisatında kullanılmak üzere telif edilmişlerdir. Başlangıçta Tanzimatçılar Montesquieu, Rousseau gibi özgürlükçü filozoflara ve genellikle 18. yüzyıl Aydınlanma düşüncesine dayanmak istedikleri halde onlardan hemen hiçbir şey çevirmemişler ve Aydınlanmacı fikirleri pek yüzeysel olarak yansıtmışlardır. I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde fikir hareketleri hızlandı ama derinleşmedi. Fikir adamlarının çoğu dergi yazarı olmaktan ileri gidemediler. Dergiler de uzmanlaşıp derinleşeceği yerde orta seviyeye hitap eden daha çok edebi dergiler olarak kaldılar.

Fikir yazıları gündelik hayatı etkileyebilmek için daima orta seviyeden yukarı çıkamıyordu. Toplumu harekete geçirmek, reform yapmak, bilgiyi halka yayarak eğitim ve öğretimi yükseltmek gibi amaçlar yüzünden asıl fikir, uzmanca düşünme bir türlü yerleşemiyordu. Buna rağmen bilgiyi halka yaymak düşüncesi o kadar egemendi ki Ahmet Mithat'tan Cumhuriyete kadar verilen her bilgi ağır görülerek halkın seviyesine göre daha hafifleri istenmiş, bu yüzden gerçek fikir çığırları kurulamamıştır. Ancak Cumhuriyet döneminde yapılan refomlarla Aydınlanma diyebileceğimiz gerçek dönüşümler hayata geçirilebilmiştir. Atatürk devrimleri aradan yüzyıla yakın bir zaman geçmesine karşın hâlâ tamamlanamadı; çünkü bu devrimler, çağdaş uygarlık daima ilerleyen değişimler olduğundan, bitmeyen, sürekli devrim niteliğindeki oluşumlardır. İslamiyetin başlarında, 8. ve 12. yüzyıllar arasındaki zengin ilim, felsefe, sanat ve teknik faaliyetlerinin yerini ne yazık ki 15. yüzyılda kopyacılıktan ve tekrarcılıktan ileri gidemeyen dar bir skolastik anlayış aldı. 15. ve 19. yüzyıllar arasında Osmanlı döneminde hiçbir esaslı fikri ve bilimsel faaliyet görülmemiş, dünya çapında bir filozof ve bilimadamı yetişmemiştir. Osmanlı gerilemesinin askeri alandaki yenileşmelerle durdurulabileceği inancıyla askeri okullar açıldı ve buralarda Batı'nın bilimsel bilgileri hazmedilmeye çalışıldı. Çeviri yoluyla aktarmacılık bundan sonra artık terkedilmeyecek bir yol olacaktı. III. Selim ile II. Mahmud döneminin devlet kurumlarında ve onu tamamlamak için eğitim ve öğretim alanında giriştiği geniş reform hareketi Türkiye'nin modernleşmesi ve yeniden örgütlenmesi tarihinde en önemli aşamalardan biri olarak gösterilebilir. II. Mahmud'un modernist yanını daha sonra Mustafa Kemal reformist ve laisist özellikleriyle tamamlayarak Aydınlanma hareketini başlatmış ve gerçek Batılılaşma yoluna koyulmuştur. Ancak Batılılaşma hareketi, modernleşmeyi din için tehlikeli sayan, feodal yapının dönüştürülmesine bir türlü yanaşmayan fanatik ve skolastik zihniyettekiler ile modern bilimsel araştırmanın derin köklerine kadar inmeye sabredemeyen ve herşeyden önce günün ihtiyacına cevapvermekle yetinen bürokratik zihniyetler tarafından zaman zaman kesintiye uğratılmaktadır. Ne var ki Avrupa'nın neredeyse üçyüz yılda gerçekleştirebildiği Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanma hareketlerini Mustafa Kemal'in çeyrek yüzyıl gibi kısa bir zamanda gerçekleştirmeye giriştiği unutulmamalıdır.

Tanzimat, aslında Karlofça Antlaşması'ndan (1699) beri Osmanlı devletinin ardarda yenilişlerine bir sonvermek için yaptığı girişimlerin bir sonucudur. Tanzimat *(Restauration)*, askeri ve teknolojik açıdan başlayan yenileşmenin daha sonra Batılılaşma haline bürünerek siyasi ve hukuki bir şekil kazanmasıdır. Osmanlı'nın bu yenilgileri Ortadoğu

tipinde kurulmuş olan bu feodal imparatorluğun yöneticilerinde en sonunda Batı uygarlığının üstün olduğu bilincini uyandırmıştı. Ordunun ıslahı önemliydi; çünkü imparatorluk yalnız onunla ayakta durabiliyordu. Batı teknolojisinin kabulü, teknikle doğrudan ilgili Batı biliminin öğretilmesi gibi reformlarla başlayan Batılılaşma hareketi, daha sonra devletin yayımladığı Gülhane Hatt-ı Hümayun'u ile genel bir sosyal-hukuksal reform halini aldı. Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın başında bütün sınıfları ve zümreleri ile birlikte sosyal bir piramit manzarası gösteriyordu. Bu piramidin tepesinde padişah ve saray çavresi, onun altında savaşçılar sınıfı *(ehl-i seyf)*, onun altında ve yanında ilim ve dinadamları *(zümre-i ulema)*, daha aşağıda zanaat birlikleri ve gedikler *(ehl-i hiref)*, piramidin tabanında da çoban ve çiftçilerden ibaret *(reaya)* halk tabakası bulunuyordu; bu tabakada Müslüman olmayanlara zimmî denirdi. İmparatorluğun güçlü dönemlerinde sarsılmaz gibi görünen bu sosyal piramit 18. yüzyılın sonlarına doğru bozulmaya başladı. Tanzimat dönemindeki Batıcılık hareketinin topluma yansıtılmasında Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in büyük hizmetleri olmuştur. Tanzimat, 19. yüzyılın başından beri teknolojik üstünlüğü kuvvetle duyulmakta olan Batı uygarlığının yalnız teknik değil; fakat düşünüş ve ruhu ile kabulü için yapılan bir girişimden başka birşey değildi. Tanzimattan sonra modern bir yaşama başlangıç sayılan Batılılaşma ile eski yaşam biçimi iki farklı düşünce olarak Osmanlı'da sürmüştür. Türk toplumundaki senteze ulaşamayan bu sosyal düalizmi bazı Orta ve Uzakdoğu toplumlarında da görmekteyiz. Öte yandan 1865 yılında halka yönelik kitaplar yazmak üzere Maarif Vekâleti'ne bağlı bir Telif ve Tercüme Cemiyeti kurulmuş ve bu cemiyette Ermeni, Rum ve Musevi Osmanlı vatandaşları da Türk aydınların yanında bazı felsefe kitaplarının çevirilerine imza atmışlardır. Tanzimat döneminde Batı'yı daha yakından izleyebilmek için bazı modern bilim ve eğitim kurumları da kurulmuştur. Ancak bu dönemde düşünce ve yaşam alanında gözle görülür bir ikilik olduğu açıktır. Tanzimat yeni ile eskiyi, Batıcılık ile İslamcılığı karşı karşıya koymuş, medrese kuralları dışına çıkamamış, İslami ilimlerin Türkçeleşmesi ve yayılmasını sağladığı için Avrupacılık kadar İslamcılığın da güçlenmesine hizmetetmiştir. İlk Türk akademisi olan Encümen-i Daniş'te Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Sami Paşa, Hammer, Redhouse, Bianchi, Vasilaki, Legofet Bey gibi üyeler çeşitli konularda çalışmalar yapmışlar; Hoca İshak Efendi, Spitzer, Elias Cohen Paşa, Avram Galanti, Jacob Habib, Gunther Jacobi, Gad Franco, Moiz Kohen gibi isimler tıp, hukuk, fizik, matematik, felsefe ve edebiyat alanlarında çeviriler yapıp kitaplar yazmışlardır.[23]

23. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul, 1984, s: 217 vd.

Tanzimat eşitlik ve özgürlük fikirlerini toplumda yerleştirmek gibi bütün iyi niyet ve çabalarına karşın, Batı uygarlığına yönelmek ve modernleşmek ile Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi bütünlüğünü korumanın uzlaştırılamaz çelişkisi içinde bulunuyordu. Bu yüzden yeni kuşaklar ile devlet yönetimindekiler karşı karşıya geldiler. Yeni Osmanlılar veya Genç Osmanlılar *(Jeunes Turcs)* bu özgürlük ve vatan kavramlarını temel fikirleri haline getirdiler. Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Şinasi, Münif Paşa, Ahmet Mithat, Ahmet Vefik Paşa, Hoca Tahsin, Ethem Paşa gibi aydın yazarlardan oluşan bu hareket giderek genişledi. Mutlakıyetçi *(monarşik)* idarenin meşruti *(anayasal)* idareye dönüşmesi için çalışan ve siyasi bir faaliyet yürüten bu aydın kadro Padişah Sultan Aziz ve halk tarafından da ilgiyle izlenmekteydi. Danışma usulünün *(meşveret)* bir başlangıcı olarak Danıştay'ın *(Şûrayıdevlet)* kurulması bu döneme rastlar. Genç Osmanlılar hareketinin yanında yeralan azınlıklar ile Avrupalı yabancılar, bu oluşumu kendi lehlerine döndürmek için gayret sarfetmekteydi. Yeni Osmanlıların temsil ettikleri meşrutiyet fikrinin sarsıcı etkisi, köklerinin dünyada yayılan ulusçuluk gibi evrensel bir akıma dayanmasından kaynaklanıyordu. Meşrutiyetçilik böylece özüyle ve sözüyle imparatorluğun parçalanmasına çalışan türlü etnik ve dinsel unsurların herbiri elinde ayrı ayrı milliyetçi hareketleri doğurmaktan başka bir işe yaramadı. İnkılâpçı meşrutiyet anlayışının yanında bu dönemde terakkici Tanzimat Avrupacıları, Türkçülük ve İslamcılık gibi çeşitli yerli ideolojiler de ortaya çıktı. Tanzimat'ın ilk dönemlerinde Batı uygarlığı, zihniyeti, felsefesi ve araştırma yöntemleriyle henüz tam olarak bilinmiyordu. II. Abdülhamid döneminde doğabilimleri ile ilgili ilk çalışmaların başlamasına karşın Batılılaşmak için Batı uygarlığının köklerine inmek gerektiği, bunun için de Batı'nın dünyagörüşünü, biliminanlayışını yani felsefesini tanımak gerektiği hâlâ anlaşılamamıştı. Çünkü teknolojinin bilime, bilimin de felsefeye dayandığı bilinmiyordu. Deney ve aklın öncelikli olduğu Batı bilimine karşılık, Tanzimat döneminde bir yanda rüştiye ve idadiler, fen dersleri okutulan ortaokul ve liseler, öbür yanda din bilgileri veren medreseler eski-yeni ikiliğini sürdürmekteydi. Tanzimat'a tepki olarak İslami ilimlerin canlandırılmasında başı çekenler arasında İsmail Gelenbevî ile Cevdet Paşa anılabilir. Bu dönemde bir yanda Batıcılar *(Avrupacılar)*, öte yanda İslamcılar (*Doğucular*) varken ortaya bir de Türkçüler çıktı. Tanzimat'ta azınlıkların (*Rumların ve Ermenilerin*) ayaklanması üzerine İslam-Hıristiyan düalizmini aşan bir Osmanlıcılık akımı da vardı. Dinsel kanunlara karşı laikliği, mutlak yönetime karşı cumhuriyeti, Osmanlıcılığa karşı da Türkçülüğü bundan yaklaşık yüzelli yıl önce Ali Suavi savundu. Tanzimat'ın *"nasıl bir rejim*

kurulmalı?" sorusuna Suavi, siyasal reform değil sosyal reform açısından bir cevap aramıştır. Bir İslam modernisti olan Ali Suavi aynı zamanda bir Türkçüydü ve *"Bir dil ne kadar çok sözcüğü kuşatır ve özüne malederse o kadar zengindir"* görüşünü savunuyordu.

İlk anayasa olan Kanun-ı Esasi'ye dayalı Meclis 1876 savaşını bahane ederek II. Abdülhamid tarafından kapatılınca Yeni Osmanlıların ardından Genç Türkler (*Jeunes Turcs)* sahneye çıktı. Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye öğrencileri arasında Namık Kemal ile Ziya Paşa'nın eserleri bu hareketi besleyen fikir ve duygu kaynaklarıydı. I. Meşrutiyet'in başarısızlığı özgürlük çıkışına bir tepki doğurdu. Bu dönemde bilginin halka indirilmesinde Ahmet Mithat'ın büyük rolü olmuştur. Türk düşünce yaşamında ilk kez Ahmet Mithat Batı felsefe problemleri üzerinde durmuş ve bunları halkın anlayabileceği biçimde formüle etmiştir. Gazalî ile İbn Sinâ'yı felsefi düşünce için yeterli gören Tanzimat düşünürlerini ve Yeni Osmanlıları ilgilendiren (*Ali Suavi dışında*) yalnızca siyasi meselelerdi. II. Meşrutiyet'e doğru gidilirken 1889'da İttihad ve Terakki kuruldu. Başlangıçta İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukûtî, Hüseyinzade Ali, Ahmet Rıza ve Mizancı Murat'ın bulunduğu bu gruba daha sonra Ziya Gökalp, Prens Sabahattin, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi adlar katıldı. II. Meşrutiyet'in eşiğinde Jön Türkler'in en önemli sorunlarından biri İttihad ve Terakki ile Prens Sabahattin arasındaki *"kişisel girişim"* ve *"adem-i merkeziyetçilik" (yerel yönetimler)* konusundaki ayrılıktır. Prens Sabahattin Türkiye'nin, Doğu toplum tipi olan cemaatçilikten *(communautaire)* Batı toplum tipi olan bireyselcilik-tekilcilik *(particulariste)* tipine geçmedikçe bir siyasal devrim yapmasının imkânsız olduğunu, yani siyasal devrimin herşeyden önce sosyal devrime, sosyal yapı değişikliğine, bunun da köklü bir eğitime bağlı olduğunu savunmaktaydı. Bu fikir tartışmaları sürerken İttihadçılar ordu içine sızdılar ve 10 Temmuz 1908 tarihinde İttihad ve Terakki'nin Manastır Merkezi kalkışmayı resmen ilanetti. 1870'de açılan Dar-ül Fünun, gericilerin jurnaliyle kapatıldıktan iki yıl sonra Abdülhamid tarafından yeniden açıldı. Burada daha önce varolan Tıbbiye ve İlahiyat'a ek olarak Hukuk, Edebiyat ve Mühendislik fakülteleri kuruldu. Edebiyat Fakültesi'nde Arap, Yunan, Latin edebiyatları; felsefe, mantık, genel tarih, arkeoloji bölümleri bulunmaktaydı. Gericilerin şikâyetleri ve yeterli talep olmaması üzerine tekrar kapanan Dar-ül Fünun'u 1878'de Abdülhamid üçüncü defa açtı. Programlardaki derslerin doldurulamaması, yeterli sayıda öğrenci ve hoca bulunamaması yüzünden bu üçüncü kuruluş da sonuçsuz kaldı. Halkın desteklemediği ve katılmadığı hiçbir girişimin başarıya ulaşmasının mümkün olmadığı bu vesileyle de görülmüş oldu. Halkın eğiti-

minin, bilim ve felsefeye ilgi duyması ve talebini artırmak için ne kadar önemli olduğu anlaşıldı. Abdülhamid müstebit *(despot)* ve tekbaşına *(otokratik)* yönetimiyle Tanzimat anlayışına uyarak sözde Batılı, özde ise Doğulu olmaya çalışıyordu. Yükseköğretimdeki nispi başarısızlığa karşın, ortaöğretim kurumları yaygınlaştırıldı. Her dalda açılan yüksekokullar daha sonra Dar-ül Fünun'un fakültelerine dönüştürüldü. Ancak Osmanlı'nın son zamanlarına değin bağnazlık ile ilericilik hep çatışma halinde oldu ve reform hareketleri sürekli baltalandı.[24] Bu konuda Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eserinde şöyle diyor: *"1900 yılında ölü doğmuş Dar-ül Fünun Abdülhamid zamanında diriltilmişti. Bunun tabiat bilimleri bölümünde o zaman Avrupa'da da kullanılmakta olan bir terimin karşılığı olarak 'Hikmet-i Tabiiye' okutulacaktı. 'Hikmet' sözcüğünün ürküntü yaratacağından korkan Eğitim Bakanı Zühtü Paşa onun yerine Fransızca'daki terimi alarak fizik adını koydurmak suretiyle kestirme bir yol bulmuş oldu. Bugünkü bu sözcüğü o korkuya borçluyuz. Mülkiye okulunda felsefe dersi verilmesi kararına karşı, ubudiyet gösterisi olarak öğrenciler, 'bizi gâvur edecekler' gerekçesiyle boykotta bulundular. Meşrutiyet zamanına kadar felsefe okutulmamıştır. Bir de o zamanın yayınlarından çıkardığımız Batı yazar ve düşünürlerinin adlarına bakalım: Haeckel, Schopenhauer, Büchner, Darwin, Draper, Renan, Taine, Spencer, Le Bon, Poincaré, Ribot, Richet, Flamarion, S.S.Mill, Flaubert, Balzac, Zola ve ikinci, üçüncü derecede sayılabilecek daha birçok isimler. Bunlar, yalnız 1908 devriminden önceki yayınlarda rastlanan adlardır. Düzenli bir bilim ve felsefe eğitimi olmayan bir ortamda bu kişilerin düşünlerinin gerçek anlamları, gereği gibi değerlendirilmemiş olabilir; fakat bu adlar bize Avrupa'nın ne kadar materyalisti, natüralisti, dehrîsi ve 'rouge'u varsa, Abdülhamid'in gümrük duvarlarını aşarak kafalara ulaştığını gösterir. Her baskı düzeni gibi, Abdülhamid rejimi de düşünceyle başedememiştir."*

II. Meşrutiyet fikir hayatı bakımından tam bir çokseslilik yansıtır; Batı'nın çeşitli problemleri artık Osmanlı'da da tartışılmaya başlanmıştı. Bu dönemde bireycilik, toplumculuk, sermayecilik *(kapitalizm)*, olguculuk *(pozitivizm)*, özgürlükçülük, devletçilik, evrimcilik, devrimcilik, parlamentoculuk ve demokrasi gibi fikir hareketleri ortaya çıktı. Önce Edebiyat-ı Cedide, sonra da Servet-i Fünun olarak tanınan fikir ve sanat dergileri özellikle Fransa'dan gelen etkilerle bilim ve teknoloji hakkında bilgiler aktarmış, daha sonra da sanata yönelmiştir. Bu dergilerde yazı yazan başlıca sanat ve fikir adamları arasında Hüseyin Cahit *(Yalçın)*, Ahmet Şuayip, Kadri, Mehmet Rauf, Cenap Şahabettin, Mehmet Ca-

24. Selahattin Hilav, *100 Soruda Felsefe Elkitabı*, Gerçek Yay., İstanbul, 1976, s: 216.

vit bulunmaktaydı. Hüseyin Cahit bu yıllarda pekçok filozof ve bilimadamının kitabını Türkçe'ye çevirmiş ve Servet-i Fünun'da fikir yazıları yazmıştır. Bu yazıların hemen hepsinde pozitivizmin etkileri görülür. O dönemdeki felsefe ve sosyoloji hareketleri pozitivizmin gelişmesi ve yayılmasıyla canlılık kazanmıştır. Çıkardıkları dergilerle birçok aydın felsefe, sanat, ekonomi ve sosyoloji yazıları çevirmiş, yazmış ve yayımlamışlardır. Yukarıda anılan adlara ayrıca Bedri Nuri, Sâtı el-Husrî, Âsaf Nef'î, Suphi Ethem ve Ziya Gökalp gibi yazarları da ekleyebiliriz. Seksen yıla (1839-1918) yakın bir süre içinde Osmanlı'da öğretim medreselerde, yabancı okullarda ve Tanzimat okullarında yapılmakta ve çok parçalı bir görünüm sergilemekteydi. Öğretim birliğinin olmayışı eğitimde Doğu *(İslami)* ve Batı *(laik)* anlayışlarını hep karşı karşıya getirmiştir. Emrullah Efendi yaptığı maarif reformuyla ortaöğretimi düzeltme teşebbüsünde bulundu. Batılılaşma hareketinin ilk önderlerinden biri de Hoca Tahsin Efendi'dir. II. Meşrutiyet'te Batıcılığa karşı kendi dünyagörüşlerini yazdıkları ve bazı ideolojileri (*İslamcılık, Türkçülük, Avrupacılık*) irdeledikleri İslamcı dergi *Sebil-ür Reşad*'da Mehmet Akif Ersoy, Hamdi Aksekili, Mahmut Esat, İzmirli İsmail Hakkı, Ahmet Naim, Halim Sabit, Ali Ekrem gibi kimselerin imzaları vardı. Batıcılığı savunan *İçtihad* dergisinde de Abdullah Cevdet, Celâl Nuri, Baha Tevfik, Tevfik Fikret, Salih Zeki, Kılıçzade Hakkı, Rıza Tevfik ve Ali Kâmi yazmaktaydı. İlk Türkçülerden olan Ziya Paşa, Şinasi, Ahmet Vefik Paşa ve Ali Simavi'den sonra gelenler arasında Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin, İsmail Gaspıralı, Şemseddin Sami, Necip Asım, Hoca Kadri ve Musa Akyiğit gibi adları sayabiliriz.[25] Ancak bu konuları ve isimleri daha ayrıntılı bir biçimde incelemeye ihtiyaç vardır; bu alanlarda ne yazık ki bugüne değin ciddi araştırmalar yapılamamıştır. Sayıları giderek artan felsefe bölümlerinde bu çalışmalara yönelinmesi Türk felsefesinin boyutlarını daha iyi görmemizi sağlayacaktır.

II. Meşrutiyet döneminde felsefi düşüncenin daha da netleştiğini söyleyebiliriz. 1868'den 1914'e kadar geçen sürede yaşanan dalgalanmalar soyut düşünmeye olanak vermemiş, toplumsal reform gereksinmeleri Batı uygarlığının derin köklerine, asıl felsefi düşünceye nüfuzetmeye imkân bırakmamıştır. Zaten toplumun genelinde de böyle bir istek ve eğilim oluşmamıştı; ancak tek tük birkaç çalışma toplum hayatında bir iz bırakmadan yapılabilmiştir. Osmanlı döneminde bilimsel araştırmaları özendirmek için 1913'te kurulan Türk Bilgi Derneği Avrupa'daki bilim akademileri örnekalınmak suretiyle ve altı branştan *(Türkiyat, İs-*

25. Yusuf Akçura, *Üç Tarzı Siyaset*, TTK, Ankara, 1968, s: 123.

lamiyet, Hayatiyat, Felsefe ve İçtimaiyat, Riyaziyat ve Maddiyat) ibaret olarak kurulmuştur. Kısa ömürlü olan bu dernek *Bilgi Mecmuası* adında bir düşün ve edebiyet dergisi de çıkarmıştır. Yine bu dönemde Ahmet Mithat Efendi, Vidinli Tevfik Paşa, Salih Zeki, İbrahim Ethem gibi şahsiyetlerin felsefe ve bilime ilişkin telif ve çeviri yazıları anılmaya değer. Ancak bu tip çalışmalar aktarmacılıktan öte gidememiş, öncü ve özgün yaratılar olmaktan uzak kalmışlardır. Türklerde bu dönemde çağı etkileyen bir buluş ya da yeni düşünceye rastlamıyoruz. Bir toplumda düşünmeye duyulan ihtiyaç veya bilgiye karşı yoğun talep hakiki felsefeye ve bilime giden yolu belirler. II. Meşrutiyet'te her türlü disiplinden yoksun neredeyse anarşist bir özgürlük döneminin başladığı söylenebilir. Bu yüzden çeşitli yazarlar tarafından moralist ve immoralist eğilimde yazılar kaleme alındı; Mehmet Rauf, Celâl Sâhir, Şehabettin Süleyman, Raif Necdet, Baha Tevfik bunlar arasındadır. Bu dönemde Baha Tevfik ile ayrıca maddecilik akımı da gündeme girdi. Türkiye'de ilk felsefe dergisini çıkaran Baha Tevfik, bireysel özgürlükler, düşünme serbestliği, siyasal bağımsızlık, serbest kişisel girişim gibi Batılılaşma temaları üzerinde durdu. 19. yüzyılın biyolojik ve evrimci materyalizmini temsiletti; Louis Büchner'den *Madde ve Kuvvet*'i çevirdi ve Ahmet Nebil ile çeşitli felsefe kitapları yazdı. Felsefede Batılı anlamda uzmanlaşmaya doğru gidişin bir başka örneği de Abdullah Cevdet'tir. Doğu ile Batı klasiklerini tanıtmış, İslam dinine eleştirel bir gözle yaklaşmış, sosyal reformların kaçınılmazlığını vurgulamış, ülkesinde bir Rönesans yaratmaya çalışmış ve Gustave Le Bon'un ırk teorisinin etkisinde kalmıştır. Türkiye'de özel bir lisede ilk kez felsefe dersleri veren Rıza Tevfik ise Celâl Nuri ile Sâtı'nın çıkardığı dergilerde felsefe yazıları yazmış zamanının çok bilgili bir insanıydı. *Felsefe Sözlüğü* çıkardı ama tamamlayamadı; âşık ve tekke edebiyatına yöneldi, felsefeyi öğretim alanına soktu. Özgün, daha önce varolmayan yeni birşey değil de varolanlardan değişik bir toparlama *(compilation)*, bir tür seçki ortaya koyan bu kimseler arasında Beşir Fuad ile Ahmet Rıza'yı da anmalıyız. Felsefede uzmanlaşmaya gidişin ilk örnekleri olarak ayrıca Ziya Gökalp'i etkileyen Türkçü düşünür Hüseyinzade Ali Turan'ı siyaset ve toplum felsefesi yapması açısından bu gruba eklememiz gerekir. Kendisi, Doğu ile Batı hümanizmlerini uzlaştırmak isteyen ve Türk ulusunun bu iki hümanizme de dayanmasının zorunlu olduğunu düşünen biriydi. Yukarıda saydıklarımızın yanında İslam öğretisini savunan ve dinsel düşüncenin İslamda yeniden doğuşuna inanan bazı modernist İslamcılar dönemin Batıcı bilim ve felsefe hareketlerine paralel yolalmışlardır. Cemaleddin Afganî ile başlayan yeni İslamcılık akımı, Mısır'da Muhammed Abduh ve Ferid Vecdi ile,

Kazan'da Musa Carullah ile, Hindistan'da ise Muhammed İkbal ile geliştirildi. Bir tür İslamda reformasyon ya da modernizasyon anlamına gelen bu hareket ne yazık ki pek iyi anlaşılamadı ve başarılı olamadı. Asıl modernistler Batı'yı bütün düşünsel gelişmeleriyle kavramak ve sonra elde ettikleri yöntem ve araçlarla kendi entellektüel dünyalarını kurmak isteyenlerdi. Modernleşmeyi veya Batılılaşmayı çağdaşlaşma olarak anlayan ve ulusuna hedef olarak her alanda çağdaş ülkelerin seviyesine çıkmayı gösteren Mustafa Kemal ve onu izleyen çok dar bir kadro, bu anlamda devrimci ve modernist sayılır. Bu anlayışın temsicileri arasında bulunan İsmail Hakkı İzmirli, M. Şemseddin, Şehbenderzade Ahmet Hilmi, İsmail Fennî Ertuğrul ve Mehmet Ali Aynî gibi şahsiyetler felsefe ve toplumbilim alanlarında çeviriler yapmış, kitaplar yazmışlardır. 1918'den itibaren altıyüz yıl hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu dağılmış ve genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kurtuluş ve kuruluş mücadelesi başlamıştır. Bu mücadeleye fikirleriyle katılan aydınlar arasında Mahmut Esat Bozkurt, Ziya Gökalp, Prens Sabahattin, Nüzhet Sabit, Fuad Köprülü, Adnan Adıvar, İsmail Hakkı Tonguç, Hilmi Ziya Ülken, Hasan Âli Yücel gibi geçiş dönemi düşünürlerimizi sayabiliriz.

IV- CUMHURİYET DÖNEMİ MODERN TÜRK DÜŞÜNCESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'dan Adriyatik kıyılarına, Arap ülkeleri'nden Eflak ve Boğdan'a, Sırbistan'dan Balkanlar'a, Ege Adaları'ndan Kafkaslar'a ve Azerbaycan'a yayılan heterojen, sinkretik, bir ölçüde de simbiyotik yaşamının sınırları I. Dünya Savaşı sonunda Anadolu'ya indirgenmiş, adeta bu küçük bölgeye sıkıştırılmış; Anadolu böylece Osmanlı'nın küçültülmüş bir minyatürü haline gelmiştir. I. Dünya Savaşı sonrasında Anadolu ve Trakya'ya sıkıştırılmış, Kurtuluş Savaşı'nın ardından Cumhuriyetle birlikte varlığını kazanmış, çokuluslu bir toplumlar birliğinden bağımsız bir Türk ulusu ve ülkesi doğmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına varan son yüzyılındaki yönetim zaafı yalnız askeri zayıflamadan değil, aynı zamanda fikir ve bilim alanındaki yoksunluktan da kaynaklanmaktaydı. Bu süreci tarihi bir bakış bütünlüğü içinde şöyle özetleyebiliriz. Uzun yıllar süren Haçlı Seferleri'yle Hıristiyan ile İslam dünyasının arası giderek açılmış, İslamın ilk dönemlerinde bulunmayan bir fanatizm *(taassup)* onu sarmıştır. Buradan *"tekfir" (küfr eden, kâfir)* anlayışı doğmuş; Doğu, Batı'dan gelen herşeye *"gâvur icadı"* diyerek her türlü yeniliğe kapılarını kapatmış, değişen zamana uyma zorunluluğundan kaynaklanan ve günlük yaşamın gereklerine uyarlanmış ilmi ve kazai dogmatik bir din yorumu demek

olan *"içtihat"*ta bulunma olanağı ortadan kaldırılmıştır. İslam âlemi dışarıdan Haçlılara, içeriden de Batınilik gibi aşırı tutucu akımlara karşı kendi içine sımsıkı kapanmış, kendi üstüne adeta katlanmış ve dışdünya ile bağlarını neredeyse koparmıştır. Bu tutuma bugün *"nefret-i tecedd üt" (yenilik düşmanlığı)* diyoruz. Medreseler ile tekke ve tarikatlar da bu amaca hizmetetmişlerdir. Ne var ki ortaya bu sefer de medrese-tekke ikiliği, kafa ve gönül ayrılığı çıktı. Medrese, skolastiğe ve yorumculuğa *(haşiyeciliğe)*, tarikatlar ise eski sûfîlerin basit taklidi olan *"seyr-ü sülûk"*çuluğa *(bir yola, tarikata girme)* yöneldiler. Medreseler fanatizmi, kör taassubu, tekkeler ise dine aşırı saygısızlığı ile birbirini yıkan iki karşıt düşman güç halini aldı. Ortalığı din şarlatanı, yobaz, softa, mürteci tipler kapladı; irtica adeta hortlatıldı. Aydın ile halk arasındaki ayrılık da bu durumu besledi. Aydın kimseler, geniş halk kitlelerinden kopuk, halkın anlayamayacağı özel ve yapma bir eğitim aldığından bu durum ortaya çıkıyordu. Tanzimat olayı, medrese ve konak aydınına Babıâli aydınını da katarak üç aydın tipi yarattı. Bu üç aydın tipinin oluşturduğu İslamcılık, Batıcılık *(Avrupacılık)* ve Osmanlıcılık imparatorluğun son günlerine değin çatışma halinde oldu. Toplum ile düşünce hayatı, halk ile entellektüeller arasında bağlantı ve denge kurulamadığı zaman büyük düşünürlerin önemli görevler ifa etmelerinin imkânsız olduğunu ve toplumda marjinal bir yere sürüklendiklerini böylece görmüş olduk. 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nda toplum ve siyasi düşünce alanında ilerisürülüp de bir türlü gerçekleştirilemeyen reformlar 20. yüzyılın ilk çeyreğinde genç Türkiye Cumhuriyeti tarafından çok zor koşullara rağmen başarıldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1918'de resmen dağılmasından sonra genç Türkiye Cumhuriyeti'nin 29 Ekim 1923'te kurulmasıyla reform hareketleri de başlamış oldu. 1925'te başlayan bu devrimlerin aradan doksan yıl geçmesine rağmen hâlâ bitmemiş olmasının nedeni bu dönüşümlerin sürekli devrim niteliğinde olmalarıdır. Cumhuriyet döneminde artık ikili öğretime *(dini ve laik okullar)* sonverilmiş, öğretim birliğine *(tevhid-i tedrisat)* gidilmiştir. Arap alfabesi öğrenilmesi zor ve zaman aldığından Latin harflerine geçilmiş, Türk dilinde köklü reformlar yapılmış, bir dizi devrim yasası çıkarılmıştır. Bunun yanında Avrupa ve Sovyetler Birliği'ne mühendislik, doktorluk, üniversite hocalığı gibi mesleklerde yetiştirilmek üzere pekçok genç tahsile gönderildi. Cumhuriyetin ilk yıllarında Dar-ül Fünun'dan mezun olan kadın felsefecilerimiz felsefe öğretimine önemli katkılarda bulundular. 1920'lerde Dar-ül Fünun'un felsefe bölümünü bitiren ilk kız öğrencilerden biri Semiha Cemal'dir. Felsefe araştırmalarıyla tanınan Arslan Kaynardağ,

Cumhuriyetin ilk kadın felsefecileri arasında şu adları sıralar: Semiha Cemal, Şaziye Berin *(Kurt)*, Tezer Ağaoğlu *(Taşkıran)*, Kesiye İdalı, Faika İsmeddin. Akademik kariyer alanında doktora yapan ilk kadın felsefecimiz Kâmuran Birand'dır[26]. Ülkede akademik kariyer yapma anlayışı yerleşti; meslek alanlarında uzmanlığa önemverildi. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete geçiş döneminin başlıca fikir adamları arasında Ziya Gökalp, sosyolog Durkheim ile filozof Bergson'un etkisinde kalmış, Türk uygarlık tarihi üzerine sosyolojik araştırmalar yapmıştır. 20. yüzyıl özgün Türk düşüncesinin ilk örneklerini veren Ziya Gökalp, Türklerin tarihi, toplumsal yapısı ve düşünceleri üzerindeki incelemelerini yayımlamış ve bu konuda yapılabilecekler hakkında bize fikirler vermiştir. Sosyolojik bir spiritüalizmi zihinci ve soyut bir sosyoloji görüşüyle birleştiren Gökalp, buna pozitivizm ile Turancılığı da eklemiştir. Aslında mistik bir ruha sahipolan ve kutsal bir varlığa inanan Gökalp, sosyal vicdanı metafizik, soyut bir varlık haline getirmiştir. İnanılması gereken ülkülere kutsallık vermiş; ülküsüne uygun davranan devletadamlarını *"vahye mazhar"* üstün insanlar olarak göstermiştir. Bunun yanında Fuad Köprülü'nün yazmış olduğu *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı eseri, Gökalp'in sosyolojik yöntemi kullanılarak yazılmış ilk edebiyat ve düşünce tarihi monografisidir. Edebiyat tarihi bağlamında düşünce tarihini *"tezkire-i şuara"*cılığın dar çerçevesinden çıkaran, bir sosyal kurum tarihi haline getirmeye çalışan, hatta yalnız edebi kurum tarihinde kalmayarak onun başka sosyal kurumlarla bağlantısını gözönünde bulunduran Köprülü, daha sonra kurumlar tarihini inceleyen eserler vermiştir. Ortaasya Türklerinde Manikheizmin izlerini, ortaçağda Türk-İslam feodalizmini araştırarak Türk kültürtarihini betimlemeye girişmiştir. Cumhuriyetin bu ilk yıllarındaki düşünürler arasında Mehmet İzzet, Mustafa Şekip Tunç, tarihi maddecilik akımının temsilcilerinden Ethem Nejad, Namık İsmail, Şefik Hüsnü, Sadrettin Celâl gibi adları anabiliriz. Burada ayrıca sosyalist iktisat terminolojisiyle milli bir Türk iktisadını kurma girişiminin fikir hareketi olan *Kadro Dergisi*'ni de anmamız gerekir. Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge, İsmail Hüsrev Tökin, Yakup Kadri Karaosmanoğlu bu derginin çoğu iktisatçı olan yazı kurulu üyeleriydi. Marksist literatürden kitaplar çevirerek sosyalist düşünce ile Marksizm üzerine tartışmaların yapıldığı yazılar yayımlayanlar arasında Hikmet Kıvılcımlı, Kerim Sadi, Haydar Rifat, Suphi Nuri İleri ve Mehmet Ali Aynî'yi de anmamız gerekir. 1940'lı yıllarda sağ ve sol eğilimli dergiler arasındaki zıtlaşmalar yoğunlaşmış, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde

26. Arslan Kaynardağ, *Kadın Felsefecilerimiz*, TFK, Ankara, 1999.

ideolojik kökenli olaylar çıkmış, II. Dünya Savaşı neden gösterilerek İnönü hükümetince bütün fikir hareketleri dondurulmuştur. Daha önce Batıcılık düşüncesinden Türkçülük düşüncesine yönelinmesi gerektiğine inanan Yusuf Akçura'yı, modernist Türkçü İslamcılığı savunan Şemseddin Günaltay'ı, Şerafeddin Yaltkaya'yı, Celâl Nuri İleri'yi, Ahmet Ağaoğlu'nu, Niyazi Ramazanoğlu'nu, Emin Ali Çavlı'yı ve Mustafa Rahmi Balaban'ı bu Cumhuriyete geçiş döneminin düşünürleri arasında saymamız gerekir. 1930'lu ve 40'lı yıllarda Avrupa'ya gidip orada felsefe doktoraları yapan ve İstanbul Dar-ül Fünun'undaki kürsülerine dönen genç bilimadamları felsefeye bir atılım kazandırdılar.[27] 1933 Üniversite Reformu ile Almanya'da Hitler rejiminden kaçarak Türkiye'ye gelen çok sayıdaki bilimadamı başta tıp olmak üzere hukuk, iktisat, mimarlık ve mühendislik, fen ve edebiyat fakültelerinde bölümler açtılar, kendi uzmanlık dallarıyla ilgili kürsüler kurdular, dersler verdiler, kitaplar yayımladılar ve genç üniversite hocaları yetiştirdiler. Eğer özellikle 1933-1960 arasında Türkiye'de üniversitelerin başarılarından sözedebiliyorsak bunu Almanya'dan gelen hocalara borçluyuz. Bu cümleden olarak Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'ne Ernst von Aster, Walther Kranz, Hans Reichenbach, Heinz Heimsoeth gibi filozoflar gelmiştir. Cumhuriyet döneminde dikkate değer yeni fikir hareketlerinden biri de Konya'da yayımlanan *Yeni Fikir Dergisi* çevresinde toplanan *"Enerjetizm"* hareketidir. Bu oluşum içinde Naci Fikret ile Namdar Rahmi Karatay önemli bir roloynamışlardır. Öte yandan II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş sırasında Türkiye'de, Amerikan felsefesi olan *"Pragmatizm"* de ilgi görmüş ve etkili olmuştur. Mehmet Emin Erişirgil ile Avni Başman bu felsefi akımı tanıtan yazılar yazdılar. Kemalist devrimlerin hayata geçirilmesinde ve toplumun yeniden tasarımlanmasında kuramsal olarak kısmen bu görüşten yararlanıldı. Çünkü toplumun en kısa zamanda eğitilmesi, ekonomik bakımdan kalkındırılması ve ilerlemesi için devletin her alanda katkısının beklenmesi kaçınılmaz pratik bir zorunluluktu. Sermaye oluşumu, özel mülkiyet ve girişimcilik, serbest piyasa zaman alacağından devletin her işe elatması pragmatik bakımdan bir gereklilikti ve bu yönetim biçimine *"Devletçilik" (Etatisme)* adı verildi. Deyim yerindeyse artık Kemalist ideolojinin felsefesini yapacak bir filozofa ihtiyaç vardı. M.E.Erişirgil daha 1926 yılında *Hayat* dergisinde şöyle diyordu: *"Şimdi öyle bir düşünüre ihtiyacımız var ki Kurtuluş Savaşı neslinin hayattan öğrendiklerini sistem haline sokabilsin. Tecrübenin verdiği bu kanaatler fertlerin hareketlerine tesirli inançlar haline gelebilsin. Türk milleti kendi içinde böyle bir düşünür, böyle bir feylesof bekliyor."*

27. Arslan Kaynardağ, *Felsefecilerle Söyleşiler*, Elif Yay., İstanbul, 1986, s: 217.

Cumhuriyet döneminde, yurtdışında felsefe alanında çalışma yapmak üzere kendilerini ilk yetiştirenler arasında Mehmet İzzet, Mehmet Emin, Necmettin Sadak, Orhan Sadettin'in adlarını görüyoruz. Bu kişiler akademik anlamda ilk felsefe yapıtları veren, çeviriler yapan ve tartışmalarda bulunan kimseler olmuşlardır. Bu sırada akademik ve özel olmak üzere pekçok edebiyat ve felsefe dergisi yayın hayatına atılmış, felsefe problemleri bu dergilerde tartışılmıştır. Fakülte dergileri arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü'nün çıkarmış olduğu *Felsefe Yıllığı* ile *Araştırma* adlı dergiler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nün yayımladığı *Felsefe Arkivi*'ne eklenen ikinci ciddi ve akademik felsefe dergileri olmuştur. Bugün sayıları yüzü geçen üniversitelerimizin çoğunda felsefe bölümleri bulunmakta ve bu bölümlerin önemli bir kısmı da kendi felsefe dergilerini çıkarmaktalar. Ancak her yerde olduğu gibi burada da niceliğin değil, niteliğin önemli olduğuna dikkat çekmek ve araştırmaya yönelik eserler üretmek gerektiğini vurgulamalıyım. Ayrıca yeterli birikimin sağlandığı, hoca ve altyapının bulunduğu fakültelerde artık Türk felsefecileri üzerinde çalışmaların yapılması gerektiğine de inanıyorum. Böylece burada anahatlarıyla özetlemeye çalıştığım Türk düşüncesinin daha ayrıntılı ve doyurucu biçimde elealınmış olduğunu görebiliriz. İlk felsefe derneği 1927 yılında kurulmuş, çeşitli felsefe dergileri de bu tarihten itibaren yayımlanmaya başlamıştır. Ancak tam bir uzmanlaşma ve konuya yağun talep olmadığından felsefe dergilerinde sosyoloji, psikoloji ve iktisat yazıları da çıkmıştır. Örnekse Mehmet Ali Şevki, Prens Sabahattin'in düşüncelerini tanıtmak ve sürdürmek amacıyla felsefe dergilerinde yazılar yazmıştır. Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, Türkiye'de eğitimin önemini ve yaygınlaştırılmasını vurgulayan; Mümtaz Turhan, pedagoji bilimini tanıtan ve akademik bir disiplin olarak üniversiteye girmesini sağlayan yazılar yazmışlardır. 1931'de Birinci Dil Kurultayı toplanmış; Türk Dil Kurumu, Türk dilinin arındırılması ve zenginleştirilmesi amacıyla çalışmalara başlamış; 1941'de felsefe terimlerinin Türkçeleştirilmesi ve Türkçe felsefe kavramları türetmek için Mustafa Şekip Tunç'un başkanlığında bir komisyon oluşturulmuştur. Tam bir özleştirmeye kararverilmiş, ama ortayol tutulmuştur. Aynı yıl bir Tercüme Bürosu kurularak Doğu ile Batı kültürlerinin klasik eserleri ve bu arada da felsefe kitapları çevrilmiştir. 1953'te toplanan II. Felsefe Terimleri Komisyonu, özleştirmede bazı değişiklikler yaptı. 1933 Üniversite reformuyla birlikte hem yurtdışında doktoralarını tamamlayarak yurda dönen genç akademisyenlerle, hem de Almanya'dan sığınan hocalarla felsefe alanında büyük bir atılım yaşandı. Avrupa felsefesi, kaynakla-

rından çağdaş filozoflarına değin izlendi, yeni felsefe akımları işlendi *(varoluşçuluk, fenomenoloji, ontoloji gibi)*.[28] Edebiyat Fakültesi'nde yeni kurulan sistematik felsefe kürsüsüne Berlin Üniversitesi'nden getirilen Hans Reichenbach, bilimfelsefesinin ve formel mantığın *(lojistik)* Türkiye'de tanınmasını sağladı, asistanlığını Vehbi Eralp ile Nusret Hızır yaptı; derslerinde ve konferanslarında *"deneyci mantıkçılık" (empirisme logistique)* adını verdiği kendi bilgikuramını ve olasılık mantığının temel ilkelerini anlattı. Reichenbach, *Space and Time* adlı kitabıyla Einstein'ın görelilik kuramının felsefi yorumunu yapan ilk bilimfilozofudur. Bu bölümün Felsefe Tarihi Kürsüsü'ne Ernst von Aster, Walther Kranz atandı ve asistanlığını Macit Gökberk üstlendi; sistematik felsefe kürsüsüne daha sonra Hans Heimsoeth getirildi ve asistanlığını da Takiyettin Mengüşoğlu yaptı. I. Dünya Savaşı sırasında da İstanbul Dar-ül Fünun'una bazı yabancı uyruklu hocalar getirilmişti *(Felsefe Tarihi'ne Günther Jacobi, Psikoloji'ye Anschüst)*; ama bunların fazlaca bir etkileri olmadı. Bunun nedeni köklü bir zihniyet değişikliğinin olmaması ve entellektüel seviyenin düşüklüğüdür. Belki öğrenim talebi yetersizliğinden, belki de savaş dönemi olmasından felsefeye ihtiyaç duyulmadı. Oysa Almanya'da, Fransa'da, İngiltere'de savaş koşullarında bile her cephede felsefe çalışmaları sürdürülebilmiş; Bach, Beethoven dinletileri gerçekleştirilebilmiş, sanatın ve bilimin hemen her alanında çalışmalar yürütülebilmiştir. Bizdeki kültürel durumun durgunluğuna gelince burada kültür birikiminin, entellektüel boyutun, yabancı hocaların niteliği ile sayısının da önem taşıdığını vurgulamalıyız. Felsefenin yaşamın her alanında işe yarayabileceğini ancak aydınlanmış toplumlar kavrayabilir. Batı'yı Batı yapan bilime, sanata ve felsefeye verdiği önem ve onlarsız hiçbir işte başarı sağlayamayacağının bilincinde olmasıdır. Batı anlamında laik bir felsefe ancak yüzyıla yakın bir zamanda Türkiye'de yerleşebilmiş, Cumhuriyet'in üniversite içinde yetişmiş felsefeci ilk kuşağı ortaya çıkmış ve felsefenin çeşitli dallarında pekçok yayın yapılmıştır. Ne var ki bu yayınlar özgün olmaktan uzak, çeviri ağırlıklı ve Batı felsefelerini aktaran ve yorumlayan yayınlardır. Bunu da Batı kültürünü hazmetme, çağdaş bilim ve felsefeye giriş dönemi olarak değerlendirebiliriz. Cumhuriyet dönemi Türk düşüncesini temsil eden *(aşağı yukarı 1910-2010 arası)* başlıca beş kuşaktan sözedebiliriz; yaklaşık 1910-1930 arası yetişen ve geçiş döneminin ilk kuşağı düşünürleri şunlardır: Ziya Gökalp, Mehmet İzzet, Fuad Köprülü, Abdülhak Adnan Adıvar, Mustafa Şekip Tunç, İsmail Hakkı İzmirli, Orhan Sadettin, Hilmi Ziya Ülken, Abdülbaki Gölpınarlı, Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, Salih Zeki, Akil Muh-

28. Nermi Uygur, *100 Soruda Türk Felsefesinin Boyutları*, Gerçek Yay., İstanbul, 1983, s: 124.

tar Özden, Kerim Erim, Ahmet Hamdi Başar; 1930-1950 arası ikinci kuşak: Mehmet Karasan, Necati Akder, Hasan Âli Yücel, Nusret Hızır, Suat Sinanoğlu, Macit Gökberk, Takiyettin Mengüşoğlu, Mazhar Şefket İpşiroğlu, Hamdi Ragıp Atademir, Suut Kemal Yetkin, Vehbi Eralp, Emin Erişirgil, Sabahattin Eyuboğlu, Azra Erhat. Yine yaklaşık 1950-1970 arası yetişen üçüncü kuşak Cumhuriyet dönemi felsefecileri ise şu kimselerden oluşmaktadır: Nermi Uygur, Necati Öner, Cemal Yıldırım, İsmail Tunalı, Bedia Akarsu, Mübahat Türker Küyel, Kâmuran Birand, Teo Grünberg, İsmet Zeki Eyüboğlu, Hüseyin Batuhan, Suat Yakup Baydur, Selahattin Hilav, Nihat Keklik, Arslan Kaynardağ. 1970-1990 arasında ürün veren dördüncü kuşak felsefeciler ise; İoanna Kuçuradi, Uluğ Nutku, Önay Sözer, Necla Arat, Tüten Anğ, Ahmet Arslan, Füsun Akatlı, Pınar Canevi, Afşar Timuçin gibi adlardan meydana gelmektedir. 1990-2010 arasında yeralan beşinci kuşak felsefeciler içinde de Nejat Bozkurt, Ömer Naci Soykan, Arda Denkel, Şafak Ural, Teoman Duralı, Tülin Bumin, Doğan Özlem, Taylan Altuğ, Atilla Erdemli, Betül Çotuksöken, Ahmet İnam, Kenan Gürsoy, Mahmut Kaya, Yalçın Koç, Şahin Yenişehirlioğlu, Dursun M. Çüçen, Yusuf Örnek, İsmail Yakıt bulunmaktadır. 2010 sonrası felsefecileri ise artan üniversite sayısıyla birlikte artmış, yayın ve çeviriler de aynı düzeyde çoğalmıştır. Burada yaptığım sınıflama kesin değildir ve olamaz. Buna benzer başka sıralamalar da yapılabilir. Ancak genel bir bilgi vermek amacıyla böyle bir yolu seçtim. 2010'dan sonra Türkiye'deki felsefe çalışmalarının daha ayrıntılı ve tatminedici bir biçimde yapılabileceğini ummak istiyorum. Ben burada çeşitli nedenler yüzünden anahatlarıyla sadece adlar sıralamak ve kısa bilgiler vermekle yetindim. Artık Türk felsefesiyle ilgili ayrıntılı monografik, sistematik ve tarihsel çalışmalar yapmak zamanı gelmiştir.

Tanzimat dönemiyle başlayan Avrupa kültür dünyasıyla temas sayesinde Türkler modern ve laik düşünmeyle tanışmış; Cumhuriyet dönemindeki devrimler sayesinde de tam anlamıyla dinden bağımsız bir felsefe, inançtan ayrılmış bir düşünme biçimi ve seküler bir anlama edimi ile laik ussal etkinlik yaratılmaya girişilmiştir. Modern düşünme Avrupa'da Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanma hareketleriyle başlamış ve beşyüz yıllık bir tarihe sahiptir. Günümüzün pozitifbilimleri ve teknolojileri bu laik, deneysel ve matematiksel yöntemlerin uygulanmasıyla büyük başarılar eldeetmişler, felsefeler de bu bilgileri yorumlayıp aydınlatmışlardır. Modern anlamda Türk düşüncesi Cumhuriyet dönemiyle başlamış sayılır. Çünkü ilk kez bu dönemde felsefede laikleşme, uzmanlaşma başlamış, Avrupa'ya giden gençler arasında felsefe doktorası yapıp dönenler artmıştır. Türk düşüncesi, Batı'nın beşyüz

yılda ulaştığı bu aşamanın Cumhuriyet sayesinde daha başında sayılır ve onu hazmetme evresindedir. Medrese ve tekkeler döneminden seküler üniversiteler aşamasına geçen Türk düşüncesi yüzyıla yakın zamandır ilkin bilim ve felsefenin temel yapıtlarını anlamaya yönelmiş, sonra da bunları hazmetmeye koyulmuştur. 1940'lı yıllarda Avrupa fikir hayatına girmek için bir asırdan beri atılan ürkek adımların birdenbire büyük bir hız kazanarak çeviri faaliyetine yöneldiğini görüyoruz. Bir yandan devlet eliyle kurulan Tercüme Bürosu'nun yayımladığı Doğu ve Batı klasikleri, öbür yandan özel sermayenin bireysel girişimleriyle ortaya konulan felsefe ve yazın eserleri, geçmiş yüzyılların eksiklerini tamamlamaya çalışırken Batı fikir hayatının en yeni yapıtlarını da aktarmayı sürdürdü. Günümüzde antikfelsefenin bellibaşlı bütün kitapları *(Platon, Aristoteles, Cicero, Seneka vd)* Türkçe'ye çevrilmiş bulunmaktadır. Yeniçağın filozofları arasında yeralan Descartes, Spinoza, Leibniz, Malebranche, Pascal gibi Fransız, Hollanda, Alman filozoflarını; Hobbes, Locke, Berkeley, Hume, Spencer, Mill, John Dewey, William James, Bertrand Russell gibi İngiliz ve Amerikan filozoflarını Türkçe'de okuyabilmekteyiz. Günümüze gelince hemen bütün Batılı düşünürler birkaç yıl arayla dilimize çevrilmekte. Ancak Doğu klasiklerinin tümüyle çevirilerinin yapıldığını söyleyemeyiz. Bin asırlık fikir tarihimizin temelini teşkiletmiş olan bu eserleri dilimize kazandırmak sayıları günden güne artan ilahiyat fakültelerinin öncelikli işi olmalıdır. Ancak tam ve eksiksiz çeviri için de birkaç tane dili ve konuyu iyi bilmek gerekir. Türk düşünce hayatı tarihi boyunca toplumun siyasi çalkantıları içinde gelişmiş, yüzyıllar boyunca göç ve savaş hali yaşanılmış, bu yüzden fikir hayatının çoğu gündelik siyasal dalgalanmalara bağlı ve derinleşmekten uzak geçmiştir. Karşılaştığı bazı uygarlıkların düşüncelerine derinlemesine nüfuzetmek ve her yeni fikri bütünüyle kavramak olanağını bulamamıştır. Bu yüzden Tanzimat ve Meşrutiyet'te olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de fikir hareketlerinin zayıf kaldığını söyleyebiliriz. Düşünce etkinliklerimiz fikir tarihi bakımından yüzeysel olmaktan öte gidememiştir. Bunun sebebine gelince, İslam uygarlığı nasıl yüzyılı geçen uzun ömürlü ve verimli bir çeviri kurumuyla *(Beyt-ül Hikme)* Helen ve Hellenistik *(İskender sonrası Ortadoğu kültürleri)* uygarlıklarının fikir ürünlerini alıp işlemişse ve Avrupa da bu İslam uygarlığının ürünlerini yaklaşık ikiyüzyıl gibi bir sürede çevirerek özümlemeye çalışmışsa, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin de yeni ve özgün fikirler yaratabilmek için çeviri faaliyetini daha uzunca bir zaman sürdürmesi gerekirken bunu başaramamış ve kısa kesmiş olmasıdır. Bir ülkede zengin fikir ürünlerinin yaratılabilmesi o ülkede refah ve huzurun yerleşmiş olmasıyla

yakından ilgilidir. Toplumun bireylerinin sürekli göçler, savaşlar, devrimler ve yaşam mücadelesiyle uğraştığı ya da tek bir görüşe sıkı sıkıya bağlandığı dönemde derin fikri çalışmalardan sözetmek güçtür. Asıl sorun bağımsız bir kültürü ya da kendi özgün düşünce dünyasını yaratıp yaratamamaktır. Batı'nın taklitçisi olmak, onun ürünlerini kopyaetmek, onun gibi olmaya çalışmak bizleri aşağılık duygusuna sürükler ve kişiliksiz bireyler yapar. Aslında birşeyi izleyen onu asla geçemez; çünkü Batı her zaman bir adım önde olacağı için hep onun ardından gitmek, onun arkasına takılmak zorunda kalacaktır. Bütün mesele Batı'yı bir model olarak alıp onu geçmeyi gözealıp alamayacağımızdır. Bu nedenle Mustafa Kemal Atatürk, Türk ulusuna *"Muasır medeniyetler seviyesinin üstüne çıkmak"* görevini verdi. Ancak hâlâ Batı ile Doğu arasında kesin tercihini yapamamış görünen, *"Biz kimiz?"* sorusuna tam olarak yanıt veremeyen Türk ulusu, kötü yönetimler sonucu istenen mesafeyi alamamıştır. Oysa Japonya ve Çin örneklerinde gördüğümüz gibi bu uluslar kısa zamanda büyük mesafeler katetmişlerdir.

Bir ulusun tarihinde yaratıcıdevrimler yaratıcıdüşünceyle başlar; yaratıcı düşünce de sorunçözme becerisiyle, fikirözgürlüğüyle ve bağımsızlık bilinciyle ortaya çıkar. Türklerin tarihinde pekçok yaratıcıdevrim yaşanmıştır. Sosyoekonomik dinamikler ile tinsel ve ussal değerlerin birbirlerini karşılıklı olarak tetiklemelerinden yaratıcıdevrimler doğmuş ve bu devrimler de ulusların ilerlemesini sağlamıştır. Timur Rönesans'ı, 13. yüzyıl Anadolu Aydınlanma'sı, Fatih Rönesans'ı, II. Mahmud'un modernleşme girişimleri ile Atatürk devrimleri bu yaratıcıdevrim dönemleri arasında sayılabilir. Avrupa'da Rönesans, Reformasyon, Aydınlanma ve hatta Sanayi Devrimi bu tür bir entellektüel atılım dönemi olarak gerçekleşmiştir. İslam ülkeleri ve Osmanlı İmparatorluğu çağa en uygun dinsel yaşama tarzını araştıran, günlük yaşam ile dini yaşamı uzlaştırma yollarını arayan yorumlama yöntemi içtihat kapısını kapatınca, Avrupa'da gelişen bilim ve teknolojiye yabancı kalarak, bilim ve felsefeye dayalı dünya çapında bir uygarlığı inşaetme şansını ve fırsatını kaçırmış, hayalgücünden ve özgünyaratıcılıktan uzak kalmış, son dönemlerinde ise aktarmacılığa ve taklitçiliğe yönelmiştir. Modern Türkiye Cumhuriyeti bu çok köklü devrimleri çeyrek asır gibi kısa bir sürede gerçekleştirmeye girişmişse de henüz tamamlayamamış, büyük buluşlarda ve yaratıcılıkta, bilim ve teknoloji üretiminde önemli başarılara şimdilik imza atamamıştır. Osmanlı döneminde olduğu gibi genç Türkiye Cumhuriyeti'nde de tarih boyunca yenileşme ile bağnazlık, geleceğe inanç ile Osmanlı nostaljisi, dinden bağımsızlaşma ile dinsel geleneklere kayıtsız şartsız bağlılık, seküler tutum ile ortak bir dinci cephe,

akıl ile kalıplaşmış inançlar, devrim ile karşıdevrim, laiklik ile sofuluk, özgürdüşünme ile otoriteye bağlılık, seküler bilim ve felsefe yapma ile batıla inanma, budünyanın önceliği ile ötedünyanın önceliği, nihayet girişimci usçuluk ile tevekkülcü ruh hali arasında hep gidip gelmeler olmuş; bu ikircikli durumlar toplumda tedirginlik yaratmış ve zaman zaman durgunluklar yaşansa da tarihi bir zorunluluk gereği hep yenileşme ve ilerleme yönünde yolalınmıştır. Ancak geleceğin Türkiye'sinde özgür kişisel iradeye saygı duyulmadıkça, insan yaşamının değerine ve kadın erkek eşitliğine önemverilmedikçe, kutsal savaş gibi *(cihat ve şehadet)* terörü hortlatan dinsel dogmalar terkedilmedikçe, toplumun sınıfları arasındaki ayrılığı giderip dayanışmayı pekiştirmedikçe, şeriatı terkedip yeni bir din hukuku *(içtihat kapısını açarak)* kabuletmedikçe ve bütün inançlara saygı göstermedikçe bu ikircikli süreç sonbulmayacaktır. İşte bu çalkantılı akış içinde Türklerin kendilerine özgü orijinal bir sistem felsefesi geliştirememiş olduklarını; keşif ve icatlarda bulunamadıklarını; bilim ve teknolojide yaratıcı olamadıklarını; dünya kültürüne, İslamla tanışmasından sonraki başarıları hariç, kalıcı bir katkıda bulunamadıklarını; bilim ve felsefe alanında, İslam ortaçağı dışında, dünyaçapında âlim ve filozof yetiştiremediklerini üzülerek söylemek zorundayız. Ancak bu yargı Türklerin dünyatarihinde hiçbir işlevleri olmadığı, uygarlıklar arasındaki geçişlerde hiçbir şey yapmadıkları anlamına gelmez. Türklerin dikkate alınmadığı bir dünya ya da kültürtarihi her halükârda eksik kalacaktır.

Yazımızın başında sorduğumuz soruya dönecek olursak, evet bir Türk felsefesi vardır, ama diye yanıt verebiliriz. Ama bu felsefe yeterince sistemli ve düzgün, kalıcı ve özgün olamamış; sürekli değişen tarihi olaylar ve yaşanan gelişmeler kendine özgü nitelikleri olan bir düşünce dizgesini ortaya koyma ve geliştirme olanağı vermemiştir. Türk felsefesi tarihi boyunca daha çok din ile edebiyat ürünleri içinde kendine yer bulmuş, bağımsız ve özgür bir varlık kazanamamıştır. Çağdaş anlamda bir felsefe ise ancak Cumhuriyet döneminde ortaya çıkabilmiştir. Olgun ve özgün felsefelere, başka toplumlarca tanınmış filozoflara hâlâ sahipolabilmiş değiliz. Burada kabahati biraz da kendimizde aramamız gerekir. Çünkü Türk aydını herşeyi kendisiyle başlatmakta; kendisinden önce yapılanları hep küçük görmektedir. Bizden öncekiler bu alanda az birşeyler de yapmış olsalar, onları dikkate almamız gerekir. Yapılanların toplamı, yazılıp çizilenlerin birikimi üzerinden yola çıkmak sıfırdan başlamamızı engeller. Düşünmede devamlılık, bilmede süreklilik önemlidir. Kendisinden önce söylenenlere ve yazılanlara kulak asmayan Türk aydınları, yaşadıkları göçler ve savaşlarla sürekli bir düşünme etkinliği-

ni gerçekleştirememiş; davranışları, yapıpetmeleri ve alışkanlıkları devamlı değişime uğradığı için gelenek ve göreneklerinde de devamlılık ve uzunömürlülük olmamıştır. Düşünmede devamlılık yerine kopukluk, süreklilik yerine hızlı değişim kalıcı bir düşünme etkinliğine yervermemiştir. Yaratıcılık yerine taklitçilik ve aktarmacılık benimsenmiş, yaşam pratiği öncelik kazanmış; düşünme etkinliğine ve kuramsallığa fazla yerverilmemiştir. Büyük uygarlıkların aynı bölgede uzun asırlar sükûn içinde yaşamaktan kaynaklandıklarını biliyoruz. Türk kültürtarihi ise hep hareket halinde ve süreksizlik içinde geçmiş, *"nerede hareket, orada bereket"* anlayışı egemen olmuştur. Oysa tarih savaşçı toplumların uzun ömürlü olamadıklarını ve kalıcı bir uygarlık yaratamadıklarını bizlere göstermektedir. Yalnız Osmanlılar uzun asırlar aynı bölgede kalarak bir uygarlık oluşturabilmiştir. Ancak bu uygarlık da tipik bir Türk uygarlığı olmamış, çokkültürlülüğe dayanan bir uygarlık olmuştur. Toplum altyapı olarak Bizans kurumlarını örnekalmış, dil ve kültür anlayışı ve üstyapısı olarak da Arap ve Fars ürünlerini benimsemiştir. Batı dünyası 15. yüzyıldaki keşiflerle ulaştığı zenginlik karşısında ötedünyaya bağlı kalan ortaçağdan çıkıp budünyaya bağlanan yeniçağa girmiştir. Ekonomik zenginlik Avrupa'nın din anlayışında Reformasyon hareketini dayatmış ve köklü bir dönüşüm meydana getirmiştir. Osmanlı padişahları ise zenginliklerini değerlendirememiş; sürekli gaza ve fetih ile gelirlerini hep devamettirebileceklerine inanmış ve ortaçağ zihniyetinden bir türlü kurtulamamışlardır. Osmanlı aydın tipi evreni, başka dünyaları, hatta yanıbaşındaki Avrupa'yı hiç meraketmemiş; kendisini hep dünyanın merkezinde saymıştır. Felsefeye ve bilime itibar etmemiş, sanat dışında *(mimari, şiir, musiki, hatsanatı, taş işlemeciliği ve ağaç oymacılığı, halı ve kilim dokumacılığı)* sadece savaş araçları, yani silah teknolojisiyle ilgilenmiştir. Sonuç olarak İslamiyetten önceki Türk düşünürleri Çin ve Hint uygarlıklarının etkisinde kalmış; Budizm, Brahmanizm, Hinduizm, Taoizm ve Konfüçyüsçülük gibi yarı felsefi, yarı dinsel öğretilerden esinlenerek kendi devlet ve toplum yönetimi ile ahlak anlayışlarını çeşitli biçimlerde dilegetirmişlerdir. İslamiyet dönemine gelince Türk düşüncesi bu evrede İran ve Arap kültürlerinin etkisine girmiş; böylece Batı'ya hiç bitmeyecek olan seferi başlamış ve kendi düşünce dünyasında da bir yükselme olmuştur. Bizans'ın da etkisiyle temel kurumlarını oluşturmuş ve Batı ile yoğun ilişkisi de başlamıştır. Cumhuriyet dönemi modern Türk düşüncesine gelince bu evrede artık dinin etkisi azalmış, seküler bir dünyada bilim ve felsefe yolları yapma olanağı doğmuştur. Öncelikle Fransız, Alman ve İngiliz felsefeleriyle tanışma sonunda bilgi, değer, varlık konularındaki düşünceler aktarılmaya başlamıştır. Bugün

gerçek anlamında özgün bir felsefemiz olmamakla birlikte Avrupa ve Amerika'daki felsefe çalışmaları izlenerek hazmedilmeye çalışılmakta ve bazı yayınlar yapılmaktadır. Batılılaşmanın etkisiyle gerçek anlamda sistem felsefeleri henüz bizde ortaya çıkmış değilse de 21. yüzyılın eşiğinde Avrupa'da da felsefenin bir başıboşluk ve tekrarlama yaşadığı söylenebilir. Felsefenin en çok ihtiyaç duyulduğu bir çağda bu kadar ihmale uğraması düşündürücüdür. Felsefe öğrenilmez, yapılır denir; ama biz Türkler ne felsefe öğrenmeye ne de yapmaya yatkın insanlar gibi görünüyoruz. Bu biz Türklerin felsefe yapamayacakları anlamına gelmemelidir; her toplumun kendine özgü bir düşünme biçimi vardır. Yine de gelecekte daha kapsamlı ve özgün felsefelerin yapılabileceğine olan inancımızı koruyoruz. Çünkü insanlar varoldukça sorunlar da olacak; sorunlar varoldukça insanlar bunları çözmeyi düşünecekler ve felsefe yapacaklardır.

V- SONUÇ

İlkçağlarda felsefe genel olarak mitoslar ve batıl inanışlarla karışmış bir biçimdeydi. Ortaçağda bir filozofun geldiği ulusa dikkatedilmiyordu, toplumuna getirdiği yenilik ve katkılar önemli sayılıyordu. Avrupa ortaçağının ortak bilim ve felsefe dili Latince, İslam ortaçağının ise Arapça'ydı. Bütün düşünürlerin adları bile bu ortak kültürün etkisinde kalmış ve anadillerini neredeyse hiç kullanmamışlardır. Türkler ilkçağda tektanrılı sayılabilecek bir dine ve kam inancına sahipti; ortaçağda henüz gelişmemiş olan *"millet"* kavramının yerini *"ümmet"* kavramı aldığından bu dönemde çeşitli toplulukların ve kültürlerin etkileri altında kalarak anonim bir ürün ortaya koydular. İlkçağ ve ortaçağ Türk düşüncesinin temsilcilerinden Batılı anlamda filozoflar olmaları beklenmemeli, nasıl bir Çin düşüncesi, bir Hint düşüncesi kendi kültürüne özgüyse, Türk düşüncesi de kendi konargöçer kültürüne özgüdür. Belli bir yerde sürekli kalamayan, her daim hareket halinde bulunan, dinamik ve devingen bir toplum olarak Türk boylarında ilk gözlemlenen özellik sistemli bir felsefelerinin olmamasıdır; belli bir sistem felsefesine sahipolmayan bu boylar Batılı düşünürler gibi özgün bir felsefe de geliştirememişlerdir. Bu bir eksiklik sayılamaz; çünkü her toplumun düşünce biçimi kendi gereksinimlerinden ve anlayışından kaynaklanır. Selçuklu ve Osmanlı dönemindeki düşünürler, feodal toplum yapısının doğal bir sonucu olarak din ile felsefe birbirinden ayrılmadığı için, dinin baskın etkisi altında kalmışlardır. Ortaçağ Avrupa'sında ve İslam dünyasında herşeyin *"dinin hizmetkârı" (ancilla theologia)* olduğu anlayışı ege-

mendi. Neredeyse tüm kültür kurumlarını ve hatta toplumsal altyapıyı dinsel kurallar belirlemekteydi. Batı'da özel mülkiyet ilişkileri, kişisel girişimcilik ve özgürdüşünmeden payalma gibi ayrıcalıklar özgün ve düzenli bir düşünce sisteminin ortaya çıkmasına yaramış; Doğu'da karşılaşmadığımız sistemli bir düşüncenin varolmasını sağlamıştır. Batı'da bilgi, insan, dünya ve varlık sorunları öncelik taşırken, Doğu'da sadece din ve ahlak sorunları öncelikle elealınmıştır. İnsanların geçmişlerini araştırmaları bir sorumluluk anlayışı ile bilinci gerektirir; geçmişteki başarılar ve başarısızlıklardan, yapılan iyi ve kötü davranışlardan çoğu kez bir eziklik duyarak bunları araştırmaktan kaçınırız; yapıpettiklerimizi ve düşüncelerimizi anlamaya ve açıklamaya çalışmak bize zor gelir. Geçmişimizle dürüstçe hesaplaşmak her zaman geleceğimize yarar sağlayacaktır. Ortaçağ İslam dünyasındaki felsefe çalışmaları henüz uzmanlık sözkonusu olmadığı için astronomi, matematik, fizik, simya, astroloji, tıp ve edebiyat ile birlikte yapılmaktaydı. Bu konuların hepsi birarada elealınır, düşünürler hem din hem de sanat konularını birlikte değerlendirirlerdi. Bilimadamları da aynı biçimde *"ancilla theologiae"* anlayışı ışığında araştırmalarını yürütmüşlerdir. Şair olanlar ise duygu ve düşüncelerini değişik şiir formlarıyla vermeyi denemişler *(Nizamî, Nesimî, Fuzulî, Nabi);* divan şairleri hemen her konuya *(din, aşk, felsefe)* değinmişlerdir. Felsefe ve bilimadamları konularını dinin kuşatıcılığında ve öncülüğünde elealmışlar; kısaca tüm konular birbiri içinde incelenmiş ve konuların birbirinden ayrılması henüz gerçekleşmemiştir. İslam sözcüğü bir tür *"uluslararası"* kavramını ya da *"çokulusluluğu"* dilegetirmekteydi ve 16. yüzyıldan sonra Avrupa'da ortaya çıkacak olan ulusçuluk henüz gündemde değildi. Bu bakımdan ortaçağ Avrupa ve İslam düşünürlerinin milliyetini saptamak güçleşmiş, ümmet anlayışı Doğu'da herşeye sinmiş, her topluluğun başarıları birbirine karışmış ve birbirlerinden birşeyler alıp vermişlerdir. Ortaçağ Avrupa'sında filozofların milliyetinden, dinde birleşme ve bütünleşme olması nedeniyle, sözedemiyoruz. Türk düşünür ve bilimadamları bu yüzden çoğu kez başka uluslara ve kültürlere (Arap, İran) maledilmiştir.

Felsefe kültürü ile bir toplumun sürekli yerleşikliği arasında sıkı bir ilişki olduğunu yukarıda belirttik. Göçebe, konargöçer, belli bir toprağa yerleşememiş, ekip biçmeyen yani devamlı bir üretimi gerçekleştirmeyen ve kentleşmeyi sağlayamayan toplumlarda derin ve geniş düşünme, ayrıntılı düşünleme sözkonusu değildir. Düşünmenin dereceleri, düzeyleri bile onlarda henüz tam olarak ortaya çıkmamıştır *(meditasyon, spekülasyon, kontemplasyon, refleksiyon, fiksiyon, ideasyon)*. Türklerin tarihte uzun süre yerleşik kaldıkları dönemlerde, yerlerde ve ülkelerde

çeşitli kültür başarıları gösterdiklerini, sanatçı ve düşünürler *(Kamcılar)* yetiştirdiklerini *(Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Gazneliler, Karahanlılar)*; göç ve savaş halinde ise bu işlevleri yerine getirecek kimselerin çıkmadığını görüyoruz. Sürekli hareket ve eylem gerçekten derin düşünmeyi ve kültürleşmeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Nitekim Aristoteles, Herakleitos'un felsefesini eleştirirken, *"Değişende değişmeyenin bilgisini nasıl edinebilirim; hareket edende sükûnetin kavramını, devinimdeki devinmeyen düşünceyi nasıl bulup ortaya çıkarabilirim?"* diye sormuştur. Felsefe, olupbiten üzerinde durupdüşünme, yeniden görüpyorumlama ve değerlendirme olduğuna göre, Hegel'in de dediği gibi, önce birşeylerin olması ve sonra da onlar üzerinde değerlendirme ve düşünme yapılması sözkonusudur; çünkü *"Minerva'nın baykuşu alacakaranlıkta uçuşuna başlar"*; yani gün içinde herşey olupbiter ve günbatımında felsefeyi temsil eden baykuş olupbiteni görmek ve yorumlamak için uçuşa çıkar. Olmamış, bitmemiş bir konunun felsefesi yapılamaz; bu bakımdan felsefe ile sürekliliğin ve devinimsizliğin, yani dinginliğin yakın ilişkisi vardır. Toprağa yeni yerleşmiş toplumlarda sistemli bir felsefe ve düzenli bir bilimsel çalışma göremiyoruz; nitekim sürekli devinim içinde olan Ortadoğu ülkelerinde, bazı dönemlerin dışında *(Mısır ve Mezopotamya)*, yaygın bir felsefeye rastlamıyoruz. Bunda doğal olarak devamlı göçlerin ve savaşların etkileri olmuştur. Oysa Doğu'da Çin, Hint, İran uygarlıklarında kısa aralıklarla kesintiye uğramalarına ve dizgelilikten uzak olmalarına karşın bir felsefe geleneğinin varlığı dikkatimizi çekmekte. Bu kültürlerde din, ahlak ve felsefe birarada yürütülmeye çalışılmış, bazen de Batı'da *(Yunan, Roma)* görüldüğü gibi laik bir felsefe ortaya konulmuştur. İslam dünyasında ise dinden bağımsız, laik bir felsefe hiçbir zaman olmamıştır. Dinin koşullandırmasıyla oluşan ya da başka bir egemen güce bağımlı olan felsefenin özgür ve laik bir felsefe olduğu söylenemez. İslamfelsefesi, dinin etkisi sonucunda, kendine özgü bir metodolojiye sahipolamamış, bağımsız bir yol izleyememiş, bilimde de görüldüğü gibi, bağlantısız ve dağınık araştırmalardan biraraya gelmiş, sistemli olmaktan uzak kalmıştır. Sistem düşüncesinin olmadığı ve sürekli toplumsal değişim ve hareketin yaşandığı yerde felsefe, bilim yapılabilir mi? Özellikle felsefe dingin ortamlarda, hızlı değişmenin az yaşandığı yerlerde daha başarıyla yapılabilmekte; sükûnet bilginin oluşmasına yardımetmektedir. Değişende değişmeyeni yakalamak, çoklukta birliği elegeçirmek bu bakımdan her zaman kolay olmamıştır. Felsefe her türlü gereksinimin doyurulduğu, herşeyin oturduğu dinginlik ortamında yapılabilir ancak. Sürekli toplumsal çalkantı ve devinim içinde bulunulan bir ortamda bilim ve felsefe yapmanın olanağı yoktur. Yer-

leşik dönemlerde ise dinin ve batılinançların sultasının azalması; tam olmasa bile düşünme özgürlüğünün biraz olsun bulunması, saltık yönetim erkinin gevşemesi, felsefe yapmak için gerekli koşullardandır. Laik bir yaşam biçiminin olmadığı yerde felsefeye de yer yoktur. Müzikte çokseslilik ne ise felsefede de çokdüşüncelilik aynı şeydir; düşünmede demokrasi, çoğulculuk gelişmenin de ilk koşuludur. Laik bir ortamda din, felsefe ve bilim kendi çalışma alanlarına yönelirler; her alanda uzmanlaşma ve işbölümü yürütülür. Felsefe başlı başına bir uğraşalanı, meslek haline gelir ve bu alanda çalışanlar eserlerini artık şiir ve din gibi aracılara gerek duymadan doğrudan doğruya felsefe terimleriyle üretirler. Ortaçağda din herşeye yolgöstermekteyken yeniçağda kurulan üniversitelerle her disiplinde uzmanlaşma başlamış, sadece bu alanlarla uğraşan kimseler yetişmiştir. Fakülteler işte bu işbölümü nedeniyle kurulmuş, her alanın, örnekle felsefenin kuramsal ve pratik yanları elealınmış, teoriyle olduğu gibi yaşamla ilgili bağlantıları da araştırılmıştır. İnsanın varoluşu yalnız fiziksel bir oluşum değil, aynı zamanda düşünsel bir oluşum da olduğundan, kuramsal bir disiplin olan felsefenin yaşamla olan bağlantısı da dikkate alınmalı, düşünme ve eylemenin etkileşimi gözardı edilmemelidir. Çünkü insanlar ve toplumlar düşünceleri ve yapıpetmeleriyle varolabilmektedir.

Öte yandan her toplumun düşünme biçiminin kendi koşullarında somutluk kazandığı unutulmamalıdır. Türk düşüncesi önceleri doğaya bağlı, Gök Tanrı'ya inanan, Şamancı özelliklere sahip bir düşünceydi; İslami dönemde tektanrılı bir inanç aşamasına geldi ve her uygulaması dinsel hukuka göre ayarlandı. Seküler dönem olan Cumhuriyet aşamasıyla artık din ile toplum işleri ayrılmış, dine mesafeli laik bir devlet anlayışı egemen kılınmaya çalışılmıştır. İnanç insan ile Tanrı arasında geçen bir konudur; toplumun öteki kesimlerini ilgilendirmez. Ortaçağ Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde sanat, bilim ve felsefe tümüyle dinin güdümünde yapılmış, din tek belirleyici olarak görüldüğünden her disiplin *"dinin hizmetkârı"* gibi kabuledilmiştir. Günümüzde hâlâ bazı İslam ülkelerinde felsefe bağımsız bir disiplin olarak görülmemekte, din herşeyi belirlemekte ve tek karar mercii sayılmaktadır. Bir ortaçağ toplumu olan Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim, askerlik, bilim ve sanata ilişkin herşey, hatta savaşlar bile dini görüşe göre düzenlenmekte, her konuda din tek belirleyici sayılmaktaydı. Zaten o dönemde ilimden, din ilimleri *(hadis, tefsir, şeriat)*; felsefeden de fıkıh ve kelam anlaşılmaktaydı. Pozitif doğabilimleri ile seküler felsefeyi Osmanlı aydınları Tanzimat'tan sonra tanımaya başlamışlar ve bu alanlarda asıl I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde faaliyet gösterebilmişlerdir. Cumhuriyet dönemi Türk düşünürle-

ri Batı tipinde felsefe yapmaya yönelmişler, Batılı filozofları Türkiye'de tanıtmışlar, sistem ve yöntemin, yani formun Batı'dan, içeriğin ise bizden olmasına çalışmışlar ve Batı anlayışına en uygun felsefe denemeleri yazmışlardır. Bu bağlamda Ziya Gökalp, Fuad Köprülü, Adnan Adıvar, Emin Erişirgil, H.Z.Ülken, H.Â.Yücel, T.Mengüşoğlu, Macit Gökberk, Nusret Hızır, Sabahattin Eyuboğlu, Azra Erhat, Bedia Akarsu, İ.Tunalı, N.Uygur, İoanna Kuçuradi gibi adları sayabiliriz. Osmanlı devletinin bütün toplum kurumlarında olduğu gibi dinle ilgili kuruluşlarında da tavandan tabana doğru derecelenerek inen bir sıralıdüzen bulunmaktaydı, bunlar: en başta şeyhülislam, kazasker, kadı, müderris, naip (kadı vekili), kassam, şeyh, imam, hatip, müezzindi. Bütün sosyal kurumları İslam dininin ilkelerine göre düzenlenen Osmanlı devletinde ilim de dinsel bir nitelik taşımaktaydı. Hanefi mezhebinin öngördüğü ilim anlayışına bağlı olarak ilmin *(din ilimlerinin)* öğretildiği tek öğretim kurumu medreselerdi. İslam dünyasındaki *"Nakli ilimler"* ile *"Akli ilimler"* ayrımına denkdüşen bir ayrım ortaçağ Hıristiyan dünyasındaki kiliselerde ve yeni açılan üniversitelerde de vardı; buralarda şu dersler okutuluyordu: (*Yedi Bağımsız Sanat: Septem Artes Liberales*) iki gruba ayrılmaktaydı: *"Trivium" (Üçlü grup) (gramer, retorik, diyalektik); "Quadrivium" (Dörtlü grup) (aritmetik, geometri, müzik, astronomi).*

14. yüzyıl başında ilkin İznik'te, sonra da Bursa'da kurulan medreselerde okutulan bütün bilgiler Sünni inançlara dayalı Selçuklu medreselerinde öğretilen bilgilerin aynı ve devamıydı. Medreselerde okutulan dini ilimlerin anakaynağı ise Kuran'dı. İslam dininin temel kitabı olan Kuran, bütün İslam bilgilerinin en genel kaynağı ve en kesin ölçütüydü. Osmanlı medreselerinde ilim genellikle ikiye ayrılmaktaydı: 1) İslami ilimler *(fıkıh, hadis, tefsir, kelam)* ve 2) Dış kaynaklardan gelen ilimler *(tıp, aritmetik, astronomi, geometri, felsefe, mantık).* Bunlardan ilki anlatmaya ve anlamaya, yoruma ve açıklamaya dayanan ilimlerdi; ikincisi ise Mezopotamya ile Mısır ya da Yunan *(Hellenik)* ve Hellenistik dönem *(İskender sonrası)* kavimlerinin geliştirdikleri ilimlerdi. Bunların kaynağı akıl, deney ve gözlemdi; belli kavramların sınırları içinde sıkışıp kalan yorumlara bu disiplinler içinde yerverilmiyordu. İznik'te açılan ilk Osmanlı medresesinde (1330-32) bu ilimler belli bir düzen içinde okutulmaya çalışılmış, bu kurumun ilk hocası, müderrisi de Davud-i Kayserî (ölm. 1350) olmuştur. Mısırda öğrenim gören bu bilgin *Matla'u Husûsü'l Kilem fî Meani-i Füsûs'il Hikem* adlı eseriyle Osmanlı ülkesine tasavvufu sokmuş ve etkili olmuştur. Davud bin Mahmud Kayserî, İznik medresesinde çağın anlayışına göre tasavvuf ilmi ile tefsir okutuyordu; öğretim ise Kuran dili olan Arapça ile yapılmaktaydı. Zamanla kendi

içlerine kapanan dinadamları bir yenileşme korkusuna kapılmışlar, din elden gider kaygısıyla yenilikten nefret etmişlerdir (*Nefret-i teceddüt: Misonéisme*). Daha sonra zahit, nasih, vaiz özelliğindeki *"ulemayı rüsûm"* çoğalmış, çok bilen ama öğrendikleri arasında hiçbir bağlantı kuramayan bir âlimler sınıfı ortaya çıkmıştır. Bunlara göre öğrenmek demek başkaları tarafından bulunmuş ve zamanla alışılıp benimsenmiş bilgileri ezberlemek, sonuçları kafaya yüklemek demektir. Halk arasında söylenen *"ayaklı kütüphane"* deyimi de bunu anlatır. Kafalarındaki depoda benzeri bulunmayan her düşünce, her davranış ya da her bilgi günahtır, küfürdür, tehlikelidir. Otoriteye kayıtsız şartsız bağlılık, halife ve onun adına hükmeden emir sahiplerine mutlak boyuneğmek demek olan *"Ulû'l-emre itaât"* ya da *"kapıkulluğu"* anlayışı, Doğu toplumlarında özgürlüğün hiç düşünülmediğinin ve yaşanmadığının kanıtıdır. Dinsel hukuk demek olan *"Şeriat"* önünde *"insanların boynu kıldan ince"*dir ve *"şeriatın kestiği parmak acımaz."* İşte bu karanlık zihniyet mensuplarından *(obskürantistlerden)* Osmanlı çok çekecek ve imparatorluğun çöküşüne giden yolu bunlar açacaktır. Türklerin Arapça'dan türettikleri ve kölelik, kulluk anlamlarına gelen Arapça *"memlûkiyyet"* sözcüğünü *"Kölemenler" (Memlûklar)* döneminde kullandıklarını ve bu anlayışı benimsediklerini söyleyebiliriz.

İslamiyet öncesi Türklerin düşünce hayatı Ortaasya'da başlar; Tanrıdağları'nın güney ve kuzey kısımlarında yerleşmiş ilk Türklerle ilgili bilgiler, Çin kaynaklarına göre, yaklaşık İÖ 3000 yıllarına *(8000'lere götürenler de vardır)* kadar gitmektedir. İlk kez bronz alaşımını kullanmışlar, atı evcilleştirmişler, arabayı icatetmişler, oniki hayvanlı takvimi kullanmışlardır. Türkler hem Aralgölü civarındaki kavimlerle hem de Çin'le ilişki içindeydi. Türkler İÖ 11. yüzyılda Çin'e geldiklerinde burada Gökinancını tanıttılar. Uygurlar matbaayı kullandılar; yüksek bir entellektüel düzeye ulaştılar. İÖ 3000 ile İS 8. yüzyıl ortalarına değin Türkler yaşadıkları yerleşim bölgelerinde kültür değişimi için uygun bir ortam oluşturmuşlar; bilim, sanat ve felsefenin sınırlararası geçişiminde önemli bir roloynamışlardır. Çeşitli uluslardan aldıkları kültür ürünlerini başka uluslara aktarmakta hiç de cimri davranmamışlar, etkiledikleri gibi etkilendiklerini de saklamamışlardır. Bu dönemde düşünür adlarına rastlanmamasının sebebi büyük bir olasılıkla çalışmaların anonim biçimde yapılmış olması nedeniyledir. Bilindiği gibi Türkler İslam dinine girmeden önce Çin, Hint, İran, Roma ve Bizans *(Hunlar, Göktürkler, Avarlar)* uygarlıklarıyla temasetmişler ve bu kültür çevreleriyle alışveriş içinde olmuşlardır. Bu nedenle Türklerin varlık, evren, toplum, doğa, insan ve ahlak konularındaki görüşlerini anlamaya çalışırken, onların

Asya ve Avrupa'da çok geniş alanlara yayılmış bir kavimler topluluğu oldukları unutulmamalıdır. Bu bakımdan İslamiyet öncesi dönemde bir tek Türk toplumunun değil, çeşitli Türk toplumlarının düşünce ve görüşlerinden sözetmek doğru olur. Yine de İslamiyet öncesi Türk düşüncesinin ortak temel kavramlarından olan *"Atalar Ruhu", "Tengricilik", "Gök ve Yer Tanrı İnancı", "Mahayana", "Hinayana", "Taoculuk", "Kut", "Kam", "Gönül"* ve yaradılış efsanesi (*Bozkurt, Ergenekon*) gibi düşünceler öteki anlayışlarla bir uzlaşma denemesidir; Türkler farklı görüşleri de hoş karşılamışlar ve onları anlamaya çalışmışlardır. Ziya Gökalp'in de vurguladığı gibi Türk düşüncesi doğalcılığa yatkın, doğadaki canlılara özel bir önemveren, her anlayışa açık bir düşünceydi. Ancak sürekli bir devinim halinde olmalarından ötürü bulundukları coğrafyanın öteki kültürlerine yabancı kalmadıkları gibi zaman zaman da onlar tarafından asimilasyona veya entegrasyona uğratılmışlardır.

İS 8. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına değin süren İslamiyet dönemi Türk düşüncesine gelince, bu döneme böyle bir başlığın verilme sebebi dinin hemen her konuda yönlendirici olması nedeniyledir. İslam felsefesi, İslam kültür ve uygarlığının kendi içinden ve dışından gelen zorunluluklardan doğmuştur. İslam ya da İslamiyet sözcükleri, hem bir dini, hem de bu dinin ortaya çıkmasıyla doğan bir kültür ve uygarlık çevresini yansıtır; bu çevre içindeki her türlü felsefe etkinliğini dilegetiren terim de İslam felsefesi olarak adlandırılır. İslamfelsefesi Türk, Arap, İran, Afgan, Hint gibi çeşitli uluslardan ya da Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Sâbii, Zerdüşti *(Manikheist)* ve Nasturi gibi çeşitli dinlere mensup kişilerin yapmış oldukları bir felsefedir. Avrupa ortaçağında Latince, İslam kültür ve uygarlığının egemen olduğu ortaçağ ülkelerinde ise Arapça ortak bir kültür dili olarak kullanılmıştır. Ancak Arap dilinin bütün bu ülkelerde kullanılması İslamfelsefesini bir *"Arap Felsefesi"* yapmaz. Geniş bir içerikle dilegetirilmiş olan *"İslamfelsefesi"* terimi içerisinde kaynaklarını Mezopotamya, Mısır, Hellenik ve Hellenistik, Hint, İran, Bizans ve Türk uygarlıklarından almış, bazı durumlarda İslam dininin temel ilkeleriyle uzlaştırılmış, bazı durumlarda da onlara karşıt düşmüş, çoğunlukla Arapça yazılmış, Müslüman ve gayrimüslim olan, çeşitli dinlerden ve topluluklardan düşünürlerin yapmış oldukları her tür felsefe etkinliği anlatılmak istenmiştir. 8. yüzyıldan itibaren Abbasîlerle belirgin biçimde başlayan düşünsel ve bilimsel çalışmalar 10. yüzyıla doğru Türklerin yoğun biçimde yaşadıkları Horasan ve Maveraün-nehir gibi bölgelerde yoğunluk kazanmış ve buralarda birçok düşünür ve bilimadamı yetişmiştir. Merv, Merverüz, Belh, Nişapur, Semerkant, Harezm gibi kentlerde Türkler, yalnız kent kurmada, savaş tekniğinde ve devlet

politikasında değil, bilim ve felsefenin gelişmesinde de etkili bir roloynamışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Ahmed Yesevî, Hacı Bektaş Veli, Yusuf Has Hâcib, Kâşgarlı Mahmud, Nizam-ül Mülk, Farâbî, İbn Sinâ, Beyrunî gibi adlar bu gerçeği kanıtlamaktadır. 11. ve 12. yüzyıllarda yaşanan çeşitli olaylar sonucunda *(Haçlı Seferleri, İslamda Sünni-Şii ayrışması, Moğolların istilası, Gazalî gibi bazı İslam düşünürlerinin akla karşı görüşleri, İslamda ekonomik gelişmenin durması)* Gazalî'den bu yana Müslümanlara felsefe ve bilim yapmak neredeyse haram sayıldı; dolayısıyla Türklere de bu alanlarla ilgilenmek yasaklanmış gibi oldu. Bu nedenle Türklerin bundan sonraki entellektüel geleneklerinde bilim ve felsefe yeralmadı. Selçuklulardan sonra Osmanlılarda da önemli bilim ve felsefe çalışmaları pek görülmedi; bunda taassubun, bağnazlığın, dinin yanlış yorumlanmasının da büyük rolü vardı. Çünkü İslamiyetin başlangıcında yüksek düzeyde olan bilim ve felsefe faaliyeti neden daha sonraları geriledi? Yapılan bazı dinsel-düşünsel içerikli çalışmalar da Batı'da mistisizm diye adlandırılan tasavvuf *(dinsel felsefe ve edebiyat)* çerçevesindaydi. Bu yüzden Osmanlılarda dünyaya malolmuş bir bilimadamı ve filozofa rastlayamıyoruz. Bu nedenle geçmişin söylenceleriyle övünerek oyalanmak yerine geleceği düşünerek şimdi birşeyler yapmak, çağdaşlığa odaklanarak felsefe yapmak zamanıdır diye düşünüyorum.

Selçuklular ile Osmanlılar arasında devletin devamlılığı açısından yönetimde bir süreklilik olmuşsa da dönemden ve koşullardan kaynaklanan bazı farklılıklar da vardır. Selçuklular Sünni olmalarına karşın, İran ve Bizans'ın etkisiyle Şiiliğe hoşgörüyle bakmışlar ve dinde laisizme ve özgürlüğe daha yakın durmuşlardır. Selçuklu, Bizans ve İran'ın etkilerini taşırken Osmanlı Bizans ve Arap etkileri altında kalmıştır. Bir Türk ve Alevi-Bektaşi olan Şah İsmail'e karşı Çaldıran'da savaşarak (1517) bütün Şiilere cephe açan Yavuz Sultan Selim, pekçok Alevi ve Bektaşiye tehcir uygulamış, Anadolu'dan sürmüştür. Selçuklular henüz hilafeti almadıkları için din bakımından daha özgür olabilmişler; eski Türk geleneklerini *(Şamanizm, Kutçuluk)* ve tasavvuf felsefesini sürdürmüşlerdir. Osmanlılar ise bütün dünya Müslümanlarını temsilettiklerinden daha muhafazakâr, koruyucu ve laiklik karşıtı bir tutum izlemişlerdir. 13. yüzyılda Anadolu'da sosyal bir kalkışma ve siyasal bir kargaşa ile karşılaşıyoruz; Selçuklu devleti Moğol istilası nedeniyle çökmüş, devlet birtakım beyliklere bölünmüş ve Osmanlı İmparatorluğu da işte bu beylikler arasından çıkmıştır. Moğol istilasından kaçanlar ya da onunla birlikte Ortaasya'dan Önasya'ya göçenler arasında bulunan hikmet sahibi, bilge kişiler Anadolu'da eski inançlarıyla İslam inançla-

rını harmanlayarak yeni bir Türk kültürü oluşturmuşlardır. Düşünce tarihimize baktığımızda felsefe konu ve sorunlarının bazı durumlarda sanat ve din çalışmaları içerisinde elealındıklarını, sanatsal ve dinsel etkinliklere bağlandıklarını görüyoruz. Bu bir bakıma Doğu kültürlerinde felsefi düşüncelerin şiir, masal, hikmetli sözler yoluyla güzel söylenmesi geleneğinden, başka bir bakıma da yine bu düşüncelerin yalnız akla değil, aynı zamanda gönle ve duyguya da hitapetmesi kaygısından doğmuştur. Bu nedenle de kuramsal ve sistematik bir felsefeden çok pratik, edebi bir felsefeye yönelinmiş; buna tasavvuf inançları da eklenmiştir. Bu dönemin düşüncesi bu yüzden salt laik değildir; dinsel olduğu gibi dindışı ögeler de içerir. Aslında felsefenin, her toplumda görüldüğü gibi, bilgi, varlık ve değer alanlarında nasıl bütünü kucaklayıcı bir bilgi olması isteniyorsa, bu bilginin kendisi için ortaya konulduğunun bilincinde olan insanın da akıl, duygu ve inancın bütünleştirdiği bireysel bir yaşam durumunu yakalaması gerektiği kendiliğinden ortaya çıkar. İşte bu gerçekten hareketle, tasavvufa ilişkin bir içdeneyimden gelmekle birlikte bazı mutasavvıfların kavramlaştırarak dilegetirdikleri doğrular, kendi sistematik bütünlükleri içinde, insan, evren ve toplum üzerinde görüşler biçiminde felsefi açıdan değerlendirilebilir ve ulusal kültürümüz üzerinde olduğu gibi evrensel kültür yani uygarlık üzerinde de bıraktıkları izler ile etkiler bizden sonraki kuşaklara aktarılabilir. Bu cümleden olmak üzere 13. ve 18. yüzyıllar arasında yaşamış olan şu sanatçı ve düşünürleri pekâlâ elealıp ayrıntılı biçimde inceleyebiliriz: Ahmed Yesevî, Ali Şîr Nevaî, Mevlâna Celâleddin Rumî, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli, Şeyh Bedreddin, Hocazade, İbn Kemal *(Kemal Paşazade)*, Koçi Bey, Nabi. Bilimleri konularına göre sınıflandıran (*Mevzuat-ul Ulûm*) Taşköprülüzade; Aristoteles, İbn Sinâ ve Sühreverdi'den çeviriler yapan Yanyalı Esat Efendi ile bağnazlığa karşı çıkan ve dönemini eleştiren Kâtip Çelebi gibi düşünürlerimiz hakkında yeterli araştırmaların yapılmadığını, kapsamlı eserler verilmediğini burada tekraren vurgulamak isterim. 18. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için her bakımdan bir çöküşün gözlendiği dönem olmuştur. Avrupa'daki Aydınlanma hareketinin de etkisiyle Osmanlı'da yenileşmeye karşı duyulan gereksinim ve zorunluluk 1856'daki Tanzimat girişimini kaçınılmaz kıldı. Mustafa Reşit Paşa, Auguste Comte ile yazışmış, Yeni Osmanlılar ile birlikte *"Islahat Fermanı"*nı hazırlamış ve Gülhane Parkı'nda ilanetmiştir. Anadolu'da Tanzimat Fermanı sonucu 19. yüzyıl ile 20. yüzyılda ortaya çıkmış başlıca düşünce akımları şunlar olmuştur: Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık *(Avrupa değerlerine yönelme)*, Batıcılık-Türkçülük, Türk-İslam Sentezi (*Aydınlar Ocağı*), Anadoluculuk, Kadrocular, Yön Hareke-

ti, Sol Akımlar *(Marksist-Leninistler, Maocular, Demokratik Devrimciler, Avrupa Komünizmi, Yeşiller)*. Aynı dönemlerde yetişmiş başlıca düşünadamlarımız da şunlardır: Cevdet Paşa, Ali Suavi, Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Vefik Paşa (*Hikmet-i Tarih* dersleri verdi), Bursalı Tahir, Namık Kemal, Ziya Paşa (*Emile*'i çevirdi), Münif Paşa (*Muhaverat-ı Hikemiye*'yi yazdı), Ahmet Mithat (*Tarih-i Hikmet*'i yazdı), Mustafa Celâleddin Paşa, Süleyman Hüsnü Paşa, Şemseddin Sami (*Türk Dili Sözlüğü*'nü yazdı), Veled Çelebi, Şinasi, Hüseyinzade Ali Turan, Sadullah Paşa, Sadık Rıfat Paşa, Gaspıralı İsmail Bey ve başkaları.

I. Meşrutiyet döneminde felsefe ile daha yoğun ilgilenildiğini görüyoruz; bu dönemin düşünürleri arasında Baha Tevfik, Ahmet Nebil, Rıza Tevfik, Cavit Bey, Ahmet Şuayip, Musa Akyiğit, Beşir Fuad, İbrahim Ethem *(1895'te Descartes'ın "Discours de la Méthode"unu çeviriyor)*, Salih Zeki gibi adlara rastlıyoruz. II. Meşrutiyet döneminde de felsefeye daha yakından bakıldığını görüyoruz ve şu kimselerin adlarına rastlıyoruz: Abdullah Cevdet, Bedi Nuri, Ahmet Rıza, Mustafa Satı, felsefeci maarif bakanı Emrullah Efendi, Babanzade Ahmed Naim (*Mebadi-i İlm-ün-Nefis*'in yazarı), Hüseyin Cahit Yalçın, Ziya Gökalp, Necmettin Sadık, A.Mithat Metyo, Ali İhsan Bey, Muhiddin Birgen. Modernist İslamcılardan ise şunları sayabiliriz: Şehbenderzade Ahmet Hilmi, İsmail Hakkı İzmirli, Celâl Nuri, İsmail Fennî Ertuğrul, Ahmet Ali Aynî. Bunlardan başka geçiş dönemi düşünürleri olarak Subhi Ethem, Mehmet Şerif, Mehmet İzzet, Orhan Sadettin, Kerim Sadi, Sadrettin Celâl, Prens Sabahattin, Mehmet Ali Şevki, İsmail Hüsrev Tökin gibi adları burada yeniden anmam gerekir. Cumhuriyet dönemi tamamiyle Batı'ya dönük, laik bir toplum anlayışının egemen olduğu ve felsefeye uzmanca yaklaşıldığı bir dönem olarak karşımıza çıkar. 1923'ten itibaren yaşanmaya başlanan köklü devrimler ile toplumumuz hızlı bir dönüşüm süreci içine girmiş; 1928'de Latin alfabesi kabuledilmiş, 1930 yılında dildevrimi gerçekleştirilmiş, 1933'te üniversite reformu yapılmış ve çoğunluğu Almanya'dan olmak üzere hemen her alandan hocalar getirilmiştir. İstanbul'daki ilk felsefe bölümünden sonra Ankara'da da 1935 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi bünyesinde ikinci bir felsefe bölümü açılmıştır. Bu dönemin ilk kuşak felsefecileri arasında Konya'daki "Enerjetizm" hareketi içinde yeralan Naci Fikret ile Namdar Rahmi Karatay'ı; ayrıca İstanbul ve Ankara'da da Mehmet Emin Erişirgil, Avni Başman, Mustafa Şekip Tunç, Mehmet Refik, Hilmi Ziya Ülken, Suut Kemal Yetkin, Hasan Âli Yücel (*1938'de felsefeci ikinci maarif bakanı*), Hamdi Ragıp Atademir, Suat Baydur, Takiyettin Mengüşoğlu, Macit Gökberk, Halil Vehbi Eralp, Mazhar Şevket İpşiroğlu, Walther Kranz (1945-50), Hans Reichenbach

(1946-56), Ernst von Aster (1936-1948), Heinz Heimsoeth (1945-55), Nusret Hızır, Olivier Lacombe (1940-50), Necati Akder, Mehmet Karasan'ı görüyoruz. 1940-46 yılları arasında yoğun bir Doğu ile Batı klasiklerinden çeviri faaliyeti başlamış; 1945 yılında İstanbul'da *Felsefe Arkivi*, 1947 yılında da Ankara'da *Felsefe Araştırmaları Dergisi* olmak üzere üniversitenin çıkardığı iki akademik felsefe dergisi yayın hayatına başlamıştır. Felsefe çalışmaları artık yurtdışına çıkarak çeşitli Batı ülkelerinde doktoralar yapılmak, eserler yazılmak suretiyle uzmanlaşmaya doğru yönelmiş ve tam bir bilimsel düzleme oturmuştur. İslamfelsefesi, Doğu ve Batı felsefeleri, Türk düşünce tarihi gibi uzmanlık dallarına ayrılan konularda çalışmalar yapılmaya başlanmış ve eserler verme yolundaki felsefeciler yetişme sürecine girmişlerdir. Geçmiş kültür varlıklarımızı daha ayrıntılı biçimde ortaya çıkarabilmek için yapılacak daha pekçok iş vardır. Ülkemizde 1950'li yıllardan sonra yetişmiş ikinci kuşak felsefeciler arasında gördüğümüz Nermi Uygur, İsmail Tunalı, Bedia Akarsu, Hüseyin Batuhan, Teo Grünberg, Orhan Hançerlioğlu, Selahattin Hilav, Cemal Yıldırım, Necati Öner, Nihat Keklik, Mübahat Türker-Küyel, Kâmuran Birand gibi adlar telif ve çeviri çalışmalarıyla ilk özgün eserler veren kuşak olarak sayılabilir. Günümüze değin felsefede birkaç kuşak daha oluştuğunu söyleyebiliriz. Sonuç olarak Türklerin felsefe ve bilimde, şimdiye değin ulaşılan veriler ışığında, tarih boyunca ne yazık ki hep emeklediklerini ve bir türlü ayakları üzerinde duramadıklarını görüyoruz. Umarım bu yargı, yakın gelecekte yapılan ayrıntılı ve köklü araştırmalarla değiştirilir. Tarihte büyük devletadamları ve kumandanlar çıkaran, şairler ve mimarlar yetiştiren Türkler, felsefe ve bilim alanında uluslararası çapta ve önsıralarda yeralan önemli kişiler çıkaramamışlardır. Bunun başlıca nedeni de yüzyıllardır dinin yanlış yorumlanmasıyla toplumca dışa açılmadaki ve dışdünyayı tanımadaki isteksizliğimiz; meraketme ve araştırma bilincinden yoksunluk, düşünmeye olan ilgisizliğimizdir. Düşünüp taşınmadan, ölçüp biçmeden hiçbir işte yolalınamayacağına göre felsefenin önemi daha da ortaya çıkar. Cumhuriyetle birlikte dinin baskısından ve denetiminden kurtulmuş olabildiğince özgür bir toplumun kazanımları arasında işte bu felsefe ve bilim yapma ayrıcalığı da bulunmaktadır. *"Biz kimiz?"* sorusuna daha açık bir yanıt verebilmek için felsefenin uzun geçmişinden olduğu gibi, bilim ve sanattan da yararlanabiliriz. Ancak günümüzde çağdaşlaşma, cumhuriyet yönetimi, demokrasi ile rejimimizin kurucu felsefesi hiçbir tartışmaya açılmadan ve bu konularda taviz verilmeden çağdaş ülkeler düzeyine çıkmak için çalışmak ana hedefimiz olmalıdır. Türkler tarihleri boyunca ileri ile geri, sağ ile sol, laik ile dinci, Batı ile Doğu arasında

hep bir tercih yapmak zorunda kalmışlar ve her zaman yolayrımında bulunmuşlardır. Buna bir sonvermek ve tekyolun özgürlük içinde gelişme olduğunu kabuletmek ve aynı hedefe yönelmek zorunluluğu vardır. Türklerin kesin kaderi buna kararverdikleri zaman belirlenecektir.

Kaynaklar:

- Mevlâna Celâleddin Rûmî, *Mesnevi ve Şerhi*, Abdülbâki Gölpınarlı, IV Cilt, B.K.M.K.Y., İstanbul, 1973.
- Yunus Emre, *Divan*, Hazırlayan Abdülbâki Gölpınarlı, Der Yay., İstanbul, 1991.
- Fuad Köprülü, *Türk Halk Edebiyatı Antolojisi*, Ankara, 1967.
- Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler*, TDK, Ankara, 1965.
- Emin Özdemir, *Atasözleri Sözlüğü*, TDK, Ankara, 1968; *Deyimler Sözlüğü*, TDK, Ankara, 1972.
- Türker Acaroğlu, *Türk Atasözleri*, İletişim Yay., İstanbul, 1992.
- H. N. Orkun, *Yeryüzünde Türkler*, İstanbul, 1944.
- Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Toker Yay., 1995, İstanbul.
- G. Moravcisk, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, Ankara, 1938.
- Laszló Rásonyi, *Türk Kültürü Elkitabı*, Ankara, 1976.
- Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, Kabalcı Yay., İstanbul, 1986.
- Ernst von Aster, "Felsefe Tarihinde Türkler", *Belleten* 5-6, İstanbul,1938.
- Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yay., İstanbul, 1978.
- Mehmet Aydın, *Turkish Contributions to Philosophical Culture*, Erdem, Sayı IV, 1986, Ankara.
- Aydın Sayılı, *Turkish Contributions to the Historical Development of Science*, DTCF Dergisi, Ankara, 1977.
- Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973.
- Niyazi Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1983.
- Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği* (Kültür Tarihinin Kaynakları), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- F. H. Tökin, *Osmanlı Türklerinde Fikir Hareketleri*, İstanbul, 1951.
- A. Kaynardağ, B. Akarsu, C. Akdoğan, Y. Örnek, İ. Kuçuradi, *Türk Felsefe Araştırmalarında ve Üniversite Öğretiminde Alman Filozofları*, TFK, Ankara, 1986.
- *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay., İstanbul, 1984.
- *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi* (1861-1961), Ed. N. Kemal Aras, E. Dölen, O. Bahadır, TÜBA Yay., Ankara, 1997.

- Arslan Kaynardağ, *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.
- Betül Çotuksöken, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Öğretim ve Araştırma Alanı Olarak Felsefe*, TFK Yay., Ankara, 2001.

Diyalektik Mantık - Formel Mantık Bağlamı ya da İkideğerli Mantıktan Çokdeğerli Mantığa

Doğanın içine insan zihni tarafından kurulmuş olan mantıksal düzen, insanların hem doğruyu bilme olanak ve sınırlarını hem de beklenti ve çıkarlarını yakından ilgilendirir. İnsanoğlu kendi düşünce dünyasındaki düzen ve ilişkileri evrene de uygulamak istediği zaman mantık dediğimiz disipline gereksinim duyar. Galilei nasıl yer mekaniğini ortaya koymakla yeryüzü mantığını, Newton nasıl gök dinamiğini ortaya koymakla gökyüzü mantığını serimlemeyi denemişse, Engels de diyalektik mantık ile doğanın bir bütün olarak *"sav-karşısav-bireşim"* (*tez-antitez-sentez*) adımlarıyla diyalektik ilerleyişini elealmaya girişmiştir. Aslında doğada ilerleme değil, değişim ve oluşum vardır; ilerleme insanlığa ve dolayısıyla da tarihe özgüdür. Diyalektik mantık kavramı Aristoteles'e kadar geri gider. F. Solmsen, *Entwicklung der Aristotelischen Logik und Rhetorik (Berlin, 1929)* adlı eserinde, Aristoteles'in önce Topikler'de bir diyalektik mantığı, sonra İkinci Analitikler'de bir bilim mantığını ve nihayet Birinci Analitikler'de de gerek diyalektik gerekse bilime uygulanabilir bir formel mantığı geliştirdiğini önesürmüştür. Ne var ki Aristoteles'in temelinde *"özdeşlik"*, *"çelişmezlik"* ve *"üçüncü halin imkânsızlığı"* ilkelerinin bulunduğu klasik mantığı bugün kuantum mantığı ile aşılmıştır. Aslında onun *"doğru"* ile *"yanlış"*a dayalı ikideğerli mantığı daha 17. yüzyılda çokdeğerli mantığa doğru evrilmeye başlamıştı. Diyalektik mantık terimi yerine diyalektik düşünmeyi kullanmak daha yerinde olur. Çünkü diyalektik düşünme süreci doğanın bütün alanlarında geçerli bir keşif yöntemi olarak, ama ispat yöntemi olarak değil, kabul görmüştür; zira kanıtlama daha çok bilim alanında geçerlidir. Nesneler dünyasında *"tez ve antitez"* yoktur; kavramlaştırma süreci diyalektiktir ve yargıda bulunma (*endüksiyon, analoji, dedüksiyon, sezgi, inanç ve etik yargı*) gibi aktlar da *"tez ve antitez"* aşamasından geçerek

gerçekleşir. Mantık, bir anlamda, tümdengelimli *(dedüktif)* ve tümevarımlı *(endüktif)* kanıtlamalarla yolalır. Tümdengelimli kanıtlamalar, verilen bir önermeden ya da bir önermeler kümesinden *(yani öncüllerden)* yeni bir önermenin *(yani sonucun)* elde edilmesidir. Öncüllerin doğruluğunun kabuledilmesi durumunda tümdengelimli bir kanıtlamanın geçerliliğini, sonucun yanlışlığının çelişkiye yolaçması sağlar. Geçerli bir tümdengelimli kanıtlamanın sonucu öncüllerden zorunlu olarak çıkar. Tümevarımlı kanıtlamalar ise tekil olguları bildiren önermelerden genel kapsamlı bir sonucun eldeedildiği kanıtlamalardır. Tümevarımlı bir kanıtlamanın öncülleri ile sonucu arasında olasılığa dayanan ya da istatistiksel bir bağlantı bulunur. Bu nedenle de tümevarımlı kanıtlamalar daha çok doğabilimleri metodolojisi ile bilimfelsefesinin ilgi alanına girer. İnsan kendi düşünce dizgesini doğaya yine kendisinin yarattığı mantık aracılığıyla uygular. Başka deyişle insan doğayı kendi mantığının gücü ve kapsayıcılığı oranında algılar ve düzene sokar. Mantık, düşünmede düzen ile tutarlılık, kavramlar arası ilişkide denge ve uyum demektir. Tutarsızlık ile mantığı biraraya getiremeyiz; tutarsız bir düşünce mantıklı olamaz. Tutarsızlık çelişkiden farklı birşeydir; tutarsızlıkta birbiriyle uyuşmayan, birbirini tutmayan değerler, çelişkide ise farklı ve karşıt değerler sözkonusudur. Bugün artık düzensizliğin, kargaşanın *(kaos)* da kendine özgü bir tür yasa ve düzene sahip olduğunu *(kaokosmos)*, kaosun da bir denge içinde geliştiğini ve düzenin de kendi içinde bir düzensizlik, bir kargaşa barındırdığını (*kosmokaos*) biliyoruz. Kaos olgusu bugün artık çokdeğerli mantık ile açıklanabilmekte ve çoğulcu *(plüralist)* bir bakışaçısıyla yorumlanabilmektedir. Yine modern bilgisayarların dayandıkları ikideğerli mantık gerçek dünyanın belirsizliğini betimlemekte yetersiz kalmakta, onun yerine çok değerli puslu mantık *(Fuzzy Logic)* daha iyi seçenekler sunabilmektedir.

Düşünce tarihinde diyalektik yöntemin kurucusu sayılan Elea Okulu *(Parmenides, Zenon)*, felsefe sorunlarına salt kavramlara dayanarak çözümler aramış ve bu çözümleri karşıt anlamları dikkate alarak tartışmalı bir tabana oturtmuştur. Mantığın kaynağı olan bu okulun geliştirdiği diyalektik yöntemin başlıca özelliği, düşünme eylemini iki karşıt kavramı ya da varlığı yanyana getirerek sürdürmekti; bu iki karşıt nesne de Varlık-Yokluk, Birlik-Çokluk, Değişme-Değişmezlik bağlantısı içinde ortaya çıkmaktaydı. Bu karşıt kavram çiftlerinden biri olmadan öbürü düşünülemezdi. Elea Okulu'nun mantık öğretisi Varlığın Bir ve Bütün olduğu, yaratılmadığı, değişmediği ve kendisiyle aynı kaldığı ilkelerine dayanıyordu. Varlık-Yokluk ve kendi kendisiyle aynılık bağlantısından mantığın özdeşlik ve çelişmezlik ilkeleri ortaya çıkmaktaydı. Bu ilke-

lerin temeli de Birlik, Bütünlük ve Değişmezlikti. Görüngülerle *(fenomenlerle)* ilgili savlarını mantıksal bir Varlık kavramına dayandırdığı için metafiziğin kurucularından sayılan Parmenides'in düşüncesi böylece ilkçağın ilk büyük sistem filozofu Platon'u da etkilemiş oldu. Elea Okulu'nun geliştirdiği bu Birlik-Çokluk, Değişme-Değişmezlik, Devinim-Devinimsizlik, Özdeşlik-Çelişmezlik, Sonsuz Büyüklük-Sonsuz Küçüklük ilkeleri daha sonra Aristoteles mantığının temel kavramlarını oluşturacaktır. Bütün ilkçağ ile ortaçağ boyunca düşünmenin yasalarını içeren bir disiplin olarak benimsenen Aristoteles mantığı, Rönesans ve yeniçağda da deney bilimlerinden kaynaklanan yeni bir deneysel mantık *(Port Royal mantığı)* doğana kadar neredeyse binbeşyüz yıl egemenliğini sürdürmüştür. 19. yüzyılda G.W.F.Hegel, Parmenides'in bu diyalektik varlık öğretisini *(ontolojisini)* Herakleitos'un oluş ilkesiyle harmanlayarak yeni bir düzenlemeyle evrensel diyalektik yöntemi biçiminde kendi felsefesine uygulamıştır. Parmenides'in temellendirdiği Varlık ve Varlık Olmayan *(Yokluk)* sorunu 20. yüzyılda Martin Heidegger ve Jean-Paul Sartre tarafından yeniden elealınıp işlenmiştir.

Mantık disiplini Aristoteles'ten bu yana birçok değişime uğramış ve çağdaş bilgi haritasındaki yeri sorusu ister istemez belirsizliklerle dolu bir soruna dönüşmüştür. İlk ve ortaçağ felsefeleri, ikideğerli mantığa dayandıkları için dar bir açılıma sahipti. Yeniçağ ile birlikte *(Leibniz)* çokdeğerli mantık, felsefelerin temelinde yeralmaya başladı ve böylece açılımları da genişledi. Mantık önermeleri ve dizgeleri dışdünyanın kuruluş düzeninden farklı olamaz; yani dışdünyanın kuruluş özelliklerini biz ancak mantık sayesinde düzene koyar ve anlamlandırırız. Mantık önermeleri veya ilkeleri de içinde olmak üzere bütün zihinsel önermelerin bazı deney sonuçları karşısında gözden geçirilmeleri gerekmiştir. W. Heisenberg'in belirsizlik ya da belirlenemezlik *(indeterminizm)* ilkesini buluşu, kuantum mekaniğindeki buluşlar, kaos kuramı ve karşı madde bizi klasik mantığın özdeşlik ya da çelişmezlik ilkesi gibi temel yasalarını yeniden gözden geçirmeye ve gerekiyorsa terketmeye yöneltmiştir. Nitekim Albert Einstein, Niels Bohr ve Erwin Schrödinger gibi fizikçiler, deney verileri ile mantıksal düzenlemeler arasında kendiliğinden varolan birebir karşılıklılık bulunmadığını göstermişlerdir. W.Quine'in dediği gibi, *"Kuramsal olarak mantık, gözden geçirilmeye kuvantalar mekaniğinden ya da görelilik (Relativite) ile belirlenemezlik kuramlarından daha az açık değildir. Bu durumda amaçlanan bir dünya sistemidir."* Ona göre bilimin bütünlüğü deneysel anlamın birliğinden kaynaklanır. Mantığı deneyle ilişkilendiren bu anlayışa karşı Geach şöyle bir itirazda bulunmuştur: *"Fizik kuramlarının gelişmesinde ne olursa olsun mantığın*

temellerine dokunmamak gerekir. Çünkü mantık tatmin edici olmayan kuramları devirebilmek için bir kaldıraç hizmetini ancak böyle görebilir. Lavoisier, flojistik yandaşlarının, deneysel sonuçlardaki farklılıkları açıklamak için, flojistiğe değişik ve birbiriyle bağdaşmaz özellikler yüklediklerini ortaya koymuştu. İyi ki o sırada mantığı flojistik kuramına uyduracak biçimde eğip bükmeye yatkın mantıkçılar yokmuş!" Ancak bu durum birden fazla ve çokdeğerli mantıklara gereksinim duyulmasına bir engel değildir. Öyleyse bir tür ussal söylemler aleti olan mantığın (*Aristoteles)* görevi ve işlevi yalnızca çeşitli *"ussallık alanları"*nda kullanılan kanıtlama biçimlerini düzenlemekle mi yetinmek zorunda kalmalıdır? Örnekle kuantum mekaniği için *"kuantum mantığını"*, hukuksal kanıtlama için *"gerekim mantığını"*, doğanın diyalektiği için *"temporal ve diyalektik mantıkları"*, kaos kuramı için *"bulanık mantığı"* mı temellendirmelidir; yoksa tam tersine mantığa kuralcı bir değer tanımak, yani yanlış kuramları ortaya çıkarmak ve söküp atmak için Geach'in deyişiyle onu bir kaldıraç gibi kullanmak mı gerekmektedir? İşte temel sorun buradadır.

Bilimlerdeki gelişmeler, Thomas Kuhn'un da söylediği gibi, *"verili tek bir doğal ilişkiler kuruluşuna sürekli bir yaklaşma değil, belirli bir kuramın bakışaçısı çerçevesinde çok temelden değişimleri içeren süreçlerdir."* Eğer bilimin bir mantığı yapılacaksa bu çokyönlü değişimleri gözönünde bulundurmak zorunludur. Mantıksal bir doğruluk, içinde geçen sözcüklerin değiştirilmesiyle yanlış duruma getirilemeyen bir önerme mi olmalıdır? Veya mantıksal bir doğruluk, dünyamızın kuruluş biçiminden ya da bilimsel bilgilerden bağımsız mıdır veya bütün mümkün dünyalarda doğru mudur? Bu ve buna benzer sorulara yanıt verebilmek için ussal söylemler aleti olarak mantığın doğru çıkarım bilgisine erişebilmesi gereğine ya da söylemin ussal olarak kabuledilebilmesi için uyması gerekli bir şemalar topluluğuna ihtiyaç vardır. Bu şemalar topluluğu da dışdünyadan sağlanır; tutarlı bir şemalar topluluğu olarak mantık, matematikle gerçekliğin kesiştiği, ussallıkla doğanın buluştuğu yerde ortaya çıkar. Bu bağlamda diyalektik mantık ussal ve doğal bir süreç olarak görülebilir. Zamansal Değişme, Özdeşlik ve Leibniz Yasası bağlamında diyalektik mantığa baktığımız zaman şunu saptarız: Birşeyin *değişmesi* demek, bu şeyin farklı iki zamansal anda *aynı şey* olmaması demektir; eğer o aynı şey ise değişmiyordur. Aynılık olmadan değişme olamaz; farklı zamanlarda farklı *(bağdaşmaz)* özelliklerdeki şeyin aynılığı bu değişmenin tam özüdür. Zamanın akışı içinde değişmeleri ve değişmezlikleri sergileyen kendisiyle özdeş birşey kendi *tarihini* oluşturur ve bu tarih, bütün zamanlardaki durumunu kendi varoluşu süresi boyunca belirginleştirerek, zamansallaştırılmış bir betimleme dizisi aracılığıyla sunulur.

Değişme tartışmasındaki anahtar ifade biçimi şöyle gelişir: t zamanında Φ özelliğine sahip olan şey, *t*[zamanında Φ özelliğinden yoksunolan şeyle aynı şeydir. Bu ifadenin kontekstinde üç şey belirtilmiştir:

$$\Phi x$$
$$\sim \Phi y$$
$$x = y$$

Fakat bu bağdaşmaz, çelişik bir üçlü gibi görünmektedir ve Leibniz Yasası'yla aynı şeydir, yani onunla birdir:

$$x = y \leftrightarrow (\forall \Phi)(\Phi x \equiv \Phi y) \quad \text{(I)}$$

Ancak buradaki güçlük gerçekten daha çok görünüştedir. Zaman faktörünü işin içine sokmayı seçtiğimiz ve zaman ögesinin tümüyle ihmaledildiği bir çözümlemeyi hâlâ vermekte ısrarettiğimiz için sadece tereddüde düştük. Oysa geçerli, aktüel durum yukarıda betimlendiği gibi değil, daha çok şöyledir:

$$(\Phi - at - t)\, x$$
$$(\Phi - at - t')\, y$$
$$x = y$$

Temel olan Leibniz Yasası'ndan çelişki çıkarımlayamayız; fakat sadece mükemmel bir zararsız çift elde ederiz:

$$(\Phi - at - t)\, x$$
$$(\Phi - at - t')\, x$$

Konunun bu türlü işlenişi, bizim Leibniz Yasası'nın sıradan zamandışı versiyonunu, eşyanın özelliklerini zamansallaştırmak suretiyle elde tutmamızı sağlar; başka deyişle, *"kırmızıdır"* gibi tamamiyle betimsel niteliklerden *"x-gününde kırmızıdır"* gibi bir *(Φ – at – t)* tipinin açıkça zamansallaştırılmış özelliklerine gitmek suretiyle bu ifadeyi elde ederiz. Burada biz Leibniz Yasası'nın klasik, zamandışı versiyonuna bağlı kalı-

yoruz; ama aynı zamanda eşyanın özelliklerinin klasik olmayan, zamansallaştırılmış bir kavranışını da benimsemiş oluyoruz. Başka deyişle söz konusu Φ , Ψ vb nitelik değişkenleri şimdi zamansal olarak belirginleştirilmiş, özgülenmiş –ve böylece fenomenolojik olmayan– niteliklerin bu değiştirilmiş alanı üstüne yerleştirilmek üzere elealınmıştır.

Şimdi bilgilenme bağlamında tercih edilebilir bir süreç Leibniz Yasası'nın açıkça zamansallaştırılmış bir versiyonunu yeniden oluşturmaktır:

$$x = y \leftrightarrow (\forall\, \Phi)\,(\forall\, t)\,[Rt\,(\Phi\, x) \equiv Rt\,(\Phi\, y)]\,(\mathrm{It})$$

Burada niteliklerin klasik, zamandışı kavranışını saklı tutuyoruz; fakat yasanın kendisini zamansal bir formata dönüştürüyoruz. Bu sürecin iki avantajı vardır: (1) zamansal referans ögesini açık ve belirtik kılar; (2) bir niteliğin klasik, zamandışı kavranışını alıkoymamızı sağlar. Böylece, *"Nesne iki farklı zamanda aynı özelliğe (örn. Isı) sahip oldu"* türünden standart ifadelerin uygunluğu da korunmuş olur. Kuşkusuz fenomenolojik *(yani olgusal)* olmayan *(ve özellikle de zamansal bakımdan karışık)* nitelikleri değişkenlerimizin sırasına yerleştirmede ısrarcı olursak o zaman (I) ile (It) ölçütlerimiz ayırdedilemez; bütün niteliklere herhangi bir zamanda ortak biçimde sahip olan bireyler onların hepsine bütün zamanlarda ve gerçekte zaman dışında; ve bunun tersi biçimde de sahip olacaklardır.

20. yüzyılda mantık deyince formel mantık akla gelmekte, bununla da doğru düşünmenin yapısı, kuralları ve işleyişi anlaşılmaktaydı. Geleneksel formel mantık, düşünmenin içerik bakımından doğruluğunu değil de, biçimsel bakımdan doğruluğunu gözönünde bulundurmakta, böylece düşünme biçimlerinin bir çözümlemesini yapmaktaydı. Verilmiş önermelerden kalkarak başka önermelerin çıkarımlanmasının kurallarını saptamayı deneyen formel mantık iki temel bölüme sahipti: Önermeler mantığı ile yüklemler mantığı *(bağıntı mantığı)*. Önermeler mantığı, bu mantığın değişmezlerinin kuramıdır; bunlar da, değilleme, bağlaç, seçenek, içerme, denklik olarak sıralanır. Bunun üstünde de tek ya da çokdeğerli bağıntı ya da yüklemler mantığı yeralır. Özellikle 19. yüzyılda enine boyuna işlenen bir kavram olarak diyalektik *(mantık)* ise, genel anlamda değişen gerçeklikteki çelişmeleri ortaya çıkararak incelemeye ve bu çelişmeleri aşmanın yollarını aramaya dayanan bir tür akılyürütme yöntemidir. Diyalektik kavramı felsefetarihinde pekçok fi-

lozof tarafından farklı biçimde işlenmiş ve farklı anlamlar kazanmıştır. Başlıca konuları kavramların ilişkileri, geçişimleri ve diyalektik karşıtlıklar olan çağdaş diyalektik mantık anlayışına göre, mantıksal akılyürütme, doğanın diyalektiği ile bilimsel bilgikuramı örtüşürler. Başka deyişle düşünme yasalarıyla işleyen düşünsel süreç, diyalektik mantıkta, doğayasalarıyla işleyen doğal süreçle birlikte çalışır. Düşünsel ve doğal süreç, mantık ile evren arasındaki koşutluk, diyalektik mantığın temelini ve içeriğini oluşturur. Formel mantık nasıl önermeler, yüklemler, bağıntılar ve kavramlar arasındaki kapsamlı ilişkilerin yapısal bir kuramı ise, diyalektik mantık da bunların doğayla bağlantılı içlemsel ilişkilerini araştırır. Bu bakımdan modal mantık, temporal mantık ve puslu mantık, diyalektik mantığın dayandığı alanlardır diyebiliriz.

Bütün doğa olgularının temelinde maddenin devinimi bulunur; devinim ise apaçık bir çelişmedir. Hareket halindeki bir cismin belli bir anda belli bir yerde bulunup bulunmadığı bize sorulacak olursa, bu soruya formel mantığın özdeşlik ilkesine, yani *"A, A'dır; A-değil, A-değildir"* ilkesine dayanarak yanıt veremeyiz. Çünkü hareket halindeki bir nesne, aynı zamanda hem belli bir yerde bulunur hem de o yerde bulunmaz. Şu halde bu nesne, *"çelişme mantığı"* lehine çürütülemez bir kanıt olur ve bu mantıktan yana olmak istemeyen bir kimse de, Elalı Zenon'la birlikte hareketin duyuların bir aldatmacasından başka birşey olmadığını savunmak zorunda kalır. Hareketi yadsımayan herkese şu soruyu sorabiliriz: Varlığın temel olgusuyla, yani hareketle çelişen düşüncenin bu *"temel yasa"*sı hakkında ne düşünmemiz gerekir? Burada şöyle bir ikilem karşısında bulunduğumuz söylenebilir: Ya formel mantığın temel ilkelerini kabulederek hareketi yadsıyacağız ya da hareketi kabuledip formel mantığın temel ilkelerini yadsıyacağız. Acaba bunları bağdaştırmanın, bu ikilemi aşabilmenin bir yolu bulunabilir mi? Burada şu noktaya dikkat etmek gerekiyor: Hareketsizlik nasıl hareketin özel bir haliyse, formel mantığın yasalarına, yani düşüncenin temel ilkelerine uygun bir özellik de aynı biçimde diyalektik düşüncenin özel bir halidir ve bu iki düşünme tarzı birbirini tamamladığı oranda Varlık, Tarih ve Düşünce alanı tam olarak bilinebilir. Şimdi formel mantığın şu klasik üç ilkesini görelim:

I) Özdeşlik İlkesi *(Principium identitatis)*: *"A, A'dır"* ya da *"A ≡ A" (Omne subiectum praedicatum sui est).* Birşey, aynı uzay ve zamanda, kendisinin aynıdır; kendisinden başka birşey değildir.

II) Çelişmezlik İlkesi *(Principium contradictionis)*: *"A, A-değil aynı olamaz."* Birşey kendisinin karşıtıyla aynı olamaz. Bu, birinci ilkenin değillenmiş biçimidir:

$$(A \equiv A) \equiv (A \vee A) \equiv [(A \wedge A)]$$

III) Üçüncü Halin Olamazlığı *(Üçüncü Şıkkın Dışlanması)* İlkesi *(Principium exclusi tersii):* İki çelişik önerme birbirini karşılıklı ve sürekli olarak dışarıda bıraktığından, bunların ikisi birden doğru olamaz. Gerçekten de ya *"A, A'dır"* ya da *"A, A değildir."* Eğer bu iki önermeden ilki doğru ise, ikincisi yanlış; ikincisi doğru ise, birincisi zorunlu olarak yanlıştır. Bu iki şık birarada düşünülemez; bunlardan yalnız biri doğrudur. Ayrıca üçüncü şıkkın imkânsızlığı ilkesi ile çelişmezlik ilkesini şu mantık kuralı içinde birleştirebiliriz:

$$[(A \wedge A)] \equiv (A \vee A)$$

Bu ifadeyi şu biçimde açıklayabiliriz: Belli bir özelliğin belli bir nesneye ait oluşu hakkında sorulan iyice belirlenmiş ve tam anlamıyla anlaşılmış her soru, *"ya evet ya da hayır"* diye yanıtlanmalı ve *"hem evet hem de hayır"* diye yanıtlanmamalıdır. Bu kural klasik mantığa göre herhangi bir itiraz kabuletmez; ancak eğer bu kural doğru ise, diyalektik düşüncenin ifadesi olan, *"evet, hayırdır; hayır, evettir"* ifadesi, yani

$$[(A \wedge A) ; (A \wedge A)]$$

formülasyonu yanlış demektir. Herakleitos, Hegel, Marx ve Engels gibi filozofların bu ifadeyi, yukarıda değindiğimiz üç temel düşünce ilkesine sıkıca bağlı ve alışılagelmiş formel mantığın *"evet, evettir; hayır, hayırdır"* yani, *(A, A'dır; ~A, ~A'dır)* ifadesinden daha doyurucu bulmuş olmalarının sebebini, problemi daha yakından inceleyerek araştırmayı deneyelim.

Hemen şunu söyleyeyim ki bu filozoflar diyalektik mantığı, doğanın işleyişini açıklamak için bir araç olarak kullanmayı denediler. Diyalektik mantığın, hareketi, oluşu, başka deyişle değişmeyi açıklayan bir düşünme dizgesi olduğunu biliyoruz. Formel mantık, olguların süreç ve ilişkilerini açıklarken özdeşlik ilkesini kullanır. Diyalektik mantığın benimsediği çelişme ilkesi, aslında formel mantığın kullandığı özdeşlik ilkesine aykırı değildir. Ancak bunların kullanıldığı bağlamlar farklıdır. Çelişme ilkesi yalnızca oluşun açıklanması için diyalektik mantıkça kullanılan bir ilkeyken, formel mantık özdeşlik ilkesini temele almadan

bir önerme kuramaz. Aslında özdeşlik ilkesi, çelişmezlik ilkesinin bir özel hali olarak düşünülürse, diyalektik mantıkçılar tarafından da örtük biçimde benimsenebilir. Yalnız bu durum değişmenin paranteze alındığı hallerde geçerlidir. Formel mantıkta (*geleneksel ya da klasik mantık*) özdeşlik ilkesi, *"birşey aynı zamanda ve mekânda –değişmenin olmadığı kabuledili yor!– kendi kendisiyle aynıdır"* biçiminde dilegetirilirken, diyalektik mantıktaki çelişme ilkesi, *"birşey aynı zamanda ve mekânda kendi kendisiyle aynı değildir (çünkü değişime uğramıştır!)"* biçiminde ifade edilir. Bu ifadeleri formüle edecek olursak:

Formel *(klasik)* mantıkta: $(A \equiv A)$ ya da $(A \wedge A) \equiv Y$

Diyalektik mantıkta: $(A \wedge A) \equiv D$ ya da bu ifadeyi genelleştirirsek:

$$\forall (x)\, P(x) \wedge \exists (x)\, P(x) \text{ veya}$$

$$(A \wedge A) \equiv B \leftrightarrow (B \wedge B) \equiv C \leftrightarrow (C \wedge C) \equiv D \leftrightarrow \ldots\ldots$$

Diyalektik mantığın temel ilkesi olan çelişme ilkesi, mantık düzleminde kalınıp da olgular alanına çıkılmadığı zaman, tutarlı ve geçerli önerme kurma olanağını ortadan kaldırır. Yeni önermelerin kurulamadığı diyalektik mantıkta, sağlam bir dizge oluşturulamadığı gibi yasa da oluşturulamaz; çelişme ilkesi salt mantık alanından çok varlık, yani doğa olguları, tarih ve toplum alanlarıyla ilintilidir. Diyalektik mantıktaki çelişme ilkesi bize şunu der: *"Birşey aynı zamanda ve mekânda kendisiyle aynı değildir."* Çözümleyeceğimiz örneği eğer toplumdan alacak olursak, aynı toplum F özelliğini ve ~ F özelliğini aynı anda taşır demektir bu:

$$\underbrace{F\,x}_{D} \wedge \underbrace{F\,x}_{D} \equiv D$$

Ama bu ifade standart klasik mantıkta yanlıştır; çünkü burada ayrı zamanlarda bir toplum F ve ~ F özelliklerini taşıyabilir, yani:

$$\underbrace{F(x, t_0)}_{D} \wedge \underbrace{F(x, t)}_{D} \equiv D$$

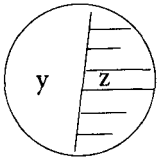
Ancak diyalektik mantığın savı bu değildir; onun tezi şudur: *"Aynı toplum F özelliğini ve ~F özelliğini aynı anda taşır"*, yani:

$$\underbrace{F(x,t)}_{P \blacksquare D} \wedge \underbrace{F(x,t)}_{P \blacksquare D} \equiv D$$

Buradan da $P \wedge : P \equiv D$ sonucu çıkar. Oysa çıkarımlanan bu sonuç formel mantık açısından yanlıştır; bu sorunun iki türlü çözümü olabilir:

I) Parçalar halindeki toplum aynı anda iki ayrı özelliği herbir parçasında ayrı ayrı taşıyabilir, şöyle ki:

x toplumu, y ve z özelliklerine ayrı ayrı sahipse, o zaman:

x = toplum x = y + z ise,

$$\underbrace{F(y,t_1)}_{P \blacksquare D} \wedge \underbrace{F(z,t)}_{P \blacksquare D} \equiv D$$

ifadesi yazılabilir ve bu durumda da $P \wedge P \equiv D$ ifadesi artık formel mantık bakımından çelişme sayılmaz.

II) Çelişme ilkesinde, olanak ve gerçekliğin ya da gizilgüç *(potansiyel)* ile eylemliliğin *(aktüel)* birlikte varolması. Örnekle gerçekte kapitalist olan bir toplum, gizilgüç olarak sosyalizmi de içinde taşıyabilir ve buna karşılık eylemsel olarak sosyalist olan bir toplum da içinde bir olanak olarak kapitalizmin tohumlarını taşıyabilir; aynı anda ve aynı yerde kendinden başka olanın gerçekleşmesini sağlayabilir. Toplumun mantıksal yapısını irdeleyen filozoflardan Aristoteles ile Hegel bu çelişik durumu görmüşler ve işlemişlerdir. Aristoteles mantığının temelini oluşturan bu olanak-gerçeklik *(potansiyel-aktüel)* sorununda şu nokta önem taşır: Herhangi bir yapıda gizilgüç olan, gerçekleşmesi mümkün olan olanaklar çoktur; ancak bu durum yüzdeyüz bu olanakların gerçekleşe-

ceği anlamına gelmez ve böyle bir gerçekleşme zorunlu değildir, olumsal *(kontingent)* ya da rastlantısal *(random)* olabilir. Gerçekleşmesi mümkün olan pekçok sayıdaki olanaklılıklardan yalnız biri eylem haline gelebilir, yani gerçekleşebilir. Örnekle kapitalist bir toplum, içinde tohum halinde yalnız sosyalizmi taşımakla kalmaz; aynı zamanda faşizm, anarşizm, konservatizm ve nasyonalizm gibi daha başka çeşitli rejimlerin tohumlarını da taşıyabilir. Bunlardan ancak birisi gerçeklik kazanırken, öbürleri gizilgüç olarak saklılıklarını sürdürür. Eğer değişme dediğimiz olgu kendi içinde tohum halinde, yani potansiyel olarak, hiçbir şey taşımasaydı, ne başka birşeye dönüşme olabilirdi ne de sonuç olarak devinim ve değişmeden sözedebilirdik. Antikçağın *"Hiçten hiç çıkar" (Ex nihilo nihil fit)* ve ortaçağın *"Doğa sıçrama yapmaz" (Natura non facit saltus)* anlayışlarıyla Darwin'in evrim kuramının bu çelişkileri bağdaştırarak aşma, değişerek dönüşme görüşlerini destekleyen ilkeler olarak algılayabiliriz. Öte yandan günümüzde mikrofizik ve astrofizik alanlarında varlıkları üzerinde tartışılan karşımadde, karşıenerji gibi kavramlar ile atomaltı dünyanın çelişik ve farklı ögeleri bizi bu konularda daha çok araştırmaya yapmaya ve düşünlemeye *(reflexion)* itmektedir.

Diyalektik mantığı toplum örneğine uyguladığımızda bir toplumun aynı zamanda ve mekânda en az iki ayrı özelliği *(daha fazla da olabilir)* kendi içinde taşıdığını görüyoruz. Kapitalist düzen aynı zaman ve mekân içinde toplumcu ögeleri, sosyalist toplum da aynı zaman ve mekân içinde kapitalist ögeleri içinde barındırabilmektedir. Başka deyişle toplumun emekçi kesimi onun toplumcu ögesidir; bu öge bir t_0 zamanındayken güç bakımından çok küçüktür; zamanla bu güç artar ve bütün toplum düzenini kaplar, göreli olarak yeni bir toplum düzenine dönüşür. Ama bu her zaman böyle olacak demek değildir, olmayabilir de. Yine böyle bir oluş süreci içinde ortaya çıkan toplumcu düzenle de iş bitmez; bu toplumcu düzen de kendisiyle çelişen, kendisine karşıt olan ögeleri içinde geliştirir. Bu ögeler de zamanla güçlenerek önplana geçerler ve yeni, başka bir toplum düzeni yaratabilirler. Diyalektik mantık ilkelerine göre buna benzer bir oluş süreci, tarih, doğa gibi bütün öteki alanlar için de geçerlidir. Şimdi diyalektik mantığın ya da metodolojinin diyalektik oluş sürecine ilişkin temel yasalarını incelemeye geçelim:

I) *Evrensel Etkileşim Yasası*: Doğada ve toplumda herşey herşeyle ve herkes de herkesle karşılıklı bir etkileme, yani etkileşim *(interaction)* içindedir. Ayrıca her tek birim de kendi içinde çelişiğini taşır; bu çelişiğini taşıma da a) bütün-parça biçiminde, b) gizilgüç-etkin eylem *(potansiyel-aktüel)* biçiminde olur.

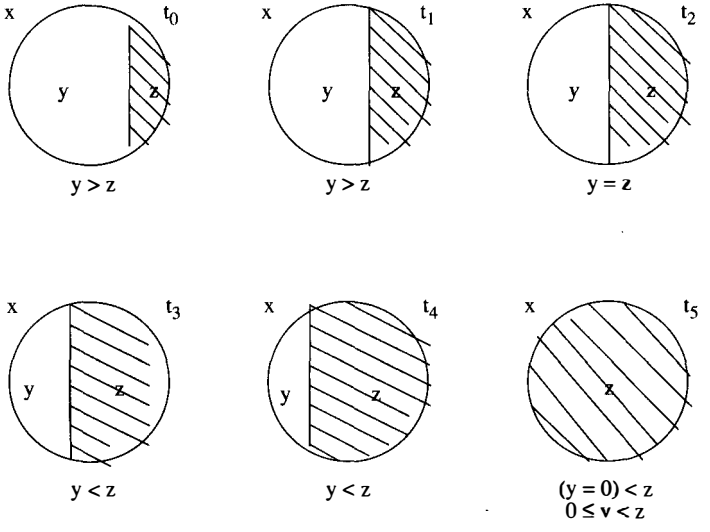
II) *Evrensel Hareket Yasası*: Herşey devinim içinde zamanla kendi çelişiğine dönüşür.

III) *Çelişkinin Birliği Yasası*: Devinim içindeki özdeşlik ilkesi; "Evet ve Hayır"ın, " - ve + "nın, "doğru ve yanlış"ın birliği ilkesi; Doğu'ya giden yol aynı zamanda Batı'ya giden yoldur da.

IV) *Nicelikten Niteliğe Dönüşme Yasası (Sınırlar Yasası)*: Niceliğin artmasıyla herhangi birşey yeni bir nitelik kazanır.

V) *Helezon (Spiral) Biçimindeki Gelişme Yasası*: Burada bütün ögeleri içinde toplayan devinimsel bir aşma söz konusudur.

Şimdi *Evrensel Etkileşim Yasası* çerçevesinde, her tek birimin bütün-parça biçiminde kendi içinde çelişiğini taşıdığını savlayan diyalektik oluşa bir örnek verelim. t = zaman ve x = mekân içinde şöyle bir oluşum söz konusu olsun:

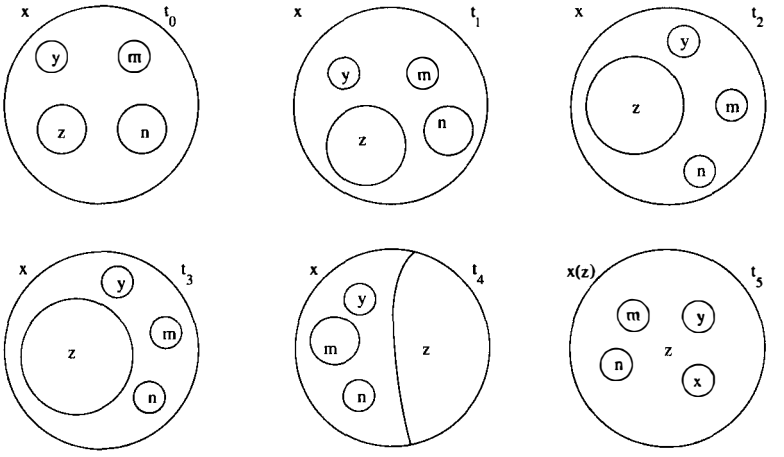
Bu şematik gösterimi formüle edersek:

$(x = y + z) \wedge (F y \wedge Fz)$'yi elde ederiz. İfadenin kapsamını genişletirsek:

$\exists yt\ \exists xt\ \{[xt = (yt + zt)] \wedge (F yt \wedge Fzt)\}$ sonucuna varırız.

Şimdi de *Evrensel Etkileşim Yasası* çeçevesinde her tek birimin olanaklılık-gerçeklik *(potansiyel-aktüel)* biçimi içinde kendi çelişiğini taşıdığını savunan diyalektik oluşa bir örnek verelim. Burada aynı zaman ve

mekân içinde yeralan farklı ögelerin değişim süreçleri sözkonusu edilmekte. Gizilgüç-etkin eylem zaman içinde şöyle bir oluşum göstersin:

Bu şematik gösterimin açılımı şudur: x kapitalist düzeninin z toplumcu düzene dönüşümü sürecinde, bu kapitalist toplum düzeni içinde gizilgüç olarak y, z, m, n rejim olanakları vardır. Zamanla bu olanaklardan birisi, burada z özelliğini taşıyan ve x'ten ayrı, yani x olmayan (~ x) bir olanak gerçekleşecektir. Ama çeşitli olanaklar arasında z özelliğini taşıyan ve aktüel hale gelen gerçeklik de içinde tohum halinde bulunan yeni ve başka olanaklar barındırmaktadır. Bu yeni ve başka olanak da zamanla aktüel hale gelecek ve onu başka olanaklar izleyecektir. Tez-antitez-sentez adımlarıyla ilerleyen bu üçlü gidiş, doğada ve toplumdaki değişmeyi yansıtmaktadır. Öte yandan ortaya çıkan bu yeni ve başka gerçeklik de bu olanaklardan birine dönüşecektir. Doğada ve toplumda karşılaştığımız pekçok olgu ve olay, bu diyalektik değişme ve gelişmeye örnek olacak niteliktedir. Bu ifadeyi simgesel hale getirecek olursak:

$$\underbrace{F(x\,;\,t_1)}_{P \blacksquare D} \wedge \underbrace{F(y;\,z;\,m;\,t_1)}_{P \blacksquare D} \equiv D$$

Bu ifadede "A ∧ A"da olduğu gibi bir çelişki yoktur; F özelliğini taşıyan x'ten ayrı olarak ~F özelliğini taşıyan olanaklardan biri gerçekleşecektir. Demek oluyor ki olanak ile gerçeklik ya da gizilgüç *(potansiyel)* ile eylemlilik *(aktüel)* birbirinden farklı varoluş biçimlerinin, ayrı

oluşumların ve süreçlerin mantıksal kavramlarıdır. Diyalektik mantık, olanak-gizilgüç alanında değil, yalnızca gerçeklik-eylemlilik alanında birşeyin aynı zamanda ve yerde hem kendisi hem de kendisinden başka birşey olduğunu savunur. *"Gizilgüç-olanak" (bilkuvve)* ile *"gerçeklik-eylemlilik" (bilfiil)* sorununu ilk ortaya atan Aristoteles, bu sorunu "biçim-madde" *(morphe-hyle ya da forma-materia)* ilişkisi temelinde elealmış ve mantığının ana ekseni yapmıştır. Varlığı, bilkuvve ile bilfiil kategorileri aracılığıyla betimlemeye, mantığıyla tasarımlamaya çalışmıştır.

Diyalektik mantığın temelinde yeralan hareketin kendisinde bir çelişme vardır; devinim halinde bulunan birşey, hem kendi kendisiyle aynıdır hem de kendi kendisiyle aynı değildir. Aynı anda ve yerde devinim halinde bulunan bir nesne, kendisine ve kendisinden başka birşeye denktir. Başka deyişle varlık alanında, doğada herşey değişim içinde bulunduğuna göre, diyalektik mantığın çelişme ilkesi varlığın ve doğanın tam ortasında yeralır. Şimdi bu gerçeği bir örnekle görelim: x cismi zaman içinde hareketetsin; yani x cismi, t zamanı ve m mekânı içinde devinsin; bu hareketin $-\infty$'dan $+\infty$'a değin sürdüğünü varsayalım:

t zamanı için,

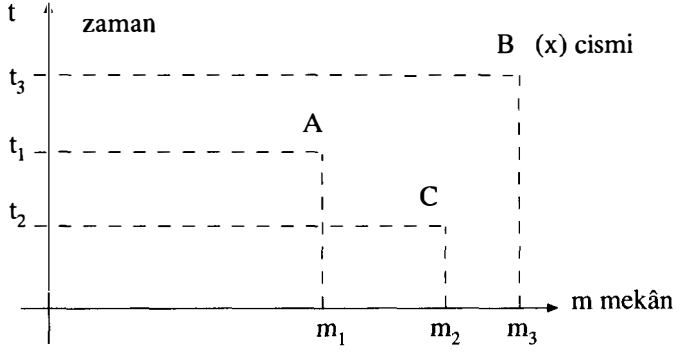
$x = f(t)$ hareketli,

$\forall t_1 \forall t_2 (xt_1 = xt_2)$ hareketsiz,

m mekânı için, $x = f(m)$ hareketli,

$\forall m_1 \forall m_2 (x_{m_1} = x_{m_2})$ hareketsizdir.

Bunu diyagramla gösterecek olursak:

x cismi, t anında iken A noktası mı mekânındadır ve F özelliğini taşır; B noktası m_3 mekânında ve ~F özelliğini taşır. İmdi hareketin kendisinde çelişme vardır ifadesi *"parça-bütün"*ün birliği düşüncesiyle çürütülür. Şimdi bu ifadeyi formüle edersek:

$$[\, xt = \forall t + Bt + \ldots\ldots + Nt)] \wedge (F\forall\, t \wedge FB\, t \wedge \ldots\ldots \wedge FNt)$$

Bu ifadenin kapsamını genişletirsek şu sonucu elde ederiz:

$$\exists \forall t\, \exists Bt \ldots\ldots \exists Nt\{[xt = (\forall t + Bt \ldots\ldots + Nt)] \wedge (F\forall\, t \wedge FB\, t \wedge \ldots\ldots \wedge FNt)\}$$

Bu durumda hareket sorunu aynıyla *"parça-bütün"*ün birliği ilkesine indirgenmiş oluyor. Böylece diyalektik çelişme ile formel çelişmeyi içerik ve anlam açısından birbirinden ayırmış oluyoruz. Nasıl Euklidesçi olmayan geometrilerde temele konulacak aksiyomatik sistemin hangisinin daha doğru olduğunu soramıyorsak, hangi mantığın daha uygunolduğu sorusuna da yanıt veremeyiz. Her sistem nasıl kendi referans kaynakları içinde geçerliyse, her mantık da kendini tam olarak ifade ettiği alanlarda geçerlidir. Hangi referans sistemini kabuledersek edelim, o sistemin koordinatları içinde kaldığımız sürece, yani o sistemle tutarlı düşündüğümüz sürece, bir sorun çıkmaz. Diyalektik çelişme ile formel çelişme iki ayrı sistem olmakla beraber, herbiri kendi aksiyomatik dizgeleri içinde tutarlıdır ve bu iki mantık sistemi çokdeğerli mantığın birbirini tamamlayan altgrupları gibidir. Diyalektik mantık, ikideğerli mantık olan formel mantıkla çokdeğerli mantık arasında yeralır; diyalektik mantık süreç mantığı, formel mantık ise durum mantığıdır ve çokdeğerli mantık bunların bireşiminden doğar.

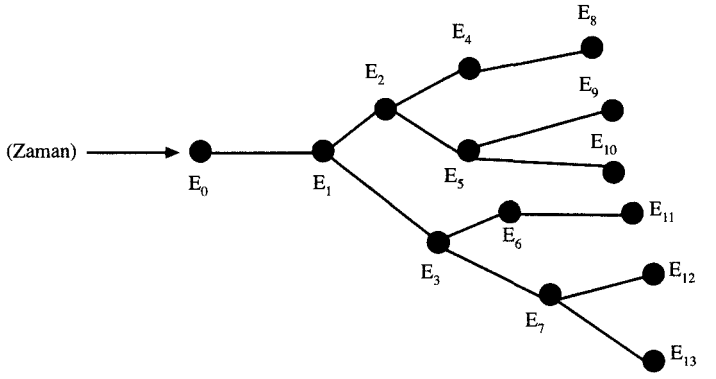
Hareket ve değişmenin çelişmeyi içinde taşıdığı, dolayısıyla da formel mantığın temel ilkelerinin ona uygulanamayacağı açıktır. Ancak hareketin bir türünden başka bir türüne geçiş, örnekle mekanik hareketten ısıya ve ısıden elektriğe geçiş sözkonusu olduğu zaman da formel mantığın aynı temel kuralına göre akılyürütmemiz gerekir; yani burada formel mantığın özdeşlik ilkesi (*"A ≡ A" ya da "A , A'dır*) geçerlidir. Bu tür bir hareket ise ya mekanik bir harekettir, ya ısıdır, ya da başka türden bir harekettir. Eğer durum böyle ise, formel mantığın temel ilkeleri, belli bazı sınırlar içinde, harekete, yani diyalektik mantığa da uygulanabilir demektir. Bundan da bir kez daha şu sonuç çıkar ki diyalektik mantık, formel mantığı ortadan kaldırmaz; ancak metafiziğin

onun yasalarına atfettiği saltık değeri kaldırarak, daha geniş ve gevşek bir uygulama alanı yaratır. *"Doğru ile yanlış", "0 ile 1"* gibi değerlere bağlı olan formel mantık, bu değerlerin arasındaki ya da dışındaki değerleri içermez. Diyalektik mantık, doğayı ve toplumu, varlığı ve tarihi tanımamızda formel mantığın gösterdiği başarıdan daha fazlasını gösterir; 0 ile 1 arasındaki ve onların dışındaki değerleri de kapsayarak formel mantığı aşar. Diyalektik mantık formel mantığa göre daha kapsamlıdır; çünkü çokdeğerli mantığın girişinde yeralır. Diyalektik mantık, doğa ve toplum konularına uygulanabilirken, formel mantık matematiği içerir. Zamandan, mekândan ve değişmeden soyutlanmış olan matematik, gerçeklikten uzak, somut olmayan statik anları, soyut noktaları ve sayıları elealır. Albert Einstein, *"Matematiğin yasaları, gerçekliğe yakın oldukları ölçüde kesinlikten uzaktırlar ve kesin oldukları oranda da gerçeklikten uzaktırlar"* der. Formel mantıkta da aynı durum sözkonusudur; klasik mantığın ilkeleri ile gerçekliği betimlememiz adeta olanaksızdır. En küçük iki reel sayı arasındaki zaman parçaları, sonsuz sayıda anları kapsar ve bunların gerçek dünyada bir karşılıkları yoktur. B. Russell'ın da söylediği gibi, *"Mantık matematiğin gençliği, matematik ise mantığın olgunluk çağıdır."* Zamansallık ve oluş kavramlarının açımlanması sorunu modal ve temporal mantıkların doğmasına yolaçmış, bunlar da semantik içerikli mantık sistemlerinin aracılığıyla çokdeğerli mantıkları ortaya çıkarmıştır.

Matematik, kendi başına hiçbir şeyin açıklaması olmadığı gibi, fiziğe benzer somut bir bilim de değildir; o yalnızca bizim bir gerçekler kümesini bir diğeriyle açıklamakta kullandığımız bir araç ve açıklamalarımızı söylemekte değerlendirdiğimiz yapma bir dildir. Bu bakımdan Russell'ın da dediği gibi matematikçi aslında üzerinde konuştuğu şeyin ne olduğunu bilmez. Kuantum mekaniğinde karşılaşılan bazı sorunları *(Determinizmin yıkılması, belirlenemezlik ilkesi, aynı zamanda iki yerde birden olma veya hem ölü hem de canlı olma gibi)* çözmek için Hans Reichenbach 1944'te üçdeğerli bir mantık önerdi. Reichenbach'ın kanıtı, kuantum mekaniğinin bazı kabuledilemez sonuçlarının *(nedensel anomaliler)*, ikideğerli klasik mantığın benimsenmesinden kaynaklandığını söylemekten ibaretti. Reichenbach, Heisenberg'in ortaya çıkardığı, belli bir atomaltı parçacığın belli bir andaki hem konumu hem de hızıyla ilgili önermelere, belirsiz doğruluk değeri denilen üçüncü bir değer verilmesini önerdi. Bohr ile Heisenberg, bu çifte belirlenimin olanaksız olduğunu daha önce göstermişlerdi. Kuantum kuramının *"Belirlenemezlik İlkesi"* üzerindeki tartışmalar 1930'lu yıllarda çok canlıyken artık durum vektörünün ve bu vektörün evriminin bilinmesi ve bunun da

sistemin tam bir tanımını veriyor olması nedeniyle şimdilerde önemini yitirmiş görünmektedir *(Durum vektörü, Hilbert uzayının vektörleri, yani Hilbert'in tanımlanmış pozitif normlu vektör uzayı)*. Klasik fiziğin saplandığı bu çıkmazı aşmak için uzun zaman üzerinde çalışılarak gerçekleştirilen kuantum kuramı, bugüne değin parlak başarılar elde etti. Bildiğimiz maddenin yapısı ile ışığın doğası üzerindeki kavrayışımız tümüyle kuantaldır; teknolojik uygarlığımız, transistorların, laserlerin ve mikroelektronik devrelerin yapımı için gerekli olan kuvantal kuramın geçerliliğine dayanır. Her ne kadar kuantum kuramı henüz geçerlilik sınırlarına tam olarak ulaşamamışsa da yakın gelecekte bu sınırlarla karşılaşacağı yüksek bir olasılıkdır. Çünkü her kuramın ortak yazgısına uğrayarak kuantum kuramının da günün birinde daha derin ve kuşatımlı bir kuramın ancak bir yaklaşımı olarak kalabileceğini düşünmemek için ortada bir neden yok. Doğayı daha iyi betimlemek ve tanımak açısından çokdeğerli mantığın bu nedenle işin başına geçmesi kaçınılmaz görünmektedir.

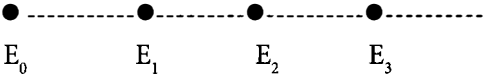
Günümüzde formel mantığın uygulama alanında kullanılmasına devamedilmekte, onun verimlerinden yararlanılmaktadır. İleri düzeydeki bilgisayarlar formel mantığın uygulamadaki başarılarının bir sonucudur. Ne var ki formel mantığın özdeşlik ilkesi doğanın, canlılığın açıklanmasında ve bilinebilmesinde diyalektik mantığın devinme ve çelişme ilkeleri kadar başarılı değildir. Bu yüzden ontolojik mantık bağlamında özdeşlik ilkesine dayanarak önerme kurmamızı sağlayan soyut ve içeriksiz formel mantık ile önermeleri birbirine bağlayarak bir önermeden diğerine geçebilen ve bunu gidimli olarak zaman içinde ve dönüşüme uğrayarak gerçekleştiren somut ve içerikli diyalektik mantığı birarada kullanmak çağımız için bir zorunluluk olmuştur. Böylece yalnız soyut alanda kalmaktan kurtularak, toplum, doğa, canlı ve tarih alanında da çok yararlı bilgiler devşirmek olanaklı hale gelecek ve meydana çıkan yeni çokdeğerli mantıklar ışığında bilgilenme ve bu bilgilerin teknolojide kullanılma temposu giderek artacaktır. Bu bağlamda çokdeğerli mantık ışığında *"açık bir gelecek"* kavramını ve onun evren yorumunu irdeleyebiliriz. $E_1...E_2...E_4$ gibi *"olguların akışını (artarda gelişini ya da zincirleme gidişini)"* dikkate aldığımızda onu $E_1...E_2...E_5$ ve $E_1...E_3...E_6$ gibi dizilerin de dahil olduğu çeşitli mümkün *(yani fiziksel olarak mümkün)* alternatifler arasındaki bir dizi olarak kabuledebiliriz. Dahası bütün bu mümkün akışları üçlü bir diyagram içinde tasarımlanmış olarak da görebiliriz.

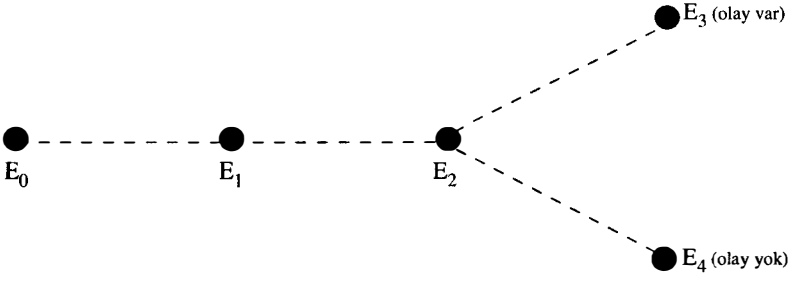
Burada E_1, E_2 ve E_3'ü *(fakat E_0 veya E_4 ya da E_6'yı değil!)* apaçık nedenlerden ötürü *dallanıp budaklanan olaylar* veya olgular diye adlandırabiliriz. Bu şemada çeşitlenmek suretiyle giderek çokboyutlu bir süreci yansıtan bir mantık operasyonunu izlemekteyiz. Olayların *(ya da olguların)* mümkün akışlarının bu şekilde dallara ayrılan bir yapı tasarımının arkaplanında, bir olayın bir başkasıyla bağıntılı olarak göreli belirlenimi fikrini işin içine katmak da tanım gereği akla uygundur. Doğrusal bir çizgide E_x'ten E_y'ye gidişte eğer bir *"dallara ayrılma"* olanağı yoksa, o zaman E_y, E_x'e *göre belirlenmiş sayılır*; yani eğer ya (1) E_y, E_x'in geçmişinde yeralıyorsa ya da (2) E_x'ten E_x'ye bir yol gidiyorsa o zaman herhangi dallanan bir olayla *(E_x'in kendisi de dahil)* karşılaşılmaz. İmdi örnekle, E_{11}, E_6'ya göre belirlenirken E_9, E_5 ile ilişkili olarak belirlenmemiştir. *(Burada göreli belirlenim ilişkisinin matematikçinin terminolojisi anlamında kısmi bir düzenleme olduğuna dikkat edilmelidir.)* Bir başkasının geçmişinde yeralan bir olay daima onunla ilişkisi içinde belirlenmiştir: ağaç boyunca *"geriye doğru"* hareketin yalnızca tek bir yolunun bulunması gibi. Bu yüzden E_y eğer E_x'e göre belirlenmemişse, o zaman E_y'nin E_x'in *"açık geleceği"*nde yeraldığı söylenebilir. Bu durumda olumsal *(contingent)* olgu hali sözkonusudur; –dallanan olayların araya girmesi karşısında– E_x'e ulaşıldığında E_y'yi elde edip edemeyeceğimiz rastlantısaldır. Bir E_x olayını içeren bir dünyada onunla bağlantılı olarak başka herhangi bir *(mümkün)* E_y olayı belirlenmemişse o zaman –tek bir mümkün gelecek değil, fakat– *farklı alternatif* geleceklere sahip bir olay *(özellikle E_x)* sözkonusu olacaktır. Bu durum böyle bir dünyadaki olayların akışı hakkındaki bilgisizliğimiz ya da bilgimize içten bağlı epistemolojik bir konu değil; ama *"olayların akışı"*nı kendi yöneten nedensel yapı tipine içten bağlı ontolojik bir konudur. Başka bir ifadeyle söylersek çokboyut-

lu varlığı ancak çokdeğerli bir mantığın işlemleriyle betimleyebiliriz. Bu çoklu dünyalarda sadece lineer boyut *(neden-sonuç ilişkisi)* değil, daha başka kategoriler de belirleme hakkına sahip olacaklardır.

İçinde her olayın *(ya da olgunun)* bütün diğerleriyle nedensel ilişkili olarak tümüyle saptandığı bütünüyle belirlenmiş bir dünyada biz şu tür bir olay *(ya da olgu)* diyagramına sahip oluruz:

Yani bu doğrusal *(lineer)* bir diyagramdır; düzenleniş, matematikçi anlamında *tam bir düzenleniştir.* Burada hiç dallara ayrılan olaylar yoktur; bununla uygunolarak da hiçbir olay *açık bir geleceğe* sahip değildir. *Açık gelecek* kavramı, zaman içinde gelişen, çeşitlenen olayların akışının doğası ile zamanın çelişik doğasının kendisiyle bağlantılı biçimde ifade edilebildiği kavramdır. Varlığın zaman içindeki değişme ve çeşitlenmeleri, doğanın ve canlının çeşitli alternatiflerle kendini dışavurması, tarihin ve toplumun zaman ve mekân içindeki dönüşümleri *açık geleceğin* yansımalarıdır. Böylece zamanın içindeki ve mekânın üstündeki gelişme ve çeşitlenmelerin akışının mümkün alternatifi dikkate alınmış olur:

Burada E_1 = şimdidir *(yani şu an)* ve gelişmelerin gelecekteki akışı da E_2 noktasında ya E_3'e ya da E_4'e (E-değil'e) (~E) yönelerek dallara ayrılır; böylece E_3 ile E_4 örnek *(paradigmatik) "gelecek olumsal" (contingent)* olaydır, yani *"açık gelecek"*te mümkün bir ortaya çıkıştır. Başka deyişle E_2'ye *"zaman akışı"*nın kendisindeki bir dallanma noktası olarak bakabiliriz. Bu yüzden E_2 bir olay ya da olgu olarak hiç düşünülmeyecek-

tir; fakat içinde *"olayların akışı"*nın cereyan ettiği zamansal bir kanalın göze çarpan bir özelliği olarak görülecektir. O halde burada biz *"olayların mümkün gelecekteki akışları"*ndan daha çok ve güçlü bir anlamda alternatif *"mümkün gelecekler"*in çokluğu ile karşılaşmış oluyoruz. Çoklu dünyalardaki bu *"mümkün gelecekler"*in betimlenmesi de çokdeğerli mantıkların çıkış noktası olarak kabuledilebilir. Bu bağlamda zamanın doğası hakkında basit ya da karmaşık, lojik ya da ontolojik farklı yapıdaki görüşler benimsenebilir. Yukarıdaki yoruma göre E_2'yi tek bir zamanda *(zamanın akışında)* yeralan *"olayların akışı"* içindeki *dallanan bir olay* olarak görebiliriz. O halde bu biricik zaman içinde olayların mümkün gelecek akışlarının bir çokluğu olabilmesine karşılık burada tek bir *"zamanın akışı"* sözkonusudur. Farklı zaman ve olay perspektifleri bizi farklı olumsal geleceklere ya da gelecek olumsallıklara götürür; bunların da farklı mantıksal yapıları kurulabileceği gibi geleceğin farklı semantik teorileri de kurulabilir. Geleceğin olumsallığı zamanın ontolojik yapısının kendisiyle yakından ilintilidir. Gelecek olumsallığı gerçekte belirginleştirilemez; bu yüzden gelecek olumsal bir önermenin doğru mu, yanlış mı olduğunun hiçbir anlamı yoktur. Onun her türlü doğruluk-yanlışlık statüsünün dışına çıkarılması ve başka değerlerle elealınması gerekir.

Öte yandan gelecek olumsallık (*future contingence*) hakkında kesin savlar oluşturmanın olanaksızlığı, dallanıp budaklanan olayların ortaya çıkışını nedensellik bağıyla belirlemenin olanaksızlığına sıkıca bağlıdır; bu durum zamanın kendi doğasının değil, ama zaman içindeki olayların akışını yöneten doğal yasaların konusu içine girer. İşte bu yüzden gelecek olumsallığın doğru ya da yanlış olduğunu belirlemek *(hangisinin doğru olduğu söylenemese de)* boşuna bir çabadır. Zamana bağlı ve geçici olarak kesin ve belirgin bir gelecek olumsallık önermesi zamanın belli bir anında doğru ya da yanlış olabilse bile *(ki bu sürekli dönüşür)*, bu doğruluk değerine *kesin ve belirgin bir biçimde* bir süre boyunca sahip olamaz; ancak zamanın belli bir anından sonra kesin bir doğruluk değerine ulaşabilir. Bu nedenle geleceğin olumsallığı, olayların akışının nedensel yapısından kaynaklanır, yoksa zamanın yapısından değil. Olayların alternatif mümkün akışları, zamanın alternatif akışları fikrine dayanmaktan daha çok, tek bir zaman akışı içinde gerçekleşir. Zamanın olaylardan ayrı akışı fikrinin uygulanabilirliği açık değildir. Zamanın farklı akışlarına yerleşmiş olayların zaman bakımından karşılaştırılması hakkında ne söyleyebiliriz? Daha önce ve daha sonranın zamansal karşılaştırılması onlar arasında ilkece olanaksız değil midir? Ne daha önce, ne daha sonra, ne de aynı zamanda olacak olan mümkün olayla-

rı şu anda budünyada ve çevremizde olan olaylarla bir karşılaştıralım. Zamanın dallara ayrılması görelilik kuramı bağlamında ve konteksti içinde düşünülmelidir. Bazı olağandışı durumlarda, örnekle şiddetli yıldız çökmesi sırasında ya da ışık hızına yakın hızlardaki devinimlerde, iki gözlemcinin dünyasal boyutlarının farklılaştığını, onların *"yerel zamanlar"*ının karşılaştırılamaz olduğunu, iletişimin bulunmadığını ve bu nedenle de zaman aralıklarını karşılaştırmanın mümkün olmadığını bu farklılaşmadan sonra saptayabiliriz. Zamanın bütün alternatif akışlarını kuşatan tek bir üstün zamana *(supertime)* da ulaşılabilir ve onunla herşeye yeniden başlanabilir. Bu anlayış da zamanın tek ve biricik akışı kuramına denk gelir. *"Gelecekte dallara ayrılma"* fikrinin bu iki yaklaşımı, yani olayların akışındaki dallanma ile zamandaki dallanma, zamana saltıkçı (*absolutist)* ve göreli (*relativist*) yaklaşım tarzı bakımından, birbirine içten bağlıdır. Zamana göreli olarak yaklaşırsak onun anlarının belirlendiğini ve bu anlara karşılık olan olaylar demetiyle tanımlandığını saptarız; o zaman olayların akışındaki dallanma zamanın dallanmasına eşit olur. Öte yandan içinde olayların ve olay örgülerinin yerlerini bulduğu bir matriks ya da çatı oluşturmaya gayret ederek zamana saltıkçılık açısından bakarsak o zaman olayların akışı içindeki bir dallanmanın zamanın kendisi ile ilgili herhangi bir dallanmayı içermediğini görürüz; zaman içindeki dallanma, zamanın dallanmasını gerektirmez. Eğer olaylar demetinin *"tam bir betimleme"*sini zamanın bir anında fenomenolojik olmaktan çok zamansal ağırlıklı olarak yaparsak, olayların akışının içsel bir saat taşıdığını ve deyim yerindeyse olaylardaki dallanmanın zamandaki dallanmayı beraberinde taşıdığını saptarız; tıpkı çapraz bağlantıların *(cross-correlations)* bunu zorlukla sağladıkları gibi: Aslında bu ilkece olanaksızdır da. Hipotetik açıdan belli bir N zamansal akışın içsel saati ile M zamansal akışın içsel saatinin özdeşliği garanti edilemeyeceği gibi, çapraz bağlantıların olasılığı da söz konusudur ve bütün bu düşünceler farklı çokdeğerli mantıkların altyapısını oluşturur.

Yukarıdaki çözümleyici ve yorumlayıcı düşüncelerin ışığında şimdi çokdeğerli mantığa bir örnek olmak üzere puslu mantığı *(Fuzzy Logic)* incelemeye geçebiliriz. Demek oluyor ki çokdeğerli mantık doğrusal *(lineer)* değil, doğrusal olmayan (*non lineer*) bir yol izlemektedir. Klasik ya da sembolik veya formel mantık *(ikideğerli mantık)* ile puslu mantık *(çokdeğerli mantık)* arasındaki farkın temelinde Aristoteles'in *"orta terimin yokluğu"* yasası olarak adlandırdığı şey yatmaktadır. Standart küme kuramına göre, herhangi bir nesne bir kümeye ya aittir ya da değildir. Bunun ortası yoktur; beş sayısı kesinlikle tek sayılar kümesine aittir ve asla çift sayılar kümesine ait olamaz. Bu tür ikideğerli kümelerde bir

nesne, hem bir kümeye hem de onun tamamlayıcısı olan kümeye ait olamaz. Ayrıca bu iki kümeden hiçbirine aitolmaması da söz konusu değildir. Bu ilke mantığın yapısını korumakta olduğu gibi, bir nesnenin aynı anda hem birşey olması hem de o şey olmaması çelişkisini olanaksız kılmaktadır. Puslu ya da çokdeğerli kümeler bir dereceye kadar dışarıda bırakılmış *"orta terimin yokluğu"* yasasına uymazlar; elemanlar puslu bir kümeye ancak kısmen aittir. Ayrıca aynı anda birden çok kümeye de ait olabilirler. Hava, tek bir kişiye bile değişik derecelerde serin, ılık ya da sıcak gelebilir. Standart kümelerin sınırları kesin ve düz, puslu kümelerin sınırları ise eğridir ya da giderek silinip yokolur ve bu eğrilik kısmi çelişkiler yaratır. Hava %20 *"serin"* olabilir, ama aynı anda %80 *"serin-değil"* olabilir. Bu diyalektik çelişmeyi temporal mantık ile ifade edersek:

$$[(x,t_1) \wedge (x,t_2)]$$

$(x \wedge x) \leftrightarrow (x_i \wedge x_j) \rightarrow i \neq j$ sonucunu elde ederiz.

Puslu mantık ise, *"Herşey bir derecelendirme sorunudur"* ilkesine dayanır. Puslu dereceler olasılık yüzdeleriyle aynı şey değildir; olasılıklar, birşeyin olup olmayacağını ölçer. Pusluluk ise bir olayın ne dereceye kadar gerçekleşebileceğini, bir koşulun ne dereceye kadar varolduğunu ölçer. *"%30 olasılıkla hava serin olacak"* önermesi, serin hava olasılığını dilegetirir. Fakat *"Sabah hava %30 serin gibi geliyor"* önermesi, hava bir dereceye kadar serin; ama aynı zamanda değişen derecelerde ılık ve sıcak demektir. Puslu mantık konusundaki tek kısıtlama, bir nesnenin tamamlayıcı gruplardaki üyelik derecelerinin toplamının bir (1) olması koşuludur. Eğer hava %20 *"serin"*se, %80 de *"serin-değil"* olmalıdır. Puslu mantık bu yolla formel mantığı bir anlamda geçersizleştiren –birşeyin %100 *"serin"* ve aynı anda %100 *"serin*-değil*"* olması gibi– çiftdeğerli çelişkilerden kaçınır. Orta terimin yokluğu yasası puslu mantıkta yalnızca, bir nesnenin %100 tek bir gruba ait olduğu özel bir durum olarak geçerlidir. Çokdeğerli mantık ile kısmi çelişkiler üzerine yapılan modern incelemeler, 20. yüzyılın başlarında Bertrand Russell'ın çağdaş küme kuram ve mantığının tam ortasında bir antikçağ Yunan paradoksunu bulmasıyla başlamıştır. Bu paradoksa göre, bir Giritli bütün Giritlilerin yalan söylediğini ilerisürer. Peki bu Giritli doğru mu söylüyor, yalan mı söylüyor? Eğer yalan söylüyorsa, doğru söylüyordur; yani yalan söylemiyordur. Yalan söylemiyorsa, o zaman doğru söylüyor, dolayısıyla da yalan söylüyordur. Her iki durum da bir çelişkiye yolaçar;

çünkü önerme, hem doğru hem de yanlıştır. B. Russell aynı paradoksu küme kuramında da bulur. Bütün kümelerin kümesi bir kümedir; dolayısıyla kendisinin bir üyesidir. Ama bütün elmaların kümesi kendisinin bir üyesi değildir; çünkü onun üyeleri elmalardır, kümeler değil. Temeldeki çelişkiyi kavrayan Russell'ın sorusu şudur: "*Kendisinin üyesi olmayan bütün kümelerin kümesi kendisinin bir üyesi midir?*" Öyle ise, öyle değildir; öyle değilse, öyledir. Bu mantıksal paradoksla kuantum mekaniğinde de karşılaşırız. Atomaltı dünyada elektronun konumu ve hızı aynı anda saptanamamakta, parçaçık hem orada hem de burada, yani aynı anda iki yerde bulunabilmektedir. Yine kuantum elektrodinamiğine göre hem canlı hem de ölü olunabilmekte ve böylece doğadaki çelişki ortadan kaldırılabilmektedir.

Böyle bir bilmece karşısında klasik mantığın havlu atması, teslim olması doğaldır; ancak çokdeğerli *(puslu)* mantık yanıtın yarı doğru yarı yanlış olduğunu söylüyor. Giritlinin ifadesinin %50'si doğru, %50'si de yanlıştır. Giritli zamanın %50'sinde yalan söylüyor; öteki yarısında ise söylemiyor. Üyelik bütünden azsa, ikideğerli bir sistem, problemi, yüzdeyi 0'a ya da %100'e yuvarlayarak basitleştirebilir. Ama %50'lik bir oran ne yukarı ne de aşağı yuvarlanabilir. Polonyalı mantıkçı Jan Lukasiewicz, 1920'li yıllarda Russell'dan bağımsız olarak önermelerin, ikideğerli mantığın bir (1) ve sıfırları (0) arasında kesirli gerçeklik değerleri alabildiği çokdeğerli mantık ilkelerini ortaya attı. Kuantum mekaniğinin felsefesini yapan Max Black 1937 yılında *Philosophy of Science* dergisinde yayımlanan bir yazısında liste ya da nesnelerden oluşan kümelere çokdeğerli mantığı uygulayarak ilk puslu küme eğrilerini çizdi. Max Black de Russell gibi kümeleri *"belirsiz" (vague)* olarak adlandırdı. Bugün *"puslu mantık" (Fuzzy Logic)* terimi, puslu kümeler yardımıyla akılyürüten herhangi bir matematik ya da bilgisayar dizgesi anlamına gelmektedir. Bilgisayarlar insan beyni gibi akılyürütmezler; onlar (0) ile (1) dizilerine indirgenmiş kesin gerçekler ile doğru ya da yanlış olan önermeler kullanarak *"akılyürütürler."* İnsan beyni ise *"serin hava"* ya da *"genç kız"* gibi belirsizlik ya da değeryargıları içeren bulanık anlatım ve savların üstesinden gelebilecek biçimde akılyürütebilir. Ayrıca insan, bilgisayarlardan farklı olarak hemen herşeyin ancak kısmen doğru olduğu bir dünyada akılyürütebilmek için sağduyusunu kullanır. Klasik mantıkta su bardağı ya doludur ya da değildir; puslu kümeler ise yarı dolu bardaklar gibi bir kısmi kümeler sürekli dizisini kapsar. Bunun yanında yukarıda kısaca değindiğimiz gibi günümüz mikrofiziğine koşut çokdeğerli bir *"kuantum mantığı"*ndan da sözedilmektedir.

Puslu mantık, girdileri çıktılara, bir puslu kümeyi bir başkasına dönüştüren *"A ise B'dir"* şeklindeki kurallara dayanmaktadır. Kümeler teorisi, standart *(klasik)* mantık ile puslu mantık arasındaki farkı vurgular. Standart mantıkta ve kümelerde nesneler, bir kümeye ya tam olarak aittir ya da hiç ait değildir; yukarıda da geçtiği gibi, su bardağı ya tam olarak doludur ya da bütünüyle boştur. Puslu mantıkta ise nesneler, puslu bir kümeye ve bu kümenin tamamlayıcısı olan kümeye yalnızca belli bir dereceye kadar aittir. Bu kısmi üyeliklerin toplamının (1) olması gerekir; iki nesne ya da iki küme, iki boyutlu bir uzayı tanımlar. Standart kümeler kuramı yalnız değerlerin ya (0) ya da (1) olduğu yerlerde geçerlidir. Bunun arasındaki bir yerde, yani puslu noktada yeralan değer, bu ikideğerli mantığın dışındadır. Bir puslu mantık dizgesi, kendi kural alanlarına dayanarak akılyürütür ya da çıkarsama yapar. Bu kural alanları birbiriyle örtüştükleri için, iki ya da daha çok kural, her sayı girdisini bir sonuç çıktısına dönüştürebilir. Veriler kuralları tetiklediğinde, örtüşen alanlar koşut olarak ama herbiri değişik ölçülerde harekete geçer. Tüm puslu dizgeler, bu tetikleme ve toplama tekniğini işletir ya da buna yakın bir teknikle akılyürütür. Sistemler daha da karmaşıklaştıkça, kuralların öncelleri *"ve" (∧)* ile birleştirilmiş ya da *"veya" (∨)* ile ayrılmış istenen sayıda terimi içerebilir. Puslu mantığın teknolojideki kullanım ürünleri büyük ölçüde mühendislerin birkaç satırlık puslu çıkarsama kodu ile programladıkları standart mikroişlemcilere dayanır. Özel amaçlı puslu mantık yongaları için pazar şimdilik küçük görünse de, puslu mantık içeren mikroişlemcilerin gelecekte büyük değer kazanacaklarına kesin gözüyle bakılabilir. Puslu mantık, ev aletlerinden kuramsal modellere, metro treninden çamaşırmakinelerine, kamera ve *camcorder*'lardan biyomedikal sistemlere, elektrik süpürgelerinden otomobillere, helikopterlerden gelişmiş bilgisayarlara değin pekçok alanda yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bir işin yapılması için ne kadar güç gerektiğini daha doğru hesapladıkları için puslu sistem denetleyicileri enerjiyi çoğu zaman daha verimli kullanır. Bu yüzden de sanayide giderek daha fazla tercih edilmekte ve puslu mantık mühendisliğinden *(Fuzzy Engineering)* sözedilmektedir. Gelecek kuşağın puslu mantık araştırmalarının önündeki çetin görevin büyük çapta çokdeğişkenli doğrusal olmayan *(non lineer)* sistemlerle uğraşmak olacağı şimdiden anlaşılmış bulunmaktadır. Fabrikaları yönetmede, uçakların uçuşlarını programlamada, ekonomiyi modellemede, hava tahminlerini daha kesin yapmada, insan sağlığını denetleme ve düzenlemede ortaya çıkan sorunlar puslu mantığın devreye sokulması ile giderilmeye çalışılmaktadır. Kavramların evrimi çerçevesinde tekçi (*monist*) ve ikili (*diyalektik)* değer evrelerinden

geçmiş olan mantık disiplini çoklu *(plüralist) değerler* aşamasına gelmiş bulunmaktadır. Çokdeğerli mantık, öteki adıyla puslu ya da bulanık mantık, çoğu kez dünyanın belirsizliğini ve kaotik oluşumlarını küme kuramının *"doğru-yanlış", "var-yok", "siyah-beyaz"* kavramlarından daha iyi modelleyebilmekte ve günlük yaşamımızı kolaylaştırmaktadır. Bu yüzden bulanık mantık *(Fuzzy Logic)* ya da ortaya konacak başka çokdeğerli mantıklar, belki de kuantum mekaniğinin işleyişini açıklayan mantık olabilecek ve doğanın karmaşık yapılarını ve işleyişini daha iyi betimleyebilecektir. Sonuç olarak 21. yüzyılın daha puslu ve kaotik ortamları deşifre edebilmek için çokdeğerli mantıkların egemen olacağı bir döneme yöneleceğini öngörebiliriz.

Kaynaklar:

- Willard QUINE, *Philosophy of Logic*, Harvard University Press, New York, 1970.
- Paul FOULQUIÉ, *La Dialectique*, PUF, Paris, 1953.
- Marcel BOLL, Jacques REINHART, *Histoire de la Logique*, PUF, Paris, 1961.
- E.V.ILYENKOV, *Dialectical Logic*, Press Publishers, Moskova, 1977.
- Noam CHOMSKY, *Problems of Knowledge and Freedom*, Fontana-Collins, Londra, 1975.
- Paul MOUY, *Logique et Philosophie des Sciences*, Hachette, Paris, 1944.
- Henri LEFEBVRE, *Logique Formelle – Logique Dialectique*, Editions Anthropos, Paris, 1969.
- A.S.BOGOMOLOV, *Dialectical Contradiction and its Solution. Concerning the Central Problem of Dialectical Logic*; (*Problems of Dialectical Materialism* içinde, Progress Publishers, Moskova, 1977).
- Z.M.ORUDZHEV, *Some Problems of Dialectical Logic* (Yukarıdaki kaynakta).
- Max RAPHAEL, *La Théorie Marxiste de la Connaissance*, Bibliothèque des Idées, Librairie Gallimard, Paris, 1970.
- Nicholas RESCHER, Alasdair URQUART, *Temporal Logic*, Library of Exact Philosophy, Springer Verlag, Vien, 1975.
- Jean HYPPOLITE, *Logique et Existence*, PUF, Paris, 1953.
- G.W.F.HEGEL, *The Science of Logic*, 2 cilt. Oxford University Press, Londra,1961.
- Bertrand RUSSELL, *Introduction to Mathematical Philosophy*, Oxford University Press, Londra, 1967.
- David KAPLAN, *Tense Logic, A Study of Temporal Reference*, UCLA, 1966.
- David KAPLAN, *Foundations of Intentional Logic*, UCLA, 1964.

- G. R. MURE, *A Story of Hegel's Logic*, Cambridge Univ. Press, Londra, 1967.
- E. NAGEL, H. COHEN, *An Introduction to Logic and the Scientific Method*, Oxford Univ. Press, Londra, 1972.
- İoanna KUÇURADİ, *Çeşitli Dialektik Kavramları: Metod ve Görüş*, Amme İdaresi Dergisi, Ankara, 1974.

G. W. F. Hegel'in Tarih Yorumu

19. yüzyılın düşünsel tablosunu, *"varlık zinciri"*ne yönelik güvenli ve tutarlı düşüncelerin verildiği, evrenin ussal ve belirgin olarak tasarlandığı *"Aydınlanma usçuluğu"*ndan, hiçbir şeyin güvenli olmadığı bilinçdışına, ruhbilimsel derinliklere, başka deyişle, romantizme ya da idealizme gözükapalı ama tutkuyla yapılan bir *"sıçrayış"* olarak resmedebiliriz. Bu resim çerçevesine başta Hegel olmak üzere Fichte, Schelling, Schopenhauer, Nietzsche, Kierkegaard, Marx gibi filozoflar; Balzac, Flaubert, Baudelaire, Goethe, Dostoyevski, Tolstoy gibi sanatçılar girmekteydi. Çağın ortak kaygısı güvenli bir dünya, sağlıklı bir toplum yaratabilmekti. Ne var ki örnekle Nietzsche, başkalarının tanrısını yadsıyarak, okuyucusunu kendi kendisinin tanrısı olmakla olmamak arasında bir seçim yapmaya zorlamıştı. O dönemin bilim ve teknolojisi karşısında Hıristiyan etiği ile İslam ahlakı yerlebir olmuştu. Bu bağlamda 19. yüzyılın öncü filozoflarından Hegel'in tarih yorumu, bilimsel, yani belgesel, filolojik, arkeolojik vb bir tarih araştırmasına değil; spekülatif, yani kendi tarihfelsefesine dayalı felsefi bir dünyatarihi yorumu olarak karşımıza çıkar. Ona göre felsefi dünyatarihi soyut bir genelleme değil, tersine somuttur. Çünkü felsefi dünyatarihi bakışaçısı ebedi kendindedir ve kendisi için geçmiş diye birşeyin olmadığı Tin (*Geist*) ya da İde'ye *(Idee)* bağlıdır. İde, halkların ve dünyanın kılavuzudur; Tin ise olupbiteni güdümleyendir, olaylara yönveren kanunların özüdür. Tarih bir bakıma Tanrı'nın kendisini açımlaması, dışavurması, dışlaştırmasıdır *(Objectivation)*; başka deyişle tarih, Tanrı'nın kendisidir. Tanrı tarihtir, tarih de Tanrı. Tanrı tarihi kuşatır, tarih de Tanrı'yı içerir. Hegel tarihfelsefesinde, bir birey ve evrensel bir varlık olarak insanın öznel özgürlüğünü ve hakiki ilerlemesini gerçekleştirişini betimlemek ister. Bu bağlamda Shakespeare de, *"Tarih sözkonusu olduğunda ya onun tarafından özgürleşiriz ya da onun sayesinde tutsak olur köleleşi-*

riz" diyor. Hegel sanki burada Goethe'nin *(Faust, II), "Görmeye doğmuş / Seyretmeye koyulmuş" ("Zum sehen geboren / Zum schauen bestellt")* dediği gibi, insanlığın tarih içindeki serüvenini bir seyirci gibi betimlemeye koyulmuştur. Genel olarak insanlık tarihinin önceden tasarlanmış bir plan uyarınca ilerlediğini ve eğer bu plan keşfedilebilirse, geleceğin anahtarının elimizde olacağını savunan ve Platon, Augustinus, Kant, Herder, Hegel, Marx gibi filozofların çizgisinde yolalan ilerlemeci tarih anlayışı zaman içinde yaygın bir düşünme biçimi haline gelmiş ve etkili olmuştur. Bu nedenle tarih olaylarının nasıl olupbittiğine değil de niçin belli bir biçimde cereyan edip başka türlü etmemiş olduğunu araştıran bilgi dalının, bir tarih ve toplumbilimi haline gelinceye değin, yine tarih içinde geçirdiği gelişmeyi sağlam ve tutarlı bir mantık çerçevesinde elealan disipline biz tarihfelsefesi diyoruz. Hegel'in tarihfelsefesi ya da tarihanlayışı ideal, tinsel bir tarih anlayışıdır. Bununla bilimsel bir tutumla irdelenen sosyal, siyasal, ekonomik veya kültürel bir tarih anlayışından değil de doğrudan filozofun kendi tarihgörüşünden sözetmiş oluyoruz. Bu görüş de kendisinin *"Geist" (Tin)* dediği *"İde"*ye bağlı ve ona paralel olarak gelişen metafizik bir tarih konstrüksiyonudur. Burada nesnel bir bakış değil, öznel bir yorum sözkonusudur. Tarih anlayışıyla Hegel'in tarihte olupbitenlerden ne anladığını, ne gibi sonuçlar çıkardığını; tarih görüşüyle de filozofun tarihte nelerin olupbitmesini, hangi hedefe doğru ve ne amaçla evrilmesini, yani olayların nasıl gelişmesini istediğini; tarih yorumuyla da bu her iki tutumun bir sentezini anlamamız gerekir.

Hegel'e göre tarih, insanların istencine, düşünce ve kanılarına bağlı olmayan, kendine özgü doğaüstü bir düzeni bulunan bir süreçtir. Oysa her tarihsel olay, ortaya çıkışı, gelişmesi ve yokoluşu içinde neden-sonuç bağlantısıyla elealınmalıdır. Toplumsal yaşamın çeşitli görünüşlerini açıklarken bunların birbirleri üzerindeki karşılıklı etkilerini ortaya çıkarmakla kalmamalı, bu çeşitli görünüşlerin ortak kaynağına inmeye de çalışılmalıdır. Engin spekülasyonlar okyanusunda yüzen Hegel'in felsefesi asıl önemini bu metafizik konstrüksiyonların, bilimden uzak ve teolojiye yakın olanın, gerçeklik üstü ve dışında bulunanın ötesindeki söylediklerivle kazanmıştır. Teozofinin egemen olduğu fikirlerinin dörtte üçü havada bulut gibi algılansa da, düşüntüsel kurmaları ona Marx tarafından *"İdeler mistiği" (Ideenmystik)* denmesine sebepolsa da, yaptığı pür spekülasyonlardan ya da mistifikasyonlardan geriye kalan dörtte biri felsefetarihinde onun çığıraçıcı ve yolgösterici filozoflardan biri olmasına yetmiştir. Onun görkemli kavramlar binasından yola çıkan pekçok felsefe görüşünün günümüze değin gelmiş olması da bu savı doğrulamaktadır. Hayalgücü yüklü saf bir felsefe, soyut bir düşünleme

(reflexion) olarak felsefetarihindeki idealist çizginin doruk noktalarından biri Platon ise öteki de Hegel'dir. Onun tarih anlayışını işte bu çerçeve içinde değerlendirmek gerekir. Geçmiş bugünden uzaklaştıkça, yani geçmişle aramız açıldıkça bildiklerimiz azalmakta, geçmişi tam olarak bilme şansımız pek kalmamaktadır. *Real tarih* ulaşılabildiğince somut bilgi ve belgelere, anı ve gerçeklere dayanır; *ideal tarih* ise spekülasyonlardan yola çıkar. Hegel bu ikinci tarih anlayışını benimsemişse de onun zaman zaman *real tarihe* de başvurduğunu görürüz. Tarih, ona göre, bizim dilimizde nesnel yanla öznel yanı birleştirir, hem *"res gestae"* (*geçmişte toplumsal ve insansal olupbiten olaylar*) hem de *"historia rerum gestarum"* (*geçmiş olayların anlatımı);* yani hem olmuş olan şeyler, eylemler ve olaylar anlamına, hem de yaşanmış geçmişi konu edinen bilim anlamına gelir. Tarih böylece hem kendisiyle hem de olay ve verilerle aynı zamanda anlatılabilir hale gelmiş olur: *"Tarih (Geschichte) bizim dilimizde nesnel yanı öznel yan ile birleştirir ve res gestas'ın kendisini olduğu gibi historiam rerum gestarum'u da anlatır; sadece olupbitenler değil aynı şekilde olupbitenlerin anlatısıdır –ya da yorumudur–." (Geschichte vereinigt in unserer Sprache die objective sowohl als die subjective Seite, und bedeutet ebensogut die* historiam rerum gestarum *als die* res gestas selbst*; sie ist das Geschehen nicht minder wie die Geschichterzählung.)*[1]. Tarihfelsefesi, Hegel'e göre, tarihin düşünmeye dayanan bir incelenmesidir; düşünme hiçbir yerde eksik değildir. İnsanın itki ve istemesinde bile bir düşünme vardır. Onun tarih araştırmalarında varlıksal *(ontolojik)* bir yan bulunmaz; çünkü düşünme, verilmiş olana, varolana dayanmaz. Felsefenin kendisine özgü düşüntülemeleri *(spekülasyonları)* bulunduğundan tarihfelsefesi varlığı değil, tarihi varlığın fikirlere uyup uymadığını, kavramlara olan uygunluğunu inceler. Hegel'in tarihfelsefesi bir bakıma Geist'ın tarihinin felsefesidir; burada Geist, ulus ya da halk Geist'ı, dünya Geist'ı ve tanrısal ya da saltık Geist olmak üzere üç aşamada elealınır. Ulus ya da halk Geist'ı içine sanat, bilim, din, felsefe ve teknik girer. Geist (= *Tin, Ruh, Akıl, İde, Manevilik, Us, Tanrı, Gerçeklik, Doğa gibi kavramları karşılar)* dünyaya hâkimdir; insanlık tarihinin gidişi bu kavramsal yapıya dayanır; tarihsel olaylar akla göre olmuştur ve akla uygunolacaktır. Çünkü aklın kandisi ve akla dayanan birşey *kendisiiçin (Fürsichsein)* ve *kendibaşına (Ansichsein)* vardır. Akıl *(Geist)*, kendini en iyi biçimde insan topluluklarında gösterir ve akla uygun yürüyen tarihte tesadüflere yer yoktur. Felsefetarihinde genel anlamda üç türlü tarih anlayışı görüyoruz: I) *Ontolojik tarih*: İnsanlararası olayları

1. G.W.F.HEGEL, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Einleitung*, Werke 12, Theorie Werkausgabe, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1975, s: 52.

varlığa dayandıran ve tarihle ilişkilendiren bir anlayış. Ontolojik temellere dayanan tarihfelsefesi kavramları değil, varlık alanlarını gözönünde bulundurur. Olupbiten şeyleri, olayları belirleyen ilkeler vardır ve başarılar ile olaylar arasında sıkı bir bağ bulunur. Ontolojik temellere dayanan tarih tekçi *(monist)* değildir, yani tek prensipten hareketetmez. Tarih ontolojisi adı verilen bu anlayış verimli bir kavram olup Hegel'deki kavramlardan yola çıkmaz ve insan çalışmasının, yapıpetmesinin ürünü olarak N. Hartmann ve M. Scheler'in insan ve tarih anlayışlarında karşımıza çıkar. II*) Gnoseolojik tarih*: Burada yöntem sözkonusudur; metot bakımından elealınan bu tarih anlayışından Wilhelm Dilthey hareket eder. III) *Metafizik tarih*: Kavramlardan kalkar; ideleri, spekülasyonları aşan bir alana sahiptir; Platon'un, Augustinus'un tarih felsefelerinde görülür. Buna karşılık Hegel, incelenecek üç tarih türü belirler: A) *Kökensel, özgün (orijinal) tarih*: Tarih disiplininin kurucuları arasında yeralan Herodotos, Thukydides, Ksenophanes gibi tarihçilerin kurdukları ve kökene ilişkin, olaylara dayalı tarih anlayışı. Bu tarihçiler, gözlerinin önünde olupbiten ve kendileriyle aynı tini paylaştıkları eylemleri, olayları ve durumları betimler, dışsal olarak bulunanı tinsel tasarımın alanına aktarırlar. B) *Düşünlemeli (refleksiyonlu) tarih*: Bu tarih türü düşünlemeye dayalı tarih olarak da adlandırılabilir ve onun tarihi sunuşu kendi zamanı ile bağıntı içinde olmayan, ama tini açısından şimdinin ötesinde olan tarihtir. Bunlar da birbirinden değişik türlere ayrılır: a) *Evrensel tarih*: Genel olarak bir ulusun ya da bir ülkenin ya da dünyanın bütün tarihi üzerine bir görüştür. Burada tarihsel gerecin işlenmesi başlıca sorundur ve bu işi yapacak kişi ona kendi tiniyle yaklaşır, ama bu içeriğin tininden ayrı bir tindir. Hegel'e göre, *"Evrensel tarihte ancak bir devlet kuran halklar sözkonusu edilir."* b) *Pragmatik tarih*: Pragmatik düşünceler soyut olsalar da gerçekte şimdide olmuşlardır ve geçmişin anlatılarını bugünün yaşamında diriltirler. c*) Eleştirel tarih*: Burada sunulan tarihin kendisi değil, ama tarihin bir tarihi, tarihsel alıntıların bir yargılanışı ve bunların gerçeklik ve inandırıcılıklarının bir araştırmasıdır. C) *Felsefi tarih*: Tarihfelsefesi tarihin düşünceye dayalı irdelenişinden başka birşey değildir. Felsefenin birlikte getirdiği biricik düşünce aklın dünyaya egemen olduğu, öyleyse dünyatarihinde de akılsal olanın ilerlemekte olduğu biçimindeki yalın akıl düşüncesidir. Bilinçleri bulanık halklar ya da onların bulanık tarihi tarih biliminin konusu olamaz, en azından felsefi dünyatarihinin konusu değildir; çünkü onun amacı tarihteki İde'nin bilgisidir, yani kendi ilkelerini bilincin ışığına, kendilerinin ne olduğunu, ne yaptıklarını bilmenin ışığına getirmiş halkların

tinleri sözkonusudur burada.[2] Hegel evrensel tarihi, 1) despotizm, 2) demokrasi ve aristokrasi, 3) monarşi olmak üzere üç evreye ayırır; dünyatarihini de Doğu dünyası, Yunan, Roma, Germen dünyası olarak aşamalar halinde bölümler. Doğu dünyasında Çin, Hindistan, İran ve Mısır bulunur. Doğu bize ataerkil ilişki, babanın yönetimi, halkların bağlılığı; Yunan ve Roma ise halk özgürlüğü örnekleri sunmaktadır. Hegel'in burada tarihfelsefesiyle ona eklemlediği felsefetarihini bütünleştirdiğini görürüz.

Tarihçi Momsen, tarih yazımını bir tür alıştırma ödevine benzetir (*Geschichtschreibung ist die Übung*). Kesin ve en son haline gelmiş tam bir tarih yazımından sözedemeyiz. Bu yüzden Goethe, *"Tarih, belirli aralıklarla yeniden yazılmalıdır; bu, yalnız yeni veriler ve hakikatler ortaya çıktığı için değil, fakat zamanla olaylara bakış açıları ve onları yorumlama biçimleri değiştiği için de bir zorunluluktur"* demiştir. Tekçi (*monist*) bir tarih kuramına dayanan Hegel, yalnızca Tin (*Geist, Akıl, İde*) kavramından hareket eder. Ona göre tarihfelsefesi, tarihin düşünleme (*refleksiyon*) tarafından elealınmasından başka birşey değildir. İki çeşit tin vardır; biri insanın tini, öbürü ulusun tini; bunların temelinde de tanrısal ya da dünyasal tin bulunur. Tin ya da us, yani töz, sonsuz güç olarak bütün doğal ve tinsel yaşamın sınırsız maddesidir; sonsuz form olarak da kendinde taşıdığı içeriğin gerçekleşmesidir. Yalnızca ussal istenç, kendi kendisini belirleyen, gelişen, kendi ögelerini organik olarak örgütleyen genelliğe sahiptir. Hegel gerçekliğin ötesine geçen kurmalarla (*metafizik konstrüksiyonlar*) yola çıkar; dünya tini bir tözdür (*sübstans*) ve kalıcılığı vardır; her ulus budünya (= *Tanrı*) tininden payalır; ilerler veya geriler. Ulusların, teklerin tini batabilir, ama tanrısal ya da dünyasal tin kalıcıdır, tözseldir. Her bireysel tinin batması, her *individuel geist*ın çökmesi onun yapısı gereğidir ve zorunludur; ancak bu durum tanrısal tine zararvermez. Dünyasal tin aktif ve süreğendir. Ulusa malolan tin aktarılabilir; yani çöken, yokolan bir ulus yeniden canlanabilir. Bireysel tin amaçlar koyarken, dünya tini bir belirlenime (*determinasyona*) sahip olan tarihi varlık alanını yönetir. İnsanlık tarihinin gidişi dünyaya hâkim olan tine (*akla*) dayanır; her ulus özgür değildir, özgürlük bilincine sahip olan, özgürlük hakkında bir kavram ortaya koyan insan ya da ulus ancak özgür olabilir. Hegel'e göre, Greklerle Romalılar arasında özgür olan insanlar vardı; ama Hıristiyan Germenler, ilk defa insan olarak gerçek özgürlüğü ortaya koydu. Tarih bize gösteriyor ki der Hegel, halklar ve yönetimler tarihten hiç dersalma-

2. A.y., s: 126.

mışlar ve hiçbir zaman tarihsel olaylardan alınabilecek derslere göre de davranmamışlardır. Her dönem o denli kendine özgü koşullara sahipti ve o denli bireyseldi ki zorunlu olarak kendinden başlayarak kararverdi. Hegel'in tini her bakımdan güçlülüğü *(omni potens)* simgeler; tin bize doğrudan verilen değildir, tinin direkt verildiği canlı hayvandır. Felsefe, tersine çevrilmiş sağduyudur ya da sağduyunun tersine çevrilmesidir. Hegel felsefesi salt bir düşünlemeler *(refleksiyonlar)* bütünü olarak karşımıza çıkar; insanlık tarihi ile dünyatarihi tinin bir görünüşü, aklın bir yansımasıdır. Tin, kendi başına bir varlık alanıdır; amacını kendisi koyar, kendisi gerçekleştirir. Düşünme aktının tinin bu amacını bilmesi gerekir. Fikirleri *(Ideen)* biricik hakikat olarak, düşünlemeleri *(Reflexionen)* en yüksek doğruluk olarak görmeyen kimse, ona göre, hiçbir zaman felsefi bir yargıya ulaşamayacaktır. Akla dayanan ve akla güvenen bilgi önemlidir; bilimsel yaklaşmak isteyen akıl hiçbir alanda pasif olamaz. İnsanlık tarihinin gidişi akla dayanmakla birlikte, ona göre, tarih araştırmalarında birazcık empirik davranmak, olgu ve olaylara dayanmak da gerekir. Ancak dünyayı aklı ile kavramak isteyen kimse ona madde gözüyle değil, akıl gözüyle bakmalıdır. İnsanlık tarihinin tüm içeriği akla dayandığından, kalıcı *(sübstansiyel)* olanı bilmek için, olayların çeşitliliğinden kavramın özüne varmak gerekir; bu da maddesel gözle değil, aklın gözü ile olur.

Hegel'in tarihfelsefesine ilişkin görüşleri onun Tin *(Geist)* felsefesinde toplanır; tarihfelsefesi ulusları ve onların somut olan tinlerini elealır. Dünyayı Geist *(Akıl)* düzenleyip yönetir; Geist'ın tözü özgürlük olup evrensel tarih özgürlük bilincine doğrı ilerler. İnsanları sürükleyip götüren herşeyden önce özsevgisidir *(Selbstsucht);* tutkusuz hiçbir büyük iş yapılmadı dünyada; tutku, enerjinin formel ve bunun sonucunda da öznel yanıdır; ancak ihtiyaçların, tutkuların içiçe geçmesinden çıkan sonuç kocaman bir hüsrandır. Tarih, Hegel'e göre, bilinçli bir erekten yola çıkarak başlamaz; önemli olan insanların bilinçdışı olarak yaptıkları edimlerinin sonuçlarıdır. Tarihte insanların eylemlerinin sonucu olarak ortaya çıkan şeyler, insanların bu eylemlerle hedef aldıkları, doğrudan ulaşmak istedikleri şeylerden daha başka şeylerdir. (F.Engels'in, *Tarihte Zorun Rolü* adlı eserinde de aynı fikirlere rastlarız.) Hegel'deki diyalektik Kant'taki antagonizm ile aynı şeydir. Kant'ta bilgi deneyle başlar, ama deneyden doğmaz. Her iki filozofta da *"aklın hilesi" (List der Vernunft)* önemli bir yere sahiptir. İnsanlar içgüdülerine uyup çıkarlarını gerçekleştirirken bunun yanısıra bilincinde ve niyetinde olmadıkları daha uzaktaki bambaşka birşeyle de bütünleşebilirler; ama içsel olarak o şey yine de onların çıkarlarında yerleşik biçimde bulunmaktadır. Evren-

sel akıl her zaman bireylere tuzaklar kurabilir; onlar kendileri istedikleri için yaptıklarını sandıkları pekçok şeyi aklın gerektirdiği için yaptıklarının farkında değillerdir. Tarihteki büyük adamların güttükleri kendilerine özgü tikel erekler, dünya tininin istenci olan özü içerir; yani onların özel erekleri dünya tininin istemesine (*iradesine*) koşuttur. Bir devletin kuruluşu ile onun dini, felsefesi, kültürü, İde'leri, dışgüçleri *(iklim, doğa, komşular vb)*, bütün bunlar bir tek tözü, bir tek tini, Geist'ı meydana getirir. Doğada hareket daireseldir, tarihte ise yeniden yaratır hareket kendini. Bireysel tutkuların, kişisel duyum ve etkinliklerin toplamı şöyle güzel bir tarih tablosu koyar önümüze: Bizden olan birşey vardır her yerde, dolayısıyla da ilgimiz her yerde birşeye ya yönelmekte ya da karşıçıkmaktadır; bazen genel çıkarın büyük gücünü, bazen de ufak güçlerin sonsuzca ve durmaksızın biraraya gelip kaynaştığını duyumsarız; önemsiz gözüken birşeylerden büyük şeyler doğurtan küçük güçler dağılmıştır her yanımıza. Sonuç? Sonuç tam bir usanç ve bıkkınlıktır. Tarihsel süreci özgürlüğün bilincindeki ilerleme olarak anlayan Hegel, varlıktan çok tözsel tinle *(sübstansiyel Geist)* ilgilenir. Bu bağlamda dünyatarihini de, dünya tininin usa uygun zorunlu gidişi olarak görür.[3] Hegel'e göre herşeye akıl hâkim olduğundan tarihte düşünlemeler *(refleksiyonlar)* tek taraflı işe karışır; olupbitenler kavramlara uyar. Felsefe, tarihçilerde olduğu gibi somut verilere *(empeira)* değil, düşün'e, İde'ye, soyut kavramlara göre hareket eder. Tarihte genelde bilimsel açıdan soyut bir determinasyon ilkesinden hareketle yola çıkılmaz; ancak olupbitenleri yöneten irade zaman, mekân ve koşullarla sınırlandırılmıştır. Tarih olaylarında çoğu kez tesadüfler öneçıkar. Bilim olarak tarih, arkeolojinin, paleografinin, nümizmatiğin, çeşitli bilim ve belgelerin verilerini anlamaya dayanır; tarih bilgisi, olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkisini araştırmaya çalışır. Tarihfelsefesi ise, tarihi elealdığı zaman olayları eler, ulusları ve onların somut olan tinlerini inceler, dünya tinini kendisine nesne yapar; tarihfelsefesi için birinci sırada gelen, ulusların yazgıları, enerjileri gibi konular değildir. Oysa Oswald Spengler, *Batı'nın Çöküşü* adlı eserinde bunlarla ilgilenir ve bir tür tarih morfolojisi yapar. Hegel, felsefesinde tarihsel fenomenleri ve deneyi hiç işe karıştırmaz; tüme toptan bakış olarak o, somut genelliği, tümelliği (*Die konkrete Ganze*) elealır; ona göre, *"Tüm gerçeklik, dünyausunun –hâkim olduğu ve– yönettiği tarihtir" (Die ganze Wirklichkeit = Weltvernunftbeherrschte Geschichte) ve asılolan "tarihsel yaşantının bütünlüğüdür" (Das Ganze des geschichtlichen Lebens).* İnsan düşünendir; düşünme ise genel olanın

3. G.W.F.HEGEL, *Phänomenologie des Geistes*, Werke 3, Theorie Werkausgabe, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1975, s: 86 vd.

bilinmesidir. İnsan eylemiyle kendi kendini yaptığı şeydir. Doğru, duyulardan meydana gelen yüzeyde bulunmaz; hakikat, akılla bilinebilir; özellikle bilimsel olması gereken hiçbir şeyde us gaflet uykusuna dalmamalı, derinliğine düşünleyip inceleme yapmalıdır. Dünyaya akıl gözüyle bakana, dünya da akıl gözüyle bakar; bunlar karşılıklıdır. Tin, daima kendinde olduğundan onun bir geçmişi yoktur, her zaman kendisiyle aynıdır ve hiçbir oluşa tabi değildir. Tarihteki amaçlarla tindeki amaçları karşılaştırırsak ilginç sonuçlara varırız; usun öyle içerikleri vardır ki bunlar olupbitenlerle, olaylarla aynı çizgi üzerinde bulunmaz.

Olupbiten herşeye yönveren, tarihi ve tabii varlık alanlarını belirleyen ilkeler olarak Hegel'in kategorilerine bakacak olursak, tarihi olayların ve başarıların gelişigüzel olmadığını, olupbitenlerin sonsuz çeşitlilikler gösterdiğini ve bütün bunların bir kategoriyi ya da belirleyici ilkeyi izlediğini görürüz. Bunları açığa çıkarmak için de bedendeki gözleri değil, sonlu anlamayetisini (*Verstand)* de değil, derindeki, verilenlerin renkli çokluğunun altındakini gören kavram ve us gözünü gereksiyoruz der Hegel. Tin, hedefi bakımından üç kategoriye sahiptir: 1*) Değişme kategorisi, 2) Gençleşme kategorisi, 3) Son gaye kategorisi. 1) Değişme kategorisi*, belli bir zaman süresi içinde gelişip serpilen, yaşayan sonra kaybolup giden bireylerin biraraya gelmesini sağlayan kategoridir. Hegel'de en yüksek değer değişmedir ve her gerçek olan şey değişmek zorundadır; değişim genelgeçer bir yasadır. Herşeyi değişme belirler. İyi, güzel olan şeyler insanın ilgisini çeker; olupbiten olaylar karşısında insan pasif olduğu kadar aktif olarak da davranır; değişmenin yalnız pozitif yanı yoktur, tarihte zaman içinde bulunan herşey gelipgeçicidir. İnsana özgü olan hiçbir şey olduğu gibi kalmıyor; insanın tutkuları güzeli, iyiyi bozuyor, der Hegel. Değişme kategorisi işte insanın başarılarının, ürünlerinin durmadan değiştiğini gösterir. 2) *Gençleşme kategorisi*, ölmüş olandan yeni bir hayatın doğması anlamına gelir. Ölümün yeniden hayata dönüşü, ölümden yaşamın doğuşu düşüncesi Doğu'dan Batı'ya geçmiştir; bir Doğu metafiziği olan bu anlayış ruhun beden değiştirmesinden kaynaklanmıştır *(Phoenix Efsanesi).* Doğu'da beden, Batı'da tin gelişmiştir; tin, gençleşmekle kalmaz yükselir ve aydınlanır. Tin kendi varlığının büründüğü bedenden başka bir bedene girer; eski şeklinin küllerinden arınır, gençleşir. Tin'in gençleşmesi eski şekline dönmesi demek değildir; tin bu yeni durumda karşılaştığı problemleri çözer. Kendisini geliştirmek ve arındırmak için uğraşan tin yeni problemler yaratır. Tin, içeriden ve dışarıdan gelen doğa koşullarınca sarılmıştır; Geist'ın yoluna insanlar engeller çıkarır; o zaman tin kendisine verilen görevi yerine getiremez, misyonunu başaramaz.Tin'in amacı kendi ak-

tifliğini sürdürmektir; o kendi aktifliğini gösterecek alanlara sahiptir. Dünyadaki herşey, tarihte geçen olaylar ve soyu sürdürme de dahil, Tin'in bir oyunundan başka birşey olmadığından Geist, aklın hilelerine (*List der Vernunft*) başvurur. 3) *Son gaye kategorisi*, tarihte karşılaştığımız batış ve çöküşler neye dayanır sorusunun cevabıdır. Tin'in bu kategorisi aklın dünyaya hâkim olma inancından ortaya çıkar; çünkü dünyatarihi aklın bir ürünü ve başarısıdır. Aklın *(Nous)* dünyaya egemen olduğunu ilk kez söyleyen kişi Anaksagoras'tır; ancak o yalnız doğa alanına bağlı kalmış, tarih alanına girmemiştir. Anaksagoras'ın *"Nous"*u tabiat olaylarını yöneten ilke olup doğa kanunu olarak fizik olayları belirler.[4] Hegel'in Geist'ı ise hem doğayı hem de tarihi determine eden yasadır. Akıl doğayı da meydana getirir; çünkü "*ussal olan herşey gerçektir, gerçek olan herşey de ussaldır*". İde, kavrama tutulmuş bir aynadan başka birşey olmayan gerçekliktir. Ancak doğanın tarihi yoktur, insanlığın ya da Tin'in tarihi vardır. Geist'ın ve Doğa'nın iki ayrı güneşi bulunur; Tin güneşinde tazelik, Geist dünyasında yenilik vardır, doğada ise yeni olan birşey yoktur. Bu yüzden *"güneşin altında yeni birşey yoktur"* denmiştir. Tin'in dünyasında tesadüfi olan sebeplere terkedilmiş birşey bulunmaz. Hegel'e göre, dinsel hakikat fikrine bağlı dünyada tanrısal bir güç hüküm sürmektedir; tanrısal Geist, dünyada olupbitenlerden önce gelir; tanrısal güç sonsuz bir güçtür. Doğa saltık olan tinsel dünyaya göre göreli bir varlık alanıdır. Ancak Hegel, dünyatarihinin coğrafi temelinden sözeder; coğrafi ortamın üretici güçlerin gelişmesi üzerindeki etkisini vurgular. Ona göre insanlığın tarihsel gelişmesinde coğrafi çevrenin önemli bir payı vardır. İnsanı kuşatan doğa, onun üzerinde psikolojik, fizyolojik etkilerde bulunur. İnsan gereksinimleri nedeniyle pratik açıdan doğaya bağlıdır; doğadan yararlanarak doyumunu sağlarken aracı durumunda iş görmektedir. Doğanın nesneleri gerçekten güçlüdür, dayanıklıdır ve çokyönlü bir direnç gösterirler. Onları istediği şeyler olmaya zorlamak için insan başka nesneler koyar araya, yani doğayı doğaya karşı çevirir ve kullanır ve bu amaçla da birtakım aletler icateder. İnsanın bu yoldaki buluşları doğrudan zihnin işidir ve böyle bir aletin doğadaki nesneden elbette daha değerli olması gerekir. İnsanın doğayı istediği şey olmaya zorlamak üzere gerçekleştirdiği icatların şan ve şerefi Yunanlılarda tanrılara aktarılmıştır, der Hegel. Ona göre çevre, doğadaki üretim güçlerinin durumunu, insanların genel sosyal koşullarını ve ideolojik yapıları üzerindeki etkileri belirler. Bu düşüncelerin Marx ile Engels'e ışık tuttuklarını biliyoruz.

4. Wilhelm CAPELLE, *Sokrates'ten Önce Felsefe*, Çev. Oğuz Özügül, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1995, s: 11 vd; Hermann Diels, *Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin, 1903, s: 158 vd.

Evrensel tarihi bu kategoriler ışığında gözönünde bulundurursak önümüze alabildiğine değişken koşul ve durumlar ile her türden ereklerin, birbirlerine hiç benzemeyen olay ve yazgılarla dolu bir yaşam ve insani etkinlik tablosunun çıktığını görürüz. Bütün bu olaylar ve olumsallıklarda daima ve en önplanda insanın etkinliğine ve edilginliğine tanıkoluruz. Bizden olan birşey vardır her yerde ve dolayısıyla, her yerde ilgimiz birşeylere ya yönelmekte ya da karşıçıkmaktadır. Bazen güzellik, özgürlük, zenginlik çekicilik kazanmakta, bazen de adıyla va sanıyla erdemsizlik kendi önemini kabulettirmeyi başarmaktadır. Evrensel ilgi daha geniş ve yoğun boyutuyla çoğu kez daha ağır olarak harekete geçmektedir. Ancak bundan da durmaksızın biraraya gelip kaynaşan ve önemsiz gözüken şeylerden büyük şeyler doğurtan ufak güçlerin harekete geçişini görürüz. Baştan sona renkli bir temaşadır bu; burada herhangi birşey ortadan kalkmaya görsün, hemen bir başkası yetişip alacaktır onun yerini. Gelgelelim ne denli çekici olursa olsun bu tespitin ilk sonucu usançtır; alabildiğine değişik bir sihirbaz feneri temaşasının bitiminde gelip yerleşir bu usanç bize. Tek tek her temsilin değerini tanısak bile gene de bir soru uyanır içimizde. Nedir peki bütün bu garip olayların en son amacı? Bu yüzeyin çatırtılı gürültüsünün altında, sanki bütün bu geçici fenomenlerin temel gücünü kendinde barındıran içsel sessiz bir eserin, gizli bir dinamizmin işleyişi ve ilerleyişi yok mudur? Ne var ki daha başlangıçtan itibaren evrensel tarihe, İde *(Geist)* ya da akla uygun bilgi getirilip yerleştirilmiyorsa eğer, hiç değilse tarih, aklın onda bulunduğu sarsılmaz ve kesin inancıyla veya hiç değilse zekânın ve kendi-kendinin-bilincindeki-iradenin dünyasının tesadüfe terkedilmemiş olduğu ve kendi kendini bilen İde'nin ışığında kendini göstermesi gerektiği kesin inancıyla elealınmalıdır. Dünyatarihi tinin zamandaki açınımıdır, tıpkı idenin uzamda doğa olarak açınması gibi. Görüldüğü üzere tarihe güçlü bir anlam yükleyen Hegel'e göre, insan kendi oluşundan başka birşey değildir; insan daima kendini yadsıya yadsıya diyalektik biçimde gelişir. Tarihsel olayın niteliği, insan için bir anlamının bulunmasıdır. Hegel'in tarih anlayışı için iyimserdir diyebiliriz; çünkü insanlığın tam gelişmeye doğru diyalektik bir gidişle yükseleceğine inanır. Bu bağlamda gelecek bize bağlı mı sorusuna Hegel evet diye yanıt verecektir; çünkü ona göre, *"Dünyatarihi dünya mahkemesidir" (Die Weltgeschichte ist das Weltgericht).*

Günümüzde bir bilim olarak tarih araştırmasında tek ilkeden ya da genel bir determinasyon prensibinden hareket edilmiyor. İnsan başarıları ile olaylar arasında sıkı bir ilişki vardır; olayları yapıpeden kişi, zaman ve koşullar tarafından sınırlandırılmış, ilkelerce belirlenmiş-

tir. Ancak tarih olaylarında tesadüflerin de bir yeri vardır, rastlantılar olupbiten şeylere hâkimdir; eğer bir ulus yaşamını sürdürecekse, o ulus kendisini yöneten insanı da meydana getirecektir. Tarihte tesadüflere yerverildiği zaman, tanrısal güç fikri de *(Deus ex machina)* ortadan kalkar; Tin herşeyi belirlemekten uzaklaşır. Hegel'e göre tanrısal varlık bize hedefler, amaçlar koyar; bize düşen bunların gerçekleştirilmesini sağlamaktır. Çünkü tanrısal gücün bütün olaylara egemen olduğu kabuledilmiştir. Tanrısal gücü ve onun planlarını bilmek bizim için mümkün değildir. Tanrısal öz, insanın ve doğanın özüyle aynı olmasaydı bir hiçti der Hegel. Max Scheler ise, geist kuramında tanrıya ve bedene yervermez; insanı ontik olarak psikovital *(itki, içgüdü, bellek, zekâ)* ve geist varlığı olarak ikiye ayırır. İnsanı insan yapan ona göre geist'tır; geist zayıf, pasif ve güçsüz olmasına karşın ona sahipolmak özgür olmak demektir; çünkü insan geist sayesinde ideleştirme yapar ve bu geist ruha ve tanrıya dayanmaz. Geist, hiçbir zaman nesne olamaz ama başkalarını nesne haline getirir. Tanrının insana ihtiyacı vardır ve ona güç kazandıran insanın itki ve tutkularıdır. Bu yüzden Max Scheler, *"Metafizik, bir sigorta şirketi değildir"* der; yani metafizik, herşeyi koruyamaz, güvence altına alamaz; kesinleyemez demektir bu. Ama insanın buna karşın metafizik yapmaktan bir türlü vazgeçemeyen varlık olduğunu söyler Immanuel Kant. Hegel'de doğa, tanrısal ide'nin kavramsız bir alanı olduğu için tabiat tarihi alt basamakta yeralır; kavram düşünmenin ürünüdür ve hiçbir somut bilgiye dayanmaz. Kavram, kavranılan şey olduğundan Tin, doğa üzerinde düşünlemede bulunmaz, refleksiyon yapmaz. Metafizik hakikati savunan Hegel'e göre, Tin'in kendisi için ve kendi başına bir varlığı vardır; tözsel ve bireysel olan bu varlık alanı duyguya indirgenemez. Tin *(ya da Tanrı)* bilinmezse hiçbir şey bilinmez; hakikat olan, ahlaki olan herşey Tanrı olmadığında ortadan kalkar. Tin ya da tanrısal güç dünyaya hâkim olagelmiştir, oluyor ve olacaktır. Tin'in özel varlığı Tin'in doğası demektir. Bu anlayış tesadüf ve sınırlı gaye kavramlarına aykırıdır; çünkü dünyatarihi ebedi aklın bir ürünüdür. Bu kanıyı yalnız tasarım alanında bırakmamak, onu bilgi alanına getirmek için refleksiyonda bulunmak gerekir. Hegel, inançla bilginin ayrımına karşıçıkar; ona göre insan bildiğine inanır. Birşeyi bilmek demek, o şeyin bilincine sahipolmak ve bundan emin olmak demektir; bu da inançla aynı şeydir. İnsan bilgisinin tek amacı hem doğa hem de Geist alanında Tanrıbilgisini *(Teodiseyi)* eldeetmektir. Burada Leibniz ile Hegel arasındaki farkı görüyoruz.[5] İnsanlar tanrının çocuklarıdır; tanrı gönlü dar, kafaları boş insanları kendi çocukları olarak kabuletmez; kendisini bilen ve tanı-

5. LEIBNIZ, *Téodicé*, Ed. Gallimard, Paris, 1945, s: 25 vd.

yan insanları çocukları olarak benimser, der Hegel. Bu yüzden aklın bir ürünü olan dünyatarihi tanrısal varlığın gelişmesini sergiler. Geist tabanı üzerinde olupbiten olayların meydana getirdiği dünyatarihinin oluşumunu olumlu ve olumsuz ögeler sağlar; çünkü olumlu olanın bilgisinde olumsuz olan aşılır, bir senteze ulaşılır. Negatif olan önemsiz bir duruma getirilerek yadsınır. Tin'in kendini dışlaştırdığı, varlık alanları olan sanat, din, bilim ve felsefe insanla birlikte ortaya çıkar. Geist alanı insanı ve insanı ilgilendiren herşeyi kucaklayan alandır ve bu alanda insan ne yaparsa yapsın aktif bir konumdadır. Tarihin önemi, Hegel'e göre, nesnel amaçları olmasıdır; bu amaçlar genel ya da teklerin amaçları olabilir. Dünyatarihinde empirik olanlarla, duyusal ve deneysel verilerle sonuca varılamaz; Geist soyut ve formel olarak tanımlanmalıdır. Ancak Geist, insan varlığından tamamiyle çözülmüş bir varlık olmadığından hepten bir soyutlama da değildir. Bireysel olan Tin, kendini nesne haline getirir ve onun bilgisini eldeetmeye çalışır; bu aynı zamanda düşünen ve bilen insanın tinidir; bilme, akıl sahibi bir varlığın bilisine bağlıdır. Çünkü kendi hakkımda bilgim varsa, nesne hakkında da bilgi edinebilirim. Hegel'de Geist özgürdür; insan da Tin'i bildiği ölçüde özgürleşir: *"Özgürlük kendini bilmedir... Tinin tözü özgürlüktür"* der Hegel. Kant'ta ise özgürlük aklın bir olgusudur, *faktum*udur; kabul veya reddedilemez. Kant'ın gayeli, ödev etiğinin tam tersini Darwin öne sürmüştür. Ayrıca bu arada Kant'ın niçin bilgi alanında iki, ahlak alanında bir yol bulduğu ya da böyle bir sonuca vardığı sorusunu sormak gerekir. Geştalt (*Gestalt*) kuramcılarından W. Köhler de insanların yapıpetmelerini ilk sırada, düşünlemelerini *(reflexionen)* ise ikinci sırada elealır.

Hegel varlıktan adeta korkar ve kaçar; ontolojik tutumlara hep karşıçıkmıştır. Oysa Tin alanına girmek için Geist'ı bilmek gerekir; nasıl ağırlık maddenin özü ise özgürlük de Tin'in özü ve niteliklerinden biridir. Tin'in öteki nitelikleri de *(bilgi ve bilinç sahibi olması, öteki alanlarla ilgi kurması gibi)* özgürlüğe bağlıdır. Maddenin ağırlığı ise maddedeki itkilerin bir merkezde toplanması sonucudur. Madde birçok parçadan meydana gelmiştir; maddenin birliği onun dışındadır, madde birlikten yoksundur, onun birliği *ideel*dir, yani bir görüşe bağlıdır. Geist'ın merkezi kendisinde, varlığın merkezi ise dışarıdadır. Geist bir merkezde toplanmaya çalışır ve kendi içindedir. O kendisinde olur ve kendisinde kalır; onun birliği özgürlük için şarttır. Özgürlük bizim bilimizin içinde olmasa biz başka birşeye dayanıyoruz demektir ki o zaman da özgürlük yoktur. Özgür olabilmem için benim kendimde olmam ve kendime dayanmam gerekir. Özgürlük dendiği zaman aslında doğrudan doğruya özel çıkarlardan sözedilip edilmediğine iyice bakmak gerekir der Hegel.

Ona göre Fransızlar Aydınlanma düşüncesi ile kuramsal alandan pratik alana hemen geçmişlerdir de Almanlar geçememişlerdir. Almanlarda Reformasyon herşeyi çoktan düzeltmiş ve o dile gelmez adaletsizliği ortadan kaldırmış bulunmaktaydı. İlk olarak Fransız Devrimi'nde insanoğlu başı aşağıda ayakları havada yürümekte, yani düşünceyi temel alarak gerçekliği bu düşünceye uygun bir biçimde kurmaya girişmekteydi; görkemli bir güneş doğuşuydu bu. Daha sonra Fransız Devrimi'nin akışını incelerken genellikle özgürlüğün içinde mülkiyet ve sanayi özgürlüklerini de belirtir Hegel. Tin bir merkeze varmak için çaba gösterir ve kendini yetkinleştirmeye çalışır. Tin bu yüzden aktiftir ve kendi kendisinin ürünüdür. Geist hem kendi kendisinin başlangıcı hem de kendi kendisinin sonucudur: Tıpkı tohumun başlangıç ve sonuç olarak birbirinden farklı olması gibi. Bitki nasıl tohumla gelirse giderken de aynı şekilde çekirdek bırakır. Sonlu olmak empirik dünyada, sonsuz olmak ise empirik olmayan dünyada bulunmaktır. Bir bireyin ürünü *(yani sonu*), başka bir bireyin başlangıcı olur. Geist aktif olmaktan vazgeçemez, kendisi içindir *(fürsich*), doğayı bilir ve onu gerçekleştirir; doğal şeyler ise kendi kendisi için *(fürsich*) ya da kendi başına *(ansich*) değildir. Herşey Tin'in kendisi hakkındaki bilgiye dayanır, kendinde olan Tin hiçbir zaman köle olamaz. Hegel'e göre, ben kendimin kim olduğumu bilmeliyim. Algılarımız bizi tek tek şeylerle temasa getirir; insan ancak düşünmesi sayesinde istediği birşeyi elde edebilir. Hegel de Max Scheler gibi itkiye *(impulsus*) önemverir. Scheler'de itkiler enerji kaynağıdır, geist ise zayıftır, her bakımdan güçlü *(omni potens*) değildir. İnsanın kendisi hakkındaki bilgisi onu hayvandan ayırır; ona göre *real* olmak etkin olmaktır. *A posteriori* bilgi, Hegel'e göre, doğrudan verileni ortadan kaldırır; dolayısıyla ona önemvermez. Aristoteles bile fenomenlerde ortaya çıkan problemleri bir yana bırakıp *a priori* kavramının peşine düşmüştür. İçvarlığımı gerçekleştirmeden harekete geçersem İde'ye varamam, der Hegel. Bu da, yani oluş ve değişme, *real* zamanda gerçekleşir; çünkü *real* olan ne ise *ideal* olan da odur. Scheler'de ise *real* olmak etkin, ideal olmak edilgin olmak demektir. Oysa Hegel'e göre ideal varlık olarak insan *real* olanı bilir. İnsan, algı ve itkilerinin kendisine doğrudan sunduğu şeylere kendisini bırakmaz; çünkü insan itkilerinin esiri değildir. Kendini tatmin etmeye çalışan insan kendi kendine olmadığını bilir. Oysa hayvan itkilerini dizginleyemez; itkilerinin birliğini ve dayatmasını ortadan kaldıramaz. İtkilerini dizginleyebilen insan, onların yönünü genel olana doğru yönlendirir ve gerekirse itkilerini arkaplana atabilir. Genel olana dayanarak hareket eden insan, itkisini baskı altına alabilir, baskılayabilir, başka bir zamana bırakabilir, yani itkilerini erteleyebi-

lir. Çünkü insanın ne istediğine ilişkin bir tasarımı vardır; insan kendi kendini belirlediği, sınırladığı oranda özgür olur. Özgürlük bir bakıma insanın kendi sınırlarını bilmesidir. İnsanın bağımsızlığı da işte tam bu noktada ortaya çıkar. İnsan kendisine pozitif özgürlüğü amaç edinirken hayvanın özgürlüğü negatiftir; çünkü onun tasavvurları yoktur, bir ideale sahip değildir. Canlı bir varlık olarak hayvanın kendi davranışlarının kaynağı yine kendisidir. Eğer onda kendisini içten uyaran bir uyarıcı yoksa o dışarıdan bir etki almaz; hayvanın içvarlığında karşılığını bulmayan birşey onun için var değildir. Onun öznel dünyasına yanıt veren birşey bulunmadığı için hayvanın iradesi de yoktur; bu yüzden itkilerini dizginleyemez. Tek uçlu, içkin bir akt olarak irade yalnızca insana aittir. Kendi kendisini ikiye bölen hayvan, itkileri dizginleyen Geist'a sahipolmadığı için, onların tutsağıdır. Hayvanı uyaran güç, onun içvarlığında kesintiye uğramadan kaynaklanırken, insan doğal ve doğrudan olanı kesintiye uğratabilmektedir. İnsan tinsel bir varlık olarak doğrudan veya dolayımsız bir canlı değildir, kendi içine dönük, refleksiyon yapabilen bir varlıktır.

Hegel'e göre insan eğitim sayesinde olması gerekeni olur; fazla eğitim çöküşü de beraberinde getirir. Eğitim insan için akıl sahibi bir varlığın bir olanağı olarak vardır. Hayvan kendi soyunun kazanımlarını yüzyıllarca tekrarlarken, insan kendi büyüklerinden birşeyler öğrenir, onların deneyimlerinden yararlanır, bunları biriktirip üzerine yeni kazanımlarını ekleyerek geleceğe aktarır. Tinsel bir varlık olan insan herşeye baştan, yeniden başlamaz, kendisinden öncekilerin birikimlerini devralarak buna başka şeyler ekler ve yoluna devameder; tinin taşıyıcısı olarak doğal olandan silkinir, tinsel olana yönelir. Çünkü tanrının varlığı en genel olanlardan çıkar; bir bütün olan Hakikat *(Wahrheit)* bireysel ve genel olanı kendi içinde barındırır; parça ve bütün onda birleşir. Kendi kendisini bilmeyen bir geist, geist değildir ve onun özgürlüğü de yoktur. Hegel'de spekülatif olan, ideleri aşan, görülenemeyen şey demektir ve o budünyada varolmayandır. Tin genel varlığı olan bir *individuum*dur; ulusun kendisi de bir *individuum*dur. Somut olan bir ulusun, bir halkın tinidir; bu bağlamda hukuk ve ahlak tinin kendisi hakkındaki tasavvurudur. Bir topluluğun bilinci ise tinin kendisi hakkındaki bilgisidir; asıl önemli olan bilinç insanın kendisi hakkındaki bilinci ve bilgisidir. Genel bilinç ya da bilgi, ulusun ahlak ve dinini oluşturur; tekler, özsel olan bilimin atmosferi içinde yetişir; bu bilinç ne sadece eğitimle olur ne de onun bir sonucudur, öğretilemez. Hegel'e göre bir ulus ikiliklere girdi mi hiçbir zaman bire varamaz; birlik ve bütünlüğünü sağlayamaz. *Individuum* yerini bu tözsel olanın içinde bulur. Tinde bütün varolanların

bir özü bulunur; hiçbir *individuum* ulus tinini aşamaz. İnsan kendisiyle öteki bireyler arasında fark yapabilir ama ulus tiniyle bunu yapamaz. Döngüsel tarih görüşünü savunan Nietzsche'ye göre ise her ulus kendi komşusundan birşeyler alır ve ona kendisinden birşeyler katar.[6] Tin bakımından zengin olanlar kendi ulusunun tinini bilenlerdir. Kültürsüzleşme halkın bozulmasının hem sonucudur hem de kaynağı. Kültürlü insan, davranışlarına genelin damgasını vurmayı bilen, tikel yanından vazgeçmiş, genel ilkelere göre eyleyen kişidir. Kültür düşünmenin aldığı biçimdir, der Hegel. Genel olan tin bakımından bireysel tinler silinirler, kaybolup giderler. Hegel'e göre tarihfelsefesinde şu veya bu devlet çöküp gitmeyecekti, eğer onun gayesine hizmeteden şu veya bu önder ya da birey olsaydı görüşü yanlıştır. Genel ve tözsel *(sübstansiyel)* olan tin karşısında bireyler yokolurlar, *individuum*lar tutunamazlar. Genel ve *sübstansiyel* olan kendisine gereken, lazım olan bireyleri kendisi yetiştirir. Tin statik, durgun hale gelince çöküntü başlar ya da başka bir ulusun tininin hâkimiyetine girilir. İde'lerin arkalarında bir ilgi, bir hedef bulunmazsa o ide'ler maskara olurlar, der Hegel. Halktini aslında hem bireysel hem de saltık ve genel olan tinden başka birşey değildir. Akıllılar, halkın tinini bilip ona göre davranmayı bilenlerdir. Tin kaynağı bakımından birdir; insanın Hume'da karşımıza çıkan değişmeyen doğası ile tin arasında bir ilgi vardır.

Hegel'e göre tek insan topluluğun tinini bütünüyle kuşatıp onu aşamaz; ama insanlar kendi uluslarının tinine uygunolarak davranır. Genel olan tin karşısında bireyler *(individuum'lar)* silinip giderler. Halktini aslında hem bireysel hem de genel olan tinden başka birşey değildir. Ancak tin, ister genel olsun isterse bireysel olsun bir ve aynıdır. Dünya tini insanın bilincinde ortaya çıkan dünyanın tinidir; insanın dünya tini karşısındaki durumu ve tutumu teklerin bütün karşısındaki durumu ve tutumu gibidir; bütün ise teklerin bir tözüdür *(sübstans)*. Budünya tini ile tanrısal tin arasında bir uygunluk vardır; tanrısal tin saltık olan tindir; halktini ise genel tinin bir özelliğidir. Tanrısal tin ile genel tin arasında bir özdeşlik vardır; halktininin özelliği ve biricikliğine ilişkin bilgi, halkın bu tin hakkında bilinç sahibi olmasıyla mümkündür. Nasıl özgürlüğün merkezi içeride ise, maddenin merkezi de dışarıdadır, der Hegel. Halis din, dünya işlerine karışmayan dindir. Geist, zamana ait olanla sınırlı olanın varlığını ortadan kaldırır; empirik olmaktan çıkar; çünkü geist'ın *a priori* ile bağlantısı vardır. Belli bir halktini kendi kendisinin nesnesidir; tin, din ile devletin kendi ürünü olduğunun bilincinde olmalıdır. Bu nedenle dünyatarihinin araştırma nesnesi tindir.

6. Karl LÖWITH, *Von Hegel Bis Nietzsche*, Europa Verlag, Zürih, 1941, s: 145.

Tin, kendisini bilmediği müddetçe özgür değildir; dünyatarihi, tinin kendinde ne olduğu hakkındaki bilgiye kendi başına nasıl ulaştığını araştırır. Başka deyişle dünyatarihi, bütün uluslar ve onların tinlerine karşı olan tutumlarını araştırır. Hegel'e göre Doğulular gerçekten özgür değildir, özgürlükten yoksundurlar; çünkü özgürlük hakkında bir bilgileri yoktur. Onlara göre özgürlük tutkuların keyfiliği, yumuşaklığı ya da dizginsizliğidir. Doğuda ancak bir despot özgür olabilir; tarihte ilk kez Greklerde özgürlük bilinci aritokratlarda bir açıklık kazanmıştır; ancak o dönemde bile insan tam bir özgürlüğe sahip değildi. Çünkü özgürlüğün dayandığı sağlam bir temel bulunmuyordu. Platon ile Aristoteles'te bile özgürlüğe ait bili yoktu; insanı insan olarak özgürlüğüne bakarak değil de onu belli sınıflara ait oluşuna bakarak değerlendiriyorlardı. İnsanın sahip olduğu özgürlüğün derecesi değil, ait olduğu sınıfın derecesi ilgi çekiyordu. Aslında insanın insan olarak tam bir özgürlüğe sahipolması gerekir. Germen ulusları Hıristiyan olduktan sonra ilk kez insanın insan olarak özgürlüğünü tanıdılar ve tin ile özgürlüğün ayrılmadığını gördüler der Hegel.[7] Bu yüzden dünyatarihi, özgürlük hakkındaki bilginin gelişmesi tarihi diye anlaşılmıştır. Tin'den özgürlük bu bağlamda ayrılamaz ve dine dayanmayan ahlak ve hukuk sistemleri de düşünülemez. Bilincin dünya işlerinde gerçekleşmesi ise ancak insana insan olarak özgürlüğü tanımakla mümkündür; bu da din, ahlak, hukuk gibi bütün alanlarda bir ve tek oluş ilkesi sayılan; geçmiş, şimdi ve geleceği kapsayan antropolojik zaman dilimi içerisinde yürütülecek eğitimle olanaklıdır; başlangıcı ve sonu bulunmayan kozmik-fizik zaman süreci burada sözkonusu değildir.

Hegel'de diyalektik anlayış varlıkta, niteliklerde ve kavramlarda ortaya çıkar; *triad* adı verilen *"varlık (tez)-hiçlik (antitez)-oluş (sentez)"* üçlü adımıyla yolalır. Herhangi birşeyin aynı zamanda kendi karşıtını da içinde taşıması diyalektik bir olaydır. Bu da varlığın katlar halinde içiçe geçmesinden meydana gelir. Diyalektikteki her iki öge de *(tez ile antitez)* pozitiftir; yaşamın ve ölümün tohumda pozitif olarak bulunması gibi. Birşeyin içinde birden fazla determinasyonun, çeşitli belirleyici ilkelerin bulunması diyalektik olayı başlatır. Somut bir kavramın zıddını, karşıtını da içine alması ussal olan bir hakikattir. Dünyatarihinde iki ekstrem zıtlık birleşir; idenin ve bireysel olanın birleşmesidir bu, genel olanla individüel olan arasında bir birlik vardır. İnsanın ereği dünyaya biçimvermektir; ama nasıl ve hangi biçimi? İnsanlara isteklerinin ne olduğunu ilk bildirenler dünyatarihindeki büyük adamlardır. Bireyler bu

7. G.W.F.HEGEL, *The Philosophy of History*, Çev. C.J.Friedrich, Dover Publications, New York, 1956, s: 178 vd.

ruh önderlerini izler. İnsanın insan olarak özgür olması da diyalektik bir süreci gerektirir; dünyatarihi de işte bu özgürlük hakkındaki bilginin ilerlemesi tarihidir. Eylemlerinin toplamı insanın kendisidir. Kant etik özgürlük, kişinin özgürlüğü üzerinde dururken Hegel bir tür sosyal özgürlüğü vurgular. Darwin de ereksel etiğin tam tersi olan sosyal evrimciliği savunmuştur. Hegel'e göre yığın ne istediğini bilmez, önder yığının istediğini bilen ve onu gerçekleştiren kimsedir. Tin dünyasından ayrı ve farklı olan fizik dünya aslında bir gerçekliğe sahip değildir, onun için asıl gerçekliğe sahip olan bu tin dünyasına dayanır. Özgürlük ve tin birbirinden ayrılamaz olduğundan özgürlüğün belirsiz kalmaması için onun hakkındaki bilgiyi güçlendirmek gerekir. Prensip kavramı ile aynı şey demek olan özgürlük kavramı çoğu kez yanlış anlaşılmalara, kavramından uzaklaşmalara yolaçmıştır. Özgürlük kendisiyle birlikte zorunluluğu da içerir; özgürlük bilinirse zorunluluk ortadan kalkar ya da zorunluluk bilinirse özgürlük ortaya çıkar. Özgürlük kavramı, bilinmeye, onun hakkında bilinç sahibi olmaya dayanır, bilinmeyen özgürlüğün varlığından sözedemeyiz. Aktif olan tinin amacı tarihsel oluşta ortaya çıkar; bu sayede tin kendisini biçimlendirmiş olur. Tin'in taşıyıcısı olan insan kendi içine dönerek, yani refleksiyonda bulunarak tini somutluğa taşır. Tin'i ortaya çıkaran tek tek bireylerdir; herkesin özgürlüğü ve amacı tini oluşturur. İşin doğrusu dışın içten ayrı olmadığıdır, der Hegel. Ulusların kendisiiçin *(fürsich)* ve kendibaşına *(ansich)* olmak üzere iki tini bulunur; ulusların aralarında fark olmasına karşın tinleri arasında bir fark yoktur. Bir ulusun tini o ulusun sahip olduğu ilkenin gelişmesiyle aynı şeydir; bir itki olarak özgürlük kendisini nesnelleştirmeye çalışır. Her ulusun tini belirlenmiştir ve farklı bir amaca yönelir; tini somut bir bütün olan her ulus öteki uluslardan bu bakımdan ayrılık gösterir. Her toplum ayrı derecelerde bir özgürlük kavramına sahiptir; bir topluluk tinini ancak kendi kendisini düşünlemek (*refleksiyon*) suretiyle kavrar; çünkü doğrudan olan şey tin alanına giremez.[8] Hegel'de devlet, olmazsa olmaz bir varlık koşuludur ve kutsaldır. Devleti devlet yapan halk değil, bilgi ve kültürdür. Devletin bir eğitmek, ileriyi göstermek, bir de eğitimin sınırlarını belirlemek görevi vardır. Bir ulusun eylemlerinde, yapıpetmelerinde ortaya çıkan yalnız o ulusun kendi tinidir. Bağımsızlık bir halkın onurudur. Tinin çelişkileri birleştirerek aşması, kendisiyle, kendi kavramıyla dayanışma süreci içinde bulunması tarihtir. Bir ulusun tininin geliştirdiği alanlar, yazgıları, dini, bilimi, sanatı ve felsefesidir; kaderleri bir ulusun kendisinin sebepolmadığı olaylardır. Tarihin mutlu sayfaları çoğunlukla boş sayfalardır, der Hegel.

8. A.y., s: 250.

Hegel'e göre tin yorulunca onun kurumları da çökmeye başlar; temel problemleri özgürlük, özgürlüğün doğada olup olmaması, gelişme, değişme ve son gaye olan filozof, bir ulusun tininin yapıpetmelerinde değil ortaya konan gayede kendini gösterdiğini düşünür. Tin gayesini gerçekleştirmeye çalışmalıdır; ancak tinin kendi kendisini gerçekleştirmesi aynı zamanda çökmasinin de bir işaretidir. Tek bir ulusun tini başka bir ulusun tinine geçiş noktası olur. Tin'in en yüksek yeteneği düşünmedir ve düşünme de itkiyi durdurur. Halktininin soyut biçimde değişmesi duyularla algılanan zamanın değişmesiyle olur. Eğitimin bozukluğu ya da fazlalığı kategorisi bir ulusun çökmesine sebepolur. Eğitim bütün olarak ancak genelliğin formu ile ortaya çıkar; davranışlarında genel bir iz, umumi bir damga taşıyan insan başarıya ulaşır. Tin yalnız eğitimi değil öteki alanları da ortaya koyar. İnsanda iç ve dış bir olmalıdır; çünkü bir insanın eylemlerinin bütünü onun düşünmesi, yani kendisidir. Eylem halinde varım, yöneldiğim şey kendi amacımdır, der filozofumuz. Hegel'e göre bir insanın eylemleri hiçbir işe yaramasa bile onun niyetinin önemli olduğu görüşü *(Augustinus)* yanlıştır; aslında dışın içten farklı olmaması gerekir. Aktif bir varlık alanı olan tin alanı, kendi eylemlerinde ve eserlerinde ortaya çıkar. Geist kendisini ve kendi varlığını ortaya koyar; her yeni aktivite tin dünyasının başlangıcı olarak görülür. Tin'in ürünleri onun taşıyıcısı olan ulusların da ürünleridir; her topluluk, her birey kendi eserleriyle övünür; tinin aktivitesi zaman zaman kendi yüksek ilgilerinden uzaklaşır. Her ulusun bilinsin bilinmesin koyduğu bir gaye vardır; halktini de bir *individuum*'dur, önce serpilip gelişir, sonra da geriler; sınırlı ve sonludur. Oysa akıl ve onun yarattıkları sonsuzdur.[9] Halktini, kavramları tanımadığı, nesnel bir durumda olmadığı, çöküp gitmesi veya gitmemesi için çalışması gibi durumlarda, kendi içinde zıtlığı bazen taşır. Halkın yaşamı alışkanlık halini aldığı zaman böyle bir halk için bitki hayatı sözkonusudur ve ölüme doğru gidiyordur. Böyle bir halktaki aktiflik *individuum*'ların özel ilgisi halindedir; en büyük, en yüksek ilgi zıtlıkların bulunduğu yerde vardır. Aslında tarih, tinin kendisini zamana boşaltmasıdır. Halktininin tabii ölümü alışkanlıkla olur; alışkanlık kurulmuş bir saat gibidir, kurulma bitene kadar kendiliğinden devameder. Hegel'e göre zıtlıklardan yoksun bir eylemde derinlik ve zenginlik bulunmaz; olaylar bizi nereye götürürse götürsün hepsinin gerisinde bir ide, a priori bir yan vardır. Olaylar bizleri *(ulusu)* zorlar; zıtlıklardan yoksun bir eylemde biçimsel, alışıldığı üzere bir devamlılık sözkonusudur. Dünyatarihi tanrısal öngörünün planından başka birşey sergilemez. Us tanrısaldır ve idenin algı-

9. G.W.F.HEGEL, *Seçilmiş Yazılar*, Çev. Nejat Bozkurt, Say Yayınları, İstanbul, 2005, s: 131 vd.

lanmasıdır. Hakikatteki doğruluk da bu tanrının yarattığı gibi olan, ona benzeyen dünyadır. Tarihte *individuum*'lar *(uluslar)* alışkanlıkla doğal bir biçimde ölür; uluslar eğer yaşamaya devamederse bu yaşama ilgisiz ve can sıkıntılı bir biçimde olur. Gereksinimden yoksun kurumlar formel bir şekilde yaşamlarına devamedebilir. Bir ulus İde'nin hareketinin dışına çıktığı halde kendini iyi hissedebilir; ama birşey yapamaz ve çağ değişiminin farkında olamaz. Hegel'e göre insanları ayakta tutan uyumsuzluk *(disharmoni)*, çıkışyolu bulamama *(apori)*, karşıtlık *(antinomi)* ve sürtüşmelerdir *(antagonizm)*. İnsandaki uyumsuzluğu sağlayan duyular değildir. Bir ulusun hedef olarak koyduğu şeye ulaşılınca onun anlamı kalmaz. Halktini teklik, bireysellik gösterir ve bu her halkta başka başkadır. Ulusun benimsediği tin gelipgeçicidir; saltık tin ise kalıcı. Dünya tini saltık tinden kopmuştur ve bütün ulusların tinidir; ulus genel bir varlıktır, onda devameden cinstir. Halktini cins olarak kendisi için vardır ve eylemleriyle kendi batışını, ölümünü hazırlar. *Individuum*'un herşeyi kendisi için yapması, alışkanlıklar ve biçimsel devamlılık sonucu ulus bozulmaya *(Korruption)* uğrar. Halktininin çöküşü önceden belirli olayların ortaya çıkmasına bağlıdır; tinin kendini yıkıntıya kaptırması dış güçlere bağlanır; oysa hiçbir dış güç halktininin yıkılmasını veya yıkılmamasını engelleyemez. Her halk çöküşünü ya da batışını kendi hazırlar; bir ulusun ölümünden sonra yeniden hayata gelmesi mümkündür. Doğada herşey daima yeniden başlar; bu baştan, yeniden hayat bulma aynı şeyin tekrar etmesi demektir. Ağaç ilkbaharda yeşillenip çiçek açar, meyve verir ve sonbaharda yapraklarını döker; gelecek bahara kadar da öylece kalır. Doğada bir tür devridaim, bir dönüşüm vardır. Geist'ın güneşi doğadaki güneş gibi değildir; doğanın güneşi hep doğudan doğup batıdan batar. Can sıkıcılık doğaya özgü birşeyken, tin yeni şeyler meydana getirir ve bunlar hep olumsaldır. Halk geist'ı ise kendi negatifliği yüzünden bozulup dağılırken doğal geist aynı şeyi tekrar eder. İde, genel olandır, cins olandır; düşünce kalıcıdır ve ölmez. Cins kendi kendisinin aynı olarak kalır.

Halktini başka bir halktini olarak ortaya çıkarken geist kendi hakkında düşünlemede *(refleksiyon)* bulunur; *individuum*'lar kendi gayelerinin peşine düşünce, halktininden ayrılınca çöküntü başlar. Geist, zıtlıklar içinde kalmaz, bu zıtlıkları bir üst ilkede birleştirir. Tarih, geist'ın kendi kavramına kavuşmasına yardımeder. Geist bir yandan kendi varlığını ortadan kaldırırken öte yandan geneli kavrar; çelişkilerden kurtulmak üzere kendine döner, kendi üzerinde refleksiyonda bulunur. Böylece başlayan şey *(tohum)* ile sonuç olan şey *(meyve)* birbirinden ayrılır; yaşamın güçlüğü ve savaşımdan ibaret olduğu burada vurgulanmak is-

tenmiştir. Her ulusun yaşamı dünyatarihinin bir *individuum*'udur; her halkın kendine özgü bir hedefi vardır. Meyve yine tohum olur, halk bu tohumu geliştirerek meyve haline getirir ve bu başka bir kuşağın kucağına –bunu başaranın kucağına değil– düşer. Ulus tini tarihsel akış içindedir; değişme ve gençlik kategorisi işin içindedir ve her ulus son gayeye başvurur. Gaye gerçekleşince tin yeni bir gaye ortaya koymak durumundadır. Tin'in gücü ortaya koyduklarında sonsuz değildir. Hegel, tarihfelsefesinde olaylardan hareketetmez; Geist basamaklarda ya aşağı iner ya da yukarı doğru çıkar, hareket eder. Aklın kendisi için koyduğu idelerin, objektif ideallerin *(İde = İdeal)* ortaya çıkması için yapılan bir çalışmadır bu. Tarihfelsefesi bu yüzden a priori bir hareket noktasına dayanır. Duyu organları bizi bağımsız yapamaz, genel aklın kendisi ancak hakikati, iyiyi ve doğruyu ortaya koyabilir. Eleştiri, eğer bir gayeye yönelmemişse ve yeni şeyler ortaya koyamıyorsa, gereksizdir; bizi hiçbir yere götürmez. Dünyatarihinde akıl koyduğu hedefleri kendisi gerçekleştirir; hiçbir güç iyi olanı, Tanrı'nın gücünü aşamaz. Dünyatarihinin bütün işi gücü Geist'ın ya da Tanrı'nın planını bilince çıkarmaktan, ona gerçeklik kazandırmaktan başka birşey değildir. Plan akıl tarafından ortaya konur ve yine onun tarafından gerçekleştirilir. Dünyatarihinin iradesini oluşturan töz, tarihteki büyük insanların kişisel ereklerindedir. Saltık Tin, Mutlak Geist direktif almaz, direktif verir ve tanrıdan başka birşeydir. Tin'in işlevlerini bize tanıtan dünyada bulunan uluslaın tarihidir. Dünyatarihi İde'ye uygun, İdeal biçimde kendisini gerçekleştirir; çünkü gerçekliği olan ideye uygunolandır. Tanrısal İde, sadece ideal değildir, aynı zamanda gerçekliğe de yön verir. Söylenen birşeyi hakikat olarak duymak anlamına gelen Akıl, tanrısal kabiliyeti tanır ve ideyi duyumsar; çünkü ideyi sezmek gerekir, o doğrudan elde edilemez. Akıl, dünyayı yönettiği gibi bununla da kalmayıp dünyatarihini de yönetti ve yönetmekte. Tin alanında tesadüflere yer yoktur. Tanrısal ide, aklın temelinde yeralır; bütün özneler aklın değil, Tanrı'nın planının gerçekleştiricileridir. Gerçekleştirmenin aracı olan birey, *individuum (individualité)* zaman içinde bulunur. Tanrı planını ancak *individuum*lar aracılığıyla gerçekleştirir. Din, halkın kendisiyle ilgili kavramıdır ve devlet ilkesiyle en yakın ilişki içindedir. İnsanların dinle eğitilmesi yerindedir ve belli bir devlet belli bir dinden gelmiştir. Dinde tasarımların canlı ilişkisi olarak kavranan şey, bilimde kavramların diline dökülür. *Individuum*ların, bireylerin yapıpetmelerinin kaynağı, gereksinimleri, itkileri, tutkularıdır. Özneler tek tek bireylerdir ve birey koyduğu gayeleri ne kadar gerçekleştirirse gerçekleştirsin tutkuları sonbulmaz. Tutkular insanı aktif yapar ve yaşaması için gereklidir. Ulusların tarihteki

batış ve çöküşleri neyin doğru neyin yanlış olduğunu ortaya koyamaz. Hegel burada olanaklar problemiyle ilgilidir; bir ulus, tanrısal geist'ın ortaya koyduğu soyut, genel bir son gayeyi gerçekleştirdi mi onu başka bir ulusa devreder. Yasalar ve ilkeler doğrudan ve kendiliklerinden gerçekleşemez; insanın tüm yapıpetmeleri onun tutkularına ve eğilimlerine bağlıdır. *"Dünyada hiçbir yüce şeyin tutku olmaksızın meydana getirilememiş olduğunu söylememiz gerekir"* der Hegel. Tutkunun ve idenin ereği bir ve aynıdır; tutku karakterin ve genelin saltık birliğidir. Tutkuları kendi amacı için kullanmasına usun hileleri denebilir, böylece usun kendini kendisiyle ortaya koyduğu şey de zarar görmüş olur. İnsanlar da ussal ereklerin araçlarıdır.

Yasaları yapmaya gelince burada herkesin iradesi sözkonusudur, der Hegel. Azınlığın çoğunluğu temsil ettiği varsayılmakta; ama çoğu zaman, çoğunluğu ezmekten başka birşey yapmamaktadır bu azınlık. Çoğunluğun azınlık üzerindeki egemenliği de tıpkı öbürü gibi büyük bir tutarsızlıktır. İçeriği bakımından Fransız Devrimi, evrensel çapta tarihsel bir önem taşır. Bu devrimle birlikte liberal kurumlar ve liberalizm bütün Avrupa'da yayılmıştır. Hegel'e göre yasalar, ilkeler insanın yapıpetmelerine dayanır; yapıpetmeler de itkiler ve gereksinimlerle yönetilir. Birşeyin gerçekleşmesi için o şeyin bizi ilgilendirmesi ya da o şeyin içine girmek gerekir. Gerçekleştirilen şey herhangi bir biçimde benim gayem olmalıdır; gerçekleştirme süreci bizi motive etmeli ve sevindirmelidir. Gerçekleştirdiğim amaç hem beni sevindirmeli hem de tatmin etmelidir; yani insan çabalarında, yapıpetmelerinde kendisini tatmin edilmiş bulmalıdır. İnsanlar ancak birşeye karşı ilgi duydukları zaman onu gerçekleştirmeye çalışırlar. Kim bir işi severek yapıyorsa o kimse o işe karşı ilgi duyuyor, kendisini o işe veriyor demektir. Yapılan işler bireyi *(individuum)* eğer sevindirmezse o kişi başarılı olamaz; bu yüzden ilgiler bireylerin itkileri ve tutkularıdır. Dünyatarihinde sözkonusu olan ide *(fikir, düşün)*, insan özgürlüğünde ortaya çıkan idedir. İstenç *(irade)* ise özgürlüğün soyut ve genel temelidir; özgürlüğün ürünü de bir ulusun ahlaksal *(etik)* varlığıdır. İde'nin ilk prensibi irade, ikincisi de tutkulardır; tutkular idenin dışarıya uzanan kollarıdır. Soyut olan ide ile somut olan tutku iki aşırı uçtur; onları birbirine bağlayan orta nokta ise ahlaksal özgürlüktür. Nesnel biçimde elealındığında ide ile özel teknik arasındaki ilişki tıpkı özgürlük ile zorunluluk arasındaki büyük karşıtlık gibidir. Özgürlüğün bulunduğu yerde zorunluluk yoktur ve zorunluluğun bulunduğu yerde de özgürlük bulunmaz. İnsanın mücadelesi gerekliliğe karşıdır; gereklilik dışa ait bir kader değil, tanrısal iradenin bir zorunluluğudur. Buradaki yüksek ide insan özgürlüğü ile nasıl bağda-

şır? Genel ve ussal olan tarihi nasıl belirler, individüel olanla genel olan nasıl birleşir? gibi soruları sormamız gerekir. Bu sorulara yanıt verebilmek için doğadaki hava, ateş ve ağaç gibi elemanları elealalım; hava ateşin yanmasına sebepolur, ağacın da büyümek için havaya ihtiyacı vardır. Bunlar mücadele halindedir; ama oksijen bitmez ve değişim ile oluşum sürüp gider. Evin yapımı için de onu oluşturan ateş, demir, su, taş ve toprak gibi ögeler birbirlerine karşı kullanılır; evin gayesi de yapıldığı bu şeylere karşı koymak, kendi yapısına giren bu unsurlara karşı kendisini korumaktır. Başka deyişle ev bu elemanları kendi kendine karşı kullanmış oluyor. İnsanların tutkuları da buna benzer; doğal belirlenimleri *(determinasyonları)* bakımından tutkular, hem kendilerini hem de amaçlarını, gayelerini gerçekleştiriyorlar. Tutkular amaçlarını gerçekleştirirken kendilerine karşı olan hukuk yasalarını da yaparlar. Böylece hukuk düzeni kendi kendisini meydana getirmiş olur ve insanların özsel olan yaşamını oluşturur. Din, teknik insana karşı yaptırımlar da getirebilir. İnsanlar yapıpetmelerinde özgürdür ama özgürlüğün sübstansiyel, tözsel olan yanına karışmazlar. Tutkular, bireylerin ilgilerine yönelmiş olarak, iyi ya da kötü olabilirler. İlgi tamamiyle özel de olabilir; bundan özel ilginin genel olan ilgiye karşı olduğu sonucu çıkarılamaz. Çünkü genel ilgi özel ilgilerden meydana gelerek gerçekliğe kavuşur. Aktif olan bireydir ve ben tutkulardan insanın bireysel ve özel ilgilerden, tek tek amaçlardan hareket eden yapıpetmelerini anlıyorum; bunun yanında tutkudan insanın çıkara, menfaatlere yönelmiş niyetlerini de anlıyorum, der Hegel.[10] Bir oda hizmetkârı için kahraman yoktur denir; ancak bu söz, o kişi kahraman olmadığı için değil, fakat ötekinin oda hizmetkârı olduğu için söylenmiştir. İşte böylesi amaçlarda insan iradesinin enerjisi kötüye kullanılabilir; burada varolan genel olarak insan değil bireydir *(individuum)*. İnsan belirli bir insandır; karakter ve zekâ insanı oluşturur, ancak karakter tutkularla ilgilidir. İlgiden yoksun eylemler ve yapıpetmeler hiçbir şey meydana getiremez; arkasında ilgi uyandırmayan İde'ler dünyada maskara olmaya mahkûmdur. Hegel'in ilgiyi tutkuyla ilişkilendirdiğini görüyoruz. Tutku, iradenin enerjisinin etkinliğinin formel ve sübjektif yanıdır. İnsanın kendi inançlarının içeriği de burada belirlenmemiştir. Ona göre her mantıkta hakikat bir bütünlük gösterir. Hakikat olan ne teklerin amaçları, tutkuları ve ilgileridir ne de genel olandır; bunların bütünüdür. Devletlerin gaye ve ilgileri genel, insan teklerinin amaçları ise özeldir. Hangi devlette en çok özgürlük varsa, o devlet en iyisidir. Devlet dünyaya uygulanmış ustur; insan istenç ve özgürlüğü biçiminde dışlaşmış tinsel idedir. Geist, içe ait olan, içten olan

10. G.W.F.HEGEL, *Tarihte Akıl*, Çev. Önay Sözer, Ara Yayınları, İstanbul, 1991, s: 36 vd.

bilinçsiz bir itkidir. Dünyatarihinin işi geist'ı biliye kavuşturmak çabasıdır; bu da öznenin gereksinimlerinde, ilgilerinde, inançlarında ve tutkularında ortaya çıkar. Dünyatarihinde yalnız devlet kurmuş halkların sözüedilebilir. Bir devlette ortaya çıkan ve bilinen genellik, varolan herşeyi içine alabilen form olarak, bir ulusun kültürünü meydana getiren şeydir. Devlet dünyatarihinin daha yakından belirlenmiş konusudur, özgürlük onda nesnellik kazanır ve bu nesnelliğin tadını çıkararak yaşar. Çünkü Hegel'e göre, yasa tinin nesnelliğidir, doğrulanmış istençtir. Yalnızca yasaya boyun eğen istenç özgürdür; kendisinde kalarak özgür olduğu için. Genel ve özel amaçları birleştirebilmek için devletin bireyler için birçok kurum meydana getirmesi gerekir. Bireyler ve uluslar, kendi amaçlarını ararken yeni şeylerle karşılaşır; genel ve tözsel olan karşısında herşey ikinci derecede kalır. Herşey evrensel ve sübstansiyel olana hizmeteder; dünyayı ve dünyatarihini yöneten akıl da tarihi varlığın tam içinde ve ortasında yeralır. Hegel'e göre genel olarak bir siyasal çalkantı tekrarlandığı vakit insanların kafasında adeta onaylanmış olur. Başlangıçta sadece olumsal (*Kontingent)* ve olanaklı *(Möglich*) görünen şey, tekrarlanma yoluyla, edimsel ve doğrulanmış gerçeklik haline gelir. Geist'ın olumsal ve olanaklı kategorilerine karşı tarihte gerçeklik ve onaylanma sözkonusudur.

Yapıpetmelerimiz, genel olan ile bireysel olan arasındaki birlikten dolayı farklı sonuçlara ulaşır. Özel olan bir olay genelleşir, hareketin özü o hareketi yapana çevrilir. Kızdığı adamdan öç almak için onun evini yakan biri yangının genişlemesiyle kendi evini de yakmış olur. Genel olanla özel olanın birliğine Hegel örnek olarak Caesar'ı verir; Roma İmparatorluğu'nda Caesar, artık bir gölgeden başka birşey olmayan cumhuriyet rejimini ortadan kaldırarak iççelişkiyi susturmuş ve bir başka çelişkinin doğuşunu sağlamıştır. Çünkü dünya egemenliği o ana değin Alplerin doruğuna kadar yayılabilmişti ancak. Ama Caesar yeni bir sahne açtı; bundan böyle evrensel tarihin merkezi olacak sahneyi kurdu. Dünya tini *(Weltgeist)* insanların genel olan içgüdülerinde *(instinct)* yaşar; yığın ne yapacağını bilmez, onun yapacağı şeye dair bir bilgisi yoktur. Tarihin büyük insanları, uluslarda ve insan teklerinde içkin *(immanent)* olarak bulunan bir amacı gerçekleştirir. İnsan biyopsişik bir varlık olduğu için genellik ile bireysellik İde'nin gerçekliğine aittir. Özelden genele varış canlı bir oluştur ve bu oluş İde'ye de canlılık kazandırır. Bireyselliği ve geneli ilkin ortaya koyup sonra birleştirmek öncelikli bir iştir; bu aşamada dışsal ve içsel olan birbirinden ayrılmaz. Birey tözsel *(sübstansiyel)* olana ve ideye hizmetettiği ölçüde gerçek bir *"individuum"* olur. Genel olan ile öznel olan arasında bir ilgi vardır. Bireyler ile

uluslar amaçlarını gerçekleştirmek için özgür ve bağımsız olmasını bilmelidirler. İde birinci basamakta genel olandır *(tez)*; ikinci basamakta birincinin karşıtı olur *(antitez)*; her iki basamak arasındaki fark ortaya çıkar. Tanrı *(Geist)* olması gerekeni bilir; *"Ben"* için başkası olan tanrısal olandır; böylece din meydana gelir. Sonluluk ebedi olmayan, sonsuzluk ise ebedi olandır. *"Ben"* ilk basamakta kendisini bilen bir varlık olarak değil, kendisini doğrudan isteyen bir varlık olarak ortaya çıkar. Mutlu olmak insanın kendisiyle uyum içinde bulunmasına bağlıdır; mutlu olan uluslarda ise pasiflik görülür. Bilgi edinmek aktif olmayı gerektirir, bu da insana özgüdür. İde bir ulusun içvarlığında bulunur; aktif, gerçek olmayan ve düşünülen, tasavvur edilen birşeydir. Öznenin eğitimi tek olanın genelleştirilmesidir; bu da bize ahlaksal olanı verir. Hegel'e göre iyi olanı iyi olduğundan dolayı, iyi olduğu için yapmak kadar boş birşey yoktur. Yapıpeden insan sadece iyi olanı yapmamalı; fakat iyi olanı bilmelidir de. Birey, amacı tine uyduğu ölçüde başarılıdır; onun ahlaksallığı *(moralité)* seçtiği meslekle ortaya çıkar. Ödevin ne olduğunu araştırmak yersizdir; ahlaksal alanda zorluk, güç birşey görmek isteyen kimse görevinden kaçmak isteyen kimsedir. Ahlak alanını belirleyen tözsel alandır; bunu bize görev, yani yapılması gereken gösterir. Bir ulusun geist'ının dışlaştırdıkları *(din, sanat, bilim, felsefe)* genel olan ve o ulusun tekleri-nin meydana getirdiği şeylerdir; bunun üstünde dünya geist'ı bulunur. Bir ulusun tini *(Geist)* değişmeyen, sabit kalan ve statik olan bir varlık alanı değildir; o gelişmeler içindedir. Kendi gayesini gerçekleştiren geist çöker; geist'lar arasında zıtlık vardır. Bir ulusun büyükleri varolanla uğraşmaz; onlar kavuşulmak, elde edilmek istenen, gaye edinilen şeye, evrensel tinin koyduğu hedefe doğru yönelirler. Tarihin büyükleri gerçekleştirme problemi ile ilgilidirler; bunlar aslında mutlu insanlar da değildir. Yalnızca üst basamakta veya yüksek aşamada bulunan geist'a uymaya çalışırlar. Tarihin büyükleri gizli saklı kalmış amaçları, hedefleri bulup ortaya çıkarırlar. Dünya tini içiboşalmış bir kabuktan ibarettir; uluslar çalışmalarıyla ve ürünleriyle onu doldururlar. Tarihin büyükleri mutsuzdurlar ve az yaşarlar.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, Hegel'e göre dünyatarihi, tanrının planının gerçekleşmesidir; bunu bireyler ve uluslar *(individuum'lar)* yerine getirir. İde, bir ulusun tasavvuru olarak onun kendinde bulunur. Her *individuum* belli bir gelişme basamağı üzerinde yeralır; hiç bir *individuum* kendi ulusunun tinini atlayamaz. Tözsel olan geist değişmez, kendi içindekini dışlaştırır. Bireyi harekete getiren tutkulardır; o üzerinde yaşadığı yeryüzünü terkedemez. İde, bir ulusun içvarlığında bulunan aktif olmayan, sadece düşünülen ve tasavvur edilen şeydir; insanların

yapıpetmeleriyle gerçeklik kazanır.[11] Birey İde'yi görünüş alanına çıkarır. *"Ben"*, ilk basamakta kendisini bilen varlık olarak değil, kendisini doğrudan olması bakımından sonlu birşey olarak isteyen bir varlık olarak tanır. İde ile tutku arasında bir uyum varsa insan mutlu olur. Oysa tarih için mutluluk diye birşey yoktur. Uluslar eğer güçlüyse, İde'yi hemen görür ve onu gerçekleştirmeye çalışırlar. Genel tin tarihinde halktini ortaya çıkar; son gayeye varıldığında da o ulus çöker ve başka bir ulusa yerini bırakır. Hegel'e göre tarihin büyükleri kuramsal davranmazlar, kuruntu ve tahminlerden hareketetmezler, söyledikleri ve yaptıkları işler olabileceğin en iyisidir. Tarihin büyük bireyleri, kendi amaç ve tutkularını gerçekleştirirken halkının tinine de hizmetederler. Bireylerin değeri onların ulusun tinine uymalarında ve ona hizmetetmelerinde, bütünün yaptığı işlere katılmalarında ve katkılarında; bu tine göre eylemelerinde ortaya çıkar. Ancak bu katılma özgür bir şekilde gerçekleşmelidir. Tarihin büyük adamlarında tutkular, çoğu kez yararlı bir yol izlemiştir. Tarih başlıca bir tutkular savaşından başka birşey değilmiş gibi görünüyor, der Hegel. Bu büyüklerin başlıca işi kendi dönemlerinde genel ve gerekli olanı bilmek, bunları kendilerine gaye edinerek bu amaçları bütün enerjileriyle gerçekleştirmeye çalışmaktır. Tarihin büyük insanları genel olanı örtülü ve içsel olandan ortaya çıkarırlar; onlar kendi dönemlerinin hakikatini bilen ve gören insanlardır; ne yapacaklarını önceden bildirmezler ve ne yazık ki bunlar erken ölürler. Hegel'e göre dünyatarihinde sözkonusu olan İde, insan istencinde *(iradesinde)* ve özgürlüğünde ortaya çıkan İde'dir; istenç ise özgürlüğün soyut olan temelidir. Özgürlüğün ürünü de bir ulusun ahlaksal varlığıdır. Hegel'de yapan ile yapılanın taşıdığı sorumluluk ile eksiklik tek yanlı değildir. Genel olan, genellikle ussal olan tarihi belirler; alev havayı tüketir, ateşin oduna ihtiyacı vardır, ağacın da havaya. Burada ögelerin birbiriyle mücadelesi, karşıtların birliği vurgulanmak isteniyor. Eğer bireyler olmasaydı tanrı isteklerini kendisi gerçekleştiremeyecekti; bu yüzden tanrı onları araç olarak kullanır, der Hegel. Bireyin ebedi ve tanrısal yanı vardır ve bu onun ahlaksallığıdır *(moralité)*. Birey tini gerçekleştirir ama onun bir aracı değildir. İnsan yalnız kötü olanı yapmaktan suçlu olmaz, aynı zamanda iyi olanı da yapmaktan suçlu olabilir; insan herşeyden sorumlu ve suçlu olabilir, der Hegel. İnsan özgürlüğü içinde olan herşeyden suçludur; yalnız özgürlüğü ve sorumluluğu bulunmayan hayvan suçlu değildir, sorumsuz ve suçsuzdur o; çünkü hayvanın hiçbir şey hakkında ne bilgisi, ne bilinci, ne özgürlüğü ne de sorumluluğu vardır. Tarihte dinsel ve ahlak-

11. G.W.F.HEGEL, *Tarih Felsefesi*, Giriş, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, 2006, İstanbul, s: 9 vd.

sal süreçler gözönünde bulundurulduğunda iyilerin kötü durumlarla, kötülerin de iyi durumlarla karşılaştığını görmek pekâlâ mümkündür. Hegel'in tarihfelsefesinde devletin çok önemli bir yeri ve işlevi vardır. Çünkü ona göre devlet, toplumdaki zıtlıkların, anlaşmazlıkların açıkça ortaya çıkmasına engelolur. İnsanların her yapıpetmelerinin altında bir başka gereksinim bulunur; bu yüzden de onların iyi ve kötü davranışlarında devlet aracılığıyla bir otorite tarafından yönetilmeleri gerekir. Devletin başta gelen bir başka görevi de hem eğitimi sağlamak hem de o eğitimden yararlanmaktır. Ayrıca devlet özgürlük problemini çözüp geliştirebilir de. İnsanda öğrenme ve birikimlerini aktarma önemli bir etmenken hayvanda sadece kendisiyle başlayıp biten bir öğrenme vardır; çünkü o öğrendiklerine, deneyimlerine içgüdüsel olarak sahiptir ve kendinden sonra gelen kuşaklarına bunları geliştirerek aktaramaz. Hayvan bütün soyları boyunca hep aynı alışkanlıklarını ve öğrendiklerini sürdürürken insan kuşaktan kuşağa bilgilerini artırarak devreder. Hayvansı insanlık hayvanlıktan bütünüyle ayrı birşeydir, der Hegel.[12]

Hegel'de nesnel ile öznel olan, din, sanat ve felsefe olmak üzere üç alanda birleşir. Din ile devlet arasında sıkı bir ilişki vardır; ancak saf ve halis olan din dünya işlerine karışmaz. Hızla değişen dünya haline din karıştığı zaman onun da değişmesi kaçınılmazdır; bu da dine güveni sarsar. Eğer dünyanın gidişini durdurmaya kalkarsa bu kez de din ile toplum arasında sürtüşmeler başlar. Tinin öteki özel alanı bilimdir; dinle birbirine yaklaşan bu iki alan da kendisiiçin ve kendibaşına bilgiye sahiptir. Özgürlük tinin bir ürünüdür ve devletin her kurumu ulusun tinine dayanır. Devlet, keyfiliklerin ve kaprislerin üstündedir; bunlar devletin üzerindeki toza benzer. Hegel'e göre sonlu olan Batı'da, sonsuz olan ise Doğu'da elealınır. Öznel istenç kendi isteklerini sınırlı bir alanda gerçekleştirir. Devlet, öznel istenç ile genel olanın birliğidir ve bireyin somut olan yanını, yani kurumları ortaya koyar. Hukuk, ahlak ve devlet özgürlüğün pozitif görünümleridir. İnsan herşeyini devlete borçludur ve onun tinsel, manevi bir varlık olması insanın bilen bir varlık olmasından kaynaklanır. Hakikat, özel ile genelin; devlet, öznel ve genel olanın birliğidir; bu da devletin ahlaksallığıdır. Ahlaklılığın yasaları göreli *(relatif)* değildir. Ahlakilik tözsel olan bir yana sahiptir. Herkesin bir ödevi vardır; törellik *(Sittlichkeit)* bir ödevdir, tözsel haktır, ikinci bir doğadır. Özgürlüğü özgürlük yapan şey, hak ve törelliktir.[13] Özgürlük ile madde birbirine karşıttır; zorunluluk ile özgürlüğü tanıyabilmek, onları bulup ortaya çıkarabilmek için iyi ya da kötü bir refleksiyon gerekir, bu da bir

12. Doğan ÖZLEM, *Tarih Felsefesi*, Ege Ü. Basımevi, 1984, İzmir, s: 70 vd.
13. G.W.F.HEGEL, *Tarihte Akıl*, Çev. Önay Sözer, Ara Yayınları, İstanbul, 1991, s: 76 vd.

bilgi meselesidir. İnsan özgürlüğü içine giren herşeyden suçludur. Devlet amaç, yuttaşlar ise devletin araçlarıdır; ama bu organik bir bütündür ve devlette tanrısal olan İde'dir. Devletin varlık temeli ahlaki canlılığa dayanır. İstenç sınırlıdır ve ilkesi kendisi için bir güç olmasıdır. Bilgi ise gerçeklik demektir ve insan bilginin kendisiiçin varlığıdır (*fürsichsein*). Tin kendi kendisinin öznesidir ve varlık yapısı bakımından tin özde bir enerjidir; görünüşünden bir soyutlama yapılamaz. Geist'ın görünüşe çıkışı onun kendi kendisini belirlemesiyle olur ve geist'ın taşıyıcısı olan birey organize edilirse ortaya devlet çıkar; devlet politik ve organik bir varlığa sahiptir. Hegel'in tarihfelsefesinin bir alternatifi olarak Nicolai Hartmann bir tarih ontolojisi benimsemiştir. Bu ontolojiye göre tarihi varlık alanı zaman, mekân, oluş, değerler *(amaç ve araçdeğerler)*, gelenekler, irsi özellik, karşılıklı etki *(etkileşim)*, nedensellik, görüş tarzı, denge, eğitim, biyolojik, ekonomik vb tarihi ve tabii varlık alanlarını determine eden kategorilerle betimlenmeye çalışılır. Tarihi varlık alanı Hegel'de Saltık Tin *(Absoluter Geist)* gibi tek bir determinasyon prensibiyle belirlenirken Hartmann bu alanı birçok kategoriyle determine etmeye, belirlemeye çalışmıştır. Anlaşılması oldukça güç ve karmaşık olan Hegel'in Geist kavramının karşısına Hartmann; 1) *Kişisel (personal) geist*, 2) *Nesnel (objektif) geist* ve 3) *Dışlaştırılmış, nesnelleştirilmiş (objektifleştirilmiş) geist* olmak üzere üç geist koyar. Hegel'in spekülatif tarih görüşü Nicolai Hartmann'ın ontolojik tarih görüşünün zıddıdır. Hartmann geist'ı, empirik olana dayandırmaya, duyusal fenomenlerle açıklamaya çalışmıştır. Geist'ı düşünme ile bir tutan filozofa göre tin, düşünme ile emosyonel aktın bir birliğidir. İnsanlar arasındaki olayları ve insanların başarılarını konu edinen tarih ontolojisinde her alanın bir fenomen grubu vardır ve onu elealır; varolanları tek bir alanda toplar. Tarih ontolojisi bilimlerle ilişki kurar, varlığın türlerini kategoriyal analiz yaparak incelemeye çalışır. Oysa Hegel'in evrensel tarihi özgürlük kavramının gelişmesini öykülemekten başka birşey değildir. Hegel, sanki Tin'in evrensel serüvenini izler gibidir. Onun tarihfelsefesinin girişi, problemi koyuş biçimi bakımından olduğu gibi fikir ve kuram yönünden de sayısız yetkinlikler taşır ve önemlidir. Ancak yaşamın mantığı olmadığı gibi tarihin de bir mantığından sözedilemez. Oysa Hegel, tarihi kendi mantık anlayışı doğrultusunda yorumlamıştır. Tarih eğer belli bir hedefe doğru ve bilinen bir plan çerçevesinde ilerlemiş olsaydı o zaman olan olayların olmamasını, olmayanların da olmasını beklememiz gerekecekti. Tarihte determinizmin olduğundan sözedebilir miyiz? Tarihte önbelirlenimcilikten *(Prédéterminisme)* çok tesadüfiliğe, katı bir belirlenimcilikten çok rastgeleliğe yervarmış gibi görünmekte. Tarihi

tekrarlamak veya geriye döndürmek imkânsız olduğundan kesinlemeler yapmak da olanaksızdır. Çünkü *"Tarihi Tanrı bile değiştiremez"* denmiştir. Hegel bilimadamlarına tersdüşse de, düşünlemenin *(refleksiyon)* sınırlarını zorlayarak, akılyürütmenin alanını genişleterek, felsefede çığır açmıştır. Özgürlük kuramının açımlanması Kant ile başlamışsa da bu kavramın anlam ve içeriği Hegel tarafından zenginleştirilmiştir. Ona göre felsefenin işi burada bulunanladır, gerçekliledir; bir içeriği kültür içeriği haline getiren şey, düşünmeye özgü olan formlardır, felsefe ise bu formla ilgili kendisinin bilincidir, düşünmenin düşünülmesidir. Öte yandan Hegel'in Geist felsefesi sanki Şamanların herşeyin kutsallığına inandıkları, kutsal bildikleri ruhlar ve tanrılar anlayışına da benzer gibi. Hegel öğretisinin doğadaki herşeyde tinsel nitelikler bulunduğunu benimseyen Budist ve Şaman inancına uzak kalmadığını söylemek mümkün.

Tarih, Sanat ve Bilimde İlerleme Sorunu

Tarih, sanat ve bilimde ilerleme ya da gelişme var mı? Soru genellikle karmaşık ve olumsuz biçimde yanıtlanmakta. Oysa bu alanların iç ve dış yapıları ile dinamikleri irdelenerek sorunun elealınması gerekir. Örnekle ilerlemenin daha belirgin olduğu bilim ile teknolojiye karşın sanat ve tarihte bu ilerlemenin bulunmadığı çoğu kez savunulagelir. Aslında herbir alanın kendisine özgü bir varlığı yorumlama biçimi olmasına karşın, bilim ile sanat dünyasının tek farkı, bir yöntem farkından ibarettir ve insanlığın gelişmesi, bilim ile sanatı birlikte yorumlamaktan geçer. Her iki alan da varlığa bir bakış tarzı, evreni bir yorumlama biçimidir. Bilim, insanların gerçeklikler alanında kendilerine daha somut bir dünya yaratma, daha gerçek bir evren kurma girişimidir; gerçekliği tanıma ve bilme araştırmasıdır. Sanat ise, insanların gerçeklikleri kullanarak kendilerine gerçeklik alanı dışında daha başka bir dünya yaratma arayışı, hayalgücünün yardımıyla doğa üstünde bir evren kurma sevdası ve girişimidir. Bilim ile teknoloji alanlarında insanlar, son yüzyıllarda bilgi birikimlerini daha önceki asırlarla kıyaslanamayacak biçimde artırmış ve bu konulardaki anlayış yetilerini olabildiğince genişletmişlerdir. Einstein fiziğinin Newton fiziğinden, günümüz sağlık ve savaş teknolojilerinin ilkçağınkilerden daha ileride olduğuna hiç kuşku yok. Ancak modern yazarların sanatının Sofokles'in ya da Shakespeare'in sanatını aşıp geçtiğini kim savunabilir? Hatta daha ileri gidersek, kim Gustav Mahler'in J.S.Bach'dan, kim Picasso'nun Leonardo da Vinci'den daha üstün olduğunu söyleyebilir? Sanat alanında olsa olsa kullanılan teknik ile malzemelerde bir gelişme ya da ilerleme olduğundan sözedebiliriz; ama duygu ve ifade gücü, imgeleme ve yaratma biçimi herbir sanatyapıtında farklıdır ve kendisine özgüdür. Tarihte de yaşanan olaylar bir defalıktır ve tekrarlanma olmaz; savaşlar, kıtlık ve salgın hastalıklar, devletlerin kuruluş ve yıkılışları yinelenseler de zaman ve

mekânları ile oynayan aktörler farklıdır. Bu tartışılmaz biçimde açıktır ama problemi çözmeye yetmez. Tarih halısında onu boydan boya geçen tek bir iplik yoktur; aksine birtakım farklılıklar ve süreksizlikler, zorunluluklar ve rastlantılar sözkonusudur. Tarih, Marx'a göre, hiçbir şey yapmaz, muazzam servetlere sahip değildir, hiç savaşlara girmez. Bütün bunları yapan gerçek, yaşayan insandır; yalnız o, sahip olur ve savaşır. Tarih, sanki insandan ayrıymış gibi, insanları kendi amaçları için araç olarak kullanmaz; tarih, amaçlarının peşinde giden insan faaliyetlerinden başka birşey değildir ve bu yüzden de insanın hayalgücünün bile ulaşamayacağı, tasavvur edemeyeceği olaylarla doludur. Karl Marx, *Die Deutsche Ideologie*'de, *"İnsan bilinci, duyusal terimlerle algılanan insan psikolojisinin açık kitabıdır. (...) Düşüncelerin, kavramların, bilinçliliğin üretimi, öncelikle doğrudan maddi eylem, insanlar arasındaki maddi ilişki ve gerçek hayatın diliyle birlikte örülmüştür"* diyor. Kültür, tarih ya da uygarlık olarak bildiğimiz kazanımların temelinde ihtiyaçları olan insan ve onun maddi koşulları bulunur. İnsanların maddi yaşamlarını sürdürmek, bedenlerinin gereksinimlerini üretmek zorunluluğundan dolayı tarihleri vardır. Ekonomi de biyolojik olan ile toplumsal olan, doğa ile tarih-toplum arasındaki canalıcı bağdır. Arzulayamayan, karmaşık işler yapamayan ve girift iletişim biçimlerine giremeyen hayvanlar kendilerini tekrarederler ve yaşamları doğal döngülerce belirlenmiştir. Onların kendilerine özgü bir hikâyeleri yoktur; oysa insan, kendi öyküsünü yazan varlıktır. İnsan gelişiminin daha sonraki bir aşamasında düşünceler, ihtiyaçlardan daha büyük ölçüde bağımsızlık kazanır ve bu durum kültür ya da uygarlığı doğurur. Ancak en yüce kavramlarımızın ve fikirlerimizin temelinde şiddet, eksiklik veya yetersizlik duygusu, ihtiras, sömürü, iştah ve saldırganlık gibi itkilerimizin yattığını unutmamalıyız. Kültür ya da uygarlık kapağının altındaki tarihin kaynayan kazanında işte insanın bu tutkuları yatar. Gelişimlerini tamamlayamamış topluluklara uygarlık götürdüklerini söyleyen emperyalist sömürgecilere bu yüzden Marx, *"uygarlık işportacıları"* demiştir.

Tarih, birbirine dolanmış karmaşık ve yoğun ipliklerle dokunmuş çokrenkli ve desenli bir kilime benzer; bu iplikler biyolojik, sosyal, ekonomik ve psikolojik türdendir. Bu kilimin, yani tarihin özgün ve otantik olabilmesi için ön ve art yüzünün olabildiğince birbirine benzemesi, birbirini doğrulaması gerekir. Tarihin önyüzü tarih yazımı, arkayüzü ise olaylara ilişkin bilgi ve bulgular, belge ve tanıklıklardır. Zamanın aşındırıcı etkisi bir gerçek olduğuna göre alternatif tarih çokboyutlu zaman düşünüldüğünde mümkündür; zaten zaman potansiyel olarak tüketici ve çokboyutludur. Tarih neyi yazar? Anılar kişisel, tarih kollek-

tif olduğuna göre tarih kişisel ile kollektifin kesiştiği anı yazıyor olsa gerek. Tarihin yanılmaz denen yargısı –ki bal gibi yanılabilir!– bile bizim ancak elde edebildiğimiz, zarzor ulaşabildiğimiz, üstelik de önlenemez öznelliğimiz, hırs ve amaçlarımızla çarpıtarak değerlendirdiğimiz belgelere dayanmakta. Bu nedenle salt nesnel bir tarihten her zaman sözedemiyoruz. Tarih bilgisi kesinlikten uzak ve çoğu kez yeniden yorumlanmaya açık bir bilgidir. Tarih, geçmişten bugüne üretip tüketerek yaşayıp gördüklerimizin, algılayabildiklerimizin belgelere dayanarak nesnel olmasına uğraşsak bile, tümüyle ölçüp tartamadığımız, niceliğini ve niteliğini bütünüyle saptayamadığımız bir dökümünden başka birşey değildir. O zaman tarih, biz geçmişte neyi, ne denli, ne kadar, ne ölçüde algılayabiliyorsak odur. Zamanın belirli bir kesiminde tarihin neyi yazıp neyi yazamayacağı, o toplumun o zaman diliminde neyi net biçimde algılayabilip neyi algılayamadığına bağlıdır. Çünkü beşduyumuzun geliştirilmesi daha önceki tarihin eseridir. Biyolojik ihtiyaçlarımız, maddi gereksinimlerimiz tarihin temelidir. İnsan, doğa ile tarihi buluşturan, doğa ile kültürü kavuşturan bir varlıktır. İnsan bedeni, hem doğanın hem de tarihin bir parçasıdır. Tarih değildir eğer varsa bir haksızlık ya da yanlışlığın sorumlusu; asıl sorumlu biziz; çünkü tarihi yapanlar da, yazanlar da bizleriz. Tarih disiplinin kurucusu ve ilk yalancı Herodotos'tur derler; çünkü tarih bilim değildir ve yaşanan olaylar sıkıca denetlenemez, deneylenemez, tekrarlanamaz. Ancak tarih formlarla, zaman boyutlarıyla olduğu gibi zamanı dolduran içerikle, yaşanan anlarla ve özle de ilgilenmelidir. Tarihte nedenselliği, sebep-sonuç bağını arayabiliriz; ancak bu nedensellik bilimdeki kesinliğe ve doğruluğa yaklaşamayabilir. Örnekle 20. yüzyılın sonunda sosyalist toplum düzeninin çöküşüyle, yani bu nedenle oluşan boşluğu, *"yeni dünya düzeni"* ya da *"küreselleşme"*nin önderleri doldurdu; hem bir sonuç hem de başka bir nedenolan bu önderlerin *(uluslararası holdinglerin ve sermayenin)* istedikleri yerde serbestçe ve kâr getiren sermaya dolaşımını sağlayıp kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmelerine bir tepki –ve sonuç– olarak doğan köktendinciliğin (*Taliban, El Kaide ve farklı İslami terör örgütleri)* 21. yüzyılda daha da azgınlaşmasına veya şovenizmin (*ve mikro-milliyetçiliğin*) ayrılıkçılığı pompalayarak toplum kesimleri arasında parçalanmalara ve acılar yaşanmasına ve ulusçuluğun sonbulmasına –bu da bir sonuç– sıkça tanıkolmamız böyle gevşek bir nedensellik ilişkisine bağlanabilir. Tarihin sıkça tekerrür ettiği savına karşı Mehmet Akif Ersoy, *"Kıssadan Hisse"* adlı dörtlüğünde şöyle diyor: *"Geçmişten adam hisse kaparmış... Ne masal şey! / Beş bin senelik kıssa, yarım hisse mi verdi? / Tarih'i 'tekerrür' diye ta'rif ediyorlar; / Hiç ibret alınsaydı, tekerrür*

mü ederdi?" Tarihe yönelttiğimiz sorulara hiç beklemediğimiz ve işimize gelmeyen yanıtlar alabiliriz. Eğer tarihin bizi gerçekten aydınlatmasını istiyorsak, nesnel, önyargısız biçimde sorulmuş sorularımıza vereceği yanıtlara hazırolmalıyız. Toplumların geçmişini, yapı ve işleyişini açımlayan güvenli bir arşiv olabilmesi için de tarihin yanıtlarını hiç korkmadan alma cesaretini gösterebileceğimiz çekinmeden soracağımız sorularımız olmalıdır. Tarih, zamanla koşuttur; zaman yoksa değişim olmaz, değişim yoksa zaman algılanamaz. Değişme tarihin başat bir kategorisidir. Bu yüzden de değişende değişmeyeni, oluş halindekini kesin olarak bilmek oldukça zordur. Tarih, zaman ve yer koordinatlarına tabidir; *"ne zaman?"* ve *"nerede?"* soruları tarihin anahtar sorularıdır. Geçmişi bugünden bakarak yargılamak, bugünün değeryargılarıyla geçmişi sorgulamak tarihçinin işi değildir. Geçmişte olanbiteni olupbittiği gibi açıklamaktır onun işi. *"Niçin?"* sorusu, *"Şöyle ya da böyle olsaydı"* ifadesi tarihçiyi, tarih metafiziği yapmaya sürükler. Tarihte ilerlemeden değil, onu yapan toplumlardaki içiçe geçmiş gerileme, duraklama ve ilerlemelerden sözedebiliriz. İlerleyen ya da gerileyen toplumlardır, tarih değil.

Sanatlar, herşeyden önce bilinmeyeni bir keşfe çıkış olayıdır. Bütün sanatları yaşamdan uzak düşünemeyiz; nasıl yaşamdan kopuk insan olamazsa, hayatı es geçen sanat da olamaz. Müziksiz, resimsiz, danssız, şiirsiz bir insan eksikli değil midir? Yaşam değiştikçe sanatlar da içerik ve biçimce değişime uğrar; amaçları değişmese de araçları değişir. Özde köklü bir dönüşüm olmasa da biçim zamana uyarak değişir; bu değişim ileri ya da geriye doğru da olabilir. Tüm sanatların sentezi somut yaşam ilkesine dayanır ve sanatların genel bir panoraması bizlere bir *"theatrum mundi"* sunar. Sanat, yabancılaşmamış emeğin ürünüdür, bir tür uzmanlaşmış üretimdir. Üretim ise insan emeğinin özüdür. Özgür emek anlamına *gelen "praxis"*, dünyayı dönüştürürken insanın kendini de gerçekleştirdiği eylemidir. Özgürlük deyince, insanların kendilerine özgü bir hikâyeyi biçimlendirmelerini anlarız. Çünkü insanın gerçek niteliği kendi kararını, başkalarının etkisinde kalmadan, kendisi verebilen bir varlık olabilmesidir. Nasıl kurumların özerk olması önemliyse, insanın da özgür olması yaşamsal bir öneme sahiptir. Aydınlanma'nın temel ilkesidir de budur. Marx, *Grundrisse*'de şöyle der: *"Üretimin anlamı, insanın temel güçlerini, gerçeği dönüştürürken geliştirmektir. Gerçek zenginlik, insanın yaratıcı yeteneklerinin mutlak olarak serpilmesi,(...), daha önceden belirlenen bir ölçüte göre değil, kendi başına bir amaç olarak insanın bütün güçlerinin gelişmesidir."* İnsan emeğinin doğayı bedenlerimizin bir uzantısı haline getirmesine uygarlık diyoruz ya da doğanın ürettikleri karşısında insanoğlunun yarattığı herşey kültür ola-

rak karşımıza çıkıyor. Resim, heykel ve mimari gibi sanatlar döneme bir görüntü kazandırarak tarihe kayıt düşerler ve tarihi anonim olmaktan çıkarırlar. Müzik de tarihe başka bir yaşamsal boyut kazandırır. Bunların insan çevresinde yoğunlaşması estetik bir duyarlığın zaman içinde birikmesine nedenolur. Çirkini algılayan ve onu bir hastalık gibi gören toplumun duyarlılıkları gelişir; güzeli ayırdetmesini öğrenir. Bütün sanatlar aslında yaşamımızı yönlendiren ve davranışlarımızı biçimlendiren insan başarılarıdır. Güzeli çirkinden, doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden sanatların yardımıyla ayırırız. Bilimlerde olduğu gibi sanatlarda da pek bir kopukluktan, bölükpörçüklükten sözedilemez. Binlerce yıl öncesinin düşünce ve duygu birikimlerinin, sanat ürünlerinin çağdaş zamanların besleyicisi olduğunu kanıtlayan pekçok örnek sanatyapıtı gösterilebilir. Her bölgenin sanatı öteki bölgelerdekiyle bütünleşir. Sanatsal yaratı tek kişinin ürünüdür; ama onda toplumun her bireyinin yaratıcı soluğu gizlidir. Ancak sanatçı, sanatsal yaratıyı özünde taşıyan o soluğu, başka deyişle toplumsal vicdanı, yüzyılların üstüste yığdığı beğeniyi ve bir duygu ve düşünce varlığı olarak algıladığı insanı yansıtan kişidir. Bu bağlamda sanatçı sosyal sorumluluğu olan bir kimse olarak karşımıza çıkar. Sanatçı yalnız kendi varlığıyla yetinmez; onun dışına çıkmak, başka varlık biçimleriyle varolmak ister. İşte sanateseri dediğimiz şey, sanatçının kendi dışına çıkarak ve toplumla kaynaşarak yaratmaya çalıştığı yeni varlığıdır. Her insan kendi varoluşunu yetersiz bulur ve bunu tamamlamaya koyulur. Sanatyapıtı da sanatçının kendi eksikliğini giderdiği, kendini tamamladığı eseridir. İnsan sürekli tamamlanmayı, eksiksizliğe ulaşmayı ve Tanrı'ya yaklaşmayı hedefler; çünkü içinde hep bütünlenmemişlik, yoksunluk duygusu vardır. Bu yüzden insanı, kendini tamamlamaya doğru giden, yetkinliğe doğru yolalan bir yaratık olarak tanımlayabiliriz.

Kendi soyut formu içinde yeralan bilimdeki ilerlemeyi bulup ortaya çıkarmak hiç de güç değil. Sir Isaac Newton, 5 Şubat 1675 tarihinde Robert Hooke'a yazdığı mektupta, *"Eğer daha ilerisini görüyorsam bu devlerin omuzları üstünde durmamdandır"* diyor; başka bir yerde de, *"Eğer durmadan değerli buluşlar yaptıysam bu, herhangi bir yetenekten daha çok sabırlı dikkat yüzündendir"* demekte. Bu sözlerden, bilimin varlıknedenlerinden birinin bilgiyi ilerletme görevi olduğunu anlayabiliriz. Modern dünyamızda sanki tek bir bilimfelsefesi var gibi: Modern bilimlerin felsefesi. Buna bilimin kendi kendisinin yorumu veya bilimin bilimsel kurumlar tarafından yapılan yorumu da diyebiliriz. Bilim bugün, bilimin hem davalı, hem davacı, hem de yargıç olduğu bir mahkemede yargılanmaktadır. Neyin bilim olduğuna bu mahkemede kararveril-

mekte, bu mahkemeden geçiş izni alamayan her unsur bilim dünyasından kovulmaktadır. Böyle bakıldığında bütün bilgi türlerini yargılayabilecek adil mahkeme bulmak güç gibi görünüyor. Bu güçlüğün nedeni bilgileri sorgulamada yine bilimin ölçütlerinin kullanılmasıdır. Oysa bu yaklaşımdan uzaklaşmak kaçınılmaz bir zorunluluk. Bilgiler yalnızca varolma mücadelesinde kullandığımız araçlar olduğuna göre, doğru ya da bilimsel olmaları için uymaları gereken tek bir nesnel gerçeklik diye birşey yoktur. Bilimin ilk ve son şeyler hakkındaki soruları yanıtlayamayacağını kabuledersek, ki etmek zorundayız, bu durumda bile bilimin yanıtlayabileceği sorular için bilinen veya düşünülebilecek hiçbir sınır yoktur. Çünkü bilim, ancak bilimciler gerçekliğin ne olabileceği ve olguların nasıl işlediği konusunda hayaletme gücünü ya da dürtüsünü yitirdikleri zaman sona erer. Bilgilerimiz arttıkça bilinebilen şeylerle birlikte bilinemeyen şeyler de onlarla orantılı olarak artmakta; tıpkı şişirilen bir balonun içindeki bildiklerimizle beraber dış yüzeyindeki bilmediklerimizin de artması gibi. Bilgiyi elegeçirmek, gerçekten güçtür ama; bilmek, öğrenmek bazen acı bir ilaç içmek gibi gelir insana. Bilimde geriye dönüş yoktur; her yeni kuram öne doğru atılmış bir adım, bir ilerlemedir. Varsayımlar, gerçekliğe atılmış ağlar ya da oltalara benzer. Ancak somut bilimsel buluşların toplum üzerindeki etkilerine bakacak olursak ortaya birbiriyle bağdaşmayan ve adeta çatışan bir tablo çıkar. Örnekle damıtma yoluyla alkolün elde edilebilmesi ya da dinamitin bulunuşu, kimyada tartışmasız büyük bir bilimsel başarıydı; ama aynı zamanda bütün bir ulusu yokedebilecek kadar toplum üzerinde nasıl yıkıcı güçleri olduğu da o kadar gerçekti. Atomun parçalanmasıyla ortaya çıkan her yeni enerji kaynağı, üretim güçlerinin gelişmesi için güçlü bir araç rolü oynarken aynı zamanda halkın yıkımı için ölümcül korkunç bir alete de dönüşebilmekteydi. Başka deyişle, insan başarılarının herhangi bir alanındaki ilerlemesi düz bir doğru biçiminde kendini gösteremez; onun yıkımlarla da karşılaşılaşması mümkündür. Bu belki de ileri ve geri gidişler, duruş ve kalkışlar arasındaki gerilimli devinimlerle zikzak yapan bir çizgidir. Ama genelde toplumlar ilerler ve kazanım ile kayıplarının toplam dengesi de insanlığın birikimini sağlar. Duraklama ile gerileyip çökme tarihte ve bilimde geçicidir; asılolan ilerleme ya da yükselmedir. Friedrich Engels'in dediği gibi, *"Bilim, tarihin güçlü bir kaldıracı ve devrimci bir güçtür."* Bilimde kuramın gücü büyüktür; kuram olmayan yerden başarılı bir uygulama çıkmaz. Çünkü kuram pratiğin yolgöstericisidir. İyi bir kuram yalnızca doğada gördüklerimizi açıklamakla kalmayıp aynı zamanda yeni bir ilişkiler ağı hakkında öngörüde bulunmamıza da yardımcı olur. Bilindiği gibi bir olgular demetinin ilişkilerini

betimlemeye ve açıklamaya yönelik ilkeler, kurallar sunan; bizi bilimsel yasalara götüren öndeyilere kuram diyoruz. Başka deyişle çok sayıda gözlemlerle denetlenebilen ve deneylerle desteklenebilen varsayım kuramdır. Oluşturulan varsayımlar, deney ve gözlemlerle testedilirler; defalarca sınamadan sonra doğrulanırlarsa, kurama ulaşılmış olur. Kuram, kökleşmiş bir varsayımdır ama zamanla değişebilir. Hiçbir kurama kesin gözüyle bakılamaz; kesinleşmiş kuram zaten doğayasası olmuştur. Her bilimsel kuramın yeni olgularca denetlenerek doğrulanmasına ve uygun bilimsel değişikliklerden geçmesine gerek vardır. Teori, pratiğe hep yolgöstermesiyle önem kazanmıştır. Leonardo da Vinci şöyle diyor: *"Kuramı bir kenara bırakıp, uygulamayı tercihedenler, gemisini dümensiz ve pusulasız yüzdüren gemicilere benzer ve bunlar hiçbir zaman nereye savrulacaklarını bilemezler."* Bu bağlamda bilim, doğrulama ve yanlışlama süreci içindeki kuramın yardımıyla ancak pekin biçimde ilerlemesini sürdürebilir..

Sanata gelince, gözler, kulaklar, burun, dil ve parmak uçları temelde pasif alıcılar olarak kabuledilegelen duyuorganlarımızdır. Bunlar uyarıcıları hiç yorum yapmadan beyindeki görme, işitme, koklama, dokunma vb işlem merkezlerine iletirler. Birşey görüldüğünde, gözler, o şeyin güzel ya da çirkin olduğunu anlamaz, sadece görüntüyü beyne aktarır. Görüntü hakkında estetik bir yargıya varan, ona güzel veya çirkin diyen zihindir. *"Güzellik, bakanın gözündedir"* denildiğinde aslında *"Bakanın zihnindedir"* denilmek istenir. Göz, bir Leonardo resmi ile bir kitap paketi arasındaki estetik farkı bilemez. Müzik ve öteki sanatdallarına karşılık olan duyularımız için de durum aynıdır. Duyumlarımız, algılamalarımızın dayanağını oluştursa ve güzellik, kısmen duyusal verilere bağlı olsa da sanatsal nesneler yalnızca duyuverileri olarak algılanır. Zihinsel süreçler ve algılama düzeyleri kişiden kişiye değiştiği için, sanat alanında, güzelin algılanışı da farklı düzeylerde gerçekleşir. Ancak sanatyapıtı tüketilemeyen bir ürün olduğu için varlığını hep sürdürür ve her alımlayıcıyı farklı estetikyargılara ulaştırır. Sanat, insanın kendisini yeniden kurma, bir tür yaratma sürecidir; bu bakımdan da yaşamın özüdür. İnsan nasıl ancak tam olarak rüyalarında özgürse, sanat eserleriyle ilişkiye girdiğinde de öyle özgür olur. Sanatyapıtı sonsuzca varolmaya adaydır; değişmese de daimi bir süreklilik gösterir ve alımlayıcıyı dönüştürmeye çalışır. Doğa alanında sanki körlemesine bir gidiş, plansız sürekli bir yinelenme, programsız bir tekrarlanma varken canlılar dünyasında tedrici de olsa bir evrimden sözedilebilir; insan ve başarıları da buna koşut olarak gelişir ve evrimleşir. Doğadaki bu sürekli dönüşüme, tekrarlanmaya *(devridaim; perpetuum mobile)* karşılık insandaki bu ilerleme bi-

linci acaba insanlığın bir şansı ya da şanssızlığı olarak değerlendirilebilir mi? Doğa tekrarlanıp dururken insanlık gerçekten ilerlemeye mi yönelmiştir? Doğadaki yinelenme *(gece gündüz, mevsimler, örümceğin binlerce yıl yuvasını aynı şekilde yapması vb)* ile canlılar dünyasındaki evrim bizler için bir sorun oluşturur. İnsan doğadaki bu takrarlanmayı aşmak, doğayı geçmek zorunda hisseder kendisini. Doğa ile insan başarılarının tümü diyebileceğimiz kültür *(sanat, tarih, bilim, felsefe)* arasındaki çatışma işte bu karşıtlıktan; birinin sürekli yinelenmesinden, ötekinin ilerlemeye, değişime açık olmasından kaynaklanır. İnsanın kaderi sanki bu çatışma üzerine kurulmuştur ve bu bağdaşmazlık üzerinden yürür. Doğa kendini yinelemekten öte gidemezken, insan ve eylemleri sürekli değişim ve gelişim gösterir, ilerleme kaydeder, evrimleşip dönüşür. Doğa bir bakıma yerinde sayarken, ilerleme kaydetmezken insan yerinde duramaz ve sürekli gelişim yollarını arar. Sürekli dönüşüm ile ilerleme insanın adeta seçmek zorunda kaldığı yazgısıdır. Ne zamana kadar yinelenme ile nereye kadar ilerleme sorusu insanoğlunun çözmek zorunda kaldığı ikilemi ve en yaşamsal problemlerinden biridir. İlerlemeyi seçenler uygarlığa katkıda bulunurken, sürekli tekrarlayanlar ise yeni birşeyler üretmemeden yanadır. İşte insanın bu çatışmasından kültür ve uygarlık doğar; ancak ilerlemenin insana pahalıya malolan bir bedeli de olmuştur.

Ahlak alanında da ilerlemeden sözedebilir miyiz? Bunun haklı ve doğru bir yanı var mıdır? Bu oldukça karmaşık bir soru aslında. Bununla birlikte ahlak alanında tutturulan en üst düzey ve dengenin insanlığın da lehine olan bir denge olduğu söylenebilir. Eskiçağlarda ilkece savaşa karşıçıkmak hiçbir bireyin asla aklına gelmedi. Toplum savaşı haklı gördü ve filozofların barış propagandalarını ise boş sözler olarak algıladı. Ancak günümüzde *"barış için mücadele"* kavrayışının sağlam bir temel kazandığı söylenebilir. Saldırgan taraf artık bir suçlu olarak görülmekte ve cinayetlerinin soruşturulması ve hesabını vermesi gerektiği kabuledilmektedir. Ne var ki bütün Avrupayı neredeyse yakıp yıkmaktan sorumlu olan Napoléon'u mahkemeye çıkarmak o dönemde kimsenin aklına gelmedi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Nazi savaş suçlularının önde gelenleri, Nürnberg'de kurulan askeri mahkemede yargılanıp cezalandırıldı. Bu mahkemede suçluların yalnızca işledikleri cinayetler ile canavarlıkların ortaya çıkarılmasıyla yetinilmedi, aynı zamanda insanlığın moral gelişiminde beliren yeni bir dönem de oldu; insan davranışının yeni ilkelerini ortaya koydu ve topluma karşı sorumluluğuna yeni bir boyut ve yaklaşım getirdi. Bilim ile sanat adamlarının önemli bir işlevi de politikacılara yolgöstermek ve onlara uygun bir ortam hazırlamaktır.

Beethoven'ın 9. Senfoni'si, Picasso'nun *Guernica*'sı, Einstein'ın barışçı eylemleri *(pasifizmi)*, Nâzım Hikmet'in şiirleri buna birer örnektir. Bilim ile sanatın görevi, insanın özlemlerini karşılamak, hiç durmadan insanı buluşa ve yeniliğe götüren sorular sormak ve araştırmalar yapmaktır. İnsanın ilerlemesi, sanatın ilerlemesiyle koşut sayılır. İnsan, toplumsal ilişkileriyle birlikte kendi düşünce ve duygularının denetimi altındaki doğa dünyasını anlayışının sınırlarını genişletmiştir. Bu da içerikçe giderek daha zengin bir hale getirilen sanat dünyasında mümkün olabilmiştir. Sonuçta, tüm kazanımlar sanat dünyasında kayıplara üstün gelmiş, kâr zarara baskın çıkmıştır. Altamira mağarasındaki bizon resimleri ile soyut bir ressamın eserini incelediğimizde karşılaştırmanın hiç de çağımızın lehinde olmadığını açıkça görürüz. Paleolitik çağın bütün sanatsal ürününü 21. yüzyılınkiyle karşılaştırdığımızda sonuç tersine çevrilmiş gibi olur. Estetik ile etik, iki önemli değerler alanı; insanın onlarsız yapamadığı, insanı daha bir insanlaştıran etkinlikleri. Artistik ve moral ilkeler, insanın önde gelen, vazgeçemediği değerleridir. Sanatın ve ahlakın insandan koparılmaması, bir tür insansallaştırılması, yani insanı insan yapan ögelerle bezenmesi yine sanatyapıtlarıyla sağlanabilir; sanat eserlerinin de insan dünyasının dışına çıkarılmaması, ilerleme, değişme, gelişme, iyi, güzel, doğru ve denge gibi felsefi kategorilerin yolaçtığı devinimle mümkündür . Tıpkı Hint özdeyişinin dediği gibi: *"Yeryüzü gerçektir; gerçeği daha iyi anlayabilmek için taklidin tülü arkasına saklanmamız gerekir."*

Bir zamanlar insanoğlu kabakuvvete, şiddete taptı; güçlülük kültü giderek insana saygı duymanın bir yolu gibi göründü. Daha sonra Kant'ın, *"Aklını kullanmak cesaretini göster!" (Sapere aude!)* deyişiyle, *"Aydınlanma Nedir?"* adlı yazısında betimlediği olgunlaşma, erginleşme kavramı moral içerikle beslendi. Ona göre gerçek olgunlaşma, kendi kararlarını özgürce alan zihnin erginliğe ulaşmasıyla mümkündü. Romain Rolland'ın dediği gibi, doğruluk ile iyiliğin bulunmadığı yerde büyüklük de yoktu. Özgürlük, eşitlik ve kardeşliğin öncüsü sandığı Napoléon'un kendisini imparator ilanettiğini duyduğunda Beethoven onun için yazdığı *Eroica* senfonisinin ithafını yırtıp atmıştı. Büyük sermaye sahibi ülkelerin, şimdi herkes tarafından benimsenmiş olan sanatlara o zamanlar pek de dostça bakıp davranmadıklarını biliyoruz ve bu durum çoğumuza bir çelişki gibi geliyor. Sanatın hemen bütün büyük ve eşsiz çiçeklenmeleri başlıca kapitalist ülkelerde gerçekleşirken, nasıl olur da kapitalizm sanata düşman olabilir? Bu isabetli bir sorudur ama; şu da bilinmelidir ki insanın insan tarafından, toplumun bir başka toplum tarafından, insanın devlet tarafından sömürüldüğü, insanın yabancılaştı-

rıldığı kapitalist bir toplumda hiç kimse kendisini kuş gibi hafif, uyumlu bir kişilik gibi duyumsayamaz. Ürettiğinden çok tüketmesi insanı doyumdan uzaklaştırdı ve tükettikçe onun açlığını artırdı, onu yozlaştırdı. Oysa aç midenin bütün umutları, idealleri yediği iyi bilinir. Yoğun iletişim bombardımanı insanı kendisinden ve öteki insanlardan uzaklaştırdı. Sanattan ve *poetika*dan anlamayan ve karşı olan finans-kapital dünyası, insanları, eserlerini alıp satarak kâr edilebilir bir meta olarak gördü, bir mala dönüştürdü. Tabii elisıkı, cimri birinin sanat eserlerini satınalmakla kaybettiğini sandığı parası hakkında şarkı söyleyememesi çok doğaldır. Gerçek sanatyapıtları, hırsın ve özverinin, dostluğun ve düşmanlığın, kıtlığın ve bolluğun, aydınlığın ve karanlığın, savaşın ve barışın, gösterişin ve alçakgönüllülüğün, tabii asıl, aşkın ve nefretin birlikte serimlendiği ürünler oldukları için sosyal yaşamın her kesimini yansıtırlar ve bu yüzden de vazgeçilmez kaynaklardır.

Aslında her ulusal kültürün içinde demokratik kültür ögeleri bulmak mümkündür. İyiyi, güzeli ve doğruyu araştıran bu demokratik kültür ögelerinden biri de sanattır ve emeğin değil, sadece sermayenin egemen olduğu toplumda ortaya çıkan yoz ilişkilere karşı sesini bütün gücüyle yükselten ve protesto eden de yalnız o sanattır. Modern Batı resminde ve öteki sanatlarda olupbiten de sanatçıların kendilerini kuşatan bu aykırı dünyayı tümüyle yadsımalarından başka birşey değildir. İmdi insanın ilerlemesinin sanatınkiyle birlikte gittiğini veya onu izlediğini söylediğimizde ne demek istediğimiz daha iyi anlaşılıyor; bilim de bu ilerlemeye dahildir. Batı'da sanat, antik geleneğin etkisiyle kiliselerde başladı. Kiliselerde resimler ve heykeller okuma yazması olmayan halka İncil'in bütün öykülerini anlatıyorlardı. İsa'nın insan kılığında çarmıha gerilmesinden başlayıp onun yaşamını öven bütün hikâyelerini, okuma yazma bilmeden ezberleyebiliyorlardı. Cahil Hıristiyan, kilisesindeki resim ve heykellerde dinsel öğrenimini tazeliyordu. Avrupa sanatı işte bu dini zemin üzerinde yükseldi; aristokrat ve burjuva evlerinde resim, müzik ve heykel vazgeçilmez kültür ögeleriydi. Kaldı ki resim, heykel ve müzik, doğanın gözlemi ve araştırılmasının, yani bilimin de altyapısını oluşturmaktaydı. Bu bakımdan gelişme ve değişim bütün bu alanlar için sözkonusu olmuştur. Tarih içinde yeralan bu sanatlar, böylece tarihin de dönüşümünü veya ilerlemesini sağlamıştır. Eğer sanat, bilmenin bir anahtarı ya da aracı olarak elealınacak olursa o zaman pekçok şey daha iyi anlaşılır. İnsan etkinliğinin bu iki sferi *(bilgi ile sanat)* kuşkusuz üst üste gelirler, ama çakışmazlar; tıpkı sanat ile ahlak gibi. Bunlar birbirini tamamlayan alanlardır ve zamanla genişler. Bugün bütün dünyada popülerliğin artması, dokümanter filmler, internetteki yazılar, anılar ve

popüler bilim kitapları ile sağlanmış bulunmaktadır. Artık günümüzde, niteliğini sorgulamadan, ne ararsan bulabileceğin, ne sorarsan yanıt alabileceğin bir *"internet"* olayı var; kişi ona başvurdukça yüzeyselleşip derinlikten uzaklaşmakta, yayılmak suretiyle yoğunluğunu ve derinliğini yitirmekte. *"İnternet"* popüler kültürün bir altyapısı ve temelidir; kişiyi kitle kültürünün bir elemanı haline getirir. İşte popüler kültürün günümüzde vardığı son nokta, yaygınlaştıkça derinliğini yitirmesi. Bunun böyle olması belki de bir zorunluluk; ama yine de bu durumu benimseyenler olduğu gibi, başkalarının da yadsıyıp karşıçıkabilmeleri sözkonusu.

Ancak bütün sanatlar için karakteristik olan bir ilerlemenin göstergesi var mıdır? Her çağ devraldığı sanatsal miras üzerinde şu ya da bu şekilde, şöyle ya da böyle yeniden düşünür. Örnekle Shakespeare kendi yaşadığı dönemde ün kazanmışken, daha sonra bu ün birden ve çabucak sönüverdi. Bu büyük İngiliz drama ozanı ancak 20. yüzyılda tam olarak tanınabildi. Tabii burada bunları söylerken ihtiyadı elden bırakmamak gerekir. Ancak bazı büyük sanatçılar ve yapıtları çağdaşlarınca layıkiyle anlaşılamayabilir. Öte yandan eğer bir başyapıt şu ya da bu nedenle kendi zamanında tam olarak benimsenmezse, daha sonra hakikat zaferini ilanedebilir. İşte bu da sanatta bir tür ilerleme olduğunun göstergelerinden biridir. Sanatyapıtları içerik ve öz bakımından değişmeseler bile, form ve dışyapı bakımından değişikliğe uğrayabilirler. Bir zamanlar edebiyat dünyasında halk dilinden derlenen sözcük ve deyimlerin yazın diline sokulmasıyla bu dilin yozlaştırıldığı düşüncesi pek yaygındı. Ozanlara ve yazarlara sanatın geleceği açısından samimi bazı ilkesel tavsiyelerde de bulunulmaktaydı; ama şimdi biz bu önerilere sadece gülüp geçiyoruz. Günümüzde sanata ilişkin bazı acımasızlıklar da sergilenmiyor değil. Çağdaşlarımızdan bazıları *"primitif sanat"ı, "defigürasyon"*u *"fluxus"*u ya da *"minimalizm"*i hor görmekteler; alımlama ve kültür düzeyi yükselmiş bir beğeni ancak kendi ulusal sanat yaratımlarının olduğu gibi başka halkların sanatsal yaratımlarının da bütün biçimlerinden hoşlanabilir. Kültürler arasındaki bireşime doğru bir adım olmak üzere ilk diyaloğu başlatma girişimini başaran *Renaissance* dönemi oldu. Ancak 20. yüzyılda kültürel bariyerlerin yıkılması büyük oranda gerçekleşti. 21. yüzyılın bilimsel ve teknolojik devrimi evrenselliğin *(küreselleşmenin değil!)* yeni bir dönemine işaret eder gibi görünmektedir. Bazılarının savundukları gibi evrenselcilik *(universalism)*, tekdüzeliğe *(monotoni)* yolaçar mı? Hiç sanmam; çünkü evrenselcilik bir bakıma çoğulculuk (*pluralism*) demektir, sınırsız bir çoğulculuk. Modern kültür içsel tutarlılığa, birlik ve bütünlüğe sahiptir ama altkültürlerin varlığıyla da çokbiçimli

bir görünüm sergiler. 20. yüzyılda sanatta beğeni sorununun gündeme gelmesi ve sanatın büyük kitlelere açılmasıyla yoz, sıradan, düzeysiz beğeniye seslenen ürün olarak ortaya çıkan *"kiç" (Kitsch)* kavramı bile insan varoluşunda temelden kabuledilemez olan herşeyi kapsamı dışına atmıştır. Hiçbirimiz *"kitsch"*ten bütünüyle sakınacak denli insanüstü değiliz. Ne denli aşağılık bulursak bulalım *"kitsch"* insanlık durumunun vazgeçilmez bir parçası. *"Kitsch"*in kökeninde varoluşla kayıtsız şartsız bir uzlaşma yatar. İşte sanatçıda ve alımlayıcıdaki bu birlikli ve bütünlüklü tutarlılık kendisini başka bir kültürü anlayabilmek ve onun kazanımlarını özümsemek için bir diyaloğa hazır olarak sunar. Böylece sanatsal ifade ile beğeninin birlik ile çokbiçimliliğinin gelişimi sanatta ilerlemenin temel ölçütünün gerekçesini açıklar.

İnsan sürekli biçimde çevresindeki gerçeklik alanını kendi denetim ve kontrolünde genişletmek ister. İlksel *(primitif)* insana doğa ögeleri yabancı ve korkunç göründüler. Grek ve Roma sanatında doğa teması pek yer bulmuyordu. Söylendiğine göre çevredeki manzarayı büyük bir hayranlıkla seyretmek için dağa tırmanan ilk kişi Petrarka olmuştur. Manzara resmi peyzaj daha sonra geldi ve arktik buzulda bir resim sehpası ancak 20. yüzyılda kurulabildi. Şimdi artık sanatçı uzayın dışındaki bütün renkleri bile görebilmektedir. Tabii burada bilim ile teknolojideki gelişme çok önemli bir roloynadı. Yağlıboya türleri bulunduktan sonradır ki ancak resim bağımsız bir sanat biçimi haline gelebildi. 18. yüzyılda çalgı aletlerinin yetkinleştirilmesi senfoni müziğinin doğuşunun yolunu açtı. Ayrıca fiziğin akustik dalının müziğin gelişiminde büyük bir rolü oldu. Sinema sanatı ile televizyon filmleri eğer elektroteknik ve fotoğraf endüstrileri gelişmeseydi mümkün olamazlardı. Sanatların hemen hepsi bilimlerle temellendirilebilir ve bilimlere koşut olarak sanatlar da değişime uğramışlardır. Sanatların ifade biçimleri ile gelişmelerinin temelinde bilim ve teknolojinin ilerlemesinin dolaylı ya da doğrudan etkilerini bulabiliriz. Sanatların içerik ve biçimleri, öz ile teknikleri, iç ve dış yapıları, bilimlerin ve teknolojinin gelişmesiyle değişime uğramışlar ve ilerlemişlerdir. Öte yandan çalgı aletleri evrimleştikçe yeni sesler, değişik besteler de ortaya çıkmıştır. Sanat olgusu bilindiği üzere, sanatçı, sanatyapıtı ve alımlayıcıdan oluşan toplumsal bir fenomendir. Sanatyapıtları, yalnız kitlelere ulaştıklarında ve onlar tarafından benimsendiklerinde tam anlamıyla kalıcı bir yaşam sürebilir. İşte bu bakımdan sanat ilerleyen bir gelişme kaydeder. Köleler için değil, yalnız özgür halk için varolan Grek-Roma demokrasisiyle karşılaştırıldığında ortaçağlar bile ileri doğru atılmış bir adım sayılabilir. Ancak günümüzde finans-kapitalin egemen olduğu ülkelerde sanatın pek de layıkolmadığı muamele-

lere maruz kaldığına ve kendisine yakıştıramadığımız yerlerde bulunduğuna tanıkoluyoruz. Sanata neredeyse düşmanca yaklaşan kapitalist serbest piyasa, sahneye kitap, film, radyo ve televizyon endüstrilerini çıkararak sanatyapıtlarının hiçbir beğeni yargısına tabi tutulmadan kitlelere ulaştırılmasında ve böylece yaygınlaştırılmasında fazlasıyla yönlendirici koşulları yaratmıştır. Bunu yaparken de insanların tinsel zenginleşmesini sağlamaktan daha çok sözkonusu kitle iletişim araçları ya da medya öğeleriyle onları kendi çeşitli çıkarları için sömürmeyi gözetmiştir. Bu durumun bir kültür yozlaşmasına yolaçması ise kaçınılmazdır. Popülerlik, kültür seviyesini düşürmedikçe kabuledilebilir birşeydir. Aslında her bireyin, ama özellikle de emeklerini üretime dönüştürenlerin büyük sanatyapıtlarıyla buluşmaları onların en doğal hakkıdır. Sıradan alımlayıcılara göre emekleriyle çalışıp yaratanların gerçek sanattan payalmaları ve sanatyapıtlarından da zevk almaları çok daha arzuedilir birşeydir. İşte bu nedenlerle sanatları bütün zengin türleriyle toplumun her kesimine hiçbir kayıt ve koşul gözetmeden götürmek yöneticilerin başta gelen görevi olmalı ve sorumlulukları gereği bütün aydınlar da bu çabaya katkıda bulunmalıdır. Bu görev toplumu yönlendiren sivil örgütlerin de asli görevleri arasındadır. İnsanda sanatçı bir ruh uyandırma, onda bir sanatçıyı yaratma aynı zamanda emeğin niteliğini de değiştirip dönüştürmesine sebepolabilir. Bilim ile teknolojiye sanatın yolgösterdiği her zaman söylenegelmiştir. Sanattan gerçekten payalan bilimadamı ya da mühendisin araştırma ve çalışmalarında daha yaratıcı olacağı kuşku götürmez. Bir zamanlar icatedilen makineler, çalışan insanlar için yokedilmesi gereken, büyük bir kâbus ve felaketin kaynağı olarak algılanmışlardı. Günümüzdeki bilimsel ve teknolojik devrim çok farklı üretim aletleri yaratmakta ve bu araçlar kendi özellikleri nedeniyle önceden belirlenmiş üretim ilişkilerinin çerçevesinin dışına çıkmakta ve belli üretim sınırlarının ötesine geçmektedirler. Çalışmayı kolaylaştıran ve emeği muazzam verimli kılan bu aletler, teknik ve estetik bakımdan çok yetkin olmaları nedeniyle aynı zamanda insanın duygusal ve estetik bir tutum benimsemesini de sağlayabilmektedirler. Mühendislik ve iş ekipmanlarının estetik ilişkiler alanına sokulması belki de herşeyden çok teknoloji çağımızda sanatsal ilerlemeye yolaçmaktadır. Endüstri estetiği de bu nedenle doğmuş görünüyor.

Yazımızın başına dönecek olursak tarih, bilim ve sanatta ilerleme olduğunu, ancak bunun sözkonusu alanların yapısal farklılıkları nedeniyle değişik gelişmeler biçiminde bizlere yansıdıklarına tanıkoluyoruz. Bilim tıpkı örülen bir duvardaki üst üste konulan tuğlalar gibi bir yapının yükselmesi biçiminde ilerler. Bilgilerini sürekli gözden geçiren

bilim her zaman kendisini yeniler. Doğabilimi geçmişle değil, gelecekle ilgilidir; daima kendisini ileriye doğru yönlendirir. Pozitifbilim gücünü akıldan, tutarlı ve zorunlu nedensel bağlantıdan, doğru gözlem, deney ve yöntemden alır. Bilimsel veya teknolojik bir buluşu bir bilimadamı yapmazsa başka bir bilimadamı daha sonraki bir zamanda yapacaktır. Aynı dönemde yapılan bilimsel ve teknolojik buluşlar da farklı coğrafyalarda ortaya çıkan ihtiyaçlardan kaynaklanmıştır. Newton ile Leibniz'in sonsuz küçükler hesabını, Franklin ile Nikola Tesla'nın yaklaşık aynı zamandaki teknik araçları buluşları bu düşünceye örnek olabilir. Aristarkhos, Kopernikus, Newton gibi gökbilimcilerin; yine Galilei, Newton ve Einstein gibi fizikçilerin söylemiş oldukları eğer onlar tarafından söylenmemiş olsalardı, başka astronomlar ve fizikçiler tarafından söylenecekti. Çünkü bilimde zorunlu bir sıralıdüzen, bir zincir halkalarının birbirine eklemlenmesi gibi birbirine bağlı bir gidiş vardır. Farklı dönemlerdeki bilimsel buluşlar birbirleriyle ilintili olup biri öteki üzerinde yükselir. Bilimdeki ilerleme doğrusal yönde olduğu gibi inişçıkışlı, durupkalkışlı da olabilir. Bilimsel buluşların uygulama alanı olan teknolojide de bu nedenle ilerleme sözkonusudur. Uygarlığın ilerlemesi büyük ölçüde bilim ve teknolojideki ilerlemeyle olanaklıdır. Sanattaki ilerlemeye gelince, duygu, imge, hayalgücü ve coşkudan gücünü alan sanatların her zaman bilimden bir üstünlüğü ve önceliği bulunduğu söylenegelmiştir. Çünkü güzellik algısı, gözün gördüğünün ötesindedir; zihnin ve duyuların içeriksel birikim düzeyiyle orantılıdır. Sanat olayı duyuların da ötesinde zihinsel ve ussal bir olaydır. Sanatyapıtı duyularla alımlanır, ussal yargıyla değerlendirilir. Sanatta, kullanılan malzeme, teknik yöntem bakımından ilerleme olsa da sanatyapıtları bakımından bir sonrakinin bir öncekinden üstün olduğunu söyleyemeyiz. Sanatyapıtlarının aynısı acaba onları yaratanlardan başkaları tarafından yaratılabilir miydi ya da büyük sanatçıların yapıtlarının benzerlerini acaba öteki sanatçılar yaratabilirler miydi? Her sanatyapıtı onu yaratan sanatçı ile bir varlık kazanır, bir kişiliğe sahipolur. Bu nedenle sanatyapıtlarının tekliği, biricikliği, bir defalık yaratılmış ve kendine özgü olmaları sözkonusudur. Sanatçı kendi birikiminden, kişiliğinden, becerisinden ve özlemlerinden birşeyler katarak yapıtını oluşturur ve yapıtıyla özdeşleşir. Sanatyapıtı, bilimsel bir araştırma gibi sonsuz bir sabır ve çaba ister, yoğun bir emeğin ürünüdür; tıpkı bilimsel bir kuram gibi yaratıcısının kişisel özelliklerini taşır. Sanatçı ile bilimadamının direnç ve sabırla çalışması sonucunda ortaya yeni, yapıcı ve katkılı bir ürün çıkar. Ancak sanatyapıtı bir anın, bir dönemin, bir atılım ve birikimin sonucu olarak varlık kazanır. J.W.v.Goethe'nin dediği gibi, *"Sanat bir kutlama biçimi-*

dir; kutlama ise bir tür oyundur. Öyleyse sanat, imgesel yaratma yoluyla, hayalgücünün oyunuyla birşeyi kutlar." Büyük sanatçılar eğer bugün dünyaya gelselerdi, aynı yapıtlarını yeniden yaratırlar mıydı? Hayır; çünkü onları motive eden sosyal ve psikolojik koşullar değişmiş olacak, sanatyapıtlarının arkasında yatan tutku, hayalgücü, başarı ideali, sevgi, özlem ve yaratma coşkusu daha farklı bir ürün ortaya çıkarmalarına sebepolacaktı. Görüldüğü gibi değişen toplumsal koşullar, gelişen bilim ve teknoloji çerçevesinde sanatyapıtları da değişim geçirmekte, sanatta da bir ilerleme olduğu ortaya çıkmaktadır. Gerek içerik gerekse dışyapı bakımından değişim geçiren sanatyapıtlarının herbiri, kendine özgü ve biricik olmaları bakımından değişmezliklerini de korur. Sanatyapıtı bir bakıma değişende değişmeyen veya değişmeyende değişen bir özelliğe sahiptir. Ludwig van Beethoven, Arşidük Rudolf'a yazdığı bir mektupta şöyle diyor: "*Bütünüyle yaşamın olduğu gibi sanatın da amacı özgürlük ve ilerlemedir. Eğer biz modernler atalarımız gibi kararlı ve katı değilsek, bunun nedeni, uygarlığın arıtılıp inceltilmesi sonucu pekçok şeyi daha az geliştirmek zorunda kalmış olmamızdır.*"

İnsanın hayalgücünün yarattığından çok daha zengin olaylara sahne olan tarih, içinde pekçok öykünün yanında hem sanatın hem de bilimin yeraldığı bir süreçtir. Sosyal olayların bir hikâyesi ve sosyal bilimlerin bilimi olan tarih, kendini yineler mi? Zaman ve mekân, toplumun aktörleri ve sorunları aynı olmadığına göre tarih tekerrür etmez; ancak biz ortaya çıkan benzer olayları tekrarlanıyormuş gibi algılarız. Öznel olmayan birşey varsa o da tarihtir. Tarihi değişen her dönemde yeniden yazmak tarihçi için bir sorumluluk gereğidir. Tarihin kendisini içinde olupbitenlerden ayıramayacağımıza göre tarih de onlarla birlikte değişmektedir. Belli bir zaman ve yerde cereyan eden savaş, kıtlık, göç, doğal afetler, ölüm ve doğumlar, zafer ve yenilgiler bir defalıktır, tekrarlanamaz. İstanbul'un fethi, Napoléon'un Rusya seferi, I. ve II. Dünya savaşları biriciklikleri olan, bir defalık olaylardır. Zaman ile mekân tarihi belirleyen önemli iki kategoridir; *"nerede?"* ve *"ne zaman?"* soruları da tarihi açımlayan öteki kavramlardır. Tarihte çok farklı değişimlerin olduğu bir gerçek; ama ilerlemeden sözedebilir miyiz? Tarihte olaylar hızla geliştiği gibi durgunluğa da girebilir; toplumlar, öteki toplumlara göre, ilerlediği gibi gerileyebilir de. Aslında tarihin kendisi, ne ilerler ne de geriler; ama onun içinde yaşayan toplumlar yükselir ve alçalır. Biz tarihin olaylarında gerilemeler ya da gelişmeler görürüz, kendisinde değil. Olgusal nedensel ilişkilere bağlı doğabilimi varsayım, deney, gözlem ve kurama dayanır, pozitif yasayla kesinlik kazanır. Herbir olgusal süreç laboratuvarda yinelenebilir, gözlem ve deneyler defalarca yapıla-

bilir. Oysa tarihte geçmişi tekrar edemeyiz, deneyleme ve gözlemleme yapamayız. Tarihte zamansal bir akışın olduğu yadsınamaz; ancak bu akış nereye doğrudur, ileriye doğru olduğu söylenebilir mi? Her yeni olay bir öncekini kapsayarak mı ilerler, yoksa ondan ayrı mı ortaya çıkar? Tarihte rastlantı ya da zorunluluğun rolü nedir? Hegel, "*Her sonluda rastlantının bir ögesi bulunur" (In allem Endlichen ist ein Element des Zufälligen)* derken bu soruyu yanıtlıyor. Tarihin bir amacı var mıdır? Tarihin koşulları mı insanları biçimlendirir, yoksa insanlar mı tarihi yapar? Tarihin bilimini yapmak olanaklı mıdır? Tarih bilgisi ne kadar güvenilirdir? Tarihte olaylar sürekli biçimde yinelenirler mi? Bunlara benzer sorular tarihfelsefesinin elealdığı konulardır. Ancak bütün kültürlerin *(maddesel ve tinsel)* bir toplamı olan uygarlıkların, tarihin içyapısını oluşturduklarına ve onların da değiştiğine, yani ilerlediğine göre, tarihin de ilerlediğini söylemek durumundayız. İnsan başarılarının bir toplamı olan tarih tıpkı insan yaşamı gibi değişir. Her ulusun bir tek tarihi vardır ve birgün herhangi bir bireyin yaşamı gibi, o da hiç yinelenmemecesine sona erecektir. Tarih hiç durmayan bir makine gibi çalışır ve asla tatil yapmaz. Evet tarih belki belli bir hedefe doğru değil, ama değişen farklı yönlere doğru ve rastlantılara açık biçimde ilerlemektedir, tıpkı bilimlerin ve sanatların da ilerlediği gibi. Rastlantının bu her üç insan başarısı alanındaki rolünü de yadsıyamayız. Marx, *"İçinde eğer rastlantıya yer olmasaydı dünyatarihinin çok gizemli bir niteliği olurdu. Bu rastlantı doğal olarak, gelişmenin genel eğiliminin bir parçasıdır ve öteki rastlantı türlerince de dengelenir"* der. Tarih tekerrürden mi ibarettir sorusuna dönecek olursak, eğer tarih dairesel bir devinim içinde olsaydı tekrarediyor, yineleniyor derdik; oysa tarihteki olayların motoru insan ilişkileridir, tarihi insanlar gerçekleştirir. Tarihi insanlar taşıdığı için de onların durumu ve tutumu tarihe yansır. Tarihte olayların yeri ve zamanı, kahramanları, eylemlerin aktörleri aynı değildir. Oyuncuları, coğrafyası ve zamanı farklı olan olaylar aynı olabilir mi ve tekrarlanabilir mi? Bizler olayların benzerliklerinden hareket ederek tarihte tekrarlanma varmış gibi yanlış bir algılamada bulunuyoruz. Oysa tarihte doğrusal (*lineer*), gerilemesine (*retrograd*), dairesel (*cyclic*) ve zikzaklı bütün devinimler olabilir. Tarihte tek bir devinimden sözedemeyeceğimiz gibi hepsinin birarada olması da mümkün değildir; ama ardarda gelebilirler. Tarih ve yorumbilgisi (*Hermeneutik*) arasında yakın bir benzerlik vardır; doğruya ve kesinliğe yakın bir tarih bilgisine ulaşılmak istenirse deney yerine geçen belge ile matematiksel muhakeme yerine geçen yoruma gereksinim duyulur. Sağlam bir tarih epistemolojisinde doğru bilgi, olgu ile algının örtüştüğü yerde, şimdinin geçmişi kavra-

dığı anda sözkonusu olur. Özne *(süje)* ile nesnenin *(obje)* ilişkisinden doğan bilgi, genel olarak, deney ile kuramın, olay ile sezginin, duyum ile mantığın denkleştiği yerde ortaya çıkar. Doğruluğun ölçütü de bu iki öge arasındaki uygunluğun derecesine bağlıdır. Total bir tarih, geçmişi, şimdiyi ve geleceği kapsadığından ve tarihte doğru bilginin sağlaması değil, yoklaması yapılabileceğinden tarih mantığı ile deneycilik, yani belgecilik ya da deneyci akılcılık tarihte doğru bilgiyi bize verebilecek dayanak noktalarıdır; ancak yine de tarihi görecelilikten uzak tutamayız, onda göreli bilgiden de bir parça her zaman bulunur.

Kaynaklar:

- Arseni GULYGA, *Art in the Age of Science*, Progress Publisher, Moskova, 1985.
- Uluğ NUTKU, Doğada Evrim Tarihte İlerleme (*İnsan Felsefesi Çalışmaları* içinde), Bulut Yay., İstanbul, 1998.
- Aydın SAYILI, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astonomi ve Tip*, TTKY, Ankara, 1964.
- Pierre FRANCASTEL, *Etudes de Sociologie de l'Art*, Edition Denoel, Paris, l970.
- John BERGER, *Sanat ve Devrim*, Yankı Yay., İstanbul, l974.
- Elie FAURE, *Histoire de l'art, L'esprit des formes*, Editions Gallimard, Paris, l99l.
- Nazan-Mazhar İPŞİROĞLU, Oluşum *Süreci İçinde Sanatın Tarihi*, Cem Yay. İstanbul, 1977.
- *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 3 cilt, YEM Yay., İstanbul, 1997.
- R.C.Collingwood, *The Idea of History*, Cambridge Uni. Press, Londra,1953.
- Patrick Gardiner, *Theories of History*, Harvard Uni. Pres. N.Y., 1962.

Müziğin Felsefesi ya da Müzik Üzerine Düşünceler

Üç farklı ifade biçimi; duyguların, izlenimlerin ve düşüncelerin üç değişik dışavurum tarzı olduğunu söyleyebiliriz. Okuyup yazdığımız; dilbilgisi (*grammaire)*, sözcükdağarcığı *(vocabulaire)*, cümlebilgisi *(syntaxe)* ve anlambilgisinden *(sémantique)* oluşan konuşmadili. Bütün yazılı ve sözlü ifadeler, bilgi ve belgeler bu dilde üretilir. Yeryüzünde pekçok farklı dil yazılıp konuşulmaktadır. Görerek ve göstererek oluşan dil ise görseldil adını alır. Sinema, fotoğraf, resim, dans, heykel, mim sanatları bu dili kullanır. Üçüncü dile gelince bu, işiterek, sesleri duyarak iletişim sağlanan dildir ve işitseldil adını alır. İletişim hacmi en geniş olan, söze gerek duymayan, bütün duygu ve düşünceleri aracısız ve doğrudan iletebilen bu işitseldil müzik alanında karşımıza çıkar. Müzikle hiçbir engele takılmadan dünyadaki herkese meramımızı anlatabilir, izlenimlerimizi ve duygularımızı aktarabiliriz. Müzik, görseldile ve konuşmadiline gereksinim duymayan en genel ve kapsamlı dildir. İşitseldil, bütün engelleri aşarak her bireye ulaşabilir ve mesajını iletir. Hüzünlü ya da neşeli bir müziği alımlayabilmek için dile ve görselliğe gerek yoktur. Şiir gibi onu anlamadan da hissedebiliriz. Müzik, seslerin dilidir; bu sesseldil hiçbir engel tanımaz, bütün sınırları aşar ve her yüreğe ulaşır. Ondan hoşlanmak anlaşılmasından önce gelir. Evren nasıl kendi sesler dünyasını yaratıyorsa, insan da kendi müziğini yaratır. Müzik kavramı tıpkı felsefe, resim, şiir, heykel kavramları gibi açık bir kavramdır, tanımlamalarla tüketilemez; üzerine ne kadar çok sözedilirse edilsin eksik kalır. Mallarmé, sanatyapıtlarında *"bitmemişlik", "tamamlanmamışlık"* düşüncesinin hep varolduğunu vurgulamıştır. Umberto Eco, sanateserini, *"açık yapıt" (opera aperta)* olarak betimler. Bir müzik yapıtı, bir beste, tıpkı öteki sanatyapıtları gibi, çözüldükçe çoğalan sınırsız bir gizler yumağıdır. Sonsuzluğa açılım fikrini taşıyan 1885

tarihli Livre Projesi, sanateserinin sayfalarının hep yeni bileşimlerle ve yorumlarla değiştirilebileceğini savunmaktaydı. James Joyce'un *"Work in Progress"* yöntemi de yapıtın sürekli yoruma açık olduğunu vurgular. Düşünce ve duygularını, özlem ve mutluluklarını, acılarını ve neşelerini seslere dönüştürerek anlatmaya çalışan insanoğlu karşımıza bir yazın, bir renk, bir yapı ustası olarak çıktığı gibi bir ses ustası olarak da çıkabilir. Bu bakımdan önce ses vardı dersek yanılmayız. Yazın alanının, resim, heykel ve dansın anlattıklarını müzik uyumlu seslerle yansıtır. Kapsamı en geniş sanatdalı olan müzik bütün sınırları aşmakla kalmaz, aynı zamanda sanatların bir sentezini de oluşturur. Çoksesli *(polifonik)* müzik dinleyicinin kendi imgesel evrenini özgürce kurmasına yolaçar; sesler kompozisyonundan imgeler kompozisyonuna yükselmesini sağlar; düşünmeyi harekete geçirir ve insana huzur verir. Onun için sesin renginden, anlamından ve biçiminden sözederiz. Bazı sanatçıların eserlerinde ses rengi, bazılarınınkinde ise kompozisyon yeteneği güçlüdür. Bunların oluşturduğu müziğin ve melodinin etkisi insanı çoğu kez ya esenliğe ya da sükûnete kavuşturur. Gerçek gücünü en çok riskli, bunalımlı anlarda gösteren sanat böylece insanları karamsarlıktan çıkarıp iyimserliğe yönlendirir. Aslında insanın özgürleşmesine giden yollardan birini döşeyen sanat, yetkinliğe ve sonsuzluğa açılan bir kapıdır. İnsanın yaşam kalitesini yükselten değerlerin başında gelir; insanı arındırır ve onarır. Nasıl felsefe, hakikati arayıp bulma vaadi ise, müzik de tinsel hazzı, sonsuz mutluluğu arayıp bulma vaadidir.

Müzik sanatı üzerine düşünmeye koyulduğumuzda akla hemen onun nasıl birşey olduğuyla ilgili sorular takılır. Müziğin dili nasıl bir dildir ve müzik dilinin bir mantığı var mıdır? İçerik, biçim, süreç ve devinim ögelerinden oluşan bu sesler topluluğu insana ne katmaktadır ve onun için ne anlama gelir? Neden hâlâ 300 yıl öncesinin müziğini severek dinliyoruz? Klasikleşmiş müziklerin karizması nereden kaynaklanıyor? Müzik yapıtlarının toplumsal ve ekonomik *(sosyoekonomik)* temelleri var mıdır ve bu temeller hangileridir? Bir müzik sarayı, bir sanat merkezi, bir konser salonu, bir araştırma enstitüsü ya da bir kütüphane çağımızın mabedi sayılabilir mi? Hayatında hiç müzik dinlememiş bir insan acaba nasıl biri olurdu? Gerçek müzik hangi tür müziktir? Müzik, bir sonsöz olabilir mi? Müziğin, kederi neşeye, acıyı tatlıya, mutsuzluğu mutluluğa dönüştürdüğünü söyleyebilir miyiz? Müzik sanatı insana ne kazandırır? Sanatçı, gereksinimlerini karşılamak ve duygularını ifadeetmek için doğayı taklitle *(mimesis)* çalışmaya başlamış, ama orada kalmamıştır. Doğa teması, şiirde, resimde, roman ve hikâyede olduğu gibi müzikte de çokça işlenmiş bir konudur. Örneğin Yahya Kemal,

denizi sonsuzluk ve insanın kendini aşması temalarıyla birleştirirken, Nâzım Hikmet, bir ayrılık, hasret ve kavuşamama nedeni olarak algılamıştır. Halikarnas Balıkçısı ile Sait Faik, hikâyelerinde denizin çekici güzelliklerini serimlemişler ve geçimlerini denizden sağlayanların yaşamlarını anlatmışlardır. Claude Achile Debussy'nin 1903-1905 yılları arasında bestelediği üç bölümlü üç senfoni taslağı olan orkestra eseri *Deniz*'in (*La Mer*) özenli bir kurgusu ve dikkat çekici bir birliği vardır. Bu birlik, çevrimsel biçimin ve tüm partisyona egemen *iambos* türünde bir ritim çekirdeğinin kullanılmasından ileri gelir ve bestecinin kişisel üslubu olan izlenimcilik *(impressionisme)* anlayışıyla yazılmıştır. Müzik yapıtı sadece kuralları olan bir matematik formülü değildir; herbirinin kendine özgü görselliğe ve duygusallığa sahip bir öyküsü vardır. Yapıtlar öyküler eşliğinde elealındığında onların yapıları daha belirgin biçimde ortaya çıkar ve anlamları daha iyi anlaşılır. Müzik sanatının ta başlarda kalbin atış ritimlerinden doğduğunu düşünebiliriz; bu yüzden ritim öğrenilmez, ritimle doğulur denir. Kalp atışlarından kaynaklanan ritmik seslere beyin de yatkındır. Ritim, melodi ve özellikle de armoni beyni canlandırır, zekâyı keskinleştirip geliştirir, anlamayı güçlendirir, beğeniyi zenginleştirir. Aslında sanat olayı, tutkuların dizginlenmesi, hayalgücünün somutlaştırılması serüvenidir; bu işlem, gerçek ve gerçekdışı ögelerin her sanatdalında işin içine katılmasıyla sağlanır. Görselliğin ve sözelliğin bittiği ya da yetmediği yerde işitsellik devreye girer. Sonsuz özgürlüğü insan ancak müzik sayesinde duyumsayabilir. Çünkü sesler zaman ve mekânüstüdür; uzayın her boyutuna yayılmışlardır. Bilmem kaç bin yıllık geçmişi olan insanoğlu bir "*sesler evreni*" içine doğar; bu "*sesler evreni*"yle içiçe yaşar ve algıladığı seslerle sürekli etkileşim içinde bulunur. Yahya Kemal, *"Ses"* adını verdiği bir rubaisinde şöyle diyor: *"Yâ Rab ne müsâvâtı ne hürriyeti ver / Hattâ ne o yoldan gelecek şöhreti ver / Hep neşve veren aşkı terennüm dilerim / Yâ Rab bana bir ses yaratan kudreti ver."* Seslerin her türünü düzenleme sanatı olarak karşımıza çıkan müzik, bir ses sanatı olması nedeniyle her türlü sesi ritim, melodi, armoni ya da *disharmoni*ye dayandırarak düzenler. Bu yüzden müzik görüntü kullanmadan, sözcük kullanmadan aramızdaki iletişimi sağlayan en büyüleyici etkileşim aracıdır. Nasıl resim sanatı (*görsellik*) sınırsız renk çeşitliliğini üç temel renkten *(sarı, yeşil, mavi)* alıyorsa, müzik sanatı da sınırsız ses zenginliğini yedi temel notadan *(do, re, mi, fa, sol, la, si)* alır. Bu yedi as notanın sonsuzca çeşitlendirilebilen, türlü biçimlerde kombinezon ve kombinasyonlara uğratılabilen, pekçok tonda çoğaltılabilen sesler dünyası bizim duyusal alıcılığımızın önüne serilir ve beğenimize sunulurlar. Beğeni düzeyi de insanın birikimiyle orantılıdır.

Bilindiği üzere insan ya da çalgı seslerinin belli bir zaman aralığı içinde ve belli bir biçimsel güzellik ya da duygusal ifade yaratacak biçimde düzenlenerek biraraya getirilmesini içeren ve böylece yaratılan bu sesler aracılığıyla insana kendini ifade etme olanağı veren sanatdalına müzik diyoruz. Başka deyişle bir kültür varlığı olan insan, bireysel ve toplumsal, psişik ve biyolojik ögelerin bireşimi olarak yeryüzüne geldiği dönemlerden beri algıladığı sesleri çözümleyip değerlendirmiş ve giderek sesleri bir anlatım biçimine dönüştürmüştür. İşte tonal veya atonal seslerle gerçekleştirilen bu anlatım sanatına "*müzik*" diyoruz. Bir müzik yapıtının değerini anlayabilmenin ilk ölçütü onun melodik düzeyidir. Parçanın melodisi acaba biteviye hep aynı birkaç sesi mi yineliyor, yoksa az çok inişli çıkışlı, gerilimli ve çözülümlü, dokunaklı bir çizgi mi izliyor? Bu soruların yanıtlarını geleneksel sanat müziğimizde *(ya da klasik Türk musikisinde*) bulabiliriz: Olağanüstü bir makam zenginliğine sahipolan geleneksel sanat müziğimiz, dokunaklı nağmeleriyle, geçki teknikleriyle, yerinde kullanılan bezeklerle ve onlara uyan seslendirme kavrayışıyla insana derin bir haz verir. Müzik yapıtını değerlendirebileceğimiz ikinci ölçüt ritmik devinim düzeyidir. Geleneksel müziklerimizin sergilediği usuller, özellikle aksak ritimlerimiz oldukça özgündür. Önemli bir başka gösterge de sözlü müziklerde güftenin düzeyidir. Sözler müzikte ustaca söylenmiş şiirlerden oluşmalıdır. Çünkü şiir, insanın kendini yeniden kurmasına, çoğaltmasına ve bütünsel, üstün insana yaklaşmasına hizmeteden bir sanattır; dilin en çok yoğunlaştığı, inceldiği, saydamlaştığı ve insan duyarlığına yakın olduğu bir yaratıdır. Bu yüzden şiir ile müzik duyarlığımızın bir yerinde kesişir ve hoşlanmamızın bir noktasında buluşur. Şiir sanatı, içsel bir deneyim aktarımı olup hayalgücümüzün yaratabileceği en üst katmana ulaşmaya çalışır. Şair, başka anlatım biçimleriyle *(roman, hikâye, resim, müzik)* aktaramadığı içdeneyimlerini, sözcüklerle oluşturmaya çalışır; sözel bir müzik ve resim kompozisyonu halinde, bir büyü sanatı olan şiir yoluyla anlatır; sınırlı bir yaşam alanından insanı sınırsız bir evrene yükselterek hayallarinin ötesine götürür. Şiir sanatı, müziğin en yakını ve tamamlayıcısı olarak insanı tinsel bakımdan zenginleştirme yollarından biridir. Büyük şiir, deneyimleri, duygu ve özlemleri yaşamadan önce yaratan, yaşanmamışı önceden yaşatan şiirdir. Bu bakımdan da müziğe, felsefe ve bilime öncülük eder; tıpkı bir fener gibi bütün sanatlara yolgösterir. Çokseslilığin sözkonusu olmadığı bir müzikte armonik düzeyden bahsedemeyiz. Bestelerin form bakımından da yetkin olmaları gerekir. Çalgılama *(Instrumentation*) dediğimiz etkinliğe, yani çalgıların ses özellikleri bakımından birbirleriyle ilişkilerini özenle belirleyen ölçüte gelince, kuşkusuz bir eserin müzikal

akışını çalgılara isabetli paylaştırma deneyimiyle geliştirilmiş olan çalgılama gelenekleri besbelli ki büyük öneme sahiptirler; yapıtın derinlik ve ağırlığını hissetmemize yolaçarlar. Çalgılama, fazla sayıda sazın uyuşmayan, uyumsuz *(Disharmonik)* tınılarıyla hep birlikte çalmaya girişmek değil, deneyimlerin kazandırdığı bilinçli bir armonizasyonla biraraya getirilmiş çalgılar sayesinde hoşagiden bir ses eldeetmek ve onu aktarmak demektir. Tek bir enstrümanla çoksesli müzik yapılabileceği gibi, yüz enstrümanla teksesli müzik de yapmak mümkündür. Klasik sanat müziği *(Doğu ile Batı)* bu alanda kaliteli bir beğeni ve özene sahipolmak zorundadır. Ancak kötü müzik, alımlanması kolay olduğu ve basit zevkler verdiği için, her zaman iyi müziğin önüne geçmiş, kitleleri kendine çekmiştir. Oysa düzeyli ve kaliteli müzik, alımlanması için emek ve bilgi gerektirdiği için, yalnızca bunun zevkine varmış küçük bir azınlık tarafından izlenmekte. Platon'un dediği gibi, *"Güzel, zordur."* Ancak son sözün her zaman iyi, doğru ve güzelin olduğunu unutmayalım.

İlksellerin *(Primitifler)* müziği doğadan aldıkları ilhamla yapmaya başladıklarını tahminedebiliriz. Ormanda duydukları hayvanların, akarsuların çıkardıkları sesler; gökgürültüleri ve fırtınalar, hepsi müzik için kaynak olmuş olabilir. İnsan ile hayvan davranışları arasında benzerlikler, paralellikler gözleriz. Doğa seslerini takliteden hayvanları bu kez insanlar öykünerek bu sesleri çeşitlendirmiş ve zenginleştirmiş olabilirler. Bence müzik sanatı insan ruhunu ateşleyen sanatların başında gilir. Şiir de müzik ögesini içeren onunla kaynaşmış bir sanattır; ancak o da anlamanın üstüne çıktığı, duyumsallığa uzanabildiği oranda müziğe yaklaşabilir. Müzikte *"kulakla görebilme", "işiterek seyretme"* olanağı var mı? Bir yere kadar; ama müzikle hayalkurmanın bir sınırı yok. Aslında müzik, belirli bir amaç ve yöntemle, belli bir güzellik anlayışına göre işlenerek birleştirilmiş seslerden oluşan estetik bir bütündür. Belirli bir zamanda ve mekânda bestelenen bir eser artık bütün zamanlarda ve mekânlarda dinlenebilir. Etkili bir iletişim ve kollektif anlatım aracı olan müziğin dilini oluşturan grafik simgeler *(notalar ve çeşitli işaretler)*, tam anlamlarına ancak sese dönüştürüldüklerinde, seslendirildiklerinde kavuşurlar. Müzik, taşıdığı bütün duygu yükünü ancak bir enstrümanla *(insan sesinden başlayarak türlü çeşitli çalgı aletlerine değin)* seslendirildiğinde açığa çıkarır. İşte bu yüzden de etkili bir iletişim ve toplumsal anlatım aracı olur. Bu özelliği nedeniyle toplu icra edilen, bestecisi, yorumcusu ve dinleyicisi olan müzik sanatı, anları sonsuzluğa ulaştırır, duyguları sesler aracılığıyla ölümsüzlüğe taşır. Seslerin ise öncesi ve sonrası yoktur, anı vardır. Anlardan meydana gelen sesler dizisi müziğin özünü oluşturur; bu anlar da yaşantıları doğurur. Demek

ki müzik, yaşantıların, yaşanılan anların seslerle ölümsüzleştirilmesi sanatıdır. Klasisizmin sonunun, romantizmin başlangıcının temsilcisi, güçlü ve dinamik seslerin yaratıcısı Beethoven'a göre, "*Müzik, duyular dünyası ile zihin dünyası ya da duyusal yaşam ile tinsel yaşam arasındaki gerçek aracıdır.*" İşte bu nedenle müzik sanatına, seslerin metafiziği ya da tınıların matematiği veya geometrisidir diyebiliriz. Müzik felsefesi, müziğin içindeki keşif ruhunu ortaya çıkarmaya çalışarak insanı yalnız olduğu duygusundan ve yabancılaşmaktan uzaklaştırır. Aslında müzik, insanın varlığa katılmasını sağlayarak bizlere varolmanın mutluluğunu yaşatan bir sanat türüdür; zaten genelde sanat, özelde de müzik, insanın kendi varoluşunu bir kanıtlama biçimi değil midir? İnsan ruhunun evrensel ruhla yakın ilişkisini sezen Mevlâna, *"Biz musiki nağmelerini göklerin dönüşünden aldık"* diyor; Pythagoras'çılar da aynı şeyi söylüyorlardı; müzik her yerde, tek yapmamız gereken o seslere kulak vermek diyorlardı. Çünkü iyi bir müzik yapıtı *(ya da şiir)*, düzen ve ölçünün temelinde bulunan matematiğin güzel bir ezgisi olarak düşünülemez mi? Bu yüzden sanatlara müzikten başlamak gerektiği hep söylenegelmiştir. Çünkü müzik, uygarlık tarihinde hep kendi başına ve kendine özgü bir serüvene sahipolmuştur. Müzik ile toplumsal disiplin arasında sıkı bir ilişki vardır. Müzikte yeteneğe ilaveten yıllar süren yorucu bir uğraşı, ortak çalışma disiplini, toplumsal estetik halkanın parçası olma ile insanı güncelin üstüne çıkaran ve yücelten bir sanat etkinliğinin üyesi olma gibi özellikler bulunur. Bir konserde orkestra şefinin çalınan parçayla özdeşleşmesi *(özdeşleyim kurması; einfühlung)*, orkestra üyelerinin herbirinin yoruma konsantrasyonu, yapıtı büyülenmiş gibi dinleyenlerin konser sonundaki olağanüstü coşkuları ve bu beğeni düzeyini yükselten orkestra şefi ile yorumcuların katkıları müziğin sağladığı toplumsal bütünleşmelere örnektir. Her toplum sanatın hemen her alanında uluslararası düzeyde sanatçı yetiştirebilir; yeter ki o bilince, o tekniğe ve o eğitim olanağına sahip olsun. İnsan cevheri hemen hemen her yerde aynı niteliklere sahiptir. Çağdaş toplum, sanatın her alanında üretim ve tüketimi, yaratım ve alımlaması, duyarlık ve eğitimi olan, yani sanatsal yaşamı yoğun olan bir toplumdur. Bir ülkede herhangi bir sanatdalının, örnekle müziğin gelişmesi için yalnız öğretim kurumlarının kurulması, sanatçı adaylarının yetiştirilmesi, bir grup insanın arasıra konsere gitmesi, bir iki orkestra olması yeterli değildir. Toplumun her kesiminin uzun erimli bir süreç içinde yaratma edimine sahipçıkacak bir bilinçlenme aşamasına erişmesi gerekir. Bu tür bir sanat müziği tutkusu, yalnız doğal bir yetenek sorunu değil, tarihsel birikim ve toplumsal eğitim sorunudur. Çünkü bir kültür ortamının biçimlenmesinde müziğin

tartışılmaz bir görevi ve işlevi olduğunu savunmak aslında bir uygarlık anlayışıdır. Müzik, tıpkı bir ulusal destan gibi, toplumun kimliğine katkıda bulunabilir, yarattığı ortak duygudaşlık bağlamında bir kitle bilinci uyandırabilir. Bir müziğin destan konusu ile kaynaştırılarak Richard Wagner, Hacıbeyof, Adnan Saygun türünde olduğu gibi epik biçimde seslendirilmesi ulusal birliği sağlamaya pekâlâ yardımcı olabilir. Müzik sanatının henüz ortaya çıkmamış daha pekçok potansiyelinin olduğundan sözedebiliriz. Avrupalıların ortaçağdan başlayarak kiliselerde geliştirdiği sistematik müzik ile buna halkın da katılması biçiminde bir müzik kültürü İslamda yaşanmadı. Bu bağlamda dinin toplumdaki olumlu birleştirici etkisi yanında, olumsuz sınırlayıcı disiplin kaynağı olabildiği de değerlendirmeye açıktır.

Uyumlu ya da uyumsuz seslerle somut veya soyut imgeler yaratma ve yansıtma sanatı olan müzik, deniz, dağ, kuş, ağaç gibi nesnelerden somut imgeler; aşk, acı, keder, sevinç, neşe gibi kavramlardan da soyut imgeler tasarlamamızı sağlar. Seslerle bir tür duyumsama, algılama ve düşünme sanatı olan müzik, ses malzemesi ile insan değerlendirmesi olmak üzere iki temel ögeyi içerir. Bu iki öge, müziği hazırlayan "*seçme ve yönlendirme*" eylemine olanak sağlamış; insanoğlu böylece sesleri kendi amacına uygun biçimde kullanmayı başarmış olur. Besteci, çağının ruhunu ve halkının duyuş ve düşüncelerini yansıtıyor olsa da yapıtına asıl damgasını vuran onun öznel yapısı, kendi kişiliğidir. Besteci yapıtını, deyim yerindeyse, kendi kanı ve canıyla, ruhu ve birikimiyle yoğurur. Çağdaş müzikbilimin *(müzikoloji)* yöntemi de yapıtı temel alarak sanatçının yaratıcı kişiliğine, toplumun ulusal ve çağcıl *(modern)* özelliklerine yönelir. Müzik felsefesine gelince, müzik olgusunun sistemli biçimde nesnel ve düşünsel yanını, özünü ve işlevini inceleyerek müzikbilime yardımcı olur; müzik estetiği ise, müzikte güzellik sorununu müzik felsefesi bağlamında irdeler. Öncelikle duygularımıza seslenen bir sanat türü olarak müzik, tınılarla dile gelir ve soyut bir sanattır; dinleyen üzerindeki etkisi çok değişik ve çeşitlidir. Müziğin ayrıca pekçok türleri de vardır. Bir sanatyapıtıyla, özellikle de bir müzik eseriyle karşılaşan bir kimse, geçmiş ile gelecekten sıyrılarak, dünü ve yarını paranteze alarak, şimdi içinde yaşar ve şimdinin anları içinde dolaşır. Bilindiği gibi sanatçının yaratmagücü, doğanın üretme gücünü sürdürür ve onu aşar. Her sanatçının ve sanatyapıtı alımlayıcısının müziğe yaklaşımı kişiseldir; ama yine de yollar her zaman her sanatçı ve alımlayıcıda kesin sınırlarla birbirinden ayrılmış değildir. Ancak sanat, gerçekliğe ve akla boyuneğmeyen, gerçekliğin ve ussallığın sınırlarını tanımayan ve onları aşan bir insan başarısıdır; insan yaşamdan nasıl kopamazsa müzikten de kopamaz, tıpkı F.Nietzsche'nin

dediği gibi, "*Müziksiz bir yaşam, bir yanılgıdan başka nedir ki?*" Hangi seviyede ve nitelikte olursa olsun müziksiz bir yaşam düşünülemez; çünkü bütün üzüntü ve sevinçlerimizi onunla dışavurabiliyoruz. Müzik insan yaratımının önde gelen başarılarından biri ve belki de en önemlisidir. Müzikle yaşamı daha yaşanılır kılıyor, gerçekliğe daha iyi uyum sağlayabiliyoruz. Bizi sınırsız esinlenmelere salan şiir ve müzik sanatı böylece tinsel arınmamızı da sağlamış oluyor; çünkü müzik sözsüz şiir, şiir ise sözlü müziktir. Bu iki sanat, uygarlığın bir gereksinimidir; geçmişi bugüne, bugünü yarına bağlar; en yakın geçmiş ile en yakın geleceği şimdiki anda buluşturur. Sanatın her türü bir bakıma insan yaşamının, onun mutluluk ve mutsuzluklarının, özlem ve beklentilerinin yansıtılmasıdır; bu ortak taban, yani doğumdan ölüme değin süren insan yaşamı, bütün sanat türlerini birbirine bağlar. Bir senfoninin romandan, bir konçertonun hikâyeden, bir sonatın şiirden ne farkı var? Bütün müzik yapıtları tıpkı okunmak için bekleyen yazın kitapları gibi dinlenmek için kulaklarımıza seslenmeyi beklemiyorlar mı? Büyük bestecileri yüce dağların doruklarından birbirlerine seslenen sanatçılar olarak algılayamaz mıyız? Sesler ve renkleri uzayın her köşesinde bulamaz mıyız? Sanatdalları arasındaki geçişimler, aynı sanatın farklı türleri arasındaki girişimler ustalaşmış bir göz ve kulaktan asla kaçmaz. Resim müziğe, müzik şiire, şiir yazına, yazın resme dönüşür durur; kulak ve göz birbirleriyle bir alışveriş içindedir. Bu özellik sanatın içdinamiğinden kaynaklanır; her sanat ürünü görülmeye, dinlenmeye hazır bir yapıt, okunmaya açık bir kitaptan başka nedir ki? Bir resim sadece düşünülerek bulunmaz, bir müzik yapıtı bizzat işe girişmeden kurgulanmaz. Bir insanın düşüncelerinin değişmesi gibi, bir resim veya müzik yapıtı da yapılırken sürekli değişime uğrar; hatta bittiğinde bile ona bakanların, onu dinleyenlerin bilinç durumlarıyla bağlantılı olarak değişmeye devameder. Günden güne ve yaşamın bize dayattığı dönüşümlere katlanarak değişimini sürdürür. Bizimle birlikte sanatyapıtları da sürekli değişime uğrar. Resmin veya müzik yapıtının da tıpkı bir canlı gibi kendine özgü yaşamı vardır. Aslında bu çok doğal bir durumdur; çünkü sanatyapıtı ona bakan ya da onu dinleyen insan aracılığıyla yaşar; alımlayıcıyla varlığını sürdürür. Bir sanat ürünü, bir resim veya müzik yapıtı, bir şiir ya da roman olmuş bitmiş bir yapıya sahip değildir ve alımlayıcısına göre sürekli biçimlenir; hiç bitmeyen bir anlamlandırılma, sürekli bir yorumlanma süreci yaşar. Bu yüzden de yüzyıllarca izlenen ve defalarca yorumlanabilen, Umberto Eco'nun dediği gibi, bitmemiş, "*açık yapıtlar" (opera aperta)* sözkonusudur. Tıpkı bir resmi olduğu gibi şiiri de, şiiri olduğu gibi müziği de *"ne demek istiyor?"*a indirgeyemeyiz; asıl o zaman onları anlamsızlaştırmış oluruz.

Sanatçının yapmayı düşündüğü ile yapıp ortaya çıkardığı şey genelde aynı şey değildir. Nasıl sanatyapıtı olmadan sanattan sözedemiyorsak, alımlayıcı olmadan da sanat ürününün varlığından sözedemeyiz. Şiir ile müzik aslında anlamaya açık olmayan, kavramaya kapalı sanatlardır; onlar ancak duyumsanabilirler, hayalgücünün yardımıyla sezilebilirler. Şiir ve en son aşamada müzik bilgilendirmez, esinlendirir; ussal değil, duyusal ve duygusaldırlar. Şiir mekâna, müzik ise zamana yayılıp yerleşmiştir. Müzik, şu anın, şimdinin sanatıdır; anlar dizisinden oluşur; geçmişi ve geleceği kapsamaz. Bu nedenle zaman, geniş anlamda, müziğin evidir. Zamanı oluşturan anların seslerle bezendiği, notalara sığdırıldığı bir sanattır müzik. Sesler susunca onların doldurduğu anlar da sonbulur; zamanın en küçük birimleri, dilimleri olan anları yaşatır bize müzik. Bu bakımdan zamanın akışı en iyi müzikle yansıtılır, seslerle değerlendirilir; sesleri algılayışımız ölçüsünde anları da algılar ve böylece başka dünyalara açılırız. Müzik, seslerin içine yerleştiği anlarla ve anların içine yerleştiği seslerle gerçekliği aşma, onun ötesine geçme çabasıdır. Müzik ve şiir, sınırsız yorumlamalar ve sonsuz hayalkurmalar demektir. Her iki sanat da aslında öteki sanatlar *(resim, heykel, dans)* gibi duyularımızla bağlantılı ve ilişkilidir. Duyumsallık, imgelemeye ulaşırsa ve imgeleme de yaratmaya dönüşürse işte o zaman gerçek bir sanatyapıtıyla karşılaşırız; sanatyapıtı, duyumsallık ile imgelemin, algı ile sezginin bir bileşimidir çünkü; kavramsal düzey ise sanatın ulaşabileceği en yüksek ve en son aşamadır. Duyuyla başlayıp imgelemeyle birleşerek kavramsallığa ulaşabilen sanatyapıtı ancak kalıcı, yani ölümsüz olmaya adaydır. Aldous Huxley'e göre, *"Sessizlikten sonra, ifade edilemeyeni ifadeye en yakın olan şey müziktir."* Gerçekten de sessizliğin müzikteki önemi oldukça büyüktür; kimi zaman sessizlik en yüksek sesli melodiden daha etkilidir. Müziğin iç ve dış bağlantılarına dikkatle yönelme alışkanlığı kazanabilmelidir her müziksever. Ses ve sessizlik müziğin ögelerindendir; bu yüzden sessizliği de seslendirebilmeli yorumcu ve dinleyebilmeli dinleyici tıpkı müzik gibi. Sessizlik müziğin bir parçasıdır ve anlatımcı bir özelliğe sahiptir. Müziğe çokboyutlu ve sorgulayıcı bakma alışkanlığı daha küçük yaşlarda kazanılabilirse müzik sanatına daha kavrayıcı yaklaşılabilir. Eğer *"Önce ses vardı"* savına katılacak olursak, insanın sesin ardına takılarak birçok yaratılarda bulunduğunu söyleyebiliriz. Önce gören ve işiten insan sonra bu gördüklerini ve işittiklerini taklitederek resim ve müzik yaptı. Müzik konusunda Çin ve Yunan düşünürlerinin görüşleri çağımızda da geçerliliklerini korumuş, müziğin ahlaksal yaşamda roloynadığı, sayısal olarak açıklanabilirliği, kendine özgü etki ve işlevler taşıdığı ve duygularla ilintisi bulunduğu yolundaki gözlem

ve saptamalarıyla günümüzde bile etkilerini sürdürmüşlerdir. Matematikçiler birtakım "*ince*" çözümlerden ve formüllerden sözederler; bunların inceliği yalnız doğru olmalarından değil, aynı zamanda biçimsel yetkinlikleriyle güzellik duygusuna yanıt vermelerinden de ileri gelir. Herhangi bir sanatyapıtındaki duygusal içerik geliştikçe bu zihinsel içeriği de geliştirir. Doğadaki düzen ve uyum müzikle yansıtılarak insanın da uyumlu bir biçimde gelişmesi sağlanmış olur. Çünkü sanat en geniş anlamında yaşamın bir yansımasından başka birşey değildir. Güzel ve soylu müzik dinleyen iyi bir karakter geliştirecektir. Konfüçyüs, düzenli bir ahlak evreninde müziğe önemli bir işlev yüklemiş, müzik ile devletin birbirinin yansıması olduğuna inanmış, devleti yönetme becerisinin ancak müziği kavrayabilen üstün insanlarda bulunabileceğini ilerisürmüştür. Bu bakımdan müziği icra etmek nasıl bir sanatsa onu dinlemek de bir sanattır; dinleyicisi olmayan müzik düşünülemez. Müzik, dinlenmek üzere üretilen seslerden oluşur. Bu bağlamda, *"ne tür müzik dinlediğini söyle, sana nasıl biri olduğunu söyleyeyim"* ifadesinin doğruluk payı tartışılmaz. Müzik karakterimizi oluştururken karakterimiz de kendisine uygun müziği seçer. Her insan kendi yapısına uygun seslerle bağlantı kurar; kendi karakterine uygun sesleri bulur. Karakterin oluşumunda müziğin önemli bir payı vardır. En yetkin müzik, insanı yücelten, dönüştüren ve arındıran müziktir. Evrensel uyumu amaçlayan müzik sanatı, anlaşmazlıkların ve çatışmaların bittiği yerde başlar; bütün uyuşmazlıklar müzikle bir uyuma kavuşabilir. Bir senfoni ya da filarmoni orkestrası bana her zaman demokrasiyle yönetilen cumhuriyetçi bir toplumu anımsatmıştır. Orkestradaki her enstrüman kendi partisyonuna uygunolarak kısa veya uzun çalınır; her çalgı aletinin eserde az veya çok bir yeri ve rolü vardır. Besteci bu enstrümanları esere dengeli bir biçimde dağıtmış ve onlara görevler vermiştir. Demokrasilerde de her birey kendi görüşünü savunma ve dilegetirme hakkına sahiptir. Hiç kimse ötekine baskı yapamaz, üstünlük taslayamaz; çoklukta birlik ve beraberlik sağlanarak uyum içinde yönetim sürdürülür. Toplumun yaşamı ile bir orkestranın işleyişi pekçok noktada benzerlikler gösterir. Çoksesli (*polifonik*) yapı uyumlu ve dengeli dinamik bir yorum sunarsa dinlenmeye değer; yoksa kakofoni, yani ses kakışımı ortaya çıkar. Çoklukta birlik, çokseslilikte düzen ve uyum bizi her zaman kendisine çekmiş ve etkilemiştir.

Pythagoras'çılara göre "*katharsis*" ruhun arındırılmasıdır. İamblikhos, *Vita Pythagoreas* (s. 110) adlı eserinde bunun "*mousike*" (*Müzlerin sanatı*) sayesinde, yani ruhu uyumlu (*armonik*) kılmakla mümkün olduğunu söylüyordu; aslında ona göre felsefe de bu demekti (a.y.,

137). "*Katharsis*" ile "*Philosophia*"nın bu Pythagoras'çı özdeşleştirilmesi Platon'da da vardır (*Phaidon 67 a – d*) ve müzikle yapılan analojiler onun diyaloglarında çokça karşımıza çıkar. *Phaidon 61 a*'da Sokrates, felsefeyle müziği eş tutar ve en üstün eğitimin müzik eğitimi olduğunu söyler. *Devlet*'te (431 e, 432 a, 433 d) müzik, başlıca erdem olan "*ölçülülük*"ün (*sophrosyne*) temelidir. Müziğe ahlakın bir parçası olarak bakan Platon'a göre, "*müzik, ruhun erdemliliğinin eğitimi için ruha ulaşmaya çabalayan sesin devinimidir.*" Müziğin çeşitli zaman ve durumlarda insanlar üzerinde yarattığına inandığı çeşitli etkiler nedeniyle hemen her modun uygun zaman ve durumlarda kullanılması, bazı modların ise zararlı etkilerinden dolayı hiç kullanılmaması gerektiğini önesüren ve yalın müziği yeğleyen Platon'a göre de göksel uyum müzikte yankılanır, ritim ile melodi gökcisimlerinin devinimlerini taklit eder, böylece evrenin ahlaksal düzenliliğini yansıtır. Dünyasal, seküler müziğe gelince o konuda kuşkuluydu; bazı modlar tehlikeli duyusal nitelikler taşıdıklarından sıkı bir sansür uygulanmalıydı. Aristoteles ise, Platon'un dünyasal müziği "*İdea*"lar âleminin gölgesi olarak elealışını ileri götürerek bu konuyu "*mimesis*" kavramı ile açıkladı. Ona göre bütün sanatların en az taklitedici olanı, sadece zaten varolan birşeyi kopyaetmeye çalışmakla en az suçlanabilecek olanı müziktir; ama yine de müzik az çok taklitedicidir. Bu, yalnızca onun en çok anlatımcı sanat olduğu, heyecanı en başarılı biçimde somutlaştıran sanat olduğu ya da (*heyecan yalnızca ruhlarda varolduğu için*) başkalarında sanatçılarca hissedilen ya da tasarlanana benzer heyecanları en etkili biçimde doğuran sanat olduğu anlamına gelir. Bununla birlikte müzik, evrensel uyumu da dilegetirebilirdi. Müziğin insan karakterini biçimlendirebilme gücü taşıdığı kanısı yanında Aristoteles, mutluluk ve hazzı hem bireyin hem de devletin değerleri olarak kabuletmişti. Yalnızca müzik konusunda kuramsal bilgi sahibi olanlar ile müziği üretenler arasında ayrım yapıyor, müzik yapmayan insanların başkalarının yaptığı müziği yargılayamayacaklarını savunuyordu. Aristoteles'e göre müzik, sayının oransal belirleme almış biçimi olarak belli bir anlamda aritmetikle aynı özelliğe sahipti. Aslında müziğin, insan yaşamı için herşey demek olmasa da pekçok konuda katkıda bulunabildiğini söyleyebiliriz. Voltaire de, "*Müzik töreleri (ahlaki yaşamı) yumuşatır; gelenek ve görenekleri gevşetir*" (*La musique adoucit les moeurs*) diyor; müzik bununla da kalmaz, insanları sakinleştirir, onlara huzur ve neşe verir, sevme ve sevilmelerine olanak sağlar. Müzik, budünyaya katlanmamızı, onunla uyum kurmamızı sağlar. Ancak müzikal anlayış ile moral içerik ya da etik kaygı aynı şey değildir. Örnekle total müziğin önderi Richard Wagner'in müziği ile onun toplum ve tarih an-

layışını ayırmamız gerekir; bunlar birbirlerinden tam olarak ayrılamasa da yine de farklı şeylerdir. Aslında müzik sanatı kısıtlı olanaklarla bir tür illüzyon yaratma sanatıdır. O zaman da şu soru sorulabilir: Görsel ve işitsel dijital teknolojinin bu kadar geliştiği bir çağda akustik çalgılarla izleyiciyi ya da alımlayıcıyı etkileyebilecek illüzyonlar yaratmak hâlâ mümkün müdür? Müziğin bir illüzyon sanatı olması onun doğa kurallarına meydan okumasından kaynaklanır; hatta doğanın bazı kurallarını altüst bile eder müzik sanatı. Teknolojik gelişmeler müziğin temel ve özgün üretim biçimini değiştirmedi; müziği milyonlarca dinleyiciye ulaştırmayı kolaylaştırdı sadece. Çağdaş müziğe akustik teknolojinin etkisinin olup olmayacağını ise zaman içinde göreceğiz. Bu konuda şimdiden net bir değerlendirme yapmak olanaksız. Fakat böylesine gelişkin teknolojik olanakların bulunması bile başka bir yoldan ulaşılamayan yanıtlara varılmasında başlı başına harika birşey. Ne var ki günümüzde televizyon ve sinema endüstrisinin yarattığı sanal imgeler ya da sunduğu görüntüler ile onlara eşlik eden müzik, yaşamın kendisinden bile güçlü bir hale gelmiştir.

Müziğin bireyin yaşamında bir karşılığı var mıdır? Bu karşılığı ancak meraklı beyinlere ve düşünen kulaklara sahip kişiler, anlamaya ve keşfe açık bir dünyada bulabilirler. Böyle bir dünya bilgeliğin dünyasıdır. Kulak zekâsını geliştirebilen, tüm sesleri alımlayabilen herkes bu bilgelik dünyasına girebilir. Müzik yapıtı, insanın insanı sesler dünyasında tanıdığı şifresi çözülmeyi bekleyen bir metindir. Sesleri dinlemeyi öğrenmek, ses bireşimlerini çözümlemeyi bilmek, sesler dünyasına nüfuz edebilmek, müziğe girişin vazgeçilmez gereği ve koşuludur. Bir orkestrada çalan müzisyenler için dinlemek, yani öteki çalgılardan çıkan sesleri duyup ayırdedebilmek, müziği icra etmek kadar önemlidir. Kulağınızı açıp başkalarını dinlemezseniz, kendi partisyonunuzu mükemmel biçimde icre etseniz dahi ya diğer çalgıları bastırırsınız ya da ötekiler sizi bastırır. Başarılı müzik icra edebilmek, çalarken eşzamanlı biçimde başkalarını, öteki orkestra üyelerini dinleyebilmektir. Demokrasi de işte bu aynı zamanda ortaya çıkan farklı istençlere kulakverilmesi değil midir? Birarada varolabilmek, çeşitli görüşlerin uyum içinde sürdürülebilmesi, çoğunluğun azınlığa baskı yapmaması da ancak etkin ve duyarlı bir kulak zekâsının ve ses yaratıcılığının geliştirilmesine bağlıdır. Birarada uyum ve barış içinde yaşamak, hem başka çalgılar altında ezilmeden sesinizi duyurabilmekten, hem de orkestranın diğer seslerini asla bastırmamaktan geçer. Geniş kitle için müzik sanatı, mutlu yaşama eğitiminin okullarından biridir ve insanlar arasındaki temel iletişimin kaynağıdır. Sanatçı için müzik, sunduğu betimleme ve öykünme ola-

nakları sayesinde, evrenle uyum sağlamanın bir yoludur. Doğanın seslerine, onlara öykünerek sahipçıkmak yaratıcı sanatçının bellibaşlı güdülenimlerinden biridir. Hayvanlarda, bitkilerde ve nesnelerde, kısaca doğada varolan seslere daha üst düzeyde uyum kazandıran insanoğlu, müziği yaratarak onun bizler için bir ifade biçimi, sığınak, bir iletişim ya da dışavurum aracı olmasını sağlamıştır. Resim, heykel, dans gibi müzik de temel yapısal dizgesinin tüm uygarlıklarda aynı olmasından ileri gelen bir evrensellik niteliğine sahiptir. Bu sistem, bir sesin doğal titreşimine *(rezonans)* dayanır. Dünyadaki tüm sessel dizgelerin ana öğeleri titreşimden kaynaklanır. Dizgeler gelişim biçimleriyle birbirlerinden ayrılırlar; ama hepsinde de bu ana seslerin düzenlenişi hemen hemen aynıdır. Akustik bilimince bileşenlerine ayrıştırılan ve etkin bir biçimde kullanılan bu titreşim olgusu, günümüzde gelişen elektroakustik sayesinde yapay seslerin yaratılmasını sağlamış ve böylece ses türlerini zenginleştirmiştir. 20. yüzyıl bestecileri müzikte geleneksel olan herşeyi; melodi, armoni, kontrpuan, biçim ve orkestrasyonu yıkma denemesine giriştiler. Yepyeni bir anlayış içinde geleneksel müziğe alışkın kulakları yadırgatıcı birçok yapıt ortaya koyarak müziğin ses dünyasını genişlettiler, yaratıcı imgelem gücünü zenginleştirdiler. Dizisel sonrası *(post seriel)* müziğin bestecilerinden Pierre Boulez, *Üç Piyano Sonatı* adlı yapıtını fizikçi Werner Heisenberg'in kuantum mekaniğinden etkilenerek besteledi. 20. yüzyıl, müziğin yaygınlaşması bakımından da müzik tarihinde görülmemiş bir atılıma tanıkoldu. Bunun en önemli nedeni kitle iletişim teknolojilerindeki başdöndürücü gelişmelerdir. İşte bu gelişmeler sayesindedir ki müzik en alt düzeyden en üst düzeye, tekseslilikten çokseslilige günümüzde sanatdallarının en üstünde yeralmış ve evrensel olma durumuna gelmiştir. Ancak klasik sanat müziğinin aynı oranda yaygın biçimde dinlendiğini söyleyemiyoruz. Çağdaş bestecilerden Witold Lutoslawski'nin dediği gibi, *"Duyarlığı müzikle trenlerde, havaalanlarında, asansörlerde yıkıma uğratılan halk kitlesi artık Beethoven'ın bir kuarteti üzerinde konsantre olamamakta."*

Tarihin ne denli gerilerine gidilirse gidilsin her yerde ve her zaman ilkel *(arkaik)* ve ilksel *(primitif)* de olsa müziğe rastlanmıştır. Sesler dünyasına doğan insan için şarkı söylemenin, yani müzik yapmanın konuşmadan daha önce oluştuğunu düşünmek hiç de yersiz olmasa gerek. Sözsüz müziğin yani soyut müziğin öteki müziklerden üstün yanı çokyönlü yorumlara açık olmasıdır; çoksesli müzik, uyumlu çoğul yorum demektir. İnsanın söyleyebileceği en son söz, kendini anlatabileceği en son ifade biçimi demek olan sanatsal müzik, şiirin yanında, açık bir yapıt olarak tüketilemez; varlığını sürekli yinelenerek sürdürür

ve bu yüzden de bizim ilgimize sürekli açık kalır. İster köy isterse kent kültüründe olsun birleştirici bir rolü üstlenen müzik sanatı, halk müziğinden senfonik müziğe değin toplumda verimli ve yaratıcı bir duyarlık zemini oluşturur. Müzik, bireylerin yaşamında olduğu gibi, ulusal toplum yaşamında da yapıcı ve yaratıcı bir roloynar. Bunda bazen besteler, kompozisyonlar; bazen güfteler, içerik ve konular öneçıkar. Türk halkı kendine özgü müziğiyle halk musikisi alanında yaratıcılığını ve duyarlığını göstermiştir. Müzik sanatı her zaman insana başka güzelliklerin de varolabileceğini anımsatır; müziksiz kişi bir bakıma ruhsuz canlıya benzer. Güzelliğin en belirgin özelliği bize her an yeni gibi görünmesinde, her an bizi kendisine veya kendisinde uyanmaya zorlamasındadır. Sanatyapıtı bir uydurma, bir yapıntı *(fiction)*, bir yalan da olsa kendisini her zaman hakikatlerin en hakikati olarak sunar. Çünkü zamanın geçmiş, şimdi ve gelecek boyutları bilinçaltında geçerli değildir; yanlış çoğu kez doğru, çirkin çok defa güzeldir. En güçlü sanat, gerçekliği hayalgücüyle veya hayalgücünü gerçeklikle en çok besleyen sanattır. Bu yüzden müzik sanatındaki soyutluk, sanıldığından da çok fazla şeyle yüklüdür. Her müzik yapıtı duygularımıza bir yolculuktur; müzik, şiir ve resminkinden farklı bir derinliğe sahiptir. Müziğe bakıp seyretmeyiz ve onu şiir gibi algılamayız; müziği anlamasak da bu sanatlar gibi duyumsar ve kurgularız sadece. Müzik sanki öteki sanatları da kendisinde toplar. İşte bu nedenle Eisler, "*Sadece müzikten anlayan, müziği de bilemez*" diyor. Büyük bir sanatyapıtı bütün ruhlar arasındaki akrabalığı kavrar, tüm dilleri, dinleri, ırk ve coğrafyaları aşarak bilinçleri birbirleriyle buluşturur. Gerçek anlamda küresel, kuşatıcı bir anlatımı olan müzik, kültürler ve ülkeler arasında evrensel diliyle köprüler kurabilir; insanların birbirlerini anlamalarına, birbirlerine yaklaşmalarına ortak bir zemin hazırlayarak onları kaynaştırabilir. Müzlerin *(Musaların)* sanatı olarak müzik, sanatsal ifade gücünün en sınırsız ve evrensel olanıdır. Başka deyişle müzik sanatı, yer ve dönemlere göre değişip çeşitlenebilen kurallara uygun biçimde sessel ögeler ile sürenin düzenlenmesi, bir tür uyumlu biçimde birleştirilmesi ve ölçülü biçimde biraraya getirilmesi sanatı olarak her türlü sınırları kolayca aşar, zamanüstü ve mekânüstüdür; siyasetüstü niteliğiyle de savaşları önleyemese, anlaşmazlıkları gideremese de bir süre için geciktirebileceğine inanabiliriz II. Dünya Savaşı sırasında İngiliz ve Fransız askerlerinin cephe gerisinde Beethoven dinledikleri bir gerçektir.

Sanatçı, başka biçimde kendisini ifade edemediği için sanatıyla anlatmaya çalışan kişidir. "*Herşeyi anlatamam ama herşeyin resmini yapabilirim*" diyen Picasso'ya karşın 20. yüzyıl bestecilerinden Stravinski,

"*Herşeyi ifade etmede güçsüz kalsa da müzik, insan ile zaman arasında bir düzen kurar*" diyor. Kendi bestesine Balanchine'in yaptığı koreografi için Stravinski şunu söyler: "*Gözle hareketleri işitmek...Bir binayı gezmek gibi...Planını benim yaptığım, kendi yazdığım müziği ve içindeki birçok ilişkiyi onun koreografisinde ancak keşfediyorum.*" Büyük besteciler kurdukları sesler mimarisiyle bizleri işitsel güzelliklere taşıyan müzik ustalarıdır. İnsanın doğumundan ölümüne bütün ömrü içinde yeralır müzik türleri; insan ninniden başlayarak ağıta varan pekçok duyguyu bu süreç içinde yaşar. Yaşamın her boyutunu müzikle canlandırmak, her duyguyu müziğe yansıtmak olanaklıdır. Müzikle anlatılamayacak hiçbir duygu yoktur diyebiliriz; çünkü hayalgücüyle yaratmanın sınırı yoktur. Sözlü müzik imgelere, hayalgücüne daha az yerverir sözsüz müziğe oranla. Genelde monarşilerle yönetilen dönemlerde ve toplumlarda teksesli (*monodik*), demokrasilerle yönetilen dönemlerde ve toplumlarda da çoksesli (*polifonik*) müziğin yaygın olduğu kanısı benimsenmiştir. Müzik, duygulara ses verebilme sanatı olduğuna göre, seslendirme teknikleri geliştikçe müzik sanatı da evrimleşecektir. Besteci yaşadığı olayları, sevinç ve üzüntülerini, acı ve hazlarını işitsel yolla aktarırken tek sesten çok sese doğru bir evrimleşmenin de içinde olmuştur. Müziğin her dönemdeki varoluş sebebi onun insan ruhuyla doğrudan bağ kurma özelliğidir. Romain Rolland'ın dediği gibi, "*Müziğin bizim için çok değerli olmasının nedeni, onun ruhun derinliğinden ve içten gelen bir sözü olmasıdır.*" Bu cümleden olarak insanların neredeyse tümü üzerinde yarattığı büyülü etki nedeniyle müzik tıp tarihinin hemen her döneminde bir tedavi aracı olarak benimsenmiştir. Olympos'un yüce tanrıları, müzik ile tıbbın sıkı bağını görmüş ve Apollonius'u müzik ve tıp ile ilgilenmesi için atamışlardı. O da müzik ile yaşamın mutlak uyumunu sağladı ve bu becerisini su perisi Soronis'ten olma oğlu Asklepios'a aktardı. Müzik ile tıpsal tedavi ilk kez Kos'lu Hippokrates'le Batı Anadolu'da başlamış ve müzikle tedavinin bir yöntem olduğuna inanılan o yıllarda hastalığın müziksel anlamda bir tanımı bile yapılmıştır: "*Hastalık, insanın iç armonisinin bozulmasıdır.*" O dönemlerde Pythagoras'ın, Hippokrates'in, Galenos'un hastaları müzikle tedavi etmeye çalıştıkları bilinmektedir. İslam dünyasında İbn Sinâ ruh hekimliğini şöyle tanımlamıştır: "*Ruh tedavisi (psikoterapi), hastaların telkin ve müzik ile neşelendirilmelerine yöneliktir.*" İslam müzik tarihini inceleyen İngiliz bilimadamı G. Farmer, Kâtip Çelebi'nin müzik alanında bize Osmanlı çalgılarından onbeş aleti tanıttığını, Evliya Çelebi'nin ise yetmişyedi aletin bilgisini verdiğini söyler. Evliya Çelebi ünlü *Seyahatname*'sinde çengilerin, udilerin, kemanilerin hastahanelerde musıki faslı yaptıklarını ve hastaların iyileş-

melerine katkı sağlamaya çalıştıklarını anlatır. Demek oluyor ki müzik dinlemenin hoşça vakit geçirmenin ötesinde bir işlevi ve nedeni olduğu o dönemlerde benimsenmişti. Kimi müzik bizi coşturur, kimi üzer; bazısı da ya motive eder ya da uyutur. Kimi müzik ise okuma, öğrenme, planlama, analiz ve hatırlama becerilerini geliştirir. Enstrümantal ve klasik müzik, beynin sentezlediği morfin benzeri etkieden endorfin hormonunun salgısını artırır. Kişi acı ve ağrıyı daha Günümüzden yaklaşık bin yıl kadar önce az hisseder. Farâbî Türk müziği makamlarının herbirinin psikolojik etkisini ve günün hangi saatinde dinlenirse en çok etkili olacağını kayda geçirmişti. Hastalara yoğun bakımları sırasında müzik dinletmenin yararları günümüzde de saptanmıştır. Eğitimli müzik terapistleri tarafından uygulanan müziğin solunum cihazına bağlı hastaları rahatlattığı, kaygıyı azalttığı, beyin travması ve felç geçirmiş kişilerin iyileşme sürecini kısalttığı bilimsel araştırmalarla kanıtlanmıştır. Günümüze değin süren müzik tıp ilişkisi hâlâ etkinliğini korumakta ve müzikle tedavi yeni ve gelişme imkânı olabilen yardımcı bir psikoterapi yöntemi olarak görülmektedir. Demek müzik, dinleyene huzur ve sükûn vermekte; barış ve özgürlük getirmekte. Sesler demokrasisi olarak müzik, sevgi, birlik, dayanışma ve özgürlük duygularının güçlendiricisi; acıların ve sıkıntıların hafifleticisi olarak görülmekte. Bu bağlamda müziğin tıpla ilişkisinin yanısıra fizikten matematiğe, estetikten etiğe, psikolojiden psikoterapiye değin uzanan sıkı bir bağının olduğu yine bilim çevreleri tarafından teyidedilmiştir. Beyin fizyolojimizin en faal olduğu zaman dilimi de beynin müziği alımladığı ve sesleri yorumladığı andır.

Sanat olgusu, bireyin yalnızlığını gidermekle kalmaz, öteki insanları biraraya getirerek onları kaynaştırır. Müzik de insanları birleştiren, kaynaştıran olgulardan biridir. Immanuel Kant, kendi sanat sıralamasında müziği en alt basamağa yerleştirmişti. Müziği haz açısından yararlı buluyor, kültüre ilişkin önemli işlevler gördüğüne inanıyordu. Sözsüz biçimiyle anlaşılmaz ve güvenilmez olan müziğin, şiirle birleşince kavramsal bir değere ulaşabileceğini savunuyordu. Dinamizm açısından müziğin özel bir etkisi olduğunu düşünen Kant'a göre, insanlar çağlar boyunca, niteliğini açıklama olanağı bulamadan müzik yapmış, ancak müziğe ilişkin soyut bir anlayış geliştirememişlerdi. G.W.F.Hegel ise, dinsel konuları elealsa bile müziğin felsefeye bağımlı olması gerektiğini söylüyor, onun duygulardaki pekçok ince ayrımı iletebilme gücünü kabulediyordu. O da öznel ve belirsiz olduğu için sözsüz müziğe değer vermedi; ses ve söz müziğini çalgı müziğine yeğledi. Müziğin özünü ritmin oluşturduğunu ve insan benliğinde bunun bir karşılığı bulunduğunu önesürdü. Hegel'in görüşlerinde özgün olan yan, müziğin öbür

sanatların tersine uzayda bağımsız bir yer kaplamadığını, dolayısıyla da "*nesnel*" olmadığını ifade etmesiydi. "*Müzik, en öznel ve özgür bir içyaşantıyı içerir*" diyen Hegel'e göre, "*Özün ve anlatımın her türlü nesneden yoksunolması anlamına gelen idealliği, yani içselliği, müziğin salt biçimsel yanını tanımlar. Müziğin de bir özü vardır elbet; ama bu öz plastik sanatları ya da şiiri sözkonusu ettiğimiz zaman ilerisürdüğümüz öz kavramından ayrıdır. Müziğin özünde olmayan şey, dış gerçek olayları ya da soyut kavramları yansıtan genel görünüştür.*" Hegel devamla şöyle der: "*Müzik ancak seslerin değişik düzenlemelerle soyutu az çok anlaşılabilir bir biçimde dilegetirmesiyle gerçek bir sanat niteliği kazanır. Bu özün ister sözcüklerle bağımsız ve dolaysız olarak tanımlanması, isterse seslerin birbirine uyması ve ezgisel canlılığı gibi daha az kesin bir biçimde dilegetirilmesi önemli değildir.*" Sonuç olarak ona göre, "*Duyguları, belli bir ses düzeninin titreşimine göre canlandırmak, yani anlatım biçimini ancak sanat yoluyla ve sanat için yaratılan bir öge durumuna sokmak, müziğin niteliğinde olan birşeydir.*" Müzik bir bakıma *"çalınmış zaman"ı (temps dérobé)* geri getirme, *"yitirilmiş zaman"*a *(temps perdu)* gerçek anlamını kazandırma, geçmişi ve geleceği şimdide yaşa(t)ma, duyulanda duyulmayanı bulup ortaya çıkarma çabasıdır. Başka deyişle insanı yaşama bağlayan etkinliklerinden biridir. Bunun için tüm seslendirmelerinde o, legatolar ve rubatolar da dahil olmak üzere her yola, forma ve tekniğe başvurur. Müzik, sürekli icraedilen farklı yorumlarıyla insanların inançlarını pekiştirmelerinde, davalarına sahipçıkmalarında önemli bir roloynadığı gibi insanı çoğaltır ve zenginleştirir de. Bu bakımdan bestecinin yapıtı yazdığı çağ, içinde yaşadığı dönem, o eseri anlamakta büyük önem taşır. Bu yüzden yapıtın yazıldığı dönemin araştırılması gerekli ve yararlıdır. Çünkü o çağa ne kadar yaklaşılabilirse yapıtın anlaşılması da o denli kolaylaşır. Aslında çok soyut bir sanatdalı olan müzik, dönemin öteki sanatları ve olayları bilinirse daha kolay anlaşılır ve daha somut kılınabilir. Ama bu tutum, çağ hakkında pekçok araştırma yapan ama müziğe yakınlığı olmayan birinin esere tam hakkını vereceği anlamına gelmez. Genel olarak sanat, zihinselleştirilmiş birşeye, imgeye ve ideye somutluk kazandırma çabasıdır; başka deyişle, içgüdüleri, düşünce ve duyguları, işitsel ve görsel yolla kavramsallaştırmaktır. İşte bu nedenle kendilerine zor yaklaşılan sanatyapıtlarının içinden çıktıkları zamanı incelemek, sözkonusu ürünlerle özdeşleyim, yani duygudaşlık *(Einfühlung)* kurabilmek bakımından yararlı olur. Örnekle Berlioz'un Fransız romantizmini yansıttığı müziği oldukça güç kavranan bir müziktir. O dönemin Fransız şiiri, resmi, tiyatrosu incelenerek onun eserine daha sağlıklı bir yaklaşım sağlanabilir. Ortaçağ, Rönesans, barok, klasik, ro-

mantik ve modern çağların müziksel cümle yapıları öteki sanatların dilleriyle koşutluk gösterir. Sanatçıların hayalgüçleri kullandıkları çalgı, ses, çizim, boya, teknik gibi araçların ötesine geçmiştir her zaman. Sanatın her türünde önce imge vardır; bütün araçlar arkadan gelirler. Batı'da kilisenin 9. yüzyıldan bu yana örgütlediği ve köylere kadar korolarla dinsel yaşama soktuğu ve nihayet 17. yüzyıldan sonra görkemi bugünün yaşamını da etkileyen laik *(dindışı)* bir müzik gelişti. Müzik eğitimi, kulak terbiyesi ve duyarlılığı aristokratlar, burjuvalar ve sonra da halk üzerinde etkili oldu. Bu durum müziğin, opera binaları, konser salonları, konservatuvarları, dans okulları ile toplumun içinde yayılarak neredeyse ayrı bir uygarlık düzeyinde kendi kültür ortamını yarattı. Asıl mesele sanatı belli grup ya da sınıflara değil, topluma maletmektir. Bazı antik eserleri müzelere doldurmak, geçmişte üretilen sanatın varlığını gösterse bile, toplumun sanata karşı ilgisi olduğu anlamına gelmez. Uygarlığı tanımlayan bileşenler arasında sanatsal birikimi, bilim ve teknolojideki ustalığı, politik ve ekonomik üstünlüğü, entellektüel yoğunluğu, sanat eğitimine ilgiyi artırmayı sayabiliriz. Klasik ya da sanat müziği de uygarlığın bir bileşenidir. Müzik, insanlık tarihinde din kadar köklü ve yaygındır. Kilise Batı'da resim, heykel ve mimarinin yayılmasında olduğu gibi, müziğin yayılmasında da bir okul oldu; sonradan kilisenin yerine saray geçti. Daha sonra da sanat kurumları oluşturularak bütün toplum örgütlendi. İslam dünyasında da sanatlar din kurumlarının çevresinde geliştiler. Müziğe bağlanmak, müziği dinlemekle başlar; sınırsızca ses renkleriyle dolu bir dünya kurmak, büyülü bir evren yaratmakla sürer. Müziksiz ve sanatsız bir toplumu uygar diye tanımlamak mümkün mü?.. Müzik insanları birleştirdiği gibi aynı zamanda farklı kültürleri de birleştiren bir köprüdür. Günümüzde müziğin vazgeçilmez misyonu, toplumsal sorumluluk projelerindeki işlevleri yadsınamaz; çünkü müzik, barış ve uyumu, huzur ve refahı amaçlayan insan etkinliklerinden biridir. Bu amaca en uygun örnek Edward Said ile Daniel Barenboim'ın kurmuş oldukları Filistinli ve İsrailli genç yorumculardan oluşan Doğu-Batı Divanı Orkestrası'dır. Müziğin yapıcı ve yaratıcı gücüne inanmamız gerekir. Gerçi müzik savaşları önleyemez; barış için savaşları durduramaz, ama tıpkı şiir gibi savaşlara karşı mücadele gücümüzü artırır ve duyarlığımızı pekiştirir. Daha iyi bir dünyayı kurmamızı, daha iyi insan olmamızı sağlar; yetkinliğe ve mutluluğa giden yolu açar bizlere.

Toplumsal bir fenomen olmakla birlikte müzik daha çok bireye hitap eder; müzikle bir toplumu bütünüyle dönüştüremeyebiliriz, ama tinsel dünyasını zenginleştirerek bir insanı pekâlâ geliştirebiliriz. Müzik uluslararası bir dil olduğundan bu dili kullanarak öteki ülkelerle ilişki-

leri yine de çok daha fazla güçlendirebiliriz. Müzik, önyargıları kıran, duyguları canlandıran, insanları birbirlerine yaklaştırıp kaynaştıran bir insan başarısıdır. Bütün sınırları aşan müzik, yeryüzündeki tüm insanların konuştuğu, bütün dünyanın anladığı ortak bir dildir. Müzikle ilgili kavramların çoğu soyut olduğundan onu betimlemek ya da onun nasıl olması gerektiğini söylemek pek de kolay değil. Müziğin alfabesi olan notaları doğru okumak, bir ya da birkaç çalgının çalma tekniğini iyi bilmek ve bunları ustaca uygulamak her zaman güzel ve doğru müzik yapmaya yetmeyebilir. Güzel ve doğru müzik yapmak bilginin üstünde birşeydir. Her müzik yapıtının kendine özgü organik bir temposu, ritmik ve melodik cümlelerin, vurguların, nefeslerin organik kalıpları vardır. Üstelik bu kalıplar, müzik tarihinin çeşitli dönemlerinde ortaya çıkan çeşitli biçem *(üslup)* ayrılıklarına göre de farklılıklar gösterir. Bu farklılıkları kuramsal olarak ezberlemek de yetmez. Beynin verdiği doğru emirlerin bedene yön vermesi; nefes, tempo, ritim ve melodi çizgilerinin eğrilerini yorumcunun doğru ayarlaması gerekir. Yine de son tahlilde "*doğru yorum*" nedir sorusu ucu açık kalacak olan bir sorudur. Kim kararverir hangi yapıtın doğru olduğuna, hangi parçanın doğru seslendirildiğine ya da hangi eserin doğru yorumlandığına? Müzikte doğru yorum, öncelikle bestecinin notalarındaki duygunun ve ruhun tam olarak sezilmesidir, sonra da yetenek gerektiren icra gelir; bu da içgüdüsel sağduyu ile hayalgücünün, birikim ile düşünce yetisinin toplamı demektir. Notanın öteki yüzünü görebilmek, bestecinin amaç ve beklentilerini anlayabilmek ve bunları başarıyla yorumlamak doğru icra için önemlidir. Yine de en yetkin ve en son yoruma ulaşıldığını söyleyemeyiz. En iyi yorum, solist sanatçının, orkestra elemanlarının ve orkestra şefinin bestecinin yapıtında buluşabildikleri, biraraya gelebildikleri ve eserdeki duygusal aklı ortaya çıkarabildikleri yorumdur. Doğru müzik duygusu, çalgıda ustalık kazanma, müzik yapıtının gerektirdiklerini kavrama, bestecinin kavramsal ve duygusal dünyasına girebilme ve özgür bir yaratma gücü, yorumcu sanatçıyı ya da orkestra yöneticisini doğru yorum için başarıya götüren etmenler arasında sayılabilir. Müzik duygusunun frekansının, nüanslarının, *rubato*larının doğru ve düzgün oluşu, ritim duygusunun kusursuzluğu, tonun harika oluşu, bütün bunlar sanatçıyı üstün nitelikte bir yoruma götüren ögelerdir; belki de bütün bunların sonunda doğru bir yorumdan sözedebiliriz. Ancak yine de son söz anlamına gelebilecek doruğa ulaşmış bir yorumdan sözedebilir miyiz? İşte bu nedenle sanatyapıtı açık bir yapıttır ve sürekli kendisine dönülmesini ve yeniden keşfedilmesini bekler; bir türlü tüketilemeyen ve daima yeniden alımlanmaya hazır bir süreçtir o. Gerçek sanatyapıtı

da bu yüzden her zaman yeni kalabilen ve bizleri kendisine çekebilen yapıttır. Rus duyarlığının özgün bestecisi Prokofyev bu konuda şöyle diyor: "*Yorumcu yalnızca dinleyicinin hoşuna gitmek için çalmamalı; bu tehlikelidir. İnsanlar doğuştan iyi bir müzik zevki getirmiş olabilirler. Ama tıpkı dişlerimizi temizlediğimiz gibi bu müzik zevkini de her gün temizlemeliyiz.*" Lenin'in devrimci politikada yaptığından çok daha fazlasını Prokofyev müzikte yaptı; Şostakoviç, savaşçı Rus ruhunu betimlemesiyle Stalin'den çok daha büyük bir devrimciydi. Sanat her zaman politikadan önde olmuş ve daha ileriye gitmiştir, acaba neden? Çünkü sanatçının önduyuları, öngörüleri, geleceği sezme ve kavrama gücü daha zengindir de ondan. Öte yandan bir müzik yapıtı ne kadar çok dinlenirse o kadar çok kendisini ele verir. "*Ben onu biliyorum*" sözünün sanatyapıtı bakımından hiçbir anlamı yoktur. Usta icracıların elinde bilinen yapıtlar yeni zenginlikler kazanır. Her yorum, müzik yapıtı için yeniden doğuştur ve onu baştan tanıtır bize; onda o zamana değin farkında olamadığımız güzellikleri yakalarız. Pekçok yapıtı daha önce dinleyip tanıdığımız halde yeniden dinlemenin kazancı da budur. Çünkü sanatyapıtı kapalı, örtük olmadığından tüketilemez ve her zaman yeniden yorumlanmaya ve beğenilmeye açıktır. Müzik aslında anlaşılmak için değildir, birşey söylemez, hissettirir; anlatmaz, duyumsatır ve sezdirir, hatta düşündürebilir de. Böylece dinleyeni de bir bakıma yaratıcı kılmış olur. İşte bu yüzden orkestra şefinin ve solistin yorumundan yararlanırız, etkileniriz; engin ufuklara doğru kanatlanarak yeni güzelliklere ulaşırız. Müziğin bütün öteki sanatlardan ayrıldığı yer işte burasıdır. Sanatyapıtından, özellikle de müzikten bize kalan nedir öyleyse? Değişmiş, dönüşmüş, ufku genişlemiş, özgürlüğü bir kat daha artmış, artık eskisi gibi olmayan huzurlu ve rahatlamış bir ben. Dünyamızın çektiği sıkıntıları bir Chopin ya da bir Mahler dinleyerek algılamak pekâlâ mümkündür; çünkü onların müziğinde dünyanın tüm acılarını yaşamak mümkündür. Doğu *(İslam)* dünyasının ruhunu Rimski Korsakov'un "*Şehrazad*"ından, hüznünü Rahmaninof'un piyano konçertolarından, duygularını Ulvi Cemal Erkin ile Adnan Saygun'un eserlerinden daha güzel yansıtan başka besteler var mıdır acaba?

Tadalma *(tatma)*, koklama, işitme, görme ve dokunma... Bütün bu duyular bizlere başka başka güzellikler ve hazlar sunar. Bunların üstünde de zihinsel ya da ruhsal hazlar bulunur. En üstün bedensel haz beslenme ve cinsel doyumdur; ama bunun üstünde tinsel hazlar yeralır. Tinsel hazların bedensel hazlardan katbekat güçlü ve kalıcı olduğuna inanılır. İşte bu yüzden zihinsel hazların bedensel hazlardan daha öncelikli ve üstün oldukları Platon'dan bu yana savunulagelmekte. Görsel

ya da işitsel bir duyu beyince işlenip zihinsel hazza dönüştürüldüğünde daha güçlü ve kalıcı, sürekli ve etkili, doyurucu ve mutluluk verici olabiliyor. Müzik sanatı da duyusallıktan tinselliğe yükselebildiği oranda güçlü, etkili, kalıcı ve mutluluk verici olabilir. Sanattaki en yüksek aşama zevkin inceltilmesi, beğeni *(gusto; taste)* düzeyinin yükseltilmesi ve demokratikleştirilmesidir; bunu da sanatçılar eserleriyle sağlar. Sanatsal etkinlik, bir *"mutluluk vaadi"* (*Stendhal*) olarak anlaşılsa da bence sınırsız özgürlüğe ulaşma çabasından başka birşey değildir veya saltık özgürlüğü yaratma peşinde bir koşuşturmadır. Sanat, hayalgücünü gerçekleştirmeye çalışırken günümüzün dünyası da kendine özgü sanal *(imaginaire)* ya da gerçeküstü *(surréal)* bir âleme doğru evrilmektedir. Garip gelebilir ama müzik yapıtı deyince belki de ortada olmuş bitmiş, sınırları belli bir eserden sözetmiyoruz. Çünkü müzik yapıtı her zaman yorumcularını, hep yeni alımlayıcılarını bekleyen keşfedilmemiş bir hazine gibidir. Müzik yapıtı, anlamanın sınırlarını her zaman aşmış, tıpkı resim, heykel ve şiirde olduğu gibi alımlayıcısından yaratıcı bir katkı ve paylaşımcı bir katılım beklemiştir. Hiçbir varoluş ya da canlı türü bizim türümüz gibi bütünüyle anlaşılabilmiş ya da daha kolay anlaşılabilir değildir. Aslına bakacak olursak sözün bittiği yerde müziğin başladığını görürüz. Müzik, cümlenin sanki olumsuzlanması, sözün bir tür karşıtıdır. Sözcüklerle oynamanın, onları özgürce düzenlemenin en üst aşaması olan şiir sanatı ise bir bakıma sözcüklerle yapılan bir tür resim ve müziktir. Resme gözlerin müziği, müziğe de kulakların resmidir diyebilir miyiz acaba? Tıpkı Fransız duyarlığının bestecisi H. Berlioz'un dediği gibi: *"Müziğe ses ressamlığı diyenler de vardır."* Müzikte *"görsel sesler"*in, resimde de *"müzikal renk ve çizgiler"*in varolduğu ya da gözle dinlemek için resimlerin, kulakla seyretmek için de müziklerin yapıldığı söylenegelmiştir. Melih Cevdet Anday, *Akan Zaman-Duran Zaman* adlı yapıtında (s. 223), *"Çağımız, sözcük, renk ve ses başkalığına dayalı bölümleme anlayışını boyuna kırmaya kalkmış ve sonunda başarıya ermiştir. O kadar ki bugün belli bir resmin müziğinden ve belli bir müziğin resminden sözedilebilmektedir. Ozan ise, her ikisinde de kendi yerini bulmakta güçlük çekmiyor"* diyor. Goethe'ye göre ise kulak ikinci bir gözdür. O, *"Göze göre kulak dilsiz bir duyudur"* der; çünkü Goethe için duyuların en güçlüsü olan göz, aklın bir organıdır. Romain Rolland ise bir yazısında şöyle diyor: *"Resme çok düşkün olan ve resim de yapan Haendel'in müziği, yalnızca dinlenebilir bir müzik değil, aynı zamanda farklı konuları da resmeden, yani seyredilebilir bir müziktir. Besteleriyle resim tutkusunu tatmineden onun müziği resmetmeyi seven bir müzik olup çağının olaylarını ve düşüncelerini görselleştirerek müziğe aktarır."* Müzik, farklı tonlar

aracılığıyla daha önce varolmayan bir sesler evrenini yeniden yaratma girişimidir, bir tür düzenlenmiş sesler mucizesidir; bu başarısıyla da insanları birbirlerine yaklaştırır. Zengin seslerin o yüce uyumunu hep birlikte duymak insanları yaratıcılığın gizini anlamaya sevkettiği gibi onları mutlu da kılar. İnsanı öteki canlılardan ayıran bilim ve felsefenin yanında sanat da yapmasıdır; ama matematik ve felsefi düşünleme'den *(refleksiyon)* uzak da kalsa, insan müziksiz düşünülemez. Çünkü müzik insanı kendisiyle ve başkalarıyla buluşturarak tamamlanmaya doğru götüren kendi yarattığı başarılarından biridir. Zaten bir sanatyapıtını, özellikle de bir müzik parçasını alımlamak, bir tür nefesalmak, nefeslenmek, yani ciğerlerine temiz hava çekmek gibi, yaratma gücünü teneffüs etmekten veya soluklanmaktan başka nedir ki?

Karl Marx'ın dediği gibi, *"Müziğin gerçek amacı insanlara mutluluk vermek, yaşamın güzelliğini yüceltmek ve daha iyi bir yaşam için kavgada onları örgütlemektir."* Bunu gerçekleştirenler de Nietzsche'nin "*Üstüninsan" (Übermensch)* ya da Marx'ın *"Totalinsan" (Totaler Mensch)* diye nitelediği kimselerdir. Öteki sanatlar gibi sınırsız özgürlüğün peşine düşen müzik sanatı, en yetkin uyumu yaratmanın ardında sonu gelmez bir arayış içinde olmuştur; seslerin sonsuz tükenmezliğinde bir yoklama ve aranma, sonsuz bir devinim sözkonusudur. Ses renklerinin hayal bile edilemeyen zenginliklerini besteci hep işitilir kılmaya çalışır, kendi ses dünyasını nesnelleştirme, dışsallaştırma *(Objectivation)* arayışına girer. 20. yüzyılda müzikte de resme paralel bir "*İzlenimcilik" (Impressionisme)* akımının varolduğunu biliyoruz. İzlenimci ressamlar kendi uğraş alanlarında öneçıkan ve ağırbasan bir öge olarak ışığın, çağın bilimsel gelişmelerinden de esinlenerek, özünü kavramaya çabalamışlar ve bu çaba onları "*en küçük yapı*" *(microstructure)* diyebileceğimiz bir resim yapma yöntemine götürmüştür. *"Sanatların en yalanı ve aldatıcı olanı müzik sanatıdır"* diyen Debussy de *(Ravel ile)* izlenimci ressamlar gibi seslerin ve tonların niteliklerini dağıtıp, bölerek ve çözümleyerek müzikte her türlü parçalama yöntemini denemiştir. Nitekim onun "*Bölünmüş dörtlü*" gibi yapıtlarında ve çalgılarda sesi alçaltma düzenini sevmesi, resimdeki fragmantasyon *(parlak tek tek renk kullanma)* tekniğine benzer. İnsanın gerçek dünya ile olan estetik ilişkisini kendine özgü kural ve yasalara göre anlamlı bir biçimde düzenlenmiş ton ve tınılar içinde biçimlendiren müzik sanatı, çokyönlü toplumsal işlevleriyle de değişik yaşam alanları içinde yeralmış ve insanların birçok yaşamsal durumlarına eşlik etmiştir. Değişik amaçlara hizmetettiği, çeşitli gereksinimleri karşıladığı için müzik çok çeşitli türlerde biçimlenmiştir. Bireylerin ve toplumların eğitiminde müziğin de öbür sanatların yanında bir işlevi olduğu söyle-

nebilir. Duyguların eğitiminde bir rol üstlenen müzik sanatı, insanların zihinsel ve ruhsal gelişimlerinde olduğu gibi, farklı toplumsal çıkarlara yönelik davranışları üzerinde de etkili olabilir. İnsanın eğitiminde ve tinsel gelişiminde müziğin önemli bir yerinin olduğunu uzmanlar da onaylıyor. İnsanın müziksel becerilerini de, müzikdışı becerilerini de müzik eğitimi yoluyla kazandığı bir gerçek. Müzik insanların ritim, vuruş, süre, tempo, melodi ve armoni gibi sessel kavramları öğrenmesini sağladığı gibi, onların toplumsal ve duygusal gelişimlerinin sağlıklı olması işlevine de sahip. Müzik sanatı, dil ve kişilik gelişimini sağladığı gibi aynı zamanda insanları sosyalleştirmekte. Son yapılan araştırmalara göre müzik insanda beyni geliştirmekte, konsantrasyonu artırmakta, dil ve düşünme becerisini en üst seviyeye çıkarmaktadır. Bedensel gelişimi de etkileyen ve sonuç olarak insanı her bakımdan geliştiren müziksiz bir insan yaşamı düşünemeyiz. Öteki sanatlar gibi, müziğin de her toplumda kendine özgü bir yeri ve işlevi olmuştur. Toplumun her kesimi kendi insan imgelerinin biçimlendirilişinde müzikten yararlandığı gibi güzelliği de onunla alımlamaktadır. Müzik ile yakınlık kuran, müzik kültürü ile kendini donatan her insan her zaman iyi, güzel ve doğru şeylere açık olmuş; yeniliğe ve gelişmeye yabancı kalmamıştır. Toplumsal ilişkileri içinde özgürleşebilmesi, yeteneklerini ve özgüçlerini geliştirebilmesi de ancak insanın müzikle bağlantı kurmasıyla sağlanabilmiştir. Büyük senfoni ve filarmoni orkestraları bestecilerin eserlerindeki farklı sesleri biraraya getirerek uyumlu çokseslilği yaratmakla kalmazlar, aynı zamanda bütün farklılıkların barış içinde birarada varolmalarının ve yaşamlarını sürdürmelerinin modelleri de olurlar. Nâzım Hikmet, *"Üç telinde üç sıska bülbül öten / üç telli sazla"* çağdaş *(çoksesli)* bir türkü söylenemeyeceğini savunurken varılması gereken amacın çokseslilği tekseslilğe indirgemek değil, uyumlu ortak bir çokses yaratmak olduğunu vurgulamak istemiştir.

A.Schopenhauer, *İstenç ve Tasarım Olarak Dünya* adlı yapıtında, müziği öteki sanatlardan farklı, "*uzay içinde yerkaplamayan*", dolayısıyla nesnel olmayan bir sanat olarak görüyordu. Müzik, sanat sürecinin iç dinamizmine daha yakındı; dolaysız anlatım konusunda da az sayıda teknik engel içermekteydi. Somut bir engel ise hiç taşımıyordu; çünkü deneysel boyutu yoktu. Ona göre müzik öbür sanatlar gibi idea'ları değil, doğrudan istenci yansıtıyordu: "*Müziğin olaylar dünyasıyla bir ilgisi yoktur; müzik, iradenin bir kopyasıdır.*" Schopenhauer şöyle der: "*Müzik, şu ya da bu belirli sevinci, şu ya da bu üzüntüyü, irkiltiyi, mutluluğu ya da huzuru dilegetirmez; sevincin, üzüntünün, acının, irkiltinin, mutluluğun ya da huzurun kendisini, soyut olarak, özel nitelikleriyle,*

her türlü katkıdan, dolayısıyla da amaçtan sıyrılmış olarak dilegetirir." F.Nietzsche'nin, *Müziğin Ruhundan Tragedyanın Doğuşu* adlı eserinde ise, insanın duygu dünyasında Apollon'cu ve Dionysos'çu iki eğilimden, biri biçim ve us, öteki esinlenme ve kendinden geçiş olmak üzere bir ikilemin varlığından sözedilir. Nietzsche'ye göre müzik, kusursuz biçimde Dionysos'çu bir sanattır. Müziğin matematiksel özelliklerine pek önemvermeyen o da, Schopenhauer gibi, doğa seslerinin taklidine dayanan müziği açıkça kınar ve şöyle der: *"Halk musikisi bizim için müziğin evren aynasıdır; şiirde anlatılan, birbiriyle başbaşa giden bir imgelem ya da yaratıcı hayalkurma olayını araştıran köklü melodidir. Bu bakımdam melodi ilk ve geneldir, bu yüzden bu genellik birçok yazılarda pekçok nesnelleşmelere bile kendiliğinden katlanabiliyor. Melodi, halkın değerlendirilmesi için yaygın bir önem ve genellik taşır. Melodi, şiiri özünden doğurur ve boyuna yeniden yaratır. Bize halk şiirinin bütünleyici bölümü olarak görünür."* *"Müzik, kavramların ve imgelemin aynasında ne olarak görünür? Schopenhauer'in anladığı anlamda müzik, istenç olarak, daha doğru deyişle estetik olan, salt görünüşe dayanan istençsiz sesin karşıtı olarak görünür... İçten doğuş müziğin özüne bağlıdır, müziğin kendi bile yetkin sınırsızlığı içinde kavramı, görünümü* gereksemez, *onları yanında taşır."* Wagner, *"Toplusanatyapıtı" (Gesamtkunstwerk)* bağlamında opera sanatını sanatdallarının en tepesine yerleştirmişti. Çünkü opera orkestraları oda, senfoni orkestralarına göre çok daha büyük oranda doğal esnekliği olan orkestralardı. İyi bir opera orkestrası besteciler konusunda çok daha geniş deneyime, bilgiye ve repertuara sahiptir. Senfoni orkestrası örnekle Mozart'ın senfonilerini, konçertolarını, birkaç seranadını bilir ve sadece bunları çalar. İyi bir opera orkestrası ise bunların yanısıra Mozart'ın operalarını, librettolarıyla müziğini karşılaştırmalı olarak bilir; Mozart'ı daha derinlemesine tanır ve yorumlar. Bu yargı opera ve senfoni besteleyen diğer bütün besteciler için de geçerlidir. Bu nedenle bir orkestra müzikçisi için en ideal mekân opera, senfonik müzik ve oda müziği konserleri veren bir orkestrada çalmak olmalı. Metin ile müziği birleştiren bir sanatdalı olan opera, müzikçiye farklı ögeler arasındaki bağları kavrama konusunda deneyim kazandırır. Sadece senfonilerini, konçertolarını çaldığında yorumcunun bir besteciye bakışı belirli sınırlar içinde kalır. Fakat onun bir operasını biliyorsa, önüne bestecinin müzikal dünyasını yansıtan çok sayıda öge çıkar; bunların birbirleriyle bağlantılarını açıkça görür; sosyal sınıflar, aralarındaki çatışmalar, erotizm vb. Bunun yanısıra normalde bestecinin senfoni ya da konçertolarında bulacağınızı sanmadığınız kıskançlık, nefret, kin gibi insani ögelere opera yapıtlarında rastlamak olasıdır. Ayrıca tüm bunların ötesinde

opera sanatı, insan sesinin müzikle koşut giden kalitesini yansıtan ve şarkı söylemedeki doğal akıcılığını net bir biçimde gösteren bir sanatdalıdır da.

Her sanatdalının olduğu gibi müziğin dilinin de kendine özgü bir sentaksı, semantiği ve pragmatiği ile birlikte imgeselliği vardır. Bu imgesellik yalnız öznel psişik devinimleri dilegetirmekle kalmaz, aynı zamanda nesnel ilişkileri de, örnekle zaman ve uzama ilişkin duygusal ilişkileri de müziksel olarak yansıtmaya çalışır. Örnekle çağına başkaldıran, kafa tutan, kahramanlığı ve cesareti simgeleyen Beethoven; dinginliği ve huzuru anlatan Schubert; kendine özgü tınısıyla taklit edilemez bir hüznün ve acının bestecisi Chopin bu tür müzikal dışavurumların yaratıcılarıdır. Güçlü ve zengin orkestrasyonuyla bize güzel tablolar sunan Çaykovski, bestelediği 1812 Uvertürü ile olabildiğince zengin savaş tasvirleri yaparak Fransız-Rus savaşını betimlemeye çalışmıştır. Farklı bir devrimci müzik anlayışıyla Stravinski yeni bir çağın habercisi olmuştur. Savaş ruhunu derinden duyumsuyan Şostakoviç'in senfonileri Rus-Alman savaş olgusunu görkemli biçimde yansıtır. Buna karşılık sanatsal dilin semantik kapsamı, yazılan ya da konuşulan sözcük ve tümcelerin beylik anlamlarına indirgenemez. Burada çok sayıda coşkusal anlatım uğrağı, yani uyak, ritim, ton, makam, titreşim vb halinde biçemsel özellikler taşıyan anlatım uğrakları yeralır. Bunların "*sözcük anlamı*"yla biraraya gelerek bir birlik oluşturması sonunda, dilsel imgeyle onun kendine özgü semantik kapsamının sanatsal özellikleri ortaya çıkar. Bütün bu özellikler çoksesli müzikte daha iyi görülebilir. Evren çokboyutlu olduğu için onu yansıtan müzik de çoksesli olmak durumundadır. Sanatçı, bilimadamından önce evreni betimleyebilme ayrıcalığına sahip olan ilk ve tek kimsedir. O bunu güçlü imgeleri, sezgileri ve öngörüleriyle başarır. Melodik derinlik ve zenginliğin bulunduğu çokseslilikte sonsuza değin uzanan bir ses çeşitliliği vardır. Çokseslilik, ana tema ile ayrı karakterli ve desenli seslerden oluşur; bunlar ritim, melodi, armoni ve kontrpuandır. İster sesle isterse bir çalgıyla olsun müzik, yükseklik, oylum ve süre bakımından değişik derecelerdeki tonların birbiri arkasından gelmelerinden oluşur; bu konuda Paul Claudel şöyle der: "*Olağan koşullarda biz ses aracılığıyla tempo, uzunluk, yükseklik, derinlik, süre ve aralık türünden boyutlar dünyasının aktarılması sonucu, zihnimizin kavradığı bir gerçeklikle doğrudan bağlantı kurarız. Tonlar, noktalar ve eğriler arasındaki bağlantıların ayrımına varırız ve karşılaştırmalar yaparız. Bütün bunlar kuşatıcı bir düzene göre etkide bulunur, değişime uğrar ve genel anlamda uyum (armoni) adı verilen içsel bir duygu düzleminde olupbiter.*" Bu düşüncelerin ışığında bir müzik yapıtının, ritmik,

melodik, armonik yapısı ne olursa olsun; teknik becerisi ne denli üstün bulunursa bulunsun insanların yüreğine girebiliyor, onların ruhlarını doldurup zenginleştirebiliyorsa ancak başarılı bir yapıt olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü gerçek müzik sanatı, insanlığın uzay ve zaman kavramlarının ötesinde, ruhların sanki mistik birliğini ve bağlılığını serimler gibidir. Besteciler de tüm sanatçılar gibi *"dünya tiyatrosu"*nun *(theatrum mundi)* hem oyuncuları hem de yazarlarıdır. Kaliteli bir müziğin bizi alıp götürdüğü sesler okyanusunda maddesellikten uzaklaşarak büyülü tinsellik dünyasına yaklaştığımızı duyumsamaz mıyız?

Sanatların en soyutu ve biçimseli sayılan müzik sanatında içerik ve dışyapı ya da öz ve biçim sorunu pekçok güçlükler çıkarabilir. Müziğin içeriği veya özü çok çeşitli yollarla duyumsatılabilir; ama öz ile biçim arasındaki çizgi o denli belirsizdir ki bu konuda yapılan her türlü yoruma karşı güçlü bir direniş ortaya çıkar. Aslında öz ve biçim, her zaman birbirlerine bağlı olarak değişir ve gelişirler; çünkü biri değişirken öbürü aynı kalamaz. Ancak müzikte form, özü belirleyici bir roloynar; her ikisinde de evrimleşme kaçınılmazdır. İşte bu yüzden çokseslilik bağlamında modal *(makamsal)* form anlayışının aşılması olgusu ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan toplumsal yapı ile müzik arasında belirgin bir koşutluk ve etkileşim vardır. Yaşamın bir tür yansıması olan müzik, doğayı, insanı ve toplumu anlattığı için tekboyutlu toplum yapısının müzikteki karşılığı da teksesli müzik olarak belirir *(monist müzik)*; budünya ile öbürdünya ayrımını dilegetiren ortaçağın çiftboyutlu toplum yapısının müzikteki karşılığı ise çiftsesli müzik *(düalist müzik)* olmuştur. Doğanın bir parçası olan insanı müzik kültür varlığına dönüştürür. Müzik ne kadar çokseslilığı benimserse, çokboyutlu olan doğayı ve toplumu da o oranda çokyönlü biçimde yansıtabilir *(plüralist müzik).* Aslında karşıtların birliğine dayanan müziğin çokseslilığı toplumdaki demokratik yapı ve işleyişi yansıtır. Rönesans'tan beri süregelen dinsel ve dindışı çokseslilığin vardığı doruk noktası olan yüceliğin, aşkınlığın ve bütün zamanların bestecisi J.S.Bach, sisteminde kontrpuana önemvermiş, kendisinden önce kullanılan formları olgunlaştırmış, çift temanın önemini matematiksel bir kavrayışla sezerek eserlerinde işlemiştir. Besteleri armoni bilimi açısından karmaşık olmakla birlikte, kafasındaki yalın ve doğal armoni taslağını kolaylıkla geliştirmiş ve süslemiştir. Kanon ve füg biçimlerine olan bağlılığı onu sıradan ifadelerden kaçınmaya zorlamış; en yalın anlatımla bize en karmaşık duyguları duyumsatabilmiş, en yüce düşünceleri aktarabilmiştir. Barok ve klasik müziğin doruğu, mistisizmi seslerle en iyi yansıtan J.S.Bach'ın müziği, enerji ve sükûneti, dinamizmi ve dinginliği birarada içinde barındırabilen bir

müzik olarak değerlendirilebilir. Nâzım Hikmet'in deyişiyle, sonsuzca tekrarın ve sanki tekrarın tekrarsızlığının müziğidir onunkisi. Sınırlının sınırsızlığa ve sonlunun sonsuzluğa açılışının müziği; bir temanın sınırsız yinelenişinin ve bitimsiz seslerin evreni gibidir. Müziği bizde ulaşılmazlık duygusu uyandıran J.S.Bach'a göre, "*Müziğin bütün ereği ile en son amacı ve sebebi Tanrı'nın görkem ve onuru ile ruhun canlandırılıp tazelenmesinden başka birşey olmamalıdır.*" Müziği her zaman dinleyiciyi kendine çeken ve büyüleyen besteci şöyle diyor: "*Büyük bir müzik yapıtı yazmak için besteci yaşamını büyük bir şarkıya dönüştürebilmeli ya da yaşamından büyük bir şarkı yapmalıdır... Durup dinlenmeden çalışma, çözümleme, düşünümleme, çok yazma, sonu gelmemecesine kendini düzeltme, işte benim sırrım.*" Bütün zamanların üstündeki bir matematiği yansıtan Bach'ın geniş soluklu müziğinde caz (*jazz), sving (swing),* elektronik müzik ögeleri bulmak mümkün. Onun müziğindeki zamansız matematik, her dönemde büyük bir beğeniyle dinlenebilmesini sağlamış, daima kendini yenileyen bir saflığı taşımış ve tüm zamanların müziği olduğu için de bütün besteciler ya ondan esinlenerek yolaçıkmışlar ya da bir biçimde ona dönmüşlerdir; "*Variation*"larında bu açıkça görülür. Bach, her zaman kendisine dönülen bir besteci ve ilham kaynağı olmuş; güçlü ritim algısı, zengin armoni ve kontrpuan duygusuyla yarattığı uzun soluklu müziği bütün zamanları fethetmiştir. J.W.v.Goethe, Bach'ın müziğini şöyle tanımlıyor: "*Bana öyle geliyor ki, Bach'ta evrenin sonsuz uyumu, dünya yaratılmadan az önceki haliyle Tanrı'nın kucağında tekrarlanıyormuş gibi, kendi kendisiyle konuşmaktadır.*" Her dinleyişimizde bize çocukluğumuzun duru neşe ve sevincini, ruh tazeliğini yeniden yaşatan gençliğin ve mutluluğun bestecisi W.A.Mozart'ın, 1789'da Leibzig'den geçerken Thomas Okulu'nda yapılmakta olan dinsel bir törende hazır bulunduğu ve Bach'ın eserlerini dinledikten sonra, "*Nihayet yeni bir müzik dinliyorum ve yeni şeyler öğreniyorum*" dediği söylenir. İfade araçlarımızdan biri olarak müzik sanatı, insanın kendisini ve çevresindekileri aşama aşama güzelliğin en üst düzeyine ve uyumun yasalarına ulaştırmaya çalışırken bunu gayet basit birşeymiş gibi yapar. Oysa insanı insana tanıtarak daha da fazla insanlaştıran sanat olgusunun içinde yeralan müzik sanatının yaratma etkinliği sınırsızdır. Bu nedenle bir besteci aynı zamanda bir müzik düşünürü de olabilmelidir. Kompozitör için öğretmenlerinden daha değerli olan şey, üstün yorumcuları ve bestecileri dinlemek, şefleri izlemek ve en önemlisi de kendini dinlemektir. Teknik ise her eserin kendi içinden o yapıta özgü olarak doğar; bir bakıma saatler boyu yapılan teknik çalışmalar gereksizdir aslında. Doğallığı, dünyaya esprili bakışı ile yaşama sevincinin ayrıcalıklı kıldığı Mozart,

yaratma sürecini, "*İmgelemimde müziğin kısımlarını peş peşe ya da parçalarını ardı ardına işitmiyorum, onların hepsini birden işitiyorum... Bütün bu yaratış, bu buluş ve üretim hoş, canlı bir düş içinde yeralıyor*" diye betimliyor. Onun yapıtları klasik müzikte hem coşkulu ve betimleyici ögeler taşır hem de nükteli özelliklere sahiptir. Mozart (1756-1791), Aydınlanma döneminin müzikteki temsilcisi gibidir. O, müziğiyle sanki insanların içini aydınlatmakta, onlara taze bir hava sunmaktadır. Müziğin bir bakıma Mozart'la yenilik ve tazelik kazandığını ama J.S.Bach ile de en üst düzeye yükseldiğini söyleyebiliriz. Üzüntüyü neşeye, kederi sevince dönüştüren; besteleriyle adeta canlandırıcı ve temiz bir havayı içimize çektiren Mozart'ın müziği, insanın içsel bakımdan rahatlamasını sağlar. Bach ise insanı ciddi ve tanrısal sesler dünyasında düşünmeye sevkederek onun tinsel bir varlık olduğunu ve özgürlüğe doğru yolaldığını adeta duyumsatır. Onların müziğiyle insan ruhu sanki neşenin ve mutluluğun, özgürlüğün ve eşitliğin, huzurun ve sükûnetin en üst basamaklarına tırmanır. Sanat, insanın neşeli ve sıkıntılı, mutlu ve acılı zamanlarında sığındığı sığınaklardan biri; müzik ise bu sığınakların önde geleni olarak düşünülebilir. İnsanın müzik dinlemeden geçirdiği bir günü onu daha da yalnızlaştırmaz mı, daha da karamsar yapmaz mı? Sanatsız bir yaşam, insan varoluşuna ve esenliğine, insani yaşama aykırı bir yaşam biçimidir. Ahmet Adnan Saygun, öğrencisi Gülsin Onay'a yazdığı bir mektupta şöyle diyor: "*Benim için sanatçı, hiçbir maddi endişeye hayatında yervermeyen ve başkaları tarafından gelecek övgülü sözler ile kendini vanité (geçicilik, boşluk, kendini beğenme) çukuru batağı içinde boğulmaya bırakmayan ve gücü yettiğince iyiyi, güzeli, gerçeği arayan, ona ulaşmaya çalışarak insan olmanın faziletini duymaya ve duyurmaya ömrünü veren kişidir. Ben, bütün hayatımda bu yolda yürüdüm. Bu söylediğim ideale doğru bir iki eser verebildiysem ne güzel.*"

Başlangıçta müzik, ortak duyguları uyarma amacını gütmekteydi; insanları çalışmaya, coşmaya ve savaşa iten bir uyarıcı işlevini görmekteydi. Müziğin bu ortak duygular yaratma gücü, insanları bir süre için duyguca kaynaştırabilmesi, özellikle askeri ve dinsel kurumlarda çok işe yaramıştır. Sanatlar içinde düşünceyi köreltmeye ya da bilemeye, insanı kendinden geçirmeye ya da bilinçlendirmeye, hatta ölümü bile gözealdırmaya en elverişli olanının müzik sanatı olduğunu söyleyebiliriz. Hegel'in dediği gibi, "*Müzik ile belli bir özü içeren ve belli duyguların uyanmasıyla dile gelen içyaşantı arasında yakın bir bağ vardır. Öyle ki müziğin anlatımı özün değişik niteliklerine göre ister istemez değişir.*" Bir sanatyapıtının biçimi yalnızca o yapıtın özünü bize ileten bir araç olmaktan öte birşeydir. Biçim, yalnız özün ortaya çıkardığı güçlüklerin

değil, sanatçının bu güçlükleri ustaca yenmekten duyduğu zevkin ya da aldığı tadın yarattığı sorunların da özgün ve ince bir çözümüdür. Biçim, bir sorunun çözümü olduğu için her zaman bir çeşit başarı sayılmış ve böylece estetik bir nitelik törel bir niteliğe dönüşmüştür. Bir besteci yalnız sokaktaki adamı düşünerek beste yapamaz; böyle yapmakla özellikle çalgısal müzikte bir yoksulluğa ve durgunluğa yolaçmış olur. Besteci, çözümünü ancak özel olarak eğitilmiş dinleyicilerin anlayabileceği sorunları elealarak ilerleme kaydedebilir. Bu dinleyiciler de bir müzik parçasından alabilecekleri bütün tadı alabilmek için müziğin biçimsel yapısına olduğu kadar, kavranması güç de olsa, özüne de dikkat etmek durumundadırlar Üstün duyarlık gerektiren ince biçimsel buluşlar ile çözümler, sıradan adamın dikkatinden kaçabilir; hatta ona garip ve sevimsiz de gelebilir. Ama bunlar yapıtın zenginliği ve müziğin gelişmesi için gereklidir. Bir sanatyapıtının niteliğini belirleyen etmenler de bu biçimsel buluşlardan, anlatım yollarıyla oynamalardan başka birşey değildir. Şunu unutmayalım yalnız sanatta, acıyı dilegetirdiğinde bile, gerçekten acı çekme sözkonusu değildir ve müzik sanatı insanı özgürleştiren onun en büyük başarılarından biridir. Ancak günümüzde müzik sanatı, entellektüel uğraşlardan giderek soyutlanmakta, total kültürün bir ögesi olmaktan uzaklaşmaktadır. Goethe'yi hiç okumayan bir solist nasıl layıkiyle Beethoven çalabilir? Tarih, felsefe, güzelsanatlar *(fonetik, plastik ve sahne sanatları)* ile ilgisi olmayan, Dostoyevski okumayan bir yorumcu nasıl Çaykovski; Tolstoy okumayan bir solist nasıl Şostakoviç yorumlayabilir? Dünya müzik sahnelerinde, Goethe'den çok spor otomobillerle, Dostoyevski'den çok bilgisayar oyunlarıyla, Tolstoy'dan çok dünya borsalarıyla ilgilenen solistler boy göstermekte. Oysa piyanist Arthur Rubinstein'ın Cervantes'i İspanyolca, Dostoyevski'yi Rusça, Voltaire'i Fransızca aslından okuduğu bilinir. Geçmişte müzik başlı başına bir kültür işiyken şimdilerde bir uzmanlık alanına dönüşmüş gibi görünmekte.

Öte yandan müzik sanatı akla, anlamayetisine değil de duyguya, imgelem ya da hayalgücüne hitapettiği için seslerin metafiziği olarak anlaşılabilir. Genelde uyumlu seslerle duyarlığımızı artıran, duygularımızı geliştirip eğiten ve bizleri rahatlatan müzik sanatı, fiziksel, doğal seslerin yeraldığı gerçeklik dünyasından bizi çekip uzaklaştırarak hayal dünyasına, düşüntülerin, spekülasyonların bolca bulunduğu metafizik bir dünyaya götürür. Tıpkı öteki sanatlar gibi müzik sanatı da –burada klasikleşmiş ya da yüksek müzikten *(high music; ruhige musik)* sözediyoruz– gerçeklik alanından gerçeklik dışına, budünyadan başka dünyalara bir çıkış, gerçeklik üstüne bir yükseliş, ustan usdışına bir uzanıştır.

Herkesin kulakvererek içine girdiği, ortak olduğu evrensel bir dil olarak müzik sanatı, klasik veya sanat müziği denilen yüksek ve sanatsal müzik, insan ruhunu yumuşatır, doğasını rahatlatır ve zihnini de düzene sokar. İnsanın en büyük özlemi, en yoğun tutkusu bütün zamanlarda ve herkeste yaşayarak ölümsüzlüğe ulaşmaktır. Besteci yapıtlarıyla bu isteğini gerçekleştirebildiği oranda büyür; alımlayan da bundan yararlanabildiği oranda kendini geliştirir. Bizler müzikal uyumu seviyoruz; çünkü o belli bazı ilinti ve oranlara göre aralarında iletişim ve uyum kuran karşıt ögelerin bir uzlaşımıdır; başka deyişle, ilinti ve oranlar, düzenden kaynaklanır ve düzen de gerçekten bizim somut olarak hoşumuza giden şeydir. Aristoteles'in dediği gibi, *"Müzik biz ölümlülere bütün öteki sanatlardan daha çekici, daha tatlı ve yumuşak gelir."* Bu yüzden resim ve şiirin üstüne çıkar. Birşeyin hoşumuza gitmesi, birşeye güzel dememiz için, onun bir kavramına sahipolmamız gerekmez. Birşeye güzel dememiz için her zaman o şeyin ne olduğunu bilmemiz, yani o şey hakkında bir kavrama sahipolmamız sözkonusu değildir. Müzik yapıtları bize anlamca hiçbir şey ifade etmezler, hiçbir şey anlatmazlar, hiçbir belli kavrama sahip ve bağlı değildirler; ama yine de hoşa giderler. Hoşlanmanın niteliği de öznel, kişiye bağlı bir duyum olmasıdır. İşte bu nedenle estetik ya da müzikal beğeni bir işe yarama, kullanma, sahipolma, tüketme ve ahlaksal açıdan yargılama gibi eylemleri dışarıda bırakır, onlarla ilgilenmez. Immanuel Kant bu konuda şöyle der: *"Birşeyin güzel olup olmadığını belirlemek için, onun tasarımını anlamayetisi aracılığıyla bilgi nesnesi ile ilgi içine koymayız; tersine hayalgücünün aracılığıyla özne ve öznenin hoşlanma ya da hoşlanmama duyguları ile ilgi içine koyarız."* Bütün sanatyapıtları da bir bakıma hayalgücü ve duyumsamaya bağlı, algılama ve alımlama ile ilgili değil midir?

Halkların ilk eğiticisi sanatlar, sanatların önde geleni de çoğu zaman müzik olmuştur. Müziği metafizik hakikatlerin tanınmasının aracısı olarak kavrayan Friedrich Nietzsche, onu insan aklının gelişiminde ve ruhunun oluşumunda temel bir etken olarak görür. Her sanatdalı gibi, her sanatyapıtı da kendi ilke ve kurallarını, yasa ve beğenisini kendi koyar ve bunları zamanla değiştirip aşar. Aslında gerçek sanatyapıtı her zaman aklın sınırları dışına çıkan, onu aşan sanatyapıtıdır. Aklımız için daima sonsuzluğunu koruyan ve anlamanın sınırları içine girmeyen sanatyapıtı, sadece seyredilir, dinlenir, etkisi altına girilir, ama bir türlü anlaşılamaz. Her türlü mantıksal anlaşılabilirlikten uzak olan müzik sanatı yine de bizleri niçin etkiler? İnsanda müzik duygusunu *(Musikgefühl)* yalnız müzik sanatı uyandırabilir ve müzikten anlamayan kulak için en güzel müziğin bile bir anlamı yoktur. Müzik insanın toplumsal-

laşmasına da katkıda bulunur. Toplumsal insanların duyularının toplumsal olmayan insanların duyularından çok daha fazla geliştikleri de bir gerçek. Sonuç olarak insanlar kendi başarıları olan sanat ve teknikle *(ars ile tekhne)* doğayı nasıl kolayca anlayıp değiştirebileceklerinin yollarını ararken, doğanın verdikleriyle yeni değerler yaratabileceklerini de gösterirler. Günümüzde değişen müzik anlayışı, geleneksel çalgılar ve insan sesi üzerinde bilimsel deneyler yaparak, daha ileri götürülmeye ve yeni tınılar elde edilmeye çalışılmaktadır. Elektronik stüdyolarda yeni sesler arayışına girilmekte, elektronik müzikle insan sesinde ve geleneksel çalgılarda deneyler yapılmakta, yeni çalış yollarıyla yeni tınılar üretilmektedir. Geleneksel çalgıların artık çağdaş bestecinin beynindeki yeni duyuşları ifadeetmeye yeterli olmadığını söyleyebiliriz. Yüz, ikiyüz yıl önce yapılmış çalgılarla bugünün bir müzik adamı kendi çağını tam olarak ifade edebilir mi? Herşeyde olduğu gibi müzik kavrayışımızda da bir evrimleşme sözkonusudur. Yüzyıllar önceki çalgılarla duygu ve düşüncelerimizi, üzüntü ve sevinçlerimizi, beklenti ve özlemlerimizi daha öteye götürebilir, daha üst düzeyde seslendirebilir miyiz? Eski çalgılardan yeni çalışma şekilleriyle yeni tınılar elde edilebilir mi? Yeni çalgılar oluşturmak müziğin gelişimi için kaçınılmazdır. Müziğin her sanatdalı gibi zaman zaman devrime gereksinimi olmuştur. Mantıkdışı, gizemli ve soyut yönüyle dinsel müzik bestecilere her zaman çekici gelmişse de bu belki realiteden bir kaçış, hakikati bir arayış olarak anlaşılabilir. Oysa müziğin özü gerçeklikten kaynaklanır ve budünyaya bağlıdır. Çağımızın müzikteki en önemli devrimi 1950'lerde elektronik müzik alanında oldu ve o zamandan bu yana yeni bir devrim görülmedi. Stockhausen, Nono, Boulez, Penderecki gibi ustalar müziğe büyük yenilikler getirdiler. Pekçok elektronik aygıt ve teknik kolaylıkla çağımızın bestecisi bir yandan bir sürü olanağa sahip görünürken öbür yandan bütün bu olanaklar yaratıcı insanı aslında kısıtlamakta. Müziğin gelişimi gerçek sanatçı dinamizminin bu çelişkileri aşmasına bağlıdır. Beethoven'ın şu sözlerini anarak yazımı bitireyim: *"Acı çeken ve mücadele eden ey insan yalnız sen kendine yardımedebilirsin."*

Kaynaklar:

- T.W.ADORNO, *Philosophie der neuen Musik*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991.
- T.W.ADORNO, *Aestetische Theorie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995.
- W.MOOG, *Philosophie der Musik*,Gruyter Verlag, Aachen, 1922.

- Pierre BOULEZ, *Penser la Musique d'Aujourd'hui*, Edition Gallimard, Paris, 1978.
- I. KANT, *Kritik der Urteilskraft*, Werke, Herausgegeben von Ernst CASSIRER-Benzion KELLERMANN, Berlin, 1922.
- G.W.F.HEGEL, *Vorlesungen Über die Aesthetik*, Herausgegeben von G. LASSON, Leipzig, 1935.
- I. STRAVINSKI, *Mein Leben (Ma Vie)*, Edition Denoel, Paris, 1958.
- Romain ROLLAND, *La Vie de Beethoven*, Hachette, Paris,1945.
- Dmitriy ŞOSTAKOVİÇ, *Anılar*, Pan Yay. İstanbul, 1985.
- Aydın BÜKE, *J.S.Bach*, Can Yay., İstanbul, 2006.
- Aydın BÜKE, W.A.Mozart, Can Yay., İstanbul, 2008.
- Jacques ATTALI, *Bruits, Essai Sur l'Economie Politique de la Musique*, Ed. Fayard, Paris, 2001.
- Pierre LASSERRE, *Nietzsche'nin Müzik Üzerine Düşünceleri*, Pan Yay., İstanbul, 1996.
- İlhan MİMAROĞLU, *Müzik Tarihi*, Varlık Yay., İstanbul, 1990.
- Leyla PAMİR, *Müzikte Geniş Soluklar*, Boyut Kitabevi, İstanbul, 1998.
- Curt SACHS, *Kısa Dünya Musikisi Tarihi*, Çev. İlhan Usmanbaş, İstanbul, 1965.
- Ahmet SAY, *Müzik Tarihi*, Müzik Ansiklopedisi Yay., Ankara, 2006.
- Evin İLYASOĞLU, *Zaman İçinde Müzik*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Daniel BARENBOIM, *Music Quickens Time*, Oxford University Press, Londra, 2009.
- Aydın BÜKE, *Chopin: Tuşlara Adanmış Hayat*, Can Yay., İstanbul, 2010.
- André GIDE, *Chopin Üzerine Notlar*, Can Yay., İstanbul, 2010.
- Alan WALKER, *Franz Liszt*, III cilt, Oxford Ed., Londra, 1985.
- John SPURLING, *A Book of Liszt: Variations on the Theme of Franz Liszt*, Seagull Books, N.Y., 2011.
- *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, Londra, 1998.

20. Yüzyılın Sanat Akımlarından "Fluxus"

20. yüzyılın büyük ressamı Kandinsky, *"İnsan çevresinden vazgeçemez; ama o, nesneden nasıl kurtulacağını da bilemez. İşte bu benim dilegetirmek istediğim sorundur. Çünkü günümüz resminin de, yarının resminin de ana sorunu budur"* diyor. Öte yandan Maleviç, *"Nesneler genişliği, buna karşılık sanatyapıtları derinliği gösterirler"* demekte. Sanat, kuralsızlığın kuralını araştıran ve Leonardo da Vinci'nin dediği gibi zihinsel bir etkinlik *(La pittura e cosa mentale)* ise, sanat akımları da insanın kendisini duyumsamasının ya da duyumsatmasının bir yoludur; kendisini bir tür dışavurarak mutlu kılmak için yaşama bağlama girişimidir. Sanat, bir bakıma çağının duyarlılığı adına bir meydan okumadır. Hiçbir şey yaratmadan yaşamak insan için varolmamak demekse, gerçek bir sanatçının yaratımı da onun tek varlıknedenidir. Performans sanatından şiire, deneysel müzikten filme uzanarak medyaya kadar ulaşan ve hemen bütün sanatdallarını kapsayan *"Fluxus"* sanat akımı, dönemindeki geleneksel düşünceleri eleştirmiş ve profesyonalizme karşıçıkmış; sanatçıyı sanatçı yapan kişiliği, eylemleri ve kanıları üzerinde ısrarla durmuştur. Bu akıma göre eleştirinin görevi, sanatyapıtlarının anlamını kesin ve eksiksiz bir biçimde açıklayıp çözmek değildir; eğer böyle olsaydı o zaman eleştiri, sanatı baltalar ve giderek yokederdi. En aktif dönemleri sayılan 1960'lı ve 70'li yıllarda bu sanat anlayışının yandaşları *"eylem" (action)* olaylarını öne çıkarmışlar, politika ve halk söylevleriyle ilgilenmişler, alışkın olunmayan ve üzerinde uzlaşılmamış malzemelerden heykeller üretmişlerdir. Kavram olarak yaşamın akışını anımsatmasına bir benzetme olmak üzere *"akış" (fluxus)* sözcüğüyle dilegetirilen bu akım, öncelikle görsel sanatları, ama bunun yanında müzik ve edebiyat gibi farklı sanat disiplinlerini de harmanlayarak ortaya çıkmış bir sanat grubunun adıdır. "*Ready made*"in *(hazır yapılmış -nesne-)* ustalarından Marcel Duchamp ile minimalist

müziğin öncülerinden John Cage, *Fluxus* akımını oldukça etkilemişlerdir. Kurucusu George Maciunas'ın (1931-78) öncülüğünde ilkin Avrupa ve ABD'de, daha sonra Japonya'da görülen bu sanat anlayışının bütünüyle ve radikal biçimde gelenekselliğe karşı çıkan katılımcıları arasında performans sanatıyla Joseph Beuys, Dick Higgins, müziğiyle George Brecht, video sanatıyla Nam June Paik ve Yoko Ono gibi adlar bulunmaktadır. Oyun içeren biçemiyle çoğu kez öteki sanat topluluklarını da etkilemiş olan *Fluxus* akımı, Dada, Pop Art ve aracı olarak posta sistemini kullanan Posta Sanatı'yla (*Mail Art*) sıkça karşılaştırılmıştır. *"Happenings"*den *(Oluşturmalar)* ayrılan *Fluxus* performansları, gerçeklik ile performans, alımlayıcı-izleyici ile performans yapan arasındaki çizgiyi kaldırarak banal, yüzeysel ve sıradan olanı yüceltmeyi; ciddi müzik ile sanatın yüksek kültürünü ayrıştırıp parçalamayı dener. Böylece gündelik yaşamın akışı içinde üstünden atlayıp geçtiğimiz ya da pek önemvermediğimiz aleladeliklere, sıradanlıklara vurgu yapıp dikkatimizi çekmeye çalışır. Yukarıda değindiğim gibi, büyük ölçüde Dadacılık, M.Duchamp, J. Cage ve Zen Budacılık çizgilerine koşut olarak gelişen Fluxus akımı, duygularla yüklü, bireysel, özel yetenek gerektiren ve metalaşan güzelsanat ürünlerine karşıçıkarak, sanat yapmak yerine dünyayı günlük akışı içinde güncel olaylarla yaşamayı savunmaktaydı. Fluxus yandaşları bir grup olmaktan çok, sanat geleneğine ve sanatta profesyonelliğe karşıçıkma düşüncesi çevresinde toplanıp kendi sanatsal etkinliklerini yürüten; ama zaman zaman biraraya gelerek ortak etkinliklerde de bulunan bir topluluktu. Tiyatro, müzik ve edebiyatla bütünleşen, sirk ve vodvil niteliği taşıyan Fluxus gösterileri bu bağlamda birer *"yaşam kesiti"*ydi ve *"Oluşturmalar"*la *(Happenings)* bazı benzerlikler taşımaktaydı. Büyük ölçüde Maciunas'ın ölümüyle etkisi azalan akım, Avrupa'da *"Kavramsal Sanat"* bağlamındaki ilk etkinliklerden biri sayılmaktaydı ve klasik sanat anlayışına başkaldıran pekçok sanat akımından biri olarak o da işlevini tamamlayıp sanat sahnesinden çekildi.

Fluxus sanat akımını ayrıntılarıyla elealmadan önce 20. yüzyıl sanat olaylarına ve bu akımın etkilendiği sanatdallarına bir gözatmakta yarar var. 1950'lerden bu yana resim sanatında yaklaşık altmışın üzerinde akım ortaya çıkmış, bazıları kısa bazıları ise uzun ömürlü olmuş; ama çoğu mesajlarını verip işlevlerini tamamladıktan sonra etkinliklerini yitirerek ortadan çekilmiştir. Bunların anılmaya değer olanları arasında *"Sürrealizm"*, *"Fütürizm"*, *"Asamblaj"*, *"Color-Field"*, *"Kinetik Sanat"*, *"Yeni Dada"*, *"Arte Povera"*, *"Kolaj"*, *"Dekolaj"*, *"Action Painting"*, *"Happenings"*, *"Kavramsal Sanat"*, *"Minimalizm"*, *"Op'art"*,*"Pop'art"*,*"Yeni Gerçekçilik"*,*"Graffiti"*, *"Enstallasyon"*, *"Yeni Dışavurumculuk"* ve *"Flu-*

xus" gibi akımlar sayılabilir. Bu tür sanat akımları kalıcı bir sanatyapıtı yaratmaktan çok, gözü şenlendiren ya da görenleri belli bir davranış ve tutuma zorlayan olumlu olumsuz bir oluşumu ya da oluşturmayı sergilemekteydi. Uçağın çıkardığı renkli gazlarla gökyüzüne yapılan türlü resimler gibi çoğu kısa ömürlü olan bu yapıtlar, doğrusunu söylemek gerekirse, çalışmalar, yalnız bir kez sergilenmek üzere yapılmakta ve sergi kapandıktan sonra atılmaktaydı. Kimi *"Oluşturmalar" (Happenings)* ya da *"Gösterimler" (Performanslar)* yalnız bir defalık bir sunum olup, sanatyapıtı olarak sergilenebilecek özellikte bile değillerdi. Resim sanatındaki bu dağınıklığın ve parçalanmışlığın önemli nedenleri arasında, iki savaş sırasındaki ölüm ve yıkımların yaşamın sürekliliği konusunda bir kuşku doğurmuş olması; 1950'lerden sonra sanat çalışmalarının ağırlığının resim ve yontu dallarından yapısanatına kayması ve beşyüz yıl gibi uzun bir süre devameden klasik ve modern resim sanatına duyulan antimodernist tepki gösterilebilir. Bu dönemde yapısanatının özellikle ABD'de köklü bir değişim geçirdiğini ve geliştiğini biliyoruz. Öteki sanatdallarında da doğal olarak hiçbir şey dondurulmuş değildi; ancak değişen toplum yaşamındaki artan gereksinmelere göre biçim ve içerik, sürekli bir değişim ve gelişim içinde yolalmaktaydı. Bilindiği üzere endüstri döneminin ya da sanayi çağının yaşam üslubu standartlaşmaya dayanmakta ve sanatlar da bu dönemde toplumun dünyagörüşü ile yaşamanlayışını oluşturup biçimlendirmek görevini üstlenmekteydi. Rönesans'ta doğan *"bireysellik"* bilinci ile endüstri çağında uyanan *"toplumsallık"* bilinci 20. yüzyılda bir çatışmaya girdi; burada yeralan bazı değerler dönüşüme uğradı. Yaratıcı toplum ideali başageçti, yaratma özgürlüğü değerler dünyasının en üstünde yeraldı. Bu bağlamda 20. yüzyılın ütopyaların gerçekleştirilmeye çalışıldığı bir çağ olduğu da söylenebilir. Ancak teknik de bu arada kendisini dayatan bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bilim ile teknolojideki gelişmeler, zorunlu olarak sanatları da etkilemiş ve bunun sonucu olarak yaşamda görülen modernizme karşı sanatlarda da postmodernist genel bir tavır gelişmiştir. Postmodernizm bağlamı içinde elealabileceğimiz bu karşı akımların başında Dadacılık, Gösterim Sanatı *(Performance)*, Oluşturmalar *(Happenings)* ve Kavramsal Sanat gelmekte. *Fluxus* sanat akımını da etkileyen bu, bir tür karşı sanat akımlarını şimdi sırasıyla görelim.

Dada sanat hareketi 1916'da Zürih'te başlamış ve kısa zamanda bütün Avrupa ve ABD'ye yayılmıştı. 1923'te dağılan bu akım aslında bir sanat hareketi olmayıp ressam, yazar, tiyatrocu, sinemacı gibi çeşitli sanat çevrelerinden gelen insanların oluşturdukları bir gruptu. Başlangıçta I. Dünya Savaşı sonrası ortamının yarattığı kargaşa ve anarşinin yansıtıl-

ması olarak düşünülen Dada hareketi, 20. yüzyılın ikinci yarısında yeniden elealındığında bu kez anarşist bir sanat eylemi olarak görülmedi. Genelde yaşam sürecinin çeşitli biçimlerde yorumlanarak yansıtılması demek olan Dadacılık, herşeyi yıkmak isteyen yanıyla, endüstri çağının bir ürünü ve sonucuydu. Bilindiği üzere geçmişle hesaplaşma ve gelenekleri tasfiye etme, endüstri çağının çıkışnoktasıydı; Dadacılık ise bu dönemin bir tercümanı olarak bu temizlik hareketini halk kesimine indirgemeyi denemişti. Bunun yanında Dada hareketini bir bakıma savaş ortamının ve psikolojisinin yaratmış olduğu da ilerisürülebilir. Bu akım da burjuva sınıfına savaş açmış, burjuva değerlerinin yıkıcısı olmuş, toplumda bir tür anarşi çıkarmış ve kışkırtıcılık yapmıştı. Dadacılık hareketi, Bertolt Brecht'in ünlü *"yabancılaştırma etmen"*inden yararlanarak çevremizde olupbitenleri, alışkanlıklarımızdan sıyrılarak yeni bir gözle görmemizi ve değerlendirmemizi istiyordu. Sokak afişleri, ilanlar, bildiriler, karikatürler, fotomontaj, kabare, güldürü dergileri, gösteri ve yürüyüşler, manifestolar, dans ve müzik, bütün bu ögeler, Dadacıların *"yabancılaştırma etkisi"* uyandırabilecek olan ortamı yaratabilmek için başvurdukları araçlardı. Amaçları ise sarsılmaz sanılan burjuva değerlerini, sahte otoriteleri, ömrünü tamamlamış kurumları gülünç düşürerek halkın gözünü açmak ve böylece halkı bilinçlendirmekti. Bu nedenle de Dada akımının yıkıcılığından ne dil ne de sanatdalları kurtulabiliyordu. Bu dönemde *"büyük adam kültü"*, *"deha"*, *"üstün insan"* gibi burjuva toplumunun aşınmış kavramları bir yana atılıyor, Dadacılık böylece bu toplumda köksalmış olan *"değişmez"* kültür değerlerinin dokunulmazlığı inancını sarsarak yıkmak istiyordu. Bunun için de büyük sanatyapıtlarının fotoğrafları üzerinde oynanıyor ya da günlük gereksinimler için kullanılan eşyalar, ortamından koparılarak bunlara yeni bir anlam yüklenmek ve işlev verilmek suretiyle sanatyapıtıymış gibi ortaya atılıyordu. Dadacılar, hazır eşya üzerinde yaptıkları bu oynamalarla *"ready made"* (*hazır yapılmış*) diye adlandırdıkları ve günümüze değin gelen bir sanat türü geliştirdiler *(M.Duchamp, Schwitters, Man Ray)*. Artık yaratıcı sanatçı halkın önünde gösteri de yapmaya başlamış, *"sanatyapıtı-alımlayıcı"* klasik anlayışı yerini *"sanatyapıtı-sanatçı-alımlayıcı"* anlayışına bırakmıştır. Sanatçı araya girerek yapıtı ile alımlayıcı arasına katılmış ve bir rol üstlenmiştir. 1950'lerden sonra ortaya çıkan Yeni Dada akımı da ilk Dadacılık hareketiyle birçok bakımdan benzerlikler gösterir. Jasper Johns, Allan Kaprow ve Robert Rauschenberg gibi Amerikalı öncülerin yapıtları da daha önceki Dadacılarınkine benzer paradokslar ve anlam belirsizlikleriyle doludur; örnekle Rauschenberg'in uygulamaları, M.Duchamp ya da Kurt Schwitters'in yapıtlarını andırır. Jasper Johns

ile Rauschenberg bir yandan Pop Art'ın belirleyicisi olan günlük yaşama köksalmış bir figürasyona doğru yönelirken, öbür yandan da Soyut Dışavurumculuğun *(Abstract Expressionism)* hareketli yanını, büyük boyutlarını ve kalın boya tabakası uygulamalarını sürdürmüşlerdir.

Görüldüğü üzere Dada hareketi, Fütürizm, Kübizm veya Neoplastisizm gibi yeni bir biçem ya da tekniği değil, yalnızca bir *"anlayış"*ı dilegetirmekteydi; bu durum geleneksel toplum değerlerine karşı çıkan bir anlayıştı. Yeni bir sanat ahlakı *(etik)* ortaya koymayı deneyen Dadacılar bazen olumlu bazen ise olumsuz bir tavır takınmışlar, sanatın yadsınmasında da bazen köklü bir morali bazen de tümden ahlaka karşı *(amoral)* bir tutumu benimseyerek sergilemişlerdi. İki büyük savaşın toplumlar üzerinde estirdiği fırtınayı, deyiş yerindeyse, Dada hareketi de sanat dünyasında estirmekteydi. İşte bu nedenle Dadacılığa, *"fantastik sanat"* ya da *"antisanat"* da denmiştir. Dada akımı aslında yeni bir sanatçı imajının doğmasına da olanak sağlamıştı; bu yeni sanatçı, bütün bağların dışında ve sınırsız bir özgürlük ortamında yaşayan bireydi. Yapıpetmelerini yalnızca şu anda, eylemlerini sadece şimdide gerçekleştiren, tarihin ve uzlaşımların bütün sınırlandırmalarından kendisini kurtarmış bu sanatçı tipi, gerçeklikle yüzyüze gelerek onu kendi imgesine göre yeniden biçimlendirmekteydi. Dada hareketi, sanki bir özgürlük virüsüymüş gibi, başkaldıran, anarşist ve oldukça salgın bir virüs olarak kaynağını zihindeki enerjiden almaktaydı ve bu enerjiyi de yeni sanatçı kuşaklarına aktararak onlarda canlı tutmaya çalışmaktaydı. Kültürtarihine yaptığı bu katkıların yanında Dadacılık, daha sonra Neo-Dada, Pop Art, Op Art, Happenings ve Fluxus gibi sanat akımlarının doğmasına da yolaçmıştı. Bunun yanında Dadacılar ilk kez *"şans"ı, "rastlantı"yı* ve anlık oluşumları bir ilke olarak sanatyapıtlarının oluşturulmasında benimseyip kullandılar *(Sanatta Stokastisizm anlayışı)* ve daha sonra Gerçeküstücülerin *(Sürrealistlerin)* elealacakları Otomatizmi de yine ilk kez sanat yaratmalarında denediler. *Fluxus* akımının işte bu noktadan hareketle doğmuş olduğunu söyleyebiliriz. *Fluxus*'un etkisi altında kaldığı bir başka sanat akımı da *"Gösterim Sanatı"*dır *(Performance)*. 1960'lı yıllarda ABD, Avrupa ve Avustralya'da ortaya çıkan bu sanatdalı, bir topluluk önünde müzik, dans, şiir, tiyatro ve video ya da bütün bu ögelerin biraraya getirilmesiyle gerçekleştirilen tüm sanatsal etkinlikleri dilegetirir. Başlangıçta yalnızca kavramsal bir girişimle sınırlı olan ve tiyatro ile dans alanını pek kapsamayan bu etkinlik, daha sonra birkaç dakikadan birkaç güne kadar uzayan gösterimler biçiminde gerçekleşiyor ve yalnız bir kez yapılıyordu. Sanatyapıtının kalıcılığı ilkesine karşı çıkan bu yaklaşım böylece yeni bir sanat anlayışını da müjdelemiş oluyor-

du. Gilbert ile George'un kendilerini *"canlı heykeller"* diye nitelemeleri ve sergilerinde ya da Londra sokaklarında robot gibi ortalıkta dolaşmaları da yine aynı döneme rastlar. 1970'li yılların sonlarına doğru *"Performans Sanatı"* anlayış ve biçim değişimine uğradı. Küçük yaşlardan beri televizyonla beslenen sanatçılar, *"Kavramsal Sanat"*ın sıkı kuralcılığına ve popüler kültürü hor görmesine başkaldırarak *"Performans"*ı başka yönlere çektiler ve onu video ya da sinemayla yaydılar. Zaman zaman da yerleştirilmiş eşyaların (*Enstallasyon*) sergilendiği yerlerde dans, müzik, pantomim ya da tiyatronun birarada sunulduğu gösteriler düzenlediler.

Fluxus sanatıyla yakın bağları bulunan bir başka sanat akımı da *"Oluşturmalar"*dır (*Happenings*). 1960'larda Allan Kaprow'un New York'daki bir gösterisiyle doğan bu akım kısa zamanda yayıldı. Halkın da gösteriye katılmasını öngören, seyircilere tam bir özgürlük ve sanatsal yaratıcılık anı yaşatmayı amaçlayan bu sahne gösterisinde çeşitli ressam, müzisyen ve heykelcilerden oluşan sanatçılar birşeyler okuyor, pantomim yapıyor, resim çiziyor; keman, flüt ya da gitar çalıyorlar; bu arada seyirciler de mekânlar, salonlar arasında dolaşıyor ve davetin amacı olan *"Oluşturmalar"*a katılıyorlardı. Bütün bu farklı doğaçlamalar, emprovizasyonlar arasında bağkuracak olan da yalnızca izleyicilerdi. Gündelik ve sanatsal algılamaya yenilik ile yoğunluk kazandırmayı amaçlayan; sanatı, *"kültürün hayvanat bahçesi"*nden kurtarmaya çalışan *Happening* sanatçıları, gösterinin yaşamı yorumlamakla kalmamasını, onun gerçekliğine doğrudan katılmasını istiyorlardı. Kaprow'a göre Happening, *"Farklı zamanlarda ve yerlerde tamamlanan ya da algılanıp alımlanan bir tür eylem (action) kolajıdır; eylemin sanatçı açısından açık seçik hiçbir anlamı olamaz."* Bilindiği gibi renkli kâğıt ya da başka gereçleri parçalar halinde bir yüzeye yapıştırarak yapılan resme kolaj (*collage*) veya yapıştırma resim denmekte. *"Oluşturmalar"ı (Happenings),* resmi olarak tanımlayan hiçbir bildiri ya da program olmadığından bu etkinlik çok farklı biçimlerde gerçekleştirilebilmekte. *"Happening"* tabulara saldırır, bilinçdışına seslenerek ve herkesin katıldığı olaylar ve toplu düşler yaratarak, *"o anda oluşan canlı bir tablo"* biçiminde dünyayı dolaysız olarak yansıtmak ister. Dekorlarla kurulan bir sahnede tasarlanmış ya da emprovize olarak sahnelenen olaylardan meydana gelen *"Happening"*ler tiyatro salonlarında veya açık yerlerde sahneye konulabilmekte. *"Happening"*i tiyatrodan ayıran özellikler şunlardır: seyircinin sahneyle kaynaşması, anlık dürtülere öncelik tanınması, çevreye ve ortak estetik ortamın yaratılmasına önemverilmesi. *"Happening"*lerin dünyanın pekçok bölgesinde çok hızlı bir biçimde yayılmasının nedeni bu türün kendine özgü bir özendiriciliği olmasına bağlanabilir. *"Happening"*in

kökenleri fütüristlerin, dadacıların ve gerçeküstücülerin düzenledikleri halka açık gecelerde, Marcel Duchamp'a özgü, rastlantının egemen olduğu gösterilerde bulunabilir. Bu akımın önde gelen adlarından biri olan John Cage, çeşitli yerlerde verdiği konferanslarda sözkonusu Dada etkisini sıkça vurgulamıştır.

Fluxus'un etkilendiği bir diğer sanat akımı da *"Kavramsal Sanat"*tı. 1960-70 yılları arasında görülen bu sanat hareketi, düşüncenin nesneye baskın çıktığı, düşünceyi sanatyapıtının maddesel gerçekliğinden üstün tutan bir sanat anlayışından kaynaklanmaktaydı. Kavramsallığın bu baskın çıkışı o denli ileri bir noktaya kadar götürülüyordu ki yapıtın somut biçimde gerçekleştirilmesi bile gerekli olmayabiliyordu. 1960'lı yılların sonunda sanatın giderek artan ölçülerde ticari mala dönüşmesine ve özellikle de *Minimalizm*'le kendini gösteren dönemin aşırı *Formalizm*'ine karşı çifte bir tepkiden doğan *"Kavramsal Sanat"* akımını benimseyen sanatçılar, nesneler yaratmak yerine, doğrudan doğruya sanatın temelleri ve özü üstüne fikir üretmek amacıyla semiyotiğin *(Kosuth)*, popüler kültürün, matematik *(Bernard Venet)* ve felsefenin çeşitli özelliklerinden yararlanıp yola çıkarak, sanatı, kendi işlevinin sorgulanmasında kullandılar ve yeni bir bilgi aracı olarak gördüler. Böylece seyirci kendisini sanatçının yalın önerilerinin, düşünceleriyle ilgili kanıt ve belgelerinin karşısında buldu. Bu kanıt ve belgeler çoğu kez galerilerin duvarlarına yazılmış sözcüklerle sınırlı kalmaktaydı. Seyirci zaman zaman da düşünceyi gerçek anlamda harekete geçiren düzenlemelerle karşılaşıyordu. Buna karşın, düşüncelerin net bir biçimde ifadeedilmesi, görselleştirme ve resim mekânı bakımından sorunlara yolaçtı. Bunlara getirilen çeşitli çözümler soğuk ve *"arı" (basılı metinler, grafikler, büyütülmüş fotoğraflar vb)* olabildiği gibi, özellikle gereçlerin seçimi bakımından belli bir lirizmi de koruyabiliyordu. Biçimlerin aşırı derecede yalınlaştırılması, Kosuth ve Lawrence Weiner gibi Amerikalı sanatçılarda, estetiğin reddi, biçim kaygısından uzak bir sanat anlayışı ile kişisel bir sanat dilinden uzaklaşmayla sonuçlandı. Sanat kavramının irdelenmesine, sanatın tanımının yapılmasına ve sanatın öteki düşünce alanları içindeki yerinin saptanmasına önemverildi. Günümüzde *"Kavramsal Sanat"* teriminin anlamı son derece bulanıklaşmıştır ve neredeyse bütün sanat biçimlerini kapsamaktadır. *"Kavramsal Sanat"* anlayışını ortaya atarak hazır yapılmış *(ready made)* eşyalarla sanatyapıtı kavramını yeniden gündeme getiren kişi Marcel Duchamp olmuştur. Sanatın, hiçbir sanat mesleğinin etkinlikte bulunamayacağı salt fikirlere indirgenmesi ve özellikle maddilikten arındırılması büyük tartışmalara yolaçmıştır. Allan Kaprow, *"Kavramsal Sanat"*ı savunurken bazı eleştirmenler bu

akımın geçici bir moda olduğunu önesürmüşler; 1970'li yılların sonlarında resmin ve heykelin güçlü ve görkemli biçimde geridönüşü bu sanat akımının sonunu getirmiştir.

Yukarıda serimlemeye çalıştığım ön ve temel bilgilere ekolarak Fluxus sanat akımıyla ilişkisi bakımından minimalist müziğin öncüsü John Cage'in müzik anlayışına da değinmek isterim. Doğu felsefesinden *(Hint ve Çin)* ve Zen Budizminden etkilenen Cage, yorumcunun özgür yaratıcılığını, her yorumcunun bağımsız olduğunu ve herhangi bir müdahaleden önce birbirini karşılıklı dinlemenin zorunluluğunu savunarak bütün toplum düzeninin yeni baştan sanat aracılığıyla gözden geçirilmesi gerekliliğini vurgulamıştır. Resim sanatıyla da uğraşan Cage, geleneksel ve dogmatik müziğe karşıçıkarak besteleme anlayışını bütünüyle değiştirmiş, dinleyiciye büyük bir özgürlük tanıyarak onu alımlama ve yorumlamada serbest bırakmıştır. Rastlantı ve açık biçim müziğinin öncüsü olan Cage yeni bir *"müzikle düşünme"* yöntemi geliştirerek o güne değin gürültü sayılan ögeleri de müziğine kattı. En ünlü buluşu olan *"hazırlanmış piyano"* ile sanatçı, yalnız tınıyı ve akustik özellikleri değiştirerek değil, aynı zamanda ötümlülük, yani titreşimlilik sonucunun önceden kestirilemezliğini artırmak amacıyla piyano tellerinin arasına ya da başka yerlerine çeşitli cisimler yerleştirerek *"hazırladığı"* piyano için sonatlar, *enterlüd*ler ve *konserto*lar yazdı. Sanatçı daha sonra rastlantı düşüncesine, yeni bir sessizlik kavramına, ses kaynaklarına, sayıları ve özellikleri açıkça belirtilmemiş icracılara başvurarak ve müzik yapıtı kavramının kendisini yadsıyarak besteleme edimine belirlenmemişliği getirdi. Böylece rastlantısal bir süreç müziğinin öncülüğünü yapmış oldu; Cage'in amacı, dinleyicileri kulaklarını süzgeç gibi değil, huni gibi kullandırmaya özendirmek, bestecinin seçtiği seslerle yetinmeyip bulundukları ortamda ses adına ne varsa hepsini algılamalarını sağlamaktı. Müziğinde belirlenmemişlik ilkesini geliştirerek rastlantısallığı sağlamaya çalışan Cage, sonraki yapıtlarında başka iletişim araçları da kullanarak bu özgürlüğün sınırlarını genişletti. Cage'in müziğini postmodern sanatın bir örneği olarak gösterebiliriz.

Şimdi bu bilgilerin ışığında *Fluxus* sanat akımını daha yakından tanıyabiliriz. Latince kökenli bir sıfattan gelen *fluxus* sözcüğü akan, akışkan olan, akıp giden, geçici olan, sürekli değişen, belli bir özeni, düzeni ve özelliği olmayan, çözülüp dağılan anlamlarına gelmekte; sanatta ise geçici olanı, durup kalmayanı, sürekli akanı dilegetirmektedir. Teknik bir terim olarak da akışkan anlamında fizik, kimya ve matematik gibi bilimlerle mühendisliğin pekçok dalında kullanılmaktadır. Bir sanat

akımı olarak Fluxus, 1960'lı yıllarda Almanya'nın Wiesbaden kentinde Litvanya kökenli ABD'li sanatçı, grafik tasarımcısı ve mimar George Maciunas'ın öncülüğünde, onun yaratıcı düşünceleri ile projelerinin çerçevesinde kurulup gelişen uluslararası bir sanatçılar grubu içinde doğmuştur. *Fluxus* festivalleri özellikle Wiesbaden, Kopenhag, Paris, Düsseldorf gibi kentlerde yapılmış ve sonra da bu akımın karargâhı New York'a taşınmıştır. Bunun yanında bir *Fluxus* dergisi yayımlanmış ve bir *Fluxus* sergisi 1970 yılında Köln'de açılmıştır. Dada ve Neo-Dada sanat akımları gibi *Fluxus* da klasik sanat geleneğine şiddetle karşıçıkmış ve tüm sanatlarda profesyonalizmi özümleyen herşeye başkaldırmıştır. Aslında yukarıda adlarını andığım bütün bu akımlar sanatta bir yeniliği arayışın sonucu olarak ortaya çıkmışlar; gerek tasarım ve anlatım biçiminde, gerekse iç ve dış yapıda bir özgünlük ve yenilik arayışı içinde olmuşlardır. Artan nüfus ile sanatın sınırlı çevrelerden çıkarak yaygınlaşması talebi de sanatta profesyonelliğin ve elitizmin yıkılmasını, popülizmin ve gelipgeçiciliğin, yüzeyselliğin geniş bir kitleye yayılmasını dayatmaktaydı. *Fluxus* hareketinin etkinlikleri öncelikle, alımlayıcıdan katılımını talepeden ve çeşitli sanatları (*görsel, yazınsal, müziksel*) biraraya getiren *"Oluşturmalar" (Happenings)* ile bağlantılı ve içiçe olmuş; bunlara zaman zaman popüler eğlence ile vodvil de katılmıştır. 1960'lı yıllarda gelişen ve Happenings akımına sıkı sıkıya bağlı bulunan Fluxus sanat akımı, Terry Riley, La Monte Young ve John Cage gibi müzisyenlerin konserleriyle tanınmaya başlamış, çevre sorunları gibi problemli birçok değişik konularda gösteriler düzenlemiştir. Yaşamın gelipgeçiciliğini temele alan *Fluxus* akımının içinde bulunan sanatçılar, özellikle yapıtın günlük olaylara bağlı ve geçici niteliğine, sanat olayının üretilmesi ile tüketilmesinin eşzamanlılığına, alımlayıcı ile yaratıcı ya da izleyici ile sanatçı arasındaki ilişkinin ortadankaldırılıp yokedilmesine ve estetik değerleri yıkmak isteyen bir mizaha bağlandılar. Sanat ve yaşam arasındaki ayrımı yadsıyan G. Maciunas, Wolf Vostel, Joseph Beuys, Nam June Paik, George Brecht, Ben ve Robert Filliou gibi sanatçılardan bazıları siyasal eyleme geçerken, bazıları da salt araştırmaya yöneldiler.

Fluxus sanat akımını ilk kez G. Maciunas 1961'de New York'da A/G Galerisi'ndeki bir dizi konferans için bastırdığı davetiyeyle tanıttı. Almanya, Fransa ve ABD'de, ayrıca birçok Avrupa kentinde, Japonya ve Kaliforniya'da çeşitli etkinlikler çerçevesinde yayılan bu akım, yaratılışı ve yokoluşu, daha genel olarak da geçici olanı önplana çıkararak yaşamın akışına gönderme yapmaktaydı. Bu anlayış bize ilkçağın özgün filozoflarından Herakleitos'un düşüncelerini anımsatmakta. *"Herşey akıyor" (Panta rei)* diyen bu filozofa göre, aynı ırmağa iki kez giremeyiz;

çünkü ırmağın suları hep akıp gitmektedir. Evrende sürekli bir değişme, bir akış, bir yokolma ve meydanagelme vardır. Bütün bu değişme de Us'un *(Logos)* yönetiminde olur. Fluxus sanat hareketinin yandaşları bu düşünceleri yakından bilmeseler bile dolaylı olarak etkilenmiş olmaları mümkündür. Yukarıda sayılan adların dışında Ken Friedman, Dick Higgins, Ray Johnson, Alison Knowles, Jackson Maclow, Charlotte Moorman, Yoko Ono, Daniel Spoerri, Robert Watts, Benjamin Patterson, Toshi Ichiyanagi, Emmett William, Philip Corner gibi Maciunas'ın çevresinde toplanmış bazı adlar bu sanat hareketini belirleyici bir roloynamış olsalar da *Fluxus* sanat akımı hiçbir zaman bir grup, topluluk haline gelemedi. Bu akımın sanatçılarında, burjuva tutumunun şemalarını kırmak istemeleri nedeniyle, toplumsal kaygıların estetik düşüncelerden önce geldiğini söyleyebiliriz. İlk *Fluxus* sanat hareketleri olan sokak gösterileri, elektronik antimüzik konserleri, 60'lı yılların tipik anarşi ortamının saldırgan libidinal enerjisinin boşaltılması için uygun bir fırsat oluşturdu. Amacı popüler kültürü canlandırmak olmayan *Fluxus* akımı, sanatçılara, müzisyenlere, avangard şairlere yepyeni bir kültür yaratma olanakları sağlamak için yolakoyulmuştu. Çeşitli sanatsal eylemlerle *(action)*, kimi zaman da aynı dönemin Happening'leriyle benzerlikler gösteren *Fluxus* hareketlerinde birbirine hiç uymayan, tutarsız ama güldürü yönü çok güçlü anlatım biçimleri sergilendi. Bir *Fluxus* hareketi kesinlikle önceden kararlaştırılmış değildi; rastlantının çok büyük ölçüde payı vardı bu gösterilerde. Fluxus etkinlikleri yalnızca müzik ve tiyatro gösterileriyle sınırlı kalmamış, sözgelimi Ray Johnson, normal posta yoluyla kartpostal biçiminde kolajlar *(yapıştırmalar)* göndererek *"Mail Art"* ya da posta sanatının öncüsü olmuştu. Aynı sanatçılar film çekip yayıncılık da yapmışlardı. Ancak şu noktaya dikkat çekmek gerekir ki Fluxus akımını benimseyen bir sanatçı, aynı zamanda *Kavramsal Sanat, Happenings, Enstallasyon, Kinetik Sanat* gibi öteki sanatsal etkinliklerde de kendisini göstermekte, anlayışını farklı akımlar içinde sergileyebilmekteydi. Aynı sanatçı birkaç akımda birden yeralabilmekte, böylece kendini çeşitli biçimlerde ifadeetme olanağını bulabilmekteydi. Bunun yanında sanatçı, müzikçi ve şairleri biraraya getiren *Fluxus* akımının çekirdeğini, besteci John Cage'in (1912-1992), 1950'lerin sonunda New York'daki Yeni Sosyal Bilimler Okulu'nda verdiği deneysel kompozisyon derslerine katılan sanatçılar oluşturmaktaydı. Maciunas bu sanatçıları A/G adlı galeride biraraya getirerek bir dizi etkinlikte bulundu. 1960'ların başında Wiesbaden'a giden Maciunas, bu etkinliklerini Cage'in çevresindeki sanatçılardan bazılarıyla Fluxus adı altında önce bu kentte, sonra da Kopenhag, Düsseldorf ve Paris'te sürdürdü. Günü-

müzde bu sanat akımından pek bir iz kalmamış gibidir. Döneminin bir aynası olma görevini üstlenen, gereksinimlere ve özlemlere yanıtvermeye çalışan ve her sanat akımı gibi geçici olan Fluxus, görevini tamamlayarak sanat tarihindeki yerini almıştır. Bireysele karşı toplumsalı, duyguya karşı gerçekliği, geçmiş ya da gelecek yerine anı savunan Fluxus akımı, özel yeteneklere ve metalaşan sanat ürünlerine karşıçıkmıştır. Geleneksel anlamda sanat yapmak yerine dünyayı sıradan akışı içinde yaşamayı ve sanatı gündelik olaylar içinde yansıtmayı öngörmekteydi bu anlayış. Böylece katı bir sanatsal tutumdan uzakduran, sanat geleneğine ve sanatta uzmanlaşmaya karşı çıkan Fluxus akımı, günlük yaşamı önplana çıkararak sanat ile yaşam arasındaki ayrılığı ortadan kaldırmak istemişti. Değişende değişmeyenin elegeçirilmesi peşinde gitmeyi bir yana bırakan bu anlayış, gelipgeçiciliğin, kalıcı olmayışın, ölmeye yaşamanın yansıtılmasından başka birşey değildi. 20. yüzyılda insan ve toplum yaşamını kendine özgü yorumlarıyla aktarmaya çalışan pekçok sanat akımından biri olan Fluxus'u, ömrünün kısa olmasına karşın pekçok yandaşları bulunan ve çevresini bir süre de olsa kendi etkisi altına almış bir sanat akımı olarak değerlendirebiliriz. 20. yüzyılın ilkyarısında yaşanan iki büyük savaş sonrası Avrupa'yı terkeden sanatçıların önemli bir kısmı ABD'ye göçederek duygularını ve birikimlerini yansıtmak suretiyle farklı sanat akımlarının burada yeşermesine sebepoldular. Bütün bu çeşitli sanat akımları, gerçekte insanlık serüveninin dışavurumundan başka birşey değildir. Aslına bakılırsa tüm sanat formları gelecekte daha da yüksek düzeyde bütünleşme, sorumluluk ve yaygınlık kazanma biçiminde oluşacakmış gibi görünmekte.

Kaynaklar:

- *Concepts of Modern Art*, Der. Tony Richardson ve Nikos Stangos, Icon Editions, New York, 1984.
- *Sanatta Devrim*, Nazan ve Mazhar İpşiroğlu, Ada Yayınları, İstanbul, 1990.
- *Art in Society*, Ken Baynes, Art Council of Great Britain, Londra, 1981.
- *The Humanism of Art*, Vladislav Zimenko, Progress Publishers, Moskova, 1976.
- *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, YEM Yayınları, İstanbul, 1997.

Demokrasi Paradoksu ve Hoşgörü

Demokrasi paradoksu kavramı öncelikle, demokratik ilke ve değerlere sıkıca bağlılığının kişiyi sanki bazı çelişik inançları savunmak ya da davranışlara gözyummak durumunda bırakıyormuş gibi anlaşılmasından doğar. Demokrasiden örneğin yalnızca, yönetilenlerin çoğunluğu tarafından seçilen yönetimler anlaşılırsa, ortaya demokrasi paradoksu denen şey çıkar ki bu durumda çoğunluğun, azınlığa tahakkümü sözkonusu olabilir; özerk kurumlara ve toplumun örgütlenme özgürlüğüne inanmayan ve iş başına gelince bu tür kurumları genellikle çoğunluğuna dayanarak ortadan kaldırmaya yeltenen faşist, komünist ya da şeriatçı tutumu benimseyen bir partiyle karşılaşılabilir. Bu nedenle faşist, komünist ya da şeriatçı bir partinin çoğunluk eldeetmesine karşın başa geçmesini engellemek demokrasi ilkelerine aykırı hareketetmek anlamına gelse bile, onlar iktidar olduğunda kendileri demokrasiye sonvereceklerdir. İşte demokrasi paradoksu denen şey budur. Gerçek demokrasi toplumun bütün sınıflarının örgütlenebildiği, hak ve özgürlüklere sahip, azınlığın haklarının korunduğu çoğunluk yönetimidir. Öte yandan eğitimli insan ile eğitimsiz insanın, zengin ile fakirin, işçi ile sermayedarın oyları işlev bakımından aynı değerde olsalar da anlam bakımından böyle midir? Evet demokrasi bir tür çoğunluk yönetimidir; ama çoğunluğun oyunu alan bir parti ya da kişi, hükümetin başına geçip de icraata başladı mı, artık bütün ulusun hükümeti ya da bütün toplumun başbakanı olmak durumundadır. Bu bakımdan demokrasi, azınlık haklarının korunduğu ve taleplerinin yerine getirildiği bir rejimin adıdır da. Demokrasi değerlerine bağlı bir yönetim aslında birey haklarını, kişi özgürlüklerini ve sivil toplum örgütlerinin varlığını her zaman koruyan ve kollayan bir tutum içinde olmak zorundadır. Hukuksuz ve eğitimsiz demokrasi olmaz; adalet, toplumun düzen ve huzurunun temelidir. Kendisini yalnızca çoğunluk oylarıyla hüküme-

tetme alternatifine bağlamış olan bir anlayış, çözümsüz bir problem ve somut bir paradoksla karşı karşıya kalmış demektir. Demokrasiyi yoketmek için yine demokrasiyi bir araç olarak kullanma özgürlüğü hiçbir topluma tanınamaz. Sınırsız özgürlük sonunda özgürlüğün kendisini de ortadan kaldırır. Hukuk ve yasalar işte bunun için, özgürlüğün nereye kadar sınırlandırılabileceğine kararvermek için vardır. Bunları rahatça anlayıp uygulayabilmek için de radikal bir eğitim gerekir. Demokrasi, Aristoteles'e göre, hem üstünlük farklılıklarını gözetmeden eşitlik, hem de insanın hoşlandığı herşeyi yapmasına izinveren yanıyla özgürlük iddiasında bulunur. Bu iki iddia da insanın hiçbir zaman doğru dürüst yönetilemeyeceği anlamına gelir. Aristoteles, en demokratik önlemlerin, demokrasiyi en karakteristik biçiminde tesisedecek önlemler olduğunu sanmanın yanlış olduğunu da ilerisürer. Böyle bir yönetim için en uygun önlemler, onun, en uzun süre ayakta kalmasını sağlayacak olanlardır. Muhalefetin sesini kısmak, muhalif sınıfı ezmek değil, ama ona cömertçe davranmak en doğru bilgeliktir. Seçimlere katıldıkları için halka para ödeme, demokrasinin belirleyici özelliği olduğu halde, bilge demokrat, bunu yoksullaştırma noktasına getirmeyecektir; o, daha yoksul yurttaşları çiftliklere ve işe yerleştirme ve böylece de onların refahını ve kendilerine saygılarını artırmak için önlem almada yardımcı olacaktır. Demokratlar, iflah olmazcasına insanların aynı derecede özgür oldukları için mutlak olarak eşit olmalarının gerektiğini düşünürler. *(*Aristoteles, *Politika, VI. 1-5)*

Bunun yanında halkın yarısının seçime katılmadığı, yani demokrasinin özü olan ezici bir çoğunluğun oy kullanmadığı; geriye kalanın %50'sini yani toplam sayının %25'ini alan partinin büyük zafer kazandığı ve nüfusun %25'inin kalan %75'e hükmetmesi olgusuna çağdaş dünyada demokrasi diyebilir miyiz? Siyasetin, ekonominin elinde rehinolduğu günümüzde demokrasinin, antidemokratik çıkarlara uygungelen soluk, acınacak kertede yoksullaştırılmış bir kopyası egemen. Demokrasinin temelinde insana saygı ve seküler hukukun üstünlüğü yatar. Kimse, ne partiler ne de ulus iradesi, hukukun üstünde değildir. Çünkü hukukun üstünlüğü partiler ve ulusüstü evrensel bir kavramdır ve buna sahipolmak için belli düzeyde kültürel bir birikim gerekir. Hukukun üstünlüğü insanhaklarına dayanan, temel hak ve özgürlükleri sınırlamayan, düşünme ve örgütlenme serbestliğinden yana, çokkültürlü, çoğunlukçu değil ama çoğulcu, katılımcı, devletin ve partilerin birer hizmet kurumu olarak algılandığı, çağdaş bir yurttaşlık anlayışının benimsendiği, yargının bağımsız ve tarafsız olduğu, savunmanın özgür ve kutsal bir hak olarak kabuledildiği, yargıçların güvence içinde bulunduğu bir

toplumda varolabilir ancak. Hukukun üstünlüğüne dayanan hukuk devleti de toplumun bireyleri yanında devletin tüm organ ve görevlerinin de faaliyet, işlem ve eylemlerinin hukuk kurallarına ve anayasal ilkelere uyması, kendisini bu kurallara bağlı sayması demektir. Ancak itaat, biat ve cemaat kültüründen gelen kimselerin akla dayalı bu evrensel ilke ve kavramları yaşama geçirmeleri beklenemez. Yasalara uygun bir yaşam sürmenin önemi de burada ortaya çıkar. Yunan bilgesi Korinthos'lu Periandres, *"Yemeğin taze, yasaların eski olsun"* diyor. Bu da bize gösteriyor ki yasaların sık sık değiştirilmesi onlara olan güveni azaltır, insanları korku ve güvensizliğe sürükler; yasalar ne kadar uzun ömürlü ve kalıcı olurlarsa toplum da o kadar huzurlu olur. Yasalar bir bakıma toplumu sağlıklı yaşatma araçlarıdır. İhtiyaçlara cevapveren ve sürekliliği olan yasalar uygar bir toplumun teminatıdır. Aristoteles, *"İnsan mükemmel olduğu zaman hayvanların en iyisidir; ama yasadan ve adaletten ayrıldığı zaman hepsinin en kötüsüdür"* der. Demokrasi rejimi, kendisini yıkmak isteyenlerin, hukukun üstünlüğünü ve hukuk devleti ilkesini kabuletmeyenlerin, yasalara saygı göstermeyenlerin kendilerince meşru olan yollarla yönetimi elegeçirmelerine izinvermeli midir? Kendi varlığını ortadan kaldırmak için olanak sağlamak, kendisini yoketmek için fırsat vermek kendi içinde bir paradoks değil midir? Öyle yasalar vardır ki çoğunluk ne derse desin yanlış yapılmış, topluma uymuyor olabilir; Bertrand Russell'ın da dediği gibi, mantığa aykırı birşeyi milyonlarca kişi doğru diye söylese de o şey gene mantığa aykırıdır; tüm uzmanların aynı görüşte olmaları, hepsinin yanılmadıklarını göstermez. Hiçbir akılcı çözümlemeye ve ciddi gözleme dayanmayan fikir ve inançların bu yüzden toplum hayatından ayıklanmasına çaba gösterilmesi gerekir. B.Russell, kişinin duygularının bilgileriyle ters orantılı olduğunu söyler ve ekler: *"Ne kadar az bilirsek o kadar çok kızarız."*

Demokrasi, farklı düşünce ve özlemlerin buluştuğu ortakruhu simgeler; asgari müştereklerin gerçekleştiği ve ortakbilincin somutlaştığı bir toplum yönetimi biçimidir. Politikadan farklıdır, onun için de demokrasi ile siyaset arasında bir ayrım yapmak gerekir. Demokrasi hazır bir bilinç, bir normlar demeti ya da yasal düzenlemelerin içeriği veya onların aktarımı ile elde edilebilen birşey değildir. Demokrasi sürekli aranan ve ona doğru gidilen, bir başkası ile varolmanın ortaklığından doğan bir süreç, halkruhunun *(Volksgeist)* ve toplumbilincinin canlandığı bir ortakoluş dinamizmidir. Demokrasi, bir biçim, kurum, sosyal ve politik bir rejim olmaktan önce ortak bir ruh ve bilinçtir, bir sağduyu dizgesidir. Herşeyin alınıp satılabildiği meta düzeyine ve kişisel çıkar temelli ekonomik ilişkiler ağına indirgendiği ve herşeyin para ile

ölçülüp değerlendirildiği bir ortamın kapitalizm üzerinden demokrasi diye sunulması kabuledilemez. İşte bu yüzden günümüzde hiçbir yerde gerçek demokrasinin bulunduğunu söyleyemiyoruz. Demokrasi sürekli biçimde sorgulanmadıkça, eksikleri giderilip onarılmadıkça ve insana dayanan bir anlayışa kavuşturulmadıkça ideal yapısına ulaşamaz. Bu nedenle demokrasi her bakımdan yorumlanmalı, özü ve yapısı sorgulanmalı, içlemi ve kapsamı eleştiriden geçirilmeli ve hep yetkinleştirilmeye çalışılmalıdır. Çağımızda ne Amerikan tarzı paket demokrasi *(danışıklı dövüş!)*, ne Avrupa biçimi kendi kendisiyle çelişen bir demokrasi ne de bizimki gibi köksüz ve yoz bir demokrasi özlediğimiz gerçek demokrasiyi temsiledemiyor. ABD demokratik dolandırıcılığın klasikleşmiş bir örneğini vermekte. Kamuoyu, bir bakıma bilgiye dayanmayan kanı, sanı ve önyargılar toplamı demektir. Halkın gücü ve yönetimi anlamındaki demokrasi, insanlar sağduyularıyla birlikte ve bilinçli biçimde birbirleriyle dayanışma içinde oldukları ve önyargılarından arındıkları sürece herkesin gücü ve yönetimine dönüşebilir. Yoksa liberalizmin bir aldatmacası, emperyalizmin bir aracı, bizim gibi ülkeler için de halkın kandırılması demek olan demokrasi, gözden geçirilmedikçe ve üzerinde düşünülmedikçe beklentilerimiz gerçekleşemez. Hümanist temelli bir demokrasi, toplumcu ve bireyci, liberal ve devletçi, emekçi ve sermayeci tarafları biraraya getirmedikçe ideal özüne ve gerçek ruhuna kavuşamayacaktır. Belli sınıfların çıkarlarını gözeten, toplumu bir bütün olarak algılayamayan ve kendisinin ortak bir ruh ve bilinç olduğunu göremeyen bir demokrasi, bundan sonra da sadece sahte biçimsel, kurumsal, toplumsal ve siyasal bir rejim olarak kalmayı sürdürecektir. Demokrasi halkın ortakruhunu, müşterek öz ve yapısını kavradıkça kendi sağın anlamına da kavuşacaktır. Şu soru günümüzde önem taşıyor: Çağımızda uygulanan demokrasi, gerçekten insanlığın hakettiği, hepimizin layıkolduğu bir demokrasi midir ve üretilen nesnelerin hepsini aynı değerde gören ya da herşeyi paraya indirgeyip değerlendiren kapitalizmle bağdaşır mı? İnsanlar açgözlü oldukça ve bir türlü doymak bilmedikçe kapitalizmin yaşayacağı bir gerçek. Kapitalizmin bilhassa lobiler vasıtasıyla nasıl vahşi bir hal aldığını gördüğümüz zaman demokratik sistemin de iyi işlemediği ortaya çıkar. ABD'de ailelerin en zengin %1'i 1974'te milli gelirin %9'unu alırken, 2007'de bu oran %23,5'a yükselmişse ve hâlâ Cumhuriyetçi Parti vergilerin indirilmesini istiyorsa; Türkiye'de her gün artan dolar milyonerleri sayısı ile övünülüyorsa ve gelir dağılımındaki uçurum giderek büyüyorsa, demokrasinin işleyişinde bir hata var demektir. Gerçi bugün dünyamızda adı demokrasi olan çeşitli rejimler var; acaba bu farklı demokrasiler birlikte yürüyebilir mi?

Kapitalizm öyle amaçlar ortaya koyuyor ki bunlar aynı zamanda araç da olabiliyorlar; kapitalizmde her amaç, ya para ya da zenginliğe veya başka bir araca dönüşmekte. Bu nedenle demokrasi ile kapitalizm bağdaşabilir mi?

Gerçek demokrasi, hukukun ve yasaların, bireyin ve azınlığın varoluşsal haklarını gözönünde bulundurduğu yerde vardır ve çoğunluğun sınırsız özgürlüğü demek değildir. Ulusal irade ile ulusal çıkarlar her zaman örtüşmeyebilir; bunu Kurtuluş Savaşı yıllarında gördük. Sadece oy çokluğu, genel seçim ve kamu oylaması gibi mekanizmalar demokrasi için yeterli değildir. Evet demokrasi, egemenliğin yurttaşların hepsine aitolması gereken siyasi bir öğretinin adıdır. Çoğunlukla Cumhuriyet rejiminde yurttaşlar bu siyasi organizasyon aracılığıyla egemenliği kimin kullanacağına kararverirler. Demokrasi herşeyden önce yurttaşların eşitliğine ve özgürlüğüne duyulan saygıya dayanır. Antik Yunan'da klasik diyebileceğimiz doğrudan demokrasi, Roma İmparatorluğu döneminde Cumhuriyetçi demokrasiye dönüşmüştür; günümüzde ise temsili demokrasi uygulanmaktadır. Parlamentoya veya başkanlık sistemine dayalı demokrasiler olabileceği gibi sosyalist bir demokrasi veya demokratik bir sosyalizm de olabilir ki böyle bir rejimi çağımıza en uygun siyasi rejim olarak görüyorum. Çünkü sınırsız serbestliğin toplumları yıkıma götüreceği, üretimde ve tüketimde planlamanın önemi, bireysel girişim ile rekabetin ve serbest piyasanın önünün tıkanmadan sınırlandırılmasının yararı, çevrenin korunmasının geleceğimiz için önemi gün gibi aşikâr. Hegel'in de dediği gibi, *"Gerçek özgürlük, sınırlarını, yani olanaklarını bilmektir."* Tarih bize pekçok siyasi rejimler yaşandığını gösterdi, bunlar arasında sayabileceğimiz plutokratizm, oligarşizm, aristokratizm, otokratizm, monarşizm, faşizm, komünizm gibi totalitarist rejimlerin hiçbiri halkın gücünü ve egemenliğini yansıtmayı amaçlayan demokrasi *(demos + kratos)* gibi olamamışlardır; işte bu süreç içinde geldiğimiz nokta parlamenter demokrasidir. Gerçek demokrasi, tüm demokratik kurumların, sivil toplum örgütlerinin yeraldığı demokrasidir; böyle bir rejimde herşeyin daha iyi işleyebilmesi için her yurttaşın elini taşın altına sokması; gücünü, emeğini ve birikimini ortaya koyması gerekir. Çağımızda kendisini gözden geçirebilen *(revizyonist)*, yenileyebilen, kusurlarını giderebilen tek siyasal rejim olarak benimsenen demokrasi, bütün öteki rejimlerden daha az kötü, bu yüzden de ehven-i şer bir rejim gibi görünmekte. Hukuka ve bağımsız yargıya dayanmayan demokrasi yozlaştırılmaya müsaittir ve sürdürülemez. Bilgi düzeyi ile demokrasi düzeyi her zaman koşut olmuş; cehaletin ve yoksulluğun bulunduğu yerlerde sağlıklı bir demokrasi yerleşememiş-

tir. Yüksek düzeyde ve nitelikli bir demokratik yaşam için bu nedenle eğitim ve kültür vazgeçilemez ögelerdendir. Tabii bu da hiç bir zaman gerçekleşemeyecek ideal bir durum izlenimi vermekte.

Batı dünyasında uzun bir zaman diliminde gerçekleşen *"Aydınlanma Hareketi"*, Avrupa'da *"Rönesans"* ile *"Reform"* kültür devrimlerinden sonra tarih sahnesine girebildi. Laiklik ancak bu süreç içinde tam anlamıyla toplumda ve devlette benimsendikten sonra demokrasi bir yaşam biçimine dönüştü. Demokrasinin eğitimle çok sıkı bir ilişkisi olduğu ve maddi refahın da eğitimle paralellik gösterdiği görüldü. Ekonomik üstünlüğün kültürel zenginlikle beslenmedikçe etkili olamadığı saptandı. Ülkemizde böyle uzun bir demokrasi süreci yaşanmadı; sanayi devrimi gerçekleşmeden, toplumsal yapı değişmeden ve düşünce evriminde Aydınlanma eğitiminden geçmeden Mustafa Kemal'in Cumhuriyet devrimiyle çağı yakaladık. Aslında bu Cumhuriyete geçiş bir modernleşme projesiydi. İslam dünyasında gerçek Reform hareketi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla yaşanmış oldu. Egemenlik kaynağını dinden ya da Tanrı'dan değil, ulus ya da halktan aldı; böyle bir anlayışın Müslüman bir toplum için öne geçmesi, *"Reform"* hareketini de kapsayan ve onu aşarak *"Aydınlanma"*yı da içeren bir dönüşümün gerçekleştirilmesi sayesinde oldu. Avrupa'da Luther ile Calvin gibi dinadamlarının dinden hareketle başlattıkları *"Dinde Refom" (Reformation)* hareketini Mustafa Kemal, radikal bir siyasetten hareketle gerçekleştirdi. Cumhuriyet'in ilanına ekolarak Hilafet'in kaldırılması, öğretimin laik temellerde birleştirilmesi, yurttaşlar yasasının yürürlüğe girmesi gibi ek devrimlerle bu dinde Reform hareketini; dil ve tarih bilincinde, toplum yaşamının pekçok alanında yaptığı devrimlerle de *"Aydınlanma"* bilincini pekiştirdi. Cumhuriyet'in ilanı ve onu izleyen devrimlerle Müslüman bir toplumda ilk kez şeriat kuralları terkedildi, siyaset ve kamu alanı dinin egemenliğinin dışına çıkarıldı. Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin gerçekleştirdiği devrim yasalarıyla Batı dünyasının yaşadığı *"Rönesans"*, *"Reform"* ve *"Aydınlanma"* hareketleri böylece kısa sürede hayata geçirilmeye çalışıldı.

Ne var ki bizler bu devrimlerin 20. yüzyıldaki önem ve anlamını yeterince kavrayamadık ve gereğince de değerlendiremedik. Altıyüz yıl boyunca bir hanedanlığın teokratik ve mutlak monarşik yönetimi bu imparatorlukta yaşayan halkların beynini neredeyse uyuşturdu. İnsanlar özgürlük bilincinden, kişilik haklarından yoksunolarak bir ailenin babadan oğula sürdürdüğü sadece kan bağıyla bağlı tek bir yöneticinin duygu ve iradesine bağlı kaldılar. Bilimsel araştırmalar ve felsefe etkin-

liği, dinadamları tarafından engellendi, matbaa ülkeye çok geç sokuldu; insanların eğitim ve öğretimi bütünüyle ihmaledildi. Herşey dine ve onun yorumlarına endekslendi. Son üçyüz yıl tam bir karanlık *(obskürantizm)* içinde geçti. Doğal olarak bu derin uykudan uyanmak ya da uyuşukluktan kurtulmak pek çabuk mümkün olmadı. Hâlâ o dönemlerin olumsuz izleri ve kötü etkileri sürmekte. Osmanlı döneminde sıkça görülen rüşvet, intisap (*birinin adamı olma*), bürokrasideki yozlaşma, dinin çıkarlara araç edilmesi, devlet kurumlarındaki yolsuzluklar, sanat, bilim ve felsefenin kitlelere ulaştırılıp sevdirilememesi gibi olumsuzluklar Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da ortadan kaldırılamadı. Bugün ülke ekonomisinin içinde bulunduğu *"dalgalanmalar"*, büyük ölçüde demokrasi bilincinin eksikliğinden doğmakta; çıkış yollarının aranmasında yetersiz kalınması da bilim ve bürokrasiyle işbirliği içine giremeyen, etkili ve kalıcı kararlar alamayan siyasetadamlarından kaynaklanmaktadır. Günümüzde siyasetçi, halka yabancılaşmış bürokrasi ile o bürokrasiden çok şey bekleyen halk arasında sıkışmış kalmış durumdadır. Türkiye'de demokrasinin hâlâ eksik olan tarafı, siyasetçilerin, sadece kendi yandaşlarının değil, herkesin çıkarlarını düşünme olgunluğuna varamamış olmalarıdır. Bir toplumda değişim ve ilerleme aslında bazı ilke ve değerlerin hiç değişmeyeceğinin bilincinde olarak gerçekleşebilir. Değişim aracı günümüzde artık para değil bilgidir. Ancak bilgi çağına geçildiğinde de dürüstlük ve doğruluk, dayanışma ve yardımlaşma, çalışkanlık ve yaratıcılık, katılımcılık ve paylaşımcılık gibi erdemler yine de varolacaklardır. Emeğin ve üretimin en üstün değer olduğu unutulmamalıdır. Kitle iletişim teknolojileri ya da medya, edilgin bir izleyici kesimi yaratmakta, iletişim arttıkça insanlar birbirlerinden uzaklaşmakta. Demokrasinin olmazsa olmazlarından olan özgürce düşünüp tartışmak ve sorgulamak yerine insanlar duygu ve tutkularıyla yargıya varmakta. Televizyon ve bilgisayar kitap okumanın önüne geçmiş, insanları düşünme ve yapıcı tartışmadan uzaklaştırmıştır. Oysa düşünmek, sormayı ve bulmayı getirir; düşünme olmadan ilerleme olmaz. Sorgulamak, gerçeğe ulaşmanın en emin yoludur. Bütün bunlar ve daha başkaları da demokrasinin vazgeçilmezleridir. Çünkü demokrasi, en güç koşullarda bile haklarını savunmasını bilen, bu uğurda herşeyi gözealabilen ve korkuyu yenebilen yurttaşların çabalarıyla kurulabilir ancak. Gerçek çağdaşlaşma da bu yolda ilerlemeyle doğru orantılıdır.

Gerçek demokrasi, emeğin en büyük değer olarak görüldüğü, toplumun her kesiminin hak ve özgürlüklerinin korunduğu, herkesin isteğinin kısmen de olsa yerine getirildiği, genele mutluluk vaadeden bir yönetim biçimi olarak algılanır. Oysa bu ne kadar olanaklıdır? Demokrasi,

aslında mükemmel olmayan ama mükemmeli arayan bir rejimin adıdır. Demokrasi herkese özgürlük ve mutluluk vaadederken, komünizm, yeryüzünde cenneti yaratma hayalini kurar. Her ikisi de geleceğe dönük bir toplumsal-siyasal ideal, içinde paradokslar barındıran bir hayaldir. Gerçekleşen pekçok şey bir zamanlar sadece hayal değil miydi? Tüm demokratik olmayan yönetim biçimleri açık veya örtük olarak teokratiktir. Oysa gerçek demokrasi bireylerin varoluşsal değerlerini yüzeye çıkarmak ve yaşama sokmak durumundadır. Ortakvaroluş, özdeşleyim (*Einfühlung; Empaty*), karşı düşünceye saygı, ortak gelecek duygusu ya da bilinci demokrasinin olmazsa olmazlarındandır. Kapitalizm, değiştokuş ekonomisi, yasalardaki haklar düzenlemesi, demokrasi içinde yaşandığı anlamına gelmez. Demokrasi, ekonomik oyunun ya da siyasetin bir parçası değildir; onun daha mükemmeli bulmak için hep araştırma içinde olması gerekir; çünkü o sürekli bir arayıştır. Demokrasiyi her zaman yenilemeye çalışmak, bireyleşmenin ve özgürleşmenin içinde onu sürekli tazelemek sözkonusudur. Bir toplumda demokratikleşme ile barış ortamı arasında yoğun bir etkileşim, sıkı bir karşılıklı bağlılık vardır. Demokrasi ile barış ortamı birbirlerini şart koşar; bir ülkede demokrasinin düzeyi ne kadar yüksekse, barış ortamının düzeyi de o kadar yüksektir. Barış olmadan demokrasiden, demokrasi olmadan da barıştan sözedemeyiz; bir toplumun gönenci bu iki temel kavramın varlığına bağlıdır. Cumhuriyetimizin temeli teokrasiden demokrasiye geçiş sürecinde atılmıştır; bu nedenle de ilk yıllarda eğitime, bilim ve sanatlara büyük önemverilmiş; çağdaşlığın temelinde bu değerlerin bulunduğu sıkça vurgulanmıştır. Devlet kurumlarının *(eğitim, sağlık, adalet -yargı erki-, güvenlik -polis, asker*) yansız, siyasetin dışında kalmalarına özen gösterilmiş; bunların kalıcı, hükumetlerin ise geçici oldukları hep anımsatılmıştır. Ancak halkın kendi iradesinin üstünlüğünün ayırdında olması bir bilinçlenme işidir ve bu bilincin kazanılması da önce eğitime, kültüre ve morale bağlıdır. Halkın her zaman direncini koruyabilen ve kendine güvenini yitirmeyen bir ruh durumuna sahipolması gerekir ki bu da sağduyu ve bilgiye dayanır, tıpkı Kurtuluş Savaşımızda olduğu gibi. Türkler tarihte pekçok devlet kurmuşlar ve devleti sürdürmenin önemini her zaman dilegetirmişlerdir. *"Ya devlet başa, ya kuzgun leşe", "Baba malından ne fayda, başta devlet olmasa" (Dede Korkut Kitabı-Giriş)* gibi özlü sözler bunu gösterir. Devlet başa, gelip giden hükümetler ise şapkaya benzetilmiş ve *"Mahkeme kadıya mülk değildir"* denilmiştir halk arasında.

Çağdaşlığa birbirinden bağımsız üç paralel yoldan gidilebilir; bunlar ekonomi, siyaset ve kültürdür. Ekonomi, önce ekmek, sonra refah ve gü-

venlik demektir. Siyaset ise bizi laiklik, demokrasi ve sosyal hukuk devleti ile buluşturur. Kültür, insanları daha bilgili ve özgür kılar, onların kendilerini her bakımdan geliştirmelerini sağlar. Bu nedenle Atatürk, *"Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür"* demiştir. Devrimci ulusalcılık ve çağdaşlık anlamına gelen Kemalizm ya da Atatürkçülük, bazı Asya ve Afrika ülkelerini sömürüye karşı bağımsızlık savaşları vermeye yöneltmiş; bu bağlamda Üçüncü Dünya ülkelerinin ulusal kurtuluş hareketlerinin anlamını ilk kavrayan Lenin, bir siyaset teorisyeni olarak, ulusal kurtuluşun şovence duygular değil, radikal demokrasi sorunu olduğunu savunmuştur. Ancak demokrasiye ilişkin bütün başarılar, kapalı rejimlerde değil, açık rejimlerde görülebilir; çokseslilige ve çokgörüşlülüğe yerveren siyasi partilerde gerçekleştirilebilir. Güncel bir tanımlamayla demokrasi, aslında partilerin veya hükümetlerin hilesiz hurdasız, entrikasız ve güdümsüz gelip gittikleri kötünün iyisi bir rejimin adıdır. Çünkü bu rejimde her zaman çelişkilere düşmek mümkündür. Burada dış ve iç hiçbir baskının sözkonusu olmaması gerekir. Bir siyasi rejimin, adalet, meşruiyet ve özgürlük temeline dayanmadıkça demokratik olduğunu söyleyemeyiz. Ancak her sistemin öncelikle insana dayandığını, insanı temel ve hedef aldığını unutmamak gerekir. Demokratik bir toplumda, siyaset ekonominin yerini alamayacağı gibi, din de, ne bilim ve felsefenin ne de siyaset ve ekonominin yerini alabilir. Öte yandan ülke çıkarları kişisel çıkarlardan önce değil, onunla birlikte gelmeli; her iki çıkar da birbirini engellemeden gerçekleştirilmelidir. Demokratik yönetimin özü, halkın iradesini devletin idaresine egemen kılmak olmalıdır. Doğal olarak burada halkın çoğunluğunun iyi yetişmiş, iyi eğitim almış, refah içinde ve düzeyli kişilerden oluştuğunu varsaymaktayız. Demokrasi sadece parti ve parlamentolara emanet edilemeyecek kadar çok değerlidir. Demokrasi, yerel ve popüler olmalı; sivil toplumun bütün kurumlarını kapsamalıdır. Hem iktisadi hem de siyasi yaşama uzanmalı; siyasi seçkinlere bırakılan birşey değil, gerçek özyönetim anlamına gelmelidir. Halis devlet, azınlığın çoğunluğu yönettiği değil, yurttaşların kendi kendilerini yönettiği devlettir. Seçilenler ile atananların birlikte yönettiği devlet demokratiktir. Böyle bir devlette, ne çoğunluk azınlığa ne de azınlık çoğunluğa tahakküm edebilir. Günümüzün parlamenter demokrasisi, halk egemenliğinin soluk yansımasından başka birşey değildir. Gerçek demokrasi, devlet ile toplum, siyaset ile günlük yaşam arasındaki uçurum giderildiğinde; devlet, toplum ve siyasetin, günlük yaşam içinde eritildiklerinde ortaya çıkacaktır. Devlet, sivil toplumdan çıkmıştır; sivil toplum devletten değil; buna karşın devlet, sivil toplum üzerine gelip bir güzel kurulmuştur. İşte bu aşırılığı, ılımlılığa dönüş-

türmek gerekir. İdeal demokrasi, bu devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen halkın gerçek yönetim biçimidir. Unutmayalım, bir kişinin ılımlılığı, diğerinin aşırılığıdır. Tam da bu noktada demokratik hoşgörünün sınırının ne olacağı sorusu ortaya atılabilir. Özgürlüğün olduğu yerde sözüedilebilen demokrasi, insanhaklarıyla birlikte vardır. Aslında eğitim ve öğretimle yakından ilişkili olan demokrasi bir yaşama biçimidir de. Eğitimden nasibini almamış, kültür alanında bir yerlere gelmemiş bir toplumda demokrasinin sağlıklı işlemesinden sözedemeyiz. Demokrasinin bulunmadığı yerde laiklik olabilir *(Rusya ve Cumhuriyetleri, Çin)*; ama laikliğin olmadığı yerde demokrasi de yoktur *(Suudi Arabistan, İran, Körfez ülkeleri)*. Bununla birlikte sorumluluk bilinciyle eşanlamlıdır demokrasi; insanın, kendisine, toplumuna ve insanlığa karşı sorumluluğunun. Öte yandan demokratik hoşgörü, bireyin disiplinsizliğini, başıboşluğunu, her istediğini yapmasını ve kural tanımazlığını hoşgörmek demek değildir. Demokrasinin temeli hesapsorma ve hesapverme ilkesine dayanır; toplum bireylerinde hesapsorma ve yöneticilerinde hesapverme anlayışı gelişmemişse, yetenekliler elenmiş yeteneksizler başa geçmişse, eleştiri mekanizması yapıcı olarak işletilemiyorsa, eğitime yeterince yerverilmemişse, demokrasinin eksiksiz gerçekleştirildiğini söyleyemeyiz. Demokrasi, duyarlı, uyanık ve tepki veren insanlardan oluşmuş bir toplumda olanaklıdır ancak; böyle bir demokraside yatırımlar dengeli biçimde ve paylaşımlar hakça yapılır, halkın devlete güveni tamdır ve toplum içindeki eşitlik kavramı zedelenmemiştir. Demokrasi için ideal tek tip bir model öneremiyoruz, bir ülkede geçerli bir sistemin başka ülkeler için de mutlaka geçerli olacağı savunulamaz; her ülke kendi kültür, gelenek ve göreneğine, bilgi ve birikim düzeyine uygun bir model geliştirebilir. Burada asılolan, çoğunluğun azınlığa tahakküm etmemesi, bireylerin özgürce düşünüp davranmaları ve gelişmelerine hiçbir engel konulmamasıdır.

Bir kültür ve eğitim sorunu olan demokrasi hoşgörüyle çok yakın bir bağlantı içindedir. Ancak demokrasiye hoşgörü göstermeyen, onu kullanıp da yönetim erkini elegeçirince demokrasiyi ortadan kaldıracak olanlara hoşgörüyle yaklaşılabilir mi? Her hoşgörünün de bir sınırının olduğu unutulmamalıdır. Hoşgörüyü, eline olanak geçtiği anda yokedecek olan bir anlayışa hoşgörü gösterebilir miyiz? Tarihte karşılaşılan bütün teokratik ve totaliter rejimler hoşgörüyü boğmuşlardır. Tolerans, kendisinin katılmadığı ya da kendi anlayışına karşıolan düşünceye de katlanabilme becerisidir. Bireysel düzeyde özümsenememiş, bir yaşam biçimine dönüştürülememiş, insanın mutluluğunu amaçlamayan bir siyasal düzenin demokratikleşmeyle ilgisi yoktur. Çünkü demokratik-

leşme yukarıdan aşağıya değil, aşağıdan yukarıya doğru gerçekleştirilebilirse başarılı olabilir. Serbest tartışma ortamından yoksunluk, özgürce düşünememe ve ifade edememe, eleştiriden uzaklaşma demokrasinin doğasına tersdüşer. Buna karşılık asgari müştereklerde buluşan, parlamentoda uzlaşma sağlayan partilerin ya da örgütlenip kamuoyu baskı gurupları oluşturan sivil toplum kurumlarının yaptıkları demokrasinin doğasına uygunolur. Demokrasi bütün resmi toplum kurumlarının *(sendikalar, partiler, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları, ordu)* hiçbir ayrım yapılmaksızın biraraya gelip işbirliği ve diyalog içinde bulunmalarıyla işletilebilir ancak. Bunun yanında demokrasi yalnız eşitler arasında *–her bakımdan–* uygulanması durumunda toplumu ileriye taşıyabilir. Bir cahiller ve yoksullar demokrasisi sonunda kaçınılmaz olarak demokrasiyi tahripedecektir. Özeleştiri gibi toplumeleştirisi de demokrasiyi canlandırır. Hoşgörüsüzlük, farklı fikirlere tahammülsüzlük yalnız demokrasiyi değil, bilim ve felsefe çalışmalarını da özürlü hale getirir. Bilimsel tartışma, özgür sorgulama ve irdeleme için gerekli ortakaklı ya da sağduyuyu *(ortakduyu ya da genelkanıyı)* üretebilmek eğitimin işidir; her açıdan sağlanan gerçek eğitim ise zenginlik demektir. Dinsel ortakkanı, değişmez kabuledildiğinden tartışılamayacağı ve sorgulanamayacağı için dogma halini alır; siyasal söylem de bu yolu izlerse aynı sonuca ulaşır. Bu iki ortakkanının öğrenilmesi ve öğretilmesi kolaydır; oysa her an değişen bilimsel ve düşünsel kanı tartışmaya açıktır ve öğrenilmesi için zorlu bir çaba ve uzun bir zaman gerekir.

15. yüzyıl Avrupa'sında bir yandan Rönesans yaşanırken öbür yandan sömürgecilik başladı. Sömürgecilikle insanoğlunun bencilliğinin, yağmacılığının ve ilkelliğinin değişik biçimler altında sürüpgitmesi 20. yüzyılda kapitalizmin egemenliğine dönüştü. Salt kârı düşünen ve mutlak hâkim olmak isteyen kapitalizmin en önemli ayrıcalığı aslında serbest piyasa ekonomisi değildi. Dünya ticaretinin ve para akışının ABD ve Avrupa tarafından kontrol altında tutulmasıydı. Özgür pazar söylemi çağımızda uydurma bir kılıftır ve piyasada üretimgücü fazla olan sanayi ülkeleri lehine çalışmaktadır. Bu nedenle piyasaları elegeçirmek için devletler ve uluslararası kuruluşlar her türlü dalavereye başvurmakta. Aslında piyasanın serbestliği bir yalan, göstermelik bir tutum. Bütün liberal parlamentolarda devletin yasalar çıkarıp kapitalizm yandaşlarına avantajlar sağlaması her gün karşılaştığımız bir ortaoyunu. Batı kapitalizmi bu oyunu sürdürebilmek için her ülkede ortağı olan yerel işbirlikçilere sahip. Batı, finansal ve ekonomik egemenliğini bu işbirlikçilere kârdan pay ayırarak yürütmekte. Bugüne değin Suudi ve Körfez sultanlarının, Mübareklerin, Kaddafilerin, Latin Amerika'daki diktatör-

lerin yaşamaları başka türlü nasıl mümkün olabilirdi? Kapitalist sistemin üyeleri olan ülkelerde demokrasi değil, kârlı ticaret, yani sömürüye dayanan finans-kapital önemlidir. Onun için demokratik ve liberal Batı, kendi işine gelen ve çıkarına göre davranan diktatörler, otokrat idareciler, zorbalar, kapitalist rejimler, kapitalist işçevreleri, kapitalist patronlarla çok iyi geçinirler. Batı bütün dünyanın despotlarıyla, çıkarına aykırı gelmedikçe, uyuşmakta bir sakınca görmez. ABD, İngiltere ve Avrupa bu dönüşüme uğrayarak yozlaşmış kapitalizmin, liberalizm ve demokrasi gibi eskimiş kavramları kullanmakta devamederek, global sömürgeciliğini sürdürmektedirler. Gidişat bu yüzden pek içaçıcı görünmemekte. Acaba sosyalleştirilmiş, emeği ve sermayeyi dengeleyen bir kapitalizmi kurmak zengin ülkelerin işine gelir mi? Sosyal bir piyasaya dayanan, üretimi ve tüketimi dengeli yürüten, kârı amaç değil araç olarak gören, zengin ile fakir arasındaki uçurumu kapatmayı hedefleyen, hammadde açısından dünyanın geleceğini de gözeten, kamusal bir piyasa yaratmak mümkün mü? Bu hedeflere sahte olmayan, paradokslara yervermeyen bir demokrasi ile ulaşılabilir kanımca. Evrensel, genelgeçer ilkelere dayanan, temel etik kurallarla beslenen, emeğin ve işçinin hakkını teslimeden, yoksulluğun nedenlerini araştıran, dünyada adil ve dengeli bir düzeni tesisetmeye çalışan bir demokrasi anlayışı ancak ulusları rahata kavuşturabilir. Birey ve toplumu birarada gözeten, zenginle fakirin arasını kapamaya çalışan, herkese çalışma ve kazanma olanağı sağlayan, nüfusu kontrol altında tutabilen bir demokrasi uygulaması dünyamızın sorunlarını azaltabilir.

Toplumun en güçlü hizmet aracı ve baskı aygıtı devlet olduğuna göre, bu aygıtı ister beğenelim isterse beğenmeyelim, daima birileri kullanacak, kendi isteklerinin gerçekleştirilmesinde bir araç olarak kullanacaklardır. Bu gerçeğe gözünü yuman toplumsal güçler, kendi durumlarını düzeltmek için kullanabilecekleri en büyük olanağı elden kaçırmış olurlar. Üretim araçlarının toplumun yararına kullanılması da devletin ilk görevleri arasındadır. Toplumsal mülkiyet, devlet mülkiyetinden ya da başka bir mülkiyet biçiminden ayrı bir kavram olmayıp, üretim araçlarının tüm toplum yararına kullanımını anlatan bir kavramdır. Finans-kapital sisteminin çelişkilerine sonvermek isteniyorsa eğer, o zaman üretim araçlarının özel mülkiyetine de bir sınır getirilmesi gerekecektir. Emeğin yeri, sermayenin yanıbaşı olacaktır. Devlet mülkiyeti, toplumun bütün sınıflarının kurtuluşu için hâlâ bir güvence olup, demokratik işleyişle kaynaştırılması gerekir. Devlet mülkiyeti, toplumsal mülkiyete doğru yükselen merdivende yalnızca bir basamak olarak görülmeli; gerekli ama yeterli olmadığı anlaşılmalıdır.

Vahşi kapitalizmin uysallaştırılması özlemi hep bir başka bahara kalsa da, vahşi hayvanlara özgü yaşam için rekabet *(strugle for life)* ile serbest piyasa anlayışı pekâlâ sınırlandırılıp dengelenebilir. Birey, özgürlükler ile toplum gereksinimleri arasında kurulacak hassas denge, işte bu devlet mülkiyeti ile toplumsal mülkiyetin denkleştirilebilmesine bağlı olacaktır. Gelişmeci devlet anlayışı günümüzde bilim ile teknolojiye gelip dayanmıştır. Gelişmeci devlet artık üretim olanaklarını geliştirmenin bir programlayıcısı ve denetleyicisi olmak durumundadır; özel kesim ve bireyler ise bu projenin yürütücüleridir. İşte bunun için iyi işleyen bir demokrasinin varlığı her zamandan daha çok önem kazanmıştır. Öte yandan bu bağlamda Türkiye'nin temel sorunu, üretim araçlarını ve sermayeyi üretime dönüştürememesidir; oysa üretim araçları ve para sermayesinin yatırıma ve üretime dönüştürülmesi yaşamsal bir öneme sahiptir ve bu sorun ancak ulusal demokratik düzenlemelerle çözüme kavuşturulabilir. Devletin bütün malvarlığını özelleştirerek ulusun kalkınabileceğini ve refahını gerçekleştirebileceğini sanmak sadece bir hayaldir. Borçlu bir toplum kalkınmasını ve gelişimini sağlayamaz. Bu sorunların çözümü ise ancak demokratik, özgür ve açık bir toplumda olanaklıdır. Çağımızda nükleer silahlara sahip olan devletlerin arasında savaş olasılığının ortadan kalktığını ya da kaybolduğunu söyleyebilir miyiz? Buna inanmak için ortada güvenilir hiçbir kanıt bulunmamakta. Kitle iletişim araçları ile teknolojinin uluslararası bir nitelik ve boyut kazanması, ülkelerin ekonomik politikaları ile toplumsal yaşamlarının yanısıra beslenmelerinde de etkili olmaya başlamıştır. Dünyamızın yüzölçümü çok geniş ya da hacmi çok büyük olmakla birlikte yine de sınırlı bir yaşam alanına sahibiz. Oysa toplumların gelişme süreci sınırsız bir süreçtir; dolayısıyla herhangi birşeyin dünyadaki gelişimine bir yerde bir sınır koymazsak, sonunda dünyada o gelişme için yer kalmayacaktır. İşte nüfusun sürekli artması ile dünyanın artık insanlara küçük gelmeye başlaması da böyle bir sonuçtur. Aynı şekilde sanayi atıklarının sürekli olarak çevreye atılması sonucunda dünyamız dayanılmaz ve altından kalkılmaz bir biçimde kirlenmeye başlamıştır. Bunun yanında küresel ısınma da dünyamızı tehditetmektedir. Nükleer silahların geliştirilen tahrip gücündeki artış ve yaşanan savaşlar da yaşadığımız ortamı sürekli onarılamaz biçimde bozacak bir düzeye erişmiştir. Aşırı üretim ile tüketim de dünyamızın taşıma sınırlarını, kapasitesini aşacak boyutlara ulaşmıştır. Üstünde yaşadığımız yerkürenin sınırlarına varıp dayandığımız artık herkesin bildiği birşey. Bu koşullar çerçevesinde sorunların çözümü demokratik toplumların takınacakları tutumlara bağlı görünüyor. Budünya hepimizin olduğuna göre artık geç kalmadan demokrasi,

adalet ve hoşgörü çerçevesinde bu sorunlara etkin bir çözüm üretmek zamanının gelmiş olduğuna inanıyorum. Siz ne dersiniz?

Kaynaklar:

- *The Place of Value in a World of Facts*, Proceedings of the Fourteenth Nobel Symposium, Der. Arne Tiselius ve Sam Nilson, Almqvist & Wiksell Förlag AB, Stockholm, 1970.
- V.Kosolapov, *Mankind and the Year 2000*, Progress Publishers, Moskova, 1976.
- *Gelecek 50 Yıl, 21.Yüzyılın İlk Yarısında Hayat ve Bilim*, Editör: John Brockman, NTV Yayınları, İstanbul, 2007.
- Doğan Kuban, *Gelecek: Geleceği Sorgulamayan Toplumların Geleceği*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2011.

Karl Marx'ın Düşünceleri Gözardı Edilebilir mi?

Ya da Karl Marx nerede yanıldı veya Karl Marx aşıldı mı? Hemen söyleyeyim; Marksizm, bir hümanizmdir; evrimci belirlenimcilik olarak betimlenebilirse de, dünya düşünce tarihinin tanıdığı en önemli ve kapsamlı, tutarlı ve kapalı dörtbaşı mamur bir teoridir. Ancak bu teori açık değil, kapalı bir teoridir; geleceği önceden belirleyen bir dizge olma savıyla sıkı bir determinizmi içerir. Bu nedenle açık sistemlere göre daha sınırlı ve dezavantajlıdır. Bilindiği üzere tarihte olasılıkların ve rastlantıların rolü büyüktür ve günümüzde artık teorisiz teorilerden, yani açık teorilerden sözedilmektedir. Hepimizin bildiği gibi insan, eserlerinin ürünüdür, yapıpettiklerinin eseridir. Büyük insanların gerçek yaşamları bir bakıma ölümlerinden sonra başlar. Uygarlık denilen tarihsel süreç yalnız üstün değerleri değil, yoz insan eğilimlerini de barındırmakta. Batı uygarlığı dünyaya Rönesans'la birlikte sömürge kavramını ve olgusunu da armağanetti. Kristof Kolomb'dan bu yana yaklaşık beşyüz yıl, yani sanat, felsefe ve bilimde çağdaş dünya uygarlığının temelleri atıldığı sırada, dünyanın neredeyse bütün toplumlarını Hıristiyan Batılılar köle olarak kullandılar ve sömürdüler; başka deyişle onları sürdürdükleri sömürge ekonomisinin kurbanları yaptılar. Sosyal tarih bu gerçeği hiç saklayıp gizlemeden serimlemekte. Çünkü kılıç sopadan, ok kılıçtan, tüfek oktan, top tüfekten, füze toptan giderek daha etkili olmuş ve günümüzde nükleer başlıklı uçak ve füzesavar silahlarına sahipolanlar da hepsinden fazla güç kazanmışlardır. Batılılar kendilerinden olmayan toplumlara karşı 15. yüzyıldan bu yana hep bu üstün silahları kullanmışlar, oka karşı tüfekle, topa karşı uçakla savaşmışlardır. Batı emperyalizminin sömürme araçları bugün de değişmedi; bilimsel ve teknolojik üstünlüklerinin sağladığı olanakları kapitalizmin küreselleşme süreci ile birleştirerek dünyamızda yeni bir sömürü düzeni kurmalarına hiçbir güç engelolamadı. Siyasetten bilime, bilimden sana-

ta, sanattan spora değin bütün uluslararası örgütler Batılıların *(Avrupa ile ABD)* elinde; ileri bilimsel araştırmalar ve yüksek teknoloji onların tekelinde. Prestijleri evrensel, olanakları güçlü ve zenginlikleri artarak sürmektedir. Dünyanın dizginleri hâlâ Batı'nın elinde ve o buna sanki tarihten gelen doğal bir güçmüş gibi sımsıkı sarılmış bulunmakta. Ancak giderek zayıf düştükleri ve kapitalist sistemin taşlarının yavaş yavaş yerinden oynadıkları görülmekte; bu sefer de uygar ve zengin diye bilinen toplumlar, ekonomik egemenliklerini yürütebilmek için, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, yeni bir sömürü düzeni devreye soktular. Bu sistemde gerikalmış, azgelişmiş toplumların egemen sınıfları dünya sömürüsüne ortak edilerek onlara küçük bir pay verildi. Bu payı alanların toplumları zenginleşmedi; ama zengin olanlarını daha zengin yaparak sömürü sistemine katılmalarını sağladı. Geçen beşyüz yılın sonunda değişen birşey olmadı; eski sömürgeciler hâlâ zengin ve çağdaş uygarlığın temsilcileri; eski sömürgeler ise hâlâ fakir ve cehalet içinde. Çağdaş ekonomi biliminin temel görevi ise Batı'nın bu tarihsel sömürü işlevini ussallaştırmak, rasyonalize etmek. Günümüzde ekonomi, sömürü makinesini daha verimli çalışması için adeta yağlamaya uğraşmakta. Batı uygarlığı bir yanıyla bilimsel ve teknolojik araştırmanın geliştirilmesinin, özgürdüşünme ve insanhaklarının güvence altına alınmasının, demokratik devlet ilkelerinin güçlendirilmesinin öncülüğünü yapar; üst düzeyde yarattığı sanat, felsefe ve kültür ürünleriyle çağdaş uygarlığın sürdürülmesinde başrolü oynarken, öbür yanıyla fakirlik ve azgelişmişlik, açlık ve cehalet, sömürü ve egemenlerin zorbalığı, terör ve baskı, çevre kirliliği ve kaynakların savurganca tüketilmesi gibi olumsuz koşulların yaratılmasında da paysahibi olmuştur. Batı'nın dünyayı acımasızca sömürmesi tarihin artık kısmen geride bırakılmış bir aşaması olarak düşünülse bile, bunu özgürlük, insanhakları ve eşitliği gibi kendi geliştirdiği felsefi ve hümanist düşüncelerin önderliğini yaparken sürdürmüş olması gerçekten utanç duyulacak bir durumdur. Ne var ki bu durumu anlayamayan milyarların varlığı cehaletin ve bilinçsizliğin ne kadar yaygın olduğunu göstermenin ötesinde, bu insanları sömürüye açık bırakan bir mekanizmanın da hâlâ işlemekte devamettiğini kanıtlıyor. Çağımızda zenginler ile yoksulların, sermayedarlar ile emekçilerin arasındaki savaşım hiç bu kadar keskinleşmemişti; bu mücadele önümüzdeki yıllarda daha da şiddetleneceğe benziyor. İşte bu düşüncelerin ışığında Karl Marx'a dönüp bir kez daha bakma ve onun düşüncelerini yeniden değerlendirme zamanının geldiği kanısındayım.

Marksizmin ayırdedici özelliği nedir? Marksizmde başka hiçbir siyaset teorisinde bulunmayan ne var? Karl Marx'ın deyişiyle *Das Kapital*,

insanın yaşam savaşımını, hayatta kalma öyküsünü anlatan bir belgedir. İnsanların ekonomiye değil, ekonominin insanlara uyması gerektiğini savunur. Marksist teori, kendi dönemine kadarki teorilerden çok daha fazla terim üretmiş ve onları daha sonraki kuramlara ödünç vermiştir. Bunlar arasında, sosyal sınıf, sınıf mücadelesi, devrim, komünizm, sosyalizm, devrimci parti, proletarya, yabancılaşma, üretim araçları ve biçimi, mülkiyet, tarihi maddecilik, diyalektik materyalizm, tarihi determinizm, altyapı/üstyapı, sınıfsız toplum, kapitalizm, fırsat eşitliği, burjuvazi, emeğin üstünlüğü vb sayılabilir. Marksizmin özü, her zaman emeğin sömürülmesine karşı bir direniş olmuş; onun için de insanlık tarihinde sınıf mücadelesi önemli bir yer kazanmıştır. Marksizmi, geçmişi, şimdiyi ve geleceği kapsayan uzun erimli tarihsel değişimin teori ve pratiği olarak algılayabiliriz. Bu kurama göre üretim araçlarının her ilerlemesi hem uygarlık hem de barbarlık için bir zafer olmuştur. Tarihin büyük düşünürleri arasında belki de en fazla Marx, Freud ve Einstein 20. yüzyılın çeşitli alanlarda biçimlenmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu denli geniş bir imgeleme sahipolmaları için öyle sanıyorum ki bu bilimadamlarının aynı zamanda sanatçı kişilikleri de vardı. Günümüzde ne yapılırsa yapılsın onların düşüncelerinin izleri bir türlü silinemiyor. Kapitalist toplumu eleştirisiyle ve insanlığa bambaşka bir gelecek vaadiyle Marx, insanın derin ve karanlık yanına ışık tutarak onu yeniden tanımlamasıyla Freud ve evreni başka bir gözle yorumlayan ve bizlere yeni evrenlerin kapılarını açan Einstein neredeyse geçen çağın gündemini belirlediler; bu etkileme hâlâ sürmekte. 20. yüzyılı biçimlendirdikten sonra bu kişilerin geride bıraktığı kalıtlar, acaba 21. yüzyılın biçimlendirilmesinde ne gibi katkılarda bulunacak? Günümüzde birçok ülkede komünist rejimler çökmüş, Marksistler ortadan silinmiş görünüyor; düşünceleri yayılmaya başladığından bu yana hiçbir büyük düşünür Marx kadar aşağılanmadı ya da böyle bir izlenim verilmeye çalışılmadı. Vladimir İlyiç Lenin ile Mao Zedung tarafından düşünceleri kendi politikalarınca toplumlarına uygulanıp sistem olarak yerleştirilmeye çalışılan Marx'ın kuramı bugün ölmüş görünüyor. Gerçekten öyle mi? Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa, Çin gibi ülkelerde göreli olarak özgürlüklerine kavuşan halklar Marx'ın yıldızının sönüşünü buruk bir sevinçle kutlarlarken, Latin Amerikadaki ve dünyanın farklı yörelerindeki halklar Marx'ın yazdıklarını yeniden keşfediyorlar. Çünkü Marx'ın devrimci çözümlemelerinin hemen hemen tamamı, sosyalizm ve komünizme değil, kapitalizme odaklanmıştı. İşte bugün bile kapitalizmin Marx'a karşı hırsını alamamış olması bundandır. Oysa Marx'ın yazdıklarına ilişkin fikirler bugün bile Batı Avrupa ile Kuzey Amerika'nın

kapitalist ülkelerinde yapılan ekonomik ve toplumsal tartışmalarda hâlâ yankılanmalarını sürdürebilmekte. Bu gibi yerlerde politikacılar ve toplumsal konuların uzmanı konuşmacılar, doğal olarak söylediklerinde açıkça Marx'ın fikirlerine yervermiyormuş gibi görünmekteler. Oysa Marx, kuramsal saptamalarında haklı ve başarılıydı; onun düşünceleri sonradan uygulama aşamasında saptırıldı. Öyleyse Marx'ın düşüncelerini gözardı edebilir miyiz? Onun gelişmiş sanayi ülkeleri için öngördüğü sosyalizme barış içinde aşamalı olarak geçiş, acaba 21. yüzyılda gerçekleşebilecek mi? Karl Marx'ın ekonomi politiğinden hocası Hegel'den devraldığı ve tarihsellikle yoğurarak özgürleşme felsefesinin ana malzemesi haline getirdiği yabancılaşmanın aşılması kavrayışına değin tüm yaklaşımlarını gözönüne almadan çağımızı değerlendirebilir miyiz? Onun kuramları aradan geçen bunca zamandan sonra hâlâ ne kadar açıklayıcı ve ümitvar olduklarını kanıtlıyor. Gelişmiş kapitalist ülkelerin gelecekte barışçı yollarla ve tedrici olarak sosyalizme geçme ihtimali yüksek görünüyor. Çünkü Marx ve kuramı hümanist bir temele dayanmakta ve insanlık da bütün engellere karşın hümanizm yolunda ilerlemek zorunda. Üretimin dengeli sürdürülmesi, zenginliğin sınırsız artmasının durdurulması, refahın adil dağıtımı ve bireye hakettiği önemin verilmesi, Marksist hümanizmin temel ilkeleridir. O bu konuda şöyle demekte: "*İnsanın kendine yabancılaşmasının ta kendisi olan özel mülkiyetin olumlu kaldırılışı ve bunun sonucu insansal özün insan tarafından ve insan için gerçek kazanımı; öyleyse kendisi için insanın, toplumsal, yani insansal insan olarak bütünsel dönüşü(mü), bilinçli ve daha önceki gelişmenin tüm zenginliğini koruyarak yapılmış bulunan dönüş(üm) olarak komünizm. Bu komünizm, eksiksiz insanın kendi öz doğasını yeniden bulduğu ve kendi özsel güçlerini özgürce geliştirebileceği bir durum olaral insancılık, eksiksiz insancılık olarak kendi doğasını bulmadır; insan ile doğa, insan ile insan arasındaki karşıtlığın gerçek çözümüdür; varoluş ile öz, nesnelleşme ile kendini olumlama, özgürlük ile zorunluluk, birey ile tür arasındaki savaşımın gerçek çözümüdür. O, tarihin çözülmüş bilmecesidir ve kendini bu çözüm olarak bilir*".[1] Bu ifadeler bize J.J.Rousseau'nun uzaklardan gelen sisli düşüncelerini anımsatmıyor mu? Hümanizmin ilkelerini hayata geçirmek o denli kolay değil; özellikle vahşi kapitalizmi evcilleştirmek, yerkürenin kaynaklarını ve yapısını bozmadan kullanmaya bağlı. Marx'ın yapıtlarında dilegetirdiği talepler, aslında toplumun talepleridir ve kapitalizmin kendi gelişimi içinde toplumun bu taleplerini yerine getirmesi kendi güvenliği açısından da bir zorunluluktur. İnsanın doğum belgesi olan tarih acaba bu bilmeceyi çözebilecek mi?

1. K.Marx, *1844 El Yazmaları-Ekonomi Politik ve Felsefe*, Sol Yay., Ankara, 1976, s: 190.

Liberal ekonominin fikir babalarından Adam Smith, *"Yediğimiz yemeği kasabın, biracının ya da fırıncının iyilikseverliğine değil, kendi çıkarlarını gözetmelerine borçluyuz"* derken kapitalizmin nasıl doğduğunu da vurgulamak istemiştir. Toplumun patronlar dışındaki hemen çoğunu ezip geçen büyük silindir kapitalizm midir, yoksa sosyalizm mi? Hem özgürleştirici hem de tutsakedici; hem yapıcı hem de yıkıcı bir güç olan kapitalist sistem, sınırsız özgürlüğün sonunda yıkıma yolaçacağı için kendi mezar kazıcısını da doğuracaktır. Nasıl bir *sav (tez)* ile onun karşıtsavı *(antitez)* varsa, kapitalizm varoldukça Marksizm de varolacak; ancak hasmını emekli edebildiğinde kendisi de emekli olabilecektir. Bu nedenle Marksist teori bir ideoloji olarak henüz sona ermiş sayılmaz. İnsanlığa karşı bile olsa kârlı olan herşeye yönelen kapitalizmin tek alternatifi sosyalizm olarak görünmekte. Bu bakımdan sosyalizmin kazanımlarının, eğer hakkı verilirse, maliyetinden daha fazla olacağı kestirilebilir. Kapitalizm, büyük yıkımlar ve yoksunluklar yaratmadan, refah yaratmayı başaramamış; sosyalizm ise tüm kurallarıyla uygulanamamış, yaşamsal ilkeleri kâğıt üzerinde kalmıştır. Kapitalizm, belli bir azınlığa refah götürmekte; sosyalizm ise topluluğun tümüne mutluluğu vaadetmektedir. Egemen kapitalizmin dünyaya ettiği en büyük kötülük, yalanı yaşamın temel yasası yapmış olmasıdır. Ne kadar reklam *(yani yalan)* varsa, o kadar tüketim anlayışı insanları ihtiyaçlarının ötesinde savurganlığa götürmüştür. 21. yüzyılda kapitalist şirketler milyonlarca doları halkın cebinden çalıyor. Oysa bu şirketler asla halkın efendisi olmak için kurulmadı; aksine kamu çıkarı adına halka hizmet için tasarlandı. Ama para hırsı ile açgözlülük, sonunda hile, yolsuzluk ve suçla geridönen spekülatif bir kumarhaneye döndürdü dünyamızı. Sosyal adaletsizlik ve ekonomik eşitsizlikle aynı anlama gelen kapitalizme karşı halkın kendi kaynaklarını kontrol altına alma zamanı çoktan geldi. İnsanın bütün değerlerini bir yana bırakıp sadece kâretme hırsına kapılması onu, Marx'ın deyişiyle, *"tam insan" (Totaler Mensch)* olmaktan çıkarır. Günümüzde öncelik finans ya da borsanın değil, insanın güzel, doğru ve iyi değerlerinin olmalıdır. Bu değerlere ulaşmak insan için bu kadar zor mu? Terry Eagleton'ın dediği gibi, *"Sovyetler Birliği'nde çöküp gidenin Marksizm olduğunu söylemek, Engizisyonun Hıristiyanlık olduğunu söylemekle aynı anlama gelir."* Öte yandan sosyalizm, yoksulluk koşullarında gerçekleştirilemez; böyle bir durumda varılan son nokta ve elde edilenler, Marx'a göre, sosyalleşmiş bir kıtlık olup çıkar; tıpkı Rusya ve Çin'de yaşandığı gibi. O halde ya hümanist sosyalizm ya da barbarlık demek durumundayız. Hümanist sosyalizmde iktisadi altyapı kurulurken siyasi üstyapı da *(popüler demokrasi, gerçek özyönetim, insanhakla-*

rının ve sivil özgürlüklerin yaşama geçirilmesi) ihmaledilmez. Kapitalist düzenin çökmesi sonucu, eğer bir alternatif sunan örgütlü bir güç yoksa büyük ihtimalle sosyalizmden çok barbarlık hortlayacaktır. Hümanist Marksistler gerçek ötedünyayı başka yerde değil budünyada, geçmişte değil gelecekte kurmayı planlarlar. *Kapitalizm*, bir ekonomi politikası olarak, kendisini yaratan emeğe yabancılaşmış, onu horlayan ve sömüren bir ekonomi anlayışına dönüşmüştür. Kuş nasıl tek kanatla uçamazsa ekonomi dediğimiz üretim ve tüketimi düzenleme süreci de ne sadece sermaye ile ne de yalnızca emek ile yolalabilir. Bu iki asli ögeden biri olmadan öteki sağlıklı işleyemez ya da eksik kalır. Tıpkı diyalektik bir süreç içinde olduğu gibi; emek, tez; sermaye, antitez; üretim ile paylaşım da sentezdir. Tarih boyunca emek her zaman sermaye ile karşı karşıya gelmiştir. Sermayedar kesim ne denli sınırlı olmuşsa, emekçi kesim de onunla ters orantılı geniş bir çevreyi kapsamıştır; bu emekçiler arasında günümüzde laboratuvarlarda çalışan araştırmacılar, bilimadamları, üniversite hocaları, tüm medya mensupları, fabrika işçileri, sporcular, sanatçılar da bulunur. El ve kafa emekçileri gerçek üreticilerdir ve yalnız bunlar geleceği biçimlendirme ayrıcalığına sahiptirler. Çağımızda vahşi kapitalizm ya da küresel liberal ekonomi diye nitelenen sistemin psişik yapısı, kanımca ilkel insan ruhu ve davranışıyla örtüşmekte. Kâr artırımı ile üretim maksimizasyonunu sağlamak, kabagücü örgütlemek, üretim araçlarını tekelinde toplamak, kısaca herşeye sahip ve egemen olmak gibi insandaki tüm güçlere hükmetme güdüsü, ilkel insanın psikolojisini kapitalistinkiyle örtüştürmekte. Kapitalistin yaşadığı süreç, sanki ilkel *(arkaik)* insanın yaşamına koşut bir süreçmiş gibi görünüyor. Böylece kapitalizmin, insanın ilkel doğasını aşamadığının bir göstergesi olarak algılanmasına yolaçıyor ve doğa insanının psikolojisiyle vahşi kapitalistinkini özdeşleştiriyor. Acaba biyolojik eşitsizlik toplumsal eşitsizliği, toplumsal eşitsizlik ekonomik eşitsizliği ve o da güç ve para eşitsizliğini doğurmuş olmasın? Çünkü insanlığın tarih boyunca yarattığı en kötü ve sinsi aracın para olduğunu biliyoruz ve açgözlülük ile para kazanma hırsının pekâlâ genetik bir özellik olması mümkündür. Gerçekten bütün sosyal ve siyasal sistemler, kavramsal kurgular olarak, insan türünün başarılarının, yapıpetmelerinin birer yansıması olduğuna göre, kapitalizm de insan doğasının bir yansıması gibi görülebilir. Bu insan doğasının özünde de her ne pahasına olursa olsun yaşamını ve soyunu sürdürme savaşımı yatmakta. Bu savaşımı yiyipiçerek, beslenerek ve karşıcinsle birarada olarak gerçekleştirirler. İnsan doğası, her canlı varlık gibi, kendi varoluşunu başka canlıları umursamadan, başat kılmaya çalışır. İşte sadece kendini düşünen insan önceleri elindeki tek sermaye olan emeğiyle

yolakoyulur; sonra yaptığı birikimle sağladığı sermaye her ne ise onu bir koz olarak kullanır ve emeğin değerini gözardıeder. İnsan, ilksel ve ilkel doğasını değiştirmedikçe emeğe saygıda kusur edecek, kapitalizm gerçeği de değişmeyecektir. Kapitalizm olgusuna, kendini aşmış ve dönüşüme uğratmış bir tür kültür insanı olan üstüninsan ya da artıinsan tarafından sonverilebileceği kanısındayım. Kendisini eğitimle dönüştüren insan çıkarlarını sınırlayacak, bencilliğini aşabilecek; doğasını uygarlaştıran kişi, kapitalist yaşam biçimini terkedecektir. İşte bu, artıinsan, uygarlaşmış yeni bir doğaya sahipolan insan demektir. İnsan, kendi içine çekildikçe, kendi üstüne kapandıkça benmerkezciliğini bırakmayacak, belki de kendini doğa ve toplum karşısında güçlü kılma güdüsü olan kapitalist eğilimini de bir yandan sürdürmeye devamedecektir. Hayat, problemlerin kendiliğinden çözülmesini bekleyecek kadar uzun değil; bu yüzden problemleri bizim çözmemiz gerekiyor.

Günümüzde, proletaryanın diktatörlüğünden sözedemeyiz; ama kapitalin diktatörlüğü insanları bütün gücüyle ezmekte. Batı uygarlığı, kapitalist sömürü ile çarpık liberal demokrasinin bir sentezinden ibaret. Sömürücü küresel kapitalizm, bilimsel araştırmayı teknolojiye giderek daha fazla bağımlı hale getirerek bilimi adeta ticarileştirdi. Teknoloji ile güçlendirilen bilimin günümüzde sırtının yere gelmeyeceği açık. Teknolojinin bilimden, bilimin de akıldan vazgeçmesi olanaksız. Akıl-Bilim-Teknoloji üçlüsünü benimsemeyen ülkeler köle olmaya adaydır. Çünkü tek dünya uygarlığı vardır, o da bilimsel düşüncenin ve eleştirelaklın egemen olduğu uygarlıktır. Dünyada sömürülen toplumların başında Müslümanlar geliyor. Müslüman ülkelerin bir kısmı Batılı Şeytana karşı ondan satınaldığı silahlarla savaşıyor; tıpkı bir zamanlar Amerikalı Kızılderililerin Avrupa'dan göçen istilacılarla savaştıkları gibi. Bu gelişmiş Batılı ülkelerin yürüttüğü ikiyüzlü emperyalist ve sömürgeci İslam politikasıdır. 19. yüzyılda gelişen sömürgeci söylemi, ırklar ve uygarlıklar arasında bir hiyerarşi, bir sıralıdüzen olduğuna ve Batı'nın bu tarihi hiyerarşide en önde bulunduğuna inanıyordu. Kendisini izleyenlerin bu uygarlıktan payalacaklarını, kendisine direnenlerin ise yıkılıp gideceklerini savunuyordu. Uygarlık bütün toplumların birlikte ve aynı zamanda ulaştıkları bir hedef değil. Bu yarışta sadece çağın ruhuna ve bilincine sahipolanlar, olanaklarını daha iyi değerlendirenler ve bu yönde politik irade gösterenler başarılı olabilirler. Cehalet ve dinin gerici yorumu 1,5 milyarlık Müslüman dünyasını köleleştirmek için Batı dünyasının 21. yüzyıldaki en büyük silahıdır. Bunun yanında kapitalist propagandanın hemen herşeyi para ve kazanç düzeyine indirgeyen ahlakdışı öğretileri ile beyin yıkayan uğraşları toplumların tarihi belleklerini zayıflata-

rak onları giderek kendilerini kukla gibi oynatan ipleri göremez hale getiriyor. Siyasetçilerden bilimadamlarına, sanatçılardan işçilere birçok kesimden farklı kişilikler Karl Marx'tan etkilenmiş; akıp giden zamana karşı zamanı geçmeyen bu kimseden hep beslenmişlerdir. Eserleri ve fikirleriyle hâlâ güncelliğini ve çekiciliğini koruyan K.Marx'ın savunulmaya hiç ihtiyacı yok; onun düşünceleri ve çalışmaları önümüzde durmakta. Yansız ve sağduyulu bir bakış ile bu ürünlerin insanlık için ne denli önem taşıdıklarını görmemek olanaksız. Marx'ın asıl amacı döneminde varolan toplumun bilimsel analizinden yola çıkarak, *"insan toplumunun özgür insanlar birliği olarak bilinçli biçimde yeniden kurulmasının temellerini atmak"* olmuştur. Tüm ilişkilerinde, hatta din, sınıf ve yurttaşlıktan uzak duruşunda, kapitalizmin sınırsız üretim ve tüketim hırsıyla, kapitalistin hayvani elegeçirme içgüdüsüyle, yani açgözlülüğü ve kâr hırsıyla insanlığın başına musallat ettiği bela olarak tanımladığı yabancılaşmayı kendinde cisimleştiren o, bilimselliğe inandığı için, maddi koşulların analizine dayanan bir yöntemi benimsemiştir. İktisat teorisinin ya da kuramsal ekonominin üç temel konusu *sermaye (değer), büyüme ve bölüşüm (paylaşım)*, iktisadi düşünce tarihinin üç anaokulu tarafından elealınmıştır, bunlar: *klasik ekonomi politik, neoklasik iktisat ve Keynesçi akım.* Klasik ekonomi politiğin kurucularından David Ricardo, *Politik İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri* adlı eserinde şöye diyordu: *"Yeryüzünün hâsılası, topluluğun sınıfları arasında, yani toprağın sahibi, sermaye stokunun sahibi ve onu işleyen işçiler arasında paylaşılır. Yeryüzünün tüm hâsılasının bu sınıflardan herbirine rant, kâr ve ücret adları altında tahsis edilecek payları önemli farklılıklar gösterir. Bu bölüşümü düzenleyen yasaları belirlemek ekonomi politiğin ana sorunudur."* Klasik iktisat okulunun gündemini belirleyen bu çerçeve neoklasik iktisat akımı tarafından reddedildi ve kendi ana uğraşısını, *"Kıt kaynakların sınırsız ihtiyaçlar arasında tahsisi sorunu"* olarak belirledi. Önce çağının ekonomi politiğinin varsayımlarını eleştirmek ve sarsmak işine girişen Marx, *Kapital*'inde ekonomi politiğin temele aldığı ücret, kâr, meta, değişim değeri, rekabet, emek gibi ekonominin teknik terimlerini yeniden değerlendirerek bu kavramların doğal veriler ya da değişmez kategoriler olmadıklarını belirledi. Bunların aslında toplumsal olarak üretilip sonra yeniden üretilen, dolayısıyla da doğal değil, sosyal veriler olduğunu savundu. Bu tezini bilimsel bir temele oturtarak kapitalizmin, yağmur, fırtına, sel, deprem, güneşin doğup batması gibi doğal veriler ya da değişmez kategoriler olarak elealdığı, dolayısıyla da bir kader olarak sunduğu şeylerin böyle olmadıklarını kanıtlamaya girişti; insanların bunların aslında böyle olmadıklarını görmelerini sağlayarak onların

kapitalist toplumun ötesini düşünmelerinin yollarını açtı. Marx, kapitalist kategorilerin kapitalist ilişkiler içinde nasıl üretildiğini, kapitalist ekonominin içinden ya da kapitalist sistemin içine kendini hapsederek değil, onun dışından gözlenmesi gerektiğini söyler. Bu yapılmadığı takdirde kapitalist ilişkinin nasıl üretildiği açık seçik görülemez. Kapitalist ilişkilerin üretimi aslında doğal değil de toplumsal kökenli olduğundan iktisat yasaları doğayasaları türünden değildir. Ne var ki kapitalist ilişkilerin ortadan kalkmasına yolaçacak modeli ve koşulları algılamakta, ona göre, insanların kendi bilinç dünyaları büyük bir engel oluşturmaktadır. Bu bağlamda Lassalle'a göre, *"Marx, iktisatçıya dönüşen bir Hegel, sosyaliste dönüşen bir Ricardo'dur."*

İçlerindeki dengesizlikleri ve eşitsizlikleri en çok ortadan kaldıran toplumları en uygar toplumlar olarak kabuledebiliriz. Bu da adil paylaşım ve eşit dağıtımla mümkün olabilir. Çağdaşlık ya da uygarlık denen şeyin sadece varılmak istenen bir ideal olduğu da unutulmamalıdır. Demek haksızlıkları ve adaletsizlikleri en aza indiren toplumlar, en uygar toplumlar olmaya adaydır. Yaklaşık bir milyar insanın açlık çektiği günümüz dünyasında fakirlerden binlerce kat fazla kazanan zengin sınıflar fedakârlık yapmaktan kaçınıyor. Düşüncede, bilimde, sanatta ve sanayide çağdaş uygarlık düzeyini temsilettikleri söylenen bu Batılı toplumlar baskıcı, hatta yokedici olabiliyor. Bir milyar insanın açlığı onları hiç rahatsız etmediği gibi sahipoldukları yüksek teknoloji en yüksek soygun aracı olabiliyor. Bir zamanlar hem üretimleriyle hem de sömürgecilikle zenginleşen Avrupa, bugün üretimle ilişkisini yitirmiş ve finans kapitalin egemen olduğu bir döneme girmiş görünüyor. Günümüzün zenginleri, üreticilerden çok borsa ve bankalarda oynayan kumarbazlara benziyor. ABD'nin öncülüğünde dünyaya ihraçedilen bu vahşi kapitalizm, sözde liberal küresel kapitalizm olarak adlandırılıyor. Küresel kapitalist sistemin gelişmesi ve bugünkü düzeyine ulaşması ile teknolojinin ve özellikle de iletişim teknolojisinin akılalmaz hızı, haberleşme, ticari ve finansal işlem etkinliğini olağanüstü artırmış ve parayı en büyük spekülatif ekonomik araç haline sokmuştur. Elektronik hızlarla uçuşan paralar binlerce insanı elektronik hızlarla soyabilmekte bugün. Bu bağlamda Marx, 19. yüzyılda, eğer kendi ekonomi dizgesini ortaya koymasaydı bir başkası çıkıp onu muhakkak gerçekleştirirdi. Şurası unutulmasın ki kapitalizmin alternatifi Marksizm olamasa da onun başka bir alternatifinin bulunması kaçınılmaz bir zorunluluktur. Kapitalist sistemde üreten değil, pazarlayan kazanmakta. Üreticiye ve emekçiye öncelik veren, sermaye ile emek arasında denge kurmaya çalışan, aşırı tüketim ve gereksinim dışı savurganlığı denetim altına alan yeni bir

toplumsal ekonomi politikası olacaktır bu alternatif sistem. Bunun adı demokratik sosyalizm veya kafa ve kol emeğine dayalı bilgitoplumu olabilir. Kapitalizm, açlık çeken mülksüzler ve cahiller tarafından değil, özgür ve eşit bireylerin oluşturacağı bir toplumun yaratılmasını mümkün kılacak ileri bilimsel tekniklerin üretim sürecine uygulanmasıyla yıkılabilir ancak. Bilim ve teknolojinin üretimde kullanılması, daha az sayıda işçinin daha çok mal üretmesi anlamına gelir. Marx, *Grundrisse*'de, *"genel sosyal bilginin, doğrudan üretimgücü [haline gelmekte olduğundan]"* sözeder ki bu ifade günümüzde "*bilgitoplumu*" adıverilen şeyin önceden bildirilmesidir. İşçi sınıfı bugün Marx'ın döneminden çok farklı bir anlam ve içerik kazanmıştır. Dünyamızın neredeyse yarısı bugün bu sınıf içine girmekte ve dünyamız giderek proletaryalaşmakta, işçi sınıfının çapı giderek genişlemektedir. El ve kafa emekçileri birlikte düşünüldüğünde bu daha iyi anlaşılır. Tarihte başarılı ve başarısız ideolojiler olmuştur; verimli ideolojiler pekçok projeye kaynaklık edebilirler. İyi bir ideolojiden birçok proje üretilebilir; örnekle Marksizm bu tür yapıcı ve üretken ideolojilerden biridir. Onu 20. yüzyılın nasyonal sosyalizmi *(Nazizm)*, faşizmi ve komünizmi gibi yıkıcı ideolojilerle karıştırmamak gerekir. Bunlar insanlığın ilk dönemlerine dönüşü çağrıştıran kaba toplum öğretileridir. Karl Marx'ın *Kapital*'de güttüğü amaç yalnızca 19. yüzyılda servetlerin üretim ve dağılım mekanizmalarının işleyişini açıklamak değil; ama aynı zamanda sistemdeki çelişkileri göstermeye çalışmak ve iktisat kurumlarının gelişme yönünü ortaya koymaktı. İşçi, kapitalist düzende ancak kendi işgücünü, yani emeğini satarak yaşayabilmektedir. İşçi harcadığı emek miktarına eşit değerde mallar üretir; ama buna karşılık kapitalist ona bu değerin ancak bir bölümünü ödeyerek bir artıdeğer *(mehrwert)* elde eder. İşçi, aynı ücret karşılığında ne kadar fazla miktarda servet yaratırsa, bu artıdeğer de o kadar fazla olur. Kapitalizmde toplum, sermaye birikiminin aracı haline gelmiştir; emek de bir mal olarak sermaye birikimi sürecinin bir ögesidir artık. Bu sistemin en olumsuz yanı emeği de bir meta haline getirmiş olmasıdır. Oysa emek, değerin ortaya çıkışını sağlar; her değerin *(estetik, ekonomik, etik)* temelinde emek vardır. Aslında emek, bir değer üreticisidir; onun bir değer yaratma kabiliyeti vardır. İmdi kapitalist ücretli emek sistemi varoldukça sömürü *(artıdeğer)* de kaçınılmazdır. Ücretli emek aslında kölelikten daha büyük bir köleliktir; ama insanların kendi aralarında eşit olduklarına dair bir inanç halk içinde yaygınlık kazanmıştır ve kendini topluma empoze eden bir fikir haline gelmiştir. Ücretli emek, hangi türden olursa olsun, ücretli emek kategorisine girdiği andan itibaren sermaye birikim süreci içinde sayılır. Sermayedar da sermaye bi-

rikimi sürecine bağlıdır; o da *"egoist hesabın soğuk sularında yüzmeye mahkûmdur."* Sermaye birikim süreci sona ererse, ücretli emek de ortadan kalkar; o zaman işçi sınıfı da kalmaz. Marx, işçinin emeğiyle ürettiği değerin bütününü alması gerektiğini savunmuştur. Sermaye artıdeğerin paylaşımında emekle sürekli bir mücadele halindedir; bu nedenle de sermaye kendisini sürekli yenilemek zorundadır. Öte yandan doğaananın ve piyasanın kapitalist büyüme modeline ergeç hayır diyeceğini, ekonomik ve ekolojik olarak sürdürülemez bir tüketim modelinin ergeç sonuna gelineceğini adeta tutkuyla ve basiretli bir öngörüyle vurgulayan Marx, aksi halde uygarlığın çöküşe doğru sürüklenebileceğini, insanların bu nedenle ekonomik ve toplumsal alandan soyutlanıp elealınamayacağını söyleyerek temel tezlerinden birini, *Louis Bonaparte'ın 18. Brumaire'i* adlı yapıtında şöyle dilegetirir: *"Bütün ölü kuşakların geleneği, büyük bir ağırlıkla, yaşayanların zihinleri üzerine kâbus gibi çöker."* Çünkü biz canlılar bir bakıma ölülerin hayatını yaşamaktayız ve gelecek kuşakların geleceğinin güvencesiyiz. Geçmiş ve gelecek, şimdiyi biçimlendirmemizde bizi etkilemektedir.

Ancak Marx'ın fikirlerine önem ve yervermiyor görünen kimseler bugün öyle konular üzerinde tartışmaktalar ki bu konuların Marx'tan önce pek ortaya atılmadığı da gayet iyi bilinmekte. Onun açıkça dilegetirilmeyen etkilerinden bazı örnekler vermemiz gerekirse özellikle sosyal adalet, çevre hareketi, yasal kontrol, insan onuru ve hakkı gibi ilkesel konuları sayabiliriz. Kendi insan niteliğini satmak zorundaki işçi ve emekçilerin dünyasının değersizleşmesi konusunda o şöyle diyor: *"İşçi ne kadar çok zenginlik üretir, üretimi güç ve hacim bakımından ne kadar artarsa, o kadar yoksul duruma düşer. Ne kadar çok mal üretirse, o kadar ucuz bir meta olur. İnsanların dünyasının değersizleşmesi, nesnelerin dünyasının değer kazanması ile ters orantılı olarak artar. Emek sadece mal üretmekle kalmaz; genel olarak mal ürettiği ölçüde, kendi kendini ve işçiyi de meta olarak üretir".*[2] Nitekim 20. yüzyılda işçi sınıfı hızla eritilmiş ve kapitalizmin muhatabı olmaktan çıkarılmıştır. Bu nedenle de yeni bir sınıf arayışı doğmuştur. İnsanın ancak kendi varoluşunu kendine borçlu olduğu zaman kendi öz efendisi olduğunu söyleyen Marx devamla şu düşünceleri dilegetirir: *"Bir varlık, ancak kendi kendisinin efendisi olduğu andan sonradır ki kendini bağımsız olarak görmeye başlar; o, ancak varoluşunu kendi kendine borçlu olduğu zamandır ki kendi kendisinin efendisidir. Bir başkasının koruması altında yaşayan bir insan, kendini bağımlı bir varlık olarak görür. Ama ben sadece yaşamımın ba-*

2. Aynı yapıt, s: 153 vd.

kımını bir başkasına borçlu bulunmakla kalmayıp, ayrıca eğer yaşamımı da o yaratmış, yaşamımın kaynağı da o olmuş bulunuyorsa, tamamen bir başkasının lütfu ile yaşıyorum ve yaşamım, eğer benim kendi öz eserim değilse, zorunlu olarak kendi dışında sözde bir temele sahip demektir. Bu nedenle, yaratma, halk bilincinden kovulması çok güç bir fikirdir. Doğa ile insanın kendi başlarına varoldukları olgusu, onun için kavranılmaz birşeydir; çünkü bu olgu pratik yaşamın tüm apaçıklıklarına tersdüşer".[3] Pozitifbilimi her zaman temele almış olan Marx, *Feuerbach Üzerine Tezler*'de, "*Şeylerin görünüşü, biçimi ve doğası tümüyle özdeş olsaydı, bütün bilim gereksiz olurdu*" der ve şunları ekler: "*İnsan düşüncesinin nesnel hakikate ulaşıp ulaşamayacağı bir kuram sorunu değil, kılgısal (pratik) bir sorundur. İnsan... düşüncesinin doğruluğunu eylemde kanıtlamak zorundadır*".[4] Görüldüğü üzere Marx iktisadı kendi düşünce sisteminin tümü olarak değil, yalnızca temel bir ögesi olarak almıştır. O, ekonominin yanında bilim ve felsefe ile de uğraşmış, çalışma arkadaşı Engels ile birlikte önemli eserlere imza atmıştır. Yoldaşı Engels 1877'de, "*Marx'ın bilimtarihine kazandırdığı en önemli iki katkıdan birinin onun dünyatarihinin kavranmasına getirdiği devrimci yenilik (tarihi maddecilik); ikincisinin de politik iktisada 'artıdeğer kuramı' aracılığıyla getirdiği yenilik*" olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle ekonomi bilimi günümüzde olduğu gibi matematik, finans, bankacılık ya da sermaye arasında sıkışıp kalmamalı, daha çok tarih ve felsefe arasında yeralmalıdır; çünkü onun asıl yeri orasıdır.

Marx, zenginler ile yoksullar, sermayedarlar ile işçiler arasında gittikçe artan gelir dengesizliğini ortadan kaldırmak istiyordu. Bugün ABD'de özellikle Demokrat Parti'den olan pekçok politikacı, zenginlerin fazla kazançlarını denetleyip kınama ve gelirin yeniden adil dağılımı çalışmalarının başlatılması tezini işleyen seçim kampanyaları hazırlıyor. Bu konu, Avrupa'nın sosyalist partilerinin hâlâ gündemlerindeki bir sorun olarak kalmayı da sürdürmekte. Henri Troyat, "*Herşeyin satıldığı drugstore'lar, radyolar, buzdolapları ve konserve kutuları, Birleşik Devletleri birarada tutan en önemli şeylerdir*" diyor. Amerikalılar kendilerinin yarattıkları hayal ürünü sözde gerçekliklerin ve sanal bir dünyanın tutukluları gibiler. Sinema sanatını da bu yolda dayanışmalarını güçlendirmek ve sürdürmek için araç olarak kullanmaktalar. Sınırsız üretim ile tüketim çılgınlıkları dünya kaynaklarını hızla bitirirken, zenginler ile fakirler arasındaki uçurum da giderek açılmakta. Küresel boyuttaki kapitalist şirketlerin, çokuluslu ortak holdinglerin az maliyet çok kâr

3. Aynı yapıt, s: 203 vd.
4. K.Marx, *Capital*, III cilt, Lawrence and Wishart, Londra, 1977, s: 951.

tutkusu doğal dengeleri bozacak düzeye erişmiş durumda. Gerçekliği, gerçeklik olmayanla kavramaya çalışıyor bunlar. Budünyadan başka bir dünya yaratmanın peşine düşüyorlar ve sahte olanı gerçekmiş gibi algılatmaya çabalıyorlar. Sürekli rekabet ve kazanç dürtüsüyle yerleşik bir sistem haline dönüşen ve sahte bir dünya yaratma peşine düşen vahşi kapitalizm böylece algı yanılmasını meşrulaştırmış ve sanal âlemi gerçeklik yerine koymuş oluyor. Max Scheler'in şu tespiti ilginçtir: *"Amerikalıların yalnızca görünüşte dindar olduklarını düşünürdüm. Tanrı sözünü kullanırlarken hep pamuk demek istediklerini sanırdım. Oysa hayır. Tanrı dedikleri zaman gerçekten yalnızca Tanrı'yı kastediyorlar. Şaşırtıcı olan şey şu ki ortaya gene yalnız pamuk çıkıyor."* Marx, kontrolsüz güce ulaşmanın, kuralsız çıkar sağlamanın toplumsal açıdan istenmeyen sonuçlar vereceği uyarısında bulunmuştu. İnsanların üretimi talep tarafından düzenlenirse de, talebin yönlendirilmesi de yine insanların elindedir. Üretim belirli bir amaç doğrultusunda sınırlandırılabilir; toplumsal yararlar işçi ile üretim arasındaki doğrudan ilişkiyi gözönünde tutmak zorundadır. Yabancılaşma işte bu üretim eyleminde görülür; çünkü üretim insanı meta olarak üretir: "*Üretim, insanı sadece meta, insansal meta, ticari mal olarak belirlenmiş insan olarak yaratmakla kalmaz, onu, bu tanım uyarınca, fizik bakımından olduğu kadar entellektüel bakımdan da insanlıktan uzaklaştırılmış bir varlık olarak da üretir; işçilerin ve kapitalistlerin töretanımazlık, yozlaşma ve sersemleşmesi... Üretimin gerçek ereği, bir sermayenin gereksinmelerini sağladığı işçilerin sayısı değil; ama getirdiği faizlerin miktarı, yıllık ekonomilerin tutarıdır*".[5] İşte bu üretim çılgınlığı çevrenin yokedilmesine değin varabilmektedir. Örnekle, tıpkı bugün Ren Nehri'nin ve Karadeniz'in kirliliğinden şikâyet edilmesi gibi o dönemde de Marx, Thames Nehri'nin sularının kirlenmesinden yakınıyordu. Bunu da insanların henüz çevre sorunlarını hemen hemen hiç bilmedikleri bir dönemde yapmıştı. Öte yandan Marx, açık ve serbest rekabetin toplumun ahlaki dokusunu yıpratacağını, bunun yalnızca kendi çıkarlarıyla ilgilenen bireyler yaratacağını öngörmüştü. Bugün çeşitli büyük borsalarda pekçok skandallar meydana geldiğinde birçok kişi Marx'ın yıllar önce hırs ve açgözlülüğe karşı yaptığı uyarıları anımsamaktalar. Onun söylediği bazı şeylerin bugün gerçekleşmiş olması, Marx'ın öngörülerinin doğru çıktığı anlamına gelmez mi? Tıpkı Kant'ın felsefede aklın sınırlarını araştırarak metafizikle uğraşıp uğraşamayacağını, düşüncemizin boyutlarının nereye kadar uzanabileceğini saptaması gibi, Marx da serbest piyasa ekonomisinin nereye kadar sınırlandırılabileceğini araştırmış ve bu konuda yapıcı bazı ilkeler önesür-

5. K.Marx, *1844 El Yazmaları-Ekonomi Politik ve Felsefe*, Sol Yay., Ankara,1976, s: 172 vd.

müştür. Günümüzde küresel bir yapılanma kazanmaya çalışan kapitalizmin birkaç çokuluslu şirketinin, ülkeleri ve insanları iliklerine kadar sömürmesine izinvermemek ve onların insanlara daha iyi hizmetler sunmasını ve daha iyi yaşam koşulları hazırlamasını sağlamak bu ilkelere özen gösterilmesine bağlı. Yaşadıklarımız, kapitalizmin ruhumuzu nasıl öldürdüğünü açıkça göstermekte. Çağımızda antidepresanların ve uyuşturucuların kullanımının katlanarak arttığını biliyoruz. İnsanlar çok fazla stres altında kaldıkları için bu maddeleri tüketiyor. Erginliğe ulaşmış insanların heyecan ve cesaretiyle kapitalizm korkusundan kendimizi kurtarabilir ve ona karşı direnebiliriz. Kapitalizm, bizler için bir kader olmamalıdır; böyle bir sistemin içinde yaşamak zorunda değiliz. İnsanların ruhlarını ellerinden aldığı için de kendimizi ondan pekâlâ soyutlayabiliriz. Çünkü kapitalizm, insan yapısına aykırı bir sistem olduğu gibi ahlakdışıdır da. Marksizm öldü diyenler yanılıyorlar; kapitalizm yıkılmadan Marksizm ortadan kalkmayacaktır.

Ortadan kaldırılmış özel mülkiyetin olumlu bir dışavurumu ve insanın kendine dönüşü olarak komünizmin farklı algılanıp uygulandığı çeşitli türlerinin ortaya çıkan sorunları bile bugün Marksist düşüncenin garip ve değişik bir biçimi olarak değerlendirilebilmiştir. Oysa insanın kurtuluşunun gerçek uğrağı diye algılanan komünizm, insansal gelişmenin biricik ereği değildir. Marx, gelişimin, hızlı toplumsal bir değişimi vurgulayan devrimci sarsıntılarla gerçekleşebileceğini ummuştu. Kapitalizmin çökme koşullarını bile önceden tahmin etmeye çalışan filozof, çözümlemeleri sonunda, kendi fikirlerini temel alan; ama belirlemelerini gözardı eden komünist rejimlerin inanılmaz çöküşlerinin çok garip bir biçimde habercisi de olmuştu. Oysa tarihçilere göre Marx, Sovyet Devrimi'nde fazlaca etkili bir roloynamadı. İngiliz tarihçi Paul Johnson, *"Lenin, Marx'ın ideolojisinin özü olan devrimin determinizmini gözardı edecek kadar oportünist davrandı. Buna karşılık Lenin, devrimde sonucu belirleyen iradenin kendisininki olduğuna inandı"* demekte. Aynı şekilde Mao'nun Çin'i de Marx'ın fikirleri doğrultusunda davranmadı. Peki, yine de yeni düzeni gerektiğinde ve her ne pahasına olursa olsun kuvvet kullanarak kurmayı savunan Marx, komünist totalitarizmden sorumlu tutulabilir mi? Başka deyişle bir kuramcı, yıllar sonra peşinden gidenlerin davranışlarının sonuçlarından sorumlu sayılabilir mi? Ölümünden sonra yayımlanan üç ciltlik başyapıtı *Das Kapital* adlı kitabında Marx, İngiliz doktor ve fabrika müfettişleri raporlarına dayanarak 1860 yılında Nottingham'lı bir yargıcın şu sözlerine yervermekte: *"Dokuz, on yaşlarındaki çocuklar, sabahın ikisinde, üçünde, dördünde yataktan kaldırılarak boğaz tokluğuna geceleri on, onbir, onikilere kadar*

çalıştırılıyorlar".[6] Günümüzde dünyanın pekçok yerinde *(Asya, Afrika, Ortadoğu, Latin Amerika ve Hindistan'da)* bundan farklı birşey mi yaşanıyor? Yabancılaşmanın üretim süreci içinde ortaya çıktığını söyleyen Marx'a göre, ekonomik yabancılaşma, gerçek yaşamın yabancılaşmasından başka birşey değildir. İnsanın tek zenginlik kaynağı olan emeğinin yabancılaşması, doğayı ve kendini insana yabancılaştırır. Yabancılaşmış emek, insanın özünü onun varoluş aracı durumuna getirir ve insandan türsel yaşamını koparıp alır. Özel mülkiyet ve para da yabancılaşmış emeğin zorunlu bir ürünüdür. Bu cümleden olarak kapitalizmin özünde *"yaratıcı yıkım"* bulunur; başka deyişle *"yaratıcı yıkım"* kapitalizmin tek olgusudur, daha doğrusu kendisinden başka birşey değildir. Kapitalizm işte bu ana olgudan oluşur ve her kapitalist bunun içinde yeralır. Marx bu gerçeği ta başından beri biliyordu ve bu yüzden kapitalizmin oluşumunun ve değişiminin temeline *"yenilikçi girişimci"*yi, yani kapitalist sınıfı yerleştirdi. Ona göre risk alan, yeni ve daha etkin üretim yöntemlerini harekete geçiren ve buradan ekonominin sürekli değişimine yolaçanların yarattığı kapitalizm; eski, feodal, töresel ve durağan yapılar ile düzenleri yıktı. Kapitalizmin kendisi işte bu nedenle *"yaratıcı yıkım"*dı. Schumpeter, Marx'ın bu buluşunu, *Capitalism, Socialism and Democracy* başlıklı yapıtında, *"endüstriyel değişim süreci"* adıyla kapitalizmin kendisine uyarladı. Bu değişim süreci kapitalist düzeni *"kendi içinden"* dönüştürmekteydi; bunu da sürekli olarak *"yeniyi yaratması ve böylelikle eskiyi yoketmesi"* yoluyla, tıpkı kapitalizmin feodalizmi yoketmesi gibi yapmaktaydı. Ancak kapitalizmin kendisi de bu özellikleri nedeniyle bir süre sonra yokolmaya mahkûmdu. Marx'a göre yeniliğin ve buna ilişkin ekonomik büyüme ile gelişmenin motoru bilimsel araştırmalardan beslenen ileri teknolojidir. Bu yaklaşıma göre ürün fazlası yaratılmasında *"teknolojik yenilik"* belirleyicidir ve ekonomik büyümenin kaynağıdır. Ne var ki dünyadaki yoğun nüfus artışı ile sınırlı kaynakların hızla tükenmesi ve teknolojideki denetimsiz ilerleme insanlığın önünde acil çözüm bekleyen sorunlar yaratmaktadır. Günümüzde sömürü dinsel, felsefi, yazınsal, ahlaksal, ulusal ve kültürel her alanla bütünleşmiş; saptırıcı söylem yaratma, reklambilimine paralel olarak gelişmiştir. Yüzyılımızda yalanın, ahlaksızlığın sınırı ortadan kalkmış; insanları kandırmak neredeyse bir bilim haline gelmiştir. Kapitalizm, böylece bilim ve teknolojiyi yalanla birlikte etkili biçimde kullanan bir sömürü örgütlenmesi olup çıkmıştır. Bilim ve teknolojide önde olanlar sömürüde de önde gitmektedir. Çünkü bilginin yayılmasını sağlayan araçlar, bilginin saptırılması ve halkın aldatılması için de etkin biçimde

6. K.Marx, *Capital*, III cilt, Lawrence and Wishart, Londra,1977, s: 355 vd.

kullanılmaktadır. Whitehead'in dediği gibi, uygarlığın kendini yokeden tohumları da içinde taşıdığını, her türlü olumlu ve olumsuz olanakları da içinde barındırdığını unutmamak gerekir. Bu nedenle çağdaş Batı uygarlığı bugün kapitalist bir sömürü aracına dönüşmüş durumdadır; liberal demokrasi denilen şey de kapitalizmin çıkarlarına hizmetetmekten başka bir işe yaramamaktadır. Oysa çağdaş görünmek ve zenginlik taslamak uygar olmanın nedeni değil, sadece sonucudur. Toplumun temel davranışlarına sinmemiş ve ödünç olarak alınmış bilimsel, sanatsal ve düşünsel etkinlik ürünleri eğer toplumun günlük yaşamı ile örgütlenmesinin ayrılmaz bir parçası olamamışsa o zaman uygar sıfatı bu toplum için kiralanmış bir yaftadan başka birşey olmayacaktır.

Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi adlı yapıtında, *"Düşüncenin kendini gerçekleştirmeye yöneltmesi yetmez, gerçeğin de düşünce olmaya yönelmesi gerekir"* diyen Marx'a göre, *"Büyük bunalım zamanlarında, felsefenin pratik olması gerekir... Ama felsefe pratiği, kendi başına kuramsaldır, varoluşu varlığa, özel gerçekliği fikre oranlayan eleştiridir o"*.[7] Marx, kapitalist sistemi en ince ayrıntılarına değin incelemiş, neredeyse didik didik etmiş ve sonunda da yıkılacağını öngörmüştü. Bu yıkımın nasıl olacağını belirtmemiş, ancak kapitalizmin kendi iççelişkileri yüzünden mahva sürükleneceğini tahminetmiş ve beklemişti. Ona göre işçiler, kapitalistler ve toprak sahipleri arasındaki rekabet sermaye birikimine yolaçar ve ekonomi politik tarafından harekete geçirilen tek devingen unsur rekabettir. Marx, kıran kırana rekabet, üretim makinelerinin sayılarının hızla artması, işçi ücretlerinin düşüklüğü ve öteki unsurların, kârları felakete yolaçacak biçimde düşüreceğini söylemişti. Öngörüleri arasında işçilerin gittikçe yoksullaşacakları ve bunun sonucu olarak başkaldırıya daha fazla yatkın olacakları gibi hususlar da vardı. Ne var ki bu tahminler henüz doğrulanmış değil. Ayrıca 1920'ler ile 1930'lardaki faşizmin başarısının Marx'ın kuramlarına bütünüyle tersdüştüğünü de söyleyebiliriz. Ancak yine de Neomarksizmin ve sınıflararası ilişkilerin tarihe olan etkilerinin, tarih araştırmaları bakımından çok önemli olduğu kuşku götürmez. Bu Yeni Marksçılık, sınıflararası farklılıkları, zenginle yoksulun durumunu araştırmanın yanısıra bu sınıfların üretim sistemleriyle bütünleşmeleri ve sınıfsal yapının değişimini de incelemektedir ve bu yeni bakış hemen herkese ait olan analitik bir yöntem ve araçtır. Günümüzde varoluşçu psikolojinin de yardımıyla sömürünün psişik yapısı ve dinamiği elealınarak insanın egosunun özellikleri açıklanmaya çalışılmaktadır. Ekonominin amacı insanın mutluluğu, aslı ise

7. K.Marx, *Toward the Critique of Hegel's Philosophy of Right*, Collected Works, 15. Cilt, Lawrence and Wishart, Londra, 1975, s: 468 vd.

insanın refah içinde yaşamını sürdürmesidir. Bunun için, "*Rekabet vazgeçilmez birşey midir? Rekabet olmazsa insan çalışmaz ve gevşer mi? Bürokrasi ile sosyalizm aynı şey midir ve bürokrasinin olduğu yerde ekonomi işlemez mi? Özel mülkiyet bireyler için olmazsa olmazlardan mıdır?*" gibi sorular Yeni Marksizmin elealdığı bazı temel konular arasındadır. Kapitalizmi eleştirel analiziyle, kapalı ekonomi modellerinden açık ekonomi modellerine geçişi de öngörmüş olan Marx'ın çözmeden bıraktığı bir problem de şudur: Emek içerikleriyle tanımlanan bir değerler sisteminden, farklı sermaye yoğunluklu sektörlere ve eşit *(tek)* kâr haddine dayanan bir fiyatlar sistemi türetilebilir mi? Gerçek hayatta sadece fiyatlar *(sermaye)* algılansa bile, değer *(emek)* kapitalizmin özünü, yani sömürüyü kavramamız için vazgeçilemeyecek bir kavramdır. Marx'ın işte bu transformasyon problemi daha sonraki izleyenleri tarafından *(Piero Sraffa, Maurice Dobb, Ronald Meek)* çözülmüştür.

Marksist teorinin başarılı bir uygulama alanı bulamamasının nedenlerinden biri de onun insanın yapısıyla, yani düşünce ve eylemleriyle uyuşmamasıdır. İnsanın doğuştan her türlü aşırılığa, emek harcamadan rahatça tüketmeye yatkın oluşu, açgözlülüğü ve aşırı kâr hırsı, kendi sınırlarını belirleyememesi, doğayla verimli ve esirgeyici bir işbirliği kuramaması, soydaşlarıyla üretimde ve paylaşımda, yoksullukta ve refahta ortaklık anlayışını paylaşamaması, son aşamada kendi kabahati yüzünden yarattığı vahşi kapitalizmin ağına düşmesine nedenolmuştur. Bu mekanizma onun aşırı kazanç ve tüketim tutkusuyla bağdaşmaktaydı. İnsan, *"zoon politikon"*dan *"homo economicus"* aşamasına geçti ve bunun sancılarını yaşamakta. Şimdi sıra *"homo ethicus"*a geçme zamanındadır. İnsanın ahlaksal aşamaya vardığında refaha ve mutluluğa kavuşacağını umabiliriz. Çünkü insanın varlığı başkalarının varlığına, mutluluğu ötekilerin mutluluğuna bağlıdır. İnsan kendini ancak başkalarıyla birlikte varkılabilir. İnsan sınırsız istekleri olan sınırlı bir varlıktır; sonsuzluğu arzulayan sonlu ve eksik bir canlıdır. Ölümsüzlüğü isteyen ama ölümlü bir varlık olan insan, hiçbir zaman tatminolmayan bir yaratıktır da aynı zamanda. Asılolan insanın maddi ve manevi açıdan doyuma ulaşmasıdır. Bunu ise tam olarak ne liberal sistemler ne de sosyalizm sağlayabilir. İnsanın sınırlarını bilmesi ve ona göre davranması kurtuluşa giden yolun ilk basamağı olabilir. Bütün insanlar üstün değerleri paylaştıklarında bu yola girilmiş olacaktır. Marx'ın birçok tahmini, öngörüsü de bu bağlamda doğru çıkmıştır; sanayinin geniş çaplı yükselişi, güç ve kontrolün birikimi, teknolojinin dinamik rolü bunlara örnek gösterilebilir. Önemli başka bir nokta da Marx'ın, eleştirdiği sistemin kendi kendini onarma ya da düzeltme kapasitesini öngörememiş veya küçüm-

semiş olmasıdır. Bugünkü kapitalizm Marx'ın dönemindeki kapitalizm olmaktan çok uzaktır. Öte yandan Marx, ateşli bir demokrat, toplumun altsınıflarının güçlü bir savunucusuydu; ama hiçbir zaman demokratik süreçlerin destekleyicisi olmadı. Tutkusu, toplumun tek bir sosyoekonomik düzeyine yönelip odaklanmaktı. Bazı temel tarih ve toplum yasalarını da gözardı eden Marx, devletin diktatör, hatta giderek terörist olma olasılığını da öngöremedi ya da ihmaletti. Oysa bu kocaman bir hataydı. Marx'ın görüşlerinin genel anlamda hâlâ önemli bir ağırlık taşıdığını ve 21. yüzyılda da bunun böyle süreceğini düşünebiliriz. Çünkü onun insanın kişiliğinde işçiler için duyduğu kaygı ve hükümetlerin bunları güvence altına alması gerektiği görüşleri her zaman yinelenecek, gündeme gelecek ve önemini koruyacak konulardır. Günümüzde artık hemen hemen hiç kimse dizginlerinden boşanmış bir kapitalist sistem istemiyor. Serbest piyasa ekonomisini hararetle destekleyenler bile, ekonomik işlere devletin müdahalesinin bazı durumlarda gerekli olduğu görüşünü savunuyorlar. Bugünlerdeki tartışma, devletin müdahalesinin nasıl ve nereye kadar olması gerektiği konusunda yoğunlaşmakta. William Woolman ile Anne Colamosca, yayımladıkları *Judas Ekonomisi: Sermayenin Zaferi ve Emeğin Uğradığı İhanet* adlı kitaplarında, sermayenin zaferinin giderek kendi sonunu hazırladığına ilişkin endişelerini anlatıyorlar. Yazarlar, günümüz küresel piyasa ekonomisinde zincirlerinden boşalan güçlerin giderek son derece yıkıcı bir değişim sürecinin kaynağı haline geldiğini; küreselleşmenin faturasını emeğe çıkaran *"bu güçlerin mutlaka kontrol altına alınması gerektiği"*ni söyleyerek şöyle devamediyorlar: *"Piyasa şimdi tanrı oldu; ekonomik planlama ise şeytanın ta kendisi. Serbest piyasa ideolojisi nihayet tamamen galip geldi... Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile kapitalizm daha önce hiç görmediği bir ortama kavuştu. Serbest piyasanın toplumu örgütlemenin en iyi yöntemi olduğu fikrine karşı çıkanlar yok olup gittiler..."* .[8] 21. yüzyılın eşiğinde emperyalizm boyutunda küreselleşen kapitalizmin, emek ve sermaye arasında, sermayeden yana gerçekleşen büyük bir gelir kayması yaratan yıkıcı bir eğilime sahip olduğunu tespit ettikten sonra, kapitalizmin bugün egemenolan neoliberal dogmadan dolayı kendi kendine büyük ve kalıcı bir zararvermek üzere olduğunu görmezlikten gelemeyiz. Bütün buna benzer sorunları öngören Marx, kapitalizmin gelmiş geçmiş en büyük felsefi ekonomisti olarak kalmaya devamedecek. Freud psikoloji için, Einstein fizik için neyseler Marx da ekonomi için odur. Kapitalizmi eleştirisiyle o, Adam Smith gibi ekonomi tarihinin bir kaynağı olmayı

8. W.Woolman-A.Colamosca, *The Judas Economy: The Triumph of Capital and Betrayal of Work*, Addison-Wesley, New York, 1997, s: 187.

da sürdürecektir: "*Toprak mülkiyetinin, her ikisinde de –büyük toprak mülkiyeti ile rekabet– kendi zorunlu çöküşünü görmesi için, iki biçimin ikisinde de gelişmesi gerekiyordu; tıpkı sanayiin de, insana inanmayı öğrenmek için, tekel biçimi altında da, rekabet biçimi altında da, yıkıma uğramasının gerektiği gibi*".[9] Kapitalizmin gelişmediği Doğu toplumlarının bütün ekonomik olaylarının ve yapısının anahtarı, ona göre, özel mülkiyetin olmaması ve herşeyin tek yöneticiye bağlı bulunmasıdır ve tüm Doğu'nun tarihi bir dinler tarihinden başka birşey değildir. Bunun yanında bütün çelişkiler, kapitalizmin yapısından, bu ekonomik sistemin doğasından kaynaklanmaktadır. Bunlar emek, sermaye ve sınıf çelişkileri, sınırsız üretim ve tüketim çılgınlığı, dünya kaynaklarına egemenolma, serbest piyasa ekonomisi, sınırsız kâr hırsı, "*evrensel çözücü*" dediği paranın "*yabancılaşmış emek*" olarak hâkimiyeti vb temel ögelerdir. Para, bir bakıma, emekçinin elinin kiridir. Bir benzetme yapmak gerekirse, devrim kontrolden çıkmış bir tren değil, acil durum freninin kullanımıdır. Piyasa güçlerinin anarşisi içinde sürüklenerek denetimden çıkan asıl kapitalizmdir; sosyalizm ise bu yakıp yıkan canavara topluca yeniden hâkimolmaya çalışmadır. Ancak sosyalist devrimlerin demokratik olmaları gerekir. Başarılı devrimler, kendilerine ait bütün izleri silmiş olanlardır. Böyle olduğu zaman, devrimlerin uğruna mücadele verdikleri koşullar tamamen doğal görünür.

Bencil varlıklar olan insanlar sağlıklı ve güvenli bir toplum düzeninin yaratılması gerekliliğine inandılar ve yurttaşlarının çoğunun erdemli olabilecekleri toplumsal bir düzenin kurulabileceğini hayalettiler. Platon, Sparta ile yapılan Peloponnesos Savaşları sırasında Atina kültürünün yıkılışını gözlemledi ve bunun etkisiyle, ütopik bir toplum için bir taslak olabilecek *Devlet (Republik)* adlı eserini yazdı. Aynı şekilde Roma'nın Vizigotlar tarafından yerlebir edilmesine tanıkolan Aziz Augustinus, budünya yerine öbürdünyadaki bir ütopyadan sözeden *Tanrı Devleti*'ni *(Civitas Dei)* kalemealdı. Thomas Hobbes, İngiltere'deki içsavaş sırasında sürgündeyken *Leviathan*'ı yazarak barış ve refah içinde yaşayan bir devlet yaratmayı düşledi. 19. yüzyılda Karl Marx, emek-sermaye çatışmasından doğan insanın insanı sömürmesini durdurmak için komünist bir toplum idealini öngördü ve *Sermaye (Das Kapital)* adlı eserini yazdı. Mükemmel bir toplum oluşturulabileceğine inanan ve her insanın mutlu olmaya hakkı olduğunu savunan bu düşünürler farklı gereksinimler ışığında farklı biçimlerde ütopyalar ortaya koydular. Sermayenin uluslararası özelliğini öngören ve bu yüzden de işçi sınıfının

9. K.Marx, *1844 El Yazmaları- Ekonomi Politik ve Felsefe*, Sol Yay., Ankara, 1976, s: 150 vd.

enternasyonalizmini savunan Marx, insanlığın o döneme değin ortaya koymuş ya da ulaşmış olduğu tarihsel-toplumsal ve felsefi düşüncenin, ekonomi politik açısından eleştirisini ve çözümlemesini yaparak, yeni bir toplum teorisi kurdu. Marx ile Engels'in ortaya koydukları bu yeni felsefi, ekonomik ve tarihsel model, o güne değin düşünce tarihinde önerilebilmiş en kapsamlı insanlık tarihi gelişiminin açıklaması ve bir model önerisiydi. Toplumu bütün yönleriyle kavrama girişimi olan bu kuram, herkesin yeteneğine ve gereksinimine göre payaldığı, devletin bile bulunmadığı ütopik bir toplum modeli önermekteydi. Marx ve Engels, tarih ile toplumu yalnız siyasi ekonomi *(ekonomi politik)* açısından yorumlayıp betimlemekle yetinmemişler, aynı zamanda dünyayı dönüştürmeye de girişmişler ve komünist manifesto ile Avrupa işçi sınıfını eyleme çağırmışlardır. *Feuerbach Üzerine Tezler*'in 11. savında Marx şöyle der: *"Filozoflar dünyayı şimdiye değin yalnızca çeşitli biçimlerde yorumladılar; ama yapılması gereken onu değiştirmektir".*[10] Ancak daha sonra olupbitenlerin faturası hep bu filozoflara çıkarılmış ve yanlış uygulamalar onlara maledilmiştir. Oysa kendileri işin pratiğinde hiç bulunmadıkları gibi kuramlarını eylemlerin içinde düzeltip geliştirme şansını da yakalayamadılar. Kuramın gücü dönüştürücü özelliğinden kaynaklanır. Bu nedenle fizik, kimya, jeoloji, biyoloji gibi temel bilimler yalnız doğa olgularının nasıl işlediklerini betimlemekle yetinmezler, aynı zamanda dünyayı, doğayı ve toplumu değiştirmeye yönelik kuramlar da önermeye çalışırlar. Fizikteki atom bombası ile nükleer enerji projesi, jeologların büyük petrol şirketleriyle birlikte yaptıkları küresel boyuttaki işler, biyologların ayrıştırdıkları biyomoleküler parçacıklarla (*kökhücreler, genetik tedavi*) varolan canlı yapıyı değiştirmeleri gibi girişimler, yalnız doğayı anlamakla yetinmeyen, hem doğayı ve insanlığı hem de toplumsal ve tarihsel akışı değiştiren girişimler olmuşlardır. Marksizmin 20. yüzyıl içindeki öncü temsilcilerinden V.İ.Lenin, *"Marksizmin Üç Kaynağı ve Üç Bileşeni"* başlıklı yazısında şöyle diyor: *"Marksist doktrin 19. yüzyılda insanlığın, Alman idealist felsefesi, İngiliz ekonomi politiği ve Fransız sosyalizmi tarafından temsiledilen en iyi eserlerinin meşru mirasçısıdır... Klasik siyasi iktisat emek-değer kuramının temellerini attı. Marx da onların çalışmalarını geliştirdi."* Karl Marx, Hegel'i tüm mistifikasyonlarından arındırıp bütünsel maddi temelleriyle elealarak onun başaşağı duran diyalektik sistemini ayakları üzerinde tutmaya çalışmış ve ruhanilikten laikliğe yöneltmiş; Ludwig Feuerbach'ın felsefesindeki, özne ile yüklemin yerini değiştirerek, düşünce yüklemdir, varlık ise öz-

10. Karl Marx-Friedrich Engels, Werke, C.3 (1845 bis 1846); Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Dietz Verlag, Berlin, 1969, s: 535.

nedir ilkesini temele almış ve pasif yaşamlara praksis felsefesiyle müdahale etmiştir.

Hizmet ya da para biçiminde olsun, her türlü başarının tohumunun emek olduğunu biliyoruz. Çağımızda gereğinden fazla tüketme tutkusu ihtiyaçların yerini almış durumda; farklı ihtiyaçlar, farklı statülerin oluşmasına nedenolmakta ve bilinçsiz tüketim toplumsal değerlere zararvermekte. Günümüzde mal ya da insan, pazarlandığı kadarıyla alıcı bulabilmekte; üretene değil, pazarlayana; emekçiye değil işletmeciye kulakverilmekte. Nasıl emek ile sermaye arasında bir uyum ve denge kurmak gerekiyorsa, üretim ile tüketim arasında da bir uyum ve denge kurmak zorunluluğu vardır. Baudrillard'a göre, bireyin asıl amacı aşırı tüketmek değildir; insanı tüketime iten şey aslında, farklılıklar yaratarak, değişik statülere özgü değerler üretip onlara yeni anlamlar yükleyerek üretime ve tüketime yönveren toplumsal yaşamdır. Günümüzde işçi sınıfı, övütülmeye çalışılarak yapısal bir değişime uğramış, emek gücünün rolü ve dönüştürücü niteliği gerilemiştir. Bu nedenle Kapitalizmin alternatifi olacak yeni bir sınıfa ihtiyaç duyulmuştur. *"Bilgitoplumu Sınıfı"* çağımızda, Marx'ın işçi sınıfının yerini almış gibi görünüyor. 19. ve 20. yüzyılların işçi sınıfının yerini 21. yüzyılda büyük araştırma merkezlerinde, bankalarda, üniversitelerde, sanayi ve ileri teknoloji kurumlarında çalışan ve bilgi üreten sınıflar almıştır; bu bilgi emekçileri sosyal güvenceleri olmadan gecelerini gündüzlerine katarak çalışmakta, ürettiklerinden aldıkları pay ise devede kulak gibi kalmakta, sömürü bütün acımasızlığıyla çağımızda da alabildiğine sürüpgitmektedir. Bugün ekonomik olarak ana değiştirici ya da dönüştürücü güç, bilgitoplumu insanına veri sağlayan entellektüel, bilimsel, teknolojik ve bilgisel *"sermaye"*dir. Başka deyişle *"Bilgitoplumu Sınıfı"nı* (B.S.) oluşturan insanlar bugün tarihi ve toplumu dönüştürme olanağına sahiptir. Tekelci sermaye ile küresel emperyalizmi büyüten ana sınıfsal güç, bugünkü bu bilgitoplumudur.19. yüzyılda fabrika düzeni kapitalist sistemin merkezi konumundaydı; bilim ise emekten bağımsız üretici bir güç haline gelmişti. Bilimadamı *(mühendis, teknokrat, uzman, teknolog, araştırmacı)* kapitalist düzende emeğini sermayenin hizmetinde kullandıran üretici bir güç oldu; üretimi planladı, organize etti ve gerçekleştirdi. Kapitalizmin evrimi sonunda fabrikaya mühendisin girmesiyle işçilerin direnişine nihai darbe vurulmuş oldu. Kol emekçisiyle bilgi sahibi uzman arasındaki fark ortaya çıktı. Teknolojideki ilerlemeler sermayenin artmasına, yeni sermayeler de artıdeğerin artmasına nedenoldu. Artıdeğer de yeni işletme ve sanayilerin kurulmasına olanak sağladı. Bu kısırdöngü insanı gözardı ediyor, onun refah ve gönencini, mutluluk ve özgürlüğü-

nü görmezlikten geliyordu. Marx'ın düşüncelerini yeni baştan gözden geçirdiğimizde ve oluşan koşulların ışığında yeniden yorumlamayı denediğimizde onu hâlâ çağdaş bir düşünür olarak algılayabiliriz. Marx, gerekli olanın henüz mümkün olmadığı bir dönemde yaşadı; onun çağı, mümkün olanın henüz pratik olmadığı duygusunun yaşandığı bir çağdı. Sadece yurttaşlık haklarının kazanılmasıyla insanın özgürleşmesinin sağlanamayacağına inanan Marx, dönemindeki siyasal yanılsamayı gözler önüne serdi. Günümüz açısından önemli olan ona geri dönmek değil, kendisinin açtığı yoldan geçerek zamanımıza doğru bakabilmek ve isabetli tanılarda bulunabilmektir. Onun söyleminin çok güncel ve çağdaş olmasının nedeni, varlığını ve işleyişini eleştirdiği sermayenin giderek daha yayılmacı ve baskı kurucu hale gelmiş olmasıdır. Günümüzün alternatif küreselleşme hareketinde insan varlığının metalaştırılmasına, insanların tüketim tutkunu haline getirilerek yabancılaştırılmasına, insanın bir mal gibi kullanılmasına, adeta alınıp satılmasına karşıçıkıyorsak eğer, tüm bunların temelinde sorgulanması gereken sermayenin mantığı ile serbest piyasa ekonomisi yatmaktadır. O zaman Jacques Derrida'nın *Marx'ın Hayaletleri* adlı eserinde vurguladığı gibi, *"Marx'la birlikte veya Marx'a karşı; ama onsuz asla!"* deyişi üzerinde durup düşünmek zorundayız. Kısaca Marx eğer yeryüzüne gelmemiş olsaydı, insanlık onu bir biçimde yaratmak zorunda kalacaktı. Bu yüzden kimse Marksist dünyagörüşünün sonbulduğu inancına kanmamalı, bazı yanlış uygulamalarına karşın sosyalist rejimlerin çöktüğüne sevinmemeli. Bu anlayış doğru ilkelerin yanlış uygulanmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ancak toplumcu alternatiflerin yeralmadığı bir dünya düzeni, radikal unsurlarda gördüğümüz gibi, hiç de daha makul olmayan toplum modellerinin ortaya çıkmasına yolaçabilecektir.

Günümüzde 21. yüzyılın koşullarına uyan ve sorunlarına çözüm getiren yeni bir Marksizmi *(Néomarxisme)* inşaetmek gereği doğmuştur. Marx'ın ölümünden bu yana neredeyse yüzotuz yıl geçti, çağımızın koşulları değişti; özlemler ve beklentiler, olanaklar ve sorunlar başkalaştı. Bütün bunlara yanıtverebilecek yeni bir sosyal-ekonomik-politik ve kültürel proje geliştirmek zorundayız. Örnekle bugün işçi sınıfının yerine yeni bir bilgitoplumu sınıfı ortaya çıktı; toplumların gereksinimleri ile karşı karşıya geldikleri sorunlar değişti. Bunlara yanıtverebilmek için yeni bir dizge gerekmekte. Bilgitoplumunun özellikleri, bileşenleri ve bugün onu güçlü kılan nedir? Kapitalist sistemin ana üretici gücü olan *"Bilgitoplumu Sınıfı"* sermayeyi esas büyütendir; günümüzde bilgi temelli ekonominin sonsuz bir şekilde gereksinim duyduğu *"Bilgi"* ile *"Teknoloji"*yi üreten ve üretecek olan da bu sınıftır. Bu sınıfın harcadığı

mali kaynak, ARGE, eğitim vb olarak bugün trilyon dolarların üzerindedir. Yarattığı ekonomik ve toplumsal değer de kuşkusuz bunu kat kat aşmaktadır. İşte bu nedenle sermayenin ya da 21. yüzyıl kapitalizminin ve küresel sistem ile bunun politik yönetiminin vazgeçilmez girdisi ve ayakta tutucusu bu *"Bilgitoplumu Sınıfı"*dır ve bugün *"İşçi Sınıfı"*nın önüne bu sınıf geçmiştir. Bu sınıfın bir başka özelliği de yarattığı artıdeğerden göreli olarak Marx dönemindeki ve bugünkü işçi sınıfına oranla çok daha fazla payalmasıdır. Bu yeni sınıfın *(B.S.)* yarattığı değerin niteliğine ve niceliğine bakarak oranladığımızda Marx zamanındaki işçi sınıfının yarattığı değer ve aldığı paya göre bu sınıfın göreli olarak daha fazla payaldığını söyleyebiliriz. Çünkü günümüzde üretimin kitleselleşmesi ve müthiş ucuzlaması ile ücretin ve gelirin satınalma gücü de o oranda artmıştır. Ne var ki bu yeni sınıfın ve en üstteki kesiminin sistemden aldığı pay, bütün gereksinimlerini ve arzularını karşılamasına rağmen, yarattığı artıdeğer temel alındığında ve kazandığı buna oranlandığında belki de daha fazla sömürüldüğü olgusu ortaya çıkacaktır. *"Bilgitoplumu Sınıfı"* yalnızca temel bilimler, fen ve mühendislik bilimleri kapsamına giren disiplinlerden oluşmuyor; toplum, siyaset ve ekonomi bilimleri de kapitalist sistemi durmadan yeniden üreten ve yenileyen disiplinler arasındadır. Kuşkusuz edebiyat ve öteki sanatlar ile sağlık bilimleri de *"Bilgitoplumu Sınıfı"*nın ana ögelerinden sayılır. Çünkü edebiyat ve öteki sanatlar ile tıp alanı da toplumun başlıca yaratıcı ve toplumu yeniden üreten ana kesimler arasındadır. *"Bilgitoplumu Sınıfı"*nı bir piramit halinde tasarlayacak olursak, tepesinde sistemi durmadan yenileyen, her türlü katma değerini yaratan fen, mühendislik, toplum, insan ve sağlık bilimleri ile tüm sanatdallarının, yani en ön cephede yeralan kaymak tabakanın bulunduğunu görürüz. Bunlara bağlı temel bilimler araştırmacıları, araştırma laboratuvarları ve teknisyenleri, bilgi işleyenler, üretilen bilgiyi kullanan entellektüel kapasite ve potansiyeldeki herkes ve herşey, bilgi üretimi sistemini ayakta tutan yardımcı personel olarak hemen ikinci sırada yeralırlar. Sistemin ürettiği veya yetiştirdiği insanların önemli bir kesimi ya da bu sisteme yakın duran entellektüel insanların hepsi, giderek piramidin tabanına yayılır. *"Bilgitoplumu Sınıfı"*na mensup insanların davranış ve düşünme biçimleri temelde bilimseldir; yani ussal düşünme ile eleştirel bakışı temele almışlardır. Hemen her konuda doğruya, iyiye ve güzele en yakın olanı ararlar; bu açıdan bakıldığında da aynı zamanda bu sınıf zorunlu olarak önemli ölçüde sosyal adalete öncelik tanıyan, adil, ahlaklı ve etik ilkelere bağlı bir sınıf olmak durumundadır. Bu koşul en azından salt sermayenin büyümesiyle ilgilenen kapitalist sınıf ile onun siyasal ikti-

darında olduğundan çok daha fazla geçerlidir. Ne var ki bu sınıfın da kâra doymayan patronları bulunmaktadır. *"Bilgitoplumu Sınıfı"* aynı zamanda çevre dostudur ve dünyayı en çok korumaya aday sınıftır; çünkü en üst düzeyde bilgiye, kavrayış gücüne ve bunların doğurduğu bilince sahiptir. Sahip olduğu bu üst düzeydeki bilinç, dünyanın, evrenin, insanlığın ve bütün canlı varlıkların aslında bu sınıfa emanet edilmesi gerektiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Dünyamızın ve insanlığın ana sorunu, uygarlığın bugüne değin yarattığı kültürün üst düzeydeki birikimine sahip olanların yönetimde bulunmamasından kaynaklanıyor.[11] En azından bu birikimin ortalaması bile yönetimde değildir. Hele ülkemizde birikimin en alt düzeyindeki temsilcileri ile karşı karşıyayız. *"Bilgitoplumu Sınıfı"*nın en üstteki temsilcileri belki yeterince para kazanmaktalar; ama vicdanları ikiye bölünmüş durumdadır. Bildikleri doğrular ile yaşadıkları olaylar arasındaki büyük çelişki vicdanlarında, bilinçlerinde ve akıllarında derin uçurumlar açmış durumda. Ne yapılması gerektiğini en iyi bu sınıfın bilmesine karşın yapılması gerekenler konusunda etkisi en az olan ne yazık ki yine bu sınıftır. Bilgi ve birikimleri, istek ve bilinçleri dünya ile insanlığın kötüye gidişini değiştirebilecek bir erkten yoksundur. Çünkü çalıştıkları enstitüler, laboratuvarlar, fabrikalar ve bütün işyerleri sermayedarların mülküdür ve başlarında onlara yakın yöneticiler bulunur. Bu sınıf, henüz gücünün farkında değildir; ama gelecekte olabilecek mi? Şimdiki koşullara bakıldığında pek kolay görünmüyor. Bilginin kullanımı bugün sermaye sahiplerinin tekelinde; internetin bazı sitelerine girmek için kredi kartınızı kullanmanız, banka hizmetlerinden yararlanmak için belli bir miktar ödemeniz gerekmekte. Bu sınıf şimdilik, sistemin kendisine verdiği ufak sus payları sayesinde, kendisini toplumun ayrıcalıklı bir kesimi ya da bireyi gibi hissetmekle yetinmektedir. Oysa kendisinin elde edeceği en önemli pay, aldığı maddi değer değil veya bu maddi değerin yanısıra, uygarlık birikim ve bilincinin bir yaptırım gücü olarak toplumda belirginleşmesini sağlamak olmalıdır. İnsanlığın en büyük kazanımı olan bu bilgi birikim sahiplerinin dünyayı, toplumu yönetmesini istemek ve görmekten daha büyük bir değer ve övünç kaynağı olabilir mi? İnsanlardaki maddi değer birikimi giderek bir ölçüden sonra yiyeceğin bulunmadığı kış aylarında veya kıtlık zamanlarında yiyecek depolayan ve ne yazık ki sanki bir gen bozukluğu nedeniyle bunu sürekli hale getiren canlıların biyolojik bir davranışına dönüşmekte. Kültür ve bilgi birikimiyle, daha sağlıklı bir iktidarın kurulması olanağı yaratılamaz mı? İnsanlık ve dünyanın gidişi daha iyi bir yöne çevrilemez mi? Bu *"Bilgitoplumu Sınıfı"*, patronları

11. Orhan Bursalı, *Cumhuriyet Bilim Teknik*, Sayı: 987, İstanbul, 2006, s: 3.

için değil, kendisi ve toplumu için davranan bir sınıfa dönüşemez mi ve sağlıklı geleceğini torpilleyen yönetimlerin işbirlikçisi olmaktan kurtulamaz mı? İşte bütün bu soruların, Marx'ın öneri ve çözümlemelerinin ışığında, yeniden yorumlandığında cevaplarını bulacağını umuyorum. Çünkü gerçek sol, yoksul, azgelişmiş, fırsat eşitliğinden ve eğitimden yoksun, özgürleşememiş ülkeler ile sömürülen halkların ekonomik ve toplumsal sorunlarına çözümler arayan sol demektir. 20. yüzyılda kapitalizmin en güçlü temsilcisi ABD'nin, hem özgürlüklerin yaratılmasındaki ve demokrasi fikrinin uygulanmasındaki sözde öncülüğü, hem de dünya emekçilerinin sömürülmesindeki ve insanhakları ile demokrasinin katledilmesindeki suçortaklığı, insanlık tarihinin tanıkolduğu en dikkatçekici paradokslardan biri değil mi?

İnsanlık ateşi kullanarak yaşamın sürdürülebilirliğini sağlamış, tekerleği bularak hızı yakalamış ve yazıyı icatederek de kalıcılığa ulaşmıştır. İnsanlar yaşadıkları çevreleri türlü çeşitli tekniklerle dönüştürerek varlıklarını sürdürmüşler, yani bir bakıma toplumsal yaşam alanlarının ürünü olmuşlardır. "*Hayvan, dolayımsız zorunluluğun etkisi altında, fizik gereksinmelerin zorlamasıyla, ancak sınırlı bir sayıda nesne üretirken, insan, kendi etkinlik alanını tüm doğaya yaydığından, kendisine hemen zorunlu olan şeylerin ötesinde üretmeye yönelir. O ancak fizik gereksinmelerin boyunduruğundan kurtulduğu ve bu gereksinmelerin ona dayattıkları sınırlama ve zorlamalardan kaçındığı zamandır ki gerçekten üretir; üretimi, insansal doğaya uygun düşen evrensel niteliği ancak o zaman kazanır. Etkinliğin bu bilinçli ve evrensel niteliği, insanın tinsel niteliğine, evrensel özü aracılığıyla, hayvan türlerinden ayrılan insansal tür niteliğine uygun düşer*".[12] İşte bu bağlamda teknik, insanın, "*homo faber*" olarak kendi organlarına eklemlediği bir organ olup, doğayı kendine uygun hale getirdiği veya kendine uydurduğu bir araçtır. Doğanın yarattıklarına karşılık insanın ürettiği herşey kültürün sınırı içine girer. Teknik ile kültürün uyumlu bir denge halinde olması ise insanı mutlu kılar; insanın mutluluğu, onun kendini gerçekleştirmesine, sorumluluk yüklenmesine ve özgür olmasına bağlıdır. Kendini gerçekleştirme, başkalarıyla olanaklıdır; kişi, tek başına kendisini gerçekleştiremez; ötekilerle birlikte varolur. İnsanın kendisini bulmasına giden yol başkalarının başarılarından, başkalarının ürünlerinden geçer. Bu ürünler insanları birbirlerine bağlar ve onlarda karşılıklı sorumluluk duygusunun uyanmasını sağlar. Sorumluluk, ödenecek bedeli önceden bilmek demektir. Böylece insan özgürlüğünü genişletme hedefine doğru kararlı biçimde yolalmış

12. K.Marx-F. Engels, Collected Works, 20. Cilt, Lawrence and Wishart, Londra, 1975, s: 569.

olur. K.Marx'ın düşünceleri de bu anlamda bilimi araç edinerek insanın özgürleşmesinin yollarını arayan ve gösteren düşüncelerdir. *"Değer, Fiyat ve Kâr"* adlı yazısında Marx şöyle der: *"Dünya'nın Güneş çevresinde döndüğü ve suyun tutuşmaya yatkınlığı yüksek iki gazdan oluştuğu bir paradokstur. Bilimsel hakikat, şeylerin yalnızca aldatıcı görünüşünü yakalayan her günkü deneyle yargılanacak olursa, her zaman paradokstur."* Değişen dünyamızda değişmeyen doğruların varolduğunu bize bilimsel hakikat anımsatır. Gelişme her zaman, direnmeye karşı savaşım vererek gerçekleşmiştir. Bu gözlem 21. yüzyılda izlenecek yeni siyasal düşünceler için de geçerli olmalıdır. Nitekim çağımızda da sınıf çıkarları, sınıf bilincine sahipolma, insanın onur ve hakları, görev ve sorumlulukları, yabancılaşma, özgürlüklerin kısıtlanması gibi sorunlar hâlâ varlıklarını sürdürmektedir. Değişen bir dünyada işlemekte olan bu sorunlara katılan yüksek teknoloji, ileri sanayi ve nükleer gücümüz yüzyılımızda tüm insanlığın çıkarlarını, yaşam güvenliğini tehlikeye atmıştır. Çünkü bunlar, uygarlığın, ülkelerin ve halkların varlığını sürdürebilmelerini tehditederler. Doğadaki tüm varlıklar türlerini devamettirme içgüdüsüne sahiptir; doğal olarak insanlığın çıkarı da öncelikle her zaman bu olmuştur. Ancak bu yaşamı sürdürülebilir kılma durumu günümüzde bir numaralı sorun oldu. Zira kitle imha silahları ve küresel çevre sorunları nedeniyle insanlık artık sorunsuz değil. Günümüzde hayatta kalabilmek için tüm ülkeler, gerek nükleer savaşın engellenmesi gerekse yeryüzünün öteki sorunlarının çözülebilmesi için işbirliği yapmak zorundadır. Ulusların barış içinde birarada yaşamaları ve ekonomik dengeyi sağlamaları çözüm bekleyen önemli sorunlardandır. Uygarlıklarımızın sürdürülebilmesi için verilen ortak mücadelede, kişinin sınıf bilincini terketmesi de gerekmez. Çünkü sınıf çıkarları ile tüm insanlığın çıkarları arasında aşılamayacak engeller yoktur; her ikisi de diyalektik bütünün parçalarıdır. Marksizmin bu konuda bizlere göstereceği çıkış yolları her zaman olabilir. İnsanlığın yaşamını sürdürebilmesi için verilecek savaşım sırasında birey ile toplumun çıkarlarını, sınıf çıkarları ile tüm insanlığın çıkarlarını birbiri ile çatıştırmaktan kaçınmalı; aksine her ikisini de politikada, ideolojide ve pratikte yaratıcı biçimde birleştirebilmeliyiz. İşte bu yüzden gelecekte karşılaşılabilecek felaketlerden insanlığı kurtarma konusunda Marksist kuramla pekâlâ işbirliği yapılabilir. Nükleer bir savaşın ya da küresel ısınmanın engellenmesi, sadece sosyalist özlemlerin korunması için değil, tüm insanlığın korunması açısından da birincil öneme sahiptir.

Fransız düşünürü Alain Finkelkraut'ın dediği gibi, *"Günümüzün dünya uygarlığı modeli, düzmecenin gerçeğe, konformizmin bağımsız-*

lığa ve yaratıcılığa ağırbastığı bir kültür görünümünde. Düşsel olanın bireyselliğinin boğulduğu ve insanların birer tüketiciye dönüştürüldüğü bir kültür bu. Ruhun bir tür sömürgeleştirilmesi. Kültür yerine serbest ticaret. Hayalgücünü satışa çıkarma. Güzelliğin yeryüzünden elini eteğini önlenemez biçimde çekmesi. Görsel ve işitsel çirkinliğin her zaman ve her yerde mevzi kazanması. İmgelerin, sanal âlemin gerçekliğe yeğlenmesi. Hayalgücünün standartlaştırılması, kültürel yönlendirmenin sağlıksızlığı, sözümona liberal kültürün en baskıcı yanları olarak karşımıza çıkmakta." İşte bu noktada çifte görevden sözetmek doğru olacaktır. Tüm insanlığın çıkarı ile sınıf bilincinin varlığı için günümüzde sosyal ilerleme barış koşullarında pekâlâ mümkündür. Demokratik sosyalizm ya da hümanist bir ekonomi tek yol olarak görünüyor. Kapitalizm, kendi oyununun son perdesini oynamaktadır. Marksistler daha önce sınıfsal ve ulusal baskının ortadan kaldırılmasının, tüm insanlığın sorunlarının çözülmesinden önce geleceğini savunuyorlardı. Günümüzde ise karşı karşıya bulundukları sorun şu: Tüm insanlığın sorunlarını gözardı ederek sınıf savaşında başarıya ulaşmak mümkün mü? Herhangi bir ülkede uluslararası istikrarı bozmadan gerekli sosyal değişim nasıl sağlanabilir? Nükleer bir savaş ya da küresel bir felaket sınıf mücadelesi dahil tüm gelişmelerin sonu anlamına gelmez mi? Sınıf mücadelesinin başarılı olması için, uluslararası ortamı ve insanlığın ortak çıkarlarını gözönünde bulundurmak ve hesaba katmak gerekir. 21. yüzyılda yeni bir Marksçı siyasal düşünce ile tüm ülkeler arasında barışçı bir rekabet, *ikiyüzlü* bir politika olarak görülemez. Bu politika, uluslararası siyaset sahnesinde sakınımlı bir davranış ve karar alma sürecinde sorumluluk gerektirir; ulusal ya da sosyal özgürlük ilkesini terketme anlamına gelmez. Barış içinde birlikte yaşama politikası hiçbir zaman durağan bir ilke olmamaldır. Nükleer serüvenciliğe ya da küresel bir felakete nedenolmanın sosyal intikamı çok ağır olacak ve ülkeler belki de bunun bedelini ödeyemeyecektir. "Gelişmekte olan ülkeler dünya barışını tehlikeye atmadan kendi çıkarlarını nasıl koruyabilir? Komünizm, tarihin gerçekten çözülmüş bilmecesi midir? Marksizmin revizyonizme gereksinimi var mıdır? Gelecek yüzyılın esenliği için daha neler yapılabilir?" gibi sorular yanıtlarını beklemekte. Dünya barışının ve esenliğinin korunması sorunu ancak Marksist düşüncelerin ışığında ve katkısıyla demokratikleşme ve insancıllaşmanın çerçevesi içinde çözülebilir kanısındayım. Bourdieu'nün de belirttiği gibi, metinler *(tekstler)*, ülkeler arasında bağlamları ya da metinlerörgüsü (*kontekstler*) dışında dolaşırlarsa eğer anlam kaybına uğrarlar ve gerçek fikirleri ifade edemezler. Bu nedenle Marksist söylemin olgu ve düşüncenin birliği zemininde elealınma-

sı ve değerlendirilmesi gerekir. Bu bağlamda Jürgen Habermas'a kulak vermekte yarar var: *"Kapitalist sistemin devamını sağlayan şey aslında bu sisteme karşı olan demokratik güçlerin verdikleri kavgadır. Çünkü bu kavga bir yandan emekçilerin yaşam koşullarını dayanılır kılıyor; fakat öte yandan da üretilen mallara pazar oluşturarak kapitalizmin giderek artan bir eşitsizlik sonucu intihara doğru sıçramasını önlüyor".*[13] Unutulmaması gereken birşey varsa o da pekçok şeyin yanısıra kapitalizmin tarihinin, küresel sömürü ve savaşların, emperyalist ve sömürgeci yayılmanın, soykırımın ve önlenebilir açlıkların hikâyesi olduğudur. Nasıl Marksizmin çarpıtılmış versiyonu Stalinci ve Maocu devlete yolaçtıysa, aşırı mutasyona uğramış kapitalizm de faşist devleti yaratmıştır.

Karl Marx'ı yargılamadan önce onu anlamaya ve hakkını teslimetmeye çalışmalıyız. Onun için önemli olan ideal bir geleceği hayaletmek değil, daha iyi bir geleceğin ortaya çıkmasını engelleyen şimdiki çelişkileri çözmekti. Eğer sıradan, işe yaramaz bir ütopyadan daha fazlası bekleniyorsa, radikal olarak farklı bir gelecek sadece arzuedilen değil, aynı zamanda mümkün olandır; bunun için de şimdinin gerçekleriyle bağlantısı bulunmalı ve kurulmalıdır. Marx, Engels'e yazdığı bir mektupta şöyle diyor: *"Eğer materyalist yöntem, araştırmaların bir yolgösterici ilkesi olarak değil de, kişiye uygun gelen bir tarih şablonu gibi kullanılırsa, o zaman karşıtına dönüşür. (...) Kapitalizm, içinde bulundukları tarihsel koşullar ne olursa olsun bütün ulusların alınyazılarıymış gibi izleyeceği genel bir yol olduğuna ilişkin tarihsel-felsefi bir teoriye dönüştürülmemelidir."* Marksizm karşımıza trajik insanlık tablosunun bir serimlenmesi olarak çıkar. Kapitalist sistem, özgürlüğün yanısıra barbarlığı da besler; refahın yanısıra yoksulluğa da yolaçar; bu düzende özgürlükle birlikte köleleştirme de vardır. Max Horkheimer'in dediği gibi, *"Tarihin rotası, bireylerin acısının ve sefaletinin ortasından geçer. Bu iki olgu arasında bir dizi açıklayıcı ilişki vardır ama anlamlı bir haklı çıkarma bulunamaz."* Marx da, "*Artıdeğer Kuramları*"nda, *"İnsan türünün kapasitelerinin gelişmesinin maliyetini, insanların çoğu ve hatta sınıflar ödemektedir"* der. Ona göre sosyalist yapıda öz, içerik; kapitalist yapıda ise form, biçim önde gelir. Marksizm, tarihin özgürlük ve çeşitlilik içinde, dinamik ve çoğulcu biçimde doğru dürüst işlemesini engelleyen çelişkileri ortadan kaldırmayı vaadeder. Tarihin kayıtlarına bakıldığında, siyasal baskının her zaman, bastırılsa ya da başarısız olsa bile, başkaldırıları körüklediği sonucunu çıkarmak zor değildir. İnsanlık, iktidarların cüretkârlıklarına her zaman uysalca boyuneğmemiştir. Marx'ın hayata geçmesini istediği

13. Jurgen Habermas, *Legitimations-probleme im Spaet Kapitalismus*, Insel Verlag, FamM, 1997.

gerçek eşitlik, herkesi aynı kefeye koymak değil; ama herkesin değişik ihtiyaçlarıyla eşit biçimde ilgilenmek ve onlara eşit olanaklar sağlamaktır. Gözardı edemeyeceğimiz bir başka gerçek de kültür de içinde olmak üzere bütün kazanımlarımızın temelinde emeğin bulunmasıdır. Maddi üretim olmaksızın ne kültür ne de uygarlık varolabilir. Maddi üretim son aşamada uygarlığın niteliğini de belirler. Ekonomi, karmaşık toplumsal ilişkilerden çıkarılan bir soyutlama olsa da, insanın bu alan içindeki varoluşu çok boyut içerdiğinden, insanlık tarihindeki başrollerden birini oynar. Emek, ekonominin çok ötesinde özelliklere sahipolan bir değerdir. Doğa teorisi ve insan faaliyetleri, beden ve gereksinimleri, duyguların niteliği, toplumsal işbirliği ve insanın kendini gerçekleştirmesiyle ilgili bütün bir antropolojinin sözkonusu ettiği alanları kapsar. Emek aynı zamanda toplumsal cinsiyeti, akrabalığı ve bireysel cinselliği de içerir. Kapitalizm, *"Kâr için üretim"* temeline dayanırken, Marksizm, *"Gereksinim için üretim"* ilkesine bağlanır; kapitalizmde para güçtür, sosyalizmde ise emek. Üretim, insanın kendini gerçekleştirmesinin bir yolu, başka bir amacın aracı değil, kendi başına bir amaç ve sonuç olduğu için değer taşır. Kapitalist üretimin çoğu gereksinim fazlası olduğu ve savurganlığa dayandığı için gerçek üretim sayılmaz. İnsanlar üretimi ancak özgürce ve kendi gereksinimleri için yaptıklarında gerçekten üretim yapmış olurlar. Bütün bu söylenenlerin ışığında, yazımı bitirirken, Engels'in Bernstein'a yazdığı 2 Kasım 1882 tarihli mektubunda, Marx'ın Fransız sosyalistlerinden Jules Guesde ile Paul Lafargue'ı eleştirirken dilegetirdiği sonsözünü anayım: *"Kesin olan birşey varsa Marksist olmadığımdır" (Ce qu'il y a de certain c'est que moi, je ne suis pas Marxiste).* Marx, insanın bütün olanaklarını geliştirmesini ve her bakımdan özgürlüğe kavuşmasını isteyen bir hümanisttir. Bu amaçlara ulaşmak için pekçok yolu meşru görmüştür. Son olarak Rosa Luxemburg'un şu sözünü tekrarlamanın bir anlamı olsa gerek: *"Ya Sosyalizm ya Barbarlık!"*

Kaynaklar:

- K.Marx-F. Engels, *Selected Correspondence*, Progress Publishers, Moskova, 1975.
- K.Marx-F. Engels, *Selected Works*, III cilt, Progress Publishers, Moskova, 1973.
- Adam Schaff, *Marxism and The Human Individual*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1970.
- Jacques Derrida, *Specters of Marx*, Routledge and Keagan, Londra, 1994.
- Terry Eagleton, *Marx Neden Haklıydı?*, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.
- Jean-Luc Nancy, *L'Expérience de la Liberté*, Galilée, Paris, 1988.

- Jacques Rancière, *Kapitali Okumak*, (Louis Althusser, Etienne Balibar, Roger Establet ve Pierre Macherey ile birlikte), İthaki Yay., İstanbul, 2007.
- Antonio Negri, *Bizim gibi Komünistler*, Otonom Yay., İstanbul, 2004.
- Jean-Luc Nancy, *Le Sens du Monde*, Galilée, Paris, 1993.
- Slavoj Zizek, *The Sublim Object of Ideology*, Verso, Londra, 2002.

Kendimizi Eleştirebiliyor muyuz?

Başka deyişle kendimizi ne kadar eleştirebiliyoruz, özeleştiri yapabiliyor muyuz? Bize karşı yapılan eleştirilere hoşgörü gösterebiliyor muyuz? Bu konuda tarihe bakarak insan veya toplum yapısı hakkında bir çıkarımda bulunabilir miyiz? Tarih aracılığıyla bir yörenin insanını ya da toplumunu tanıyabilir miyiz? Kısaca tarih bize kendimizi tanıtabilir mi? Örnekle biz Türkler kimiz, neler yapıpetmişiz, bellibaşlı özelliklerimiz nelerdir, nereden geliyor ve nereye gidiyoruz? Bilim ve sanatlara, uygarlığa katkılarımız neler olmuştur? Kısaca eksiğimiz ve fazlamız nedir? Bu sorulara yanıtverebilmek için öyle sanıyorum ki Türk kimliğinden önce, Türk kişiliğini irdelememiz gerekecek. Çünkü kimlik, kişilik üzerinde yükselir; kişilik ve ırа ise zamanla ve koşullara göre değişebilir, değişikliklere uğrayabilir. Hiç değişmeyen, kalıcı kişilik yapılarından sözedebilir miyiz? Bana öyle geliyor ki Türk kişiliği, belli bir yapı kazanamadan sürekli başka bir biçime dönüşmekte, böylece durmuş oturmuş bir kişilik yapısına, en azından başat bir kişilik modeline bir türlü ulaşamamakta. Aslında tıpkı toplumlar gibi kişilikler de sürekli bir dönüşüme uğramakta. Ancak bu dönüşümlerin olumlu, yapıcı, yaratıcı, iyiye dönük, kurucu ve geliştirici olması gerekir; yıkıcı, tüketici ve yokedici değil. Tarihin bir parça ironiyi her zaman içinde taşıdığı gerçeğini unutmadan İslam toplumları genelinde ve Türk toplumu özelinde sahip olduğumuz kişilik ve zihniyet özelliklerini şöyle sıralayabiliriz: Hayalcilik *(gerçekliği algılayamama)*, toprağa bağlılık nedeniyle üretememe, aşırı duygusallık, abartmacılık, romantik gericilik *(sanat, bilim ve felsefeye uzak durma)*, güçlü inanç ve koyu bağnazlık, kıskançlık, başkalarını benimseyememe, entrikacılık, cehalet, emek harcamadan kazanma hırsı, tembellik, soyut düşünememe. Tabii toplumun bütün kesimi için bu iddiada bulunamayız. Bu kişilik özelliklerinden bazılarına sahip olanların zamanla dost geçindiklerine düşman, düşman olduklarına da

dost olduklarını görebiliriz. Batılıların dikkate değer bir meziyeti, ortadan kaldırmaya çalıştıkları düşmanlarının eğer başarıları ve yararlı eylemleri varsa onu yüceltmesini bilmeleridir. Üretmeden üretkenliğin ve tüketmeden varolmanın değeri bilinebilir mi? Sürekli olarak daha yükseklere çıkmayı amaçlayan insanlar eğer gerçekten yükseklerde değillerse, söylenen onca güzel sözün, hatta insanları etkilemiş olmanın bir anlamı olabilir mi? Büyüklüğün ne olduğunu bilmeden, büyük diye birilerini gösterenler, onlarla birlikte büyük görünme arzusunda olan zavallılardan başka nedirler ki? Uygulanmamış, yaşama geçirilmemiş hiçbir söylemin anlamı yoktur.[1] Bilgi, onu kullanan insanın kullanma amacına göre bir anlam ve değer kazanır. İnsanların büyüklük iddiaları, eğer tarih bunu doğrulamıyorsa, hiçbir şey ifade etmez. Kendilerini geliştirmek için kuşkusuz güçlü düşünce ve modellere gereksinimleri vardır tüm insanların. Bir yandan dil, soyut düşünme, kavramlar üretme yetisi, bilinç, geçmiş ve gelecek duygusu gibi pekçok özellik ve ayrıcalığın insanı biricik kıldığı; öbür yandan biyoloji biliminin bizi, kendimizi canlılar dünyasında eşsiz bir tür olduğumuz yönündeki narsisizmden uzaklaştırması, özsevgisinden kurtarması gibi çelişkili görünen bir saptamayla karşı karşıya bulunsak da, insan olarak ruhen ve akılca eşsiz; ama biyolojik bakımdan da tamamen sıradan olduğumuzu unutmayalım. Toplumların tarih içindeki gelişim süreçleri bizlere bu gerçeği sürekli anımsatmakta.

Ortaasya Türklerinin tarihi MÖ 8000'lere kadar gerilere götürülebilmekte. Eskiçağlarda çok acımasız olan doğa ve yaşam koşulları Türkleri sertleştirirken, kişiliklerini de oluşturmuş; Çin ve Hint gibi yerleşmiş iki büyük uygarlıkla başedebilmeleri de ayrı bir sorun yaratmış; onların etkisinde kalmadan kendi bağımsız varlıklarını sürdürmeleri pek de kolay olmamıştır. Anayurdundaki iklim değişiklikleriyle büyük içdenizin, akarsuların ve göllerin kuruması ve Çinlilerin baskıları sonucunda topraklarını terketmek zorunda kalan Türkler, sahipoldukları çok değerli yaşam becerileri (*savaş tekniği, tekerlek kullanımı, tarım ve hayvancılık, at binme ve yetiştirme*) ile birlikte Asya kıtasının batısına doğru dalgalar halinde göçetmişler; yol boyunca farklı kültür ve uygarlıklarla karşılaşmışlar, onlara kendi becerilerini aktarırken onlardan da çeşitli biçimlerde etkilenmişlerdir. Türklerin yaşamı çokboyutlu algılamalarının ve doğaya yakın olmalarının önemli bir nedeninin de bu göç serüveni olduğunu sanıyorum. Türkler hayatta kalabilmek için böylece yayılmacılığı benimsemişler ve bu özellik neredeyse onların temel karakteri olmuş-

1. Michel de Montaigne, *Les Essais*, 1. Cilt, Livre de Poche, Paris, s: 253.

tur. İslamiyeti kabuletmeden çok önceleri atı evcilleştiren, ilk kez bronz alaşımını kullanan ve MÖ 2800'lerde de arabayı icateden Türkler olmuştur. Ortaasya Türkleri, evrenin bir kubbe biçiminde olduğunu düşünüyorlardı; bu kubbe altın ya da demirden bir kazık, yani Kutupyıldızı çevresinde, düzenli bir hızla dönmekteydi. Gökteki bu düzen, Yeryüzü'ne de yansımıştı; Kutupyıldızı'nın tam altında, Yeryüzü'nün yöneticisi olan hakanın oturduğu kent bulunuyor ve *Ordug* adı verilen bu kentin planı da göksel düzeni yansıtıyordu. Merkezde kesişen iki anayol vardı; nasıl gök, Kutupyıldızı'nın çevresinde dönüyorsa, toplumdaki işler de hükümdarın çevresinde dönüyordu. Türklerde kağan evrenin güvencesiydi. Türkler hiçbir zaman kendi aralarında din savaşları yapmamışlar, aynı topluluk içinde yaşayan insanlar Şamanizm, Budizm, Hinduizm, Brahmanizm, Manikheizm gibi farklı inançları benimseyebilmişlerdir. Genel anlamda Türklerin bir başka özelliği de *"barış içinde birarada yaşama" (coexistence pacifique)* anlayışı olmuştur. Bu pagan Türklere göre kosmos Kutupyıldızı etrafında, toplumun işleri de hakanın çevresinde dönmekteydi: *"Hakan tonsuzu tonlu kılar. Bodu ateş ile su gibi birbirine yagı itmez" (Hakan evsizi evli kılar, çıplağı giydirir; toplumu ateş ve su gibi birbirine düşman etmez, bölüp parçalamaz)".*[2] Bilge Kağan bir bilge Arhont'tur; akıl verir, eğitir; ölecek durumda olan halkı diriltir:*"Kün tuğ bolgıl, Kök kurıgan" (Güneş bayrak, gökyüzü çadır olsun bize!).* Halkının tok olması hakana yeter: *"Sizi aç açık kodum mu?".*[3]

Küçük Asya'ya doğru ilerlerken yine İran ve Arap olmak üzere iki büyük yerleşik uygarlıkla karşılaşan Türkler, bu ülkelerle yakın temaslarda bulundu; bir süre sonra da Arapların askeri teşkilatında yeraldı, İran'la sıkı kültürel ilişkiler kurdu ve Roma İmparatorluğu'nun devamı olan Bizans ile Anadolu'da karşılaştı. Selçukluların Haçlı ordularını Ortadoğu'dan çıkarma ve Türklere Anadolu'yu açma başarılarından sonra tarih sahnesine Osmanlılar girdi. İşte Osmanlı hanedanlığı bu üç uygarlığın *(İran, Arap, Bizans)* birikimlerinden yararlanarak ortaya çıkmıştır. Başlangıçta Söğüt kasabasında gayet mütevazı bir beylik olarak kurulan kökeni Ortaasya'lı bu boyun başındaki kişinin adı daha sonra bu imparatorluğun adı olacaktır. İmparatorluğun kurucusu Osman Gazi son nefesinde oğlu Orhan Gazi'ye şu öğütte bulunur:*"Cihad kılıcını elinden bırakma. Lâkin adl ü insafı gözetip reaya ve berayaya zinhar zulmetme. Erbab-ı ilm ü maarife ikram ve hürmet ve şer-i şerife mütabaat ve ehline riayet eyle. Kesret-i asker ve vefret-i mâle mağrur olmayıp tevfik-i ilâhiye sığın. Zir-i tabiiyetindeki sekeneyi tasallutat-ı âdadan sıyanet ve*

2. Jean-Paul Roux, *Histoire des Turcs*, Librairie Arthème Fayard, Paris, 1984, s: 56 vd.
3. Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, TTKB, Ankara, 1991, s: 169.

halka bezl-i lütf ü ihsan ederek teveccüh-ü umumi celbine hamiyyet et".[4] Altıyüz yıldan uzun süren bu ortaçağ imparatorluğu için asıl önemli olan bir ailenin soyunu sürdürmesi ve İslam dininin yayılıp egemen olmasıydı. Bütün ülkenin tek bir kişinin ya da ailenin mülkü sayıldığı bu teokratik ortaçağ feodal devletinde tüm topraklar padişahındı; özel mülkiyet diye birşey yoktu ve herşeyin temelinde de dini kurallar vardı. *"Ulû'l-emre itaât"* (*İlahi emre bağlılık*) temel ilkeydi; Halifenin buyruğuna kayıtsız şartsız bağlılık esastı ve bütün Müslümanlar Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olan padişahın kullarıydı. Onun iradesini sorgulamak kimsenin haddi değildi. Halifelikle sultanlığı, yani dinle devlet işlerini birleştiren teokratik Osmanlı monarşisi, Tanzimat döneminde değişik din ve mezheplerden olan uyruklarına yasa önünde eşit haklar tanımakla birlikte, yıkılana değin din kurumu ve ideolojisiyle içiçe geçmiş bir devlet olma niteliğini korudu. Ancak padişahların imparatorluğun kuruluş ve yükseliş dönemlerinde şair Nabi'nin de söylediği gibi adalete büyük önemverdiklerini görüyoruz: *"Adldür asl-ı nizâm-ı âlem / Adlsüz saltanat olmaz muhkem."* Ne var ki 16. yüzyılda Köroğlu halkın duygularını şöyle dilegetirir: *"Hep sınadım Osmanlı'nın alını / Bulamadım her giz gönlüm alanı."* Duraklama ve gerileme dönemlerinde Türkmen ve Alevi bir halk ozanının da vurguladığı gibi durum farklılık kazanır: *"Şalvarı şaltak Osmanlı, eteği kaltak Osmanlı / Ekende yok, biçende yok, yemede ortak Osmanlı."* 18. yüzyıldan itibaren artık Osmanlı'nın çehresi yavaş yavaş değişmekte, sömürenden sömürülene dönüşmektedir. Tarih hiçbir zaman öğüt ve ahlak dersi vermez; bugünkü değeryargılarıyla geçmişi açımlayamayız, tarihi yorumlayamayız. Geçmişe bugünden yöneltilen farklı bakış ve yorumların tarih açısından hiç bir anlamı yoktur. *"Öyle değil de böyle olsaydı"* gibi ifadeler tarihi hiç ilgilendirmez. Ne var ki yeniçerilerin Osmanlı'nın hem talihi hem de talihsizliği olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı ordusu hemen her dönemde yönetimlere müdahale ederek topluma egemen olmuş, onu olumlu yönde olduğu gibi olumsuz yönde de etkilemiştir. İnsanın neredeyse, Türkler keşke başka alanlarda başarılı olsalardı da askerlik alanında vasat kalsalardı, diyesi geliyor. Militarist özelliklerimizi hâlâ törpüleyebilmiş değiliz. Osmanlı sultanlarının iki büyük işi ya da uğraşısı olmuştur: *"Bezm ü rezm"*; önce savaşa gitmek ve sonra da saraya dönüp işret meclisi kurmak. Cihat ve ganimet amacıyla sefere çıkan sultan, zaferini sarayında günlerce kutlardı. Eski İran'dan beri işret meclisleri süregelmiştir. Osmanlı idaresinin *"şenletme"* diye bir politikası vardı; vergi kaynaklarını güçlendirmek, boş toprakları ve köyleri ihya etmek için Anadolu'dan yerli halkı

4. Maraşlı Mehmed Mazhar Fevzi, *Haber-i Sahih*, İstanbul,19. yüzyıl, 1. Cilt, s: 33.

sürgün edip bu boş yerlerde iskân etmek. Anadolu'nun niçin bu kadar ihmale uğradığını ve gelişemediğini bu durum yeterince açıklar sanırım. Öte yandan İslam fıkhına göre üç kez teslim ol çağrısına uymayan ve silahla karşı koyan kuşatma altındaki şehir halkı esir alınır ve malları da gazilere ganimettir. Aslında bir ortaçağ kuralı olan bu anlayış Hıristiyan dünyasında da geçerliydi. Fatih, İstanbul'un yağmalanmasını hiç istememesine rağmen bu nedenle önleyemedi; çünkü gelecekteki başkentinin harap olmasına gönlü razı değildi ve sonuca çok üzüldü. Esir Rumların bir kısmını Fatih, devlet hazinesinden fidye ödeyerek kurtardı ve tekrar şehre yerleştirdi. Fatih'in büyük kaygısı nüfussuz ve harap kenti şenletmekti. Edirne'ye kaçan Rumları tekrar şehre çekmek için af ilanetti ve büyük sayıda Rum halkını geri getirmesi için de Ortodoks patrikliğini ihyaetti.[5]

İslam dünyası 12. yüzyıldan itibaren tamamiyle kendi içine kapandı. Ancak bu her alanda bir kapanma psikolojisini de beraberinde getirdi. Kılık kıyafetten oturduğumuz evlerdeki avlulu yapılara, içine dönük bireylerden kapalı bir topluma, dışdünyaya ilgisiz bir kitleden bilim ve felsefeden kopmuş bir yığına dönüştü budünya. Adeta gözleri körleşti, kulakları sağırlaştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti, dinin egemenliğini kamusal alandan çıkarıp bireyin özel yaşamına yerleştirmek suretiyle, laikliği yaşama geçirerek asıl Reformasyon ve Aydınlanma hareketlerinin yaşandığı bir dönem oldu. Din, kişilerin vicdanlarına bırakıldı ve dünya işlerine karıştırılmadı. Ne var ki İslam, *"muamelat"* denilen kurallarıyla günlük yaşama da karışmakta ve bunu şeriatla düzenlemekteydi. Ancak Osmanlı'dan devraldığımız ve bizi altıyüz yıldan fazla sımsıkı bağlayan bazı bireysel ve toplumsal alışkanlıklarımızı sürdürdüğümüzü ve aradan neredeyse yüzyıl geçmesine karşın bir türlü bırakamadığımızı itirafetmeliyim. Bunun önemli bir nedeninin, devrimlerin tabandan, aşağıdan yukarıya değil de tepeden, yukarıdan aşağı yapılmış olmasından kaynaklandığını düşünüyorum. Çünkü bir an evvel Batı'nın temel değer ve anlayışlarını benimseyerek Batı uygarlığı düzeyinde bir ulusa dönüşmek istiyorduk; ne eğitilmiş insan gücü vardı ne de sermaye birikimi. Herşeyden önemlisi ülke hâlâ feodal bir yapıyı sürdürmekteydi ve köktenci bir toprak reformunu yapmaya bir türlü cesaret edilemiyordu. Ancak Batılılaşma, modernleşme ya da çağdaşlaşma tek hedefimizdi ve hemen her alanda bu işe hızla girişmiştik. Toplumun yaklaşık bütün kesiminde bu hedefe ulaşmak için büyük bir istek vardı; ama toplumda ne

5. Halil İnalcık, *Tarihçilerin Kutbu*, TİBY, İstanbul, 2005, s: 353 vd.

sermaye ne kalifiye işgücü ne de eğitimli insan bulunmaktaydı. Onbeş milyonluk nüfusun ancak %10'u okuma yazma biliyordu ve yüksek tahsilli sayısı çok azdı. Öncelikle uzun bir yatırım dönemini gerektiren eğitim seferberliğine başlanmıştı; bunu fabrikaların yapımı ve sanayileşme girişimleri izledi. Herşeyi devlet üstlenmiş, her girişimi devlet başlatmıştı. Çünkü o dönemde tüm yönleriyle kalkınmayı yürütecek başka bir güç ve olanak da yoktu. Devletçilik adı verilen bu ekonomi politikası, o dönem için önemli sayılan ilerlemeler de kaydetti. Bu olumlu seyir kırklı yıllara değin sürdü; ondan sonra muhtemelen çıkan II. Dünya Savaşı ya da yönetim zaafı nedeniyle yavaşladı ve daha sonra da durakladı. 50'li yıllarda ise Türkiye, demokratikleşme görüntüsü altında daha başka yönlere savruldu; büyük güçler arasında kendisine bir şemsiye arayıp durdu. Kaybolmayan feodal yapının baskısıyla ağalık düzeni sürdürüldü, din öne çıkarıldı, irtica hortlatıldı ve çoğunluğun talebi esas alındı. Oysa çoğunluk eğitimsizdi ve pekçok bakımdan gelişmemişti; uygar ve modern bir görünümden uzaktı. Demokrat Parti dönemi plansız programsız bir yönetimin egemen olduğu gericiliğe ve karanlıkçılığa verilen ödünlerle doludur. *"Borç yiyen kesesinden yer, ölmez ama benzi sararır", "Borç yiğidin kamçısıdır"* gibi savurganlığı teşvikeden anlayışlar bu dönemden itibaren yaygınlaşmaya başladı; muhalefetin taleplerine kulak tıkayan, *"Yollar yürümekle aşınmaz"* tutumu ve daha sonraları, *"Benim memurum işini bilir", "Anayasayı bir kez delmekle birşey olmaz"* gibi yaklaşımlarla sürüpgitti. Bugünlerde şeriatı isteyecek kadar kendilerinde güç ve cesaret bulan insanlar o dönemde ekilen tohumların ürünleridir. Ancak Cumhuriyet'in harcı sağlam, yapısı kuvvetli; onu koruyan ve kollayan bilinçli bir halk kesimi var, dışarıdan da destek alan bu yıkıcı eleştiri, direnme ve başkaldırmalara kolayca boyun eğeceğini sanmıyorum. Bilgisiz fikir, fikirsiz zikir olmaz; ülkemizde bilgi ve fikirden yoksun zikiredenler bolca; çoğunluk da bilgi ve fikir sahibi olanlara değil, sadece bu boş zikir sahiplerine kulakveriyorlar.

Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana yüzyıla yakın bir zaman geçmiş olmasına karşın amaçlanan hedeflere tam olarak ulaşamadık. Tabii bunda devrimin süreklilik taşıyan bir niteliğinin olmasının rolü de var. Reformasyon ile Aydınlanma süreçlerinin ülkemizde çoktan tamamlanmış olması gerekirken biz hâlâ onları yaşama geçirmekle meşgulüz. Cumhuriyetimiz, bugün kalıcı hangi büyük eseri meydana getirebildi? Özellikle 1950'lerden bu yana yaşananlar bu ülkede eğitim, kendi öz kaynaklarıyla kalkınma, laiklik gibi bazı cephelerin terkedildiği izlenimini vermekte. Bir ülkede insanlar hâlâ düşüncelerini tam olarak özgürce açıklayamıyorlarsa, inançlarını serbestçe yaşayamıyorlarsa,

haklarını arayamıyor ve kullanamıyorlarsa, üstelik takibata uğrayıp, hapse ve ateşe atılıyorlarsa, o ülkede ne demokrasinin ne laikliğin ne de Aydınlanma'nın varlığından sözedilebilir. Bu olumsuz uygulamalarla hem sivil yönetimlerde hem de askeri yönetimlerde sıkça karşılaşmaktayız. Asılolan zihinlerin özgürleşmesi, zihniyet değişimidir, bilinçlenme ve kararlılıktır. Şiddet uygulayan bir yönetimin uygarlığından sözedemeyiz. Sivil toplum kuruluşlarında doğru dürüst örgütlenmeyi becereremeyen biz aydınlar kabahati başkalarında değil, kendimizde aramalı; çuvaldızı başkasına batırmadan önce iğneyi kendimize batırma cesaretini gösterebilmeliyiz. Aydınlanma hareketi ile sivil toplum örgütlerinin birbirlerinin olmazsa olmaz koşulları olduklarını ve biri olmadan öbürünün de olamayacağını pekâlâ biliyoruz. Ortaçağın Skolastisizminin eseri olan dogmatizminden bütünüyle uzaklaşma ve eleştirelakıl ile bilime yaklaşma demek olan Aydınlanma, felsefe ve bilimlerin ışığında, insanı, toplumu, devleti ve evreni daha anlaşılır kılan bir yaklaşıma sıkıca bağlanma demektir. Bilimleri birleştiren ve düşünceleri toparlayan özelliğiyle felsefe, hiçbir otoritenin etkisinde kalmaksızın aklın özgürce yaptığı çıkarımlarla Aydınlanma dönemini hazırlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin temelinde de işte bu *"fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür"* Aydınlanma anlayışı bulunmaktadır. Ne yazık ki bu anlayış ülke çapında tam olarak yaygınlaştırılamadı; ilerleme aksamalarla sürmekte. Biz Türkler tarihte olumlu işler yaptığımız gibi olumsuz tutumlar da sergiledik. Öncelikle tarih boyunca birbirimizle savaşmaktan bir türlü vazgeçemedik. Bu da tarihin garip bir cilvesi olsa gerek. Hunların, Göktürklerin aralarında çıkan anlaşmazlıklar; Timur'un Yıldırım Bayazıt'la, Fatih'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'la, yine Fatih'in oğulları Cem ile Bayazıt'ın çatışmaları; Uluğ Bey'in oğlu Abdüllatif'le, Özbek Hükümdarı Şeybani Han'ın Babür'le, Yavuz Sultan Selim'in Safevi Hükümdarı Şah İsmail ve Memluk Sultanları Kansu Gavri ve Tomanbay'la, Kanuni Sultan Süleyman'ın Şah Tahmasb'la ve soydaşımız sayılan Macarlarla; yine Kanuni'nin oğulları Şehzade Bayazıt ile kardeşi Sarı Selim'in savaş ve mücadeleleri ve buna benzer daha başkaları bize hep aynı soydan gelen Türklerin tarihleri boyunca birbirleriyle uğraştıklarını göstermiyor mu? Sanki Türklerin genlerinde bu birbirleriyle didişme, savaşma tutkusu bulunmakta. Eğer böyle olmasaydı belki de tarihin gidişi bambaşka bir yola girecek, dünyatarihi çok farklı biçimlenecekti. Buna sebep Türklerin bulundukları coğrafyadaki kaynakların sınırlı olması mıydı, yoksa kasten yabancı hükümdarlarca birbirlerine mi düşürüldüler? Militer, savaşçı bir yapı sergilemeleri Türklerin ilerlemesine mi yoksa gerikalmasına mı sebepoldu? Türkler bu kadar çok savaş yapmış olmasalardı

büyük bir uygarlık kurabilirler miydi? Bu gibi sorular yanıtları sınırsızca çoğaltılabilecek açık sorulardır. Osmanlılarda çağını etkileyecek ölçüde dünya çapında bir filozof ve bilimadamı neden yetişmedi? Cumhuriyet döneminde evrensel bir başarımızdan sözedebilir miyiz? gibi başka sorular da bunlara eklenebilir. Kendimizi eleştirmekten ve olabildiğince nesnel biçimde değerlendirmekten kaçınmamalıyız. Mehmet Akif Ersoy'un dediği gibi, *"Hepimiz kendimizin bağrı yanık âşıkıyız"*; bu yüzden de başkalarına ölçülü davranamıyoruz; eleştirilere kulağımızı kapatıyor, kendimizi dünyanın merkezine koyuyoruz. Ersoy şöyle diyor: *"Bin dürlü hakaayık ki var ondan haberin yok, / Üç şeyle hocam kendini a'lem mi sanırsın."* Türkiye'de neredeyse her kurumda gelen yönetim giden yönetimin tüm yaptıklarını görmezlikten gelmeye koşullanmıştır; öncekinin yaptıklarını genellikle ortadan kaldırmaya programlanır, başarılarını yoksayar ve bu yüzden ülkemiz bir türlü ilerleyemez. Herkes ilerlemeyi kendisiyle başlatmak ister; toplumda ve devlette bu yüzden süreklilik bilinci oluşamaz. Oysa devamlılık, ilerlemenin önkoşuludur. Kesinti ya da kopma, duraklama ve giderek gerileme anlamına gelir. Bir toplumda ilerlemenin tek koşulu, ortak bir hedefe doğru kararlı yürümek bilincine sahipolmaktır. Farklı görüş ve eğilimler bu ortak bilinci zedelememelidir. Eğer böyle olmazsa toplum pekaz ilerler, çoğu zaman geriler. Bizim toplum olarak ortak hedefimiz,*"Çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmaktır."* Değişen davranışlarımız olmalıdır, değerlerimiz değil.

Tarih olaylarını bulunduğumuz zaman diliminden bakarak değerlendirmek doğru sonuç vermez. O dönemin koşul ve olanaklarını iyice belirlemeden, sorun ve özlemlerini gözönünde bulundurmadan geçmişte olupbitenleri eleştirmek kolaydır; asıl yapılması gereken geçmişte işlenen hataları tekraretmemektir. Günümüzde bazı çevreler, ülkemizin yeni koşul ve sorunlara cevapverebilecek yeni bir siyasal ve toplumsal rejime gereksinimi olduğunu savunmakta. Bunun yeni bir Kemalizm *(Néokémalisme)* ya da başka bir rejim olabileceği dilegetirilmekte. Her ne olursa olsun asılolan sağlam ve doğru ilkeler koyup bunlara sahipçıkmaktır. 1923'te yeni bir dünyagörüşüne ve yaşamanlayışına, yani modernleşme projesine yapılan kararlı geçiş, ne yazık ki başarılı bir biçimde sürdürülemedi. Bunun nedenleri arasında bilimsel çalışma ve araştırmalara yeterince yerverilmeyişini, bilimsel bir eğitim ve öğretim anlayışının eksikliğini ve hiçbir otoritenin hizmetkârı olmayan felsefeye gereken önemin tanınmamış olmasını sayabiliriz. Neredeyse ikiyüz yıldır Osmanlı'da görülen Batılılaşma hareketi ürkek ve zoraki olmuş; Avrupa'daki Rönesans, dinde Reform ve Aydınlanma'nın düşünsel ve sosyoekonomik nedenlerine pek fazla ilgi gösterilmemiş, görülen lüzum üzeri-

ne Batı'nın yalnızca bazı üstyapı kurumları ile teknoloji ürünleri ülkeye sokulmuş; Batı kültürü görmezlikten gelinerek, yalnızca uygarlığının ürünleri ile yetinmenin yeterli olacağına inanılmıştır. Bu savunuya karşı Cumhuriyet rejimi, köklü bir devrimin gerekliliğini algılayarak, Doğu-Batı sentezi ya da Batı'nın kültürüne uzak, uygarlığına yakın olma gibi anlayışları terkederek, Aydınlanma temelinde yeralan pozitivist bir yaklaşımı benimsemiş, genç bir toplumu yeniden yapılandırma ve yaratma özlemlerini gerçekleştirmeye koyulmuş; bunu da demokratik bir süreç içinde yapmayı amaçlamıştır. Çünkü demokrasi farklı düşünce ve inançlardaki insanların uzlaşmasıyla yürüyen bir rejimdir. Bugün beklentilerinin tümüyle gerçekleşmediğini gören bazı aydınlanmamış aydınlarımız, önyargılı Batı'nın da etkisiyle, laik Türkiye Cumhuriyeti'ni eleştirmekte ve başka alternatifler peşinde koşmaktalar. Acaba Cumhuriyet'ten başka hangi rejim daha özlenebilirdir ve gerçekleşmeyen beklentileri tümüyle karşılayabilir? Mustafa Kemal Atatürk, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanından sonra TBMM'deki milletvekillerinin oybirliği ile cumhurbaşkanlığına seçildikten sonra yaptığı teşekkür konuşmasını şöyle noktalar: *"Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır."* Ancak bu dilek kararlı ve dirençli ortak bir iradeyle gerçekleşebilir. Türkiye'de eğitim ve öğretime başlangıçta verilen önemin kısa ömürlü olduğunu, gereği gibi uzun erimli yerverilip sürdürülemediğini, örgün ve yaygın eğitim anlayışının sözde kaldığını yukarıda belirtmeye çalıştım. Böylece bir toplumun en değerli malzemesi olan insan ögesi bir yana bırakılıp ihmaledilmiş, kişiliklerin kurulup geliştirilmesi gerekirken kimliklere önemverilmiştir. Özellikle 1980'li yıllardan sonra ülkenin ilerici güçleri sindirilmiş, tüm değerler altüst edilmiş, dış yönlendirmeler sonucu ülkede telafi edilmesi çok zor uygulamalar ve geriye dönüşler yaşanmıştır. Ülkenin geleceği ve güvenliği tek bir anlayışa ya da dış güce bağlanmak suretiyle, ulusun çıkarları ve gelişmesi ülkeyi yöneten bütün kesimlerce adeta unutulmuş, yatırım ve üretim yerine borçlanarak tüketim anlayışı teşvikedilmiştir. Emeğin bütün hakları gaspedilmiş, sermaye başıbozuk bir biçimde kontrol edilebilirlikten çıkmış, çalışanlarını daha fazla sömürmeye yönelmiştir. Günümüzde onbeş saatin üstünde çalıştırdığı emekçilerini plaza kölelerine dönüştüren, yıllık dinlencelerini sağlamaktan kaçınan sermaye, onlar için hiçbir sosyal güvence tanımayarak ve kazanç hırsını dizginlemeyi bir yana bırakarak, kendi varlığını ve ülke geleceğini tehlikeye sokmaktadır. 1980'ler bizlere reform olarak sunuldu; ancak şunu unutmamalıdır ki ekonomik ve siyasal bakımdan zayıf yönetimler için reform, bir yıkım demektir; bunun yakın geçmişteki örneği de Sovyetler Birliği'dir.

Türkler olarak birey ve toplumca, çağdaş uygarlığa ulaşma yolundaki ilerleme çabalarımız, bizi yerküremizin evrensel sorunlarından uzaklaştırmamalı. Eğer problemlerin üstesinden gelmek istiyorsak, birimiz hepimiz için, hepimiz birimiz için varolmak zorunda bulunduğumuzun bilincinde olmalıyız. Üstelik bu sorunlarla uğraşmak için şimdi eskisinden çok daha güçlü ve hazırlıklı durumdayız. Ne var ki bireyler olarak fiziksel ve tinsel doğamızın uyumunu hâlâ kurabilmiş değiliz; bir anlamda toplumumuzla ve dünyamızla olan uyumumuzu yitirdik; sanki iyi ve kötü kavramları bulanıklaştı, tinsel bir güçsüzlük içine düştük. İnsanlar giderek kendilerini doğanın merkezine koymaya, özvarlıklarını evrenin bir parçası olarak değil, evreni özvarlıklarının bir parçası gibi görmeye başladılar. Oysa doğa bizim bir parçamız değil, biz doğanın bir parçasıyız. İnsanlık varlığını sürdürebilmek için kendisinden kaynaklanan ya da kaynaklanmayan öteki ortak tehditler karşısında birleşmeli ve birşeyler yapmalıdır. Korkan ve korkutan, dolayısıyla sinmiş insanlardan oluşan bir toplum yapısına sahibiz; sanki bu özellik genlerimize işlemiş. Böyle bir toplumun gelişip ilerlemesi, uygar bir toplum olabilmesi mümkün mü? Osmanlı'dan kalma biatetmiş kul psikolojisini, tepkisiz ve kişiliksiz bir yaşamı, hakkını arayamama ve koruyamamayı, kısaca*"Sin külâhın görünmesin*!" ya da *"Tam sipere yat!"* anlayışını bir yana bırakmamız gerekiyor. Paranoyaya varan ötekilerden hastalıklı kuşkulanmayı terketmeliyiz. Başkalarının başarılarını hazmedemiyoruz; başarılı insanları çekemiyoruz, ödüllendirme ve cezalandırma mekanizmasına toplumca yabancıyız. Hemen her konuda önde olanları kıskanma ve ayağından çekme kanımıza işlemiş gibi. Hangi alanda olursa olsun çalışmayı ve üretmeyi yapılması gereken ilk iş olarak benimseyemedik. Gençleri iyi ve güzel şeylere yönlendiremiyor, onların taleplerini duymazlıktan geliyoruz. Üretmeden tüketme hemen her kesimin tutkusu. Kendi gençlerinin sesine kulak vermeyen bir toplum, geleceğe iyi hazırlanamıyor demektir. Ölümümüzü herşeyden fazla hızlandıran ceptelefonu, televizyon, bilgisayar, sinema, televizyon dizileri ve artık neredeyse her evde bulunan evkameraları, zamanımızın birlik ve bütünlüğünü ortadan kaldırdı; koşullarını dikteettirmeye başladı. İletişim arttıkça insanlar arasındaki ilişkiler kopmaya, bireyler, başta yaşlılar olmak üzere yalnızlaşmaya başladılar. Bir mucize buluş olarak sunulan internet, hemen her konudaki bilgiyi ayağımıza getirdi, kitlelere yaydı; ama okuma düzeyini düşürdü, bilgilenmeyi yüzeyselleştirdi. Yaygınlaşma derinleşmeyi engelledi. Eğlence araçları hepimizi sığlaştırdı. Kısaca nicelik, niteliği ezip geçti; maddi kazanç manevi değere üstün geldi. Neredeyse ilerlemenin oyuncakları, rekabetçi teknolojinin robotları haline gelmiş durumdayız;

gelişmiş teknolojiyi özümseyip, gücünü kendi inisiyatifimizi kullanarak iyi ve olumlu yerlerde değerlendirmeyi beceremiyoruz. İlerleme, iyi ama hangi konuda ve yönde, ne için ve neyin ilerlemesi diye sorulmalı. İlerlemenin yalnızca teknolojik uygarlıkta, yaşam koşullarının iyileştirilmesinde ve askeri buluşlarda sağlanması yeterli mi? Belki bu başarılarda nüfus artışının yarattığı gereksinimlerin de bir payı var; ancak bütün bu değişimlerin ne pahasına olduğu irdelenmemeli mi? Örnekle, üzerinde yaşadığımız ve bize verdikleriyle geçindiğimiz çevreyi büyük bir iştahla kemiriyor ve tüketiyoruz; oysa onun da olanaklarının sınırlı olduğunu ve bir gün sonbulacağını hiç düşünmüyoruz.

Bilim ile teknolojinin bu denli ilerlediği bir ortamda ahlak ölçütlerimiz yaşamımızda daha fazla etkinlik kazanmıyor ve ahlaksal yaşamımızda bir ilerleme olmuyor. Maddi gereksinimlerimizin hızla artması oranında, ahlaksal değerlerimiz daha fazla bir güç kazanmıyor. Sürekli bir açgözlülük ve doyumsuzluk yaşıyoruz; sonu gelmeyen bir tüketme hırsının kölesiyiz. Sahip olduklarımızı durmadan çoğaltıyoruz; ama bunlar daha yüksek değerlere ve tinsel amaçlara bağlanmayınca, insan yaşamının içini boşaltıyor, çıkarcılığın ve sömürünün aracı haline geliyorlar ve böylece anlamlarını yitiriyorlar. Ulaşım, iletişim ve teknolojik gelişimin sağladığı olağanüstü kolaylıklara karşın, yüzeysel bilgiler okyanusunda insan ruhu yükselmiyor, tersine alçalıyor. Refah arttıkça ortalama tinsel ve entellektüel gelişmişlik düzeyi düşüyor; bilimler ile teknolojideki ilerlemeler insanları adeta köleleştiriyor. İnsanoğlu birçok şeyin üstesinden geliyor da eğittiği hayvanlar kadar bile kendisini eğitemiyor. Kendisine sözgeçiremeyen insan, hayvanları eğitmede ve onları kendi hizmetinde kullanmada büyük beceriler gösterirken kendini eğitmede ve iradesini kullanmada pek başarı kaydedemiyor.[6] İnsanın ürettikleri artıyor, bilim ve teknoloji ilerliyor; ama insan hep aynı kalıyor. Büyükevrenin *(macrocosmos)* derinliklerine doğru uzanan insan kendi içevrenine, küçükevrenine *(microcosmos)* dalmaktan adeta korkuyor; kendini keşfetmekten adeta kaçıyor. Oysa bedeni ve beyni birçok bilinmeyenle doludur. Çağımız neredeyse insana insanı unutturdu. İnsan, kendini aramaya çıktığı yolu yitirdi. Oysa insanın en temel eğitimi kendini tutkularının tutsaklığından kurtarmak olmalıdır. Çünkü insansoyu ayrıkotu gibi hiç ummadığı yerde birbirine ulaşır, birbiriyle kavuşur; bir duvar örer gibi herbir tuğla ötekinin üzerinde yükselir. Ancak biz Türkler diğer insanlardan daha fazla övünmeyi ve övülmeyi seviyoruz galiba. Ne var ki bunun bize hiçbir şey sağlamadığını anla-

6. Michel de Montaigne, *Les Essais*, Livre de Poche, Paris, s: 495.

mıyoruz. Aşırı duygusallığımızın da bize yarardan çok zararverdiğinin farkında değiliz. Eleştiriye tahammülümüz yok; oysa başkalarının deneyimlerinden ve yapıcı eleştirilerinden yararlanmak yapılabilecek en akıllıca iş. Çalışmanın ve üretmenin insanı mutlu ve özgür kıldığının bir bilincine varabilseydik, dünya bizler için çok farklı bir yer olurdu. Felsefenin aydınlatıcı ve yolgösterici olduğuna, bilimin insanı üstün ve egemen kıldığına yürekten inanabilseydik bugün çok daha başka yerlerde olabilirdik. Budünyayı öbürdünyaya feda eden bir kimsenin artık budünyadan bekleyecek birşeyi olamaz. Biz Türkler aşırı duygusallıktan bir türlü kendimizi kurtaramıyoruz. Bu yüzden üzüntülerimiz de sevinçlerimiz de abartılı oluyor. Hemen herşeyi olduğundan büyük görüyor ve gösteriyor, *exagéré* ediyor, tepkilerimizi abartıyoruz. Yasımız gibi eğlencemiz de aşırılık taşıyor. Bu olumsuzlukların temelinde eğitimsizlik, okumamışlık, törelere körükörüne bağlılık, akılcı ve sağduyulu tutumu benimseyememe ve duyguları eğitememe yatmaktadır. Toplumsal hoşgörüyü yitirmiş görünüyoruz. Eleştiriye hiç tahammülümüz yok. Ölçülülük diye birşey tanımıyoruz. Oysa kendimizi başkalarının gözüyle daha yakından tanıyabilmemizin bir yolu da eleştiriden geçer. Dışeleştiriden içeleştiriye, çevrenin eleştirisinden özeleştiriye geçiş de bireydeki gelişmeyi gösterir. Karşılıklı konuşma, diyalog kültüründen de ne yazık ki yoksunuz; herbirimiz monolog yapıyor, kendi söylediğini kendi dinliyor, kısacası kendi çalıp kendi oynuyor. Oysa uyumlu bir toplumdaki çokseslilik gücü simgeler. Farklı görüşleri uzlaştırabilmek, asgari müştereklerde buluşabilmak, karşılıklı anlayışı geliştirmek içbarışı sağlayan yollardan bazılarıdır. Ayrı tonları nasıl armoni sayesinde uyumlu hale getirebiliyorsak, görüş ayrılıklarını da uzlaşarak uyumlu kılabiliriz. Karşımızdakinin varlığına tahammületmek, onu dinlemek sabrını göstermek, farklı düşüncelere katlanabilmek ve onları anlamaya çalışmak hoşgörünün temel ilkelerindendir. Bizimle aynı görüşte olmayanlarla bazı ortak noktalar bulmak, onlara bir yere kadar anlayış göstermek, yapıcı yanımızı yıkıcı yanımızdan daha güçlü hale getirmek bizi başarılı ve mutlu kılacaktır. Sadece kendimizi referans noktası olarak almayı ve karşımızdakine güvenmemeyi bir yana bıraktığımızda sorunlarımız daha da azalacaktır. Eğitimsizler adına konuşan bir eğitimsiz ile eğitimliler adına konuşan bir eğitimli arasındaki diyalogda, seviye ya da mesafe ne kadar fazlaysa aralarındaki iletişim de o ölçüde sağırlar diyaloğuna dönüşür ve birbirlerini bir türlü anlamazlar. Ülkemizde yaşanan da ne yazık ki buna benzer birşeydir.

Durmadan araç niteliğindeki çıkarlarımızın peşinde koşuyor, amaçları göremiyoruz. Gerçekten de *"Yaşamımızın amacı nedir, bir anlamı*

var mıdır?" diye hiç soruyor muyuz? İşte bu soruyu soran kişi bence gerçek aydın olmanın bilincine varmış olan kimsedir. Çünkü aydın olmak, sorumluluk bilincini de beraberinde taşımaktır. Dünyanın neresinde birşey olsa, aydın kendisini o olaydan sorumlu tutan kişidir; herşeyden önce başkalarını dinlemesini bilen, başkalarının düşüncelerine kulakverebilen kimsedir o. Kendisinden farklı düşünenlere hoşgörüyle yaklaşmak, farklı davrananlara katlanmak aydın olmanın önemli bir niteliğidir. Aydın kimse bir sismograf gibi toplumunun nabzını ölçer, dünyanın titreşimlerini kaydeder ve bunları değerlendirir. Aydın doğal olarak öncelikle özgür ve bağımsız düşünen, bu nedenle de önyargılara ya da dogmalara kuşkuyla yaklaşan kişidir; başta kendini ve sonra toplumunu eleştirir; dinleme, anlama ve değerlendirme konusunda açık fikirli ve hoşgörülüdür; insan, hayvan ve doğa haklarını savunur, çokseslilige saygılıdır ve açıklığı benimser. Gerçek aydın varolan düzenle uzlaşmayı değil, onu dönüştürmeyi amaçlar. Öncü ve yolaçıcı özelliğiyle o toplumun adeta bir periskopu, toplumsal vicdanın sözcüsü; herşeyden önce de doğrunun, iyinin ve güzelin yanında yeralan eleştirel bir akıl sahibidir. Aydın kendisini toplumundan soyutlamaz, toplumsal etkinliklere katılır ve görev alır; eğitim ve kültürünü geliştirmeye önemverir; her konuda sorgulama ve eleştiri yöntemini çekinmeden kullanır. Onun benimsediği temel ilke kendisine ve çevresine karşı her zaman dürüst ve tutarlı olmaktır. Dünyanın ekolojik dengesinin korunmasından insanhaklarına; düşünme, inanma ve ifade özgürlüğünden eğitim ve öğretim eşitliğine, üretim ve tüketimde adaletli paylaşımdan emek ve sermayenin eşdeğerliliğini sağlamaya değin pekçok problemin çözümünden sorumlu olan aydınlar, bu sorunların çözümü için iyi örgütlenmiş sivil toplum örgütlerine gereksinim duyarlar. Kendilerinin çabalarıyla kurulabilecek olan bu sivil toplum örgütlerinin bazı kuruluş özellikleri vardır. Örnekle bu örgütler kişi ve birey bilincinin gerçekleştiği, her düşünceye kendini ifade özgürlüğünün sağlandığı, çoğulculuğun tüm boyutlarıyla uygulandığı; hak, görev ve sorumlulukların bilincinde olunduğu örgütler olmalıdır. Sivil toplum örgütleri kendi geleceklerini özgürce seçebilen topluluklardır. Bu örgütlerde kişilere ayırım yapılmaksızın hemen her alanda fırsat eşitliği sağlanmalı; demokrasi tüm kurum ve kurallarıyla işletilmeli, eğitim olanaklarının herkese eksiksiz sağlanmasına çalışılmalıdır. Ayrıca bu toplulukların işlevlerini tam olarak yerine getirebilmeleri için üyelerine düşünce ve ifade özgürlüğü sonuna kadar kullandırılmalı, bireyin tüm olanaklarını gerçekleştirmesine izinvermek için sosyal, ekonomik ve kültürel eksiklikler giderilmeye çalışılmalıdır. Kısaca sivil toplum örgütleri, üyelerinin haklarının, görevlerinin ve so-

rumluluklarının bilincinde oldukları örgütlerdir. İnsan yetkinliği arayan, eksiksizliğin peşine düşen bir varlıktır; hiç bitmeyecek bu sürecin içinde didinip durur. Bu arada kendisini sürekli dönüştürerek geliştirir; ama bir sona varması da sözkonusu değildir. Çağımızda sivil toplum örgütleri içinde yeralan aydınlar, kendilerini ve toplumlarını bu olumlu yönde değişime uğratabilirler. Bu örgütlerde ne kadar çok aydın yeralırsa, o toplum için o kadar çok başarı elde edilebilir. Etrafını aydınlatmayan, çevresine yolgöstermeyen kimse ne kadar çok bilgili, zengin ve güçlü olursa olsun aydın olarak anılmayı haketmez. Gerçek aydın, *"Bütün olumlu özellikleri kendisinde toplamaya", "Bütünlüğü kuşatmaya"* çalışan bir insandır *(Totaler Mensch)*; toplumunun eksiklerini görür ve onları gidermeye çalışır. Başkalarını eleştirmeden önce kendisinden başlar. Yaşamın öncesiz ve sonrasız, başlangıçsız ve bitimsiz bir süreç olduğunu bilerek yaşadığı toplumda ufacık da olsa olumlu bir iz bırakmaya uğraşır. Çünkü bu onun varlıknedenidir, varoluş görevidir; aydınlanma için özgürdüşünme ile ussal eleştiri de onun elinden bırakmadığı yolgöstericileridir. Bilgi edinmek yetmez; o bilgileri başkalarının hizmetine en iyi biçimde sunmak, geleceğe yönelik olarak yapıcı ve yaratıcı kılmak gerekir. İşte bu nedenle eleştiri ve özeleştiri (*autocritique*), insanın daha iyiyi, daha güzeli ve daha doğruyu bulmasının yollarından biridir. Kendini nesnel ölçütler ışığında değerlendiremeyen, kendine belli bir mesafeden ve tarafsız gözle bakamayan kimse kendisi hakkında doğru yargılara varamaz. Kendi özelliklerini abartmadan ve hor görmeden, bütün değeryargılarına aynı uzaklıkta ve özenle yaklaşan insan ancak kendini doğru eleştirir ve adil yargılayabilir. Başka deyişle hakkaniyetin ve adaletin kaynağı özeleştiridir.

Uygarlıkların Beşiği ve Çıkar Çatışmalarının Kavşağı: Anadolu

Yazının başlığını " Kültürlerin ya da Uygarlıkların Buluştuğu Topraklar: Anadolu" diye de koyabiliriz. Anadolu tarih boyunca stratejik bakımdan daima önemli bir coğrafya olmuş, Doğu'dan Batı'ya, Batı'dan Doğu'ya ve Kuzeyden Güney'e, Güney'den Kuzey'e bir geçiş yolu görevini üstlenmiştir. Bunun için bu topraklara verilen önemin anlamını çok geniş çerçevede değerlendirmek mümkündür. MÖ 1200 ile 500 yılları arasında Anadolu'da köklerini bulan Batı uygarlığının Ege'nin öte yakasına, Hellas'a, sürgün verişinin bulguları pek çok bilimsel araştırma ve kaynakta ortaya çıkmış bulunmakta. Yunan kültüründeki insan resim ve heykellerinin soluklanıp canlanarak klasik devrime dönüştüğü o zorlu yolda yaratıcı ve öncü adımların ilk kez Anadolu topraklarında atıldığı apaçık bir gerçek. Anadolu'nun Hitit ve İon halklarının "veren", Hellas'ın Akha ve Dor halklarının ise "alan" olmasının bilinmesine karşın, yaratıcılar gene de kasıtlı olarak Helen sayılmışlardır.[1] Oysa Batı uygarlığının temelinde Antik Yunan değil, Anadolu uygarlıkları; onun da gerisinde Mezopotamya uygarlıkları bulunmaktadır. Asurolog Jean Bottéro, *Kültürümüzün Şafağı Babil* adlı yapıtında şöyle diyor: "Onlardan bize kalan görüntülerde, kadim Mezopotamya'nın erkek ve kadınları kâh efsanelerinin ve ritüellerinin sırtlarına yüklediği, bize tuhaf ve anlaşılmaz gelen rollerin karmaşasına kapılmışlardır, kâh donup kaldıkları heykellerde çok uzaklardan bize bakarlar; ve ilk bakışta bize ne kadar yabancı gelirler! Bununla birlikte bu yüzlere, bize bıraktıkları sayısız yazılı metnin haklarında naklettiklerini ekleyince, birdenbire onları kendimize ne kadar yakın hissederiz! Dilleri, hayalleri, düşünceleri, istekleri, ülküleri, değer hiyerarşileri, kültürel alışkanlıkları kesinlikle bizimkilerden farklıdır gerçi, ama yine de zaman zaman,

1. Fahri Işık, Uygarlık Anadolu'da Doğdu, Ege Yayınları, İzmir, 2012, s: 175-192.

ürkekçe de olsa geleceği haber verirler. Ancak temel tepkilerine, insanlıklarına, yüreklerindeki fırtınalara baktığımızda, onların da bizimle aynı ırktan, aynı aileden olduklarını anlarız sonuçta."[2] Mezopotamya'da olduğu gibi Anadolu'da da tarih boyunca gerilimler olmuş, günümüzde de yoğunlukları bazen artarak, bazen azalarak savaşlar görülmeye devametmektedir. Avrupa ile Asya kıtalarının buluştuğu bu topraklarda gözlerini açan kimse, tarih boyunca sert çelişkilerin, sayısız etkileşimlerin, uluslararası çılgın hırs ve çıkarların baskın olduğunu, eğer somut bir gözlem ve doğru bir çözümleme yapabilirse hemen farkedecektir. Tarih kayda geçtiğinden bu yana Doğu ile Batı, Asya ile Avrupa hep bu topraklarda hesaplaşmışlar; insanlığın yazgısı sanki bu coğrafyada kararlaştırılmıştır. Küçük Asya diye bilinen Anadolu eski çağlardan beri Çanakkale ile İstanbul boğazları nedeniyle Doğu'dan ve Batı'dan gelenlerin buluştuğu önemli bir geçiş noktası, adeta bir köprü görevi görmüş; bu yüzden de sürekli saldırılara uğramış, acımasız savaşlara sahne olmuştur. Daha MÖ 2500'lerde Troya savaşı bölgeyi Grek denetimi altına sokmayı amaçlıyordu. Doğu'dan Persler, Batı'dan da İskender'in kumandasındaki Makedonyalılar Anadolu'yu baştan sona geçtiler. Batı Roma İmparatorluğu'nun MS 476'da çöküşünden sonra Doğu Roma İmparatorluğu'na (Bizans'a) sığınan yaşlı Anadolu, Konstantinopolis'in kıskanç Venedik ile rekabet ve sürtüşmesine tanıkoldu. "Yasa Batı'da, ışık Doğu'dadır" (*Lex Occidenta Lux Orienta est*) diyen latin özdeyişine karşın, İstanbul hem Batı'ya, hem de Doğu'ya ışık tutmaktaydı. K. Marx da herhalde bunu söylemek istiyordu: "İstanbul, Doğu ile Batı arasında altın bir köprüdür. Batı uygarlığı, aynı güneş gibi bu köprüden geçmeden, dünya etrafında dönemez"; "Nasıl ki güneş Doğu'dan doğar ve Boğazlardan(İstanbul'dan) geçerek yeryüzünü dolaşırsa, Avrupa da Boğazlar'dan geçerek Doğu'ya ulaşmak zorundadır."[3] Bütün bilgi, inanç ve değerlerin harman olduğu bu topraklarda en yoğun kültürü en geniş alanda temsil eden ideoloji de kendini egemen kılmayı, azınlıktaki öteki kültürler üstünde yükselmeyi amaçlamaktaydı. Böylece bir coğrafi konumun tarihsel önemi, onu bir dönemin başlangıcı ya da kırılma alanı haline getirmekteydi, tıpkı Troya, Miletos, Gordion, Hattuşaş, Efes'de olduğu gibi.

Troya Savaşı'ndan, Büyük İskender'in istilasından ya da Haçlı Seferleri'nden bu yana Anadolu toprakları farklı güçlerin, kültürlerin ve ideolojilerin gösteri ve yarış alanı oldu. Küçük Asya tarihin derinliklerinden başlayarak pekçok uygarlığa beşiklik yaptı; bunlar arasında

2. Jean Bottéro, Kültürümüzün Şafağı Babil, YKY, İstanbul, 2009, s126-127.
3. Karl Marx, Werke, Bd. 9, Dietz Verlag, Berlin, 1960, s: 127 vd.

bir çırpıda Troya uygarlığını, Hatti, Hitit ve Hurri uygarlıklarını, sonra Urartu, Frigya, Lidya uygarlıklarını, birara Persleri, sonra Karia ve Likya uygarlıklarını, Helen ve Hellenistik uygarlıkları, Roma, Bizans, Selçuk ve Osmanlı uygarlıklarını sayabiliriz.[4] En son Bağımsızlık ya da Kurtuluş Savaşı'yla Türkler bu topraklarda bilmem kaçıncı devletlerini kurdular. Bir uygarlıklar potası ya da kültürler mozayiği sayılan Anadolu'ya Türkler geldikten sonra bu topraklar bir birlik ve bütünlüğe kavuştu. Anadolu uygarlıklarının dünyatarihi içinde çok önemli, çığır açıcı ve ayrıksı bir yeri olmuştur. Yakın geçmişte bile Batı tüketim toplumu ile özgürleşme yolundaki Arap dünyası arasında, İslamcı entegrizm ile Batı'nın laisizmi arasında, bir zamanlar Karadeniz ile Akdeniz'i kontrol amacında olan Sovyet ve Amerikan sistemleri arasında, yaşlı gelenekçiler ile genç modernistler arasında, azınlık kültürleri (*Laz, Çerkez, Kürt, Ermeni, Gürcü, Rum, Musevi vb)* ile Türk milliyetçiliği arasında, sağcı ile solcu ve dinci ile laik arasında, kısaca Doğu ile Batı, Kuzey ile Güney arasında varolan gerilimler hep bu Anadolu toprakları üzerinde boy gösterdi. İşte atalarımızdan bu yana süren tüm bu yoğun gerilimler tablosu içinde İonya'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne değin felsefe, bilim ve sanat alanındaki çalışmalar çok etkili savunma ve gelişme araçları olmuşlar ve bu topraklarda yaşamı güçlendirerek sürdürmeye yardımetmişlerdir. Özellikle de mimari, heykel, resim ve müzik alanlarındaki sanatyapıtları, sanatçıların insanlara sundukları ölümsüz hediyeler oldukları; iyi bir sanatçının insanların ruhları ile bilinçleri arasındaki akrabalığı kavradığı ve böylece dilleri ve coğrafyaları da aştığı için, her zaman önemli işlevler yerine getirmişlerdir. Bu coğrafyada tarih boyunca çıkar güçleri dengede kaldıkları sürece verimli ve başarılı çalışmaların yapılmış olduğuna; güç dengeleri bozulduğunda ise savaşlar ve yıkımlarla karşılaşıldığına tanıkolmuşuzdur. Tıpkı Yahya Kemal Beyatlı'nın bir şiirinde söylediği gibi: *"Bu mülkün farkı yok bir tengnadan."*

Walter Benjamin, *"Uygarlığa ait tek bir belge* yoktur *ki aynı zamanda barbarlığa da ait bir belge olmasın"* der. Gerçekten de uygarlıkların boy gösterdiği coğrafyalarda acımasız boğazlaşmalar, sonu gelmez savaşlar, kanlı taht kavgaları bir türlü bitmek bilmemiştir. En yüce kavramlarımızın ve en derin fikirlerimizin temelinde şiddet, hırs, tutku, yetersizlik ve saldırganlık duyguları vardır. Kültür ya da uygarlık kapağının altındaki kaynayan kazanda tüm bunları görebiliriz. Din savaşlarında ölenler, inanç kavgalarında dökülen kan, tarih boyunca yapılan savaşlardakinden çok daha fazla olmuştur. Haçlı Seferleri Papa II. Urbanus

4. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, 10 cilt, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, s: 157 vd.

tarafından 27 Kasım 1095'te Fransa'nın Clermont kentinde başlatıldığında, savaşa katılan prens ile şövalyelerden hiçbiri beklentilerinin tam tersiyle karşılaşacaklarını akıllarına bile getirmemişlerdi. Tarihin bir mantığı yoktur ve gizemlerle doludur. Nitekim rastlantıların asla eksik olmadığı ve bazen de belirleyici oldukları tarihte olupbitenler, aslında olması gerekenlerden başka şeyler değillerdir. Anadolu toprakları tarihöncesi dönemlerde olduğu gibi tarih dönemlerinde de dünyanın çok önemli olaylarına ve kültür hareketlerine sahne olmuştur. MÖ yaklaşık 7000'lerde gelişmeye başlayan çeşitli yerleşimler *(Troya, Boğazköy, Çatalhöyük, Hattuşaş, Sardes)* uygarlıkta öncü olmuşlar, 2000'lerde ortaya çıkan Hititler ise Yunanistan'daki Attika ve özellikle de Korinthos sanatını etkilemişler, Grek ve Romalıların din ve mitolojilerini büyük ölçüde biçimlendirmişlerdir. MÖ 600'lerde dünyada ilk kez özgür ve eleştirel düşünmeye dayalı bilim ve felsefe Batı Anadolu'nun kuzeyinden güneyine uzanan bir bölgede, İonya'da yaşanmış; Sokrates'ten önceki bu filozoflar *(Thales, Anaksimandros, Anaksimenes, Herakleitos, Anaksagoras, Demokritos)* ilk defa sistemli düşünceyi burada temellendirmişlerdir. Bu filozoflar Yunan geleneğinden farklı bir evren anlayışına, dünya tasavvuruna sahiptiler; dillerinin farklılığı *(İonia lehçesi)*, kültürce üstünlükleri, Batı'dan çok Doğu'dan etkilenmeleri ve öncü olmalarıyla bu filozoflar özgün Anadolu düşünürleriydiler ve Atina'da yüzyıl sonra doğacak olan Yunan felsefesini etkilediler. Doğu ile Batı ticaretinin karşılaştığı bu coğrafyada ekonomik zenginlik de üst düzeydeydi ve Miletos, Efessos, Halikarnassos, Abdera gibi kentler ortaya çıktı. Mısır, Mezopotamya ve Pers uygarlıklarından çok şey aldılar; ama geçmişten iki büyük kopuşu da aynı zamanda gerçekleştirdiler. İlk önce, kendi akıllarını kullanarak dünyayı anlamaya çalıştılar. Bu tek başına tümüyle yeni bir gelişmeydi ve insanın ilerlemesinde önemli bir adımdı. Aynı zamanda insanlara, akıllarını nasıl kullanacaklarını ve kendi başlarına nasıl düşüneceklerini öğrettiler. Böylece öğrencilerinin de kendileriyle aynı düşüncede olmalarını beklemediler. Bilgi birikimlerini olduğu gibi öğrencilerine aktarmak yerine, onları tartışmaya, düşünce alışverişinde bulunmaya, kendi düşüncelerini ilerisürmeye ve savlarını kanıtlamaya özendiren özgür öğreticilerdi onlar. İşte Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi büyük düşünce ustaları, Anadolulu bu filozoflar sayesinde ortaya çıktılar.

Yunan ve Roma mitolojilerinin pekçoğu Anadolu'daki söylencelerden devşirilmiştir. Büyük İskender'in Hindistan seferi Doğu ile Batı kültürlerinin birbirlerini yakından tanımasını sağlamış, böylece Hellenistik çağda Anadolu yeniden dünyanın en parlak uygarlıklarının kay-

naşıp geliştiği bir ülke olmuştur. Bu dönemde kültürlerarası etkileşim sonunda Bergama, Efessos, Priene, Miletos, Didima, Assos, Halikarnassos gibi tarihin ilk kentleri Batı Anadolu'da kurulmuştur.[5] Bu kentlerde gelişen heykel ve mimarlık sanatları Yunan ve Roma sanatını derinden etkilemiştir. Bizans sanatı da doğuşunu büyük ölçüde Doğu ile Batı kültürlerinin bir sentezi olan ve Anadolu kentlerinde gelişen mimarlık, heykel ve resim sanatlarına borçludur. Selçuklulara gelince, ticaret yollarına sahipolmalarının getirdiği zenginlik ve Bizans ile İran'ın da etkisiyle, görkemli medreseler, şifahaneler, rasathaneler, kervansaraylar, han ve hamamlar ile köprüler inşaetmişler, Anadolu'yu göz alıcı ve özgün eserlerle donatmışlardır. Osmanlılar ise başarılarını daha çok yönetim, savaş tekniği ve sanat alanlarında; musiki, şiir, kaligrafi ya da yazısal resim, minyatür, ebru ve mimari alanlarında gösterdiler. Tarihteki büyük ve başarılı savaşçılar Türkler olmuş, bu alanda pekçok komutanlar yetiştirmişlerdir. Sanatlar konusunda da Osmanlılar başı çekmiş, mimaride pekçok kalıcı eser bırakmışlardır. Yunan mimarlığı yapının dışıdır aslında, Roma mimarisi de içi; ama Osmanlı'nın Selimiye'si, Süleymaniye'si, Sultan Ahmed'i her ikisinin de en mükemmel bileşimleridir. Gerçek sanatyapıtları taklit edilemezler; onlar belirli koşullarda, belirli yerlerde ve ait oldukları zaman diliminde doğarlar. Her sanatyapıtının zaman, mekân ve oluşum koşullarıyla sıkı bağları vardır. Bugün Anadolu topraklarında Türkiye Cumhuriyeti, Doğu ile Batı kültür dünyalarının karşılaşmasından doğan yeni ve özgün sentezler oluşturma çabası içindedir.

Karl Marx'ın söylediği gibi, *"Tarihin, insanınkinden çok daha geniş bir hayalgücü vardır"* ve *"Değişmeyen toplum, tarih yaratamaz."* Gerçekten tarihte çoğu kez öngörüler, beklentiler gerçekleşmez de, hiç akla hayale gelmeyen tesadüfi olaylar ortaya çıkar; bu da tarihin bir cilvesi olsa gerek. Tarihte durup dinlenme, bekleme yoktur; tarih hiçbir zaman tatil yapmaz. İleri uygarlık, geri uygarlığı kendi çekimalanının etkisi altına alarak her zaman kendisine benzetir; gerikalmış kültür hangi nedenle olursa olsun, ileri gidenden yardım umar. Türkler de tarih boyunce fethederken fethedilmişler, gittikleri yerlere kazanımlarını götürdükleri gibi, oralardan da gereksindikleri şeyleri almışlardır. Tarih yaratabilmek ya da tarihsel bakımdan yerinde saymamak için ilerlemenin öncelikle iki koşula bağlı bulunduğunu söyleyebiliriz, bunlar: 1) Gerektiğinde varlığını kanıtlamak için baskıya direniş göstermek, yani sömürüye baş-

5. Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Yayınları, İstanbul, 1993, s: 115 vd.; Ekrem Akurgal, *Ege: Batı Uygarlığının Doğduğu Yer*, İ.B.B. Kültür Yay., İzmir, 2000. Halikarnas Balıkçısı, *Anadolu'nun Sesi*, Yeditepe Yay., İstanbul, 1971.

kaldırmak; 2) Değişim bilinci ve istenci. Bir toplum ya da ulus, değişmeksizin veya dönüşmeksizin, varlığını zamana yayarak, tarihsel sürecin belirleyenlerinden biri olamaz. Bu bağlamda başkaldırı ve değişim istencinden yoksun uluslar, tarih yaratamayacakları gibi, ilerlemeyi de gerçekleştiremezler. Buna en güzel örnek Türk devrim tarihidir. Bağımsızlık ve Kurtuluş Savaşı'yla Türkler başkaldırarak bu değişim bilinci ve istencini Anadolu'da kanıtlamışlar, adeta 20. yüzyılın ilk çeyreğinde bir destan yazmışlardır. Çağımızın en önemli ulusal kalkışmalarından biri olan bu devrim, ardından gelen pekçok ulusa da örnek olmuştur. Bu nedenle Kemalizm'in İslam ülkeleri için de geçerli bir model olduğunu söyleyebiliriz. Ne var ki şeriatı temele alan İslam ülkeleri, *"muamelat"* denilen günlük yaşamda geçerli dinsel kural ve yasaklara boyuneğmek zorunda kalmışlardır. Kuşatıcı, belirleyici ve dayatmacı olan İslam, bireye, sekülarizasyonu, başka deyişle, toplum ve dünyadaki değişmelere koşut yaşamayı belirleme alanı bırakmaz; kendi içinde ayrımlaşmamış tözsel bir dünyagörüşünü dayatır. Oysa değişen dünyada değişmeyen kurallar dizgesiyle yaşanabilir mi? İslam, reform yapmada çok gecikmiştir. Bu yüzden Batı gözünde İslam çarpıtılmaya çalışılmıştır. Hegel'e göre, *"Din bir terördür ve İslamın ilkesi budur"; "İslam yıkıcı ve şiddete özendiricidir", "İslam, fanatik özlü bir dindir."*[6] Gerçekten de İslam, özellikle de ortodoks İslam, tarihsel gelişmeye tersdüşecek biçimde fanatik özlüdür; dünyasallaşmayı, sekülerleşmeyi yadsıyarak, uygarlaşmanın önkoşulu olan bireysel ve toplumsal aklın eleştirel ve özgür bir nitelik kazanmasını önlemeye çalışır. Ömer Hayyam'ın deyişiyle, *"Din, budünyayı öbürdünyaya feda etmiştir."* Hıristiyanlıkla yarışmayı bırakmış, bilim ve felsefe alanından çekilerek içine kapanmıştır. Oysa İslam, her alanda başarılı olabileceğini Abbasîler döneminde göstermişti.

Her genelleme ayırımcılığa yolaçan bir önyargı olsa da, dinler özleri gereği yayılmacı ve kapsayıcıdır. Bu açıdan bakıldığında, dünyasal yönetim, teokrasi, devlet düzeni, en üst din görevi, Tanrı ya da ilahi yasama gibi şeyler dinin içerdikleri şeylerdir. İslam, daha sonraki dönemlerde bütün dünyasal olanı dinde özümsemeye ve dinden çıkarak belirleme eğilimine girmiştir. Böyle bir din salt boyuneğmeyi, bağlanmayı ve bağımlı kalmayı öngörür; eleştiri ve tartışma yasaktır. Özgürdüşünme yerine bağnazca inanma konmuştur. Böylece herşeyi kapsayan din, bireye, genelin istenciyle özerkleşme ya da bireyleşme olanağı sunmaz. Böyle bir dinin egemen olduğu bir ortamda bir üst güç olarak özgürlüğün güvencesi sayılan yurttaşlar hukuku oluşamaz. Birey ve toplum yaşamını

6. G.W.F.Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Saemtliche Werke, 17 Bd., Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965, s: 258 vd.

uygarlaştırıcı bir tutumla düzenleyen hukuk oluşamayınca ya da dinsel kurallar yeterli olamayınca, geriye *"kişisel şiddet ve keyfi yönetimin rastlantısallığı"* kalır. Böylece genelin istenci, tekin ya da tekilliğin istencine bağımlı hale getirilmiş olur. Nitekim Doğu toplumlarında her zaman tek bir kişi yönetimin başında bulunmuş ve sadece onun mutlak iradesi egemen olmuştur (*mutlakıyetçilik; absolutizm*). Doğu toplumları, dinin etkisiyle, daima tekler tarafından yönetilmişler; bu teklerin iradeleri, Tanrı'nın yeryüzündeki vekilleri oldukları için, hiçbir zaman sorgulanamamıştır. Bu nedenle de uygarlık, Doğu'da din, Batı'da ise kültür temelinde varolabilmiştir. Batı'da, Kant'ın deyişiyle, *"Devlet, ahlaksal bir kişiliktir"*;[7] Doğu'da ise tek bir hükümdarın tartışılmaz iradesidir. Batı ticaret burjuvazisinin önemli duyarlıklarından biri *"yazılı güven"*ken, Doğu'da bu bir kişinin ağzından çıkan sözle sağlanır. *"Sözüm senettir"* anlayışı Doğu ticaretinin uzun yüzyıllar kullandığı bir anlaşma türüyken sonraları yozlaşmıştır. Anadolu'da varolan çokkültürlülük ise böylesine kurallara sıkı sıkıya bağlı dinsel bir yönetimi tam anlamıyla yürütememiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun hoşgörüsüyle bu topraklarda etnik, dilsel ve dinsel farklılıkları olan pekçok topluluk yüzyıllarca barış içinde birarada yaşayabilmişlerdir.

21. yüzyıl acaba yeni bir ortaçağ mı olacak, başka deyişle, 21. yüzyılda değişik bir ortaçağa mı gireceğiz? Bilgi arttıkça gücün de arttığını biliyoruz. Çağımız ise bir bilgi çağı; elde edilmek istenen bilgiye şöyle ya da böyle herkes bir süre sonra erişebiliyor. İşte bu durumda en yoksul ve cahil topluluklar bile bir anda tahrip gücü yüksek korkunç silahları ellerinde bulabiliyorlar. Dünyamızda sürüp giden adaletsizlik ve yoksulluk bu durumu tetikleyen başlıca neden. Eğer sorunları çözecek çağdaş bir dünyagörüşü ve metodolojisi oluşturacaksak, bunların temelinde eleştirel bir düşünmenin ve çözümleyici bir yaklaşımın bulunmasına önem vermeliyiz. Anadolu'yu konu ederek kültürden yola çıktık yine kültüre vardık. Kültürlerarası eğitim ve iletişimin, kültürün devingenliğini ve başkalaşabileceğini sağladığını biliyoruz. Her kültür, gelişmenin sürekliliği niteliğinden büyük ölçüde payalır. Kültür sürekli oluşan ve değişen bir etkinliktir. Değişik yoğunlukta ve kapsamlarda olmakla birlikte bütün kültürler, hem özgüçleriyle hem de başka kültürlerle etkileşerek sürekli değişir ve gelişirler. İşte bu saptamaların ışığında çokkültürlü Anadolu'da bu kültürlerin birbirleriyle etkileşim içinde özgürce gelişmelerine olanak sağlamamız gerekir. Gelişmeye set çeken belli bir görüş ya da anlayışın baskısı olmaksızın bütün kesimlerin eşit haklara sahi-

7. Onur Bilge Kula, *Batı Düşününde Türk ve İslam İmgesi*, Büke Yayınları, İstanbul, 2002, s: 83-96.

polmaları için çalışmak kaçınılmaz bir görevdir. Bu cümleden olarak ülkemizdeki laiklik düşmanlarının ve Türkiye'nin parçalanması üzerine hesaplar yapan Sevr (*Sèvres*) yandaşlarının geri çekilmelerini sağlamak için ancak geniş tabanlı kitlelerin bilinçli tepkileri sayesinde başarılı bir sonuç alınabilir. Toplumların, karşılaştıkları sorunların çözümünü karizma sahibi bir öndere bırakmaları onların tarih bilincinden yoksunolmaları ve gerikalmışlıklarıyla yakından ilgilidir. Oysa gelişmiş toplumlarda sorunların, ileri düzeydeki kültür ve eğitim yapısıyla donanmış insanların yeraldıkları sivil toplum örgütleri, oturmuş kurumlar ve dengeli sınıfsal yapılarla pekâlâ çözülebildiklerini görüyoruz. Çünkü gerçek demokrasi, dengeli bir ekonomik yapılanmanın üstünde yükselen eğitimli geniş halk kesiminin örgütlü katılımıyla gerçeklik kazanabilir. Aksi takdirde art niyetli ve kifayetsiz muhterislerin elinde demokrasinin ahlakdışı baskıcı bir rejim olması işten bile değildir.

Troya'dan Çanakkale'ye

Alexander von Humboldt'un dediği gibi, *"Anadolu kültürünün çok-yönlülüğünde Homeros destanlarının büyülü gücü yansıyor gibidir."* Batı uygarlığının ilk ve büyük ozanı Anadolu'lu Homeros'un yazmış olduğu *İlyada* ile *Odisseia* adlı destanları Troya Savaşı ve sonrasını anlatır. Troya kenti (İlyon), zengin ve mutlu bir toplumdur; Priamos'un yönetiminde huzur içinde yaşayıp gitmektedir. Kırallık ailesinin en genç oğlu Paris, Yunan topraklarında, Sparta Kıralı Menelaos'un karısı Helena'ya âşık olur ve onu kendi ülkesine kaçırır. Bunun üzerine bütün Yunanelinin ileri gelen kıralları birleşerek Troya'ya karşı savaş hazırlığına girişirler ve büyük filolarını Anadolu'ya doğru yola çıkarırlar. Başta üstün kumandan Agamemnon, büyük savaşçı Akhilleus olmak üzere bütün güçleriyle Troya'nın surlarına dayanırlar. Troya'nın ünlü kahramanı Hektor savaş sırasında Akhilleus'un can dostu Patroklos'u öldürür; buna çok sinirlenen ve daha önce Agamemnon'a kızdığı için savaşı bırakıp gemisine çekilen Akhilleus yeniden savaş meydanına döner ve arkadaşının öcünü almak için de Hektor'a meydan okur. Aralarındaki düello sonucunda Troya kahramanı Hektor ölür. Büyük bir yasa bürünmesine karşın Troya kenti direnişini sürdürür ve teslim olmaz. Sonunda Akhalılar, bir tahta at yaparlar ve Troyalılara bir anı olarak bırakıp ülkeyi terkediyorlarmış izlenimini vererek gemileriyle ayrılırlar. Savaşı kazanmanın sarhoşluğu içinde tahta atı da kale içine alarak barışı kutlamaya koyulan Troyalılar içki içip çılgınca eğlenirler. Gecenin geç bir vaktinde herkes uyurken tahta at içine saklanmış olan Akhalılar dışarı çıkarak nöbetçileri öldürürler, kale kapılarını açıp geri dönmüş olan düşmanı içeri alırlar. Kent yakılıp yıkılır, insanlar kılıçtan geçirilir, büyük bir yağma ve yıkım yaşanır.

Troya Savaşı gibi o dönemin büyük çarpışmasına neredeyse bütün Anadolu halkı katılmış; Troya'ya saldıran Yunanelinin ordularının da,

Troya'yı savunan güçlerin de *İlyada*'da dökümü verilerek, Anadolu'nun hemen her tarafından katılan kuvvetler bu yapıtta altmış kadar dizeyle anlatılmıştır. Önce Toros bölgesindeki kentler ve ordu komutanları sayılır, sonra da Trakya'dan başka Mysia *(Güney Marmara ve Kuzey Ege Bölgesi)*, Paphlagonia (*Orta Karadeniz ve Anadolu Bölgesi*), Maionia *(Ege Bölgesi)* ve Lykia'ya *(Batı Akdeniz Bölgesi)* kadar, bir yandan Karadeniz kıyılarına, öte yandan Akdeniz'e kadar uzanan yaygın bir bölgenin adları verilir. Troya Savaşı Anadolu boylarınca o denli benimsenmiştir ki çeşitli yörelerden gelen önderler savunmada önemli yerler tutmuşlar, liderleri Hektor'un çevresinde toplanarak güçlü bir birlik oluşturmuşlardır. Hektor da kardeşinin sebepolduğu bu savaşta kader ortaklarına karşı büyük bir sorumluluk duygusuyla hareketetmiş, onların istek ve öğütlerine saygı göstermiş, kendi topluluğunun çıkarlarını düşündüğü kadar onların da görüş ve çıkarlarını hesaba katmıştır. İşte bütün bu sorumluluk ve yükümlülüklerdir ki Hektor'u Anadolu'nun ilk simgesel kahramanı ve savunucusu olarak diker gözlerimizin önüne. Troya Savaşı bölgesel bir çatışma değil, o dönemin Batı dünyasının Çanakkale Boğazı'ndan Mezopotamya'ya kadar uzanan Küçük Asya'ya ilk saldırışı; uygarlık ve zenginlikte Batı'dan ileride olan Anadolu'yu ilk elegeçirme denemesidir. Troya Savaşı'nın gerçek niteliğinin tarihin ilk büyük savaşı olması yanında, Boğazlar'ın kilit noktalarında çarpışan güçlerin asıl amacının da Doğu ile Batı'da üstünlüğü elegeçirmek olduğunu söyleyebiliriz. Kurtuluş Savaşımızın başlangıcı sayılan Çanakkale savunmasıyla yaklaşık 3500 yıl önce gerçekleşen Troya Savaşı arasında çarpıcı bir benzerlik vardır. Her iki savaş da sömürü ve istilaya karşı yapılmış bir direnme, bir halkın topraklarından edilmesi karşısında kahramanca bir savunmasıdır. Anadolu'nun ilk halk kahramanı Hektor'u Mustafa Kemal'in öncüsü olarak görmek yanlış bir yorum sayılmayacağı gibi bana göre tarihi doğru değerlendirmenin bir örneğidir. Nitekim Atatürk'ün, tıpkı Fatih gibi, Homeros'u okumuş olduğunu ve *İlyada*'dan etkilendiğini biliyoruz. Sabahattin Eyuboğlu'nun anlattığına göre Dumlupınar Savaşı'nın zaferle sonuçlanması üzerine yanındaki bir albaya Atatürk'ün, *"Ben burada Yunanlıları yenmekle, Troya'lı Hektor'un öcünü aldım"* dediğini bu albay kendisine nakletmiştir.[1] Anadolu, belki de Mustafa Kemal'in atalarının atası Hektor'un kumandasında sömürgenlere karşı ilk kez bütün gücünü Troya'da birleştirmişti. Anadolu'nun dört bir yanından ülkelerinin savunması için bölük bölük gelen eski-çağda yaşamış yurttaşlarımızı *(belki de soydaşlarımız demek gerekir!)* Homeros şöyle anlatır:

1. Sabahattin Eyuboğlu, *Mavi ve Kara*, Çan Yayınları, İstanbul, 1967, s: 283 vd.

"Dardanie'lilerin başında Aineas var,
Tanrısal Zeleia'da oturanlar gelir, İda'nın ta dibinde,
Aisepos'un (Gönençay) kara sularını içen zengin Troya'lılar...
Adresteia'da, Apaisos ülkesinde oturanlar gelir sonra,
Pityeia'da, Tereie'nin sarp eteklerinde oturanlar,
Başlarında kendirden zırh giymiş Adrestos...
Perkote'de, Prakitas'ta oturanlar gelir sonra..
Sestos'lular, Abydos'lular, Tanrısal Arisbe'nin yurttaşları...
Erkek yürekli Pylaimenes kumanda eder Paphlagonia'lılara,
Gelmişler yaban katırlarıyla ünlü Enet'lerin yurdundan...
Phorkys'le Tanrı'ya benzeyen Aksanios yönetir Pyrgia'lıları,
Uzak Aksania'dan gelmişler...
Buyururlar Tmolos eteğinde büyümüş Maionia'lılara (Manisa),
Nastes, kaba konuşan Karia'lıların başında yürür,
Miletos'da oturanlar, yaprağı bol Phthiron dağında,
Maiandros (Menderes) kıyılarında, yüksek doruklu Mykale'nin eteğinde..."[2]

Troya, aslında tarihin gerçekten tarihlendiği bir bölgenin adıdır; Doğu'dan bakınca başka, Batı'dan bakınca başka bir yoruma nedenolmuştur her zaman bu yöre. Anadolu kültürüyle çok sıkı ve yakın bir bağı bulunduğu ise kuşku götürmez. Yunan ve Roma kültürlerinin temel ögelerinin de Anadolu'dan devşirildiğine hiç kuşku yok. Büyük İskender, Doğu seferine çıkmak için Boğazlar'ı geçtikten sonra Troya'da savaşın geçtiği yerleri ziyaret etmiş ve bu olayı bazı tarihçiler yazmışlardır; çünkü kendisinin Akhilleus'un soyundan geldiğine inanmaktaydı. Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet II, 1462 tarihinde Midilli Adası'na bir sefer düzenlediği sırada Çanakkale'ye gelerek Troya'yı ziyaret etmiş; bununla da yetinmeyerek Akhilleus ile Hektor'un mezarlarını araştırmıştı. *İlyada*'yı Yunanca aslından okuduğu ve çok etkilendiği söylenen Fatih'in ateşli bir Homeros okuyucusu olarak Osmanlı Türkçe'sine çevirttiği *İlyada*, bugün Topkapı Saray Müzesi'nde bulunmaktadır. Dönemin tarihçisi Kritovulos, Fatih'in Bizans'ı almadan önce Troya harabelerini gezerken başını sallayarak, *"Allah, beni bu şehrin ve halkının müttefiki olarak bu zamana kadar sakladı. Biz bu şehrin düşmanlarına*

2. Homeros, *İlyada*, Çev: A.Erhat-A.Kadir, Sander Kitabevi, İstanbul, 1967, II. Böl., 820-875, s: 105.

galip geldik ve onların vatanlarını aldık. Burayı Yunanlılar, Makedonyalılar, Tesalyalılar ve Moralılar almışlardı. Bunların biz Asyalılara karşı defalarca yaptıkları kötü davranışların intikamını, aradan birçok devirler ve seneler geçmesine rağmen onların torunlarından aldık" dediğini yazar. Papa II. Pius'a yazdığı mektupta da *"Ben Troya soyundan geliyorum, sen de Troya soyundan gelmektesin; o halde niçin Bizans'tan yanasınız?"* diye sorgulayan bir ifade kullandığını yine aynı tarihçi bildirir. Nitekim 16. yüzyıl Fransız düşünürü Michel de Montaigne ile Fatih arasında yalnızca elli yıl kadar kısa bir zaman geçtiği düşünülürse, *Denemeler*'inde yeralan şu ifadelerinin dikkate alınması gerekir: *"Türklerin padişahı II. Mehmet, Papa II. Pius'a şunları yazmış: 'İtalyanların bana düşman olmalarına şaşıyorum. Biz de İtalyanlar gibi Troya'lıların soyundanız. Yunanlılardan Hektor'un öcünü almak benim kadar onlara da düşer; onlarsa bana karşı Yunanlıları tutuyorlar."*[3]

Anadolu'nun geçmişi, gerisinde ne ve kimler olursa olsun, artık hepimizin geçmişidir; bu nedenle de Homeros, kültürtarihinin aydınlatıcı ilk feneri olarak geçmişe ve geleceğe ışık tutmayı sürdürmektedir. Eğer Avrupa kültürünün nasıl başladığını, varlığını nasıl temellendirdiğini, fikir olarak nasıl oluşup geliştiğini bilmek istiyorsak o zaman Homeros'u okumak zorundayız. Ussal gelişimi ile yaratıcı düşünme yeteneği bakımından kendini üstün gören Avrupa, kültürel kimliğinin en önemli köklerinden biri olarak Yunan kültürünü benimser. Alman kültür filozofu Herder (1744-1803), kültür gelişimini bitimsiz bir süreç olarak tanımlar ve Anadolu'yu kültürlerin beşiği ve Yunan uygarlığının ana kaynağı olarak görür. Çağdaş kültür bilimi ile felsefesinin kurucularından olan Herder'in, kültürlerin beşiği ve Yunan uygarlığının doğup beslendiği ana kaynak olarak Anadolu'yu işaret etmesi, Anadolu uygarlıklarının Avrupa kültürünü gerçekten besleyen başlıca kaynak olmalarındandır. Başta Yunan uygarlığı olmak üzere Roma uygarlığı da Anadolu uygarlıklarından etkilenmişler, kendilerinden önce ve üstün olan bu uygarlıklardan pekçok şey almışlardır. İşte bu olgu kültürtarihinin Anadolu'ya, dolayısıyla da Türkiye'ye bıraktığı ve ondan geliştirmesini beklediği zengin bir mirastır. Avrupa ile Türkiye, bu zengin mirası ortaya çıkarabildikleri ve onu insanlık yararına sundukları ölçüde uygarlaşma alanında ilerleyebilirler. Herder, her kültür gibi Avrupa kültürünün de olumsuz yanları bulunduğunu söyler ve bunların ayıklanarak yerlerine gerçek kültür ve insanlık değerlerinin konması gerektiğini

3. Michel de Montaigne, *Essais*, 2. Cilt, Le Livre de Poche, Paris, 1972, Livre II, Chapitre XXXVI, s: 495; Erhan Afyoncu, *Truva'nın İntikamı*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2009.

savunur[4]. Rönesans, Reformasyon, Aydınlanma, eleştirelakıl, hoşgörü, hümanizm, laiklik, sekülarizm gibi değerler bu gerçek kültürün taşıyıcı ögeleridir. Eleştirelakıl ile hümanist kültür, her toplum için, ulaşılması gereken hedefler, bir bakıma bitimsiz bir süreç ve devamlı değerlendirilmesi sözkonusu olan oluşumlardır. Avrupa kültürü; demokrasi, temel hak ile özgürlükler, bilimsellik ve çoğulculuk gibi alanlarda gelişmeler sağlamasına karşın, gerçek hümanist kültürü yaygınlaştırmak için özsorgulamasını ve özeleştirisini sürekli yapmak durumundadır. Böylece kültürel süreçler insanlığın en son erekleri gözetilerek biçimlendirilmiş ve gerçekleştirilmiş olacaklardır.

Öte yandan filozof Hegel, *"Düşün (tefekkür) Doğu'da doğar ama yaşama geçirilemez", "Doğulular, insanın insan olmasından ötürü özgür olduğunu bilmezler", "Asya başlatır, Avrupa sürdürür", "Doğu'da ışık içi değil dışı aydınlatır"* diyerek Doğulu insanın özgürleşme istencinin ve kişilik bilincinin yetersizliğini vurgulamıştır.[5] Bu görüşü ilk kez Doğu'da Mustafa Kemal ve bir avuç arkadaşı, Çanakkale ve Kurtuluş *(Bağımsızlık)* savaşlarının ardından gerçekleştirdikleri devrimlerle adeta yanlışlamışlardır. Bu nedenle de genç Türkiye Cumhuriyeti, Avrupa karşısında bağımsız olarak, konumu ve kültürel varlığı nedeniyle, her zaman önemli bir yere sahipolmuş ve dünya gündemini belirleyen aktörler arasında yeralmıştır. Mustafa Kemal'in başarıları, ne Büyük İskender'inkine ne Cengiz Han'ınkine, ne Napoléon'unkine ne Hitler'inkine, ne Lenin'inkine ne de Mao'nun yaptıklarına benzetilebilir. Olsa olsa ABD'nin bağımsızlığı ve birliği için savaşan George Washington'a benzetilebilir. Çünkü ikisi de halklarını sömürgeleştirilmekten kurtarmışlardır ve özgürlüklerine kavuşturmuşlardır. Atatürk'ün devrimleri dışında bugün hepsinin yaptıkları tarihin karanlıklarına gömülmüş; yalnız o, halkını yokolmaktan kurtararak kendisine yeni ve parlak bir geleceğin yollarını açmıştır. Çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmayı hedefleyen modernist bir toplum anlayışı onun temel ilkesi olmuş ve bu öğreti içinde bilim ve akıl gerçek yolgösterici olarak benimsenmiştir. Halkını karanlıktan aydınlığa çıkaran, esaretten özgürlüğüne kavuşturan, ona çağ atlatan tarihteki tek lider Mustafa Kemal'dir. O halkını yurt savunması gibi meşru bir müdafaa için seferber etmiş, seküler bir topluma dönüşmesi için de zamanına göre imkânsız sayılan devrimler yapmıştır. Bu nedenle onun için 20. yüzyılın ilkyarısında Anadolu'da bir mucizeyi gerçekleştirmiştir demek pek abartı sayılmaz. Mustafa Kemal aynı zamanda devrimci ulusçulu-

4. Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menscheit*, 2. Bd, München-Vien, 1982, s: 99 vd.
5. G.W.F.Hegel, *Philosophie der Geschichte*, Bd. 11, Stuttgart, 1965, s: 149.

ğun da yaratıcısı olmuştur. Halkını aydınlatmayı, onu daha yukarılara taşımayı, toplumu ileriye götürmeyi görev bilmiş, Asya ve Afrika ülkelerine de örnek olmuştur. Çin, Hindistan, Mısır ve bazı Afrika ülkeleri *(Cezayir, Tunus, Libya)* onun mücadele yöntemini benimsemişler ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Üçüncü Dünya ülkeleri onu örnekalmışlardır. Amerika'yı keşfettiğinin farkında olmayan Kristof Kolomb gibi Atatürk de ne yazık ki Üçüncü Dünya yolunda öncülük ettiğinin farkında olmadan aramızdan ayrıldı. Onun devrim yasaları genç Türkiye Cumhuriyeti'nin modernizasyonu için atılmış adımlardı. Ne yazık ki bu dönüşüm kısa sürdü. O öldükten sonra bazı iç ve dış baskılarla bu sekülerleşme, modernleşme hareketi durdurulamasa da yavaşlatıldı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla kapitalizmin sürdürücülüğünü yapan Batı Bloku'nun karşısında onu dengeleyebilecek bir güç kalmayınca ortaya çıkan boşluğu 21. yüzyılın ilkyarısında radikal İslam ve Hıristiyanlığın bazı kesimleri, yani köktendinciler doldurmaya girişti. Bugün ideolojilerin yerini dinsel terörizm ya da dogmatik öğretiler almış gibi görünüyor. Başı dik, özgür ve bağımsız olmak, kendine güvenen tek başına bir güç olabilmekle mümkündür; kendi olanaklarına dayanarak kendini her zaman yeniden yaratmak anlamındaki bu tek başına bir güç olabilmek de bilim, felsefe, sanat alanlarında varlık gösterebilmenin; bireysel hak ve özgürlükler ile hukukun üstünlüğünün sağlanmasının bir sonucudur. Tarih görmesini bilenlere, kahramanlık söylenceleriyle, boş övünmelerle, kuru böbürlenmelerle ve hamasi söylemlerle özerk ve özgür olunamayacağını göstermektedir. Başkalarının boyunduruğu altına girmek istemeyenler, akıl ve emeklerini kullanarak kendi yaratıcı güçleriyle özgür ve özerk olmasını bilmelidir. Bunu gerçekleştiremeyenlerin yazgısı ise kaçınılmaz olarak horlanma ve bağımlılıktır. *"Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür"* diyen Mustafa Kemal'in Bağımsızlık Savaşımızda gösterdiği siyasi ve askeri başarıları kendisinden sonraki yıllarda kültür ve ekonomi alanında ne yazık ki gösteremedik. Oysa ulusal devrimimizin geleceği bu alanlarda kaydedilecek başarılarla pekişecek ve gelişecektir.

Çanakkale savunması Doğu'nun, Batı'nın emperyalizmine karşı direnip sesini yükselttiği önemli tarihi anlardan biridir. İngiliz ve Fransızların Çanakkale Boğazı'na dayanma nedenleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğine sonvermek, Arap dünyasının bulunduğu Ortadoğu'yu elegeçirmek ve Çarlık Rusya'sında baş gösteren devrim hareketlerini bastırmaktı. 1914'ten 1916'ya kadar süren Çanakkale savunması sonunda eğer güçlü düşman kuvvetleri başarı kazansaydı, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ve parçalanması geciktirilemeye-

cek, Bolşevik devrimi engellenecek, Çarlık Rusya'sı da kurtarılmış olacaktı. Almanların yenilgiyi kabuletmeleri ve Arapların Osmanlı'ya başkaldırıp İngilizlerin oyunuyla onları arkadan hançerlemeleri sonucunda başarıya ulaşan İngilizler, Çanakkale'den yenilerek çekilmek zorunda kalınca, 1917 Rus Devrimi'nin önünü alamadılar. Çanakkale'de İngilizlerin karşısına çıkarak onları durduran Mustafa Kemal, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda bu kez genç 1917 Sovyet Devrimi'yle işbirliği yaparak sırtını Kafkasya'da Bolşeviklere dayama olanağını buldu. Çanakkale savaşlarına katılan İngilizlerin sömürgeleri durumundaki Avustralya'lı, Hint'li, Yeni Zelanda'lı şehitler (ANZAC'lar) için Mustafa Kemal şu anlamlı sözleri söylemiştir: *"Uzak diyarlardan evlatlarını harbe gönderen analar, gözyaşlarınızı dindiriniz. Evlatlarınız bizim bağrımızdadır. Huzur içindedirler ve huzur içinde uyuyacaklardır. Onlar bu topraklarda canlarını verdikleri için artık bizim evlatlarımız olmuşlardır. Sonsuza kadar bizim bağrımızda uyuyacaklardır."*[6] Mustafa Kemal 20. yüzyılın tarihsel seyrini değiştirmiş devletadamlarından biridir. Çanakkale savunmasıyla 1917 Sovyet Devrimi'ne İngilizlerin ve öteki Batılı devletlerin müdahale etmelerini önlemiş, Sovyet Rusya'nın daha zor bir durumla karşılaşmasını engellemiştir. İngilizlerin bu yenilgisi, üzerinde güneş batmayan imparatorluğun da sonu olmuş, 19. yüzyıl boyunca süren İngiliz emperyalizmi sonbulmuş, bu görevi 20. yüzyılda ABD üstlenmiştir; 21. yüzyılda da bu işi Çin devralacakmış gibi görünüyor. 20. yüzyılda yeryüzündeki azgelişmiş sömürge ülkeleri Ulusal Kurtuluş Savaşımızdan etkilenerek biraraya gelip Üçüncü Dünya Bloku'nu kurmuşlar; böylece sosyalizm ile kapitalizme alternatif olmak üzere denetimli piyasa ekonomisi diyebileceğimiz bizim devletçilik modelimizi ekonomik örnek olarak almışlardır. Ulusal Kurtuluş Savaşımız pekçok Asyalı ve Afrikalı ülkenin sömürgeleşmeye karşı bağımsızlık savaşı vermeleri için ilham kaynağı olmuştur. Anadolu'da gerçekleştirilen siyasal, sosyal ve ekonomik dönüşümler; dil ve din alanında yapılan devrimler İslam ülkelerine de örnek olmuş; onları da harekete geçirmiştir. Savaşlar dünyada varoldukça yazılan, yapılan, düşünülen herşeyin ne kadar boş bir çaba olduğu görülse de; hepsinin yalan ve sıfır olduğu düşünülse de, özgürlük için yapılan hiçbir şey boşa gitmiş sayılmaz. Beşbin yıllık bir kültür bu topraklarda bu kanların dökülmesini önleyememişse, yüzbinlerce felakete engelolamamışsa özgürlüğe tam olarak erişilmemiş demektir. Eğer savaş, insan doğasının kaçınılmaz bir ürünü ise, o zaman bir savaş etiğine öncelikle gereksinim var demektir.[7] Türkiye Cumhuriyeti din ve

6. G.Göncü ve Ş.Aldoğan, *Çanakkale Savaşı*, MB Yayınevi, İstanbul, 2006, s: 143.
7. Erich Maria Remarque, *Im Westen nichts neues*, Reclam, Berlin, 1957, s: 78.

ırk kavramları üstüne değil, yurt ve dil kavramları üzerine kurulmuştur. Ankara'daki Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin adı, kapısındaki *"Hayatta en hakiki mürşit ilimdir"* özdeyişi ile birlikte Atatürk'ün yeni yurt ve yurttaş anlayışının da bir tür özetidir. Türkler, Batı düşüncesinin köklerini saldığı uygarlıkların ortaya çıktığı Anadolu'nun bugünkü sahipleridir. Kültür yaratmanın bitimsiz bir süreç olduğu gerçeği, Anadolu kültürünün de daha önceki uygarlıkların izini taşıdığını gösterir. Çanakkale ve İstanbul boğazlarını ellerinde bulunduran Türkler, özellikle ortaçağ boyunca Batı tarafından İslam dininin tek temsicisi olarak görülmüştür. Batı'nın kaynaklandığı Anadolu uygarlıkları giderek günışığına çıkarıldıkça, Batı'nın oluşumundaki Anadolu'nun yeri ve rolü daha iyi anlaşılacaktır. Dünyanın neresinde bir değer yaratılmışsa ona bütün insanların yönelmesi ve sahipçıkması uygarlık gereğidir. Bu nedenle de Anadolu uygarlıkları insanlık tarihinin ve bütün dünyanın kazanımları arasında sayılmalıdır.

Bilimadamları ile Siyasetçiler

Eğitime büyük önemveren ustalarımızdan Hasan Âli Yücel, *"Bir kişinin atacağı dev adımları değil, bin kişinin atacağı insan adımlarını özlüyorum"* der. Siyaset, bilim ile sanatın, ekonomi ile retoriğin kesiştiği noktada yeralır. Herşeyden önce bir doğru algılama yönetimi olan siyaset, olumsuz algılamaları olumluya çevirme becerisi olarak da tanımlanabilir. Sorunları çözme ve olumlu algılar yaratma yollarını araştırması bakımından bilim ve felsefeyle; insanları etkileme gücü bakımından da sanatla yakın bir ilişkisi vardır siyasetin. Bilimadamlarına tarih boyunca örtülü bir saygı duyulmuş; ama aynı zamanda kendilerinden korkulmuş ve onlara karşı açık ya da gizli düşmanlıklar yapılmıştır. Çünkü iktidarlar bilgiye dayanan güçlerden hiç hoşlanmamışlar, kendileri için sorun olan bu güçleri, bilimadamlarını kontrol altında tutacak yöntemler geliştirerek altetmeyi denemişler; çoğu kez yasalarla bilim ve üniversite çevrelerine egemen olmaya çalışmışlardır. Bu kurumlara hâkimolmanın çeşitli yollarını bulmuşlar; böylece onları bir süreliğine gerikalmaya mahkûmetmişlerdir. Ülkemizde yıllardır tartışılan üniversiteleri hizaya getirmek için kurulan YÖK buna bir örnektir. Oysa gerçek bilimadamı hiçbir dogma ya da otoriteye bağlı kalmayan, özgürlükçü, serbestçe düşünen ve sorgulayan kimse olmalıdır. Bilimadamlarının özgürlüğünü tehditeden en büyük düşman ideolojilerdir, başka deyişle, araştırmacı kişilerin ya da grupların bir ideolojiye tutsak düşmeleridir. Nazi ve Sovyet rejimleri ideolojilerinin beyinlerini tutsakettiği bilimadamları, çeşitli etik ve bilimsel olmayan deneyleri bilim adına yapmadılar mı? Bilimin temelinde insanın kendi çevresindeki ve giderek evrendeki nedensel ilişkileri, doğal değişimleri bilme merakı, varlığı anlama ve açıklama uğraşı yatar. Duyusal temelde her türlü düzenden yoksun arayış, mantıksal ve tutarlı bir bütün haline getirildiğinde bilim ortaya çıkar. Bilimsel bilgi, duyumlarımız ile zihnimizin işbirliğinden, deney ve göz-

lem ile ussal çıkarımlarımızın ortak çalışmasından doğar. Geçerliliği kanıtlanmış yöntemlere dayanan, sistemli ve tutarlı bir bütünlük oluşturan, deney ve gözlemlerle desteklenerek sürekli duyusal olgularla, gerçeklikle bağlantı kuran ve genel yasa ile ilkelere ulaşabilen bilimsel bilgi ancak insanın sorunlarına çözümler üretebilir. Yaşamdaki tek kaygımız karnımızı doyurmak ve maddi güç sahibi olmak olsaydı, insanı rahatsız edecek çok az sorun olurdu. İnsan, çevresine derin bir merak duygusu ve tecessüsle yönelerek kendi varoluşunu, evreni, yaşamı, kendi amaçlarını sorgulamak suretiyle hayatını anlamlı ve değerli kılabilir. İnsanın bilim, sanat ve felsefeden başka yollardan budünyada mutlu olabileceğini düşünmek bir hayalden öte anlam taşımaz. Bilim, insanı maddi kaygılarından tümüyle uzaklaştıramasa bile onu, maddi doyumunu artıracak etkinliklere yöneltir. Felsefe, sorgulayıcı bir zihinsel çabayla insanın yaşamın anlamı üzerinde düşünmesini sağlar ve onun sezgisel güçlerini ve araştırma yeteneğini geliştirecek bir altyapı oluşturur. Sanat, insanın duyularını yetkin biçimde eğiterek onun toplumsal itibarını artırır. Sonuç olarak bütün bu insan başarıları, insanın budünyada daha iyi koşullarda yaşamasına ve özgürlüğü eksiksiz tatmasına çaba gösterirler.

20. yüzyılın sonlarında bilim ile iktidar arasındaki ilişkiler hızlı ve sorunlu bir değişim geçirmiş; bu ilişkileri olumlu yönde geliştirme ihtiyacı daha önceleri asla bu denli güçlü olmamıştır. Bilim, doğanın anlaşılabilirliğine duyduğumuz inancın bir ifadesi olarak bizim doğayı sorgulamamızdır. A.N.Whitehead'in dediği gibi, *"Bilim, deneyimimizin herbir ögesini yorumlarken başvurabileceğimiz tutarlı, mantıklı, zorunlu bir genel düşünceler sistemi oluşturma amacını ifade eder."*[1] Doğa, bir anlamda insan aklının keşfedebileceği ve betimleyebileceği belli yasa ve kuralları izlemek zorundadır. Bu bağlamda ussal bir temeli olan, doğayasalarına uyan, denetlenebilen, pozitifbilime dayalı ve sivil bir yapıyı içeren bir toplum ya da iktidardan sözedebilir miyiz? İçinde yaşadığımız yüzyılda hem bilimle hem de iktidarla ilintili ideolojilerin krize girdiklerini görüyoruz. Bu kriz fenbilimleri ile toplumbilimlerini birbirlerine daha da yakınlaştırıyor. Evrimsel karmaşık sistemlerden hareketle önerilen yeni kavramsal çerçeveler, toplumbilimlerine tutarlı bir düşünce kümesi sunuyor. Bu düşünceler şunları içermekte: Toplumbilimlerinde farklı gelecekler, seçenekler ve dallanmaların olabilirliği; tarihe bağımlılık ve belirsizlik. Bilimlerdeki şaşırtıcı ilerlemeler iktidarların işleyişini de dönüşüme uğratmakta. Günümüzde çok çeşitli iletişim biçimlerinin egemenliğindeki enformasyon temelli bir toplumun

1. A.N.Whitehead, *Science and the Modern World*, Fontana Books, Glasgow, 1975, s: 229 vd; A.N.Whitehead, Dialogues of A.N.Whitehead, A Mentor Book, New York, 1956, s: 175 vd.

doğumuna tanıkolmaktayız. Toplumun vardığı bu aşamada uygulamalı bilimlerin daha da öneçıktıklarını söyleyebiliriz. Karmaşık ya da kaotik ve öngörülemez olduğunu keşfettiğimiz dünyayla ilişkili olarak temel bilimler hâlâ çocukluk dönemlerini yaşamaktalar. Yeni bir matematiğin kurulması ve yeni deneylerin yapılması kaçınılmaz bir gereklilik olarak karşımıza çıkmakta. Bu konuda Ilya Prigogine şöyle diyor: *"21. yüzyıl farklı bir doğa ve bilim imgesi içeren bir duruma ulaşmıştır. Kesinliklerin sona erdiğini görüyoruz. Gözlemin tüm düzeylerinde doğanın bir anlatı ögesi taşıdığını keşfettik. İster makro, ister mikro fizik, isterse biyoloji olsun her yerde istikrarsızlığın ve dalgalanmaların egemen olduğunu keşfettik. Klasik doğa görüşünün şimdi yalnızca basit ya da ideal durumlarda geçerli olabileceğini biliyoruz. Genelde sistemlerin doğrusal olmayan yasalar uyarınca çalıştıklarını ve apansız geçişler, durumların çok türlülüğü, kendi kendini örgütleme ve öngörülemezlik biçimleri altında karmaşık (kaotik) davranışlar sergilediklerini farketmemizin sonucu olarak bakış açımızda kökten bir değişiklik oluşmaya başladı."*[2]

Günümüzün kapitalist uygarlığı, bir bakıma, işbölümü, uzmanlaşma, toplumsal sınıfların devinimi, ihtiyacından fazla üretme ve tüketme, sömürü ve aşırı kazanç ile toplumsal eşitsizlik ögelerinden meydana gelmekte. Bunların yanında terör ve şiddet de uygarlığın ayrılmaz parçaları olmuştur. Bilim, şiddetin yeralmadığı bir uygarlığı, eşitsizliğin toplumsal bir zorunluluk olmadığı bir dünyayı kurmamızı sağlayamaz mı? Yoksa bu dilekler bir ütopya özlemi olarak mı kalacak? İlerleme, bilim olmadan asla gerçekleştirilemez; ama onun bedeli de unutulmamalı. Bilimsel ilerlemenin faturası hep toplumun belli bir kesimine çıkmakta ve pahası ağır olmaktadır. İktidarlar da bunun bilincinde olarak sorumlu davranmak zorunda. Bilimadamları ile siyasetçiler kendilerini her zaman topluma karşı borçlu ve görevli hissetmek durumunda olmalıdır. Bilimden yoksun iktidar kör, iktidardan yoksun bilim ise topaldır. Uygarlığımız maddi açıdan olağanüstü başarılı bir bilim ve teknolojiye dayanmaktayken, manevi açıdan pratik olarak yaslanması gereken etik değerlerden uzak bulunmakta. Etik değerlere bağlı bir bilim ve teknoloji anlayışına zaman geçirmeden sahipolmamız gerekmekte. Bilim ve teknoloji etiği için benimsenmesi gereken temel ilkelerin de sınırlı tutulması şart. Örnekle, doğal kaynakların ihtiyaca göre kullanılması, üretim ve tüketimin yine gereksinimlere göre yapılması, gelir dağılımlarının çok büyük adaletsizliklere yervermeyecek biçimde düzenlenmesi ve en önemlisi de silahlanma yarışına bütün ülkelerce sonverilmesi. Uygar-

2. Ilya Prigogine, Isabelle Stengers, *Order Out of Chaos*, Bantam Books, New York, 1988, s: 295 vd.

lığın temel bileşenleri olan bilim ile teknoloji, bir yandan tarih boyunca ideolojiler tarafından kuşatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlar, öbür yandan da politikacıların ve iktidarların ya da ekonomi lobilerinin ölümcül cazibelerine karşı kendilerini savunmak zorunda bırakılarak özgür olma mücadelesini sürdürmüşlerdir. Şu noktayı gayet iyi biliyoruz ki ahlaksal bir temel ve amacı olmayan bilim politikası, bütünüyle başıboş kalacaktır. Hitler ile Stalin'in, Mao ile Truman'ın biyoloji ve fiziği ideolojik bir sömürü aracı olarak kullandıklarına tanıkolmadık mı?

Modern bilimin 16. asırdaki doğuşundan sonra 18. yüzyılda ortaya çıkan endüstri devrimi, bilim ile iktidar arasındaki ilişkiyi dönüşüme uğratmış; bu iki gücü etik değerlerle bağdaştırmanın gereği ortaya çıkmıştır. Çünkü endüstri devrimi, tüm insan bilgisiyle bilimin, herhangi bir etik yükümlülük için bir referans haline geldiği bir eğilimin tezahürüdür. Ancak *"teknik tin" (esprit polytechnicien)*, *"etik tin"*in (*esprit éthique*) önüne geçmiş ve Endüstri Devrimi'yle birlikte bir değerler kaosu oluşmuştur. Her toplum aslında kendine özgü bir iktidar kavramına yaslanır ve etik yükümlülüklerin bir temeli olarak geleneksel değerlerin yerine büyük ölçüde bilimsel ilkelerin geçip geçmediğini sorgular. Günümüzde bilim ile iktidarlar arasındaki çekişme, özgürlüklerine düşkün bilimadamları ile bilim ve bilimsel araştırma faaliyetlerinin bellibaşlı mali kaynağı olan ve dünyanın en iyi amaçları doğrultusunda olsa bile sıklıkla bilimi *"suiistimal"* etmeye hazır olan hükümetler arasında cereyan eden bir tartışma biçimine bürünmüş görünmektedir. İktidarın kötüye kullanılması yalnızca hükumetlere özgü değildir; sıklıkla önemli endüstri gruplarıyla ittifak kuran bilim lobileri de bilimsel araştırma sürecini yolundan çıkarabilir. Tıpkı araştırma politikaları üzerinde yaklaşık kırk yıl boyunca etkili olan atom araştırmaları lobisinde yaşandığı gibi.[3] *"Doğa dişi, bilim erkektir"* diyen Francis Bacon'a göre, tahakküm ve denetim, bilimsel araştırmanın temel itkisidir; bilim, bir hükmetme ve tabi kılma sanatıdır. Bilimsel bilgi ile iktidar arasındaki denklemi açıkça tespit eden ilk kişi olarak F.Bacon'ın gözünde bilimin amacı, doğa üzerinde denetim ve hâkimiyet kurmaktır: *"Bilim iktidardır; bilgi güçtür."* Ona göre bilimde, insan bilgisi ile insan iktidarı buluşmaktadır. F.Bacon'da iktidar mücadelesinin üç ayrı derecesi ya da türü vardır, bunlar: 1) Kendileri için iktidar olup bu iktidarlarını sürdürmek isteyenlerdir. Bu tür iktidar olma biçimi en kötüsü ve en aşağılayıcısıdır. 2) Kendi yurdunun insanları için iktidarlarını ve tahakkümlerini yaygınlaştırmak isteyenlerdir. Bu tür birincisinden daha onurludur; fakat

3. David B. Resnik, *Bilim Etiği*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004, s: 82 vd.

daha az sahipolma hırsı içermemektedir. 3) Eğer bir erkek, insan ırkının evren üzerindeki iktidarı ve hâkimiyeti için mücadele veriyorsa ve bunu yaygınlaştırmak istiyorsa, şüphesiz bu hırs diğer ikisinden daha onurludur. F.Bacon, *"insan ırkının evren üzerindeki iktidarından"*, erkek ırkının doğa, yani kadın üzerindeki iktidarına işaret ederek erkek ırkçılığını modern bilimin kökenine oturtmuş olmaktadır. Bilim ile teknolojinin bir hâkimiyet aracı olarak doğaya karşı açıkça konumlandırılıp kullanılması gerektiğini savunuyordu F.Bacon.[4]

İdeoloji ile teknoloji arasındaki ilişkide, ideolojinin varlığını sürdürebilmesi için kullandığı teknolojinin, kendi ideolojisini de beraberinde dayattığını görüyoruz. Günümüzde teknolojinin desteğindeki reklam ve görsellik dünyasında, yani sanal âlemde yaşayan tüketim toplumu, tam bir yabancılaşmanın içine düşmüş durumda. Gözetleyen ama gözetlenemeyen ya da gören ama görülemeyen olma konumunun iktidara getirdiği ayrıcalık, bir yandan beraberinde siyasi anlamda belli bir güç ve üstünlük sağlarken, öbür yandan iktidar ile varolan toplumsal düzenin esas dinamiğini teşkileden ataerkil yapıyı sorgulamaya yöneltmekte bizleri. Erkeklik ile ahlaki değerlerin önemli bir belirleyicisi olan güç ve iktidarı eldeetme araçlarından belki de en önde geleni sayılan bilim ile teknoloji arasındaki ilişkiyi her zaman gözönünde bulundurmak gerekir. Bilim ile iktidar arasındaki ilişkiyi ancak ahlak sağlayabilir, bilimadamları ile siyasetadamları arasındaki köprüyü ancak etik kurabilir.[5] Bilimsel gelişmelerin, iktidarların güç ve sınırlarını da genişlettiklerini unutmayalım. Ancak bilim ile iktidarın ahlak kurumu tarafından sınırlandırılması suretiyle toplumsal yaşamın sağlıklı sürdürülmesi mümkün olabilir. Böyle bir değerlendirme karşısında kaygı mı yoksa övünç mü duymalıyız? Faşist, komünist ve kapitalist rejimler, bilim ile teknolojiyi daima ideolojik bir araç olarak kullanmışlardır. Siyasi partilerin bilim politikaları da genellikle demokratik bir bilimsel yapılanmaya pek yervermezler. Oysa bir iktidar, uzlaşmaz sınıfsal çelişkilerin bir ürünü olarak, ahlak fikrinin, etik ide'sinin gerçekleştiği, aklın bir imgesi olarak ahlaksallık somutluk kazandığı sürece varlığını sürdürebilir. Toplumdan doğan ama onun üstünde yeralan ve giderek ona yabancılaşan bir erk olarak iktidar, sınıflar arasındaki uzlaşmayı bilgi sayesinde sağlayabilir. Gerçek güç bilgidir; ama etikle işbirliği içindeki bilgi. Bir bilgi çağı olan 21. yüzyılda bu gerçek eğer kavranılamazsa, olumlu sonuçlara varılması kuşkuludur. Ahlak ilkelerinin bilim, politika ve iktidar üzerindeki etki ve yönlendirmeleri konusunda daha fazla duyarlı olma zamanı çoktan

4. Francis Bacon, *Advancement of Learning*, Everyman's Library, Londra, 1965, s: 195 vd.
5. Evelyn Fox-Keller, *Sevgi, İktidar ve Bilgi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2003, s: 258 vd.

gelmiştir.[6] Ne var ki bilim ile siyasetadamları arasındaki olumlu etkileşim ancak özgür, demokratik, bağnazlığa karşı ve sorumluluk bilincine sahip eğitimli toplumlarda oluşup gelişebilir. Bilim ile iktidar arasındaki ilişkiler asla durağan değildir; süreğen ve dinamik olan bu ilişkiler sürekli evrilmekte ve yeni boyutlar kazanmaktadır. Acaba bilim ile iktidarın örtüşmesi, ortaklık içinde olması daha hoşgörülü bir dünyanın yaratılmasında temel bir roloynayabilir mi? Ya da bilimadamları ile siyasetadamlarının sıkı işbirliği bir barış kültürünün kurulmasında olumlu işlev görebilir mi? Atatürk dönemindeki bilim çalışmaları ile hükümetler, iktidar ile bilim arasındaki ilişki bize bu konuda ışık tutabilir. 1933 yılında yapılan Üniversite Reformu ile Almanya'dan Türkiye'ye sığınan bilimadamları, ülkemizde Üniversitenin ve pekçok bilim dalının kurulmasına ivme kazandırmış, pozitifbilimlerin dışında, özellikle de dil, tarih, coğrafya, felsefe, sosyoloji, etnoloji, arkeoloji ve antropoloji alanlarında özgün çalışmalar yapılmıştır. Atatürk'ün ölümünden iki ay sonra saygın bir antropoloji dergisi olan *Revue Antropologique*'de yayımlanan ünlü antropolog Eugène Pittar'ın, *"Antropolojiyi ve Prehistoryayı Destekleyen Bir Devlet Başkanı: Kemal Atatürk"* başlıklı yazısında, Mustafa Kemal'in bilime ilgi duyan, onu destekleyen ve bazı alanlardaki çalışmalara da bizzat katılan bir kimse olduğunu vurgulayarak onun sırasıyla dil ve harf devriminin bütün olumsuzluklara karşın gerçekleştirilmesine, Türklerin kökenine gösterdiği bilimsel ilgiye ve Anadolu'nun tüm geçmişinin incelenmesine verdiği büyük önem ve destek ile çalışmalardan duyduğu heyecanı anlatır. 1939'da yapılacak Uluslararası Arkeoloji ve Antropoloji Kongresi'ni Türkiye'ye davetetmiş ve kongrenin çalışmalarına bizzat katılmayı planlamıştı. Yukarıda sayılan bilim dallarının kurulmasına ve araştırma yapmalarına siyaset dünyasında benzeri pek görülmeyen büyük destekler vermişti. Bilimadamları ile siyasetçilerin uyum içinde çalışmaları halkın esenliğine büyük katkılarda bulunabileceği gibi, bunun tersi bir durum toplumun karanlığa sürüklenmesine de yolaçabilir. Cumhuriyetimizin kuruluşunun 100. yılını kutlama hazırlıkları arasında dünyanın 10. büyük ekonomisi olmayı hedeflerken, kültür alanını, özellikle de bilimlere ve sanatlara önemvermeyi ihmaletmememiz gerekiyor.

6. F.Mayor-A.Forti, *Bilim ve İktidar*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara,1995, s: 159 vd.

Karikatür Sanatının Gücü

2006 yılında ülkemizde ve yurtdışında yaşanan olaylar *(Hz. Muhammed ile R.T.Erdoğan'ın karikatürleri)* karikatürle anlatımın yeri geldiğinde ne denli etkili ve vurucu olabileceğini gayet açıkça göstermekte. Hakikatin saptanabilmesi ve ifadesi peşindeki bu çizgiler gerektiğinde güçlü tepkiler yaratabilmekte. Karikatür (*Çizgül)* deyince akla hemen ne gelir? Ben kendi payıma karikatürden, doğruyu arama yolunda eleştirirken güldüren ve güldürürken de eleştiren çizgi kompozisyonlarını anlıyorum. Herşeyden önce insanın göze batan, ayrıksı ve aykırı yanlarını bulup çıkaran ve bizlere serimleyen bir insan başarısı olarak karikatür denen o sihirli sanat, eleştirel mizahıyla insanın çağdaşlaşma serüveninde önemli aşamalardan biri olmuştur. İtalyanca *"yüklenmek", "abartmak"* anlamlarına gelen *"caricare"* sözcüğünden türetilen karikatür kavramı ilk kez 17. yüzyılda kullanılmıştır. Eğer karikatürün, abartılı çizgilerle bir olay, kişi, canlı ya da şeydeki aksayan yanı gülünç biçimde göstermek anlamına geldiği kabuledilirse, tarihi insanlığın tarihi kadar eskidir ve paleolitik ile neolitik çağa kadar geri götürülebilir. Ama eleştirel bir güldürüyü çizgilerle resimlemek olarak elealınırsa, 18. yüzyılda başladığı kabuledilebilir; ancak çağdaş anlamıyla, yani hiç yazıya yervermeden çizgilerle güldürü sanatı biçiminde nitelendirilirse, o zaman da tarihi çok yenidir diyebiliriz. Çizgiyle yapılan, doğruyu ve gerçeği bulup gösterme peşindeki eleştirili güldürme sanatı olarak karikatür, mizahın *(humour)* bir tür metafiziği olarak karşımıza çıkmakta. Mizah ya da gülmece *(humour)*, düzeltilmesi pek olanaklı görülmeyen ters bir durum ya da olaya umutsuzca gülümsemedir; tabii burada bazen ironi, yani acı bir gülümseme de işe karışabilir. Bir olayın ya da gerçekliğin doğal olmayan gidişini bizleri gülümseterek gösteren ve eleştiriyi izleyene bırakan bu sanat aslında yine hakikatin bir başka türlü ifadesinden ibarettir. Karikatür sanatı bir bakıma çizgiyle düşünmek ve düşündürtmek sanatı-

dır. Bu nedenle grafik sanatı eğer çizginin dansı ise, karikatür sanatı da gerçekliği dönüştürerek yeni bir anlam kazandıran çizginin metafiziğidir. Evrensel ve iğneleyici bir dilinin bulunması ve herkes tarafından kolayca anlaşılabilmesinden ötürü karikatür sanatı yönetimlerce her zaman sakıncalı görülmüştür. Çünkü karikatüristin amacı, toplumdaki karanlık noktalara ışık tutmak, baskılara direnci artırmak, tek bir görüşün egemen olmasını engellemek, başka görüşlerin de olabileceğine dikkat çekmek, herkese doğruları göstermek, toplumdaki aksayan, iyi gitmeyen gülünç yanları, çirkinlikleri ve kötülükleri halka yansıtmaktır. Bunları yaparken de bayağı olmamaya, yan tutmamaya, bağnazlığa kaçmamaya ve kırıcı olmamaya özen gösterir. Ama kendi karikatürlerini hoşgören pek az politikacı tanıyoruz. Öte yandan bizleri gülümseterek eleştirisiyle düşündüren, insanın sağduyusuna ve toplumun ortakaklına tersdüşen, aksayan yanlarına ayna tutan bu çizgi sanatı, ince bir zekâ ile derin duyumsama gücünü de gerektirmekte. İnsanı yaşama ısındıran, ötekileri bize yaklaştıran sanat, kişiye dokunmadan ona vurmaya kadar uzanan bir etkileme gücüne sahipolmuştur her zaman.

Yaklaşık beşyüz yıl önce Latin uygarlığının insanlığa armağanettiği Rönesans'ın oluşturduğu aydınlık ve özgür bir ruhla, coşku ve esinlerle atağa kalkan resim sanatının içinden doğup gelişen ve sonrasında kendi ayakları üzerinde bambaşka bir sanatdalı haline gelen karikatür sanatı, bugün eleştirel mizahın gücünü kullanarak çizgiyle yapılan bir muhalefetetme sanatı olarak varlığını sürdürmektedir. Mizahın görselleştirilmiş bir biçimi olan karikatür sanatı, her zaman ezilenin yanında yeralmış, mağdur ve mazlum onun konusu olmuş, hakkı ve adaleti savunmuştur. Aslında kronik bir muhalefetyapma sanatıdır mizah; mizahçı da hep karşıtgörüşün adamı olmuştur, her zaman muhalefet yapmıştır. Karikatür sanatçısı, düzenin avukatı, döneminin savunucusu değil, eleştirmenidir; çünkü o hep daha iyi ve güzel bir düzen özlemi içindedir. Eleştiriden ve doğruluktan, gerçeklikten ve haklılıktan ayrılmayan mizahı kullanan karikatür sanatı, her zaman zayıfın güçlüye karşı kullandığı silahı olmuştur. Her türlü kesinyargı karşısına o acaba sorusuyla çıkar; olanbiteni sürekli eleştirelaklın süzgecinden geçirir. İktidar sahipleri mizah sanatçılarından, karikatüristlerden kendilerini öven, pohpohlayan sözler beklerlerse de bunu çoğu kez bulamazlar. Çünkü bu sanatçılar doğrunun, haklının, adaletin yanındadırlar ve her zaman iyi gitmeyen şeyleri, çarpık oluşumları göstermekle görevli sayarlar kendilerini. Bu da onların gerçek aydın sanatçı olmalarının koşuludur. Kimilerince resmin bozulmuş, hatta sokağa düşmüş üveykardeşi olarak tanımlansa da karikatürün mağara duvarlarına değin geri uzanan bir

geçmişi vardır. Karikatür sanatı, resimden çıkmış olsa bile ona indirgenemez; işlev ve görevi resimden farklıdır. O, insana ve topluma ayna tutar; sağduyuya ve ortakakla tersgelen tutum ve davranışları yansıtır. Karikatür sanatı yalnız çizgilerle eleştirerek gülümsetmekle kalmaz, alımlayıcıyı konuyla ilgili bir hesaplaşma içine sokarak doğruyu araması için düşündürür de. Bunu hep şeytanın avukatlığını yaparak, olumsuz ve karşıtgörüşü savunarak gerçekleştirir. Aslında güldürmek karikatüristin ilk hedefi değildir; düşündürmektir onun asıl amacı. Bunu da hep karşıtlıkları gözeterek, beklenmeyen bir sonucu aktararak ve alımlayıcıyı her zaman şaşırtarak yapar. Kitle kültürünü sorgulayan, kişi tutum ve davranışlarını irdeleyen karikatür sanatı bu yüzden halk için bir gereksinim olduğu kadar, öteki sanatlar arasında da kendine özgü bir yere sahiptir. Her ülkenin kendi kültür geleneklerine, birikimlerine ve sanatsal duyarlığına göre işlenegelen karikatür sanatı, acı bir güldürüyle halka seslenebildiği, çirkinlikleri ve yanlışlıkları, toplum düzeninin gülünçlüklerini fazla abartmadan yansıtıp gösterebildiği oranda kalıcı ve etkili olabilir. Resmen ortaya çıkışı ikiyüz yıl öncelere uzanan bu sanatın günümüzde estetiğinden sözedilmektedir. Özgün bir sanatdalı olduğu gibi pratik pragmatik ögeler de barındıran çağdaş karikatür estetiği, özgürlüğün her türünü, toplumun yapısal eleştirisini, emek-sermaye, işçi-işveren, ağa-köylü, yönetenler-yönetilenler arasındaki çelişkiler ile halkın geçim sorunlarını irdelemeyi kendisine konu edinir. İnsanın iyi gitmeyen ya da ters giden ilişkilerini, toplumun çelişkilerini yansıtmak onun en başta gelen görevidir. Bir sanatdalı olarak karikatür, herşeyden önce yaşamın aksayan ve göze batan tüm boyutlarıyla yansıtılması ilkesi üzerine kurulmuştur. Zaten mizah şikâyetin, isyanın doğrudan yapılamadığı yer ve zamanlarda yapılan dolaylı şikâyet ya da isyan anlamına da gelir. Konuyu şakayla karıştırarak gerçeklerden uzaklaştırdığı izlenimini verip aslında şikâyet konusu olan olayı başka bir açıdan gözler önüne sermektir yapılmak istenen. Dikkat güldürü ögesiyle saptırılıyormuş gibi gösterilmek istense de gerçekte asıl konuya doğrudan değil ama dolaylı yoldan varmak amaçlanmaktadır. Kişinin benimsenmeyen ve onaylanmayan tutum ve davranışlarının ya da yaşanan problemin eleştirel açıdan yansıtılmasında işin içine biraz da insanı gülümseten ögeler katmak bu sanatdalının püf noktasını oluşturur. Çünkü karikatür deyince hemen akla eleştiri yoluyla gülümseterek yapılan bu gizli şikâyet ya da isyan gelir. Toplumda ya da dünyada aksayan, iyi gitmeyen, insanı rahatsız eden, sıkıntısı çekilen ve göze hoş gelmeyen eylemler sanki karikatür aracılığıyla düzeltilmek istenmektedir. Buradaki kitlesel başarı düzeyi belirsiz olmakla birlikte kesin olan karikatürü seyreden

kişi üzerinde kalıcı bir iz bıraktığıdır. Çünkü karikatür sanatı bazen bir toplumun özgürlük ve sosyal değişim kavgasında çok etkili olabilmektedir. Kurtuluş Savaşı sırasında çizilen karikatürler, halkı yüreklendiren, ulus olma bilincinin uyanmasında etken olan bir işlevi yerine getirmiş; yeni bir devlet kurma, Cumhuriyet toplumu yaratma çabalarına pekçok sanatçı çizgileriyle katkıda bulunmuştur *(Sedat Simavi, Ramiz Gökçe, Münif Fehim Özarman, Cemal Nadir vb).* Bunun yanında siyasal karikatür türünün 19. yüzyılda günlük gazetelere girmesiyle karikatürist, siyasal yaşamda önemli bir kişilik olmuş, gazete karikatürcüsü bazen başyazardan daha da fazla dikkat çekmiş ve önem kazanmıştır. Siyasal güldürünün anlatım özgürlüğü o kadar da rahat başlamamıştır tarihteki yolculuğuna. Çünkü karikatür ya da eleştirel mizah denen sihirli güç, her zaman birileri tarafından rahatsız edici bulunmuş ve çizerin üzerine gidilmiştir. Bu rahatsızlık, karikatüristin iktidar güçlerine karşı muhalif kimliğini göstermesi ve karikatürün de kronik muhalefeti nedeniyle oluşur.

Karikatür (*Çizgül*), insanların, nesnelerin, hayvanların, olayların, hatta duygu ve düşüncelerin gülünç ve aykırı yanlarını yakalayıp bunları abartılı, dikkat çekici çizimlerle gülmecesel bir anlatıma dönüştürme sanatı olarak karşımıza çıkar. Karikatür sanatının temelinde, komik kavramıyla ilişkili olan ve yöntemleri, amaçları ile konuları bakımından birbirinden ayrılan mizah *(gülmece; humor)* ile hiciv *(yergi, taşlama; satir)* yeralır. Düzeltilebilir kusurları elealan mizahın amacı, bunları abartarak serimlemektir. Mizah, komik olan şeye karşı hoşgörülüdür; eğlendirirken toplumsal ve bireysel aksaklıkları farkettirmeye, aksayan ve göze batan şeyleri duyumsatmaya çalışır. Oysa yermeye yönelik bir saldırı biçimi olan hiciv ise komik olan kusuru göze batırmayı amaçlar ve bağışlayıcı değildir. Hedefaldığı kişiyi toplum içinde küçük düşürmek için dilin sağladığı bütün olanaklardan yararlanır. Karikatür sanatı işte komiğin bu iki türünü sentezleyip görselleştirerek algılamamıza sunar. Burada amaç eğlendirmekten çok bir yanlışa dikkat çekmek, kişi ve toplumun çelişkileri hakkında farkındalık yaratmak ve doğru gitmeyen birşeyi düzeltmektir. Toplumdaki veya bireydeki sıradışı olduğu için gülünç bulunan şeylere çizgiyle biçimvererek komik göstermek amacıyla da sanata yönelir karikatür. Karikatür sanatının her zaman hâkim sınıfa karşı bir cephe alma ve kronik muhalefet yapma işlevi olmuştur; bu muhalif cephe ezilenden, yoksuldan, sömürülenden yanadır; hakkı ve doğruluğu savunur. Bu kronik *(süreğen)* ya da sürekli muhalefetin her zaman siyasal ve toplumsal olması da gerekmez. Muhalefet bazen absürd ve komik şekilde de gerçekleşebilir. Karikatürist, bilinç, kalite,

sanat ve cesaret düzeyine göre siyasete, düzene, sisteme, halkına ve hatta kendisine muhalefet edebilir; an gelir sarsıcı ve kışkırtıcı da olabilir veya hedefini onikiden vurabilir. Temel işlevi özgürce eleştirerek çizgiyle yapıcı ve yaratıcı mizah yapmak olan karikatür sanatı, bu eleştirisiyle genelde ters ve istenmeyen yönde giden işlerin doğrultulmasını, bozuk işleyen bir yapının düzeltilmesini amaçlar. Karikatürün felsefesi de işte düzenleyici bu eleştiri noktasında ortaya çıkar. Çünkü eleştirmek, yanlış giden şeylere dikkat çekmek, olupbitenlerden hoşnutsuzluğunu dilegetirmek ve eğri olanı doğrultmaya çalışmaktır. Karikatürün felsefesi, görsellik yoluyla düşünsel eleştiri yapmaktır. Bunun da ötesinde eleştiri, eksiksiz ve yetkin bir toplum ya da dünya yaratmada oldukça etkili bir rol de üstlenmek ister. Eleştirinin olmadığı yerde doğru dürüst bir gidişten ve başarıdan sözedemeyiz. Doğruyu yanlıştan ayırmak, güzeli çirkinlikler içinden çekip çıkarmak ancak eleştiri ile olanaklıdır. İşte karikatür sanatı bu eleştiri aracını en iyi kullanarak başka yollarla yapılamayan düzeltmeleri yapar; iyiyi, güzeli ve doğruyu eldeetmenin peşine düşer. Toplumların hızlı değişimi ile bundan doğan çelişkileri, karikatür sanatına yepyeni, vurucu ve yergici ürünler yaratma olanağını kazandırmıştır. Öte yandan otoriter yönetimlerin panzehri olan bu sanatdalı, bütün baskılar karşısındaki sözcük oyunlarında donuk ve duruk kalsa da, mizah yapmayı her koşul altında sürdürebilir. Gerçekliğe önemvermesi yanında karikatür sanatı, fantezi ya da komiğe yönelik bir portre çizme yöntemi olarak da tanımlanagelmiştir. Bu yöntem özellikle Rönesans döneminde, insan bedenini betimlemek için konulmuş kurallardan vazgeçilmesi anlamında bir *"tersine çevrilmiş idealleştirme"* olarak da önemli bir roloynamıştır. İşte bu nedenle karikatür sanatı çoğu kez yazıdan daha da etkili ve yıkıcı olabilmektedir. Görselliği ve anlatım gücü ile gülümseten ve düşündüren yanı onu öteki sanatlardan ayırır. Karikatürün kronik eleştiri yöntemi onun iktidar karşısındaki gücünü de gösterir. Günümüzde karikatür sanatında klasik desen kuralları ile konuşma kuralları aşılmış; böylece çizen kişi bilinçli bir biçimde ikinci plana geçmiştir. Karikatürde çizer, mekânı kendine göre biçimlendirir ve konu aldığı şeyi kalıcılığından ve saygınlığından yoksun bırakarak ona kendi koyduğu kuralları kabulettirir.

Mizah (*humour*) ögesiyle sıkı bir bağı olan karikatürün tam orta yerinde gülmece unsuru bulunur; bizi gülümsetmeyen karikatür yok gibidir. Sanat alanında genel olarak *humour,* ümitsiz bir neşe durumunu dilegetirir; konuşma, yazma ve eylemde gülmeyi sağlayan bir özellik olup, bir sanat ürünündeki gülünçlüğü ve eğlenceli oluşu bir *"ironi" (acı bir alaycılık*) biçiminde görme yetisi olarak tanımlanır. Komik ögesiyle bir

bağı bulunan *humour*, özel bir duygulanım durumunu vermeye çalışır. *Humour*, insanın *"komik"*i görme, kavrama, yineleme ve sanat olarak değerlendirme biçimidir. *"Komik"*, nesneyle ilgilidir; her ne kadar bütün estetik nesne bir özne için varsa da *"komik"*, nesnenin bir niteliğidir. "*Humour*" ise izleyicinin algılama yetisinin, *"komik"*i kavrayanın ya da onu yaratan sanatçının işidir. "*Humour*"un kendisi *"komik"* değil, onunla kavranan şey komiktir. "*Humour*" olmadan *"komik"* kavranamayacağı gibi, *"komik"* olmadan da "*humour*" kavranamaz. Aslında "*humour*", sanatsal bir etkinlik olarak çeşitli biçim ve yollarla ortaya konan, bu arada büyük ölçüde yaratıcısının kendi benzersiz bireyselliğini ve içyüzünü dilegetiren, iyimserlik dolu, gülünç ögesini içeren, zihinsel ve coşkusal bir kavrayış biçimidir. Günlük kullanımda mizah ya da gülmece olarak geçen *humour*, karmaşık yaşam durumlarının kavranışını ve bunların zihinsel bireşimlerini yapabilmeyi ve gülünç şeylerin alımlanma duyusunu gösterir. Kendi konusuna hücumeden ve onu uzlaşmaz koşullar içinde olumsuzlayan *"yergi"* ye *(hiciv)* karşılık "*humour*", kendi konusunun özünü olumlar. Nesnel biçimde *"komik"* olanın üretken algısına dayanan "*humour*", yergisel olanla birlikte *"komik"* olanın başlıca görünüş biçimlerinden birini oluşturur. "*Humour*"un konusu, aynadaki yansımasına bağlı olarak, günlük yaşamda *"komik"* olana yatkın, en yalın durumdan en sarsıcı toplumsal sorunlara dek uzanır. Gerçek "*humour*", insanlararası ilişkilerin tazelenmesine, canlandırılmasına ya da yenileştirilmesine bağlıdır; işlekliği ve çeşitliliği dolayısıyla insan ilişkilerinin etkin bir itici gücüdür. İnsan ilişkilerinden çıkan gülünç yanları alıp kendi konusu olarak işler ve bu arada çeşitli toplumsal kesimleri bir yöntem olarak içten eleştirmekten de gerikalmaz. Mizahın *(humour)* özü aslında kapalı olanda, anlaşılamayanda, açık ve seçik biçimde görülemeyende ve sımsıkı yakalanamayanda yatar. İşte temeline "*humour*"u alan karikatür sanatı, anlaşılamayanda anlaşılanı, görülemeyende görülebileni işler; komik çarpıtmalarındaki anlamlı özellikleri vurgulamayı yeğler ve imgelerin verdiği içsel derinlik üzerinde durur. Yaşamın aykırı, uzlaşmaz koşulları "*humour*"u doğurmuş, nezaket ile iyi niyet ve yüreklilik de bu sanatın temel ögeleri olmuştur. Bayağılaşmadan, taraf tutmadan, düşünce yobazlığına kaçmadan, terbiyesiz olmadan, kurnazlıklar yapmadan gülümseterek düşündürmeyi bilme sanatı olarak karikatür sanatı, "*humour*"a yaslanarak yumuşak, hoşgörülü ve karşısındakini incitmemeye çalışan bir biçimde yanlışlığı ortadan kaldırıp doğruluğu yerleştirmeye çaba gösterirken yine de karşıtlıklara, aykırı durumlara düşmekten bir türlü kurtulamaz. Dolayısıyla da *humour*'un en son aşaması bir bakıma yaşamın kendisinin boş bir çaba olduğu ya da hayatın

boşluğudur. Alaycı, buruk ve acı bir gülümsemeyi yansıtan "*humour*"la sevgi, kin ve aşırı istek gibi insanın tüm tutkularını dilegetiren ve genelde acı ve düşkırıklığıyla sonbulan *"pathos"* kavramları, insanlığın en incelmiş temel kavramları olarak belirir. Buna karşın karikatür, dinamik ve diri yanıyla, insan zihnini her zaman uyanık ve ayık tutar.

Bu arada sanat ve eserini, gerçek sanat ve eseri kılan özelliklerin neler olduğunu sorduğumuzda şu yanıtları verebiliriz. Üzerimizde bıraktığı izlenimleri sınırlı bir süreye yayılmayan, esinlemeleri kısa bir zamana dayanmayan, süreğen ve kalıcı olan; alımlamamıza her zaman açık olan; bizi sıradan yaşamın dışına çıkararak sonsuzluğu ya da ölümsüzlüğü solumamızı sağlayan; özgürlüğün peşine düşüren; gerçekliği gerçeküstü, gerçeküstünü gerçeklik aracılığıyla, doğalı doğal olmayan, doğal olmayanı doğal olan aracılığıyla tanımamıza yardımeden; herhangi bir şekilde algılamaktan kaçınamadığımız ve unutamadığımız bir iz bırakan; varolmayanı varolanla ve varolanı varolmayanla yansıtan; hayalgücümüze seslenen ve imgelemimizi uyandıran; bize sınırsız anlamlandırma veya sonsuz anlamverme olanakları sunan; bizi duyumlamadan duygulanmaya ve düşünmeye götüren; duyusal olanı duyusalüstü birşeymiş gibi sunan; varlığı ile ulaşabildiği olabildiğince çok insanın ilgisini çeken; yapıcı ve yaratıcı hayalgücümüzü kanatlandıran ve imgelemimizi zenginleştiren; yaratıcısından başka en az bir alımlayıcısı ya da izleyicisi bulunan –çünkü paylaşılmayan sanat ve yapıtı gerçek sanat ve yapıtı değildir– ve kalıcı, uzun ömürlü olan sanat ve yapıtlarına gerçek sanat ve yapıtı diyebiliriz. Alta Mira mağaralarından günümüze gelen sanat olayı kesintisiz bir yaratma sürecidir; varolmayanı varlığa getirme, yoktan varetme becerisidir. Yaratma Tanrı'ya mahsustur denirse de gerçek sanatçı Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi sayılır ve tanrısallığı O'ndan ödünç almış kimsedir. İşte bu bağlamda karikatür sanatı gerçek bir sanat türü, karikatürist de gerçek bir sanatçı olarak karşımıza çıkar. Genelde resim sanatının bir kolu olarak kabuledilen karikatür sanatı, modern sanatın klasik kurallarından uzaklaşması sonucu sanki gücünü yitirmiş gibi görünmektedir. Bir anlamda çarpık siyasal düzenin, aksayan olayların ve bunlarda etkin roloynayan kişilerin eleştirilmesi demek olan karikatür bunu, mizah (*humour*) yoğun yergi ögeleriyle birleştirerek işlevsel kılmaya çalışır. Çizgi tekniği, esprili anlatımı, biçem ve içerik eğer günlük yaşamın ters giden yanlarıyla başarılı bir biçimde birleştirilebilirse o zaman karikatürün amacına ulaştığı söylenebilir. Karikatür taşlamadan, yani hicivden *(satir)* sıyrıldıkça, yazıdan uzaklaştıkça ve düşünmeyi önplana çıkardıkça gelişmiş sayılır ve böylece yazısız karikatür geleneği de yerleşmiş olur. Bence yazısız karikatür çizgileriyle anlatımını ne denli

kapsamlı kılabilirse o denli sözsüz müziğin düzeyine ulaşır ve soyutta somutu canlandırmış olur. Her sanatyapıtı gibi karikatür sanatı da aslında bireyin ve toplumun duygu, inanç, düşünce ve özlemlerinin bir aynasıdır. Kişi ya da olayların çelişkili, tutarsız davranışlarını veye ters gidişlerini ve gülünç yanlarını yakalayarak bazen yazıyla da desteklemek suretiyle bunları abartılı çizgilerle mizaha dönüştüren karikatür sanatı, daha çok bir biçim bozma yöntemiyle üretilmiş çizimleri aracılığıyla konusunu anlatırsa da yalnız grafik sanatlarla sınırlı değildir; başka sanat ve eylemleri de kapsayabilir. Bir anlatım ve yorum biçimi olarak karikatür sanatı, kişi ya da olayları mizah ve eleştiri yoluyla işlerken bunu çizime dayalı biçimde yapar. Kitle iletişim araçları geliştikçe karikatür sanatı da etkili bir anlatım biçimine kavuşmuştur. Kaba bir yergi ya da taşlama olmaktan ötede zekâ ve elbecerisi gerektiren bu sanatdalı aslında duyarlı ve ince bir uğraşı da zorunlu kılar.

Aydınlanma dönemi sonucunda ortaya çıkan sanayi çağının bir anlatım aracı olarak doğan karikatür sanatı, insan davranışlarındaki çelişki ve tutarsızlıkları ortaya koymak suretiyle toplumsal ve siyasal yerginin dilegetirildiği bir alan olmuştur. Davranış ile anlayış biçimlerindeki gülünçlükleri ve çarpıklıkları yakalamada en elverişli araç olan karikatürün Fransız Devrimi ile Osmanlı'nın son dönemlerinde etkili bir silah olduğunu unutmayalım. Çağımızda günlük yaşamı mizaha dönüştürme sanatı olarak karikatür yer yer abartıya da kaçabilmektedir. Siyasal ve yasal sınırlamaların olduğu toplumlarda karikatürü iyi değerlendirmek bir ustalık işidir. Genelde karikatür sanatı toplumsal bir yergi olarak karşımıza çıkmakla birlikte, farklı davranış biçimlerindeki gülünçlükleri yakalamasıyla da öne çıkabilir. Toplumda yaşanan paradoksları, akla aykırı tutum ve davranışları, sınıfsal çelişkileri, kabulü olanaksız anlayışları yansıtan bir ayna gibidir. Çizgiyle mizahı amaçlayan karikatürün toplumsal ve siyasal eleştiri yaparak etkili bir araç konumuna geldiğini söyleyebiliriz. Çizgiye yaslanan anlatımıyla, biçimlerdeki abartısıyla karikatür, alay, hiciv, yergi bileşenleriyle mizah (*humour*) geleneğinin önemli bir ögesi olmuştur. Bunun yanında yine bir yorumlama ve eleştiri iletme aracı olarak karikatür, yönetimle mücadelenin de önemli ve etkin bir silahıdır. Öte yandan karikatürün resmi andırmaktan kurtulması, onun çizimlerindeki kendine özgü oranları ile uyandırdıkları derinlik duygusuyla sıkıca bağlantılıdır. Yalın bir çizginin mizahın dayandığı olayın anlatılmasına katılması güçlü ifade bakımından çok önemlidir. Görüldüğü gibi karikatür sanatı günümüzde hiçbirimizin vazgeçemeyeceği saygın bir etkinlik, el ve zihin becerisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendi toplumuna en yakın kişi olan karikatür sanatçısı,

birkaç çizgiyle düşüncelerini en vurucu biçimde aktarır ve eleştirirken gülümsetir, gülümsetirken de düşündürür. Entellektüel olmanın temeli girişilen her işi ciddiye almaktır; ciddilik bir davranış *(attitude)* değil, bir anlayıştır *(conception).* Gerçek bir mizahduygusu (*sense of humour*) çok ciddi birşeydir ve aydın donanımının en gerekli aksesuarlarından biridir. Gerçek mizah ustası önce kendisiyle dalga geçebilen, özeleştirisini yapabilen ve kendisini tiye alan kişidir. Mizahın en yalın, sözsüz ve somut dışavurumu da karikatür sanatıdır. Her zaman aranan ve yaşamımızda belli bir yeri olan karikatür sanatı, toplumdaki aksamalara ayna tutarken bizleri düşünmeye de sevkeder. Karikatürist bu bakımdan güldüren bir düşünadamı olduğu gibi, gülümseten ve düşündüren eleştirisiyle karikatür de bir düşün ve komik ürünüdür. Onun aracılığıyla daha iyi bir toplum düzenine kavuşma, daha güzel bir dünyada yaşama, yöneten ve yönetilenlerin uyumunu sağlama olanakları araştırılmaktadır. Yükte hafif pahada ağır, az çizgiyle çok şey anlatma özelliğiyle karikatür sanatı, insan başarılarının sayılı etkinliklerinden biri olup ona verilen önem ve gösterilen ilgi toplumun gelişmişliği ile koşuttur. Ayrıca bu sanattaki gelişmişlik düzeyi uygarlıktaki gelişmişlikle aynı anlama gelmekte; başka deyişle, uygarlık düzeyimizin bir göstergesi olmaktadır karikatür sanatı. Çünkü her karikatür tıpkı bir felsefe dizgesi gibi insanın, toplumun ya da dünyanın gidişini yorumlar; temeline felsefeden devşirdiği eleştirelaklı ve düşündürme yöntemlerini alarak bunlara gülümsetme ögesini katar. Karikatür sanatının ayırdedici özelliği işte bu gülümsetme etmenidir. Acı ve tatsız olaylar karşısında, trajik olan karşısında ortaya konulan bu komik öge ise yalnızca insana özgü bir durumdur. Çünkü insan gülebildiği oranda insanlaşabilir ve kendisini yenileyebilir. Bu bakımdan Aristofanes'in, Nasreddin Hoca'nın, Aziz Nesin'in olduğu gibi Platon'un, Kant'ın, Marx'ın, Nietzsche'nin, Bergson'un ve Bernard Shaw'un gülme ile eleştiriye verdikleri önem nedeniyle karikatür sanatının fikir ataları olduklarını çekinmeden söyleyebiliriz.

Aydınlanma Ruhu İnsanlık Varoldukça Yaşayacaktır

5 Mart 2006 tarihli *Le Monde* gazetesinde yayımlanan yazısının başlığında denemeci ve edebiyatbilimci Tzvetan Todorov şöyle diyordu: *"Günümüzün dünyasında Aydınlanma ruhunun yapacak daha pekçok işi var."* Hemen aynı zaman diliminde Tel Aviv Üniversitesi emekli profesörlerinden Zeev Sternhell de verdiği bir konferansta şunu dilegetiriyordu: *"Aydınlanma için yapılan kavga henüz bitmedi."* Bu her iki düşünceyi de birarada dikkate aldığımızda, Aydınlanma felsefesinin dinamik anlayışa sahip sonbulmayan bir süreç olduğu sonucuna varabiliriz. Aydınlanma, insanın her eylemine eleştirelaklını, her girişimine sağduyusunu ve her kararına ortakaklını da katması demek olduğuna göre, her çağa özgü yeni bir Aydınlanma, 18. yüzyıl Aydınlanma'sının sürdürülmesi anlamına gelir. Akılcılığın hemen her alanda egemen olduğu 17. ve 18. yüzyıllardaki rasyonalizm ile Aydınlanma nasıl Descartes, Leibniz, Spinoza, Voltaire, d'Alembert, Diderot, Rousseau, Hume ve Kant gibi filozoflarca yeşertilmişse, 20. yüzyıldaki çağdaş Aydınlanma da bunun bir devamı olarak Adorno, Horkheimer, Ernst Bloch, Habermas, B. Russell, Chomsky gibi filozoflarca sürdürülmüştür diyebiliriz. Yeni ya da çağdaş Aydınlanma 18. yüzyıl Aydınlanma'sının bir devamından başka birşey değildir. Aydınlanma dönemi felsefesi, Fransızca'da, *"L'Âge de lumière", "L'Âge philosophique", "Siècle des lumières", "Siècle de la bienfaisance", "Siècle de l'humanité"*; Almanca'da *"Aufklaerung", "Zeitalter der Kritik"*; İngilizce'de, *"Enlightenment"* ya da *"Historical Age"*; İtalyanca'da, *"Illuminismo"* olarak adlandırılagelmiştir. Aslında Aydınlanma felsefesi, budünyada yaşayan bütün insanların her konuda ve her alanda özgürce düşünme ve davranmalarını isteyen 18. yüzyıl Avrupa filozoflarının yapmış oldukları bir çağrıdan başka birşey değildir. Geleceğin ideal bir modeli, gelecek için zengin bir miras diye algılanabilecek olan Aydın-

lanma, Avrupa'nın bütün sanatçıları, bilimadamları, hukukçuları ile filozofları tarafından hep birlikte yaratılmıştır; bu aydın kimseler, bu nedenle Batı ya da Avrupa modernitesinin fikir babaları sayılırlar. Aydınlanma düşüncesinin bu kurucu ve taşıyıcılarını her zaman yeniden keşfetmek, içinde yaşadığımız tarihsel süreçte Aydınlanma döneminin kalıcı ilkelerinin vazgeçilmezliğini her defasında bize bir kez daha anımsatacak ve kanıtlayacaktır. Çünkü insanların eşit, özgür ve seküler yaşamına karşı dinsel fanatizmin ve skolastik dogmatizmin saldırıları, Aydınlanma düşüncesinin daima diri ve canlı tutulmasıyla engellenebilir ancak. William Blake'in dediği gibi, *"Aydınlanma, kendi yaşamınızla ilgili bütün sorumluluğu üstlenmeniz demektir."* Bu sorumluluğu üstlenirken bazı haklara sahipolmak doğaldır; Aydınlanma'yı nesnel biçimde değerlendirirken yeri geldiğinde onu savunmasını ve eleştirmesini de bilmek gerekir.

18. yüzyıl Avrupa ortasınıfının bağrından çıkan özgürlük, akılcılık ve ilerleme uğruna girişilen o muhteşem mücadele, hem despot yönetimden kurtuluş için büyüleyici bir reçete ve kampanyaydı, hem de kendisi güç algılanan başka tür bir despotluk biçimiydi. Bu çelişkiyi vurgulayan Karl Marx, büyük burjuva idealleri olan özgürlük, akılcılık ve ilerlemeyi savunurken bunların uygulanması sırasında neden kendilerine ihanetetme eğiliminde olduklarını sorguladı. Çünkü Avrupa sosyal tarihine özgürlükçü düşünce gelenekleri kadar kölecilik de damgasını vurmuş; demokrasi kadar sömürgecilik de egemen olmuştur. Avrupa, bir anlamda, hem sosyalizmin hem faşizmin, hem refahın hem de sefaletin mirasını taşır. Bir başka yoruma göre, kendi üstün akılcılığıyla kendini beğenmiş bir inanç olan Aydınlanma'nın tam da kendisi bir tür batılinançtı. Şaşırtıcı kimi ilerlemeleri başarabilmelerinin yanısıra Aydınlanmacılar, başka bir bağlamda da, ayakta kalabilmek için çok hızlı koşmak zorundaydılar ve bunun için hem sosyalizmi hem de kapitalizmi doğurdular. Tipik Aydınlanmacı tarih görüşü, her aşamanın kendiliğinden en son aşamadan organik biçimde evrileceği ve ilerleme diye tanımlanan bütünlüğü oluşturacağı yönündeydi. Bunun aksine Marksist anlatıda şiddet, kırılmalar, çelişki ve süreksizlikler toplumların tarihinde dikkat çekici bir yere sahipti. Bu bağlamda Marksizmin kendisinden sonraki diğer bütün radikal dönüşümlerle ilişkisinde büyük ölçüde alacaklı olduğunu söyleyebiliriz. Aslında tarihin ileriye ve yukarıya, yetkinliğe ve iyiliğe doğru yürüdüğü fikri, solcu bir fikir değildir. Bu, devrimci sosyalizmle pek ilişkisi olmayan 18. yüzyıl Aydınlanma'sında sıradan bir düşünceydi; Avrupalı ortasınıfların ilk canlı ve ateşli aşamasındaki güven duygusunu yansıtıyordu. Nedeni ise, despotikliğin azalma sürecine girmesi, bilimin önyargıları

yerindenetmesi ve barışın, savaşçılığı geri çekilmeye zorlamasıydı. Sonuç olarak bütün insanlık tarihinin, yani Avrupa'nın, özgürlük, uyum ve ticari refahla doruğa ulaşacağı düşünülüyordu. İlerlemeye ve uygarlığa inanan Marx, ancak bütün bunların barbarlık ve cahillikten ayrılamayacağının kanıtlandığını da savunuyordu. Gerçekten tarihte uygarlığa ilişkin ne varsa ona hep barbarlık da eşlik etmiştir.

Laikleşme ya da sekülarizm, insan aklının her türlü yetkeye bağlanmaktan kurtulması, özellikle de dogma, önyargı ile din otoritelerinden uzaklaşmasıdır; ötedünya yerine budünyaya öncelik tanıması, uhrevi âlemin yerine dünyevi âlemi geçirmesidir. Bu durumda öznelin yerini nesnel, soyutun yerini somut, kalıcının yerini de geçici alır. Din aslında dünyasal olan herşeyi kutsala, tartışılmaz ve yalnızca inanılır olana, yani ötedünyaya bağlamak ister. Oysa inancın içeriği netleştirilip somutlaştırılamazsa, bunun insan yaşamına bir yararı değil zararı olur. İnanmadan önce ölçüp biçmek, deneyip testetmek, araştırıp sorgulamak, betimleyip kanıtlamak ve anlayıp kavramak insan olmanın temel işlevi ve görevidir. Duyu algılarımızı, deney ve gözlemlerimizi, bilimin doğrularını bir yana bırakırsak yeryüzünde barınamayız. Budünyanın öbürdünyaya bağımlı kılınmasıyla, laikleşme diye ifade edilen insan aklının özgürleştirilmesi ve her türlü vesayetten kurtarılması uğraşı güçleşir. Aydınlanma düşüncesi, aklı dışarıdan yapılan bütün sınırlandırma ve baskıların üstüne çıkararak insanın, Tanrı'nın gerisine değil yanına geçirilmesi suretiyle, tüm yargılarını bağımsız bir biçimde vermesini sağlar. İşte bu nedenle de öncelik dogmaların ve önyargıların değil, insanın bağlantısız ve hiçbir etki altında kalmadan yaptığı araştırmaları sonunda özgürce eldeettiği somut verilerin ve vardığı nesnel sonuçlarındır. Aydınlanma'ya göre aklın öbürdünyayı değil, budünyayı biçimlendirmesi esastır; çünkü düşünmeye dayalı hakiki olan herşey özünde somuttur; genellik, öznelliği ve özelliği içinde barındırır. Aydınlanmış insan, genel ile özeli, düşünce ile bireyin varoluşunu ayırır; aklını özgürce kullanan, özgüvenli ve özbilinçli olandır; tarihsel ve toplumsal süreçlere katılır, onları birlikte belirler ve oluşumlarına katkıda bulunur. Aydınlanmacı insan, dünyayı karşısına koyar, ondan bağımsızlaşır; ben-dünya çelişkisini aşar; başka türlü oluşunu, çeşitliliğini ve farklılığını yalınlığına katar. Aydınlanmış insanda, *"sonu gelmeyen bir bilgi edinme gereksinimi"* egemendir. Bu durum öteki sıradan insanlara yabancıdır; çünkü Aydınlanmacıyı ilk elde dünya ilgilendirir; onu tanımak ve bilmek ister, ona yabancı kalmaya katlanamaz. Karşısındaki başka olanı tanımak, kendisinde olmayanı edinmek, dünyanın başkalaşımlarındaki türü, yasayı, ilkeyi, geneli, düşünceyi, içsel ussallığı görülür kılmak, başka deyişle, görünmeyeni gö-

rülürleştirmek ister. Aydınlanmacı, eylemde ve kuramda, öz ile dışdünya arasındaki birliği oluşturmaya çalışır; dışdünyaya egemen olabilmek için dışdünyanın yasalarını öğrenmeye ve onlara bağlı kalmaya uğraşır. Aydınlanmış birey, özel eylemlerinde sağlam ve tutarlı genel ilkelerden hareket eder; aydınlanmış toplumda da devlet, bir despotun, mutlakıyetçi bir monarkın keyfi kararlarından kurtarılarak akılcı ve seküler kurumlar aracılığıyla özgürlüğün biçimlendirilmesi ve gerçekleştirilmesi yolunda ilerler. Bu yüzden Jean-Jacques Rousseau, *"Bir toplumu aydınlatmak yönetmekten zordur"* diyor.

17. yüzyılda Descartes, Leibniz ve Spinoza ile *"Akıl Çağı"* ya da *"Teorik Akılcılık"* adını alan dönem, 18. yüzyılda bu sefer *"Pratik Akılcılık"* ya da *"Aydınlanma Çağı"* olarak adlandırılmıştır. Avrupa'da düşünsel faaliyet, toplum ve siyaset hayatını bütün bir 18. yüzyıl boyunca etkilemiş; bu coğrafyayı egemenliği altına alan Aydınlanma felsefesi, önce Fransa'da, hemen sonra Almanya ve İngiltere'de ortaya çıkmış, daha sonra da Amerika, Rusya, İspanya, İtalya ve Polonya'ya yayılmıştır. Aydınlanma'nın Fransa'daki bellibaşlı temsilcileri olarak şu ünlü okul ve kişileri görüyoruz: *Ansiklopediciler*: Denis Diderot, Jean Le Rond d'Alembert, Jean-Jacques Rousseau, Pierre Bayle, Montesquieu, Voltaire, Fontenelle, Olympe de Gouges; *Maddeciler*: Helvetius, Jean de la Mettrie, Baron d'Holbach, Condorcet, Maupertius, Condillac. *Ekonomi alanında* François Quesnay, *biyolojide* G.L.Buffon, *kimyada* Antoine Lavoisier. Almanya'da Aydınlanma'nın başlıca yıldızları ise şu adlardır: Leibniz, C.Wolff, Thomas Abbt, Johann Gottfried von Herder, Immanuel Kant, Adam Weishaupt, Gotthold Ephraim Lessing, Moses Mendelssohn, Johann Georg Hamann, Christof Martin Wieland, Andreas Riem, Johann Benjamin Erhard, Friedrich Schiller, Johann Wolfgang von Goethe. İngilterede ise önde gelen *Aydınlanmacılar*: John Locke, Isaac Newton, Adam Smith, David Hume, James Burnett, James Boswell, Edmund Burke, Edward Gibbon, Thomas Paine. ABD'deki başlıca Aydınlanmacılar ise: Benjamin Franklin, Thomas Jefferson. İspanya'daki Aydınlanmacılar: Gaspar Melchor de Jovellanos, Leandro Fernández de Moratin. Rus Aydınlanmacılar: Mikhail Lomonosov, Mikhailo Scherbatov, Ekaterina Dashkova, Nikolay Novikov. Polonyalı Aydınlanmacılar arasında da: Ignacy Krasicki, Hugo Kollataj gibi adları görüyoruz. Osmanlı İmparatorluğu ise bütün bu oluşumlardan habersiz kendi içine kapanmış bir şekilde sonunun başlangıcını yaşamaktaydı.

Avrupa'da daha 17. yüzyılın sonlarında yayılmaya başlayan ve hem kuramsal usçu Dekartçılığa karşı çıkan hem de pratik usçuluğu savu-

nan Aydınlanma felsefesi, bazılarınca, doğuştancılığın-önselciliğin (*immanantizm-apriorizm*) yerine, deneyci-duyumculuğu (*empirizm)* ve *"cogito"*nun apaçıklığının yerine de olguların kesinliğini koyarak, kişisel yarara ve bireysel mutluluğa büyük önemveren toplumsal sınıflaşma ve dinsel hiyerarşileşmeleri, bireyin değeri üzerinde temellendirilen bir hümanizma adına eleştirmiş; feodalitenin gerilemesi ve burjuvazinin yükselmesiyle birlikte ortaya çıkan liberal sanayi kapitalizminin siyasal bir ideolojisi olarak anlaşılmıştır. *"Aydınlanma Çağı" (Zeitalter der Aufklaerung*), 18. yüzyıl Almanya'sında Leibniz'den esinlenerek düşünsel bir kurtuluş hareketinin gelişmesini sağlamaya çalışan akılcı bir düşünce hareketi olarak ortaya çıktı. Bu akımın üç büyük öncü temsilcisi olan Christian Wolff, Herder ve Lessing, romantiklerin *"Alman halkının ulusal dehası"* dedikleri şeyi gerçekleştirecek yeni bir tiyatro *(Lessing*), yeni bir şiir (*Wieland)* ve yeni bir estetik *(Baumgarten*) yaratma çabası içine girdiler. Aklın yapıcı ve yaratıcı gücüne beslenen büyük bir inançla pekiştirilmiş Aydınlanma felsefesi, kültürtarihinin büyük bir istasyonu ve önemli bir aşaması olarak karşımıza çıkar. Her türden önyargıların; ama özellikle de din ile politikaya ilişkin önyargıların sistemli bir eleştirisi ve yeniden değerlendirilmesi olan Aydınlanma, aslında bir yanda J.-J.Rousseau'da gördüğümüz doğal romantizmden, öbür yanda Montesquieu'deki siyasal empirizmden esinlenmiştir. *"Aydınlanmış bilgeliği ve yeni anlayışı edinmiş"* anlamında dinin ve tinselliğin ötesinde mistik bir kavram olan *"Işıklanma" (Illumination*) teriminin taşıdığı gizemli anlamdan farklıdır Aydınlanma'nın anlamı. *"Işıklanma"* kavramı, Uzakdoğu dinlerindeki deneyimlerle *(Budist, Bodhi; Zen, Sator; Hindu, Moksha)* ilgili olduğu gibi, Yakındoğu ile Avrupa dinlerinde de *(Jüdaizm, Hıristiyanlık, İslamiyet)* karşımıza çıkar. Aydınlanma kavramı, Buda ile ilişkisi içindeki *"tinsel uyanış"* anlamına gelen Almanca *"Erleuchtung"*dan da ayrılır. 1784 tarihli *"Aydınlanma Nedir?"* adlı ünlü denemesinde I. Kant bu kavramı şöyle betimlemekteydi: *"Aydınlanma, insanın kendisinin sebepolduğu ve içine düştüğü vesayetten kurtulmasıdır. Vesayet altında bulunma –ya da başkasının yönetimi ve himayesi altında olma–, başka birinin yönlendirmesi olmadan kendi aklını –ya da anlamayetisini– kullanamama veya kullanma yetisinden yoksunolmadır. Böyle bir vesayet altında olma eğer aklın ya da anlamayetisinin eksikliğinden kaynaklanmıyor da daha çok insanın başkası tarafından yönlendirilmemek için kendi aklını ve anlamayetisini kendisinin kullanma cesaret ve kararlılığını daha fazla gösterememesinden kaynaklanıyorsa, o zaman bu, insanın kendi kabahati sonucunda üstlendiği yani kendi sorumluluğunda olan bir durumdur."* Kant'a göre birey, sivil yaşamın kurallarına

itaatederken aynı zamanda kendi aklını da kamu yaşamında kullanmalı ve yaygınlaştırmalıdır. Onun Aydınlanma için savunduğu *motto "Sapere aude*!", yani *"Bilme yürekliliğini göster!"* ya da *"Aklını kendin kullanma cesaretini göster*!"dir.

Aydınlanma hareketinin gerisinde bütün bir kültürtarihinin –din, felsefe, bilim, sanat ve teknoloji tarihlerinin– izlerini bulmak olanaklıdır; İonya dönemindeki evrenin işleyişi ile varlığın temelyapısına ilişkin anlayış, Sofistler'in insan anlayışı, Hellenistik dönemin bilim anlayışı, keşifler çağı, Rönesans ile Reformasyon, 16. yüzyıl bilimlerindeki devrimler, bütün bu sosyokültürel olaylar, Aydınlanma'yı doğurdu. Astronomide Aristoteles ile Ptolemaios'un *(Batlamyus)* yermerkezli evren anlayışının yerine Kopernikus'un güneşmerkezli göksistemi geçti, fizikte Galilei ile Newton'ın modern bilim anlayışları ortaya çıktı. Düşünme biçimi dinin boyunduruğundan kısmen kurtarıldı; bilimsel laikliğin yaygınlaşması sonucunda, akılyürütme, gözlem ve deney öneçıktı. Aristoteles'in ereksel *(teleolojik)* ve niteliksel *(kalitatif)* doğabilimi, yeniçağın nedensel *(kozal)* ve niceliksel *(kantitatif)* biyoloji ve fizik bilimleri tarafından aşıldı; yine Aristoteles'in formel, totolojik mantığının yerini sembolik-matematiksel ve kanıtlayıcı *(demonstratif)* mantık aldı. Bilme sürecinin potansiyel olarak genele doğru, edim olarak da şu ya da bu tikel konuya doğru yöneldiği kabuledildi; bilimin ise sadece geneli incelediği, ancak yalnız tikelin gerçek olduğu benimsendi. Sosyal ve ekonomik yaşama gelince, baharat yolunun Osmanlıların eline geçmesi ve Doğu'yla ticaret yollarının kapanması sonucu, Portekiz, İspanya, Venedik, Ceneviz, Hollanda ve İngiliz ticaret şirketleri Hindistan, Afrika, Amerika ve Uzakdoğu'da keşiflere çıkarak üstünlük kazandılar ve eldeettikleri servetleri ülkelerine taşıdılar. Aydınlanma kavramının da işte bu tarihlerden itibaren Avrupa taşralarına doğru sızmaya başladığı söylenebilir. Isaac Newton'ın doğal dünya sisteminin matematik ilkelerini yeniden formüle etmesi ve yaşama geçirmesi mistik dünyagörüşünün artık tutunamayacağını açıkça ortaya koydu. Modern bilimler başlıca skolastik-dinsel görüşlerin egemenliğini sistemli biçimde ortadan kaldırdılar, artan seküler görüşler İngiltere'de *"Görkemli Devrim"*i (1688), ABD'de *"Amerikan Devrimi"*ni *(Bağımsızlık Bildirgesi-1776)* ve Fransa'da *"Fransız Devrimi"*ni (1789) tetikledi; Fransız kıralına, onun birinci sınıf olan kilisesine ve ikinci sınıf olan asillerine karşı trajik şiddet eylemleri giderek arttı.

18. yüzyıl bir bakıma 16. yüzyıldan daha fazla modern Avrupa tarihinin başlangıcını simgeler. Rönesans'ın bireyciliği ile Reformasyon'un

toleransı; Yeni Dünya ile Doğu'nun Avrupa'nın hegemonyasına açılması, 17. yüzyıldaki bilimsel gelişmeler; bütün bu köklü dönüşümler; sosyal, kültürel ve politik boyuttaki anlamlı değişiklikler, 18. yüzyılda ancak olgunlaşan meyvelerini verebildi. Aslında 15. yüzyılda başlayan coğrafi keşifler ile Rönesans, 16. yüzyılda devinime geçen bilimdeki ilerlemeler ve Reformasyon, 17. yüzyılda matematik ve felsefedeki gelişmeler ile Akılçağı *(rasyonalizm)*, 18. yüzyılın Aydınlanma döneminin ardında toplanmış önemli evrelerdi. Bu tarihsel ve entellektüel devrimci hareket, güvenilir yeni bir estetik, etik, mantık, bilim ve felsefe sisteminin kuruluşunda ussallığı temele almakta ve aklı savunmaktaydı. Bu devinimin fikir babaları, entellektüel liderleri kendilerini cesur seçkinler olarak görmekte ve dünyayı ileri doğru yönlendirmeyi amaçlamaktaydılar. Uzun süre kuşkucu geleneğin, akıldışılığın, irrasyonalitenin, boşinançların ve tiranlığın egemen olduğu karanlıkçağlar *(ortaçağ)* artık bütünüyle ağarmakta ve Batı aydınlanmaya başlamaktaydı. Sanayi devrimi ile birlikte bu felsefi hareket, Amerikan ve Fransız devrimlerine, Latin Amerika'daki bağımsızlık hareketlerine ve Polonya Anayasası'nın kabulüne yolaçtığı gibi, liberalizmin yükselmesine ve sosyalizm ile komünizmin doğmasına da öncülük etti. Aydınlanma felsefesi müzikte yüksek barok ile klasik dönemlerle birarada, öteki sanatlarda da neoklasik dönemle birlikte yolalmış; çağımıza gelince, mantıksal pozitivizmi de içine alan bilimin birliği ve bütünlüğü hareketi içinde farklı uygulamalar bulmuştur. Tarihin ekonomi açısından yorumu 18. yüzyıl Aydınlanma'sında sıradan birşeydi. Bir takım Aydınlanma düşünürleri tarihi birbirini izleyen üretim biçimleri olarak algılamaktaydı. Onlara göre bu bakışaçısıyla hem aile içinde hem de devletteki statü, yaşam biçimi, toplumsal eşitsizlikler ve ilişkiler açıklanabilmekteydi. Örnekle Adam Smith, tarihteki her maddi gelişim aşamasının kendi hukuk, mülkiyet ve devlet biçimini yarattığı görüşündeydi. Jean-Jacques Rousseau, *Eşitsizliğin Kaynağı* adlı eserinde mülkiyetin savaş, sömürü ve sınıf savaşlarına yolaçtığını savunmaktaydı. Aynı zamanda toplum sözleşmesi *(contrat social)* denen sahtekârlığın, zenginlerin ayrıcalıklarını korumak için yoksullara karşı işledikleri bir suç olduğunu da vurgulamaktaydı.

18. yüzyıl felsefesinde görülen bir başka önemli devinim de inanç ile dindarlık üzerindeki yoğunlaşmalardır. Pietizmin bazı savunucuları, en üstün bir varlığın varolduğunu kanıtlamak için ussallığı *(rasyonalizmi)* kullanmanın yararlı olabileceğine inanmıştı. Aydınlanma Çağı'nın resmi dingörüşü sayılan deizme karşı, 17. yüzyılda Protestanlık çerçevesinde romantik düşünürler tarafından Almanya'da ortaya atılan bir dinakımı olarak pietizm, Lutherci kilisenin biçimciliğinden ve deizmin

akılcı din anlayışından uzak durmuş, sade ve içli bir gönüldindarlığını benimsemiştir. Pietistlere göre Tanrı, evreni yaratan soyut bir ilk neden değil, imana dayanan, geleneği, doğaüstünü ve mistifikasyonu içeren bir varlıktır. Aydınlanma'nın akılcı, evrensel dindarlığına karşı kişisel dindarlık idealini savunan pietizm, Rönesans'ın dinci hümanizmine benzer biçimde İncil'in ve İsa'nın özgün öğretisine dönüşü önermekteydi. Bu dönemde inanç ile dindarlık, çağın politik kuramlarına ek olarak etik ve doğafelsefesinin keşfinde de tamamlayıcı ögeler oldular. Bununla birlikte Voltaire, J.J.Rousseau ve David Hume gibi öncü Aydınlanmacı filozoflar, Kilise ile Devletin her ikisinin de varolan kurumlarını sorguladılar, eleştirdiler ve bunlara saldırdılar. 18. yüzyıl aynı zamanda empirizme *(duyumculuk-deneycilik)* bağlı felsefi fikirlerin sürekli güçleniş ve yükselişlerini, bunların siyasal ekonomi *(ekonomi politik)* ile hükümet yönetimine uygulanışını, bunun yanında fizik, kimya ve biyoloji gibi bilimlerdeki ilerlemeleri de gördü. Akademik çevrelere göre Aydınlanma, kısa dönem için düşünüldüğünde Akılçağı'nın (17. yüzyıl), uzun dönem için düşünüldüğünde ise Rönesans ile Reformasyon'un *(15. ve 16. yüzyıllar)* ardından gelmiştir ve kendisini de sanatta ve felsefede bir tepki olarak romantizm akımı izlemiştir. Aydınlanma felsefesinin sınırları içine aslında 17. yüzyıl Akılçağı sokulabilir; ancak bu iki çağı birbirine sıkıca bağlı olarak düşünmememiz gerekir. Çünkü 17. yüzyıl, yazının başında da vurguladığım gibi salt, teorik akılcılığın, duru rasyonalizmin, doğuştancılığın/içkinciliğin *(inneantizm/immanentizm)*, tümdengelimciliğin, önselciliğin *(apriorizm)* egemen olduğu, matematik disiplinlerin başı çektiği ve tek örnek model olduğu bir çağdır. Deney ile gözleme bu dönemde pek fazla yerverilmez; apaçık, kesin ve zorunlu *(apodiktik)* olarak kabuledilen önermelerden yolaçıkılarak sistem kurulur, tıpkı biricik örnek olan matematikte aksiyomatik sistemin kurulduğu gibi. Oysa 18. yüzyıl artık soyutlamadan uzaklaşmış, deney ile gözlemi önsıraya almış, gerçekliğe yönelmiş, pozitif doğabilimi yöntemini kullanmış ve kanıtlamaya önemvermiştir. Bunların yanında 18. yüzyılın bazı materyalist Aydınlanmacıları, insanları sadece maddi dünyanın mekanik ve işlevsel araçları olarak görmekteydi. Bu tür düşünme biçimi bütünüyle ideolojikti. Çünkü insanları edilgen bir konuma indirgiyor; onların zihinlerini, maddi dışdünyadan sadece duyusal izlenimler alan boş sayfalar olarak görüyorlardı ve bu izlenimlerden fikirler oluşturduklarını söylüyorlardı. Dolayısıyla eğer bu izlenimler *"doğru"* tür düşünceler üretmek için bir biçimde manipüle edilebilirse, insanlar sürekli toplumsal mükemmeliyete doğru ilerleyebilirdi. Siyaseten masum birşey olmayan bu düşünceler, bireyciliğin, özel mülkiyetin ve serbest piya-

sanın yanısıra adalet, özgürlük ve insanhaklarının da sözcülüğünü yapan 18. yüzyıl ortasınıf seçkinlerine aitti. Anlayışları değiştirme süreci aracılığıyla sıradan insanların davranışlarını koruyucu bir baba gibi etkileyebileceklerini umuyorlardı. Bunun anlamı ise Aydınlanma'nın bir yanıyla entellektüel bir seçkincilik olduğuydu. İnsanlara ussal, rasyonel demek, davranışlarının tekanlamlılık örneği gösterdiğini söylemektir. Aydınlanma düşünürleri dünyayı bu kadar çok tekdüze, hareketsiz ve anlamsız maddeciliğe indirgemekle haklı olarak eleştirilmişlerdir.

Avrupa yüzyıl süren dinsavaşları yüzünden harabolmuştu; ne zaman ki Westphalia Barışı yapıldı ve İngiliz sivil savaşı sonaerdi, politik durum sükûnete kavuştu. İşte tam bu sırada bilginin ve bilgeliğin öncelikli kaynağı olarak kabuledilen bireysel vahiyde *(Tanrı esinlemesinde)* roloynayan mistisizm ile inanç kavramlarına karşı sorgulamaya ve direnişe geçildi; çünkü bütün bunlar bireydeki kararsızlığı ve toplumdaki düzensizliği yaratan yönlendirici güçler olarak algılanmaktaydı. Akılçağı, iman ile mistifikasyonun yerine bilginin ve kararlı düzenin temelleri olarak aksiyomatik mantığı, sistematik felsefeyi ve mutlakıyetçi rejimi *(absolutizm)* kurup koyma yollarını aradı. Michel de Montaigne ile René Descartes'ın yazılarıyla bilgikuramı *(epistemoloji)*, aşırı bir kuşkuculuğa *(skeptisizm)* vardı; *"bilgi"*nin işleyişi ile yapısına ilişkin soruşturma, ussal bir araştırma üzerinde temellendirildi. Apaçık, kesin ve zorunlu olan aksiyomlardan kurulu ve bunlardan akılyürütme yoluyla çıkarımlanan önermelere dayalı bir sistemi amaçlayan Akılçağı'ndaki bu hedefin, Baruch (*Benedictus*) Spinoza'nın *Ethica'sı ile* en üst noktasına ulaştığını söyleyebiliriz. Tekçi *(monist)* filozof bu yöntemle, Tanrı'nın ve Evren'in bir ve aynı olduğu *(kozmoteizm)* panteist bir evren görüşünü temellendirmekteydi. Bu görüşe bugün psikofizik paralelizm ya da ruh-beden koşutluğuna dayalı varlıkanlayışı diyoruz. İşte bu fikir Newton'dan Jefferson'a değin Aydınlanma ruhunun tam ortasına gelip yerleşti. Aydınlanma felsefesinin pekçok açıdan 17. yüzyıldaki Pascal'ın karamsar antropolojisinden, Leibniz'in plüralizminden, Galilei'nin deneysel yönteminden, Descartes'ın usçu analitik geometrisinden ve bir önceki dönemin duyumcu-deneyci filozoflarından *(Hobbes, Locke)* etkilendiğini yukarıda andık. Örnekle, Leibniz'in *"Erdem Üzerine"* adlı yazısıyla, Aydınlanma'nın merkezi kavramı olan *"eleştirelakıl"* özdeşleşmiş ve kuramsal programının çerçevesini belirlemiştir. Bu dönemde Avrupa'nın bilimsel düşününde köklü bir değişim rüzgârı esmekteydi; buna örnek olarak *"Varsayımlar uydurmam" (Hypothesis non fingo)* diyerek bilimsel araştırmada gözlem ve deneyin önemini vurgulayan ve tutumlu bir yöntemi savunan Sir Isaac Newton'ın doğafelsefesini göste-

rebiliriz. Newton'ın düşünceleri aksiyomatik kanıtlamanın matematiği ile fiziksel gözlemin mekaniğini birbiriyle harmanlayarak doğrulanabilir öndeyilerin tutarlı bir sistemini eldeetme sonucuna vardı ve ünlü eseri *Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri*'nin *(Philosophia Naturalis Principia Mathematica)* yayımlanmasından sonra da çağ boyunca izlenecek yolu göstermiş oldu.

Aydınlanma döneminde bazı iççatışmalar da olmadı değil; pekçok zamanda yaşandığı gibi Aydınlanma içinde yeralan bireyler, onun öteki çağlarla benzerliklerinden daha fazla farklılıklarının bilincinde olmuşlardır. Bu dönemde çeşitli düşünce okulları ortaya çıkmış, her ne kadar daha sonraki perspektifler onları aynı ve benzer olarak dikkate almış olsa da, herbir akım kendisini oldukça ayrıcalıklı görmüştür. Aynı dönemde en önemli anlaşmazlık konularından biri teolojinin rolü üzerinde olmuştur. Daha önceki dönemde de Katolik Kilisesi'nde bölünmeler yaşanmış, ancak bu sonraki bölünmeler daha önceki hiziplerde olduğu gibi, papalığın politik kontrolüyle ilgili olmayıp, Roma Katolik ve Protestan teolojileri arasındaki doktrine dayalı bir bölünme biçiminde olmuştur. Sonuç olarak teolojinin kendisi de partizan, yantutan bir çatışmanın kaynağı haline gelmiş, böylece farklı okullar kendi görüşlerinin genellikle kullanılagelen akla uygun dayanaklarını yaratmaya girişmişlerdir. Bu nedenle Spinoza gibi filozoflar matematik kesinlikte bir ahlak *(etik)* metafiziğini araştırma yoluna girmişler; bu yönelim de dindarlık öğretisi *(pietizm)* ile Immanuel Kant'ın yaptığı aşkınlığa *(Transendentalizm)* ilişkin araştırmaları tetiklemiştir. Dinin sekülerleşmesi, Aydınlanma düşüncesinin ürettiği konulardan biriydi ve ulus devletin yükselişiyle de bağlantılıydı. Ortaçağ ile Rönesans dönemlerinde devletin işgücü gereksinimi, aracıların elinde bulunduğundan, oldukça sınırlandırılmıştı. Böyle bir sistemde, zayıf iletişim nedeniyle, merkezi organizasyonun yerini küçük yerelleşmelerin alması doğaldı. Taşımacılık, örgütlenme, denizcilikteki gelişmeler ve nihayet ticaret ile sömürgelerden gelen bol miktardaki altın ile gümüş sayesinde devlet giderek daha fazla otorite ve güç kazandı. Buna karşı tepki, devlet gücünün amacı ile sınırları üzerine bir dizi siyasal ve toplumsal teoriyle çıkageldi; böylece Aydınlanma hem mutlakıyetçiliğin güçlendirilmesine hem de onun sınırlandırılmasına karşı bir tepkinin doğmuş olmasına nedenoldu. Bu hareketin başını çeken John Locke, daha sonra Voltaire, Jean-Jacques Rousseau ile Montesquieu'yü de etkiledi. Bunun sonunda Aydınlanmacı fikirler, devleti ve sosyal gelişmeyi etkileme yollarını araştıran *"Özgür masonlar" (Freemason) ile "Aydınlanmışlar" (Illuminati)* gibi organizasyonları kendi çekimalanları içine aldılar ve bu örgütler ile

politik olarak aktif olan bireylerin dünya çapında etkili olmalarını sağladılar. Aydınlanma dönemi ile birlikte bir yurttaşın bir hükümdar, bir monark ile iletişimini neyin sağladığı ya da devletle en uygun ilişkisini neyin kurduğu sorusu somutluk kazanmaya başladı. Bu konuda halkına rağmen onun laikleşmesine, gelişmesine, özgürleşmesine ve aydınlanmasına çalışan ve bu çabaları *"aydın despotluğu"* olarak nitelendirilen Büyük Friedrich'in (1712-1786) *"iyilikçi despotizm"* anlayışı şöyleydi: *"Halkım ve ben her ikimizi de tatmin eden bir anlaşmaya vardık. Onlar ne isterlerse yalnızca düşünüp söyleyecekler, ama itaat edecekler; ben de ne istersem yapacağım."* Rus Çariçesi Büyük Katerina (1727-1796) ise bu konuda şöyle bir yorum yapıyordu: *"Ben bir otokrat (despot) olacağım: bu benim geçim yolum, ticaretim; yüce Tanrım da beni bağışlayacak: o da onun geçim yolu ve ticareti."* Toplum gerçeğinin, birey ile daha geniş bir kitle, topluluk veya devlet arasındaki bir sözleşme (*contrat social*) olduğu fikri giderek bu dönem boyunca gelişmesini sürdürdü. Bu fikri bir dizi filozof, Rousseau, Montesquieu, Hume, Jefferson gibi siyaset felsefecileri işleyip geliştirdiler ve savundular. Burada dikkat edilirse Mustafa Kemal'in de bir avuç arkadaşıyla Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarken aynı anlayışa sahipolduğu ve aynı yolu izlediği görülür; onun *motto*su ise şuydu: *"Halka rağmen, halk için."* Bugün bu anlayışın demokrasiye tersdüştüğü söylenebilir; ne var ki sermaye birikiminden ve eğitilmiş kadrolardan yoksun, çağdaş uygarlığı ikiyüz yıl geriden izleyen bir toplum için yapılabilecek başka birşey de yoktu.

Bu dönemde ulusallığın artık bellibaşlı bir tercihin ötesinde sağlam bir temele dayandığı ve somutluk kazandığı önesürüldü. Johann Gottfried von Herder gibi filozoflar, antik Yunan uygarlığından dilin bilme ve düşünme üzerinde kesin etkisi olduğu tezini devralarak bu anlayışı sürdürdüler; belli bir kitabın ya da metnin anlamının, bugün Yorumbilgisi *(Hermeneutik)* olarak adlandırılan, daha köklü örüntü ve bağlantılar üzerinde temellendirilmiş daha güçlü ve kapsamlı bir keşfe açıkolduğunu savundular. Bu nedenle de İncil'in anlamı üzerinde odaklandılar ve onun daha derin bir anlamını eldeetmeye çalıştılar *(F.D.E.Schleiermacher)*. Ayrıca birey ile devletin bu birbirini karşılıklı etkileyen yapısı ve dinamizmi ile toplumsal sözleşmenin ötesindeki ulusun gerçekliği, işte bu iki kavrayış, bu dönemde liberalizmin, demokrasinin ve anayasal hükümetlerin gelişiminde etkili oldu. 9. yüzyıla uzanan bir süreden beri İslam dünyasından devralınan cebirsel işlem ve düşünme tekniği (*Hârizmî'nin Kitâbü'l-Cebr v'el Mukâbele*'si) ile en azından Eudoksos'tan beri Batı matematiği, astronomisi ve felsefesinde egemenolan geometrik düşünmenin, Descartes tarafından analitik geo-

metri biçiminde bütünleştirilmesi, bilim ile matematikteki bir devrimi çabuklaştırdı. Nitekim Sir Isaac Newton, cebirin geometriye sistemli biçimde sokulması ve uygulanması başarısıyla birlikte, sonsuz küçükler hesabını bularak, doğabilimsel problemleri uygulanabilir bir işlerliği olan hesabla *(calculus)* sentezlemesi sonucunda ününün doruğuna ulaştı. Halley'in kuyrukluyıldızı keşfetmesinde olduğu gibi, gökcisimlerinin yörüngelerinin tam doğru biçimde hesaplanmasıyla birlikte, antikiteden bu yana ilk gezegen Uranus'un William Herschel tarafından keşfedilmesi ve bunun yanında Newton'ın evrensel kütle çekimi kuramını kullanarak Güneş'in kütlesinin hesaplanabilmesi sonucunda güneş sistemi gerçekten keşfedilmiş oldu. Bu bir dizi keşif hem pragmatik ticaret hem de felsefi düşünme üzerinde büyük bir etki yarattı. Yeni ve düzenli bir dünyagörüşü yaratmanın heyecanı ile başka keşifleri kuşatan ve yeni icatları kapsayan bir bilimler felsefesine olan gereksinim, hem din hem de seküler fikirler üzerinde köklü bir etki yaptı. İşte bu yeni dünyagörüşünü, modern bilimler felsefesini Newton'ın fiziğine dayanarak eleştirelaklın ışığında Immanuel Kant dizgeleştirecektir.

Pekçok kişiye göre Newton eğer doğafelsefesiyle evrene düzen verebilmişse, aynı şekilde siyaset felsefesi de gündelik somut politikayı pekâlâ düzene koyabilirdi. Aydınlanma döneminde bu düzenlemenin temelinde yeraldığı savunulan iki ana ilke ya da kuram vardı; bunlar kutsalhak ile doğayasasıydı. Kutsalhak *(hukuk)* mutlakıyetçi *(absolutist)* fikirlere, doğayasası da özgürlük teorilerine götürmekteydi. Jacques-Benigne Bossuet'nin (1627-1704) yazıları kutsalhak için bir örnek, bir paradigma gibidir. Buna göre evren makul, akla dayanan bir Tanrı tarafından düzene konulmuştur ve hiçbir dış müdahale olmadan kendi başına işler; bu nedenle Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi de O'nun güçlerine sahiptir. Evrenin dengeli ve düzenli çizgisi Tanrı'nın bir kanıtlanması olarak görülür, o halde bu, monarşinin gücünün de bir kanıtıdır *(teizm)*. Doğayasası ise, kutsallığa karşı bir tepki olarak değil; fakat onun yerine, bir soyutlama olarak başladı. Tanrı, ihtiyari olarak, yani keyfi biçimde hüküm sürmez, ancak doğayasaları aracılığıyla yeryüzünde eylemde ve etkide bulunur *(deizm)*. Thomas Hobbes, devlet-hükümet yönetiminde mutlakıyetçi olmasının gerekçesini *Leviathan* adlı yapıtında kanıtlarıyla ortaya koymuştur. Doğayasası kavramı bir kez yardıma çağrıldı mı, o artık kendi ilkelerini egemen kılar ve yaşamını kendi yolunda sürdürür gider. Eğer doğayasası monarşinin durumunu desteklemek ve güçlendirmek için kullanılabilseydi, o zaman bu tutum, monarşinin yurttaşlarının haklarını teslim ve kabuletmek için de kullanılabilirdi; yani eğer doğayasaları varsa, o zaman onlarla birarada bulunan doğalhaklar

da vardır, tıpkı insanın yaptığı yasaların *(pozitif hukuk)* altında yeralan haklar gibi. Her iki kuramın da sahip olduğu ortak yan, hükümetlerin düzenli ve anlaşılabilir bir işleyişine ilişkin gereksinimdi. Örnekle Rus Çarı I. Petro ve Çariçesi II. Büyük Katerina ile Prusya Prensi II. Büyük Friedrich'in *(Alman Ulusu'nun Kutsal Roma İmparatorluğu ile kurduğu devleti)* ve İspanya Kıralı III. Charles ile Avusturya İmparatoru II. Joseph'in *"Aydınlanmış Despotizm"*i, gerçi otoriteye mistik bir çağrı üzerinde temellendirilmemişti; ama kaotik ve anarşik çatışma ile başkaldırının önüne geçmek için zorunlu olarak devlet gücünün pragmatik bakımdan yardıma çağrılması anlayışı üzerinde kurulmuştu. Bu *"Aydınlanmış despotlar"*, reformlarını otoriter biçimde dayatan ve uygulayan yöneticilerdi. II. Büyük Friedrich, bir Fransız mürebbiye tarafından yetiştirildi, böylece Aydınlanma ruhu "*Almanya*"ya ithaledilmiş oldu. Büyük Friedrich, 19 Mart 1771 tarihinde Voltaire'e yazdığı bir mektupta, *"Önyargıları kapıdan süpürüp atın, pencereden geri geleceklerdir"* derken bu dönemin temel anlayışını vurgulamaktaydı. Toplumdaki düzenlemeler, kurumlardaki *(Kilise, toprak düzeni ve köylüler ile soylular sınıfı)* reformlar ve standartlaşma iyi şeyler olarak görülmekteydi; çünkü bu yenileşmeler devlete, egemen olduğu alanın bütünü üzerinde gücünü yayma olanağı vermekte ve sonsuz çokluktaki yerel gelenek ve göreneklerin, alışkanlıkların içine sıkışıp kalmış olan halkı özgürleştirmekteydi. Bu değişiklikler ve dönüşümler bunlara ilaveten sosyal ve ekonomik faaliyetin alanını da yaygınlaştırmaktaydı. Bu tür ussallaştırmaya *(rasyonalizasyon)*, standartlaştırmaya ve temel birlikleri oluşturmaya çalışma, Aydınlanma döneminin ve onun kendine özgü metodolojisi ile anlama biçiminin doğa ve yapısına ilişkin argümanlarını epeyce meşguletti ve Aydınlanma'nın hemen her alandaki yenileşme çabaları artarak sürdü. Örnekle, *Ulusların Refahı* adlı yapıtında, *"Üyelerinin büyük bir kısmı yoksul ve zavallı olan hiçbir toplum güvenli bir biçimde serpilip gelişemez ve mutlu olamaz"* diyen Adam Smith'in ekonomi alanındaki çalışmaları, Antoine Laurent Lavoisier'nin modern kimya terminolojisini kurması ile fiziksel kimyaya getirdiği yenilikler, Johann Wolfgang von Goethe'nin izini sürdüğü evrim düşüncesi, Jefferson'ın vazgeçilemez ve başkalarına devredilemez temel insanhakları hakkındaki bildirgesi ve son olarak da kutsalhak ve hukuk fikri ile Tanrı'nın eliyle dünyanın doğrudan dönüştürülmesi anlayışının paranteze alınarak karanlıkta bırakılması ya da ilahi adalet ile doğal ve pozitif hukuk arasındaki karşıtlığın üstünün örtülmesi. Bunun yanında Aydınlanma, tümüyle ussal ve anlaşılabilir bir dünya karşısında, irrasyonel ve mistik bir evren fikrinin bir yana bırakılmasının altyapısını hazırlamış ve bu anlayışı Hegel'in

metafiziği ile romantizmin coşkusal hakikatinin arayıp bulmasına ve sürdürmesine bırakmıştır.

18. yüzyıldan sonraki felsefelerde de Aydınlanma'nın oynadığı rol oldukça önemli sayılır. Aydınlanma, modernleşme/çağcıllaşma (*modernizm*) diye bilinen düşünsel ve toplumsal değişme ile yenileşmenin haklı çıkarılmasında ve savunulmasında merkezi bir rol üstlenmiştir. Modernizmdeki yeniklasikleşme *(neoklasisizm)* yönelimi, körükörüne yerleşmiş olan budalaca gelenekleri altüst eden ve deviren bir ussallık dönemi olarak kendisini görmeye meyletmiş ve bu yüzden de ansiklopediciler ve öteki filozofların felsefeleriyle kendi anlayışını aynı saymıştır. 20. yüzyılın başlıca düşünsel ve sanatsal devinimlerindeki çeşitliliğin, liberalizm ile neoklasisizm de dahil olmak üzere, entellektüel mirası Aydınlanma'ya değin geri gider ve bu, 19. yüzyılın ortaya çıkan coşumculuğundan (*emosyonalizm/romantizm*) da uzaktır. Modern dünyada, geometrik düzen, pekinlik *(kesinlik ile zorunluluk)* ve indirgemecilik Aydınlanma'nın erdemleri olarak görülmüştür. Modernizm ya da modernist düşünsel hareket, indirgemeciliği *(redüksiyonizm)* ve ussallığı *(rasyonalizm)* Aydınlanma'nın en son yaşamsal dışavurumu, çok önemli görünümleri olarak kabuleder ve bunu usdışılığa *(irrasyonalizm)* ve coşumculuğa *(emosyonalizm/romantizm)* karşı çıkan bir mirasçı olduğunu düşünerek yapar. Aydınlanma, bir bakıma, hoşgörüsüzlüğe, bağnazlığa ve boşinanca karşı liberalizmin modern fikirleri için bir temel ortaya koyar, özgürlüğün altyapısını hazırlar ve sunar. Çağımızda bu görüşlere sahip düşünürler arasında Jürgen Habermas ile Isaiah Berlin'i görüyoruz. Böylece Aydınlanma felsefesi, Avrupa'daki zamana aykırı dogmaların özgürdüşünmeyi kuşatıp sınırlandırdığı o *"kutsal çemberi"* kırmayı başarmış; bir toplumun en önde gelen değerleri olarak aklın, demokrasinin ve özgürlüğün tam ortasındaki eleştirel fikirlerin kaynağı olmuştur. Bu anlayışa bağlı olarak Aydınlanma'dan kaynaklanan bireylerin karşılıklı etkileşmelerinden doğan hak ve özgürlüklerin sözleşmeye dayalı temellendirilişi ve uluslararası hukukun kuruluşu bizleri bugün pazar ekonomisi mekanizmasına, kapitalizme, pozitifbilimin yöntemine, dinsel ve ırksal *(etnik)* hoşgörüye ve kendisini demokratik biçimde cumhuriyet rejimiyle yöneten devletlerin organizasyonuna götürmüştür. Buna göre özellikle filozofların her probleme ussallığı, eleştirel ve ortakaklı uygulama eğilimleri değişimin esası olarak görülür ve kabuledilir. İşte bu noktadan itibaren de düşünür ve yazarlar günümüzde hangi biçimde görünürse görünsün, yerleşmiş düşünceleri, önyargıları ortadan kaldırmak için hiçbir yaptırımın tehdidinden korkmaksızın, doğruluğun peşine düşmekte kendilerini artık özgür hissederler.

Aydınlanma, boyuneğmeye değer yegâne egemenlik biçiminin kendi biçimlendirdiğimiz egemenlik olduğunda ısrarcıdır. Özgürlüğün en değerli anlamı da böylesi bir kendi geleceğini belirlemedir. Her ne kadar insanlar özgürlüklerini kötüye kullanabilirlerse de, onsuz tam olarak insan olamazlar.

II. Dünya Savaşı'nın sonunda, sanki Aydınlanma düşüncesi nedenolmuş gibi onu aşağılayan postmodernitenin yükselmeye başlamasıyla birlikte birtakım birbirine benzer kendine özgü ve aykırı durumlarla karşı karşıya kalındı: Aşırı uzmanlaşma ve işbölümünün getirdiği yabancılaşma, geleneksel bilgeliğe daha az önemverme, öngörülemeyen sonuçların ortaya çıkmasına ortam hazırlama, tıpkı ABD'nin bazı kurucu atalarına ve Avrupalı aydınlara yapıldığı gibi Aydınlanma figürlerini romantikleştirme, küreselleşme adı altında sömürünün artması ve buna bağlı olarak şiddet ve teröre yönelme, genelde bir dogmaya dayanarak hem bilime hem de Aydınlanma'ya karşı şiddetli bir tepki gösterme, tüketime ağırlık verme ve doğayı sınırsız sömürme gibi faktörler bunlar arasındaydı. Bütün bu beklenmeyen tezahürler, öngörülemeyen olgular Aydınlanma'nın ilerlemeci, belirlenimci ve usçu özelliklerine karşıydı. Michel Foucault gibi bazı filozoflar Akılçağı'nın, sanki kendisinin bir antitezi gibi, insanlıkdışı ve şeytani bir özelliğe sahip olan akıldışı *(irrasyonel)* bir görüşü inşaetmek zorunda kaldığını ve bu nedenle de kirli ve şeytanca olduğunu; modern dönemde rasyonalizmin de tıpkı sahte bir kurmacaya *(fiksiyona)* benzediğini savunmuşlardır. 20. yüzyılda Theodor Adorno ile Max Horkheimer, çağdaş Batı toplumunu oldukça ilginç bir çözümlemeyle irdeleyerek kaleme aldıkları *Aydınlanmanın Diyalektiği* (1947) adlı yapıtlarında ikisi de daha geniş bir Aydınlanma kavramı ile daha kötümser bir Aydınlanma anlayışı geliştirmişlerdir. Bu filozoflar çağın eğilimlerine nüfuzedici bir bakışla vurucu bir eleştiri yaparak Aydınlanma düşüncesinde algıladıkları çelişkilerin neler olduğunu sıralamışlardır. Bu düşünürlere göre Aydınlanma felsefesi önce bir yandan boşinançları ve mitleri radikal bir anlayışla yıkmayı denerken, öbür yandan kendi *"mistik"* temelini görmezden gelmektedir. Onlara göre başlangıçta insanları zincirlerinden kurtarıcı, özgürleştirici olarak görülen Aydınlanma, ussallığın araçsallaştırılarak, aklın her türlü sorunu çözen bir alet haline getirilerek egemen kılınmaya başlanmasıyla totaliter rejimlere doğru bir yönelişe girmiştir. Aydınlanma'nın bütünselleştirmeye *(totaliterleşmeye)* ve kesinleştirmeye *(despotluğa)* ilişkin çaba ve uğraşları, aklın artan bir araçsallaştırılmasına dönüştürülmüş ve bu da totalitarizmin ve I. ve II. Dünya savaşlarının doğmasına nedenolmuştur. Nazi soykırımının *(Holocaust)* yarattığı dehşet

tablolarından bu anlayışın sorumlu olduğunu savunan filozoflara göre, Aydınlanma'nın kendisinin de daha fazla sorgulanmaya ve aydınlatılmaya ihtiyacı vardır ve o sanki *"bütün mitler-in-den arındırılmış"* bir dünyagörüşü anlayışıyla sunulmamalıdır. Ancak Almanya'daki nasyonal sosyalizme, İtalya'daki faşizme ve Rusya'daki Sovyet Devrimi'ne bakarak söylenmiş olan bu sözlerle gerçekte Aydınlanma'nın özünün hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü Aydınlanma, insanı bütün önyargı ve inanç bağlarından kurtarmayı, onu dinin baskılardan uzaklaştırmayı ve olabildiğince özgürleştirmeyi amaçlamış, insanlığın gelişmesi ve mutluluğunu hedeflemiştir. Aydınlanma, bir bilgilenme ve özgürleşme projesidir; bunun için de pozitifbilim ile eleştirelaklı araç olarak kullanır. İnsanı başkalarının yönlendirmesi değil, onun kendi aklını kullanarak kararvermesi ve davranması Aydınlanma'nın çıkışnoktası olmuştur. Bu düşüncenin temelhedefi insanı bütün olanaklarıyla zenginleştirmek ve evrende güçlü kılmaktır. Bunun için de bilim ile akıl yolgösterici olacaktır. Aklı yanılmaz ve biricik idol olarak sunmak ise sonradan sapılan yanlış bir yol olmuştur; gözlem ile akılyürütme, deneme ve yanılma aklın tek yolgöstericisidir. Bilimin rehberliğinde ilerlemesi gereken insan, yanıldığını anlayınca yanlışını düzeltecek, böylece kendisini sürekli denetim altında tutmuş ve görüşlerini de onarmış olacaktır. Aydınlanma felsefesini ölümsüz kılan da işte insanın bu kendisini sürekli gözdengeçirme, yenileme ve değişen zamana uyarlama becerisine yaptığı katkıdır. Öte yandan Aydınlanma'nın, rasyonalizmin biricikliği ve üstünlüğü ile rasyonalizasyonun yüceliği için yanıltıcı biçimde güçlü bir eşsimge olarak kullanıldığı da olmuştur ve ona yöneltilen herhangi bir saldırı despotizm ya da çılgınlığa yöneltilenle aynı görülmüş ve bağlantılandırılmıştır; örnekle Gertrude Himmelfarb ile Habermas gibi düşünürlerin yazılarında bu anlayışa rastlarız. Oysa Aydınlanma, yukarıda da vurguladığımız gibi, sadece aklı değil, bilimi ve eleştiriyi de yedeğine alan bir düşünce akımıdır.

Aydınlanma düşüncesi, insanın her türlü baskı ve sınırlandırmaları aşması, yaşamıyla ilgili tüm kararları etki altında kalmadan verebilmesi ve kendisini özgürleştirmesi projesidir. İşte bu bağlamda sorumluluk *(responsabilite)*, özgürlük, bilimsellik, eleştiricilik, dünyayurttaşlığı *(kozmopolitanizm)*, hoşgörü *(tolerans)* ve evrensellik *(üniversalizm)* bu hedeflere giden yollarda ve işlevlerde birbirine bağlı ilkeler olup Aydınlanma'ya öncülük eden düşünceleri betimlerler. İnsanlık varoldukça ve sorunlarla karşılaştıkça Aydınlanma'nın ilkeleri de varolmayı sürdürecek ve insanları mutlu kılmanın yol ve yöntemlerini aramaya devamedecektir. J.-J. Rousseau, *Emile* adlı yapıtında şöyle der: *"Yaşam,*

ona (öğrencime) öğretmek istediğim bir meslek, bir zanaattır. Benden ayrıldığında, ne bir memur ne bir asker ne de bir din adamı olacak; sadece bir insan olacak o." Aydınlanma'nın özünde de işte bu total insanın başarılı yaşama özlemi yatmaktadır. Bu öğretiye ilişkin öteki ana fikirler arasında şunları da sayabiliriz: İnsan doğuştan günahkâr değildir; yaşamın amacı, yaşamdan sonrası değil, yaşamın kendisidir. Dünya üzerinde iyi bir yaşam sürmenin koşulu, insan zihninin önyargılardan boşaltılması ve boşinançlardan kurtarılmasıdır. Cehaletten kurtulmuş ve devletin keyfi, hukuk dışı uygulamalarına maruz kalmayan insan ilerlemeye aday ve yetkinleşmeye açık demektir. Herşey etkileşim halindedir ve büyük kozmik düzenin bir parçasını oluşturmaktadır. Karşılaştırmalı tarihsel ve antropolojik çalışmalar, ulusların etkileşmelerini ulusal karakterin bir zenginleşmesi olarak görür. D'Alembert, *Encyclopédie*'nin "*yasa koyucu*" maddesinde şöyle der: *"Bütün uluslar arasında, yasalarını yasalarla, yeteneklerini yeteneklerle ve törelerini törelerle karşılaştırdığımızda, kendi çıkarının meyvesinden başka birşey olmayan sevgiyi eğer yalnız kendi ülkeleri için muhafaza ederlerse, o zaman bütünüyle kendine saygının bir meyvesi olan bu fanatizmi en azından yitireceklerinden, ulusların kendilerini ötekilerden ayırıp üstün tutmalarında çok da büyük bir neden bulamayacaklardır."* Aydınlanma'nın ilk ereği eğitilmiş insandır; eğitim, paylaşmanın tadını ve ötekini keşfetmenin güzelliğini aşılayamadığı zaman insan, belirtisi, kendisini siperler arkasına gizlemek olan bir bencillik geliştirir ve tam sütre gerisinde yaşamını sürdürür. Bu ise insanı *"ben=ben"* anlayışına götürür; oysa asılolan *"ben=sen"* ya da *"ben=öteki"*dir. Çünkü hiçbir kimse kendi kendine yeterli değildir; kendisini de başkaları aracılığıyla tanır. Başkalarından korkmak, ötekine karşı aşırı bir güvensizlik geliştirmek, kendini gizlemenin ya da saklamanın bir başka yoludur. Bireycilik aşırıya kaçarsa o zaman toplum içinde başarılı olmak güçleşir. Özgür bilincin geliştiricisi ve güvencesi olan bireyleşmenin önkoşulu farklılaşma, başkalaşma ve tekilleşmedir. Ancak bunlar başkasının aracılığıyla, ötekinin yardımıyla gerçekleşebilecek önkoşullardır; çünkü içdünyamızı, dışdünyadan koparark geliştiremeyiz. Bunun için hiçbir bağımlılığın ve korkunun bulunmadığı özgür bir ortamda yaşamamız gerekir. Bütün din fanatizminin ilkesi terördür, korkudur. Robespierre, *"Özgürlük, terördür"* derken Hegel, *"Din, terördür"* demekteydi. Aslında bu iki görüş de aynı kapıya çıkar; özgürlüğün sınırları belirlenmediğinde budünyada bir korku nedeni olurken, din, ötedünyada insana özgürlüğü vaadederek budünyada onu baskılar, korkutarak terör uygular. Dinler soyuta, bilinmeyene inanmayı ereklemiştir; soyuta bağlanma bir tür fanatizm, bilinmeyene inanma coşkusu

da bir tür obskürantizm olarak karşımıza çıkmıştır. Bu bakımdan dinsel fanatizmin temeli korkuya, obskürantizmin temeli de bilgisizliğe dayanır.

Komünist rejimlerin çökmesinden sonra ortaya çıkıp bu boşluğu doldurmaya çalışan radikal dinin yayılma eğilimleri, özellikle köktendinci İslamın uyguladığı terör, sağduyulu hemen herkesi rahatsız etmekte. Öte yandan küreselleşme adı altındaki yeni kapitalist emperyalizm de dünya barışına ve refahına hiçbir katkıda bulunmuyor; aksine zengin ve yoksul uluslar arasındaki mesafe giderek açılıyor. Çokuluslu şirketler hemen her alanda kendi lehlerindeki sınır tanımayan bir kârı ve büyümeyi azgelişmiş toplumlara dayatmakta; bu gidişi frenlemede ise hükümetler başarısız kalmakta. Vahşi kapitalist sistemi yürüten maliye-sermaye (*finans-kapital*) çevreleri kurdukları holdinglerle olabildiğince fazla tüketme ve kâretme anlayışını yerleştirmeye çalışmaktalar. Buna karşı yeni bir tüketim ahlakının temellendirilmesi için yapılan girişimler cılız kalmakta. Bireyin bu konuda doğru hedefe varması için bilinçlendirilmesi, Aydınlanma ilkelerinin ona tanıtılması gerekmekte. Sınırsız üretim ve tüketimin önce toplumların, sonra da dünyamızın yıkımını getireceği bir an unutulmamalı. Aydınlanma anlayışına dayalı dengeli bir üretim ve tüketim ile kazanç hırsının sınırlandırılması insanlığın kurtuluşu olacaktır. Aşırı ölçüdeki silahlanma, üretim ve tüketimin denetimsiz artışı, kâr ve rekabet hırsı, gelir dağılımındaki adaletsizlikler, doğal çevre dengelerinin bozulması ve hâlâ varolan sömürü dünyamızda sağlığa, eğitime ve kültürel yaşama daha az pay ayrılmasına nedenolmaktadır. Aydınlanma'nın ilk hedefi insanı eğiterek onun kültürel donanımını sağlamak, onu özgür ve mutlu kılmaktır. Bu cümleden olarak döneminin insanlık durumunu Voltaire şu dizelerle dilegetirmekte: *"Kendisine yabancı insan, bilmez ne olduğunu, tanımaz kendisini,/ Neyim, neredeyim, nereye gidiyorum, nereden geldim?" (Lizbon Depremi Üzerine Şiir, 1756). "Tanrı biçim verirken bize harmanladı yaşamımızı,/ Arzularla, nefretlerle, akılla ve çılgınlıkla karıştırdı,/ Zevkli anlarla ve acı dolu günlerle, / Yetkin olmayan varlığımızı işte bütün bu öğelerle."* (*İnsan Üstüne Şiirli Söylem*, 1738). Aydınlanma ruhunun henüz sönmediğini, Aydınlanma bilincinin işinin henüz bitmediğini, insanlık varoldukça bu ruhun ve bilincin yaşamayı sürdüreceğini söylerken işte bütün bu yazmış olduklarımı düşündüm; bir de Aydınlama'nın yaratmayı hedeflediği *"Bütünsel insan"ı, "Total insan"ı.* Demek oluyor ki bu proje henüz bitmemiş; sürekli bir gelişme ve ilerleme halinde varlığını sürdürmekte. Böylece insanlık irrasyonel değil rasyonel, çözümsüz değil çözümlerle dolu bir süreci yaşayacak ve ilerlemenin sağladığı somut yetkinleşebilirliği

gerçekleştirmiş olacaktır. Aydınlanma düşüncesinin ışığında ülkemize bakacak olursak Türkiye, Atatürk'ün önderliğinde ve öngördüğü biçimde gerçekleştirdiği köklü reformlara rağmen, kalabalık bir yapıcı-yaratıcı kesim oluşturmayı, güçlü bir aydın sınıf *(entelligensiya)* yaratmayı ya da böyle bir sınıfa kucak açmayı ne yazık ki başaramadı. Gelecek açısından Türkiye, su, petrol, göçler, İslamın evrimi, Batı ile Müslüman âlem arasındaki ilişkiler, kadının konumu, azınlıkların durumu, ayrılıkçılık ve bölücülük, Avrupa Birliği ile bütünleşme ve demokratikleşme gibi konulardaki en büyük kozlarını oynamak durumundadır. Nüfusunun yarısına yakınının genç olmasıyla övünen bu ülke onları iyi bir eğitimden geçirebiliyor ve üretime katabiliyor mu? Eğer Türkiye, Aydınlanma düşüncesinin ışığında, bu sorunları çözmesini bilirse, gelişme ve ilerlemesini sağlayarak son derece vaatkâr bir geleceğe kavuşacak, böylece Atatürk'ün *"Çağdaş uygarlık seviyesine ulaşma"* vasiyetini de yerine getirmiş olacaktır. Aksi takdirde, etnik, ekonomik ve kültürel farklılıklar gösteren pekçok parçaya bölünme tehlikesiyle karşılaşabilecektir.

Kaynaklar:

- Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yay., İstanbul, 1997.
- Niyazi Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?*, *Cumhuriyet* Gazetesi Kitapları, İstanbul, 1997.
- Niyazi Berkes, *Felsefe ve Toplumbilim Yazıları*, Adam Yay., İstanbul, 2000.
- Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003.
- Theodor Adorno, Max Horkheimer; *Dialektik der Aufklaerung*, TaschenVerlag, Frankfurt am Main, 2000.
- Jonathan Hill, *Faith in the Age of Reason*, Lion/Intervarsity Press, 2004.
- Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Princeton University Press, 1979.
- A.Cobban, *In Search of Humanity*, Londra ve New York, 1960.
- G.Bryson, *Man and Society, The Scottish Inquiry of the Eighteenth Century*, Princeton, 1945.
- G.R.Cragg, *The Church and the Age of Reason*, Londra, 1979.
- Mark Hulluing, Autocritique *of Enlightenment: Rousseau and the Philosophes*, Londra, 1985.
- Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation*, New York, W.W.Norton and Company, 1996.
- Benjamin Redkop, *The Enlightenment and Community*, Cambridge, 1999.
- J.Ehrard, *L'Idé de le nature en France*, Paris, 1963.

- P.Hazard, *La Pensée européenne au XVIIIe siècle*, Paris, 1946.
- R.Hubert, *Les Sciences sociales dans l'Encyclopédie*, Paris,1927.
- A.O.Lovejoy, *Essays in the History of Ideas*, Baltimore, 1948.
- F.E.Manuel, *The Eighteenth Century Confronts the Gods*, Cambridge, Mass, 1959.
- P.Mantoux, *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, Londra, 1961.
- Kingsley Martin, *French Liberal Thought in the Eighteenth Century*, New York, 1961.
- R.Mauzi, *L'Idée du bonheur...*, Paris, 1960.
- F.Meinecke, *Die Entstehung des Historismus*, Münih, 1946.
- J.Roger, *Les sciences de la vie dans la pensé française au XVIIIe siècle*, Paris, 1963.
- R.V.Sampson, *Progress in the Age of Reason*, Londra, 1956.
- P.Smith, *A History of Modern Culture*, Londra, 1930.
- J.Starobinski, *The Invention of Liberty*, Geneva, 1964.
- F.Venturi, *Settecento Riformatore*, Turin, 1969.
- B.Willey, *The Eighteenth Century Background*, Londra, 1950.
- Yitzhak Y. Melamed, Salomon Maimon and the Rise of Spinozism in German Idealism, Jurnal of the History of Philosophy,Vol. 42.
- Roy Porter, *The Enlightenment*, Londra, 1999. Margaret Jacob, *Enlightenment: A Brief History with Documents*, Londra, 2000.
- Thomas Munck, *Enlightenment: A Comparative Social History,1721-1794*, New York, 1996.
- Stuart Brown (ed.), *British Philosophy in the Age of Enlightenment*, Londra, 2000.
- Alan Charles Kors (ed.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, Oxford University Press, 2003.
- Louis Dupre, *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, New York, 2004.
- Gertrude Himmelfarb, *The Roads to Modernity: The British, French and American Enlightenments*, New York, 2004.
- I. Kant und andere,Was ist Aufklaerung?, Reclam, Stuttgart,1989.
- Stephen Eric Bronner, *Interpreting the Enlightenment: Metaphysics, Critique and Politics*, New York, 2004.
- Stephen Eric Bronner, *The Great Divide: The Enlightenment and its Critics*, New York, 2005.
- Henry F.May, *The Enlightenment in America*, New York, Oxford University Press, 1986.

Aydınlanma'nın Felsefesi ve Türkiye'deki Yansımaları

Aydınlanma felsefesi, Avrupa'da 17. yüzyılın ikinci yarısıyla *(İngiltere)* 18. yüzyılı *(Fransa, Almanya)* kapsayan ve ortaçağ anlayışıyla eşgörülen usdışılık ile boşinanışlara karşı eleştirel tutuma verilen addır ve bu dönem düşünürlerinin başlattığı bilim ile aklı insan yaşamındaki mutlak yönetici ve yolgösterici yapmaya; insan zihniyle bireyin bilincini bilginin ışığıyla aydınlatmaya çabalama girişimi olarak karşımıza çıkar. İnsanın temel özelliği, yalnız düşünmekle kalmayıp doğru davranışını aklına dayandırmasıyla belirlenir. Bu anlayışa göre düşünce ve inançlar, din otoritelerinin sözleriyle ya da kutsal kitapların yazdıklarıyla veya gelenek ve törelerle temellendirilemez. Aydınlanma hareketi bu nedenle düşünsel ve toplumsal yenidenyapılanmaya, bilimsel keşif ve felsefi eleştiri anlayışına, kültürel canlanmaya verilen bir ad olmuştur. Böylece inançlar ancak aklın süzgecinden geçirildikten sonra benimsenebilecek, dinin yerini bilim, inanç ve dogmaların yerini de akıl ve eleştiri alacaktır. Aydınlanmacı bakış, yerel önyargı ve görenekleri bir yana bırakarak herkeste ve her yerde ortak olan ve ussal dayanakları bulunan evrensel değerleri önplana çıkarır. Bir bakıma tüm insanlar başlangıçta her yerde aynı yapı, düşünce ve duygulara sahipolmuşlardır; zaman içinde ortaya çıkan farklılıklar ise pek önemsenmeye değmez. Çünkü asılolan ortakaklın bizlere sundukları ve ondan alınan paydır. Aydınlanma anlayışı, modern toplumların ortaya çıkmasını sağlayan düşünme ve ifade özgürlüğünün önemini vurgulamayı, herşeyin eleştirilebilir olmasından ötürü dini eleştirmeden ve olduğu gibi benimsememeyi, akla ve bilime öncelik tanımayı, toplumsal ilerleme ve bireyciliğe inanmayı temel ilkeler olarak benimsemiştir. Bir akıl kültürünün oluşturulmasına dayanan Aydınlanma, boşinançların ve geleneksel kurumların, önyargıların ve dogmaların, kendini mutlak otorite olarak sunan görüşlerin, temellen-

çeşitli bilim dallarını kurmaları; yurtdışına doktora yapmaları, bilgi ve görgülerini artırmaları için gençlerin gönderilmesi ve bunların felsefe ile diğer bölümlerde yaptıkları eğitim ve öğretim ülkede aydınlanmayı hızlandırmış, açılan bölümler tam anlamıyla Batı üniversitelerine benzer bir işleyişe kavuşmuştur. İstanbul ve sonra Ankara üniversitelerine gelen ve Felsefe Bölümü'nü yeniden kuran, modernleştiren hocalar arasında Hans Reichenbach, Spitzer, Ernst von Aster, Joahim Helmut Ritter, Heinz Heimsoeth, Walther Kranz, Olivier Lacombe, Alexandre Wexliard gibi adları sayabiliriz. Daha sonra çeşitli alanlarda görev yapacak birçok felsefe öğrencisini ve kendilerinin yerini alacak felsefe hocalarını işte bu Alman profesörler yetiştirmiş ve kendi uzmanlık konularında çeşitli eserler vermişlerdir. Atatürk devrimlerinin yakından izleyicileri olan birinci ve ikinci kuşak felsefecilerimiz, bu devrimleri yaşama geçirmek için çaba göstermişler, ortaöğretim kurumları olan liselerde de felsefe dersleri bu dönemde okutulmaya başlanmıştır. Cumhuriyet döneminden bugüne değin (≈1920-2010) yaklaşık beş kuşak felsefecinin yetiştiğini söyleyebiliriz. Bunların 20 yıl arayla geldiklerini kabuledebiliriz. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş dönemindeki *(1920'li yıllar)* öncü ve aracı düşünürler eski ile yeni arasında bir tür köprü görevi üstlenmişler ve düşünsel geçişte aracılık etmişlerdir; bunlar arasında Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Celâl Nuri İleri, Şehbenderzade Ahmet Hilmi, Rıza Tevfik, Abdullah Cevdet, Sâtı el Husrî, İsmail Fennî Ertuğrul, Mehmet Ali Aynî, Prens Sabahattin, Nüzhet Sabit, Ahmet Ağaoğlu, Niyazi Ramazanoğlu, Emin Ali Çavlı, Mehmet Ali Şevki, Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, Mehmet İzzet, Babanzade Ahmed Naim, Orhan Sadettin, İsmail Hakkı İzmirli, Halil Nimetullah, Fuad Köprülü gibi adları sayabiliriz. Bu kişiler hem Osmanlı'nın son dönemlerini yaşamışlar hem de *"Kurtuluş" ve "Kuruluş"* dönemlerinin çalışmalarına katılmışlardır. Özgün bazı düşünceler *(İslamcılık, Turancılık, Batıcılık, Çağdaşlaşma üzerine)* üretmenin yanısıra Batı'dan bazı felsefe akımlarını aktarıp tanıtmışlardır; bunlar arasında Bergsonculuk, tarihsel materyalizm, modernist ve Türkçü İslamcılık, *"Enerjetizm"* (*Konya Felsefe Okulu*), felsefi idealizm, pragmatizm gibi akımlar, felsefi görüşler vardır.

Cumhuriyet dönemine geçildikten sonra pekçok alanda gerçekleştirilen devrimler toplumu hızla Batı'ya yöneltmiş; Dil Devrimi ve üniversitenin yeniden yapılandırılması sırasında da Türk aydını ve halkı yeni felsefe akımlarıyla yoğun biçimde tanıştırılmaya başlanmıştır. Çünkü bu yıllarda, hem Batı'da ve Türkiye'de yetişmiş olan genç kuşaklar üniversitede görev alarak yeni fikir akımlarını tanıtmaya çalışmışlar; hem de aynı yıllarda Hitler Almanya'sından kaçıp gelen alanında değerli bir-

çok bilimadamının İstanbul Üniversitesi'nde görev almaları dolayısıyla o güne değin ülkemizde bilinmeyen en yeni bilimsel alanların kurulmasını, çalışmaların yapılmasını ve felsefelerin yurdumuzda tartışılmasını sağlamışlardır. Bu nedenle adı geçen kişiler genellikle akademik bir formasyona sahipolan ve üniversitede çalışmalarını sürdüren kişilerdir. Edebiyat Fakültesi'nde yeni kurulan Sistemetik Felsefe Kürsüsü'ne Berlin Üniversitesi'nden Hans Reichenbach ve daha sonra da Heinz Heimsoeth getirilmiş; 1936 yılında da Felsefe Tarihi Kürsüsü'ne Ernst von Aster atanmıştır. Öte yandan Cumhuriyet'in birinci kuşak düşünürlerinden sayılan Hasan Âli Yücel'in Maarif Bakanlığı döneminde Tercüme Bürosu kurulmuş, Batı ve Doğu klasiklerinden yoğun bir çeviri faaliyeti başlamıştır. Bu girişimin ulusun fikir hayatına etkisi çok güçlü olmuş, entellektüel yaşam canlılık kazanmıştır. Bunun yanısıra üniversite özerkliğine ilişkin yasanın çıkmasını sağlaması ve üniversitenin bilimsel örgütlenmesinde ve kürsülerin kuruluşunda etkili olması onu Cumhuriyet'e katkı yapanların önsırasına sokmuştur. Cumhuriyet döneminde yetişen *(1940'lı yıllar)* birinci kuşak felsefeciler arasında şu adlar yeralmaktadır: Hasan Âli Yücel, Kerim Erim, Akil Muhtar Özden, Mehmet Emin Erişirgil, Ahmet Hamdi Başar, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Mustafa Şekip Tunç, Mümtaz Turhan, Remzi Oğuz Arık. 1950'li yıllarda felsefeye uzmanca yaklaşan ve yalnızca bu alanda çalışıp eser vererek öne çıkan akademisyenler olmuştur; bunların çoğu Batı'da öğrenimlerini yapmak suretiyle akademik kariyerlerine başlayıp yurda dönen ikinci kuşak felsefecilerdir: Nusret Hızır *(bilimfelsefesi, sembolikmantık, kültürtarihi)*, Takiyettin Mengüşoğlu *(ontoloji, insanfelsefesi)*, Macit Gökberk (*felsefetarihi, kültür ve dil felsefeleri*), Necati Akder *(metafizik, dil ve toplum felsefeleri)*, Halil Vehbi Eralp *(modernmantık, felsefetarihi)*, Suut Kemal Yetkin *(estetik, sanattarihi)*, Mazhar Şevket İpşiroğlu *(sanat tarihi, sanatfelsefesi)*, Hamdi Ragıp Atademir *(mantık, metafizik)*, Mehmet Karasan (*felsefetarihi, metafizik*), Niyazi Berkes (*toplum ve siyasetfelsefeleri*), Suat Baydur *(antikfelsefe)*, Hilmi Ziya Ülken *(metafizik, genelfelsefe, İslamfelsefesi)*, Adnan Adıvar, Aydın Sayılı bunlar arasında sayılabilir. Son ikisi Bilimlertarihi'ni Türkiye'ye getiren düşünadamlarımızdandır.

1960'lı yıllara gelindiğinde Cumhuriyet döneminin üçüncü kuşak felsefecileriyle karşılaşıyoruz; bir kısmı yine Batı üniversitelerinde akademik kariyerlerine başlayan ve doktoralarını tamamlayanlar arasında: Nermi Uygur, İsmail Tunalı, Bedia Akarsu, Teo Grünberg, Hüseyin Batuhan, Mübahat Türker-Küyel, Sevim Tekeli, Kâmuran Birand, Necati Öner, Cemal Yıldırım, Nihat Keklik sayılabilir. Bu kimseler felsefenin

ğı tehlikelere karşı koruma kaygısı taşıyanların ilerisürdükleri sav ve önerileri göğüslemek için, tehlikeli düşünceleri yasa gücü kullanarak yasaklamanın değil de, bireyleri tek tek sorumlu kılarak toplumsal sorunlardan uzak tutmanın, onları sosyal problemlerden uzaklaştırmanın daha iyi bir yol olduğu görüşünü savundu. Çünkü nedenolabileceği zararlar sebebiyle girişimci bir bireyin yaratıcılığını denetim altında tutmak, insanın ilerlemesine karşı önleyici yasa koymak demekti. Öte yandan bireyler için yararlı olabilecek birtakım düşünceler yuttaşlar için zararlı olabilirdi.[2] Aynı yıllarda, *"Aydınlanma, insanın kendi kusur ve kabahati yüzünden içine düştüğü erginleşememe (aklını cesurca kullanamama) durumundan kurtuluşudur"* diyen Immanuel Kant, bireylerin süreğenleşmiş *(kronikleşmiş)* zaafları ile kendi akıl ve anlama yetilerine güven duyacak kadar cesur olamayışları yüzünden rüştlerini ispat edemediklerini ve akıllarını özgürce kullanamadıklarını; bu nedenle de kişisel alandaki *"Aydınlanma"*nın kamu alanındakinden çok daha zor olduğunu önesürecektir. Bu yüzden *"Aydınlanma"*nın, ona göre, kişisel alandan daha fazla kamu alanında sağlanması, eldeedilecek yarar bakımından bir zorunluluktur. Bununla birlikte *"Aydinlanma"*nın başarısı için herşeyden çok gerekli olan, her alanda özgürlüklerin varlığı ve geçerliliğidir.[3] Böylece Avrupa'da Aydınlanma hareketi hızla ilerlemiş, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla kentsoylu *(bourgeois)* sınıf arasında yayılmış; saraylarda filozofların danışmanlık yapmaları da bu görüşü toplumun üst katmanlarında egemen kılmıştır. Bu hareket, insanın akıldışı *(irrasyonel)*, fanatik yönlerini ve kültürlerarası farklılıkları horgörmüş; kendi bireyci usçuluğunu ortakus ile buluşturmuştur. İnsanların eşitliğine, ilerlemelerine ve aklın üstünlüğüne duyulan sarsılmaz inanç, bir dogma olmaktan çıkarılmış; Aydınlanma'nın bir sonucu olarak halk egemenliği ile yasalar önünde eşitlik ve her alanda özgürlük hayata geçirilmiştir.[4] Fransız Devrimi, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, sanayi devrimi, Osmanlı'daki Tanzimat *(Yenilikler-Düzenlemeler)* hareketi ve ABD'deki Bağımsızlık Savaşı işte bu felsefi anlayışın ürünleridir; Aydınlanma hareketinin önemli sonuçlarından biri de 1804 yılında Fransa'da yürürlüğe giren *"Code Napoléon"* ya da *"Code Civil"* adını taşıyan yurttaşlar yasasıdır. Napoléon Bonaparte'ın isteğiyle hazırlanan bu medeni hukuk yasası, 1789 Fransız Devrimi'nin getirdiği siyasal alandaki özgürleşme fikirlerinin *(Liberté, Egalité, Fraternité)* hu-

2. *Was ist Aufklaerung?* Kant, Erhard, Hamann, Herder, Lessing, Riem, Mendelssohn, Schiller, Wieland; Reclam, Stuttgart, 1974, s: 3 vd.
3. I. Kant, *Aydınlanma Nedir?*, Say Yay., İstanbul, 2006, s: 261 vd.
4. Server Tanilli, *Voltaire ve Aydınlanma*, Cem Yay., İstanbul, 1994, s: 196.

kuka yansımasıdır. Bu özel hukuk, yurttaşlar hukuku olarak topluma laiklik, bireyin özgürlüğü, yurttaş eşitliği, hukukun üstünlüğü, mirasın eşit bölüşümü gibi yenilikler getirmekteydi. Feodal toplum yapısına son ve yıkıcı darbeyi vuran bu *"Code Civil" (Medeni Kanun)*, ailenin ataerkil yapısını güçlendirmesi ve mülkiyet hakkını desteklemesiyle dikkat çekiyordu. Ancak işçi haklarını pek önemsemeyen, işverenin yanında yeralan bu medeni yasa, daha sonra İtalya, İspanya, Portekiz, Hollanda, Belçika, Romanya ve Güney Amerika'da benimsenerek hukuk alanında çığır açmıştır. Bundan başka Aydınlanma hareketi, yukarıda da değindiğimiz gibi, Osmanlı'nın Batılılaşma anlamındaki yenileşmelerinde, ABD'nin bağımsızlık savaşlarına girmesinde etkili olmuş ve Bağımsızlık Bildirgesi'ni ilanetmesine yolaçmıştır.

Immanuel Kant'ın hangi alanlarda akılyürütülebileceği konusunda, aklın sınırlarını belirleyen ve bilme gücünü betimleyen uyarılarına karşın, 19. yüzyılda Auguste Comte'un olguculuğuyla *(pozitivizm)* her türden problemin insan aklı ve onun bir ürünü olan bilim tarafından çözülebileceğine ilişkin bir anlayış gelişti. Bilimselliğe ve aklın mutlak gücüne duyulan bu sarsılmaz inanç neredeyse bütün Avrupa'ya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarına yayıldı. Pozitivizm, dinin karşısına konulan ve her sorunu çözebilecek bir dizge olarak görüldü. Duyumlar, düşünlemelerin *(refleksiyonların);* saltakıl, eleştirelaklın üstüne çıkarıldı; sağduyu, ortakakıl ve inanç fenomenleri bir yana bırakıldı. Oysa I. Kant, aklın eleştirisinden eleştirelakla geçişin yollarını aramaktaydı; ama bu gerçekleşemedi. Mutlak otorite olarak kabuledilen aklın sanki sihirli bir değnekmiş gibi insanın her türlü sorununu çözeceğine dair bir inanç, bir önyargı oluştu. Böylece eleştirelakıldan uzaklaşıldı; etkin, yapıcı ve yaratıcı, aktif ve üretken akıldan saltık ve pasif akla geçildi. Eleştirel ve kurucu akıldan uzak, saltık ve pasif akla dayanan bilimin, günümüzde inanılmaz büyük buluşlar yapmış; insanın çevresini, doğayı ve evreni anlama ve bilme sınırlarını şaşkınlık yaratacak ölçüde genişletmiş olmasına karşın, bu büyük bilimsel bulgulara koşut olarak dünyada, çözülebilmeleri için yalnızca eleştirelaklın yardımını bekleyen, yeni yöntemler ile yaklaşımlar gerektiren bir dizi başka sorunlar da ortaya çıkmış ve bunların tinsel ve etik anlamlarını betimleyip çözümleme işi yine eleştirelakla ve felsefeye kalmıştır. Saltakıl insanın bilgisini artırdığı oranda problemlerini de çoğaltmıştır. Çağımız, Aydınlanma'nın eleştirelakıl ilkelerinden uzaklaştıkça pekçok sorunun çözümü de zorlaşmaktadır: küreselleşmiş kapitalizmin denetlenemeyen serbest piyasa koşullarındaki adeta dizginlerini koparmış sınırsız rekabet ve kâr hırsı sonucunda aşırı üretim ile buna koşut olarak tüketimdeki savurganlık,

dünya kaynaklarının plansız kullanım nedeniyle hızla tükenmesi, yüksek oranda üretilen zararlı kimyasalların küresel ısınmaya sebepolması; bunun yanında kıtlık ve açlığın giderek yaygınlaşması. Dünya süratle olanakları azalan daha sorunlu bir bölgeye dönüşmektedir. Toplumsal ve tarihsel koşulların bir ürünü olarak Aydınlanma hareketi, eleştirelaklı ve bilimi benimseyen düşünsel bir akım olarak doğmuş, meyvelerini vermiş ve her akım gibi düşünce tarihi sahnesinden bütünüyle olmasa da çekilmiştir. Etkilerinin günümüze değin sürdüğünü, postmodernizme karşın modernizmin varlığını hâlâ koruduğunu, henüz bu aşamaya gelmemiş toplumların da onun ilkelerini yaşamlarına geçirmeye çalıştıklarını ve yaşayanların da bu evreyi kısmen aştıklarını söyleyebiliriz. Her toplumun uygarlaşma aşamasında bu Aydınlanma evresini yaşaması kaçınılamaz bir zorunluluk olarak görünmektedir; Aydınlanma aşamasından geçmeyen bir toplum çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmış sayılamaz. Goethe bir yerde, *"Aydınlanma, Voltaire ile sona eren ama Rousseau ile başlayan bir düşünce dünyasıdır"* der. İnsanın geçmişe ve geleceğe yönelik bütün özlem ve beklentilerini, yapıcı ve yaratıcı bütün yönelimlerini kendisinde barındırmaya ve bütün vasıtaların kendisinden kalkıp yine kendisine vardığı bir merkez istasyonu işlevine sahipolmaya aday bu felsefe anlayışı, aslında insan varolduğu sürece varlığını koruyacak ve ona eşlik edecek gibi görünmektedir. İnsan ile toplumun bir tür dünyaya açılması, düşüncenin çiçeklenmesi sayılan Aydınlanma, Voltaire'in koyduğu sınırlarla bir yandan sonbulmakta, öbür yandan da Rousseau'nun getirdiği coşkulu özgürlük ve liberalizm ile yeniden doğup sürmektedir. Prusya'nın yöneticisi Büyük Friedrich, Aydınlanma'yı, *"İstediğini istediğin kadar düşün ve söyle ama itaat et!"* biçiminde anlamaktaydı; oysa Aydınlanma, yalnız düşünme özgürlüğü ile sınırlı değildi, aynı zamanda ifade, yaratma ve eylem özgürlüğüyle de kendisini özdeşleştirmişti.

Aydınlanma bir anlamda insan, toplum ve kültür alanlarında ortaya çıkan sürekli bir dönüşüm, köklü bir yapılanma hareketinin adıdır; bu nedenle de bitmeyen devrimsel bir süreç, süreğen bir dinamizm ve daimi bir oluşum diye görülebilir. Ortakaklı öne çıkarmayı ve ona katılmayı amaçlayan bu hareket, insanın budünyadaki tek yardımcısının onun bilim ile eleştirelakla dayalı eylem ve başarıları olduğuna inanır. Bilim, teknoloji, felsefe ve sanat bu başarıların vazgeçilmez ögeleridir. Deneyleme, kanıtlama ve göstermeye dayanan bilimsel bilgi bu anlayışa göre, sistemli, tutarlı ve nedensel ilişkilerle bağlantılı önermeleriyle doğru ve kesin bilginin önünü açar ve insanın biricik yolgöstericisidir. Eleştirelakıldan uzaklaşarak zamanla saltıkakıldan başka hiçbir otorite tanıma-

yan Aydınlanma anlayışı, yanlış bir yorumlama sonucunda, giderek bu otoritenin sıkı denetimi altına girmiş, özgürlüğü amaçlayan bu girişim kendi yarattığı değerlerin bir süre sonra boyunduruğu altında bir tür yabancılaşmaya uğramıştır. İnsanın duygu, inanç, imgelem, eleştirelakıl ve sağduyu gibi öteki edimlerini geri plana atan bu eksik anlayış giderek onu katılaştırmış ve sanki insandan başka bir yaratığın ortaya çıkmasına nedenolmuştur. Nazizmin ve Sovyet rejiminin, bütün öteki faşit ve kapitalist uygulamaların kökeninde Aydınlanma anlayışının yattığını öne sürenler çıkmıştır. Oysa gerçek Aydınlanma, bu yanlış yoruma karşın, insanın sağduyu içindeki gelişimi ve mutluluğu üzerine odaklanmış, onun sorumluluk bilincine ve ilerleme iradesindeki denetlenebilirliğe dikkat çekmiştir. Adorno'ya göre çağdaş toplumda yüksek teknolojilerin yaratmış olduğu yaşam standardı, ortaya bir tür mekanikleşmiş ya da robotlaşmış insan modelini çıkarmış, kültürü popülerleştirerek eğlenceye dönüştürmüş ve insan ile yaşamının sıradanlaşmasına yolaçmıştır. İleri teknoloji belki insanların bir kısmını yüksek yaşam koşullarına kavuşturmuştur; ama onların ve toplumların tinsel ve ahlaki gelişmeleri ile daha bir özgürleşmelerini aynı düzeyde sağlayamamıştır. İşe bu durumların doğrudan olmasa bile dolaylı olarak Aydınlanma'nın yalnızca saltakla ve bilime verdiği aşırı önem ve öncelikten kaynaklandığını söyleyenler, kısmen haklı sayılabilir.[5] Bu yüzden Aydınlanma anlayışının 18. yüzyılda sağladığı bütün olumlu sonuçlara karşın daha sonraları yanlış değerlendirme ve yorumlardan kaynaklanan onun öteki yüzüne, yani madalyonun öbür tarafına bakmamız gerekiyor. Deneyci ya da akılcı olsun, saltık olarak öne sürülmüş doğruları veya kutsal dogmaları evrensel sığlıklar gibi görmekle Aydınlanmacı filozoflar, başlangıçta bunlara karşı yönelttikleri özgür eleştirileri ortaklaşa biçimlendiren bir tür kuşkucular *(skeptikler)* olarak görülebilirler. Ortakaklın biricikliğine ve saltaklın gücünün vazgeçilmezliğine olan inanç, insanın öteki yetilerinden yararlanmasını ve kendi özgürlük ile gelişimi için onları kullanmasını engellemiştir. Aydınlanma'nın batılınançlara, boş dogmalara, dine ve metafiziğe karşı bir silah olarak kullandığı saltakıl, giderek 19. yüzyılda Hegel ile doruk noktasına çıkarılarak adeta tanrısallaştırılmış ve bir tür dogma haline getirilerek kendisi yine kendi sonunu hazırlamıştır. Mistikleştirilen saltus böylece tek hâkim yetke olarak görülmüş ve insanın öteki yetileri, kazanımları gözardı edilmiştir. Aydınlanma'nın öngördüğü ve hız verdiği bilim ile teknoloji alanındaki gelişmeler ise beklendiği gibi toplumun tümüne yansımamış; yeni bir akılcılık ile demokratik özgürlük beklentisi de terör ve mutlakıyetçi yönetimlerin gel-

5. T. Adorno, M. Horkheimer, *Dialectic of Enlightenment*, Verso, New York, 1994, s: 120 vd.

mesiyle gerçekleşememiştir. Bunun sonucu olarak Aydınlanma'nın üstün güç olarak kabuledilen insanının kendi aklı tarafından yönetildiği, kendine güvenli, dışadönük, özgür ve eylemci insan tipi yerine 19. yüzyılda daha çok duyguları tarafından yönlendirilen, tedirgin, yabancılaşmış ve içedönük bir insan profili ortaya çıkmıştır. Kendisini, toplumu ve evreni anlamaya çalışan, dünyavatandaşı olmayı seçmiş, ilerlemeci ve iyimser bir 18. yüzyıl insanı yerine, 19. yüzyılda kendisini anlatmakta bile güçlük ve zorlukları olan; değil dünyayla, salt kendisiyle bile barışamamış, kötümser bir insan tipi geçmiştir *(A.Schopenhauer, F.Nietzsche, Kierkegaard)*. Bu yüzyıldaki romantik ve idealist düşünceler insanı etkin değil, edilgin göstermişler; umutlu değil, umutsuz kılmışlardır. Ancak Karl Marx ve arkadaşları Aydınlanma'nın hakkını teslimederek onu daha verimli hale getirmişlerdir. Aydınlanma felsefesinin günümüzdeki yorumlanma biçiminin, insanlığa karşı işlenmiş olan savaş, etnik temizlik, sömürü, ahlakdışı tutum ve davranışlar, şiddet ve terör gibi suçların anlaşılması ve yeni bir bakışla değerlendirilmelerinde önemli katkıları olmuştur.

Bizim Aydınlanma'nın neresinde olduğumuza gelince bu konuda bazı olumlu şeyler söylenebilir. Aydınlanma felsefesi öncelikle Fransız İhtilali'ni tetiklemiş; bu devrim ile ilkeleri bütün Avrupa'ya yayılmaya başlayınca Osmanlı İmparatorluğu'nda da bazı kıpırdanmalar görülmüştür. III. Selim ile II. Mahmud dönemlerinde Batı'yla aramızdaki açığı kapatmak için bazı girişimlerde bulunulduğuna tanıkoluyoruz. II. Mahmud'un giriştiği bir dizi reform, hukuki ve sosyal bir düzenleme olan Tanzimat ve Islahat Fermanı'na hazırlık olmak üzere ondan daha etkili, kapsamlı ve önemli sayılmalıdır. Aydınlanma düşüncesinin Anadolu'ya yansımaları Osmanlı'nın Batılılaşma çalışmaları çerçevesindeki son dönemlerinde görülmüştür. Tanzimat'ın ilanı, I. Meşrutiyet ile II. Meşrutiyet'e bu etkilenmenin sonuçları olarak bakılabilir. Ancak bu dönüşümler özellikle sanayi devriminin gerçekleştirilememesi ve dinin yoğun etkisi altındaki toplum alanında Aydınlanma'nın gereklerini bütünüyle karşılayamamıştır. Bunun yanında Fransız Devrimi'nin *mottosu* sayılan, *"Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik"* ilkeleri de İmparatorluğun çokuluslu, çokdinli ve çoketnisiteli olması nedeniyle gerçekleştirilememiştir. Şeriatın kısmi bir uygulaması olarak Mecelle yürürlükteydi ve Avrupa feodalitesinden farklı bir Asya tipi üretim tarzı ve toplum yapısı hâlâ sürmekteydi. Bu olumsuz tabloyu İzzet Fuat Paşa şöyle betimler: *"Hayal gören milletler, mutsuz milletlerdir. Müesseselerimize, mekteplerimize, Batı'da yaşamış vatandaşlarımıza rağmen biz Asyalı ve hayalci kaldık. Bedenen olduğu kadar fikren de tembel olup, bu iyi ve güzel*

medeniyetten (Batı uygarlığı) nasıl ve niçin bu kadar uzak kaldığımızı öğrenmek zahmetine katlanmadık. Düzelinceye kadar da medeniyetin bekleme odasında kalacağız."[6] İşte bu anlamda köklü bir dönüşüm Mustafa Kemal'in önderliğindeki sınırlı bir kadronun Cumhuriyet rejimine geçişiyle gerçekleştirilebilmiştir ancak. Ne var ki Batı'nın düşünce dünyasında hümanizm, Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanma evrelerinin; toplumsal ve ekonomik alanda ise feodalitenin aşılmasıyla burjuvazi ve endüstri toplumuna geçilmesi beşyüz yıl gibi uzun bir sürede tamamlanmış ve günlük yaşamdaki bu felsefe-din-kültür-bilim-sanat-toplum-siyaset-ekonomi alanlarındaki evrimsel dönüşümü, Mustafa Kemal, kendi ülkesindeki feodal ve antilaik yapının kangrenleşmiş pekçok sorununun ivedilikle ve radikal çözümünü sağlamayı, çeyrek yüzyıl gibi kısacık bir zaman dilimine sığdırmak zorunda kalmıştır. Tabii bu devrimci tutum bazı dayatmaları gerektirmiş, toplumun dönüşümü geç ve güç olmuştur. Ne var ki Üçüncü Dünya ülkeleri diye kendilerini adlandıran pekçok ülke kısa bir süre sonra bu yolu izleyecektir. Askeri ve siyasi başarıların nispeten çabuk sağlandığı bu ulusça girişilen kitlesel dönüşüm hareketinde toplumsal, kültürel, dinsel ve ekonomik başarı bir yere kadar gerçekleştirilmişse de hâlâ kesin ve nihai bir sonuca varılmış değildir. Toplumlarda sürekli gelgitlerin, ileri geri gidişlerin sürdüğüne tanıkolduğumuza göre bu devrimin henüz tamamlanmadığı ve sürmeye devamedeceği söylenebilir. Toplumumuz için aslında çok köklü bir dönüşümü simgeleyen Kemalizm, uygarlık tarihindeki Aydınlanma hareketinin Anadolu'daki adıdır ve bitmeyen bir devrim olarak sürecektir. Bin yıllık bir İslam kültürü çevresinden Batı kültürü çevresine dönüşün kısa zamanda gerçekleşemeyeceği ve bunun bir sürekli devrim olacağı açıktır. Mustafa Kemal ve ona inanmış bir avuç arkadaşı *(İsmet İnönü, Kâzım Karabekir, Mustafa Necati, Mahmut Esat Bozkurt, Hasan Âli Yücel, İsmail Hakkı Tonguç, Falih Rıfkı Atay, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Abdülhak Adnan Adıvar, Fuad Köprülü ve diğerleri),* Türk toplumunun ulusal ve kültürel özgürlüğüne kavuşmasını sağlamak amacıyla başta çağdaş hukuk kurallarına bağlı anayasa ile Medeni Kanun'un kabuledilmesiyle toplumun ve yurttaşların laikleştirilmesine koyulmuşlar; tekke ve zaviyeler gibi dinin ikincil kurumlarının kapatılmasını, bireysellik ve yurttaşlık bilincinin benimsenmesi için soyadı kanununun kabulünü sağlamışlar; kadınları topluma kazandırmak için onlara seçme ve seçilme hakkının verilmesini başarmışlar, dil ve tarihte devrimsel nitelikteki yenidenyapılanma gibi daha pekçok başka başarıları Atatürk'ün şu düşüncesi doğrultusunda ve çerçevesinde gerçekleştirmişlerdir: *"Tam*

6. Tarık Zafer Tunaya, *Medeniyetin Bekleme Odası*, Cumhuriyet Yay., İstanbul, 1990.

bağımsızlık, akıl alanında bağımsız olmakla gerçekleşir. Aklın, dogmatik kurallarla baskı altında tutulması, bireylerin, dolayısıyla ulusun bağımsızlığını engeller. Aklın, din kurumlarının otoritesinden bağımsızlaşması özgürlüğün temelidir."[7] Dini, dünya, devlet ve yönetim işlerinden ayırmak demek olan laikliğin kabulüyle, inanç konusu birey ile Tanrı arasındaki bir mesele olarak görülmüş ve din dünyasallaştırılmıştır. Hukukun üstünlüğünü devlet düzeninde benimsememiş bir ülkede demokrasinin de varolamayacağı inancıyla Mustafa Kemal ve arkadaşları, bilimle kanıtlanmış olanı dogmatik olandan, aklı inançtan, bilimi dinden, pozitif olanı spekülatif olandan, gerçekçi düşünmeyi metafizikten, budünyayı öbürdünyadan, devlet işlerini ahiret işlerinden, *real* hukuku şeriattan kurtarmak ve bağımsızlaştırmak demek olan Aydınlanma'nın ilkelerini Anadolu insanının kafasına yerleştirmeye çalışmışlardır. Böylece bireyin tin ile teninin ve toplumun ruh ile bedeninin özgürleşme, düşünme ile davranışlarının uygarlaşma ve demokratikleşme sürecinin ilk adımı da atılmış oluyordu. Aydınlanma başlangıçta Türkiye'de duygu ile aklın, emek ile sermayenin, bilgi ile deneyimin bir bileşimi olarak algılanmış; böylece duygusal biçimde yaşayan bu toplum akla yaklaştırılmaya çalışılmıştır. Mustafa Kemal ise insana özgü bu iki temel ögeyi birarada elealmış, biri olmadan ötekinin eksik kalacağını ve bir anlamı olamayacağını vurgulamıştır. Bu Aydınlanma anlayışının ve bilincinin temel hedefi de her ne koşulda ve yerde bulunulursa bulunulsun çağdaş uygarlığa ulaşmak ve onu aşmak olmuştur. Atatürk bir konuşmasında bu konuda şöyle der: *"Ben, manevi miras olarak hiçbir ayet, hiçbir dogma, hiçbir donmuş ve kalıplaşmış kural bırakmıyorum. Benim manevi mirasım bilim ve akıldır... Zaman süratle ilerliyor; milletlerin, toplumların, kişilerin mutluluk ve mutsuzluk anlayışları bile değişiyor. Böyle bir dünyada, asla değişmeyecek hükümler getirdiğini iddiaetmek, aklın ve bilimin gelişimini inkâretmek olur... Benim Türk milleti için yapmak istediklerim ve başarmaya çalıştıklarım ortadadır. Benden sonra beni takipetmek isteyenler, bu temel eksen üzerinde akıl ve ilmin rehberliğini kabulederlerse, manevi mirasçılarım olurlar."*[8]

Ancak ülkemizde bazı aydınlar ilerleme ve gelişme adına geleneksel kültürümüze ve değerlerimize karşı çıkarken ve Aydınlanma'nın temel iki ögesi olan bilimsel düşünme ile akılcı tutumu benimserken, eleştirel yaklaşımı bir yana bıraktıkları için, Batı'nın bizim çıkarımıza olmayan ve yapımıza aykırı bazı değerlerini hiç düşünüp taşınmadan benimsemekte ve yaptıklarını sorgulamadan taklit edebilmektedirler. Başkaları-

7. Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, TTKY, Anıkara, 1985, s: 236.
8. A.g.y., s: 288.

nın çıkarına olanın bizim her zaman yararımıza olmayabileceğini unutmadan tercihlerimizi yapmalıyız. Batı'nın bütün dayatmalarını eleştiri süzgecinden geçirmeden kabuletmek sonradan pişmanlık duyacağımız sonuçların doğmasına sebepolabileceği gibi ulusal onurumuzu da yitirmek anlamına gelir. Gerçi uluslar da tıpkı bireyler gibi davranırlar; güçlünün karşısında çoğu kez boyunlarını eğerler. Ulusal çıkarlarımızın önceliğini ihmaletmeden uluslararası ilişkilerde barış ve ekonomik refahı gözeten işbirlikleri her zaman yapılabilir. Kurulan dostlukların geçici olabileceğini unutmadan samimi biçimde bunun sürdürülmesi için gerekli çabalar gösterilebilir. Uluslararası ilişkilerde benimsenen ilke ve kuralların kendi çıkar ve gönencimizi gözeterek sıkı bir eleştiriden ve değerlendirmeden geçirilip yürürlüğe sokulması diplomasideki başarının temel koşulu olmalıdır. Bir toplumun geleceğinin ümit verebilmesi, o toplumun bireylerinin kendi bilinçlerine ve özgüvenlerine sahipolmalarına bağlıdır. Bu da tarih bilincini gerekli kılar; tarihin ajandası, yani gündemi yoktur; o belirlenimlerden daha çok rastlantılar ve belirsizliklerle yürür. Aydınlanma sürecinin Anadolu'da sonbulmadığını ve sürdüğünü; çünkü onun ışığında daha çok yolalınacağını ve yapacak pekçok şey olduğunu söyleyebiliriz. Ancak zaman zaman karşıdevrimcilerin sesleri yükselse de bu gidişi hiçbir zaman geriye döndüremeyeceklerini kendileri de bilmekteler; çünkü tarih hiçbir zaman tersine akmamıştır ve beklenenlerden çok beklenmeyen, umulanlardan çok umulmayan şeylerin habercisidir. Anadolu Aydınlanmacılarından Melih Cevdet Anday bakın ne diyor: *"Aydınlanma nedir? Aydınlanma akıldır. Aydınlanma düşmanları akıldan neden korkarlar? Çünkü akıl, aklına herşeyi getirebilir de ondan. Akıldan korkanlar aslında bu denli sonsuz bir özgürlükten korkarlar."*[9]

9. Melih Cevdet Anday, *Akan Zaman Duran Zaman*, Cem Yay., İstanbul, 1995, s: 128.

Cumhuriyet Türkiye'sinde Felsefenin Gelişme Evreleri

Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden bir süre sonra bu topluluğun evrensel bir siyasal örgütü olarak kabuledilen Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu, aşağı yukarı, Yakındoğu'da felsefe yapma yollarının kapanışına rastlamaktadır. Gerçekten de 15. yüzyıldan itibaren Ortadoğu coğrafyasında yeralan Osmanlı toplumu içinde yeni felsefi düşüncelerin ortaya çıkmadığı, yeni felsefi sistemlerin kurulmadığı görülür. Bu yüzyıldan sonra eski felsefi düşüncelerin şu ya da bu biçimde tekrarıyla yetinilmiş ya da dinsel düşüncenin ağırbasması karşısında felsefeye karşı güvensizlik gösterilmeye başlanmış; felsefi tavır, tasavvuf ve Batıni akımlar içinde biçim değiştirerek yaşamak zorunda kalmaya bırakılmıştır. Zaten bu anlayışın kökleri Selçuklular tarafından kurulan Nizamiye Medreseleri'nin başına Gazalî'nin getirilmesi dönemine kadar geri gider. Bilindiği üzere Gazalî, dinbilimlerinin yanında akıl bilimlerinin yerinin olamayacağını; aklın, hiçbir zaman imanın ve gönlün yerini tutamayacağını savunmaktaydı. Bu nedenle de medreseler İslam dünyasında *aklî ilimlerin (matematik, fizik, mantık)* yerine daha çok *nakli ilimler (fıkıh, hadis)* öğretiminin yapıldığı, dinsel bilgi birikimini aktarma işlevi ağırbasan geleneksel yükseköğretim kurumları olarak görev yapmaktaydılar. Her ne kadar bir dinfelsefesi olması nedeniyle en azından yöntem bakımından akılyürütmelere dayanan *"kelam"* gibi ussal bir teolojinin bile, felsefi düşünce ile olan yakın ilişkisi gözönüne alındığında, bu kurumlarda yerleşen eğitim anlayışı ve modeli içinde niçin önemli bir yer tutmadığı burada kolayca anlaşılabilir. Felsefe, böylece boş bir fikir çabası ve tehlikeli bir iş olarak görülmüş, günlük yaşamdan uzak tutulmaya çalışılmıştır. Bir İslam ilahiyatı olan *"kelam"*ın açıklamaları 15. yüzyıldan sonra felsefi arayışın, sorgulayışın ve özgürdüşünmenin yerine geçmiş; dinsel düşüncenin yanısıra, ideolojik bir faktör

gibi, bir çeşit saltık hakikat ya da dogma olarak kabuledilmiştir. Başka deyişle *"kelam"*, dinsel düşünceyi pekiştirmede ve savunmada bir araç olarak kullanılmış, aklî bilimlere kesinlikle yerverilmemiştir.

Osmanlı medreselerinde felsefe ile bilimin yeri sorununa gelince, medreselerde egemenolan skolastik ve obskürantist zihniyet ile bağnaz din anlayışının tam merkeze gelip yerleşmesi suretiyle, medrese kurumunun Osmanlı devleti içindeki vazgeçilmez konumu ve devletle olan yoğun ve yönlendirici ilişkileri, dinin etkisiyle budünyadan çok öbürdünyayla meşgulolarak dışdünyaya açılan bütün kapıların kapanması, araştırma ve sorgulamaların yapılmaması, herbir şeyin tek ve mutlak yönetici olan padişahın ağzından çıkacak bir tek söze bağlı olması *(mutlak monarşi)*, sınıf ve mülkiyet ilişkileri ile bireysellik ve özgürdüşünme bilincinin bulunmaması, cihan devleti imajından kaynaklanan narsisizm, *"zadegânlar"* kanunu gibi birtakım adaletsiz düzenlemelerle verilen imtiyazların *"beşik uleması"* nitelendirmesini haklı çıkaracak biçimde bilimsel kariyer sistemini bozması, İmam Birgivi ile Kadızadeler gibi dinadamlarının temsilettikleri koyu muhafazakâr Selefiyye akımının ortaya çıkmasıyla yaşanan iççatışmalar, ulema arasındaki bencillik ile birbirlerini çekememezlikten kaynaklanan kişisel düşmanlıkların yaygınlığı gibi daha başka önemli sebepler yüzünden Osmanlılarda aklî ilimlerin ve felsefenin kaydadeğer bir yeredinemediklerini ve başarı gösteremediklerini söyleyebiliriz. Felsefe öğretimi de ortaçağ İslamfelsefesindeki Gazalî-İbn Rüşd tartışmasının kaldığı yerde bulunmaktaydı. Kelam kitaplarını bile *"felsefiyat"* diyerek horgören, geleneğin olumlu yanlarını unutan ama öbür yandan da tam bir *"gelenekçilik"* yapan ulemanın Batı felsefesinden hiç haberi olmaması kadar doğal bir durum olamazdı. Yukarıda da değindiğim gibi, Osmanlılarda egemenolan, mistik ve irrasyonalist Gazalî etkisindeki felsefeye karşı olumsuz tutum, Selçukluların Nizamiye Medreseleri'nden bu yana ayrı bir mecrada sürüp gelmiştir. Felsefe konuları, medresede, *"Hikmet=ahlak=İslam teolojisi"* açısından dinle aynı kapsam içinde düşünülmekteydi. Gerçek felsefi düşünceye karşı duyulan güvensizlik tarafından şöyle dilegetirilmiştir: *"Hikmet ü felsefeden eyle hazer / Evliya zümresine eyle nazar"*. Moğolların Batı'ya sürdükleri Ortaasya'lı Türk boyları Anadolu'ya dalgalar halinde gelip yerleşirlerken kendi özgün düşünce ve inançlarını, başarı ve kazanımlarını da getirdiler. Selçuklular döneminde yaşanmış olan 12. ve 13. yüzyıl Anadolu Aydınlanma'sının *(Mevlâna, Yunus Emre, Ahmed Yesevî, Hacı Bektaş Veli, Hacı Bayram)* ardından felsefe, güçlenen bağnazlığın etkisiyle yeniden tehlikeli bir çaba sayıldı, sorgulayıcı ve eleştirel düşünceden kaçınıldı, tasavvufa ve mistisizme yönelindi. 15.

yüzyıldan sonra İslamda insanların artık araştıran değil, verileni alan; eleştiren değil, boyun eğen; dinamik değil, statik bir düşünce yapısını benimsediklerini görüyoruz. Osmanlı bu dönemde ne Bizans'dan ne de Avrupa'dan işine yarar birşey alamadı. Farklı sosyoekonomik, kültürel, coğrafi ve siyasi faktörlerin yüzyıllar süren etkileşimleri sonucunda oluşan bir ortamda Batı, bilimsel, felsefi ve edebi devinimlerin doğup gelişmesine uygun koşulları hazırlarken, Osmanlı İmparatorluğu, Doğu'nun *(yani İslam dünyasının)* 12. ve 13. yüzyıllardan itibaren başlayan kültürel gerileyişinin ardından sürüklenerek 18. yüzyıla değin varan kendine aşırı güvenin verdiği bir içine kapanışın mahkûmu oldu. Öyle ki aydın diye geçinen Türkler, II. Meşrutiyet'e girerken daha Avrupa'daki bellibaşlı düşünsel tutumların temsilcilerini ve felsefe akımlarının tarihini bilmedikleri gibi, bilimlerin gelişmesinin düşünme üzerindeki etkilerini veya bunun tersini derinlemesine algılayacak bir aşamaya da gelememişlerdi. Ziya Gökalp, bu konuda şöyle der: *"Avrupa'da bütün içtimai yenileşme hareketlerinde olduğu gibi sanatın ve edebiyatın yenileşme hareketlerinde de felsefe rehberlik etmiştir. Bizim fikir hayatımız bakımından en büyük noksanlarımızdan ve mahrumiyetlerimizden biri de filozoflarımızın bulunmayışıdır."*

Her felsefenin, içinden çıktığı toplumun ve tarihin koşullarının etkisini taşıması doğaldır; belli bir felsefe ancak belli bir toplumda ve belli tarihsel koşulda ortaya çıkabilir. Tam anlamıyla özgürce düşünen, her türlü baskıdan arınmış bir ortamda yaşayan ve bağımsız kararverebilen bir birey haline gelemeyiş, Anadolu Türk toplumunda seküler felsefi düşüncenin ortaya çıkamayışını açıklar. Çünkü böyle kapalı ve karanlık bir toplumda yaşayan insan, kendini, uzaktan ve nesnel değerlendirmek için, toplum gerçeklerinden ve ideolojik fikir dünyasından yeterince soyutlayıp ayıramaz; özgür ve eleştirel bir düşünceye ulaşamaz, hatta böyle bir gereksinmeyi dahi duyamaz. Gerçi her insan ve toplum bir düşünme etkinliğine sahiptir; ancak somuttan soyuta uzanan bu etkinliğin dereceleri ya da seviyeleri vardır. Doğaya yakın kalarak ve onu izleyerek somut ilişkiler üzerinde düşünmek de bir düşünme biçimidir; ama bu, soyut düşünmeden epeyce uzak, bağımsız olmayan ve yüzeysel bir düşünme biçimidir. İdeoloji ya da din, gelenek ve alışılagelmiş yaygın düşünme tarzları böyle bir toplumda felsefenin ve felsefe gereksiniminin yerini tutmaktadır. Sınıf bilincinin ve farklı sınıf savaşımlarının Anadolu Türk toplumunda ortaya çıkmamış oluşu, ideolojilerin ve dünyagörüşlerinin kökten eleştirilerek objektif felsefe yapılmasını da gereksiz kılmış ve Batı'da gördüğümüz anlamda laik ve özgür felsefe etkinliği toplumumuzda su yüzüne çıkamamıştır. Gerçi İslamiyetin kuruluş aşamalarında

İslam düşüncesi ve bilimi kısa süreliğine de olsa *(8. ve 12. yüzyıllar)* özgür ve sorgulayıcı olmuş, felsefi bir arayış içinde bulunmuş, bazı başarılara da imza atmıştı. Dünyayı ve kendinden önceki uygarlıkları tanıma ve bilme isteği, bilgi açlığı, öteki kültürler karşısında üstün gelme ve yeni dini egemen kılma çabası başlangıçta İslamiyetin düşünce boyutuna da önemverilmesini sağlamış; ancak Doğu'nun geleneksel özelliklerini de taşıyan Yakın ve Ortadoğu imparatorlukları gibi siyasal organizasyonlar kurulduktan sonra, Doğu'ya özgü despotik veya otokratik toplum yapılanmalarında eleştirel ve araştırıcı düşünmeye gerek duyulmamış; din ile ideoloji, felsefenin yerini almış ve böylece felsefi düşünme etkinliği sona ermiştir. Doğu toplumlarının birey *(individuum)* ve sınıf bilincine, özgürdüşünme ve girişimciliğe, mülkiyet düşüncesine ve sermaye birikimine sahipolmayışları, tek bir monarkın iradesine bağlı bulunmaları ve onun tarafından tepeden inme yönetilmeleri, sorgulama ile irdeleme yapmamaları, bütünüyle bir din toplumu oluşları onları özgürdüşünmeyi gerektiren felsefe yapmaktan uzaklaştırmıştır.

İşte bu nedenle Türk düşüncesinin, geçmişte içinde bulunduğu tarihsel özellikler ile toplumsal koşullar gözönüne alınmadan değerlendirilemeyeceği açıktır. Tarihten ve toplumdan kaynaklanan bu özellik ve koşullar karşısında Osmanlılarda dinsel düşünce dışındaki özgür ve laik bir düşünmenin gemlenmesinin, böylece felsefi düşüncenin kısır kalmasının zorunlu sonucu olarak toplumda felsefe geleneği oluşturulamamış; Batı'dan alınan fikirler de yüzeysellikten ve yalınkatlıktan kurtulamamıştır. Mutlak hâkim olan hükümdar ile toplumun bütün öteki üyeleri arasına aşılmaz bir sınır, kesin bir ayırım konulmuş; uyruklar her durum ve koşulda biricik egemenin mutlak iradesine boyuneğmek zorunda bırakılmış; mal ve mülk edinebilmeleri geçici ve sınırlı olmuştur. Bu taşınabilen ve taşınamayan servetlerin her an ellerinden hükümdar tarafından alınabilir olması, kişilerin girişimciliklerine, zenginleşmelerine ve ilerlemelerine setçekmekteydi. Doğu'da *(İslam dünyasında ve Asya'da)*, Avrupa'da çoktan varolan, özel mülkiyet, serbest rekabet ve açıkpazar gibi kavramlar yerleşmemişti, herşey hükümdarındı; yasayı koyan da, uygulayan da, değiştiren veya kaldıran da oydu. Herşey onun istemine, iki dudağı arasından çıkan söze göre olduğu için özgüriradeden, serbest ve korkusuz tartışmadan da sözedilemiyordu. Çünkü o, Tanrı'nın yeryüzündeki biricik temsilcisiydi. Özgür olmayan, despotizmin boyunduruğu altında kendi aklını kullanamayan, mutlak monarkın egemen olduğu ve her konuda kendisinin kararverdiği bir toplumda da felsefe yapılamazdı. Türk düşüncesindeki felsefesizliğin kökeninde yalnız bu tarihi ve sosyal arkaplan yoktur; aynı zamanda Batı'dan alınan

fikirlerin irdelenip eleştirilmeden, iyice özümsenmeden körükörüne benimsenmesi gibi yanlış bir alışkanlık da vardır. Eleştiri ve bilgi olmadan felsefe yapılamayacağı açıktır. Soruşturmadan kabuletme, anlamadan ezberleme, irdelemeden benimseme gibi yanlış alışkanlıklara hakkını arama ve sorgulama cesaretinin bulunmayışını da ekleyebiliriz. Eleştiri ve bilgi süzgecinden geçirilmemiş topluma maledilmeye çalışılan bu fikirlerin, Batılılaşma sürecine giren Osmanlı toplumunun sosyal-kültürel-ekonomik yapısal özellikleri ve dinamikleriyle karşılaştırılması, ilişkilendirilmesi ve yeniden değerlendirilmesi yoluna hiç gidilmemiştir. Toplumumuzdaki felsefesizliğin bir başka nedeni de aslında, Osmanlı yaşamanlayışına, devlet yapısına ve işlevlerine, bürokratik dünyagörüşüne sanki ödünç alınmış bir elbise gibi uydurulan bu ithal fikir ve öğretilerin, bize uygun gelip gelmediklerinin hiç sorgulanmamış olmasıdır. Bu ithal fikirlerin eleştirileri ve yeniden inşaları yapılabilmiş olsaydı, ortaya çıkan sorunlar hep *"devletin çıkarı"* açısından değerlendirilmeseydi, birey ve onun hakları da gözetilebilseydi sonuç çok daha başka olabilirdi. Oysa Osmanlı'ya göre asılolan devletti, *"Devlet-i ebedmüddet"*ti; bireyin özgürlüğünün, kişinin haklarının onun gözünde pek bir önemi yoktu. Her iki farklı kültür ve dünyagörüşü *(Doğu ile Batı)* arasında bir doku uyuşmazlığının bulunup bulunmadığına bakılmadan, çağdaşlaşma, bireyleşme, uygarlaşma, ilerleme, kısaca Batılılaşma kavramları ışığında, ortaya çıkıp gelişen çağdaş Türk toplumu düşüncesinin kendine özgü başka özellikleri elealınmaksızın pragmatik bir düşünceden yola çıkıldı. Toplumun yönetici ve aydınları bir sorunla karşılaştıklarında, kısa vadeli, pratik, *"devlet için geçerli"* çözüm yolları arayıp bulmaya yöneldiler ve bu anlayış etkinliğini günümüze değin sürdürdü; halkın mantığı da bu çıkarcı yaklaşımdan farklı olmadı. Oysa çağdaş ve uygar bir Türk toplumundan sözetmek istiyorsak bunu, *"Bilimin en hakiki mürşit"*, felsefenin yolgösterici ve aydınlatıcı olduğu gerçeğinden ayrı düşünmememiz gerekir. Hakiki Batılılaşma, bütün dönüşümleri, eğer varsa kendi değer ve kazanımlarımız üzerinde gerçekleştirme olgusudur. Gerçek çağdaşlaşma, ne biri ne öteki diyerek değil, hem o hem öteki diyerek, her iki dünyanın da en olumlu yanlarını biraraya getirebilmekle sağlanır. Ne var ki çeşitli takıntı, yanlışkabul ve önyargılarımızla biz hâlâ Batılılaşma yolunda ayak sürüyor, ulusal kimliğimizi yitiririz korkusuyla çağdaşlaşma konusunda ikircikleniyoruz. Bu konuda başarıya ulaşmak için ulusça kararlı ve sebatkâr olmak zorunluluğu vardır. Bireylerin duygu ve düşünceleri ne kadar toplumlarının duygu ve düşüncelerine koşut ve yakın olursa o bireyler ve toplumlar o kadar güçlü ve başarılı olur. *"Her işe yarayan adam"*, sadece günü kurtaran

pratik hal çareleri öneren kişidir; *"Efkâr dağıtmak"* sorunları görmezlikten gelmek ya da sorunların üstünü örtmek demektir. *"Eski köye yeni âdet çıkarma"* demek, değişmeye direnme ve yeniliğe karşı çıkmadır; *"Düşünme, keyfine bak!"* ise, hiçbir sorunla ilgilenme, olaylara sırtını dön anlamına gelir. Eski deyişle *"nefret-i teceddüt"* anlayışı, yenilikten korkma ve kaçma, toplumca kabuledilebilir bir tutum olmamalıdır; değişme kaçınılmazdır, yeter ki bu iyi yönde olsun. Bir toplum bilgi sahibi olabildiği, düşünebildiği, sorunlarına çözümler üretebildiği oranda varlığını sürdürebilir. Eğer Türkiye'de *"felsefesizlik"* böyle sürüp giderse, gelecekte de kitlelerden kopuk bir benmerkezcilikle, derinliksiz ve yalınkat bir pragmatizmle ya da çöküşe götüren bir çıkarcılıkla karşılaşılması kaçınılmazdır.

Osmanlılar, Roma İmparatorluğu'nda da gördüğümüz gibi *"nazariye"*den, yani *"theoria"*dan hep uzak kalmışlar, felsefe ile bilimi doğru algılama ve değerlendirmede geriye düşmüşlerdir. Öteden beri gelen *"ameliyeye, uygulamaya dönük", "praksis"* anlayışlarının etkisiyle, günlük gereksinimlerini karşılamanın yeterli olduğuna inanmışlar, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin altında yatan kuramsal-pragmatik tutumu ve felsefedeki değişme ve gelişmeleri anlama gibi bir kaygıları hiç olmamıştır. Batı felsefesinin yakın dönem Türk kültürüne girişi ve gelişimi, Osmanlıların Batı'ya yönelme süreciyle doğrudan ilişkilidir ve Batılılaşma süreci içinde yenileşme hareketlerinin toplumsal düzeni daha kararlı olarak değiştirme aşaması olan Tanzimat'tan sonraki dönemdir. Tanzimat ve Islahat Fermanı *(1839)*, yüzyıllardır içinde yaşanılan feodal bir Doğu medeniyeti çevresinden çıkarak tarih boyunca mücadele halinde bulunduğu başka bir Batı uygarlığı çevresine girme girişiminin; başka deyişle, yüzyıllardan beri inanılmış ve uğrunda savaşılmış Doğu'nun *(İslam dünyasının)* değerler dünyasını terkederek Batı'nın değerler dünyasını benimseme siyasetinin, yani Avrupalılaşmanın ya da Batılılaşmanın resmen tepeden inme ilanı demektir. 1876'da Namık Kemal, Ziya Paşa ve Mithat Paşa'nın önderliğinde *"Kanun-ı Esasi"*nin *(Anayasa)* kabulü ile Batı mevzuatına göre girişilen kanunlaştırma hareketlerinin en son noktasına varılmış oldu. Bilimde ve felsefedeki laikleşme, ilk kez II. Mahmud zamanında Batı tarzı yeni sivil okulların kurulmasıyla sağlanmaya çalışıldı. *"Meclis-i Umur-u Nafia"*nın hazırladığı 1839 tarihli layiha ile aklî ve nakli bilimlerin insanların mutlulukları için sermaye oldukları, dini bilimlerin ahirette kurtuluşun aracı olduğu, fen bilimlerinin ise insanların budünyadaki yaşayışlarını mükemmelleştirmesinden dolayı önem taşıdıkları vurgulanmıştı. Bu yönelişle Tanzimat'tan sonra giderek Batı felsefesinin problemlerini Türk düşünce yaşamına taşımaya de-

ğin varacak bir yolaçılmış oldu. Ancak bu, bilim ve felsefede özgün yaratımdan uzak pasif kültürel bir Batılılaşma biçiminde olmuş, nedensel ilişkiler üzerinde durulmadan sonuçlar benimsenmiştir. Türkler, Doğu *(İslam)* uygarlığına girerken Arap ve İran kültürlerini benimsediği gibi Batı *(Avrupa)* uygarlığına girerken de başta Fransız olmak üzere İtalyan, İngiliz, İspanyol kültürlerini benimsemiştir. Buralardan devşirdiklerini kendi kültürüne katmış ve böylece ikibaşlı bir kültür yaşamı sürdürmüştür. Asılolan nakilcilik değil özümseme, dışarıdan getirdiklerini kendi birikimleriyle harmanlayarak kendine özgü bir kültür yaratabilmektir. II. Mahmud döneminde açılan Tıbbiye ve Harbiye okulları, Fransız Aydınlanma düşüncelerinin kısmen ülkeye girdiği merkezler olmuşlardır. Ancak Batı'daki bilimsel gelişmelerin temelinde bulunan felsefi anlayışı yeterince kavrayamamış olan ve bu nedenle de araştırmaya dayalı bir bilim anlayışına sahipolamayan Osmanlı aydınlarında 19. yüzyılın, özgün bilim ve felsefe üretimi ve yaşama geçirilmesi dönemi değil, bilimsel ve ussal düşüncenin algılanması dönemi olarak değerlendirilmesi gerekir. 1828-1867 yılları arasındaki dönemde yayımlanan ilk gazeteler aracılığıyla Batı dillerinden Türkçe'ye giren kavram ve sözcüklerin üçte birinden fazlası toplumsal yapı, dünyagörüşü, siyaset ve bilime aitti. Osmanlı aydınlarının yaşadıkları dönemdeki Osmanlı toplumunu ve daha sonraki kuşakları etkilemeleri açısından üstünlüğü, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı *"entelligensiya"*sının yavaş yavaş Osmanlı *"udeba" (literati)* kozasından çıkmasıyla ilgilidir. Aydınlanma düşüncesinin bazı özelliklerini Tanzimat aydınlarından *"öğretici" (didaktik)*, *"seçmeci" (eklektik)* ve *"bilgi yayıcı" (ansiklopedik)* biçimde en iyi temsil edenler arasında Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Münif Paşa, Mithat Paşa ve Ahmet Mithat Efendi gibi yazın ustalarını anmak doğru olur. Osmanlı İmparatorluğu'nda son iki yüzyıldan beri sürdürülmekte olan ve *"Islahat"*, *"Tanzimat"*, *"Batılılaşma" ya da "çağdaşlaşma"* diye adlandırılan bir düşünce hareketinin sözcülüğünü yapan bu yukarıda anılan kişilerin çabalarının tümü, gerçek bir felsefeye karşılık olmayan ve Batı'daki herhangi sıradan bir düşünceyi Türkiye'ye tanıtmaktan öteye gitmeyen girişimler olarak kalmıştır. Osmanlı'da yaşanan *"Tanzimat"*, *"I. Meşrutiyet"*, *"II. Meşrutiyet"* gibi Batılılaşma hareketleri daha çok toplum, siyaset, idare, hukuk ve ekonomi alanlarında bir yenidenyapılanmayı öngörmekte, bunun için de bir reform girişimini amaçlamaktaydı. Bu nedenle sözkonusu hareket içinde herhangi bir felsefi oluşumdan ve özgün bir filozoftan söz edemiyoruz. Çünkü Islahat Dönemi'nin aydını kendi konumunu tam olarak değerlendiremiyor, kendi bilincine ulaşmasını sağlayacak koşullar ve birikim henüz ortaya çıkmadığı için de

bireysel ve toplumsal açıdan bir özeleştiri yapmaktan uzak bulunuyordu; bu nedenle de düşüncesini derinleştirmeye, kendi toplumunun sorunları üzerinde düşünmeye, kendi insanını tanımaya, köklü eleştirilere yönelmeye ve kendini aşmaya bir gereksinim duymuyordu. Oysa felsefe, toplumun problemleri üzerinde düşünen bilgilenmiş ve bilinçlenmiş bireyler varoldukça gerçeklik kazanır.

Otonominin yerine otoritenin, özerkliğin yerine yetkenin geçmesi, biat ve kulluk anlayışının varlığını sürdürmesi, özgürdüşünme ve yaratmanın gerçekleştirilememesi, toplumumuzda bağımsız kültür kurumlarının oluşturulamaması ile felsefenin köksüzleşmesi sonucunu doğurmuştur. Bu köksüzlük, bilim ve felsefe ile din arasındaki çatışmanın aydınlardan topluma yansırken kazandığı yeni boyutu da gösterir; bu boyut, bilim ile felsefe düşmanlığı, nefret-i teceddüt'tür. Medeniyet değiştirme biz Türkler için birçok toplumsal-kültürel sancıları da beraberinde getirmiş, kayıpları yanında kazançları da olmuş; fethettiğimiz kadar fetih de edilmişizdir. Ne kadar Batılı, İslam ve Türk olabileceğimiz gibi soruların, sorun yaratmayacak bir sentezine henüz ulaşamadık. Bu konuda üniversitelerimiz ile sivil toplum örgütlerimiz de başarılı bir sınav vermiş değiller. Batı bilim ve felsefesini henüz özümseyemeden onları kendi zihniyet dünyalarımızdaki görüşler doğrultusunda hoyratça kullandık; pratik bir takım hedeflerin aracı yapmaktan çekinmedik. Oysa bilim ile felsefe, temelde bir kültür oluşturma aracı olarak kimlik sorunumuzun çözümünde de yararlanabileceğimiz disiplinler arasındadır. Bu nedenle Osmanlıcısıyla, İslamcısıyla, Batıcısıyla ve Türkçüsüyle bu ortak kültürü oluşturmada aynı hedefe yönelmek zorundayız; bu hedef de bilim ve felsefe temelli ilerlemeye dönük çağdaş uygarlıktır. Felsefeyi *"havada bulut"* ya da *"yemek üstüne içilen bir kahve"* veya bir *"yaşam lüksü"* olarak görme, Türk düşüncesinin yenemediği bir hastalık olmuş; bu düşünce gelişim sürecinde kısaca *"pragmatik olma"* diye adlandırılan bir çıkmaz yola sapmış ve bütün çıkışları kapatmak gibi bir talihsizlikle de karşı karşıya kalmıştır. Tanzimat, I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet dönemlerinde felsefe, özgün bir biçimde yapılmaktan uzak, Osmanlı aydınlarınca Batı'dan aktarılmaya çalışılmış; felsefenin aydınlardan üniversiteye geçmesi ve akademik bir nitelik kazanmaya başlaması ise 1933 Üniversite Reformu'yla gerçekleşebilmiştir. Böylece yüzyıllardır süren bir *"felsefe züğürdü toplum"* olmaya sonverme yoluna girilmiş; toplumumuzdaki düşünme darlığı, kafaları felsefe problemleriyle buluşturarak giderilmeye çalışılmıştır. Aslında Türkiye'de eksik olan hayata bağlı, pratik yaşama ilişkin düşünme değil soyut düşünme, gündelik sorunların üstüne yükselen asıl felsefi düşünmeydi. Tabii bunun için bilgi

ve deneyim, kültürel bir altyapı ve toplumsal bilinçlenme gerekiyordu. Cumhuriyet devrimi, tıpkı Osmanlı gibi, hâlâ kendi özgün düşünürlerini, kendi *"entelligensiya"*sını yetiştiremedi; bunun nedenlerinden biri, devrimin, meşruluğunu sağlamak amacıyla, kendini ve özgürlükleri sınırlandırması, kuramda olmasa bile uygulamada bütün gelişme yollarını tıkamasıydı. Buna devrimin ilk kadrolarının değil, sonraki kadrolarının sebepolduğu düşünülebilir. Serbest tartışma, özgürdüşünme ve dilegetirme ortamının olmayışı toplumun kendi içine kapanmasını ve felsefe alanında bir kuraklığı getirdi. Yasalarımızda hâlâ *"fikir suçu"* bulunabilmektedir. Oysa bütün sorunların üzerinde düşünerek ve tartışarak çözüme kavuşturulabileceğini bilmiyoruz. Türkiye'de felsefenin gelişimi, geniş ölçüde yaygın ve örgün nitelikli eğitime bağlı; bunun yanında ulusun toplumsal yaşamında ortaya çıkan problemlere düşünsel ve felsefi açıdan olduğu gibi, siyasal ve ekonomik açıdan yaklaşmak da Türk düşüncesinin oluşmasını ve ilerlemesini olumlu ve önemli ölçüde belirleyebilir. I. ve II. Meşrutiyet döneminin aydınları felsefeyi, kendi dünyagörüşlerinin toplumda yayılmasında bir araç olarak kullanmışlar; özgün bir düşünce üretme yoluna gitmemişlerdir. İslamcı dünyagörüşünden Aydınlanmacı Batı dünyagörüşüne geçmek, bir medeniyetten ötekine evrilmek hiç de kolay olmamış, bu geçişte, yukarıda da vurguladığımız gibi, pekçok sancılar ve sıkıntılar çekilmiştir. Din eksenli dünyagörüşüne dayanan felsefe yerine tam olmasa da Batılı anlamda seküler, dindışı laik bir dünyagörüşü ile özgürdüşünme eksenli felsefenin geçirilmesine karşın, hâlâ bugüne değin niçin evrensel felsefe etkinliğine özgün bir katkıda bulunamadık? Felsefeyi niçin topluma indirgeyip yayamadık? Bu sorulara sadece *"geleneksizlik"* ve *"temelsizlik"* diye yanıtvermek yeterli olur mu? Hâlâ kendimize özgü bir Türk felsefe geleneğini niçin oluşturamadık? Bu konuda Batı ve İslamfelsefe gelenekleriyle hesaplaşmayan, laik ve bağımsız bir felsefe anlayışını kurmaya çalışmayan, problem bilincine sahipolmayan bir tutum içinde olduğumuz söylenebilir. Ayrıca felsefe, aydınlanmak için sorusormayı, bunun için de meraketmeyi gerektiren bir etkinliktir. Bizler ise toplum olarak ne meraketmişiz ne de soru sormuşuz; bunları başımızdakilere bırakmışız. Kendi aklımızın yönetimiyle değil, başkalarının aklının yönetimiyle yaşamaya koşullandırılmışız. Dolayısıyla bu konuda varlık, bilgi ve değer alanlarındaki problemleri gören ve çözen, toplumu ve insanı eleştirel bakışla sorgulayabilen, kavrayış gücünü geliştirerek herhangi bir felsefe sorununa çözüm üreten bir yolun izlenememesi gibi temel bir eksiklikle karşılaşmaktayız felsefe serüvenimizde. İşte bu nedenle Türk felsefesi kendi problemlerini artık Batı'nın ya da Doğu'nun kalıplarına

sığdırmaktan ve o bakış açılarından yorumlamaktan kaçınmalı ve kendi özgün görüşlerini bir an önce oluşturmalıdır. Bundan böyle bir Türk felsefesinden sözedebilmek istiyorsak bu koşulları yerine getirmek kaçınılmaz bir görevdir. Tabii bunun için de önyargılardan arınmış, başka görüşlere saygılı, özgürce düşünebilen insanlara ve baskı ve korkudan uzak ortamlara gereksinim vardır. Özgün felsefe, bütün bunların yanında, büyük bir çaba ve birikim, güçlü bir istenç ve bilinç gerektirir; destek ve ilgi bekler, tıpkı eskilerin dedikleri gibi, *"marifet, iltifata tabidir, alıcısı olmayan mal zayidir."*

Cumhuriyet'in ilk yıllarında eleştiriye dayanarak kendini anlamaya ve içinde bulunulan koşulları olabildiğince tanımaya çalışan, *"kendinin bilincine"* yönelmiş bir düşüncenin yavaş da olsa öneçıkmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Kalıplardan sıyrılmış böyle bir eleştirel düşüncenin ortaya çıkışı, *"felsefesizlik"*e sonvermeyi hedeflemiş ve bu alanda uğraş verenleri özgürdüşünmeye, uzmanca derinleşmeye ve bilinçlenmeye yöneltmiştir. Cumhuriyet döneminin bir *"ulus"* yaratma, bu açıdan bakıldığında da bir *"kendini arama ve bulma"* süreci olduğu açıktır. Uygar ve evrensel insanı yaratma, dil ve tarih devrimi, etnoloji ve arkeoloji çalışmaları, çeviri faaliyeti, Köy Enstitüleri, Anadolu tarihinin köklerini ortaya çıkarma ve benimseme, Türk folklorunu ve halk sanatını canlandırma çabaları; Türk tiyatro, resim ve heykelinin ortaya çıkışı, bütün bu yenilikler, Cumhuriyet döneminin köken bakımından bir *"kültür değişimi ve devrimi"* olduğunu gösterir. Cumhuriyet rejimi aslında *"yeni insan, yeni toplum"* ülküsünü gerçekleştirmeyi ve yaşama geçirmeyi amaçlamaktaydı. Bunda başlangıçta büyük oranda başarılı da oldu. Toplum olaylarında toptancı kesinlemeler yapmak bizleri çoğu kez yanılgılara götürebileceğinden, Cumhuriyet ideolojisinin tam anlamıyla gerçekleştirildiğini söylemek doğru olmaz; bu aslında bitmeyen bir süreçtir ve bu süreçte yapılacak daha çok şey var. Ancak Cumhuriyet öncesi okullarımızda yürütülen tedrisatın skolastik nitelikte olduğunu ve eleştiriden uzak dogmatik bir yapı sergilediğini dikkate alacak olursak, alınan yolun hiç de azımsanamayacağını söyleyebiliriz. 1933 Üniversite Reformu'yla hâlâ skolastik bir yapıyı sürdüren İstanbul Dar-ül Fünun'u çağdaş ve modern bir yapıya kavuşturulmuş ve ardından da Ankara Üniversitesi kurulmuştur. Bu yenileşme hareketlerine Almanya'daki Hitler rejiminden kaçan çeşitli alanlarda yetişmiş değerli hocaların katkılarını da unutmamak gerekir. Türkiye'de dinden ve otoritelerden bağımsız, akademik ve uzmanlığa yönelik felsefe çalışmaları gerçek anlamında Cumhuriyet'in kuruluşundan sonraki yıllarda etkinlik kazanmış ve gelişme göstermiştir. 1933 Üniversite Reformu'yla yurdumuza gelen Alman hocaların

çeşitli bilim dallarını kurmaları; yurtdışına doktora yapmaları, bilgi ve görgülerini artırmaları için gençlerin gönderilmesi ve bunların felsefe ile diğer bölümlerde yaptıkları eğitim ve öğretim ülkede aydınlanmayı hızlandırmış, açılan bölümler tam anlamıyla Batı üniversitelerine benzer bir işleyişe kavuşmuştur. İstanbul ve sonra Ankara üniversitelerine gelen ve Felsefe Bölümü'nü yeniden kuran, modernleştiren hocalar arasında Hans Reichenbach, Spitzer, Ernst von Aster, Joahim Helmut Ritter, Heinz Heimsoeth, Walther Kranz, Olivier Lacombe, Alexandre Wexliard gibi adları sayabiliriz. Daha sonra çeşitli alanlarda görev yapacak birçok felsefe öğrencisini ve kendilerinin yerini alacak felsefe hocalarını işte bu Alman profesörler yetiştirmiş ve kendi uzmanlık konularında çeşitli eserler vermişlerdir. Atatürk devrimlerinin yakından izleyicileri olan birinci ve ikinci kuşak felsefecilerimiz, bu devrimleri yaşama geçirmek için çaba göstermişler, ortaöğretim kurumları olan liselerde de felsefe dersleri bu dönemde okutulmaya başlanmıştır. Cumhuriyet döneminden bugüne değin (≈1920-2010) yaklaşık beş kuşak felsefecinin yetiştiğini söyleyebiliriz. Bunların 20 yıl arayla geldiklerini kabuledebiliriz. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş dönemindeki *(1920'li yıllar)* öncü ve aracı düşünürler eski ile yeni arasında bir tür köprü görevi üstlenmişler ve düşünsel geçişte aracılık etmişlerdir; bunlar arasında Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Celâl Nuri İleri, Şehbenderzade Ahmet Hilmi, Rıza Tevfik, Abdullah Cevdet, Sâtı el Husrî, İsmail Fennî Ertuğrul, Mehmet Ali Aynî, Prens Sabahattin, Nüzhet Sabit, Ahmet Ağaoğlu, Niyazi Ramazanoğlu, Emin Ali Çavlı, Mehmet Ali Şevki, Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, Mehmet İzzet, Babanzade Ahmed Naim, Orhan Sadettin, İsmail Hakkı İzmirli, Halil Nimetullah, Fuad Köprülü gibi adları sayabiliriz. Bu kişiler hem Osmanlı'nın son dönemlerini yaşamışlar hem de *"Kurtuluş" ve "Kuruluş"* dönemlerinin çalışmalarına katılmışlardır. Özgün bazı düşünceler *(İslamcılık, Turancılık, Batıcılık, Çağdaşlaşma üzerine)* üretmenin yanısıra Batı'dan bazı felsefe akımlarını aktarıp tanıtmışlardır; bunlar arasında Bergsonculuk, tarihsel materyalizm, modernist ve Türkçü İslamcılık, *"Enerjetizm"* (*Konya Felsefe Okulu*), felsefi idealizm, pragmatizm gibi akımlar, felsefi görüşler vardır.

Cumhuriyet dönemine geçildikten sonra pekçok alanda gerçekleştirilen devrimler toplumu hızla Batı'ya yöneltmiş; Dil Devrimi ve üniversitenin yeniden yapılandırılması sırasında da Türk aydını ve halkı yeni felsefe akımlarıyla yoğun biçimde tanıştırılmaya başlanmıştır. Çünkü bu yıllarda, hem Batı'da ve Türkiye'de yetişmiş olan genç kuşaklar üniversitede görev alarak yeni fikir akımlarını tanıtmaya çalışmışlar; hem de aynı yıllarda Hitler Almanya'sından kaçıp gelen alanında değerli bir-

çok bilimadamının İstanbul Üniversitesi'nde görev almaları dolayısıyla o güne değin ülkemizde bilinmeyen en yeni bilimsel alanların kurulmasını, çalışmaların yapılmasını ve felsefelerin yurdumuzda tartışılmasını sağlamışlardır. Bu nedenle adı geçen kişiler genellikle akademik bir formasyona sahipolan ve üniversitede çalışmalarını sürdüren kişilerdir. Edebiyat Fakültesi'nde yeni kurulan Sistemetik Felsefe Kürsüsü'ne Berlin Üniversitesi'nden Hans Reichenbach ve daha sonra da Heinz Heimsoeth getirilmiş; 1936 yılında da Felsefe Tarihi Kürsüsü'ne Ernst von Aster atanmıştır. Öte yandan Cumhuriyet'in birinci kuşak düşünürlerinden sayılan Hasan Âli Yücel'in Maarif Bakanlığı döneminde Tercüme Bürosu kurulmuş, Batı ve Doğu klasiklerinden yoğun bir çeviri faaliyeti başlamıştır. Bu girişimin ulusun fikir hayatına etkisi çok güçlü olmuş, entellektüel yaşam canlılık kazanmıştır. Bunun yanısıra üniversite özerkliğine ilişkin yasanın çıkmasını sağlaması ve üniversitenin bilimsel örgütlenmesinde ve kürsülerin kuruluşunda etkili olması onu Cumhuriyet'e katkı yapanların önsırasına sokmuştur. Cumhuriyet döneminde yetişen *(1940'lu yıllar)* birinci kuşak felsefeciler arasında şu adlar yeralmaktadır: Hasan Âli Yücel, Kerim Erim, Akil Muhtar Özden, Mehmet Emin Erişirgil, Ahmet Hamdi Başar, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Mustafa Şekip Tunç, Mümtaz Turhan, Remzi Oğuz Arık. 1950'li yıllarda felsefeye uzmanca yaklaşan ve yalnızca bu alanda çalışıp eser vererek öne çıkan akademisyenler olmuştur; bunların çoğu Batı'da öğrenimlerini yapmak suretiyle akademik kariyerlerine başlayıp yurda dönen ikinci kuşak felsefecilerdir: Nusret Hızır *(bilimfelsefesi, sembolikmantık, kültürtarihi)*, Takiyettin Mengüşoğlu *(ontoloji, insanfelsefesi)*, Macit Gökberk *(felsefetarihi, kültür ve dil felsefeleri)*, Necati Akder *(metafizik, dil ve toplum felsefeleri)*, Halil Vehbi Eralp *(modernmantık, felsefetarihi)*, Suut Kemal Yetkin *(estetik, sanattarihi)*, Mazhar Şevket İpşiroğlu *(sanat tarihi, sanatfelsefesi)*, Hamdi Ragıp Atademir *(mantık, metafizik)*, Mehmet Karasan *(felsefetarihi, metafizik)*, Niyazi Berkes *(toplum ve siyasetfelsefeleri)*, Suat Baydur *(antikfelsefe)*, Hilmi Ziya Ülken *(metafizik, genelfelsefe, İslamfelsefesi)*, Adnan Adıvar, Aydın Sayılı bunlar arasında sayılabilir. Son ikisi Bilimlertarihi'ni Türkiye'ye getiren düşünadamlarımızdandır.

1960'lı yıllara gelindiğinde Cumhuriyet döneminin üçüncü kuşak felsefecileriyle karşılaşıyoruz; bir kısmı yine Batı üniversitelerinde akademik kariyerlerine başlayan ve doktoralarını tamamlayanlar arasında: Nermi Uygur, İsmail Tunalı, Bedia Akarsu, Teo Grünberg, Hüseyin Batuhan, Mübahat Türker-Küyel, Sevim Tekeli, Kâmuran Birand, Necati Öner, Cemal Yıldırım, Nihat Keklik sayılabilir. Bu kimseler felsefenin

çeşitli alanlarında uzmanlaşmışlar, dersler vermişler ve eserler yazmışlardır. Yurtiçinde ve yurtdışında yetişmiş olan bu hocalar da kendi öğrencilerinden seçtikleri gençlerle doktora çalışması yürütmüşler ve Türkiye'de felsefenin yerleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Artık bu dönemde Türkiye'de üniversiteler çoğalmaya başlamış ve onlarla birlikte de yeni felsefe bölümleri açılmıştır. Ankara, Hacettepe, ODTÜ, Ege, Boğaziçi üniversitelerinde felsefe bölümleri açılmış, buralarda hem eğitim ve öğretim yapılmış hem de yayınlarla akademik çalışmalar yürütülmüştür. Bugün bu bölümlerin sayısı otuzun üzerinde olmakla birlikte yeni bölümler açılmaya devametmektedir. Bunlardan biri de 2000 yılında Kocaeli Üniversitesi'nde bu satırların yazarının bazı başka bölümlerle birlikte açtığı felsefe bölümüdür. Daha sonraki yıllarda YÖK'e bağlı yeni açılan üniversiteler ile özel vakıf üniversitelerinden bazılarında da felsefe bölümlerinin açıldığını görmekteyiz. 1970'lı yıllara gelindiğinde Cumhuriyet döneminin dördüncü kuşak felsefecileriyle karşılaşıyoruz; bu akademisyenlerin çoğu kendilerinden önceki kuşaklar tarafından kendi ülkelerinde yetiştirilmişler ve üniversitelerde görev almışlardır: Necla Arat, Uluğ Nutku, Önay Sözer, İoanna Kuçuradi, Ahmet Arslan, Şahin Yenişehirlioğlu, Tüten Anğ, Esin Kâhya, Pınar Canevi, Afşar Timuçin; akademik kariyerin dışında olanlar da Selahattin Hilav, Hilmi Yavuz, Attilâ Tokatlı. Bu kuşağın felsefecileri felsefenin çeşitli dallarında çeviri ve telif olmak üzere eserler ortaya koymuşlardır. 1980'li yıllara geldiğimizde ise Cumhuriyet'in beşinci kuşak felsefecileriyle karşılaşıyoruz, bunlar arasında; Nejat Bozkurt, Betül Çotuksöken, Taylan Altuğ, Ö. Naci Soykan, Teoman Şaban Duralı, Şafak Ural, Doğan Özlem, Tülin Bumin, Arda Denkel, Yalçın Koç, Ahmet İnam, Kenan Gürsoy, İsmail Yakıt, Mahmut Kaya gibi adlar bulunmakta. Bu kuşak da kendi alanlarında kitap çevirileri yapmış ve eserler kaleme almıştır. Yukarıda sayılan bütün bu adların dışında anımsayamadığımız (*ya da ilahiyat fakültelerinde yetişen*) bazı başka adlar da bulunabilir. Ayrıca bu süreç devametmekte olup öteki felsefe kuşakları da oluşumunu sürdürmektedir. Böylece Batı'nın 2500 yıl süren felsefe geleneğine, yüz yıl gibi bir süre içinde, ülkemiz de katılmış, Türk düşüncesi laik ve ulusal bir boyut kazanmıştır; ancak uluslararası bir düzeye ulaşılabildiğini ve dünya felsefe geleneğine katkıda bulunan filozoflar yetiştirdiğimizi söylememiz henüz mümkün değildir. Öte yandan bu tarihleme kesin olmayıp tahminidir ve değiştirilebilir; 2020'li yıllara değin iki kuşak daha eklenebilir.

1980'li yıllarda 12 Eylül ara rejimiyle toplumun her kesiminde bir duraklama, yoğun bir karamsarlık göze çarpar. Siyasal, ekonomik, yönetsel ve kültürel alanlardaki bu duraklama ve kötümserlik doğal olarak

bilim, sanat ve felsefe alanına da yansımıştır. Bu dönemde özellikle felsefeye karşı bir tavır takınılmış, liselerde zorunlu ders olmaktan çıkarılıp seçmeli yapılarak devre dışı bırakılmaya çalışılmıştır. Buna karşılık din dersleri zorunlu hale getirilmiş, felsefe ve siyasal içerikli kitap avına çıkılmış ve toplumu düşünmeden uzaklaştırmak için ne gerekiyorsa yapılarak gençlik tamamiyle pasifize edilme yoluna gidilmiş, dış kaynaklı baskılarla silahlı kuvvetler aracılığında toplum tam bir suskunluğa ve umutsuzluğa mahkûm edilmiştir. İlgisiz, etkisiz ve tepkisiz bir toplumu yönetmek belki daha kolaydır, ancak eleştirel düşünmeden ve fikir özgürlüğünden yoksun o toplumun geleceğinin daha korkutucu olacağı da unutulmamalıdır. Nitekim ortaöğretimde o dönemde yapılan olumsuz dönüştürmeler günümüzde meyvelerini vermiş, üniversiteye giriş sınavlarında öğrencilerin dörtte üçü matematik sorularına, dörtte ikisi de fen sorularına sıfır yanıtvermişlerdir. Liselerde seçmeli hale getirilen felsefe grubu derslerinin yerine din dersleri konulmak suretiyle bir tür düşünsel erozyon yaratılmış, kısaca ortaöğretim tam bir çöküşe terkedilmiştir. 12 Eylül döneminde felsefeciler susturulmuş, teologlar konuşturulmuş; ilahiyatçılar neredeyse her konuda sözsahibi kılınmışlardır. Düşünsel düzeyin sığlaştırılması, eleştirel ve özgürdüşünmenin bir yana bırakılması sonucunda bugün yaşadığımız sorunlarla karşı karşıya gelinmiştir. Ekonomik kalkınma bir toplum için herşey demek değildir; eğer bu bilimsel ve kültürel kalkınmayla desteklenmezse bütün çabalar boşa gitmiş sayılır. Cumhuriyetle elde edilen Aydınlanma düşüncesinin kazanımları üzerinde başlatılan tartışmalar, dinsel yönetim özlemlerinin dilegetirilmesine vesile olmuş, bu da karanlığa giden bir kapı açmıştır. Toplumun geriye evrilmesi tarihte görülen bir olay olmamakla birlikte, duraklaması ve çökmesi pekâlâ mümkündür. Nitekim son yıllarda yaşadıklarımız geriye dönüş ve eskiye özlem duyma örnekleri olarak algılanabilir. Böyle bir süreç eğer güçlenerek devamederse ekonomik düzen de bozulabilir ve toplumun dağılmasına dek gidilebilir. Batı tarzı düşün ve yaşam dünyasına katılmak için ikiyüz yıldan bu yana yapılan çalışmalar Cumhuriyet dönemindeki köklü dönüşümlerle birlikte hız kazanmış ve başarıya ulaşmıştı. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'daki düşüncelere yabancı kalınmamakla birlikte bu dönemlerin yapıtlarından neredeyse hiçbir şey dilimize çevrilmemiş ve bu düşünceler yüzeysel biçimde yansıtılmıştı. Bu nedenle uzmanca araştırma ve inceleme yapma düşüncesi bu dönemde bir türlü yerleşemedi. Oysa Cumhuriyetle birlikte bir yandan devletin yayımladığı Doğu ve Batı klasiklerinin giderek çoğalması, öbür yandan bireysel girişimler ve özel sermaye ile yayımlanan benzer nitelikteki yapıtlar,

geçen iki asırlık açığın kapatılmasına yardımcı oldu. Batı düşüncesinin büyük ustalarından Platon *(Eflâtun)*, Aristoteles, Descartes, Spinoza, Leibniz, Kant, Hegel ve Nietzsche gibi filozofların yapıtlarının bir kısmı adım adım dilimize kazandırıldı; İngiliz filozoflarından Locke, Berkeley, Hume, Spencer ve Mill gibi düşünürlerin bazı kitapları da dilimize çevrildi. Çağdaş filozoflardan Henri Bergson, Emile Durkheim, Henri Poincaré, Bertrand Russell, J.-P.Sartre, John Dewey gibi son yüzyıl Türk düşüncesini etkilemiş düşün adamlarının yapıtlarının bir kısmı da dilimize aktarılmıştır. Cumhuriyet döneminde felsefe literatürü çeviri kadar telif alanında da yoğun bir canlılık kazanmıştır ve bu dinamizm artarak sürmektedir. Ne var ki günümüzde Batı'dan yapılan çevirilerin de telif eserlerinde yeterli düzeyde olduklarını söylemek zor.

2000'li yıllarda Türkiye'de felsefe öğretiminin, yaşanan çeşitli olumsuzluklar nedeniyle, Batı ülkeleriyle kıyaslandığında, daha önceki yıllara oranla, geriye düştüğü söylenebilir. Ülkemizde yaşanan çeşitli ekonomik ve toplumsal sorunların bu durumda payı olduğu gibi, eğitim ve öğretimde bilgilenme ve özgürleşmenin, zihniyet ve bilinçlenmenin rolü de büyüktür. Toplumların gelişmesinde, halkların ilerlemesinde altyapının olduğu gibi üstyapının da görevi büyüktür. Bütün bunlar sağlandığında ülkemizin gelecekteki felsefe etkinliklerine umutla bakabiliriz. Felsefede düşünce dille, dil de düşünceyle birlikte olduğundan her ikisinin gelişmesine de özen göstermek gerekir. Cumhuriyet aydınları bu bilince sahipolmuş düşünceyi geliştirmek için öncelikle dili geliştirmeye girişmişlerdir. İslam ülkeleri içinde Türkiye dışında hiçbir ülke kendi dilinde seküler felsefe, dinden bağımsız laik felsefe yapamamaktadır; onlar ya Batı dilleriyle *(Fransızca veya İngilizce)* ya da kendi dilleriyle teoloji yapmaktalar. Felsefe, hemen bütün alanlarla içten ve yakın bir bağ kurmaya çalışan, her konuda olupbitene dikkat eden bir disiplindir. Onun genel tutumu her alandaki yapı ve işleyişi, tıkanıklıkları ve atılımları yakından izlemek, gördüğü problemleri açımlayarak çözmeye çalışmaktır. Bunun için de bilimler özelinde bütün bilgileri toparlayan bir niteliğe sahiptir. Felsefe, durmadan kendini yenileyen bilimlerden, hep yeniye yönelen sanatlardan ve dinamik yaşamdan etkiler alır ve kendisini sürekli yeniler. Böylece eleştirel düşünmeye, hoşgörüye ve herşeye açık olmaya hazır olarak işe koyulur. İşte çağdaş bir Türk felsefesinin de bu özelliklere sahipolması gerekir. Bunun yanında Türk felsefecilerinin daha baştan felsefeye özgü merakla herşeyi sorgulamaya, herşeyin kuruluşunu ve işleyişini araştırmaya ve felsefe sorunlarına uzmanca eğilmeye ve herşeyden önemlisi de Türkçe düşünüp Türkçe yaratmaya özen göstermeleri gerektiğine inanmalıyız. Felsefe, düşünme sürecindeki bir

kesinsizlik, bir bitmemişlik, çokyönlü bir bakış ve araştırıştır; bu arayış sorularla başlar ve sorularla sürüp gider. Türk felsefesinin yücelmesini isteyen herkes, bu felsefenin herşeyden önce felsefece, felsefe olarak değerli olmasını istemeli, felsefe-dışı kullanışlardan uzak kalmalıdır. Türk felsefesi, ancak felsefeyi yüceltmekle yüceltilebilir; onunla övünebilmek için övünülebilecek bir felsefe ortaya koymak gerekir. Türk felsefesinin başarı olanaklarını artırmak için kendisini herşeye açık tutmasını, tüm dünya felsefesine açmasını, bu felsefeyle sıkı bir alışveriş içine girmesini ve kesintisiz olmasını denemek gerekir. Her ulusal felsefe, her ülke ve kültürün salt kendisinin diye nitelediği felsefe, aslında dünya felsefesinin, mekân ve zamanca tüm evreni kuşatan felsefenin bir bölümü ya da bir parçası durumundadır. Her felsefe başka felsefelerle hesaplaşmak, onlarla boyölçüşmek, onlardan öğrenmek, onlarla yorumsal ve eleştirel bağlar kurup kendi özgün ve sorunçözücü sonuçlarını çıkarmak ve varlığını sürdürmek zorundadır. Türk felsefesini yapıcı ve yaratıcı felsefe, değerli etkin bir güç yapmak istiyorsak, bunu evrensel felsefe ortamında gerçekleştirmeliyiz. Özgün bir Türk felsefesinin kurulabilmesi için herşeyden önce Türk felsefesinin kendisi hakkında bir bilinci ve hedefi olması gerekir. Kendi sorunları üzerinde düşünmeye başladığı andan itibaren artık o toplum kendi felsefesini yapıyor ve filozoflarını yetiştiriyor demektir. Bu bakımdan felsefe eğitimi, felsefe yapma bilinci kazandırma eğitiminden başka birşey değildir. Politik zorlamalar, eğitimde saptırmalar, yönetim dayatmaları, bilim ve teknolojideki baskılar gibi gerekçelerle de olsa, Türk felsefesi hiçbir zaman, ne kapalı ve güdük bir uğraş olmayı kabullenmeli ne de yoğunluktan yoksun bir yayılmaya kendini kaptırmalıdır. Türk felsefecisi eğer gerçekten bir varlık göstermek istiyorsa; bilgi, varlık ve değer açısından bilim, sanat, din ve yaşamın tüm koşul ve olanaklarıyla dengeli bir ilişki içine girmelidir. Son olarak Hasan Âli Yücel'in şu tespitini aktarmak isterim: *"Biz Avrupa'ya en köklü adımı 14. yüzyılda attığımız halde el'an bocalamamızın sebebi, ortasına kadar geldiğimiz bu medeni ülkenin fikir tarafına hiç iltifat etmemiş olmamızdır. (...) Batı'yla ilişkilerin yoğunlaştığı son yüzyıllarda sürekli olarak günün ihtiyaçlarının baskısında kalmış, o günü doğuran kültür kaynaklarını araştırma zorunluluğunu bir türlü duymamışızdır."*

Kaynaklar:

- Halil İnalcık, *Turkey and Europe in History*, Eren Yay., Ankara, 2002.
- Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, A.Ü.S.B.F.Y., Ankara, 1969.
- Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, A.Ü.B., 1966.
- Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Kaynak Yay., 4.Basım, İstanbul, 2003.
- Fuad Köprülü (F.Babinger ile), *Anadolu'da İslâmiyet*, İnsan Yay., İstanbul, 1996.
- Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yay., İstanbul, 1964.
- Niyazi Berkes, *Felsefe ve Toplumbilim Yazıları*, Adam Yay., İstanbul, 1981.
- W.Barthold (F.Köprülü ile), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Nev Yay., İstanbul, 1962.
- Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul, 1979.
- Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, YKY, İstanbul, 2004.
- Nazım Paşa, *Hatıralarım*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1958.
- Arslan Kaynardağ, *Felsefecilerle Sohbetler*, Elif Yay., İstanbul, 1986.
- Nermi Uygur, *Türk Felsefesinin Boyutları*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1974.
- Nermi Uygur, *Kültür Kuramı*, Remzi Kit., İstanbul, 1985.
- Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlılarda Bilim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlılarda İlmiye Teşkilatı*, TTKY, 1974.
- Ekrem Akurgal, *Türkiye'nin Kültür Sorunları*, Bilgi Kitabevi, Ankara, 1995.

Kendisini Her Zaman Yeniden Yaratabilen Kuşak: Gençlik

Gençlik kendisini yeniden yaratabilir mi? Türk gençliği acaba Mustafa Kemal'in Bursa söylevinde dilegetirdiği ve kendisine emanet ettiği Cumhuriyet'i koruma, kollama ve sürdürme başarısını gösterebilecek mi? Bunun için de kendisini keşfederek yeni baştan varedebilecek ve geliştirebilecek mi? Bilindiği üzere oldukça fazla bir genç nüfusa sahibiz; toplumumuzda yirmibeş yaşın altındaki insan sayısı neredeyse nüfusun yarısına denk. Nicelik bakımından yüksek olan bu düzey acaba nitelik bakımından da öyle mi? Gelişmiş ülkeler bilgi çağını yaşarlarken, biz ülkece üçbuçuk yıllık eğitim ortalamasıyla acaba hangi çağda yaşıyoruz? Yaklaşık onbeş milyon gencin beslenmesi, iyi koşullarda barınması, kaliteli bir eğitim görmesi ve üretici bir insan olarak topluma katılması hiç de kolay birşey değil ve çözüm bekleyen çetin bir sorun olarak önümüzde durmakta. Bu gençlerin ancak yarısı ortaöğretimden geçebilmekte ve pek azı da yükseköğretime katılabilmektedir. Hemen bütün okullarımızın eğitim ve öğretim kalitesi oldukça düşük; ileri ülkelerin seviyesinin de epeyce altında. Ülkenin iki temel sorunu yetersiz eğitim ile işsizlik; çağdaş bilgitoplumunun olanaklarından yararlanamayan gençlerimizin çoğu kalifiye eleman olma özelliklerinden de yoksun. Ülke çapında yeterince doyurulamayan, iyi bir eğitim alamayan ve özellikle de iş bulamayan gençlik, topluma yük olmakla kalmaz, aynı zamanda büyük bir tehlikenin kaynağı da olur. Bir toplumda eğer işler yolunda gitmiyorsa, sistemde ortaya çıkan çalkantılar ve düzensizlikler ilkönce gençlerin davranışlarına yansır; çünkü gençlerin davranışları, toplumun yapı ve işleyişinin aynasıdır. Gençler hemen bütün yapıpetmelerinde önce ailelerini, sonra da eğitim ve öğretim gördükleri eğitim kurumları ile en alttan en üste tüm yönetimleri örnekalırlar. Bu nedenle gençliğimizin içinde bulunduğu pekçok sorunun üstesinden gelinebil-

mesi için önce ailelere, eğitim kurumlarına, sonra da yerel yönetimler ile devlete önemli görevler düşmektedir. Ancak gençlerin problemlerini çözmeleri, sorunlarını aşmaları mümkün mü ve kendilerine de bu konuda bazı görevler ve sorumluluklar düşmüyor mu? Peki, nedir öyleyse bu görev ve sorumluluklar?

Deneme ile yanılmaların ağırbastığı bir arayış döneminde, yanılsamalar ile dinamik patlamaların egemen olduğu bir evrede her türlü renkli ve çekici yaşam olanak ve koşullarının içinde bulunan gençler, acaba sorunlarının üstesinden kendi başlarına gelebilirler mi? Başka deyişle gençlik kendisini bilgilendirmek, herşeyi ve herkesi sevmeyi öğrenmek, başkalarının deneyimlerinden yararlanmak, yapıcı ve yaratıcı olmasını bilmek, katılımcılık ve paylaşımcılık bilincini geliştirmek suretiyle kendini yenileme ve giderek baştan yaratma yolunda başarıyla ilerleyen adımlar atabilir mi? Ergenlikle erişkinlik arasında bir geçiş dönemi olan gençlik aslında yoğun, inişli çıkışlı bir oluşum ve gelişim sürecidir; sanki içkisiz yaşanılan bir sarhoşluk evresidir. Deneyimsizliğinin bilincinde değildir; yolgösterilmesine ihtiyacı olsa da bunu açıkça belli etmez ve çoğu kez istemez. İnsanlık ilerlese ve birlikte yolalsa da gençlik her seferinde ta baştan başlamak, birey olarak çevresinde olupbitenleri ve dünya kültürünün gidişini kendisi keşfetmek ister; herşeyi kendisinin başarabileceği sanısına sahiptir. Gençliğin bu coşkusunun ve yoğun duygularının, yeniliğe ve değişikliğe ilgi duymasının, herşeyi denemeye ve serüvene yatkın olmasının, aykırı ve aşırı uçlar arasında gidip gelmesinin halkımız arasındaki bir başka ifadesi de *"delikanlılık"*tır. Bu kavramla deneyimsiz ataklık ile naif bir saflık, birikimsizlik ile bilinçsizlik, aşırı yüreklilik ile gözüpeklik, akıldan ve sağduyudan uzaklık, dengesizlik ile aşırıya kaçma eğilimleri anlatılmak istenmektedir. Genç bir kimse artık ne bir çocuktur ne de henüz olgunluğa varmıştır; ancak gençlikte hayalgücü ile inançlar çok güçlüdür; yaşlılıkta ise bilgi ile kuşku öne geçer. Gençlikte insan ayrıntıyı esas, esası ayrıntı olarak görürken yaşlılıkta bunun tersi olur. Genç, henüz yaşam yolunun başında bütün enerjisine rağmen tecrübesiz ve birikimsizken, yaşlı bu yolun sonunda enerjisini tüketmiş ama her türlü birikim ve deneyime sahiptir. Güçlü dinamik bir potansiyele sahip bulunan gençlik evresi yalnız olumlu özelliklerin değil, aynı zamanda olumsuz özelliklerin de harmanlandığı çalkantılı, sorunlu ve çelişkili bir dönemdir. Uyanan bedensel dürtülerin ve hızlı büyümenin baskısı altında kalan genç kabına sığamaz; dünyanın merkezi sanır kendisini. Benliği bu dalgalanmalara ve dengesizliklere uyum sağlamaya çalışırken, sürekli bir huzursuzluk ile doyumsuzluk da peşini bırakmaz. Duygu ve davranışlarındaki inişçıkışlar bu içsavaşın dışavu-

ran görüntüleridir. Gençlik ile halk hep tehlikelere ve kargaşaya doğru koşarlar; bunu deneyimsiz ve bilgisiz, kendini sakınma duygusundan yoksunoldukları için yaparlar; bu nedenle gençliğe ders vermekten çok ona örnek olmak, onu korumak ve esirgemek gerekir. İzlenimleri bütün canlılığı ve tazeliğiyle güçlü biçimde algılamak ve her zaman dinamik ve enerjik kalmak gençliğin imrenilecek bir özelliğidir. Yaşam deneyimi arttıkça o saf zevklerin kaynağı da kurumaya yüztutar; coşku gider, yerine sağduyu gelir; akıl duygunun önüne geçer. Oysa duygu ile akıl birlikte yolalmayınca hiç başarı sağlanabilir mi?

Genç insan, içdünyasında ve çevresinde olupbitenlere uyum sağlamaya çalışırken hem zorlanır hem de aykırı davranışlar içine girer; böylece tüm kuralları yıkmaya, kendine özgü değerler, amaçlar ve zevkler aramaya koyulur. Her zaman bağımsız bir kişilik, kendi kanatlarıyla uçabilecek bir birey olmayı ister; ama bunun için yeterli bilgi ve deneyimden yoksundur. Gencin kendi yetenekleri doğrultusunda ilerlemesi, becerilerini geliştirmesi, yeniyi ve değişik olanı denemesi onun en doğal hakkıdır. Çünkü başarının yolu denemeden, kendini sınamadan geçer; gençler deneye deneye kendi olanaklarını ve yeteneklerini tanırlar. Bu nedenle insan gençken hiçbir konuda eksiksiz ve tam olmadığının; ama tamamlanma süreci içinde bulunduğunun bilincine varmalıdır. Ancak pek az genç daha sonraki yıllarda doğru bildiği, kendi tuttuğu yolda inatla yürüme kararlılığını gösterebilir. Kendilerine azıcık da olsa yardımetmeyenlere kimse yardımedemez. Bunalımlı ve fırtınalı, enerjik ve dinamik, atılımcı ve dizginlenemeyen yanını eğer genç kişi kendi gelişimi yönünde ve olumlu biçimde dönüştürebilirse, yaşamında başarıya doğru ilk adımı atmış sayılır. Bunun için de kendini geliştirmiş deneyimli büyüklerinin öğütlerinden yararlanma akıllılığını ve cesaretini gösterebilmelidir. Genç insandaki girişkenlik, bağımsızlık ve sorumluluk duygusu, medeni cesaret ve çalışma bilinci gibi özellikler eğer iyi amaçlar için kullanılırsa kendisine başarı kapılarını açar. Ancak önceden sahipolduğu gençlik dilek ve hayallerini, umut ve beklentilerini erteleyerek daha sonraki bir yaşta gerçekleştirmek isteyen kimse kendisini aldatmış olur; çünkü insanın yaşamında her on yılın kendi hayali ve mutluluğu, kendi umutları ve planları vardır. Hiçbir genç yanlışlarını ya da eksikliklerini daha sonraki yıllara taşımamalıdır; çünkü o yılların da zaten kendi kusurları ve gaileleri olacaktır. Eğer yaşam sizinse kontrolünün de sizin elinizde olması gerekir, başkalarının değil; başka birinin rehberlik ettiği yaşam, kişinin kendi özyaşamı değil, başkasının güdümündeki yaşamıdır. Bu bakımdan gençler kendi özgürlüklerine sahipçıkmayı bilmeli ve kendilerini ilgilendiren kararları yine kendile-

ri vermelidirler. Francis Bacon, *Denemeler*'inde şöyle diyor: *"Gençlerin yanılgıları işleri altüst eder. Onlar işlerini çekip çevirirken altından kalkabileceklerinden daha fazla şeye elatarlar; işleri yoluna koyacaklarına daha çok karıştırırlar. Eldeki araçlarla çözüm yollarını düşünmeden hemen sonuca koşarlar; rastgele öğrendikleri birkaç ilkeye saçma bir bağlılık gösterir, yenilik yapmaktan hiç çekinmezler. Bu da umulmadık güçlüklere yolaçınca, en aşırı yöntemlere başvururlar. Yaptıkları bütün yanlışları bir kat daha artıran şey de yanıldıklarını bir türlü kabule yanaşmayıp diretmeleri, ne duran ne de dönen dik başlı bir ata benzemeleridir... Gençler geleceği görmeye, yaşlılar ise geçmişi anmaya ve yorumlamaya yatkındır. Yaşlandıkça insanın irade gücüyle duygu ve duyumları değil, anlayış yeteneği artar. Genç insanlar yargılamaktan çok arayıp bulmaya, fikir almaktan çok uygulamaya ve oturmuş bir işi yürütmekten çok yeni projeler yapmaya yatkındır."*

Gençlik, bir toplumun, bir ulusun geleceğidir denir; insanın yaşam sürecinin de hem en kritik hem de en devingen dönemidir. Bu dönemde eğer genç, varoluşunun anlamını sorgular, yapması gerekenleri ve hedefini saptar, yeteneklerini keşfedip geliştirirse; kendi hayallerini, düşüncelerini, ideallerini ve doğrularını gerçekleştirirse başarıya ve mutluluğa ulaşmış sayılır. Bütün enerjisini en üst düzeyde kendisini her bakımdan geliştirmeye harcayan, dinamizmini hedeflerine ulaşmada kullanan, başkalarının deneyimlerinden yararlanma becerisini göstermekte kararlıolan genç, başardım diyebilme onuruna sahip olacaktır; çünkü Voltaire'in de dediği gibi, *"Dünyadaki en akıllı insan başkalarının deneyim ve birikimlerinden yararlanan insandır."* Bu nedenle her gencin kendi yaşam ilkeleri, kendi eylem öncelikleri ve kendi çıkarları için alınmış kararları olmalı; eğer sorumluluktan kaçmak istemiyorsa kendi geleceği hakkındaki kararları başkalarının almalarına izinvermemeli; bireysel ve toplumsal değerlerine sahipçıkmalıdır. İyi, güzel ve doğru yaşama konusunda herşeyi öğrenmeye açık olmalı; ama nasıl yaşaması gerektiğinin kendisine dikte edilmesine de kapılarını kapamalıdır. Çünkü yaşam onun yaşamıdır ve kendisine özgü biçimde yalnızca bir kez yaşanacaktır. Tıpkı Latin özdeyişinin de söylediği gibi, *"Herkes kaderini kendisi yapar ya da herkes kendi kaderinin kurucusudur" (Suae quisque fortunae faber est)*; yani kendi karar ve eylemlerinin kaçınılmaz sonuçlarından kimse kurtulamaz. Genç insan, sempati ve antipati duyduklarıyla arasına ne kadar mesafe koyabilirse, tutku ve hırslarını ne kadar dengelerse, önyargı ve saplantılarından kendisini ne denli sıyırabilirse, olayları ve sonuçlarını da o derecede daha iyi ve isabetli değerlendirebilir. Zorlu yollardan geçerek doğruyu bulmanın tadını alan, fark ya-

ratmanın zevkini çıkaran ve her yeni günün kendisine yeni olanakların kapısını açtığını ve değişik birşeyler yapabilme fırsatını verdiğini gören genç, harekete geçerek kendini bilgi ve sevgiyle donatacak; yaparak ve yaşayarak öğrenme ve üretme yoluna koyulacaktır. Kısaca aklını özgürce kullanarak ve başkalarının tecrübelerinden yararlanarak kendi tercihini yapan ve kararlarını veren genç, karşısına çıkan sonuçlardan da bir rahatsızlık duymayacaktır. Genç kendi haline bırakıldığında yanlışlara uzun süre takılıp kalamaz; çünkü yaşamın gerçekleri onu bu yanlışlardan çekip çıkarır, değişmez ilkelerden kurtarır. Hatalar zarara dönüşünce genç önce şaşırır, sonra kendini toparlar ve pişmanlık da duyar. Oysa yaşlılar ne şaşırır ne de pişman olur; çünkü onlar yanlışlarını düzeltmeye pek zaman da bulamaz. Bu bakımdan gençlikte yaşlılığın iyi yanlarının ayırdına varmak, yaşlılıkta da gençliğin avantajlarını korumak her iki taraf için de yalnızca bir mutluluk olur. Fransızlar boşuna, *"Eğer gençlik bilebilseydi, yaşlılık da yapabilseydi..." (Si la jeunesse savait, si la vieillesse pouvait...)* dememişler. Böyle olabilseydi dünya kuşkusuz bambaşka bir yer olurdu. Gerçekten de yaşlıların birikim ve deneyimlerinden yararlanmak gençler için tutulabilecek en doğru yollardan biridir. Çünkü kendi tecrübelerinin ötesinde başkalarının birikimlerinden de yararlanmak en akıllıca tutumdur. Gençliğin kılavuzu yaşlılık olursa, yaşlılığın da gücünü gençler sağlarsa, bu iki kesimin olgunluk ile enerjisi, deneyim ile gücü birarada ve dayanışma içinde olursa, işte ancak o zaman her iki taraf da mutluluğu yaşayabilir. Gençler kendi enerjilerini yaşlıların bilgi ve birikimleriyle harmanlayabilirlerse daha başarılı ve mutlu olmamalarına bir sebep yok. Gençlerdeki dinamizm ile yaşlılardaki yöntem bilgisi, yaşamda karşılarına çıkabilecek her türlü güçlüğü aşmaları için yeterli olacaktır. Her iki kuşağın da tek başına eksik kaldığına ve ancak biraraya geldikleri zaman tamamlanabileceklerine göre birbirlerinden kopuk olmalarının bir anlamı var mı? Birlikten güç doğar atasözümüz de bu görüşü doğrulamakta. Peki, ama yaşlılarla gençlerin biraraya gelmesi neden gerçekleşemiyor? Çünkü doğru yaşama ilkelerini gençlere bırakmayıp dikteettikleri veya onları kendi açılarından acımasızca eleştirip yargıladıkları için ya gençler yaşlılardan sıkılıyor ve onlardan kaçıyorlar ya da yaşlılar, gelecekten pek birşey beklemedikleri için gençlerle her türlü bağı koparıyorlar. Gençler daha çok geleceğe, yaşlılar ise geçmişe yönelmişlerdir; gençler sürekli devinimi, yaşlılar ise durulmuşluğu temsilederler. Gençler yaşlıları beğenmez, yaşlılar da gençleri sürekli eleştirir. Gelişmelerini istediğimiz gençlerin kafalarını tıka basa doldurmalarının hiçbir yararı olmadığını yaşadıklarımız bize öğretmektedir. Genç öncelikle yürüyeceği yolu saptamalı, bu yola ken-

dini adamalı ve sonra da bunun için gerekli bilgiyi edinmelidir. Hedefe varmak için zaten yaşamın gerçekleri yaşlılıkla gençliği, başka deyişle, olgunluk, bilgi ve deneyimle enerji, cesaret ve gücü birbirine sıkıca bağımlı kılmış, biri olmadan ötekinin hiç bir işe yaramadığını bize göstermiştir; tıpkı geçmişle geleceğin bugünde biraraya geldiği gibi.

Teknoloji ilerledikçe sorunsuz insan sayısı azalmakta, iletişim geliştikçe toplumda yalnız insanlar çoğalmakta. Çünkü günümüzde yaşamın amacının yalnızca verilen görevleri yerine getirmek, başarı ve para kazanmak olduğu kabulediliyor. Bu da aileyi, giderek toplumu aşındırıyor. Anne ve babalar çocuklarına yeterli zamanı ayıramıyor; birlikte oldukları zamanı ise söyleşme, dertleşme yerine televizyon seyrederek ya da bilgisayar başında geçiriyorlar. Oysa insanların, özellikle de gençlerin, bir dereceye kadar bencil olmaları gerekiyor. Bencillikten de kendini önemsemeyi, yaşamı ciddiye almayı, bilinçli ve sorumlu biçimde yaşamayı, belli bir hedefe kitlenmeyi, kendine yatırım yapmayı anlıyorum. Böyle insanlar çevresindekileri de daha iyi anlar ve onların yaşamdan daha çok tatalmasını sağlar. Şiirle, müzikle, felsefeyle her genç buluşabilmeli. Bunun için her bireyin hemen her gün bir şiir okuma, bir felsefe metniyle karşılaşma ve müzik dinleme gereksinimi duyabileceği bir aşamaya ulaşmalıyız toplumca. Gençlik, dingin insan yaşamına bir alternatif, bir tür aykırı yaşam biçimi olarak düşünülürse, onun kendini yeniden kurma, baştan yaratma potansiyelinin de kendi içinde saklı olduğunu görürüz. İşte bu gizilgücün akıllı bir biçimde kullanılması ve gençliğin kendi eksiklerini tanıyarak gidermesi önem taşır. Bu nedenle gençlerin öncelikle atabilecekleri bazı ivedi adımlar vardır: katılım ve paylaşım, kendini geliştirme ile yurt ve dünya barışına katkı gibi. Gençlerin toplumsal süreçlere katılımları demokratikleşmeyi hızlandıracak ve bütün demokratik kurum ve kurallar ile sivil toplum örgütleri toplumda yaygınlık kazanacaktır. Gençlerin topluma katılımı ve paylaşımı gerçekleştirmeleri sayesinde hemen her alanda gelişme sağlanacak ve özlenen toplumsal ve uluslararası barış gerçekleşebilecektir. İnsanın kendini geliştirmesi ise hemen her yol denenerek sağlanmalıdır; kendi donanımı eksik bir genç başkalarına da yararlı olamaz. Eğer genç toplumuna birşeyler katmak istiyorsa önce kendisini belli bir alanda ya da konuda iyi yetiştirmelidir. Bunun için de sürekli okuması ve bir veya birkaç dil öğrenmesi gerekir. Zorluklar azmederek aşılır; istemek, başarmanın yarısıdır. Kendilerini geliştirmek ve hedeflerine varmak için gençler önlerine bilinçsizce engeller koymak yerine önlerindeki engelleri ortadan kaldırmak zorundadırlar. Bilinçleri ile vicdanlarını her zaman devreye sokmak; akıllarını ve inançlarını güçlendirmek gençlerin ilk

görevi olmalıdır. Kendisini geliştirmiş ve kanıtlamış katılımcı bir genç, ilk iş olarak kendi toplumunda ve dünyada barışın yaygınlaştırılması ve sürekli kılınması için çalışacaktır. İçinde yeraldığı sivil toplum örgütlerinde sadece bulunmakla yetinmeyecek; ama fikirlerini hiç çekinmeden özgürce söyleyecek ve tartışacaktır. Çünkü özgür bilince sahip bir genç, kişisel onurunu ve ulusal değerlerini hiçbir etki altında kalmadan savunmasını bilecektir. Gençler iyi, doğru ve güzele yönelmede ve eyleme geçmede yaşlılardan daha başarılıdır. Bu düşüncelerin ışığında Mustafa Kemal de Türkiye Cumhuriyeti'ni gençlere emanet etmedi mi?

İnsan için kutsal olan nedir? Çalışmak, üretmek, ardında bırakmak için yaratmak ve paylaşmak. İnsanın kendisini aşmasıdır bir bakıma *"artıinsan"*; buna filozof Marx, *"bütünselinsan" (Totaler Mensch);* Nietzsche, *"üstüninsan" (Übermensch)* diyor; ancak bu Amerikalının *"Superman"*ı değildir. *"Artıinsan"*, kendine birtakım özellikler ekleyerek sıradan insanın üstüne çıkan, olağanüstü işler başaran insan demektir ve her insan bu potansiyele sahiptir. *"Artıinsan"* adayı gençlere değer vermenin ilk koşulu onları dinlemektir; onları anlamasak veya onlara katılmasak da dinleyerek saygı duyduğumuzu göstermeliyiz. Gençler zaman zaman yanlışlar yapsalar da onları dinlemeyi bilmek ve anlamaya çalışmak eğer gerçekten olgunsak bizlere düşer. Çünkü onlar hep yeni şeylerden sözederler, düşünceleri göz kamaştıracak kadar parlaktır, eski şeyler ise onlar için donuklaşmıştır artık ve üzerlerinde durmaya bile gerek görmezler. Dünyaya ve geleceğe bütünüyle yabancı kalmak istemiyorsak gençlere kulak vermeli, onları oldukları gibi kabuletmeli, diğerlerinin ne yaptıklarını anlayabilmek için bazılarına katlanmasını bilmeliyiz. Biz *"deneyimliler"* yolgöstermeye, yordam öğretmeye, dikteetmeye ya da buyurmaya kalkmadan; gözlemlemeye, anlamaya ve duygudaşlığa dayalı bir ilişki içinde gençlerle iletişim kurmaya çalışmalıyız. Onların her dediğini onaylamak, her istediğine katılmak şart değil; hatta karşı çıkacağımız ve eleştireceğimiz noktalar da olabilir. Gençlere öğüt verebiliriz, bilgi ve deneyimlerimizi onlara aktarabiliriz, onları becerilerle de donatabiliriz; ama eylemlerine engel, düşüncelerine set ve geleceklerine de egemen olamayız. Çünkü onlar artık bizim yeralamayacağımız gelecekteki dünyalarını kendileri yaratacaklar, kendi geleceklerini kendileri kuracaklardır. Biz yaşlıların gençlere aktarabilecekleri en güzel deneyim ancak korunmuş gençliklerimizin deneyimi olabilir. Bir yetişkin, bir gence, *"Benim tecrübelerime inan"* dediği zaman, genç haklı olarak ona şu soruyu sorabilir: *"Hangi tecrübene?"* Çünkü bizim yaşadığımız tecrübe, onların yaşadıkları ve yaşayacakları tecrübe değildir; bu bakımdan onlar bizim için gelecek, biz onlar için geçmişizdir. Her

bireyin deneyimi kendine özgü ise de, her genç her yaşlının deneyimini yaşamayabilir; gencin kendi deneyimi yaşlınınkinden farklı olacaktır. Kendi bireysel olanaklarıyla edinecekleri deneyimleri yaşamaları için biz yetişkinler gençlere ancak yolgösterebiliriz; deneyim sahibi olmaları için onlara belki yardımedebiliriz. Bunun üstüne gençlerin biz yaşlıların bilgi ve birikimlerinden, deneyim ve yaşam serüveninden esinlenmelerini ekleyip eklememeleri onların bileceği bir iştir; ama bir kazanç olduğu da kuşku götürmez. Böylece kendini kuran, yeniden yaratan bir gençlik önce kendisine, sonra da toplumuna ve dünyaya yararlı olacak; sorun üretmek yerine sorunları çözecektir.

Peki, kendini yeniden kuran, baştan yaratan bir gençlikten ne anlamalıyız? Her gencin kendisini koşullara ve özlemlerine göre biçimlendirebilmesi için öncelikle kendisini ve daha sonra da başkalarını tanıması gerekir. Kendini bilmek zaten ötekileri tanımaktan geçer; bunun için de bolca yazın, felsefe ve bilim kitapları okumak ve başkalarıyla söyleşmek yararlı olacaktır. Seyahat insanın kendisini tanıması ve geliştirmesi için uygun bir yoldur; ayrıca günün, haftanın, ayın, yılın belli zamanlarını kendine ayıran, örnekle sevdiği birşeye kendini verebilen, bir çaba içine girebilen genç bundan kazançlı çıkacaktır. Günlük uğraşları içinde şiir okumak, müzik dinlemek, bir tiyatro, sinema ya da sergiye gitmek olabileceği gibi, arkadaşlarıyla birlikte bir tartışma veya söyleşi toplantısına katılmak da olabilir. Zamanının belli bir bölümünü düzenli okumalara ayırabilmelidir; okunacak yapıtların başında roman, hikâye, şiir, felsefe ve deneme, özyaşam öyküleri, popüler bilimsel eserler, tarih ve gezi kitapları gelmelidir ki genç kendisini geliştirebilsin. Bu uğraşların birkaçını sürekli kıldıkça donanımı artacak, bilgice ve deneyimce zenginleşecek, zaman geçtikçe değiştiğini ve geliştiğini, daha önceki kendisinden başka biri olduğunu görecektir. Birikimlerini paylaştıkça, insanlarla iletişimde bulundukça dünyagörüşü ve yaşamanlayışı farklı konumlara gelecek, içsel bir zenginleşmeye uğrayacaktır. Sevgiyle ve bilgiyle donanmış, aklını ve yüreğini birlikte kullanabilen, sağduyusuna ve gönlüne her zaman bağlı kalan genç, yaşamının her alanında böylece üretici ve yaratıcı olacaktır. Hiç kimse sanmasın ki gençliğin ilk izlenimleri silinip gider, geriye birşey kalmaz; tam tersine gençlik izlenimleri en küçük ayrıntılarına dek yaşamboyu kalıcıdır ve silinmez. İşte bu nedenle gençlikte ne ekilirse daha sonra o biçilecektir. Genç kişi, çılgınlıklarının çoğu için ağır bir bedel ödemek zorunda kalacağını unutmamalıdır. Eğer genç, yaşamında yapıcı ve yaratıcı olmak istiyorsa kendi hayallerinin peşinden cesaretle gitmesini bilmelidir. Çünkü hiçbir şey cesaretli girişimciliğe, serüvenci bir ruha, yürekli bir çaba-

ya ve bir parça şansa sahip birisinin başarısını engelleyemez. İçindeki ateşi hiçbir zaman söndürmeyen, onu sürekli canlı tutan genç elbet bir gün hedefine varacaktır. Ama dünyaya bilimin yolgösterici ve felsefenin aydınlatıcı ışığıyla bakamayan, budünyayı öbürdünyaya feda eden, ne yapacağını planlayamayan, bir yaşam projesi olmayan ve kendisine ömrünü geçireceği bir hayat yolu çizemeyen ve bu hedefe doğru azimle yürüyemeyen genç, başarılı olabilir mi, hiç kendisine başardım diyebilir mi? Eğer genç, kendisini seçkin bir insan olarak duyumsayan ve bunun altyapısını kendi istenciyle kuran bir insan olamazsa yürüyeceği toprağa güvenle basabilir mi? Sorgulamayan, eleştirmeyen, aklını kullanmayan, daha iyiyi aramayan ve araştırmayan, başkalarını düşünmeyen bir gence gelişmiş, aydın diyebilir miyiz?

Niceliğin niteliği, ekonomik değerlerin tinsel değerleri, paranın insanı ezip geçtiği çağımızda, görevi kendisini aydınlatma ve sürekli yaratma olan genç, nitelikli olmayı bilmeli, kültür değerlerini bir yana bırakmamalı, kendisini eksiksiz bir insan olarak yetiştirmek için elinden gelen her çabayı göstermelidir. Küreselleşmenin olumlu ve akılcı yanlarını benimseyerek, olumsuz ve akıldışı yanlarına karşı çıkmalı, eleştirelaklını kullanarak çarpık giden herşeyin düzeltilmesine katkıda bulunmalıdır. Kararlı direnmenin her türlü engeli aştığının bilincinde olarak gençler, küçük amaçlara değil, büyük hedeflere yönelmelidirler. Ufak çıkarların ötesinde kendileri, ülkeleri ve insanlık için büyük gayeler edinmeli; hedeflerine varmak için de hiçbir engel tanımamalı, her güçlüğü aşmaya çalışmalıdırlar. Gerçekleşmesi olanaksız düşler kurmakla vakit geçirmek yerine en ufak yararı olabilecek konulara odaklanmalıdırlar. O zaman kişiliklerini geliştirmiş, düzeylerini yükseltmiş, maddiyat ile maneviyatı dengelemiş olacaklar; yaşam ilkeleri de akıl ile gönülün birlikteliği biçiminde belirecektir. Ülkesinin geleceğinin kendi geleceği olacağının bilincindeki genç, dünyanın neresinde olursa olsun kimliğini, kişiliğini ve değerlerini yitirmeyecek; kendi yolunu belirleyip cesaretle yürüyecek ve öğrenim sıralarında da öncelikle gerçek bir beceri sahibi olmaya bakacaktır. Ne yaparsa en iyisini yapmayı deneyecek; kötü bir siyasetçi, başarısız bir yönetici ya da etikdışı davranan bilimadamı olacağına, parmakla gösterilen bir usta, bir tamirci ya da teknik bir eleman olmayı yeğleyecektir. Ama her zaman kültürün ve tinsel değerlerin önce geldiğini de unutmayacaktır. Kendilerini yeniden inşaetmek veya yaratmak isteyen gençler, benimsedikleri bu olumlu ve gerçekçi tutumları ancak yaşamlarında uyguladıklarında başardım diyebilme şansına sahipolacaklardır. Gençlerin kendilerini bütünüyle inşaedebilmeleri, eksiksiz ve total insan kılabilmeleri, yeniden yapılandırmaları ya

da yaratmaları için yapabilecekleri daha başka şeyler de vardır, bunlar, gençlerin katılımcı ve paylaşımcı demokratik girişimlerde bulunmaları, siyasal partilerde görev almaları, sivil toplum örgütlerine ve sivil inisiyatiflere katılmaları, ülke sorunlarına çözüm üreten araştırmalar içinde bulunmaları, siyasal ve toplumsal eğilimlerini netleştirerek ülkeye daha yararlı olacak işlerde yeralmaları, yaşam tarzlarını belirginleştirmeleri, toplumsal sistemden geleceğe yönelik beklentilerini ortaya koymaları ve çözüm önerilerinde bulunmaları gibi önemli noktalardır. Düşüncelerini çekinmeden söylemek ve açıkça tartışmak; eğer yanıldığı hususlar varsa bunları erinmeden düzeltmek, yalnız uygar ve cesur bir insanın takınabileceği tavırdır; çünkü asılolan farklı düşünenlerin uyum içinde birarada yaşamaları, çoğunluğun azınlığa gösterdiği anlayış ve onların haklarını koruma bilincidir. Özgürlüklerine olan tutkulu bağlılıkları da gençlerin başka bir başat ayrıcalıklarıdır. Kendini yaratma da ancak özgürlük ortamında gerçekleşebilir.

Günümüzde gençlerin çoğu önce kendilerini, sonra da çevrelerini tanımadan ve bunun için en küçük bir çaba harcamadan yaşayıp gitmekte; oysa kendini tanımanın en kestirme yolu başkalarını tanımaktan geçer ama bu da bir çaba ister, bilinç gerektirir. Bugün gençler ya gereğinden fazla kendileriyle meşgul ve içlerine kapalı yaşamakta ya da akılları fikirleri çok uzaklarda bir düşler dünyasının peşinde sürüklenip gitmekte. Gençlerimiz, gerçek yaşamı ancak yaşam geçtikten sonra tanıyor, doğruyu ve eğriyi yaşamın sonunda anlıyorlar; o zaman da gençliği izleyen yıllar bize geçmişteki şimdiyi anımsatıyor. Filozof ve psikanalist Erich Fromm, *Sağlıklı Toplum* adlı yapıtında günümüz toplumları için bakın nasıl bir saptamada bulunuyor: *"İçinde yaşadığımız Batı kültüründe sinemaların, radyoların, TV'lerin, spor karşılaşmalarının, gazete ve magazinlerin yalnızca dört hafta için bulunmadığını düşünelim. Bu büyük kaçış yolları tıkanınca kendi olanaklarıyla başbaşa kalan insanlar acaba ne yapacaklar? Hiç kuşkum yok ki bu denli kısa bir sürede bile binlerce kişi sinir krizi geçirecek, daha çok sayıda insan da klinik anlamda nevrozlu denen durumdan pek de değişik olmayan korkunç bir huzursuzluğa kaptıracaktır kendisini. Toplumun dokusuna işleyen yarayı yatıştırmak için verilen uyuşturucu kesildiği anda hastalık bütün belirtileriyle dökülecektir ortalığa."* Bunlara bir de internetin, cep telefonlarının, facebook ile twitter'ın getirdiklerini kattığımızda, birey ile toplumun günümüzde içinde bulunduğu kritik durum daha açık biçimde ortaya çıkar. Toplumumuzun demografik yapı itibariyle yirmibeş yaşın altındaki nüfusunun toplam nüfusa oranının yarısı civarında olduğuna yukarıda değinmiştik. Bu demografik yapı nedeniyle hem günümüzde

hem de önümüzdeki süreçte gençlerin ekonomik, sosyal, kültürel kimlik ve inanç değerleri ülkemizde en önemli belirleyici etken olacak gibi görünmektedir. Türkiye'de hedeflenen siyasal değişimin kilit unsuru olmaya da gençler adaydır. Bu bakımdan 21. yüzyılda katılımcılık ile paylaşımcılık bilincinin gençlere aşılanması bir gereklilik olarak karşımıza çıkmakta. Gençliğin kendilerini ilgilendiren tüm sorunlara dikkatlerinin çekilmesi, olupbitenlere ilgilerinin sağlanması ve sorunların çözümleri konusunda kendilerine söz hakkı tanınması kaçınılmaz bir zorunluluktur. Kendi kişisel sorunlarını en aza indiren, yapıcı ve yaratıcı bir iradeye sahip gençler, öteki sorunların çözümüne de etkin biçimde katılacak ve ülkenin geleceği üzerinde karar sahibi olacaklardır. Bunun için de gençlerin öncelikle kendi eğitimlerine önemvermeleri ve donanımlarının olabildiğince iyi olmasını sağlamaları gerekir. Her insan iki tür eğitim görür; biri kişinin kendisine verilen eğitim, öbürü de –ki bu çok daha önemlidir– kişinin kendi kendine verdiği eğitimdir. Çünkü başkalarının verdiği bilgiyle bilgin olabilsek bile, ancak kendi aklımızla akıllı olabiliriz. Böylece kendi aklını kullanan genç, kendini yeniden ve kendi istediği gibi yaratabilecek ve çevresine daha yararlı olabilecektir. Çünkü her insan yapıpettikleriyle varlığını kanıtlar; eylemleri onun kişiliğinin aynasıdır. Deneyimsiz ve bilgisiz yanının yerine deneyimli ve bilgili yanı geçen genç, başkalarını örnekalarak kendisini de bir örnek kişi olmaya hazırlayacaktır. Kazandığı bilgi eğer onu geliştirip dönüştürememişse, o bilginin hiçbir yararı yoktur, tıpkı Yunus Emre'nin sekizyüz yıl önce söylediği gibi: *"İlim ilim bilmektir / ilim kendin bilmektir / Sen kendini bilmezsin / ya nice okumaktır?"* Sonuç olarak her gencin kendini inanç ve özgüvenle, bilgi ve sevgiyle donatarak yeniden yaratma şansı her zaman vardır; bu olanağı kendi ve toplumu için en iyi biçimde kullanmak da onun ilk görevi olmalıdır.

İslam Uygarlığında Bilim ve Felsefenin Yeri

I- GİRİŞ

Çağımızın Nobel ödüllü bilimadamlarından Pakistan uyruklu Abdüsselam, İslamda bilimlerin yeniden canlandırılması (*Rönesans'ı)* konusunda bir dergide şöyle diyor: "*Bu gezegen üzerinde, gelmiş geçmiş uygarlıklar arasında, bilimin günümüzde İslam ülkelerinde en zayıf olduğu konusunda herhangi bir tereddüt yoktur. İçinde bulunduğumuz çağda, bir toplumun onurlu bir şekilde ayakta durması doğrudan doğruya onun bilim ve teknolojideki gücüne dayandığına göre, bu zayıflığın tehlikeleri üzerinde ne kadar durulsa azdır."*[1] Ben bu yazıda kara cahilliğin direnmesi yüzünden İslam dünyasında uzun süredir felsefe yapılamayışını da büyük bir eksiklik olarak vurgulamak istiyorum. Çünkü İslam dünyasının uygarlık yarışından kopması bilim ve felsefeyi terketmesiyle başlamıştır. Oysa bilimsel düşüncenin yeterince örgütlenememesi, başka deyişle, toplumun geleceğini yönlendiren kararlarda etkili olamaması ve bunun sonucu olarak, iktidar kavgasının, asıl amacı olan sanayileşmeden saptırılarak yaşamsal gerçeklerin dışına sürüklenmesi, ekonomik ve ona bağlı siyasal bağımsızlığın sonunu getirebilir. Özgürlük ile politik egemenliğin bilimsel yaratmaya ve teknolojik örgütlenmeye bağlı olması değişmez bir hakikattir. Helen (İÖ 5-4. yüzyıllar) ile Hellenistik (İÖ 3-2. yüzyıllar) dönem bilim ve felsefe anlayışlarının etkisi altında kalan ilk Müslüman düşünürler, bütün ortaçağ boyunca felsefi etkinlik ile bilimsel etkinliğin birbirlerinden çok farklı ilkelere dayanan iki ayrı düşünsel işlevalanına sahipolduğunu açık bir biçimde anlamamışlar ve örnekle Aristoteles'in ontolojik yargılarıyla biyolojik yargılarını aynı bakışaçısıyla değerlendirmişlerdir; dolayısıyla, filozoflar ile kelamcılar arasında geçen tartışmaların kelamcılar lehine sonuçlanmasından son-

1. Abdus Salam, *The Renaissance of Sciences in Arab and Islamic Lands*, Islamic Quaterly, C. XXV, İslamabad, 1995, s: 3 ve 4.

ra, bilim de felsefe gibi kuşkuyla bakılan bir alan durumuna gelmiştir. İslam uygarlığı eğer yeniden o görkemli günlerine kavuşmak istiyorsa bilim ile felsefeye sıkıca sarılmak zorundadır. Felsefe ile sanatın bulunmadığı yerde bilimin ve dolayısıyla teknolojinin de olması sözkonusu değildir. Doğanın gözlenmesi, sorusorma, deney yapma, kavramsal ve eleştirel düşünme bilim ile felsefenin vazgeçilmez türevleridir. Yine yukarıda andığım bilimadamının aynı yazıda altını çizdiği gibi, *"Bilim ile felsefe alanındaki izolasyon entellektüel ölüm demektir."* Ancak bu saptama bir bilim ve felsefe fetişizmi olarak anlaşılmamalı, bilim ile felsefenin insan hayatındaki herşeyin yerini doldurabileceği düşünülmemeli; sanatın, dinin, teknolojinin herbirinin nasıl kendine özgü bir niteliği varsa, bilim ile felsefenin de kendine özgü bir yeri ve ayrıcalığının bulunduğu kabuledilmelidir. Herbirinin önem ve önceliği insanın gereksinimlerine göre çağdan çağa değişiklikler göstermesine karşın bilim insanlığın ilerlemesinde her zaman motor görevi üstlenmiş; felsefe de bu yolu aydınlatmıştır. Gereksinimlerini karşılamak için meraketmeyen soru soramaz, sorusormayan da yanıt bulamaz. Bu nedenle günümüzdeki Müslümanların dünyasında bilim ile felsefenin yeniden doğuşu sorunsalı hayati bir önem kazanmış bulunmaktadır. Bilim ile felsefenin yokluğu uygarlığın da büyük oranda yokolması anlamına geleceğinden bu boşluğun acilen doldurulması bir zorunluluk haline gelmiştir. Çünkü din hiçbir zaman insanın bu başarılarının yerini alamaz ve bu alanların boşluğunu dolduramaz. Bilim ile felsefe olmadan uygarlık eksik kalacağından, bu temel insan başarılarının önemini gözardı edemeyiz. Mısır, Mezopotamya, Anadolu, Yunan, Roma, Çin, Hint ve Pers uygarlıklarının temelinde, ilksel *(primitif)* biçimde de olsa, bilim ile felsefe, araştırma ruhu ve düşünsel etkinlik bulunmaktaydı. Bu iki önemli insan başarısı yapıcı araştırma ruhuna ve yaratıcıakla dayandığı için uygarlığın vazgeçilmezlerinden sayılır. Bir zamanlar, 8. ve 12. yüzyıllar arasında, ortaçağ İslam dünyasında yeşerip gelişen bilimsel ve felsefi faaliyetler, bu uygarlığa çok önemli katkılar sağlamışlarsa da, daha sonra ortaya çıkan dinsel gelenek ve göreneklere köktenci bir uyum sonucunda dogmatik kural ve inançlara körükörüne bağlılık, yani dinsel ortodoksluk ile hoşgörüsüzlüğe dönüş bu ruhu öldürmüştür. Oysa destek ve korumaya ihtiyacı olan bilim ile felsefe, çalışmalarını ancak huzur ve barış ortamı içinde yapabilir, özgür çevrelerde gelişebilir. Aslında din ile bilim arasında bir çelişki aramak gerekmez; çünkü farklı zeminlerde yeralan din ile bilim dünyayı tümüyle değişik algılama sistemleri üzerinde kurulmuşlardır. İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlıktan sonra gelmesine karşın onlardan daha fazla başlangıçta antik bilim mirasına sahipçıkmıştır.

Gerekli araştırma merkezleri, deney ile gözlem olanağı ve kütüphane altyapısıyla tam olarak donatıldığı ve birbirlerinin çalışmalarını açıkça eleştirip denetleyebilecek ve destekleyecek yeterli sayıda bilimadamının oluşturduğu bir bilimsel ortam ancak gelişmeyi tetikleyebilir. İşte İslamın ilk dönemlerinde böyle bir atmosfer vardı. Ne yazık ki günümüz İslam toplumlarında bu koşulları bulamıyoruz. Pozitifbilim, dinsel bir temele oturtulamaz, dinsel inançlara ve gerekçelere bağlanamaz, dogma ve peşin hükümlerle açıklanamaz; bir tek evrensel, nesnel, somut bilimsel yöntem vardır ve onun problemleri, özellikleri ile yöntemleri de evrensel niteliktedir. Bir Hindu bilimi, Yahudi bilimi ya da Hıristiyan bilimi olamayacağı gibi İslami bilim diye birşey de yoktur. Son zamanlarda ortaya çıkan İslami bilim gibi anlayışlar, İslam dini adına utanç duyulacak yaklaşımlardır. Müslüman ülkelerde gerçek bilim ve felsefenin yeniden canlandırılması için pragmatist bir yaklaşım ile eleştirel ussalcılık bir yöntem olarak benimsenebilir ve bu atılım demokrasinin de gelişmesine katkıda bulunabilir.

İslam ülkelerinde bugün bilim ile felsefenin hiç başarı şansı yok mudur ya da bu alanlar sonsuza değin buralarda başarısızlığa mı mahkûmdur? İslam dünyasında dinadamlarının *(ulemanın)* konumu ve işlevi her zaman önemli olmuştur. İslamda kilise örgütü gibi resmi bir ruhban sınıfı veya despot dinsel bir otorite aslında yoktur; ama buna karşın paradoksal bir durum sözkonusudur. Tanrı ile inanan arasında bir aracının bulunmayışı, hem kişinin inanç özgürlüğünü sağlamış hem de daha sonra çeşitli ve farklı yorumların ortaya çıkmasına nedenolmuştur. İslamda önceleri mevcut olan üstün bir moral durumun, yani bireyin, din otoritelerinin müdahalesi olmaksızın dini öğretiyi özgürce yorumlama ve yaşama hakkının ve kul ile Tanrı arasında bir aracının bulunmaması avantajının, zamanla, İslami politik ve ekonomik güç ile doğal olarak bilimsel ve felsefi güç üzerinde uzun vadede öldürücü bir etkisi olduğu ortaya çıkmış ve bu durum dinde sistematik bir organizasyon zayıflamasına yolaçmıştır. Bu duruma *"tekfir"* (*aforozetme*) silahının kullanılmasının sebepolduğunu görüyoruz. Belli dönemlerde *"tekfir"* edilenler arasında İmam Ali (*Hariciler tarafından*), İmam Ebu Hanife ile İmam Malik bin Anas *(İslam teolojisinin dört mezhebinden Hanefilik ile Malikiliğin kurucuları*), İmam Gazalî, Şeyh-ül Ekber İbn Arabî, İmam İbn Teymiye, Seyid Muhammed Covapurî, İbn Rüşd, Ebu Ali İbn Sinâ, İbn-ül Heysem ve diğerleri gibi din, felsefe ve bilimadamları bulunmaktaydı. *"Tekfir"* kararı genellikle yerel kaynaklı bir mezhep sapmasıydı. Ne var ki ölüm cezaları da verildi; öldürülenler arasında Hallac-ı Mansur, Şahabettin Sühreverdi, Şeyh Alaye ve Sermed gibi ta-

savvufçular da vardı. Tüm bunlar, Sünni İslamda örgütlü bir din adamı sınıfı olmamasına karşın meydana geldi. 1400 yıl boyunca İslam uleması (*fıkıh ve kelam âlimleri*) kalemlerini çekilmiş bir kılıç gibi kullandılar ve şehit edilenler sûfîlerle sınırlı kalmadı, özgür düşünürler ve hatta dine bağlı (*ortodoks)* düşünce yapısına sahip Müslümanlar bile kurban edildi. Dolayısıyla ulemanın *"tekfir"* silahını kullanma yönündeki eğilimi ve yöneticilerle kamuoyunun onları genelde dinlemeleri nedeniyle Sünni İslamda ruhani bir sınıfın bulunmamasının bize pek bir yararı olmadı. Öyleyse acaba günümüzde *"tekfir"*in en azından bilimsel ve felsefî inançlar sözkonusu olduğu zaman tekrarını önleyecek bir çare var mıdır? Bunun için öncelikle sözde ulemanın bir bölümünü oluşturan ve köktenci icraata pek ilgi duymayan, gündelik dini vecibelerin yerine getirilmesiyle uğraşan sıradan dinadamlarının kendi görevleri dışına çıkmadıkları sürece bilim ile felsefeye bir zararlarının dokunmayacağını söyleyebiliriz. Ulemanın ikinci kısmı ise Müslüman toplumlarda asıl bilim ve felsefeye zararveren kesim olmuştur. Bunlar, ruhani sıfatlardan tümüyle yoksunolmalarına karşın, Kuran'ı yorumlayabileceklerini, aforoz fetvası verebileceklerini *(Peygamber'in ve Dört Halife'nin hiçbir zaman yapmadığı birşeyi)* ve cuma namazlarında siyaset, ekonomi, hukuk, özel yaşam gibi tüm konularda görüşlerini belirtebileceklerini iddiaeden bağnaz kimselerdir. Bu yüzden İslamın, bir bakıma, insanlığın büyük dinleri arasında en kötü talihe sahip din olduğunu söyleyebiliriz. İslamda ruhani bir sınıfın bulunmamasına karşılık, İslam ülkelerinin birçoğunda neredeyse kör cahil; akıl, bilim ve felsefe düşmanı, fanatik kimselerden oluşan bir sınıf, büyük ve hoşgörülü dinleri konusunda temel bilgilere bile sahipolmaksızın, sözde ruhani sınıf statüsünü kendilerine maletmeyi bir tutku haline getirmişlerdir. İşte bu sınıf tarafından sergilenen küstahça gurur, önyargı, açgözlülük, sağduyusuzluk, bağnazlık ve hoşgörüsüzlük, tarih boyunca, İran, Irak, Hindistan, Türkistan ve Anadolu'da büyük kıyımlara sebepolmuş ve pekçok ozan ile düşünür tarafından eleştiri ve alay konusu edilmiştir.

12. yüzyılda Bağdat'ta, Araplar arasında sönmeye başlayan İslamın ışığı Anadolu'da yanmaya başlayan tasavvuf ateşiyle yeniden parladı; kelamcıların yerini tanrısal bilgeliği arayan sûfîler aldı; felsefe *(filozofi)*, teozofi olarak sürdürüldü. Dışdünyanın her yerinde ve özellikle insanda varolduğu düşünülen tanrısal bilgeliğe ilişkin bir anlayış olan, kuram ve uygulamaya dayanan teozofi *(théosophie)* öğretisi, tanrısal bilgeliğin dışdünyadaki nesneleri etkilediğini ve insanın da onun aracılığıyla, aydınlanma yoluyla doğanın kendisine özgü bir biçimde ona ilettiği tanrısal varlığa ulaşabileceğine inanmayı öğretmekteydi. Mevlâna Celâleddin

Rumî, Hacı Bektaş Veli, Ahmed Yesevî, Yunus Emre, Hacı Bayram gibi sûfîler *(teozoflar)* kendine özgü bir yeniden doğuş ve aydınlanışı yaşama geçirdiler, İslam dininin değişik biçimde ve özgürce yorumlanmasını sağlayarak Anadolu'yu aydınlattılar. Canlıları hoşgörmeyi, insanı anlamayı ve tanrısal bilgelik arayışını, bütün dinler aracılığıyla, Tanrı'ya ulaşmanın yolları olarak gören Yunus Emre şöyle diyordu: *"Bir dem varır mescitlere,/ Yüz sürer orada yerlere,/ Bir dem varır deyre (kiliseye) girer,/ İncil okur, ruhban (rahipler) olur."* İslam tarihi boyunca bütün yenilikçi girişimlere karşı yapılan ayaklanmalardan, zırcahillerin başkaldırmasından, baskı ve sindirmeden, gerilik ve bağnazlıktan işte yukarıda sözüedilen bu tutucu ulema sınıfı sorumluydu. Bu durumdan kurtulmak için bu kişileri fesat yaratma *(münafıklık)* ve siyasal ahkâm kesmeye yarayan eylemlerinden kesinlikle yoksun bırakmak gerekmekteydi. Dinsel siyasallaşma, dini siyasete aletetme durdurulmalı, laik dini eğitim her kesimde uygulanmalıydı. Kuran-ı Kerim'in 1/8'inde bilim ile teknolojiden, bilgi ve düşünmeden *(tefekkür ve taşkir)* sözedilmesine karşın vaazlarında bilim ve felsefeden sözetmemeleri bu ulemanın akla düşmanlıklarının ötesinde çağının biliminden haberdar olmadıklarını da gösterir. Oysa Hz. Muhammed'in hadislerinden birinde,*"İlim öğrenmek her erkek ve kadın müselmana farzdır" (Taleb-ul ilm farizatun âlâ küllî müslimin ve müslümetin)* dediği bilinir. Ortodoks ve gelenekçi İslamcılar, felsefenin insanın inançlarına zararverdiğine ve sorduğu sorularla insanı şüphe ve inkârın uçurumuna yuvarladığına inanmışlardır. Oysa felsefe olmadan ne bilimi ne sanatı ne de dini layıkıyla anlayabiliriz; bunların hepsini ezbere değerlendiririz. Felsefe ve bilimin ışığı ile yaklaştığımızda ancak dini hakkıyla kavrayabiliriz. II. Mehmet *(Fatih)* zamanında İbn Rüşdcü Hocazade (*Muslihiddin Mustafa, ölm. 1489*) ile Gazalîci Molla Zeyrek arasında yapılan bir tartışmayı, felsefenin tutarsızlığını savunan Gazalîci Molla Zeyrek'in kazanması, Osmanlı'da İslam dininin yozlaşmasının ve bilim ile felsefeden kopuşun miladı olmuştur. Böylece binlerce yıldır süren uygarlıkların bilimsel ve felsefi ürünlerini yadsıyarak düşünmeyi günah sayan, tembelliği ve sefaleti din diye tanıtan gericilikle taassup bugün bir tür zulüm ve terörden medetumar hale gelmiştir. İnsanın yolunu aydınlatması beklenirken karartan, budünyayı tümüyle değerlendirmesi ve insanı mutlu kılması gerekirken onu gözardı eden bir din anlayışının kimseye faydası olmaz. İbrahim Müteferrika, *"Batı hikmete, Osmanlı şeriata dayalıdır"* diyor. Aklın, imanın dışına çıkamayacağını savunan İmam Gazalî'nin bu fetvasının Osmanlı'daki serüvenini bakın İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*'nde nasıl anlatıyor: *"...İmam Gazalî 'Tehâfütü'l-Felâsife' isimli eserinde İbn Sinâ'nın*

(980-1037) aklı esas ölçü yapmasına itiraz ederek akıl ile herşey ölçülmez ve zayıf ve aciz olan akıl ölçüsüne itimad edilemez diyerek iddiasını isbat etmek istemiştir. Bu eser yazıldıktan takriben bir yüzyıl sonra Endülüslü İbn Rüşd, Gazalî'nin 'Tehâfüt'üne itiraz ederek akıl ve imandan hangisinin üstün olduğunu tetkik ile aklın üstün olduğuna hüküm ile bunu ispat için 'Tehâfütü't-tehâfüt' isimli eserini vücuda getirmiştir. İşte bu iki zıt mütalâa hakkında bir fikir eldeetmek isteyen Fatih Sultan Mehmet, bu meseleyi Hocazâde ile Alâüiddin Tûsî'ye tetkik ettirmiş (ve buna dair birer eser yazmalarını emretmiştir). Her ikisi de eserlerinde İmam Gazalî'nin fikrini muvafık bulmuşlardır."[2]

Günümüzde etnik ayrılıkçılar ile siyasal rejimi İslamlaştırma yandaşları, dışarıdaki destekçilerinin de yardımıyla, ülkemizde toplumu bir çağdaşlaşma modeli olan Kemalist çizgisinden uzaklaştırmaya çalışırlarken, bilim ile felsefe de dahil olmak üzere, Cumhuriyet döneminde kazanılmış ne varsa herşeyi geriye götürme ve "*İslamlaştırma*" yarışına giriştiler. Bu köktendinci kesim yalnız mantık ve sağduyunun gereklerini değil, İslami inancın aydın yorumlarını da çiğnediler. Oysa İslamın bilim ve felsefeyle olan ilişkisini anlama çağımızda büyük önem taşımakta ve yeryüzünde yaşayan insanların 1/5'i için derin mesajlarla yüklü bulunmaktadır. İnsanlığın bir zamanlar (*Ortaçağ İslam dünyasının 750 ile 1100 yılları arası*) bilim ve felsefede en fazla umut vaadeden kesimi, son 700 yıldır yeniyi reddetmesi ve eskiye umutsuzca sımsıkı sarılması nedeniyle, donmuş bir ortaçağ zihniyetinin, kurtulması olanaksız kapanına kısılmış bir görünüm sergilemektedir. Buna karşın ortaçağ Avrupa'sı her bakımdan geri bir durumdan, evrim merdivenini tırmanarak, gözlerini günümüzde yıldızlara ve atomaltı âleme çevirmiştir. 1989'da Sovyetler Birliği'nin resmen dağılmasıyla çöken sosyalist bloktan oluşan boşluğu, ABD'nin de cesaretlendirmesi sonucunda (*Yeşil Kuşak Teorisi*), komünizme karşı militan/güç olarak Müslümanların doldurması işine girişildi. Komünizmin yerine şimdi İslami terör geçti ve bugünlere gelindi. Yaklaşık 700 yıl önce İslam uygarlığı bilimsel ve felsefi faaliyetini aktifbiçimde sürdürme iradesini çeşitli nedenlerle bir yana bırakmış, bu alanlardaki başarı ve yetisini tümüyle yitirmiş; İslamın yenilikçi kesimi bu durumdan üzüntü duyarken, gelenekçi kesimi ise bundan ne üzüntü ne de pişmanlık duymuştur. Aslında onların pekçoğu bu kaybı memnuniyetle karşılamakta; bilim ile felsefeden uzak durmanın, İslamı yozlaştırıcı ve laik etkilerden koruyacağına inanmaktaydılar. Bilimsel gelişme ile ideoloji arasında sıkı bir bağ olduğu düşünülürse şu soru sorulabilir:

2. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. Cilt, 7. Baskı, TTK, Ankara, 1995, s: 655.

İslami inanç ile pozitifbilimler uzlaştırılabilir ve birbirlerini tamamlar mı, yoksa inanca dayalı metafizik bir sistem olan İslam ile mantık ve deneysel araştırmadan meydana gelen bilim arasında bağdaştırılamaz bir uyuşmazlık mı vardır? Bu konuda reformcu, yenilik yanlısı Müslümanlar ile ortodoks *(örf ve şeriata bağlı)* olanlar sonu gelmez tartışmalar içine girerken şu gerçeği gözden uzak tutmamalıdırlar: Bilim laik, seküler, budünyaya dönük nesnel bir etkinliktir, başka türlü olmasına da olanak yoktur. Belli bir nesnesinin, somut objesinin bulunması gereken bilimin laik karakterli olması, onun mutlaka Tanrı'nın varlığını reddettiği anlamına gelmez; ama kesinlikle bilimsel gerçeklerin geçerliliğinin, her ne şekilde olursa olsun, herhangi ruhani bir otoriteye bağlı olmadığı anlamına gelir; gözlem, deney, bilimsel yöntem ve mantık neyin doğru, neyin yanlış olduğunu belirleyen tek hakemdir. Akılyürütme, inançtan farklı çalışır, nesnesiz bilimsel araştırma yapılamaz. Belli bir nesnel karşılığı bulunmayan Tanrı da bilim açısından ne vardır ne de yoktur. Bilimadamları istedikleri kadar dindar olabilirler; ama bilim kendininkiler dışında, kendi kanunlarından başka kanun tanımaz. İslamın günümüzde teorik ve pratik açıdan bilime ve felsefeye karşı tutumu, Müslüman toplumlar için çok büyük ve önceki dönemlerle kıyaslanamayacak bir olumsuzluk taşımaktadır. Şimdilerde bilim, tüm insan uygarlığının *(iyiye ya da kötüye doğru)* geriye dönülemeyecek bir biçimde kabuk değiştirme ya da ilerleme aracının ta kendisidir. Askeri güç, siyasal iktidar ve ekonomik refah artık modern ulusların çağdaş bilimi yaratma ve kontroletme yeteneğiyle çok sıkı ilişkilidir. Bilimi ve felsefeyi terkeden İslam uygarlığı bu nedenle tarihsel bakımdan ağır bir bedel ödemektedir. Ortaçağ İslam dünyasında sürdürülen bilimsel çalışmaların antikite ile modern çağ arasında önemli bir köprü kurduğu unutulmamalıdır. İslam bilimi çeşitli kabullere göre 8. ve 16. yüzyıllar arasında *–özellikle de 9. ve 13. yüzyıllarda–* dünya bilimtarihinin ikinci aşamasını oluşturmuştur. Ancak bu yaratıcı üretim dönemi 12. yüzyıldan sonra İmam Gazalî ile Eş'arî bağnazlığının derinleşmesi ve başka sebepler nedeniyle giderek ortadan kalkmıştır. Bu sebepler arasında içe kapanmayı, cesaret kaybını, taklitçiliğe eğilimi, içsavaşlar ile başkaldırıları, Türklerin İslam dünyasına hâkimolmasını *(A.Koyré, G.Sarton)*, Moğolların istilasını, Haçlı Seferleri'ni ve akılcılığı ve felsefeyi yadsıyan Gazalî çizgisini sayabiliriz. Antik bilgi ve felsefe tabanı üzerinde yükselip gelişmiş ve bilim açısından en az Rönesans kadar özgün bir yaratma dönemi geçirmiş olmasına karşın İslamda bilim çalışmaları, tıp alanı dışında, sonraki bağnazlık döneminde kültürel önemini yitirmiş, medrese dogmatizminde yokolmuştur. Oysa Avrupa'da erken Rönesans olarak adlandırılan 12.

yüzyıldan itibaren Latince'ye çevrilmeye başlanan ve etkileri Rönesans sonrasına kadar süren İslam bilimadamları ve filozoflarını Batı kültür ortamı *(buna kilise de dahildir)* benimsemiş, İslam yazarlarına Latince Avicenna *(İbn Sinâ)*, Alhazen *(İbn-ül Heysem)*, Averroes *(İbn Rüşd)* gibi adlar vererek onları neredeyse kendi kültürlerine katmış, böylece İslam bilim ve felsefesi Avrupa düşünürleri ve bilimadamları tarafından öğrenilip değerlendirilerek daha ileri götürülmüştür.

Doğanın yapı ve işleyişini irdeleyen bir gözlem, deney, araştırma ve düşünme etkinliği olarak çağdaş bilim, Batı uygarlığının temel ayrıcalıklarından biridir. Modern bilimin deney yapma, nicelleştirme *(quantification)*, öngürü ve denetlemede *(tahmin ve kontrolde)* bulunma, doğrulama ve kanuna varma gibi özellikleri adeta yeni bir kültürün modelini oluşturmuştur. Modern pozitifbilim, açık ve seçik biçimde tanımlanmış bir metodoloji aracılığıyla, fizik evrenin rasyonel bir şekilde anlaşılmasını amaçlamış; araştırmalarına istatistiksel kesinliği *(exactitude)* sokarak şüpheyi dışlamıştır. Bu bilim metodolojisi, iktidar ile servet hiyerarşilerinden bağımsız ve bir dizi tutarlı kural ile geçerli ölçütten türetilmiş olduğundan bilimsel kesinlik artık herkesin kontrol edebileceği gerçeklere dayanarak yorumlanabilir hale getirilmiştir. Böylece bilimsel bir önermenin geçerliliğini belirlemek artık aynı yöntemleri izlemeyi gerektiriyor ve ruhani bir sınıfın ya da dünyasal bir otoriteye sahip bireyin onayına bağlı olmuyordu. İnsanlık tarihinde ilk kez 16. yüzyılda, Galileo Galilei sayesinde, gizemli ve kaprisli evren, *"sayıların, belirsizliğe galebe çaldığı"*, mekanik ve düzenli bir olgu olarak anlaşılabildi. Bilimsel yönteme sahipolanlar, rüyalarında bile göremeyecekleri bir güce kavuştu. Bu güç, kısmen doğa kanunlarını anlamak, sonra da yeni teknolojiler yaratmak için kullanıldı. Ancak yine aynı bilimin gücü, teknolojik yönden daha az gelişmiş insanlara sistematik biçimde egemenolmak ve onları kolonizeetmek için de bir silah gibi doğrultuldu. 18. yüzyıl ticaret emperyalizminin acımasız saldırısıyla karşı karşıya kalan geleneksel Müslüman toplumu savunmasız yakalandı. Gücünü modern bilimin yarattığı savaş teknolojisinden alan Batı emperyalizmi, yüzyıllar boyunca İslamın Batı ile olan eşit ilişkisinin başlıca özelliği sayılan simetriyi ortadan kaldırdı. Sanayileşmiş, kapitalist-emperyalist Batı ile geleneksel ve kapitalizmöncesi bir toplumun karşı karşıya geldiği bu durumda, sonucun kimin lehine olacağı bellidir. Bu koşulda başlıca kaygıları kendilerini idameetmek ve korumak olan asker-bürokrasi ile feodal-aşiret sınıflarının yönetimi, müslüman ülkelerde, egemen yönetim biçimi olmuştur. Buradaki mantığa aykırı ama gerçek olan durum şudur: Günümüzdeki İslam devletlerinin bu yöneticileri, İslamın sosyal

ve ahlaksal ideallerinden keyfi olarak son derece sapmalarına karşın, İslam toplumunun kimliği ve birlikteliği onların, dolayısıyla da devletin gücüne dayanagelmiştir. İşte Müslüman ülkeleri yöneten bu sınıflar, çağdaş dünyanın sayısız sorunlarına ve taleplerine eğilecek yeteneği ve arzuyu pek gösterememektedir. Aynı kaynağa ve benzer bir kültür gelişimine sahip gayrimüslim ülkelerle karşılaştırıldıklarında *(Çin, Hindistan),* Müslüman toplumların niçin düşük bir performans sergiledikleri burada sorgulanması gereken bir konudur. Bu sorunun çıkmasında bilimin ve rasyonel kültürün, yani felsefenin gelişimine yerverilmeyişinin önemli bir payının olduğu kanısındayım. İslam ülkelerinde görülen bunalımın bir başka nedeni de sosyal, ekonomik, politik ve dinsel niteliklidir. Doğu'nun tarihi, K. Marx'ın dediği gibi, bir dinler tarihidir. Dinin herşeyi kuşatıp belirleyen bir etmen olması, özel mülkiyet hakkının yaygınlaşamaması, kişisel girişimciliğe dinin cevaz vermemesi, katı bir teokratik ve monarşik yönetimin varlığı, Asya tipi üretim tarzının egemen olması, eğitim ve öğretimin yetersizliği gibi olguları bu nitelikler arasında sayabiliriz. Müslüman ülkelerdeki hükümetlerin ulusal egemenlik ile doğal kaynaklarını güvence altına alamamalarının, nüfuslarının temel ihtiyaçlarını karşılayamamalarının, halkın desteği ve temsiline dayalı bir yönetim kurmaktaki başarısızlıklarının temelinde de yine bu konulardaki bilimsel, teknolojik ve felsefi projelerinin yokluğu yatmaktadır. Dünyadaki hemen tüm Müslüman hükümetler, küresel-emperyalist odakların baskı veya desteğiyle, doğal kaynaklarını ya da ulusal egemenliklerini korumaktan ziyade bunları Batılıların sömürü ve istismarına terkeden, yurttaşlarını baskı altında tutarak terörize etmeye yatkın, kendi çıkarlarının peşinde, katı seçkinci zümreler ya da silahlı azınlıklardan meydana gelmiş kişilerden oluşmaktalar *(Asya, Afrika ve Ortadoğu ülkeleri).* Durum böyle olunca, Müslüman ülkelerin, Türkiye Cumhuriyeti dışında, hemen hepsi ya ABD, İngiltere, Fransa gibi kapitalist ülkelerce ya da Doğu blokunca *(Rusya, Çin)* sömürülmeye açık hale getirilmişlerdir ve bugün İslam dünyasının önemli bir kesimi sömürge ekonomisini yaşamaktadır.

Müslümanların bilim ve felsefesi kendine özgü İslami bir karaktere sahip midir ve halk kültürüyle ne ölçüde bağdaşır? İslam bilim ve felsefesini besleyen toplumsal güçler nelerdir ve onlara karşı oluşan dinsel muhalefetin yapısı ve kapsamı nedir? İslam toplumunda bilimin ve felsefenin bin yıl önce doruğa çıkmasının ardından, gerilemesine yolaçan nedenler hangileridir? Şimdi bu soruları bilimler tarihi ve felsefesi açısından yanıtlamaya çalışacağım. 8. ve 12. yüzyıllar arasında en parlak dönemlerini yaşayan İslam bilim ve felsefesi, başlangıçta dinsel

ihtiyaçlardan doğdu. Astronomi ve matematik alanındaki yoğun çalışmalar, namaz vakitlerinin doğru belirlenmesi, ramazan, kurban gibi dini ayların ve mevsimlerin doğru tespiti, Ay takviminin ve yıldız fallarının düzenlenmesi, savaş tarihlerinin kararlaştırılması gibi nedenlerle yapıldı. Bu çalışmalar genellikle uygulama bakımından teknolojiye dönük değildi, kuramsaldı. İslam bilimi günümüzün pozitifbiliminden farklıydı; modern pozitifbilim, içinde yaşadığımız gerçekliklere, nesnelere, fenomenlere dayanır. Doğrulanamayan veya yanlışlanamayan, tekrarlanamayan, kişiselleştirilen, yani nesnelleştirilemeyen şeyler bilimsel gerçekler olarak kabuledilmez. Gerçekler, gruplara ayrılarak düzenlenir; aynı gruba ait gerçekleri birarada tutan ilişkiye yasa *(Law)* ya da ilke *(Principe)* denir; bunlar gözlemlenen şeylerin sistemleştirilmesidir, Torricelli Yasası, Boyle Yasası, Mendel Yasası gibi. Bilimsel araştırmada varsayımların *(Hypothesis)* da önemli bir yeri vardır; bunlar araştırılmakta olan ve gözlem ya da deneyle sınanacak olan şeylerle ilgili olarak belli bir önsavı dilegetiren veya önanlayışı, öngörüyü (*Prevision*) tanımlayan değişken tahminler ya da geçici önkabullerdir. Bilimsel yöntemde kuram da *(Theory)* önemli bir işleve sahiptir. Kuram, gerçeklik alanı içinde bütüncü ve geçerli bir tanımlama ortaya koyan kavramsal bir çerçevedir. Kuram, bilinen tüm deneysel veya gözlemsel verilerle tutarlı olmalıdır ve daha önce bilinmeyen ama sınanabilecek gerçekleri önceden kestirebilmelidir. Bir kuramın dar bir varsayımın ötesine geçebilmesi için çok geniş bir olgular ve gözlemler yelpazesiyle bağlantılı olması, yani evrensellik kazanması gerekir; başka deyişle, bir kuram ne denli geniş olgular ve gözlemler bütününü kapsarsa o denli büyük ve güçlü demektir. Örnekle Newton'ın kütleçekimi *(gravitation)* kuramının, bir kriket topunun üzerindeki karınca ile ilişkisinden, hedefine giden bir mermiyle, Ay'ın Dünya çevresindeki hareketiyle, Dünya'nın Güneş çevresindeki yörüngesi ve Güneş'in öteki yıldızlarla ilişkisine dek giden bir bağlantısı vardır. Einstein'ın görelilik *(relativite)* kuramı da atomaltı dünyasından galaksiler evrenine değin uzanmaktadır. Bilimsel araştırma metodolojisinde, tümevarım *(induction)* ile tümdengelimin de *(deduction)* verilerdeki düzenliliklere bakarak bilgi toplamada ve basit yasalara ulaşmada önemli rolleri bulunmaktadır. Modern pozitifbilimin izlediği yöntem, ortaya çıkan bilinmeyen yeni problemi öncelikle varolan yasa ve eldeki kuramların yardımıyla tanımlayarak işe başlamaktır. Evvela problemle ilgili tüm verileri saptayıp düzenler ve çözümleriz. Böylece bu verilerin yeni birşeyi işaret edip etmediği veya varolan eldeki çerçeve içerisinde anlaşılıp anlaşılamayacağı açığa çıkar. Eğer sorun yeni birşeyi işaret ediyorsa ve bu eldeki verilerle anlaşılamıyorsa o zaman yeni ipuçları

eldeetmek için bir gözlemler ve deneyler çerçevesi düzenleriz. Yeterli ipuçları eldeedilince en kolay, estetik, tatmin edici ve mantıksal görünen varsayımı seçeriz. Seçilen varsayımdan çıkan çeşitli sonuçları belirler ve geçerliliğini sınamak için gözlemler ve deneyler tasarlarız. Bir dizi teyit ve onay elde edilmiş olsa bile yalnızca bir iki kuraldışı hal izah edilemezse varsayımımız şüpheli sayılır ve diğer varsayımların formüle edilerek devreye sokulup sınanması gerekir. Eğer bir varsayım hiçbir istisnaya yervermeyecek düzeyde başarılı ise, yasa statüsüne çıkarılır. Yasa yeni bir olguyu, gözlemi ya da deneyi açıklayabildiği sürece doğru kabuledilecektir. Aksi durumda statüsünü yitiren yasanın yerine, aynı işlemler yeniden yapılarak başka, yeni bir varsayım oluşturma yoluna gidilir.[3] Bilimsel araştırmada mantıkla dengelenmiş bu tür işlemlerin yanısıra bazen şans, yani önceden kestirilemeyen olaylar, yaratıcılık, tesadüf gibi yan etmenler de etkili olabilir. Burada devreye giren artık bilimden çok bir sanattır. Birikimci ve değişken yapısıyla bilim; din, felsefe ve sanattan ayrılır. Din, birbirini izleyen kuşaklar tarafından benimsenen Kutsal Kitaba dayalı, ekleme ya da değişiklik yapılamayan, sonsuz ve mutlak hakikatlere bağlı olduğuna inanılan dogmalar ve emirler manzumesidir. Hiç değişmeyen dine karşılık felsefe, insana ve evrene ait ne varsa onu bir bütün içinde anlamaya çalışan, bilimlerin bilgilerini toparlayıcı, sentezleyen bir özellik gösteren çözümleyici ve bireşimci bir düşünme etkinliğidir; felsefe, soruları yanıtlamaya, sorunları çözmeye çalışır; insanlar geçip gidicidir ama fikirler kalıcı. Sanat ise insanın gerçeklik dışında kendi hayalgücüyle kendisine başka bir dünya yaratma çabasıdır. İşte bu nedenledir ki tüm bu insan başarıları birbirlerine indirgenemeyen ayrı ve farklı egemenlik bölgelerine (*domain)* sahip varlık alanlarıdır.[4]

Ortaçağ İslam dünyasında bilim, kanıtlama ve sayısallaştırma anlayışından uzak, betimleyicilikten *(description*) kurtulamamış, niceliksel olmaktan çok niteliksel bir bilimdi. Bu anlamda ilkçağın biliminden tam olarak ayrılmamıştı. Kanun oluşturma yoluna henüz girememiş, kuramlaştırma anlayışına tam olarak varamamıştı. Ancak Avrupa'nın 16. yüzyıldan sonra yaptığı bilimsel devrimin verileriyle 9. yüzyıl İslam bilimini eleştirmek, anesteziyle yapılan ameliyatları anestezi olmadan yapılan ameliyatlarla ya da MR'ı röntgenle karşılaştırmaya benzer. İslam uygarlığının Yunan eserlerini sadece Arapça'ya çevirip üzerlerinde hiç

3. Karl Raimund Popper, *Conjectures and Refutations*, Routledge ve Kegan, Londra, 1963, s: 178 vd.
4. Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, Chicago, 1970, s: 166 vd.

çalışmadıklarını kabuledersek, bir İslam Rönesans'ını da düşünmememiz gerekir. Burada Hıristiyan kilisesinin de İslam eserlerini Latince'ye çevirme isteğinin Müslümanların çabaları kadar önemli olduğunu vurgulamalıyız. Buradaki asıl sorun, insan merakının kişiye sağladığı ve topluma kazandırdığı entellektüel tatminin dönemiyle ilişkisini kavramaktır. Yine bu bağlamda İslamda, bilimsel araştırma düşüncesinde kaynak belirtmemenin sakıncasını, buna karşın antik Yunan düşüncesinde de bilimsel düşüncenin başlangıcının karanlıkta kaldığını vurgulamak gerekir. İspanya'daki Endülüs Emevileri, Avrupa'ya, antik düşünce ile birlikte İslamın bilimsel katkısının da girmesini sağlamış ve Avrupa bilimini yönlendirici bir roloynamıştır. Modern anlamda kuramın, farklı veriler bütününe uyarlanacak şekilde ortaya atılması, en az birkaç yerde uygulanabilir olması ve yeni bazı şeyleri de önceden kestirmesi gerektiği kabuledilir. Bilim kuramının sınanabilecek bir sonucu olmalı ve olgularla tutarlı bir bağlantısı bulunmalıdır. Evrim geçiren bilimsel yöntem, 16. yüzyılda uğradığı köklü dönüşümle *(Galileo Galilei)* deney ve gözlem ile nicelleştirmeyi, önceden kestirmeyi ve denetleyip doğrulamayı, akılyürütme ve kanıtlamayı yeni bir kültürün modeli haline getirdi. Kopernikus devrimiyle insan, evrenin merkezinden ya da yaradılışın odak noktasından *(dünyadan)* çıkarak ussal entellektüel evrenin *(uzayın)* tam ortasına yerleşti. Bunda Galilei'nin *"methodo risolutivo"su (çözümleyici yöntemi)* ile Descartes'ın *"kartezyen yöntem"*inin de önemli bir payı vardı. Günümüzde eğer biyoloji bütünüyle kimya, kimya da son aşamada bütünüyle fizik olup çıkmışsa; moleküler biyoloji ile gen mühendisliği büyük ilerlemeler kaydetmişse, bu alanlardaki gelişmelerde bu iki kişinin görüşlerinin rolü ve etkisi büyük olmuştur.[5] Ancak çağdaş bilimin, kuantum mekaniği ile bir kriz yaşadığını anmadan geçemeyiz. Kuantum teorisinin yolaçtığı felsefi problemler yalnızca son derece önemli değil, aynı zamanda çok teknik, karmaşık ve anlaşılması güçtür. Günümüzde makrokosmos ile mikrokosmosu, tüm astrofizik ile mikrofizik dünyasını, Newton fiziğininkinden farklı bir biçimde algılama sorunu ile karşı karşıya bulunduğumuz bir gerçek. Ancak şunu unutmayalım ki Çin, Hint ve İslam uygarlıklarının sağladığı katkılar olmasaydı ve daha önceki Mısır, Mezopotamya, Helen ve Hellenistik uygarlıkları bilimin Avrupa topraklarındaki gelişiminin temellerini atmamış olsalardı, acaba modern bilim doğar mıydı? Bilim ağacının çeşitli kültürlere uzanan kökleri vardır. Modern bilim ile felsefenin ataları olduğu söylenen İonyalılar ile Yunanlılar bile çeşitli Asya *(Mezopotamya, Anadolu, İran, Hint)* ve Afrika *(Mısır)* ülkelerinden sağladıkları maddi ve entellektüel

5. P.J.Davis ve R.J.Hersh, *Descartes Dream*, Houghton Mifflin, Boston, 1986, s: 210 vd.

katkılar olmasaydı bunca yeniliği, buluşu ve fikri üretebilirler miydi? Bilim ile teknolojinin temelde, felsefenin de özgün biçimiyle Batı'ya veya Yunaneline ait olduğunu düşünmek yanlıştır. Bilim, teknoloji ve felsefe tümüyle hiçbir ırka ya da ulusa maledilemez. Thales ile Pythagoras teoremlerinin daha önce Mısır'da bilindiğini; Güneş, Ay ve yıldız hareketlerinin de Mezopotamya'da izlendiğini ve takvimler yapıldığını, Atina Felsefe Okulu'nun köklerinin Batı Anadolu İonya felsefesinde bulunduğunu bugün artık herkes biliyor. Ancak modern bilimin temeli olan kanıtlama ve bilimsel yöntemin kaynağının doğrudan Avrupa'daki devrimlerle (*Reformasyon, Rönesans, Bilim Devrimi ve Aydınlanma Hareketi)* bağlantılı olduğu da bir gerçek. Bilimdeki ilk gelişmeler aslında birbirinden uzak coğrafya ve ülkelerde, farklı kültürler arasında günlük yaşam ihtiyaçları nedeniyle ortaya çıktı; genellikle din ve sanat ürünleriyle birlikte göründü. Ama modern bilim ancak bir sanayi uygarlığının doğmasıyla kültürün bir parçası haline geldi ve bireylerin günlük yaşamını etkileyerek dönüşüme uğrattı. Peki, bu durum bilimin salt Avrupa kökenli ya da Batı menşeli olduğunu kanıtlamak için yeterli midir ve böyle bir tez savunulabilir mi veya bilimin Avrupamerkezli olduğunu söyleyebilir miyiz? Aslına bakacak olursak bilim bütün insanlığın ortak malıdır ve evrensel kültür mirasının bir parçasıdır.

II- ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA BİLİM İLE FELSEFENİN YÜKSELİŞİ

Bilim ile felsefenin (*özgürdüşünmenin*) tarihine baktığımızda Hıristiyanlıkta olduğu gibi İslam dünyasında da her zaman bir tehdit olarak algılandığını ve yasaklanmaya çalışıldığını görürüz. Bu duruma her iki kesimden de pekçok örnek vermek mümkündür.[6] Ortaçağ Hıristiyanlığı ile 12. yüzyıl sonrası İslamlığı, insan ruhunu baskı altına almak ve özgürdüşünceyi ezmek için pekçok yöntemler kullanmış, bilimsel ve felsefi merakı sınırlandırmak için de çeşitli yollar denemiştir. Bu nedenle insanlar fizik ile astronomi gibi bilim alanlarının yanında neredeyse yaşamın kendisi hakkında da bilimsel bir yorum getirmekte ve pozitif bir tavır takınmakta zorlanmışlar, simya ve astroloji ile uğraşmışlardır. Canlıların büyüme ve gelişme evrelerine batılınançlar karıştırılmasına (*Âdem ile Havva, dünyanın yedi günde yaratılması ve Yaratılışçılık gibi*), dinci irrasyonalizmin, akıldışılığın zaman zaman hortlatılmasına karşın, akılcılık, tarih içinde kendi yolunda ilerlemesini zorlu mücadeleler

6. Andrew Dickson White, *A History of the Warfare of Science with Theology*, Yeni Der. Peter Smith, Gloucester, Mass.,1978.

vererek sürdürmüştür. Bu da ancak inancın, bilme ve anlamadan; dinin, bilim ve felsefeden ayrı temellere sahip olduğunun kabuledilmesiyle mümkün olmuştur. Bilim, seküler, yani budünyaya ilişkin olduğu için inanç ve dinden ayrılır; düşüncelerin sürekli soruşturulup nesnel dünyayla test edilmesini şart koşar. Köktendincilik bu yüzden bilime karşı sürekli şizofrenik bir tutum sergilemiştir. Bilim ne İslami ne de Hıristiyanidir; hiçbir dini temele sahip değildir. O, sadece nesnel ve eleştireldir; gözlem, deney, sınıflandırma, ölçme ve akılyürütme yaparak dışdünya hakkında bilgi toplar, belli bir metodoloji uygulayarak değişen dünyanın değişmeyen ilişkilerini saptamak amacıyla bilimsel bir dünyagörüşü oluşturur. Bilimin, herhangi bir dış nedenolmaksızın, onu keşiften keşfe iten, kendisine özgü bir içdinamiğe sahip olduğunu da unutmamamız gerekir. Aksi takdirde dâhi insanları, zamanında insan toplumunu etkileme iddiası kesinlikle taşımayan, çeşitli temel keşiflere doğru iten güdünün hiçbir açıklaması olamazdı. Bilim herşeyi bilemez, ama bildiklerinin kanıtlarını sunar, yasalarını temellendirir; din ise herşeyi bildiğini savunur, ama bunları kanıtlayamaz, dogmalarını temellendiremez. Bu arada bilimin Müslüman ülkelerde üretime katkısı açısından yüzeysel bir önem taşıdığını, işlevsellikten uzak olduğunu ve bilimin geliştirilmesine yönelik teşviklerin de çok yetersiz kaldığını söylememiz gerekir. Oysa Protestanlığı benimsemiş ülkelerde bilimsel araştırmalara ve ticarete özel önemverildiğini görürüz. Bunun nedeni araştırmaya ve bilim öğretimine gerektiği kadar önemverilebilmesi için ilginin ötedünyadan budünyaya çevrilmesi gerektiğine dair olan inançtır. Bilimsel eğitimde ezbere dayalı öğrenmeye, nakilciliğe yer yoktur. Bilginin sürekli irdelenmeyen ve keşfedilmesi gerekmeyen, ezberlenip saklanması gereken hazır birşey olduğu ve aklın da yaratıcı ve soruşturucu değil, pasif ve herşeyi olduğu gibi alımlayan bir tutum sergilediği anlayışı bizleri dogmatik ve skolastik *(medrese)* bir eğitime götürür. Bir sorun çözme aracı olarak eleştirelakıl ile onun bir ürünü olan laik bilgi kavramı, geleneksel ve dinsel düşünceye yabancıdır. Günümüzde pozitifbilimin, dinsel inançları zedelemeye yatkın bulunan rasyonalist felsefe *(Mu'tezile)* doğrultusunda yolaldığını savunan Müslüman ülkeler var. Bu nedenle laik öğretim ve araştırmaların yapıldığı üniversitelerin Müslüman ülkelerde ayrı bir role ve öneme sahipbulunduğu unutulmamalıdır. Üniversite öğretim kadrosundan ne beklenmesi gerektiği konusu ise, üniversitenin toplumda oynaması arzulanan role sıkı sıkıya bağlıdır. Dinamik ve ilerici toplumlarda üniversiteler, en iyi ve en yaratıcı beyinleri çeken mıknatıslar gibidir. Bu kurumlar sadece toplumun kuşakları arasında bilgi iletmekle kalmazlar, aynı zamanda bilginin sı-

nırlarını da genişleterek topluma büyümesi için gerekli olan entellektüel dürtüyü de verirler. Modern toplum, önemli ölçüde üniversitelerinin canlılık ve verimliliğine dayanır; aksi takdirde toplum durağan ve uyuşuk bir hal alır. Araştırmada özgür olamayan, problemleri çözemeyen, bağımsız ve yaratıcı düşünme konusunda kendisini yetersiz ve yeteneksiz gören üniversite, entellektüel bir uyuşukluk ve kronik bir felç içinde demektir. Bu durumu ne yazık ki Müslüman ülkelerin üniversitelerinde görmekteyiz. İran'lı bilim tarihçisi Seyid Hüseyin Nasır'ın, *"İslâm'da, bilim ile teknolojinin, bugünkü haliyle gelişmemiş olması, iddiaedildiği gibi bir çöküş işareti değil, İslâm'ın herhangi bir türdeki bilgiyi tümüyle laik olarak kabuletmeyi reddetmesinin bir işaretidir"*[7] şeklindeki anlayışı asla kabuledilemez. Aslında bazı Doğubilimcilerin *(oryantalistlerin)* İslâm hakkındaki önyargılı, bilgisiz ve düşmanca tutumlarından kaynaklanan buna benzer şaşı bakışları, Müslüman toplumlarda pozitifbilim ile laik felsefeye karşı bir tepkinin doğmasına da nedenolmuştur. İslâm'ın daha öncelere dayanan onurlu entellektüel geleneği *(Bağdat, Şam, Kahire, Nizamiye Medreseleri)* yeterince bilinmeden ve değerlendirilmeden bu önyargılı ve kötü niyetli sözde bilimcilik ile olumlu eleştirel bilimsel araştırmacılık arasında çatışma yaratılmaktadır. Oysa yaklaşık 700 yıl önce ilk kez İslam filozofu İbn Rüşd'ün belirttiği gibi, *"İnsan toplumunu yönlendirmesine izinverilmesi gereken tek araç, insan aklı ve mantığıdır."* Köklü bir kriz ve gayet açık bir gerilemeyle karşılaşınca, koloni ve koloni öncesi dönemlerde, İslam uygarlığının içinden üç belirgin tepki ortaya çıkmıştır, bunlar: Geçmişi geri getirme özlemi içindeki *"Doğru Yol"*dan sapıldığına inanan köktenci, tutucu kesim; yenidenyapılanmayı amaçlayan *(restorasyoncu)* kesim ve yararcı *(pragmacı)* kesimdir. Birinci kesimde olanlar laik düşünme ile bilimsel yönteme karşı savaş açmışlar, dinsel eğitimin dünyaya ilişkin eğitimden ayrılmasına karşı çıkmışlardır. Köktendinci yaklaşımda pozitifbilim ile liberal felsefenin hiçbir söz hakkı yoktur; ötedünya budünyanın önüne geçirilmekte, budünya öbürdünyaya feda edilmektedir. Yenidenyapılanmacı *(restorasyoncu)* kesim ise, modern uygarlığın getirilerini İslamın öğreti ve gelenekleriyle bağdaştırmaktan yanadır. Onlara göre başlangıçta devrimci, liberal, ilerici ve akılcı olan İslam, daha sonra tutucu geleneğin *(taklitçiliğin),* yenilik arayışına *(içtihat)* karşı zafer kazanmasıyla insanı bönleştiren bir gericiliğe ve katı bir dogmacılığa kaymıştır. İslam dünyasında sadece Atatürk Türkiye'sinin benimsediği ve uyguladığı yararcı *(pragmacı)* anlayış ise, Batı uygarlığının temel ilkelerini *(akılcılık, bilimcilik, demokrasi vb)* benimseyerek çağdaş uygarlık düzeyine çıkmayı hedefler; kendi değer ve

7. Seyid Hüseyin Nasır, *Islam and Contemporary Society*, Longman Group, Londra, 1982, s. 96.

ilkelerinden ödün vermeden evrensel değer ve ilkelerle bütünleşmeyi, gelenek ile moderni kaynaştırmayı amaçlar. Bunun için de din, dil, yurttaş hak ve hukuku, toplum ve ekonomi alanlarında devrimler yapılmış, ülke topyekûn bir dönüşüme uğratılmıştır. Bu devrimler tamamlanamamış ve günümüzde de sürmektedir. Dinbilimci Seyid Ahmed Han'a göre, İslamdaki gerilik, batılınançlara ve geleneklere körükörüne bağlı kalarak mantığı *(ma'kule)* yadsımanın doğrudan bir sonucuydu. Bunun için o, eleştirel bir yorumlama metodolojisi önerdi ve şeriatı reddetti. Çağdaş İslam teologlarından Seyid Emir Ali ise, İslam bilim ve felsefesinin çökmesine, kültür ve uygarlığının gerilemesine nedenolan fanatik ve dogmatik düşünürler arasında el-Eş'arî'yi, İbn Hanbel'ı, Gazalî'yi ve İbn Teymiye'yi saymaktadır.[8]

İslamiyetin başlangıcında Arapların Mısır'ı, Kıbrıs'ı, Sicilya'yı, Rodos'u almaları Arap-Akdeniz simbiyosisini *(ortakyaşarlığını)* ve o simbiyosis de Grek-Hellenistik-Roma bilim ve felsefesinin Arap diline çevrilerek Arap kültürünün temel taşlarından biri olmasını sağlamıştır. Yunanlı Zosimus'a ait bir simya kitabının 658'de Arapça'ya çevirisinin yapılması, daha Muaviye'nin valiliği sırasında Yunan kültür mirasına karşı ilginin varlığını gösterir. Özellikle yöneticiler ve zengin tüccarlar gibi toplumun önde gelen kimseleri geçmiş uygarlıkların, İranlıların, Bizanslılar aracılığıyla Yunanlıların, Suriyeli Hıristiyanların, Nasturilerin, Yahudilerin, Hintlilerin bilim ve düşün eserlerini tanımak istiyorlardı. Hıristiyan kilisesi gibi paganizmle kavga etmeleri de gerekmediğinden bu eğilimdekilerin yardımlarını gördüler. Önce eski Sasani kenti Cundişapur'da, sonra Bağdat'ta bilim ve felsefe kitapları Arapça'ya, Arap olmayanlar eliyle çevrildi. Yunan ve antik kökenli herşeyle birlikte astronomide Mezopotamya geleneği, matematikte Hint geleneği bir alt veri olarak benimsendi ve yöneticilerin desteğiyle bilim ve felsefeye ilişkin bilgiler edinilmeye başlandı. Arapların 700'lü yıllara değin devlet idaresinde Kopt, Yunan, İran dillerini kullanmaları, onların yerli halkın kültürüyle barışık olmalarını gerektiriyordu. Emevi halifeleri dönemindeki ilk çeviriler simya, astroloji ve tıp alanlarında olmuştur. İslamist Franz Rosenthal, İslamın bu ilk döneminde bilgiye dini bir saygıyla yaklaşıldığını söyler. Gerçekten de eğer 7. ve 8. yüzyılların İslamında daha sonraki çağların bağnazlığı olsaydı, böyle bir çeviri etkinliği de olamazdı. Peygamber'in, *"Bilgi neredeyse oradan alın!"* hadisi *–İslami bilginin temeli Kuran ve sünnet içinde olduğundan–* kuşkusuz dini bilgi dışındaki bilgileri kastediyordu. İslamın erken çağında Kuran dilinin netleştiril-

8. Seyid Emir Ali, *The Spirit of Islam*, Pakistan Publishing House, Karaçi, 1976, s: 126.

mesi amacıyla sözlükçülüğün *(leksikografinin)* gelişmesi ve *"hadis"* ilmi nedeniyle de eleştirel bir kaynak araştırma yönteminin oluşması Arap dilli İslam düşüncesinin gelişmesine önemli bir katkıda bulunmuştur. Bütün ortaçağ boyunca, hatta 17. yüzyıla değin İslam bilim ve felsefe kitapları genelde İspanyalı Yahudilerin Latince'ye çevirileri yoluyla Batı'ya kazandırılmış, dindar ve laik bilim adamları antikiteyi ve İslamı Batı'ya geçiren köprü görevini üstlenmişlerdir. Bu etkileme Konstantinopolis, Kahire, Tunus ve Fas'tan Sicilya, İtalya ve İspanya'ya, İspanya'dan da Fransa'ya yayılmıştır. İbn Sinâ'nın *Kitab-üş-Şifa*'sının 16. yüzyılda 22 kez basıldığını, İbn-ül Heysem'in optiğinin 18. yüzyıla değin okunduğunu anımsamak bu etkinin önemini ve yoğunluğunu anlatır. İbn Sinâ'nın bu eserinin Osmanlı Türkçe'sine ancak 19. yüzyılda çevrildiği düşünülecek olursa, Osmanlılarda bilim kültürüne ne kadar değer verildiği daha iyi anlaşılır. Hz. Muhammed'in ölümünden 150 yıl sonra İslam kültür ortamının, özellikle yöneticiler katında, antik dünyadan ne kalmışsa çevirme gereğini duyan bir bilimsel merak düzeyine erişmesi çok önemli bir tarihi olgudur. Bu duruma bugünün İslam yöneticilerinde rastlanmadığını saptamak da bir o kadar ibret vericidir. Emevilerle başlayan ve erken Abbasî döneminde *(8. yüzyıl)* dış kaynaklı bilginin özümsenmesi sürmüş, Halife El-Mansur zamanında büyük Hint astronomi kitabı *Brahmaputasidanta*'nın *(Sidanta)* 770'lerde Arapça'ya çevrilmesi önemli bir aşama olmuştur. Çeviriyi yapan Sasani dönemi astronomisinin o sırada yaşamakta olan en son temsilcisi İranlı El-Fezarî'ydi. Hem bilimadamı hem de vezir olan Halid El-Bermeki, Ptolemaios'un *(Batlamyus)* ünlü *Almageste*'ini de o sırada Arapça'ya çevirmişti. 8. yüzyılda yetişen önemli bilimadamlarından biri de, *"Bütün insan bilgilerinin 'ölçüler bilimi' olduğunu"* söyleyen kimyager ve simyacı Cabir İbn Hayyan'dır ve kendisine bilimfelsefesi tarihinde özgün bir doğa filozofu olarak bakılabilir. Antik bilimlere daha sonra hiçbir İslam hükümdarında görülemeyecek bir ilgi duyan ve kendisine bir bilim âşığı diyebileceğimiz Halife El-Memun (812-833) zamanında İslam dünyasında bir bilgi Rönesans'ının yaşandığından sözedebiliriz. Bağdat'ta kurduğu Beyt-ül Hikme *(Bilgelik Evi)* büyük bir çeviri ve araştırma merkezi hizmeti görüyordu. İslam kültürünün dünya uygarlığına yaptığı en büyük katkılardan biri antik uygarlığın yazıya geçmiş bütün düşünsel ürünlerini Arapça'ya çevirmiş olmasıdır. Ancak daha sonraları *"evvelki ilimler" (ulûm-el-evail)* diye adlandırılan bu ürünlere karşı olumsuz bir tavır takınılmış ve İslamda bilim ve felsefe çalışmaları başka nedenler sebebiyle de durdurulmuştur. Oysa İslam ortaçağının büyük bilimsel üretiminde anamadde olan bu bilgi, buna eklenen Mısır ve Mezopotamya ile Hint ve

Sasani kökenli birikimlerle de zenginleşip Müslüman bilimadamlarının yorum ve katkılarını da içererek özellikle İspanya kanalıyla Avrupa'ya geçen kültür göçünün temeli olmuştur.

Şu husus iyice anlaşılmalıdır ki bilim ile felsefeyi dışladıkça, modern uygarlığı ve toplumsal ilerlemeyi yadsımayı sürdürdükçe, militan savaşçılardan *(mücahit ve müceddit)* ve imamlardan Müslümanlığı kurtarmadıkça, bağnazlığa ve dogmatikliğe sımsıkı sarıldıkça İslam toplumları kırılmaya devamedecektir. Yenilikçilik ve bilim yanlısı ilk pragmacılara ilginç bir örnek oluşturan Seyid Cemaleddin Afganî, İslamı, sömürgeci Batı'ya karşı birleştirici bir güç olarak öne çıkarmış ve şunları söylemiştir: *"Kişi soruna derinlemesine baktığında, bilimin dünyayı yönettiğini görecektir. Dünyada bilimden başka hükümdar olmamıştır, halen yoktur ve gelecekte de olmayacaktır... Bilimin yararları ölçülemeyecek kadar çoktur; bu sınırlı düşünceler, sonsuz olan birşeyi kapsayamaz."* Bu sözlerin Mustafa Kemal'in, *"Dünyada herşey için, maddiyat için, maneviyat için, hayat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşid ilimdir, fendir. İlmin ve fennin haricinde mürşid aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir. Yalnız ilmin ve fennin yaşadığımız her dakikadaki safhalarının tekâmülünü idrâk etmek ve terakkîyatını zamanla takib eylemek şarttır"* sözleriyle nasıl bir benzerlik gösterdiğine dikkat edilsin. *"İslâm, beraberinde bir araştırma ve soruşturma ruhu getirmiştir"* diyen Afgani sözlerine şöyle devamediyor: *"İlk Müslümanlarda bilim yoktu; ama İslâm dininin liberal, özgürlükçü, araştırmacı ve yapıcı özelliği sayesinde, Müslümanlar arasında bilim ve felsefe yapma ruhu gelişti. Bu nedenle kısa bir sürede Süryanice, Farsça, Hintçe ve Yunanca'dan Arapça'ya çevirdikleri kitaplar başta olmak üzere Mansur Davanaki zamanında bütün bilimleri ve felsefeyi eldeetmeye başladılar."*[9] İslam dininin yeniden canlandırılması ve İslam toplumlarının Batı emperyalizminden kurtarılması için dinde reform yapılması uğrundaki çalışmaları kadar, Batı uygarlığı karşısında kendini İslam medeniyetinin kudretini göstermeye de adayan Seyid Cemaleddin Afganî, İran'da 18. yüzyıl sonundan itibaren etkin olan ve tasavvufi düşüncenin rasyonalizmle bir karışımı sayılan *"Şeyhilik"* akımının etkisi altında kalmıştı. Felsefi düşünceler genellikle İran'da öbür İslam ülkelerine göre daha fazla canlılığını korumuş olduğundan bu etki Afgani'nin düşüncelerine özel bir felsefi-tasavvufi boyut kazandırdı. Panislamizmi İslam toplumları için bir kurtuluş çaresi olarak gören Afgani'nin, Paris'te bulunduğu sırada, ateist ve tüm dinlere düşman olan İslamolog Ernest Renan'ın, Arapların ırk olarak ve İslamın da din olarak bilimi reddettik-

9. Nikki R.Keddie, *An Islamic Response to Imperialism*, University of California Press, Berkeley, 1983, s: 76 vd.

lerini ilerisüren tezine karşı yaptığı savunma ünlüdür. E.Renan'a göre, İslam, manevi *(uhrevi)* ve dünyevi âlemleri ayırmıyordu; bu da İslam dogmasının, insanlığın şimdiye değin taşıdığı en ağır zinciri oluşturmasına yolaçtı. E.Renan'ın bu konudaki düşünceleri özetle şöyleydi: 1) İslamiyet, rasyonalizm veya bilim denebilecek herşeyden çok uzaktadır ve onlara düşmandır. 2) İslamiyetin doğuşundan bir süre sonra Türkler, İslamlık üzerinde egemen olmuşlar ve kendilerindeki bilim ve felsefe eksikliğini her yere yaymışlardır. 3) Arap denilen filozof ve bilginler arasında yalnız El-Kindî'nin Arap ırkından olması gerçekten dikkate değer bir durumdur. Diğerlerinin hepsi ya İranlıdır, ya Amuderya ötesindeki bir bölgedendir *(yani Horasan, Buhara, Semerkant yörelerinden olup Türk asıllıdırlar!)*; ya İspanyol ya Kordobalı ya da Sevillalıdır *(Endülüslü Araplardır!)*. 4) Arap bilimi, pozitif bir bilim midir? İslamiyet, bu rasyonel araştırmalara koruyucu ve geliştirici bir katkıda bulunmuş mudur? Hayır! Hiçbir suretle! Başarılı bilimsel araştırmaların çoğu Perslerin, Hıristiyanların, Yahudilerin, Harranlıların, İsmailîlerin kendi dinlerine başkaldıran ve İslamın sınırlarını aşan Müslüman kesimlerinin eseridir. 5) Gerçek şudur ki İslamiyet, bilime ve felsefeye daima baskıda bulunmuş ve sonunda onları ortadan kaldırmıştır.[10] Önyargılı, bilgiden uzak ve kötü niyetli olduğu hemen anlaşılan bu görüşlerin hiçbir ciddi araştırmaya dayanmadığı da açıktır. Ne var ki kör dogmatizmin bilim ile felsefeyi, özgür araştırma ve soruşturma ruhunu öldürdüğü konusunda Cemaleddin Afganî'nin Ernest Renan ile temelde bir fikir ayrılığı olmadığını savunmasında dilegetirir: *"İslâm, bilimin ilerlemesine engel olabilir; ancak bu, dinin bir sonucu değildir, dinin gerçek özünün felsefeye konan yasaklar nedeniyle ortaya çıkamamış olmasından ötürüdür ve bu yasaklardan kaynaklanır...Aslında hakiki bir mümin, bu yüzden bilimsel gerçeği kendilerine amaç edinmiş çalışmaların çizdiği yoldan sapmak zorundadır...Sabana koşulmuş bir öküz gibi kölesi olduğu dogmanın boyunduruğunda, yasanın yorumcuları tarafından, kendisi için önceden çizilen karıkta, sonsuza değin yürümek zorundadır. Ayrıca dinin tüm ahlakı ve bilimleri içerdiğine inandırılmış olduğundan, kendisini ona sımsıkı bağlar ve ötesine geçmek için hiçbir çaba harcamaz. Tümüyle ona sahip olduğuna inandıktan sonra, gerçeği, hakikati aramanın ne yararı olacaktır?... Bundan dolayı da bilimi hor görmektedir."*[11] Osmanlı devletadamlarının bir bölümünün sabırla ve büyük bir dikkatle oluşturduğu eğitim pro-

10. Ernest Renan, L'Islamisme et la Science, Sorbonne'da verilen konferans, 29 Mart 1883, Paris(Basel, Bernheim),1883; Seyid Cemaleddin Afgani, Réponse de Jamal ad-Din al-Aphghani à Renan, Paris, 1890.

11. Nikki R. Keddie, *Seyyid Jamal ad-Din al-Afgani*, A Political Biography, Londra, 1972, s: 128.

jesinden vazgeçilmesine de sebepolmuştur Afgani'nin fikirleri. 1870'te bir Osmanlı üniversitesinin kurulmasına hazırlık olarak halka açık bazı konferanslar düzenlenmekteydi. Bu konferansların konusu Tanzimat dönemi devletadamlarının birinci derecede üzerinde durdukları *"faydalı sanatlar"*dı. Batı'da *"Arts and Sciences"*dan neler kastedildiğini özümseyememiş olan Cemaleddin'in, Peygamberliğin insan becerisine ve yeteneğine dayandığını öne sürdüğü, *"Peygamberlik Bir Sanattır"* başlığını taşıyan konferansı, uzun zamandır üniversite fikrine karşı olan ulemaya beklediği fırsatı verdi; bu konuşma hoş karşılanmadı ve dinden sapma olarak nitelendi. Konferanslar dine karşı düşünceler ilerisürüldüğü ithamıyla durduruldu. Cemaleddin Afganî'yi, dini duyguların kitleleri seferber etmede muazzam bir güç oluşturduğunun bilincinde olan belki de ilk modern pragmacı olarak anabiliriz. Oysa Mustafa Kemal, dinin siyasallaştırılması ya da ideolojileştirilmesi anlamına gelen dini günlük yaşamda egemen bir güç olarak kullanmaya yanaşmadı; onu gündelik ilişkilerden çıkararak ekonomik, siyasal ve hukuksal alandan ayırmaya özen gösterdi; öbürdünyayı, budünyaya karıştırmamaya önemverdi. Din işlerini ve dünya işlerini ayırdı, toplumda tam bir laiklik ve sekülerliği egemen kılmaya çalıştı. Bugün İslam eğer, geçmişi yeniden kurma, restorasyonculuk ya da köktencilik eğilimi ile sessiz çoğunluğun onayladığı pragmatist ve seküler eğilim arasında gidip gelmekte ise, bunun sebebi, dinin, ilgisinin ve yetkisinin olmadığı alanlara müdahale etmeye yönlendirilmesidir. Dinin bu manipülasyonu, İslam camiasında giderek yaygınlaşmakta; kapitalizmin küreselleşmesine karşın sömürünün ve yoksulluğun artmasında, gelir dağılımındaki aşırı adaletsizlikte, stratejik kaynakların elegeçirilmesi yarışında din bir sömürü aracı olarak kullanılmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda dünyanın siyasal konjonktüründe ortaya çıkan ideolojik boşluğu İslam doldurmaya çalışmakta; köktendinci kesimin terörü de kullanması bu sömürünün meşrulaştırılmasını sağlamaktadır.

Ortaçağdaki bilimadamları ile filozoflar, doğaüstü ve geleneksel inançlar ile mantıksal varsayımlardan oluşan karmaşık bir doku niteliğindeki bir modelin sınırları içinde çalışmaktaydılar. Doğabiliminin işlevinin ereksel *(teleolojik)* , yani doğanın bir amaca yönelik olduğu ifade edilmekteydi; başlıca özellikleri vahiyler tarafından ortaya konulan evrenin ilahi düzenini bilimin sadece keşfetmesi gerekiyordu. Başka deyişle, bilim herşeyden önce teolojik *(tanrısal)* hakikatleri tanımlama ve maddi varoluşun ötesine geçme gereğini vurgulamanın bir aracı olarak görülmeliydi. Evrene ilişkin yanıtlar zaten önceden biliniyordu; teolojinin hizmetindeki bilim ile felsefe, mantığın doğruları ve fiziğin

gerçekleriyle inancın desteklendiğini kanıtlamak zorundaydılar. Tanrı bütün hakikatleri yaratan biricik varlıktı; dinadamları da onun tercümanlarıydı ve tek *motto*'ları şuydu: *"Düşünüyorum, o halde Tanrı vardır" (Cogito, ergo Deus est).* Tanrı'nın hikmetinden sual olunamazdı. Bugün teolojiden bütünüyle bağımsız ve soyut olarak kabuledilen matematik bile ortaçağda tümüyle dinsel inançların ağına düşmüştü. Eski sayısal sistemlerin çoğu, sayıları, doğaüstü, metafizik ve mistik bir kökene dayandırıyordu. Aritmetik, ruhani sınıfa özgü bir ayrıcalıktı; sadece mabetlerin ve sarayların dünyasına girebilirdi, tıpkı Mısır, Mezopotamya ve Yunan uygarlıklarında olduğu gibi. Yunanlıların elinde geometri yüceltilmişti *(Platon)* ve tamsayılar mistik bir anlayış içinde tanrılarla özdeşleştirilmişti (*Pythagoras ve okulu).* Matematiğin laikleştirilmesi ve dogmatik çatışmalardan kurtarılması gerçekten insanlığın binlerce yılını aldı. Cisimlerin düşmesi, birbirlerini çekmesi, güneşmerkezli (*helyosantrik*) evren sistemi gibi bugün kabuledilen genel ilkelerin o dönemde zaman zaman araştırıldığı ve ilerisürüldüğü doğrudur; ama bunların öneminin ve evrenselliğinin, o zamanki bilgilere dayanarak anlaşılması ya da takdiredilmesi olanaksızdı. Arada sırada spekülasyon yapma riskine de giriliyordu; ama sınanmış bilgi hacmi, önem taşıyan bir konuyu açıklayacak ve hatta önceden kestirecek fiziksel yasaların varlığına kararveremeyecek kadar küçüktü. Doğada ortaya çıkan olguların pekçoğunu açıklamak ortaçağ biliminin gücünü aşmaktaydı. Ortaçağda deney ve gözlem sanatı o denli az gelişmişti ki, bilim günümüzdeki gibi bir araç, yani fizik olguları önceden kestirmek ve kontroletmek için geçerli bir araç kesinlikle olamazdı. George Sarton'ın dediği gibi, *"Atalarımızın sahipolduğu pozitif bilgiler çok güvenilir değildi; onların bilimsel ifadelerinden herhangi biri kolayca sorgulanabilirdi. Teolojik yapılar ise, bu pozitif bilgiler tarafından sarsılmaz görünüyordu; deney ve gözleme dayanmadıkları için, eldeki deney ve gözlem sayısı ne kadar fazla olursa olsun bu metafizik yapılar yokolmuyordu. Tümdengelime de dayanmadıkları için bu pozitif çıkarımlar (dedüksiyonlar) ne kadar güçlü de olsalar, mantık yoluyla bu yapıları çürütemiyorlardı."*[12] O dönemlerde çeşitli doğa olgularını açıklayabilmak için gerekli olan bilimsel yöntemler henüz geliştirilemediğinden teolojik akılyürütme yöntemi bir seçenek olarak kullanılmaktaydı. Örnekle Beyrunî'nin *(El-Birunî),* Aristoteles'in dünyanın sonsuzluğuna, başlangıca ve sona sahipolmadığına ilişkin mantık yürütmesine karşı yoğun bir mücadele başlatarak, hiçlikten yaradılışı *(Ex nihilo)* savunduğuna rastlamak mümkündür. Oysa bugün bu sorun

12. George Sarton, *Introduction to the History of Science*, 1. Cilt, Krieger Publishing, New York, 1975, s: 6 vd.

bilimsel temellere dayanarak hemen hemen çözülmüş gibidir *(büyük patlama kuramı)*. Geç ortaçağda yaşayan Roger Bacon bile bilimin esas amacının vahiyleri desteklemek olduğuna inanmaktaydı.

Hangi dinden ve dönemde olursa olsun köktendincilik *(Fundamentalismus)* temelde vahyin, Tanrı kelamının kesin, değişmez ve mutlak olduğunu savunur. Bu nedenle de köktendinciler için bilgide herhangi bir artış, sadece, Kutsal Kitap'ta bulunan dogmanın yeni bir yorumundan ibarettir; yani bilimin ortaya çıkardığı her yeni buluş, kutsal kitapta zaten vardır. Oysa kutsal kitaplardan aktarılan bilim örneklerinin hiçbiri aslında tekrarlanabilir, bir objeye sahip, dikkatli bir soruşturma ile denetlemeden geçirilmiş, başarıyla testedilmiş, yani doğrulanmış ya da yanlışlanmış değildir. Kısaca bilimsel yönteme aykırıdır verilen bu örnekler. Modern bilimin vardığı sonuçlar kesinliğe *(exact)* ve pekinliğe yakındır *(precision)*, belirsizlikten uzaktır; her bilimsel ifadenin değer kazanabilmesi için doğrulanması *(verification)* ya da yanlışlanması *(falsification)*, kanıtlanabilir ve sayılara indirgenebilir olması gerekir. Elde kesin bir ölçme yönteminin bulunması yanında, kullanılan kavramların *(madde, enerji, ruh, eter)* ne olduğuna ilişkin operasyonel, yani kullanışlı işlemsel bir tanımın ve o kavramın oluşum ve yayılım oranını ölçmek için bir yöntemin bulunması da şarttır. Bu miktarların ya da sayısal değerlerin doğruluğunu araştıracak kesin ve matematiksel bir yöntemimiz yoksa, bunlarla ilgili herhangi bir ifadeden o kadar çok farklı anlam çıkar ki, fizikçiler için bunun hiçbir yararı olmaz. Bu nedenle kutsal kitaplardan çıkarılacak bazı alıntıların bilim kuramlarına dayanak yapılmasının hiçbir kıymeti harbiyesi yoktur. Ortaçağ İslam dünyasında olduğu gibi günümüzde de bilim ile felsefeyi dine indirgeme ya da din kitaplarından çıkarılan bazı yorum örneklerinin bilim ile felsefeye uygun bulunduklarını gösterme çabalarına sıkça rastlıyoruz. Bu konuda çalışan Maurice Bucaille, Seyid Hüseyin Nasır ve Ziyaeddin Serdar bize ilginç örnekler sunmaktalar.[13] Pozitifbilimin ruhundan, bilimsel yöntemin özünden uzak oldukları görülen bu bilimadamları, canlı ve cansızlar âlemindeki hemen her konuyu Kuran'daki ayetlere dayandırarak bilimle bağlantısını kanıtlamaya çalışmaktalar. Oysa bir varsayımın kanıtı, ancak tersinin kanıtlanabileceği olasılığı gözönünde bulundurulursa bir anlam kazanır. Kuran'ın hiçbir zaman hatalı olamayacağına inanan birisi için, onun ilahi yapısını *"kanıtlamak"* amacıyla harcanacak çabalar, baştan beri aldatıcı ve içtenlikten yoksunolacaktır. Ayrıca mutlak hakikati bilimin değişken kuramları üzerine oturtmak da sakıncalıdır. Bilim yasala-

13. Maurice Bucaille, *La Bible, Le Coran et la Science*, Paris, 1975; Seyid Hüseyin Nasır, *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*, Thames and Hudson, Londra, 1979.

rımız zamanla köklü değişikliklere uğrayabilir; zaten bilimsel gelişme ve ilerleme de eski kuramların terkedilip yenilerinin kabuledilmesiyle gerçekleşir. Bilimin kaynağının din kitaplarında bulunduğuna inananlar aslında bilimsel gerçeklerden ürkenler ve bilimsel bilgileri dinin mantığıyla uzlaştırmayı deneyenlerdir. Bilimsel gerçeklerin din kitaplarında varolduğunu savunanların o gerçekler yeni buluşlarla değiştiğinde, nasıl bir tavır takınacakları da ayrıca izlenmeye değer. Aslında herhangi bir dinin modern bilimle bağdaştığını söylemek pek gerçekçi değildir; çünkü dinde değişme, kanıtlama, ispatlama, bilimsel arayış, buluş ve bunu uygulayış, bilimin sonuçlarını yaşama geçirme gibi ilkeler yoktur; bunlar pozitifbilime özgü ayrıcalıklardır. Dinde metot ve araştırma fikri bulunmamakta, bir problemin çözümü ya da dogmanın anlaşılması sayısal temellere dayandırılmamaktadır. Görülüyor ki din ile bilim, hemen her bakımdan, amaç, araç ve kuruluş bakımından olduğu gibi konu, yapı ve işleyiş bakımından da farklıdır. İslamda ilim, dinsel bir işlev ve göreve sahipti; maddeci, doğaya ilişkin bilgi değil, Tanrı'nın bilgisi anlamına geliyordu. Modern bilim ise (*Galilei ile Newton'ın bilimi*) doğanın düzeninin anlaşılması bağlamında gerçekliğin yargıcıdır; salt mantık ile gözlem ve deneye dayanır; laik, nesnel ve insani bir bakışa sahiptir. Din, vahiylere sorgulamadan bağlanmayı, dogmalara kuşku duymadan inanmayı temele alırken bilim, doğadaki olguların ilişkilerini anlamak için sorgular, doğruyu bilmek için kanıtlar. Din ile bilim, konuları birbiriyle örtüşmeyen iki farklı alandır ve birini öbürünün üstüne yıkmanın da hiçbir anlamı yoktur.

Ortaçağ dünyası, küreler ile dairelerden oluşan katı bir teolojik-fizik evrenin, ayrıntılı bir ruhsal, kozmolojik ve teleolojik tasarımı çerçevesinde kurulmuş, bütüncül ve hiyerarşik bir manzarasını sunmaktaydı. Bu heybetli manzaranın içinde önce, ay ve güneş küreleri, sonra gezegenlerin küreleri, daha sonra da, ötelerinde cennetin uzandığı, sabit yıldızların büyük küreleri bulunmaktaydı (*Aristoteles'in Fiziği ile Ptolemaios'un Yermerkezli –Geosentrik– Evren Sistemi*). Dinsel kozmoloji, melekler öğretisiyle yakından bağlantılıydı; zira melekler, gökkürelerin hareketettirilmesinde belirleyici bir roloynamaktaydı. Örnekle, İbn Sinâ'nın kozmolojisinde bu kavramlar egemendi ve meleklerce sağlanan evrensel *(kozmik)* düzen ayrıca sosyal bir düzenin, hatta insan bedenindeki bir düzenin varlığını da ima etmekteydi. 10. ve 11. yüzyıllarda, akılcı İsmailî tarikatı düşünürlerinin gizli derneği olan *İhvânüs Safâ (Saflığın Kardeşleri)*, gezegenlerin hareketleri ile bedenin çeşitli bölümlerindeki hastalıklar arasında bağlantılar kurmuşlardı. Ortaçağ İslam biliminin bir başka özelliği de ilerleme kavramında görülür. Gü-

nümüzde, bizden sonra gelecek kuşakların daha bilgili ve daha ileri olacakları kaçınılmaz biçimde kabuledilmiş bir gerçektir. Oysa Ortaçağda, uzak geçmişte yaşamın çok farklı olduğuna ve o dönemde yaşayan insanların daha az bilgili olduğuna inanmak güçtü. Örnekle El-Birunî *(Beyrunî)*, antik dünya insanlarının *(Mısırlılar, Mezopotamyalılar, Hintliler, Yunanlılar)*, kendi çağdaşlarına göre daha fazla bilgiye sahip olduklarına inanıyor ve şöyle diyordu: *"Kendi bilimsel bilgilerimiz, eski zamanların kıt kalıntılarından başka birşey değildir."*[14] Burada bazı bilim ve felsefetarihçilerinin sözünü ettiği *"Yunan Mucizesi"*nin bir abartı olduğunu söylemeden geçmeyelim. Felsefetarihçisi Emile Bréhier'nin de vurgulamış olduğu gibi, ilk Yunan filozofları gerçekte birşey icatetmek zorunda kalmamışlardır. Mezopotamyalılara ait *"Yaradılış Manzumesi"*, *"Gılgamış"* gibi metinler Thales'in orijinal bir kozmogoninin mucidi olmadığını göstermeye yeterlidir. Ayrıca matematik, astronomi alanlarında Pythagoras'ın da öncüleri bulunmaktaydı. Mısır ve Mezopotamya bilimi sistematik olmaktan uzaktı ve betimseldi *(descriptif)*; Yunan biliminin ayırdedici özelliği ise sistematik ve kanıtlayıcı *(demonstratif)* olmasıydı. İspat fikrinin Yunanlılarda ortaya çıkmış olmasına ve Yunan bilim mirasının İslam tarafından benimsenmesine rağmen, İslam biliminde de ispat kavramına rastlamıyoruz. Ortaçağın Müslüman bilgin ve filozofları, az gelişmişlikten daha gelişmişliğe doğru bir çizgi izleyen bir ilerleme yerine, tarihin tekerrürden ibaret olduğuna ilişkin bir görüşü benimsemekteydiler. Onlara göre insanlık tarihi, ritmik bir iniş çıkıştı ve Tanrı sürekli bu devinime müdahale etmekteydi. İlahi takdir her zaman ve her yerde kendini göstermekten gerikalmıyordu. Ortaçağ bilim ve felsefesinin kavramsal çerçevesi özetle teoloji tarafından belirlenmişti ve *"Felsefe ilahiyatın hizmetkârıdır." (Philosophia ancilla theologiae)* anlayışı egemendi. Ancak bu dönemlerdeki bilimsel çalışmalardan kalıcı ve başarılı bulunanların, ister Yunanlılar isterse Müslümanlar ya da Hıristiyanlarca yürütülmüş olsun, evrensel ve laik özellikler taşıdıkları bir gerçektir. Ortaçağ bilimini modern bilime yaklaştıran da kesinlikle işte bu ortak özelliklerdir. Simyadan kimyaya, astrolojiden astronomiye, doğafelsefesinden fiziğe, biyolojiye, botaniğe, böcekbilimine ve diğer bilim dallarına giden yolun taşları, insanın doğaya yönelen merak ve tecessüsü sayesinde döşenmiştir. Ancak yine de ortaçağ İslam bilimi ile modern bilim arasındaki metodolojik ve epistemolojik farklılıklar gözardı edilmemelidir; ilkinde bilimin kaynağı Tanrı'yken, ikincisinde disiplinli insan aklı ve mantığıydı.

14. El-Birunî, Seyid Hüseyin Nasır'ın (6) numaralı dipnottaki eserinde zikrediliyor, s: 121.

İslam dünyasında bilim ile felsefenin doğuşunda roloynayan birinci etmen *"Kutsal Kitabın mesajının anlamı"*nda bulunmaktaydı. *"Vahiy"*in sunduğu mesajı açımlamak, *"hikmeti arama cehdi"*ne yolaçan asıl motif olmuştur. Hz. Muhammed'e vahyedilen Kuran'ın verdiği mesaj ve bu mesajın anlamı, ilk buyruk ve ilk söz olan *"Oku!"* emrindeydi. Bu emir *"Kutsal Kitap"*tan habersiz insanlardan oluşan bir toplumda dikkatleri vahyi okuyarak onun mesajını anlamaya çekti. *"Oku!"* emrinin ikinci anlamı da Kuran ayetlerinin bir açılımı olarak kabuledilen evreni anlamaya yönelikti. Çünkü Kuran'a göre, evrendeki varlıklar ve olaylar, ancak bilgi sahibi olanlarca kavranabilecek ilahi bir sistem ve düzen içinde yeralmaktaydı. Herşeyi kuşatan varlık sistemi *"Hikmet"* (*Bilgelik)* denilen amaçlar doğrultusunda yaratılmıştı. Kuran, evrendeki hikmeti anlatan delilleri birçok kozmik ayette örneklerle anımsatmakta; inananlara varlık ve olayların hikmetini anlamaları için teşvik ve öğütlerde bulunmaktaydı. Nitekim mesajın bu anlamı Müslümanları, Kuran ayetlerinin bir açılımı olarak kabuledilen evreni ve onun içerdiği hikmeti kavramaya sevketmiş, bilim ve felsefeye yönelmelerini sağlamıştır. Müslümanların eldeetmek için peşine düştükleri hikmet, Farâbî'ye göre, eskiden Irak halkı olan Keldanilerde ortaya çıkmış, oradan Mısır halkına geçmiş, sonra Yunanlılara ve onlardan da Süryanilere geçmek suretiyle nihayet Araplara ulaşmıştır. Müslümanları bilim ile felsefeye yönelten ikinci sıradaki etmenler arasında ise, eski uygarlıklarla sağlanan coğrafi ve düşünsel temasları; akılcı dinfelsefesi olarak kelam hareketinin doğuşunu; rasathane, kütüphane ve hastanelerin kurulmasını; çeviri ve araştırma faaliyetlerinin yapıldığı *"Bilgelik Evi"* (*Beyt'ül Hikme)* gibi bilim kurumlarının oluşturulmasını; düşünsel çalışmalar ile bilimsel araştırmaların varlıklı kimseler ve devletadamlarınca desteklenmesini; İslam dünyasının tarihsel jeopolitik konumunun yanısıra sosyoekonomik yapısının gelişmesini ve pratik ihtiyaçlar ile koşulların belirleyici rolünü sayabiliriz. İslam coğrafyasının genişlemesi ile İslam toplumunun ticaret ve savaşlar aracılığıyla sosyal ve ekonomik bakımdan gelişmesi sonucunda Araplar antik uygarlıkların kazanımlarına yönelmiş; *"evail ilimleri" (ulûm-el evail*) olarak adlandırdıkları eskiçağ birikimlerini, pratik ihtiyaç ve koşulların da etkisiyle, bilimsel bir tecessüs ve merakla önce tercüme ederek tanıyıp öğrenmişler, daha sonra da yorumlamalarda bulunarak nihayet özgün sentezlere ulaşmışlardır. El-Birunî'nin eserlerini Almanca'ya çeviren Doğubilimci Eduard Sachau (1845-1930), İslam dünyasında kısa bir süre için egemenolan bu parlak zihniyetin tarihsel bakımdan bir dönüm noktası olduğunu söyler ve "10. yüzyılda Eş'arî Okulu ile filozof Gazalî eğer bu bilimsel zihniyete dinsel bir yön

vermemiş olsalardı, Müslümanlar da kendi Galilei'lerini, Kepler'lerini, Newton'larını yetiştirmiş olabileceklerdi" der. *Filozofların Tutarsızlıkları* adlı eseriyle Farâbî ile İbn Sinâ'nın temsil ettiği Mu'tezile Okulu'nun ve Meşşâî felsefesinin bazı görüşlerini yirmi noktada (*mesele*) eleştirerek bunlardan üç meselede onları *"bi'dat"* ya da *"küfür"*le suçlayan Gazalî ile irade özgürlüğünü savunan Kaderiye öğretisini, *"Yunan filozoflarının eserlerinden etkilenip aktarılan diyalektik unsurları içerdiğini"* ileri sürerek *"sapkınlıkla"* ithameden ve felsefenin etkinliğine karşı çıkan Şehristanî'nin kendilerinden sonraki felsefe ve bilim çalışmalarının İslam dünyasındaki gerilemesinde önemli payları olmuştur.

Burada "pozitifbilimden başka bir bilim olanaklı mıdır?" sorusunu yeniden sormamız gerekiyor. Modern doğabiliminin epistemolojisi ile metodolojisi temelde İslami görüşle bağdaşmadığı gibi Marksist ya da Üçüncü Dünya bilimi (*eğer böyle birşey varsa!*) ile de bağdaşmaz. Bu bağlamda *"bilimsel sosyalizm"* kavramının da hiçbir anlamı yoktur. Günümüzde dinin siyasallaştırılması veya ideolojileştirilmesi gibi bilimin siyasallaştırılması ya da ideolojileştirilmesi hiçbir zaman olumlu bir sonuç vermez. Ülkemizde olduğu gibi diğer Müslüman ülkelerde de saf İslam yerine siyasal İslam veya İslami siyaset, pozitifbilim yerine bilimsel İslam veya İslami bilim gibi anlayışlar dilegetirilmekte. Oysa din ile bilimin verileri birbirlerinden çok farklıdır; onlardan beklenenler birbirleriyle karıştırılmamalıdır. Din temeline dayanan bir bilim, ciddi hiçbir buluş ve ürün ortaya koyamaz; çünkü o, fenomen ya da olgularla bağlantı kurmamıştır, sınanamayan spekülatif bir alana yönelmiştir. Bilimsel kuramın ölçütleri dinin kurallarıyla bağdaşmaz. Her iki alanın da kendine özgü bir içmantığı ve dinamiği vardır. Seküler bir dünyada inanç yargıları bilim yargılarının üstünde ve önünde olamaz; her iki disiplin da farklı tabanlara, farklı yapı ve işlevlere ve varlıknedenlerine sahiptir, farklı bilgi ve yorumlara yönelmiş olan alanlardır. Ortaçağ İslam dünyasında, Müslüman bilgin ve filozoflar arasında, meşru ve gerçek bilimin neden ibaret olduğu konusunda şiddetli anlaşmazlıklar ortaya çıkmış; İbn Sinâ, İbn-ül Heysem, İbn Rüşd gibi rasyonalistler, Eş'arî Okulu'yla çatışmışlardır. Bu tutucu ortodoks kesimin birkaç yüzyıl siyasi gücü elinde bulunduramaması ve akılcılığın üstesinden gelememesi, Müslüman dünyasındaki bilim çalışmaları açısından bir şans olmuştur. Eğer bunun aksi gerçekleşseydi, İslam dünyasının bilimsel gelişiminde hiçbir zaman bir "Altın Çağ" yaşanamayacaktı. Arabist M.Schramm, İbn-ül Heysem için yaptığı bir araştırmada (*Ibn Haythams Weg Zur Physik, 1963*) onun hakkında, *"Doğa metafiziğinden ve bunun matematiksel tanımından fiziğe ulaşmıştır"* diyor. Avrupalı bilim tarihçileri

onu, *"Doğabilimini, Galilei dönemini aşarak modern deneysel fiziğe bağlayan yöntemi geliştiren kişi"* olarak değerlendirmişlerdir. Bu bakımdan tarihin hiçbir döneminde bilimin dinin baskısıyla radikalleştirilmesi, sanatın dinin hizmetine koşulması veya felsefenin belli bir ideolojiye bağımlı hale getirilmesi olumlu bir sonuç vermemiştir. Bilim, sanat ve felsefenin herhangi bir ideolojiyle karıştırılması her zaman bu disiplinler aleyhinde sonuçlanmıştır. Burjuva bilimi, Marksist bilim, İslami bilim, Nazi sanatı, burjuva sanatı, Marksist felsefe, kapitalist sanat gibi adlar altında bilim, sanat ve felsefenin belli ideolojilere bağlanması bu alanların kısıtlanmalarına yolaçmıştır. Çünkü doğanın ve insan aklının belli bir ideolojiyi izlemeye veya ona uymaya zorlanabileceğine ilişkin düşünce aslında boş bir düşüncedir. Bu yüzden politik, ideolojik ya da dini temele dayanan bilim, sanat ve felsefeye ilişkin güdülemeler her ne kadar farklılıklar göstermekteyse de hepsi eşit derecede sağlıksızdır ve bu bunlara ilişkin yeni bir bilim epistemolojisi ve metodolojisi arayışı çabası da boş bir çaba olmaktan öteye gidemez. Örnekle İslami bilim tezini savunan Pakistan Atom Enerjisi Komisyonu Başkanı Beşiruddin Mahmud'un, *"Kuran'da geçen ateşten yaratılmış varlıklar olan cinlerin enerji kaynağı olarak kullanılması"* savı anlamsız olduğu gibi bilimsel açıdan gerçekleştirilmesi olanaksız bir savdır. Yine Mendel yasalarını ve klasik genetiği burjuva bilimi nitelemesiyle reddederek proleter bilimi adı altında Lamarck'çılığı yeniden gündeme getirmek suretiyle SSCB'de tarım ve biyolojideki gelişmeleri neredeyse durduran Lisenko (1898-1967), pozitifbilimin saptırılmasına ilginç bir örnek vermiştir. Daha önce öngörülenden daha fazla, daha hızlı ve daha az harcamayla gerçekleştirilecek bir tarımsal verimlilik artışı vaadeden ve İ.V.Miçurin'in bitkilerde yaptığı melezleme çalışmalarına ilişkin görüşlerini destekleyen Lisenko, uygun bir ortamda büyüyen buğdaylardan çavdar tohumu eldeedebileceğini önesürdü; oysa bu iddia, yabanıl ortamda yetişen köpeklerin tilki doğurabileceğini önesürmekle aynı şeydi. Sözde kapitalist uygulamalara bağlı saydığı burjuva bilimine karşı diyalektik materyalizme dayanan tek bir bilim olduğunu savunan ve buna da proleter bilimi diyen Lisenko, kuramsal-ideolojik biyolojiyi Sovyet tarım politikasına uyarlamaya ve onunla bütünleştirmeye girişirken, türiçi çaprazlama yöntemine karşı çıktı, sırayla farklı ürünler ekilmesine dayanan *"otlak"* sistemini savundu. Bunun için *"vernalizasyon"* kuramını ortaya attı ve uygulamaya girişti; ama bir başarı sağlayamadığı gibi Sovyetler Birliği'nde kıtlık çıkmasına da sebepoldu.[15] Bundan başka kuantum fi-

15. Z.Medvedev, *The Rise and Fall of T.D.Lysenko*, Columbia University Press, New York, 1969, s: 186.

ziğinin olasılıkçı yapısı ile Einstein'ın görelilik kuramının felsefî imaları da Stalin Rusya'sında ideolojik malzeme olarak kullanıldı. Pozitifbilimin kendine özgü yöntemi uyarınca araştırıp ortaya çıkardığı doğaya-saları hiç belli bir ideolojiye uymaya zorlanabilir mi?

Ortaçağda görkemli bir *"Altın Çağ"* yaşayan İslam uygarlığında 12. yüzyıl sonrası görülen gerilemenin nedenlerini saptamak, ideolojik yelpazedeki yeri ne olursa olsun, tüm Müslümanların kafasını kurcalamalı ve bundan kurtuluşun yolları aranmalıdır. Eğer tarihin mantığına ya da sağlıklı akılyürütmeye dayanan bir incelemenin ışığında irdelenebilirse gerilemenin nedenleri pekâlâ ortaya çıkarılabilir. Entellektüel ilerlemenin en hızlı ve verimli olduğu zamanın, liberallikleriyle dönemin ortodoks köktenci ve tutucu halifelerinde (*El-Mütevekkil, Mehdî, Musa El-Hâdî*) büyük bir hoşnutsuzluk yaratan Harun el-Reşid, El-Mutasım, El-Vasık, Memun ve Ebu Cafer el-Mansur gibi Abbasî yöneticilerin dönemlerine rastladığını görüyoruz. Kuran-ı Kerim'in 750 ayeti, başka deyişle kutsal kitabın yaklaşık %8'i, inananlara doğayı incelemeleri ve bilimin ardından gitmeleri yönünde öğütler verir. Başlangıçta Müslümanlar, bilimi tamamiyle desteklemeyi ve onun peşinden gitmeyi dini bir görev saydıkları gibi, pragmatik açıdan bir gerçeklik ve zorunlu bir gereksinim olarak da onu kabuletmişlerdi. Ortaçağdaki ilim kavramı, bugün ona yüklenen anlamı taşımıyordu; din konularıyla örtüşmekteydi. O dönemde modern bilim anlamında çalışmaların yapıldığını pek söyleyemiyoruz. 750-1000 yılları arasındaki klasik Abbasî dönemi, İslamın canlı bir coğrafi ve ticari genişleme içinde olduğu, farklı kültürleri tanıdığı, refah içinde yaşadığı, toplumun coşkulu ve dinamik bir görünüm sergilediği bir dönemdi. Ticaret ve fetihlerin sağladığı zenginlik, Abbasî İmparatorluğu'nda, diğer toplulukların da (*Türk, Pers, Bizans*) katılımıyla oluşan çokuluslu ve çokkültürlü, yaşamın sürdürülmesi için basit ve asgari dünyevi görevleri aşmış ve bu sayede daha yüksek bir entellektüel incelik düzeyine ulaşmış aristokrat bir sınıf yaratmıştı. Sanat, bilim ve felsefenin tohumları işte bu sırada atıldı ve bu oluşumda o dönemdeki her uygarlığın katkısı oldu. İslam dünyasındaki bilimsel gelişmenin ilk aşaması temelde Yunan, Hint felsefe, matematik, astronomi ve tıp kitaplarının farklı kültürlere mensup insanların yardımıyla çevrilmesi suretiyle başladı. Çevirmenlerin çoğu Hint *(Türkler aracılığıyla)* ve Yunan *(Bizanslılar aracılığıyla)* geleneğini sürdüren Ortaasya ve Yakındoğu'ya yayılmış okullarda yetişmişlerdi; buralarda belli bir öğrenim geleneğini sürdüren ve Nasturi mezhebine mensup Hıristiyanlar da bulunmaktaydı. Hüneyn bin İshak, oğlu İshak bin Hüneyn, Harran'daki putperest Seba kavminden Sabit ibn Kurra, Yakubilerden olan Ebu Beşir

Mattâ ile Yahya bin Âdi ve Hint Budizminin önde gelenlerinden biri olan Baramika ile bu geleneği sürdüren Türk Bermek ailesi bu aydın öncülerdendi. Arap bilginlerin başlangıçtaki katkıları büyük bir önem taşımıyordu, onlar dışarıdan gelen bilgileri özümsemekle yetiniyorlardı. Müslüman yönetici seçkinlerin tam desteği olmasaydı bu çeviri çalışması başarısız olurdu. Burada devletadamlarının, yöneticilerin ve zengin ailelerin yabancı dünyayı tanımak, doğanın bilgisini edinmek, başka kültür ve uygarlıkların seviyesine yükselmek gibi bir kaygıları bulunduğunu da unutmamak gerekir. Her inançtan ve milletten filozof ve bilimadamı, Halife'nin sarayında ve soyluların evlerinde saygı gördüler, hoşgörüyle karşılandılar, kendilerine *"önemli kişi"* muamelesi yapıldı. Böyle liberal, özgür ve dini yönden hoşgörülü ve açık fikirli bir çevrede bilim ve felsefe çok geçmeden kök saldı ve gelişti. 750-1000 yılları arasında çeviri işi tamamlanmış ve ikinci gelişme aşamasına (1000-1250) geçilmişti. İlk dönemde Grekçe, bu dönemde ise Arapça entellektüel düşünmenin aracı oldu. İranlı ve Türk bilgin ve filozofların yüksek nitelikleri ile Arap dünyasında oynadıkları önemli rolü ve İslam uygarlığına katkılarını burada gözardı etmememiz ve vurgulamamız gerekir. Gerçekten de İslam uygarlığına Arap olmayanlar ile gayrimüslimlerin verimli katkıları uluslararası işbirliğinin güzel bir örneğini teşkileder. Nitekim bu dönemde ve sonra yetişen filozof ve bilimadamlarının çoğu Arap değildi. Doruğa yükselen İslam uygarlığı ne yazık ki 12. yüzyıldan itibaren çeşitli nedenlerle içine kapanmış, iç ve dış baskılar yüzünden bağnazlaşmış, koyu bir taassup dini giderek sapkınlığa sürüklemiş, tutucu dinadamları özgürdüşünce ile bilimin gelişmesini engelleyici bir roloynamışlardır. Din, dünya işlerinin dışına çıkarılamayıp günlük hayattaki herşeye karıştığı için de bu tutsaklık durumu günümüze değin sürüp gelmiştir.

Başlattıkları fetihler sonucunda Bizanslılar ve Perslerle karşılaşan ve kendilerinden önceki uygarlıkların yarattığı eserlerden yararlanmaları gerektiğini anlayan Müslümanlar, böylece Abbasîler döneminde yoğun bir çeviri faaliyetine giriştiler, bilim ve felsefe alanlarında bilgilenmeye başladılar ve önce varolan birikimi anlamaya ve daha sonra da geliştirmeye çalıştılar. Her fethetme fetholmayı da beraberinde getirdiğinden eldeedilen toprakların kültürü Müslümanları etkisi altına aldı. Bu sırada Doğu'da Hindistan'da, Batı'da İskenderiye, Bizans ve Suriye'de bir hayli gelişmiş bir bilimsel faaliyet bulunmaktaydı. İslam dünyası ilkin Hint kültüründen etkilendi ve yararlandı. 8. yüzyılda gerçekleşen ve İslâm dünyasının çehresini baştan sona değiştiren bilimsel ve felsefi uyanış döneminde Hintçe'den, Yunanca'dan Müslümanların ortak bi-

lim dili olan Arapça'ya birçok klasik bilim ve düşün eserleri çevrildi. Hârizmî ve Beyrunî gibi bilimadamlarında Hint uygarlığının etkisini görmek mümkündü. Yunanca'dan Platon *(Eflâtun)*, Aristoteles, Euklides, Arkhimedes, Ptolemaios (*Batlamyus)*, Hippokrates ve Galenos gibi Yunan kültürünün bellibaşlı temsilcilerinin eserleri çevrildi. Ortaçağ İslam dünyasında bilimsel faaliyetlerin gelişmesinde, kısa süreli de olsa, dönemin devletadamlarının, bazı vezirlerin, varlıklı ailelerin ve bizzat halifelerin önemli rolü oldu. Örnekle Harun Reşid (775-809) ile Memun (812-833) dönemlerinde bilim ile felsefe çalışmaları maddi ve manevi olarak desteklendi; bu dönemde bilimsel etkinliklerin gelişmesini sağlayan çeşitli araştırma ve çeviri kurumları ortaya çıktı. Yoğun biçimde çevirilerin ve çeşitli projelerin yapıldığı *"Bilgelik Ev"i (Beyt'ül-Hikme)*, gökyüzü araştırmalarının yürütüldüğü gözlemevleri *(rasathaneler)*, ilk kez klinik tedavilerin başlatıldığı hastaneler ve çeşitli ülkelerden *(Bizans, Hindistan ve İran)* getirtilen değerli kitapların toplandığı zengin kütüphaneler bu saygın kurumlar arasında anılabilir. Buralarda Bizans'taki baskılardan kaçıp Cundişapur'a sığınan Süryani, Ortodoks, Musevi bazı bilimadamları (*Hüneyn bin İshak, Yuhanna bin Maseveyh, Cibril bin Buhtyişu*); Hint tıp, astronomi ve matematiğinden etkilenen bazı bilginler *(Bermek ailesi, İbn Dehenî el-Hindî, Hârizmî, Beyrunî)* toplandılar; çeviriler yaparak İslamda tıbbın, astronominin, matematiğin ve felsefenin gelişmesinde öncü rolü oynadılar. Ortaçağ İslam dünyasında ilk gözlemevleri Memun zamanında ve onun tarafından kurulmuştu, bunlardan birincisi Bağdad'taki Şemmâsiye Gözlemevi, ikincisi de Şam'daki Kâsiyun Gözlemevi'ydi. İlk hastaneler de sırayla Şam, Kahire ve Bağdat'ta açıldı ve buralarda Hint tıbbı uygulandı. Daha sonra sayıları onları geçen, 13., 14. ve 15. yüzyıllarda İtalya ve Fransa'da kurulmaya başlanan hastanelerle karşılaştırıldıklarında, aynı zamanda eğitimin de verildiği bu hastanelerin daha iyi örgütlenmiş ve düzenlenmiş yüksek düzeyli sağlık kurumları oldukları görülür. Hastalıklar için farklı koğuşların oluşturulması, temizliğin sağlanarak koruyucu hekimliğe önemverilmesi, tedavi hizmetlerinin toplumun bütün kesimlerine yayılması ve vakıflar yoluyla desteklenmesi bu kurumları Avrupa'daki benzerlerinden daha üstün kılmıştır. Altyapı çalışmalarının oluşturulmasının ardından İslam dünyasında bilimler ile felsefe alanında hızlı bir yükseliş yaşandı. Ortaçağ genellikle *"karanlık çağ"* olarak bilinir; oysa bu yalnız Avrupa ortaçağı için geçerlidir. İnsanların dinin tam bir baskısı ve kovuşturması altında yaşadığı, Papa'nın engizisyon mahkemelerinde işkencelere uğradığı, cennette yerler edinmek için kiliseden endüljanslar satınalmaya zorlandığı Batı ortaçağı, *"tümeller tartışması"* (*üniver-*

saller sorunu) içine gömülüp *"adcılık" (nominalizm)*, *"kavramcılık ya da konseptüalizm" (Platonizm)*, *"kavram gerçekçiliği" (realizm)* gibi soyut ve spekülatif akımların etkisine girerek ciddi çatışmalar yaşarken, Doğu ortaçağı, yani İslam dünyası, egemen olduğu bölgelerde özellikle 8. ve 12. yüzyıllarda tam bir hoşgörü içinde *"Altın Çağ"*ını yaşadı. Avrupa kırallıklarının büyük bir hayranlık ve kıskançlıkla izledikleri İslam coğrafyası zenginlik ve refah içinde yaşamaktaydı. Bu ekonomik bolluktan payalabilmek için Kudüs'ün İslamın eline geçmesini bahane ederek Haçlı Seferleri'ni başlattılar. İslamın Batı'ya karşı beslediği paranoyanın kökeninde ve terörizme bulaşmasında neredeyse ikiyüz yıl süren Haçlı Seferleri'nin payı büyüktür. Bu dönemde İslam uygarlığı, çokkültürlü, çoketnisiteli, çokdilli bir yapıya kavuşmuş, Avrupa'da henüz rastlanmayan büyük bilimadamları ve filozofları yetiştirmiştir; şimdi özetle bunları görelim:

Matematikte: Muhammed ibn Musa el-Hârizmî: 9. yüzyılda Hintçe'den yapılan çeviriler ile yine Hint kökenli *"sıfır"* kavramı İslam matematiğinin ilk kazanımları olmuştur; Halife El-Memun'un isteğiyle Hârizmî, *el-Kitâbü'l-Muhtasar fî Hisâbi'l-Cebr ve'l Mukâbele (Cebir ve Eşitlik Hesabının Özeti)* adlı cebir tarihindeki önemi tartışılmaz bir eser yazdı. Bu yapıtında, birinci ve ikinci dereceden denklemlerin çözümleri, binom çarpımları, çeşitli cebir problemleri ve miras hesabı gibi konuları işledi. Latince'ye çevrildikten sonra Avrupa'da 12. yüzyıldan itibaren matematiğin temel kitaplarından biri sayılan ve içeriği birinci ve ikinci dereceden denklemlerin düzenlenmesi olan El-Hârizmî'nin bu eseri Avrupa matematik tarihinde bir eşiktir. Abdülhamid ibn Türk (9 yüzyıl): Hârezmî'nin çağdaşıdır; bugün elimizde bir kısmı bulunan eserinde özel tipler halinde gruplandırılmış ikinci derece denklemlerin çözümleri, Hârezmî'ninkilerden daha ayrıntılı olarak verilmiştir. Sabit ibn Kurra (826-901): Doğacı bilimadamı ve filozof olarak meteoroloji ile astronomiye ilişkin çalışmalarıyla Batı'da Rönesans ve daha sonrasına kadar uzanan çalışmaların öncüsü olmuştur. Bu gökbilimci, Pisagor *(Pythagoras)* teoremini her tür üçgen için genelleştirmiştir; onun parabolün kareleştirilmesi ile paraboloidin küpleştirilmesi çalışmaları ise, Fermat'nın 17. yüzyılda eğrilerin dördüllenmesi türünden, matematiksel düşünce düzeyinde entellektüel bir açılımın göstergesi olmuştur. *("Quadrature": Yüzölçüsü verilen bir yüzeyin yüzölçüsüne eşit olan bir dördül veya kare bulma süreci).* Musa Bin Şakir ve oğulları: 9. yüzyılda Öklid'in *(Euklides)*, Arşimet'in *(Arkhimedes)*, Apollonius'un ve Menelaus'un yapıtlarının Arapça'ya, dolayısıyla Müslüman kültürüne kazandırılmasına katkılarda bulunan Musa Bin Şakir ve oğulları, geo-

metri üzerinde yeni çalışmalar yapmışlar ve bir sayının küpkökünü belirleyen oldukça yaklaşık bir yöntem bulmuşlardır. Hüseyin El-Hazin: 10. yüzyılda konik kesitler aracılığıyla üçüncü derece denklemlerini çözmüştür. Rüstem El-Kuhi: Cebir denklemlerinin yaklaşık çözümlerini vermiş; küpkök, ondalık kesirler ve kendinden öncekilerin sonsuz küçükler hesabı (*Calcul Infinitesimal*) üzerindeki çalışmalarına dayanarak parabolik kubbe hacmi ile üçüncü derece denklemleri üzerinde çalışmalar yapmıştır. Ebu-l Vefa: 10. yüzyılda düzlem ve küresel trigonometri üzerinde çalışmalarda bulunmuştur. İbn-ül Heysem *(Alhazen)*: Optik, astronomi, matematik gibi birçok alandaki yaratıcı çalışmalarıyla tanınan bu büyük bilimadamı, 1041'lerde, Kopernikus dönemine kadar etkili olan Ptolemaios'un evren sistemini eleştirmiş, sonsuz küçükler hesabı ile Öklid'in 5. Postulası üzerinde çalışmalar yapmıştır. Optik üzerine yazdığı büyük yapıtı *Kitap el-Menazır*'la ünlü olmasına karşın, matematik, fizik, astronomi gibi alanlarda da pekçok yaratıcı ürünler vermiştir; ayrıca büyük bir şairdir. El-Birunî (Beyrunî): 11. yüzyılda Gazneli Sultan Mahmud'a ithafettiği *El-Kanun El-Mesudi* adlı kitabıyla astronomi gözlemlerinden sonsuz küçükler hesabına uzanan çeşitli konular üzerinde çalışmış ve kitabında bir açının üçe bölünmesinin 12 çözümünü vermiş bir polimattır. Kerecî (970-1030): Belirli ve belirsiz denklemler ile cebirsel üsleri inceleyen; aritmetik işlemlerini cebirsel terimlere ve ifadelere uygulayan ve cebirsel polinomlara ulaşan Kerecî, cebir ve matematiğin yanında teknik konularda da eserler vermiştir. Ömer Hayyam (1038/45-1123): 25 tip cebir fonksiyonu içeren kitabıyla; fizik, astronomi ve edebiyat alanındaki çalışmalarıyla gerçekten evrensel bir kültür döneminin temsilcisidir. Rubaileriyle de ün kazanmış bir şairdir. Nasirüddin el-Tusî (1201-1274): 13. yüzyılda *Al-Muadalat* adlı kitabındaki trigonometri çalışmalarıyla öne çıkmıştır. Gıyaseddin Cemşîd el-Kâşî *(Kâşanî)* (15. yüzyıl): Semerkant Okulu'ndan İslam matematiğinin son temsilcisi sayılan Uluğ Bey'in çevresindeki bu ünlü matematikçisi 15. yüzyılda yazdığı *Miftah El-Kitap* adlı yapıtında ondalık kesir hesapları ile kompleks hacim hesaplarını elealmıştır.

Astronomi ve Coğrafyada: İslamda astronominin gelişmesinden önce çöl Araplarının Sümerler dönemine kadar uzanan zengin bir yıldız bilgisinin varolduğu saptanmıştır. Amman'da Kusayriamra kasrı hamamının kubbesinde *(7. yüzyıl)* 400 civarında yıldız içeren bir gökyüzü haritası bulunmuş ve bunun Mezopotamya astronomisine dayandığı ilerisürülmüştür. Emevi döneminden başlayarak antik astronomi yapıtlarının çevrilmesi işine girişilmişti. Aristoteles'e ait olduğu söylenen *Kitab al-Alan* adında bir eser Hişam Bin Malik'in döneminde (724-743) Arapça'ya

çevrilmişti. Güneşin doğuş ve batışına ilişkin ölçülere dayanılarak trigonometrik hesaplarla dünya çapının hesaplanması ise El-Memun dönemine aittir. 9. yüzyılda astronomideki en büyük gelişmenin bir meridyen derecesinin yeryüzündeki uzunluğunun bugünküne yakın büyüklükte saptanması olmuştur. İki rasathane yaptıran El-Memun'un asıl projesi, büyük bir coğrafya kitabı ile atlası hazırlatmaktı. Ptolemaios'un ve antikitenin diğer verilerini kullanarak coğrafyacılar El-Memun haritası denen dünya haritasını çizdiler. Coğrafya kitabında ve haritada 8500 yer adı vardı. Ptolemaios'un *Almageste*'inin çevrilmesinden sonra İslam bilginleri astronomi tablolarını yeni gözlemlerle sürekli zenginleştirdiler. İslam bilim tarihçisi Régis Morelan'a göre, o çağlarda astrolojiye (*ilm-i ahkâm-ı nücum*) büyük ilgi duyulmasına karşın, 7. ve 15. yüzyıllar arasında Arapça yazılmış İslam astronomi (*İlm-al Felek veya İlm-al Halâ*) kitapları, astrolojiyi hiçbir zaman bünyelerine katmamışlardır. Astronomiyle bağlantılı olarak matematiksel coğrafya ve kartografi alanında İslam dünyasında önemli çalışmalar yapıldı. Daha 8. yüzyılda Atlantik'ten Ortaasya'ya kadar uzanan bir imparatorluğun coğrafyasının sadece hikâyelerle bile zengin bir bilgi içereceği açıktır. O dönemin coğrafyası betimleyiciydi ama matematiksel bir boyuta da sahipti. Önemli İslamist ve Arabistlerden Fuat Sezgin, İslam bilim dünyasında matematiksel coğrafyadan bağımsız bir tür antropolojik coğrafya yazın ve geleneğinin de büyük bir olasılıkla Sasani *(İran/Pers)* coğrafya geleneğinin bir uzantısı olarak Belh'li Ebu Zeyd El-Belh (ölm. 934) tarafından başlatıldığı kanısındadır. İslam dünyasında coğrafyaya verilen önem, İslam ortaçağının en büyük kültür göstergelerinden biri sayılabilir ve zengin bir gezi literatürünü ihtiva eder. Taberî'nin *Tarih*'i, İbn-ül Nedim'in *Fihrist*'i dışarıda bırakılsa bile, İbn Havkal, Mesudî, Makdisî, İdrisî gibi coğrafyacılar, Konstantinopolis'e giden Harun bin Yahya, Hindistan'ı beşeri coğrafyasıyla anlatan El-Birunî, İbn Fadlan, Atlantik'ten Doğu Asya'ya kadar 27 yıl boyunca yabancı ülkeleri dolaşan İbn Battuta bu coğrafya yazarlarının en ünlüleridir. Yine Fuat Sezgin 15. yüzyılın özellikle Güney Asya, Hindistan ve Afrika'ya ilişkin kartografya bilgilerinin, Vasco da Gama'nın denizlerde gezerek topladığı bilgilere değil, bugün bazıları kayıpolan Müslüman haritalarına dayandığını söyler. Mısırlı Ali El-Kalkaşandi'nin (1355-1418) 14 ciltlik *"Kaf"* harfine kadar gelmiş, bitmemiş *Coğrafya ve İdari Sınırlar Atlası* ile Muhammed Bin al-Afvi'nin (1414-1501) 62 ciltlik ve 3000 madde içeren ve yaşama ilişkin her konuya değinen atlası, İslam ortaçağının öğrenme ve bilgi yayma potansiyelinin boyutları hakkında oldukça aydınlatıcıdır. Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriyye*'si de bir denizcilik ulaşımı *(navigasyon)* kitabı olup Akdeniz denizcilik biliminde İslamın

ulaştığı düzeyi gösterir. El-Kindî: 9. yüzyılda Ptolemaios'tan farklı bir güney açısı *(azimut)* hesabı yaptı. El-Hazin: 9. yüzyılda planetlerin boylamlarını ölçmeye yarayan bir alet icatetti. El-Ferganî (Alfraganus): *Astronominin ve Göğün Hareketlerinin Esasları* adlı yapıtı defalarca Latince'ye çevrilmiş olan bu gökbilimci, 9. yüzyılda Yer'in çevresini 20.400 mil olarak bulmuştur. Bu değer, gerçek değerden biraz küçük olmakla birlikte Kristof Kolomb'un Atlas Okyanusu'nu geçerek Hindistan'a ulaşma düşüncesini gerçekleştirmesinde cesaret verici bir roloynamıştır. Kolomb'a göre, daha küçük bir Yeryüzü, İspanya ile Hindistan arasını kaplayan daha küçük bir okyanus demekti. Battanî (858-929): Güneş, Ay ve gezegenlerin hareketlerini gözlemlemiş, yörüngelerini doğru biçimde belirlemiş, Güneş ve Ay tutulmaları ile ilgilenmiş, mevsimlerin sürelerini büyük bir doğrulukla hesaplamıştır. Ayrıca ekliptiğin eğimini de dakik olarak belirlemiştir. Abdurrahman es-Sûfî (903-986): Yıldız kataloğu hazırlamış, bugün de modern astronomi literatüründe kullanılan astronomi terimleri önermiştir. Astronomi aletlerinin geliştirilmesinde de önemli hizmetlerde bulunmuştur. Ebu'l Vefa el-Buzcanî (940-998): Trigonometrinin geliştirilmesi konusunda araştırmalar yapmış, tanjant ve sekant fonksiyonlarını tamamlamış, küresel üçgenlerin çözümünde kullanılan çeşitli bağlantıları bularak bu konunun gelişmesine büyük hizmetetmiştir. İbn Yunus (ölm.1009): Kendisinden önceki astronomi araştırmalarını geliştirmiş ve logoritmanın keşfinden önce astronomlar için çok yararlı olan denklemi bularak trigonometrik niceliklerin karmaşık olan ve çok zaman alan çarpma işlemlerini bir toplama işlemine indirgemeyi başarmıştır. Zerkalî (1029-1087): 11. yüzyılda İspanya'da Ptolemaios'un yermerkezli evren sistemini eleştirdi ve bu kuramın doğruluğu konusundaki kuşkuların güçlenmesine nedenoldu. İbn-ül Heysem: 11. yüzyılda Ptolemaios'un hipotezleri üzerine yaptığı eleştirileriyle sonraki astronomlar üzerinde çok etkili oldu. Yüksek ortaçağın yetiştirdiği Robert Grosseteste, Roger Bacon, John Pecham, Witelo gibi düşün ve bilimadamlarını etkiledi. El-Birunî (Beyrunî): (973-1048/1052) Gazne Sultanı Mesud'a sunduğu *El-Kanun El-Mesudi* adlı eserinde astronominin kendi çağına kadar gelişmesinin tarihini yazdı ve yine astronomiye yardımcı olacak matematiksel coğrafyayı konu edinen başka bir kitap hazırladı. Cabir İbn Eflah (12. yüzyıl): Ptolemaios'un *Almagest*'ini eleştirmiş ve onu düzelten bir kitap yazmıştır. Küresel astronominin temelinde yeralan küresel trigonometriye ilişkin ayrıntılı bilgiler içeren ve Latince'ye çevrilen bir kitabı daha vardır. Nasirüddin Tusî: 13. yüzyılda astronomi alanında önemli bir araştırma merkezi olan ve İlhanlılar döneminde kurulan Maraga Rasathanesi'nin başında bulunmuş, İran'da

lineer bir astrolab icatetmiş ve planetler modelini yapmıştır. Ona atfedilen ve Öklid'in *Elemanlar*'ının revizyonu olan bir kitap 1594'te onun adıyla Roma'da yayımlanmıştır. Onun döneminde gelişen matematiksel coğrafyanın 16. yüzyılda Tycho Brahe'nin sahip olduğu astronomi bilgisiyle eşdüzeyde olduğu kanısı yaygındır. Ebu İshak Nureddin Bitrucî (13. yüzyıl): Batlamyus kuramını eleştirerek hem bu kuramın yeniden sorgulanmasını hem de mevcut kuramlardan daha başarılı bir kuramın oluşturulabileceği anlayışının zihinlerde yavaş yavaş belirmesini sağlamıştır. Çağminî (14. yüzyıl): *el-Mulahhas fi'l-Hey'e* adlı eseri çağının astronomi birikimini tanıttığı için ders kitabı olarak okutulmuştur. Cemaleddin el-Mardinî (14. yüzyıl): Batlamyus kuramını yeniden yorumlayarak önemli bir yenilik getirmiştir. Ahmed İbn el-Mecdî (14. yüzyıl): Mîkât ile ferâiz alanlarında eserler vermiş, astronomların kullandıkları altmışlık hesaplama yöntemini tanıtan bir kitap yazmıştır. Uluğ Bey: Timur'un torunu; 15. yüzyılda Semerkant'ta kurduğu rasathanede kendisi de gözlemler yaptı. Gıyaseddin Cemşîd el-Kâşî (Kâşanî) (? - 1437): 15. yüzyılda Uluğ Bey'in çevresindeki astronom ve matematikçiler arasında *Zic-i Hakanî*'si ile ünlüdür; astronomi aletlerinin gelişme tarihinde önemli bir yeri vardır. Kadızade-i Rumî (1337-1412): Siyasi yönetimlerin bilimsel kurumların işleyişine karışmamaları gerektiği hakkında yaşanan bir olay üzerine Uluğ Bey'e ihsasta bulunur. Bir derecelik yayın sinüsünü hesaplama yöntemini kısaltarak basitleştirmiştir. Ali El-Kuşî *(Ali Kuşçu)* (ölm. 1474): Uluğ Bey çevresinde yetişmiş olan ve 72 yaşında İstanbul'a gelen bu bilimadamı Merkür gezegeni için bir model geliştirmiş, yazdığı astronomi ve matematik kitapları medreselerde okutulmuştur.

Fizikte: Farâbî (874-950): *Boşluk Üzerine* adlı bir eseri vardır. Aristoteles fiziğini eleştirdi. İbn-ül Heysem (965-1039): Optiğin kurucusu sayılır. Yansıma ve kırılma olgusunu fiziksel ve geometrik yoldan inceleyerek konuya gözlemsel ve deneysel bilgi açısından önemli katkılarda bulunmuştur. İbn Sinâ (980-1037): Astronomi alanında duyarlı gözlemlerin yapılması konularıyla ilgilenmiştir. Aristoteles'in hareket anlayışını eleştirmiştir. Yeniçağ mekaniğine yaklaşmış ve onun *"güdümlenmiş eğim" (kasri meyil)* terimi Batı'da *"impetus"* terimiyle karşılanmıştır. Kemalüddin el-Farisî (? - ölm. 1320): Optik üzerinde çalışmış, İbn-ül Heysem'in kitabını geliştirmiştir. Hazinî (11. yüzyıl sonu-12. yüzyıl başı): Fiziğin hidrostatik ve mekanik konularında çalışmalar yapmış, araştırmalarında fizik terazisi kullanmıştır.

Kimyada: Cabir ibn Hayyan el-Sûfî (8. yüzyıl ortası-9. yüzyıl başı): Kimyanın gelişimini yaptığı deneylerle etkilemiş, element görüşünün

oluşmasına yardımcı olmuş, deneylerinde ölçü ve tartı işlemlerinde titizlik gösterdiğinden nicelik anlayışının güçlenmesini sağlamış, geliştirdiği yeni aletlerle kimya teknolojisinin ilerlemesini sağlamıştır. Kindî (796-870): Metallerin aynı temel maddelerin birleşmesinden meydana geldiğini ve birbirlerine dönüşebileceklerini savunan yapısal dönüşüm kuramına karşı çıkmıştır. Razî (865-925): Maddenin oluşumunu atomlarla açıklamış, çalışmalarında yeni kimyasal maddeler, yöntemler ile aletler geliştirmiştir. Farklı organik maddeleri damıtarak yağlar, tuzlar ve boyalar eldeetmiştir. Birunî (Beyrunî) (973-1048/1052): Dönüşüm kuramının doğru olmadığını savunmuş, metaller ve taşlarla ilgili araştırmalar yapmıştır. Cisimlerin özgül ağırlıklarını belirlemiştir. Biyolojide: Cahiz (766-869): *Kitâbü'l-Hayavân* adlı eserinde evrim, çevre ile koşullara uyum ve hayvan psikolojisine ilişkin öndüşünceler vardı. Canlılar dünyasını sınıflandırmıştır. Demirî (1341-1405): Hayvanları incelemiş ve onlar hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. İbn-ül Baytar (ölm. 1248): Bitkibilimcidir. *Basit İlaçlara İlişkin Doyurucu Bilgiler* adlı eserinde hastalıkları sıralamış ve her hastalığa hangi ilacın verileceğini bildirmiştir. Bir başka eserinde de minerallerden, bitkilerden ve hayvanlardan yapılan basit ilaçlar hakkında bilgi vermiştir.

Tarih ve Seyahatnamede: Taberî (839-923): Arap tarihçiliğinin babası olarak görülür. Bilimsel tarafsızlığı ilke edinmiştir; olayları görgü tanıklarının sözlerine ve güvenilir belgelere dayanarak anlatır. Birunî (Beyrunî) (973-1048/1052): Hint dinleri ile felsefesini, bilimini, yasalarını, gelenek ve göreneklerini tanıttığı *et-Tahkik Mâ li'l-Hind* adlı eseri bir kültürtarihi örneğidir. Mesudî (?-957): Coğrafi bilgileri de tarih bilgilerine eklemiş ve klasik tarih anlayışının sınırlarını belirlemiştir. İbn Havkal (10. yüzyıl): Ülkelere ve uluslara dair incelemelerde bulunmak üzere İslam dünyasını dolaşmış, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde Afrika ve İspanya gibi Mağrip ülkeleri hakkında bilgiler vermiştir. İdrisî (1100-1166): Coğrafya alanında önemli kitaplar yazmış, *Roger'ın Kitabı* adlı eserindeki 70 paftalık dünya haritası o döneme kadar bilinen en kapsamlı haritadır. Haritacılık tarihinde önemli bir yere sahiptir. Yakut (1179-1229): 13. yüzyılın önde gelen kültür coğrafyacılarındandır. Gezdiği bölge ve kentleri, buralarda yaşayan gelenek ve görenekleri anlatan bir eseri vardır. Kazvinî (1203-1283): *Garip Yaratıklar* adında bir kozmoğrafya kitabı vardır. *Garip Beldeler* adlı eseri de gezdiği ülkeleri bütün yönleriyle anlatan bir coğrafya kitabıdır. İbn Battuta (1304-1368/1377): 14. yüzyılın ikinci yarısında üç kıtayı gezen ve buraların gelenek ve göreneklerini anlatan bir seyyahtır.

Tıp ve Veterinerlikte: İslam tıbbının tarihi, Halife El-Mansur dönemine kadar varlığını sürdüren Sasanilerin Cundişapur kentinin doktorlarının Bağdat'a gelip gitmeleri ile başlar. 765'te El-Mansur'un Cundişapur hastanesinin başhekimi Cibril bin Buhtyişu'yu midesinin rahatsızlığı nedeniyle davetettiği söylenir. Bu hekim kitaplarını Süryanice yazıyordu; fakat Bizans'tan kovulan bilimadamlarıyla birlikte Yunanca'dan da birçok tıp kitabını Arapça'ya çevirdi. Ali ibn Abbas (10. yüzyıl): Ortaçağ İslam dünyasının önde gelen cerrah ve hekimidir. *Kitâbü's-Sınaat* adlı eserinde bütün beden hastalıklarını sıralamış ve bunların belirtileriyle teşhis ve tedavileri hakkında bilgiler vermiştir. İbn Sinâ (980-1037): Hastaneleri, cerrahisi, tıp aletleriyle ortaçağdan 17. yüzyıla değin, dönemine göre evrensel bir örnek sayılabilecek İslam tıbbının yetiştirdiği en büyük İslam bilimadamı ve filozofudur. İbn Sinâ (ölm. 1037), *El-Kanun fi't-Tib* ve *Kitab-üş-Şifa* adlı iki başyapıtıyla Avrupa kültürünün Hippokrates ve Galenos ile birlikte andığı en büyük tıp otoritesidir. Kitapları 12. yüzyılda Latince'ye çevrilmiş, 17. yüzyıla kadar da Batı'da ve Doğu'da temel başvuru kaynakları olarak kullanılmıştır. El-Birunî (11. yüzyıl): Farmakolojiyle ilgili kitap yazmış, bitki, hayvan ve madenlerden üretilen ilaçlar hakkında bilgiler vermiştir. Eczacılık sanatı *(saydele)*, ona göre, eczacıların çalışmalarından çok hekimlerin çalışmaları ile geliştirilebilir. Zehravî (? - 1013): Endülüs'ün yetiştirdiği ünlü bir cerrahtır. *el-Tasrîf* adlı eserinde yaraların dağlanması, canlı hayvanlar üzerinde diseksiyon yapılması, kadavra teşrihi gibi yeni görüş ve yöntemleri tanıtmıştır. Latince'ye çevrilen eserinin Batı'da cerrahinin kurulmasında önemli bir rolü olmuştur. İbn Zuhr (? - ölm. 1161/1162): Deneyci ve klinik hekim olarak öne çıkmış, gözlemlere dayanarak tedaviler yapmıştır. Paralı tedavi uygulamasını getirerek tıbbın profesyonelleşmesini sağlamıştır. İbn Nefis (13. yüzyıl): Galenos'un kan dolaşımına ilişkin açıklamalarını çürütmüştür. Küçük kan dolaşımını buldu. Deneyci bir tıpçıydı. Hüneyn bin İshak (9. yüzyıl) ile İshak bin Hüneyn (9. yüzyıl): Cundişapur, Halife Ömer döneminde Müslümanlar tarafından elegeçirilmiş ve bundan sonra özellikle Yunan tıbbının, Yunanca'dan Arapça'ya aktarılmasında etkili olmuştu. Tercüme etkinliğinin önde gelen bu iki ismi, bu okuldan yetişmiştir. Yuhanna İbn Maseveyh (9. yüzyıl): Cundişapur'da Yunan tıp eserlerini Arapça'ya çevirmiş, daha sonra Bağdat'a giderek İslam tıbbının gelişmesinde önemli hizmetlerde bulunmuştur. İbn Ahi Hizam (9. yüzyıl): *Kitâbü'l-Hayl ve'l-Baytara* adlı eserinde veteriner hekimlik ile at terbiyesine dair bilgiler vermiştir. İbnü'l-Avvam (12. yüzyıl): Bitkilerin ve hayvanların yetiştirilme yöntemlerini ve tekniklerini *Kitâbü'l-Falâha* adlı eserinde anlatmış; inek, at, koyun, kümes hayvanları hakkında ve-

teriner hekimlikle ilgili bilgiler vermiştir. Bedrüddin İbnü'l-Münzir el Baytar (? - ölm. 1340): Atların hastalıklarına ve tedavilerine ilişkin geniş bilgiler verdiği *el-Nâsirî* adlı eserinde farmakoloji, hayvan hastalıkları ve tedavileri konusunda açıklamalarda bulunur. *Teknolojide:* Benu Musa (Musa'nın Oğulları): Muhammed İbn Musa, Ahmed İbn Musa, Hasan İbn Musa (9. yüzyıl): Ortaçağ İslam dünyasındaki en önemli teknik çalışmaları yapmışlardır. Su saatleri, insanları eğlendiren ve şaşırtan araçlar, suyu yukarı çeken çıkrık veya tulumbalar inşaetmişlerdir. Cezerî (İbn-el Razzaz) (12. yüzyıl sonu- 13. yüzyıl başı): Anadolu'da yaşamış, çeşitli otomatlar yapmıştır. Bunlar arasında güneş saatleri, değişik içki kapları, ibrikler, kanalıma tekneleri ile abdestalma leğenleri, su fiskiyeleri, su çıkarma makineleri bulunur.[16]

Doğu ile Batı İslam dünyasının bütün bu büyük bilimadamları alanlarında önemli yenilikler yapmışlar ve atılımlar gerçekleştirmişlerdir; daha sonra bu gelişmeler Avrupa'ya *(Endülüs ve Sicilya yoluyla)* geçmiştir.

Felsefede ise özetle şu ünlü filozofları görüyoruz: Ravendiyye öğretisinin kurucusu Ravendî (?- ölm. 910); Dehriyye *(doğacılık ve maddecilik)* akımı içinde yeralan El Kindî (796/801-870/873), El-Birunî (973-1051), Ömer el-Hayyam (1045-1123); İslam felsefesinin ilk deneyci filozofu Ebu Bekir er-Razî (865-925); İslam Aristotelesçileri *(Meşşaîyyun)* Farâbî (874-950), İbn Sinâ (980-1037); tasavvuf akımı içindekiler: Bayezid-i Bistâmî (?- ölm. 874), Cüneyd-i Bağdadî (? - ölm. 909), Hallac-ı Mansur (? - ölm. 922), Muhyiddin İbnü'l Arabî (? - ölm. 1240); Anadolu mutasavvıfları, Hacı Bektaş Veli (? - ölm. 1271), Mevlâna Celâleddin Rumî (? - öl. 1273), Yunus Emre (1238-1320), Sadrüddin Konyevî (? - öl. 1274), Hacı Bayram Veli (14. yüzyıl); Endülüs Meşşaîyyun *(Aristotelesçilik)* okulundan İbn Bacce (1095-1138), İbn Rüşd (1126-1198); usçuluk karşıtı gizemci İşrakîyye felsefesi: Sühreverdi (? - ölm. 1191), İbn Tufeyl (? - 1186); felsefenin etkisine karşı koymak için yola çıkanlar: Âmirî (? - ölm. 992), Ebu Süleyman es-Sicistanî (? - ölm. 985/990), İbn Miskeveyh (? - ölm. 1030), Gazalî (1058-1111), Zamahşeri (? - ölm. 1144), Ebu'l Berekât Bağdadî (? - ölm. 1166), Şehristanî (? - ölm. 1153), Fahrüddin Razî (? - ölm. 1209), Nasirüddin Tusî (? - ölm. 1273), Amidî (? - ölm. 1233), İcî (? - ölm. 1355), Taftazanî (? -ölm. 1389), Curcanî (?- ölm. 1413); Selefiyye akımından İbn Teymiye (? - ölm. 1328); tarih ve

16. Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, V Cilt, TÜBA ve K.ve T.B.Y., Ankara, 2007, s: 29, 76, 175, 297 vd.; F. Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, Söyleşi: Sefer Turan, Timaş Yay., İstanbul, 2011, s: 48 vd.; *Bilim Tarihine Giriş*, S.Tekeli, E.Kâhya, M.Dosay, R.Demir, H.G.Topdemir, Y.Unat, A.K.Aydın, Nobel Yay., Ankara, 1999.

toplum filozofu, İbn Haldun (1322-1406).[17] Şaşırtıcı zenginlikteki ortaçağ İslam ilim ve felsefesi yalnız Rönesans'ı etkilemekle kalmamış, bazı ürünleriyle de bu etkileme Rönesans sonrası dönemlerde de sürmüştür. Sadece Cabir ibn Hayyan, Razî, İbn-ül Heysem, İbn Sinâ, El-Hârizmî gibi bilimadamları değil, aynı zamanda Farâbî, İbn Sinâ, Beyrunî, İbn Rüşd, İbn Haldun gibi filozoflar da Platon *(Eflâtun)* ile Aristoteles'in yorumcuları olarak dünya felsefetarihinde yerlerini almışlardır. İslam ortaçağının o dönemdeki yaratıcı bilgi düzeyinin, yayın, iletişim ve ulaşım koşulları gözönünde bulundurulduğunda, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'da görülen bilimsel ve felsefi yaratıcılık düzeyinden hiç de gerikalmadığı saptanır. Her iki çağın bilimadamları, aynı zamanda birer filozoftu. Ayrıca Avrupa'da Kilise'nin bilimadamlarına ve filozoflara karşı giriştiği ve neredeyse 17. yüzyıla değin devameden mücadelesi, 12. yüzyıla kadar İslam dünyasında yoktu. Ancak 12. yüzyıldan sonra işler tersine döndü ve İslam düşünce tarihi Gazalî'den sonraki karanlık dönemi sanki İslam kültürünün doğal bir özelliğiymiş gibi algılamaya başladı. Oysa İslam bilim ve felsefesinin genel tablosu ile yukarıda anılan İslam bilim ve düşün adamları, bu gerileme sorununun İslam dininin doğasından değil, kötü yorumlanmasından ve siyasal açıdan yozlaştırılmasından kaynaklandığına tanıklık etmektedirler. Nitekim *Antik İlimlerin İslâm Dünyasındaki Devamı* adlı eserinde Franz Rosenthal şöyle der: *"Eğer İslâm dini ta başından beri bilimin rolünü, dinin ve böylece bütün bir insan hayatının asıl itici gücü olarak öne sürmemiş olsaydı, belki de kapsamı hızla genişleyen çeviri faaliyetlerini temellendirmek için, Müslümanlara tıp, astronomi, matematik ve pozitifbilimlerle tanışmayı cazip gösteren ne 'pratik faydacılık' ne de felsefi-teolojik sorunlarla uğraşmalarına sebepolan 'teorik faydacılık' yeterli olabilecekti. Bilim İslâm'da böylesine merkezi bir konuma yerleştirilmiş, hatta neredeyse dini bir saygı görmüş olmasaydı, muhtemelen çeviri faaliyeti, olduğundan daha az bilimsel, daha az sürükleyici ve daha çok yaşamak için pek zaruri olanı almaya -gerçekte bilinenden farklı bir şekilde- sınırlanmış olarak kalabilecekti... Eğer İslâm dini, bilimi sadece bilim olarak, bilim aşkı olarak himaye etmemiş olsaydı ve sadece onun faydacı tarafı bakımından bilimleri tutmuş olsaydı, bilimler İslâm dünyasında bu kadar süratle ve bu kadar geniş şekilde yayılmayacaktı."* Batı'da *"Geber"* diye tanınan ve kimyayı deneysel bilim olarak kuran ilk kişi kabuledilen Cabir ibn Hayyan, *"Allah, insana kâinatın bütün sır perdelerini yırtacak kabiliyeti vermiştir... Kâinat, matematiksel ölçüler esasına göre yaratılmıştır. Hisleri bile ölçebiliriz. Ölçemediğimiz herhangi birşey bilimin konusu olamaz"* demek su-

17. *İslâm Filozofları*, Seçilmiş Metinler, Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yay., İstanbul, 2003.

retiyle Galilei'nin düşüncelerini öncelemiştir. Dinin başlangıçta bilim ve felsefeyi bu kadar desteklemesi neden sürmedi? Yaklaşık 8. ve 15. yüzyıllar arasında Müslümanlar uygarlık tarihinde bu kadar ileriydiyseler, peki neden şimdi gerideler? Doğabilimlerinden eldeedilen bilgileri din adına eleştirmeyi görev bilen kişiler, aslında dine karşı suç işlediklerinin ve dolayısıyla dine zararverdiklerinin bilincine varamamışlardır. Dinsizleri en çok sevindiren şey, pozitifbilimlere din adına karşı çıkılması ve bilimsel konuların dine aykırı olduğunun söylenmesidir. Zira dini çürütmenin en kolay yolu bilim ile dini çatıştırmaktır.

III- İMAM GAZALÎ'NİN BİLİM İLE FELSEFE KARŞITI TUTUMU

Şimdi imam Gazalî'nin filozof ile bilimadamlarına karşı itidal sınırlarını aşan bir tepkiyle nasıl saldırıya geçtiğini, farklı din ve fikir grupları arasında ortaya çıkan düşmanlığın, genel bir karışıklıktan medetuman siyasiler tarafından nasıl körüklendiğini ve sonunda cehalet ile cehalet taraftarlığının *(obskürantizmin)* nasıl yaygınlaştığını ve din ile ilim arasındaki, Kuran'ın ortadan kaldırmış olduğu ayrışmanın, nasıl bir kez daha ortaya çıktığını izlemeye çalışalım. Gazalî, *"Şüpheetmeyen doğruyu göremez, doğru bakamayan basiret sahibi olamaz, basiret sahibi olamayan da zulmette ve sapkınlıkta kalır"* diyerek duyuların kişiyi aldatabileceği yönündeki saptamasıyla felsefe eleştirisine girişir ve insanı genelde çelişik yargılara yönelttiği için aklı sorgular. Akıl, felsefi ve metafizik sorulara yanıt bulmaya çalışırken çelişkiye düştüğüne göre, hakikate ulaşması imkânsızdır. Saltakla dayalı bilgiler, ona göre, mutlak hakikate varmak için gerekli içerikten yoksundur. Matematik, çok basit ve açık seçik yöntemlerle kanıtlamaya yöneldiği için, doğanın karmaşıklığını ve akıl ile açıklanması olanaksız yönlerini yadsımak zorundadır. Mantık da tümel bir kanıtlama aracı olduğu için, bir düşünceyle hem aynı doğrultuda hem de ona karşı kullanılabilir. Tanrı gibi her türlü insani algının ötesindeki bir varlığı saltakıl ile açıklamaya çalışmanın sonucu, olsa olsa Tanrı'yı inkâretmek gibi bir felaket olabilir. Tanrı'nın iradesi dışında hiçbir doğayasası yoktur ve akıl ile imanı uzlaştırmaya çalışmak da beyhude bir çabadır. Gazalî, *Sapkınlıktan Kurtuluş (el-Munkız min el-Dalâl)* adlı eserinde, kendi zamanında *(12. yüzyılda), "Mutlak Hakikat"*i, yani *"Tanrı"*yı arayan dört farklı felsefi eğilimin varolduğunu söyler. Güvenilir, pekin ve sağlam bilginin peşine düşen bu felsefî eğilimlerin düşünürleri başlıca *"mütekellimler" (mütekellimin, kelam âlimleri), "filozoflar", "İsmailîler veya Talimîler (Talimciler)"* ya da

Gazalî'nin dediği gibi *"Batıniler"* ile *"mutasavvıflar"* olmak üzere dört kola ayrılmışlar ve aralarında sürüpgiden pekçok tartışma sonunda *"tasavvuf yolu"* hepsinden üstün tutulmuştur. Selçuklular döneminde *"Mutlak Hakikat"* arayışı içindeki bu düşünürlerin *(mütekellimler, filozoflar, Talimciler ve mutasavvıflar)* herbiri farklı bir *"bilgi kaynağı"* ile farklı bir *"bilgi ve yorum yöntemi"*ne sahipoldukları için, farklı felsefi öğretilere ulaşmışlar ve bu yüzden birbirleriyle *"Hakikat"* konusunda şiddetli tartışma ve çatışmalar yaşamışlar, içlerinden bazıları da antik bilim ile felsefeye karşı düşmanca tavır takınmışlardır. Selçuklu hükümdarları, muhtelif inançlara ve kavimlere mensup *(çokmezhepli ve çoketnisiteli)* topluluklar üzerinde siyasi bir egemenlik kurabilmek ve bu egemenliği güçlendirebilmek için, yönetimleri altındaki Müslümanların çoğunluğu tarafından benimsenen, akla değil de nakle *(din ilimlerine)* önemveren pasif *"Eş'ârîlik mezhebi"* ile *"tasavvuf yolu"* nu merkeze alan felsefi bir tercihi benimsemek ve bunu *"resmi ideoloji"* haline getirerek bu ideolojilerin kurumlaşmış medreseler ve dergâhlar eliyle Müslümanlar arasında yayılmasını sağlamak zorunda kalmışlardır. İşte bu siyasi tercih sonucunda *"mütekellimler"* ile *"mutasavvıflar"* süreç içinde güçlenmişler, *"filozoflar"* ile *"Talimciler"* de zayıflamışlar; dolayısıyla iç ve dış siyasi düzenin korunmasına yönelik tedbirler yüzünden filozofların, yani Farâbî ile İbn Sinâ geleneğini sürdürmeye çalışan düşünürlerin önü kesilmiştir. Böylece dünyaya felsefe penceresinden bakmak isteyenler için ya uygun bir zaman ve zemin buluncaya kadar susup beklemek ya da aslında Yeni Platonculuğun İslami bir versiyonu olduğu için filozofları kolaylıkla kucaklayabilecek nitelikteki *"tasavvuf"*un koruyucu kanatları altına sığınmak gibi iki seçenek ortaya çıkmıştır. Selçuklu veziri Nizam-ül Mülk'ün kurduğu Nizamiye Medreseleri'nin başına getirilen Gazalî bu ikinci safta yeralmış ve böylece felsefenin giderek İslam âleminde önce silikleşmesine sonra da ortadan kalkmasına sebepolmuştur. Bu dönemde ortaçağ İslam dünyasında bilim ile felsefeye karşı öyle bir kayıtsızlık başlamıştır ki bu ilgisizliği İbn Haldun, *Mukaddime*'sinde şu sözlerle dilegetirmiştir: *"Felsefe öğretilerinin dine zararı büyüktür... Akdeniz'in kuzey kıyılarında, Frank ülkelerinde felsefe bilimlerinde önemli çalışmalar olduğunu işittik... Onların pekçok öğrencileri olduğu ve dersler verdikleri söylenmekte. Oralarda olanı en iyi Allah bilir."*[18]

Aristoteles'ten Farâbî ile İbn Sinâ'nın devraldığı felsefeyi Gazalî, din açısından küfrü gerektiren kısımlar, bi'dati gerektiren *(sonradan ortaya çıkan)* kısımlar ile esasında inkârı gerektirmeyen kısımlar olarak

18. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik*, Yay. Haz. Yavuz Unat, Lotus Yay., Ankara, 2008, s: 16 vd.

üçe ayırırken ve yine bilimler sınıflamasında bazı bilimleri *"mezmûm" (aşağı görülen, makbul olmayan)* bilimler olarak nitelerken, aslında bilimin *"ebedî saâdet"*i *(saâdet-i kusvâ)* sağlayan bir alan olarak bilinen İslami anlamına uygun değerlendirmelerde bulunmuştur. Akılcı geleneğe sahipçıkan yukarıda anılan filozofların kendisinden önce Aristoteles felsefesi ekseninde vahiy ile aklı uzlaştırma girişimlerinin mantıksal ve felsefi açıdan tutarlı olmadığını ilerisüren Gazalî, bu girişimlerin dini dogmalara aykırılığını savunmuş ve teorik aklın yetersizliğini ortaya koyup akla dayanan bilginin kesin bilgiye *(yakînî'ye)* ya da mutlak hakikate ulaşamayacağını iddiaederek felsefeye cephe almıştır. Gazalî'den sonraki dönemde felsefe-din çatışması meselesinde felsefi düşüncenin zararına olarak dini düşüncenin ağırlık kazanmasında onun etkisi büyük olmuş; Farâbî ile İbn Sînâ gibi düşünürlerin kurmak için büyük çaba harcadıkları felsefe-din ilişkisinin kopmasında önemli bir roloynamıştır. Burada antikfelsefenin Arap ve Türk filozoflarınca nasıl farklı yorumlandıkları da ayrıca dikkate değer bir konudur; eğer Doğu İslam dünyasının *(Harizm, Türkistan, Horasan)* bu filozoflarının ve izleyenlerinin önü kesilmemiş olsaydı, bugün bu coğrafyadaki bilim ve felsefe düzeyinin daha iyi bir yerde olacağını söyleyebilirdik. Her ne kadar bu gidişte Gazalî'nin önemli bir olumsuz rolü olmuş ise de, karmaşık bir süreç içinde gelişen düşünsel geleneğin tek bir kişinin eleştirileriyle ya da bir tek faktörün etkisiyle ortadan kalkabileceğini söylemek pek doğru olmaz. Gazalî'nin bu noktadaki etkisi, daha çok farklı değişkenlerin kesiştiği noktada ortaya çıkan tarihsel bir ortamın uygun şartları içinde daha sonraki olumsuz yorumlara yolaçması açısından elealınmalıdır. Ancak onun felsefeye karşı tutumu felsefi değil, ideolojiktir; o, kuşkuyu sarsılmaz eleştirel felsefî bir tavır, değişmez bir yöntem olarak benimsemiş ve bunu teolojinin lehinde ve felsefenin aleyhinde kullanmıştır. Bu yöntem de inanca dayalı *(fideist)* bir İslam yorumunu meşrulaştırmak ve dinin egemenliğini haklı çıkarmak için baştan belirlenmiştir ve amaç herhangi bir felsefe ortaya koymak değildir. Gazalî'de en yüksek noktasına varan Eş'ârî kelamının inanca bağlılığı ile Selefiyye'nin tutuculuğu ve bunun yanında bir de tasavvufun ibadete ağırlık veren çileci kanadı, İslam toplumunda giderek yaygınlaşınca, felsefenin eski konumunu yitirmesini, hatta felsefi düşüncenin *"ilhad" (dinsizlik)*, *"şirk"* ve *"küfür" (Tanrı'ya ortak koşma)* sayılmasını anlamak zor değildir. Otoriter düşüncenin, taassubun ve budünyayı terkedip ötedünyaya odaklanma arzularının yaygın olduğu böyle bir toplumsal ortamda, Nizamiye Medreseleri'nin öncülüğünde felsefeyi öğretim programlarından dışlayan, eleştirel ve yaratıcı düşüncenin gelişmesine imkân vermeyen,

araştırma ve sorgulamayı bir yana bırakan, sadece Kutsal Kitabın ezberlenmesine dayanan ezberci bir eğitim modelinin giderek kurumsallaştığı görülür. Gazalî'den sonra *"felasife"* geleneğinin yerini alan kelam, kendi içine kapanarak eski savlarını ve sorunlarını tekrarlamak suretiyle kemikleşmiş ve haşiyeciliğe gömülmüştür. Eş'ârî kelamı içinde gelişen Ehl-i Sünnet'in görüşleri, Kuran ve sünnet gibi değişmez, sabit ilkeler olarak Müslümanların zihinlerine yerleştirilmiştir. Bu görüşler böylece donuk bir düşünce dizgesi ve sosyopolitik sistem haline gelerek farklı yorumları ortadan kaldırmak için *"bizzat yorum ve içtihadın kendisini ortadan kaldırmak"* gibi kısır, kötürümleşmiş bir zihniyetin oluşmasına sebebiyet vermiş ve sonuç olarak geleceğin karartılması pahasına bilim ve felsefenin tümüyle kökü kazınmıştır.

Aslında Hellenik ve Hellenistik *(MÖ 5. yüzyıl - MS 3. yüzyıl)* bilgi ve felsefenin seküler ve evrensel niteliğine karşı hoşnutsuzluk, bu bilgiler daha İslam kültürüne girdiği, Müslüman yaşamına sokulduğu andan itibaren başlamıştı. Ancak rekabet halindeki öğretilerin yarattığı karışıklık, bilim ve felsefe tekniklerine yabancılık ile sürekli çekişmeler yüzünden önceleri akılcılığa karşı devamlı ve kararlı bir saldırı, ilahiyatçı imam Gazalî'nin ortaya çıkışına değin pek görülmemişti. Seyid Hüseyin Nasır'ın, *"Bilim ve felsefeyi bastırarak köktendinciliği kurtarmış oldu"* diye bahsettiği Gazalî, akılcı felsefeye karşı tutarlı bir çürütme işine koyuldu; İslam kültürünü, Grek düşüncesinin dış müdahalelerinden kurtarmak için bıkıp usanmadan çalıştı. Nizamiye Medreseleri'nde dini ilimler hocası olan Gazalî, burada Aristotelesçi bilgin ve filozofların bilim ve felsefe kitaplarını inceleyerek onların yöntemleri konusunda uzmanlaşmış, sonra derin bir bunalım geçirerek inzivaya çekilmiş, topluma geri döndüğünde ise, Maddeci (*Dehriyûn*), Doğacı (*Tabiiyûn*) ve Tektanrıcılar (*İlâhiyûn*) dahil, tüm rasyonalist felsefecilerin kökten muhalifi olmuş, onlardan öğrendiği eleştiri yöntemini yine onlara karşı kullanmıştır. Platon ile Sokrates'i eleştirdiği için Aristoteles'i daha üstün buluyor; ama yine de onu bir türlü kurtulamadığı bir imansızlık ve sapma içinde görüyordu. Aristoteles'in Müslüman yandaşlarını kınayan Gazalî şöyle diyordu: *"Bu nedenle Aristoteles'in felsefesini aktarırken, hem (onu izleyen) bu filozofları hem de onların İslam filozofları arasındaki yandaşlarını (İbn Sinâ, Farâbî ve ötekiler) imansızlar olarak addetmeliyiz."*[19] Müslümanların, matematik ve akılyürütme, Aristoteles'in kıyas mantığı (*syllogism*) ve neden-sonuç ilişkisiyle ilgili görüşlerinin, bilime ve felsefeye karşı tutumlarının biçimlenmesinde

19. W.Montgomery Watt, *The Faith and Practice of Al-Ghazzali*, George Allen and Unvin, Londra, 1953, s: 34 vd.

önemli bir rolü olmuştur. Nedenle etki arasındaki bağlantı Eş'arî doktrini tarafından reddedilir; ama fizik bilimi açısından neden-sonuç ilişkisinin en tutarlı ve etkili muhalifi Gazalî'ydi. Ona göre dünyanın fizik kanunlarına göre işlediğine inanmak boşunadır. Çünkü Tanrı her an dünyayı yoketmekte ve yeniden yaratmaktadır. Bu yüzden bir an ile öteki an arasında devamlılık olamaz. Ayrıca belli bir eylemin belli bir sonuca yolaçacağı da düşünülemez; bunun tersi düşünüldüğünde de herhangi bir olaya fiziksel bir neden gösterilemez. Gazalî'nin teolojisine göre, Tanrı tüm fizik olay ve olguların doğrudan nedenidir ve sürekli olarak dünyaya müdahale eder. Bu konuda şöyle diyor: *"Örnekle, bir parça pamuğun ateşte yandığını elealalım. İnançsız rasyonalist felsefeciler, pamuğu yakan şeyin ateş olduğunu savunacaklardır. Bunu inkârediyor ve diyoruz ki, yanmanın aracı, pamuktaki siyahlığın ve kısımlarının ayrışmasını yaratan Tanrı'dır; meleklerin aracılığıyla veya aracılığı olmadan, pamuğun yanmasını ve kül haline gelmesini sağlayan Tanrı'dır. Çünkü ateş hiçbir eylemi ve etkisi olmayan cansız birşeydir; ayrıca yanmanın aracı olduğunu gösteren ne gibi bir kanıt vardır ki? Gerçekten de felsefecilerin ellerinde, bir nesnenin ateşle teması üzerine yanma olayının meydana geldiğine ilişkin gözlemlemeden başka hiçbir kanıt yoktur; ama gözlemleme, bir neden-sonuç ilişkisini değil, eşzamanlılığı kanıtlamaktadır. Gerçekte Tanrı'dan başka bir neden yoktur."*[20] *(David Hume ise, 18. yüzyılda, nedenselliği eleştirisinde başka bir argüman kullanır. Sonuçla nedeni arasındaki bağın duyusal izlenimini alamadığı, ateşle sıcaklığı ve yakıcılığı arasındaki nedenselliğin gözlemsel verisini edinemediği için böyle bir ilişkiyi yadsır. Ama her zaman ateşin sıcak olması ve elimizi yakması sonucunda da bir alışkanlık olarak bu neden-sonuç bağını kabuletmemiz gerektiğini söyler.)* Gazalî'nin bu anlayışına göre, herşeyin nedeni Tanrı olunca, herşeyden Tanrı sorumlu tutulunca, insana özgürce hareket edeceği bir alan kalmamakta; yani eylemek, araştırmak, sorgulamak insan için gereksiz olmaktadır. İnsanın hiçbir şey yapmasına, hatta düşünmesine bile gerek yoktur; çünkü herşey Tanrı'dan gelmektedir. Bu, *"bir lokma, bir hırka"* anlayışı, dünyaya ilişkin herşeyi Tanrı'ya bağlama, tevekkül, insanın bütün davranışlarını sınırlandırmakta, eylemlerinin nedeni de Tanrı olduğu için, bütün sorumluluğu ona yıkmaktadır. Herşeyin nedeni Tanrı olunca, doğal olarak, herşeyin yaratıcısı ve sorumlusu da Tanrı

20. Gazzalî, *Filozofların Tutarsızlığı (Tehâfütü'l-Felâsife)*, Çev. M. Kaya-H. Sarıoğlu, Klasik Yay., İstanbul, 2007, s: 123 vd.; *Din İlimlerinin Geliştirilmesi (İhyâ-u Ulûmid-Din)*, Bedir Yay., 4 Cilt, Çev. Ahmet Serdaroğlu, İst., 2011, s: 245 vd.; *Ey Oğul (Eyyühe'l Veled)*, Bedir Yay., Çev. Mehmet Şevki Eygi, 2009, s: 34; *Sapkınlıktan Kurtuluş (el-Munkızu min ad-Dalâl)*, MEBY, Çev. Hilmi Güngör, Ankara, 1982, s: 52 vd.; *Felsefenin İlkeleri (Makaasıd el-Felasife)*, Vadi Yay., Çev. Cemalettin Erdemci, Ankara, 2001, s: 103 vd.

olacaktır. İnsanın budünyada kendi başına yapacağı, umutedeceği, bekleyeceği ve sorumlu olacağı hiçbir şey yoktur. Asıl hesap verilecek yer ötedünyadır, budünya sadece bir geçittir. Bütün bilgilerimizin kaynağı Tanrı'dır; onu bilince herşeyi bilmiş oluruz. Bu yüzden dünya bilgisinin bir önemi yoktur. Döneminin çoğu ulemasının aksine bilimleri iyice incelemiş olan Gazalî aslında körükörüne bir muhalefet yapmıyordu. Ancak, *"Matematiğin hiçbir sonucu dinle ilgili değildir"* demesine karşın yine de, *"Matematik, birçok tehlikeye yolaçmakta ve genelde imansızlığın nedenini oluşturmaktadır"* diyebilmekteydi. Ona göre, *"Matematikten kaynaklanan iki sakınca vardır: Bir kere, matematikle ilgilenen herkes onun kesinliğine ve uygulamalarının açık seçikliğine o kadar hayranlık duymaktadır ki bu, felsefecilere inanmalarına ve onların bütün bilimlerinin de açıklık, seçiklik ve uygulama gücü açısından buna benzediklerini düşünmelerine yolaçmaktadır. Ayrıca, dillere destan olan imansızlıklarına, Tanrı'nın özelliklerini inkâredişlerine ve vahiyle gelen hakikatleri horgörüşlerine ilişkin hikâyeleri de herkesten duymuşlardır; kişi sadece onların yetkinliğini kabuletmekle imanından olur."*[21] Gazalî'ye göre, matematiğin bu potansiyel tehlikesi, onu inceleyenlerin, matematiğin kesinlik gücü ile güzelliği karşısında kendinden geçip, vahye olan inançlarını yitirebilecekleri olasılığından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bilimi ve felsefeyi kararlı biçimde eleştirmekten geri durmaz ve şöyle der: *"Şarap kuşkusuz bedeni güçlendirir, ama kesinlikle haramdır; meysir (kumar) ve satranç gibi oyunların beyni biledi̇ği iddiaedilebilir, ama bu onlarla uğraşmayı mazur göstermez. Aynı şey Öklid'in (Euklides) bilimleri ya da Batlamyus'un (Ptolelaios) astronomi kitabı (Almagest; Elmecistî) için olduğu kadar, aritmetik ve geometrinin incelikleri için de geçerlidir. Bunlar da beyni keskinleştirerek ruhu güçlendirirler, ancak onlardan bir tek nedenle kaçınırız: Bunlar 'ulûm-el evail'in öngörüleri arasındadır ve bu antik bilgiler, aritmetik ve geometri yanında, tehlikeli öğretilerin kabulünü gerektiren bilimleri de içermektedir. Geometri ve aritmetik, dini inanç açısından zararlı fikirler içermese bile, yine de, kişinin bunların aracılığıyla tehlikeli öğretilere kapılacaklarından endişe duyuyoruz."*[22] Gazalî, serbest düşünenlere *(free thinker)* ve mantığın temsilcilerine hücumederken, İbn Rüşd'ün dediği gibi, düşmanlarının silahını, yani onların akılyürütme yöntemini ve mantığını kullandı; ne var ki grek diyalektiğinin inatçı hayaleti, tüm zamanların bu en büyük Eş'arî'sinin ruh kovma gi-

21. İbn Rüşd (Averroes), *Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehâfüt et-Tehâfüt)*, Çev. K. Işık-M.Dağ, Kırkambar Yay., İstanbul, 1988,s: 355; *Tehâfüt-el Tehâfüt*, Çev. S. Van den Bergh; E.J.W.Gibb Memorial Series, 1. Cilt, Londra, Luzac and Co., 1976, s: 317.
22. Gazzâlî, *Fatihat al-Ulûm*, Çev. Ignaz Goldziher, Londra, 1976.

rişimine adeta direniyordu. Vahyi, tüm bilgilerin kaynağı olarak gören bir dünyagörüşünde, entellektüel soruşturmanın amacı, ilahi kelamı desteklemek ve kanıtlamaktan başka birşey olamazdı. Soyut bilgiye ve akla bağlılık ise yasaklanmıştı; bilim, matematik ve felsefe soyut düşünce üzerine kurulmuş olduğuna ve insanın merakı da nesnel ve çıkarsız araştırmanın kaynağı olduğuna göre, Gazalî'nin tutumu kesinlikle bu konuların incelenmesi yönünde teşvikedici değildi. Aklı temele alan ve imana dayanmayan tüm düşünce akımlarının, yani felsefelerin, insanı *"mutlak hakikat"*e ulaştıramayacağını ve bu nedenle de gereksiz olduğunu savunan Gazalî'ye göre akıl, özellikle din konularında, mutlak ve ilk nedeni (*illet-i ûlâ*) kavramada yetersiz kalmakta; insanı yanılgılara sürüklemekteydi; aklın değerlendirdiği duyuverileri de güvenilir değildi. Bu nedenle mutlak hakikate, kesin doğruluğa ulaşabilmek için herşeyden kuşkulanmak gerekirdi. İnanca dayalı kuşku kavramından başka birşeye belbağlamayan Gazalî, Tanrı'nın her tür akılyürütme ve çıkarımdan önce gönülde doğrudan bilinebileceğini ilerisürmekteydi. Bilginin kaynağı ve tanrısal bilgilerin yansıma alanı olan gönlün, ona göre, değişik yetilere sahip olan iki gözü vardı; kendi özü dışındaki varlıkları gören, nesnelerin görünüşlerini algılayan dışgöz ile nesnelerin derinliklerine, düşüncede varolanlara ulaşan içgöz. Bu içgöz, sezgisel akıldı ve anlayan *(anlıksal)* akıldan ayrılmaktaydı. Akıl ile iman arasındaki bağdaşmazlık, anlıksal akıl ile sezgisel akıl arasındaki anlaşmazlıklar ancak tasavvuf yoluyla giderilebilirdi. Tasavvuf, ona göre, inanç alanına girerek akılla kavranamayan hakikatlerin bilinmesini sağlamaktaydı.

[Descartes'ın şüphesi, kalıcı ve saltık değil, yöntemsel bir şüpheydi (Doute méthodique). Başlangıçta herşeyden şüphe ederek bütün doğruları eleyen filozof, en sonunda artık şüphe etmediği, yani düşündüğünden artık kuşkulanmadığı bir en son noktaya varır. O zaman Descartes, "Düşünüyorum, o halde varım" (Cogito ergo sum) kesin ve sarsılmaz önermesine ulaşır. Descartes'ın şüphesi, akılyürütme, yani düşünme yoluyla kişiyi kendi varoluşunun bilincine götüren metodik bir şüphedir. Gazalî ise dışdünyaya yönelik anlayan akla karşı sürekli bir kuşku duyarken, içdünyaya yönelik imana ya da sezgisel akla güvenir; akıldan kaçar, inanca veye sezgiye sığınır. Kuşkuculuk, onun dışdünyanın keşfinde hiç vazgeçmeden kullandığı biricik aracıdır.]

İslamın ilk zamanlarda yayılması bakımından askeri fetihler önemli olmakla birlikte, dönemin öteki uygarlıklarından İslam uygarlığının üstün olmasını sağlayan şey, Müslüman bilgin ve filozofların üstün başarılarıydı. Moğol istilaları çok geniş bir coğrafyada kısa ömürlü bir im-

paratorluk kurmuş, ama Hindistan dışında kalıcı bir uygarlık yaratamamıştı. Dörtyüz yıl boyunca bilim ile felsefenin ışığı İslam uygarlığında çevresini aydınlattı; Kindî, Farâbî, İbn Sinâ, Beyrunî, Ömer Hayyam, İbn-ül Heysem, İbn Rüşd, İbn Haldun gibi aydın filozoflar olmasaydı Müslüman kültürünün renkli mozayiği çok daha sönük, büyük bir dünya kültürü olma iddiası çok daha zayıf ve inandırıcılıktan uzak olurdu. Bu büyük İslam bilginlerinin ünlerini tehlikeye atan en temeldeki şey aslında, ne Moğol istilaları ne de Hıristiyan Haçlılardı; onların esas düşmanı yanıbaşlarında ortaya çıkan dinsel köktencilik, tutuculuk ve bağnazlıktı. Dinci partizanlık ile laik öğrenim arasındaki çatışma, mutlak hakikatin ve dogmanın değişmezliği ile doğal gerçekliğin ve bilimin değişkenliği arasındaki sürtüşme, Hellenik ve Hellenistik bilimlerin İslam uygarlığına sokulmasıyla başladı. Köktenci ulemanın bazen üstü kapalı bazen de açık ve şiddetli muhalefeti bilim, felsefe ve mantıkla uğraşanlar için ölümcül bir tehdit oluşturuyordu. Ünlü biyolog ve hayvanbilimci Cahiz (766-869) bu konuda: *"İlahiyatçıların bütün dine bağlılıkları, yoldan çıkanları (Mu'tezilecileri) vakit geçirmeden mülhit olarak, bir an önce imansız olarak kınamaktan ibarettir"* diyordu.[23] Bilginler ile filozoflar işte bu nedenle çalışmalarını iman yolundan sapma olarak niteleyecek güçlü dini otoritelerden korunmak için, aydın halife, şehzade ve vezirlerin çok önemli olan desteklerine ihtiyaç duydular ve himayelerine sığındılar. Ancak hükümdar ile üst düzeydeki yöneticilerin bu himayesi, kıskançlıklara ve iftiralara yolaçtı; köktencilerin gizliden gizliye kovuşturma yapmalarına engelolamadı. Kendilerinden daha alt bir sırada yeralan bilgin ve filozofların, sarayda rahatça dolaşmaları ve halifeye kolayca yaklaşmaları ilahiyatçıları rahatsızediyordu. Tutucu *"Eş'ârî"* mezhebine (*kurucusu Ebu'l-Hasan Ali el-Eş'ârî, -873-936/942-*) karşı akılcı filozofların benimsedikleri *"Mu'tezile"* mezhebi bu sıralarda ortaya çıktı. Kurucuları Vâsıl bin Atâ (ölm. 748) ile Amr bin Ubeyd (ölm. 761) olan ve kendileri için *"Ashabü'l-Adl"*, *"Ehl-i Tevhid ve Adl"* gibi adlar kullanan Mu'tezile bilginlerine göre bu kavram, *"çizgi dışına çıkanlar, kenara çekilenler ya da ayrı duranlar"* anlamlarına gelmekteydi. Bu mezhebin beş temel ilkesi (*usulü'l hamse*) vardı: 1) *Tevhid İlkesi*: Tanrı'nın sıfatlarının çoğaltılmasını gereksiz bularak sadece iki taneyle sınırladı: İlim ve Kudret. Buna göre Kuran yaratılmıştır (*Mahluk*); Tanrı'nın ahirette görülmesi (*Rüyet*) olanaksızdır. 2) *Adl İlkesi*: Seçme ve irade özgürlüğü (*libre arbitre*) olan insan istediği eylemde bulunabilir. Kullar eylemlerinin yapıcısı ve yaratıcısı olup onlardan yalnız kendileri sorumludur. İnsan eyleminde Tanrı'nın takdiri, yaratması ve etkisi (*hal-*

23. Bernard Lewis, *Islam in History*, The Library Press, New York, 1973, s: 178.

kı) yoktur. Tedbir, takdiri bozar. Ahirette hesap veren insan yalnız kendi yaptıkları için cezalandırılabilir (*Adalet).* 3*) Vaad ve Vaid İlkesi*: Ödül ve ceza vermek Tanrı için zorunludur. Bağışlama *(şefaat)* hem adalet ilkesiyle çelişir hem de Tanrı'nın sözünden döndüğü anlamına gelir. Bu durumda şefaat inancı yadsınır. Ölenlerin ardından yapılan dua, iyilik ve verilen sadaka bir yarar sağlamaz. 4*) İki Menzil Arasında Bir Menzil İlkesi (Menzile beyne'l-menzileteyn*): Büyük Günah *(Kebair)* işleyenler, Tanrı'nın kesinlikle yasakladığı eylemleri yapanlar ve emirlerini yerine getirmeyenler, tövbeetmedikçe, Tanrı tarafından bağışlanmazlar. Bunlar işledikleri günahla imandan çıkar; ama tam olarak küfre girmezler. İman'dan çıkan hukuk açısından İslam toplumunun dışına çıkmış sayılmaz; eğer pişmanlık gösterir, tövbeederse yeniden mümin olur. 5*) Şeriatın Emirlerini ve Yasaklarını Halka Bildirme İlkesi (Emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker İlkesi):* Bu ilke toplumsal adalet ve özgürlüğün gerçekleşmesi için yerine getirilmesi gereken bir görevdir. Adalet, herkesin adaletin meyvelerinden yararlanması yolunda çaba harcamasına bağlı olup, hem bireyin hem de toplumun kötülükten uzak kalması, düzen ve eşitliğin sağlanması bakımından önemlidir. Bu bir ussal zorunluluktur ve sözle ya da zorkullanarak yerine getirilmelidir. Mu'tezile düşünürleri bu ilke uyarınca genellikle zalim saydıkları yönetimlerin değiştirilmesi yönünde çaba harcamışlar, ayaklanma ve başkaldırmalarda doğrudan ya da dolaylı roloynamışlardır.

Mu'tezileciler, akıl *(bilim ve felsefe)* ile naklin *(Kuran ve sünnet)* aynı değerde olduğunu, bunların çelişmesi halinde akla öncelik vererek nakli ona uydurmaya, ona göre yorumlamaya önemverilmesi gerektiğini savundular; nakil olmasa da akılla Tanrı'nın bilinebileceğini iddiaettiler. Onlara göre iman, Tanrı'yı bilmek, O'na inandığını söylemek ve emirlerini yerine getirmekti; imanın temeli, en önemli ögesi ise bilgiydi. Bilgiye dayanmayan, geleneklere göre eldeedilen iman, küfürden farksızdı. Bilgiden yoksun fikir olamazdı; fikir ancak bilgi üzerine inşaedilebilirdi. Çok sayıda farklı kollara ayrılan Mu'tezile mezhebi, İslam inancının düşünsel temellerini belirlemeye çalışmış, dinsel düşünceyi felsefi düşünceyle uzlaştırmayı denemiş, retorik *(belagat)* ile diyalektik (*cedel*) disiplinlerini geliştirmiş, akılcı yorumlarıyla tefsire yeni bir boyut kazandırmış dinamik ve devrimci bir anlayıştı. Abbasî halifesi Memun tarafından benimsenerek resmi öğreti durumuna getirilen Mu'tezile, kısa sürede filozoflar arasında bir ayrışmaya yolaçtı. Memun, Mu'tezile kelam okulunun görüşlerini benimsemeyenler üzerinde ağır bir baskı uyguladı *(mihne).* İnanç ve vahyi savunan köktendinci Eş'ârîciler ile aklı ve anlamayı temele alan Mu'tezileciler arasındaki bu acımasız çekişme ni-

hayet Mu'tezile Okulu'nun kapanmasıyla sonbuldu. Bilimin ve felsefenin dayandığı akılyürütmeyi önplana çıkaran Mu'tezile kelamı, böylece ikiyüz yıl egemenliğini sürdürmüş ve Eş'ârî *(Sünni)* kelamı karşısında giderek zayıflamış ve önemini yitirmiş oluyordu. Bunun üzerine entellektüel faaliyet ile bilimsel aktivite sınırlandırıldı; bilimin halka götürülmesi işi zorlaştırıldı ve nihayet bilimsel ve felsefî etkinlik, halkın kafasını karıştırdığı gerekçesiyle, sadece toplumun üst tabakasıyla sınırlı tutuldu. Bilginlerin yazdığı eserlerin yöneticiler tarafından sıradan insanlara, halka yasaklanması gibi bir anlayış egemenoldu. İslam bilim ve felsefesinin önde gelen kimseleri yine de bu katı taassuba ve köktendinciliğe karşı direndiler. Bunlardan El-Kindî *(9. yüzyıl)*, Aristotelesçi İslami felsefe okulunun kurucusu olarak, bıkıp usanmadan felsefeyi ilahiyatçılara kabulettirmeye çalıştı. Tam bir Mu'tezileci olan Kindî'ye göre hakikat, *"Platon, Aristoteles ve öteki Yunanlı bilgelerin tam olarak açıklamamış olduğu şeyleri, dilimizin kullanımına ve zamanımızın âdetlerine göre elimizden geldiğince tamamlamaktır."*[24] Akılcı anlayışa sahip bir filozof olarak Kindî, Kutsal Kitap'ta yeralan akıl ve gerçekdışı alegorileri rasyonalize etmeyi öneriyordu. Böylece ona göre görünüşte günlük deneyimle ve gerçeklikle uyuşmazlık içinde olan birşey, uygun bir yorumlamayla akılcı ve anlaşılabilir *(makul)* birşeye dönüştürülebilirdi. Ancak din otoritelerinin, Sünni halife el-Mütevekkil'i bu filozofun tehlikeli fikirleri olduğuna inandırmaları sonucunda uzun bir İslami liberalizm dönemi de sonbuldu. Zengin kütüphanesine elkonuldu ve kendisi kamçılanma cezasına çarptırıldı. Akılcılık karşıtı köktendinci tepkinin ilk kurbanı olan Kindî, yaşamdan kırgın ve karamsar ayrıldı. Ortaçağ İslâm dünyasının fanatizminin bir başka kurbanı da klinik tıp konusunda zamanının en başarılı hekimi olan Muhammed İbn Zekeriya el-Razî'dir *(9. yüzyıl)*. Yaşambilimleri üzerine yazdığı kitapların yanında akılcılığa sıkıca bağlı liberal bir düşünür olarak Razî, kendi metafiziği ile vahyin önemini azaltmayı denemiş, insan aklını öne çıkararak vahyi ikinci sıraya yerleştirmişti. Aklın vahiyden üstün olduğunu savunduğu için dini çevreler onu aforozetti. Fikirlerinden fazlasıyla rahatsızolan Buhara'nın tutucu emirlerinden Mansur, Razî'nin başına, onun yazdığı kitapla, başı ya da kitabı zedeleninceye kadar vurulmasını emretmiş ve bundan sonra da Razî hem gözlerini hem de yaşama sevincini ve çalışma azmini kaybetmiştir. Bir gözhekimi arkadaşı kendisini tedavi için ameliyatetmeyi teklifettiği zaman da şu yanıtı vermiştir: *"Budünyayı yeterince gördüm; daha fazla görmek için de bir sebep bulamıyorum."*[25] Mu'tezilecilerle

24. Seyid Hüseyin Nasır, *An Islamic Science- An Illustrated Study*, World of Islam Publishing Company, Kent, 1976, s: 110 vd.
25. Edwin P. Hoyt, *Arap Science*, Thomas Nelson, Nashville, 1975, s: 64.

birkaç teknik konuda tartışmış olmasına karşın, kendinden önce yaşamış Kindî gibi, Ebu Ali el-Hüseyin İbn Sinâ da *(10. yüzyıl)* aklın üstünlüğünde ısrareden son derece bağımsız bir kafa yapısına sahip bir bilimadamı ve filozof sıfatıyla dini otoritelerin hışmına uğramaktan kurtulamadı. Yöneticilerin zulüm ve gazabından birkaç kez kaçmak zorunda kalan İbn Sinâ, kitaplarının yasaklanmasına ve güçlü düşmanlarının kendisine komplo kurmalarına tanıkoldu. Kendisini uyaran yakın dostlarına, *"Genişlemesine ve derinliğine yaşanmış kısa bir hayatı, uzunlamasına dar ve yüzeysel yaşanmış bir hayata tercihederim"* diye yanıtlaması anlamlıdır. Gerçekten de çokboyutlu ve derinlemesine sürdürülmüş bir yaşam ile tekboyutlu ve yüzeysel bir yaşam aynı olabilir mi? Dini inançları ile bilim ve mantık arasında bir uyum kurma girişimi, onu sürekli ulemanın gazabıyla karşı karşıya bıraktı, her zaman sapkınlıkla suçlandı. Oysa onun bütün kabahati, tıp, fizik ve felsefe alanındaki başarısının, antik Yunan düşüncesinin doğal ve mantıksal bir uzantısı olmasıydı. İmam Gazalî onu imansız olarak ilanederken özellikle Aristoteles'in felsefesini savunması üzerinde duruyordu. Yunan bilimi ve felsefesi, ona göre, İslam düşüncesine tersdüşmekte ve onu saptırmaktaydı. El-Razî, vahiylere inanmadığı; Farâbî, iyiyle kötüyü ayırdetmek için şeriata değil, saf mantığa dayandığı; Kindî, bedenin yeniden dirilişine inanmadığı için Eş'ârîcilerce sapkınlıkla suçlanmış ve aforozedilmişlerdi. Aslında bu görüşlere günümüzün köktendincilerinin de karşı çıktıklarına, İslam ortaçağında egemenolan dogmatizmin ve obskürantizmin bugün de varlığını sürdürdüğüne tanıkolmaktayız. Bu filozoflar hâlâ o kesim tarafından bağışlanmamışlardır. Dinin aşırı mistifikasyonu ile fanatikleştirilmesine karşı, rubailerinde eleştirelaklını kullanarak, *"Irmaklarından şaraplar akacak diyorsun / Cennet-i âlâ meyhane midir?/ Her müminine iki huri vereceğim diyorsun /Cennet- i âlâ kerhane midir?"* ya da *"Derler ki: Cennet var, huri ve Kevser var/ Mey ırmağı var, süt, bal ve şeker var/ Doldur bade kadehini ver elime/ Bin veresiyeden iyi bir peşin var"* dediği için; bilineni bilinmeyene satmayalım, peşini veresiyeye feda etmeyelim diye düşündüğü için hâlâ bugün bile Ömer Hayyam'ın mezarına taşatmak ve tükürmek için giden Müslümanlar bulunmaktadır. Oysa İslam bilim ve felsefesinin sadece Grek bilim ve felsefesinin tabir caizse bir tür *"kusulmasından"* ya da onun hazmedilmemiş bir uzantısından başka birşey olmadığı görüşü doğru değildir. Batı'da en iyi tanınan ve Aristotelesçi felsefenin Rönesans döneminde Avrupa'ya aktarılmasında büyük payı bulunan İbn Rüşd, bu nedenle eserleri en çok tartışmaya konu olmuş İslam filozoflarından biridir. Yazıları Aristoteles'le ilgili en ayrıntılı ve kesin yorumları içerdiğinden, hem köktenci Müslüman ulema hem

de Kilise tarafından doğru yoldan sapmakla suçlanmıştır. Kendisinden önceki akılcılar gibi vahyin mantıkla yönlendirilmesi gerektiğini telkin etmesinden dolayı muhaliflerinin öfke ve saldırılarına maruz kalan İbn Rüşd'e göre, en soylu ibadet biçimi, Tanrı'yı, akıl yetisini kullanarak, kendi eserleri vasıtasıyla incelemektir. Gazalî'nin neden-sonuç ilişkisi *(nedensellik)* bağlamındaki görüşlerine göre herşey, yani bütün eylemlerimiz, olaylar ve fizik olgular sürekli bir ilahi müdahalenin sonucuydu ve ateşin pamuğu ya da herhangi bir maddeyi yakması, onun doğasından kaynaklanan bir özelliğinden değil, meleklerin müdahalesi gibi doğaüstü neden ve etkenlerden ötürüydü. Gazalî'nin *Felsefecilerin Tutarsızlığı (Tehâfü't el-Felâsife)* adlı yapıtındaki tezini, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehâfü't el-Tehâfüt)* başlıklı kitabındaki karşı teziyle çürüten İbn Rüşd'e göre, bir parça pamuğun her tutuşmasında bir sürü meleğin ya da öteki tanrısal aracıların yeryüzüne inmek zorunda kalmaları tam bir saçmalıktı. Çünkü her fiziksel neden, başka fiziksel bir sonucu ya da etkiyi doğurmaktaydı. Pamuğun ateşle teması sonunda yanması, günlük deneyimden bilinen birşeydi ve başka türlüsü de hiçbir zaman görülmemişti. İbn Rüşd devamla şöyle diyordu: *"Somut şeylerdeki (fizik olgulardaki) etkileyici nedenlerin varlığını inkâretmek safsatadır...Nedenin inkârı, bilginin inkârını, bilginin inkârı da, dünyada hiçbir şeyin gerçekten bilinemeyeceğini imaetmek demektir."*[26] Gazalî'nin akılcılığa saldırısını tutarlı bir şekilde çürüten, buna rağmen zamanının gidişatını etkilemede yetersiz kalan, akılcılık karşıtlığını önlemede başarısız olan filozof İbn Rüşd, siyasi entrikaların ve köktendinciliğin boy hedefi haline gelmiş; Halife Ebu Yusuf 1184'te başa geçince, Kordoba *(Kurtuba)* valiliği yaptığı sırada gözden düşmüş, mantık ve bilim üzerine inceleme yapması kendisine yasaklanmıştır. Felsefe öğrencileriyle birlikte Kordoba'dan küçük bir kasabaya sürülmüş, eserleri yakılmıştır. Bu yüzden birçok yazısının özgün metinleri kayıptır; bunlardan daha önce kopyaedilmiş olanlar, bugün İbranice ve Latince dillerinde bulunmaktadır. Böylece bilim ve felsefenin üstünlüğü savaşını bir kez daha skolastik anlayışın ve dogmatik yaklaşımın egemenolduğu bağnazlık ile köktendincilik kazanmış oluyordu.

19. yüzyıla gelinceye değin tam bir bilinmezlik içinde kalan ve insan davranışı bilimiyle modern antropolojinin erken habercisi ve ustası olarak karşımıza çıkan İbn Haldun'a gelince o, derin bir ortaçağ uykusundaki halkı arasında uzunca bir zaman unutulmuş olarak kaldı. Bir kültürtarihçisi ve sosyoloğu olarak sağladığı katkıları Arnold Toynbee şöyle dilegetirir: *"Kuşkusuz o, herhangi bir tarih ve mekânda yaratılmış*

26. (19) numaralı dipnot, s: 318.

olan ve kendi türünde en büyük çalışma niteliğini ve örneğini taşıyan sosyal bir tarihfelsefesi algılamış ve formülleştirmiştir."[27] Ortaçağ İslam düşünürlerinin çoğunun mensupolduğu Mu'tezilecilik *(akılcılık)* anlayışına karşı çıkan, *"Felsefi bilimlerin dine zararı büyük olmuştur"* diye düşünen, Farâbî ile İbn Sînâ gibi Müslüman Yeni Platoncu ve Aristotelesçilerin temel görüşlerini reddeden İbn Haldun'a göre, bu filozofların ontolojilerinin, yani varlık ve yaratılış düşüncelerinin ortaya çıkışlarına ilişkin öğretileri veya madde ile canlıların meydana gelişlerine dair epistemolojileri dine karşıydı. Simya ile astrolojinin uygulanmasını da eleştiren, pozitifbilimciliği savunan, toplumsal davranışın yasaları ile uygarlık biliminin formüllerini araştıran İbn Haldun, topoğrafya, demografi ve ekonominin sosyolojik etkenler olarak tarihte nasıl roloynadıklarını sistemli ve ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaya çalıştı. Bu nedenle de Avrupalı araştırmacılar kendisine *"Marx'ın öncüsü"* dediler. Onun, *"Nesiller arasında görülen farklılıklar, yalnızca onları ekonomik yaşamda ayıran farklılıkların bir ifadesidir"* cümlesi ile Marx'ın, *"Yaşamın maddi alanındaki üretim tarzı ve yöntemi genelde sosyal, politik ve entellektüel süreçleri belirler"* cümlesi arasındaki ilginç yakınlık dikkate değer. Hellenik ve Hellenistik dönemin bilimadamı ile filozoflarından etkilenen İslam düşünürlerini eleştirmesine karşın İbn Haldun, köktenci ulemanın hışmından kurtulamadı ve onların gözünde akılcı bir kişi olarak kaldı. Kendisinin peygamberliğe *"asabiya" (grup bağlılığı)* kavramını uygulaması ve ilahi vahye dayanan bir dinin bile, misyonunu yerine getirebilmesi için, bir aşiret birliğine ihtiyacı olduğunu belirtmesi, dinciler tarafından rezillik diye nitelendirildi. Ayrıca Arapların kaba davranışlarından sözetmesine ve "Altın Çağ"ın aslan payını arap olmayan kavimlere maletmesine ilişkin ifadelerinden de Arap bilginler öfkeye kapıldılar. İbn Haldun, ünlü *Mukaddime*'sinin bir yerinde şöyle diyordu: *"Birkaç istisna dışında, hem dinsel hem de entellektüel bilimlere mensup birçok Müslüman bilginin Arap olmaması çarpıcı bir gerçektir. Bir bilgin Arap kökenli olsa bile, ne dilinin seviyesi ve yetişmesi bakımından ne de hocaları bakımından Araplıkla ilgisi vardır. İslâm'ın bir Arap dini olmasına, kurucusunun da bir Arap olmasına karşın bu böyledir."*[28] Ortaçağ İslam dünyasında bilim ile felsefeye katkı sağlamış bu gibi insanlara, din otoritelerinin göstermiş oldukları tepki sonucunda, saray mensupları ve halk giderek ilgisini kaybetti; bu alanlarla kendi arala-

27. Arnold Toynbee, *A Study of History*, 12. Cilt, Oxford University Press, Londra, 1956, s: 195, 268, 370 vd.
28. İbn Haldun, *Muqaddimma*, Çev. F.Rosenthal, Princeton University Press, New Jersey, 1967, s: 311.

rına mesafe koydu, bilim ve felsefeye karşı böylece tam bir kayıtsızlık gelişti. Nitekim felsefe ile simyanın dine zararı dokunduğunu söyleyen ve araştırılmasına karşı çıkan İbn Haldun'un kendisi de bu kayıtsızlığı vurgulayarak özgür soruşturma ruhunu yitiren dönemin genel havasını yansıtmıştır. İslam dünyasında doruğa çıkan bilim ve felsefe çalışmaları bilindiği gibi Abbasî İmparatorluğu zamanına rastlar. Abbasî Halifeliği döneminde Batı'da Endülüs'te ve Kuzey Afrika'da çeşitli hanedanlar (*Beş tane*) türemiş ve bunlar doğularındaki Abbasîler üzerinde etkili olmuşlardır. Irak ve Suriye'nin doğusunda kurulan devletler de *(Horasan, Taberistan, İran)* Abbasî devlet yapısını sarsmıştır. İşte İslam ülkeleri bu sıralarda *(997'ler)* birçok siyasi olaylara sahne olmuş, ancak bilim ve felsefe yine de ilerlemeye devametmiştir. Çünkü bu olayların kahramanları, bilim ve felsefe dostu, üst düzey yöneticiler, varlıklı aileler ve hükümdarlardı. Ne var ki 10. ve 11. yüzyıllardan itibaren ortaya çıkan küçük devletlerin çoğu, bilgin ve filozofları himayeleri altına almaktan geri durmamışlarsa da, bilim ve felsefe araştırmalarının yapılıp öğretilmesi ve yaygınlaştırılması doğal olarak barış ve refah dönemlerini gerektirdiğinden, sürekli ve sağlam bir ilerleme sözkonusu olamamıştır. Bunun yanında Haçlı Seferleri'ne karşı bir korunma içgüdüsüyle İslam dünyasının kendi içine kapanmasına ve Batı'ya yönelik dinci bir tepki dönemi de başlamış, antik bilim ve felsefenin dışlanmasına gidilmiş, akılcı ve laik düşünürler sürekli takibe uğramışlardır. George Sarton'ın da dediği gibi, *"Genellikle veba ve kolera salgını, deprem, savaş, kıtlık gibi olguların ardından gelen dinsel fanatizm çoğu kez daha hırçın ve katı biçimler almıştır."* İşte bu nedenler yüzünden hemen değilse de ileride ortaya çıkacak olan sonun başlangıcına gelinmiş, gelecekteki çöküşün haberini veren tehlike çanları çalmaya başlamıştır. Bu sırada Doğu'da ortaya çıkmaya başlayan yeni bir devletin (1038), Selçukluların çeşitli nedenlerle başlangıçtaki etkisi de İslam dünyasındaki entellektüel gerileme ve çöküşü hızlandırmaya yardımetmiştir. Sürekli değişen ve gelişen, dinamizm içinde bilgiyi arayan akıl ve mantığın, ilerlemeye yönelen bilim ve felsefenin; devamlı kendisiyle aynı kalan, değişmeyen dinin dogmalarına inanmaya karşı savaşımı, insanlık tarihi boyunca sürmüş ve bu uğurda İslam dünyasında olduğu gibi Hıristiyan dünyasında da pekçok düşünür ve bilimadamı işkencelere uğramış ya da öldürülmüşlerdir. Bunlar arasında İslam ortaçağında, imanı en başta sayan ve amele önemvermeyen *"Mürcie"* anlayışının öncüsü İmam-ı Azam Ebu Hanife, *"en-el Hak"* dediği için derisi yüzülen Hallac-ı Mansur, Fatih döneminde özgürdüşünceli Molla Sarı Lütfi, Kanuni zamanında, âlemlerin sonsuzluğunu ve İsa'nın Muhammed'den üstün olduğunu savunduğu

için öldürülen Molla Kabız'ı *(Kabız-ı Acemi, ölm.1527)*; Hıristiyan ortaçağında ise John Wycliffe, Giordano Bruno, Galileo Galilei, Richard Simon gibi adları anabiliriz. Felsefe bilimlere yolgösteren bir denizfeneri gibidir; felsefeden yoksun bir bilim, bilimden yararlanmayan bir teknoloji düşünülemez. Bu üç temel insan başarısı da uygarlığı oluşturur ve insanlık yarattığı bu uygarlıkla varlığını sürdürebilir.

IV- BİLİMSEL DEVRİM İSLAM DÜNYASINDA NEDEN GERÇEKLEŞMEDİ?

Bilim, sadece insan türüne özgü olan bir ayrıcalıktan kaynaklanır; bu da merak ve tecessüstür. Bilimin arkasında tümüyle bilme dürtüsü, keşfetme tutkusu ve insan aklının soyutlama yeteneği yatmaktadır; bilme dürtüsü bilimi yaratırken, anlama dürtüsü felsefeyi, soyutlama yeteneği de matematik ve sanatları oluşturur. Bilim ile teknoloji arasında ilkçağın ve ortaçağın geleneksel uygarlıklarında hiçbir ortak yaşam ve işbirliği olmamıştır. Bu dönemlerde teknoloji özel alanlarla ilgiliydi, kuramsal dayanaklardan yoksundu. Modern teknoloji, deneyci dehaya çok şey borçludur. Ortaçağ İslam toplumlarında teknoloji, bilimin gelişmesinde itici bir güç olarak önemli bir roloynamamıştır. İslam dünyasında bilimin gelişmesinde en büyük payı olanlar aydın halifeler ile şehzadelerdi. Yöneticiler en iyi âlim ve filozofu yanlarına çekmek ve kendi adlarına eserler yazdırmak için adeta birbirleriyle yarışıyorlardı. Halifenin himayesi, bilginlerin çalışmalarını, dini gelenekten sapma ile eşdeğer gören fanatiklerin şerrinden uzak tutulma ve korunmalarında da son derece önemliydi. Bu koruma ve kollama olmaksızın İslamda *"Altın Çağ"* diye birşey yaşanamazdı. Hükümdarların himayesine bağımlılık aynı zamanda İslam bilimi için yapısal bir zaaf da oluşturmaktaydı. Bu himayeden yoksun kalındığında bilimadamları hemen korunmasız duruma düşebiliyorlardı. Bilim ile tüm laik öğretim, öte yandan, Müslüman toplumunun üst tabakasıyla sınırlıydı ve son derece kapalıydı. Ortaçağ İslam dünyasında bilim, 16. yüzyılın modern bilimi gibi, kuramsal ilkelere dayanan sistemli yöntemlerin uygulandığı bir alan değildi. Bu dönemde sistematikten yoksun, ispat fikrinden uzak, kuramsallaştırmaktan habersiz bir bilim anlayışı egemendi. Bilimin ekonomik bir işlevi yoktu ve zamanının teknolojisi üzerinde önemli bir iz bırakmadı. Bilim sadece saray erkânının gereksinimleri için yapılıyordu, halka indirilmesi gibi bir amaç güdülmüyordu. Akıl bilimlerinin *(mantık, felsefe, matematik)* tümüyle medreselerden çıkarılmış olması bütün bilimlerin gerçekleştirilip yayılması için sağlam bir yol bırakmamıştı. Bilimadamları

ile filozoflar, cahil kitleler için başka, seçkinler için başka hakikatlerin bulunduğunu savunabiliyorlardı. Ortaçağ İslam dünyasında bilim ile felsefe, aydın soyluların himayesina sahipolmuş, kitleler ise genelde bu etkinliklerden dışlanmıştır; bilim, toplumdan soyutlanarak, bilginlerin bireysel çabası olarak kalmıştır. Ancak Yunan, Hellenistik, Roma, ortaçağ Hıristiyan ve hatta modern çağ dönemlerindeki bilimlerin sürelerinden daha uzun bir süre yaşamış olan *(yaklaşık 6 yüzyıl)* Müslümanların biliminin nasıl bu kadar uzun bir dönem ayakta kalabildiği sorusu hâlâ yanıt bulabilmiş değildir. Yalnız şunu biliyoruz ki İslamın bilim ve felsefenin incelenmesini emrettiğine inanan azınlık bir kesim, tutucu fanatiklere karşı bu yolda inat ve azimle yürümüştür. Tabii bunun yanında önce gaza ve fetihlerin, sonra da ticaretin sağladığı ekonomik refahın, dinin başlangıçlarda verdiği heyecan ve enerjinin, bilgi açlığının ve liberal ortamın dinamizminin katkılarını da unutmamak gerekir. Ne var ki zaman içinde kafaları karıştırdığı ve mutlak hakikatten uzaklaştırdığı gerekçesiyle felsefenin horgörülmesi ve ondan korkulması sonucunda bilimden de uzaklaşılmış, bu durum İslam uygarlığının gerilemesine sebepolmuş ve bugünlere gelinmiştir. İslamdaki gerilemenin tabii ki tek bir nedeni yoktur; bunları dış ve içetkenler olarak elealabiliriz. Dışetkenler arasında dalgalar halinde gelen Moğol istilalarını ve yayılan göçleri, Bağdat'ın yağmalanmasını (1258), Selçukluların başa geçtiği dönemde İslam toplumunun huzursuz ve parçalı bir yapı sergilediğini, Haçlı Seferleri'ni sayabiliriz. İçetkenler arasında da: İslam kültüründe başka önceliklerin zorlamasıyla bilim ile felsefenin teşvikedilmeyişini ve gerileyişini, laik uğraşları giderek daha da güçleştiren, katı bir sofuluğun ortaya çıkışını ve içkarışıklıkları öne çıkarabiliriz. Bu gözlemler, gerilemenin tek nedenini sadece bilim ve felsefeye karşı yöneltilen köktendinci tepkiye bağlamaz, ekonomik ve siyasal etkenleri dışlamamamıza da yardımcı olur. Başlangıçta Yunan, Hint, Çin, İran ve Bizans uygarlıklarıyla karşı karşıya gelen ve bunları tanımaya ve hazmetmeye çalışan İslam, daha sonra bu uygarlıklar düzeyine gelince kendi içine kapanmış, bir tür genişlemeden sonra büzülmeye yönelmiştir. Hoşgörüsüzlük, bağnazlık, önyargılı yaklaşım, başka görüşlere tahammülsüzlük, dogmatik tutum ve kör fanatiklikten oluşan koronun sesi yükseldikçe, laik ve aklî bilimler ya da *"evvelki ilimler" (ulûm-el evail)*, yani Hellenik ve Hellenistik dönemin doğa ve doğaüstü bilimleri *(fizik, tıp, astronomi, matematik, müzik, ahlak, mantık, felsefe ve metafizik)* giderek daha fazla gerilemiş ve bunun yerini *"sonraki bilimler"*, İslam döneminin din bilimleri *(tasavvuf, fıkıh, kelam ve şeriat)* almış, böylece İslami entellektüelliğin *"Altın Çağ"*ı 14. yüzyılda sonbulmuştur.

İslam dini Araplara bir kimlik, bir bilinç kazandırdığı gibi, aşiret mensupluğunun ve etik varlığın sınırlarının ötesinde bir dünyagörüşü de ilhametmişti. Bunu izleyen kültür devriminde Araplar, antik uygarlıkların başdöndüren etkileyici entellektüel hazineleriyle karşılaştılar; Yunan felsefesi ve bilimi, Fars edebiyatı, Hint tıbbı ve matematiği ile Yunanlıların bile pek farkında olmadıkları Mısır ve Mezopotamya biliminin birikimlerinin vârisi oldular. Bilim ve felsefetarihlerini bu gerçekler ışığında Yunan'la başlatmak doğru bir yaklaşım değildi; Bertrand Russell'ın da vurguladığı gibi, *"Tarihte Yunan uygarlığının birdenbire ortaya çıkışını, aniden doğuşunu açıklamak kadar güç ve şaşırtıcı bir iş yoktur."* Yunan medeniyetinin kurucu ögeleri, dayandığı temeller uzun yıllardan beri Mısır ve Mezopotamya'da bulunmaktaydı. *"Ulûm-el evail" (antik bilimler)* olarak bilinen bu İslam öncesi bilimler, bütün aklî bilimleri içeriyordu. Bunların hepsini İslami inançla birleştirmek görevini Müslüman filozoflar üstlendi. Aristoteles mantığını (*syllogism*) çok geçmeden dini tartışmalarda kullanmaya başlayan bu bilginler, özgüriradenin varolup olmadığını da tartışmaya giriştiler. Bir yanda özgüriradeyi savunan *"Kaderî"*ler vardı; öbür yanda ise üç mezhep: *Cahmiye, Naccariye* ve *Zirariye;* bu son üç mezhep *"Cebriye"* adıyla biraraya toplanmıştı. *"Kaderî"*ler özgür seçme iradesini ve kararverme gücünü savunurken, *"Cebriye"* taraftarları katı kaderciydiler ve her olay ve eylemin Tanrı'nın isteği doğrultusunda olduğuna inanıyorlardı. Emevi yöneticiler *"Kaderîlik"*teki *(Kadercilik)* devrimci yanı görmekte gecikmediler; bu yıkıcı özgürirade öğretisinden kurtulmak için "*Kaderî*" yandaşlarına ağır bir darbe indirdiler. Ancak "*Kaderî*"cilik bir süre sonra doğumuna yolaçacağı "*Mu'tezile"* hareketinin içinde yeniden canlandı.[29] Basra ile Bağdat sokaklarında özgüriradecilerle (*Kaderî*'lerle) *Cebriye*'ciler arasında patlak veren kanlı çatışmalardan doğan *"Mu'tezilecilik" (çizgi dışına çıkan)*, akılcı düşünürlerin oluşturduğu radikal bir okul oldu. Abbasî halifelerinden Memun ve Mutasım bu öğretiyi bir devlet doktrini olarak benimseyip herkesi kabuletmeye zorladılar ve bu akım böylece uzun yıllar Müslüman aydınlar üzerindeki etkisini sürdürdü. Dönemin katı "*Cebriye"* köktenciliğine karşı tepki gösteren "*Mu'tezilecilik"*, inanç ile aklı bağdaştırmayı amaçlıyordu. Müslüman teolojisi ile Yunan mantığı arasında bir sentez kurmaya çalışan bu ekol, daha sonraki yüzyıllarda Müslüman skolastik felsefesinin temellerini attı ve İslami düşünceye egemen olacak bir teoloji bilimini (*"İlm-ül-kelam"*) kurdu. Bu skolastik teoloji ilk günlerde İslami inançları mantıksal tartışmalarla destek-

29. Macid Fahri, *A History of Islamic Philosophy*, Columbia University Press, New York, 1983, s: 328.

lemekteydi ve onları *"Materyalistler"* (*Dehriyyûn)* ile *"Maniheistler"*in saldırılarına karşı korudu. *"Mu'tezilecilik"* Okulu'nu kuran Vâsıl İbn Atâ'nın karşısına, tanrısal yazgıyı ve ilahi yargıyı savunan Ebu Hasan el-Eş'arî çıktı. Tanrı'nın arı ve duru bir varlık olduğunu önesüren ilkini, ikinci, O'nu özünden mahrum etmek ve insanların O'nu anlamasını ve ibadetetmesini zorlaştırmakla suçladı. *"Mu'tezileciler"*, mantığın vahiy kadar önemli olduğunu iddiaederek Kuran'da mantıkla uyuşmadığına inandıkları noktaları savuşturmaya giriştiler. Tüm İslam tarihinde felsefe ile bilimin en büyük hamisi olan Memun, *"Mu'tezilecilik"*i resmi bir devlet doktrini olarak kabuletti ve bu akım, imparatorluk soylularının saraylarında yaşam ortamı bulması sayesinde ta İspanya'ya, tüm Endülüs'e dek yayıldı. Laik bilimlerdeki olağanüstü ilerlemeler böylece akılcı *"Mu'tezileci"* yöneticiler zamanında meydana gelmiş oldu. Büyük İslam âlimleri ile filozoflarının çoğu, ya akılcılığa olan bağlılıklarını açıkça dilegetirdiler ya da büyük ölçüde onun etkisi altında kaldılar. İslamın dışında ya da karşısında değil, tam içinde ve merkezinde gerçekleştirilen büyük bir devrimci hareket olarak *"Mu'tezilecilik"*, bir süre sonra tutucu ve bağnaz odaklar tarafından hücuma uğradı ve bozguna uğratıldı. Bunun önemli sebeplerinden biri *"Mu'tezileciliğin"*, kendilerine katılmayanları, yani Kuran'ın yaradılışı öğretisini reddedenleri (*Ahmed İbn Hanbel*) baskıyla yola getirme çabalarıydı. *"Mu'tezilecilik"* yandaşlarının yönetimle birlikteki aşırılıkları, devlet gücüne sahipolmaları nedeniyle dürüstlük ve hoşgörüden sapmaları onlara pahalıya maloldu. Kuran'ın ezeli olmadığı, Tanrı tarafından yaratıldığı öğretisine bağlılıkları kuşku uyandıranlarla başetmek için dini bir soruşturma kurumu, bir tür engizisyon *(Mihne)* oluşturan Memun, çok geçmeden cahil halkın ve tutucu dinadamlarının tepkisini çekti.[30]

Muhaliflerin sahipolduğu yaygın destek karşısında akılcı *"Mu'tezilecilik"*, Müslüman toplumun derinliklerine nüfuzedemedi. *"Mu'tezileciliğin"* çöküşünün başka bir sebebi de yandaşlarının mantığa, vahyin önünde ve üstünde yervermeleridir. Bu suretle vahiy kendi alanında mantığa teslim olmuş gibi algılanmış, Sünni Halife el-Mütevekkil, önce Şiileri, sonra da *"Mu'tezileciler"i* bütün görevlerinden uzaklaştırarak ortadan kaldırmıştır. Böylece İslamda vahiy ile mantığı birleştirme, akıl ile inancı uzlaştırma yönündeki ciddi girişim de sonbulmuş ve dini *(uhrevi)* olanla dünyevi olan arasındaki1 ayrılık da ortadan kaldırılmıştır. Antik Yunan ve İskenderiye *(Hellenik ve Hellenistik)* geleneğinin akılcı ve laik tutumu, İslam bilim ve felsefesine önceleri gerekli dina-

30. A.J.Arberry, *Revalation and Reason in Islam*, George Allen and Unvin, Londra, 1967, s: 89 vd.

mizmi aşılamışsa da, sonunda köktendincilik tarafından bu etkilemenin önü kesilmiştir. Çok geçmeden antikçağdan gelen bilimler, yani *"evvelki ilimler" (ulûm-el evail)*, köktenciler tarafından *"çizgi dışına çıkma"* ile bir tutulmuş ve felsefeye kuşkuyla bakılmaya başlanmıştır. 12. yüzyıla gelindiğinde akılcılık karşıtı dogmatik ve fanatik düşünce *Mu'tezileci* etkiyi tümüyle ortadan kaldırmış; felsefi bilimlere karşı düşmanca bir tavır takınılmıştır. Bundan böyle katı köktenciler her zaman, *"Şafiî ve Mâlikî bilimlerini terkederek Empedokles'in düşüncelerini İslâmda yasa düzeyine getirmek isteyenlere kuşkuyla bakmışlardır."*[31] *"Evvelki ilimler"*in, bazı İslam dini çevrelerinde ve Abbasî halifeleri arasında ilgi çekmiş olmasına karşın, birçok köktenci âlimin yapıtlarında *"ulûm-el evail"*den, *"reddedilmiş ilimler" (ulûm-ul mahcuna)* diye bahsedilmekte ve bunlar *"imansızlıkla karışık bilgelik" (hikme mahsuba bi-fikr)* olarak nitelenmekteydi. İmam Ahmed İbn Hanbel yanlısı İbn Teymiye, zamanındaki ilmi, Peygamber'den kaynaklanan bilgiye dayandığı şekliyle anlamaktaydı. Bundan başka herşey ya yararsızdı ya da adı öyle olsa bile kesinlikle ilim değildi. 885 yılında Bağdat'taki bütün profesyonel yazı kopyacılarından, elyazması ustalarından felsefe kitaplarını kopya-etmeyeceklerine dair yeminetmeleri istendi. Bu konuyla ilgili gerçek Tibavî tarafından dilegetirilmiştir. Kâğıt Avrupa'ya Araplarca sokulmuş olmasına karşın, üzerine kitap basılmasını sağlayan Avrupalının icadını kullanmaktan yaklaşık 300 yıl kaçındılar. Dilegetirilen dini sakınca ve kuşkular arasında, Tanrı'nın kelamının mekanik olarak çoğaltılması ya da bununla bağlantılı malzeme kullanılması ve halka indirgenip yayılması saygısızlık olarak addediliyordu. Baskı makineleriyle çoğaltma Kutsal Kitabı herkesin kullanımına sunacağından bu da din otoriteleri tarafından, kutsal metinlerin herkesin anlamasına açık olmaması gerektiğine inanmaları nedeniyle, hoş karşılanmıyordu. Bir görüşe göre seküler bilimler ya da antik ve Hellenistik geleneğin *"Evvelki ilimler"*i eğer başlangıçta İslam uygarlığınca özümsenmeseydi, Müslümanlar arasında bilim ve felsefe hiçbir zaman ortaya çıkmayabilirdi. Tarihsel etkileme sürecinin bir dizi zincirlenmeyi izlediği düşünülürse, ilkçağ ile ortaçağ arasında bir halkanın kopması ya da antikitenin verilerinin ortaçağ Müslümanlarınca devralınamaması halinde, bilim ile felsefenin doğması mümkün olmayabilirdi. Ancak devralınan bu akılcı ve laik birikimlerin karşısına setçekmek üzere zamanla birtakım engelleyici güçler çıktı ve karşıt tutumlar sertleşti. Dargörüşlü köktenciliğin nüfuzunun giderek artmasıyla antikçağdan gelen bilgilere güvensizlik daha da

31. Ignaz Goldziher, *Studies in Islam*, Çev. ve Der. Merlin L. Swartz, Oxford University Press, Londra, 1983, s: 267 vd.

yoğunluk kazandı. Özellikle felsefeye olan düşmanlık yaygınlaştı ve elegeçirilen bütün felsefe kitapları yakıldı, bunları bulunduranlar da meydanlarda teşhiredildi ve öğretimden uzaklaştırıldı. *"Ulûm-el evail"*in önemli bir dalı olmasından dolayı felsefeden başka geometri de köktencileri rahatsız ediyordu; geometrik şekil ve figürler *(tasvirler)* içeren bir kitabın sahibi yoldan sapmakla suçlanabiliyordu. İbn-ül Heysem'in astronomi kitabındaki şekiller karşısında dehşete kapılan fanatik bir dinadamı bu şekillerin, *"utanmazcasına günaha çağrıyı, dilsiz felaketi ve kör talihi"* temsil ettiklerinden kuşku duymayabiliyordu. Karanlık taassup öyle noktalara varmıştı ki matematiksel düşüncenin soyut yapısı bile, birçok köktencinin kafasında hakaret anlamına gelebilmekteydi. Sözlükçü Ebu Hüseyin İbn Faris, soyutlamadan duyduğu hoşnutsuzluğu dilegetirirken ve Arap olmayan milletleri eleştirirken şöyle diyordu: *"Bu insanlar, bağlantı ve ilişkisini bir türlü anlamadığım sayı, çizgi ve noktaların yardımıyla eşyanın temel doğasını anladıklarını iddiaediyor, gerçekte ise inancı zayıflatıyor ve Tanrı'dan bizi korumasını istediğimiz koşullara nedenoluyorlar."*[32] Namaz vakitleri ile kıblenin tam yönünün belirlenmesi, bayram günleriyle mevsim değişimlerinin doğru saptanması, savaş ve doğumgünlerinde Güneş, Ay ve yıldızların hareketlerinin doğru anlaşılması için gerekli olan bilimsel astronomiyi katı köktencilik pek benimsememiş de olsa bu alanda büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Astronominin bazı varsayımları bu dogmatiklere göre kabuledilebilecek şeyler değildi; tutucu sultan Harzem Şah'a, geceyarısı güneşin olduğu bir ülkeyle ilgili haber getirildiğinde, haberi tamamen dinsizlik (*ilhad ve karmata – Karmatîlik'ten*) olarak değerlendirmiş; ama sarayda yaşayan Beyrunî sadece haberin doğruluğuna sultanı inandırabilmişti. Zira böyle bir bilginin doğru olması halinde çeşitli ibadetlerin vakitlerini saptayan kurallarla ilgili kuşkuların ortaya çıkması doğaldı. Felsefe ile bilime köktendincilerin nasıl baktığına ilişkin İbn es-Salâh'ın (ölm. 1251) şu fetvası ilginçtir: *"Deliliğin temeli, tüm karmaşanın, hataların ve doğru yoldan sapmanın nedeni... Bununla (felsefeyle) meşgulolan kişi, parlak kanıtlarla desteklenmiş dini yasanın güzelliklerine karşı renkkörü olur... Mantığa gelince... Bu, felsefeye ulaşmak için bir araçtır. Kötü birşeye ulaşmak için başvurulan araç da kötüdür... Felsefenin öğretileriyle uğraştığına dair delil bulunan herkes aşağıdaki seçeneklerle karşı karşıya kalacaktır: Kılıçla idam ya da İslâm'a dönüş; ancak bu şekilde memleket korunabilecek ve bilimlerin kökü de kazınabilecektir."*[33] Ernest Renan

32. A.L.Tibavi, Islamic Education, Luzac, Londra, 1979, s: 127 vd.
33. Pervez Amirali Hoodbhoy, *Islam and Science: Religious Orthodoxy and the Battle for Rationality*, Zed Books, Londra, 1992, s: 126 vd.

ile yaptığı İslam ve bilim konusundaki ünlü yazışmasında Cemaleddin Afganî şöyle diyor: *"El-Seyûtî, Halife El-Hâdî'nin, Müslüman ülkelerde felsefe ve bilimleri kökünden kazımak ve toptan yoketmek amacıyla Bağdat'ta beş bin felsefeciyi ve bilimadamını öldürttüğünü söyler. Bu tarihçinin kurban sayısını abarttığını kabuletmekle birlikte bu katliamın gerçek olduğu doğrulanmıştır ve din tarihi için olduğu kadar bir ulusun tarihi için de kanlı bir lekedir. Hıristiyan dininin geçmişinde de benzer gerçekler bulabilirim. Adları ne olursa olsun dinler birbirlerine benzer."*[34] Bazı konularda muhafazakâr bir yaklaşıma sahipolmasına karşın İbn Haldun yine de Müslümanlar arasında laik öğrenime, seküler bilim ve felsefeye karşı takınılan olumsuz tutumlar karşısında tepki verebilmiş ve şu saptamayı yapmıştır: *"Müslümanlar İran'ı fethedip pekçok kitap, bilim ve felsefe elyazması ile karşılaştıklarında Saad Bin Ebu Vakkas, Ömer Bin el-Hattab'dan bunları alıp Müslümanlar arasında ganimet olarak dağıtması için müsaade istedi. Bu vesileyle Ömer şu yanıtı gönderdi: Onları nehre at! Eğer bunların içinde doğru yönde bir rehberlik varsa, Tanrı bize daha iyi bir rehber (Kuran) göndermiştir. Eğer bunların içindekiler hatalıysa, o zaman Tanrı bizi bunlardan korumuştur."*[35]

Din, bilim ve felsefe açısından *"mitolojik bir tarih"* ya da *"bilinçaltı bir önyargı"* olarak değerlendirilebilir mi? Din, bir *"inanma lüksü"* müdür? Budünyada problemsiz yaşamanın ve öbürdünyada da rahat edebilmenin koşullarını din sağlayabilir mi? İlksellerden *(primitifler)* günümüze değin dinin, insan ve toplum yaşamında vazgeçilmez bir yeri ve işlevi olduğunu görüyoruz. Bilim ile felsefenin kökleri son derece çeşitli kültürel ögelere ve dönemsel konumlara uzanır. Her uygarlığın gelişmesinin doruğundayken bu alanlara katkı yaptığı gerçeğini kabuletsek bile, modern bilimin Avrupa'da ortaya çıktığını yadsıyamayız. Neden başka bir uygarlıkta değil de Avrupa uygarlığında pozitifbilim ortaya çıktı? Bilimsel devrim İslam uygarlığında, örnekle 8. ve 12. yüzyıllar arasında, neden meydana gelmedi? İslamın yaklaşık beşyüz yıl süren bilim ve felsefedeki liderliği, modern bilimin, çağdaş ve evrensel bir düşünce sisteminin ortaya çıkmasına neden yolaçamadı? Bilimsel ilerlemeye ilişkin tohumları, farklı sosyal ve ekonomik ortamlara ektiğimiz zaman, farklı bakım ve koşullara nasıl tepki vereceğini ve nasıl farklı kalitede ürün alınacağını önceden kestirmek olanaksızdır. Bu konudaki gelişmeler ancak tarihsel ve toplumsal koşullar ışığında yaşanarak anlaşılabilir. Ama insan toplumunun karmaşık içdinamiği ile onun üzerindeki dış etkilerin çeşitlilik arzeden yapısı tek bir faktörle açıklanamasa bile bazı

34. (9) numaralı dipnot, s: 187 vd.
35. (27) numaralı dipnot, s: 376 vd.

önemli ipuçları eldeedilebilir. Düşünsel ve bilimsel devrim, özgür bir süreç içinde gelişen faktörlerin olgunlaşmasına, belli bir birikim düzeyine ulaşılmasına ve araştırma ve geliştirme ortamının olanaklarına bağlıdır. Bunun için de önümüze sorgulanması gereken hukuktan felsefeye, ekonomiden politikaya bir dizi alan çıkar. Ancak hepsinden önemlisi probleme bakış ve onu algılayış biçimidir; probleme eleştirelakılcılıkla yaklaşabilme tarzıdır. Müslüman toplumlarda geçmişte ve günümüzde bilimsel ilerlemeyi aksatan bazı önemli nedenleri şu başlıklar altında toplayabiliriz: Genel tutumla ve felsefe sorunuyla ilgili nedenler; belirli bir eğitim anlayışından kaynaklanan nedenler; İslami yasaların yapısından doğan nedenler; özerk kent ve esnaf birlikleri *(loncalar)* gibi sosyoekonomik oluşumların yokluğuna ya da zayıflığına bağlı nedenler; İslamda siyaset, yönetim ve mülkiyetin özel niteliğinden türeyen nedenler. Bu nedenlerden hiçbiri diğerinden önemsiz, bağımsız, birbiriyle ilgisiz değildir ve herbiri ötekini etkileyebilir. Örnekle, tutumlarla felsefeler üretici güçlerin gelişmişlik düzeyine göre biçimlenirken, kentlerde yaşayan insanların köylerde yaşayanlardan daha farklı düşünüp davrandıkları da bir gerçektir. Bunun tersi de geçerlidir; yani üretici güçlerin ekonomik yapıyla bağdaştırılmasının önkoşulu, birtakım tutum ve felsefelerin gerçekleştirilmelerine bağlıdır. Bu bağlamda altyapı ve üstyapının karşılıklı etkileşimi bir süreç olarak gerçekleşir. Bilimsel ilerlemeyi aksatan nedenlerden biri olan genel tutum ve felsefe *(tasarım, uygulama ve bilim politikası)* önemli bir işleve sahiptir; pozitif bilginin, akılcı tutumun eldeedilmesinin ya da hemen hemen aynı şey olan bilimsel uğraşların büyük ölçüde toplumda belli bir dönemde egemenolan yerleşik genel fikir sistemiyle belirlendiği açıktır. Genel fikir sistemleri olarak adlandırdığımız inançlar, tutumlar, sosyal gelenek ve görenekler, genelkanılar, dini ve ideolojik konumlar, insanlık tarihinde en büyük ve önemli yere sahip ögelerdir. Aslında her fikir sisteminde akılcılığa yer olmakla birlikte, önemli olan onun nasıl kullanılacağıdır. Akılcılık *(rasyonalizm) (ve ona koşut olarak Aydınlanma)*, Kant'ın söylediği gibi, önce, insanın kendi aklını başkalarının güdümüne bırakmadan özgürce kullanma cesaretini göstermesidir; insanın bu cesareti gösteremeyişi onun tam olarak erginleşememesi yüzündendir. Akıl, Nietzsche'ye göre, sonucu nedene bağlayan zorunlu bir bağlantılar matrisidir; akılcılık da, *"insanın iktidar arzusu, gücü elegeçirme istenci"* olarak tanımladığı şeyin bir sonucudur. Çünkü insan ruhunun derinliklerinde yatan ve karmaşık durumda bulunan, dışdünyadaki olayları denetleme ve insanları yönetme yönünde bir dürtü vardır ve bu *"iktidar arzusu"*, tüm yaratıcı etkinliğin psikolojik kaynağıdır. Onsuz insanların olayları yönlendirmelerinin,

denetlemelerinin veya bilinçli bir toplumsal değişimin mümkün olmaması nedeniyle bu dürtünün korunması ve yüceltilmesi zorunludur. Bu bakımdan Nietzsche'ye *"akıldışıcılığın" (irrationalisme)* değil, *"akılüstücülüğün" (surrationalisme)* öncüsüdür diyebiliriz. Şimdi bu değerlendirmenin ışığında şu soruyu soralım: Bir toplumu, öteki toplumlardan daha fazla ya da daha az bir oranda bilimi desteklemeye sevkeden şey nedir? Eğer bilim edinimi, insanın *"iktidar arzusu"*nun bir sonucu olarak görülüyorsa, bu sorunun yanıtı, toplumların da bireyler gibi bu güdüye sahip oluş oranlarında büyük farklılıklar gösterdikleri gerçeğinde yatmaktadır. Tanrı iradesinin, bağlantılar matrisinin bir parçasını oluşturduğu kabuledildiği zaman, neden-sonuç bağlantılarına *(nedenselliğe)* yönelik arayışların, yani akılcılığın ağırlığını yitirmesi beklenebilir. Başka deyişle dışdünyanın işlerine ilahi müdahale arttıkça ve *"ölümlü irade"*nin *(insan'ın)* tanrısal irade üzerindeki etkinliği azaldıkça, *"iktidar arzusu"*nun tatmin alanı daralacaktır. Eğer ilahi müdahale tümüyle gerçekleşirse, işte o zaman merak, tecessüs, hayalgücü, araştırma, anlama ve öğrenme hırsı gibi şeyler gereksiz olacaktır. Kaderciliğe yönelmiş ya da herşeye karışan, müdahaleci bir Tanrı'nın neden-sonuç bağlantıları matrisinin bir parçasını oluşturduğu toplum, bilinmeyeni bilimin araç gereçleriyle araştırmaya eğilimli bireyleri daha az sayıda yetiştirecektir. Çünkü budünyada, herşey önceden düzenlenmiş ve belirli bir istikamette yürümektedir; varlık, artık insan iradesinden kurtulmuş; insan, öbürdünyaya teslimedilmiştir, öbürdünyanın işleri budünyanınkilere göre öncelik kazanmıştır.

İslam toplumu entellektüel ve bilimsel gelişiminin en dinamik dönemindeyken kaderci ve tutucu bir toplum değildi. Özgüriradeye inananlar ile *(Kaderîler)* kaderciler *(Cebriyeciler)* arasındaki şiddetli tartışmalar, genelde Kaderîler lehine sonuçlanıyordu. Ama yavaş yavaş hegemonya kuran Eş'arî doktrini, İslam toplumundaki *"iktidar arzusu"*nu, öğrenme ve araştırma şevkini ölümcül biçimde zayıflattı ve toplumdaki bilim aşkının sönmesine yolaçtı. Dogmatik Eş'arîlik, neden-sonuç bağlantısının her türünü inkârediyor, akılcı düşünceyi de yadsıyordu. Hatta ikincil neden-sonuç ilişkisini *(deizm)*, yani *"Tanrı en sonunda herşeyden sorumludur ama sadece dünya için yaptığı yasalar aracılığıyla"* fikrini de reddediyordu. Eş'arîlere göre, havada giden bir ok, hedefine varabilir de varamayabilir de; çünkü okun izlediği yol boyunca Tanrı, dünyayı her an yıkıp bir başka an yeniden yaratır. Okun bir önceki anda belli bir noktada bulunduğuna bakarak bir sonraki anda nerede olacağı kestirilemez; çünkü dünyanın yeniden nasıl yara-

tılacağını yalnız Tanrı bilir. Eş'arîlerin en nüfuzlusu sayılan İmam Gazalî bir tartışmada, *"Ve bu tez, ateşin yanmanın aracı, ekmeğin doymanın aracı, ilacın sağlığın aracı vb olduğunu yayanların iddialarını çürütmektedir"* diyecek kadar sağduyu ötesine geçmiştir. Bu tür kaderci tutumların giderek üstün gelmesi, bağımsız yargıgücünün terkedilmesi, Grek akılcı kültürünün reddedilmesi ve nesnel dünyanın temele alınmaması, entellektüel alanda ilerlemelerin meydana gelmesini giderek zorlaştırmış, hele bilimsel devrimin gerçekleşmesine hiç olanak tanımamıştır. Felsefe ve bilim öğreniminin yaygınlaşmasını engelleyen bir başka etmen de "Altın Çağ" sonrası İslam toplumunun giderek artan faydacı özelliğiydi. Başlangıçta faydacılık İslam toplumu için bir saplantı değildi; bilimsel çalışmaların çoğu belli bir amaca bağlı olarak yapılmıyordu. Halife Memun Bağdat'ta, çağdaş anlamda bir araştırma merkezi olan, *"Beyt-ül Hikme"*yi kurduğu ve bilim ile felsefe konusundaki kitapları öğrenim amacıyla toplamak üzere her tarafa (*Bizans, Hint, Çin, İran, Horasan)* adamlar saldığı zaman, temel dürtüsü maddi çıkar sağlamak değil, herkesin bilgilenmesine ve iyiliğine yönelikti. Çünkü bilim ile teknoloji arasında o dönemde bir ilişki kurulmamıştı ve bilginin uygulamaya sokulması gibi bir anlayış henüz ortada yoktu. Ancak daha sonraları tek yararlı bilginin pratik bilgi olduğu ve kuramsal bilginin karalanması yönündeki anlayış tüm İslam toplumunu etkisi altına aldı. Bu durum dogmatizmin giderek artan katılığıyla ve teolojik soruşturma ve çıkaryol arama kapılarının *(içtihat kapısının*) kapanmasıyla aynı döneme rastlıyordu. Teorik bilginin yararsızlığına inanma ve bu bilgiye olan ilginin azalması 14. yüzyılda doruğa çıktı; bu eğilim günümüze değin sürdü ve İslamda bu yüzden teorik bilimlerde, temel bilimlerde o zamandan bu yana herhangi bir ilerleme görülmedi. Doğa olgularına daha sonraları İslamda gösterilen bu kökten ilgisizliğe karşın Batı Akdeniz ülkeleri (*İtalya, İspanya, Fransa*) bilim ve felsefe ile yoğun biçimde uğraşmaya başladı, kurulan üniversitelerde bu disiplinler geniş öğrenci çevrelerine öğretilmeye çalışıldı. Bilim ve felsefeye karşı gösterilen bu ilgisizlik aslında yeniliğe karşı duyulan korkudan kaynaklanmaktaydı (*nefret-i teceddüt)*; belli bir kültürel doygunluğa ulaştığını sanan, daha fazlasına ihtiyacı olmadığına inanan tutucu bir kesim adeta toplumun yaşam damarlarını kesiyordu; hiçbir şeyin değişmemesi İslam ulemasının daha çok işine geliyordu. Örnekle 16. yüzyılda üç kıtada büyük bir imparatorluk kurmuş olan Osmanlılar, dünyatarihine ve coğrafyasına bigâne kalabilmişler; düşünmede bir aşama ve yenilik yapılmasına ya da teknolojinin bilimsel düşüncenin bir so-

nucu olduğunu kabule bir türlü yanaşmamışlardır. Bu durumu Kutsal Roma İmparatorluğu'nun İstanbul sefiri Ghiselin de Busbecq 1560 tarihli bir mektubunda şöyle anlatır: *"Hiçbir ulus başkalarına ait faydacı icatları benimsemekte onlar kadar isteksiz davranmamaktadır; mesela büyük ve küçük gülleleri ve bizim icatlarımızın daha birçoğunu kendi kullanımlarına sunmuşlardır. Ama kitap basmak ve meydan saatleri kurmak gibi şeyleri bir türlü benimsememektedirler. Kutsal kitaplarının basıldıkları takdirde kutsal metin olmaktan çıkacağına inanmaktadırlar. Meydan saatleri kurmaları halinde ise, müezzinlerinin ve muvakkitlerinin otoritelerini, eski ritüelleriyle dinsel tören ve geleneklerinin önemlerini yitireceğini düşünmektedirler."*[36] Avrupalılar arasında Hacı Kalfa adıyla tanınan Kâtip Çelebi (1609-1657), astronom Kepler'in (1571-1630), fizikçi Galilei'nin (1564-1642), filozof Descartes'ın (1596-1650) ve tıpçı Harvey'in (1578-1650) çağdaşı olmasına karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılda Batı'ya karşı en kapalı ve Batı'daki bilimsel gelişmelere karşı en ilgisiz kaldığı bir yüzyılda yaşamıştır. Zaten Osmanlı'nın sonunun başlangıcı da bu tarihlere rastlar. Avrupa'daki bilimsel devrimler imparatorlukta ne yazık ki hiçbir etki yaratmadı. Kopernikus'tan yaklaşık yüzyıl sonra ölmesine ve *Cihânnümâ* adlı eserini yazarken Batı kaynaklarından da bolca yararlanmış olmasına rağmen Kâtip Çelebi, güneşmerkezli *(helyosantrik)* gök sisteminden habersizdi ve hâlâ Batlamyus'un *(Ptolemaios)* yermerkezli *(geosantrik)* evren sisteminden bahsetmekteydi. Osmanlı devletinde güneşmerkezli gezegen sisteminden ilk sözedildiğinde Kopernikus'un bu konudaki ünlü eseri yayımlanalı 117 yıl oluyordu. Harvey, büyük kan dolaşımını 1628'de keşfetmişti; Türkçe'de keşiften ilk kez ancak 143 yıl sonra bahsedildi. Logaritma metodunu Napier 1614'te geliştirmişti; Osmanlılarda ise logaritmadan ilk kez bu tarihten 158 yıl sonra sözedildi. Matbaa da bilindiği gibi Osmanlı topraklarına icadından yaklaşık 300 yıl sonra resmen gelebildi. Oysa Kâtip Çelebi, *Düstur al-Amal* adlı eserinde bilimi, toplumların ayakta kalmasının ve devamının bir aracı olarak görüyor ve insanlardaki kalbin önemi ne ise bilimadamlarının da toplumlarda o derecede önemli bir yere sahipolduğunu ifade ediyordu. Osmanlı'nın 17. asrı, Kâtip Çelebi'nin *"hikmet ve hendese" (felsefe ve geometri)* dersleri okutmak için bir öğrenci dahi bulamamaktan şikâyetettiği bir asır olmuştu. Tabii bu karanlıkçı zihniyet, bilim ve felsefe bakımından çölleşmiş atmosfer, bütün İslam âlemini de etkisi altına almış bulunuyordu. Kâtip Çelebi'ye göre, Osmanlı'nın ilk dönemle-

36. Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, W.W.Norton, New York, 1982, s: 237.

rinden Kanuni'ye kadar medreselerde doğabilimleri ile şeriatı, aklî ilimlerle nakli ilimleri birarada yürüten kimseler bulunuyordu. Fakat daha sonra gelenler doğabilimleriyle ilgili dersleri *"bunlar felsefedir"* diyerek kaldırdılar; böylece bilimlere duyulan ilgi de giderek azaldı. Osmanlı İmparatorluğu *"entelligensiya"*sı, bilim ve felsefe ile bağını kopardığı andan itibaren bağnazlık mikrobuyla zehirlenerek *"hastalanmaya"*, tedavisi giderek güçleşen bir *"hasta adam"* olmaya başlamıştı. Faydacı ruh, çıkarcı anlayış bir süre sonra hemen bütün İslam ülkelerinde egemen oldu, teorik çalışmalar tümüyle terkedildi. Bir dönem Moğolların yönetimi altında bulunan Hindistan'da (1480-1757), Buhara ve Semerkant'ta, İran'da ve öteki Müslüman ülkelerde gelişmiş medreselerin *(bugünkü anlamda modern üniversiteler)*, ileri düzeyde rasathanelerin kurulması ve pozitifbilimsel düşüncenin desteklenmesi artık sözkonusu değildi. Faydacılık böylece entellektüellik karşıtı olarak anlaşıldı, bağnazlık tüm akıl bilimlerinin antitezi olarak ortaya çıktı ve bütün temel bilimler ile araştırmalara sonverildi. Modern teknolojinin sağladığı rahatlık ve kolaylığa alışan, ancak kuramsal ve bilimsel bilgiye gözlerini kapatan bir anlayış, aslında insanın doğaya ve kendisine yabancılaşmasına yolaçan bir anlayıştı. Felsefeye ve seküler bilimlere karşı takınılan bu olumsuz tavır, bu disiplinlerin insanların kafalarında yaratacağı özgürlükçü etkiden, demokratik ve laik uygulamalardan duyulan korkunun bir sonucuydu. Faydacı tutumun, bilimlerin gelişmesini engellediği bir gerçektir; insanlar yararlı olan şeylerden başkasına ilgi duymadıkları zaman soyut düşünceyi geliştiremezler, bilimin pratik ve yararlı olan şeylerden çok uzak entellektüel ve soyut yanını göremezler, akılcı ve kuramsal mekanizmasını işletemezler. Bilimin zaten doğanın kendi içine gizlenmiş yasalarını bulup ortaya çıkarmaktan başka bir hedefi yoktur. Teori ile pratiğin etkileşimi, kuramsal ile uygulayımın birbirini tetiklemesi bilimde gelişmeyi sağlar; bir insan soyutlamada ne kadar ileri giderse, kuramsallaştırmada ne denli üst noktaya çıkarsa düşünmede ve akılyürütmede o kadar gelişmiş sayılır. Tinselliğe ve kültüre önemveren, insana ve düşüncesine saygı gösteren toplumlar ancak bilim ve felsefeyi geliştirmede başarılı olabilirler. Büyük bilimadamları ve filozoflar yetiştirmeyen bir toplum, tarihte haketiği yeri edinemez; büyük filozoflara sahipolmayan bir ulus ise hiçbir zaman büyük bilimadamları yetiştiremez. Bu insanların en belirgin özellikleri de meraketmeleri, özgür bir ortamda düşünüp söylemeleri, her konuda sorusormaları ve araştırmalarıdır; faydacı bir kişi, yarara ve kullanıma odaklandığı, çıkarına bağlandığı, olupbitene duyarsız kal-

dığı, merak ve ilgiden uzak olduğu için bilim ve felsefeyle uğraşmayı boşlar, böylece hiçbir alanda ilerleme sağlayamaz.

İslam dünyasında bilim ile felsefenin kökünün kurutulmasında eğitim ile öğretimin büyük rolü olmuştur; ezbere dayalı, aktarmacılıkla yetinen, sorusormaya ve araştırmaya yervermeyen, yeni şeyler bulma peşine düşmeyen, yapıcı ve yaratıcı olmaktan uzak bir eğitim ve öğretim anlayışı gelişmeyi ve ilerlemeyi engellemiştir. Şu nokta unutulmamalıdır ki bir toplumun geleceği, o toplumun gençliğini nasıl eğittiğinize ve bilimsel öğretim yönteminize bağlıdır. Toplumun, değişimi mi yoksa varolan düzeni sürdürmeyi mi; modern eğitim ile geleceği keşfetmeyi mi yoksa geleneksel eğitim ile geçmişte kalmayı mı tercihedeceği sorusu burada önemle üzerinde durulması gereken bir sorudur. Müslüman ülkelerde karşılaştığımız geleneksel dini eğitim ile Batı toplumlarında görülen modern laik eğitim arasındaki temel farklılıklar bize eğitimin dinamiği hakkında bir bilgi verebilir:

Geleneksel Dini Eğitim	Modern Laik Eğitim
1) Öbürdünyaya *(uhrevi âleme)* öncelik verilmiştir,	– Budünyaya bağlıdır *(sekülerlik)*,
2) İslami çerçeve içinde toplumsallaşmayı amaçlamaktadır *(ümmet anlayışı)*,	– Özgür bireyselliğin gelişmesini amaçlamaktadır *(demokratik toplum ve yurttaş anlayışı)*,
3) Ortaçağdan beri müfredat programları hemen hemen aynıdır, değişmemiştir,	– Müfredat programları konuların değişimlerine uygun biçimde sürekli yenilenmektedir,
4) Bilgi Tanrı tarafından indirilmiştir; değişmez ve tartışılmazdır *(dogmatik)*,	– Bilgi, deneysel ve tümdengelimsel süreçlerle eldeedilir *(empirik ve rasyonel süreç)*; bilgi, değişir ve tartışılabilir,
5) Bilgi, tanrısal bir emir nedeniyle kazanılır, araştırmayla değil,	– Bilgiye bir sorunçözücü araç olarak ihtiyaç vardır; araştırmayla eldeedilir,
6) Kural ve varsayımları sorgulamak hoş karşılanmaz, inanma esastır *(denetlenemezlik)*,	– Kural ve varsayımlar sürekli sorgulanarak ilerlenir, eleştiri ve sınama esastır *(denetlenebilirlik)*,
7) Öğretim yöntemi temelde baskıcı ve otoriterdir, tek *(hoca)* odaklıdır,	– Öğretim tarzı öğrenci katılımını ve sorgulamayı öngörür, çok odaklıdır,
8) Ezber ve aktarmacılık, dogmalara bağlılık son derece önemlidir,	– Anahtar kavramların sindirilmesi, tartışma ve sorgulama son derece önemlidir,
9) Öğrencinin kafa yapısı pasif ve alıcıdır; anlama yerine hıfzetme önemlidir,	– Öğrencinin kafa yapısı aktif, sentezleyici, nesnel ve olgucudur,
10) Eğitim genelde farklılaşmamıştır, tekdüzedir.	– Eğitim ileri düzeyde uzmanlaşmış ve yetkinleşmiştir.

Görüldüğü gibi burada birbirinden tamamiyle farklı amaçlar ve yöntemler demetiyle, birbirinden ayrı temel iki eğitim modeliyle karşılaşmaktayız. Geleneksel Müslüman eğitiminde ezbere dayalı eğitimin kökeninde bilginin araştırılıp keşfedilmesi gereken birşey değil, hazır bulunan ve benimsenmesi gereken birşey olduğu; düşünme tarzının soruşturucu, yapıcı ve yaratıcı değil, pasif ve alımlayıcı olduğu görülmek-

tedir. Geleneksel otorite, tüm bilgilerin değiştirilemeyeceğini, bütün kitapların eleştirilmeden ezberlenmesini ve emirlere kayıtsız şartsız uyulmasını toplumsal bir koşullanma olarak emreder. Sorunçözücü bir araç olan ve zaman içinde değişerek gelişen laik bilgi, geleneksel düşünceye yabancıdır. Güç ve otoritesini sorgulanıp eleştirilemeyen kaynaklardan alan geleneksel eğitim ve öğretimin uygulayıcısı da otoriter, despot ve antidemokrattır. 11. yüzyılda Nizamiye Medreseleri'nin müfredat programı durağan, aktarmacı ve ezbere dayalı bir eğitim anlayışına sahipti. Kuran ile hadislerin ezberlenmesi, hafızlık, müfredatta üzerinde en çok durulan konuydu ve bu alışkanlık yüzyıllarca sürüpgitti. Bilimler ile felsefenin, pozitif araştırma ve eleştirel düşünme dışlanarak, hazır bilgi gibi eksiksiz ezberlenmesine önem ve öncelik verildi. 13. yüzyılın sonlarına doğru "Altın Çağ"ın kapanmaya başlamasıyla ders programlarının içeriği daha da zayıflatıldı ve daraltıldı; genel bilgilerden, doğabilimlerinden ve felsefeden iyice uzaklaşıldı. Dilbilgisi ile edebiyatın destekleyici araç görevi gördüğü dini öğrenim, tümüyle eğitime hâkimoldu; laik bilimler neredeyse unutuldu ve bu süreç Osmanlı İmparatorluğu zamanında da devametti. Aslında modern bilimlerin geri plana atılması suretiyle onlara karşı gösterilen bu ilgisizlik, Avrupa biliminin Müslümanlar tarafından, Batılı düşmanların İslam dinini ve kültürünü yıkmak için hazırladığı bir tuzak olarak görülmesinden de kaynaklanmıştır. Sürekli değişim ve gelişim içinde bulunan bir toplumda ezbere dayalı, otoriter ve geçmişe bağlı ilkel modellere sıkıca sarılmanın ilerlemeyi köstekleyeceği apaçıktır. Tarihsel ve kültürel sürekliliği ve değişmeyi dikkate almayan, kendi içine kapanarak dışdünyayla ilişkilerini en aza indiren, eğitim ve öğretim sistemini değişen dünya koşullarına uyarlayamayan bir uygarlığın, bilimsel devrim yapmasından sözedemeyiz. İslam uygarlığında bilimsel devrimin meydana gelememesinin sebepleri arasında sadece İslami gelenek ve kuralları saymak yeterli olmaz, başka faktörlerin de burada sözünün edilmesi gerekir. Bilindiği üzere Rönesans sonrası Avrupa'da görülen bilim ve sanayi devrimi, yalnız filozof ve bilimadamlarının eseri değildi; aynı zamanda ekonomik ve toplumsal koşulların da bu oluşumda katkıları sözkonusuydu. 15. ve 18. yüzyıllar arasında *(Reformasyon, Rönesans ve Aydınlanma dönemlerinde)* teknolojideki ilerlemeler, feodal toplumun önce burjuva, daha sonra da kapitalist topluma dönüşmesini sağladı; bunu başaran da burjuva sınıfı oldu. Bilimsel Devrim'in neden İslamda meydana gelmediği sorusu, İslamın neden güçlü bir burjuva sınıfı yaratamadığı sorusuyla eşdeğerdedir. Bir burjuva sınıfının varlığı herşeyden önce laik ve akılcı bir toplumun varlığını gerektirmekteydi. Seküler ve rasyonalist yasalar olmadan laik bir toplum ortaya çıkamazdı.

İşte bu yüzden hukuksal akılcılık ya da akılcı hukuksallık modern kapitalizmin önkoşuluydu. 18. yüzyılda kapitalizmin ortaya çıkışı için gerekli olan dünyasal *(seküler)*, dindışı *(laik)* ve ussallaştırılmış *(rasyonel)* yasal çerçeve, İslami yasanın *(şeriatın)* özüyle bağdaşamazdı. Toplumda özel mülkiyetin, serbest ticari yaşamın, özgürdüşünmenin, yönetimde farklı erklerin ve çeşitli güçlerin bulunması, laik demokrasi için ne kadar önemli ise, kapitalizmin temelinde yeralan rekabetçi ekonomi de o kadar önemlidir ve ancak laik ve ussal bir hukuk ile varlık kazanabilir. Kaynağını tümüyle vahiy ve Peygamber'in söz ile davranışlarından, İslami geleneklerden alan İslam hukuku, koyulmuş, pozitif bir hukuktan değil, hazır bulunmuş kutsal ahlak ve dini inançtan yola çıkmaktaydı. İslami şeriat bu anlamda ekonominin yasalarını, günlük yaşamın kurallarını da belirlemeye çalışan *(çokeşliliğin, kısasın helal; faizin, bankacılığın haram olması gibi)* bir kurumdu. Dini mahkeme, teokratik adli bir yönetim, sadece ekonomik bir sistemin işleyişine değil, yaşamın her alanına da müdahale etmekteydi *(muamelat)*. Değişen zamana göre değiştirilemeyen, gökten yere indirilmiş sabit bir kurallar demeti diye anlaşılan şeriat; başka deyişle, bugün Sünni kesimde faaliyette olan dört hukuk okulu, aslında Ebu Hanife (ölm. 767), Malik İbn Anas (ölm. 795), Muhammed İbn İdris el-Şafii (ölm. 820) ve Ahmed İbn Hanbel (ölm. 855) tarafından kuruldukları zamandan bu yana hiçbir değişikliğe uğramadan günümüze değin geldiler. Aralarındaki fark tümüyle Kuran'daki ayetlere verdikleri önem, anlam, öncelik ve ağırlık ile Peygamber'in çeşitli icraatlarına atfedilen geçerlilik derecesinden kaynaklanmaktadır. İslami hukuk ve ibadet ilmine *(fıkıh)* ilişkin tüm önemli sorunlar, 11. yüzyılın sonuna gelindiğinde okullar arasında çözülmüştü. İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni ilm-i kelam* adlı kitabında son ve kesin biçimini alan fıkıh ilkelerini önemlerine göre şöyle sıralamıştır: 1) Nusus *(dinsel dogmalar, nas'lar)*; bir fıkıh sorunu karşısında ayet ya da hadis varsa, bunlara aykırı hüküm verilemez. 2) Sahabe fetvaları; sahabeden birinin, aksi bulunmayan bir fetvası varsa, bilinen bir konuda bu fetvaya uyulması gerekir. 3) İhtilaf-ı sahabe; bir konuda sahabeden olanlar değişik fetvalar vermişlerse, bunlardan Kuran ve sünnete en uygun ve yakın olanına uyulur. 4) Mürsel ve zayıf hadis; İbn Hanbel, mürsel *(senedinde ilk ravi olan sahabinin belirtilmediği)* hadisi delil saydığı gibi, zayıf hadisten de yararlanmıştır. 5) Kıyas *(Tasım)*; yukarıda yazılı dört olanaktan hiçbiri bulunmazsa hükme varmak için bu yola başvurulur. Bu katı sınırlama sonucunda böylece *"dini yorumlama"*; yani *"içtihat"* kapıları da resmen kapatılmış oluyordu. Bu ise değişmenin kaçınılmaz olduğu bir dünyada, hiçbir gelişmeye ve yenileşmeye izinvermemek demekti.

Nitekim şeriat, Müslüman toplumlarında yalnız ekonomik gelişmelerin yönünü belirlemekle kalmamış, aynı zamanda günlük yaşamın bütün alanlarında da etkili olmuştur. Ancak bazı politik, ekonomik, sosyal ve kişisel çıkarlar devreye girdiği zaman şeriatın çeşitli yasaklamaları bile *(örnekle faizcilik)*, kurnazca atlatma yöntemleriyle tefeciliğin önüne geçememiştir. *"Hıyal ya da hıyâr"* denilen bu hile ve oyunun pekçok örneklerine 9. yüzyıldan günümüze değin rastlamak mümkündür. Bunun sonucu olarak hemen tüm İslam ülkeleri, uluslararası ticaret, anomim şirketler, gayrimüslimlerle yapılan ortaklıklar, yabancıların faizle verdikleri krediler ve vergilendirme gibi konularda laik ve evrensel hukuk ilkelerini istemeyerek de olsa sözde kabuletmiş görünmektedirler. Kadının eve kapatılmasını, yüzünü tümüyle örtmesini isteyen köktendincilere karşı modern İslam devleti *(Türkiye, Mısır, Tunus, Cezayir)*, yurttaşlarının kimlik kartlarında başıaçık resim bulundurma zorunluluğu getirmiş; televizyonun, sinemanın yasaklanması taleplerine uymamış, kadınların çalışmalarına kerhen de olsa izinvermiştir. Ancak şurası bir gerçektir ki, tarih boyunca ekonomik çıkarların, manevi ihtiyaçlara; maddi gereksinimlerin, ahlaki ve dini düşüncelere galebe çaldığı her zaman görülmüştür. İslam ülkelerinde bunların yanında iki önemli öge daha yerli burjuva sınıfının oluşmasına olumsuz etki yapmıştır. Bunlardan biri, köylülerin yarattığı ekonomik değerin kentlerce emilmesini sağlayan istikrarlı bir sisteme dayalı şehirli bir yönetici sınıfın bulunmasına karşılık, Avrupa kapitalizminde önemli bir roloynamış olan özerk şehirlerin ve esnaf loncalarının bulunmayışıdır. İslam uygarlığı kesin bir biçimde kent temeline dayanmaktaydı ve köylülerin tek görevi ürünlerini şehir sakinlerine satmaktan ibaretti. Köyden kente kaynak çekme, şehirlerin köylere asalakça bağımlılığı, gıda ve gelir arzının güvence altına alınmış olması, kent üretiminde teknolojik ilerlemeler kaydedilmesine yönelik dürtüyü önemli ölçüde azalttı. Kapitalizmin yükselişinde özerk kentlerin, ticari ve mesleki loncaların, özel toplum kurumlarının ve özgür kurumsal yaşamın rolü büyük olmuştur. İslami loncalar ise özgür ve özerk kuruluşlar değil, denetlenmek ve vergi almak için oluşturulmuş kurumlardı. Köyler ile kentler arasındaki ekonomik dengesizlik gelişmeyi engelledi. 1258'de Moğol hükümdarı Hülagu'nun Bağdat'ı yakıp yıktığı dönem, zaten İslam uygarlığının gerileme dönemine rastlamaktaydı. İslam uygarlığındaki gerilemeden yalnız dış siyasal ve ekonomik etmenler sorumlu tutulamaz; daha çok toplumun içinde psikolojik, ekonomik, politik ve entellektüel evrimi durdurmada çok önemli roloynayan başka nedenler de vardı. Bu gerilemenin temelinde, güçlü bir kapitalist İslam burjuvazisinin ortaya çıkmayışının,

kentler ve esnaf loncaları gibi özerk kurumların zayıf olmasının, İslam hilafetinin (*ilk dört halife dışında*) siyasetin devamlılığını sağlayacak ya da alternatif güç merkezlerini teşvikedecek kurumlaşmış ve iyi tanımlanmış yöntemlerle belirlenmiş olmamasının bulunduğu gibi, Hıristiyanlığa benzer bir ruhban sınıfının bulunmaması da bu gerilemenin önemli bir nedenidir. Bunun yanında İslam ülkelerinin bilimsel devrim yapamamasının bir başka nedeni de dinin siyaset alanına sokulmuş olmasıdır; burada "*siyasal İslam*" kadar "*İslami siyaset*" de söz konusudur. Aslında İslam inancı, öğretinin yorumlanması konusunda, Hıristiyan kilisesinden ve Papa'nın otoritesinden daha geniş özgürlük tanıyan bir anlayışa sahipolmasına karşın, paradoksal biçimde beklenen ve umulan gerçekleşememiş; bu özgürlük anlayışı aynı zamanda sorunları çözecek veya çözülmesine aracı olacak siyasal ve dinsel bir merkezi otoritenin kurulamamasına da yolaçmıştır. Bu merkezi düzenleyici gücün yokluğu sonucunda çeşitli dönemlerde ortaya çıkan manevi gaspçılar çevirdikleri entrikalarla devlet gücünü elegeçirip dinin lideri oldukları iddiasında bulunabilmişler, toprak ve iktidar kavgalarını bir "*cihat*" vesilesine dönüştürebilmişler ya da azınlıkları veya töreden ayrılan dini grupları bastırmak amacıyla kitlelerin dinsel duygularını seferber edebilmişlerdir. Hilafet ve ruhban sınıfı gibi merkezi bir dinsel otoritenin bulunmayışı (*Halife daha sonraları bu işlerle pek ilgilenmedi*), yeni mezheplerin ortaya çıkmasına ve dinde bölünme sürecinin başlamasına da yardımcı oldu. Bireyin, yolgösterici ruhban sınıfı olmaksızın, dini öğretiyi kendi vicdanıyla başbaşa kalarak özgürce yorumlamasına izinveren ve manevi açıdan daha üstün bir konumda bulunan bu anlayış, ne yazık ki garip ve aykırı biçimde, İslamın uzun vadede bilimsel ve teknolojik gücü bir yana, siyasal ve ekonomik gücünün de çökmesine yolaçmış, yüzyıllardır süren sistemli bir örgütsel zayıflığın nedeni ve kaynağı olmuştur.

V- SONUÇ

Yüksek düzeyde bir bilim ve felsefe ile ileri bir teknolojiye sahipolduğunu söyleyebileceğimiz İslam ortaçağından bugüne ne kaldı? Avrupamerkezli bir dünyatarihi yorumunun ne kadar eksik olduğunu ve başkalarını ne denli bulanık ve çarpıtılmış gösterdiğini artık bütün Müslüman ülkeler gözönünde bulundurmalıdır. Din ile siyaset birbirlerinin alanlarına müdahale ettikçe körleşmişler, din ile bilimin her ikisinin de dünyayı tümüyle değişik biçimde algılama dizgeleri birbiri içine girdikçe, tarih boyunca çatışmışlar; ama bu durumdan uzak kaldıkça da aralarında hiçbir çelişme ortaya çıkmamıştır. Din ile bilimin, sanat

ile felsefenin, varlıknedenleri ve işlevalanları farklıdır. İslam dini, Yahudilik ve Hıristiyanlıktan sonra gelmesine karşın başlangıçta onlardan daha fazla antik bilim ve felsefe mirasına sahipçıktı. Antik bilim ve felsefe mirasına sahipçıkması gereken Roma Kilisesi ise, 8. ve 12. yüzyıllarda İslam kültür ortamının yaşatıp geliştirdiği bu bilim ve düşün mirasının düzeyine İslamdan 500 yıl sonra Rönesans ve sonrasında ulaşabildi. Biz bugün Batı'dan ne kadar gerideysek, ortaçağda Batı da *(Avrupa)*, bilim ve felsefe bağlamında, İslamdan o kadar gerideydi. İspanya'daki Endülüs Emevilerinden Ortaasya'daki Uluğ Bey dönemine kadar Müslüman yöneticiler bilimi sevdiler, felsefeye ilgi duydular, sanata saygı gösterdiler. Ancak Gazalî bağnazlığının akıl düşmanlığı ile Eş'arî Okulu'nun yanıltıcı İslam yorumları sonucunda din, bilim ve felsefe ile karşı karşıya getirildi. Beş asır bilim ve felsefeyle yolalan zaman tersine döndü; doğabilimlerinden ve sorgulamadan uzaklaşıldı. En büyük İslam imparatorluğu olan Osmanlı devleti de ne yazık ki ortaçağdaki İslam bilim ve felsefe geleneğini sürdüremedi, medrese yandaşlarının bilim ve felsefeye tahammülsüzlüğü imparatorluğun yıkılma nedenlerinin en önemlisi oldu. Böylece Avrupa karşısında en büyük İslam önderi olan Osmanlı, İslam bilim ve felsefe geleneğini 15. yüzyıldan sonra sürdürme şansını kaçırdı ve bu tarihten itibaren de çeşitli gereksinimleri nedeniyle Avrupa teknolojisindeki yeniliklerin peşine takıldı. Avrupa ile ABD dünya egemenliğine yüzyıllar süren bir entellektüel örgütlenme ile ulaştılar. Bu örgütlenme başlıca felsefe, bilim, teknoloji ve sanat alanlarında gerçekleştirildi. İslam dünyasında bilim ve felsefenin doğuşundaki temel belirleyici etken, Kutsal Kitabın, ayetlerinde geçen evrendeki kozmik olayların anlaşılması yoluyla ancak herşeyin kavranabileceğine ilişkin Kuran'daki *"mesajın anlamı"* oldu. Bütün bilgilerin Kuran'da bulunduğu inancı katı dogmatizmi doğurdu. Bu yaklaşım, Yunan tarzında yapılan sistematik ve problematik felsefe biçiminin İslamda ayrıcalıklı ve geleneksel bir yeredinmesini engelledi. Kuran'daki *"Allahın adıyla oku!"* emri; aklı, bilgiyi ve araştırmayı böylesine inancın hizmetine veren faydacı ve pratik bir tutum, her zaman için bazı bilgilerin, felsefelerin, sanatların ve bilimlerin boş, yararsız ve hatta zararlı görülebilmelerine sebepolmuş olabilir. Bilim ile felsefenin ereksel *(teleolojik)* ve tanrıcı *(fideist)* yorumunun etkisindeki ortaçağ İslam dünyası gibi dinin insan düşünce ve davranışlarına çok büyük ölçüde hâkimolduğu, çeşitli değeryargılarının gelişmesinde belirleyici roloynadığı bir toplumda, felsefe gibi bir düşünsel etkinliğin belirgin ya da kalıcı bir yer kazanamamasını anlamak çok zor olmasa gerek. Bu bakımdan felsefenin gerçek anlamında İslamda her zaman için ancak eğreti bir varlığa sahip bulunduğu ve İbn

Sînâ gibi has filozoflar ile Gazalî gibi kelamcı düşünürlerin, ilimlere ve mistisizme ya da her ikisine dönmek üzere felsefeden uzaklaşmış oldukları bile ilerisürüldü. Felsefenin İslamda geçici olmasının, kalıcı bir yer tutamamasının bir başka nedeni de Kuran'ın ilk emri olan *"Oku!"*nun hemen ardından gelen *"Allah'ın adıyla oku!"* buyruğunda yaratıcıya yapılan vurgu ile dine tanınan önceliğin yanlış anlaşılması olabilir. İslam dünyasında bilimlerin, *"akli ilimler" (doğal ve teorik bilimler)* ile *"nakli ilimler" (vahye, inanca dayanan bilimler)* diye ikiye ayrılmasının ve felsefenin de dinin buyruğuna sokulmaya çalışılmasının temelinde faydacı ve köktenci bir din anlayışının yeraldığını söyleyebiliriz. Ancak bununla da yetinilmeyerek din, sınırlarının dışına çıkarılıp her alana egemen kılınmak istenmiş ve bunun için pekçok yola başvurulmuştur. Yunan tarzında yapılan tartışmaya dayalı felsefenin İslamda ayrıcalıklı ve geleneksel bir yeredinememesinin ve bu kültürün İslam kültürüyle kaynaştırılamamış olmasının gerçek nedeni bu yüzden bağnazların manipüle ettikleri din anlayışı olmuştur. Bu durumun tarihsel bir olgu olarak karşımıza çıkmasının pekçok nedeni vardır. Daha Halife Mütevekkil zamanında (847-861) dinin akılcı yorumunu temsileden "*Mu'tezile*"nin takibe uğrayarak görüşlerinin *"bi'dat"* ilanedilmesi; filozof Kindî'nin kitaplarının gaspedilmesi, yine aynı dönemde Bağdat'daki bütün profesyonel müstensihlerin felsefe kitaplarını kopyaetmeyeceklerine dair yeminetmeye zorlanmaları; Halife Nâsır döneminde (1180-1225) onun emriyle içinde *İhvân-üs Safâ Risaleleri*'nin bulunduğu *"evail ilimleri"*ne ait büyük kitap koleksiyonlarının yakılması; Gazalî'nin Farâbî ile İbn Sînâ'nın temsil ettiği *"Meşşâî"* felsefesinin bazı görüşlerini *"bi'dat"* ya da *"küfür"* olarak nitelemesi; irade özgürlüğünü savunan "*Kaderiyye*" öğretisini, Şehristanî'nin *"Yunan filozoflarının eserlerinden aktarılan diyalektik unsurlar içerdiğini"* ilerisürerek *"sapkınlıkla"* ithametmesi; "*Selefiyye*" Okulu'nun, kelamcıları *"zındıklık"*la damgalamaları gibi çeşitli nedenler yüzünden felsefi düşünce ile ilgili yaklaşım ve tutumların çoğuna din karşı çıkmış ve bütün bu muhalif anlayışlar İslam uygarlığının gerilemesindeki başlıca etmenler olmuşdur. Ancak De Lacy O'Leary'nin de dediği gibi bu olumsuz durumların tümüne karşın İslam düşüncesinin Batı Avrupa felsefe ve biliminin oluşmasında kaydadeğer etkileri görülmüştür ve bu süreci, Rönesans öncesi ve Rönesans sonrası dönemleri inceleyerek izlemek mümkündür.

Sanat felsefeye, felsefe bilime, bilim teknolojiye yolgösterir ve bunların hepsi de uygarlığın oluşumunu sağlar. Bütün bu insan başarıları uygarlığın olmazsa olmaz temel koşul ve ögeleridir. Bilim tarihçisi George Sarton, *"Günümüzün azizleri nasıl bin yıl önceki azizlerden daha aziz de-*

ğillerse, sanatçıları da eski Yunan sanatçılarından daha sanatkâr değillerdir. Ancak bilginlerimizin bilgisi, önceki bilginlerin bilgilerinden hiç kuşkusuz daha kapsamlı ve daha incedir. Öyleyse birikebilen ve ilerleyebilen yegâne insan faaliyeti bilimdir ve bu nedenle de eski uygarlıklarla bizimki arasındaki en büyük fark, bilimsel bilgi düzeyleri arasındaki farktır" der.[37] Dünyayı ve evreni anlama çabamızda bilim, yarattığımız kavram ve kuramlarımız aracılığı ile olgular arasında uyum kurma girişimidir. Din ile metafizik de evreni kendi yöntemlerince anlamaya ve yorumlamaya çalışırlar. Bilimi bu tür uğraşlardan ayıran temel özelliği amacında değil, bu amaca ulaşmada kullandığı yol ve yordamda, denediği yöntemdedir. Bilim, nesnellik, tekrarlanabilirlik, eleştirellik, somutluk, ussallık ve evrimsel doğrulanabilirlik ilkelerine dayanır. Din ise kutsal kitaplarda açıklanan birtakım peşin yargılar, katı dogmalar çerçevesinde evrenin kesin, değişmez ve spekülatif bir yorumunu vermeyi dener. Metafizik ve dogmatik özellikteki bu yorumlar, tanrısal yanılmazlığa sahipoldukları varsayılan birer buyruk niteliğindedirler; dayanaklarını olgusal dünyanın gözlem ve deneylerinden değil, spekülatif konstrüksiyonlardan, katı dogmalardan ve sarsılmaz inançlardan alırlar. Modern bilim hep teolojiye, metafizik kurmalara karşın gelişmiştir; dinsel bir metafizik olan teoloji, evreni Tanrı kavramının ışığında açıklamaya ve anlamlı kılmaya çalışmıştır. Ancak bu çabalar nesnel ve bilimsel içerikten yoksun, usdışı yorumlamalardan başka birşey değildir. Bilim, deney ve gözlem yaparak akılyürütmeyi, kuramla olguları testetmeyi, eldeettiği verileri usavurarak bilgiye dönüştürmeyi, kısaca bilmeyi; din ise sadece inanmayı amaç edinir; bilim sınama yanılma ile yolalır ve her yanlış sonuçta bunu eleyip kendisini yeniden doğrunun bulunmasına adar. Her türlü peşin ve kesinyargıyı dışlayan bilim, bu yüzden mutlak hakikatlere dayanan teolojiye tersdüşer. Değişme, gelişme bilim için vazgeçilmez bir koşulken, din değişmezliği ve durağanlığı savunur; bilim bu yüzden din tarafından her zaman bir tehlike olarak algılanagelmiştir. Çünkü dinin değişmez dediği doğruların, bilim zamanla değiştiklerini gösterir. Nitekim ilkçağlardan günümüze değin dinadamlarının, sanat, ahlak ve felsefe alanlarındaki değişime ve yeniye açılma girişimlerini olduğu gibi, bilimsel çalışmaları da sınırlama, sindirme ve giderek ortadan kaldırma yolunda ellerinden geleni yaptıklarını görüyoruz. Teoloji *(ilahiyat)*, İslam ülkelerinin çoğunda medrese eğitimi yoluyla hâlâ egemenliğini sürdürmekte ve bugün dinsel fanatizm ya da terörizm biçiminde karşımıza çıkmaktadır. İslamda merkezi dinsel bir otoritenin, halifeliğin yokluğu ve yolgösteren ruhban sınıfının bulunmayışı, her ne kadar başlangıçta

37. (11) numaralı dipnot, s: 286.

bireylere dinsel bir serbesti, dini serbestçe yorumlama özgürlüğü getirmişse de, bu özgürlük bir süre sonra çoğunlukla kötüye kullanılmış ve din uygulamaları yapılan yanlışlıklar sonucu yoldan çıkarılmıştır. Dini, hiçbir otoriteye bağlanmadan yorumlama özgürlüğü ne yazık ki bir süre sonra dini yozlaştırma özgürlüğüne dönüşmüş *(Örnekle, Osmanlı İmparatorluğu zamanında din âlimleri -ulema- ve şeyhülislamlar tarafından)* ve bu durum da bölünmelere, dini ayrışmalara, sapmalara ve en önemlisi de uygarlık yarışında gerikalmalara nedenolmuştur. Skolastisizm aracılığıyla Hıristiyan dünyasında on asır tam bir egemenlik kuran teolojinin din anlayışı ve uygulamaları, Reformasyon ve Rönesans hareketleri ile dünya işlerinin dışına çıkarılmış, toplum yönetiminde egemenlik gökten yere indirilmiş *(Egemenlik ulusundur)*, budünya öbürdünyaya feda edilmemiş ve Aydınlanma hareketi ile de din ve dünya işleri bütünüyle birbirinden ayrılarak sekülerlik her alanda geçerli kılınmıştır. İslam dünyasına gelince Müslümanlar arasında dini fanatizmin başlamasına öncülük eden kimsenin 11. yüzyılda İmam Gazalî olduğuna III. Bölüm'de değindim. *Filozofların Tutarsızlığı* adlı eserinde İslam teolojisi *(tasavvuf)* dışında kalan tüm seküler düşünce etkinliklerine karşı militanca bir tavır takınan ve felsefenin olduğu gibi bilimin de gelişmesine setçeken İmam Gazalî, kısa zamanda kendisine pekçok bilim ve felsefe karşıtı yandaş kazandı. Dinin her alandaki saltık egemenliği bazı Müslüman yöneticiler ile dinadamlarının da işlerine geliyordu. Avrupa ortaçağının karanlık ortamı bu kez İslam dünyası tarafından devralınıyor, obskürantist tutumu bu coğrafyaya geçiyordu. Artık felsefe gibi bilim de dinin hizmetindeydi *(Philosophia et scientia ancilla theologiae)*; felsefede başlıca Platon ile Aristoteles'e; akılcı antik bilimlerde de Aristarkhos, Eudoksos, Euklides, Arkhimedes, Apollonios, Diophantos, Ptolemaios (Batlamyus) gibi öncülere karşı eleştiriler yönelten bu anlayış, bir süre sonra yöneticileri de etkisi altına aldı. İslamda bilimin 8. ve 12. yüzyıllar arasındaki canlılığını yitirmesinin bir başka nedeni de din ile felsefenin bir türlü uzlaştırılamamış, bağdaştırılamamış olmasıdır. Oysa bilimlerin gelişmesi için bağımsız felsefi düşünme ve serbest tartışmanın yaratacağı özgür ve akılcı bir atmosfere gereksinim olduğu kesindi. Daha 10. yüzyılda felsefeye ve her türlü rasyonel ve özgürdüşünmeye karşı giderek artan bir kuşku ve tepkinin yeraldığı açıkça görülür. 12. yüzyıla gelinceye dek İran, Irak, Suriye, Mısır, Anadolu, Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde parlak gelişme ortamı bulan bilim ve felsefe, Gazalî'nin özgürdüşünmeyi, dolayısıyla da felsefeyi tümüyle yoketmeye yönelik ortaya koyduğu bağnaz ve sınırlayıcı tutumun yaygınlık kazanmasıyla sönmeye yüztutmuş, din her alanda söz sahibi olunca budünya-

ya bilim ve felsefeyle hâkimolma fırsatı elden kaçırılmış, çok geçmeden İslam ülkeleri bugün de içinden çıkamadıkları ortaçağ karanlığına gömülmüştür.

Zaman akıp geçer, yaşam değişir; bu sürece hiçbir güç direnemez. Emperyalist Batı'nın ekonomik ve askeri gücüne boyuneğmek zorunda bırakılan, gerici ve işbirlikçi içgüçlerce karanlık mecralara sürüklenen, şiddetli rekabet ve acımasız düşmanlıklarla parçalanan, kültürel açıdan geçmişe bağlı kalan ve tarihsel kaderi karşısında hüsrana uğrayan Müslüman ülkelerde, eğer bilim, felsefe ve insan onurunun yeniden yeşermesi isteniyorsa, vakit yitirmeden bu toplumların eğitim, kültür, ekonomi, siyaset ve sosyal alanlarda köklü reformlar yapmaları tarihsel ve vazgeçilmez bir zorunluluk ve görev olarak karşımızda durmaktadır. Mustafa Kemal ve arkadaşları Modern Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarak bütün İslam ülkelerine bunun güzel bir örneğini gösterdiler; ancak çağdaş uygarlık hedefine doğru daha katedilecek uzun bir yolumuzun olduğu kuşku götürmez. Müslüman toplumlar eğer kendi küllerinden yeniden doğmak istiyorlarsa, herbirinin kendi koşullarına özgü bilim ve felsefeyle temellendirilmiş bir yolharitasını hazırlaması gerekmektedir. Bugün bir çıkmaz yolla *(apori)* karşılaşan Müslüman ülkelerde, köktendinciler entellektüel tartışmaların yolunu kesmeye ve özgürdüşünmeye engelolmaya çalışırlarken, İslamın bilim ve felsefeyle, olguculuk ve akılcılıkla bağdaştırılabileceğini savunan yenilikçi, reformist kesimin kültürel ve ideolojik hegemonyasını yitirdiğine tanıkolmaktayız. Günümüzde modernist İslamcılar neredeyse bütün Müslüman ülkelerde siyasal ve kültürel sahneden etkin biçimde dışlanmakta ve eğitim sistemi giderek daha çok dinselleştirilmektedir. Siyaset ve eğitim pekçok ülkede İslami kurallara dayandırılmakta, yaklaşık elli yıl önce başlayan laik ve modern eğitim sistemi günümüzde şeriata teslimedilmiş bulunmaktadır *(Suudi Arabistan, Malezya, Pakistan, Afganistan, Mısır, Sudan ve Yemen gibi ülkelerde bunu görebiliriz).* Müslüman ülkelerin kaderini yönlendirme görevini üstlenmiş görünen köktendinci kesimin topluma çare diye önerdikleri şeyler aslında onların felaketinden ve karanlık çağlara teslimedilişinden başka birşey değildir *(Afganistan'daki Taliban hareketi ile Pakistan'daki Cemaat-ül-İslam hareketi gibi).* Mustafa Kemal, Batı emperyalizmine Batı'nın silahlarıyla karşıçıkarak onun yöntem ve pozitivist felsefesini, bilim ve teknolojisini, laiklik ve demokrasi anlayışını benimserken; İslam ülkeleri *(Mısır, Hindistan, Cezayir, Endonezya)* sömürgeciliğe başkaldırmayı, körükörüne geçmişe dönüşü haklı göstermek için bir bahane olarak kullanmışlar; bilim, felsefe, akılcılık ve laikliği isterik ve nörotik bir şekilde reddetmişlerdir. Oysa asıl gerekli

olan köktendinci bir program, dinsel bir fanatizm değil, bilim ile felsefeye, akıl ile sağduyuya, özgürdüşünme ve eylemeye dayalı ve İslam uygarlığının geçmişten devraldığı kültür mirasıyla uyumlu bir düşünce ve eylem planıdır. Öte yandan Batılılaşma ile modernleşme, Batıcılık ile çağdaşlık aynı şey olarak algılanmamalıdır; modern olmak için Batılı, çağdaş olmak için Batıcı olmak gerekmediği gibi yenilikçilik ile gelenekçilik arasında bir ikilem yaratmak da gerekmez. Bunun en güzel örneği Japonya'dır; Japonya Batılılaşmamış, çağdaşlaşmıştır; geleneklerine bağlı modern, yenilikçi ve laik bir ülkedir. Biz de pekâlâ geleneklerimiz ile modernizmi, yerel ile çağdaşlığı bağdaştırabiliriz. Osmanlı İmparatorluğu son dönemlerinde Tanzimat Fermanı ile modernleşmeyi değil, Batılılaşmayı hedefledi ve bir türlü Batılılaşmayı, bir Batı ülkesi gibi olmayı *(yani onu taklitetmeyi bile)* beceremedi; çünkü kendisinin alıp benimsediği yeniliklerin daha fazlasını Batı yaptığı için onu bir türlü yakalayamadı, zaten önde giden Batı'ya bir türlü yetişemedi. Oysa Mustafa Kemal ve bir avuç arkadaşı, kurmuş oldukları Genç Türkiye Cumhuriyeti için, yaptıkları sosyal ve ekonomik devrimlerle modernleşmenin gerçekleştirilmesini hedeflemişlerdi; Batı'yı Batı yapan temel değerlerin, Aydınlanmacı, laik ve demokratik yaşam biçiminin özümsenmesini amaçlamışlardı. Ancak toplumsal dönüşümde altyapı kurumlarına değil de üstyapı kurumlarına daha fazla ağırlık verilmesi, toplumun spesifik koşulları, devrimlerin yavaş gerçekleşmesine nedenoldu ve bu durum da karşıdevrimcilerin toparlanıp ortaya çıkmasına yaradı. Atatürk'ten sonra, eğer köklü bir toprak reformu yapılabilse ve yaygın eğitim *(Köy Enstitüleri, Türk Ocakları)* kararlılıkla sürdürülebilseydi, böylece feodal yapı kısa zamanda dönüştürülebilir ve Türkiye bugün çok farklı bir yerde olabilirdi. Başta ABD olmak üzere Avrupa'nın da sürekli telkinlerine maruz kalan Türkiye bu baskılara dayanamadı, o dönemde iki bloktan oluşan dünyanın Batı blokunda yeralmak için bazı tavizler vermek zorunda kaldı. Demiryolları yapmaktan vazgeçmek, sanayileşmeyi terketmek, yaygın ve örgün eğitim kurumlarını güçlendirmemek, Kore Savaşı'na katılmak ve demokrasiye erken geçmek gibi o dönemlerin tavizleriydi bunlar. Şu da bir gerçek ki modern insan, geçmişi, geleneği ve manevi değerleri yadsıyan bir varlık değildir; çağdaşlık, geçmişi unutmak, gelenekleri terketmek anlamına gelmez. Ancak modern insan şimdiye ve geleceğe geçmişten daha yakındır, yeniliklere de geleneklerden daha çok önemverir; budünyaya öbürdünyadan daha çok bağlıdır, yani öncelik budünyanındır, öbürdünyanın değil; çünkü somut yaşam budünyada sürüpgitmektedir. Akılcı düşünmeyi bir an olsun elden bırakmaz, yeniliklere her zaman ilgi gösterir. Kader yerine aklı ve iradeyi,

bilinemezcilik yerine hesaplanabilirliği seçer; her sonucun bir nedeni olduğunu kabuleder. Modernizm ya da çağdaşlık herhangi bir yerden ithaledilen birşey değil, ulaşılması için mücadele verilmesi gereken bir hedeftir. Her insanın aklında kendini yenileme, kendini dönüştürme fikri doğal olarak bulunur; bu fikri eyleme geçirmek o kişinin eğitim düzeyine, ortamına ve koşullarına bağlıdır. Günümüzde Batı'nın sanayi ürünlerini tüketmek bir tür modernlik sayılmaktadır; oysa yabancı tüketim modellerini taklitetmek akılcı bir ahlakın gelişmesine yardımetmez. Aslında yenileşme, modernleşme sanat, bilim ve felsefenin yapıldığı yerlerde olanaklıdır; çünkü bu insan başarıları eleştirelaklın, yaratıcı hayalgücünün olanaklarının en üst düzeyde yansıtıldığı alanlardır. Yaşamla uyumlu, gerçeklere koşut bir eğitim sistemi benimsendiğinde bu insan yetileri geliştirilebilir ve başarılarından uzak kalınamaz. İnsanı gerçekten dönüştüren, bireysel ve toplumsal yanıyla geliştiren, demokratik ve hümanist bir eğitim sistemi için maddi kaynak da gereklidir, ama yeterli değildir. Çünkü asıl iyileştirilmesi gereken eğitimin içeriği ve niteliğidir; bunun için de özgürce sorgulayan, eşitlikçi, çağdaş ve bireyi üretken kılan bir eğitim anlayışına ihtiyaç vardır. Günümüz toplumlarında eğitimin birincil hedefi, yaratıcıaklın gücüne inanan, budünyaya önem ve öncelik veren, sevgi ve bilgiyle donatılmış, örgütlü bir toplumun işletilmesinde eleştirel düşünme yetisini kullanan kişiler yetiştirmek olmalıdır.

İnsan yaşamında din ile bilim arasında bir çatışma olmaması için, bu iki alanın birbirlerine müdahale etmemesi, birbirlerinin konularına karışmaması gerekmektedir. İnanmak, meraketmek, düşünmek ve bilmek istemek insanın varlıknedenleri arasındadır. Din *"mutlak hakikat"*i ararken, bilim gerçeklik dünyasını sorgular; felsefe varlığı tümüyle kavramaya ve anlamaya çalışırken, sanat, gerçeklik üzerine imgelemle yaratılmış bambaşka bir dünya kurar. Bütün bu aktlarımız, bilinçli edimlerimiz yeryüzündeki yaşamımızın manevi değerlerini geliştirmek ve zenginleştirmek içindir; çünkü bunlar sayesinde kazandığımız bilgiler bizi sonunda kendi varlığımızı daha yakından tanımaya yöneltir, varlığımızın gizemini açığa çıkarır. Yaşam, insanın kendisini keşfettiği, tanıdığı oranda yaşanmaya değer; bunun için de onun her olanağı kullanarak kendisini açımlaması gerekir. Bütün yetilerimiz de bunun için vardır. Din ile bilimi ayırmak demek, manevi ve dünyevi alanlar arasında bir sınır çekmek demektir. İslam felsefesinin ilk dönemlerine aykırı bir biçimde, sonraları laik ve dini bilgi birbirine karıştırılmış, bu da talihsiz bir durum yaratmıştır. Günümüzde Müslümanların bir an önce yapmaları gereken şey, bilim ile dini, din ile felsefeyi ayırmak

ve bu alanların herbirinin kendi sınırları içinde kalarak çalışmalarını sağlamaktır. Doğubilimci Franz Rosenthal, 20. yüzyılda yüzyedi farklı bilim tanımlaması sıralarken, 16. yüzyılda yaşamış bir Arap bilgini ise üçyüzonaltı tane bilim tanımlaması ortaya koyabilmiştir; bu da İslamda *"ilim"* kavramına ilişkin bir kargaşanın varolduğunu ve bir fikir aydınlığına ulaşılamadığını gösterir. Günümüzdeki çağdaş bilimlerin *(tıp, fizik, kimya, biyoloji, astronomi, jeoloji vb)* pekçok dala ayrılan ve derinleşen uzmanlık alanlarının, Kutsal Kitabın kendine özgü ilim yorumlarıyla nasıl bağdaştırılacağı konusuna da hâlâ bir açıklık getirilememiştir. Din ile bilim ve felsefenin konularının ayrılmasında; dinin, Kutsal Kitaba ve onun dogmalarına inanmayı temele aldığı; bilimin, maddi evrendeki nedensel ilişkileri anlamak ve dönüşüm bağıntılarını ortaya çıkarmak için organize edilmiş mantıksal-deneysel bir süreç olduğu ve felsefenin de varlığı tümüyle kavramak için bilimlerin bilgileri üstünde sistemli düşünen akılyürütme olduğu önceden benimsenirse, dinin gözlem, ussallık ve mantık alanlarını bilinçli ve sağduyulu biçimde terketmesi gerektiği hemen anlaşılır. Modern pozitifbilim, dine inananlar ile inanmayanlara karşı eşit uzaklıkta ve kayıtsızdır. Din ile bilim ve felsefe, kendi alan ve problemlerinin dışına çıkarak birbirlerinin sorularına yanıtvermeye kalkmadıkça aralarında herhangi bir çatışma beklenmemelidir. Dinde reform, dinin inkârı anlamına gelmediği gibi, dinsel söylemde, bilimdeki buluşlar nedeniyle ortaya çıkan gelişmeler de, dinin yenilgisi olarak değerlendirilmemelidir. Din, değişmez hakikatlere; bilim ise sürekli değişen doğal olgulara bağlıdır; birbirleriyle örtüştürülmedikçe biri ötekini bağlamaz. Din apayrı bir platformda inancı besler, ötedünyaya inanmayı güçlendirirken, bilimin olguları aydınlatmaları ya da üst düzeydeki yorumlamaları, budünyayı başka bir açıdandan anlamaya çalışmak olarak görülebilir. Bilimtarihinde izlediğimiz Demokritos'un *"Atomos"*undan Rutherford'un *"Atom"*una gelişen evrimsel süreç, yermerkezli evren anlayışının güneşmerkezli evren anlayışına evrilmesi, tekhücreli canlılardan çokhücreli canlıların evrimi ya da günümüzün sorunları arasında yeralan organ bağışı ve nakli, insan klonlanması gibi problemler bugün tamamiyle bilimin konusu haline gelmiştir; dünyanın yaradılışı, büyük tufan, insanın Âdem ile Havva'dan üremesi gibi olaylar ise, dinin benimsediği simgesel bir olay olarak kabuledilmelidir. İrlandalı başpikopos James Ussher (1581-1656), 1650'lerde basılan Eski Ahit *(İncil)* ile ilgili yaptığı zamandizini araştırmalarında dünyanın yaradılış tarihini İÖ 4004 yılı, 23 Ekim Pazar günü saat 09.00 olarak saptamıştı. Oysa jeoloji bilimi bize bu bilginin doğru olmadığını kanıtlamaktadır. İlahiyatçının öngörüleri zaman içinde bilimin buluşlarıyla çatışa-

bilir; bunu bilimadamının dine karışması olarak değerlendirmemeliyiz. Kopernikus'un güneşmerkezli evren sistemini savunduğu için Galilei'ye Kilise'nin uyguladığı yasaklar ve baskılar unutulmamalıdır; aradan geçen bunca zamandan sonra *(yaklaşık 360 yıl)* Kilise ve Papa nihayet ondan özür dileyebildi. Bilim, araştırma, sınama ve yanılmalarıyla, sadece aklın gelişimine ve aydınlanmasına çalışan, hesaplama ve ölçme amacına yönelik bir model olarak anlaşılmalıdır; felsefe de anlama ve kavrama yolunda ilerlemeye katkı yapan bir disiplindir. Bilimi, dünyamızın ve insanların karşılaştıkları problemlerin sorumlusu olarak göstermek, onu bir ahlak sistemi düzeyine indirgemek olur ki bu doğru değildir. Ahlakın bilimi *(axiologie)* olduğu gibi, bilimin de ahlakı *(éthique)* vardır; ancak bu, bilimin yapılma koşullarını belirleyen, bilimin insanlığa zarar değil yarar sağlama ilkelerini saptayan bir ahlaktır, yoksa bilim eşittir ahlak değil. Bilimahlâkı, bilimsel araştırma sırasında sözkonusu olabilir, bilimin eldeettiği sonuçlar ise insanların onları kullanmalarına göre iyi ya da kötüdür. İnsanlık, tarihte bütün bir kitle halinde topluca ileri gitmemiştir; aksine her ileri adım, ussal ve usdışı güçler, mantıklı ve mantıksız tutumlar, daha fazla ışık arayan ve bundan korkanlar arasında geçen uzun bir mücadeleden sonra atılabilmiştir. Bilim ile felsefenin yardımıyla bizi bekleyen savaşım, yaşamın zenginleştirilmesi, insanlık onurunun yüceltilmesi, yaratıcıaklın savunulması ve özgürlüğün korunması uğruna yapılacak savaşım olduğu unutulmamalıdır.

Modern bilim, kişinin, dünyayı ve evreni rasyonel bir şekilde kavramak için başvurduğu kesinliğe yakın yasalar demeti olarak karşımıza çıkar; gücünü ve yetkesini tümüyle, gözlem ve deneyi *(induction)* tümdengelimsel çıkarımla *(deduction)* birleştiren bir yöntemden alır. Bilimsel bilgilerimizin tümü duyularımıza dayalı deneylerimiz ile mantıksal akılyürütmelerimizin oluşturduğu nesnel bir temel üzerinde kurulmuştur; bu nesnellik, deneysel ve mantıksal tutarlılığın, gerçekliğin tek belirleyicileri olmaları nedeniyle mümkündür. Bilimadamının ruh hali, ahlaksal tutumu, siyaset anlayışı, dini inancı ya da ulusu ve hatta bilim dünyasındaki statüsü ne olursa olsun bunların bilimsel gerçekliğin belirlenmesinde hiçbir etkisi yoktur. Tümüyle seküler nitelikte olan modern bilimin, bilimsel gerçeklerin doğrulanması için ilahi bir otoriteye de ihtiyacı yoktur. Çünkü böyle bir otoritenin varlığı ne doğrulanabilir ne de yanlışlanabilir; onun ne duyularımızda somut bir yeri ne de aklımızda objektif bir karşılığı vardır. Dindar bir bilimadamı bile evrenin düzeni, işleyişi ve kesinliği karşısında yansız ve nesnel olmak zorundadır. Onun dini kaygılarını bilimsel araştırmalarına karıştırması beklenemez. Modern bilimin kurucuları sayılan Galileo Galilei ile Isaac Newton, Hıristi-

yan Kilisesi'nin inanç ve uygulamalarına genelde uyan dindar kişilerdi. Yine de 16. yüzyılda Kopernikus'un astronomi devriminde, bilim ile din arasında bölünme ortaya çıktığında, her ikisi de gayet tarafsız biçimde kendi yollarında yürümeyi kararlılıkla sürdürdü. Doğada varolan zayıf ve güçlü elektromanyetik kuvvetleri birleştirmelerinden dolayı 1979'da Nobel Fizik Ödülü'nü paylaşan Pakistanlı bilimadamı Abdüsselam kendisini koyu bir Müslüman olarak, Amerikalı Steven Weinberg de koyu bir ateist olarak tanıtırlarken, aynı fizik kuramını algılayıp formülasyonu oluşturdukları zaman birbirlerinden coğrafi ve ideolojik olarak çok uzakta bulunmaktaydılar. Evrenin duygu, inanç ve amaçtan yoksun bir gerçeklikler dünyası olduğu bilinciyle bu iki fizikçi de aynı fizik kuramına hemen hemen aynı anda ulaştılar. İmdi, yanlışlığı ya da doğruluğu kanıtlanamayan hiçbir kuram bilimsel değildir; bu gibi önermeler felsefe ile din alanına girer. Pozitifbilim, olgusal bir bağıntının nasıl ortaya çıktığını elealır, nedensel ilişkilerin nasıl işlediğini ve geliştiğini inceler; felsefe ise, bir olayın neden başka türlü değil de böyle ortaya çıktığı ya da bir görünüşün niçin şimdi ve burada göründüğü gibi sorulara veya öze ilişkin problemlere yanıtlar arar ve bizi ister istemez çoğu kez metafiziğe götürür. Felsefenin %75'i metafiziktir, gerisi de gerçeklikle ilgilidir diyebiliriz. Felsefe dizgeleri bu bakımdan dağların tepelerindeki bulut yığınlarını andırır; kümelenmiş bu bulut yığınlarının bazıları yağmura dönüşür, yani bereketli olur, insanlığa yolgösterir; bazıları da bir damla yağmur bırakmadan geçip giderler. İnanmaya, bilmeye insanın ne kadar gereksinimi varsa kavramaya, metafizik yapmaya da o kadar gereksinimi vardır. Varlığa, değere, insana ve topluma ilişkin tüm bilgileri biraraya getirerek birleştirip bütünleştiren ve bütün bilimleri ve bilgilerini toparlayıcı bir özelliğe sahipolan felsefede, hiçbir görüş ya da öğreti ne yanlışlanabilir ne de doğrulanabilir; tıpkı sanat eserlerinin de ne doğru ne de yanlış olduklarının gösterilebileceği gibi. K.R.Popper'e göre, *"Şu ya da buna bilimsel kuram diyebilmemiz için kuramın gözlem ve deney yoluyla doğruluğu ya da yanlışlığı kontrol edilebilecek tahminlerde bulunması mutlaka zorunludur."*[38] Oysa ne felsefede ne sanatta ne de dinde böyle bir kanıtlama zorunluluğumuz yoktur.

İslam dünyasında toplumsal bir bunalım ve tarihsel sorgulama döneminden geçtiğimiz şu sıralarda, bilimsel ve eleştirelakılcılık ile hoşgörüyü yeniden egemen kılmamız gerektiğini unutmamalıyız. Fanatikliğin iblisi uzun süre uyumamış ve her zaman eli kılıcında olmuştur. 1989'da Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla dünya siyasal konjonktürün-

38. Karl Raimund Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, Hutchinson, Londra, 1974, s: 186 vd.

de ortaya çıkan boşluğu İslam fanatizmi doldurmaya girişti. Komünist rejim dinlere karşı bir denge unsuru, kökdendincilerin alternetifi, dinleri sınırlayan bir karşı güçtü. Kapitalist ülkeler (ABD ve AB) *"Yeşil Kuşak Doktrini"*yle, Türkiye'den Pakistan ve Afganistan'a, Sovyetler'i kuşatıp oradaki Müslümanları örgütlemeye kalkınca, bütün İslam ülkeleri bu oluşuma destek verdi ve bazıları da katıldı. Böylece siyasi bir ideolojinin yerini dini ideoloji almış oldu; köktenci kesim bütün dünyada palazlandı, dogmatik inanç uyandırıldı, fanatizm kışkırtıldı; İslam dininin yozlaştırılmış kuralları toplum yaşamının her alanında uygulanmaya çalışıldı. Din, pekçok İslam ülkesinde, devletin desteği ve himayesini de arkasına alarak, laik bilime ve felsefeye karşı düşmanca bir tavır takınmaya zorlandı; koyu fanatiklik ve tutuculuk, neredeyse bir masumiyete ve haklılık arayışına dönüştü. Mağduriyet ve masumiyet edebiyatı her yeri kapladı. Malezya, Pakistan, Afganistan, İran, Yemen, Sudan gibi Müslüman ülkelerde şeriat bütün kural ve ilkeleriyle topluma maledildi ve yayılan bu dalga ülkemizi de etkisi altına aldı. Yüzyıla yakın bir zamandan beri çağdaş Batı değerlerini, laikliği, demokrasiyi, insanhaklarını, hukukun üstünlüğünü benimsemeye ve toplum yaşamına geçirmeye çalışan Türkiye Cumhuriyeti ne yazık ki 1950'lerden sonra bu girişimlerinde sendelemeye, hatta tökezlemeye başladı. Kendi gereksinimleri için yarattığı Halk Evlerini, Köy Enstitülerini kapattı, Öğretmen Okullarını işlevsiz hale getirdi. Yatırım ve üretim yerine borçlanma ve ithalata yönelindi ve gidişat çok kötü yönetildi. Bu başaşağı gidiş ne yazık ki sürmekte; bunda bu toplumda yaşayan herkesin, özellikle de yöneticilerin ve aydınların payı olduğu kanısındayım. Düşünme ve inanç özgürlüğü geleneğini kurmuş, bilim ve felsefeye olan ilgisini kanıtlamış, çağdaş değerlere bağlılığını göstermiş açık toplumlarda ne türden olursa olsun bağnazlığın, dogmatikliğin ve fanatikliğin etki alanı oldukça sınırlıdır; kuracağı baskı yüzeysel ve geçicidir. Asıl tehlike hümanist gelenekten yoksun, bilimsel ve felsefi anlayıştan uzak, tartışma ve eleştiriye kapalı, eğitim ve öğretimden yeterince nasibini alamamış tekboyutlu insanlar ve tekdüze toplumlar için sözkonusudur, yani ülkemiz için tehlike büyüktür. Ekonomik zenginlikle belki maddi yaşamımızı sürdürebiliriz; ama kültür fakirliği bizi ergeç yıkıma götürür. Bireyleşememiş, tarih bilincini oluşturamamış, kişilik kazanamamış kimseler zengin olsalar ne farkeder? Şimdiye değin büyük zorluklarla kazanılmış olan entellektüel birikimlerimizi kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyoruz; ortaçağa dönüp dönmemek konusunda tarihi bir yolayrımındayız. İslam toplumlarının tarihsel yaşantısı, son bin yıl boyunca belli kalıplar içinde

donup kalmış, yeni deneyimlere, özgür ve yaratıcı etkinliklere açılma olanağı bulamamıştır. Gerçekten de günümüzde hiçbir İslam ülkesinin hakiki anlamda bilim, felsefe, sanat ve siyaset yapma özgürlüklerini benimsediği ve açık toplum düzenini gerçekleştirdiği söylenemez. İslam dünyasındaki teolojik bağnazlık, aslında akılcılığın ve laikliğin yadsınmasından dolayı, hiçbir zaman kırılmaya uğramadı. *"Zaman değiştikçe hükümler de değişime uğrar" (Tebeddüt-ül zaman, tagayyür-ül ahkâm)* ilkesi uyarınca İslam dininin acil olarak bir *"Reformasyon"*a ihtiyacı var. Bu yenidenyapılanma ve örgütlenme hareketinde Müslümanların budünyaya kapılarını kapatması değil, açması öngörülmeli; ötedünyadan çok budünyaya önem ve öncelik verilmelidir. Aksi takdirde İslam dünyasının geleceği sömürge çağından çok daha kötü ve karanlık olacaktır. Günümüzde bilimsel düşünce üretimi ile teknolojide dünya ülkeleri arasında en aşağı basamaklarda olan İslam ülkelerinin ortaçağda dünya biliminde öncü olmaları, bugünkü gerikalmışlığın nedeninin İslam dini olmadığını göstermektedir. Ancak akıl zincirlerinden kurtarılmadıkça, dinin özgür ve sağlıklı yorumuna yerverilmedikçe ve bilim ile felsefeye gereken ilgi gösterilmedikçe bu düşkünlük artarak sürecektir.

İslam aydınının asıl sorunu, Pakistanlı fizikçi Pervez Amirali Hoodbhoy'a göre, Kuran-ı Kerim'i sürekli olarak yeni baştan, tekrar ve tekrar yorumlamak değildir; çünkü dini doktrin çalışmaları bütün İslam tarihi boyunca yeterince yapılmıştır. Çözülmesi gereken asıl sorun Kuran yorumunun Müslümanlar tarafından tarihinin ilk dönemlerinde nasıl yaşandığını inceleyip ortaya çıkarmaktır. Bu yorumu İslam tarihinin büyük dönemlerinde Emevilerin, Abbasîlerin, Selçukluların, Gaznelilerin, Timurluların, Babüroğullarının ve Osmanlıların Müslüman kimliğiyle nasıl hayata geçirip yaşadıklarını araştırmak ve bundan ders çıkarmak asıl yapılması gereken iştir. Abdullah Larui, *"İslam sorunsalı bugünkü içiboş politik tartışmalarla taraf tutarak ya da geçmişte kalmış İslam-Hıristiyan tartışmalarına dönerek çözüme kavuşturulamaz"* diyor.[39] Çağdaş İslamın ana sorunu, bana göre, bilim ve felsefe yapmanın temeli olan özgürdüşünmeden yoksun bulunması ve katı dogmatik kurallara bağlanmasıdır; bunun biricik nedeni de bütün alanlara nüfuz etmiş fanatik bir din anlayışının yaşamın her yerinde yaygın biçimde uygulanması ve egemen olmasıdır. Sadece özgürdüşüncenin sağlayabileceği demokratik ve laik bir toplum anlayışı İslam ülkelerini bugünkü perişanlıklarından kurtarabilir. İslam ülkelerinin geleceğinin ne olacağı sorusunun yanıtı eğer aktif ve bilinçli bir tavırla aranmazsa, Ernest

39. Abdallah Laroui, La *Crise des Intellectuels Arabes. Traditionalisme ou Historicisme*, Edition du Seuil, Paris, 1974, s:176 vd.

Renan'dan Franz Rosenthal'e, Gustav E. von Grünebaum'dan Bernard Lewis'e, Edward Said'e ve Olivier Roy'a kadar bütün ünlü Batılı İslamistlerin ve dünya düşünürlerinin İslam dünyasının geleceğine ilişkin karamsar öngörüleri, sömürge çağından da daha beter olacağı yönündedir. Osmanlı medrese düşüncesinde, dışdünyanın insandan bağımsız olarak varlığının kabulü sadece işlevsel düzeyde kalmış, gerçek dünyanın geçiciliğine inanılarak budünya öbürdünyaya feda edilmiştir. Dini düşünce böylece bu anlayışı kanıtlayan yargılarla beslendiği için bilimsel araştırmayı destekleyen bir felsefi düşünce ortamının yaratılması da sözkonusu olmamıştır. İslam ülkelerinin ortaçağdan kalma sorunları bu gerçekler anlaşılmadıkça çözüme kavuşturulamaz. Ortaçağ İslamının uykusunun çok pahalıya mal olmuş bir uyku olduğunu ve uyanmakta geç kalındığını bugün daha iyi görüyoruz.

Kaynaklar:

- A.Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca Bilim ve Din*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976.
- Maxime Rodinson, *Islam and Capitalism*, Routledge and Kegan, Londra, 1967.
- H.Gibb, *Studies in the Civilization of Islam*, Princeton University Press, New Jersey, 1962.
- K.Marx - F.Engels, *Sur la Religion*, Editions Sociales, Paris, 1968.
- G.Santillana, *Science and Civilization in Islam*, Harvard University Press, 1968.
- Edward W.Said, *Orientalism*, Vintage Books, New York, 1978.
- Mübahat Türker, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, A.Ü.D.T.C.F.Y., Ankara, 1956.
- *İslâm Bilim Tarihi*, Ed. Rüşdü Raşid, Litera Yay., İstanbul, 2007.
- İbn Haldun, *The Muqaddima: An Introduction to History*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1978.
- Pervez Amirali Hoodbhoy, *İslam ve Bilim (Bağnazlığa Karşı Akılcılığın Savaşımı)*, Cep Yay., İstanbul, 1997.
- Aydın Sayılı, *The Obsevatory in Islam*, T.T.K.Y., Ankara, 1988.
- Aydın Sayılı, *Ortaçağ İslâm Dünyası'nda İlmi Çalışma Temposunda Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri*, Araştırma, Sayı 1, D.T.C.F.D., Ankara, 1964.
- De Lacy O'Leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1976.
- De Lacy O'Leary, *Arabic Thought and Its Place in History*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1958.

- De Lacy O'Leary, *Islam and Cross Roads (A brief survey of the present position and problems of the world of Islam)*, Kegan Paul, Londra, 1923.
- El-Gazalî, *Ayyuh-al-valad*, Çev. G.H.Scherer, The American Press, Beirouth, 1932.
- Alexandre Koyré, *Etudes Newtoniens*, PUF, Paris, 1967; Bilim ve Devrim: Newton, Çev. N.Küçük, Salyangoz Yay., İstanbul, 2006.
- Roger Garaudy, *İslâmiyet ve Sosyalizm*, Yön Yay., İstanbul, 1965; *Théorie Matérialiste de la Connaissance*, PUF, Paris,1953; *Le Terrorisme Occidental*, PUF, Paris, 2004.
- J.Langone, B.Stutz, A.Gianopoulos, *Bilimin Serüveni*, NTV Yay., İstanbul, 2008.
- Roshdi Rashed, Régis Morelon (Ed.), *Histoire des Sciences Arabes*, III cilt. Editions Seuil, Paris, 1997.
- Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schriftums*, 13 cilt, Johann Wolfgang Goethe Universitaet, Frankfurt, 1963.
- Fuat Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ, İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihinden*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Niyazi Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1965.
- Kurt von Fritz, *Grundprobleme der Geschichte der Antiken Wissenschaft*, de Gruyter, Berlin/New York, 1971.
- Jim Al-Khalili, *The House of Wisdom*, Penguin Books, Londra, 2010.
- Salim T.S. Al-Hassani (Ed.), *1001 Inventions, Muslim Heritage in Our World*, FSTC, Londra, 2010.
- Donald R.Hill, *Gökyüzü ve Bilim Tarihi, İslâm Bilim ve Teknolojisi*, Boyut Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Danielle Jacguart, *Bilimde Arapların "Altın Çağ"ı*, YKY., İstanbul, 2011.

İslam Uygarlığı Neden Geri Kaldı?

İslam dünyasında bilimsel ve felsefi düşünce ile İslami kuram ve pratik arasındaki tarihsel ve güncel ilişkiler araştırıldığında pekçok unutulan ve gözden kaçan gerçeğin ortaya çıkacağına inanabiliriz. İslam ülkelerinde bilim ve eğitim düzeyinin günümüzde hem nicelik hem de nitelik bakımından çok düşük olduğu bir gerçek. Bundan da dini bağnazlık ile fundamentalizmin sorumlu olduğu apaçık ortada. Aslında İslam dini ile bilimsel düşünce, bazılarının sandığı gibi, birbiriyle bağdaşmaz iki karşıt alan değil. İslam tarihinin *"Altın Çağ"*ını oluşturan 8. ve 12. yüzyıllarda bilim ve felsefe alanlarında büyük ilerlemelerin kaydedildiğini biliyoruz. Bizim Batı'da meydana gelen bilimsel devrimin, yaşanan Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanma dönemlerinin İslam dünyasında neden meydana gelmediğini kendimize sormamız ve yanıtını aramamız gerekiyor. İslam dünyasında ve dışında toplumsal bir bunalım ve sorgulama döneminden geçtiğimiz şu zamanlarda bilimsel ve eleştirelakılcılığı tüm İslam dünyasında egemen kılmamız vazgeçilmez bir görev. Küreselleşmiş dünyamızda, geçmişimizi, içiboş övgülere boğmaktan kurtarmak için, bilimsel kültüre katkılarımızı diğer toplumların performanslarıyla karşılaştırarak tanımlamamız gerekir. Günümüzde İslam dünyası bilim ve teknolojide niçin gerikalmıştır? İlk dönemlerinde akla ve sağduyuya, bilime ve felsefeye dayalı uygarlığa kaynaklık eden İslamiyetin bugünkü durumu nasıl açıklanabilir? Ortaçağda öncü roloynayan İslam bilimadamları ile filozofları şimdi neden yetişmiyorlar? İslam uygarlığının yüksek bir düzeydeyken önce yavaşlamasını, sonra da duraklayarak günümüzdeki perişan ve içler acısı durumuna nasıl ve neden geldiğinin öyküsünü anahatlarıyla ortaya koymaya çalışmalıyız. Başlangıçta parlak bir uygarlık adayı olan İslam sonraları bunu neden sürdüremedi? Bu yazıda önce ortaçağda İslamın 7. yüzyılda siyasi, askeri ve dini operasyonlarla yayılmasının ardından, farklı toplulukların

ve değişik kültürlerin katılımıyla, 8. yüzyılda bilimlerin ve felsefenin çok hızlı yükselişini, özgür ve hoşgörülü bir araştırma ortamının varlığını elealmak istiyorum. Bunu yaparken de ilkçağdan günümüze değin uygarlıkların doğduğu mahallerin sürekli olarak büyük ticaret ve üretim merkezlerinin bulunduğu yerlerde aranması gerektiğini ve eğer bu yapılmazsa her uygarlığın niçin doğduğunu, neden parlak dönemler yaşadığı ve sonra gölgelendiğini, hatta çöktüğünü anlamanın olanaksız olduğunu gözönünde bulunduruyorum. Yayılma dönemindeki fetihler sırasında Bizanslılar ve Perslerle karşılaşan ve kendilerinden önceki uygarlıkların yarattığı ürünlerden yararlanmak gerektiğini anlayan Müslüman Araplar, özellikle Abbasîler döneminde yoğun bir çeviri faaliyetine girişerek, bilim ve felsefe alanlarında atağa kalkmışlar, önce varolan birikimi anlamaya ve ardından da geliştirmeye çalışmışlardır. İslamiyetin ilk yıllarında Araplar, hızla yayılan fütuhata paralel olarak büyük bir bilme isteğiyle antik Yunan eserlerini toplamaya ve Arapça'ya çevirmeye giriştiler. İslam dininin ortaya çıktığı sırada Arap Yarımadası'nda gelişmiş bir bilimsel faaliyete pek rastlamıyoruz; ancak komşu ülkelerde, örnekle Hindistan'da, Mısır'ın İskenderiye'sinde, Bizans ve Suriye'de bir hayli gelişmiş bilimsel faaliyetle karşılaşıyoruz. İslam dünyası öncelikle Hint kültüründen etkilenmiş ve yararlanmıştır. İlk çevirilerden biri hayvan masallarını konu edinen ve bunlardan yaşam dersleri çıkaran *Kelile ve Dimne*'dir; yine erken tarihli çevirilerden biri de Hindistan'da yaşamış meşhur astronomlardan Brahmagupta'nın (6. yüzyıl) *Siddhanta* adlı eseridir. İslam dünyasının Hârizmî ve Beyrunî gibi bilimadamı ve filozoflarında Hint uygarlığının etkilerini görmek olanaklıdır. İslam kültüründe, İslamiyetin ilk yüzyılından itibaren yakın bir öğretmen-öğrenci, usta-çırak ilişkisi gelişti; bir öğrenci bazen uzun yıllar boyunca öğretmeninin yanında kalabilmekteydi. Bu usta-çırak ilişkisi, bilginin ve düşünce sistemlerinin hızlı ve güvenli biçimde yayılmasını sağladı. 7. yüzyılda Arap Yarımadası'nda doğmuş olan İslam dininin öncüleri başlangıçta bilimlerin ve felsefenin gelişmesini destekliyorlar; yayılma döneminde fethettikleri bölgelerdeki kültür, sanat, felsefe ve bilimadamlarına cömertçe davranıyorlar, onları saraylarında misafir ediyorlar ve yüreklendiriyorlardı. Emevi, Abbasî, Selçuklu, Osmanlı ve öteki İslam devletlerinin (*Timurlular, Uluğ Bey, Babür Şah*) devletadamları bilimi himaye ediyor ve bilgiyle donanmış bir dinin gücüne inanıyorlardı. İslam bilim ve felsefesine Batı'dan gelen etki nispeten daha geç tarihte olmuş ise de daha yoğundu ve bilim ile felsefenin hızla gelişmesini sağladı. İskenderiye kurulduğu tarihten itibaren bir kültür merkeziydi ve Hellenistik dönemin en verimli kentiydi; bu konumunu İslam dünyasında da

korudu. Dini görüş ayrılıkları nedeniyle Bizans'tan kaçıp İran'a sığınmış ve orada *Cundişapur* gibi bir kültür merkezi kurmuş olan düşünür ve bilimadamlarının da İslam dünyasındaki ilk kültürel faaliyetlerin gelişmesinde önemli rolleri oldu. Onların Yunanca bilmeleri birçok klasik bilim ve felsefe eserinin Arapça'ya kazandırılmasını sağladı. Bu yapıtlar arasında Platon *(Eflâtun),* Aristoteles, Euklides *(Öklid),* Arkhimedes *(Arşimet),* Ptolemaios *(Batlamyus)* ile Galenos *(Galen)* gibi Yunan kültürünün bellibaşlı öncülerinin eserleri de bulunmaktaydı. Bizans'tan kaçan bilimadamlarının bir kısmının ayrıca erken tarihlerde kurulan gözlemevleri ile hastanelerde görev aldıklarını, bunlardan bazılarının Arapça yazdıkları eserlerle İslam dünyasında bilimsel faaliyetin biçimlenmesinde de etkin bir roloynadıklarını görüyoruz. İslam dünyasında bilimsel ve düşünsel faaliyetlerin gelişmesinde dönemin devletadamlarının ve bizzat halifelerin de önemli rolleri olmuş; bilimadamlarını hem korumuşlar hem de teşviketmişlerdir. Bunlar arasında örnekle *Harun el-Reşid* (775-809) ve *Memun*'u (813-833) anabiliriz; bazı vezirler (*Nizam-ül Mülk*, 1018-1092) ile yöneticiler ve zengin ailelerin bilimsel faaliyetleri her bakımdan desteklediklerine de şahit olmaktayız.[1]

İslam bilim ve felsefesinin yükselişinde tercüme faaliyetinin büyük bir payı olmuştur; İslam kültür topluluğu içerisinde bilim ve felsefeyle uğraşanlar, önceleri uğraşlarını dinin etkisinden uzak, tamamen dindışı bir amaçla yapmaktaydılar. Bu kişiler arasında terzi, fırıncı, marangoz, demirci, deveci ya da saatçi gibi meslek erbabına sıkça rastlanmasının sebebi, onların araştırmalarını hiçbir etki ve baskı altında kalmadan amatörce yapmalarıyla açıklanabilir. Uygarlık tarihinde görülen uyanış dönemleri yakından incelendiğinde, bir ülke ya da toplumda bilimin geliştirilebilmesi için, önce değerinin kavranması ve düzenli bir bilim eğitiminin verilmesinin yanında, öteki toplumlara ait bilimsel eserlerin de tercümeler yoluyla alımlayıcı konumundaki toplumlara aktarılmasının gerekli olduğu saptanır. Uyanış döneminde ya da ilerlemekte olan bu alımlayıcı toplumlarda bilimlerin yeşermesi ve yerleşmesi olanağı, yapılan tercümelerin niteliği ve niceliği ile doğru orantılıydı. 8. yüzyılda gerçekleşen ve İslam dünyasının görünümünü baştan sona değiştiren bu bilimsel uyanış döneminde Yunanca'dan Müslümanların ortak dili olan Arapça'ya tercüme edilen eserlerin, öteki dillerden çevrilen eserlere oranla daha yoğun ve etkili oldukları anlaşılmaktadır. Arapça yazı karakteri, hızlı yazmaya elverişli, çabuk yazmaya imkân veren bir ste-

1. *Bilim Tarihine Giriş*, S.Tekeli, E.Kâhya, M.Dosay, R.Demir, H.G.Topdemir, Y.Unat, A.K.Aydın, Nobel Yay. Ankara, 1999, s: 152 vd.; Fuat Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, Timaş Yay., İstanbul, 2012, s: 210 vd.

nografi şeklindeydi ve bu özellik de kitapların çabucak yazılıp yayılmasına yolaçtı. Öte yandan filolojinin hızla gelişmesi, eserlerin yazıldığı dilde belli bir standart yaratmakla kalmadı, öteki dillerden yapılan çevirilerin de kalitesini olumlu yönde etkiledi. Diğer dillerden terim alma zorunluluğu, terimlerin tanımına verilen önemi artırdı ve Arapça terminolojide belli bir zenginlik ve kesinlik yarattı. 8. yüzyılda Harun el-Reşid zamanında Cundişapur Hastanesi'nde hekim olarak görev yapan Cibril bin Buhtyişu tarafından Bağdat'ta bir hastane kuruldu; bu hastanede görev yapan hekimler arasında Buhtyişu ailesinin yanısıra yine Cundişapur'dan gelmiş olan Yuhanna ibn Maseveyh de bulunmaktaydı; bu şahıs hem hekimlik yapmış hem de Yunanca tıp eserlerinin Arapça'ya çevrilmesine yardımcı olmuştur. Göz hastalıkları konusunda yazdığı eser bir yenilik getirmemişse de, Yunanca terimler için önermiş olduğu yeni Arapça terimlerle Arap tıp dilinin biçimlenmesinde önemli bir roloynadı. Bunun yanında papirüs endüstrisi ve daha sonra Çin'den öğrenilen kâğıt yapma tekniği, kitapların eskiye nazaran daha çok ve daha kaliteli yapılmasına nedenoldu; kaliteli mürekkep yapımı da aynı sonuca katkıda bulundu.[2] Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edilen ilk eserler arasında Hippokrates'in *Aforizmalar*'ı; Platon'un *Devlet* ile *Kanun*'u, Aristoteles'in *Organon'u, Poetika*'sı *(Şiir Sanatı), Oluş ve Bozuluş*'u, *Gök Olayları, Hayvanlar*'ı, *Ruh*'u; Euklides'in *Elementler*'i; Ptolemaios'un (*Batlamyus*) *Almagest*'i, *Coğrafya*'sı, *Optik*'i, *Tetrabiblos*'u; Galenos'un *Canlı Hayvan Teşrihi, Ölü Hayvan Teşrihi, Organların Yararları, İlaçların Terkibi, Ruh Hastalıkları* adlı eserleri ile birlikte başka ünlülere ait birçok bilimsel ve felsefi eserler de bulunmaktaydı.[3] Bu dönemde (8. yüzyıl) Farsça'dan tercüme edilen eserlerin çoğu edebiyata ve tarihe ilişkindi. Önemli olanlardan ve adları sık sık duyulanlardan bazıları, hayvanları konuşturmak suretiyle ahlaksal öğütler vermeyi amaçlayan *Kelile ve Dimne, Rüstem* ve *İsfendiyar, Anuşirvan'ın Hayatı, Hezar Efsane, Hezar Destan* ve *İran Melikleri Tarihi*'dir. İslam tarihçiliği, İran tarihçiliğinden etkilenmiş olmakla birlikte, Hazret-i Muhammed'in hayatı ile savaşlarını konu edinen ve siyer ve meğazi adı verilen eserlerle başlamıştır. Hint bilimi de İslam biliminin biçimlenmesinde etkili olmuş, Müslümanlar, Yunan astronomisi ile tanışmadan önce, yukarıda andığımız gibi, Brahmagupta'nın *Siddhanta*'sı aracılığıyla Hint astronomisini tanımışlar ve Batlamyus'u keşfedinceye ve Arapça'ya aktarıncaya değin

2. Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schriftums*, Band XII, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe Universitaet, Frankfurt am Main, 1985, s: 257 vd.
3. Heinrich Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und Ihre Werke*, Leibzig, 1900, s: 235 vd.

araştırmalarını bu esere dayandırmışlardı. Sanskrit dilinden Arapça'ya çevrilen kitaplar arasında Sindbad adındaki bir denizcinin maceralı seyahatlerini anlatan *Sindbad Kitapları* ile *Hint ve Çin Adabı* gibi eserler de bulunmaktaydı.

Doğu İslam dünyasında bilimsel ve felsefi etkinliklerin gelişmesini sağlayan önemli kurumların bulunduğunu biliyoruz; bunlar tercüme ve araştırma faaliyetlerini yürüten, *"Bilgelik Evi"* (*Beytü'l-Hikme*), gözlemevleri (*rasathaneler),* hastaneler, kütüphaneler, vakfiyeler ve daha sonraları günümüz üniversitelerinin temeli olan medreselerdi. 7. yüzyıldan itibaren camilerde herkese açık dersler verilmeye başlanmıştı; 8. yüzyılda camilerde *"sütun"* (*üstüvane)* adı verilen kürsüler oluştu. Buralarda bilim ve felsefe dersleri verilmekteydi; bu kürsüler daha sonra işlevlerini genişleterek camileri devletçe desteklenen ve vakfiyeler haline getiren üniversitelere dönüştürdüler. *"Bilgelik Evi"* denilen araştırma ve eğitim kurumu Abbasî halifelerinden El-Memun tarafından Cundişapur Akademisi örnekalınarak kuruldu. İran'ın Huzistan bölgesinde Sasani hükümdarı I. Şahpur'un desteğiyle kurulan bu akademi, Roma tahakkümünden kaçan Suriyeli sanatçı ve bilginler ile Bizans'tan kaçan Nasturi düşünürler ve hekimlerin çalışmalarıyla ortaya çıktı ve kısa bir sürede İran'ın önemli bir kültür merkezi oldu. Bağdat'ta kurulan *"Bilgelik Evi"*nin en önemli görevi, dönemin ünlü astronomlarını, matematikçilerini ve hekimlerini biraraya getirmek; bilimin çeşitli alanlarındaki başlıca yapıtları çeşitli dillerden ve özellikle de Yunanca'dan Arapça'ya çevirtmekti. Daha çok tercümelerin yapıldığı bu bilim kurumunda antik dönemin tıp, astronomi, matematik ve felsefe kitapları çevrilmiş; burada çalışan bilimadamları, yöneticiler tarafından korunup desteklenmişlerdir. Bilimtarihinde gözlemler yapmak amacıyla örgütlenmiş bir kurum olarak ilk gözlemevleri ortaçağ İslam dünyasında ortaya çıkmıştır. Pekçoğu hükümdarlar tarafından kurulmuş olan bu gözlemevlerinde düzenli ve devamlı günlük gözlemler yapılmaktaydı; ayrıca kişiye özel ve seyyar da olabilen gözlemevleri de vardı. Bu bilim kurumlarının sabit bir yeri, özenle ve dikkatle hazırlanmış aletleri, özel bir kütüphanesi, gözlemcileri, hesapçıları ve sonuçları değerlendiren astronomları bulunmaktaydı. Yapılan rasatlar ve hesaplar karşılaştırılarak denetlenirdi. Boyutları giderek büyütülen aletlerle yapılan duyarlı gözlemler sonucunda elde edilen veriler *"zic"* adı verilen tablolarda toplanmakta ve ibadet vakitlerinin belirlenmesi, takvimlerin hazırlanması, ekim ve hasat zamanının tayini, hükümdarın yapacağı özellikle savaş ve barış gibi işlerde en uygun zamanın saptanması, hayvancılık ve başka ziraat işlerinin düzenlenmesi gibi gereksinimler bu tablolar aracılığıyla ayarlan-

maktaydı. İlk gözlemevlerini, başta Bağdat'taki Şemmâsiye ile Şam'daki Kasiyun Gözlemevi olmak üzere, Abbasî halifesi Memun (813-833) kurdurmuş; buralarda herşeyin en mükemmel bir biçimde yürütülmesi için bütün olanaklarını seferber etmiştir.[4]

Şimdi bu noktada bir hususu aydınlığa kavuşturmakta yarar olduğu kanısındayım. Arapça veya Farsça yazdıkları için Farâbî, Hârizmî, İbn Sinâ, Abdülhamid ibn Türk, Beyrunî, Mevlâna gibi Türk kökenli bilim ve düşün adamlarını, Batılıların Arap ya da İran uyruklu saymaları, Erasmus, Bacon, Descartes, Spinoza, Leibniz ya da Newton'ı Latince yazdıkları için Romalı veya İtalyan saymakla aynı şeydir. Ortaçağda henüz uluslar ve ulusal diller ortaya çıkmadığı için bilimadamları ve düşünürlerin ulusal kimlikleri de sözkonusu değildi. Ortak dil Batı'da Latince, Doğu'da ise Arapça'ydı; yurttaşlık bilinci yerine ümmet bilinci egemendi, din her alana hükmedebiliyordu. Bu nedenlerle Batı'nın bu yanlış tutumu İslamı tek bir biçimde, monolitik yapıda görmek arzusunu sürdürmek istemesinden kaynaklanmaktaydı. Ortaçağ İslam dünyasında çeşitli bilim kurumlarının ortaya çıkmasında ve sürekliliklerinin sağlanmasında Türklerin önemli katkıları olmuş; kültürler arasındaki temasları sağlayarak bunları birbirlerine bağlamak suretiyle buluş ve ürünleri bir kültürden ötekine taşıyarak bu kültür aktarıcılıkları ile Türkler tarihte çok önemli bir roloynamışlardır. Büyük buluşlar Türkler sayesinde bir kültürün içinde kapalı kalarak sadece o kültürün ayrıcalığı olmaktan çıkmış, uluslararası bir nitelik kazanmışdır. Bu bakımdan uygarlığın ilerlemesinde göç yoluyla kültürleri buluşturup kaynaştıran, yeni buluşlarla tanıştıran ve kültürlerarası iletişimi sağlayan Türklerin oynadığı önemli rol yadsınamaz. Kâğıdı, matbaayı, barutu, tekerleği, at yetiştirmeyi, gelişmiş silah yapmayı, tarımcılığı ve buna benzer kazanımları doğudan batıya veya batıdan doğuya aktaran Türkler olmuştur. Hastanelerin kuruluşu da bu şekilde gerçekleşmiş, Horasan'a giden Kuteybe ibn Muslim, Belh'te bir Budist rahibi olan hekim Bermek'le *(Büyük bir olasılıkla Türk asıllı)* karşılaşmış ve onu Emevi halifelerinin tedavisi için Şam'a getirmiş; Bermek'in sanatından etkilenen Velid İbn Abdülmelik de ilk hastaneyi Şam'da kurmuştur. İkinci hastane Kahire'de, üçüncü hastane ise Abbasî halifesi Mansur zamanında (754-775) Bağdat'ta kurulmuştur. Bu hastaneler yoğun Hint tıbbı etkisi taşımaktaydı; bu üçüncü hastanede başhekim olarak görev yapan İbn Dehenî el-Hindî, Hint tıbbının klasik eserlerinden sayılan *Susruta*'yı Arapça'ya çevirerek Hint tıbbının İslam dünyasına girmesini sağladı. İslam dünyasında

4. Colin A.Ronan, *Bilim Tarihi*, Tübitak Yay., Ankara, 2003, s: 653 vd.

dördüncü hastane Harun el-Reşid zamanında (786-809), Cundişapur Hastanesi'nde hekim olarak görev yapan Cibril ibn Buhtyişu tarafından Bağdat'ta kurulmuştur. Buhtyişu ailesi ile birlikte Helen ve Hellenistik dönemlerine ait tıp birikimi de İslam dünyasına girmiş oldu. Dönemin beşinci hastanesi Halife I. Mütevekkil'in (847-861) Türk komutanlarından Feth ibn Hakan tarafından, altıncı hastanesi ise Tolunoğullarından Ahmed ibn Tolun tarafından Kahire'de kuruldu. Bu hastanelerin diğerlerinden farkı, koğuşlarının çeşitli hastalıklara göre sınıflanması ve bu arada uzmanlık dalları belirlenerek akıl hastalıkları için de ayrı bir koğuşun oluşturulmasıydı.[5] 13., 14 ve 15. yüzyıllarda İtalya ve Fransa'da kurulan hastanelerle karşılaştırıldıklarında aynı zamanda eğitim de veren bu hastanelerin, hastalıklar için farklı koğuşlar oluşturması, temizliğe özen göstermesi, tedavi ve sağlık hizmetlerini toplumun bütün kesimlerine yayması, uzmanlaşmaya önemvermesi ve vakıflar yoluyla bu kurumları sürekli desteklemesi bakımından Avrupa'daki benzerlerinden daha üstün düzeyde örgütlenmiş ve ileri biçimde düzenlenmiş oldukları görülür.

Doğu İslam dünyasında (*Ortadoğu'da*) başta aritmetik olmak üzere matematiğin geometri, cebir ve trigonometri gibi dallarına önemli katkılarda bulunan büyük Arap, Türk ve İranlı matematikçiler yetişti. Daha önce sayılar, Arap alfabesinin harflerinden oluşan geleneksel ebced rakamlarıyla, yani sayılar harf rakam sisteminde sabit değerler alan harflerle gösteriliyordu. Örnekle *1* için *a* harfi, *10* için *y* harfi ve *100* içinse *k* harfi kullanılıyordu ve dolayısıyla sistem konumsal, yani vazi değildi. Bu sistemin yerine konumsal Hint rakamları ve sıfır kavramı 8. yüzyılda İslam dünyasına girdi ve hesaplama işlemini kolaylaştırdığı için matemetik alanında büyük bir atılımın gerçekleştirilmesini sağladı. Bu Hint rakamları daha sonra Batı'ya geçerek Roma rakamlarının yerini alacaktır. Cebir bilimi İslam dünyası matematikçilerinin elinde bağımsız bir disiplin kimliği kazandı ve özellikle Hârizmî (9. yüzyıl), Ebu Kamil Şuca, Kerecî (*10. yüzyıl sonu ile 11. yüzyıl başı*) ve Ömer Hayyam gibi matematikçilerin yazmış oldukları yapıtlar ile Batı'yı büyük ölçüde etkiledi. Örnekle Hârizmî 9. yüzyılda *"sıfır"* –0– rakamını Hint matematiğinden alıp kullanarak matematik biliminin bugünkü düzeyine ulaşmasını sağladı; logaritmayı ortaya koyan ilk kişi oldu. *El-Kitabü'l-Muhtasar fi Hisabi'l-Cebr ve'l-Mukabele (Cebir ve Mukabele Hesabının Özeti) (Batı'da kullanılan Algebra, Algèbre kavramı bu kitaptan alınmıştır)* adlı kitabı Chester'lı Robert ile Cremona'lı Gerard tarafından

5. Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, TTKY, Ankara, 1989, s: 115 vd.

12. yüzyılda Latince'ye çevrildi. Bu kitabında Hârizmî ikinci dereceden bir polinomu katsayılarının işaretine göre altı sınıfa ayırarak sistematik olarak köklerin nasıl bulunacağını gösterdi. *Hesap* adlı kitabında dört işlemin nasıl yapıldığını anlattı; açıların trigonometrik fonksiyonlarla ifade edildiğini gösteren tablolar ve kitaplarıyla matematikte çığır açtı. Diğer matematikçiler arasında Sabit ibn Kurra (9. yüzyıl), Abdülhamid ibn Türk (9. yüzyıl) gibi bilimadamlarını görüyoruz. Çeviriler yoluyla Yunanlılardan devralınan bilimlerden bir diğeri de astronomiydi; İslam dünyasında astronomi, Aristoteles'in bilim anlayışının etkisi ile matematiğin bir dalı olarak benimsendi ve bu nedenle de Güneş, Ay ve öteki beş gezegen ile yıldızlara ilişkin gözlem verileri hareketli geometrik düzeneklerle anlamlandırılmaya çalışıldı. Yermerkezli evren anlayışına (*geosantrizm)* ve astronominin bir dalı olarak astrolojiye bağlı kalan bilimadamlarının önde gelenleri şunlardı: Ferganî (9. yüzyıl), Amacur ailesi (Türk asıllı *Ebu'l-Kasım Abdullah ibn Amacur*, oğlu *Ebu'l-Hasan Ali*, azat ettiği kölesi *Müflih ibn Yusuf*) (10. yüzyıl), Battanî (10. yüzyıl), Abdurrahman es-Sûfî (10. yüzyıl), Ebu'l Vefa el-Buzcanî (10. yüzyıl), İbn Yunus (10. yüzyıl).[6] Görüldüğü gibi bilimsel çalışmaların başlangıçta İslam diniyle hiçbir çatışması yoktu. Dinadamları, tam bir özgürlük ortamında yapılan bu çalışmaları hoşgörüyle izlemekteydi.

Helen ve Hellenistik dünyasında olduğu gibi ortaçağ İslam dünyasında da bugünkü fizik bilimine karşılık gelen bağımsız bir disiplin yoktu ve fizik araştırmaları doğafelsefesinin sınırları içinde yürütülmekteydi. İslam dünyasındaki fizik çalışmaları, hareket ve boşluk gibi, Aristoteles'in belirlediği konular çerçevesinde kalmıştı ve onun görüşlerine dayanmaktaydı. Bu alanda çalışma yapan başlıca doğa filozofları arasında Farâbî (874-950) ile İbn-ül Heysem'i (965-1039) görüyoruz. Optik alanında eşine Newton'a kadar rastlanmayacak ölçüde önemli ilerlemeler kaydeden İbn-ül Heysem büyük bir araştırmacıydı. Öte yandan İslam dünyasındaki kimya çalışmaları daha önce Hellenistik çağda İskenderiye'de yapılmış olan simya çalışmalarından yoğun bir biçimde etkilenmişti. Simyagerler tarih boyunca yapısal dönüşüm kuramına dayanarak kurşun ve bakır gibi nispeten daha az kıymetli metalleri altın ve gümüş gibi metallere dönüştürmek istemişlerdi; İslam dünyasındaki kimya çalışmaları da genellikle bu doğrultuda sürdürüldü. Ortaçağ İslam dünyasında simyayı benimseyenler ile benimsemeyenler arasında süregelen tartışmaların kimyanın gelişimi üzerinde çok olumlu etkiler yaptığını söyleyebiliriz. Çünkü bu tartışmalar sırasında taraflar, görüş-

6. *Histoire de la Science*, René Taton (Ed.), PUF, Paris, 1975, s: 367 vd.

lerinin doğruluğunu kanıtlamak için çok sayıda deney yapmış ve bu yolla deneysel bilginin artmasında önemli bir roloynamışlardır. Önde gelen kimyacılar arasında kimyasal maddeleri uçucu ve uçucu olmayan, yanan ve yanmayan maddeler olarak dört grupta toplayan ve akıl yoluyla teorik olarak insanın kopyalanabileceğini daha 8. yüzyılda ortaya atan ve bu çalışmalarıyla modern kimyanın kurucusu Lavoisier'ye öncülük eden Cabir İbn Hayyan'ı (8. yüzyıl), sonra El-Kindî'yi (9. yüzyıl) ve El-Razî'yi (10. yüzyıl) görüyoruz. Bu dönemde ayrıca simyacıların bazı tecrübelerini ve rastlantısal başarılarını aşan, gelişmiş bilimsel yöntemlerin kullanıldığı endüstriyel kimyanın doğuşuna tanıkolmaktayız. Biyoloji alanında Cahiz (766-869) ile Demirî (1341-1405); coğrafya ve küresel astronomide ise kütleçekimi *(gravitasyon)* yasasını Newton'dan evvel önesüren, *Rasati inhitat-il Ufuk* adlı kitabında yer kürenin yarıçapını 6.324,66 km olarak bugünkü değere en yakın biçimde veren Beyrunî (973-1048/1052), "*Müslümanların Herodotos'u*" olarak bilinen Mesudî (10. yüzyıl), İbn Havkal (10. yüzyıl), İbn Fadlan (10. yüzyıl) ve İdrisî (1100-1166) karşımıza çıkmakta. Tıp alanına gelince, yukarıda da zikrettiğimiz gibi, Müslüman hekimler Hint ve Yunan birikimine kendi kişisel gözlem ve deneyimleriyle edindikleri bilgi ve birikimlerini de katarak tıp biliminin gelişimine önemli katkılarda bulundular. Razi, Ali ibn Abbas (10. yüzyıl), İbn Sinâ, Zehravî ve İbn Nefis gibi kimseler bu dönemin önde gelen hekimleri arasında yeraldılar. Kurtubalı hekim el-Zehravî pekçoğu bugün dahi kullanılan pens ve şırınga gibi ikiyüzün üzerinde cerrahi alet icatetti. Veteriner hekimlik alanında İbn Ahi Hizam (9. yüzyıl), İbnü'l-Avvam (12. yüzyıl), İbnü'l-Münzir'i (13. yüzyıl); teknolojik alanda ise Benu Musa kardeşleri (Muhammed, Ahmed, Hasan) (9. yüzyıl) anmalıyız.[7] Batı İslam dünyasına, kuzeybatı Afrika ile İspanya'ya bakacak olursak, Abbasîlerin 750 yılında Emevi devletini yıkmasının ardından Endülüs bölgesini denetimi altında tutan I. Abdurrahman'ın yeni bir emirlik kurarak, Abbasîlerle siyasal ve bilimsel alanda rekabete giriştiğine tanıkolmaktayız. *Kurtuba (Cordoba)* kısa bir süre içinde yeni bir bilim ve felsefe merkezi haline getirilmiş; özellikle *II. Hakem* döneminde astronomi, tıp ve felsefe alanlarında çok seçkin araştırmacılar yetişmiştir. Endülüs Emevileri, uygarlık tarihini iki yönden etkilediler; bunlardan ilki ve en önemlisi, İbn Rüşd gibi filozoflar aracılığıyla, Aristoteles'i yeniden gündeme getirerek Aristotelesçiliğin doğru bir biçimde tanıtılması ve yaygınlaştırılmasını sağlamış olmalarıdır. İkincisi ise Endülüs'ün Helen ve İslam biliminin Batı'ya aktarılmasında bir köprü görevi üstlenmesiydi. Buradaki okullarda eğitilen

7. *Bilim Tarihine Giriş*, a.g.e., s: 165 vd.

Hıristiyan ve Yahudi öğrenciler, 12. yüzyılda bilim ve felsefe eserlerini Arapça'dan Latince'ye ve İbranca'ya tercüme ederek Avrupa'da bir "*Erken Rönesans*"ın yaşanmasını sağladılar ve Batı uygarlığının temelini atmada katkıda bulundular. Bu dönemde felsefe alanında Aristotelesçiliği ve Yeni Platonculuğu Endülüs'e taşıyan İbn Bacce'yi (12. yüzyıl), Aristotelesçiliği yeniden canlandıran (12. yüzyıl) İbn Tufeyl'i ve Endülüs'ün yetiştirdiği en büyük filozoflardan ve hekimlerden biri olan İbn Rüşd'ü (12. yüzyıl) anmamız gerekir. Astronomi alanında Zerkalî (11. yüzyıl), Cabir İbn Eflah (*11. yüzyılın sonu, 12. yüzyılın başı*) ve Bitrucî (*Ebu İshak Tufeyl,* 13. yüzyıl) öne çıkan bilimadamları arasında sayılabilirler.[8] Tıp alanında ise cerrahi konusunda önemli bir yapıtı olan Zehravî'yi (11. yüzyıl), deneysel tıbbın Ebu Bekr el-Razî'den sonraki en önemli temsilcisi sayılan İbn Zuhr'u (12. yüzyıl) görüyoruz. Endülüs'teki bu gelişmiş bilim ve felsefe ortamının çeviriler yoluyla Batı'ya aktarılması neredeyse ikiyüz yıl sürmüştür. Arapların antik bilim ve felsefe eserlerini Yunanca'dan kendi dillerine çevirmeleri ise yaklaşık yüz yıl kadar sürdü.

Türklerin İslamiyete girişi ile bu dönemdeki bilimsel etkinliklere katkıları da dikkatle elealınması gereken önemli başka bir konudur. Arapların Çin ve Bizans ile kara ve denizden İpek Yolu ticaretini başlatmalarında Türklerin de önemli payları olmuştur. Yaklaşık 10. yüzyıldan itibaren İslamiyeti benimsemeye başlayan Türkler, hâkim oldukları dönemlerde ve ülkelerde gerek açmış oldukları bilim ve öğretim kurumları, gerekse yetiştirmiş oldukları bilimadamları ile sağladıkları kültürlerarası iletişim aracılığıyla bilimin gelişimine çok önemli hizmetlerde bulundular. 963-1186 yılları arasında yaklaşık ikiyüz yirmiüç yıl Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan bölgelerinde hâkimolan Gazneliler, hükümdarları Gazneli Mahmud'un, 1000 ile 1026 yılları arasında yapmış olduğu fetihler sonucunda, Türk, Arap, Acem ve Yunan uygarlıklarının bir kez daha Hint uygarlığı ile karşılaşmasını ve kaynaşmasını sağlamışlar; bu yolla Eski Dünya'nın önde gelen uygarlıkları arasındaki bağları sağlamlaştırmışlar, çeşitli uluslara mensup Müslüman sanatçı (*Firdevsi*) ve bilginleri (*Beyrunî, Ebu Nasr ibn Irak, Abdissamed ibn Abdissamed el-Hakim, Ebü'l-Hayr İbnü'l-Hammar)* devletin başkenti Gazne'de biraraya getirmişlerdir. 840-1211 yılları arasında Maveraünnehir ile Doğu Türkistan'a egemenolan Karahanlılar ise, Saltuk Buğra

8. Fuat Sezgin, *Wissenschaft und Technik in Islam*, Band V, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe Universitaet, Frankfurt am Main, 2002, s: 458 vd.; Fuat Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ: İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihinden*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Han'ın 940'a doğru İslam dinini kabuletmesiyle yavaş yavaş yeni bir uygarlığa doğru adım attılar. Türkler İslamiyeti tanıtan dinsel kitaplarla yetinmeyerek İslam uygarlığının oluşturduğu birikimi öğrendikten ve sindirdikten sonra bilim ve felsefenin çeşitli alanlarında kendileri yapıtlar vermeye başladılar. Kâşgarlı Mahmud'un (11. yüzyıl) *Divanü Lûgat-it-Türk*'ü, Yusuf Has Hâcib'in (11. yüzyıl) *Kutadgu Bilig*'i ve Edip Ahmed Yükneki'nin (13. yüzyıl) *Atabetü'l-hakayık*' ı bu dönemde yazılan en önemli bazı Türkçe eserlerdendir.[9] Karahanlılar, ortaçağ İslam dünyasının doğu ucunda kurulmuş yerel Türk devletlerinden biriydi ve İslam tarihindeki yerleri Selçuklularınki kadar önemli değildi. Selçuklular ise bütün Müslümanları aynı bayrak altında toplamaya çalıştılar ve bu yöndeki girişimleri ile sadece ortaçağ İslam tarihi üzerinde değil, ortaçağ Hıristiyan tarihi üzerinde de çok etkili oldular. 1038-1194 yılları arasında yüzellialtı yıl hükümsüren ve en güçlü bulundukları dönemde Harezm, Horasan, İran, Irak ve Suriye'ye egemenolan Selçuklu Türklerinin tarihi, Oğuz Türklerinin Üçok koluna bağlı Kınık boyundan gelen Selçuk Bey'in Seyhun Nehri kıyısında Cend şehri civarına gelip yerleşmesi ve İslamiyeti benimsemesi ile başladı. Daha sonra torunları Çağrı Bey ile Tuğrul Bey Büyük Selçuklu devletini kurdular; onların ardından gelen Alp Arslan (1063-1072) ile oğlu I. Melikşah (1072-1092) Selçuklu fetihlerini sürdürdüler. Alp Arslan, Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes'in komutasındaki Bizans ordusunu 1071 yılında Malazgirt'te bozguna uğratarak Anadolu topraklarını Türklere açtı ve Selçuklu ailesinden I. Süleyman Şah da Anadolu'daki fetihleri yayarak 1075 yılında Anadolu Selçuklu devletini kurdu. Böylece Müslüman Türkler, ilk defa Hıristiyan orduları ve Batı uygarlığıyla karşı karşıya gelmiş oluyorlardı; bundan sonraki Hıristiyan-Müslüman çatışmaları, çoğu zaman Hıristiyan topluluklar ile Türkler arasında sürecek ve kısa bir müddet sonra Türkler İslam uygarlığının koruyucuları ve öncü savaşçıları *(İslamın kılıcı)* konumuna yükseleceklerdi.

Selçukluların yönetimleri sırasında bilim ve kültür kurumlarında yeniden yapılandırmalar olmuş ve başta medreseler, gözlemevleri ve hastaneler olmak üzere hemen her alanda geliştirme ve yenileştirmelere gidildiği görülmüştür. Aklî (*doğa bilimleri, matematik, mantık, fizik, musiki)* ve nakli *(hadis, kelam, fıkıh, tefsir gibi din ilimleri*) ilimlerin okutulduğu yüksek eğitim ve öğretim kurumu olan medrese ilk kez Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın emriyle başveziri Nizam-ül Mülk tarafından 1063 yılında Nişabur'da Nizamiye Medreseleri adıyla kuruldu;

9. Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi*, İş Bankası Yay., Ankara, 1967, s: 125 vd.

bunun ardından Nizam-ül Mülk, Hasan Sabbah'a bağlı Batıniler tarafından 1092 yılında öldürüldü. Bu olay Türklere karşı Şii İran'ın aşırı uçlarının bir kalkışmasıydı. Bundan sonra medreseler süratle yayıldı ve kısa bir süre içinde de yönetici ve soylu zenginlerin desteğiyle Bağdat başta olmak üzere Basra, Herat, Merv, Belh, Amul ve Musul gibi İslam kentleri medreselerle donatıldı. Ancak bugünün üniversiteleri sayılan bu medreselerde dini ilimlere ağırlık verilmiş, aklî ilimler ise dini ilimlerin ihtiyacı oranında öğretilmişti. Büyük Selçuklu devletinin yönetimi altındaki topraklarda yaşayan ve çeşitli dini ve siyasi inançların etkisi altında bulunan çokuluslu ve çokkültürlü toplulukların nedenoldukları huzursuzluklar yüzünden daha ilk günlerden beri sürekli olarak varlığını koruyan parçalanma endişeleri ve savaş koşulları, eğitim ve öğretimin toplulukları birarada tutmak için dini bir temele oturtulmasını zorunlu kılmıştı; aksi halde Batınilerin ve Hıristiyanların İslam uygarlığını hem içeriden hem de dışarıdan yıkmalarının kaçınılmaz olacağına inanılıyordu. Din eğitimine değil de dinsel eğitime *(yaşamın her kesiminde din kurallarının uygulanmasına)* öncelik ve ağırlık verilmesiyle bilim ve felsefeden uzaklaşıldı ve seküler değerler terkedildi. Bu duruma gelinmesinde Gazali'nin payı hiç de az değildi. Bir tür laikliğe başlangıç, seküler dünyagörüşüne giriş olan bir anlayıştan, yani inanma ediminin kişi ile Tanrı arasında olupbitmesinden, dinin insanın vicdani bir sorunu olmasından uzaklaşılması, İslam uygarlığının gerilemeye başlamasının da ilk adımı oldu.[10] Bilimsel araştırmalardan, özgürdüşünmeden giderek uzaklaşılmaktaydı. Daha sonra aklın yerine inancın, felsefe ve bilimin yerine dinin geçmesiyle bütünüyle dinci ve bağnaz bir tavır benimsendi; Gazalî'nin akıl yerine imana, bilim ve felsefe yerine dine öncelik veren ve içtihat yolunu kapatan düşünceleriyle de bu tutum ve anlayış resmiyet kazandı. Onun *Dinilimlerini Canlandırma (İhyâ-u Ulûmü'd-Din)* adlı eserinde bilimlerin ikinci sıraya, felsefenin geri plana atılması, dinin en başta gelmesi gerektiği savı bilimsel araştırmaların ve felsefi düşünmenin terkedilmesi sonucunu doğurdu. Ona göre budünya iğreti ve geçiciydi; asılolan öbürdünyaydı; o yüzden budünyanın işleriyle olabildiğince az meşgulolup asıl ötedünyaya yönelmemiz gerekiyordu. Akıl, herşeyi bilmeye ve anlamaya muktedir değildi; ancak inanma ve sezgi bizi kuşkulardan kurtarabilirdi. Bilim ve felsefe, kafalarımızı karıştırmaktan, bizi kuşkuya sürüklemekten başka bir işe yaramıyordu. Bugün İslam dünyasının içinde bulunduğu umutsuz ve düşkün, karanlık ve kaotik durum bütünüyle işte bu herşeyin ötedünyaya feda edilmesinin, budünyanın her konuda ihmaledilmesinin, "*bir*

10. M.M.Şerif (Ed.), *Klasik İslam Filozofları*, İnsan Yay., İstanbul, 2000, s: 300.

lokma bir hırka" anlayışının yaşamkuralı haline getirilmesinin, felsefe ve bilimden kopmanın, seküler ve bilimsel anlayıştan uzaklaşmanın ve budünyayı öbürdünyaya feda etmenin bir sonucuydu. İmam Gazalî'nin, *"Akıl, İman'a tersdüşemez"* fetvası, Osmanlı medrese ve saltanatı üzerinde de tartışılmaz olumsuz etkiler yaptı. Fatih Sultan Mehmet gibi bir hükümdar bile, inanç ve düşünce sistemleri açısından izleyeceği yolu seçmek için ulemaya Gazalî ile İbn-i Rüşd'ün fikirlerini yeniden tartıştırıp kendisinin düşüncede hangi tezi esas alacağı konusunda kesin bir kararverirken, bilim ve felsefede izlemesi gereken yolun Gazalî'nin yolu olduğu sonucuna varabildi. Bu durum dönemin koşullarının ve çevrenin etkisinin ne kadar önemli olduğunu göstermekte. Halil İnalcık bu konuyu şöyle anlatır: *"...Liberal düşünceli Fatih Sultan Mehmed, din ile felsefe arasındaki ilişki üzerine Gazalî'yle (1058-1111) İbn-i Rüşd (1126-1198) arasındaki tartışmayı yeniden açarak döneminin iki büyük ilahiyatçısı olan Alâeddin Tûsî'yle Bursalı Hocazâde'den konu üzerinde birer risâle yazmalarını istedi. Dönemin ulemâsı, Hacazâde'nin yapıtını üstün buldu... İbn-i Rüşd, Gazalî'ye karşı, felsefe ve dinin uzlaştırılabileceğini ve tam bir Tanrı bilgisi (Teoloji, İlâhiyat) edinebilmek için aklî istidlâlin gerekli olduğunu savunmuştu. Hocazâde, aklın mantıki ilimlerde kusursuz olmakla birlikte, ilahiyatla ilgili konularda kullanılmasının yanlışlara yolaçtığını söylemiştir. Hocazâde, bazı bakımlardan yanlış olan Gazalî'nin yöntemini düzelttiğini de ilerisürmüştür. Ayrıca amacının, felsefenin iddialarına karşı şeriatı savunmak olduğunu da açıkça söylemiştir. Böylece Averroizm yani İbn-i Rüşd felsefesi İtalya'da çalışılır ve Rönesans düşüncesinde önemli bir etmen olurken, Osmanlı medreselerinde kapsamlı bir Skolastik felsefe (Dogmatizm) yerleşmekteydi."*[11] Her toplum, tarihte belli bir süreç içinde doğmuş, gelişmiş ve tarih sahnesinden çekilmiştir. Toplumların yazgıları bazen hiç hesapta olmayan küçük rastlantılarla dönüşüme uğramakta, bazen de hiç beklenmediği biçimde sonbulmakta. İlerleme ve gerileme, yükselme ve çökme her uygarlık için kaçınılmaz bir yazgı olduğuna göre İslam uygarlığı da çeşitli aşamalar kaydederek bu süreçleri yaşamıştır.

Selçuklular döneminde ortaya çıkan rasathanelerin çoğu Türklerin yönetimi altındaki şehirlerde kuruldu. Dönemin ilk gözlemevi Selçuklu Sultanı Celaleddin Melikşah (1052-1092) tarafından 1075 yılında Ömer Hayyam'a kurdurulmuş olan İsfahan Gözlemevi'ydi. İlhanlı hükümdarı Hülagu, Bağdat'ı elegeçirdikten bir sene sonra, 1259'da Urmiye Gölü yakınındaki Meraga'da dönemin en büyük bilginlerinden biri olan Na-

11. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, YKY, İstanbul, 2003, s: 185.

sirüddin Tusî'ye başka bir gözlemevi kurdurmuştu. Meraga Gözlemevi, İslam gözlemevlerinin gelişiminde önemli bir aşamayı temsiliyordu; bu kurum, gözlem aletlerinin zenginliği ve gözlemevinde çalışan bilimadamlarının sayısı ve seçkinliği bakımından daha önce kurulmuş olan gözlemevlerinden çok ilerideydi. Nasirüddin Tusî burada yapmış olduğu gözlemlerden derlemiş olduğu bulguları, *Ez-Zicü'l-İlhani (İlhan'ın Zici)* adlı yapıtta topladı, bu yapıt uzun bir süre astronomların elinden düşmedi ve bir başvuru kitabı olarak kullanıldı. Uluğ Bey'in hükümdarlığı sırasında Semerkant'ta kurduğu medrese ve gözlemevi de bilimtarihi açısından büyük önem taşır. 1421'de tamamlanan Semerkant Medresesi, uzun yıllar her çeşit bilimin öğretildiği bir bilim merkezi oldu ve zamanın önemli bilimadamları burada dersler verdiler. Semerkant Gözlemevi, Semerkant Medresesi'ne bağlı bir araştırma kurumu olarak tasarlanmıştı. Semerkant'ta kurulmuş olan bu medrese ve gözlemevi kompleksinde Uluğ Bey'le birlikte, Gıyaseddin Cemşîd el-Kâşî, Kadızade-i Rumi ve Ali Kuşçu gibi dönemin önemli bilimadamları çalıştılar ve bu çalışmaların sonuçlarını *Zic-i Uluğ Bey* adlı bir eserde topladılar. Bu eser 17. yüzyıla değin bir başvuru kitabı olarak kullanılacaktır. Büyük Selçuklular ile Anadolu Selçukluları döneminde de İslam dünyasındaki geleneksel tıp anlayışı ile uygulamaları devametti; Türkler Anadolu'ya yerleştikten sonra birçok şehirde tedavi ve eğitime yönelik muhtelif sağlık tesisleri kurdular.[12] Selçuklular dönemindeki bilimsel ve felsefî faaliyetlere baktığımızda, öncelikle daha çok dörtlük *(rubai)* biçiminde yazmış olduğu felsefî şiirlerle tanınan, aynı zamanda matematik ve astronomi alanlarındaki çalışmalarıyla da bilimin gelişimini etkilemiş seçkin bir bilimadamı olan Ömer el-Hayyam (1045-1123) ile geometri, trigonometri ve astronomi başta olmak üzere bilim ve felsefenin çeşitli alanlarında çalışmalar yapan; yapıtlarıyla da hem Doğu hem de Batı bilimini derinden etkilemiş olan Nasirüddin Tusî'yi (1201-1274) görüyoruz. Astronomi alanında Çağminî (14. yüzyıl), Cemaleddin el-Mardinî (14. yüzyıl), Ahmed ibn el-Mecdî (1358-1447), Bedrettin Sıbt el-Mardinî (15. yüzyıl) gibi bilimadamlarıyla karşılaşıyoruz. Hem hükümdar hem de çağını aşmış bir bilimadamı olarak, yukarıda zikrettiğimiz gibi, hayatı boyunca astronomi ve matematiğe yoğun ilgi gösteren Uluğ Bey (15. yüzyıl), Gıyaseddin Cemşîd el-Kâşî (15. yüzyıl) *(Semerkant'lı el-Kâşî, diğer pekçok başarılı çalışmasının yanısıra pi -π- sayısının virgülden sonraki 16. ondalık değerini bulmayı başardı)* ve Kadızade-i Rumi (1337-1412) önemli çalışmalar yapmışlar ve değerli eserler bırakmışlardır. Anadolu Türklerinden olduğu için Rumi adıyla

12. *Bilim Tarihine Giriş*, a.g.e., s: 258 vd.

tanınan Kadızade, öğrenimini Bursa'da tamamladıktan sonra, bilgisini artırmak maksadıyla Horasan ve Türkistan taraflarına gitmiş ve oralarda çalışmalarına devametmiştir. 15. yüzyılda Türk hükümdarlarının yönetimi altındaki bölgelerde bilim ve felsefe yeni bir uyanış dönemine girmişti; Konya, Semerkant ve öteki Türk kentleri muhtelif İslam ülkelerinden gelen birçok öğrenci ve bilgin için bir bilim yuvası haline gelmişti. Mevlâna Celâleddin Rumî, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli gibi daha başka sanatçı ve düşünürler 12., 13. ve 14. yüzyıllardaki "*Anadolu Aydınlanması*"nın öncüleri oldular, doğuya ve batıya buradan bilgi ve sevgi, hoşgörü ve bağışlayıcılık dolu ışıklar saçtılar.[13] Folklor ve toplumbilimlerinde *"Halk inancı ya da dindarlığı"* (*Volksfrömmigkeit*) diye bilinen teknik bir terim vardır; bu kavrama göre halk, resmi din uygulamasının dışına her zaman çıkmış, kendi gelenek ve göreneğini, yerel inanç ve alışkanlıklarını bu resmi inancıyla kaynaştırmış, başka kültürlerin inancıyla birarada yaşamıştır. Bunun en iyi örneklerini Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde görmekteyiz. Tektanrılı dinlerden önceki inanç ve geleneklerle (*Şamanizm, Brahmanizm, Zerdüştçülük*) Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman geleneklerinin ilginç bir şekilde harmanlandığına, farklı inanışların birbirlerine karıştığına, bazı Hıristiyanların birtakım Müslüman evliyaların mezarını ziyaret ettiğine, bazı Müslümanların da âdet olduğu üzere İstanbul'da mesela Meryem Ana Yortusu'nda Hıristiyanlar ile birlikte bulunduklarına, birtakım Yahudi âdetlerinin rahatlıkla Müslümanlar tarafından benimsendiğine tanıkoluyoruz. Demek ki devlet hayatında olduğu gibi farklı toplumların dinsel yaşamında da birtakım kurumlar ile birlikte inanç ve uygulamalarda da geçirgenlik ya da geçişlilik sözkonusu olabilmekte. Tabii bu durumun temelinde karşılıklı hoşgörü ve iyi niyet yatmaktaydı. Önyargılar bir yana bırakılmış, bir tür inanç özgürlüğü benimsenmiş, karşılıklı anlayış ve iyi niyet egemen olmuştu. Çokkültürlü ve çokdinli toplumlarda buna benzer hoşgörüye, bağışlayıcı tutuma ve diğerkâmlığa tarihte pek sık olmasa da rastlanmakta. Bunun için tepeden tabana kadar yayılan derin bir aklıselimin, zengin bir hoşgörünün ve yaygın bir inanç özgürlüğünün varolması gerekmekte. Yine de en çok kanın, herşeye dinin karıştırılması ve siyasete alet edilmesi sonucunda oluşan bağnazlık yüzünden çıkan din savaşlarıyla döküldüğü de unutulmamalı. Zamanla hakiki dinden uzaklaşılması, dinin çıkarlara göre yorumlanması, önyargılara dayandırılması ve doğru yolundan saptırılması sonucunda katı bir bağnazlık ve karanlıkçı anlayış (*obskürantizm*) hâkimoldu. Batı özgürleşmeye yönelirken, Doğu

13. Pervez Hoodbhoy, *İslam ve Bilim: Bağnazlığa Karşı Akılcılığın Savaşımı*, Cep Kitapları, İstanbul, 1997, s: 82 vd.

(İslam dünyası) kulluğu benimsedi; Batı bireyselleşmeyi tercihederken, Doğu köleliği seçti. Ortaçağda kültür dünyası her boyutuyla dinle birlikte yürütüldüğü, her konuda dinle özdeş olarak düşünüldüğü için, din ile yaşam içiçe yürümüş; bu birliktelik daha sonra Osmanlı'da sürmüştür. Tarihlerini bilmeyen uluslar, geleceklerini de planlayamaz. Osmanlı'nın bu konuda da pek başarılı olduğu söylenemez.

İslam dünyasında bilimsel ve felsefi çalışmalar, dinadamları tarafından engellenmedikleri müddetçe, hızla ilerlemiş ve gelişmişti. Yine aynı dönemlerde fizik alanında Kemalüddin el-Farisî (14. yüzyıl) optik çalışmalarını ileriye götürdü; Hazinî (12. yüzyıl) ise hidrostatik ve mekanik konularının tarihsel gelişimini izleyerek bu alanlara katkılarda bulundu. Coğrafya alanında Yakut (13. yüzyıl) ile Kazvinî (13. yüzyıl) değerli eserler bıraktılar. Kimya alanına gelince, 11. yüzyılın çokyönlü bilginlerinden biri olan Beyrunî bugüne değin geçerliliğini koruyan ve değerini yitirmeyen araştırmalar yaptı. Yunanlılardan beri savunulmakta olan "*Dönüşüm Kuramı*"nın doğru olmadığını ve birtakım kimyasal işlemlerle değersiz madenlerin gümüş ve altın gibi değerli madenlere dönüştürülemeyeceğini kesinlikle kanıtladı. Cisimlerin özgül ağırlıklarının belirlenebilmesi için piknometreye benzer bir alet geliştiren Beyrunî, bu aletle çok sayıda ölçümler yaptı. Bazı metal ve taşların özgül ağırlıklarına ilişkin bulduğu değerlerle bugünkü değerler karşılaştırıldığında aralarında büyük bir yakınlığın bulunduğu görülür. Sadece kimya alanında değil, astronomi, jeoloji, fizik, farmakoloji, coğrafya ve felsefe alanlarında da eserler veren Beyrunî evrensel bir polimat olup aynı zamanda bir kültürtarihçisiydi. Yine aynı dönemde biyoloji alanında İslam dünyasında 13. yüzyılda yaşamış olan en önemli bitkibilimci İbn-ül Baytar'ı ve zooloji üzerinde çalışmalar yapmış olan Demirî'yi (14. yüzyıl) görüyoruz. Tıp alanına gelince sadece bu sahada değil aynı zamanda felsefe, matematik, astronomi, fizik, kimya ve müzik dallarında da bilgi ve beceri bakımından seçkin bir kişi olan İbn Sinâ (980-1037) karşımıza çıkmakta. O, matematik alanında matematiksel terimlerin tanımlanmaları ve astronomi alanında da duyarlı gözlemlerin yapılması konularıyla ilgilendi; astroloji ile simyaya itibaretmedi, "*Dönüşüm Kuramı*"nın doğru olup olmadığını yapmış olduğu deneylerle araştırdı ve doğru olmadığı sonucuna ulaşdı. İbn Sinâ'ya göre her element sadece kendisine özgü niteliklere sahipti ve dolayısıyla daha değersiz metallerden altın ve gümüş gibi daha değerli metallerin elde edilmesi mümkün değildi. Batı ülkelerinde 16. yüzyılın ve Doğu ülkelerinde ise 19. yüzyılın başlarına kadar okunmuş ve kullanılmış olan *El-Kanun fi't-Tıb (Tıp Kanunu)* adlı beş kitaptan oluşan ünlü ansiklopedik eseri, birinci kitabı,

anatomi ve koruyucu hekimlik, ikinci kitabı basit ilaçlar, üçüncü kitabı patoloji, dördüncü kitabı ilaçla ve cerrahi yöntemle tedavi ve beşinci kitabı ise çeşitli ilaç terkipleriyle ilgili ayrıntılı bilgi veren eşsiz bir yapıttı.[14] *Kitab-üş-Şifa* adlı eseri yüzyıllarca Aristoteles'in eseri olarak Avrupa'da okutuldu; bu yanlışlık İngiliz bilimtarihçisi Eric Holmyard tarafından ancak 1928 yılında düzeltilebildi. İbn Sinâ'nın 11. yüzyılda yaşamış bir bilgin ve filozof olduğu gözönüne alınınca bu hatanın neredeyse on asır boyunca sürdüğü ortaya çıkar. 13. yüzyılda yaşamış olan başka ünlü bir hekim de İbn Nefis'tir; Galenos'un kalbin yapısı ve işleyişi konusundaki yanlış görüşlerini düzelten ve küçük kan dolaşımını doğru biçimde açıklayan bu tıpadamı 16. yüzyılda Avrupalı Michael Servetus ile Realdo Colombus'u öncelemiştir. İslam uygarlığının duraklama dönemine yaklaşırken teknoloji alanında önemli bir kişiyle karşılaşıyoruz; bu bilimadamı, 13. yüzyılda Anadolu'da yaşamış ve İskenderiye mühendisleri *(Ctesibios, Heron, Philon)* ile Benu Musa'nın açtığı yoldan giderek çeşitli otomatlar tasarlamış ve yapmış olan Cezerî'dir. Tarih alanında ise 9. yüzyılda Taberî ile 10. yüzyılda Mesudî'yi görüyoruz. Ayrıca bu alanda İbn-ül Nedim (10. yüzyıl), Kıfti (13. yüzyıl), İbn Ebi Usaybi'a (14. yüzyıl) ve İbn Hallikan (13. yüzyıl) gibi tarihçilerin bugün bile kullanılan değerli tarih kitapları yazdıklarını biliyoruz. Ama en çok öne çıkan tarihçi eski ve yeni gözlemlerden yararlanarak toplumsal çözümlemeler yapmaya çalışan, bilinen dünyanın farklı kesimlerinde yerleşmiş olan insan topluluklarını fiziki ve beşeri yönleriyle tanıtmayı amaçlayan İbn Haldun'dur (1332-1406). Tarih disiplinini Aristoteles'e karşın bilimleştirmeye girişen İbn Haldun'a göre tarih, birtakım dini, siyasi ve askeri olayları oluş anlarına göre arka arkaya sıralamaktan veya peygamberlerin ve hükümdarların hayatlarını anlatmaktan ibaret değildir. Bir tarihçinin, öncelikle tarihsel olaylardaki benzerlikleri ve farklılıkları saptayarak bunlar arasındaki zaman ve mekândışı nedensel ilişkileri belirlemesi gerekir; tarih, ancak bu düzeye ulaştırılabildiğinde bilimselleşebilir. İslam uygarlığının inişe geçtiği dönemler, Osmanlı İmparatorluğu'nun üç kıtada egemen olduğu dönemlerdi. 16. yüzyılda Batı'ya doğru ilerleyen, fetihlerini gaza ve cihad uğruna yapan Osmanlı, aynı zamanda fethedilmekten de kurtulamadı. Bilindiği üzere Osmanlı uygarlığı, Türklerin, Hint ve Çin'den de devşirdikleri, kendi kültürel birikimleriyle Arap, İran ve Bizans kültürlerinin bir karışımından ibaretti. Selçuklulardan devralınan yönetimin hâkimolduğu başka altkültürler de bulunmaktaydı, bunlar Balkanlar'dan Kafkaslar'a, Orta ve Doğu Avrupa'dan Kuzey Afrika'ya, Akdeniz'den Ortaasya içlerine kadar uzanan geniş bir coğraf-

14. George Sarton, *Introduction to the History of Science*, IV. Cilt, Baltimore, 1927, s: 321 vd.

yayı kapsayan Ermeni, Sırp, Gürcü, Rum, Arnavut, Kürt, Çerkez, Moğol, Süryani, Yahudi, Arap ve İran kültürleriydi. Osmanlı demek bütün bu kültürlerin bir karışımı demekti; çokkültürlü, çokdilli ve çoketnisiteli bir toplum yapısı sözkonusuydu. Tabii bu karışımdan bir sentez çıkarmak da o kadar kolay olmadı. Bu nedenle Osmanlı'da yüksek bir bilimsel ve felsefi faaliyet gerçekleştirilemedi. Türklerin İslam uygarlığını gerilettiği ya da İslamiyetin Türklerin yönetimine geçtikten sonra gerilemeye başladığı tezi, çeşitli platformlarda dilegetirilmekte. Bu tezin gerçeklik payını, nedenlerini ve gerekçelerini araştırmamız gerekir.

Şimdi Doğu ile Batı ortaçağı felsefe ve biliminin genel özelliklerini ve bu kültür birikimlerinin Avrupa'ya aktarılması sürecini elealmak istiyorum. Öncelikle ortaçağ İslam dünyasında bilim ile felsefe alanında genellikle tümdengelimsel, yani dedüktif düşünme biçimi egemendi. Deney ile gözleme, yani yöntemli endüktif yaklaşıma ve ölçmeye bu kültür yabancı kalmıştı; böylece de bilimin olmazsa olmaz ögelerinden biri sayılan sistemli ve metotlu endüksiyonu hiç dikkate almadı. Endüktif yöntem ancak 16. yüzyılda Galileo Galilei ile bilim alanına girip yerleşti. Doğanın atlama ya da sıçrama yapmadığı, ortaçağın ünlü *"Natura non facit saltus"* inancının da İslam anlayışında egemen olduğunu biliyoruz. Bu anlayışa göre doğa birbirinden kesinlikle ayrılmış ne türler ne de cinsler yaratmaktaydı; aralarında daima birini ötekine bağlayan aracılar bulunuyordu.[15] Bunun yanında ortaçağda tektanrılı dinlerin yaygınlaşması nedeniyle yoktan varetme, yani yaratma fikri de yayılarak hâkimoldu. Böylece antik Yunan'da egemenolan *"Yoktan hiçbir şey çıkmaz"* ya da *"Hiçten hiç çıkar"* (*Ex nihilo nihil est*) anlayışı da ortadan kalkmış oluyordu. İlkçağda olduğu gibi ortaçağ İslam ve Hıristiyan doğafelsefelerinde de *"Doğa boşluktan korkar"* ya da nefret eder (*Natura horror vacui*) görüşü egemendi; doğada boşluk yoktu ve uzay *esirle (ether)* doluydu. Yine ilkçağda olduğu gibi ortaçağda da doğaya betimleyici ve niteleyici bir yöntemle yaklaşıldığını görmekteyiz; oranlayıcı ve niceleyici yaklaşıma, nitelikselliktenniceliksellige geçişe henüz yabancıydılar. İslam bilimi matematikte çok önemli gelişmeler sağlamasına karşın bunu doğa bilimlerine ve özellikle de fiziğe uygulayamadı. Deney ve gözlem verilerini sayısallığa dayandıramadı. Doğayı sayılarla, niceliksel olarak betimleyen ilk kişi Galilei oldu. Araştırma ve çalışmalarında İslam bilim anlayışı teorik kaldı, uygulamaya yönelmedi; teorilerini kanıtlayamadı. Herşey dinin hizmetinde ve emrinde olduğu için sanatlar, bilimler ve felsefe de dinin açımlanması ve anlatılması için

15. M.M.Şerif (Ed.), *İslam Düşüncesi Tarihi*, 4 cilt, İnsan Yay., İstanbul, 1991, 4. C., s: 130 vd.

birer araçtan başka birşey değildi, asıl amaç dindi (*Philosophia anchilla teologiae*). Astronomi alanında ilkçağda Aristoteles ile Ptolemaios'un (*Batlamyus*) yaygın olan *"yermerkezli evren anlayışı"* (*geosantrizm*) ortaçağda da hâkim oldu; fizik ve metafizikte ilki, astronomide de ikincisi birer otorite olarak kabuledildiler.[16] Onların bu etkileri 16. yüzyıla değin egemen olacak ve fizikte *Galilei*, astronomide Kopernikus, metafizik ve felsefede ise Descartes tarafından otoriteleri yıkılacaktır. İslam dünyasındaki bilimsel ve felsefi çalışmaların ürünleri üç ana kanaldan Avrupa'ya aktarılmış ve Batı bilim ile felsefesinin biçimlendirilmesinde yönlendirici, uyarıcı ve besleyici etkilerde bulunmuştur. Bu kanallar Endülüs, Sicilya ve Haçlı Seferleri esnasında Haçlıların ulaşabildikleri ve bir süre tutunabildikleri Doğu Akdeniz kentleridir. Endülüs kanalı öteki iki yoldan daha verimli ve etkili olmuştur. Endülüs medreselerinde Arapça'yı öğrenerek bilim ve felsefe tahsileden Yahudi ve Hıristiyan öğrenciler, bu alanlardan yapmış oldukları çevirilerle *12. yüzyıl Rönesans'ı ("Erken Rönesans")* olarak bilinen uyanış döneminin oluşmasında çok önemli roller üstlendiler. Bu mütercimler arasında en verimli olanları Bath'lı Adelard, Chester'lı Robert, Sevilla'lı John, Dalmaçya'lı Herman, Tivoli'li Plato ile Cremona'lı Gerard'dır.[17] Bu *"Erken Rönesans"*ın sonradan, bir ikinci dalga gibi, İtalya'da başlayarak öteki Avrupa ülkelerine yayılacak olan *15. yüzyıl Rönesans'ı*ndan ayrılan en belirgin yanı, Arapça'dan Latince'ye yapılan çeviriler sonucunda oluşmuş olması ve sanatlardan çok bilim ile felsefeye yönelik bulunmasıydı. İslam uygarlığının başlangıcında Yunanca ve öteki dillerden *(Hintçe, Sanskritçe, Keldanice, Farsça'dan)* Arapça'ya yapılan çeviriler bu sefer aradan neredeyse beş asır geçtikten sonra Arapça'dan Latince'ye tercüme edilmeye başlandı. 8. yüzyılda yaşanan *İslam Rönesans'ı* yaklaşık beşyüz yıl sonra Avrupa'nın İspanya, Fransa ve İtalya gibi ülkelerinde *"Erken Rönesans"* olarak tekrar yaşandı. Müslümanlar daha 8. yüzyılda Sicilya'yı elegeçirmişler ve zamanla bu adayı bir ticaret ve kültür merkezi haline getirmişlerdi. 1060'larda Normanlar Sicilya'yı fethedince, İslam uygarlığını sahiplendiler ve bu uygarlıktan yararlanmaya çalıştılar. Dönemin en aydın yöneticilerinden olan Norman Kıralı II. Roger (1101-1151), Arapça öğrendi ve Arapça yazılan bilim ve felsefe eserlerini sarayında topladığı gibi, coğrafyacı İdrisî gibi Müslüman bilginleri de ağırlayarak araştırmalarında teşviketti. Sicilya'daki meşhur Salerno Tıp Okulu, bu dönemlerde atılan temeller üzerinde kurulacak ve Batı tıbbını büyük ölçüde et-

16. G.W.Leibniz, *Nouveaux Essais Sur L'Entendement Humain*, Garnier Flammarion, Paris, IV,16, s. 407 vd.

17. Seyid Hüseyin Nasır, *Islamic Science an Illustrated Study*, Kent, 1976, s: 254 vd.

kileyecektir. Yaklaşık ikiyüz yıl süren Haçlı Seferleri'nin (1095-1270) asıl amacı ise, Kudüs'ü Müslümanların elinden almak ya da Müslümanların bilgi ve beceri birikimlerini Avrupa'ya aktarmak değil, Ortadoğu'nun zenginliğinden payalmaktı. Ancak Haçlılar, Müslümanlarla karşılaştıklarında İslam uygarlığından çok etkilendiler ve Avrupa'ya yeni düşünce ve görüşlerle döndüler. Arapça öğrendiler ve Arapça yapıtları okuyarak kendilerini yetiştirdiler. Batı ortaçağı karanlık bir dönemden geçerken İslam ortaçağı o zamanlarda tam bir *Aydınlanma* içindeydi ve zengin birikim ve becerilerini Batı'ya aktarırken Avrupa'nın adeta hocası durumundaydı. Avrupalılar, Müslümanların yalnız günlük yaşama biçimlerini değil, aynı zamanda yaşamanlayışları ile dünyagörüşlerini de taklitetmeye başladılar. Böylece Batılılar, İslam uygarlığının aracılığıyla Yunan ve Roma uygarlıklarıyla tanışıyorlar ve giderek yaklaşık bin yıl süren (476-1500) dogmatik düşünce geleneklerinden uzaklaşıyorlardı. Haçlıların, Ortadoğu'da bazı bölgeleri, hatta İstanbul, Antakya ve Kudüs'ü bir süreliğine hâkimiyetleri altına almalarına karşın, uygarlık tarihi açısından bakıldığında, siyasi ve askeri başarıları, iyi bir öğrenci olmalarından kaynaklanan bilimsel başarılarının yanında pek sönük kalmıştır.[18]

Şimdi yazımızın başlığına dönüp yeniden soralım: *"İslam dünyasındaki kültür zenginleşmeleri, felsefi ve bilimsel etkinlikler başlangıçta gayet iyi giderken ne oldu da önce yavaşladı, sonra durakladı ve nihayet bugünkü gerileme durumuna düştü?"*; *"8. yüzyıldan 12. yüzyıla değin gelişerek en üst noktasına ulaşan ve 'Altın Çağlar'ını yaşayan felsefe ve bilimler İslam dünyasında 14. yüzyılın sonundan itibaren acaba niçin duraklama ve gerileme dönemine girdiler?"* İslam uygarlığının gerilemesinin başlıca nedenleri arasında, özgür araştırma ve düşünme anlayışının giderek yokolmasını; teologların bilimadamlarını ve filozofları safdışı etmelerini; ilahiyatçıların dini felsefeye, dogmayı akla, inanmayı anlamaya üstün tutmalarını; sorgulamayı ve eleştirelaklı baskı altına alıp susturmalarını sıralayabiliriz. Din bilginleri, yanlış yorumlara saparak özgürdüşünmeyi ve ifade etmeyi, eleştirelaklı ve cesur sorgulamayı etkisiz hale getirdikleri için İslam uygarlığı gerikaldı. Gazalî de bir filozoftan çok dinadamı olarak dini felsefenin üstünde görüyor; düşünme yerine inanmayı, akılyürütme yerine imanetmeyi savunuyordu. İnancı savunan, felsefeyi yadsıyan bir filozof özgürce düşünülebilir mi? Bir hadis şöyle der: *"Sormak bilimin yarısıdır" (Es sual'u nıfs-ul-ilm).* 8. yüzyılda Araplar bilmeye aç ve öğrenmeye susamışlardı. İslam Peygamberi Hz. Muhammed, o za-

18. Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ankara, 1934, s: 126.

man için ulaşılması çok zor, uzak bir diyarı gurbet olan Doğu Asya için, *"İlim, Çin'de dahi olsa gidip öğrenin"* diyordu. Fethedilen ülkelerin savaş esirleri değerli kitaplarla değiştokuş ediliyordu. Helen ve Hellenistik, sonra Bizans, Hint, İran ve Çin uygarlıklarının birikimleri İslam dünyasına aktarıldı, her alandan bilgiler devşirildi. Bu uygarlıklardan pekçok kitap büyük paralar ödenerek ya da savaş ganimeti olarak getirildi ve bilimadamları davetedildi. Yaklaşık yüzelli yıl süren bir çeviri faaliyeti başladı. Bilimler hızlı bir gelişme gösterdi ve yeni bilim dalları kuruldu. Başta Haçlı Seferleri ve Moğollar'ın Bağdat'ı işgali gibi çeşitli olumsuz sebepler yüzünden ondördüncü yüzyıldan sonra İslam dünyası kendi içine kapandı; bilim ve felsefeye duyulan ilgi azaldı ve daha sonra giderek bu ilgisizlik bilim, sanat ve felsefe düşmanlığına dönüştü. İslam uygarlığı böylece başlangıçtaki gelişme temposunu yitirdi ve Batı uygarlığı karşısında gerilemeye başladı. Önceleri hızla yükselen bilim ve felsefenin sonraları gerilemesini İslama maledebilir miyiz? Dinin kendisi değil, sonraki anlaşılış ve yorumlanış biçimi bu gerilemeye nedenoldu. Budünyayı *"yalan"*, *"gelipgeçici"*, ötedünyayı *"sahici"*, *"asıl ve kalıcı"* olarak algılayan bir anlayıştan başarı beklenebilir mi? Batı, bu durumdan yararlanmaya ve onu kullanmaya girişti. Batı'nın bilinçli olarak kurguladığı ve İslamiyet ile Türklerin terör ürettiğini savunan bir Doğu tasarımı olarak oryantalizm de bu dönemde ortaya çıktı. Başlıca İslamiyete *(Muhammedanizm)*, Avrupamerkezciliğe, Avrupalı aklın üstünlüğüne ve Yunan hayranlığına *(Filhellenizm)* dayanan Doğubilimcilik aslında yanlış temellendirilmekteydi. Batı'nın gerçekdışı bir kurmacası olan oryantalizm sahte tezler üretmeye koyuldu. Çünkü Yunan sanat, bilim ve felsefesine duyulan hayranlık ve Batı uygarlığının temelinde Yunan uygarlığının bulunduğu inancı körükörüne bağlanılan bir *filhellenizm* anlayışından ibaretti. Oysa Yunan uygarlığının temelinde Mısır, Mezopotamya ve Anadolu *(Hitit, Frig, Lidya, Likya ve İonya)* uygarlıkları bulunmaktaydı. Bu yanlış kanaat sonucunda Hegel, *"Kaba saba Türkler buluntu bir akla sahiptir" (...) "Doğu'ya -yani İslama- ait şeyler felsefeden silinip atılmalıdır"* diyebiliyordu. Hegel'in, Avrupa-Hıristiyan-Alman-Merkezciliği felsefeleştirerek felsefi oryantalizmi belirginleştirdiğini söyleyebiliriz. *"Avrupalı aklın üstünlüğü"* tezini savunarak Doğu'da ve İslam kültüründe felsefe olamayacağı düşüncesiyle Doğu'ya özgü herşeyin felsefeden silinip atılması gerektiğini önesüren Hegel'den etkilenen Marx ile Engels de, *"Türkler, akıl soyutlaması gerektiren uygar değerler yaratma yeteneğinden yoksundurlar"* diyebilmekteydiler. Bu bağlamda Friedrich Nietzsche de şöyle diyordu: *"Türkler kadere (dinsel yazgıya) anlayışları gereği boyuneğerler; insana karşı önceden belirlenmişliğin*

(predestinasyon / predeterminasyon) üstünlüğünü kabulederler." Bütün bu düşünce ve saptamalar bence bir yanılsamanın ürünüydü. Özgürdüşünmeye tahammül edemeyen, bağımsız bilimsel araştırmaya izinvermeyen bir anlayış *(geç ortaçağ İslam anlayışı)* ergeç karanlığa gömülmeye mahkûmdu. Bu gerileme yalnız bilim ve felsefe alanında olmadı, aynı zamanda dünyagörüşüne ve yaşamanlayışına da yansıdı. 15. yüzyıldan sonraki tarihsel süreçte bilim ve felsefe dünyasına evrensel boyutta hizmetetmiş bir Müslüman bilimadamı veya filozof yetişti mi? Çağdaş bilim ve ona bağlı bütün teknolojik gelişmelerde, herhangi bir Müslüman veya Türk var mı? Bundan böyle Osmanlı'nın çağdaş dünyanın kurulmasında bir katkısı bulunduğunu kanıtlayacak yeni bulguların ortaya çıkacağını pek sanmıyorum. Eğer çıksaydı bizden önce Batılı bilim tarihçileri bunu çoktan ortaya koymuş olurlardı.

Uygarlık tarihini, dinlerin tarihi açısından çözümlemeye çalıştığımızda, tektanrılı dinlerden Museviliğin, ödev ve görev bilinci üzerine; Hıristiyanlığın sevgi duygusu üzerine; Müslümanlığın ise bilgi ile bilime inanma üzerine kurulmuş olduğunu görüyoruz. Batı hep biçimlendirmiş, Doğu özümlemiştir; Batı yasalaştırmış, Doğu içaydınlanmaya yönelmiştir *(Lex occidenta, Lux orienta est);* Batı ötekileştirmiş, Doğu benimsemiştir. Dünyadaki çoğu dinin, bugün ne yazık ki jeoloji, kozmoloji, genetik, evrim gibi bilimsel alanların kendi inanç sistemlerinin altını oyduğunu düşünmelerine karşın, 11. yüzyılda yaşamış çokyönlü bilimadamı Beyrunî (973-1048/1052) şöyle diyordu: *"İnatçı eleştirmen sorar: Bu bilimlerin ne faydası var? Bunu soran, insanı hayvandan ayıran gerçeği bilmemektedir. Bu fark genel olarak bilgi olup bilgi yalnızca insan tarafından ve bilgi aşkına üretilir; bu öteki kazanımlardan elde edilen mutluluklara benzemez; bizatihi onun kazanılması mutluluk vericidir. Çünkü bilgi olmaksızın, ne iyi birşey elde edilebilir ne de kötülükten kaçınılabilir. O halde hangi kâr ve kazanç daha aşikârdır? Hangi yarar daha verimlidir?"* İslam ile bilimin ve felsefenin çatıştığı savı eğer doğru olsaydı, her alanda beş asır kültürel ve entellektüel verimlilik yaşanmazdı; İslamiyetin ilk dönemlerinde büyük bilimadamları ve filozoflar yetişmezdi. Ancak doğayı tanıma ve anlama aracı olan bilim, içdinamiği gereği sürekli gelişme halindeyken, onunla uğraşan Müslümanlar çeşitli nedenlerle bilimi işlemeyi ve bilimle yola devametmeyi bir kenara bıraktılar. İslam dünyasında bilimsel ve felsefî araştırmaların 8. yüzyıl ile 12. yüzyıl arasında tavan yaptığını, 14. yüzyıla değin de yavaşlayarak ilerlediğini ve önemli ölçüde verimli olduğunu biliyoruz. Ancak 15. yüzyılın başlarından itibaren bu araştırmalar giderek verimliliklerini yitirdi ve bilimi geliştirmek bir yana, anlamak bile İslam bilginleri için

büyük bir sorun haline geldi. 15. yüzyıl öncesinde Müslüman bilginler bilime gerçekten çok önemli katkılarda bulundular; fakat bu katkıların nitelik ve niceliği yaklaşık sekiz yüzyıl boyunca sürekli olarak aynı düzeyde kalmadı, diğer birçok gelişmede olduğu gibi, süreç içerisinde çoğaldı ya da azaldı.[19] En değerli yenilikler ve önemli araştırmalar 8. ile 12. yüzyıllar arasındaki dört yüzyıllık dönem içerisinde gerçekleştirildi. 13. ve 14. yüzyıllar dini ve siyasi çatışmaların yoğunlaştığı bir dönem oldu ve bu nedenle doğuda Timurluların ve batıda ise Osmanlıların siyasi birlik ve bütünlüğü sağlamaya yönelik girişimlerinin başarıya ulaşmasına değin bilimin gelişimi yavaşladı. 15. ve 16. yüzyıllar bilimin bu iki imparatorluktaki gelişim süreci içinde yeni ama kısa süreli bir canlanma dönemi olarak görülebilir. Bilimsel gelişimin İslam dünyasında 15. yüzyıldan sonra duraklamış olmasının, 16. yüzyıldan itibaren de günümüze değin bu yarıştan uzaklaştırılmasının ve Batı karşısında geriye düşmesinin nedenleri nelerdir? Aslında 16. yüzyılın öncelerine uzanan bu nedenlerin bazılarını biliyoruz; diğerlerini de, dönemin dalgalanmaları ile olayların iniş çıkışlarını belirlemenin olanaksızlığı nedeniyle, saptamanın güç olduğunu teslimetmemiz gerekiyor. Her tarih araştırması, geçmişe dayalı olduğu için, eksik kalmaya mahkûmdur. Elimizde somut belgeler olduğu gibi, soyut söylenceler de bulunacağından kesin ve en son bir doğruluktan sözedemiyoruz. Yine de burada bilim ve felsefetarihçilerinin belirlemiş oldukları İslamda birincil derecede önemli bazı gerikalma nedenlerine değineceğim:

1- Bilimsel faaliyetlerin yavaşlamasının ve giderek duraklamasının ilk ve önemli nedenlerinden biri, İslam dünyasının dirliğini, birliğini ve bütünlüğünü bozan dini ve siyasi çatışmalar olmuştur. Bu çatışmalar Dört Halife dönemine kadar geri götürülebilir. Birlik ve bütünlüğün kurulduğu dönemlerde bilimsel etkinliklerin arttığı, dağıldığı dönemlerde ise azaldığı görülür. Emeviler ile Abbasîler gibi merkezi otoritelerle bunların yönetimi ve denetimi altında bulunan yerel güçler arasındaki siyasal çatışmalar kadar, Sünniler ile Şiiler arasındaki dinsel çatışmalar da, İslam inancının öngördüğü ve hedeflediği birlik ruhunu yıkıcı gerilim odakları olmuş ve bu çekişmelerin ve çatışmaların yoğunlaştığı dönemlerde ve bölgelerde insanların düşünsel etkinlikleri doğal olarak düşmanlarını güçsüz bırakmak için sadece savaşmaya yönelmiş veya kendini korumaya koşullanmıştır. Dinin giderek muhafazakârlaşması ya da bağnazların denetimine geçmesi, bunların her alanı yönetmeye kalkmalarına ve yenileşmeye

19. Aydın Sayılı, *Ortaçağ İslam Dünyasına İlmi Çalışma Temposunda Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri*, Araştırma, 1, Ankara, 1964, s: 5-64.

kötü gözle bakmalarına nedenoldu. İslam dünyası, kendi çöküşünü hızlandıran araç ya da kozların pekçoğunu Batı'ya kendi elleriyle teslimetti ve adeta kendi kuyusunu kazdı. Bunun yanında 16. yüzyıldan sonra İslamın yorumlanması ve tanıtımının ne yazık ki pek yaygın biçimde onun sözde temsilciliğine kalkışan cahil yobazlar ile sözcülüğüne yeltenen önyargılı bilim ve felsefe düşmanları tarafından üstlenilmesi de ayrı bir talihsizlik olmuştur.

2- İslam toplumlarının ulaşmış olduğu ekonomik zenginlik ile yüksek yaşam düzeyi, bunlardan yoksunolan Moğollar ile Avrupa'daki Hıristiyan toplumlarının iştahını kabarttı, ilgisini ve isteğini çekti; böylece Müslümanları bunlardan gelecek saldırılara karşı maddi ve manevi birikimlerini koruma zorunluluğuyla karşı karşıya bıraktı. Bu nedenle özellikle 13. ve 14. yüzyıllar, içeriden gelen tehlikeler yanında, dışarıdan gelen tehditler nedeniyle de siyasi istikrarın bozulduğu ve ölüm kalım mücadelesinin güncellik kazandığı bir dönem oldu. Böyle bir dönemde bilimsel etkinlik ile teknik beceriden çok, askeri beceriye gereksinim duyulması doğaldır. Felsefe, huzur, sükûnet ve refahın olduğu toplumlarda görülür; özgürdüşünme ortamından yoksun bir yerde felsefe yapılamaz. 11. yüzyıldan itibaren İslam dünyasını kasıp kavuran iç ve dış savaşların ekonomik ve sosyal etkilerinin, bilimsel ve felsefi faaliyet üzerindeki baskısı ve sorumluluğu büyük olmuştur. Önce Haçlı Savaşları, İslam dünyası içerisine Batı'dan sokulan bir hançer gibi Müslüman dünyanın batı kesimini ikiye bölmüş; arkadan 13. yüzyılda gelen Timur Moğollarının korkunç istilası, İslam âleminin doğu kesimindeki hemen bütün kültür merkezlerini *(Buhara, Horasan, Bağdat, Şam)* yakıp yıkmıştır.

3- Moğollar ve Haçlılarla yapılan savaşlar, İslam kültür merkezleri arasındaki iletişimi ve alışverişi ortadan kaldırmış; kültüriçi temasları neredeyse imkânsız hale getirmiş ve yalnız insanları fakirleştirmekle kalmamış, hükümdarları da bilimi ve felsefeyi destekleyemeyecekleri bir duruma düşürmüştür. Özellikle Moğollar pekçok kütüphaneyi, gözlemevini, müzeyi ve hastaneyi tahripetmişler; değerli pekçok esere, kendi ülkelerine götürmek üzere elkoymuşlar ya da bunları başka nedenlerle yakıp yıkmışlardır. Moğol komutanları Sübüdey Noyan ile Çepe Noyan'ın Buhara ile Horasan arasında yaptıkları katliamın eşi benzerinin tarihte görülmediği iddiaedilir. Hulâgu Han, 1256'da İsmailîlerin üstüne yürüyerek Alamut Kalesi'ni alıp Batınileri ezdi; Bağdat'ı fethinden sonra halife Mustasım'ı öldürttü (1258), şehri yağmaladı. Dicle'nin günlerce nehre atılan kitapların

mürekkeplerinden ötürü siyah, Bağdat sokaklarının da pekçok insan kanı döküldüğü için oluk oluk kırmızı aktığı rivayet edilir. Öte yandan Batıni-İsmailîye mezhep çatışmaları ve bunu yöneten Hasan Sabbah'ın Şii-Sünni ayırımcılığını körükleyen terör girişimleri toplumu çaresiz bıraktı ve yönetimleri zayıflattı.

4- İslam dünyasının siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan zayıflamasından ikiyüz yıl gibi bir zaman sonra Müslümanlar ve Yahudiler İspanya'dan sürüldüler (1492). Bu durum İslam kültür dünyasının başına gelen büyük yıkımlardan biri oldu. Haçlı Seferleri'yle Doğu'ya açılamayan, Osmanlılar yüzünden ipek ve baharat yoluna hâkimolamayan Avrupa, bu defa Batı'dan dünyaya bir çıkış yolu aramaya koyuldu. Afrika çevresinden Asya'ya giden yol Araplarca yüzyıllardır bilinmekteydi; Fas ile Çin arasında bir deniz ticaret yolunun bulunduğu bilgisi Portekizlilere ulaşmıştı. Portekizlilerin önce Afrika sahillerini, sonra da Ümit Burnu'nu dolanarak (*Vasco da Gama*) Hindistan'a ulaşmaları, İberya Yarımadası'ndaki Arapların bilgi birikimine dayanmaktaydı. Hint Okyanusu'nun Portekizlilerce çok kısa bir sürede farkedilip tanınması, ekonomik ve sosyal olarak zayıflamış bir İslam dünyasının içine dalan Portekizlilerin, İslamın coğrafya, deniz ve kara ticaretleriyle ilgili bilgi birikimlerinden akıllıca yararlanmalarının bir sonucuydu. İberya Yarımadası'nı fetheden Avrupalı ulusların elegeçirdikleri İslam bilgi hazineleri *(Dünya haritaları, ticaret yolları, seyahatnameler)* sayesinde Amerika'yı keşfetmeleri ve Hint Okyanusu'nu elegeçirmeleri dünya egemenlik dengesini hızla İslam dünyası aleyhine değiştirdi. Ulaşılan refah ve bilgi düzeyi Batı'da sanat ve bilim alanlarında bir atılım sağladı ve bu da Rönesans ile Reformasyon hereketlerini tetikledi.

5- İslam kültüründe bilim ile felsefenin gerileme ve çöküş nedenleri, Müslüman toplumların iç ve dış çatışmalarla siyasal ve sosyal bakımdan zayıf düşmeleri, parçalanmaları ve genelde fakirleşmeleri; ekonomik gelir kaynaklarının başka ellere geçmesi, keşif ve icada duyulan merak ve heyecanın kaybolması ve sonunda bağnazlığın artması gibi bazı olgularla açıklanabilir. Karanlıkçı çevrelerin, tarihte her zaman aydınlık dönemlerin ortadan kaldırılması için pusuya yattıkları ve gizliden gizliye çalıştıkları çok görülmüştür; kendi çıkarlarına zararveren bilimsel gelişmeleri ve insanları aydınlatan düşünceleri her zaman eleştirmişlerdir. Başlangıçtan, yani kuruluş ve yükseliş dönemlerinden 16. yüzyıla değin bilimi destekleyen, bilgin, filozof ve sanat adamlarını kollayan Osmanlı padişahları, ilmiye

dininin geleceği için Müslüman entellektüellerin yapması gereken başlıca atılımlar arasında şunları sayabiliriz: Dini akılla uzlaştırma yollarının araştırılması; felsefenin dinle çatışmadığının kabulü ve dinin felsefeyle yorumlanabilmesi yolunun açılması; din ile dünya işlerinin *(dinin siyaset, hukuk, yönetim, günlük yaşam alanlarından)* ayrılması; dinin bilimsel gelişmelere yabancı ve uzak kalmaması; dinin bireysel bir inanç ve vicdan sorunu olduğunun kabuledilmesi; dinin batıl itikatlardan, boşinançlardan ayıklanması; ötedünyanın budünyanın önüne geçirilmemesi ya da budünyanın öbürdünyaya feda edilmemesi.

10- Başlangıçta ilkçağdaki *(Hellenik ve Hellenistik dönemlerdeki)* çalışmalardan da yararlanan Müslüman bilimadamları, bilme ve öğrenme aşkıyla, bilim ve felsefe alanında önemli ilerlemeler kaydettiler. Daha sonra bütün bilgilerin Kuran'da bulunduğunu önesüren ve hiçbir bilimle ilgilenmenin ve araştırma yapmanın gerekmediğini savunan dinadamları yüzünden dinle bağnazlık ve cehalet özdeşleştirilmiş oldu. En geniş bilgi birikimine sahipolması gereken dinadamları, sadece Kuran'ı ezberlemekle ve onun yorumuyla yetindiler ve kendilerini koyu bir karanlığa mahkûmettiler. Fizik, biyoloji, jeoloji, kimya, cebir hatta ruhbilim konularında yaklaşık dörtyüz yıl *(8. ve 12. yüzyıllarda)* başarılı olan, yeni buluşlar gerçekleştiren, özgün bir terminoloji geliştiren İslam bilimadamları daha sonraları dinadamlarının baskısıyla sindirildiler ve derin bir sessizliğe itildiler, koyu bir karanlığa gömüldüler. Herşeyin, bütün bilgilerin Kuran'da varolduğunu savunanlar, onu okumanın herşeyi bilmeye yeteceğine inananlar bütün bilimsel çalışmaların durdurulmasına nedenoldular. Bilgiye ve öğrenmeye karşı direnç katı bir tutum haline getirildi; bilgisizlik adeta övünç kaynağı yapıldı. Kuran'da *"Oku!"* diye başlayan sure; *"Bana bir harf öğretenin kırk yıl kölesi olurum", "İlim Çin'de dahi olsa gidip öğrenin"* gibi hadisler unutturulmaya çalışıldı. Bilimlere ve felsefeye karşı geliştirilen katı tutum giderek arttı ve bunlarla uğraşmak küfür sayıldı. İslamın bilgi aleyhine takındığı bu olumsuz tavra karşı Batı, bilginin bir güç olduğunun bilincine vararak onun peşine düştü ve eldeettiği bilgiyle ilerlemeye geçti.

11- Dinamik ve çağdaş bir İslam dininin yapılandırılması, öncelikle özgür kişi iradesine önemverilmesine ve insan yaşamının değerini ve onurunu bilmeye bağlıdır. Kadın-erkek eşitliğinin kabulü ve sömürüye karşı takınılan tutum vazgeçilmez bir koşul olmalıdır. Günümüzde intihar bombacılarının inandıkları kutsal savaş, cihat ya

da şahadet gibi kavramlar bir yana bırakılmadıkça; zekât ve sadaka kurumlarına küresel bir kimlik kazandırılmadıkça; şeriat terkedilmedikçe ve yeni bir içtihat kapısı açılmadıkça; başka deyişle, yeni bir din hukuku ve sosyolojisi oluşturmadıkça; bütün öbürdünya dinlerine saygı göstermedikçe İslamın gelişmesi ve saygınlaşması ne yazık ki mümkün görünmemektedir. Sermayenin küreselleştiği günümüzde dinduygusu ve değerler küreselleşememiş, dinler farklı çıkarların aracı haline gelmiştir. İnsanlığa düşün, bilim ve teknoloji alanlarında önemli katkılar sağlayabilmek için İslamiyetin kendine özgü yeni bir Aydınlanma yaratması gerekmektedir. Demokrasi kültürünün özümsenememesi, eğitime gereken önemin ve desteğin verilememesi, özgürdüşünme ve davranma refleksinin kazanılamaması, topluma ödüllendirme ve özendirme gibi başarının temel motivasyonlarının kazandırılamamış olması Müslüman ülkelerin gelişmelerinin önündeki en büyük engellerdir. Toplumları belirleyen sadece ekonomi gibi altyapı değil, bazen ondan da önemli din gibi üstyapı olabilmektedir. Çoğu kez ekonomi din üzerinde değil, din ekonomi üzerinde etki göstermektedir.

Yusuf Akçura, Osmanlı'nın son dönemlerindeki siyasi faaliyetlerden sözettiği *Üç Tarzı Siyaset* adlı eserinde, 1904 yılında Abdullah Cevdet'in, Cenevre'de yayımlamaya başladığı *İçtihat* dergisinin ilk sayısında şu ankete yerverdiğini söyler: 1) Müslümanların düşkünlüğünün nedenleri nelerdir? 2) Müslümanları bu durumdan kurtaracak en etkili çareler nelerdir? Batılılaşmanın aşırı temsilcisi sayılan Abdullah Cevdet, bu soruları kısaca şöyle cevaplandırır: Gerikalışımızın nedeni Asyalı kafamız, kendi dejenere geleneklerimizdir. Bizi mağlupeden kuvvet, bizim görmek istemeyen gözlerimiz, düşünmek istemeyen kafalarımızdır. Bizi geride bırakan, bırakmaya devamedecek, gelecekte de bırakacak olan kuvvetler dünya işlerini hükmü altına alan bir din-devlet bileşimi sistemidir. Din, devlet işlerinden uzaklaştırılmadıkça; her ikisi de kendi alanı içinde kalmadıkça bu gerilik sürecektir. Müslümanların yalnız maddi uygarlık alanında değil, din müesseseleri de dahil olmak üzere manevi uygarlık alanında da Batı uygarlığının gerisinde olduğunu kabuleden İslamcılara göre ise bu geriliğin nedeni İslam dini ve şeriatı değildir. Tersine, bu şeriatın uygulanmaması ve genişletilip hayatın her alanına yaygınlaştırılmamasıdır. Bu görüşü savunanlardan İttihad ve Terakki hükümetinin *"Muhammed"* takma adıyla yazan Sadrazamı Sait Halim Paşa'nın fikirlerini şöyle özetleyebiliriz: Dinlerin hiçbiri iler-

sınıfının yozlaşması, bilimadamlığının babadan oğula geçmesi, dini mevkilerin alınıp satılması nedeniyle giderek tutucuların etkisi altına girmişler ve üzerlerine düşen görevi yerine getirememişlerdir. Akdeniz'in dışında seyretmeyi bile hayal edemeyen zayıf Osmanlı donanması, Hint Okyanusu'nda, hem de Kanuni zamanında, Portekizlilerle başa çıkamadı; Yavuz Selim hilafeti 1517'de Mısır'dan devraldıktan sonra, İstanbul'a getirip yerleştirdiği ayrıcalıklı, bağnaz ve dogmatik bir ilmiye sınıfının da bu olumsuz gelişmede önemli bir rolü oldu.[20]

6- Hellenik ve Hellenistik dönemlerin (MÖ 5. - MS 3. yüzyıl) bilim ve felsefe anlayışlarının *(ulûm-el evail: önceki ilimler)* etkisi altında kalan Müslüman düşünürler, bütün ortaçağ boyunca felsefi etkinlik ile bilimsel etkinliğin birbirinden çok farklı ilkelere dayanan iki ayrı düşünsel alan olduğunu ve değişik işlevleri bulunduğunu açık bir biçimde göremediler; felsefe ile bilimin varlık yapısı ile işlev ve amacını anlayamadılar ve örnekle Aristoteles'in ontolojik yargılarıyla biyolojik yargılarını aynı bakışaçısı içinde değerlendirdiler. Felsefe ile bilimin aynı olduğu anlayışı dolayısıyla filozoflarla kelamcılar arasında geçen tartışmaların kelamcılar lehine sonuçlanmasından sonra, bilim de felsefe gibi kuşkuyla bakılan bir alan durumuna geldi. O dönemde uzmanlaşmanın olmamasının, Yunan'da bilimlerin ve felsefenin ayrı ayrı elealınmasına ve incelenmesine dikkat edilmemesinin ve dinin her alanı ve konuyu kayıtsız şartsız kuşatması ve kavramasının bu sonucu doğurduğunu söyleyebiliriz.

7- Akıl-inanç çatışmasının nedenleri arasında, akıl ile inanç yetilerinin işleyiş biçimlerinin ve sınırlarının anlaşılamaması, işlev ve görevlerinin iyice saptanamaması; nesnelerin ve konuların objektif bir biçimde belirlenememesi, aklî ve nakli ilimlerden birinin ötekinden üstün olduğu iddiasına girişilmesi gibi nedenler sayılabilir. Gazalî'nin bütün içtihat *(yorumlayıcı kavrayış, yorumsal çıkarım, görüş yenilenmesi)* yollarını kapamasıyla din adına yapılan evrimleşmeye yönelik bütün felsefi ve bilimsel araştırmalar sonbuldu; her türlü hakikatin Kuran'da, Peygamber ve din büyüklerinin söyledikleri sözlerde (*hadislerde*) bulunduğuna inanıldı. Dinsel dogmalar, gözlem ve deney verilerinden; dinsel inançlar da ussal ve mantıksal kanıtlardan üstün tutuldu. Zamanın değişimiyle din hükümlerinin de değişebileceğine ilişkin anlayıştan uzaklaşıldı, değişmez ve katı bir dogmatizm zamanla her alana egemen oldu. Oysa bir süre sonra hem Hıristi-

20. Osmanlı Uygarlığı, II cilt, Editörler: H.İnalcık ve G.Renda, KBY, Ankara, 2005, s: 380.

yan ortaçağındaki hem de İslam ortaçağındaki gelişmeler, böyle bir çatışmanın anlamsız ve yararsız olduğunu gösterdi. İnsanlığın gelişebilmesi için, öncelikle insanın yetilerinin iyi tanınması, doğru bir biçimde belirlenmesi ve değerlendirilmesi gerekir; aksi halde yanlış tanımlara ve belirlenimlere dayandırılan yanlış öğretiler, kısa bir süre içinde toplumsal bölünmeleri ve çatışmaları doğurur ve toplum çöküşe doğru sürüklenir; nitekim İslam dünyasında da yaşanan bu durumdur.

8- Matbaanın 15. yüzyılda Avrupa'da faaliyete geçmesi ve yaygın bir kullanım alanı bulması, Avrupa uluslarının bilim, sanat, felsefe ve teknoloji alanlarında ileri sıçramalarında önemli bir etken oldu. Oysa İslam dünyasında okuma yazma oranındaki düşüklüğe, basılı eserlerin olmayışını da eklediğimizde, bilgiler çok sınırlı bir kesimin tekelinde kalmakta ve doğruları geniş halk kitlesi hiçbir zaman öğrenememekteydi. Matbaanın İslam ülkelerine geç gelmesi bu iki uygarlık arasındaki mesafeyi artırmış ve bu açıklık günümüzde de bir türlü kapatılamamıştır. Toplumumuz ile Müslüman toplumlardaki okuma ve yazma oranındaki düşüklük ile kitap okuma tembelliği kanımca öncelikle bir irade zaafına ve eğitim eksikliğine, sonra da matbaanın bu ülkelere geç gelmesi ile kullanılmasındaki isteksizliğe ve gecikmeye bağlanabilir. Halife Memun zamanından (9. yüzyıl) bu yana (2012) İslam dünyasında toplam çeviri kitap sayısı yaklaşık 100.000'dir ve bu sayı İspanya'nın günümüzdeki bir yıllık üretimine denkdüşmektedir. (21)[21]

9- İslam dünyasında görülen kültürel ve entellektüel krizin en önemli nedenlerinden biri de, dinde yenidenyapılanma, din kurumlarında dönüşüm, dinsel Rönesans demek olan Reformasyon hareketinin İslamda yaşanmamış olmasıdır. Müslüman toplumlar içselleştiremedikleri bir Rönesans ve dinde reform yüzünden bugün de derin bir çıkmaz ve çatışma içinde yaşamaktadırlar ve bu durum sürüpgitmektedir. Hıristiyanlık 16. yüzyılda yaşanan köklü ve dönüştürücü Reformasyon'dan bu yana sürekli revizyona uğramış, Protestan reformundan itibaren bazı iman yenilenmeleri *(Anglikan, Presbiteryen)* yaşamıştır. Formel ve dedüktif düşünme tarzına olan bağlılığı zayıflamış, dogmatizmle arasına mesafe koymuş, modernist bunalım sonucu kendisine yeni ve daha gelişmiş bir ifade yolu arayan Hıristiyan dini, insan bilimleri, eleştirel yorumculuk ve bilim ile aklın yardımıyla yenileşme yoluna girmiştir. Bu örneğin ışığında İslam

21. A.g.y., s: 458 vd.

lemeye engel bir etken olmamıştır. Örnekle Hıristiyanlık, Avrupalıların ilerlemeler başarmasına engelolmamıştır. Budizm, Japonların ilerlemesine engelolmamıştır, İslamlık için bu daha da böyledir. Çünkü İslamlık ötekilerden farklı olarak üstelik bir akıldinidir. Böyle olduğu için İslam uygarlığı geçmişte en yüksek uygarlık olmuştur. İslamlığın ilerlemeye bir engelolmadığının en kuvvetli kanıtı budur. İddia edildiği gibi, İslamlıkta taassup da geriletici bir etken olamaz. İslamlıkta şeriat taassubu olduğu fikri, gerçekte, Müslümanların Hıristiyanlara düşmanlığının değil, Hıristiyanlığın kendisinde bulunan taassubun yaydığı bir inançtır. Müslümanların ilerlemesine asıl engelolan birinci etken, İslamlık öncesi ve İslamlık dışı müesseselerin bu inanç içinde yaşamaya devametmesidir. Arap olmayan kavimler geleneksel kurumlarını yaşattıklarından İslamlığı çarpıttılar. Bunun dışında hiç durmadan süren Hıristiyan düşmanlığı da Müslümanların gerikalışında etken olmuştur. En sonunda bu düşmanlık, İslam dünyasının Hıristiyanların siyasi, fikri ve ilmi esareti altına girmesine yolaçmış, İslam kavimleri arasında din birliğini yoketmiştir. Bu parçalanışı daha önce zaten Haçlılar ve Moğollar başlatmışlardı. Hıristiyan düşmanlığının etkisi altındaki Müslümanların kimileri geriliklerinin nedenini istibdatta, kimileri ulemanın bilgisizliğinde, kimileri dinin ihmaledilmesinde, kimileri de dinsel taassupta bulmuşlardır. Bu yorumların çeşitliliği ve karşıtlığı bize şunu gösterir ki gerikalışın gerçek nedenlerini farketmemize engel olan peşin hükümlerimizdir; gözlerimizi kapamamıza sebepolan şey, kendi kafalarımızdaki karışıklıktır. Bu karışıklığı yaratan da Hıristiyan dünyasının İslam dünyası üzerinde kurduğu egemenliktir. İslamlığın başlangıçtaki gibi ileri bir uygarlık olabilmesi için, onu bu geri bırakıcı etkilerden temizlemek gerekir. Cemaleddin Afganî, Muhammed Abduh ve Reşit Rida gibi İslam reformistlerinin etkisi altında kalan Sait Halim Paşa'nın bu görüşlerini yine İttihad ve Terakki Partisi'nin ideoloğu olan Ziya Gökalp eleştirdi. Önceleri Türkçülük hareketini savunan Gökalp daha sonra bu düşüncesini Batıcılık akımıyla harmanlayacaktır. Ona göre, İslamlığın gerikalışında, İslamlaşan kavimlerin âdet ve ananelerinin yaşayan artıkları etken olmuşsa, bunların geriletici etkilerini ta baştan göstermeleri gerekirdi. Gerikalışın nedenlerinin, bu gelenek ve göreneklerin en güçlü etkilerinin bu kavimlerin İslamlaşması zamanında oluşunda değil, gerikalışın alametlerinin belirmesinden önceki olaylarda aranması gerekir. Bir uygarlık, düşman bir güç tarafından yıkılabilir; fakat bu, çöküşünün nedeninin bu olduğunu göstermez. Bir düşmanın meydan okuyuşu, bir toplumda canlanmanın, ilerlemenin nedeni de olabilir; eğer kendisinde zaten çöküntü başlamamışsa *(Türkiye Cumhuriyeti'nin*

Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden doğması gibi). İslamlığın çöküşünün nedenini Haçlı Seferleri'ne bağlamak, bu bakımdan yanlış bir yorumlamadır. Haçlı Seferleri, Hıristiyan Avrupa'da uyanışa yolaçmıştır. Aynı olay niçin bir uygarlıkta çöküşün, öteki uygarlıkta kalkınmanın nedeni olmuştur? Özellikle, o zaman İslam uygarlığının en yüksek döneminde olduğunu kabuledersek? Batı, o dönemin İslam uygarlığının başarılarını benimsemekte, ürünlerini almakta taassup göstermemiştir. O halde onların bizi geçtiklerini gördüğümüz zaman biz neden bu taassubu gösteriyoruz? İslamın çöküşünün nedenleri şu halde, ne Moğol istilası ne Haçlı Seferleri ne de bugünkü Avrupa egemenliği gibi dış etkenlerdedir; ne de İslam öncesi kavimlerin geleneklerinin yaşamasındadır. Müslümanlar gerikalmışlardır; çünkü: a) Dünyanın koşullarının geliştirdiği çağdaş değişiklikleri hiçe saymışlardır; dinlerini bu yeni koşullar altında yeniden yorumlamaktan kaçınmışlardır; dinlerine çağdaş koşullar altında yeni anlamlar verememişlerdir. Batı uygarlığı, üstün bir uygarlık olarak ortaya çıktığı zaman Müslümanların gösterdiği taassubun altındaki neden de bu aşağılık duygusudur. b) İslam dininin ve şeriatının, Müslümanlaşmış halkların ulusal kültürlerini, onlar üzerinde kendi ümmet uygarlığı hukukunu kurmasıyla, yıkmış olması geriliğin ikinci başnedenidir; bu yüzden İslam uygarlığı, çağdaş uygarlık karşısında iflasedince bu halklar, ulusal kültürden yoksun yığınlar olarak kendi ayakları üzerinde duramamışlardır. Mısır'da Muhammed Abduh'un (1849-1905) başeditörü ve yazarı olduğu *El-Ceride* gazetesi, İslam toplumunun çağdaşlaşması bağlamında eleştirel düşüncelerin yayımlandığı ve İslamın içine düştüğü durumu araştırıp aydınlatmaya çalışan bir odak oldu. İslamın Batı uygarlığı karşısındaki durumunu analiz eden Muhammed Abduh, çağdaş anlamda ilk Arap düşünürüdür. Onun özellikle bugünkü İslam toplumu ile Kuran ve hadislere uygun bir toplum arasındaki benzerlik ve farkları irdelemesi aydınlatıcıdır. Dünyanın değişme zorunluluğunun İslama aykırı olmadığını savunan Abduh, İslam kültüründe varolan kavramların çağdaş Batı uygarlığının kavramlarıyla aynı anlamda yorumlanabileceklerini, örnekle, "*icma*"nın kamusal düşünce,"*maslama*"nın parlamenter sistem,"*şûra*"nın demokrasi kavramlarıyla eşanlamda kullanılabileceğini önesürdü. Aklın bizi Allah fikrine ulaştıran yolu göstereceğine inanıyordu ve aklı reddedenlerin *"kâfir"* olduklarını söylüyordu. İslama taklidin Türklerle girdiğini ve taklit düşünme gerektirmediğinden özgün düşünceyi ortadan kaldırdığını savundu. İslamdaki gerileme, ona göre, Türklerin Müslüman dünyasını hegemonyaları altına aldıktan sonra başladı. Buna yanıtverecek Müslüman bir Türk düşünürünün ortaya çıkmamış olması ilginç-

tir. A.H.Hourani ise, *Liberal Çağda Arap Düşüncesi: 1789 - 1939* adlı eserinde, 19. yüzyıldaki Arap kalkışmasını, canlanan Arap dünyasının modern Avrupa kültürüne açılması olarak betimleyen *"nahda"* kavramını kapsamlı bir biçimde çözümleyerek ilk bilimsel çalışmalardan birini yaptı ve eser, konusunda önemli bir yapıt oldu.[22]

Sosyal ve kültürel tarih çalışmalarıyla öneçıkan tarihçimiz Ahmet Yaşar Ocak da, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri* adını verdiği yapıtında, Osmanlı'nın düşüncedeki durgunluğunun ve bilimdeki verimsizliğinin nedenleri konusunda şöyle diyor: *"Osmanlılarda düşüncenin -ve bilimin-, gerek klasik İslâm düşüncesiyle, gerek bizzat Osmanlıların diğer alanlardaki (mimari, müzik, çini ve hat sanatı, idarecilik, savaş teknolojisi vb) parlaklığıyla ve altıyüz yıllık ömrüyle mütenasip bir yükselme gösteremediği söylenebilir... Bu meselenin temelinde üç önemli faktör yatmaktadır: 1) Osmanlılardan önce İslâm dünyasında, -Gazali'nin ve yönetimin bilim ve felsefe karşıtlığı yanında bazı askeri, dini, ekonomik, siyasal ve sosyal olaylar sonucu- düşüncenin canlılığını bir ölçüde kaybetmiş olması -ki Osmanlı, İslam düşüncesini böyle bir noktada devralmıştır-; 2) Osmanlı ideolojisinin merkeziyetçi devlet yapısı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan bürokratik düşünce tarzı; 3) Şiî-Safevî faktörü... Osmanlı İmparatorluğu'nun merkeziyetçi yapısının tabii bir sonucu olarak medreseler, kanaatimizce Osmanlılarda genellikle bürokrasiye eleman yetiştiren kurumlara dönüşmüş, ulema da bürokrasinin bir parçası haline gelmiş...son devirlere kadar bu konumu hiç değişmemiş... merkezi yönetimden bağımsızlaşamamıştır. İlim ve düşünce ancak bu sınırlar içinde ve devlet hizmeti için sözkonusu olmuştur;...bu çerçevede ilim eskiden üretilenleri çok iyi bilmek ve hâle göre yorumlayıp nakletmek, âlim ise bunu yapan kişi olarak anlaşılmış görünüyor... Zaten Osmanlı Devleti gibi güçlü bir merkeziyetçi ideolojiye dayanan ince hesaplanmış askeri bürokratik yapıda, merkezden ve devlet ideolojisinden bağımsız bir ilim ve düşünce ortamının yeşermesi o kadar kolay olmazdı."* Şii-Safevi faktörüne gelince, *"15. yüzyıl sonlarında devreye giren bu çok önemli faktör, 16. yüzyıl başlarında İran'da Safevî devletinin fiilen kurulmasıyla, Osmanlı merkezi yönetimini birinci derecede meşguleden çok önemli siyasî-dinî bir mesele haline geldi. Osmanlı İmparatorluğu, ...Şah İsmail'in Şiîlik propagandalarına karşı da, devlet ideolojisinin temeli olan Sünnîliği savunma zorunda kaldı. Ulema, bu savunmanın fikir ve inanç temellerini hazırlamakla görevlendirildi... Bu tarihlerden itibaren artık Osmanlı uleması faaliyetlerinin önemli bir bölümünü, bir yandan yönetimce*

22. Albert Habib Hourani, *Arabic Thougth in the Liberal Age 1798-1939*, Oxford University Press, Londra, 1962, s:152 vd.

sorulan konularda fetva vermeye hasrederken, diğer yandan Sünnîliği sımsıkı ve katı bir doktrin haline dönüştürdü. İşte Şiî-Safevî faktörünün Osmanlı dinî düşüncesinin kendi içine kapanarak katılaşması hususuna etkisi bu derece kuvvetli olmuştur".[23] Bu tür yorumlar, çok nedenli ve pek doyurucu olmamakla birlikte doğruluk payına sahiptir. Ancak İslamda durgunluğa giren bilim ve düşünce hayatını niçin Osmanlı'nın canlandıramadığını sormamız gerekir. Şam'lı astronom ve matematikçi Taküyiddin'in III. Murat dönemindeki İstanbul macerası; yine aynı dönemde Hezarfen Ahmed Çelebi'nin, Galata Kulesi'nden Üsküdar'ın Doğancılar Meydanı'na yaptığı kanatlarla uçtuğu için önce ödüllendirilip sonra tehlikelidir diye Cezayir'e sürülmesi; ya da Dar-ül Fünun'un ikinci kez açıldıktan sonra, Cemaleddin Afganî'nin reformist düşünceleri nedeniyle maruz kaldığı davranışlar yüzünden iki yıl sonra kapatılması; Osmanlı düşünce ortamının neredeyse beşyüz yıl doğaya ilgisiz kalan, dışdünyaya kapalı, düşünce üretmeyen ve sadece ithaleden, örgütlenmemiş ve dünyadan habersiz insanların elinde olduğunu göstermekte. Çağdaş dünyanın yapı ve işleyişinin, modern bilim ve felsefenin getirilerinin bilincine yeterince varamayanlar, din söylemi ile litürjisi dışında geriye ortak birşeylerinin kalmadığını farkedemezler.

Fransız sanatçılarından André Gide, *"Hakikatin rengi gridir"* diyor, acaba gerçekten öyle mi? Devrimci oluşumlara gözlerini kapayan ve kayıtsızlığı, karşıdevrimciliği benimseyen; yenileşmeye *(innovation)* karşı bağnazlığı, laiklik ve sekülerliğe karşı sofuluğu, geleceğe inanma yerine Osmanlı nostaljisi yaşamayı yeğleyen; dini günlük yaşamın belli bir alanına sığdırıp diğer alanlarda ondan bağımsız hareketetme yerine, din geleneklerine kayıtsız şartsız bağlanmayı terciheden; budünyaya bağlı bir yaşam yerine ortak bir dinci cepheye ve herşeyiyle ötedünyaya odaklanan; akıl ve sağduyu yerine kalıplaşmış inanç ve dogmaları benimseyen; bilim yerine batılı, felsefe yerine skolastiği seçen; girişimci bir akılcılık yerine tevekkülcü bir ruha sığınan anlayışın toplumda büyük bir tedirginlik yaratması ve karanlığa nedenolmasından doğal birşey yoktur. Böyle bir tabloda oluşabilecek bütün olumsuzluklardan kaçınılamaz. Ancak bu olumsuz edilginlikler beklenen büyük bir sıçrama için yararlı birikimler de oluşturabilir. Önemli ve büyük dönüşümler sağlayabilmek, bunlara hız ve heyecan veren dinamik ortamlar yaratabilmek, düşünürlerimizin dinimize yenilikçi yorumlar ve reformcu boyutlar getirmeleriyle mümkündür. Martin Luther 16. yüzyılda *"Türkler Tanrı'nın kırbacıdır"* diyordu; tarih boyunca özgün felsefeler

23. Bernard Lewis, *The Crisis of Islam*, Modern Library, New York, 2003, s: 103 vd.

ve bilimsel kuramlar geliştirememiş, keşif ve icatlar yapamamış, sıfırdan kentler kuramamış olan; dünya kültürüne kısa bir dönem dışında büyük adamlar yetiştirememiş ve önemli katkılarda bulunamamış sayılan; tarihi boyunca taklitçiliği ve aktarmacılığı benimseyen, araştırmayı ve tartışmayı bilmeyen bir kitle diye tanıdıkları Türklere Avrupalılar daha başka ne diyebilirlerdi ve hangi sıfatı yakıştırabilirlerdi? Ortaçağda yaşamış Müslüman filozof ve bilimadamlarının hepsinin Türklerin İslama egemen olmalarından önce yetiştikleri söylenir. 15. yüzyıldan sonra İslamda ilkel cehaletin ve katı yobazlığın direnciyle karşılaşanlar buna zorunlu olarak boyun eğdiler. Çünkü asılolan gaza ve cihattı, bilim ve kültür değildi. Bizlerden başka hiç kimse Türklerin hem İslam hem de dünya uygarlığına yaptıkları katkıları göklere çıkarmıyor. Kişinin kendini bilmesi kadar büyük erdem yoktur; bunun için de özeleştiri kaçınılmazdır.[24] Antik Yunan ile yeniçağ Rönesans dönemleri arasında geçen ikibin yılın yaklaşık beşyüz yıla yakını, kesintisiz en büyük bilimsel ilerleme süreci olarak Arapların önderliğinde ortaçağ İslam dünyasının önemli eğitim merkezleri sayılan Bağdat, Kahire, Şam, Kurtuba ve Semerkant'ta yaşandı. Avrupa karanlık çağlarda bocalarken, bugünkü pekçok İslam ülkesinin bulunduğu durumun tam tersine, ortaçağ İslam devletleri yüzyıllar boyunca bilimde ve felsefede öncü konumdaydı. Ancak bu özgürdüşünmeye bağlılık ve meraka dayalı bilgiye susamışlık giderek azaldı; bu tedrici gerilemenin iç ve dış pekçok nedenleri olmasına karşın ana nedeni İslam dünyasının politik olarak parçalanması, ekonomik bakımdan zayıflaması ve kötü yöneticilerin bilimi ve bilim insanlarını himaye etmek için gerekli ilgiyi göstermemeleriydi. 1979 yılında kendisine Nobel ödülü verilen Pakistan uyruklu fizikçi Abdüsselam (1926-1996) arkasında İslam âlemine şu vasiyeti bırakarak budünyadan göçtü: *"Bu gezegendeki bütün uygarlıklar arasında bilimin en zayıf olduğu kesim İslam coğrafyasıdır. İçinde bulunduğumuz çağın koşullarında onurlu bir toplum yaşamı, doğrudan bilime ve teknolojiye bağlı olduğundan bu zayıflığın tehlikesi geçiştirilemeyecek kadar büyüktür."* Eğer İslam dünyası, insanoğlunu, doğayı anlama çabasına iten bir merakı yeniden sahiplenmeyi ve toplumu sorgulama duygusunu bir kez daha benimsemeyi istiyorsa, kendisini bilgitoplumu olmaya götürecek kültürel bir Rönesans'a acilen gereksinim duymalıdır. Bilim ile teknoloji ithalederek hiçbir toplum kalkınamaz ve çağdaş dünyada sağlam bir yeredinemez. Çağdaşlaşmanın özü bilimsel üretim, ona bağlı teknoloji ve onların yönlendireceği sanayinin örgütlenmesi ve çağdaş standart-

24. Ahmet Yaşar Ocak, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 20011, s. 96 vd.

ları yakalamasıdır. Sorun gerikalmışlık baskısı ve sömürülme tehdidi altında çağdaşlığı yakalayamama sorunudur.[25]

Son olarak Bodin'in (1629) zalim monarşi, Hobbes'un (1651) patrimonyal kırallık, Montesquieu'nün (1745) Doğu despotizmi ve Max Weber'in (1915) patrimonyal monarşi adını verdikleri yönetim biçimine örnek gösterebileceğimiz Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan dinin, bilim ve felsefe üzerindeki baskılarına, düşünme bağnazlığına ve önyargılı saplantılara bazı örnekler vermek istiyorum. Fatih'in bilgisine hayran olduğu ve genç yaşında kendisine hoca yaptığı ilk İstanbul kadısı Hızır Bey'in oğlu ve 1479'da bir yıl sadrazamlık yapmış olan Sinan Paşa bir kelamcı (*mütekellim*) ve şairdi. *Maarifname* adlı eserinde, aklın yaşamak için gerekli olduğunu, ancak şeriat karşısında susması gerektiğini söylüyordu. Kanuni döneminde, masada mı yerde mi yemenin dine uygunolacağı veya yemek sırasında tahta kaşık mı yoksa madeni kaşık mı kullanmanın caiz olacağı konusundaki tartışma, zamanın şeyhülislamı Ebu Suud Efendi'ye sorulduğunda, elle ve yerde yemenin dine daha uygunolduğu, ancak mecburiyet altında ise tahta kaşıktan başkasının kullanılamayacağı fetvası verilmiştir. 1571 yılında müneccimbaşı (*astrolog)* Mustafa Çelebi'nin yerine Taküyiddin bin Ahmed Dımışki adında Şam'lı *(ya da Mısırlı*) bir astronom İstanbul'a müneccimbaşı olarak atanmıştı. Zîc (yıldızların yer ve durumlarını göstermek üzere hazırlanmış cetvel) hesaplarının düzeltilmesi için onun yeni rasatlar yapmak istemesi üzerine III. Murat Tophane'de bir gözlemevi yaptırdı (1578). Osmanlı başkentinde bu tarihe kadar bir rasathane bulunmuyordu. Taküyiddin, Galata Gözlemevi tamamlandıktan sonra burada yaptığı yıldız gözlemlerini içeren ünlü bir astronomi kitabı yayımladı. Bu gözlemevinde kullanılan araç gereçler çağdaşı Tycho Brahe'nin gözlem araçlarıyla aynı düzeydeydi. Ancak İstanbul'daki çağının en gelişmiş bu rasathanesi kısa bir zaman sonra (*İstanbul'da deprem olması ve veba salgını çıkması nedeniyle*) Şeyhülislam Şemseddin Efendi'nin, gökyüzünü gözlemenin uğursuzluk getireceğini ve devletin mahvına sebepolacağını savunan arizası *(jurnalı*) sebebiyle Sultan III. Murat tarafından topa tutularak yıktırıldı. Evliya Çelebi aynı yerde bir müneccim kuyusunun da IV. Murat zamanında müftü Yahya Efendi'nin fetvası ile doldurulduğunu yazar. IV. Murat dönemi ne yazık ki bilim düşmanlarının gemi azıya aldıkları bir dönemdi. Padişah'ın başhekimi Emir Çelebi, *Enmuzec-ut-Tip* adlı kitabında, eskilerin söylediklerini kişinin kendisinin deneylemeden kabuletmesinin doğru olmayacağını yazan, araştırmaya açık ve özgür-

25. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996, s: 97.

düşünceli bir bilimadamıydı. Ne yazık ki düşmanlarının fitnelemesi üzerine Emir Çelebi, Sultanın zoruyla çok miktarda afyon yedirilerek 1638'de intihara zorlandı. IV. Murat döneminde (1623-1640) medreselerde okutulan *Akaid-i İslâm* kitabında, ilmihal *(nakli ilimler)* dışında öğretilen derslerin *(akli ilimler)* yaşamsal bir önemi olmadığı savunuluyordu. Kâtip Çelebi, *Mizan-ül Hak* adlı kitabında Abbasî döneminde *hakayık-ı eşya*nın (*müspet ilimin, doğa biliminin*) geliştiğini söylerken kendi zamanının tutuculuğundan yakınır. Felsefe ile müspet ilimlerin medreselerden kaldırıldığını ve *"Rum'da suk-i ilme -ilim pazarına- kesat geldiğini"* söyler. İbrahim Müteferrika'nın kurduğu matbaa 1727-1794 *(67 yıl)* arasında ancak 18 yıl açık kalıp faal olabilmiş ve sadece 18 kitap basabilmişti. Avrupa'da 1450-1500 *(50 yıl)* arasında ise yaklaşık 20 milyon cilt kitap basılmıştır. Yukarıda andığımız gibi Halife Memun zamanından (9. yüzyıl) bu yana İslam dünyasında toplam çeviri kitap sayısı 100.000 kadardır ve bu sayı bugün herhangi bir Batı Avrupa ülkesinin bir yıllık kitap basma sayısına denkdüşmektedir. II. Karlofça Antlaşması (14 Temmuz 1700) için heyetler arasında barış görüşmeleri yapıldığı sırada, yabancılara ayrılan odanın eşiğine muska koymak suretiyle dillerinin bağlanabileceğine inanıldığı yazılır. Nizip Savaşı *(24 Haziran 1839; Osmanlı-Mısır Savaşı)* sırasında komutanın katırının kuyruğunun dik durup durmadığına bakarak saldırıya geçme ya da bekleme kararı için *"şanslı vakti"* tayine kalkıldığı için yenilgi yaşanmıştır.

26 Ocak 1699'da imzalanan ve artık Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme dönemine, yani sonun başlangıcına girdiğinin açık bir belirtisi olarak kabuledilen I. Karlofça Antlaşması'yla Osmanlı devleti Kutsal Birlik'i oluşturan Avusturya'ya yaklaşık 250.000 kilometre kare, Venedik'e 42.000 kilometre kare, Polonya'ya 45.000 kilometre kare ve Rusya'ya 20.000 kilometre kare olmak üzere toplam 357.000 kilometre karelik toprağını terketti. Ali Paşa, rüştiye ve idadilerde okutulacak bir dünyatarihini Türkiye'de yazacak birini bulamayınca Fransızca'dan bir kitap çevirtmek zorunda kalmıştı ve ilgili Maarif Encümeni kitapta yazılanların Kısas-ı Enbiya'ya uymadığı gerekçesiyle okullarda okutulmasına izinvermemişti. 1870 yılında II. Dar-ül Fünun açıldığı zaman Hoca Tahsin Efendi, oksijensiz yanma olmadığını göstermek için öğrencilere bir deney yaptığı ve arkadaşı olan Cemaleddin Afganî de İslamda reformun gerekliliği üzerine biraz liberal sayılabilecek bir konferans verdiği için üniversite kapatılmış ve 1909'a değin doğru dürüst çalışamamıştı. Merakını gidermek amacıyla II. Abdülhamid'den Kuran isteyen Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun arzusu yerine getirilirse günaha gireceği fetvasını veren; sıtma salgını başladığında sokak ara-

larında Buhari'nin hadis kitaplarının dolaştırılmasının kâfi geleceğine hükmeden, Karaköy-İstiklâl Caddesi arasında yapılan tünele, *"hayattayken Müslümanlar toprak altına giremez"* diye fetva verip tüneli çalıştırmayan da dini hep kendi çıkarları ve ilkel *(arkaik)* anlayışları doğrultusunda saptıran, yeniliğe düşman aynı tutucu ve dogmatik kafalar olmuştur. Bu örnekleri çoğaltabiliriz; günümüzde de deprem, küresel ısınma, biyoteknoloji, tüpbebek, genetik, ötenazi ve klonlama konularında tutucu ve bağnaz din çevrelerinin yorumları şaşkınlık verecek düzeylerdedir. İslam uygarlığının gerikalmasının başlıca nedenlerinden biri, işte bu bilime aldırış etmeyen, özgürce sorusorma ve araştırmaya karşı takınılan tavırdır; uzmanlığa saygı göstermeyen, her türlü sorunu dinin çözeceğine olan sahte inançlara ve gerçekte dinin içinde bulunmayan sapkın yorumlara tevessül etme, hem Müslümanları hem de İslam dinini layıkolduğu yerden çok gerilere götürmüştür. İslam dinini kendine bıraktığımız ve gereksiz yorumlardan kaçındığımız zaman bu karanlıklardan ve gerikalmışlıklardan da hep birlikte kurtulabiliriz. Toplumun hayati söylemi, bilim ve felsefe ile teknoloji ve sanayinin çağdaş standartları yakalamasından ibarettir. Bu cümleden olarak Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*'ın altıncı kitabında şöyle diyor: *"Yediyüz yıllık eserlerle bu dinin hâlâ, / İhtiyâcâtını kaabil mi telâfi? Asla. / Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhâmı, / Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslâm'ı. / Kuru dâvâ ile olmaz bu, fakat, ilm ister; / Ben o kudrette adam görmüyorum, sen göster?"..."Ölüler dini değil, sen de bilirsin ki bu din, / Diri doğmuş, duracak dipdiri, durdukça zemin."* İnsanlık tarihi bir mozaik gibi düşünülürse bu tablonun içinde az ya da çok yeralan renkler, küçük ya da büyük işlevi olan parçalar bulunabilir. Her topluluğun uygarlık adı verilen kumaşın dokunmasında bir payının olduğunu kabuledersek, İslamın gelişmesinde Türklerin de bir rolünün bulunduğunu benimsememiz gerekir. İslamdaki 12. yüzyıldan sonraki duraklamanın ve 14. yüzyıldan sonraki gerilemenin çeşitli nedenlerini yukarıda belirtmeye çalıştım. Tarihte olupbiten herşey olması gerektiğindendir; başka olasılıklar düşüntülemek hayal üretmekten başka birşey değildir. Avrupa bilim ve felsefesinin doğasını aydınlatan olgu entellektüel geleneğin sürekliliği olmuştur. Özgün ve yaratıcı bir kültür sadece kendi içinde tutarlı, üretici ve yaygın bir doku oluşturan entellektüel bir ortamdan kaynaklanır. Toplumsal ve kollektif bir uygarlaşma süreci örgütlenmesi için gerekli entellektüel ortamın oluşamaması bir karadelik olarak görülebilir. Uygarlık sorunu özgür bir yönelme, kararlı duruş ve cesaretle yürüme sorunudur.

Yeni Bir İnsanhakları ve Demokrasi Etiği Olanaklı mı?

Demokrasi, insana özgürdüşünme ve eyleme olanağını sağlayan, toplumun kendisinin yürüttüğü bir yönetim sisteminin adıdır. Farklı düşünenlere hoşgörülü ve adil yaklaşım, demokratik ortamda, özgürdüşünce savunucuları ile bağımsız yargının temel ölçütü olmalıdır. Cehaletin, yoksulluğun ve önyargının bulunduğu yerde demokrasiden sözedemeyiz. Demokrasi, bağımlı, *engagé*, biateden insanlara değil, özgürce mücadele veren sorumluluk ve görev bilincine sahip aydın kişilere gereksinim duyar. Gerçek aydın ise her durum ve koşulda özgürce düşünebilen ve düşüncelerini, etki altında kalmadan, uygulamada bağımsız ve kararlı davranabilen kimsedir. Aydın bir insanın ya da toplumun gelişmişlik düzeyi onun kurallara ve ilkelere uygun yaşamasına bağlıdır. Davranışlarımızı ve ilişkilerimizi düzenleyen anakurallar bütünü olarak ahlak *(etik),* bize sunduğu bu ilke ve kurallarla doğru, güzel ve iyi eylemlerde bulunmamıza yardımcı olur. Kişileri değerlendirmede ayırıcı ve belirleyici bir ölçüt olan ahlak ilkeleri, hukuk yasaları gibi, bir yaptırım gücüne sahipolmasalar da; kurallarının kişiden kişiye değişen, göreceli bir nitelik taşıdığına inanılsa da, toplumu birarada tutan temel ögelerdendir. İnsanlar, toplu halde yaşama gereksinimi duyan bio-psiko-sosyal varlıklardır; bunun için hepimizin üzerinde anlaştığı, olabildiğince yaygın ve kabuledilebilir ortak bir değerler sistemine uymamız gerekir. İşte ahlak, bu tür uygulanabilir ve birleştirici bir değerler sistemine verilen addır. Toplumda çekişen ve çatışan tarafların hiçbir ortak yanı kalmadığı durumlarda bile birleştirici ve bütünleştirici bir gücün simgesidir ahlak. Örnekle toplumda hiç kimse dürüstlük yerine sahtekârlığı, doğruculuk yerine yalancılığı savunamaz; sadakat yerine ihaneti, adalet yerine haksızlığı değerli gösteremez. Çünkü ahlak, bir insan topluluğunun üzerinde birleştiği ortak amaçdeğerleri oluşturur,

araçdeğerleri değil. Toplumda negatif değerlere yönelenler de çoğunluk vicdanında yargılanırlar ve hiç hoşgörülmezler. Peki ahlakta iyi niyet her zaman yeterli olur mu? Tüm davranışlarımızı ahlakla ilişkilendirebilir miyiz? Bireylerin vicdanlı olmasının, ahlaksal eylemdeki işlevselliği nedir? Mutlak iyiye, doğruya ve güzele ahlaksal davranışlarla ulaşmak biz ölümlüler için mümkün müdür? Akıl ile erdem arasında nasıl bir ilişki vardır? Aristoteles'ten Kant'a, Spinoza'dan Jean-Paul Sartre'a değin pekçok filozof bu sorulara yanıt aramıştır. Ama şunu iyi biliyoruz ki dünyada tek bir insan bile kalsa ahlak gerekecektir. Ahlakın olmadığı yerde, ne total insandan ne de onun birarada yaşama biçimlerinden biri olan demokrasiden sözedebiliriz. Çünkü demokrasiyi ayakta tutan bütünsel eğitim, özgürirade, laiklik gibi ögelerin yanında ahlak da vardır.

İnsanhakları Evrensel Bildirgesi, Birleşmiş Milletler'ce kabuledildiği 1948 yılından bu yana acaba dünya uluslarınca tam olarak uygulanabildi mi? Devlet, toplum ve din önderleri bu bildirgenin gerçek anlamını eksiksiz kavrayabildiler mi? Üçüncü bin yıla girerken çığ gibi büyüyen dünya sorunlarının üstesinden gelebilmek için, güven verici bir önderlik altında eski gelişme kavramını yeniden değerlendirmek, yoksul ve zengin ülkeler arasındaki dengesizliği gözdengeçirmek, bütün önyargılardan sıyrılarak daha etkili bir insanhakları hareketi oluşturmak gerekmiyor mu? Eğer önümüzdeki 21. yüzyılı öncekilerden daha farklı kılmak istiyorsak, çağımızın sorunlarını etikle temellendirilmiş yeni bir insanhakları ve demokrasi anlayışı içinde elealmamız gerekiyor. Dünya kamuoyunun kabuletmek zorunda olduğu ilk kural, güçlünün her zaman haklı olmadığıdır. Silah ve para gücüyle her istediğini dayatan ulusların, diğer uluslar tarafından durdurulması bir sağduyu ve etik sorunudur. Kanaat önderlerinin ortakakıllarına, bilgeliklerine, sağduyularına ve öngörülerine başvurmak suretiyle, insanların ırk, cinsiyet, din, dil, özgür seçim ve siyasal görüşleri ne olursa olsun, onların mutlu olmaları ve fırsat eşitliğinden yararlanmaları için yapılan girişimlerin insanhaklarının kazanımında önemli bir yer tutacağı kesindir. İnsanın en temel hakkı kendini özgürce geliştirebileceği bir ortamda yaşama, üretme ve tüketme hakkıdır; bunu yaparken başkalarına rağmen değil, onlarla birlikte olmak durumundadır. Bu nedenle de yeryüzündeki herkesi dikkate alan ve onların taleplerine saygı duyan yeni bir insanhakları ve demokrasi anlayışına ihtiyaç vardır. Bunun için de atılacak ilk adım eleştirelakla ve bilime dayanmak, bilinçli bir iradeye sahipolma yolunda çalışmak olmalıdır. Şu unutulmamalıdır ki şiddetin, terörün girdiği kapıdan akıl ve mantık çıkar. Bunun için yeni bir insanhakları ve etik anlayışında zorkullanmanın yeri olamaz. Ahlak kuralları içinde, bilimsel ve toplum-

sal gelişmelerden etkilenerek değişime uğrayanlar bulunabilir; bunlar moral ya da araçdeğerlerdir. Sanatlarda da değişen *(araç) ve* değişmeyen *(amaç)* değerler vardır. Toplumlar teknokültürel açıdan, maddi ve manevi bakımdan değiştikçe, ahlak ilkeleri, değeryargıları da değişir; bir önyargıdan diğerine sürüklenirler. Deneyimler, düşünsel gelişmeler, sanatsal ve teknolojik üretim, ahlaksal ilke ve değerlerin anlamlarına yeni boyutlar kazandırır. Estetik değerler ile etik değerlerin yakınlaştıkları ve ayrıldıkları noktalar vardır. İnsanın beynindeki her değişim, sinir sisteminin biyokimyasal ve biyogenetik yapısındaki her gelişim onun olayları farklı açıdan yorumlamasını olanaklı kılar. Örnekle, ilkçağın hazcı *(hedonist)* ve mutlulukçu *(eudaimonist)* ahlak anlayışının yerini, biyopsişik, sosyopolitik ve sosyokültürel dönüşümler sonucu, Ortçağ'da günah ve sevaba, suç ve cezaya dayalı dinsel boyuneğme (*biat*) ahlakı almış; bunun yerine, yeniçağda endüstrileşmenin dayattığı ödev ahlakı *(Pflicht Ethik)* geçmiştir. Günümüzde ise insanhakları ile demokrasinin temeline yerleştirilmesi gereken bir sorumluluk ahlakına ihtiyaç var. Sorumluluk ahlakı, bireyin her bakımdan kendini geliştirmesi, ihtiyacı kadar tüketmesi, ürettiğini paylaşması, doğayı koruması ve gelecek kuşakları her bakımdan gözetmesi ilkelerine dayanır.

Demokrasi, 2500 yıllık tarihinde pekçok anlamlar kazanmış bir kavramdır. Bu bağlamda despotik durumlara, eski monarşilere, otoriter diktatörlüklere, askeri kuvvetlere karşı kullanılan güçlü bir deyim olup çıkmıştır bu kavram. Herkes demokrat olduğunu söyler ama bununla farklı niyetler taşıdığını gizler. Yani herkes bu gerici ilkeleri savunan despotik güçlerin karşısında olduğunu söylerken bunlara yakın ve benzer başka yollara sapar. Aslında demokrasi sözcüğünün mücadeleci bir anlamı da vardır. Gerçek demokrasi küçük otoriter bir grupla ya da çok güçlü tek bir kişiyle mücadele eden halk yığınlarının yönetim biçimidir. Demokrasi, insanlara kendi ortak yaşamlarını ya da kaderlerini kendileri tayinetmek için gerçek gücü veren ve asgari eşitlik sağladığı varsayılan bir rejimin adıdır. Ama birisi çıkıp da diğerlerine, daha güçlü (*daha çok oy alma anlamında*), daha haklı ve doğru düşünen olduğunu savunmaya kalkışırsa bunun adına demokrasi denemez. Çünkü o güçlü kişi, nelerin yapılması gerektiğine, eldeki kaynakların kullanılma önceliğine, kendi yandaşlarını kollamaya yalnız kendisi kararveren olacaktır. Kapitalist ülkelerdeki seçim demokrasisi, sadece zenginlerin ve güçlülerin, bankaların ve holdinglerin demokrasisi olarak karşımıza çıkmakta. Devletin ya da seçim demokrasisinin karşısına mücadeleci veya katılımcı demokrasiyi çıkarmamız gerekiyor. Halkın her türlü yönetimde sözsahibi olduğu, sadece sandık başına gidip oy kullanmadığı

katılımcı demokrasi, yurttaşların refahı ve mutluluğunu gözeten gerçek bir çıkaryol ve barış umududur. Özgürlük içinde gelişme, bireyin hak ve sorumluluklarını tanıma, azınlığın çoğunluğa karşı haklarını koruma, emeğin değerini bilme, hukukun üstünlüğünü ve yasalara uymayı yaşama geçirme ve iktidarın gücünü kontroletme gerçek demokrasinin olmazsa olmazlarından, yani vazgeçilmezlerindendir. Demokrasi, cehaletle birlikte yürümez; sağlıklı bir demokrasi ahlakına ulaşmak için nitelikli ve üstün bir eğitime sahip yurttaşlar gerekir. Böyle bir demokrasi, araçdeğerlerde eşitlik ve hoşgörü, amaç *(ideal)* değerlerde de özgürlük ve bağımsızlık sağlayan çağdaş bir toplum yönetimi sistemi talepeder. Güçlü toplum ahlakı ancak böyle sağlıklı bir sistemde gerçekleşebilir. Bunun için öncelikle siyaset ahlakını temellendirmek gerekir; onun da temelinde sevgi ve saygı ahlakı bulunur. Sevgi ve saygı ahlakına sahipolanlar, ruhlarında özgürlüğü duyumsayanlar ve sevgi ve saygıyı herkese ulaştıranlardır. Gündemden hiç düşmeyen bir soru var: Hukukun üstünlüğü mü, milli iradenin üstünlüğü mü? Çağdaş toplum hukukun üstünlüğü ile denetlenen milli iradeye dayanan toplumdur. Güçler ayrılığı ilkesi *(yasama, yargı, yürütme)*, bir gücün öteki üzerinde hâkimiyet kurmasını kabuletmez. Gerçek demokrasi bu güçlerin eşit ve bağımsız olmalarını, eşgüdüm içinde çalışmalarını zorunlu kılar. Çağımızın sorunu, inancı özgürleştirmek, sevgi ve saygıyı yaygınlaştırmak, sömüren sömürülen ikilemini ortadan kaldırmak ve insanı refah toplumunda mutlu kılmak sorunudur.

Günümüzde herşeyden önce insanın aydınlanmasını, barış içinde kendi refah, güvenlik ve mutluluğunu sürdürmesini sağlayan bir yönetim biçimi olarak karşımıza çıkan demokrasi, Platon'un çağında, kötünün iyisi (*ehven-i şer*), en az iyi bir siyasal düzen olarak anlaşılmaktaydı. Çünkü bu düzen kolayca saptırılabilir ve en kötü siyasal rejim olan tiranlığa, günümüzün deyişiyle, diktatörlüğe veya faşizme dönüştürülebilirdi. İmdi demokrasi, kendi başına bir amaç olarak değil, bir araç olarak düşünülmeli; bir hedefe doğru giderken izlenecek yolla ilgili bir kuram gibi anlaşılmalıdır. Yoksa demokrasinin kendisi sırf kendi başına bir anlam ve değer ifade etmez. Demokrasinin amacı, bireyin kendisini özgürce ifade etme ve yönetme bilincine varmasını, çoğunluğun yanında azınlığın haklarına sahipçıkmasını, kısaca aydınlanmasını sağlamakdır. İnsanhaklarının başında gelen bireysel bütün özgürlüklerin kısıtlanmaması hakkının korunması, demokrasinin olmazsa olmaz koşuludur. Bu da ancak Aydınlanma anlayışının, eleştirelaklın yaşama geçirilmesiyle mümkündür. Aydınlanma, I.Kant'a göre, insanın kendi kabahati sonucunda içine düştüğü erginleşememe durumundan kurtulmasıdır.

Erginolamama, olgunlaşamama, kişinin başkasının etkisinde kalmadan kendi aklını özgürce kullanarak kendi hakkında kararlar alamaması; kişinin başkasının direktiflerini veya vesayetini kendi aklını serbestçe kullanarak geri çevirememesidir. Bu erginleşememenin kendi kabahati olması da anlama yeteneğinin eksikliğinden, yani anlayışının kısıtlı oluşundan değil, başkasının rehberliği ya da otoritesi olmadan bu yeteneği kullanma kararlılığı ve cesareti gösterememesinden kaynaklanmasıdır. Yani insan kendi aklını kullanma yürekliliğini göstermedikçe sorunlarını çözemeyecektir. Yeni bir demokrasi ve insanhakları etiği işte bu bakımdan ancak Aydınlanma ruhu ve bilinci ile kurulabilir. Dinlerin hegemonyacı tutumu demokrasiyle bağdaşmaz; çünkü onlardaki *"nefsini köreltme", "özgürlüğünü kısıtlama", "kendi içine kapanma", "eylemsizlik", "kadın-erkek eşitsizliği", "budünyayı keşfetme ilgisizliği ve onu ötedünyaya feda etme", "bir lokma, bir hırka", "dogmalara kayıtsız şartsız boyuneğme"* gibi anlayışlar insanların özgürlüğü ve mutluluğu doyasıya yaşamalarına izinvermez. Demokrasi yalnız insan hak ve özgürlüklerinin korunması ve geliştirilmesi için değil, aynı zamanda insanın görev ve sorumluluklarının da yerine getirilmesi için bir yol ve yöntemdir. Peki, nedir bu insan hak ve özgürlükleri ile görev ve sorumlulukları? Öncelikle bütün insanların, hatta bazı durumlarda henüz doğmamış olanlarla bütün öteki canlıların bile her yerde ve her zaman sahipolmaları gereken haklardır. İnsanın hiçbir baskı altında kalmadan yaşaması ve istediği alanda serbestçe çalışıp üretmesi bu hakların başında gelir. Düşünme ve ifade özgürlüğü, becerilerini ve başarılarını paylaşma, yardımlaşma, doğayı ve canlıları koruma ve kollama, çocukları ve yaşlıları esirgeme bu hak ve görevler arasındadır. Normatif geleneklerden sayılan insan hak ve özgürlükleri, değişen zamanların ürünü olup, özünü ve biçimini, tarihsel süreklilik ile değişim süreçlerinden alır, yani evrimleşir. Doğal insanhaklarından toplumsal bir gereksinim ve gerçeklik olarak sözedilebilmesi için, toplumun temel inanç sistemlerinde ve uygulamalarında bazı değişiklikler yapılması gerekmiştir. İlkçağın ve ortaçağın meşru sayılan kölelik ve serflik kurumlarından *(Aristoteles ile Aquino'lu Aziz Tomasso'nun toplumfelsefeleri)* bugünkü insanhaklarının temelini oluşturan özgürlük ve eşitliğe uzun bir savaşımdan sonra varıldı. Dinsel hoşgörüsüzlük ile siyasal-ekonomik bağımlılık döneminden, özellikle mülkiyet kavramının gelişmesiyle, özgürlük ve eşitlik kavramlarına ulaşılmak suretiyle insan hak ve özgürlüklerinin temelleri de atılmış oldu. Bir defada oluşmak yerine çeşitli zorlu aşamalardan geçerek gelişen insan hak ve özgürlükleri böylece *"ödev"*anlayışından *"hak"* kavramına, buradan da *"sorumluluk"* bilincine ulaştı.

Çağımızde bilim ile teknoloji alanında hızlı ilerlemeler, başdöndürücü gelişmeler yaşanırken, değerler alanında aynı hızla gerçekleşen dönüşümlere tanıkolmuyoruz. Değişen dünya ve yaşam koşullarına paralel olarak değerlerin de insanın insanca yaşaması ve kendisini *"total insan"* , *"eksiksiz insan"* kılması için değişmesi; döneme göre yapılanması gerekmekte. Ancak değişen değerlerimiz olduğu gibi *(araçdeğerler; moral)*, değişmeyen değerlerimiz *(amaçdeğerler; etik)* de vardır. Üretmek ve yaşatmak, özgürleşmek ve özgürleştirmek, sevmek-saymak ile sevilmek-sayılmak gibi edimlerimiz bu değişmeyen değerlerimiz arasındadır. Dinlerin koyduğu yasaklar ile değişen değerler arasında bir koşutluk sözkonusudur. Öldürmemek, yalan söylememek, hak yememek, çalmamak, iftira etmemek gibi edimlerimiz değişen *(araç; moral)* değerlerimiz arasında görünmektedir. Ahlak, insanın gereksinimlerine yanıtverebildiği ve ruhsal doyum sağlayabildiği oranda varolmayı hakeder. Burada sözüedilmek istenen değerler, insanın varlıknedenini, onurunu, yaşama hakkını sorgulayan *"amaçdeğerler"*dir *(etik)*; günlük yaşamındaki tutum ve davranışlarını, yapıpetmelerini elealan *"araçdeğerler" (moral)* değil. Değerlerin oluşmasında, sanatların ve felsefelerin büyük paylarının bulunduğu unutulmamalı, onlara da gereken yer ve önemverilmelidir. İnsan hak ve görevlerinin çağın değişen koşullarında yeniden değerlendirilmesi ve yapılandırılması için öncelikle insanların bilinçlendirilmesi ve bunun için örgütlendirilmesi gerekir. Ayrıca bu istenci yürürlüğe sokacak toplum önderlerine, halk liderlerine de gereksinim vardır. İnsanhaklarının, çağa uygun, eksiksiz sağlanmasında toplum için yalnız hukukun üstünlüğü ve demokrasi değil, aynı zamanda yüksek düzeyde total bir eğitim de gerekmektedir. Bu öyle bir eğitim olacaktır ki, bireyler yaşam içinde öğrenirken uygulayacaklar, uygularken de öğreneceklerdir. Teori ile pratiğin birlikte yürümediği bir eğitim eksiktir; zaten bütün değerlerin yerleştirilmesinde bu kurama ve uygulamaya, teoriye ve pratiğe yerveren *"bütünsel eğitim"*in önemi büyüktür. İnsanın varlıknedenini, budünyadaki yerini ve amacını, görevini ve sorumluluğunu yeniden temellendiren, insanhaklarını baştan sona yapılandıran bu yeni değerlerin kurulmasında, toplumun aydınlarının da etkin rolalmaları gerekmektedir. Ancak bu değerlerin seküler, budünyaya özgü olması, laik bir toplum yapısına uygun bulunması önem taşır. Böyle bir ortamda dine gereksinim duyan toplum bireylerinin ona bağlanmalarına karışılmadığı gibi, duymayanlara da herhangi bir baskı yapılmaz. İnanan ile inanmayan, insan olma temelinde eşittir; çünkü günahları ve sevapları kime yazacağına yalnız Tanrı kararverir. Tanrı adına kimse yorum yapamaz, hüküm veremez. Geleneksel dinlerde kar-

şılaştığımız önyargılı, hoşgörüsüz, bağnaz, şiddet ve korku *(terör)* içeren, bilgi ve akıl düşmanı katı dogmatik tutum gibi olumsuz ögeler bu doğal eğitim yoluyla ortadan kaldırılmalı, farklı din kültürleri arasında saygıya ve hoşgörüye dayalı bir diyalog geliştirilmelidir. Böylece iki tarafın da birbirini anlaması sağlanarak karşılıklı etkileşim ve iletişim güçlendirilecek; bu ise toplumlar arasında ortakdeğerlerin oluşmasına yolaçacaktır. Toplumların her zaman varolan ortakdeğerleri, insanhaklarının ve demokrasinin temelini oluştururken; tüm insanhaklarının ve demokrasinin tam olarak kurulması ve geliştirilmesi de dünya uluslarının bilinçli ve iyi eğitilmiş yurttaşlarının görevi olacaktır. Dünyanın neresinde ve hangi birey veya toplum tarafından gerçekleştirilen bir insanhakları ya da demokrasi ihlali yaşanırsa, kim ya da hangi toplum olursa olsun ona müdahale etme hakkına sahipolmalı ve bütün dünya da bu eylemi desteklemelidir. Çağdaş bir insanhakları ve demokrasi anlayışı, bütün uluslarca benimsenen, ortak etik değerlere dayandırılabildiği oranda etkili ve kalıcı olabilir. Bu etik değerlerin en önde geleni de insanın özgürce yaşamasının en temel hak ve en kutsal değer olduğudur. Bu anlayış insanı öteki canlıların üstüne yükseltmek, onu budünyanın biriciği gibi algılamak anlamına gelmez; sadece onun doğasına uygun özgür bir ortam içinde gelişmesi ve kendisiyle birlikte başka canlılara da saygı duyması anlamına gelir.

İnsan değerler için, değerler de insan için vardır; insan, değerler yaratan bir varlıktır; bütün değerler insana özgüdür ve onun tarafından yaratılıp ortaya konmuştur; dolayısıyla insanın varoluşuyla değerler bir bütün oluşturur. İnsana ait değerler temelinde yükselen insanhakları ile demokrasinin etkisi, bu değerlerin bireyde ne denli güçlü oldukları ve toplumda ne kadar yerettikleriyle bağlantılıdır. Kişi özgürlükleri ile siyasal haklardan başlayarak, toplumsal, ekonomik ve kültürel haklara ve buradan da dayanışma haklarına değin tüm insanhakları insan değerleri ile birlikte düşünülmelidir. Değerler amaç ve araçdeğerler olarak ikiye ayrılırlar; insanhakları amaçdeğerlerle birlikte elealınmalıdır. Araçdeğerlerin zaman içinde değişime uğramalarına karşılık, amaçdeğerler bu süreçte köklü bir değişime uğramadıkları gibi kapsamları da sürekli genişler. Kapsamı giderek genişleyen etik değerler, amaçdeğerler olarak, 18. yüzyıldan bu yana insanhakları ve bireyin özgürlüğüne ilişkin değerlerini de içine almıştır. İnsanhaklarının evrensel boyutlarına sahipolması da yine bu çağa rastlar. Aydınlanma'nın doğuşuyla Fransa'da Voltaire, Rousseau, Diderot, Montesquieu; Almanya'da Kant, Herder, Lessing, Mendelssohn, Goethe; İngiltere'de Locke, Hume gibi filozofların öncülüğünde savunulan insanhakları bu konuda atılan ilk adımlar

olmuş ve bu düşünürler insanların her zaman ve her yerde kullanabilecekleri bazı ayrıcalıklarının olması gerektiğine inanmışlar ve bu anlayışı bütün insanlığa yaymaya girişmişlerdir. Böylece insanların hak, görev ve sorumluluklar bakımından eşit olması gerektiği anlayışı bütün dünyada kuramsal olarak benimsenmiştir. Şimdi bu anlayışı etik bir buyruk, yasa haline getirmek hepimiz için görev olmalıdır. Ancak somut cezai yaptırımının bulunmaması etik değerler için bir handikap olarak görülse de aslında etiğin yaptırımı insan ve toplum vicdanında her zaman bir karşılık bulmaktadır. Yaptırım sadece din ya da hukukun bir uygulaması olarak gerçek yaşamda karşımıza çıkar; ahlakın yaptırımı ise kaynağını insanın kendi içinde bulur. Bir tür içhesaplaşma, kendini içselyargılama demek olan ahlaki yaptırım, insanın bilincindeki bir kaynaktır. Bu kaynak ne kadar zengin ve güçlü olursa o kadar etkilidir; *"maşeri vicdan"* ya da *"manevi değerler"* dediğimiz şeyler de bu kaynağın kendisidir.

Bireylerin salt insan olmaları nedeniyle kazandıkları temelhaklar diye bilinen insanhakları, insan olmanın taşıdığı değerin her türlü baskı ve kıyım karşısında korunması isteğinden kaynaklanmış özünde genel ve evrensel olan haklardır. Bütün normatif gelenekler gibi insanhakları da zamanın bir ürünüdür; tarihsel gelişim sürecinde biçimlenerek varlığını sürdürmüştür. Bu cümleden olarak insanhaklarının günümüze değin başlıca üç aşamadan geçerek evrimleştiğini söyleyebiliriz. İlk aşama 17. ve 18. yüzyıllarda İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimlerinin klasik hak ve özgürlükleri getirmesiyle başladı. Daha çok bireysel nitelikte olan bu haklar arasında yasal eşitlik, kişi güvenliği, bireysel özgürlük, düşünce ve inanç özgürlüğü, siyasal haklar ve mülkiyet hakları en başta gelmekteydi. Kapitalizmin yükselişine denkdüşen ve burjuvazinin taleplerini dilegetiren bu ilk aşama insanhakları karşısında devletin görevi, genellikle bireye karışmama veya onun girişimlerine seyirci kalma biçiminde sınırlanmıştı. Çağın egemen ideolojisi olan bireycilik ve liberalizm, devletin rolünün en düşük düzeyde kalmasını öngörüyor, doğal varlığı kabuledilen insanhaklarının korunması için devletin pasif bir tutum takınmasını, yani bekçilik yapmasını yeterli buluyordu. Oysa ekonomik, siyasal ve toplumsal güçten yoksun geniş halk kitleleri için bu soyut özgürlük ve insanhakları yaklaşımı büyük bir anlam taşımıyordu. Emeğiyle yaşayanların maddi durumu düzelmedikçe, adaletli bir toplum düzeni kurulmadıkça bunların sözkonusu haklardan yararlanmaları da olanaksızdı. Bu duruma bir tepki olmak üzere, 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru yükselmeye başlayan kitle hareketleri bu kez daha çok sosyal eşitlik eksenine yöneldi. Bütün yüzyıl boyunca sosyalist ve reformcu düşünceler bu hareketlere eşlik edip yolgösterdiler. Bu devi-

nimlerin sonunda yeni bir senteze ulaşıldı; insanhakları listesinin genişlemesi ve devletin tutumunun değişmesi sosyal haklar, sosyal adalet ve sosyal devlet olgularını doğurdu. 20. yüzyılda yasalara ve anayasalara, daha sonra da uluslararası belgelere giren bu ikinci aşama ya da ikinci kuşak insanhakları ekonomik, sosyal ve kültürel nitelikliydi; çalışma özgürlüğü, adil ücret, sosyal güvenlik, sendika ve grev, sağlık ve eğitim gibi hakları kapsamaktaydı. Özellikle kapitalizmin baskısı altındaki insanların daha iyi yaşama özlemlerini dilegetiren bu yeni haklar, devletin tutum ve işlevinde de değişmelere yolaçtı. Devletin sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda artık daha etkin bir roloynaması bekleniyor, kapitalizmin getirdiği sosyal eşitsizlikleri ve adaletsizlikleri, haksız rekabeti giderici müdahalelerde bulunmak, çalışan sınıfları ekonomik, toplumsal ve kültürel yönden desteklemek de devletin görevleri arasına giriyordu. Böylece 19. yüzyılın *"otoriter veya totaliter devlet"*i, *"bekçi devlet"* ya da *"jandarma devlet"*i yerini 20. yüzyılda, *"sosyal devlet"*e ve ekonomik ilişkilere müdahaleciliğe bırakıyordu. Ne var ki bu da bekleneni veremedi; özellikle Sovyetler Birliği ile Çin örneğinde görüldüğü gibi, toplum aşırı planlama ve antidemokratik yönetim yüzünden serbest hareketedemez, bireyler işlerinde özgür davranamaz oldu. Serbest girişimcilik ortadan kaldırıldı, özgüriradeye yerverilmedi, üreten ile üretmeyen aynı kefeye kondu, başarı ile başarısızlık için ödüllendirme ve cezalandırma düşünülmedi. Devlet ile toplumun her katında yasaklar, dogmalar, önyargılar, katı kurallar ağırbastı, gelişme ve ilerlemenin önü kesildi. *"Sosyal devlet"* giderek *"yasakçı ve baskıcı devlet"*e dönüştü; bilimsel ve teknolojik ilerlemelerden gerikalındı, toplumsal kurumların üreticilikleri ve etkinlikleri adeta dondurulduu. Bu tablo toplumların sağlıklı yaşamı ve gelişimi için sürdürülebilir bir tablo değildi, nitekim terkedildi. Ancak gelecek için demokratik bir sosyalizmin vaatleri de henüz sonbulmuş görünmüyor.

Üçüncü aşama insanhakları mücadelesi ise 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan ve bir ölçüde Üçüncü Dünya ülkelerinin taleplerini yansıtan yeni bir halkayı oluşturmakta. Ulusların siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel geleceklerini belirleyebilme, toplumsal gelişme ve kalkınmayı gerçekleştirme, doğal kaynaklardan yararlanabilme haklarının dilegetirildiği bu aşamada, ezilen ulusların ve halkların bağımsızlığı ve dünya nimetlerinden eşit ve hakça yararlanabilmek için verdikleri savaşımın izleri açıkça görülmekte. Üçüncü aşamadaki haklar arasında örnekle, barış içinde, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama ve üretme hakkı, gelişme ve geliştirme hakkı, kendi geleceğini tayin hakkı gibi bütün insanlığı kucaklayan haklar da sözkonusudur. Yeni hakla-

rın kollektif niteliğinin ağırbasması, bunlara *"dayanışma hakları"* denmesine yolaçtı. Üçüncü Dünya ülkelerinin bu talepleri giderek bütün gelişmemiş ve azgelişmiş ülkelerin talepleri oldu ve dünyamızda sesini giderek yükseltmeye başladı. Üretim ve paylaşımdaki dengesizlik, gelir dağılımındaki aşırı adaletsizlik, sömürünün en ağır biçimlerde sürdürülmesi, açlık ve hastalığın kronik hale gelişi bu taleplerin ne kadar haklı olduğunu göstermekte. Dünya nüfusunun %20'sinin, yaptığı üretimin kazancının %80'ini alması paylaşımın hakça olmadığının açık bir örneği. 21. yüzyılda Sovyetler blokunun engellemesinin ortadan kalkmasıyla, kapitalizmin küreselleşmesi bu ekonomik sistemi adeta vahşileştirdi. Sömürü ve doğanın yağmalanması aşırı noktalara vardı. İnsanhaklarına aykırı davranan antidemokratik yönetimlere gözyumuldu; en temel değerler çiğnendi. Sosyalizmin faydalı yanları korunacağına terkedildi; üretim ve tüketim, her türlü ihtiyacın ötesinde, pompalandı. 20. yüzyıl, yaşadığı iki büyük savaşla; 21. yüzyıl, nükleer savaş tehdidiyle bütün değerlerin altüst edildiği çağlar olmuştur. İnsanhakları ile bunların dayandığı etik değerler arasındaki yoğun ilişki bu dönemde görmezden gelindi. İnsanlığın yaşama geçirdiği ekonomik modeli değiştikçe toplumsal modeli de değişmekte; toplumsal modeli değiştikçe ahlak modeli de biçimlenmektedir. İnsan nasıl evrimleşiyorsa onun tüm ürün ve başarıları da evrimleşmektedir; değerler alanı, etik sferi de bu evrimleşmenin dışında düşünülemez. İnsanhakları ve özgürlükleri sorunu, temeldeetik bir sorun olmakla birlikte aynı zamanda siyasal, toplumsal, kültürel, ekonomik ve felsefi bir sorundur da. Bu alanların hepsinde biz farkedelim etmeyelim bir evrimleşme gerçekleşmekte. Bunun ayırdına varmamız total eğitimle, iradenin keskinleştirilmesiyle, *"tam insan"*la mümkündür. Bu yüzden felsefe eğitiminin yaygınlaştırılması, insanhaklarının çiğnenmesini önleyecek önemli adımlardan biri sayılmalıdır. İnsanlığın onurunun korunması, insanhakları bilincinin yaygınlaştırılmasına bağlıdır; bunun için de felsefeye düşen görev, insanhaklarının özüne ve evrensellik taleplerine dikkatleri çekmek ve herkesin özgürce yaşaması ve üretmesini sağlayan haklara sahipolduğu bilincini uyandırmaktır. Bunun için de her birey ve ülkenin elinden geldiğince tüm olanaklarını seferber ederek bu savaşıma katılması, insanlığın geleceğini güvence altına almak bakımından kaçınılmaz bir görevdir. Temel insan hak ve özgürlükleri, devlet ve topluma karşı haklar olarak düşünülmemeli; ulusların barış içinde birarada yaşama hakkı, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı, öteki canlıların yaşama hakkı gibi bütün insanlığı kucaklayan bu hakları sürdürülebilir kılan haklar olarak anlaşılmalıdır.

İnsanların kendi haklarını savunabilmeleri, bu haklardan yararlanabilmeleri ve onları geliştirip yaygınlaştırabilmeleri için elverişli ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel şartların oluşmasından önce sağlıklı bir bilince sahipolmaları gerekir; bu koşulların oluşması da insanhaklarının özgürce kullanım yaygınlığına bağlıdır. Bu karşılıklı etkileşimin temelinde de insanın kendisini tanıması ve dönüştürebilmesi becerisi yatar. Kendini bütün yaşam ilişkilerinin odağına koyamayan, başkalarında kendini tanıyamayan, yargılarını insanlık özüne uyduramayan, kendini doğallaştıramayan ve doğayı insansallaştıramayan insan hiçbir zaman kendi haklarını yaşama geçiremez. Etik bir varlık *(homo ethicus)* olarak insan, kendini sürekli yeniden değerlendirir, yeniden biçimlendirir; çünkü bu onun varlıknedenidir. Bunu hak, görev ve sorumluluklarını durmadan genişletmek için yapmak zorundadır. Temel yapılar ile ilişkiler değiştikçe, bunlara ilişkin değerler ve davranış biçimleri de değişecektir, çünkü temel yapılar ile değerler ve davranışlar arasında süreğen karşılıklı bir etkileşim bulunmaktadır. İnsanın insanlaşma süreci, etik bir varlık olarak değerlerine sahipçıkma süreci, bilgilenme ve doğaya hakimolma süreci gibi hızlı bir gelişim gösterememiş; insan, bilgi birikimini değerleriyle harmanlayarak kendini dönüştürmede tam bir başarıya ulaşamamıştır. İnsanın kendi ürettikleri bir zaman sonra ona egemen olmuş, hatta onu yönlendirmiştir. Bu bakımdan herşeye yabancılaşması süreci onu bir türlü terketmemiş, adeta gölge gibi izlemiştir. Kendi ürettiklerinin boyunduruğu altına giren insan, artık uyanmalı ve yeni bir bilinçle kendisine yeni değerler yaratmalıdır. Tabii bu değerler onun kendisiyle ve çevresiyle uyumunu gözeten değerler olmak durumundadır. İnsanın kendi içdünyasını dönüşüme uğratacak bu yeni değerler düzeni, onun dışdünya karşısındaki gereksinimlerine de yanıtverebilmelidir. Geçmişi ve geleceği değil, sadece şimdiyi yaşayan, varlığı beslenme ve üreme ile sınırlanmış olan öteki canlılar dünyasında normal bir durum sayılan *"yaşam kavgası" (struggle for life)* ya da *"doğal seçilim" (natural selection) (serbest rekabet)*, bu yeni değerler düzeninde yeralmayacaktır. İnsanın özgürleşmesini amaçlayan bu yeni değerler düzeninde pekçok başka değerin yeri olacak, *"Üretim için üretim* değil, *gereksinim için üretim"* anlayışı öne geçecek; *"Dünya yurttaşlığı anlayışıyla herkesin eşit olduğu"* kabuledilecektir. Bunun yanında *"Çevrenin korunması ve öteki canlıların da yaşama haklarının olduğunu benimseme", "Dinin tek kurtuluş yolu olduğu anlayışını terketme", "Tüketimin adil ve dengeli olması gerektiği", "Sermayenin değil, emeğin temel değer olduğunun kabulü", "Budünyanın öbürdünya için feda edilmemesi", "Dünya kaynaklarının tutumlu kullanılması", "Gerçek yaşamın sanal*

yaşam uğruna silinip atılmaması", "Bütün insanların eşit ve özgür olduğu" gibi yeni değer algılamalarıyla gerçekleştirilen toplumsal düzendeki dönüşümler, insanın gelecek için yeni tasarımlar ortaya koymasını da sağlayacaktır. Aksi halde insan soyu, siyasal, toplumsal, ekonomik ve çevresel sorunlarla dolu kaotik bir yapı içindeki dünyada yaşamını yüzyıl daha nasıl sürdürebilir? Her insanın özel çıkarı, bu yeni değerler sayesinde, bütün öteki insanların genel çıkarlarıyla uyum içine girmeli; dünya bir mahalle gibi görülerek üretim ve paylaşım dengelenmelidir. İçeriden ve dışarıdan denetim mekanizmalarıyla yönlendirilebilecek bu uyumlu iletişimin sağlıklı ve düzgün yürütülmesi herkesin sorumluluğunda olmalıdır. İnsan kendi bireysel eylemlerinin kaçınılmaz sonuçlarından kurtulamayacağının bilincine vardığı andan itibaren, kendisine ve başkasına zararverecek bir davranışta bulunmayacaktır. Bunu başaran insan *"Tam insan"* olarak karşımıza çıkacak ve *"İnsanım, o halde sorumluyum"* diyebilecektir. İlkçağda Sofistlerin, yeniçağda Rönesans'ın, yakınçağda Aydınlanma'nın ve günümüzde de bilgi çağının ardından, insanoğlunun kendisini yeniden keşfederek dönüştürmesi sonucunda, genelin çıkarını kendi çıkarıyla birleştirerek kurduğu yeni etik düzende birey, çağdaş insanhaklarını temellendirecek ve böylece kendi içselgelişimini de gerçekleştirmiş olacaktır. Bu içselgelişim daha çok özgürleşme ve daha çok yaratma anlamındadır. Böylece vahşi kapitalizmin, savaşçı ve sömürgeci emperyalizm aşamasından sonra, 21. yüzyılda ortaya koyduğu hiçbir sınır tanımayan küreselleşme olgusu da, ulusların kararlı aydınları *(sanatçılar, bilimadamları, düşünürler ve devletadamları)* tarafından yeniden gözden geçirilecek; sosyalizm ile kapitalizmin olumlu yanları birleştirilerek demokratik sosyalizm yeni baştan değerlendirilecek ve *"yeni değerler"*e sahip "*yeni insan*"ın kuracağı "*yeni toplum*" bizleri daha mutlu ve özgür bir geleceğe taşıyacaktır. Bireye dayalı kapitalizm ile topluma dayalı sosyalizmin buluşacağı bir kavşak muhakkak olmalıdır. Bu düşüncelerin ışığında yeni bir insanhakları ve demokrasi etiği neden mümkün olmasın? Yoksa Immanuel Kant'ın *"Ebedi Barış"* ülküsü, insanlığın hiç gerçekleştiremeyeceği bir hayal olarak mı kalacak? Barışı sürdürmek, kuşkusuz yapmaktan zordur. Ancak barışı sağlayabilmek için de yeni bir insanhakları ve demokrasi etiği kurmak gerekir.

Kaynaklar:

- Takiyettin Mengüşoğlu, *Değişen Davranışlar Değişmeyen Değerler*, İst. Üniv. Ed. Fak. Yay., İstanbul, 1973.
- *Çağdaş Toplum Değerleri*, Ç.Y.D.D.Y. 11. Yayın, İst., 1996.
- Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, A.Ü.H.F.Y., Ankara, 1987.
- *Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, H.F.S.A.Y. 1, Haz. Hayrettin Ökçesiz, Alkım Yay., İst., 1997.
-Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlakı*, T.İş.Bankası Yay., İstanbul, 2010.
- Erich Fromm, *Kendini Savunan İnsan: Ahlak Felsefesinin Psikolojisine İlişkin Bir Araştırma*, Say Yay., İstanbul, 1998.
-Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, İletişim Yay., İstanbul, 1994.
- *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara,1982.

Sanatçılar Toplumları Dönüştürebilirler mi?

Önce şunu söylemekte yarar var: Dünya eğer mükemmel, eksiksiz bir yer olsaydı, sanata gerek kalmazdı. Sanat, salt yetkinliği, sınırsız özgürlüğü, mutlak eksiksizliği arama serüvenidir. Bunun için de en yüksek tinsel doyumu vadeder. Sanat, insanların ve toplumların gereksinimleri sonucunda kendini saltık güzelliği ortaya çıkarmaya adamış bir etkinliktir; kültür nasıl toplumsal yapının bir aynasıysa, onun kurucu ögelerinden biri sayılan sanat da insanların acı ve sevinçlerini, iyi ve kötü günlerini estetik kaygılar içinde yansıtan bir aynadır. Bu nedenle toplumsal değişmeye ve dönüşmeye kültür gibi sanat da öncülük eder. Kültürel farklılıklar toplumsal çözülmeyi hızlandırdığı kadar toplumsal bağlılığı güçlendirebilir de, tıpkı sanatsal farklılıkların toplumsal ilişkileri belirleyip değişime uğratabildikleri gibi. Farklı kültür ve sanatların birbirlerini etkilemelerinden, kuşaktan kuşağa aktarılmalarından, aitoldukları topluma özgü bulunmalarından, bireylerin yaşam tarzlarını biçimlendirmelerinden ve insan ilişkileri sonucu oluştuklarından pekâlâ sözedebiliriz. Sanatçılar, düşünürler ile bilimadamları her zaman ve her yerde kentleri kuranlardan, yasa yapanlardan, ulusal kahramanlardan ve siyasetçilerden önde gelmişlerdir; çünkü onlar, bu kimselere yolgösterirler. Sanatçıdan yoksun bir toplum kör, düşünürü olmayan bir toplum sağır, bilimadamı bulunmayan bir toplum ise topaldır. Sanatçı dünyayı anlamlandırmaya çalışan, bilimadamı dünyanın yapı ve işleyişini açıklayan, filozof ise dünyayı bütünlüğü içinde kavramaya, olupbiteni anlamaya çalışan kimsedir. Bütün sanatlar hemen her çağda, önceden pek farkına varılamayan, toplumdaki düşünce ve duygu gelişimine kaynaklık etmişler, toplumsal ve bireysel bağlamda yaşananların izini taşımışlardır. Birçok yazar, ozan, ressam ve besteci daha ortada hiçbir belirtisi yokken çok önceden toplumsal devrimleri duyumsamışlar; sanatsal değişimleri, çağın dönüşümünü tıpkı bir sismograf gibi haberver-

mişlerdir. Toplumsal gelişmelerin oluşumundan sonra onları insanların gözleri önüne serip toplumun vicdanına, beğenisine ve akıl dünyasına sunan da yine sanatçılar olmuştur. Rönesans koca bir ilkçağın (*Yunan ve Roma'nın*), Aydınlanma Rönesans'ın, 20. yüzyıl Aydınlanma'nın büyük mirasını taşımakta ve herbiri bu görkemli kültür birikimlerinin üzerinde yükselmekte. Homeros'tan Vergilius'a, Cervantes'ten Dante'ye, Dostoyevski'den Balzac'a, Tolstoy'dan Kafka'ya sürüp giden anlatı geleneği, insanları etkilemekten ve toplumları dönüşüme zorlamaktan gerikalmamıştır. Bunlara Delacroix'yı, Verdi'yi, Charles Dickens'i, Yevtuşenko'yu, Pasternak'ı, Şolohov'u, Şostakoviç'i ve başkalarını da katabiliriz. Bizim toplumumuzu dönüştürmeye katkısı olan anlatı geleneği ise Dede Korkut'tan Karagöz Hacivat ve ortaoyununa, Ahmed Yesevî'den Yunus Emre'ye, Mevlâna'dan Fuzulî'ye, Piri Reis'ten Evliya Çelebi'ye, Tevfik Fikret'ten Nâzım Hikmet'e, Namık Kemal'den Yaşar Kemal'e uzanan köklü ve güçlü bir süreci izler. Sanatçı, sanatyapıtı ve alımlayıcı kitleden oluşan sanat olgusu, insanlaşma sürecinde en önemli görev ve işlevi üstlenen insanın üst düzeydeki bir başarısıdır. Büyük oranda yaratıcı hayalgücünün, imgelemin, bilgi ve becerinin yeraldığı bir insan etkinliği olan sanatlar, değişen zamana koşut olarak biçim ve içerikçe de değişime uğrarlar. Sanatyapıtları biricik, tek ve özgün olduklarından doğal nesnelerden farklıdırlar; gerçekliğe bir öykünme değil, kendine özgü bir gerçekliği yaratma iddiasındaki ürünlerdir. Sanatların asıl özelliği daha önce varolmayan bir yapıtı ortaya koymaları, tekrarlanamayan bir imge yaratarak bizde hiç yaşamadığımız bir beğeni ve hoşlanma duygusu uyandırmalarıdır. Sanatyapıtının kurmaca evreni, her seferinde kendini bize yeniden sunar ve başka biçimde açımlar; bu yüzden de bir türlü tüketilemez. Sanatçı yapıtlarıyla gerçekliğin üstüne çıkarak bizlere daha başka bir dünyanın kapılarını açar ve budünya gerçeklikten farklı, bir bakıma, gerçeklikten daha gerçek bir dünyadır. Gerçek dünyadan başka kendine özgü bir gerçekliği yaratan sanatçılar, her dönemde toplumu daha iyiye, doğruya ve güzele dönüştürme görevini üstlenmişler ve bunu çoğu kez başarmışlardır da. Ancak bunun için bazı koşulların yerine getirilmesi gerekmektedir.

Büyük sanatyapıtları çağlarından çok geleceğe yönelmiş olan yapıtlardır; gerçek sanatçılar da toplumla her zaman uyum içinde olmayabilen ve çoğu kez de olmayan sanatçılardır. Zaten toplumu değiştirmede önemli bir öge de bu uyumsuzluktur; sanatçıların toplumla ilgili bir sorunları, bir anlaşmazlıkları olmalı ki onu dönüştürmeye girişsinler. Toplumla uyum içinde bulunanın, toplumu değiştirme, dönüştürme ve yenileştirme gibi bir problemi de olamaz. Sanatçı, yapıtını geleceğe

bakarak yaratır; onu geçmiş ve şimdi pek ilgilendirmez. Bunun için de akıldan, sağduyudan çok hayalgücüne, yaratıcı imgeleme yönelir. Tüm sanatlar, başka dünyaların da olabileceğini ve ötekilerin varlığını kabuletmemize, başkalarının farklılıklarını hoş karşılamamıza, acılarını duyumsamamıza, onlarla iletişim kurmamıza yardımcı olurlar. Sanat, en son çözümlemede, evrensel barışı ve mutluluğu hedefleyen bir insan başarısı olarak karşımıza çıkar. Ancak burada hemen şunu söylemem gerekir; sanat olayının hiçbir ideolojiyle, hiçbir katı ve değişmez dogmayla alıp vereceği olamaz; çünkü o, insanın en özgür olduğu bir alan ve hayalgücünün alabildiğine çalıştığı kendini ifade etme biçimidir. 19. ve 20. yüzyıllar bilindiği gibi, ideolojiler çağı olarak adlandırılır. Ortaçağda başta felsefe olmak üzere bilim ve sanat dinin hizmetine koşulmuşlardı; din hemen her alana hâkimdi ve her konuya kendi ilkeleri doğrultusunda yönvermekteydi. 19. ve 20. yüzyılların ideolojileri (*nasyonal sosyalizm, faşizm, komünizm, kapitalizm*), bu sefer din de içinde olmak üzere yine felsefe, bilim ve sanatı yönlendirmeye kalktılar. Sanatın ve diğer bu insan başarılarının hiçbir ideolojiyi kabuletmediği Hitler'in Nasyonal Sosyalizmi ile Stalin'in SSCB'nin uygulamalarında görüldü. Her iki ideolog da hem bilimi hem de sanatı kendi ideolojilerinin aracı yapmak istediler ve bunda başarılı olamadılar. Bilim, belli ilke ve kurallar içinde doğa ilişkilerini araştırmayı; felsefe, evrende ve toplumda olupbitenler hakkında toplu bir görüşe ve anlayışa ulaşmayı; sanat da özgür yaratma gücünün imgeleme esinlendirdiği duyguları ve özlemleri duyularımıza sunmayı amaçlar. Bütün bu alanlar hedeflerini kendi varlıknedenleri ve içdinamikleri doğrultusunda belirlemişlerdir; dışarıdan aldıkları bir direktifle değil. İdeolojilerin herbirinin de kendi ilkeleri, toplum görüşleri, gerçekleştirmeyi hayalettikleri bir hedefleri vardır. Sanatçı ve bilimadamları, her zaman hedeflerine ulaşamayabilirler; çünkü onların kesin belirlenmiş bir hedefleri de yoktur. Bu nedenle ideolojiler toplumu kısa zamanda ve kısa süreliğine de olsa dönüştürebilirler; ancak sanatların ve bilimlerin toplumu dönüştürmeleri uzun ömürlü ve erimlidir. Çünkü ideolojiler devrimle gelip devrimle giderler; sanatlar ve bilimler ise evrimle sürerler. Bilimin kanunları teknolojiye uygulandıkça, teknik bakımdan zenginleşmiş sanatyapıtları alımlayıcı kesim tarafından algılandıkça, toplumdaki dönüşümler de geniş zaman dilimi içinde gerçekleşir. Günümüzde dinin siyasallaştırıldığı gibi, sanatlar ve bilimler de ideolojilere aletedilirse hedeflerinden saptırılmış, etkileri zayıflatılmış ve yozlaştırılmış olurlar. Siyasallaştırılmış sanat ve bilim, sözde sanatyapıtı *(Kitsch)* ile sözde bilim eseri (*Pseudo bilim*) ortaya çıkarır. Sanat, bilim ve felsefe ile oynanmaya gelmez, bunlar manipüle edilmeye kalkıldığı

zaman da varlıknedenlerini yitirirler. Sanatın, felsefe ve bilimi, bilimin teknolojiyi ve teknolojinin de toplumu etkilediği ve dönüştürdüğü kabuledilir; ama aslında bütün bu insan başarıları birbirleriyle etkileşim içine girerek toplumları değişime uğratırlar.

Yazın sanatı nasıl sözcüklerle, yani dille yapılan bir anlatı sanatı ise, müzik de seslerle örüntülenen bir dinleti sanatıdır. Her ikisi de alımlayıcı kitleyi görselliğe yönlendirir; sadece bu sanatlar değil, resim, mimari, heykel, sinema, gösteri sanatları da bizi görsel edime yönlendirirler. Sanatların odağında, günlük deneyimlerimizden edindiğimiz kazanımların bir biçimverildiğinde gerçekliğe dair değerli bilgi haline gelebileceğine ilişkin bir inanç vardır. Sanat, insana, hayatın anlamına ve özüne ilişkin en derin ve değerli bilgiye kendi yaratıcı gücüyle ve aklıyla ulaşabileceğini gösterir. Sanatlar olabilirin bilgisinin, felsefe herşeyin bilgisinin, bilim ise kesinliğe yakın ve doğru bilginin üzerine kurulmuştur. Sanat, gerçeklik ile hayal arasındaki özgürlüğe yükseliştir. Sanat, benin yaşamı ile başka benlerin yaşamları arasında köprü kurar ve bu köprü onu özgürleşmeye götürür. İşte bu yüzden bir sanatyapıtı hayatı anlamlandırma kılavuzu görevi üstlenir ve çoğu kez onu güzelleştirir. Sanatçılar farklı iki ereğin peşinden giderler; onlar bir yandan çizgi, renk, ses, biçim, devinim vb araçlarla hoş duyumları üretmeye ve beğenimize sunmaya çalışırlar; öte yandan da en karmaşık yapıdaki duyumlara ve düşüncelere ulaşan psikolojik tümevarışın fenomenlerine varmaya, yani eserlerde sunulan tip ve kompozisyonlara duyulan sempatiyi, ilgiyi, acımayı, hoşlanmayı ve hoşlanmamayı, kısacası tüm psikososyal duyguları yaratmaya çaba gösterirler. Psikolojik tümevarışın bu fenomenlerini sanatçı, yaşamın ifadelerine dönüştürür; çünkü sanatçının gerçek konusu yaşamın dışsallaştırılmasıdır; yaşam da güzelliğin tek ilkesi ve gerçek ölçüsüdür. İşte bu bağlamda gerçek sanat, en yoğun ve en geniş, en bireysel ve en sosyal olan yaşamın tümünün doğrudan duygusunu bize verebilendir. Sanat, bizleri duyusaldan tinselliğe, nesnelerden duygulara taşır. Sanatı bir başka açıdan, kişiyi ve toplumu tinsel yönden etkileyebilecek dürtüleri sağlama becerisi olarak da tanımlayabiliriz. Sanatyapıtını ise, sanatçının, bir başına, yalnız olan insanı imgelem yoluyla bütünleşmiş, toplumsallaşmış insana dönüştürmeyi amaçladığı yapıt biçiminde anlayabiliriz. Gerçekten de sanatyapıtı insanı yalnızlıktan kurtaran, yabancılaşmasına izinvermeyen, onu toplumsal bir varlık olma bilincine kavuşturan insan emeğinin bir ürünüdür. Sanatyapıtları duyguları olduğu gibi zihinleri de, duyumları olduğu gibi ruhları da geliştirirler. Sanatyapıtı aracılığıyla, doğadaki düzen ve uyum yansıtılarak insanın da uyumlu ve düzenli biçimde gelişmesi sağlanır. Yaşamın her boyutunu

yansıtan bir etkinlik olarak sanatlar, bir bakıma yaşamın özümsenmiş halidir de. Estetik hazza ulaşmayı sağlamak amacıyla nesnel gerçekliğin hayalgücü ve sezgiye dayanarak yeniden düzenlenip yaratılması demek olan sanat olayının nesneye yönelimi kişiseldir. Yani her sanatçı kendi bilgi ve yeteneği oranında, kendi yöntemince nesneye yaklaşır ve kendi bildiğince biçimlendirir; hiçbir sanatçı ötekine benzemez. Yararlı olma ve kullanım kaygısı taşımayan sanatçı ve yapıtı, yine de nesnel gerçeklikten uzak kalamaz, ondan yararlanır. Ahlak, sanatın kaygısı olamaz; yine de sanatçı ahlaki kaygılardan uzaklaştıkça ahlaksallığa yaklaşır. Yaratıcı hayalgücünün etkili olduğu en soyut sanatyapıtları bile, somut estetik ürünler olarak karşımıza çıkarlar. Bireyi özgürlüğüne ve mutluluğuna kavuşturmada katkıda bulunmayı amaçlayan bir etkinlik olarak sanat, aynı zamanda bu ayrıcalıkları topluma da yayar. İnsanın özgürleşmesi çok uzun bir süreyi kaplamış ve bu olgunun bilincine varılması uzun zaman almıştır. En güç kazanılan özgürlük, insanın kendi alışkanlıkları ve önyargılarından kurtulmasıyla, kendisine karşı kazandığı özgürlüktür. İnsan kendi duygularına ve yüreğine kulakverdiğinde, kafasını özgürce kullandığında, kendi olanaklarını ve becerilerini ilk ve tek başvuru kaynağı olarak benimsediğinde, gerçek özgürlüğüne kavuşmuş sayılır. Deneme-yanılma ve doğrulama-yanlışlama gibi yöntemlerle, varsayma-kanıtlama ve teori kurma-kanuna varma gibi yollarla tek yolgöstericinin kendi beyni, yani aklı ve düşüncesi olabileceğini kabuletmesi, doğruyu başkalarından değil de kendi çabasıyla bulabileceğine inanması, insanı özgürlüğüne götüren biricik süreçtir. Böylece o, olanaksızlıklarının sınırsızlığı içerisinde, olanaklarının sınırlarını genişleterek amacına varabilecektir. Bunu ancak sanat aracılığıyla başarabilen insan, özgürlüğüne kavuşurken mutluluğu da yaşayacaktır. Mutluluk insana başkalarının mutluluğuyla gelen birşeydir; herkes mutlu olmadan insanın mutlu olması mümkün değildir. Önce tek insanı, sonra da alımlayıcı kitleyi, yani toplumu etkileyerek dönüştüren sanat olgusu, yani sanatçı ve eseri, uygarlığın önemli bir elemanı sayılmakta; onun gücünün bilim ile teknolojinin dönüştürme gücüne katkı yaptığı kabuledilmektedir. Sanatlar bir denizfeneri gibi bilimlerin önünü aydınlatmaya çalışırlarken felsefeler de her ikisine birden yolgöstermeyi denerler.

Soluklaşmış sıradan yaşamımızı renklendirmek, kendimize duyularımız aracılığıyla tinsel bir ziyafet çekmek istediğimizde sanatyapıtlarına yöneliriz. Büyük bir açlıkla bu yapıtları tüketmeye, güzellikleri alımlamaya çalışırız. Gözlerimiz, kulaklarımız, ellerimiz, kısaca bedenimiz sanatyapıtlarını iştahla birer birer tadarken zamandan ve mekândan uzaklaşırız; başka insanların, başka dünyaların görünmez konukla-

rı olup çıkarız. Bu zihinsel deneyimin ardından yaşadığımız ana geri döndüğümüzde ise, ruhumuzda kopan fırtınalar ya şiddetlenir ya da dinginleşir; ama her zaman birşeyler değişir içimizde. İşte o zaman biz eski biz değilizdir; rengi uçmuş hayatımız canlanmış, bir başka ben oluşup çıkmıştır içimizde. Eğer o sanatyapıtları *(şiirler, besteler, öyküler, romanlar, sinema ve tiyatro yapıtları, resimler, heykeller)* olmasaydı, duygularımızın daha az farkında olacaktık, bilgilerimizin daha sınırlı olduğunu görecektik. Çünkü sanatyapıtları daha iyi duyumsamamızı, daha iyi düşünmemizi sağlayarak kendimizi tanımamıza yardımcı olurlar; daha doğru, daha insanca ve daha güzel yaşamamızı olanaklı kılarlar; maddi dünyadan manevi dünyaya geçebilmemizi sağlarlar. Birşeyi sanateseri yapan ve onu diğer şeylerden ayıran özellik, o şeyin estetik duygumuza uygunolmasıdır; estetik duygu da estetik bilgi ve birikimle gelişir. Sanatyapıtı öteki üretim nesnelerinden, faydacılık kaygılarıyla değil de estetik kaygılarla oluşturulmasıyla ve zamana direnmesiyle; evrensel ve biricik olma niteliği taşıması ve etkileyici ve dönüştürücü olmasıyla; yaratıcısının özgün düşünce ve duygularını yansıtmasıyla; alımlayıcının sanat birikimi oranında değerlendirme biçimiyle ayrılır. Nasıl bilim ile teknoloji dünyayı daha rahat yaşanabilir bir yer kılmaya, yaşama güven katmaya çalışıyorlarsa, sanatlar da aynı biçimde yaşamı güzelleştirmeye, evreni yaşanabilir ve anlamlı kılmaya çalışırlar. Nesnel dünyada yeralan olgulara ilişkin yansız gözlem ve sistemli deneye dayalı nedensel bağıntıları araştıran zihinsel etkinliklerin ortak adı olan bilimin amacının, pozitif sistemli bilgi anlamında, kesinlik yüzdesi yüksek genelgeçer doğruların ya da temel yasaların bilgisine ulaşmak olduğunu biliyoruz. Uygarlık tarihi boyunca bilimler kuruluşları, içerikleri ve işlevleri bakımından köklü değişimler geçirmişler, farklı anlam ve amaçlar taşımışlar, toplumdaki din, felsefe ve sanat gibi öteki kurumlar da buna paralel olarak pekçok başkalaşımlar yaşamışlardır. Ancak geçmişten günümüze değin bütün değişim ve çeşitliliklerin ötesinde, bilimin ortak ve süreklilik gösteren niteliği, *"doğa süreçlerinin bilgisi"* olarak yalınlaştırılabilir. Doğabilimleri kesinliğe yakın, toplumbilimleri kesinlik değeri daha düşük, yöntem bakımından matematik ile mantık ise en kesin disiplinler olarak kabuledilirler; bu sonuncu içeriksiz akıl bilimleri bir tür *"esprit de géometrie"*ye sahiptirler; cümleleri ya da önermeleri totolojiktir ve doğrudan düşünce dünyasına aittirler. İnsan yaşamı, esinlenmeleri ve duygulanımlarından kesitler aktaran sanatlar ise sezgi, duyarlık ve imgeleme ağırlık verirler ve bir tür *"esprit de finesse"*e sahiptirler. Ama bütün doğa ve toplumbilimleri ile birlikte sanatlar da kaotik yapılarla ilgilidirler, deyim yerindeyse, stokastik fenomenlerle ya

da uyumlu karmaşık yapıları elealan yüksek olasılıklı kaotik sistemlerle uğraşırlar. Sanat, yoku var, varı yok kılan büyülü bir olgudur; sanatyapıtları, kısa vadede, bütünüyle ve doğrudan bizleri dönüştürmeseler bile çevremize karşı farkındalık yaratmamıza, birbirimizle iletişim kurmamıza yardımcı olurlar; uzun vadede de bilinç düzeyimizi yükselterek bizi değiştirirler.

Sanatın, insanın bağımsızlığı ve mutluluğu, özgürleşmesi ve bilinçlenmesi yönünde, dönüştürücü etki ve gücünün, öteki insan başarılarından hiç de gerikalır bir yanının olmadığını görebiliriz. Bunu sanat yaratımlarına yöneticilerce sıkça yapılan müdahalelerden kolayca saptayabiliyoruz. Tarihte sanatçılar ile iktidarlar arasında çoğu kez sorunlar çıkmış, sert sürtüşmeler yaşanmış, bireyin yaratma özgürlüğü ile devletin yönetim politikası arasında her zaman çokyönlü ilişkilere, karmaşık etkileşme ve çatışmalara tanıkolunmuştur. Bu yüzden çoğu kez sanatçı tekin olmayan, güvenilmez kişi olarak görülmüş ve her zaman takibe uğramıştır. Çünkü sanatçı geleceği keşfe çıkan bir öncü, insanlara yönvermeye, onları biçimlendirmeye çalışan bir dönüştürücü olarak algılanmıştır. Sanatçı bu görevini, topluma sürekli muhalefet yaparak gerçekleştirmeye çalışır; o, kronik bir muhaliftir; her zaman giden tekere çomak sokmayı dener. İçinde yaşadığı toplumun algıları onu tatmin etmez ve sürekli kendi algılamalarını toplumun da alımlamasını ister. Sanatçı bu bakımdan ne bilimadamına, ne de filozofa benzer; sanatçı uzağı, onlardan daha iyi ve net olarak görmeye çalışır; geleceği kendince düşler, ışığı alnında ilk farkedendir. Sanatçının öngörüsü, sezgileri bilimadamını ve düşünürü de etkileyip yönlendirir. Dünyayı olanca sınırsız zenginliği ile yansıtan ve yaşamı da çelişkili çeşitliliği ile sunan sanat, insanı öteki başarılarından daha çabuk etkiler ve köklü biçimde dönüşüme uğratma potansiyeli taşır. Sanatçı gördüğünü bize göstererek, hissettiğini bize duyumsatarak, düşündüğünü bize düşündürterek kendisinin bulunduğu noktaya bizim de gelmemizi amaçlar. Bu yüzden biz sanat alımlayıcıları, bir sanatyapıtıyla karşı karşıya geldiğimizde ve onun yansıttığı duygu ve düşünceleri paylaştığımızda, yani sanatçıyla özdeşleyimi (*Einfühlung*) kurduğumuzda artık o eski kişi değilizdir; daha önceki *"Ben"* den farklı bir *"Ben"* olup çıkarız; *"Ben"*imiz dönüşüme uğramıştır. Sanatyapıtını alımlayan, mesajını kavrayan bir kimse artık başka bir beğeniye ve anlayışa sahip bir kişi olmuş, benliği daha zenginleşmiş, kısaca dönüşmüş ve değişmiştir. Sanatyapıtları aracılığıyla dönüşüme uğrayan bireylerden oluşan toplum da böylece değişim sürecine girmiş olur. Ne var ki bu dönüşümün gerçekleşmesi için toplum bireylerinin sanatçı ve eserlerine ilgilerinin yoğun ve sürekli olması gerekir. Öte yandan sanat,

yaşamın bir yansıması olduğuna ve yaşam da sürekli dönüşüm içinde bulunduğuna göre, sanatyapıtlarında yaşamı açımlamanın ve yorumlamanın bir sonu yoktur, onlar sürekli alımlanmaya açık yapıtlardır. Örnekle Shakespeare'in *Hamlet*'i, Goethe'nin *Faust*'u, Beethoven'ın 3. Piyano Konçertosu ya da Picasso'nun *Guernica*'sı gibi yapıtları yorumlamaya çalışmanın sonu gelmez; bu nedenle sanatyapıtlarının tüketilmesinden, sonbulmasından sözedemeyiz. Bu sanatyapıtlarını alımladığımız sürece yeni şeyler keşfetmek, onlarla karşı karşıya bulunduğumuz her zaman değişik esinler bulup ortaya çıkarmak ve başka şeyler öğrenmek olasıdır. Sanatyapıtını ömrümüz boyunca her yeniden elealışımızda, daha önce farkedemediğimiz en azından küçük bir ayrıntı ile karşılaşabiliriz. Sanat alımlayıcısı ile yorumcusu sanatyapıtlarıyla her buluşmasında yeni bir keşfe çıkmaya, yeni bir mesaj almaya hazırolmak durumundadır. Sanatyapıtlarının şifreleri, alımlayıcıları tarafından sonsuzca bir çeşitlenmeler içinde çözülmeyi bekleyen şifrelerdir. Kısaca sanatyapıtları, Umberto Eco'nun da söylediği gibi, sonsuzluğa açılan pencereler, sınırsızca yorumlanmaya hazır açık yapıtlardır.

Sanatın gücüne, birşeyleri değiştirebileceğine inanç her zaman varolagelmiştir. Sanat, yaşamboyu temiz kalmanın, vicdani ve ahlaki çürümeye direnmenin, karanlığa ve cehalete karşı durmanın göstergelerinden biridir. Çünkü sanatçı, cehaletin bütün kötülüklerin kaynağı olduğunu bilir, tutuculuğun kendisini sınırladığının bilincindedir. İnsanların çoğu, yıllarını bu inancın etkisiyle gelişen bir tutkunun peşinden koşmakla geçirmiştir. Günümüz insanları sanatsal niteliğe sahip söz, müzik, resim ve heykel yapıtlarının değerini takdiredemeseler de gerçek sanatyapıtları varlıklarını sürdürecekler ve anlaşılacakları bir gün gelecektir. Beğeni düzeyi *(gusto)* ancak estetik eğitimle yükseltilebilir. Eğitimin güzellik duyumuna dayandırılması, sanatçının ve eserlerinin yaşama ve insana olumlu boyutlar kazandırdığının farkına varılması, bu insan başarısının dönüştürücü gücünün gerçek güvencesidir. Sanatçı ile yapıtlarının topluma etkisinin en iyi görüldüğü örneklerden biri Perikles döneminde (İÖ 495-429) en üst düzeye ulaşmış olan klasik Yunan sanatıydı. Başta heykel, mimari, duvar resmi *(fresk)* ve konulu şiir (*tragedya*) alanlarında en güzel yapıtların verildiği bu dönemde, toplum da güzelsanatlara koşut düzeyde parlak bir yaşam biçimini benimsemişti. Sofist Zenon ile Urla'lı Anaksagoras'ın yakın çevresinde yeraldıkları Perikles, oyun yazarı Aiskhylos'un *Persler* adlı oyununun sahnelenmesini sağlamış, Yunan devletleri ve Perslerle yapılan savaş politikasına sonvererek barış ortamını yaratmış, Atina'nın Yunanistan'daki kültürel ve siyasal önderliğini güvence altına almış, hazinenin önemli bir bölü-

münü Akropolis'in *(Parthenon)* inşasına ayırmıştır. Heykel sanatçılarını destekleyen Perikles'in döneminde, Atinalıların insanlığa uygarlığı getirdikleri iddiasını simgeleyen Eleusis Mysterion'ları daha görkemli bir nitelik kazanmıştı. Klasik Yunan sanatı *(heykel ve tragedya)*, antik Yunan felsefesinin gelişmesinde de roloynamış, tragedya sanatı felsefenin elealdığı konulardan ve tartıştığı önemli problemlerden biri olmuştur. Sokrates, Platon ve Aristoteles ile birlikte ortaya çıkan klasik felsefeler artık sistemli bir felsefe yapmanın yollarını da göstermiş oluyordu. Böylece klasik Yunan sanatının öncülüğünde bütün kurumlar ve toplum dönüşüme uğruyor, insanlar aydınlık bir dönemde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bu ışık daha sonraları başka dönüşümleri de aydınlatacak olan bir ışıktı. Rönesans döneminde de resim, heykel, mimarlık ve müzik alanlarında en güzel yapıtların verildiğini ve bu özgün sanat örneklerinin toplumu etkileyerek olumlu yönde değişime uğrattığını görüyoruz. En belirgin özelliğinin antik Yunan ve Roma kültürlerinin canlandırılması olan bu dönem, aynı zamanda bir serüven ve keşifler çağıydı da. Rönesans boyunca, 14., 15. ve 16. yüzyıllarda, astronomide Ptolemaios'un *(Batlamyus)* yermerkezli *(geosantrik)* gök sisteminin yerini Kopernikus'un güneşmerkezli *(helyosantrik)* yeni gök sistemi almış; kâğıt, matbaa, pusula, harita ve barut gibi yeni ürün ve teknolojiler uygulama alanı bulmuş, uzun seyahatlere çıkabilecek büyük ve sağlam gemi yapımı gelişmiştir. Rönesans'ın dünyagörüşünü ifade eden *"hümanizm"*, kültür adamlarınca yansıtılmış; Dante ve Petrarca'nın öncülük ettiği bu akımın yayılmasında başlıca şu temsilciler roloynamışlardır: Gianozzo Manetti, Leonardo Bruni, Marsilio Ficino, Pico della Mirandola, Lorenzo Valla, Boccaccio ve Coluccio Salutati. Yunan araştırmacılık geleneğini devralarak bunu daha da ileri götüren Rönesans hümanistleri, yaratıcılık ile doğaya üstün gelme mücadelesine ağırlık vermişlerdi. Yitirilmiş insan ruhunun ve bilgeliğinin yeniden doğmasına umut bağlayan hümanistlerin kurduğu Rönesans'ın etkisi büyük olmuş; bu dönüşüm, dinsel iktidarın dayattığı zihinsel kalıplardan insanı kurtarmak, özgür araştırma ve eleştiriyi yerleştirmek, insan düşüncesinin ve yaratıcılığının taşıdığı olanaklara güveni pekiştirmek, dini, yaşamın her alanında sözsahibi olmaktan çıkarmak ve bilimsel bilgiyi yaşama kılavuz saymak gibi yeni ilkeleri topluma egemen kılmaya çalışmıştır. Seküler bir dünyagörüşünün, laik bir yaşamanlayışının egemen olduğu bu dönemde, toplum hızlı bir ilerleme ve gelişme süreci içine girmişti. Güzelsanatlar alanında devrimler yapan, önemli yerlere varan Rönesans, resimde ve heykelde Giotto, Masaccio, Fra Angelica, Piero della Francesca, Fra Filippo Lippi, Botticelli, Mantegna, Donatello, Le-

onardo da Vinci, Michelangelo, Raffaello, Tiziano, Correggio, Giovanni Bellini, Giorgione gibi sanatçıları yetiştirerek toplumda büyük bir dönüşümün yaratılmasına öncülük etmiştir. Aynı dönemde Alberti, mimaride, ressam Masaccio ve Brunelleschi'yle birlikte perspektifin kurallarını ortaya koydu. Filarete, Palladio, Michelozzo gibi mimarlar Roma mimarisinden esinlenerek eserler verdiler. Böylece *"evrensel insan" (uomo universale)* ya da *"Rönesans insanı"* denilen yeni bir insan tipi ortaya çıkmış oldu. Leon Battista Alberti'nin, *"insan isterse herşeyi yapabilir"* özdeyişinde en iyi ifadesini bulan bu ideal insan anlayışı, insanın gelişme potansiyelinin ve yaratma yeteneğinin sınırsız olduğunu kabuleden ve onu evrenin merkezine yerleştiren Rönesans hümanizminin temel düşüncesini yansıtmaktaydı. İşte bu düşünce giderek insanın evrendeki bütün bilgileri edinmesinin ve yeteneklerini olabildiğince geliştirmesinin zorunlu olduğu anlayışına yolaçtı. Böylece yetenekli Rönesans insanı, her türlü bilgiyi eldeetmenin, toplumsal ilişkilerde ve sanatdallarında becerisini ilerletmenin, bedenini fiziksel bakımdan geliştirmenin ve doğaya egemenolmanın yollarını aradı. Rönesans insanının pekçok parlak örnekleri arasında, resimde Leonardo da Vinci, heykelde Michelangelo ve mimaride de Alberti'yi gösterebiliriz. Alberti, üstün bir mimar, ressam, sanat kuramcısı, şair, bilimadamı ve matamatikçi olduğu kadar yetenekli bir binici ve usta bir sporcuydu da. Leonardo da Vinci de resim ve heykel, müzik ve yazın sanatlarındaki üstün yeteneklerini kanıtlamış, mühendislik ve mimarlık alanlarındaki özgün buluşlarıyla bilim ve teknoloji alanında çağının önünde olduğunu göstermiş bir başka Rönesans insanıydı. Bütün bu üstün başarılarıyla Rönesans sanatçıları yarattıkları eserlerle insanları etkilediler, toplumun dönüşmesinde öncü ve ilerici bir roloynadılar.

Sanatyapıtları, sanatçının içdünyasının sesi, duygu ve düşüncelerinin yansıması olarak yaratılmış olsalar da, ondan çıktıkları anda topluma malolurlar. Yalnız topluma malolmakla da kalmazlar, yerelden ulusala, ulusaldan evrensele bir değişme ve gelişme çizgisi izleyerek bütün insanlığın ortak değeri haline gelirler. Örnekle Yunus Emre'nin, Shakespeare'in, Goethe'nin şiirlerinde yansıtılan duygular salt kendi insanları için midir? Yansıttıkları acılar, sevinçler, bir tür kendi acılarımız, kendi sevinçlerimiz, halkı da halkımız değil midir? Kısaca sanatyapıtları, dışyapı itibariyle kendi coğrafyasının izlerini taşısalar da, sanat dilinin içerdiği insansal özle bütün insanlığın ortak yaratısı, ortak malı olup çıkarlar. Sanatçı, yapıtını yaratırken bilinçli olarak ona ulusal niteliklerin dışına taşan yeni boyutlar kazandırır. Her sanat atılımı, içinde yaşanılan toplumsal koşulların çeşitli bileşenlerinin dinamiğiyle gerçekleşir

ve bu koşulları yeni baştan yorumlamaya girişir. Böylece kalıplaşmış biçimlere ve geleneklere bağlı kalmaktan sıyrılarak yeni dönemin anlam, önem ve sorunlarını yansıtmayı dener. Nasıl her çağ onu oluşturan kendi koşulları ve belirlenimleriyle ortaya çıkarsa, sanat da kendi koşul ve belirlenimleriyle doğar. Bütün sanatlar ortaya çıktıkları dönemin insanlarının özlemlerine, gereksinimlerine ve taleplerine yanıtvermek çabası içindedir. Her sanat türü kendi çağının bir yorumu olup birey ile toplum ve birey ile doğa arasında kurulan diyaloğu yansıtır. Sanatçılar, içinde yaşadıkları toplumların kendi yapılarını, yaşam koşullarını ve anlayışlarını, dünyagörüşlerini, inanç ve davranışlarını nasıl kökten değiştirmeye çalıştıklarını gösterdikçe, bu dönüşümlere ayna tuttukça, yeni oluşum ve kazanım yollarını da araştırma durumunda kalırlar. Dünyaya açık her pencere sırası geldiğinde kapanınca, sanat yeni bir pencere açar; başka deyişle, geçen zamanla birlikte sanatsal ifade de değişir; dönüşümler belirli evrelerden geçerek oluşur, yeni başkalaşımlar ortaya çıkar. Bir anlayıştan ötekine geçerken bu dönüşüm çoğunlukla bir evrimin, mantıksal bir geçiş döneminin, birtakım sav ve karşısavlar diyalektiğinin ya da bir sıçramanın sonucunda meydana gelir. Sanatların gerçekleştirdikleri dönüşümler de zamanla toplumun yapısına yansır; yani sanatlar ile toplumlar arasında karşılıklı bir etkileşim vardır ve dönüşüm süreci yaşanır. Sanatın dönüştürme gücüne koşut olarak toplumda da bir değişme sürecinin yaşandığını görürüz. Sanattaki bu dönüşümler olupbittikten, toplumda kopardıkları fırtınalar dindikten sonra, insan eylemlerinin yeniden toparlanarak adımlarını bu değişime göre ayarlayıp yeni düzenin yarattığı atmosfere alışmaya çalıştıklarına tanıkoluruz. Sanatsal yaratma, sürekli bir değişim içinde olduğundan her zaman yeni görüş ve anlayışlara doğru yolalır. Ancak sanatın doğurduğu bu yeni dünyagörüşü ve anlayışının toplumca benimsenmesi pek hızlı olmayabilir; hatta bu alanda direnmeler, ayrılmalar, kopmalar ve ani kesilmelerle de karşılaşabiliriz. Bu dönüşüm sürecinin toplumca benimsenmesi yavaş yavaş ve uzun süreli olabilir; hatta sindirilmesi sancılı da olabilir. Bunun örneklerini Sovyet Devrimi sırasındaki sanatsal dönüşümlerde görüyoruz. Başlangıçta sanatçılar büyük bir coşkuyla devrimi desteklemekte ve ona katkı yapmaktaydılar; ne zaman ki Bolşevik devrimi kendi ideolojisini sanatçılara empoze etmeye kalktı, işte o zaman Yesenin, Kandinski, Maleviç, Ernst Neizvestni, Şostakoviç, Prokofyev gibi büyük Rus sanatçıları buna direndiler ve kendi yollarında yürümeyi, kendi kaderlerini kendileri tayinetmeyi seçtiler. Sanatçılara özgürce araştırma ve istedikleri gibi yaratma ortamı sunulmadıkça, kendi duygu ve düşüncelerini yukarıdan yönlendirilmeden yansıtmaları

sağlanmadıkça, sanatçı ya siner ya da kiçleşmiş veya yozlaşmış ürünler verir. Bunu Hitler'in nasyonal sosyalist Almanya'sında gördük. Klasik Yunan sanatından başlayarak Rönesans, barok, rokoko, gotik, romantik gibi farklı sanat eğilimlerinin veya üsluplarının ağırbastığı dönemlerin sanatçıları, belirli bir determinizmin ve katı bir sınırlılığın kalıplarına uymak zorunda kalmışlardı. Ancak bu zorunluluklar belli bir formun, stilin veya sanat anlayışının yaratılması amacıyla varolan zorunluluklardı, yoksa bir ideolojinin dayattığı direktifler değil. Ayrıca devrimci ve kalıcı olma iddiasındaki sanatçı, belirli bir noktadan sonra kendi özgün sanatanlayışını her zaman geliştirmek durumunda olmuştur. Bir Praksiteles, bir Leonardo da Vinci, bir Michelangelo, bir J.S.Bach, bir Mozart, bir Picasso ya da bir Antonio Gaudi içine doğdukları sanata yeni ilkeler, yeni duyarlıklar, yeni anlayışlar katan ve yaratmanın başka bir boyutuna geçmiş olan sanatçılardı. Çağının sözcüsü olarak sanatçı, toplumu dönüştürecek türden yeni açılımlar ve öneriler sunmak sorumluluğunu üstlenmiş olan bir öncüdür. Namık Kemal, şiir ve tiyatrolarıyla halka vatan sevgisini aşılamış; Nâzım Hikmet, emeğin gücünü ve insan sevgisini vurgulamıştır. Verdi bestelediği operalarıyla İtalyanların ulusal bilince kavuşmalarında etkili olmuş, İtalyan birliğinin kurulmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Richard Wagner'in müziği Alman ruhunu canlandırmış, zaman zaman milliyetçi duyguları harekete geçiren bir araç olabilmiştir. Kurtuluş Savaşı'nda Mehmet Akif ile Nâzım Hikmet farklı görüşte de olsalar halka ulusal kurtuluş bilincini aşılamışlar ve milli duygular etrafında halkı toplayabilmişlerdir. Sanat eleştirmeni Bernard Berenson'un dediği gibi, *"Hiçbir insan yapıtı, eğer bizi insan olmaya daha çok yaklaştırmıyorsa 'bir sanat yapıtı' değildir."* Çünkü sanat yalnız insan için yapılan bir etkinliktir.

Toplumda tek bir hükümdarın mutlak irade ve otoritesinin egemen olduğu; otokrasinin ve despotizmin hüküm sürdüğü, din kurallarının *(şeriatın)* yaşamın her alanında geçerli bulunduğu, ülkenin yalnızca hükümdarın mülkü olduğu, yani bireylerin özel mülkiyet hakkının ve özgürce davranmalarının sözkonusu olmadığı Doğu toplumlarında, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bile, sanatçılara zaman zaman önemverildiğini ve saraylarda ağırlandıklarını görüyoruz. 12. yüzyıl Anadolu Aydınlanma'sını yaratan Mevlâna Celâleddin Rumî, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli, Hoca Ahmed Yesevî gibi büyük sanatçı ve düşünürler, Selçuklu topraklarında yaşayan her ırktan ve dinden insana yönelmişler ve onları kendilerine çekmişlerdir. Mevlâna Celâleddin Rumî ve onu izleyen Mevlevi tarikatının tasavvuf felsefesi, zamanının ve sonrasının yaşam biçimini epeyce etkilemiş ve Mevlevi müziği ile dansı

(*semâ ayini*) günümüze değin varlığını sürdürmüştür. Bütün dinlerin aynı kaynaktan çıktığını, tek bir Tanrı'ya dayandığını ve merkezinde insanın bulunduğunu önesürerek Anadolu'da insan sevgisinin *(hümanizm)* ve hoşgörünün yayılmasını sağlayan, böylece Avrupa'daki Rönesans hümanizminin öncülüğünü yapmış sayılan Yunus Emre, dinin bir hoşgörü kaynağı olabileceğini bakın nasıl dilegetiriyor: *"Bir dem varır mescitlere, / Yüz sürer orada yerlere, / Bir dem varır deyre (kiliseye) girer, / İncil okur ruhban (rahiplerden) olur."* Sanatçılar, 12. ve 13. yüzyıllarda toplumda oldukça büyük etkilerde bulunmuş, hemen her kesimden insanı kendilerine bağlamışlardı. Farklı dinlerden gelenler birbirlerinin dinlerine ilgi gösteriyor, büyük saygı duyuyorlardı. Sanatların yarattığı dönüşümü 1718-1730 yılları arasında süren Lâle Devri'nde de gördüğümüzü söyleyebiliriz. III. Ahmet ile III. Selim dönemlerinde güzelsanatlardan musiki, şiir, hat sanatı, minyatür ve mimari alanlarında yaratılan zengin verimlerin toplumun seçkin kişilerinin yaşam biçimlerini etkilediğini ve İstanbul'un belli yerlerini dönüşüme uğrattığını görüyoruz. Saray çevresinde ve İstanbul'un varlıklı kesimleri arasında Batı'yı örnekalan birtakım değişikliklere gidildi, yenilikler yapıldı; sanat ve kültür yaşamını etkileyen girişimlerle tarih yazıcılığı, şiir ve musiki anlayışı ile temel bilimlere bakış değişmeye başladı. Batı'dan ve Doğu'dan önemli yapıtlar Türkçe'ye çevrildi; bilginler, sanatçılar ve şairler devletten, yani biricik otorite olan padişahtan geniş destek gördüler. Toplumdaki bu yenileşmeler ve dönüşümler tutucu çevrelerin tepkileriyle karşılaşmakta gecikmedi; dinadamları ve çıkarları zarar gören öteki gericiler huzursuzluk yaratmaya başladılar. Saray harcamalarının savurganlık boyutuna ulaşması, halkın giderek yoksullaşması, Anadolu'da sürüp giden eşkıyalık ve soygun olaylarının huzursuzluğu artırması, yeni vergilerin uyandırdığı tepkiler, İran'la yapılan savaşlar ve gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklar gibi pekçok nedenin biraraya gelmesi sonucunda Patrona Halil etrafına topladığı bir avuç çapulcuyla ayaklanarak Lale Devri'ne sonverdi. Ancak bu dönemde canlandırılan sanatlar toplumun bir kesimini dönüştürmekte gecikmedi. Başta III. Selim gibi bir padişah, şiir, musiki ve hat sanatında önemli eserler ortaya koydu; güftesi ve bestesi kendisine aitolmak üzere pekçok müzik eseri besteledi. Şiir alanında Nedim, Şeyh Galip; musiki alanında Hamparsum ile Abdülbaki Nâsır Dede, minyatür ve resimde Levni bu dönemin önemli sanatçılarındandır. Padişahın önderliğinde sanatçıların giriştikleri bu yenilikçi harekete, ne yazık ki toplumda bazı köklü dönüşümlere yolaçmadan, tutucu çevreler tarafından sonverildi, sanatın özgürleştirici özelliğinden ürkülerek sanatçılar baskı altına alındı ve sindirildi. Böylece halk bir süreli-

ğine sanattan uzak tutulmuş ve İmparatorluk bir müddet daha karanlık içinde yaşamaya terkedilmiş oldu. 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı'nın yaşadığı parçalanma ve yıkılma tehlikesi karşısında yeni Osmanlıcılardan Namık Kemal'in tavrı hayli ilginçtir. *Vatan Yahut Silistre* adlı oyunu, sahnelendiği zaman halkın bilinçlenmesi ve uyarılmasında önemli bir işlev üstlendi, milliyetçiliğin uyanmasını sağladı. Vatan sevgisi, milliyetçi duygular canlandı ve Osmanlı toplumundaki Türklerde tarih bilinci oluşmaya başladı. Ne var ki Cumhuriyet Türkiye'sine gelindiğinde, Osmanlı'dan devreden ikici *(düalist)* bir anlayış hemen her yerde egemendi. Osmanlı'da bu ikilik saray ve çevresi ile geniş halk kitlesi arasındayken, günümüz Türkiye'sinde bu Doğulu-Batılı, ilerici-gerici, dincilaik, sağcı-solcu, şehirli-köylü, aydın-cahil gibi yapay bölünmelerle sürdürülmekteydi. Bu ayrışmalar Osmanlı'dan beri varolan farklı dinsel ve etnik topluluklardan dolayı köklü bir kültür birliğinin oluşmamasına da yolaçmıştı. Bir toplumda birlik ve bütünlüğün olmadığı yerde ikilik ve çoğulculuk görülür. Birlik, bütünleşmeye götürür ve bu da güçlü bir kültürü doğurur. Oysa Türklerde bu birlik ve bütünlük hiç bir zaman görülmemiş, bu da zayıf bir kültürün olmasına yolaçmıştır. Bu durumun bir başka nedeni de, hep söylenegeldiği gibi, Türk *"entelligensiya"*sının kratının düşük olmasıdır. Askerlik ve sanat alanlarında bazı büyük komutanlar ile sanatçılar çıksa da, bilim ve felsefe alanında bu topraklarda evrensel boyutta kimselerin yetiştiği söylenemez. Bunun nedenleri arasında kıskançlıklar, çekememezlikler olduğu gibi düşünmeye ve yaratmaya ilgisizlik, takdir ve teşvikin olmaması, marifete iltifat edilmemesi, özgür ve uygun ortamın bulunmaması sayılabilir. Ancak kişisel merak ve çalışma azmi önemli olmakla birlikte, halktan saygı, yöneticiden destek ve iltifat görmedikçe, özgür bir yaratma ortamı bulmadıkça hiçbir toplumda büyük sanatçı, filozof ve bilimadamının ortaya çıktığı ve eserler verdiği görülmemiştir.

Sanat, dün ve bugün olduğu gibi yarın da insanların en büyük kurtarıcısı sayılmaya, dünyayı aydınlatmaya aday insan başarısıdır. O, dünyaruhunun *(Weltgeist)* ta kendisi olmaya çalışır; bütün dillerin üstüne gururla çıkar; çünkü evrensel dilin biricik temsilcisidir; müziği, resmi, heykeli, dansı ile herkese ulaşır. Sanat tarihinde sanatçının toplumu, toplumun da sanatçıyı dışladığı hemen hiç görülmemiştir. Her sanatçı, yarattıklarıyla toplumuna kendi damgasını vurmakla kalmaz, toplumundan etkilenir de; ama aynı zamanda toplumunun yolunu aydınlatmaya da çalışır. Sanatçı, ürünleri aracılığıyla içinden çıktığı toplumla ilişki kurmayı amaçlar; bu amaç neredeyse onun bütün yaşamını kapsar. Toplumunun bazı yargı ve değerlerine başkaldırsa da sanatçı, onunla

olan ilişkisini hiç koparmaz, her zaman sürdürür. Çünkü toplumundan beslenemeyen sanatçı yaratıcı olamaz. O, toplumundan beslenirken, toplumu da onunla beslenir; o toplumunu etkilerken toplumu da onu etkiler; insanların duyuş ve görüşlerine yeni birşeyler katarak onları değiştirir, dönüştürür ve toplumuna başka bir duyarlık kazandırmış olur. Sanatçı üçüncü gözü, yani içgözü, yürekgözü, gönülgözü olan bir yaratıcıdır; kendi öngörüsü, önbakışı ya da üstbakışı ile yarattığı güzellikleri, esin ve duyguları toplumuna aktarır. Böylece toplumu kendi duyuş ve görüşleri yönünde harekete geçirir, insanların değişmelerinde yardımcı olur. Toplumun kendisine biçimverme istenci olmadığından, onun yalnızca belli birikimi ve eğilimleri bulunduğundan bu dönüşümü sanatçı sağlamaya çalışır. Sanatçı sürekli yeniden biçimverendir, durmadan arar, bulduğu ile de yetinmez; o en son bireşimlere, nihai biçimlemelere varmış biri olarak da görmez kendisini. Araçlarıyla, amaçlarıyla, teknikleriyle, içerik ve biçimleriyle gerçek sanatçının, canlı bir dokunma gücüne ve yapıtının evrensel bir boyuta sahip olabildiği oranda dönüştürme gücü de artacaktır. Sanatyapıtlarında ilgiler ile ilişkiler, algılamalar ile dışavurmalar, duygular ile düşünceler ne denli içiçe olursa, çeşitlilik, canlılık, çokrenklilik ve çokseslilik de o denli güçlü olur ve zenginlik kazanır. Böylece bir süre sonra oluşan ve yerine oturan estetikyargı toplumun beğenisini de etkileyerek biçimlendirecektir. Toplumun beğenisi geliştikçe kendini dönüştürme potansiyeli de artacak; böylece sanat, *"bir mutluluk vaadi"* olarak görevini yerine getirmiş sayılacaktır. Sanatın toplumun farklı kesimlerindeki insanları birleştirmek ve ulusları birbirlerine yaklaştırmak gibi önemli bir işlevi de vardır. Her sanatyapıtı, çağının tasarımlama ve imgeleme bilincini geleneğin imbiğinden damıtabildiği oranda başarılı ve kalıcıdır. En son amacı üstün güzelliği ve sınırsız imgelemi yaratmak ve yansıtmak, estetik hazzı alımlayıcıya duyumsatmak olan sanatyapıtı, estetik bütünlüğe ulaşabilmeli, kendi özgün imge dizgesini ve estetik dilini kurabilmelidir. Sanatyapıtında, içerik ya da biçim tutkusundan birinin ağırbasması, simetri ile denge arayışlarında aşırılıklara varılması, duygu ve düşüncedeki gereksiz vurguların öneçıkmaları halinde, bunların sanatyapıtının özgürleştirici ve dönüştürücü işlevini zayıflatabileceği riskini taşıdıkları unutulmamalıdır. Sanat, doğanın bir parçası olan insanı, güzellik ve hoşlanma duyguları aracılığıyla, dönüştürerek özgürleştirmeyi amaçlar; daha insanca yaşamasına yardımcı olur, böylece toplumun da büyük ölçüde dönüşüme uğramasına yolaçar. Sanatçıların yöneticilerden, sanatyapıtlarını üretenlerin yasaları yapanlardan tarih boyunca daha güçlü olmaları da işte bu yüzdendir. Bilime, felsefeye yolgösteren, dini sığlıktan kurtaran, ona zenginlik ve güç katan

bir fenere benzeyen sanatyapıtları, insanları kendine çeker; konu edilen kişi, çevre ve dünyayı bize tanıtmak suretiyle bizlerin de kendimizi dolaylı biçimde tanımamızı sağlar. Aynı zamanda çokkültürlülüğün bir simgesi olan sanatyapıtları insanların kaynaşmalarına da yardımcı olur; çünkü çokkültürlülük bireyleri ayrıştırıcı değil birleştirici, bölücü değil kaynaştırıcı bir unsurdur. Böylece dilleri, duygu ve düşünceleri geliştiren, özlem ve beklentilerimize yanıtveren sanatyapıtları insana derin bir nefesaldırır, insanlığın kalıcı ve dönüştürücü ürünleri olarak karşımıza çıkarlar. Mustafa Kemal'in dediği gibi, *"Sanattan yoksun kalmış bir ulusun hayat damarlarından biri kopmuş demektir."* İşte bu yüzden sanatsız yaşayabilen en küçük bir topluluk, sanatyapıtlarından yoksun en sınırlı bir kitle bile düşünemeyiz. Çünkü toplumu toplum yapan temel ögelerden biri sanat olgusu, yani sanatçı ve eserleridir.

Sanatyapıtının başarı ölçütü, yarattığı estetik beğenide ve verdiği estetik hazda bulunur; mesajı ne kadar geniş bir kitle tarafından alımlanırsa o kadar uzun ömürlü ve kalıcı olur. Sanatçı, sürekli muhalefet yaparak alışılmışın, genelgeçerin, kitleye özgü olanın dışına çıkan kimsedir. Sanatyapıtının tam olarak alımlanabilmesi için kitlenin eğitimi, insanların önhazırlığı çok önemlidir; sanatların toplumları dönüştürebilmesi için kitleleri sanatlardan hoşlanır, ama daha önce de anlar bir duruma getirmemiz gerekir. Bunun için de sanatların kitleselleştirilmesi, yaygınlaştırılması, yani kitlelere ulaştırılması ya da kitlelerin sanatlara yaklaştırılması sözkonusudur. Yine de sanatyapıtını eksiksiz alımlama sözkonusu olamaz. Sürekli karşı çıkan, muhalefet yapan, kurulu düzeni eleştiren sanatçı, toplumun dönüştürücü gücü olarak her soruna uzanabilmeli, her konuyu işleyebilmelidir; herşey sanatın konusu olabilir. Sanatçıyı, içinden çıktığı toplumu yaratır; ama toplumunu da sanatçı dönüşüme uğratır. Her toplum kendi düzeyine uygun sanatçısını yetiştirir; gelişmiş bir toplumun geri, gelişmemiş bir toplumun ileri bir sanatçısı olamaz. Bir sanatyapıtını ne kadar geniş bir kitle alımlarsa ve bu ne kadar uzun sürerse, o sanatyapıtının kalıcılığı ve dönüştürme gücü de o kadar büyük olur. Sanatyapıtının evrenselliği, onun etkileyici ve uzun ömürlü oluşuyla; kitlelere açık, her kesimi kuşatan zengin bir imgeleme ve güçlü anlatım diline sahipolmasıyla mümkündür. Shakespeare'in tragedyaları, Yunus Emre'nin şiirleri, Leonardo da Vinci'nin *Mona Lisa*'sı, Pablo Picasso'nun *Guernica*'sı, buna örnektir. Sanatçı, halkın ruhunu duyumsayabildiği, bunu özgün ifade biçimleriyle yansıttığı ve halkın duyarlığını harekete geçirebildiği oranda, etkisi de o denli büyük olacaktır. Bunun için alımlayıcı kesimin, biz sanatseverlerin bilinçlilik ile duyarlılık düzeyi önemlidir, sanatçı ile alımlayıcının yoğun ve sürekli

iletişim içinde olması ilk koşuldur; böylece bilinçlenen ve duyarlığı artan bireylerden oluşan toplum da ister istemez dönüşüme uğrayacaktır. Bu durumun ilginç bir örneğini, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, 1917 Sovyet Devrimi'nde görüyoruz. Şiir, müzik, tiyatro, resim, sinema, roman gibi sanat türleriyle topluma bu yeni sosyal düzen tanıtılmaya çalışılmış, bu dönemde yaşamış hemen bütün sanatçılar toplumsal dönüşümü sağlamak için kollarını sıvamışlardır. Ancak daha sonraları yönetim kadrolarını elegeçirenler ve rejimi kendi görüşleri doğrultusunda yönlendirenler, kendi ideolojilerini sanatyapıtlarında bulmak istediler, mesajlarını sanatçılara dikteettiler ve onların bu devrimci yorum biçimlerini anlamakta yetersiz kaldılar, hatta sanatçılarla sürtüşmelere bile girdiler. Sovyet döneminin kültür yaşamında edebiyat başta olmak üzere öteki sanatdalları da, kısa bir dönem de olsa, devrimin yaygınlaştırılmasında önemli roller üstlendiler. Burada ideolojik bir tutumdan daha çok sosyal gerçekçi bir tutum, çağdaş estetik bir anlayış benimsendi. Maksim Gorki ile Vladimir Mayakovski'nin temellerini attığı Sovyet dönemi edebiyatının ilk tanınmış temsilcilerinin başında Aleksey N. Tolstoy, Mihail Şolohov, Aleksandr Fadeyev ve Nikolay Ostrovski gelir. Daha sonraki şair ve yazarlar arasında da İlya Ehrenburg, Boris Pasternak, Anna Ahmatova, Osip Mandelstam, Galina Nikolayeva, Konstantin Simonov, Aleksandr Soljenitsin, Yevgeni Yevtuşenko ve Andrey Voznesenski'yi görürüz. Devrimin azınlık Doğulu milliyetler arasında yayılmasını sağlayan bu ülkelerde yetişmiş sanatçılar da bulunmaktaydı. Sovyet döneminin ilk ünlü ressamlarından İsaak Brodski, Valentin Serov ve Kuzma Petrov-Vodkin devrimle ilgili konuları işleyen yapıtlarıyla tanındılar. Vera Muhina, Yevgeni Vuçetiç, Sergey Konenkov ve Sergey Merkurov en tanınmış heykelciler arasında sayılırlar. 20. yüzyıl başlarında Rusya'da ortaya çıkan sanat ve mimarlık akımı yapımcılık (*konstrüktivizm*), Batılı ülkelerde de son derece etkili oldu. Büyük Rus bestecileri Mihail Glinka, Modest Mussorgski, Aleksandr Borodin, Nikolay Rimski-Korsakov ve Peter İliç Çaykovski'nin bıraktığı mirasın izleri çağdaş Sovyet müziğinde belirgin biçimde görülür. Bu geleneğin en seçkin temsilcileri arasında Sergey Rahmaninov, İgor Stravinski, Sergey Prokofyev, Dimitri Şostakoviç, Üzeyr Hacıbekov ve Aram Haçaturyan yeralır. Tiyatro alanında ise Rus gerçekçi tiyatro geleneğini sürdüren modern sahne yönetiminin babası sayılan Konstantin Stanislavski ile V.İ.Nemiroviç-Dançenko'nun kurduğu Moskova Sanat Tiyatrosu'nu anabiliriz. En popüler Sovyet sanatı olan sinema alanında ise tarihsel temaları ve devrimci dönüşümü işleyen filmlerin ağırbastığı Sovyet Rejimi'nin ilk yıllarında ünlü yönetmen Sergey Ayzenştayn'ın yaptığı

filmler dünya klasikleri arasında sayılır. Bütün bu sözüedilen sanatçılar Lenin döneminde olabildiğince özgür bir yaratım ortamı yaşadılar, Stalin zamanına gelince sınırlamalara ve baskılara maruz kaldılar. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında da sanatdalları büyük bir gelişme göstermiş; resim, heykel, müzik, tiyatro alanlarında yetişmek üzere Avrupa ülkelerine gençler gönderildiği gibi, buralardan hocalar ve yöneticiler getirtilerek güzelsanat okulları, konservatuvarlar açılmıştır. *"Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür"* diyen Mustafa Kemal, bütün sanatçıları tam bir özgürlük ortamı içinde yaratmaları için teşviketmiştir. Tiyatro sanatını, Ankara Konservatuvarı'nda bilimsel bir disiplin olarak öğreten Karl Ebert, çoksesli müziği yine burada işleyen Paul Hindemith, çağdaş Türk tiyatrosunu kuran ve pekçok eser yorumlayan Muhsin Ertuğrul, ilk opera ve operet eserleri veren Cemal Reşit Rey, Adnan Saygun; resimde İbrahim Çallı, Namık İsmail, Malik Aksel, Nuri İyem, Sami Yetik ve başka sanatçılar bu dönemde çalıştılar. Çoksesli müziği, modern tiyatroları, çağdaş resim ve heykeli Türk toplumu bu dönemde tanıdı; şiir ve roman yine bu dönemde olabildiğince yaygınlaştı.

Sanatların toplumları dönüştürme gücü konusunda T.W.Adorno pek umutlu görünmüyor, ona göre: *"Tinsel ve kültürel olgular ile sanatyapıtları bütünüyle maddesel gerçekliğe indirgenemez; onların göreli bir özerklikleri (otonomileri) vardır. Sanatyapıtı, özellikle, içinden çıktığı toplumun bütün çelişkilerini taşır; ama bu çelişkileri aşamaz, aşma ya da değiştirip dönüştürme potansiyelinin bekçiliğini yapar."* Oysa katı realiteyi aşmanın en güvenilir yolu sanat olduğu gibi, acımasız gerçekliğe katlanma da ancak sanatla olanaklıdır. Çağımızda bilim ve teknolojinin büyük bir dönüştürücü güç olduğunu biliyoruz; ama bu gerçeğin toplum ve siyasetçiler tarafından yeterince kavranabildiğini göremiyoruz. Oysa bilimin, bilimsel düşünce ile buluşların toplumlar üzerindeki dönüştürücü gücünü tarih boyunca saptayabiliriz. Acaba sanatlar da toplumları bilimler gibi değişime uğratabilirler mi? 16. yüzyılda Rönesans ile modern çağı, 18. yüzyılda Aydınlanma dönemi ile sanayi devrimini; 20. yüzyılda Sovyet Devrimi ile Kurtuluş Savaşımızı dikkatle incelersek, bu dönemlerde yaşayan sanatçıların toplumun değişmesinde ve dönüşmesinde önemli roller üstlendiklerini görürüz. Sanatlar ile toplumlar arasındaki etkileşim sandığımızdan daha yoğun olmuş, her ikisi de insanın dönüşümüne katkıda bulunmuştur. Toplumun düzeyi, gereksinim ve beklentileri, sanatçıları harekete geçirirken; sanatçılar da eserleriyle toplumu etkilemişlerdir. İnsan ve toplum yaşamından kesitler aktararak alımlayıcının duygu ve düşünce dünyasını geliştiren, manevi ufkunu genişleten, onun yaratma ve hayalgücünü zenginleştiren sanatlar, doğal olarak dönüştürücü olmak

zorundadır. Hiçbir etki yaratmayan, hiçbir duygu uyandırmayan, dinamizmden ve estetik değerden yoksun gerçek bir sanatyapıtı düşünülemez. Sanatyapıtları getirdikleri yeni dünyagörüşleri, yaşamanlayışları ve gelecek perspektifleriyle karşılaşan hemen herkesi etkiler; yalnız onun mesajını alımlayabilecek düzeyde bilgi ve birikime sahipolmak, o duyarlığa erişmek gerekir. Hiç kimse gerçek bir sanatyapıtını alımladıktan sonra artık o eski kimse değildir, olamaz; değişmiştir çünkü. Bu aydınlanmayı, bir konserden, bir resim sergisinden, bir tiyatro ya da sinemadan çıkan her sanatsever; bir roman, şiir, hikâye okuyan herkes yaşar. Sanatyapıtlarının bu dönüştürücü gücü, kitlelerin sanatla uğraşı arttıkça büyüyecek, kitleler ve sanatlar birbirlerine yaklaştıkça bu etki artacaktır. Bunun sonucu olarak da sanatlarla daha fazla ilgilenen kişiler daha az ilgilenenlere göre daha anlayışlı, daha hoşgörülü, daha yapıcı ve yaratıcı, daha özgür kimseler olacaklardır. Nitelikli bir sanat müziği dinleyen, yüksek kalitede bir resim ve heykel seyreden, üstün nitelikte şiir, roman ve hikâye okuyan, kısaca özgün bir sanatyapıtını alımlayan bir kimsenin değişmemesi mümkün mü? Sanatların bu dönüştürücü gücüne inanan sanatçı, alımlayıcının istediğini değil, kendi yaratıcı hayalgücünün, deneyimlerinin ve birikimlerinin ürettiklerini onun önüne çıkarmak durumundadır. Sanatçı böylece geçmişten yararlanarak şimdide geleceği tasarlayan bir yaratım süreci içinde yolalır; kendisini yapıtlarında dönüştürdükçe, çevresindekileri de dönüşüme uğratır. İnsanın kendini tanıma ve geliştirme araçlarından biri olan sanat, ortaya koyduğu eserleriyle, önce sanatçıyı sonra da alımlayıcı kesimi değişime uğratır. Sanatçı yaratırken adeta yaratılır; eserleriyle de alımlayıcıları dönüştürür. Dünyaya, çağa ve insanlığa sorumluluk duygusuyla yaklaşan sanatçılar; savaşlara, işgallere, baskılara, sömürülere, şiddete, açlığa, yokluğa va yoksulluğa gerçi doğrudan engelolamazlar; ama izleyenlerinin duyarlılıklarını artırarak ve bu konularda farkındalıklar yaratarak bu olumsuzlukların çoğalmalarına engelolma yolunu açabilirler. Kendini ve başkalarını sorgulama hakkına, beğenmediğini eleştirme hakkına, yöneticisine muhalefetetme hakkına sahipçıkan sanatçı, bu hakların bilincini alımlayıcılarının da edinmesini eserleriyle sağlamaya çalışır. Sanatyapıtı, bir kez sanatçının elinden çıktı mı, artık herkese malolur; o, gerçek bir sanatyapıtı olduğu oranda, ne kadar kişi tarafından alımlanırsa o kadar yaygınlık kazanır. Sanatçı, yapıtını yaratmaya girişirken başlangıçta onunla dünyayı değiştirebileceğine inanır; oysa sanatyapıtını oluşturma sürecinde görür ki dünyayı değiştiremese bile kendini değiştirmektedir. Her sanatyapıtının etkileyebileceği hiç değilse bir alımlayıcısı vardır. İnsanlığın sorunlarını anlamaya çalışan, acılarını birebir yaşayan sanatçılar, kendilerine özgü

ifade biçimleriyle yarattıkları eserlerini, alımlayıcılarından eksiksiz anlamalarını, yaratıcı olmalarını ve bilinçlenmelerini beklerler. Sanatçı yapıtlarıyla tarihe, toplumlara, yaşananlara daha duyarlı ve sorumluluk bilinciyle bakılmasını sağlar. Kendi dilini ve anlatımgücünü yaratarak bizleri insanı insan yapan değerleri savunmaya çağıran sanatçıların dünyagörüşlerinde bir amaçları, çağa ve insanlığa bakışlarında bir sorumluluk anlayışları vardır. Bu yüzden sanatın ve sanatçıların insanları ve toplumları dönüştürme dinamikleri sürekli bir vaat olarak onların içinde capcanlı varlığını sürdürür. Öte yandan Matthew Arnold'un dediği gibi, *"Başka toplumların performanslarını kendimizi anlamak için öğrenmek zorundayız."* Sanatlar insanları birbirlerine yaklaştırarak yüceltirler; yücelterek dönüştürürler; toplumları etkileyerek özgürleştirirler. Stendhal, *"Sanat mutluluk vaadidir"* diyor; ben ise, *"Sanat özgürleştirme vaadidir"* diyorum. Özgürleşme, insanın kendine yakınlaşması, kendi içine daha bir yakından bakabilmesi, yani kendisini tanımasıdır. İnsan kendisine ne kadar yakın olabilirse, kendisini ne ölçüde tanıyabilirse o kadar özgürdür. Başkalarını anlayarak kendini tanımak bizi özgürleşmeye götürür. İnsanı tamamlayan, insanı eksikliklerinden arındıran, insanı "tam insan" yapan biricik edimi olan özgürleşmeye ise ancak sanatlar aracılığıyla ulaşırız.

Kaynaklar:

- John Berger, *Sanat ve Devrim*, Yankı Yayınları, İstanbul, 1974.
- Pierre Francastel, *Etudes de Sociologie de l'Art*, Gallimard, Paris, 1970.
- Terry Eagleton, *The Ideology of the Aesthetics*, Lawrence and Wishard, Londra, 1985.
- Herbert Read, *The Philosophy of Modern Art*, Meridian Books, NewYork, 1975.
- Georg Lukacs, *Estetik*, III Cilt, Payel Yayınları, İstanbul, 1975.
- K.Marx-F.Engels, *On Literature and Art*, Progress Publishers, Moskova, 1976.
- Umberte Eco, *L'Oeuvre Ouverte*, Edition Seuil, Paris, 1996.
- Theodor Adorno, *Aesthetische Theorie*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main,1970.
- Ken Baynes, *Art in Society*, Lawrence and Wishard, Londra, 1975.
- Avner Zis, *Foundations of Marxist Aesthetics*, Progress Publishers, Moskova, 1985.
- Nelson Goodman, *Languages of Art*, Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis, 1984.

Temiz Çevre İnsanın Varolabilme Koşuludur

Hepimiz şunu iyi biliyoruz ki madde hayattan daha yaşlıdır; dünya kültürden daha öncedir. Kültür, insanın doğayı taklidinden doğmuştur; ama onun üstüne yükselerek gelişmiştir. Doğanın ürettiklerinin karşısında, insanın yarattıkları bu yüksek düzeydeki kültürü oluşturur. Doğanın yıkımı işte bu nedenle kültürün de yıkımı demektir. Dünya sadece bir gezegen değil, aynı zamanda içinde yaşanabilecek temiz bir çevreye dönüştürebildiğimiz ölçüde yuvamızdır da. Havası ve suyuyla, dağı ve taşıyla, denizi ve ormanlarıyla, toprağın altı ve üstüyle biz bu çevreyi ne kadar koruyabiliyoruz? *"Doğa varoluşun ilk koşuludur ve insana özgü olayları orada aramamaktan daha kötü birşey olamaz"* diyen Karl Marx, *Gotha Programının Eleştirisi* adlı yapıtında, *"Tek başına emek ya da üretim değil, insanın varoluşunun temeli Doğa'dır"* diye ekler. Dünya bütün canlılar için bir barınakken, çevre yalnız insanlara özgüdür. Çevre, insanın kendisine uygun hale getirdiği, kendi olanaklarına göre biçimlendirdiği ya da değerlerine göre yarattığı bir dünyadır. Uygarlıklar, yarattıkları çevreler oranında geliştiklerinden çevre, bir bakıma uygarlığın ilk göstergesi sayılır. Tarih boyunca ormanların tahribi, suyun ve toprağın kötü kullanılması erozyona nedenolmuş, bu da çölleşme ve kuraklaşmaya yolaçmış; böylece fakirleşme ve çöküşle birlikte uygarlıkların yıkımı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle insan dünyayı kendisine uygun bir çevreye dönüştürürken, ekosistemin bütün denge ve dinamiklerini gözönünde bulundurmak zorundadır. Bunun için de insanın bir çevre koruma etiği ile bir çevre estetiği bilincine sahipolması gerekir. Çünkü kültür ile çevresel olgular her zaman etkileşim içinde olmuşlar ve birbirlerini dönüştürmüşlerdir. Uygunolmayan çevrelerde, uygarlığın doğduğu görülmemiştir. Bu bakımdan tarihin ve kültürün coğrafi bir temelinin bulunduğunu unutmamamız gerekir. Tarih ve kültür olaylarını, çevre etkenlerini gözönüne almadan değerlendirmek,

tam olarak anlamak olanaksızdır. Bu yüzden insanların birarada yaşamak için kendi emekleriyle oluşturdukları köy, kasaba ve kent gibi yaşam alanları ilk çevreler olarak karşımıza çıkarlar. İnsanlar ilk yerleşim alanları kurmaya başladıklarından bu yana çevrelerini de giderek kirletmeye başlamışlardır. Ne var ki 18. yüzyıldan sonra gelişen endüstri, artan nüfus ve buna bağlı tüketim, zehirli endüstriyel atıkları artırmış ve hızlı bir çevre kirlenmesine *(pollution)* nedenolmuştur. Günümüzde gelişmiş ülkelerde giderek artan endüstriyel üretimle ortaya çıkan katı atıkların yokedilmesi ya da dönüştürülmesi, her geçen yıl daha pahalıya malolmaktadır. Bu gibi nedenlerle 1987 yılında ABD kaynaklı 4 bin ton zehirli atık Haiti'de bir sahile boşaltıldı. Bir yıl sonra 15 bin tonluk atık Gine'de eski bir taşocağına döküldü. Aynı yıl, bir diğer Afrika ülkesi Gine-Bissau, 600 milyon Amerikan Doları karşılığında, 15 milyon ton atığı almayı kabuletti. Önerilen rakam bu ülkenin ulusal gelirinin dört katıydı. ABD ile Avrupa'da her yıl çöpe atılan 100 milyon bilgisayar Nijerya, 130 milyon ceptelefonu ise Hindistan ve Pakistan tarafından alınmaktadır. Görüldüğü gibi çağımızın en büyük çevre sorunlarından biri atık ticaretidir ve bunun hacmi yıldan yıla artmaktadır. Dünyanın jeofiziksel dengesini bozabilecek tek yaratık olan insan, tıpkı bir tüketim robotu gibi davranabilmekte; yeryüzünün sınırlı kaynaklarını sınırsız tutkuları için harcayabilmektedir. 21. yüzyılın zengin toplumları insanlarını tüketim bağımlısı haline getirdiler; bir yanda açlık çeken insanlar dururken, öbür yanda aşırı savurganlığa varan bir tüketim gözlenmekte. Küresel kapitalizm, sermayenin serbestçe dolaşımını sağlarken, emeğe bu imkânı tanımamaktadır. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan gelir dağılımındaki adaletsizlik, iklim değişiklikleri, su ve petrolün giderek azalması, doğal afetler, ekonomik krizler, enerji savaşları, nüfus artışı ve işsizlik gibi hepimizin sorumlu olduğu problemlerin çözümüne çalışmak bir yana, yönetimi ve iletişimi elinde bulunduran iktidar sahiplerince bu sorunlar ya gizlenmekte ya da bilmezlikten gelinmekte.

Çevre, doğal ve sosyal olmak üzere iki görünüm sergiler; sosyal çevre her zaman insanın ve becerilerinin damgasını taşır; bu çevre, dışdoğaya karşı insanın yarattığı bir içdoğadır, onun kültürünün bir ürünüdür. İnsan kültürü ne düzeydeyse sosyal çevresi de o düzeydedir ya da bunun tersi. Sosyal çevre, doğal çevreye dayanır, ondan türeyip meydana gelir. İnsanın somut ilgileri, yani onun kendisini ve yaşamını ilgilendiren bağlantıları, belli bir doğal çevrenin varlık yapısı ile ilintilidir. Çevrenin bu her iki yanı ile insan arasındaki bağlar doğrudan bağlar olduğundan, insan bütün birikimini bu doğal ve sosyal çevresine yansıtır. Sosyal çevre, insanın beceri ve başarılarıyla doğal çevreyi donattığı, içinde ya-

şamak için kendisinin yaptığı ve yarattığı özel dünyasıdır. Çevre, genel olarak, insansallaştırılmış doğadır. Evren, dünya ve çevre ile varoluşsal bir ilişki içinde bulunan insan, önce kendi koşullarına göre çevresini biçimlendirir *(sosyal çevre)* ve düzenler, sonra dünyasını *(doğal çevre)* kurmaya girişir ve nihayet evreni düşünmeye koyulur. Çevre ve dünya insana açık olarak verilmiştir; yani insanın algılama, gözlemleme, deneyleme, düşünme ve eylemde bulunma gibi edimleri bu alanlar için sınırlanmamıştır; başka deyişle insan bu yetileriyle dünyanın her yerinde ve oluşturduğu her çevrede yaşayabilir. Hayvanlar belli bir fiziksel ortamda yaşarken, insanlar dünyanın her yanında kendilerine bir çevre oluşturarak ya da çevre edinerek yaşayabilirler. İnsan, koşullar ne olursa olsun dünyanın her yerinde kendi yarattığı çevrede barınabilirken, doğanın bir ürünü sayılan, üst düzeyde başarıları bulunmayan hayvan, doğanın koşullarına boyuneğerek yaşamını sürdürmek zorunda kalmıştır. İnsan dışında bütün canlılar doğaya boyuneğerken yalnız insan doğaya boyuneğdirir. Bunu da aklını ve sezgilerini kullanarak deneyimleri ve gözlemleriyle eldeettiği bilgisi sayesinde yapar. İnsanın en büyük başarısı, kendisiyle kendisine en uzak bulunan şeyler arasında bağ kurabilmesi, doğadaki her olguyu nedensel ilişkileri içinde tanımaya çalışması, soyutlama yapabilmesi, hayalgücünü çalıştırabilmesi, dilini kullanması ve olaylar karşısında önlem alabilmesidir. Gelişmiş insan türü bu düzeyine hücreden geçerek milyonlarca yılda varabildi. İnsan bu yetenekleri sayesinde karşılaştığı olguların yapısal bilgisini edindi, onları nesnelleştirerek *(objectivation)* kendi kullanımına sunabildi. İşte bu nedenle hayvan doğanın ürünü ve edilgen, insan ise çevrenin etken yapıcısı ve üyesidir. Karl Marx, *Das Kapital*'in üçüncü cildinde şöyle der: *"Toplumsallaşmış insanlar, ortak üreticiler olarak akılcı biçimde doğayla maddi değiştokuşlarını düzenlerler; (doğa güçlerinin) kör bir güç olarak onların üzerinde egemen olması yerine onu ortak denetimleri altına alırlar."* Burada sözkonusu olan doğaya mutlak bir egemenlik taslamak değil (*çünkü bu hiçbir zaman mümkün olamaz*!), onunla dengeli bir alışveriş yapmak, ölçülü değiştokuşta bulunmaktır; ona zorbaca hâkim olmak yerine onu akılcı biçimde denetlemektir. Marx devamla şöyle der: *"Bütün bir toplum, ulus ya da eşzamanlı yaşayan bütün toplumlar bile yeryüzünün sahipleri değillerdir. Onlar yalnızca, iyi aile babaları gibi, yerkürenin kullanım hakkının sahipleridirler. Onu daha sonraki kuşaklara iyileştirilmiş bir halde devretmek zorundadırlar"* (K.Marx, *Das Kapital*, Cilt III, s: 102; 218).

Çevre ile insan arasında her zaman uyumlu bir etkileşim olmuştur; çevre insanı dönüştürürken, insan da çevresini dönüştürmekte. İnsan dünyasını çevreye dönüştürerek yeniden kurarken, aynı zamanda onun

içinde yeralan nesnelere zengin anlamlar yükler ve bu anlamlar nesnelerin durumlarına göre değişiklikler de gösterebilirler; bununla da kalmaz aynı zamanda bu çevreye yeni nitelikler ve işlevler de katabilirler. Böylece insanın çevresi bir nitelikler ve anlamlar zenginliği olarak karşımıza çıkar. Öte yandan hayvan doğal ortamını bütün yaşamı boyunca terketmezken, insan çevresini sürekli bir dönüşüme uğratarak bir çevreden ötekine geçebilir. Bu yüzden hayvanın doğal ortamından, insanın ise yaratılmış çevresinden sözederiz. Doğada, dışdünyada insan için güvenilebilir ve sürdürülebilir bir yaşam ortamı bulamıyoruz; güvenli bir çevreyi insan yalnız kendisi yaratabiliyor. Kendini güven altına alabilmek için insanın nesneler ve olaylar hakkında bilgi sahibi olabilmesi, deney ve gözlem yapabilmesi, ölçüp biçebilmesi, önceden görebilmesi, ortamı tanıması ve önlem alması gerekmekte. İnsan, Stoalıların *"Doğayı izle!" (Naturam sequi!)* düşüncesinin aksine, doğaya karşı çıkarak ona tam bir uyum sağlayamamış, doğadan kopup uzaklaştığı için de kendisine hep yeni bir çevre, ikinci bir dünya yaratmak zorunda kalmıştır. İşte insanın doğaya karşı yarattığı bu ikinci doğa, onun hem kültürünü hem de çevresini oluşturdu. Doğaya aykırı davranmak, ona karşı çıkmak, Francis Bacon'ın savunduğu doğaya hâkimolmak demek değildi; doğanın uyduğu yasaların bilgisini edinip ona göre davranmak demekti. Doğaya aykırı davranıp kendi kültürünü ve çevresini kurarak kendisine güvenli bir alan yaratmış olduğuna inanan insan doğanın üstüne yükseldiğini sandı. Oysa insanın doğaya egemen olması değil, uyum sağlaması gerekmekteydi. Doğa tarafından kayırılmayan, onun sert koşullarına dayanamayan, kendisine doğuştan verilmiş hazır donanımlardan yoksun bulunan insanın, yaşamını sürdürebilmek için kendi olanaklarıyla çevresini kurmak zorunda kaldığı bir gerçek. Ama bunu yaparken doğaya karşı değil, onunla birlikte olması gerekmekte. Bu yüzden insanın tam olarak uyum sağlayamadığı ve içinde yaşayamadığı alana doğa, kendi olanaklarıyla yaratıp yaşadığı alana da çevre diyoruz. Her çevre insandan bir iz taşır, onun eseridir; çünkü doğanın insansallaşması, sosyalleşmesidir çevre. İnsanın doğayı dönüştürerek yarattığı çevre tam olarak kentte ortaya çıkar. Doğal ortamı, kentte, sosyal ve kültürel bir çevreye dönüştüren insan, aynı zamanda bu çevreyi etik ve estetik ilkelerine göre de biçimlendirebilir. Güzel bir çevre aynı zamanda iyi bir çevre de olacağından, estetiğin ve etiğin kuralları bu çevrenin temel ögeleri arasında sayılmalıdır.[1] Çünkü insan kanımca yeryüzünde çiçeklerin kokusundan, kuşların ötüşünden, hayvanların sağladığı yararlardan başka

1. Gernot Böhme, *Für eine ökologische Naturaesthetik*, Suhrkamp, Frankfurt anı Main, 1989, s: 125 vd.

bir mucize aramamalı. Doğa nasıl gizemlerle doluysa, insan da hem bu gizemleri ortaya çıkaran, hem de mucizeler yaratan bir varlık olarak çıkar karşımıza. İnsan bir kelebeğin uçuşunu seyrettiğinde, bir sincabın koşuşturmasını izlediğinde, karıncaların gidipgelişlerine baktığında, bir çiçeği kokladığında ve bir meyveyi dalından kopardığında, yani doğaya sevgi ve ilgi ile yaklaştığında ancak insan olduğunu anlar; kedileri, köpekleri ve öteki canlıları esirgediğinde *"tam insan" (Totaler Mensch)* olmaya bir adım daha yaklaşır. Friedrich Engels, *"Doğayı paragözlülüğün nesnesi yapmak -ki herkesin olan bu doğa varoluşumuzun ilk koşuludur- kendimizi paragözlülüğün nesnesi yapmanın son adımıdır"* diyor.

Hayvanın ortamı doğanın bir vergisi olduğu halde, insanın çevresi onun kendi eseridir; çünkü insanın çevresi onun beceri ve başarılarının bir toplamı, düşünce ve emeğinin bir ürünüdür. Çevresinin zenginlik ve yoksulluğu, güzellik ve çirkinliği insanın başarılarına bağlıdır. Başta dil olmak üzere sanat, felsefe, din, bilim ve teknik alanlarındaki başarıları insanın çevresini belirler. Çevresini yaratan insan, onu yitirdiği ya da ondan uzak kaldığı anda kendisine yeni bir çevre kurmaya girişir. İnsan beceri ve başarılarının bir sonucu olan çevre, insanı dönüştürürken, insan de çevresini dönüştürür; insan çevresini kurarken, çevre de insanı kurar. Eğer bu çevreye olumsuz değerler, araçdeğerler egemense, o zaman o çevrenin insanı da bu olumsuz, araçdeğerlere göre davranacaktır. Çevre, insanın amaçdeğerlerine göre kurulduğunda ise insan, estetik ve etik değerlere uygun eyleyecektir. Hayvan doğal çevresini hazır bulur ve onu kendisiyle birlikte taşırken, insan kendi çevresini kurar ve dönüştürür; bunu yaparken de kendini yeniler. Sosyalleştirilmiş bir doğa olan çevre, aynı zamanda kültürle de yakın bir ilişki içindedir. Bu nedenle ekoloji, kültür ve toplum bilimleriyle doğa bilimlerinin kesiştiği noktada yeralır. Çevrenin oluşmasında her bireyin bir görev ve sorumluluğu vardır; bunlar ne kadar ciddiye alınırsa çevre de o kadar yaşanabilir kılınır. Bir olanaklar varlığı olarak insan bu olanaklarını ancak bir çevrede gerçekleştirebilir ve çevresiyle ilişkilerini dengeleyebildiği oranda da varlığını sürdürebilir. Ama olanaklarını gerçekleştirmede insan kendi başına bırakılmıştır ve ona yardımedebilecek bir başka güç de yoktur. Bunun yanında insanın doğaya aykırı bir varlık, doğası bozulmuş, uyumsuz *(disharmonik)* bir varlık olduğu görüşü de yaygındır.[2] İnsan eğer sadece doğayı izlemekle yetinseydi, ne kendisini geliştirebilirdi ne de çevresini yaratabilirdi denmekte. İnsan bir bakıma, varoluşçuların *(existentialistes)* deyişiyle, olduğu şey olmadığından, sürekli bir arayış

2. Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefi Antropoloji*, İÜEFY, İstanbul, 1971, s: 263 vd. Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefi Antropoloji*, İÜEFY, İstanbul, 1971, s: 263 vd.

içinde; bir varlık değil, bir varoluş. Oysa J.-J.Rousseau'nun, *"soylu vahşi" (noble sauvage)* olarak nitelediği *"doğa insanı"*ndaki yetkinleşebilme arzusu, onun başarılarının ya da başarısızlıklarının temelinde yatan bir etmen olarak karşımıza çıkmakta.

Doğada kendisine bir yeraçabilmek için önce kültürü, sonra da çevreyi yarattı insanoğlu. İnsanın doğa karşısında yarattıklarının tümüne kültür, kendisi için kurduğu yaşama alanına da çevre diyoruz. İnsanın toplumsallığı doğaya karşı bir savunma aracı olmuş, kültürü de insanın sürdürülebilir bir yaşamı gerçekleştirmesini sağlamıştır. İnsan hem bir doğa varlığı hem de bir tarih, toplum ve kültür varlığı olarak yaşadığı dünyada, her zaman kendini bir uyuşmazlık ve çatışma ortamında bulmuş, sürekli bir gerilim hissetmesine nedenolan antagonist özelliklerle donatılmıştır. Bu yüzden uyumsuz *(disharmonik)* ve huzursuz bir varlık olarak kendisinden hiçbir zaman hoşnut olamayan insan bir arayış içine girmiştir. Zihinsel donanımı, aklı ve sezgisi sayesinde sürekli bir etkinlik içinde olan, çevresini bu yapısal özelliği ile kurup geliştirebilen, yaratıcılığıyla kendisini öteki canlılardan ayırabilen insan varoluşunu sorunlarla başaçıkmaya adamıştır. İnsanın iyiye ve kötüye, güzele ve çirkine, doğruya ve yanlışa yönelebilmesini, yani karşıt durumlarla yüzyüze gelebilmesini ve hesaplaşabilmesini, onun etik ve estetik değer duygusundaki iniş çıkışlarda ve bir olanaklar varlığı olmasında buluruz. Bunun yanında insan kendisini saklayan, kendisiyle çatışan bir varlıktır da aynı zamanda. İçdünyasında kendisine bile açamadığı sırları, kendisinin bile bilmek istemediği gizleri vardır. O yaparken yıkan, yokederken yaratan bir varoluştur. Ancak insanın bu paradoksal ve *disharmonik* varlık yapısı onun başarılarında da önemli bir roloynar.[3] Aynı zamanda bir gerilim ve gerginlik varlığı olarak insan, yapıpetmeleriyle kendini tatmineder, başarılarıyla uysallaştırır, yaratmalarıyla da dönüştürür. Bu nedenle nesnelerin, olay ve olguların anlamları onun gözünde sürekli değişir. Ayrıca başkaldıran, *"hayır"* diyebilen bir varlık olarak o, bütün bu özelliklerine karşın, davranışlarını etik bir çerçeveye sokup rasyonelleştirerek eksiklerini gidermeye, bir eksiklikler varlığı olmaktan kurtulmaya çalışır. Ne var ki Sisifos'un kaderi, bütün insanların, hepimizin de kaderidir ve bundan kurtulmamız pek olanaklı görünmemektedir. Nitekim insanlar gereksinimlerini karşılayabilmek için giriştikleri çeşitli etkinlikler sonucunda yaşadıkları çevrelerde bazı sorunlar yaratmışlar ve bunları çözmekle uğraşmaktalar. İnsanlar yaparken yıkmakta, yaratırken yoketmekteler. Örnekle enerji gereksinimini karşılamak için termik

3. Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan ve Hayvan, Dünya ve Çevre*, İÜEFY, İstanbul,1979, s: 196; 238 vd.

santrallar, enerji nakil hatları kurmuşlar ve bunlar da o bölgede hava kirliliği ve sağlık sorunları yaratmıştır. Besin gereksinimini karşılamak için tarımda kimyasal gübreler kullanmışlar ve toprağı kirletmişlerdir. Kentlerde barınma gereksinimini karşılamak için yeni ve lüks konutlar yapmışlar, böylece yeşil alanların azalmasına nedenolmuşlardır. Eğlence gereksinimini karşılamak için kurdukları eğlence merkezleri, gürültü sorununu ortaya çıkarmıştır. Ulaşım ihtiyacını karşılamak için taşıt üretimini artırmaları, trafik sorununa ve hava kirlenmesine yolaçmıştır. Nüfus artıkça çevre büyümüş, çevre büyüdükçe de sorunlar artmıştır. Çözüm, açgözlü ve haris tutkularımızı eğitmede, ölçülü üretim ve tüketimde, dengeli ve adil bir yaşam sürdürmekte yatıyor. Gereksiniminden fazlasını talepetmemek, aşırı üretim ve tüketimden kaçınmak, çağımızın sorunlarını tam olarak ortadan kaldıramasa da, yine de bir kısmının çözümüne yardımcı olabilir.

Ancak insanın varlık yapısında sahipolduğu bazı üstünlükleri, Francis Bacon'ın dediği gibi, doğanın sahibi ve efendisi olmasını sağladı. Yalnız doğa karşısında eldeedilen bu üstünlük, 19. yüzyılda bilim ve teknolojideki hızlı ilerlemeyle başlayan gelişmeler sonucunda, doğanın yasalarını gözardıetmeye ve kurallarıyla oynamaya varıp dayandı. Tam bir haramzade ve müsrif evlat anlayışıyla doğanın kaynakları hızla tüketilmeye, çevre kirletilmeye başlandı. Aşırı üretim ve tüketim doğanın hızla tahribine yolaçarken giderilmesi olanaksız sonuçlara ulaşıldı. Her türlü atık madde ya da enerjinin, doğal ve normal birikiminin çok üstündeki miktarlarda çevreye katılması olgusu olarak doğa ya da çevre kirliliği *(pollution)*, başlıca hava, su, toprak gibi ortamları bozulmaya uğrattı. Buna enerjinin de aşırı oranda tüketilmesi eklenince, küresel ısınma gibi bir felaketle karşı karşıya gelindi. İlkçağın o ünlü görüşü, varlığın anamaddesinin, *arkhe*nin, hava, su, toprak ve ateş *(enerji)* olmak üzere dört temel ögeden oluştuğu ve bunun dengede tutulmasının önem taşıdığı anlayışı yeniden gündeme geldi. İlkin Sokrates'ten önce yaşamış olan İonya filozoflarında *(Thales, Anaksimandros, Anaksimenes, Herakleitos, Empedokles)*, sonra bu kuramı insan bedenine uygulayan Hippokrates ile Galenos'ta karşımıza çıkan bu dört temel eleman anlayışı, evrenin tümünün ve her canlı varlığın bu temel ögelerin çeşitli oranlarda biraraya gelmelerinden oluştuğunu savunuyordu. Günümüzde de bu dört temel ilke ya da anamadde *(arkhe)* kuramı, bir başka biçimde önemini korumakta, çağımızın en çok gereksinim duyulan ögeleri arasında sayılmaktadır. Varolan herşey belli bir oranda bu dört anamaddenin karışımından oluştuğuna ve canlılar dünyası ile doğa bir bütünü oluşturur gibi birbirlerini tamamladıklarına göre bu temel ögelerin çok önemli

işlevleri bulunmaktadır. Birbirini tamamlayan canlılar dünyası ile herbir doğa varlığının kendine özgü bir çevresi vardır. Çevrenin karmaşık yapısını oluşturan her öge, öbür ögelerle dolaylı ya da dolaysız karşılıklı etkileşim içindedir.[4] Çevreyi kuran bu ögelerden herhangi birinin aşırı oranda artması ya da azalması veya dengelerinin bozulması durumunda ekosistemdeki süreçler bozulur ve giderilmesi çok zor zararlar ortaya çıkabilir. Günümüzde karşı karşıya kaldığımız sorunların kaynağı işte burada yatmaktadır. Doğayı ve çevreyi korumak aslında insanın kendisini korumakla aynı anlama gelir. Eğer bu nokta iyi anlaşılmazsa gelecek kuşakların pekçok olumsuzluklarla karşılaşmaları kaçınılmaz olacaktır. İngiltere'de, John Worlidge adlı ziraatçı, tarımda *"zararlı"* olarak kabuledilen canlılara karşı yapılmasını istediği işlemlerin bir takviminin de içinde bulunduğu *Tarımsal Sistem* adlı kitabını 1668'de yayımladı. Buna göre tarımda yüksek verim eldeetmek için, şubat ayında tüm kurbağaların ve yumurtalarının yokedilmeleri; nisan ayında solucanların toplanmaları; haziran ayında karıncaların ortadan kaldırılmaları; temmuz ayında ise yabanarıları ile sineklerin öldürülmeleri gerekmekteydi. Ekosistemlerin işleyişi ve birbirlerine olan etkileri gözönüne alındığında, İngiltere'de bu hatalı yöntemleri uygulamış olan dönemin çiftçileri hangi tarımsal sorunlarla karşılaştılar, biliyor musunuz? Böceklerle beslenen kurbağaların yokedilmesi, diğer tarım zararlılarının sayısını artırdı ve ürünlere büyük zararverdi. Toprakta yaşayan karınca ve solucanların yokedilmesi, toprağın havalanmasını olumsuz etkiledi, havalandırmaya duyulan gereksinimi artırdı, tarımsal üretim maliyetlerinin yükselmesine nedenoldu ve verimi düşürdü. Yabanarısı ve sineklerin öldürülmesi, bitkilerin döllenmesini ve polenlerin taşınmasını olumsuz etkiledi ve tarımsal verim azaldı. Kurbağaların yokedilmesi sonucunda, yabanarısı ve sineklerin sayısı arttı ve bu zararlılarla mücadele süresi uzadı. Doğanın adeta sinirsistemi olan ekosistemle oynamak doğayı, yani çevreyi felçetmek anlamına gelmekte. Çevre, canlı ve cansız bileşenleriyle çevre özelliğini kazanmakta.

Bilindiği gibi belli bir birim alan içinde yaşayan tüm canlıları, onların fiziksel çevrelerini ve aralarındaki her türlü karşılıklı ilişkiyi içeren kavrama ekosistem demekteyiz; bir ekosistemin belirlenmesinde büyüklük ölçü olarak kullanılmamaktadır. Cangılın bir kilometre karesi, çölün bir metre karesi, bir orman parçası, bir kent, bir çiftlik, bir havuz, hatta bir akvaryum bile bir ekosistemi oluşturabilmektedir. Bütün ekosistemler, en büyük ekosistem olan ekosferin içinde yeralır; ekosfer

4. Calvin Wells, *İnsan ve Dünyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971, s: 321 vd.

de yeryüzünü *(jeosfer)* ve bütün biyolojik bileşenlerini *(biyosfer)* içerir. İnsanoğlunun doğal ekosistemler ile canlı türleri üzerindeki etkilerinin çoğu kez olumsuz ve yıkıcı olduğunu bugün artık iyice biliyoruz. Nüfus artışıyla birlikte daha iyi yaşam koşullarını sağlamak amacıyla, kendi yaşam ve tüketim alanını genişletirken öteki canlıların yaşam alanlarını yokeden insan, doğal dengenin bozulması durumunda kendisinin de bundan zarar göreceğini anlamakta çok geç kalmıştır. Siyasal ve ekonomik tercihler de buna eklenince dünyamızın karşı karşıya bulunduğu tehlikelerin boyutu hiç de küçümsenecek gibi değildir. Zararın neresinden dönülürse kârdır diyerek bu gidişi durduramasak da yavaşlatmamız gerekmekte. Yoksa elli yıl sonra çevre kirlenmesinin, küresel ısınmanın, kaynakların savurganca kullanılmasının dünyanın başına ne gibi dertler açabileceğini en kötü senaryolar bile betimlemekte yetersiz kalacaktır. İnsan dışında hiçbir canlı çevresine bu denli zararvermezken, insanın bunu yapması onun bir türlü doyurulamayan *"sahipolma tutkusu"*ndan, *"tüketme hırsı"*ndan, *"kazanma tutkusu"*ndan ve J.-J.Rousseau'nun vurguladığı *"kendini yetkinleştirme özgürlüğü"*nden kaynaklanmaktadır. Oysa tutsaklık ile özgürlük arasındaki sınır çok ince ayarlı olup fazlasıyla duyarlıdır. Kendi çıkarından başka birşey düşünemeyen birey, kazancını herşeyin üstünde tutan girişimci ve yönetimin başında kalmak için her türlü tavizi veren politikacı, sonunda insanları geri dönülemeyecek bir yola sokabilirler. İnsanlık bu gezegende daha önce hiç görülmediği kadar bir ölüm kalım meselesiyle karşı karşıya bulunmaktadır. Bu problem hepimiz için çözülemezse, hiç kimse için çözülmüş sayılmaz. İşte bu nedenle çevrenin korunması yollarını araştıran çevrebilimin *(ekoloji)* öngördüğü önlemler, hızla yaygınlaştırılarak toplumların bilinçlendirilmeleri sağlanamazsa telafisi çok güç yaşamsal zorluklarla karşılaşacağımız gün gibi aşikâr. Bu yüzden hepimizin sorumluluk duygusuyla tedbir almaya yönelmesi bir zorunluluk haline gelmiştir. Bir bireşim, sentez bilimi diye nitelendirebileceğimiz çevrebilimi *(ekoloji)*, pekçok bilim dalından yararlanır. Canlı varlığın tek başına değil de ancak bulunduğu doğal çevrenin biyotik ve abiyotik çeşitli parametreleriyle ilişkili olarak incelenebileceği bir bütünlüğü kuşatır çevrebilimi. Her canlı türü için çevrebilimsel bir optimumun varolduğu söylenebilir. Uygulama alanının evrensel bir boyuta sahipolması nedeniyle, çevrebilimin insanla ve insanın geleceğiyle ilgilenmesi vazgeçilmez bir koşuldur. Önce yerel doğal ortamların kirlenmesi ve bozulması açısından, sonra da bu sorunların giderek dünya çapında herkesi ilgilendirmesi ve dahası başlı başına ideolojik ve politik müdahale zorunluluğu yaratması nedeniyle çevrebilimi insanla çok yakından ilgilidir. Çünkü her insan öncelikle

kendisinden, çevresinden ve geleceğinden sorumludur. Bu bağlamda çevrebilimin, çevreetiği ve çevreestetiği ile de sıkı bir ilişkisi vardır. Ekolojinin öteki disiplinlerle olduğu gibi ekoetik ve ekoestetik *(Ekokunst)* ile olan bağıntısı, doğanın güzelliği ve bu güzelliğin korunması bilinci ile ilgilidir ki bu anlamda doğaestetiği ile doğaetiği de ekolojinin bir dalı sayılabilir.[5]

Doğanın şifrelerini çözerek onu olabildiğince boyunduruğu altına almada başarılı sayılan insanoğlu için şimdi sıra, bilim ile teknolojideki hızlı gelişmeler sayesinde, evrenin sırlarını çözmeye geldi. Bunun için uzaya açıldık bile; başarılar birbirini kovalamakta. Ancak gözlerimizi uzağa dikmiş bakarken, en yakınımızda olanbitenden habersiz görünüyoruz ya da olanları algılamak istemiyoruz. Dünyamızın ekosistemini bozduğumuzu biraz geç farketmekle kalmadık, bu soruna önlemler almada da gecikmekteyiz. Eğer bu yolda gitmeye devamedecek olursak ve bu inadımızdan vazgeçmezsek, üstünde yaşadığımız dünya bizi artık barındıramayacak. Hızlı nüfus artışı, aşırı tüketim ve kazanç hırsı, kaynakların savurganca harcanması ve buna bağlı olarak doğaya bıraktığımız zararlı kimyasallar ve atıklar ile kendisinden sürekli aldığımız; ama bir türlü geri kazanımına yardımcı olmadığımız doğa, tam bir tükeniş süreci içine girmiş durumda. Endüstriyel teknolojiyi doğayla, kalkınmayı çevreyle, tüketimi üretimle uyumlu hale getirmedikçe bu gidişin çıkmaz bir yola varacağı kesin görünmekte. Hepimiz geleceğimizin mimarları olarak çevremizden sorumluyuz; bu nedenle onu korumaya ve kollamaya ilişkin çalışmalara öncelik ve yoğunluk kazandırmamız gerekiyor. Doğanın yitirdiklerini ona yeniden kazandırma, çevreyi koruma ve kollama gibi ilkeler, kalkınma ile doğal dengenin birarada uyum içinde sürdürülebileceğini öngördüğü gibi, yitip gitmekte olan birçok doğal kaynağın yenilenmesini ve soyu tükenmekte olan hayvan ve bitki türlerinin koruma altına alınmasını da kapsadığından üzerlerinde önemle durmamız gereken ilkelerdir.[6] Herkesin çevre koruma bilincine sahipolması ve bu bilincin yaygınlaştırılması için çaba göstermesi ertelenemez bir görevdir. Gerçi değişimin önünde kimse duramaz; toplumlar çoğalmaya ve gelişmeye devamettikçe çevreye ilişkin sorunlar da ortaya çıkacaktır. Ancak sorun yaratmamaya gayretetmek ne denli hassas bir konuysa, çıkan sorunları çözmeye çalışmak da o denli yaşamsal bir ödevdir ve bunu dengeli ve sınırlı bir biçimde yürütmek de insanoğlunun elindedir. Çünkü dünyamızın olanakları sınırlı ve sonludur;

5. Gernot Böhme, *Für eine ökologische Naturaesthetik.* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989, s: 197 vd.
6. Ivan Svitak, *Man and His World*, Delta Book, NewYork, 1970, s: 174.

o, sınırsız istek ve sonsuz arzuların altından kalkamaz. En büyük erdem insanın sınırlarını bilmesidir; sınırsız bir özgürlük, insanın çıkarına gelebilir ama hiçbir zaman yararına değildir. Çağımızın en temel iki erdemi sorumluluk ile tutumluluk bilincidir. Bizi biz yapan sınırlarımızdır.

Alman asıllı Amerikalı iktisatçı Erich W.Zimmermann'a göre; *"Kâr maksimizasyonu, açgözlü kapitalist bir ekonominin köşetaşı olduğu sürece, firmalar yeryüzünün kıt kaynaklarını değer yaratmanın başlıca kaynağı olarak görmeye devamedeceklerdir."* Oysa küreselleşme adı altında uluslararası sermayenin, finans-kapitalin sınırsız sömürme, üretme ve tüketme hırsı, en büyük kazancın aslında çevreyi koruma ve sürdürülebilir dengeli bir yaşam olduğunu insanların gözünden kaçırıyor. Toplumları sömüren neoliberal acımasız ekonomi yaklaşımı, kendisine hayat veren organizmaları yokedinceye değin kemirip büyümek isteyen azgın bir kanserli hücre görünümünde. Dünyayı hızla elegeçirme peşindeki bu global ekonominin gelecekte başarısızlığa uğrayacağını öngörsek bile, doymak bilmeyen ve sınır tanımayan bu üretim ve tüketim tutkusunun insanlığı tehlikeye sürükleyeceği gün gibi aşikâr. Ürettikçe tüketen, tükettikçe üreten bir yaşam sarmalında kişinin varlığı sadece bu iki işleve indirgenerek adeta hiçleştirilmektedir. Bu süreçte başta kendisi olmak üzere herşeye yabancılaştırılan birey, böyle bir ekonomik çarkın kör bir dişlisi haline getirilmektedir. Serbest girişimciliğin ve pazar ekonomisinin, yakın bir gelecekte kendisini de yiyip bitirecek bir canavara dönüşeceğinden hiç kuşku yok. Plansız bir ekonominin bütün planları bozacağı ortadadır; yaşam bile belli bir plan dahilinde geliştiğine göre, vahşi kapitalizmin kendi geleceğini de kararacağı bir kehanet olmasa gerek. Ancak bütün bu olumsuz gidişi pompalayan önemli bir etken de nüfus artışıdır; dünyada gereksinimler, talepler arttıkça, sunumlar, arzlar da artma yoluna gitmekte, ekonominin çarkı sadece arz ve talep yönünde dönmektedir. Egemen sistem ve ona bağlı reklam sanayii, tüketimi sürekli artırmaya yönelmekte, toplumun mutluluğu yerini bireyin mutluluğuna bırakmaktadır. Oysa planlı bir ekonomi çerçevesinde bir *"sosyal pazar"* ya da *"toplumsal piyasa"* ekonomisine geçiş, her iki kesimin de mutluluğunu sağlayabilir. Bu da demokratik bir sosyalizmle mümkündür. Görüldüğü gibi yaşanan toplumsal ve çevresel sorunların ekonomik sistemle bağıntısı gün gibi ortada. Neoliberal ekonomi, sınırsız büyüme ve kazanç güdüsüyle teknolojinin de gücünü kullanarak insan ve öteki canlıların yaşam alanlarını hızla tahripetmekte, çevreyi yaşanmaz kılmaktadır. Bu nedenle küreselleşen ve giderek vahşileşen ekonominin sorgulanması; daha iyi bir çevre yaratma ile sürdürülebilir kalkınma kavramlarının irdelenmesi gerekmektedir. Daha fazla tüke-

tim, daha fazla üretim demek olduğuna göre, sosyal hukuk devletinin, doğal kaynakların savurganca tüketilmesi ve çevrenin yaşanamaz hale getirilmesi anlamına gelen bu gidişe karşı çıkması ve dur demesi kaçınılmaz bir görevidir. Aşırı zenginlik ile aşırı yoksulluk, aşırı üretim ile aşırı tüketim doğanın ve toplumların geleceği için en büyük tehlikeyi oluşturmaktadır. Doğayı kirleten yüksek teknoloji ile bozan ileri sanayi, yenilemeden ve yerine koymadan tüketen küresel ekonomi; ürettikçe kazanmak, kazandıkça güçlenmek, güçlendikçe büyümek ve büyüdükçe de daha fazla tükettirmek için yine üretime yönelmekten ibaret olan bir kısırdöngü mantığını serimlemekte ya da kör bir gidişi sürdürmektedir. Bu bağlamda küresel ya da neoliberal ekonominin çevreye verdiği zararları maskelemek için Batı'nın ürettiği *"sürdürülebilir kalkınma"* kavramı da bir aldatmacadan başka birşey olmamaktadır. Yeni bir sömürgecilik anlayışının geliştirildiği 21. yüzyıldaki mevcut demokrasi de *"satınalınabilen tavizler sistemi"* olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toprak, hava, su ve ateş *(yani enerji)*, ilkçağda olduğu gibi bugün de sağlıklı yaşamın, toplum ve dünya barışının temelini oluşturmakta; bunlardan yoksunluk her türlü bağımsızlıktan uzakolma anlamına gelmekte. Günümüzde enerji yalnızca endüstrileşmenin değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal hayatın da zorunlu bir tüketim maddesi haline gelmiş durumda. Uygarlık düzeyi, tüketilen enerji miktarına koşut olarak arttığına göre, yeryüzünde tüketilen enerji miktarı da giderek artmaktadır. Enerjinin üretilmesi ve tüketilmesi süreçlerinde hava, su ve toprak gibi doğal çevre kaynakları kirletilmekte ve kirliliğin miktarı da sürekli fazlalaşmaktadır. Bu gibi çevre sorunlarının önlenmesi, bu mümkün olmayacaksa azaltılması için yeni ve yenilenebilir *(recyling)* enerji kaynaklarından daha fazla yararlanılması gerekmekte. Böylece fosil yakıtlara olan bağımlılık azalacağı gibi, tüketimin nedenolduğu çevre sorunları da minimuma indirilerek azaltılmış olacaktır. Kısaca hızlı nüfus artışına bağlı olarak tüketilen enerji miktarı artmakta; enerji kaynaklarının kullanım alanı giderek genişlemekte; gelişmiş ülkelerde enerji tüketimi her geçen yıl fazlalaşmakta; fosil yakıt tüketiminin fazla olması çevre sorunları yaratmaktadır. Bütün bu sıkıntılardan kurtulmanın tek çaresinin alternatif enerji kaynakları yaratmak olduğu bilinmelidir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımıyla çevre sorunlarının azaltılabileceğine kuşku yok. Yukarıdaki düşüncelerin ışığında dünyamızın gelecekte tüm öteki canlı türleriyle birlikte yaşanabilir bir yer, sağlıklı bir çevre; toprağı, havası ve suyu atıklar ve savaşlarla zehirlenmemiş, yeşil bir dünya olarak kalabilmesi zor görünüyor. Eğer bu yolda gitmeye devamedilirse yakın bir gelecekte, hem dünyamızın kaynakları tükene-

cek hem de doğal denge hızla bozulacaktır. Oysa bugünden başlayarak bütün dünyada yaşlı ve genç, sanayici ve işçi, yönetici ve politikacı, yatırımcı ve aydın, köylü ve kentli demeden hemen hepimizin güçbirliği yaparak zaman yitirmeden bu kötü gidişi durdurmamız gerekmektedir. Canlı türlerinin teker teker ortadan kalktığı gezegenimizde sıra bizlere de gelecektir. Öyleyse bizim oluşturduğumuz bu kötü yazgıyı yine bizler bozabiliriz. Gerçi bu kötüye gidişi körükleyen nüfus artışı, yaşam koşullarını iyileştirme, konfora ve rahata özlem, gereksinimlerin artması ve aşırı tüketim gibi etmenler yine bizler tarafından dengelenebilir sorunlardır. Dünyamız, bizden sonra geleceklerden ödünç aldığımız kutsal bir emanettir; onu bulduğumuz gibi olabildiğince temiz çocuklarımıza devretmeye çalışmalıyız. Bunun yanında gezegenimizin yaşlanması, doğa kaynaklarının azalması, aşırı üretim ve tüketim gibi etmenler de çevrenin yitirilmesinde roloynamakta. Hepimiz sorumluluk bilinci içinde davranır, bizden sonra gelecekler için yeryüzünü yaşanabilir bir yer olarak bırakabilirsek bu gidişi tersine çevirmiş oluruz. Bunun için bir çevre koruma bilincinin, yeni bir ekoloji etiğinin herkese kazandırılması ve yaygın biçimde uygulanması gerekmektedir. Friedrich Engels, *Doğanın Diyalektiği*'nde şöyle diyor: *"Yabancı bir halka hükmeden bir fatih gibi, doğanın dışındaki birisi gibi ona egemen olamayız -bedenimizle, kanımızla ve beynimizle doğanın bir parçasıyız; onun bağrında varoluruz–; ona olan bütün üstünlüğümüzün nedeni diğer bütün canlılara göre yasalarını bilebilme ayrıcalığımızın ve bunları doğru biçimde uygulayabilme avantajımızın olmasıdır."*[7] Doğayla pazarlık yapılmaz, onunla oyun oynanmaz. Çünkü doğanın acıma gibi bir lüksü yoktur. Onun yapısal değişimlerini, içdinamiklerinin kanunlarını dikkate almadan, koşullarına boyuneğmeden doğayla uyumlu bir yaşam sürdüremeyiz. 2011'in Mart ayında Japonya'da meydana gelen deprem ve tsunami doğanın kurallarını dikkate almanın ne kadar önemli olduğunu bir kez daha gösterdi. Doğadan aldıklarımıza karşılık o da bizden günü geldiğinde alacak birşeyler bulur. Aşırı üretim ve kâr hırsı içindeki vahşi kapitalizmin kalelerinden biri doğaya kulak vermeyince bedelini ödedi. Doğanın yıkıcı gücü dikkate alınmadığında, kaynakların savurganca tüketilerek ona meydan okunduğunda, fazla kazanç tutkusuyla doğaya kafa tutulduğunda verdiği yanıt çok sert olabiliyor. Küresel ısınma ve kirlenme, bu nedenle üzerinde önemle durmamız gereken sorunlar arasında. Aslında doğayı öldürmekle bir bakıma Tanrı'yı da öldürmüş oluyoruz. Çağımızın sorunu *homo sapiens*'ten, yani yaklaşık yüzellibin

7. Friedrich Engels, *Dialektik der Natur*, Dietz Verlag, Berlin, 1961, s: 252; Karl Marx, *Capital, A Critique of Political Economy*, III Cilt, Lawrence and Wishart, Londra, 1977, s: 540; 610 vd.

yıldan bu yana hep aynı: doğada üretip paylaşarak hayatta kalmak ve soyumuzu sürdürmek. Geliştirilen teknolojiler ne denli güçlü olursa olsun yine de doğa bizden güçlü. Daha çok yaratmak, daha çok üretmek yerine ölçülü paylaşmak, dengeli tüketmek ve savurganlıktan kurtulmak geleceğimizi güvence altına alabilir. İnsanoğlu doğayı soyup tükettikçe doğa da insanlığın geleceğini tehditediyor. Yaşamımız henüz ulaşamadığımız hümanist bir uygarlık anlayışı ile beceriksiz ve muhteris politikacıların arasında sıkışıp kalmış durumda. 21. yüzyılın bir ölüm kalım kararı verebilecek cesur, bilgili ve özverili insanlara ihtiyacı var. Çünkü hepimiz dönüşü olmayan bir yolkavşağında bulunuyoruz.

Akla Dayalı Bir Din Olanaklı mı?

Aklın sınırları içinde ve denetiminde, boşinanca dayanmayan, temelini eleştirelakıl ve anlamayetisinden alan, yani sağlam ve tutarlı düşünceye dayanan felsefeleştirilmiş bir din olanaklı mı? Başka deyişle dinsel çoğulculuk için felsefi bir çerçeve veya bilimsel bir temel kurulabilir mi? Kanıtlanmamış inancın yerine kanıtlanmış inancı koyabilir miyiz? Dinde, *"inanç ahlakı"* ile *"kanıtlanmış inanç"*ın yeri var mıdır? Dinsel süreçler ile ussal süreçleri uzlaştırılabilir miyiz? Bu gibi soruları yanıtlamadan önce dinin, doğduktan bir süre sonra, gerçeküstü *(sürreel)* ve usdışı *(irrasyonel)* bir konuma yerleştirildiğini; doğaüstü veya doğadışı bir biçimde konumlandırıldığını söylememiz gerekir. Oysa dinler insanların manevi gereksinimlerini karşılamak, toplumdaki adaletsizlikleri gidermek için ortaya çıkmıştır. Bütün dinler haksızlıklara isyanla başlamış ve bir zaman sonra bütün isyanlar dinle bastırılır olmuştur. Dinin bu nedenle bir devrimci yanı, bir de uyuşturucu, afyon etkisi gösteren bir yanı bulunur. Din, olumlu ve olumsuz, devrimci ve uyuşturucu hep iki yana sahipolmuş; sonradan yozlaştırılan din devrimci yanını yitirmiştir. Dinlerin başlangıçtaki ilkeleri ile toplumcu öğretilerin ilkeleri arasında bir koşutluk bulunması ilginçtir. Dinler, önceleri olabildiğince açık ve seçik, net ve duruyken, daha sonraları batılınançlarla karıştırılmış, bazı zümrelerin çıkarları için yozlaştırılmışlardır. Bütün peygamberler, kölelerin, mazlumların, fakirlerin yanında olmuşlar; kırallara ya da zenginlere karşı onların haklarını savunmuşlardır. Dini ayakta tutan nedenlerin başında, haksızlıklara karşıçıkışı, adaleti sağlamayı vadetmesi ve ölümden sonra yaşayacağımıza bizi inandırması gelir. İnsan dine, gerçeklikten gerçekdışına ve akılsaldan akılalmaz olana; duyularüstü *(sürsansüel)* ve akılüstü (*sürrasyonel*) bir dünyaya açıldığı için inanmak zorunda kalmıştır. Başka deyişle insan, kendi güvenliği ve ölümsüzlüğü adına inanca sığınmış, inanmayı ölümden kurtulma ve ebedi hayata

kavuşma olarak görmüştür. Din, insanın kendi yaşamını güvence altına alma endişesinden kaynaklanmış ve ötedünya fikri onun bir garantisi sayılmıştır. Ne var ki ötedünya inancı bir süre sonra budünya düşüncesini geri plana itmiş, onu gelipgeçici ve *"yalan"* olarak algılamıştır. Oysa budünyayı *"yalan"*, ötedünyayı *"sahici"* olarak gören bir anlayışın başarılı olması beklenemez. Korku, şiddet, tasa, kaygı, huzursuzluk ve kıskançlık gibi olumsuz duyguların hep insanın birşeyleri kaybetme, elindekileri yitirme endişesinden kaynaklandığını biliyoruz. İnanma edimi, bu yüzden, insanı doğaüstü güçler karşısında koruyup sakınan bir savunma ve direnme gücü olarak anlaşılabilir. Çeşitli edimlerinin *(hayaletme, akılyürütme, bilme, düşünme vb)* yanısıra insan, üstün güçlere dayanma ve kötülüklerden korunma aracı olarak inanmaya sığınmıştır. Ölümden sonra da yaşamını sürdürmek, güvence altına almak için insan, budünyada birşeylere inanmak ya da kimselere bağlanmak ihtiyacını duyar. Bu, düşünen canlılar için kaçınılmaz bir zorunluluktur. Çünkü yaşam kısa, ölüm uzundur. Bu uzun süreyi rahat ve huzur içinde geçirebilmesi için insan, önce birşeylere bağlanmayı, sonra da herşeye gücü yeten bir varlığa kendini teslimetmeyi gerekli görür. Oysa insanoğlu kendi yaşamını eğer insanlığın yaşamıyla harmanlayabilseydi, ölüm korkusu ona asla ulaşamayacaktı. Bu anlayışa inancın ussallaştırılması ya da dinin rasyonalizasyonu diyebiliriz. Yanıt bulamadığı sorularıyla dini ussal dünyaya indirgemek, pekçok kimse için, neredeyse olanaksız gibi görünür. Aklın en üst noktası bilim ve felsefelerde, duyuların en üst düzeyi sanatlarda, duyguların en son aşaması da dinde kendini gösterir; insan, bilme ve anlamanın; duyumsama, ifadeetme ve hoşlanmanın ötesinde inanmaya da ihtiyaç duyar. Din, bilinmeyene ve anlaşılamayana inanma ihtiyacından doğmuş, bilinen ile bilinmeyen arasında bir bağkurma girişimi, bilinmeyenden insana ulaştırılan manevi bir iletidir.

Bilindiği üzere insanın kutsal saydığı alanla ilişkisinin çerçevesini oluşturan inançlarının, öğretilerinin, değeryargılarının, davranış kurallarının, tapınma biçimlerinin ve kurumsal yapılarının tümüne birden din diyoruz. Din, aslında dünyanın tersine çevrilmiş bilincidir; insanın yaşama katlanmasını sağlayan bir savunma aracı, yaşama karşı toptan bir tepkisidir; bütün önyargıları ve kabulleri içinde barındırır, usdışını ussallaştırmaya, gerçekdışını gerçekleştirmeye çalışır. Budünyanın katlanılması güç yanlarına karşı insanın, özlem duyduğu bir dünyayı düşlemesidir. Bir toplumun yapısını, o toplumun dinini elealmadan inceleyemeyiz. Toplumun temel yapısı yalnız ekonomi ile belirlenemez; savaş, ticaret, bilim ve teknoloji, sanat ve felsefe zaman zaman da din toplumu yönlendirebilirler. Roma ve Osmanlı imparatorluklarında askerlik ile

yapısanatının, mimarinin önplana çıktığını, Rönesans'da ise bilim ve sanatların toplumlarda yönlendirici bir güce sahipolduğunu görürüz. Bir toplumsal yapının belirlenmesinde bu çokögeli dinamiğin rolü büyüktür. Üretim güçlerini elinde bulunduranlar nasıl toplumu yönlendirebiliyorlarsa, din de zaman zaman bir altyapı oluşturabilir ve toplumu yönlendirebilir. Ortaçağda her kurumun dinin hizmetinde olduğu gibi, 21. yüzyılda da, çöken ideolojiler karşısında, dinlerin hegemonya kurmaya doğru bir eğilim gösterdiklerini görmekteyiz. Öbürdünyanın önplana çıktığı, budünyadan çok öbürdünyaya önemverildiği bir yaşama anlayışını simgeleyen din, bizi ötedünyaya götüren bir köprü gibidir; din psikolojisine göre de, insanlığın saplantısal *(obsesyonel)* bir çocukluk nevrozudur. Deney ve gözlemin, tüm duyuların ve aklın ötesinde yeralır; bu açıdan bakıldığında din, bir yapıntı, bir fiksiyondur. Ölüm korkusu, yaşama bağlanmayı zaafa uğratır, yaşama sevincini köreltir, insan başka bir dünyada yaşamını sürdürmeyi özler; dinler işte bu nedenle ortaya çıkmıştır. Hemen bütün dinlerin amacı, bedenin ölümlülüğüne karşı ruhun ölümsüzlüğünü savunarak manevi bir teselli oluşturmak, dünyayı açıklamaktan ziyade somut yaşantılardan esinlenerek ona anlam kazandırmak, sonluluğu aşarak sonsuzluğa açılmak, gerçekliğin katılığının üstesinden gelebilmek, insanın kendi varoluşunu sırtlayarak başkalarıyla birlikte yaşayabilmesini sağlamak olmuştur. Toplumsal ve tarihsel bir olgu olarak dinler, öncelikle toplum yaşamındaki düzensizlik ile yönetimindeki çatışma eğilimlerine bir uyum ve denge getirme çabasıyla ilişkilendirilebilirler. Dinler, başka bir açıdan da, belirli bir toplumsal sınıfın bunalımlarını, sıkıntılarını, uğradıkları haksızlık ve adaletsizlikleri giderme yollarını açıklayan; yaşanan gerçekliği *"ötedeki"* hakikat yönünde aşarak tanımlayan; sorunların ağırlığını hafifletmenin çarelerini belirleyen ve bütün çabalara karşın bunalımların önünün alınamamasına bir açıklama getiren inanç ve davranışlar bütünü olarak görülebilir. Tarih boyunca inanma fenomeninin ve dolayısıyla da dinlerin, insanın vazgeçilmez varlık koşullarından biri olduğu apaçık ortada. Herodotos'a göre, *"İnsanların ruhunun ölümsüz olduğu düşüncesini ilk kez Mısırlılar dilegetirdi."* Mısır firavunu Tut An Kamun tek bir tanrı inancına bağlanan ilk yöneticiydi; böylece ruhun ölümsüzlüğüne ve tanrıya döneceğine inanç monoteist dinlerin doğmasına giden yolu açtı. İnsan, varlığını din ile güvence altına aldığı ve pekiştirdiği inancına sahipoldu. Bütün tektanrılı dinler genelde üç ana kısımdan ibaretti: Öntarihte (*Prehistorya*) geçen olaylar (*Yazı bulunmadan önceki tarihte olupbiten olaylar*), söylenceler (*Gerçeklikle gerçeküstünün karışmasından ortaya çıkan mitsel inançlar*) ve emirler (*Tanrı buyrukları ve vahiy*). Din

kitaplarının doğa ve toplum olaylarıyla doğaüstü ve toplumüstü olayların bir karışımından meydana geldiğini görüyoruz. Her insan, tektanrılı dinler henüz ortaya çıkmamışken bile, birşeylere inanma ihtiyacı içinde olmuştur. Bu deprem, yıldırım, sel gibi doğanın bir gücü ya da bir hayvan olabilmekteydi; bunları mistifiye eden, doğa güçlerini mistifikasyona uğratan insan, böylece kendisine bir inanma nesnesi yaratmış oluyordu. Çünkü inanmayan, birşeye ya da olaya inancı olmayan birey düşünülemez. İnsan, yaşadığı ortamdan hoşnut olmadığı için beklenti ve özlemleri olan; bunun için de bekleyen ve inanan bir varlıktır. Ortaçağın Kilise babalarından Tertulianus bu yüzden, *"Akılalmaz, –saçma, anlaşılmaz–, imkânsız olduğu için inanıyorum" (Credo quia absurdum –impossibile– est)* diyordu. Yalnız şimdiyi yaşayan öteki canlılara karşılık bir tek insan şimdiyle birlikte geçmişi ve geleceği de yaşar; geleceğe yönelen insanın bir gelecek tasarımına da ihtiyacı olacaktır. İşte beklentilerimize ve özlemlerimize yanıtverecek bu gelecek tasavvuru da din olarak karşımıza çıkar.

İnsanlık tarihinde tüm toplumlar için kesin olarak söylenebilecek tek şey, nerede yanıtı bulunamamış bir soru, çözülememiş bir sorun varsa orada kutsal bir varlığa yönelme ve sığınma olduğudur. Doğanın ezici gücü ve ölüm karşısında çaresiz kalan insan hep bir koruyucu aramış ve dokunulmaz olanın peşine düşmüştür. Bu durum aslında insanın o güne değin edindiği bilgi birikimine dayalı olarak takındığı en mantıklı tavırdır. Ancak başlangıçta mantığa dayalı olan bu tutum ve açıklama daha sonraları kalıplaşarak, değişmeyen ve ayinlerle güçlendirilen katı bir yapıya dönüştürülecektir. Zihnin yapısıyla birlikte gelişen inanç ve din fenomeninin alanı insanın doğa hakkındaki bilgisi arttıkça daralmaktadır. İlerlemeye açık bilim ile gelişmeye karşı din, tarihleri boyunca birbirlerine karşıt güçler olmuşlardır. Birşey, ne görülebilir ne de duyulabilir birşeyse, sözgelimi renksiz, kokusuz ve hareketsiz bir gaz kütlesiyse, ne fotoğrafı çekilip görüntüsü alınabilir ne de sesi kaydedilebilir. Fakat bu durum, gazın varolmadığı anlamına gelmez. Üstelik varolması sizin için yaşamsal bir önem de taşıyabilir. İşte Tanrı kavramı da böyle birşeydir; duyu verilerine dayanmaz, yani deneylenemez ama varlığına inanılır. Varolmak, Berkeley'in savunduğu gibi, sadece algılanmış olmak *(Esse est percipi)* demek değildir; burada sezginin, aklın, duygunun ve inancın da işlevi sözkonusudur. Yalnız şunu unutmayalım, inanç, değişimlere, karşıtlıklara ve gerçekliklere kapalı kabullenmelerden oluşan bir bütündür. Oysa insanın karşısına çıkan sorulara verdiği yanıtlarda deneyimlerinin, bilgisel birikiminin etkisi ve rolü büyük olmuştur. Bilgisinin yetmediği, anlayamadığı, kazanımlarının cevapveremediği

sorular karşısında insan bilinmezlikler dünyasına dalar. Bilinmeyene yönelik mantıksal arayışlar bazen kendisini sadece inançta ifade edebilmişse de, bu tutumun sonraları bazı sıkı kural ve ayinlerle desteklenip güçlendirilmesi dinleri doğurmuş; böylece dinselleşmiş inanç faktörü, yanlış yorumlamalarla ilerlemeyi engelleyerek insanlığı geri bıraktıran temel etkenlerden biri durumuna gelmiştir. Dine dönüşen inanç, hiçbir değişimi ve Tanrı dışında hiçbir otoriteyi kabuletmez; onun değişmez dogmaları vardır. Oysa budünyaya bağlı, laik, seküler inanç, değişimi kabuleder ve onu benimser; çünkü değişim yaşadığımız dünyaya özgü, gerçeklikten ayrılmaz birşeydir. Bu nedenle saf, duruinançla dinselleşmiş inancı birbirinden ayırmak gerekir; birincisi varolana, yaşanana ve onunla ilgili bilinmeyenlere inanmayken, ikincisi budünyada varolmayanlara, yaşanmayanlara ve onunla ilgili bilinmeyenlere inanmadır. Bu ikincisinde asılolan Tanrı'nın elçileri aracılığıyla gönderdikleri mesajları *(emirleri!)* ile peygamberlerinin yapıpettikleridir. İmdi insan inanan bir varlık olarak birincisine, duruinanca bağlanmadan yapamaz; ama ikincisi, dinselinanç olmadan da yapabilir. Bu savın örneklerini tektanrılı dinler doğmadan önce yaşamış ilksellerin *(primitiflerin)* inançlarında görebiliriz. Öte yandan Tanrı kavramı, insanoğlunun yarattığı ve ulaşmayı tasarladığı en genel soyutlamadır. Din, bir soyutlamalar alanı olan matematikten; Tanrı kavramı ise herhangi bir sayıdan daha soyuttur. En kapsamlı ve evrensel bir soyutlama olarak Tanrı kavramını insan bir tür *"belirlenemeyenin belirlenmesi"* olarak türetmiştir ve şu soruları sormadan edemez: Acaba insanlarda dinduygusu doğuştan mı vardı, yoksa sonradan mı edinildi? İnanma doğaya uygun, inançsızlık ise doğaya aykırı mıdır? Tanrısız bir dünya ve toplum olanaklı mı? Dinsiz bir aziz, Tanrısız bir insan düşünülebilir mi? Tanrıtanımazlık *(ateizm)*, insanın Tanrı inancına olanaklı bir yabancılaşması mıdır? İnananlar ile inanmayanlar uzlaşabilirler mi, uzlaşabilirlerse nasıl? İnsan çaresizliğini gidermek için mi Tanrı'yı yarattı ve ona sığındı? Eğer Tanrı olmasaydı herşey meşru olur muydu? İsa'nın havarilerinden Aziz Paulus, *"İnanç, ümit ettiğimiz şeylerin özüdür; görülemeyen şeylerin kanıtıdır"* diyor. Aslında din herşeyden önce budünyada bulamadıklarımızın, özlem ve beklentilerimizin bir projeksiyonudur; din olgusu, insanın varlığını huzur içinde sürdürebilmesinin ve ötekiler arasında yeralabilmesinin ve mutlu yaşayabilmesinin güvencesi olarak yine insan tarafından üretilmiş gibi görünmekte. Herşeyi bilemeyen, her soruya yanıt bulamayan insan kendi yarattığı bir külte inanmakta; bu kült de bir süre sonra çeşitli kesimlerin eklemeleri ve modifikasyonları ile dine dönüşmektedir. Gerçek din acının yerine huzuru, kötülüğün yerine iyiliği, kederin ye-

rine sevinci, savaşın yerine barışı, hastalıklı duyguların yerine sağlıklı duyguları getiren din olmalıdır; kişinin içhuzurunu sağlamalıdır. Öyle bir din olmalı ki akılla tersdüşmemeli, düşünme ve yapma özgürlüğünü sınırlamamalı, bilim ve felsefeden korkmamalı; bilemediklerimizi onun sayesinde aşabilmeli, gizemleri ve korkuları onunla anlaşılır ve inanılır kılabilmeliyiz. Aydınlanmacı düşünür Gotthold Ephraim Lessing, *"örgütlenmiş din"* olgusunu sorgulamış, bu konuda önyargısız ve nesnel kalmayı başarmış, Doğu'ya *(İslam)* ve Türklere karşı nispeten bütünlüklü ve tutarlı görüşler geliştirmiş, yapıtlarında insancıl bir tutum sergilemiş, zamanındaki yerleşik oryantalist yargılardan çok az etkilenmiş ödünsüz bir hümanist olarak bu anlayışa uygun bir örnektir. Batı on asır ortaçağda, yani dinin egemenliğinde yaşadı; İslam ise neredeyse onbeş asırdır ortaçağda yaşamakta ve bu durum günümüzde de sürmekte.

Her dinin içinden çıktığı toplumsal yapıdaki gelişmeye koşut olarak kendine özgü simge, ifade ve yöntemlerle somutlaştığını ve dışsallaştığını söyleyebiliriz. Vahiy ile akıl tartışmasında birini ötekinin yerine koymak hiç de gerekli değildir. Vahyin *(Revelation)* yerine aklı koyduğumuz zaman, bir akıldini, pozitif bir din ortaya çıkar ki bu da bilinen geleneksel dinden başka birşeydir. Geleneksel dinin özü vahiydir; pozitif din ise, düşünme, akılyürütme ve felsefeye dayanır; inanma ile vahiy ise dine özgüdür. Felsefenin bir olanı çoğaltan *(Plüralistik)*, dinin ise çok olanı bire indirgeyen *(Monolitik)* bir özelliği vardır. Ta başından beri din, felsefi düşünmenin önemli konularından biri olagelmiştir. Filozofların bir kısmı dini kendi felsefi sistemlerinin ayrılmaz bir bölümü saymış, bazıları dine felsefi bir temel bulmaya çalışmış, diğer kısmı da felsefeleştirilmiş bir din anlayışını geliştirmeye yönelmişler ve bütün bu girişimler hep dinfelsefesi çerçevesi içinde düşünülmüştür. Biricik bilgi edinme yolunun akılyürütme olduğunu ilerisüren, aklın yaratıcılığına inanan; bir akıldevletinin, bir akılhukukunun, bir akıldininin kurulabileceğini savunun Aydınlanma felsefesinin öncülerinden Immanuel Kant, ilk kez akla ve ortakduyuya dayalı bir dinin temellendirilip temellendirilemeyeceği sorusunu ortaya atmış;[1] aklın sınırlarını çizerek dinin alanını belirlemeye çalışmış ve bir akıldini önermiştir. Aklın, metafizik ve din karşısındaki gücünü, potansiyelini, kapasitesini araştıran filozof, bu yetimizin sınırlarını belirlemeyi denemiş ve aklın girmemesi gereken alanlar olduğunu vurgulamıştır. Dinin ussallığı, tutarlılığı ve evrenselliği hakkında irdelemelerde bulunan felsefe de, dini en geniş açıdan elea-

1. Immanuel Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen des blossen Vernunft*, Werke, Herausgegeben von E.Cassirer, Berlin, 1922, s: 176; (*Religion within the Boundaries of Mere Reason*, Oxford University Press, 1965, s: 169.)

larak değerlendirmeye çalışır. Din ile felsefe arasında organik bir bağın bulunmadığına inanan bazı düşünürler de dine ussal bir temel bulma çabalarının boşa çıkacağını savunmuşlardır.[2] Olay ve olgulara, bilimlerin ışığında, kendine özgü bütünsel bir kavrayıcı bakış tarzı yönelten felsefenin, insan zihninin ilgisini ve merakını uyandıran ve insanı doğrudan etkileyen öteki konular gibi din fenomeniyle de ilgilenmesi gayet doğaldır. Dinin temel problemlerini kavrama, açıklama, yorumlama ya da kanıtlamada felsefe varabileceği en son noktaya kadar gitmek ister. Filozof, araştıran, kavramaya çalışan bir düşünür olarak, dinin lehinde ya da aleyhinde olmadan, bütün önyargılarından sıyrılmaya çalışırsa, daha güvenilir bir söyleme ulaşabilir. Onun görevi çözümleme, açıklama, anlama ve yorumlama olmalıdır. Din konusunda bir yargıda bulunmak için filozofun dindar ya da ateist olması gerekmediği gibi, bu alanda uzman bir din bilgini olması da gerekmez. Dinsel ifadelerin toplumsal, ruhsal ya da ussal foksiyonlara indirgenemeyeceğini dinfenomenolojisi göstermekte. Kurban, dua, inayet, kurtarıcı, ibadet, vahiy vb başlıca dinsel kavramlar üzerinde duran ve dinin tarihsel gelişimi ve kaynağıyla uğraşan dinfenomenolojisi, dinin kendinden başka hiçbir şeyle açıklanamayacağı sonucuna varmıştır. Gerçekten de din, ne bilimle ne de felsefeyle tam olarak açıklanamaz; olabildiğince eksiksiz biçimde dini olsa olsa yine din açıklayabilir. Çünkü her alanın kendine özgü varlık koşulu, işlevi ve görevi vardır; bunlardan biri diğerine indirgenemez ya da baskın çıkamaz. Ancak inanma hakkı ne kadar meşru ise, düşünme hakkı da o kadar meşrudur. Ne var ki inanan kişi doğruyla yanlışı ayırdedemez; çünkü tartışamaz, kanıtlama mantığından uzaklaşmıştır o. İnanan kişi akılyürütmeden, sorgulamadan da uzaklaşır; böylece doğanın yasalarının bilgisini edinemez, dışdünyaya kapılarını kapatır, elinde hiçbir somut kanıtı bulunmayan öbürdünyaya yönelir. Budünyayı öbürdünya için terkeder ve budünyada evsahibi gibi değil de tıpkı bir kiracı, bir misafir gibi yaşar. Öte yandan törelerin, geleneklerin, önyargıların, boşinançların göreliliğine, gelipgeçiciliğine dikkatleri çeken Voltaire, inanç içeriklerinin ussallaştırılmasını en büyük tehlike olarak görmüştür. Ona göre, *"Doymak bilmeyen merakımız ile rahatlığa olan bitip tükenmez susuzluğumuz içinde böyle kendi kendimizi bilemeyişimiz ne acıklı birşey!"*

Arkeologlara göre, Tanrı, dinlerin tarihine girmekte geç kalmıştır. Tektanrılı dinlerden önce insanlar doğa güçlerine, bitki veya hayvanlara, sonra da insanüstü varlıklara inanmak ihtiyacını duymuşlardır.

2. Karl Marx, *Critique of Hegel's Philosophy of Right*, Cambridge University Press, 1970, s: 95.

İnsanı öteki canlılardan ayıran yanı düşünen, tasarımlayan bir varlık olmasının yanında inanan bir varlık olmasıdır. *İhvân-üs Safâ* düşünürleri, dini, teşhis ve tedavi tıbbına; felsefeyi de koruyucu tıbba benzetmişlerdir. Din, hasta ruhlara tanı koyar ve onları iyileştirir; felsefe, ruhları hastalanmaktan korur, hastalanmadan önce yapılması gerekenleri sıralar. Mitoloji kavramı da, Nietzsche'nin deyişiyle, bir tür *"inanç, inanma lüksü"* olarak karşımıza çıkar. Yazı bulunmadan önceki yaşamın tarihidir mitoloji. Yunan düşünürlerinin mitolojinin etkisini silmeyi amaçlayan yöntemleri genel olarak saf dinsel ve çoktanrıcı olmuştur. Filozoflar bir yandan akla dayanarak mitosları eleştirirken, öbür yandan da *"metafizik"*in anahtarı olabilecek ve tanrısal güç ve aşkınlığından emin oldukları bir temel ilke, kurucu öge *(arkhe)* aradılar. İnsanoğlu, mitoloji ile metafizik arasında sıkışıp kaldığı bir süreç yaşadı. Antikçağ Yunan düşüncesi için, ikinci bir yaşam fikrine en büyük engel, evrenin periodik, çevrimsel *(devirsel)* bir düzene sahip olduğu inancıydı. Bu fikir Anaksimandros ile Empedokles'in sonsuz dönüş öğretisinden beslenmişti. Yahudi-Hıristiyan Tanrı anlayışı ise, çoktanrılı özgürlükçü Yunan anlayışı, Asur-Babil ve Mısır çoktanrıcılığı ile İran tektanrıcı mazdekçiliğinden kaynaklanmaktaydı. Ludwig Feuerbach'a göre, nüfuz edilemez bir aşkınlık fikri olarak Tanrı kavramı, insanın kendisine ve doğaya yabancılaşmasından doğdu.[3] Tanrıtanımaz söyleme göre ise, Tanrı varsayımı hiçbir işe yaramaz; ne aklî bilgiye hizmeteder ne de teknoloji aracılığıyla dünyaya hükmetmeye. Üstelik Tanrı fikri psikolojik ve tarihi bir olay olarak bilimsel bir biçimde açıklanmak zorundadır. Nesnelere yönelen bilim ise bu konuda yansız ve yanıtsız kalmaktadır. Din, değişmezliği, bilim ise değişmeyi temele alır; bu yüzden genelde din ile bilimi bağdaştırma çabaları, din kitaplarındaki bazı ifadeleri bilimle doğrulamaya kalkma girişimleri, dinin yargılarını bilimsel buluşlarla haklı çıkarmaya çalışma gayretleri umutsuz bir çabadan öteye gidemez. Çünkü din inanç temelinde, bilim ise gözlem ve deneye dayalı kanıtlama temelinde yükselir; biri değişmez dogmalara bağlıyken, öteki değişmeyi, ilerlemeyi hedefler. Örnekle Kuran'ın bazı ayetlerinde yeralan ifadelerin bilimsel doğrulara temel ve örnek teşkilettiğini ilerisürmek, asılsız ve dayanaksız, gözlem ve deneyin ışığından uzak, praksisin yolgöstericiliğinden yoksun ve matematikle kanıtlanmamış içiboş savlardır. Din ile bilim ve felsefenin varolmaları için birbirlerine gereksinimleri yoktur; eğer böyle bir gereksinim duysalardı varolmaları sözkonusu bile olamazdı. Demek ki bu üç alanı da kendi yolunda giden farklı üç insan başarısı olarak görmemiz ve değerlendirmemiz gerek-

3. Ludwig Feuerbach, *l'Essence du Christianisme*, Gallimard, Paris, 1968, s: 148.

mekte. Çağımızın tanrıcı söylemi teolojilere daha az başvurup gittikçe metafiziğe ve ontoteolojiye *(varlıksal tanrıbilimciliğe)* yönelerek, ulusal ve göreli bir tektanrıcılık sayılan henoteizmde karar kılmış gibi görünmekte. Herkesin kutsalı, her bireyin Tanrısı kendi içindedir; insanın inanma gereksinimini karşılamaya çalışan dinler acaba gerçekten bunu başarabiliyorlar mı? Sadece inanmaya dayanan ve birtakım dini vecibeleri yerine getirmemizle yetinen din yeterli mi? Akıldan da yararlanan, insanın öteki başarılarını da kullanan bir din daha güçlü ve etkili olmaz mı? Patristik dönem teolog-filozoflarından Augustinus belki de bu anlayışla Descartes'tan oniki asır evvel *"Kuşku duyuyorum, öyleyse varım" (Dubito ergo sum)* diyordu. Biyopsikososyal bir varlık, doğa ve kültür varlığı olan insanın ussal ve doğal özelliği yanında tinsel özelliği de vardır; her insanın içinde bulunan tinsel rehberi bu doğal ve ussal yandan yararlanmak durumundadır. Akıldan ve doğadan uzaklaşan din, kendi özüne yabancılaşır, giderek etkinliğini yitirir. Mehmet Akif Ersoy, Terkib-i Bend'inde bu konuya ilişkin olarak şöyle diyor: *"Âkil diye ol âdeme derler ki zamanda, / Boş durmayarak kesb-i kemâl ü hüner eyler. / Gâfil diye ol âdeme derler ki cihanda, / Dâim oturup eski zamâna keder eyler."*

Matematik aksiyomlara, din ise dogmalara dayanır; bunların her ikisi de kanıtlanmadan kabuledilen, yani inanılan tezlerdir. Ama aksiyom ile dogma aynı şey olmadıkları için bunların üstünde yükselen matematik ve dinin yapı ve içerikleri, işleyiş teknikleri ve amaçları da farklıdır. Düşünce tarihinde Yeni Platoncu eğilimler taşıyan Şii akımı İhvân-üs Safâ *(Saflığın Dostları)* ilk kez dinle felsefeyi uzlaştırarak felsefi bir din ortaya koymaya çalıştı. 10. yüzyılın ikinci yarısında Basra'da İsmailîye mezhebine bağlı bir grup İslam düşünürünün oluşturduğu bu dinsel felsefe topluluğunun amacı, Hint, İran, Yunan kültürlerindeki insanlığın düşünce mirasını derleyip İslam kültürü içerisinde yeniden yorumlayarak İslam felsefesine açılımlar sağlamaktı. Başlıca, *"Bilimden korkmamak, hiçbir kutsal kitabı değersiz görmemek, herhangi bir inanca bağnazca saplanıp kalmamak"* gibi ilkelerden yola çıkan *İhvân-üs Safâ*, bütün dinlere, kültürlere, geleneklere, düşüncelere saygı ve hoşgörü ile yaklaştı; İslamfelsefesi temeli üstünde bütün beşeri bilgilerle zihinsel etkinlikleri biraraya toplayan tinsel ve entellektüel bir felsefe oluşturdu. Bunun için de yazdıkları risalelerde Kindî, Farâbi, İbn-i Sinâ gibi İslam filozoflarıyla Pythagoras, Sokrates, Platon, Aristoteles ve Plotinos gibi filozofların felsefelerini seçmeci bir anlayışla biraraya getirdiler. *İhvân-üs Safâ*'nın en önemli hizmeti antik Yunan, Hellenistik, Hint, İran, Yahudi ve Hıristiyan felsefeleri gibi İslam dışı kültürlerin düşünsel birikimlerini

tanıtmak ve yaymak oldu. Bu topluluk, başka inançlara önyargısız yaklaşımı, hoşgörü ortamı oluşturması ve din ile felsefeyi uzlaştırması açısından öncü olmuş, İslam düşünce tarihinde önemli bir roloynamış ve kalıcı bir yer tutmuştur. Şia kültürünün siyasi propagandasını yapmak amacı da taşıyan bu topluluğun ilk *"İslam Ansiklopedicileri"* olarak da tanınan üyeleri arasında Zeyd bin Rifa, Ebu Süleyman El-Busti *(Mukaddesi)*, Avfi, Nehrcûri *(Mehrcani)*, Zencani gibi adlar bulunmaktaydı. Kapalı bir tarikat biçiminde örgütlenen topluluk, dünya düşünce ve bilim mirasını derleyip yeniden yorumlayarak İslam dinini Sünni kültürden farklı göstermeyi ve temellendirmeyi amaçladı; ama bunda pek başarılı olamadı ve bu ayrılık günümüze değin sürüp geldi. İşte bu noktada aklın, sağduyunun ve öngörünün değil, katı inancın, dogmatikliğin ve önyargıların baskın çıktığını söyleyebiliriz. Einstein'ın da dediği gibi, *"Önyargıları yıkmak, atomu parçalamaktan zordur."* Akla dayalı bir din oluşturabilmek, öncelikle aklın bütün olanaklarını kullanmayı gözealabilmekle, yani her konuda akılyürütebilmekle mümkündür; bunun için de cesaret ve irade gerekir. Eski dirilerin *"Cennet ve Cehenneme aynı kapıdan girilir"* diye bir sözü vardır. Bu kapı eleştirelakıl kapısıdır, doğru yargının kapısıdır. Kuşku, Gazalî'nin dediği gibi, öfke ve nefret doğurmaz; bilgi ve sevgiye kaynaklık eder. Bir toplum eğer özeleştiri geleneğine, eleştirelakla sahip değilse içine düştüğü ya da içinde yaşadığı çelişkileri sorgulayamaz. Bu ayrıcalıklara ancak özgür ve eleştirel düşünmeyle kavuşulabilir. Doğu despotizmi ise buna tarih boyunca izinvermemiştir. Lord Byron, *"Müslümanlar hiçbir zaman sorusormazlar"* diyor. Çünkü onlar yalnızca emirlere kayıtsız şartsız uymaya, hükümdara boyuneğmeye mutlak monark tarafından zorlanmışlardır ve kimse de çıkıp *"bu niçin böyle?"* diye sormamıştır. Bir dindar düşünerek, eleştirerek ya da tartışarak kendini hiç sorgulamış mıdır? Oysa gerçek aydın sorgulama, analiz, özeleştiri yapan; bilgi edinmeye çalışan kişidir. Özeleştiri ve sorgulama yapmayan bir kimse donmuş bir kimse, toplum da donmuş bir toplumdur. Sorgulamadan doğruluğu kanıtlanan ve eleştiri süzgecinden geçirmeden düzelen hiçbir şey görülmemiştir. Yaşamın çelişkileri ancak sorgulayarak ve aklavurarak çözüme kavuşturulabilir. Sorusormak hakikate giden yolakoyulmak demektir; bu da akılyürüterek olur. Akla dayalı din hoşgörüyü ve bağışlamayı temele alır; olupbitene 360 dereceden ve yandan değil, yukarıdan bakar ve bütünü gözetir. Değerlendirmelerini kanıtlayarak ve evrensel bağlamda yapar. Cenap Şahabettin, *"Öteki dinler, düşünür, hisse-i istıtlamı alır"*; yani bilmeyi ister, anlamaya çalışır diyor. Mehmet Akif de okumanın, öğrenmenin, çalışmanın önemini vurguluyor; diyanetin, bilgili ve aydın dinadamlarına bırakılmasını,

aklı rehber edinmiş ve doğru dürüst kimselere teslimedilmesini telkinediyor. Gerçekten de budünyayı öbürdünyaya göre tasarımlayıp düzenlemek, budünyayı ötedünyaya esiretmek, rametmek akla ve mantığa sığmaz. Bu nedenle de öbürdünya yanında öncelikle seküler bir dünya kurmak gerekir. İlkin günahı olmaz derler ama öncü olmanın getirisi de vardır, götürüsü de.

Aristoteles'e göre, bilimin kanıtlama sayesinde sarsılmazlık ve pekinlik niteliğine sahipolmasına karşılık, inanç, yargı ya da kanı anlamına gelen *"Hypolepsis"* kavramı yanılma kabuleder ve konu olarak bilimlerine sahipolmadığımız şeyleri içine alabilir. Hakiki felsefenin hakiki dinle aynı şey olduğunu savunan ortaçağ Hıristiyan teolog ve filozofu Augustinus'un *"Anlamak için inanıyorum" (Credo ut intelligam)* sloganı, bütün Ortaçağ boyunca felsefenin din ile, aklın inanç ile temellendirilmesinin *motto*su olmuştu.[4] Bu dönemde *"Felsefe, tanrıbilimin hizmetkârı"* sayılmış *(Philosophia ancilla teologiae est)*, inanç, akıldan önce gelmiş; herşey vahiy yoluyla gelen dogmalara göre düzenlenmişti. Budünyada geçici olarak, bir misafir gibi bulunduğumuz; asıl öbürdünyanın bizler için hakiki dünya olduğu; ruhun bedende hapsolduğu ve bir an önce buradan kurtulmak istediği anlayışı yine bu dönemde yaygın biçimde egemen olmuştu.[5] Çağında kendisine bazı çevrelerce *"son skolastik"* yaftası yapıştırılmış olan G.W.F.Hegel de *Dinfelsefesi*[6] adlı yapıtında benzer düşünceleri savunmaktaydı. Ona göre de, *"Felsefe ile dinin içerikleri aynı, amaçları aynı, çıkarları aynıdır. Dini açıklamakla felsefe, kendisini açıklar ve kendisini açıklamakla da aslında dini açıklamış olur."* Acaba bu görüşler felsefeleştirilmiş bir dini meşru kılabilir ya da dinleştirilmiş bir felsefeyi haklı gösterebilir mi? Dini felsefeye veya felsefeyi dine indirgemek olanaksız ise de, her iki alanı birbirine yaklaştırmak pekâlâ mümkündür. İnsanların, kendilerine, evrene ve ötedünyaya ilişkin sorularına dinin ve felsefenin verdiği yanıtlar her zaman toplumun ve dönemin bilgi, uygarlık ve kültür düzeyine bağlı kalmış, değişen zamanla birlikte din ve felsefenin yargı ve yorumları da değişime uğramıştır. Dinin, değişen zamana koşut olarak değişmesi ilkesi aklın koyduğu bir kuraldır; değişende değişmeyeni akıl kabuletmez. Felsefe sorunlarına *"eleştiricilik" (kritisizm)* açısından, eleştirelaklın yardımıyla yaklaşan Immanuel Kant, akıl ile inancın sınırlarını, felsefe ile din ve metafiziğin ilgi alanlarını belirgin biçimde birbirinden ayırarak, inanca

4. Augustinus, *La Cité de Dieu (De Civitate Dei)*, Garnier, Paris, 1974, s: 86.
5. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980, s: 147 vd
6. G.W.F.Hegel, *Religionsphilosophie*. Vorlesungen, Werke, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1975, s: 178.

usun yanında sağlam ve sarsılmaz bir yer kazandırmaya çalıştı. Birinci Kritiğinde *(Kritik der reinen Vernunft) "İnanca yeraçmak için aklı sınırlandırmak zorunda"* kaldığını açıklayan Kant'a göre aklın, metafizik ve din gibi alanlara girip irdeleme yetkisi ve değerlendirme gücü yoktur; ancak *"Aynı zamanda herkes için genel bir yasa olmasını isteyebileceğin ilkeye göre eylemde bulun"* biçimindeki kesin buyruğun bilincinde olan bütün insanlar gerçekte tek bir dini paylaşabilmelidir. Burada kesin ve ussal temelli buyruğa dayalı din artık bir tür ahlak olmaktadır; yani *"din = ahlak"*tır. Demek bütün insanların ortak tek bir dine inanmaları için yalnız sağduyuya, ortakakla ve bunun bilincine sahipolmaları gerekir. Geleneksel dinlerde ise Tanrı huzurunda yapılan korku dolu jestler, Kant'a göre, yapılabilecek en uygun davranışlardır. Ruhsal yapının bu durumu, tutum ve davranışı, hiçbir biçimde herhangi bir dinin Yücelik *(Das Erhabene)* kavramıyla ilgili değildir. Korkan ve bu korkuya kendi içinde bir neden bulan, karşı konulamaz bir iradeye ve adil olan bir güce karşı davrandığını duyumsayan insan, kendisini hiçbir biçimde tanrısal büyüklüğün karşısında hayranlık duyacak bir ruhsal ortamda bulamaz. Tanrısal yücelik karşısında hayranlık duymak için sakin bir spekülatif seyir ve temaşa *(Kontemplation)* ile bütünüyle özgür olan bir yargı gereklidir. Tanrı'nın buyurduğu gibi yaşayan insanın içinde, sözkonusu herşeye kadir gücün etkileri, yine bu gücün Yücelik idesini uyandırır ve canlandırır. Böylece doğanın gökgürültüsü, şimşek, yıldırım ve deprem gibi olguları Tanrı'nın hiddetinin dışavurması olarak görülmez. Din böylece kendisini duruinançtan içsel biçimde ayırmış olur. Batılinanç, ruhsal yapıda Yüce *(Das Erhabene)* için bir saygı oluşturmaz; tersine, zorlu iradesi, sinen insan tarafından aşağı görülen ve saygı duyulmayan olağanüstü güçlü yaratık karşısında, ruhsal yapıda korku ve ürküntü oluşturur. Buradan da iyi ahlaksal yaşam tarzı değil, inayet isteği ve yaranma duygusu ortaya çıkar. Bilgikuramı açısından inanç alanıyla bilgi alanını birbirinden ayıran Kant'a göre, ne duyu verileri ne de saltaklın faaliyeti bizi Tanrı'ya götürebilir. Aklın kategorileri aşkın olana ulaşmak için kullanılamaz. O halde akla dayalı bir din anlayışı, ussal bir dinfelsefesi bütünüyle verimsiz bir çabadır. İnsanı Tanrı'ya götürecek yol, ahlaksal deneyimin kişiye sunduğu verileri kullanan ahlak kanıtıdır. Sonuç olarak Kant'a göre felsefi bir ahlak olabilir; ama felsefi bir dinden sözedemeyiz.[7] Bu görüşe göre felsefe, felsefe olarak, din de din olarak kalmak durumundadır. Yine ona göre *"neden?", "niçin?", "nasıl?"*

7. I.Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen des blossen Vernunft*, Werke, Herausgegeben von E.Cassirer, Berlin, 1922, s:185; Herman Cohen, *Der Begriff der Religion im System der Philosophie*, Werke, Giessen 1915, s: 219.

soruları insanın yaşamı boyunca sormaktan bir türlü vazgeçemediği sorulardır. Neden sorusuna *"çünkü..."*, niçin sorusuna *"şunun için..."*, nasıl sorusuna da *"şöyle..."* diye başlayarak yanıtveririz. Ancak bu sorulara verdiğimiz yanıtların hepsi kesin ve doğru olmayabilir. İşte o zaman sanki doğruymuşlar gibi yorumda bulunuruz. Çünkü yaşam dediğimiz olay, tümüyle kendimizi ve çevremizi bir yorumlama serüvenidir. Öte yandan insanlar yaşamlarındaki her olayı bir nedene dayandırmak eğilimindedirler, her sonucu bir sebebe bağlamak isterler. Asıl nedeni bulamadıkları zaman da sözde bir neden uydururlar. Uydurdukları bu sahte nedene zamanla öyle inanırlar ki gerçek neden ortaya çıktığında bu sefer ona bir türlü inanmak istemezler. Bütün sahte inançlarımız, batıl itikatlarımız, işte bu gerçek nedenleri bulunamayan katı önyargılara dönüşmüş olay ve olgulardan kaynaklanır. Böylece insanlar bilimsel bilgileri ile batıl itikatları, gerçek olanlar ile gerçek olmayanlar arasında yaşamları boyu gidip gelirler.

19. yüzyılda maddecilik ile hümanizmi kaynaştırmayı deneyen Ludwig Feuerbach'a göre din, insan özlemlerinin tinsel dünyadaki izdüşümü, insanın kendi kendisine bir tür yabancılaşmasıydı; insan gerçekliğinin, hayal dünyası ile gerçek dünya arasında ikiye bölünmesiydi ve dinin özü, bir bakıma insanın özünün yansımasıydı. Ona göre, *"Dipsizdi insanın cehaleti ve hayalgücü sınırsızdı; doğanın, cehaletimiz tarafından temelinden, hayalgücümüz tarafından da sınırlarından yoksun bırakılan gücü, Tanrı'nın gücü haline gelmekteydi."*[8] Karl Marx ile Friedrich Engels'in temellendirdikleri tarihsel maddeciliğin din çözümlemesi ise, hem L.Feuerbach'ın soyut maddeciliğinin hem de Aydınlanma'ya özgü doğalcılığın eleştirisine dayanmaktaydı. Feuerbach'ı, insanın özünü, her bireyin tek tek doğasında bulunan bir soyutlama gibi gördüğü için eleştiren Marx'a göre insan, toplumsal ilişkilerinin bir bütünüydü. Sınıflı toplum, dünyanın tersine çevrilmiş, yabancılaşmış bilinci olarak dini kaçınılmaz biçimde yaratmakta ve dayatmaktaydı; çünkü toplumun kendisi, kapitalist ortamda, tersine çevrilmiş, yabancılaşmış bir dünyaydı. Marx'ın ünlü deyişiyle, *"Dinsel acı çekme, aynı zamanda hem gerçek acının bir ifadesi hem de bu gerçek acıya karşı bir protestodur. Din, baskı altında ezilen yaratığın bir iç çekişi, taş yürekli bir dünyanın kalbi ve ruhsuz koşulların ruhudur. O halkın afyonudur. Halkın aldatıcı mutluluğu olarak dinin ortadan kaldırılışı, onun gerçek mutluluğunun bir talebidir. Onlardan koşulları hakkındaki yanılsamalarından vazgeçmelerini istemek, yanılsamaları doğuran koşullardan vazgeçmelerini istemek demek-*

8. Ludwig Feuerbach, *Das Wesen der Religion*, Saemtliche Werke, Fromann's Verlag, Stuttgart, 1906, s: 256.

tir. Dinin eleştirisi o yüzden gözyaşları vadisini bir hale (aura) gibi çevreleyen dinin henüz gelişmemiş tohum halindeki eleştirisidir."[9] Bu anlayışa göre din ancak adil, ortak ve paylaşımcı bir toplum düzeni kurulduktan sonra ortadan kalkabilir; insanlar sömürünün bittiği, ekonomik dengelerin kurulduğu, gerçek bir mutluluğa eriştikleri zaman ancak dine gerek duymayabilirler. Öte yandan F.Engels, bütün dinleri sahtekârların, düzencilerin bir uydurması sayan ortaçağın *"Özgür düşünürler"*i *(Free thinkers)* ile 18. yüzyılın Aydınlanmacılarına karşı çıkıyor, dinlerin *"kitlelerin dinsel gereksinimlerini"* kavrayan insanlarca kurulduğunu vurguluyordu. Ona göre din, insanların hergünkü varoluşlarına egemenolan dışgüçlerin dünyaüstü güçler biçimine büründüğü düşsel bir yansımasıydı. Tarihin başlangıcında önce doğa güçleri bu yansımaya uğramış, ardından en az doğa güçleri kadar insana yabancı toplumsal güçler, doğal bir zorunluluk görünüşüyle insanları egemenliği altına alınca, dinde yansımasını bulan düşsel kişilikler tarihsel güçlerin temsilcisi olmuştur. Evrimin gelişmiş bir aşamasında, çok sayıda Tanrı'nın bütün doğal ve toplumsal nitelikleri, bu kez soyut insanın yansıması olan Tek Tanrı'ya aktarıldı. Demek oluyor ki dinsel inançlar, farklı tarihsel ve toplumsal koşulların bir tür yansıma ve protesto biçimindeki anlatımlarından başka birşey değildi. Hemen her din, o dine bağlı insanlarla birlikte gelişmişti. Din sosyolojisinin kurucularından Max Weber, üst ve altsınıflara özgü dinsel yaklaşımlar arasındaki karşıtlığı vurgularken, dinsel gruplar arasındaki çatışmaların genellikle bu toplumsal karşıtlıkları yansıttığını öne sürmüştür. Yine din sosyolojisinde Fransız Okulu'nun kurucusu sayılan Emile Durkheim dinin, *"bilimin ötesine geçmek ve bilime zamanından önce son sözünü söyletmek"* zorunda olduğunu belirtir. Bu bağlamda hemen hiçbir dinin tarih boyunca yayıldığı bütün ortamlarda ve bütün ögeleriyle bağdaşık bir dizge özelliğini koruduğu söylenemez. Durkheim'a göre, hiçbir din tek bir düşünceye, uygulandığı koşulların farklılığına karşın, özünde değişmez kalan tek bir ilkeye bağlanamaz. Her din, birbirinden ayrı ve görece tekilleşmiş parçaların oluşturduğu bir bütündür. Gene her din, herbiri belirli bir özellik kazanmış ve özerkliğe sahip değişik kültlerin birliğinden oluşmuştur. Dinbilimci Mircea Eliade ise yapıtlarında, kutsalın diyalektiğini ve morfolojisini tartışmış; kutsalın her tezahürünün büyük önem taşıdığını; her ayin, her mit, her inanç ya da tanrı figürünün kutsalın deyimlenmesini yansıttığını ve dolayısıyla varolma, anlam, ölümsüzlük ve hakikat kavramlarının din açısından ne ifade ettiklerini gündemine taşımıştır. Ona göre *"Kutsal"*, insan bilincinin tarihinde bir aşama değil, bilincin yapısı içinde bir un-

9. Karl Marx, *Pour une Critique de la Philosophie du Droit de Hegel*, Vrin, Paris, 1958,s: 175.

surdur. Kültürün en ilkel *(arkaik)* düzeylerinde insan olarak yaşamak bile, kendi içinde bir dinsel eylemdir; çünkü beslenmenin, avcılığın, savaşın, cinsel yaşamın ve çalışmanın bir ayin değeri vardır. İnsan olmak ya da insansallaşmak, dinle ilişkili olmak demektir. İnsan zihninin, varolan gerçek birşeyin varlığı inancı olmaksızın nasıl işleyebileceğini hayaletmek güçtür. İnsanın deneyimlerine ve dürtülerine kutsal bir anlam yüklemeden bilincin nasıl ortaya çıkabileceğini düşünmek olanaksızdır. Gerçek ve anlamlı bir dünya bilinci, yalnız insana özgü kutsallığın keşfiyle yakından ilintilidir. İnsan zihni, gerçek ile gerçek olmayanı, güçlü ile güçsüzü, zengin ile yoksulu, anlamlı ile anlamsızı, ölümlü ile ölümsüzü ayıran farkı, yani varlığın bütün nitelikleri ile karşıtlarını, şeylerin kaotik ve tehlikeli akışı ile onların rastlantısal ve anlamsız ortaya çıkış ve yokoluşları arasındaki farkı kutsalın deneyimi sayesinde yakalayabilmiştir.

İnsan, tarihte hep kendini din yolunda kurban eden; bilimde, felsefede ve dilde ise yaratan bir varlık olarak karşımıza çıkmıştır. Bilime ve akla dayanan bir din, insanın budünyayı ötedünyaya feda etmesine izinvermez. Bu bağlamda çağımızın en önemli sorunu inancın özgürleştirilmesi sorunudur. İnsanın budünyayı terketmesini kolaylaştıran, onun öbürdünyaya huzur içinde ulaşmasını sağlayan bir aracı olarak görülen din, budünyadan vazgeçerek öbürdünyaya bağlanmak isteyenlere çok şey kaybettirmiştir. Gerçek din, ölüm korkusunu ortadan kaldıran, insanları ölüme ısındıran dindir. Pekçok Doğulu ve Batılı düşünür, dinlerin, insanların gereksinimleri sonucu kendi arzu ve iradeleriyle yaratıldığını, evrendeki kökenlerimizi çarpıttığını, cinselliğimizi tehlikeli biçimde bastırdığını, terörizmin bir biçimi olduğunu, dünyada giderek artan tehlikeli bir role soyunduğunu, savaşları tetiklediğini, bağnazlığı körüklediğini, günah ve ebedi ceza kavramlarıyla psikolojik anlamda korkutarak kadınları baskı altında tuttuğunu ve çocukları suiistimal ettiğini, insanların zihnini bilimsel doğrulara kapalı tuttuğunu, din kitaplarındaki Tanrı kavramının psikotik bir özelliğe sahip olduğunu, Aquinas Thomasius'un Tanrı'nın varlığına ilişkin kanıtlarının saçma, boş ve akla aykırı bulunduğunu, kısaca dinin bölücü ve kıyıcı gücünden dolayı anlamsız ve zararlı olduğunu söylemişler, bilim ve aklın öncülüğünde yeni bir aydınlanma için dinin baştan elealınması ve özgürleşmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Felsefeyle temellendirilmiş bir din herşeyden önce, bir koşul olarak felsefenin teolojiden, aklın inançtan uzaklaştırılmasını; ötedünyanın düzeniyle budünyanın işlerinin, tanrısal kayra ile doğa verilerinin kesin çizgilerle birbirlerinden ayrı tutulmasını öngörür. Akla dayanan bir din öncelikle budünyayı öbürdünyaya

feda etmez; uhrevi olanı dünyevi olanın önüne koymaz. Dinin özünü ve ilkelerini, amaç ve işlevlerini, farklı Tanrı kavrayışlarını; Tanrı, insan ve evren ilişkilerini; inanç, akıl, vahiy ve dogmanın anlam ve etkileşimlerini, dinsel deneyimin doğasını ve değerini, ruhun ölümsüzlüğü varsayımını nesnel ve eleştirel biçimde elealan felsefi din, inanç karşısında akla, din karşısında bilime öncelik vermek durumundadır. Dinin temel kabullerini mantıksal bir çözümlemeye tabi tutar ve sorgularken bunu inananların inançlarını güçlendirmek için yapmadığı gibi, onların inançlarını zayıflatmak için de yapmaz. Felsefeyle temellendirilmiş bir din, kendi ilke ve inançlarını sorgularken akıl, bilim ve mantık gibi araçlardan yararlanır, çeşitli yöntemlere başvurur. Felsefi dinsel düşünce, insanın din problemine değişik açılardan bakabilmesini, hiçbir şeyi saltıklaştırıp değişmez duruma getirmemesini, tüm sorunlara önyargısız yaklaşabilmesini ve herşeyi eleştiri süzgecinden geçirebilmesini sağlar. Felsefî din, insanın özgürdüşünmesini sınırlamayan, evrenle uyumlu giden ve kişinin bütün gelişme yollarının açık tutulduğu bir din anlayışıdır. Değişen zaman ve toplum koşullarıyla paralel olarak bu dinin hükümleri de değişmeye açık kalmak durumundadır. Değişmeyen tek şeyin değişme olduğunu bilen bu anlayış, insanı korkutarak değil, mutlu etmeyi amaçlayarak onu iyi, güzel ve doğrunun yolunda ilerletmeyi hedefler. Aslında Museviliğin, Hıristiyanlığın ve İslamiyetin, yani tektanrılı dinlerin ilk biçimlenişlerinde felsefi dinden, sorgulayan akıldan kaynaklanan bir din anlayışının çok belirgin izleri vardı. Felsefi dinden ve sorgulayan akıldan uzaklaştıkça dogmatikleşen, katılaşan ve acımasız bir yaptırımlar manzumesine dönüşen bu dinler, inananları özgür birer kişi olarak değil, düşünceleri her bakımdan sınırlandırılmış insanlar gibi algılayarak kendilerini karanlığa doğru yönlendirdiler. Hıristiyan dünyasında, Rönesans'la başlayan ve Reformasyon'la süren laik ve liberal tepki dönemi Aydınlanma ile son aşamasına gelmiş ve Batı'nın seküler ve özgür bireyleri ortaya çıkmıştır. Devlet yönetiminin ve kamusal alanların din kurallarıyla düzenlenmesinden vazgeçilmiş, toplum ile devletin işleyişi laik ve seküler hukuksal temellere dayandırılmıştır. Budünya, budünyanın ilke ve kurallarına, öbürdünya da öbürdünyanın ilke ve kurallarına bırakılmadıkça felsefi bir dinin gerçekleşemeyeceği, başka deyişle, insanlığın mutluluğu ve huzuru yakalayamayacağı artık iyice anlaşılmıştır. Ortaçağda, dogmatizmi akla kabulettirmek ve dinsel dogmayı herşeyden üstün tutmak olan skolastiğin programı, yeniçağda aklın dogmaya üstün tutulması ve akılcılığın kabulettirilmesi anlayışıyla yeni bir aşamaya varmıştır. Ancak dogmatik din anlayışı hemen bütün toplumlarda varlığını sürdürmekte olup akılla temellendirilmiş felsefi

bir din anlayışına ise henüz bütünüyle ulaşılamamıştır. Burada yukarıda da söylediğimiz gibi din ile felsefeyi örtüştürmek değil, bu iki alanı ayrıştırmak sözkonusudur.

İslam dünyasında, 9. ve 12. yüzyıllar arasında gelişen iki teoloji okulu derin bir sürtüşmeyi de beraberinde getirdi. Ussal bir dini savunan Mu'tezile Okulu'na karşı, katı dogmatik bir tutumu benimseyen Eş'arî Okulu tam bir ortodoks tavır sergilemekteydi. Çetin tartışmalar sonucunda Gazalî'nin bilim ile felsefe karşıtı düşüncelerine bağlı Eş'arî Okulu zaferi kazandı. Bu aslında aşırı akılyürütmelere ve parlak bir mantığa dayanan bir zaferdi. Çok geçmeden İbn Rüşd, felsefe ile dinin uzlaşabileceğini, akıl ile imanın bağdaşabileceğini söyleyerek rasyonalizmi savunan yapıtlarıyla Gazalî'ye karşı çıktı ve bu geriye dönüşü önlemeye çalıştı. Filozofların tutarsızlığını temele alarak dini felsefeden uzaklaştırmaya çalışan Gazalî'ye karşı İbn Rüşd, filozofların tutarsız olduğunu söylemenin kendisinin tutarsız bir ifade olacağını savundu ve felsefenin önemine ve vazgeçilmezliğine dikkatleri çekti. Ne var ki zaman içinde çeşitli nedenlerle zayıflama sürecine girerek önce muhafazakârlaşan ve sonra da gerici bir tutumu benimseyen İslam uygarlığının temel düşünce tarzını Gazalî'nin tutucu düşünceleri belirledi. Başlangıçta pekçok alanda üstün başarılara imza atan bu uygarlık böylece koyu bir karanlık sürece girmiş oldu. Önceleri Müslümanların büyük önemverdikleri bilgi, okuma, araştırma, hoşgörü gibi bazı değerler sonraları hiç anımsanmadı. Örnekle, bilgi edinmenin ahlak değerlerinden ayrı olmadığı, bilim yapmanın da kutsal bir görev sayıldığı, bilim ile teknolojinin ve araştırmanın yaşama hizmet için gerektiği, bütünlüklü düşünce ve eylemin önemi, çevrenin korunması ve bütün canlılara sevgiyle yaklaşılması, insanın kendini suçlu hissetmeden ve zevk almaktan utanmadan seks yapması *(Binbir Gece Masalları)*, çokkültürlülüğe saygı duyulması, başkalarının inanç ve yaşamına hoşgörü gösterilmesi gibi değerler bunlar arasında sayılabilir. İspanya'da Endülüs Emevileri (750-1492), tarihte, Müslüman egemenliği altındaki önemli çokdinli ve çokkültürlü bir toplumdu. Daha sonra Abbasî, Selçuklu ve Osmanlı imparatorlukları bu çokdinliliği ve çokkültürlülüğü devralıp sürdürdüler. Çokdinlilik, çokkültürlülüğe bağlı olduğundan bu konudaki anlayış ve hoşgörü büyük bir öneme sahipti. İslam uygarlığının gerilemesini, kendi içindeki yönetim yapısının parçalanmışlığının derinleşmesine, yöneticilerin kendi çıkarlarının ve gelecek kaygılarının peşine düşmelerine ve aydın sınıfa yardımı kesmelerine, girişilen çeşitli savaşların halkı yorgun düşürmesine, zevk ve eğlenceye dalarak kaynakların savurganca tüketilmesine, Moğol istilası sonucunda (1258) büyük kültür merkezlerinin *(Bağdat,*

Şam, Halep) harap olmasına ve İspanya'nın yitirilmesine bağlayan bilim ve felsefetarihçileri vardır. Ancak İslam uygarlığının gerilemesinin asıl nedeni, bu uygarlığı geri vitese alan, ondaki dinamik süreci ortadan kaldıran asıl saik, kendi içindeki düşünsel gücün zayıflaması, felsefeye ve akılyürütmeye artık eskisi gibi yer ve önemverilmemesi, iç ve dış tehditler karşısında rekabeti bırakıp kendi içine kapanması, kısaca iç ve dış dinamizmini tümden yitirmesiydi. Felsefe ve akla dayalı özgürdüşünme ve bilimsel araştırmadan uzaklaşmanın bu gerilemede büyük payı olmuştur. Yalnız inanca ve dogmalara dayanan din, gelişmeyi engellediği gibi, zamanla gerilemeye de nedenolabilir. Herhangi birşeyin yeterli neden ve kanıta ulaşmadan olduğu gibi kabuledilmesi ya da eleştiri süzgecinden geçirmeden o şeye tümüyle inanılması halinde bunların değişiminden sözedilemeyeceği ve ilerlemenin sağlanamayacağı gayet açıktır.[10] İnanç cehaleti çoğaltmamalı, iman koyulaştıkça cehalet artmamalıdır. İnanç ile sorgulama, dogma ile bilgi birarada olabilir mi? Niçin olmasın; dinimiz de *"Oku!", "Bilgi neredeyse git edin!"* demiyor mu? Dinin, yani inancın kendisi asıldır; onun ilke ve uygulama kuralları zamana ve koşullara göre esnetilemez mi? Değişen zamanda ve mekânda, uzayda ve tarihte değişmeyen ne var? Bu nedenle kutsal kitapların sözlerine kelimesi kelimesine uymak ne kadar doğru? Ayrıca bu sözlerin yorumları da tarih içinde farklılıklar gösteriyorsa... Derin bilgi ve deneyim sahibi kimselerce başka türlü, önyargılı bilgisizler ve kör cahillerce daha başka türlü anlaşılan ve yorumlanan İslam dini zaman içinde, Hz. Muhammed'ten bu yana, tanınmaz bir hal almıştır. Cahillik, bencillik ve çıkarcılık, dinin en büyük düşmanıdır; nitekim bir hadis şöyle der: *"Bilenle bilmeyen hiç bir olur mu?"* Dini, kendi öngörüsüzlükleri, bilgisizlikleri ve çıkarları doğrultusunda yörüngesinden saptıranlar günü geldiğinde onun zararlarıyla kendileri de karşılaşabilirler.

Akla güvenmeyip kuşku duyan, bilim ile felsefeyi yadsıyan ve inanç ile aklın uzlaştırılamayacağını savunan Gazalî sayesinde, toplumda öneçıkan ve egemen bir konuma gelen din âlimleri *(ulema)*, 14. yüzyılın sonuna doğru, yazılı din metinlerini yaşamdan ayrı ve bağımsız bir gerçeklik alanı gibi görmeye başladılar. Onlara göre asılolan o kitapları yazanların daha sonraları değişen düşünceleri ve ne düşündükleri değil, o kitaplarda yazdıklarıydı. Evrimleşen toplumla ve düşüncelerle ilgilenilmedi, yazılan kitapların değişmezliğine ve kalıcılığına inanıldı. Kitapların yaygınlık kazanması, onların yazarları ile değişen düşüncelerini ikinci plana attı; böylece değişen zaman ile farklı coğrafyala-

10. Muzaffer Şerif (Ed.), *İslâm Düşünce Tarihi*, İnsan Yay.,İstanbul, 1991, s: 69.

ra yayılan metinler ve yazarları arasında bir kopukluk yaratılmış oldu. Metinler, doğrunun ve gerçeğin ne olduğuna bakılmaksızın, artık temel kaynaklar olarak kabuledildi ve çeşitli biçimlerde yorumlandı. Düşünürün değişim geçiren düşüncelerinin yerini hiç değişmediği kabuledilen yazıları aldı. Eleştiri, sorgulama ve doğrulamadan yararlanmayan ve yalnızca eldeki metinleri yorumlamayla yetinen böyle bir çalışma tarzı ortaya yeni hiçbir bilgi koyamamaktaydı. Öznel bilgi bu nedenle yerini nesnel bilgiye, niteliksel-yorumsal çalışma yerini niceliksel-kanıtsal çalışmaya bir türlü bırakmıyordu. Dinsel metinlerin çeşitli yorumlara açıkolması ise farklı pekçok tutarsız anlayışın ortaya çıkmasına sebepolmuştu. Din bilginlerinin *(ulema)* canını sıkan iki konudan birincisi, İslamda aracı ve düzenleyici konumundaki ruhban sınıfı bulunmadığı için, Kuran'ın herkesin yorumlamasına açık olması, bunun da hem eğitimsiz okuyucuların hem de teoloji eğitimi görmemiş yazarların onu rastgele yorumlamasına nedenolmasıydı. Bu yolla akıldışı inanç ile sapkın davranışlar yaygınlaştığı için, bu bir dereceye kadar haklı bir kaygıydı. Dinadamlarının bu konuyla bağlantılı ikinci kaygısı da şuydu. Yazılı metinlerin çoğaltılması ve Kuran'ın tercüme edilmesi tartışmaları, dinadamlarının, yöneticiler ile halk üzerindeki otorite ve kontrollerini zayıflatmıştı. Ulemanın bu soruna çözüm bulması ikiyüz yılı aldı ve bulunan sözde çözümün üç temel ögesi vardı, bunlar: 1) *"İlim"* kavramının anlamının *"bütün bilgi"*den *"dinsel bilgi"*ye indirgenmesi; 2) Bir sorun üzerinde din âlimlerinin ve İslam cemaatinin çözüm için birleşip anlaşması demek olan *"icma-ı ümmet"* kavramının anlamının *"topluluğun rızası"* ndan *"bilgili kişilerin yani ulemanın rızası"*na dönüştürülmesi; 3) İslam dininde din âlimlerinin, bir sorunla karşılaştıklarında şer'i kurallar dışına çıkmaksızın yeni bir fikir ortaya atarak çözüm üretmesi ya da karara varması demek olan *"içtihat"* kapılarının kapatılması; yani insanların dinsel konularda serbestçe tartışarak kendi başlarına akılyürütüp yeni yorum ve sonuçlara varmalarının yasaklanması. Alınan bütün bu tutucu kararlar Müslüman toplumların üzerinde zamanla büyük bir yıkıcı etki yaptı ve İslam uygarlığının gerilemesinde önemli roloynadı. Örnekle, *"içtihat"* böylelikle geçmişte yapılanların körükörüne taklidinden ibaret hale geldi, hiçbir yeni fikre ulaşılamadı, gelişmeye kapılar kapatıldı ve değişmeye hep karşı çıkıldı. Kuran'ın yorumu dondurulduğu; *"değişen zamanla birlikte yorum ve hükümler de değişir"* ilkesi bir yana bırakıldı, yeni yorum ve anlamlandırmalara açılan tüm kapılar kapatıldı. Yeni gelişmelere ve düşüncelere kapıların kapatılması sonucu, İslam düşüncesi kemikleşti, değişen koşullar yeterince anlaşılamadı, yeni fikirler değerlendirilemedi, içinde bulunulan durum iyice karmaşık bir hal aldı.

Oysa değişme olgusuna başta din olmak üzere her oluşumun katılması zorunluydu. Bunun sonucu olarak İslam kültürü başlangıçtaki dinamiğini yitirip yozlaştı ve Müslüman toplumlar kendi içlerine kapandılar. Bu durumun bilincine varmaktan sürekli kaçınan dinadamları, kendileri için oluşturdukları ayrıcalıklı konumu büyük bir inatla sürdürdüler, böylece İslam dininin özüne ihanetetmiş oldular. Kâğıt yapımını ve basım tekniğini 8. yüzyılda Çinlilerden öğrenen Müslümanlar kısa sürede bu üretimi sanayiye dönüştürmüşlerse de dinadamlarının Kuran'ın tercümesini engellemeleri ve matbaanın Müslüman toplumlarına girişini yasaklamaları sonucu doğal olarak din alanındaki bilinçlenmenin yayılması ve gelişmesinin önüne geçildi. Kitapların çok sayıda basılmasının kutsal ve klasik metinlerin daha iyi anlaşılmasına hizmetetmeyeceğini, yalnızca bunların eğitimsiz insanlar tarafından yanlış anlaşılıp kötü tanıtılacağını savunan dinadamları bu *"karanlıkçı" (obskürantist; obskürantizm)* tutumlarıyla her türlü gelişmeye setçektiler. Batılı çevrelerin de bu muhafazakâr kesimi desteklemesiyle Müslüman toplumlar bilim ile teknolojideki üstünlüklerini Avrupa toplumlarına kaptırdılar, her türlü gelişmeye bigâne kalarak Batılılar tarafından sömürgeleştirilmeye açık hale getirildiler.[11] İşte bu yüzden *"Doğu hayaleder, Batı gerçekleştirir; Doğu kurgular, Batı uygular"* anlayışı giderek yaygınlık kazandı. Doğulu (İslam) ile Batılı (Hıristiyan) arasındaki önemli fark; Doğulunun, *"Nasılsa öleceğim, birşeyler yapmaya ne gerek var"* derken, Batılının, *"Bir gün öleceğim; ölmeden önce ne yapabilirsem kârdır"* diye düşünmesidir. Doğulu tam bir ilgisizliği ve bilgisizliği seçerken, eylemsizliğe sığınırken, Batılı herşeyi elegeçirmeyi denemeye, bilgi ve güç edinmeye soyunur. İmdi akıldini çeşitliliğe ve çoğulculuğa hoşgörülü davranmayı; hatta hoşgörüsüzlüğe bile hoşgörü göstermeyi; akla ve bilime, araştırmaya ve sorgulamaya güvenmeyi; ortakduyu ve inanca bağlanmayı; yeryüzündeki bütün canlıların acılarına kayıtsız kalmamayı benimseyen bir din olarak karşımıza çıkmakta. Çokkültürlülüğe olumlu yaklaşan, ahlaki değerlere önemveren, politikada doğruluk ve adaletin yanında yeralan, özgürleşmenin peşine düşen bir dindir akıldini. Tembelliği ve karanlığı sürdüren, cehaleti ve fakirliği yaşatan inanç doğru inanç, yani akıldininin inancı olamaz.

İslam dünyasının günümüzdeki gerçek sorununun, onu edilgen ve sömürgeleşmeye açık hale getiren dışkoşullardan çok kendi içkoşullarından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bilime ve akla sırtını dönen, laik bir toplum yapısına kapılarını kapatan, araştırma ile eleştiriye inanma-

11. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca Din ve Bilim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s: 270.

yan, kadına hakettiği yeri vermeyen, çağdaş değerlere ulaşamayan ve bir lokma bir hırka ile yetinen bir anlayışın çağdaş düzeye sahip olduğu söylenemez. İslam geleneğini fosilleşmiş bir tarih yorumundan çıkararak onu yaşamı sınırlandırmak yerine zenginleştiren bir girişime dönüştürmek gerekmektedir. İslam dünyasını günümüzdeki gereksinimlere yanıtverebilecek çağdaş bir hukuk düzenine kavuşturmak önemle elealınması gereken bir konudur. Din alanında içtihat kapılarını yeniden açmak, Kuran'ın ve peygamberin sözlerinin çağdaş bir anlayışla yeniden yorumlanması, kısaca İslamda reformasyon yapmak kaçınılmaz bir görevdir. Bütün reformların İslamın özüne hiçbir halel getirmeyeceğine de inanılmalıdır. Bu sorunların üstesinden gelebilmek için eğitim ve öğretim alanlarında bir yenidenyapılanmanın gerekliliği de açıktır. Laik, felsefe ve kültür temelli böyle bir eğitim ve öğretim anlayışının dinde köklü bir reformun yapılmasında büyük yararı olacağı kuşkusuzdur. Müslüman toplumların sadece dinsel vecibeleri yerine getirmesiyle ve çağdışı kurallara bağlı kalmasıyla İslam Rönesans'ının ve Reformasyon'unun gerçekleşeceğini sanmak, bu uygarlığa hizmet olmadığı gibi yapılabilecek en büyük kötülüktür. Türkiye Cumhuriyeti yukarıda sıralanan koşulları 1923'ten bu yana gerçekleştirmeye koyulmuş, İslam Rönesans'ı ile Aydınlanma'sını kendi ülkesinde yaşama geçirmiş İslam dünyasındaki tek demokratik ve laik ülkedir. Ancak katedilecek daha pekçok yolun olduğu da bir gerçek. Aklı dinde de egemen kılmak, bütün dinlerin dünyasallaşması bakımından tek çıkaryol olarak görünmekte. Bu bakımdan yazının başlığındaki *"Akla dayalı bir din olanaklı mı?"* sorusuna verilecek yanıt şu olabilir: Eğer din akla uyarsa olanaklı; eğer akıl dine uyarsa olanaksız; yani dinsel akıl değil, akılsal din egemen olmalıdır toplum hayatına. Böylece aklın ve felsefenin genelgeçer ve temel ilkelerine dayanan bir din anlayışı olarak akılla temellendirilen din, pekâlâ mümkün olabilecektir. Böyle bir din hepimizin bildiği dinden başka bir din olacak, insanların ondan beklentileri de değişecektir. Dogmanın yerine özgürdüşünmeyi, inanmanın yerine akılyürütmeyi, teolojinin yerine de felsefeyi koyan bu tür bir din anlayışı, geleneksel dinlerden ayrılarak seküler bir din haline gelecektir. Budünyaya bağlı, laik tutuma saygılı, bilim ve felsefeyle elele giden böyle bir din, insanların gelişmelerini sağlamakla kalmayacak, onları kendilerinin efendisi olarak yazgılarına sahipçıkmaya da yönlendirecek, böylece mutluluklarının başkalarının elinde değil kendi ellerinde olduğunu onlara gösterecektir. Herşeyin öbürdünyadan budünyaya indirildiği, sekülerleşmenin tam olarak gerçekleştiği, insanların eşit ve özgür oldukları böyle bir dünyada ve toplumda artık

tanrısal kayra yerini doğanın düzenine, yazgı yerini yapıpetmelerimiz ve eylemlerimize, inanç yerini eleştirelakla bırakacaktır. Akla dayanan din, konulmuş bütün sınırlandırmaları kaldırarak dinin ulaşabileceği en geniş alana yayılacak ve insan zihnine sınırsızlığın yolunu açacaktır. Bu yolda bireyin artık dinli ya da dinsiz, Tanrılı ya da Tanrısız olmasının hiçbir önemi kalmayacak, bu tutumlarından hiçbiri onun ahlaksal yaşamını etkileyemeyecek, özgürlük ile sorumluluğunu ortadan kaldıramayacaktır. Böyle bir durumda insan kendisini yeryüzüne inmiş bir Tanrı gibi algılama olanağına ve hakkına da sahipolacaktır. Düşünen ve eyleyen bir varlık olarak insan, kendi aklıyla temellendirilmiş bir dine sahip olduğunda ancak özgürlük ve sorumluluğunun bilincine tam olarak varacak, gerçek mutluluğu o zaman yaşayacaktır. Metafizik konstrüksiyonlardan, doğaüstü güçlerin etkilerinden ve spekülatif kurma ile yapıntılardan uzaklaşan insan, akla ve pozitif düşünceye dayanan din sayesinde bilimlere ve sanatlara sarılarak gerçeklik alanındaki araştırmasına devamedecek, nesnel gerçekliğin peşine düşecektir. Her türlü önyargı, boşinanç ve temelsiz etkilenmeden kurtulan, artık hiçbir şeyden korkmayan insan böylece özgür olmanın yoluna düşecek ve giriştiği her işin sorumluluğunu üstlenebilecek bir cesarete, bilince ve kişiliğe de sahip olacaktır.[12] İşte bu bağlamda Alfred North Whitehead şöyle diyor: *"Tanrı'nın ne geçmişi değiştirmeye ne de geleceği belirlemeye gücü yeter; gelecek Tanrı'yı belirleyecektir."* Bu anlayışa göre, Tanrı ne herşeye kadirdir ne de herşeyi bilendir; Tanrı, olayların ilerleyişine göre değişen bir varlıktır. İnsanlara fiksiyonun ürettiği değil, aklın yarattığı bir Tanrı egemen olmalıdır. Çünkü din, yaşamı yaşanılır kıldığı sürece ayakta kalabilir. Tarihte gelmiş geçmiş pekçok din ve Tanrı anlayışı olmuştur ve bunların çoğu zamana direnememiştir. Evrende olupbiten herşey aslında insan varlığının pek katlanamayacağı ve üstesinden gelemeyeceği olaylardır. Evrene tahammületme, acı ve korkuların altından kalkabilme ancak dinin yardımıyla mümkün olabilir. İnsan dini yaratmasaydı onun yerini tutacak başka bir inanç sistemini mutlaka yaratmak zorunda kalacaktı. Görüldüğü gibi insanın gücü güçsüzlüğünde, bilgeliği de deneyimsizliğinde yatmakta. Bir din aracılığıyla Tanrı'ya ulaşma onun en büyük özlemi ve dileğidir.

12. Alan Woods, Ted Grant, *Aklın İsyanı*, Tarih Bilinci Yay., İstanbul, 2000, s: 189 vd.

Kaynaklar:

- Bertrand Russell, *Why I Am Not a Christian and Other Essays on Religion and Related Subjects*, A Touchstone Book, New York, 1957.
- Richard Dawkins, *The God Delusion*, A Mariner Book, New York, 2008.
- Christopher Hitchens, *God is not Great: How Religion Poisons Everything*, Twelve Hachette Book Group, New York, 2007.
- Ibn Warraq, *Why I Am not a Muslim*, Prometheus Books, New York, 2003.
- Sam Harris, *The End of Faith: Religion, Terror and The Future of Reason*, W.W.Norton and Company, New York, 2004.
- Daniel C.Dennett, *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*, Penguin Books, New York, 2006.
- Amin Maalouf, *In the Name of Identity: Violence and the Need to Belong*, Arcade Publishing, New York, 2001.
- Baruch Spinoza, *Traité Théologico-Politique*, trad., C.Appuhn, Garnier-Flammarion, Paris, 1965.
- L.Strauss, *Die Religionskritik Spinozas als Grundlage seiner Bibelwissenschaft*, Akademie-Verlag, Berlin, 1930.
- A.Comte-Sponville, *L'Esprit de l'athéisme: Introduction à une spiritualité sans Dieu*, Albin Michel, Paris, 2006.
- John Dewey, *A Common Faith*, Oxford University Press, Londra, 1934.
- Guillaume Fau, *Les Raisons de l'athéisme, Cercle Ernest Renan*, Paris, 1990.
- David Hume, *Dialogues sur la religion naturelle*, trad. M.Malherbe, Vrin, Paris, 2005.
- J.-C.Lamoureux (dir.), *La Gloire des Athées.* 100 textes rationalistes et antireligieux, de l'Antiquité à nos jours: anthologie, Les Nuits rouges, Paris, 2006.
- Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, III Cilt, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2003.
- *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, Cilt: I, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012.

Küresel Sorunların Çözümünde Ekonomi Etiğinin Gerekliliği ve Önemi

Ahlak felsefesi *(Ethics; Ethique; Ethik)*, ilkçağdan günümüze çeşitli değişikliklere uğrayarak ve dönüşümler geçirerek ulaşmış felsefenin bir dalıdır. Yunan felsefesinde *"mutluluk ahlakı" (Eudaimonism)* ile *"hazcı ahlak" (Hedonism);* Roma felsefesinde ise doğayı yakından izlemeyi tavsiye eden katı *"Stoa ahlakı"* egemendi. Ortaçağda dinin yaptırımları ahlak üzerinde baskın çıktı ve bir tür dinsel ahlak egemen oldu. Yeniçağda, İngiltere'de liberal, özgürlükçü bir ahlak anlayışı gelişirken, Almanya'da ödev *(görev)* ahlakı, Fransa'da maddeci ahlak anlayışı yaygınlık kazandı. 19. yüzyılda sanayinin güçlenmesiyle bir tür sömürü ahlakının, emperyalist bir ahlak anlayışının ortaya çıktığını söyleyebiliriz. 20. yüzyılda yaşanan iki büyük savaş sonucunda sorumluluketiği kendini dayattı; bilimetiğine paralel olarak meslek etikleri ve bunların uyulması gereken kuralları belirlendi. Ahlak felsefesi, insanın doğal yaşamının tinsel yanıyla uzlaştırılması çabasının bir tür yansımasıdır, insanın biyolojik evrimiyle birlikte sürekli dönüşümler geçirmiş, zihniyle koşut biçimde evrimleşmiştir. İlkçağın ahlak anlayışı ile günümüzün ahlak anlayışı arasında bu yüzden fark vardır. Aristoteles döneminde kölelik doğal bir toplumsal kurum ve sınıf sayılıyordu. Tarihin her döneminde ahlak kavramından yoksun bir insan topluluğu düşünemeyeceğimiz gibi, farklı ahlak anlayışlarının varlığını da kabuletmek zorundayız. Her insanın eğitimine, birikimine ve sosyal statüsüne göre bir ahlak anlayışı vardır ve insanın evrimleşmesine paralel olarak bu ahlak anlayışının da evrimleştiği görülür. İnsanlar bir yandan üstünde yaşadıkları yeryüzünün çöküşünü hızlandırırken, öbür yandan da geleneksel bilgeliğin zenginliğine sahip olarak yeni değerler yaratma çabalarını sürdürmekteler. 21. yüzyılda yaşamakta olduğumuz çeşitli krizlerin kaynaklandığı küresel ekonomi için yeni bir etiğin temellendirilmesi de bu nedenle zorunlu

bir hale gelmiştir. Ahlakı olmayan bir ekonomi, yasaları bulunmayan hukuka benzer. Sağlıklı bir yaşamı budünyada sürdürebilmek için, dengeli ve adil ekonomik ilişkilerin kurulabilmesi gerekir; bu da yeni bir gelişme kültürü ve etiğine bağlıdır. Dünyamızın sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan yeniden yapılandırılmasında bütün değer ve anlayışların baştan elealınarak gözden geçirilmesi gerekliliği ortaya çıkmış, küreselleşmenin etik boyutunu temellendirmek ve güçlendirmek kaçınılmaz bir görev olmuştur. Küresel bir ekonominin temellerini oluşturacak evrensel, genelgeçer bir ahlakın ana ilkeleri neler olabilir? Bu yazıda işte bu sorunun yanıtını aramayı deneyeceğim. Günümüzde kapitalizmin yarattığı en büyük sorun, sınırsız bir üretim ile kontrolsüz bir tüketim sürecinin varlığıdır. Serbest piyasa koşullarının geçerli olduğu varlıklı ülkelerde, gereksinimden çok üretim fazlası varken, dünyanın öteki yoksul ülkelerinde gereksinime yetmeyen bir üretim için çalışılmaktadır. Toplumsal etiğin öncülerinden sayılan Friedrich Engels, *Doğanın Diyalektiği* adlı yapıtında, daha 19. yüzyılda bakın ne diyor: *"İnsanların en önemli tarihsel etkinliği, onları hayvanlıktan insanlığa yükselten ve bütün öteki etkinliklerinin maddi temelini meydana getiren etkinlik, yaşama gereksinimlerinin üretimi, yani bugünkü toplumsal üretimdir; bu üretim biçimi, kontrol edilemeyen güçlerin tasarlanmamış ve öngörülemeyen etkilerinin karşılıklı devinimlerine bağlı bulunduğu sürece, tasarlanmış ve öngörülmüş amaca pek seyrek hallerde ulaşıldığı ve çoğunlukla bunun tam tersi gerçekleştiği müddetce, karşılaştıklarımızdan başka türlüsü olamaz. En gelişmiş sanayi ülkelerinde doğa güçlerini irademiz altına aldık ve insanların hizmetine verdik; böylece üretimi sonsuz misline çıkardık, öyle ki, bir çocuk şimdi eskiden yüz yetişkinin ürettiğinden fazla üretebiliyor. Sonuç ne oldu? Kitlelerin aşırı derecede çalışması arttıkça sefaleti de artıyor ve on yılda bir büyük bir çöküntü yaşanıyor. Charles Darwin, serbest rekabetin, yaşama mücadelesinin (struggle for life), iktisatçıların en yüce tarihsel başarı diye kutladıkları bu mücadelenin, hayvanlar imparatorluğunun normal durumu olduğunu kanıtlarken, insanlar konusunda, özellikle de kendi yurttaşları konusunda, ne kadar acıklı bir yergi yazdığını bilmiyordu. Ancak üretimin ve dağıtımın (paylaşımın) planlı olduğu bilinçli bir toplumsal üretim düzeninde, üretimin insanlar için genellikle belirli ilişkiler yönünden yaptığı gibi, insanları toplumsal bakımdan gerikalan hayvanlar dünyasının üstüne çıkarabilir. Tarihsel gelişme böyle bir düzeni her gün biraz daha zorunlu, biraz daha olanaklı hale getiriyor. İnsanların, kendileriyle birlikte bütün etkinlik dallarının, özellikle de doğa biliminin –ve teknolojinin–, daha önceki herşeyi koyu gölgeler içinde bırakacak bir gelişme göstereceği yeni bir tarihsel çağ onunla (yani bu yeni*

üretim biçimiyle) başlayacak."[1] Bu çağ, etik temeller üzerinde yükselen demokratik sosyalizmin çağı olacaktır

Yüzyılımızda giderek ağırlığını artıran vahşi kapitalizmin egemenliğini sürdüren çokuluslu küresel şirketlerin, medya ve savaş teknolojilerini de tekellerine alarak ülkeler ve toplumlar arasında yarattıkları gelir dağılımındaki adaletsizlikler, üretim ve tüketim dengesizliği ile sömürü çağımızı adeta dayanılmaz bir yaşama sürüklemektedir. Uluslararası mali sermaye karşı konulmaz bir büyüme hırsıyla kendi ülke sınırları dışına çıkarak ve serbest rekabet anlayışını zorlayarak gelişme çabasında olan ülke pazarlarına ya da borsalarına girip, kâr düzeyi en yüksek noktaya geldiğinde de ayrılarak büyük kazanımlar eldeetmekte; böylece girdiği ülke pazarlarından büyük sermaye transferleri gerçekleştirerek o ülkelerin ekonomilerini küçültmektedir. Büyük ekonomilerin, küçük ekonomileri daha da güçsüz hale getirmeleri, onlarla haksız ve adaletsiz rekabete girmeleri bu vahşi ve acımasız rekabet mantığı içinde sürüpgitmekte. Doğal kaynakların giderek azalması karşısında nüfus artışının büyümesi yakın bir gelecekte başedilmesi zor sorunlarla karşılaşacağımızı göstermekte. Özellikle son yıllarda önemi giderek artan çevre kirliliği ile acil bir çözüm bekleyen küresel ısınma da bu büyük ekonomik güçlerin plansız ve programsız çalıştıklarını, herhangi bir tehlike karşısında hiçbir önlemlerinin bulunmadığını, tasarımsız ve öngörüsüz olduklarını, bunun yanında da aşırı kâr ve büyüme amacıyla çıkarlarına ne denli bağlı bulunduklarını açıkça göstermekte. Bu noktaya gelişte Batı'nın iki projesinin altyapıyı oluşturduğunu düşünüyorum. Bunlardan biri neoliberalizmin küresel serbest piyasa oluşturma projesi, ötekiyse postmodernizmin Aydınlanma geleneğini ortadan kaldırma projesiydi. Her iki proje de 20. yüzyılda çatıldı ve yürürlüğe sokuldu; bunlara karşı pek az aydın sesini yükseltebildi. Daha 1940'larda Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm* adlı eserinde, bir önceki yüzyıldaki serbest piyasa projesini irdeledikten sonra, *"Piyasa güçleri serbest bırakıldıkları takdirde, kendilerini kucaklayan toplumu ve doğayı yıkıma uğratırlar"* sonucuna ulaşmaktaydı.[2] Yine bazı sağduyulu ekonomistler IMF'nin sermayeden yana politikalarını, mali sermayenin sınır tanımayan dolanımını ve serbest ticaretin yanetkilerini eleştirdi. Harvard Üniversitesi'nden Rodrik ile Rodriguez, neoliberalizmin tezlerini, yine onun verileriyle testedip vaatlerinin hiçbirini yerine getiremediğini gösterdiler. Özellikle de bu serbest piyasa projesi döneminde, üretkenlik artışı ile ücret artışı arasındaki ilişki koptu, yani çalışanların sömürülmesi birkaç kat daha art-

1. Friedrich Engels, *Dialektik der Natur*, Dietz Verlag, Berlin, 1961, s: 36 vd.
2. Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm*, Milliyet Yay., İstanbul, 1995, s: 125 vd.

tı. Ancak bu proje sırasında dünyada tüketim körüklendi, çılgınca bir üretim ve kazanma hırsı alıp başını gitti. Bunun sonucu olarak küresel ısınmaya nedenolan karbondioksit salınımı özellikle bu projeyi dünyaya dayatan ve ondan en çok yararlanan ülkelerde hızla arttı ve artmaya da devamediyor. Kyoto Protokolü'nü imzalamak istemeyen ülkeler de bunlar. Postmodernizmin projesiyse, insan aklının doğayı ve toplumu anlayabileceğini ve sağlıklı biçimde dönüştürebileceğini savunan Aydınlanma geleneğini hedef aldı ve onu yıkmaya girişti. Postmodernist düşünürlere göre, hakikat *(doğruluk)* ile akıl bir yanılsamaydı; Aydınlanmacıların her türlü toplumsal projesine ve ekonomi planlamasına *"toplumsal mühendislik"* adını verdiler ve bunun totaliterliğe varacağını söyleyerek karşı çıktılar. Onlara göre tek gerçek bireyin bedeni ve dolayısıyla da hazları ile acılarıydı. İşte bu yaklaşımlar bir yandan bireyin hazlarını ve özsevgisini *(narsisizmini)*, tüketim eğilimini, meta tutkusunu körükleyen söylemler üretirken, öbür yandan bir başka *"toplumsal mühendislik"* projesi pupa yelken ilerliyor, postmodernizmin nefret ettiği nesne olan devletin eliyle küresel serbest piyasa inşaediliyordu. Birbiriyle buluşup örtüşerek bizi bugünkü noktaya getiren neoliberalizm ile postmodernizmin her ikisi de; hem sonuçlarına aldırmadan üretim ve tüketimi körüklediler hem de sürece yönelik eleştirileri *"piyasa sinyallerini bozar"* ya da *"antidemokratik"*, *"totaliter dayatmacı"*, *"Jakoben"* vb suçlamalarıyla savuşturdular.[3] Artık bütün yalınlığıyla günümüzde ortaya çıktı ki toplumsal maliyeti giderek ağırlaşan bu sorunların hiçbiri, çözüm için kesinlikle piyasa güçlerine havale edilemez. Genel toplumsal çıkar adına eldeedilen kaynaklarla halkın yararına dönük yatırımlar ile verimli harcamalar gerçekleştirmek en kısa zamanda gündeme gelmeli. Ancak bunun için küresel düzeyde bütün insanların bilinçlendirilmeleri ve ortakakla dayalı siyasal bir müdahale gerekmekte. Sonuç olarak yaşamsal önemde bir paradigma değişikliği sözkonusu; sorunu ne piyasaya ne de Tanrı'ya havale edebiliriz. Eğer insan, soyunu sürdürmek istiyorsa, yeni bir etik anlayışla, kaçınılmaz olarak neoliberalizmden hızla uzaklaşmalı, postmodernizmi aşmalı, Aydınlanma geleneğine, eleştirel mesafesini koruyarak ve onu geliştirerek geri dönmelidir. Bunun için de öncelikle sağlıklı düşünen bir kamuoyu oluşturabilmek amacıyla bağımsız bir medya, daha açık, demokratik, saydam ve ulaşılabilir aydınlanmış bir medya ortamına, yaygın bir iletişim ağına gereksinim vardır. Varolanlara alternatif yeni ve devrimci bir iletişim gücünün, egemenler koalisyonuna karşı bilinçli ve kararlı yurttaşların gücünü biraraya

3. Ergin Yıldızoğlu, *Sir Nicholas Stern'ün İklim Raporu Üzerine Çeşitlemeler*, Cumhuriyet, 1 Kasım 2006, s. 4.

getirecek ve yansıtacak olan halkçı bir medya gücünün yaratılması gerekmektedir. Bu güç, neoliberal küreselleşmenin ve onun yardakçılığını yapan postmodernizmin suçortağı olan ve onun yayılmasını sağlayan medya holdinglerinin hiper iktidarını hedefalmalı, birey ve kurumları, bağımsız iletişim örgütleri ile medya girişimlerini desteklemeleri için özendirmelidir. Bunun için de herşeyden önce bireylerin inanç, bilinç ve cesaret sahibi olmaları gerekmektedir.

Dünyamızda barış ve esenliği sürdürmek, toplumların güvenliğini ve refahını sağlamak bağlamında şu soruları soralım: Toplumların güvenliği ile esenliği bakımından sınırsız büyümek mi, yoksa dengeli ve akılcı yapılanmak mı öncelikli olmalıdır? Sınırsız üretim ve tüketim, dünya kaynaklarının da yakın bir gelecekte tükenmeleri anlamına gelmez mi? Toplumların ve kişilerin gereksinimlerine göre kendilerini sınırlamaları bir erdem değil midir? Kapitalizmin sınırsız kâr maksimizasyonu eğilimi frenlenerek insan ögesinin makul talepleri öne çıkarılamaz mı? Budünyanın bizden sonra gelecek kuşaklara da ait olduğunu düşünerek onu en iyi biçimde değerlendirmek görevimiz değil midir? Veya budünyayı çocuk ve torunlarımızdan ödünç aldığımızın bilincinde olarak onu sakınmak ve tüm öteki canlılarla birlikte paylaşmak durumunda değil miyiz? Bu soruların ışığında küresel ekonomiyi yaşama geçirilmiş ahlak değerlerinin temelleri üzerinde kurmadıkça insanlığın huzur ve mutluluğa erişmesi oldukça güç görünüyor. İnsanların tüm davranış ve eylemlerini belli amaç ve kurallar doğrultusunda yönlendirmek etiğin bir görevidir. Her ne kadar dışarıdan bir yaptırımı ve zorlayıcılığı olmasa da, içsel bağlayıcılığı ile vicdani vecibelerinin bulunması nedeniyle, insanlar ve toplumlar ahlakdışı olarak yaşayamıyorlar. İnsanlar ahlak kurallarını ne tam olarak yerine getirebiliyorlar ne de ahlaktan bir türlü vazgeçebiliyorlar. Çünkü insan, değer yaratan tek canlı, ahlaksal bir varlık *(Homo Ethicus)* olarak, kendi koyduğu kurallara, kendi yarattığı değerlere uymadan yapamaz; her insanın içinde bir ahlak yasası vardır. Bu yüzden insanın uğraştığı her alanın etik kodları bulunmaktadır; bilim ile teknolojinin etik kodları olduğu gibi, siyasetin ve ekonominin de etik kodları vardır. Ahlak, değişen ve değişmeyen, araç *(moral)* ve amaç *(etik)* değerleriyle her zaman insan eylemlerine katılır ve davranışlarında yeralır. Eylemlerimiz genellikle değişen araçdeğerlere, davranışlarımız ise değişmeyen amaçdeğerlere dayanırlar. Değişmeyen değer kodlarımız olduğu gibi değişen değer kodlarımız da vardır; moral kodlarımız zamanla birlikte değişim geçirmekte olduklarından 21. yüzyılı, 20. yüzyılın ahlak değerleriyle yaşayamayız. Yaşam ve davranışlarımıza ilişkin bir normlar, ilkeler ve kurallar bütünü olarak etik, canlılar içinde

sadece insana özgüdür, yalnızca insan bir etik varlıktır. Yapıpetmelerine amaç ve kurallar, hedef ve ilkeler koyan, kendi koyduğu bu ilke ve kuralları yine kendisi uygulayan bir varlık olarak insan, sınırsız özgür değil, ama bu zorunlu uymaları nedeniyle özerk bir varlıktır. Toplum içindeki eylemlerinin başında gelen üretim ve tüketimin de etik kurallarının olması gayet doğaldır. Bu bakımdan uygulamalı etiğin önsıralarında yeralan ekonomietiği çağımızda büyük bir öneme sahiptir. Bilimsel ve nesnel olan, *"yaşa ve yaşat!"* ilkesine bağlı kalan, emeğe değer veren, sömürüye yervermeyen, üretim ve paylaşımı önemseyen, küresel boyutta araştırma ve eğitime destek olan ekonomi etiği, yaptığı her işlemde adalet ile hakseverliği önde tutar, sorumluluğu ve açıklığı gözetir. Her bireyin emeğinin önemli ve onurunun saygıdeğer olduğunu vurgulayan, iş ve çalışmanın insanı özgürleştirdiğine inanan ekonomi etiği, çağımızın önde gelen düzenleyici kurumlarından biridir. İnsan ekonomi etiğinin bu ilkeleriyle kendisini geliştirebilir ve değer kodlarıyla insanlararası dayanışmayı sağlayabilir. Günümüzün temel sorunu, insanların kültürel farklılıklarını olduğu gibi, toplumların birbirlerinden ayrılan yanlarını da koruyarak birliğin ve bütünlüğün nasıl sağlanabileceği sorunudur. Böyle bir birlikte çokluğa ve çoklukta birliğe ancak tüm insan değerlerini koruyarak, özellikle de tüm insanhaklarını tanıyarak ulaşabiliriz. İşte bu noktada dengeli ve adil bir dünya düzeninin ilkeleri ile temellerini geliştirmek ve çağımızın gerçeklerini tam olarak yansıtabilecek insancıl bir dünyagörüşü ile küresel bir bilinci formüle edebilmek için felsefeye önemli görevler düşmektedir. Eylemlerimizin hepsinin artık bu küresel değerlerin bilgisi üzerinde temellendirilmesi gerekmektedir. Çağdaş küresel sorunların önemli bir kısmının kapitalizmin kontrol edilemeyen kazanç hırsı ile bilim ve teknolojideki ilerlemenin sonuçlarından kaynaklandığını hepimiz biliyoruz. Hâlâ dünyamız için bir tehdit oluşturan nükleer savaş tehlikesi, ileri düzeydeki sanayileşmenin ekolojik dengeyi bozması, planlanamayan nüfusun özellikle yoksul ülkelerdeki hızlı artışı, gelişmiş Batı ülkelerindeki aşırı üretim ve tüketimin sonucunda doğal kaynakların hızla tükenmesi, bölüşümün adaletsizliği ile sömürünün yaygınlığı, zengin ile yoksul ülkeler arasındaki gelir uçurumunun giderek büyümesi, salgın hastalıkların insanlar için bir tehdit oluşturması ve küresel ısınma gibi konular bu sorunların başında gelmekteler. Bütün bu sorunlara bakınca insanın aklına, Hegel'in *Tarihfelsefesi*'nde sözünü ettiği, acaba insanlık *"aklın hilesi"*ne *(List der Vernunft)* kurban mı oluyor diye sormak geliyor.[4] Akıl, insanlığın bu yıkımını önleyemez-

4. G.W.F.Hegel, Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Werke 6, Suhrkamp Verlag, FaM, 1969, s: 275 vd.

se neye yarar? Daha önceki çağlarda karşımıza çıkmayan bu sorunların bir nedeni de bence pedagojik. Küresel sorunların ortaya çıkışının arkasında beşyüz yıllık bir eğitim anlayışı yatmakta. Bilginin yapıcı bir güç olduğu savunulurken, onun yıkıcı bir güç de olabileceği; doğayı gereksinimlerimiz için egemenlik altına almaya çalıştığımızda bunun ona zarar da verebileceği hep gözardı edildi, eleştirelaklın değerlendirmelerine kulak verilmedi, sağduyunun önerilerine uzak kalındı. Oysa insanlığın geleceği, attığı adımların kendi koyduğu etik ilkelere ne kadar dayandığına sıkıca bağlıdır. Yeni değerlerin yaratılmasında çağdaş etiğin görevi kuşkusuz çok önemlidir. Gerçek özgürlüğün sınırlarını bilme olduğu düşüncesiyle, ölçüsüz özgürlüğün, sınırlandırılmış özgürlükten daha çok zararvereceğini, savurgan tüketimin gereksinimi olanları mağdur edeceğini etik yaklaşım bize açıkça göstermekte.

20. yüzyılın son çeyreği, bilim ile teknolojideki hızlı dönüşümlerin getirilerinin Batı toplumlarına yansıdığı bir dönem oldu. Özellikle ulusların ekonomilerinin büyümesinin de ulusallıktan küreselliğe geçişte bir payı vardı. Örnekle ulusal sınırları aşan çokuluslu holdingler, ülkeler arasındaki ticaret alanını küresel bir ortak pazara ya da sınırsız bir piyasaya çevirdiler; iletişimdeki gelişmeler, hızı ve ulaşım boyutunu artırırken, sosyal ilişkilere ayrılan zamanı kısıtlayarak, enformatiğin ortak uzayını yarattılar. Tinsel ve bilişsel yaşamımızdaki değişimler de kültür, siyaset, sanat ve bilim alanındaki bu değişimlerle birlikte gerçekleşti. İnsan varlığını çeşitli biçimlerde etkileyen bu dönüşümler, insanların birbirlerine karşı daha bağımlı hale geldikleri daha küçük bir evrenin yaratılmasına yolaçtı; dünya adeta bir köye dönüştü. Ancak sosyal, ekonomik ve politik değişimlere nedenolan küresel karşılıklı bağımlılığın baskılarına karşın dünyamız, Kuzey-Güney, Doğu-Batı, gelişmiş ve gelişmemiş ülkeler diye ikiye bölündü ve bu uçurum giderek açılmakta. Kronik hale gelmiş *"negatif bir dinamizm"* ile karşı karşıya bulunmaktayız. Çağdaş düşünürlerden Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm (Le Capitalisme historique)* adlı yapıtında, artık küresel bir fenomen olan kapitalizmin beşyüz yıldır gezegenimizin her yanına aynı boyutta olmasa da yayıldığını ve günümüzde tarihsel sınırlarına ulaştığını ve işlevini tamamladığını savunmakta.[5] Gezegenimizdeki altı milyarı aşan insandan *"altın milyar"* olarak adlandırılan yalnız bir milyarı kaliteli bir yaşamın güvencesini sürdürebilmekte, geriye kalan çoğunluk ise açlık ve fakirlik sınırlarında yaşamakta, kendileri için daha iyi bir gelecek görememekte. Birleşmiş Milletler'in 2000 yılındaki sayısal verilerine

5. M.Wallerstein, *Le Capitalisme Historique*, Ed. Seuil, Paris, 2002, s: 268 vd.

göre, küreselleşmenin egemen olduğu son on yılda beş milyona yakın insan bölgesel savaşlarda öldü. Dünya nüfusunun yarısı olan üç milyar insanın günlük geliri iki doların altında ve dünyadaki askeri harcamalar sekizyüz milyar doları aşmış durumda. Kalkınmış ülkelerin dünya silah satışındaki payları ise yüzde doksanın üzerinde. Yine BM verilerine göre, en yoksul ülkeler grubunda 1990'da otuzaltı ülke varken, 2000 yılında bu sayı kırksekize yükselmiş vaziyette. Çokuluslu şirketlerin doğrudan gerçekleştirdiği yabancı sermaye yatırımları 865 milyar dolara çıkarken, bu yatırımlardan Batı'ya kâr olarak 700 milyar dolar, tüm Afrika ülkelerine ise yalnızca 10 milyar dolar düşmekte. Dünya Bankası verilerine göre, dünya nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan düşük gelirli ülkelerin milli gelirleri toplamı, dünya toplamının yüzde altısında kalırken, dünya nüfusunun altıda birini oluşturan gelişmiş ülkelerin payı yüzde seksene erişiyor. Dünyanın en zengin ikiyüz kişisinin sahip olduğu toplam servet, yeryüzündeki yoksul 2,5 milyar insanın toplam gelirinden fazla. Ülkemizde dolar milyarderleri arttıkça açlık sınırında yaşayanların sayısı da artmakta. Bu en zengin ikiyüz kişinin yüzon kişisi ABD'li. Dünyanın en zengin üç Amerikalı patronunun servetlerinin toplamı, en yoksul kırk sekiz ülkenin servetinin toplamından yüksek. Bunun yanında Amerikan kökenli şirketler hükümetler devirebilmekte, yandaş yönetimler oluşturabilmekte ve izlenecek siyaseti belirleyebilmekteler. Günümüzde devletlerin yerine özel çokuluslu şirketler imparatorluğu geçmiş durumda. Bunlar, bireyin ve çevrenin güvenliğini düşünmüyor, sadece kendi kazançlarını gözönünde bulunduruyorlar. Oysa insanlar ekonomik sistemler için değil, ekonomik sistemler insanlar için varolmalıdır. Bu bilince ulaşabilmek için de yöneticilerle birlikte halkın da eğitilmesi, ortak bir vicdanın tesisi gerekir.

Aslına bakacak olursak ABD, Avrupa'nın gayri meşru çocuğudur, yani onun bir günahıdır. Dünyamızın çektiği sıkıntıların bir kısmı, tarih bilincinden yoksun *"kovboy kültürü"*nün dayattığı *"vahşi kapitalizm"*i her yerde akılalmaz yöntemlerle hâkim kılmak isteyen ABD'nin izlediği politikalardan kaynaklanmakta. Bu süpergücün, *"kendini bütün uluslardan üstün görmesi, çıkarı için herşeyi yapmayı meşru sayması, kendi adalet kavramını uluslararası adaletin üstünde tutması ve kendi görüşünü egemen kılması"*, yani sığ pragmatizmi, bütün değerler dünyasını altüst etmiş ve bazı değerleri de insanların yaşamından çıkarıp atmıştır. Batılıların kendilerini başkalarından farklı, üstün ve öncelikli görmeleri, dünyayı sömürme hakkının da kendilerinde bulunduğuna inanmalarına nedenolmuştur. Günümüzde bile hâlâ bu ötekilerden ayrıcalıklı oldukları anlayışı varlığını sürdürmektedir. Kendi çıkarları için

gerektiğinde çifte standart uygulamaktan çekinmemekte, uluslararası yasaları bile çiğnemekte bir sakınca görmemekteler. Dünyadaki yüze yakın ülke, son on yıl içinde yirmiüç kat yoksullaştı. En yoksul seksenüç ülkenin son yedi yıl içinde ödedikleri dış borç faizi, anaparanın beş katına ulaştı. Ülkemizde de dışarıya (IMF) borçlanarak borcunu ödeme anlayışı kronik bir hal almış durumda; ekonomik büyüme, önemli paylar alan yabancı şirket ortaklarına yaramış ve bu durum devlet ile toplum kurumlarının birbirlerine zincirleme biçiminde borçlanmalarına sebepolmuştur. BM Gıda ve Tarım Örgütü'ne göre, her yıl açlık yüzünden dünyada kırk milyon insan ölmekte. Küremizdeki bu dengesiz yapıyı ve çarpık işleyişi hiç değilse en aza indirmek için, ayrım yapılmaksızın bütün toplumların biraraya gelerek ortak bir sorumluluk bilinci ve ortak bir yazgıyı oluşturma eğilimi içine girmeleri gerekmekte. Aksi takdirde çeşitli uluslar kendi aralarındaki farklı yaşama standartlarını sürekli genişleterek hedeften uzaklaşmayı cesaretlendiren kendi ulusal politikalarına bağlı kalmayı sürdürdükçe, dünyanın bu bölünmüşlüğü de sürecek ve küresel sorunlar ağırlaşarak daha da büyüyecektir. Bunun yanında sosyoekonomik istikrarsızlık sürdürüldükçe, farklı ulusların karşılıklı ilişkiler kurmaları da güçleşecektir. Zengin ülkelerin bu zenginliklerinin büyük bir kısmını nereden eldeettikleri ve bunun sadece kendi başarıları mı olduğu sorusu herkes tarafından sorulmalıdır. Ülkelerin birbirlerine karşı sorumlulukları ve bağımlılıkları olduğu bilinciyle, dürüst, hakça, dengeli, emeğe saygılı ve sömürüsüz ilişkiler içindeki toplumların oluşturacağı yeni bir ekonomik dünya düzenini gerçekleştirebilecek çareler aranmalı. Yoksa bu dilek tarih boyunca sürmüş boş bir hayal, sadece iyi bir niyet olarak mı kalacak? İlkçağda Platon, *Yasalar* adlı eserinde, *"Sadece zenginliğin ve fakirliğin olmadığı bir toplumda soylu karakterler varolabilir"* diyordu.[6] Yeniçağda Immanuel Kant'ın *"Sürekli Barış"* düşüncesindeki *"Ebedi, kalıcı, kesintisiz bir barış içindeki dünya topluluğu ideali,"*[7] acaba bir idealden öte geçebilecek, gerçekliğe dönüşebilecek mi? Günümüzün varolan koşulları ışığında bu sorulara verilecek yanıtlar hiç de olumlu görünmüyor; üstelik bu olumsuz koşullar giderek daha da ağırlaşmakta. İşte bu sorunların üstesinden gelebilmenin tek yolunun adil bir ekonomi mekanizmasını içeren küresel bir etiği devreye sokmak olduğuna inanıyorum. Bunun için bireysel ve ortak vicdanı güçlendirmek, insanları sağduyularına sahipçıkmaları için bilinçlendirmek ve bütün halkları eğitmek gerekmektedir. Böyle bir

6. Platon, *Nomoi*, Edition Pléiade, Paris, 1985, s: 125 (679 B)
7. I.Kant, *Sürekli Barış Üstüne Felsefi Bir Deneme* (*I.Kant'tan Seçilmiş Yazılar* içinde), Say Yay. İstanbul 2005, s: 275 vd.

yola hümanist etik değerlere dayanan demokratik sosyalizm ile koyulabiliriz. Beş parmağın beşi de bir mi diye soranlar çıkabilir. Uzun parmak su içebilmemiz için her zaman kısa parmağın yardımına acaktır.

Dünyayı yeni baştan kavrama ve şekillendirme sürecinde, küresel boyutta karşılıklı bağımlılık olgusunun varlığının, toplum ile çevre arasındaki sağlıklı dengenin sürdürülmesinin, aşırı kazançlardan uzak durulmasının ve sömürünün her türünün terkedilmesinin özenle elealınıp değerlendirilmesi gerekmekte. Başka deyişle, nüfus artışı ile bireylerin gereksinimlerinin ötesindeki aşırı talepleri bizlere bir seçme hakkı tanımasa da, bu yöndeki sınırlandırıcı eylemlerimizi sürdürmemiz, amaçlarımıza varmamız ve sorunlarımızı çözmemiz için zorunlu görünmekte. Toplumsal ilişkileri uygar bir biçimde düzenlemenin yalnızca iki yolu olduğuna inanıyorum; bunlar yasalar ile etik ilkelerdir. Ancak yasal süreçler ile etik ilkelerin gelişmeleri ve toplumda yer bulmaları zaman almakta ve bunların kendilerini yenilemeleri çok yavaş seyretmekte. Öte yandan giderek artan dünya nüfusunun, yaşamını sürdürebilmesi için hâlâ bilim ile yüksek teknolojiye bağımlı olduğu bir gerçek; ancak bilim ve teknolojinin dünyamıza ve insanlığa verebileceği zararlar için de uyanık olmamız ve önlemler geliştirmemiz gerekmekte. Bu önlemler arasında bir bilim ve teknoloji etiğini temellendirmek, sürdürülebilir bir çevre politikası geliştirmek, bir ekonomi etiğini uygulanabilir hale getirmek gibi öncelikleri olanlar vardır. Bu hedeflere ulaşabilmek için yaşadığımız dönemi bütünüyle elealıp yeni baştan anlamaya, yorumlamaya ve değerlendirmeye girişmemiz; eylemlerimizi yönlendirebileceğimiz yeni amaçdeğerler ortaya koymamız gerekmekte. Kısaca küresel boyutta düşünmeye, sorumluluk ve görev bilincinden uzaklaşmamaya özen göstermeliyiz. Çağımızda başarının tek modeli, insanlığın gönencini, mutluluğunu ve özgürlüğünü geliştirmek olduğu gibi, bütün canlılarıyla birlikte yeryüzünün ekolojisini de gözetmek olmalıdır. O halde küresel boyutta bir ahlak kodunu, evrensel bir etiği temellendirmeyi amaçlamalı ve bunu uluslararası bir yasa gibi uygulamaya çalışmalıyız. Bu ahlak yasasının ilk maddeleri arasında emeğe saygı, sömürüye sonverme, insanhakları ile çevre koruma gibi maddeler bulunacaktır. Farklı olanı kabuletme, ötekini saygı duyarak benimseme; kontrolsüz küresel gidişi denetleme ve herkesin özgürce eğitimden yararlanması gibi ilkeler de genelgeçer yasalar haline getirilmelidir. Ancak bütün bu çabalara karşın insanlığın ve gezegenimizin geleceğini önceden kesinlikle bilemez ve belirleyemeyiz; ama tahmin edebilir, öngörüde bulunabiliriz. Buna ilişkin oluşturulacak bir küresel etik gözlerimizi açabilir, bize izleyeceğimiz yolu gösterebilir. Bu küresel etiğin anamaddeleri arasında uluslara-

rası hukukta ve yasalarda yeralacak olan küresel adalet fikri; bireyin en az kendisi kadar toplumunu da düşünmesi kültürünün yaygınlaştırılması; toplumsal sorumluluk bilincinin egemen kılınması; çevreyi bütün canlılarıyla koruma bilincinin yerleştirilmesi; bütün insanların birbirlerinden sorumlu oldukları konusunda bilinçlendirilmeleri; bireylerin devleti ve yönetimi sorgulayabilmesi gibi temel ilkeler de bulunmalıdır. Küresel etiğin önde gelen bu ana ilkelerine ekonomi etiğinin temel ilke ve kodlarını da katmamız gerekir.

Küresel etik bağlamında sosyal etiğin bir alt alanını oluşturan ve iyi bir yaşamın etik ilkelerini verimlilik, yararlılık artırımı ve değer yükseltme gibi iktisadi eylemin talepleriyle birleştirmeye çalışan ekonomi etiği, günümüzde sırf kendi amaçları doğrultusunda ilerleyen bir ekonomik büyümenin sonucu olarak yaşadığımız çevre kirliliği, gelir dağılımındaki adaletsizlik, zenginler ile yoksullar arasındaki makasın giderek açılması, silahlanma yarışı ve bitmeyen savaşlar gibi pekçok olumsuzluğu önlemek için yeni bir model talepetmek ve giderek yükselen eleştiri seslerine kulak vermek gereğini duymuştur. Bu nedenle bireylerden kendi kazançlarının maksimizasyonuna ulaşma amaçları ötesinde, genel toplumsal pratiği gözönüne almaları ve ekonomik davranışlarının özeleştirisini yaparak düşünmeleri istenmektedir. En küçük işletmeden en büyük çokuluslu holdinge kadar bütün ekonomi birimlerinden işletme etiğine uymaları beklenmekte, böylece de işletmelerin hem kendi bünyelerinde çalışanlara *(yönetim biçimi, idarecilik, çalışanların kararlara katılması, performanslarının değerlendirilmesi konusunda),* hem müşterilere *(ürünlerin kalite ve fiyat açısından adil olması konusunda),* hem de rakip firmalara karşı *(rekabet koşulları ve davranışı konusunda)* sorumluluklarını yerine getirmelerini sağlamak amaçlanmakta; aynı zamanda da mal üretiminin zararlı yanetkilerinin olabildiğince azaltılması ve olumsuzlukların kaynağını sorgulayan ilkeye göre davranılması mümkün olmaktadır. Örnekle ticaret savaşımı, başkasının ürettiğinden daha çok *"istenen", "talepedilen"* ve *"aranan"* mal üretmekle kazanılabilir. Bir malın *"istenilirliği"* ise öncelikle ne kalitesiyle ne fiyatıyla ne de onun üretimine harcanan emekle doğrudan orantılıdır. İşte bu dolaylı ilişki *"arz-talep"* arasında başka ne gibi değer ve etmenlerin bulunduğunu sormamıza yolaçar. Çağdaş ekonomietikçilerinden Peter Koslowski'nin, Immanuel Kant'ın İkinci Kritiğindeki (*Kritik der praktischen Vernunft)* ünlü etik ilkesinden yararlanarak kendi ekonomietiğine ilişkin temel yasayı nasıl formüle ettiğine geçmeden önce Kant'ın etik ilkesine *(maxim*) bakalım: *"Öyle davran ki iradenin buyurucu kuralı (maksimi) her*

zaman genel bir yasanın ilkesi gibi geçerli olabilsin."[8] Peter Koslowski'nin *Ahlaksal Ekonominin İlkeleri (Prinzipien der ethischen Ökonomie)* ile *Kapitalizmin Ahlakı (Ethik des Kapitalismus)* adlı eserlerindeki etik ilke formülü ise şöyledir: *"Öyle davran ki ekonomideki tutumun ekonominin çifte görevine uygunolsun; hem insanlara gereksinim duydukları malları en ekonomik yoldan sağla, hem de insan pratiğinin ve kendini gerçekleştirmenin temel alanı oluşabilsin."*[9] Ekonomietiğinin günümüzde tartışılan çeşitli konuları arasında şunlar vardır: Ekonomik ve etik değer kuramları; ekonomik iktidar ile gücün sınırlandırılması olanakları; ekonomik ve etik mal üretme öğretisi; serbest pazar ekonomisi içindeki etik yükümlülükler; ereksel, ussal ve teknokratik faaliyetlerin meşruluğunun sorgulanması; ekonomik ve ahlaki yetkinlik; özgürleştirici sosyal ve ekonomik politikalar.[10]

Ekonomietiği, uygarlığın taşıyıcılığını kendisine maleden Batı dünyasının 19. ve 20. yüzyıllarda yaşadığı derin ve dramatik dönüşümlerin bir dayatması sonucunda ortaya çıktı. Bu uygarlığın yaşadığı krizin entellektüel kökenleri araştırıldığında, bilim ile teknolojinin olduğu gibi, siyaset ile ekonominin de yeni etik değerler üzerinde temellendirilmelerinin zorunlu olduğunun kendisini duyumsattığı görüldü. Anlaşıldı ki doğanın en gizli köşelerine değin sokularak bilgi devşiren; siyaset ile serbest piyasa güçlerince yönlendirilerek iktidarı elegeçiren insanoğlu yine de mutlu olamamakta. İnsanın olanaklarını hayaledilebilenin de ötesine taşıyan modern bilim ile yüksek teknoloji giderek madde, yaşam ve insan üstünde tartışmasız bir otorite kurmakta ve insanın kendisine yabancılaşmasına yolaçmakta. Modern bilim ile teknoloji, bir bakıma, insanlığın daha önce bildiği herşeyden köklü bir biçimde ayrılışını simgeler; bu başarı alanları, doğa ile insan, birey ile dünya arasındaki uyumu bozmuş, bizim *"yaşam" ile "ölüm"* tanımlarımızı değiştirmiştir. Kısaca bilim ve teknoloji ile insan kendisine, *"değerleri olmayan sözde bir özgürlük alanı", "gerçeklikten yoksun sanal bir dünya"* yaratmış ve bu alana kendisini giderek daha bağımlı hissetmeye başlamıştır. Herşeyin insan için olduğu düşünüldüğünde bu anlayışın bir süre sonra insanın aleyhine döndüğü görüldü. Çünkü insan budünyada yalnız değildi; nasıl öteki canlılar kendisine muhtaçsa, o da onlara muhtaçtı. Yalnızca insan merkeze oturtulduğunda, öteki canlıların ve budünyanın bir araç değil kendileri için bir amaç olduğu teslimedilmediğinde; herşe-

8. I.Kant, *Kritik der Praktischen Vernunft*, Hacettepe Üniv. Yay., Ankara, s: 138 vd.
9. Peter Koslowski, *Ethik des Kapitalismus*, Tübingen, 1984, s. 256 vd.
10. Peter Koslowski, *Prinzipien der etischen Ökonomie. Grundlegung der Wirtschaftsethik und auf die Ökonomie bezogenen Ethik*, Tübingen, 1988, s: 279 vd.

yin herşeyle ilişkili olabileceği yadsındığında; bir olanda bütün, bütün olanda bir görülmediğinde; evrensel bir değerler sisteminin gerekliliği benimsenmediğinde, insanlar hep kendi uydurmalarının nesneleri olup çıkmışlar, kendilerinin dışındaki sözde bir gücün tasarımına göre biçimlendirilmişlerdir. Oysa insanlık bugünlere kendi dışındaki bir güçle ya da kendi üstüne odaklanmakla değil, yalnızca kendi çaba ve başarılarıyla geldiği gibi, geleceğini de yine kendi emek ve gayretiyle inşa edecektir; yeter ki bunun bilincine varsın. Ancak bilimsel, teknolojik ve endüstriyel uygarlığın öngörülemeyen ve denetlenemeyen büyümesi, günümüzde küresel bir yıkım tehlikesini de beraberinde getirmekte; insanoğlu kendi yarattığı güçlerin hegemonyası altına girmekte. 2010 yılında Meksika Körfezi'nde çöken petrol platformunun nasıl bir çevre felaketi yarattığı görüldü; Çernobil ile Fukuşima nükleer santrallarının verdiği zararlar unutulmadı. Son yıllarda biyoteknolojideki, genetik mühendisliğindeki, yüksek savaş teknolojilerindeki, küresel ekonomideki gelişmeler gözlerimizin önünde cereyan etmekte ve güçlü ülkeler politik ve ekonomik çıkarları nedeniyle bu başıboş gidişe hiçbir önlem almaya yanaşmamaktalar. Bilimlerin etiği bağlamında tıp veya biyoetik alanlarında olduğu gibi ekonomietiği alanında da alınması gereken önlemler aciliyet göstermekte. İşte bu durum karşısında çağdaş filozoflardan Hans Jonas etik disiplinine *"sorumluluk bilinci"*ni soktu; ona göre *"sorumluluk buyruğu"* günümüz etiğinin merkezinde bulunmalıdır. Çünkü insan eyleminin değişimlere uğramış yapısı, etik alanında da bir değişikliği gerektirmekteydi.[11] Daha önceki bütün etik ilkeler insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemekteyken, çağdaş etik kuralları toplumlar ve çevreleri ile başarıları arasındaki münasebetleri düzenlemeyi amaçladılar. Klasik etik ilkeleri insan eylemlerinin iyi ve kötü yanlarını *şimdi* ve *burada*nın *(hic et nunc)* kısa vadeli anlayışı içinde, aracısız ve önceden görülebilir bir gelecek içinde bir karara bağlamaktaydı. Kimse görünüşte iyi niyetli, iyi düşünülmüş ve iyi yapılmış kendi eyleminin daha sonraki öngörülmemiş ve niyetedilmemiş sonuçlarından sorumlu tutulmuyordu. O dönemler insanın kaba gücü ile kısa kolunun, öngörüde ve öndeyide bulunan bilimin uzun kolunu gereksinmediği dönemlerdi. Oysa günümüzde değişen koşullara paralel olarak davranışlarımızın dayandığı etik kodlar da değişmek zorunda kaldı. Böylece daha önce hiç düşünülmemiş, hayal bile edilmemiş olan bir *"sorumluluk bilinci"* etik ilkeler içine temel bir kod olarak alındı. Gerçekten de bundan önceki hiçbir etik öğreti, insan yaşamının ve gelecekteki durumunun ge-

11. Hans Jonas, *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*, F/M, 1979, s: 173 vd.

zegenimiz üzerindeki koşulları ile insan soyu ve öteki canlıların varoluş sorunsalını gözönünde bulundurmak gereğini duyumsamamıştı. Şimdi insanın hak, görev ve taleplerinin yeni bir kavranışının ışığında *"sorumluluk"* ilkesi de devreye girmiş bulunuyordu.

Immanuel Kant, ünlü kategorik buyruğunda, *"Öyle davran ki eyleminin geçerli kuralını (maksimini) evrensel bir yasanın ilkesi olarak isteyebilesin"* diyordu. Bu argümana göre Kant'ın döneminde, insanlığın bir sona varabileceği düşüncesinde kendi içinde bir çelişme yoktu; dolayısıyla da şimdiki ve onu izleyen kuşakların mutluluğunun, daha sonra gelenlerin mutsuzluğuyla veya varolmayışlarıyla sonuçlanabileceği ya da satınalınabileceği düşüncesinde de bir çelişme yoktu. O halde yeni tip bir insan eylemine yanıt verebilecek ve yeni bir etki yaratabilecek kategorik etik buyruk şöyle olabilirdi: *"Öyle davran ki eyleminin etkileri halis insan yaşamının sürekliliğiyle uyuşabilsin"* ya da daha yalın bir biçimde: *"İnsanlığın yeryüzünde belirsiz biçimde sürüpgitmesini sağlayan koşullarla uzlaşma"* ya da yeniden olumlu bir biçimde: *"Şimdiki seçimlerinin içine istediğin konular arasına insanın gelecekteki bütünlüğünü ve mutluluğunu da kat."* Günümüzün etik kodunun içine alınan bu *"sorumluluk ilkesi"ni* yerine getirmek için bilimsel ve felsefi başarılardan yararlanmak kuşkusuz gerekmektedir. İmdi Hans Jonas'a göre burada *"imgesel bir korku höristiği (yorumu)"* bize neye sımsıkı sarılabileceğimizi ve neden sakınabileceğimizi söylemelidir. Yine bu noktada ona göre kıyametin kehanetinin, mutluluğun kehaneti üzerinde bir önceliğe sahipolması gerekir. İnsanların nasıl intihar etmeye hakları yoksa onların varoluşları da şansa bırakılmamalıdır ve yaşamları kumara sürülmemelidir. Demek ki Hans Jonas'ın etiğinde insanlığın varoluşunu en az problemle sürdürmesi koşulu, yeni bir etik anlayışın ve düzenin ilk buyruğu olmaktadır. Filozof, *"sorumluluk buyruğu"*nun pratik olarak içerdiklerini dilegetirirken, yarının dünyasını korumak için gerekli olan bazı geleneksel değerleri de devreye sokarak, biraz eski moda bir yaklaşımla da olsa, iyi gelenek, görenek ve sağlıklı alışkanlıklar gibi değerlerin önemini ve kıymetini hem vurgulamış hem de betimlemiştir. Bu değerler kodifikasyonu arasında ayrıca, *"Özel yaşamın korunması"*, *"Bir erdem olarak utanmaya yeniden değer verilmesi"*, *"Sağlıklı yaşama kurallarına uyulması"*, *"Acıma duygusunu saklı tutma ile canlıları esirgeme ve koruma görevi"*, *"Sorumluluğumuzun dışavurumu olarak korkunun diri tutulması"*, *"Niyetlerimizin her zaman alçakgönüllü olması"*, *"Tüketim ve gereksinimde kendini sınırlama yani tutumluluk (frugalité)"*, *"Sakınımlılık (temperence) ve ölçülülük (moderation)"* gibi çağdaş etik değerler de yeralmaktadır. Yaşamımızı yönlendiren temel etik ilke olarak *"uyanıklık*

*ya da ayıklık"*a *(caution)* özel bir vurguda bulunan ve önemveren Hans Jonas, *"Dünün dünyası"*nın bütün değerlerinin *"Yarının dünyası"*nı korumak ve sürdürmek anlamına geldiğini söyler. Çünkü *"Yarının dünyası"*nı korumak ona göre bütün değerlerin en üstünde yeralır. Bu bağlamda bilimadamlarının sorumlulukları sorununu da tartışmaya açan ve doğabilimcilerinin bazı araştırma alanlarında kendi kendilerini sınırlamaları, insanlığa yararlı olmayacağına inandıkları konularda kendilerini sansür etmeleri ve geleceği bilerek tehlikeye atmamaları gerektiğini vurgulayan filozof, *"Bilim sınırsız bir özgürlüğü kaldırabilir mi?"* sorusunu sorar.[12] Bizim de buna ek olarak *"Bilimin gelişmesi, insanlığın kendisini içsel olarak, yani etik bakımdan geliştirmesinden ve özgürlüğünü artırmasından daha mı önemlidir?"* diye sormamız uygunolur. İnsanlığın gelişmesine ve özgürleşmesine bir katkı sunmayan bilimin yararından sözedebilir miyiz? İnsanın değerlerini gerçekleştirmeyen ve mutluluğu için uğraşmayan bilim ile teknolojinin ne yararı olabilir?

Görüldüğü gibi çağımızda geleceğe yönelik evrensel bir sorumluluk etiğini kurmak kaçınılmaz bir görev haline gelmiş bulunmakta. Gelecek hepimizin sorunu olmalı, ona giden yolları bugünden hep birlikte döşememiz gerekmekte. Bu bağlamda çağdaş evrensel etiğin temel ilkeleri arasında yeralması gereken şu kodları sayabiliriz: *"Öyle davran ki bu davranışının yarattığı sonuçlar, dünyadaki insanın gerçek yaşamının sürekliliğiyle uyum içinde olsun"*; ya da negatif bir ifadeyle: *"Öyle davran ki bu davranışının yarattığı sonuçlar, gelecekte varolacak bu tarzdaki bir yaşama olasılığını ortadan kaldırmasın"*; ya da yalın bir ifadeyle: *"İnsanların dünya üzerindeki varlıklarını sonsuza değin sürdürmelerinin koşullarını tehlikeye sokma"*; ya da pozitif bir ifadeyle: *"Bugün yapacağın seçimlerde, insanın gelecekte, geçmişten sorumlu olmamasını sağlamak hedeflerinden biri olsun."* Böyle bir evrensel etiğin odağında ekonomietiğinin bulunması hiç de şaşırtıcı olmamalıdır; çünkü ekonomietiği küresel etiğin en başta gelen ögesidir. Ekonomietiğinin temel ilkesi de, *"En büyük değerin üreten emek olduğu"* ilkesidir; bu yüzden emeğin gerçek değerine kavuşturulması başta gelen bir görev olacaktır. Böyle bir toplumda serbest rekabetin yerine güdümlü ya da denetimli rekabet geçecek, serbest piyasa ya da pazar ekonomisinin yerini de sosyal pazar ya da kontrollü piyasa ekonomisi alacaktır. Uygulanacak denetimleri ise devlet değil, halk kuruluşları ya da sivil toplum örgütleri yerine getirecektir. Böylece ortak bir pazar anlayışı içinde herkes bir kişi için ve bir kişi de herkes için üretim ve paylaşımı gözetecektir. Çünkü insanın yarattığı

12. Hans Jonas, *Technik, Medizin und Ethik. Zur Praxis des Prinzips Verantwortung*, Frankfurt/M, 1985, s: 221 vd.

en büyük değer, emeğiyle yaptığı üretim ve bunun hakça paylaşımıdır. İhtiyacı kadar üretmek ve gereksindiği kadar tüketmek, bu eğitimi ve bilinci edinmiş herkes tarafından doğal karşılanacaktır. Küreselleşme *(Globalization; Mondialisation)* adı altındaki yeni siyasi ve ekonomik dünya düzeninde bu değerler ve etik ilkeler öne çıkarılamazsa dünyamızın sorunları giderek katlanacak ve insanlık bu yükün altında kalarak huzur ve kurtuluşa kavuşamayacaktır. Bu bilince başta politikacılar, her kademedeki yöneticiler, bilimadamları ve teknokratlar, sanatçılar ve aydınlar sahipolmadıkça dünyamızda savaşlar ve terör olayları sonbulmayacaktır. İnsanlığın en büyük iki düşmanı olan bilgisizlik *(cehalet)* ile yoksulluğu *(fakirlik)* hiçbir evin kapısından içeri sokmamak ve onlarla savaşmak için ekonomilerin akıllı ve gerçekçi biçimde yönetilmesi gerekmektedir. Ekonominin getirdiği refah başta din savaşları ve terörizm olmak üzere bütün savaşları da önlemekte etkin yararlar sağlayabilir. Ben ve öteki ayırımcılığından vazgeçilmedikçe, her zaman karşısındakini haksız bulup suçladıkça, farklı düşüncelere saygı göstermedikçe, adaletli olmaktan kendi çıkarını kollamayı anladıkça, her alandaki başarı ve üstünlüğü kendi tekeline aldıkça özlenen barış ortamı hiçbir zaman gerçekleşemeyecek ve kalıcı barış bir hayal olacaktır. Her kesimin benzer, aşağı yukarı birbirine yakın koşullara sahipolabildiği ve kültürlerarası bir diyaloğun sürdürülebildiği toplumlarda yeralan etik kodun ilk ilkesi *"Ötekini de dinle!" (Audi alterem partem!)* olmalıdır. İlk adım başkasına da kulak vermeye ve onu anlamaya çalışma olunca, bunun arkasından karşılıklı hoşgörü ve bağışlama gelmekte gecikmeyecektir. Sürekli barışın özlemiyle *"bensiz senin, sensiz benim olanaksızlığı"*nın bilincine varılması sonucunda artık paylaşma kültürünün yaygınlaşması devreye girecek; aşağı ile yukarıdan, zenginlik ile fakirlikten sözedilmeyecektir. Bizi mutluluğa götüren yolun başkalarının mutluluğundan geçtiği bir kez kavrandı mı artık beklenen barış ortamı kendiliğinden doğacaktır. Ancak bu *"bütünselinsanın" (Totaler Mensch)* ortaya çıkmasıyla gerçekleşebilecek birşeydir. Acaba bu bir düş müdür? *Çünkü bu "bütünsel insan"*, erdemleri sayesinde, sorumluluk bilincine sahip, kendi özgürlüğünü ve mutluluğunu yaratan, büyük bir emek harcayarak üretip paylaşabilen ve gerektiğinde kendisini başkaları için fedaedebilen etik insandır *(Homo Ethicus). "Araçdeğerler"* alanından *"amaçdeğerler"* alanına yükselen böyle bir insan ancak o zaman hayallerini gerçeğe dönüştürebilecektir.

Felsefe Açısından Ahlak ile Ticaret Etkileşimine İlişkin Bazı Düşünce ve Saptamalar

I- GİRİŞ

Montesquieu, *Yasaların Ruhu* adlı yapıtında, *"Nerede yumuşak huylu insanlar varsa orada ticaret vardır; nerede ticaret varsa orada insanlar yumuşak huylu olurlar"* diyor.[1] Uygarlığın yayılmasında önemli bir işlevi bulunan ticaret öteden beri ekonomiyle birlikte, onunla içiçe düşünülmüştür; oysa her ikisini birbirinden ayrı olarak elealmak gerekir. Ticaretin tarihi, insanlararası ilişkilerin başladığı zamana değin geri götürülebilir ve ekonominin tarihinden daha eskidir. Ticaret, kişi ya da toplumların gereksinimlerini karşılamak ve kazanç sağlamak amacıyla giriştikleri ve bir yerden başka bir yere taşımak zorunda oldukları her türlü ham ya da işlenmiş mal, hizmet, değer, yiyecek ve giyecek gibi şeylerin alım satımını, değiştokuşunu kapsayan bir tür ekonomik etkinliktir. Dünya ticaretindeki gelişme, dünya ekonomisindeki büyümeyi desteklemiş ve teknoloji alanındaki köklü değişimlerle her zaman paralel gitmiştir. Ekonomi ise en genel anlamda servet, doğal kaynaklar ve ürünler gibi ekonomik değerlerin üretim, bölüşüm, dağılım ve tüketim sürecini araştıran toplumsal bir disiplindir ve bilim olarak 17. yüzyılda kurulmuştur. Ticaretin felsefesine gelince, bu etkinliğin yapısını ve işleyişini, amacını ve özelliklerini, doğasını ve sorunlarını dikkatle araştırır, tarihini keşfe çıkar ve pazarlara ürünleri ulaştıran ticaret topluluklarındaki yaşamı gözler ve aralarındaki ilişkileri eleştirel biçimde inceler; düşünürlerin bu konulardaki düşüncelerine yerverir ve onları yorumlamaya çalışır. Çünkü sağlam bir felsefe temeline, dünyagörüşüne ve yaşamanlayışına dayanmayan her disiplin uzun soluklu olamayacağından bu yaklaşım ve tutum önemlidir. Ticaretfelsefesi yöntem olarak

1. Montesquieu, *L'Esprit des Lois*, Oeuvres Complètes de Montesquieu, Chez Lefevre, Libraire-Editeur, Paris, 1835, s: 190 vd.

antikçağdan günümüze değin toplum ve siyaset filozoflarının farklı düşüncelerini elealır ve onları karşılaştırarak sonuçlar çıkarır; böylece öncelikle ticaret ile politika arasındaki ilişkileri, ticaret ile ekonomi arasındaki bağı irdeler; sonra da ticaretin öteki insan başarılarıyla *(teknoloji, zanaat, bilim, din, sanat, gelenek ve görenekler)* olan etkileşimini araştırır. Ticaretfelsefesi, değiştokuşun kural ve dinamiğini, ticari değişimin geleneğini, alım satımın moral ve etiğini, kısaca sağlıklı ticaretin koşullarını irdeler; herhangi bir ticari etkinliğin yalnızca özel kazanç ve çıkar amacıyla yürütülmesi, başka değer ölçü ve yargılarıyla ereklerinin gözönünde bulundurulmaması demek olan *"tecimselleşme" (commercialism; commercialisation)* ile dürüst ticaret arasındaki karşıtlığa dikkat çeker; zenginliğin makul ölçü ve sınırlarını, pozitif sosyal ve ekonomik hakların neler olduğunu, ortak refah, kamu yararı ve sosyal adalet kavramlarının eşliğinde serbest rekabetin ve pazarın durumunu ciddi bir sorgulamadan ve eleştiriden geçirir. Ticaretin kendi yaşamlarımız üzerinde ne gibi etkilerinin bulunduğunun felsefi bir bilgisini eldeetmeye çalışır. Çünkü bu düşüncelerin temelinde, insanların ticaret ve ekonomik sistemler için değil, ticaret ve ekonomik sistemlerin insanlar için varolduğu ilkesi yatar.

Topluma ilişkin bilimlerin pekçoğu gibi ticaret ile ekonomi de felsefenin dışında gelişmiş, ancak ekonomi ve ticaret kuramcılarının ilgileri filozoflarınkileriyle örtüşmeyi ya da kesişmeyi her zaman sürdürmüştür. Örnekle filozofların bilimsel yöntem ile sosyal ontoloji üstüne veya ussallığa, çıkarcılığa, bencilliğe ve seçme hakkına ilişkin ya da refah, adalet, eşitlik ve özgürlük üzerindeki düşünlemeleri *(refleksiyonları)*, sosyal bilimciler için olduğu gibi ekonomistler ve ticaret kuramcıları için de her zaman önemli ve kalıcı anlamlar taşımıştır. Ekonomi ve ticaretfelsefesi ayrıca modern ekonomik güçlerin ortaya çıkışında etkili olan inanç ve değerlerin izlerini araştırır; farklı ekonomik sistemleri, farklı inanç ve değerleri geçerli kılan sistemler olarak çözümleyerek gelişmekte olan ve gelişmiş ekonomileri karşılaştırır; geleneksel ile modern arasındaki çatışmayı inceler. Sonra da küresel büyümeyi harekete geçirecek olan değişmenin koşul ve dinamiklerini araştırır. Çünkü ekonominin geleceğinin dengeli bir ticarete bağlı olduğu görüşü günümüzde ağırlık kazanmış bulunmaktadır. Bunun yanında ülke ve kurumların ticaret hacmi ile ekonomileri arasında her zaman doğru bir orantının bulunduğu da bilinmektedir. Ayrıca çatışan kültürlerin ve dinlerin (*Doğu ile Batı, Kuzey ile Güney, İslam ile Hıristiyan, Arap ile Yahudi, Protestan ile Katolik, zenci ile beyaz)* bazı ortak yanlarının bulunduğunu da biz yine ticaret ilişkileri sayesinde öğrenmekteyiz. Ticaret ve piyasa yasalarının, farklı

topluluklar arasındaki ayrılıkları zorunlu biçimde ortadan kaldırdığına da tanıkolmaktayız. Eskiçağlardan beri varolduğu bilinen ticaret ile pazar ekonomisi birbiriyle sıkı bir etkileşim içinde olmuş ve her zaman insanlara bir dinamizm ve canlılık kazandırmak üzere toplumların içinde yeralmıştır. MÖ 6. yüzyılda İonya'da *(Miletos, Ephessos, Halikarnassos, Abdera kentlerinde)* gördüğümüz gibi ticareti elinde bulunduran ve pazara egemenolan toplumlar refahın oluşmasına, dolayısıyla da bilim, sanat ve felsefenin gelişmesine ön ayak olmuşlardır. İnsanlar iletişime geçtikleri andan itibaren ticaret de vazgeçilmez bir gereksinim olarak varlığını duyumsatmış ve uygarlık tarihi boyunca ticaret iletişime yardımcı bir araç görevini sürdürmüştür. İlksel *(primitif)* topluluklardan günümüzün modern toplumlarına değin çeşitli yapılanmalar ve oluşumlarla sürüp gelen ticaret ilişkileri çağdaş dünyamızda, kara, hava ve deniz ulaşımında büyük boyutlara varmış ve*"etik kodlar"*a bağlanmıştır.

Ticaretin felsefesiyle uğraşanlar onunla ilgili bazı sorular sorarak sınırlarını belirlemeye, alanını betimlemeye ve bu konuda ortaya çıkan sorunları irdeleyip çözmeye çalışırlar; ticaretin etiğini kurmayı, etik kodlarını saptamayı denerler. Bu soruları şöyle sıralayabiliriz: İktisadi bir etkinlik biçimi olan ticaret ne için yapılır? Ticaret yalnızca maddi gereksinimlerimizi mi karşılar? Ticaret ile kültür arasındaki etkileşim ne düzeydedir? Ticari kazancın sınırı ve ölçüsü ne olmalıdır? Her türlü ticaret kişisel çıkara dayandığına, genel çıkar da kişisel çıkarların toplamından meydana geldiğine göre, devlet ile birey çıkarlarının dengelenmesi nasıl sağlanacaktır? Ekonomi yasalarının hiçbir sınırlamaya tabi tutulmadan belirlenmesi ve özgürce işletilmesi insanları mutlu bir geleceğe götürür mü? Sınırsız kişisel kazanç ile serbest rekabet bireyin ve toplumun budünyada mutluluğunu sağlar mı? Ekonomide sıfır büyümeden sözedebilir miyiz? Kesinliğe ve mutlaklığa yakın olan doğa kanunlarıyla göreli ve gevşek olan ticaret ve ekonomi yasalarını bağdaştırabilir miyiz? Dürüst ve adil bir ticaret *(fair trade)* olanaklı mıdır, nasıl? Ekonomi ve ticaret bilimlerinin yardımıyla geleceğimizi nasıl şekillendirebiliriz? İnsan yalnız kişisel çıkarı ve en az çabayla en yüksek doyumu eldeetmek için mi çalışır? Yarar, değerden mi; yoksa değer, yarardan mı kaynaklanır? Ekonomi ile ticaretin, sanat ve kültürle ilişkisi ne boyuttadır? İş dünyasında yalnız başarıyı ve kazancı erdem saymak doğru mudur? Küresel boyutta adil bir ekonomik denge ve düzen kurulabilir mi? Kriz yaşamadan sürekli bir ekonomik büyüme sağlanabilir mi, nasıl? Ekonomik ve ticari sistemler kendi kendilerini düzenleme gücüne *(selfregulation)* sahip midir? Küresel boyutta tam istihdam *(sıfır işsizlik),* üretimin ölçülü artırılması ve adil biçimde paylaşımı sağlanabilir mi?

Bütün toplumlarda genelgeçerliği olan bir ekonomi modeli ya da kavramsal ticaret şeması oluşturulabilir mi? Sosyal bir ekonomi ile dengeli ticaret politikası, insan ve toplum kalitesini yükseltebilir mi? Ekonomi ile ticaret kuruluşlarının kâr maksimizasyonunu sınırlandırmak doğru mudur? Mali piyasaların dengeye kavuşturulması için neler yapılabilir? Toplumsal çıkara hizmetetmenin en iyi yolu nedir? Piyasaların hiç müdahale etmeden kendiliğinden dengeye kavuşabileceğini söyleyebilir miyiz? Piyasa ilişkilerinde ve fiyatların oluşmasında ahlak değerleri bir roloynamalı mıdır? Etik kural ve ilkelerden yoksunluk mali piyasadaki krizlerin nedeni midir? Bireyin kendi çıkarı ile toplumun genel çıkarı bağdaştırılabilir mi? Büyüme ile refah aynı şey midir; hangisi adil servet dağılımı sonucunda gerçekleşir? Serbest ticaret toplumların gelir dağılımını nasıl etkiler? Serbest pazar ekonomisinin vahşi kapitalizme dönüşme riski var mıdır? İşte bu ve benzeri daha başka sorulara verdiği yanıtlarla alanının sınırlarını saptamaya, olanaklarını ve yapısını irdelemeye, konusunu ve sorunlarını belirlemeye çalışan ticaretfelsefesi, kendine özgü yöntem ve bilgikuramını geliştirir, izleyeceği yöne ilişkin yolharitasını belirler ve etik kodlarını araştırmaya koyulur. Ticaretfelsefesi, ilkçağdaki morale dayanan değiştokuştan, günümüzün büyük hacimli ticaretinin etik kodlarına, bireysel ticaretten küresel alışveriş kültürüne değin varan süreçten ayrı düşünülemez.

II- DÜNYA TİCARETİNİN SERÜVENİ

Karl Marx'a göre, *"İnsanlık tarihi, daima sanayi ve ticaret (mal değişimi) tarihi açısından incelenmeli ve değerlendirilmelidir. [...] Tarih, her kuşağın sırasıyla nöbet değiştirmesinden başka birşey değildir; bu kuşakların herbiri, tüm önceki kuşaklardan kalan gereçlerden, sermaye ve üretim güçlerinden yararlanır. Belirli kuşak bu sayede bir yandan eski kuşaklardan miras kalan eylemi tamamiyle değişik koşullar içinde sürdürür, öte yandan da bütünüyle değişen gerçekliğe dayanarak eski koşulları değiştirir,"*[2] Geçmişin ve şimdinin büyük ticaret yolları ile enerji koridorlarının dünyatarihinin biçimlenmesinde, kültürlerin ve yaşam tarzlarının yayılmasında önemli katkılarının olduğu yadsınamaz. Eskiçağlardan beri uzak ülkeleri ve farklı biçimlerde yaşayan halkları birbirlerine bağlamış olan, mal ve düşünce değişiminin gerçekleştiği, bir bağlantı ve ulaşım noktaları olarak büyük ticaret merkezlerinin çoğu artık eski önemini yitirmiştir. Günümüzde yüksek teknolojilerin kullanımıyla yürütülen sualtı arkeolojileri, ticaret yollarında havadan gözlemler

2. K.Marx, F. Engels, *Deutsche Ideologie*, Dietz Verlag, FaM, 1970, s: 126.

suretiyle yapılan arkeolojik kazılar bize çok değerli bilgiler sunmakta, bilimsel araştırmalar ticaretin tarihini belirginleştirmekte ve bu konudaki bilgilerimizi bilimler tarihi ışığında daha da zenginleştirmektedir. Antikçağda Batı Anadolu'dan Mezopotamya ile Mısır'a ve bu bölgelerden Anadolu'ya yapılan ticaret seferleri, Fenikelilerin Avrupa'nın kuzey kıyılarına değin uzanan ticaret gemileri, Yunan uygarlığının Ege ve Karadeniz kıyılarında kurduğu ticaret kolonileri gayet iyi anımsanabilir. Akdeniz'de Kartaca'nın kurmuş olduğu ticaret yolları ağı, bu bölgeye gözünü dikmiş olan Roma'nın *[Akdeniz'e "Bizim deniz" (Mare Nostrum) demekteydiler]* kenti yerlebir etmesi sonucunda ortadan kalktı. Britanya adalarından denizyoluyla eskiçağ Yunanistan'ındaki tunç zanaatçılarına kalay getiren; karayolu ile Kuzey Denizi kıyılarından güneye, Baltık Denizi'nden Doğu Akdeniz'e kehribar, kereste ve kürk taşıyan ticaret yolları hayalgücünü zorlayan özelliklere ve olanaklara sahipti. Yine Anadolu'dan ve Lübnan'dan piramitlerin yapımında kullanılmak üzere kereste ile bolca narenciye Mısır'a kara ve denizyoluyla taşındı. Avrupalıların 15. yüzyılda Hindistan'a varmalarından çok daha önceleri Araplar tarafından kullanılan Doğu Afrika'nın ticaret yolları aracılığıyla Güneydoğu Asya, Çin ile Hindistan'dan Roma İmparatorluğu'na karanfil, hindistancevizi, biber, tarçın, hintyağı taşındığı için bu önemli ulaşım hattına *"Baharat Yolu"* adı verilmişti. En çok bilinen ticaret yolu ise 1500 yıl boyunca Çin'i Batı'ya bağlayan ve teknolojik gelişmeler *(kâğıt, barut, baskı aleti, ipek dokumacılığı)* ile dinsel iletişim ve ticaret alanlarında bir değişim kanalı oluşturan *"İpek Yolu"*ydu Doğu'dan Batı'ya, Kuzey'den Güney'e, Çin'den Antakya ve İstanbul'a *(Bizans)* kadar uzanan *"İpek Yolu"*, uygarlıklararası etkileşimi sağlayan bir iletişim kanalıydı. Ancak unutulmamalıdır ki yeryüzünde bulunan büyük ticaret yolları aynı zamanda kanlı üstünlük savaşlarının merkezleri de olmuşlar ve utanç verici köle ticareti trafiği yine bu yollar üzerinde gerçekleşmiştir.

Ticaretin insanlık tarihiyle yaşıt olduğunu söyleyebiliriz; uygarlığın önemli kaynaklarından biri olduğunu da biliyoruz. Yiyecek ve giyeceklerini, tarihöncesi dönemlerde görüldüğü gibi, artık avcılık ve toplayıcılıkla değil de yerleşik düzene geçip üreterek eldeetmeye başladıklarında insanlar bunları değiştokuş yapma gereksinimi duydular. Bu küçük üreticiler yaşamlarını sürdürmek ve geçinmek için bazı mallar üretiyorlardı; ama gereksinim duydukları ve kendilerinde bulunmayan başka pekçok mal da vardı. Zamanla gereksinim duydukları şeylerle ellerinde bulunanları değiştokuş edebileceklerini farkeden bu insanlar böylece gereksindikleri malları eldeetmek için ellerinde ürün fazlası kalacak biçimde üretim yapmaya yöneldiler ve *"trampa"* dediğimiz değiştokuş

tekniği ortaya çıkmış oldu; tabii ticaret dediğimiz bir etkinlik alanı da böylece doğmuş oluyordu. Trampa, ilkin yakın komşular arasında, daha sonra da uzak köyler ve daha büyük topluluklar arasında uygulanmaya başlandı. Ancak trampa sisteminin önünde birçok engelleyici sorun vardı. Örnekle kendi gereksinimleri olan başka malları ellerinde bulunduran toplulukların ihtiyaç duydukları veya duyacakları şeyleri üretmek gerekmekteydi. Uygarlık böylece üretimle ve yalnızca bu üretimin sağladığı ürünlerin değişimiyle, yani ticaretle uğraşan iki sınıf yaratmış oldu. Aslında uygarlık ile üretim ve ticaretin gelişimi sürekli birbirlerini karşılıklı olarak etkilediler. Ancak ticaret sınıfı bir müddet sonra üretimin yönetimini elegeçirdi, üreticileri ekonomik bakımdan kendine bağımlı hale getirdi, her iki üretici arasında aracı oldu, değiştokuş aracılığından kazandıklarıyla her ikisini de bir bakıma sömürdü. Aslında ticaretle uğraşanlar başlangıçta ve gerçek anlamda üretmeyen; fakat bu ürünleri pazarlayarak kazanç sağlayan toplumun bir bakıma parazit bir sınıfıydı. Gerçekte bu sınıf, pek de önemli sayılmayacak hizmetleri karşılığında hem iç hem de dış üretimin kaymağını elegeçirmekte, hızla büyük bir zenginlik yığmakta ve toplum içinde bu zenginliğe uygun bir yeredinmekteydi. Nitekim günümüzde bile hâlâ üretenin değil pazarlayanın daha çok kazandığı bir ekonomik anlayışın egemen olduğunu görmekteyiz. Üretenin aktif, pazarlayanın, yani ürünün dolaşımını sağlayanın pasif olduğu böyle bir konum, ilerleyen ekonomik ilişkiler bağlamında daha da büyük önem kazandı.

İlk ticari faaliyetlerin Doğu Akdeniz'de, Nil ve Ürdün nehirleri boyunca, Fırat ile Dicle'nin vadilerinde (*Mezopotamya*), Kızıldeniz, Lut Gölü ve Körfez kıyılarında başladığı söylenebilir. Nil'in verimli topraklarından devşirdiği zenginlik sayesinde Mısır, ticaretin bu başlangıç aşamasında belirleyici bir roloynadı ve Asya ülkeleriyle düzenli ilişkiler kurdu. Mısır kervanları Fenike, Suriye ve Kızıldeniz yöresinin ürünlerini taşımak için birbiri ardından yola çıkıyorlardı. İncil'de Yusuf'un kardeşlerinin, yaklaşık MÖ 2000'li yıllarda, pelesenk, bal, lavanta, kokulu sarısakız, çamfıstığı ve badem taşımacılığı yaptıkları anlatılır. Mısır'ın dışalım ürünleri arasında Küçük Asya'dan kereste, şarap ve yağ ile başka bölgelerden fildişi ve altın bulunuyordu; dışsatım ürünleri ise tahıl, dokuma, imal edilmiş eşya, özellikle de silahtan oluşmaktaydı. Bu dönemde ticaret karadan yapılmaktaydı ve daha çok da trampa biçiminde yürütülmekteydi. Zamanla yönetimler ticaretle ilgilenmeye başladılar; ticareti özendiriyor, kimi zaman da denetliyorlardı. Para henüz ortaya çıkmamıştı, ama alışveriş yapanlar arasındaki trampa işlemleri kolaylaşmıştı. Çünkü ortak ölçek olarak belli ağırlıkta bir metal *(altın ya da*

gümüş) kullanılmaktaydı. Sonradan Samilerin yerleşmiş oldukları Babil kenti, Güneyden (*Arabistan),* Batıdan *(Suriye*) ve Doğudan *(Pers Ülkesi*) gelen ürünler için pazar haline geldi. Bu mallar arasında değerli madenler, yün, tahıl ve yapı gereçleri bulunmaktaydı; değerleri de ünlü *"Hammurabi yasaları*"nda gösterildiği gibi belirleniyordu. Bu tür ticaret halk yığınlarının ekonomik konumunu etkilememişti; asıl amaç üst sınıfın *(saray çevresi, yöneticiler, dinadamları, komutanlar)* lüks mallara yönelik talebini karşılamaktı. Günlük yaşam için önemli mallar dışarıdan gelmiyor, yöre ya da bölge pazarlarından trampayla sağlanıyordu. Fenikelilerin deniz ticaretini ellerinde bulundurdukları sıralarda durum hâlâ böyleydi. Yaşamlarını sadece karada sürdürmeye elverecek koşulları bulunmayan ve Filistin'in kıyı şeridine yerleşmiş olan Fenikeliler, zenginleşmek arayışıyla denizlere açıldılar ve daha sonraları Sur, Sayda ve Beyrut gibi dönemin gelişmiş kentlerini kurdular. Küçük teknelerinin yetersizliğine karşın Akdeniz'i kendi özel denizleri haline getirdiler ve Akdeniz havzasında küçük koloniler kurdular. Komşularından gelen baskıların ve iç çekişmelerin etkisiyle giderek Fenikelilerin gücü azaldı. Onların yerini İÖ 9. yüzyılda kurulan Kartaca aldı. Kartaca, Roma'nın baskın konumunu, ticaret ve askerlik açısından tehditedecek derecede güçlenince, Romalı devletadamı Cato'nun ünlü *"Kartaca yıkılmalıdır!"* sözü, Roma'nın dünyada üstünlük ve egemenlik kurma amacının vazgeçilmez savı haline geldi.

Fenikelilerin para ekonomisine sahip olduklarına ilişkin elimizde bir kanıt yok. İÖ 4. yüzyılda Kartaca, ticaret amacıyla İspanyol gümüşü ile Moritanya altını basmaya kararverdi. Tarihçi Herodotos, Kartacalı tacirlerin işlerini nasıl yürüttüklerini şöyle anlatıyor: *"Tacirler vardıkları kıyıda mallarını karaya çıkarırlar, sonra teknelerine dönerek dumanla işaret verirlerdi. Dumanı gören yerliler altınlarıyla oraya gelirlerdi."*[3] Fenikelilerin Sur kentini merkez edindikleri ticaret hegemonyasını daha sonra Atinalılar devraldı. Mısır ile Mezopotamya, Çin ile Hint ürünleri Suriye üzerinden bir yay çizerek Atina'ya ulaşmaktaydı. Atina'da ise deri işlikleri, dökümhaneler, silah yapımevleri ile şarap ve yağ imalathaneleri ticarete dönük mal üretmekteydiler. Gemi yapımı için kereste sağlamak amacıyla Kuzey'le olan ilişkiler oldukça gelişmişti. Bu arada ayrıca köle ticareti de yapılmaktaydı. Ticaret çevresi, yoğun bir etkinliğin sürdürüldüğü Anadolu'nun Ege ve Karadeniz kıyılarındaki koloniler ile Akdeniz'di; Batı Anadolu (İonya) ile Yunanistan para ekonomisini oluşturarak ticaretin gelişmesine katkıda bulundular. Lidya, İÖ 7. yüz-

3. Herodotos, *Tarih*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1978, s. 254 vd.

yıl ortalarında sikkeyi kullanarak trampa işlemini kolaylaştırmış oldu. Yunanistan'ın Ege ve Akdeniz'deki başlıca kolonilerinin ticarette zenginleşmesi Atina'yı bir dönem refah içinde yaşattı; bunu askeri gücünün üstünlüğüne dayanan Roma'nın yükselişi izledi. Aynı zamanda ticaret gereksinimlerinin zorlamasıyla İskenderiye, Antakya ve Bergama gibi büyük ticaret kentleri ortaya çıktı. Köle ticaretinin ve fethedilen bölge halklarına uygulanan haraç sisteminin yaygınlaşmasında Roma'nın güçlü etkisi görüldü. Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle (MS 476) ortaçağ, derebeyliğin *(feodalizmin)* doğumuna tanıkoldu. Kapalı bir ekonominin hâkimolduğu bu dönemde ticaretin gelişmesi için gerekli koşullar ortadan kalktı ve böylece ticaret geriledi. Güçlü devletlerin desteklediği ve güvenliğini sağladığı deniz trafiği durma ve deniz ticareti de çökme noktasına geldi. Kara ticareti yapan yollar da artık Romalıların bıraktığı güvenli durumda değildi; sürekli saldırıya uğrama tehlikesi vardı ve saldırıların çoğunu da feodal beyler düzenlemekteydi.

Avrupa'da bu olumsuz koşullar yaşanmaktayken, 7. yüzyılın ortalarında yeni doğmuş bulunan İslam uygarlığı hemen her alanda *(ticaret, askerlik, sosyal örgütlenme, bilim, sanat ve felsefe)* hızlı bir gelişme gösterdi ve İslamiyet kararlı bir biçimde Arap Yarımadası'ndan dışarıya doğru yayılmaya başladı. Başta Bizans ile Pers olmak üzere Çin ve Hint uygarlıklarıyla da temasını yoğun biçimde sürdüren İslam uygarlığı, Arap, İran ve Türk toplumlarının ortak çabalarıyla gücünü bütün Doğu Akdeniz'de hissettirdi. Ticarete büyük önemveren, kervan ve kervansaraylar aracılığıyla uluslararası bir ticareti gerçekleştiren İslam toplulugu, ticaretin büyük ölçüde itimat ve güvene dayandığının bilinciyle, ilişkilerini çevre ülkeleriyle sıcak tuttu, ekonomik bağlarını güçlendirdi ve onları giderek nüfuzu altına aldı. İslam uygarlığı, uygarlıkların gelişme ve yayılmasında ticaretin büyük bir roloynadığına iyi bir örnek teşkiletmiş ve ticaretteki yoğunluğun, refahın göstergesi olduğunu kanıtlamıştır. Türkler bu dönemde uygarlıklararası geçişim ve iletişimde katalizör rolü oynayarak bilim ile teknolojinin gelişmesine katkıda bulunmuşlar ve ortaçağ tarihinde önemli bir roloynamışlardır. Asya'nın doğusundan Akdeniz'in doğusuna göçerek edindikleri pekçok kazanım ve birikimlerini buralarda kullanıp paylaşmışlar ve başka topluluklara aktarmışlardır. At yetiştirme kültürü, askerlik ile savaş aletleri yapma teknikleri, devlet kurma geleneği, barut, kâğıt, araba yapımı ve basım tekniği gibi alanlardaki yetkinliklerini göçtükleri bölgelerdeki insanlarla paylaşmışlar ve onların birikimlerinden de yararlanmışlardır. Doğu'yu Batı'ya, Çin'i Bizans'a bağlayan *"İpek Yolu"*; Güney'i Avrupa'ya, Hindistan'ı Arabistan'a bağlayan *"Baharat Yolu"* ile Kuzey'i, İskandinav

ülkeleri ile Rusya'yı, Güney ve Batı'ya, Bizans'a ve İslam topraklarına bağlayan *"Kürk ve Kereste Yolu"* artık Müslüman toplulukların elindeydi ve kısa sürede refaha ulaşan İslam ülkeleri ortaçağ Avrupa'sının iştahını kabarttı. Böylece ekonomik ve dinsel nedenlerle ikiyüz yıl kadar sürecek olan ve İslam uygarlığını hedef alan Haçlı Seferleri MS 11. yüzyılın sonlarında başlamış oldu.[4]

Ortadoğu'daki zenginliği ve burada kavuşan ticaret yollarını elegeçirme, yeni pazarlar eldeetme girişimi içindeki Avrupalı feodal beyler ile Papa'nın yönetimindeki Kilise, bu Haçlı Seferleri sonucunda tam bir hayal kırıklığına uğrayınca Avrupa'da ticaretin temellerinin yeniden oluşturulması ve başka çarelere başvurulması zorunluluğu gündeme geldi. Avrupa'da artan nüfusa yetecek bir üretimin yapılamayışı, hammadde ve kaynak sıkıntısı, Kilise ile feodal beyler arasındaki toprak mülkiyeti konusundaki anlaşmazlıklar ve buna benzer diğer olumsuz koşullar karşısında tacirler, lonca türü dernekler kurdular; bu süreç, yeni bir toplumsal sınıf olan tacirlerin statüsünü pekiştirdi. Bölgesel bir gelenek niteliğini taşıyan panayırlar, feodal beylerin çıkarlarına denkdüştüğü için önemkazandı. 15. yüzyılda pusulanın bulunması, matbaanın faaliyete geçmesi sonucu gelişmiş haritaların yapılabilmesi ve dayanıklı, ahşap yelkenli uzun yol gemilerinin inşasıyla deniz ticareti güçlendi ve Müslümanların yaptıkları deniz seferleri takipedilerek yeni ticaret yolları bulundu. Portekiz kıralının kardeşi gemici Henry'nin himayelerinde Sagres'de bir denizcilik okulu kuruldu. Kristof Kolomb, tehlikeli yolculuğu için Kastilye hükümdarı tarafından desteklendi. Osmanlıların denetimi altında bulunan Baharat ve İpek yollarının kaynağına ulaşmak ve buralardaki zenginliklerden, yani Hint ve Çin'in zengin kaynaklarından payalmak isteyen İspanya hükümdarı, Hindistan'a ulaşması için yardım sağladığı bu denizcinin o zamana değin pek bilinmeyen yeni bir kıtaya, Amerika'nın Doğu kıyılarına varacağını tahmin bile edemezdi. Afrika kıyılarını izleyen Vasco de Gama, Kristof Kolomb'un yerine Hindistan'a vardı; aynı amaçla yola çıkan Pedro Alvarez Cabbral da Güney Amerika'ya *(Brezilya)* ulaştı. Böylece dünya haritasını tamamlayacak olan büyük keşifler çağı başlamış oluyordu. Bu keşfedilen ülke halklarıyla yapılan değiştokuşlar ticareti de canlandırıyor; Avrupa, geleceğin büyük gücü olma adaylığına doğru hızla ilerliyordu. O zamana değin uluslararası ticaret baharat, güzel kokular, değerli taşlar, fildişi, ipekli kumaşlar ve kumaş boyaları gibi ürünlerden oluşan lüks mallara yöne-

4. P.M.Holt, *Haçlılar Çağı*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1999, s: 85 vd.; Amin Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*,YKY, İstanbul, 2006, s: 128; I.Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, İÜ-EFY, İstanbul, 1986, s: 146 vd.

likken, Amerika kıtasının keşfiyle Meksika ile Peru'dan Avrupa'ya bol miktarda getirilen altın ve gümüş sayesinde, yüzyıllar boyu trampayla sınırlı kalan ticaret, artık çift metal sistemiyle sikke basılması için gerekli kaynağa yeterince kavuşmuş oluyordu. Avrupa devletlerince basılan yeni paralar ve Düka altınlarıyla ticaretin gelişmesi için yeni koşullar böylece oluşmaktaydı. Eskiden aşağı sınıf gözüyle bakılan tacirler, yeni bir konum edinerek güçlü bir burjuvazi oluşturdu. 17. ve 18. yüzyıllarda ticaretteki üstünlük İspanya ve Portekiz'den İngiltere ve Hollanda'ya geçti; bu sıralarda Fransa ile Almanya ise sürekli rekabet ve ticarette üstünlük çekişmeleri içinde bulunuyordu; daha sonra ekonomi ve ticaretteki üstünlük 20. yüzyılda ABD'ye geçecekti.[5]

Güney ve Kuzey Amerika kıtasındaki beyaz göçmenlerin kauçuk, pamuk, tütün, kahve, muz ve kakao plantasyonlarında işgücüne gereksinimleri olduğu için, Afrika kıtasından bu bölgelere kara derililer zorla getirildi; böylece siyah köle ticareti daha 16. yüzyılda başlamış oluyordu. Bu kölelerin canı ve bedeni, kafası ve kolu, eti ve kemiği, yani herşeyi efendisinin malıydı. Çünkü Avrupa'da bile bunların insanla maymun arası varlıklar olduğuna inanılmaktaydı. Zenci köleler Güneyde ve Kuzeyde her türlü haktan yoksundu, serbestçe alınıp satılabilmekteydiler, hayatları çalışabildikleri ve üretime katılabildikleri sürece güvendeydi; çoğunun isimleri efendilerinin işletmelerinin ismini taşımaktaydı. Portekiz ve İspanya, bu köle ticaretinden büyük kazançlar eldeetti. 1550'lerde köle tacirlerince başlatılan köle ticaretini 1697'de Portekiz hükümeti kendi tekeline aldı. Büyük kâr bırakan zenci köle ticareti deniz filosuna sahip bütün devletler arasında acımasız bir rekabete yolaçtı ve bu durum 1807'lere değin sürdü. İkiyüz yıl boyunca köle ticaretini elinde bulunduran İngiltere nihayet avam kamarasında bu ticarete sonveren bir kararı kabuletti. 1807'den sonra İngiltere artık köle ticaretine hoşgörü ile bakmıyordu; Portekiz ve İspanya ile 1815'te; Avusturya, Rusya ve Prusya ile 1842'de; Fransa ile 1845'te köle ticaretinin yasaklanması konusunda özel anlaşmalar yaptı. İngiltere 1853'te, köle ticaretinin yasaklanmasıyla ilgili olarak Batı devletleriyle yirmialtı, Afrika kabile reisleriyle de altmışbeş anlaşmaya imza koymuş bulunuyordu. Çünkü 18. yüzyılda kimya, fizik, biyoloji bilimlerindeki gelişmeler ile mühendislik alanındaki hızlı ilerlemelerin sanayi devrimini doğurmasıyla üretimde makineleşme dönemi başlamış; insan gücüne, kol emeğine ihtiyaç kalmamış; kölelerin bakımının da külfetli olduğu görülmüştü. Zira bunların iyi performans gösterebilmeleri için beslenmeleri, giydirilmeleri

5. Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Tübitak, Ankara, 2004, s: 168 vd.

ve barındırılmaları gerekmekteydi; oysa devreye sokulan makineler için buna gerek yoktu. Ne var ki Avrupa uygarlığı bununla yetinmemiş, daha ekonomik gördüğü sömürgeciliğe yönelmiştir. 19. yüzyılda hızla gelişen sanayi devriminin ticaret üzerinde büyük etki yapması sonucunda yeni mal çeşitleri ortaya çıktı. Zaman zaman savaşa varan çekişmeler yoğunlaştı; ekonomik güç odakları eldeğiştirdi. 20. yüzyılda şirketler devlet eliyle kurulur ve desteklenir olunca ticaret tekelleri oluşmaya başladı. Denizlerde egemenliği Britanya elegeçirmekle kalmadı, kendi kara ticaretini de geliştirdi. Buhar makinesinin bulunuşundan sonra yük ve insan taşımacılığı geniş bir demiryolu ağı üzerinden yapılır oldu. Britanya'nın başı çektiği bu dönemde Avrupa kömür çağına girince İngiltere deniz ve demiryollarındaki ticari faaliyetlerini daha da artırdı. 19. yüzyılın sonunda petrolün önemli bir meta durumuna gelmesine yolaçan içten yanmalı motorun bulunuşuna tanıkolundu. Bu alanda da İngiltere baskın bir durumdaydı; ancak bu durum iki dünya savaşının *(1914 ve 1939 savaşları)* yıprattığı Britanya'nın rolünü ABD'ye devretmek zorunda kalışına dek sürdü. Sonuç olarak İÖ 3000'li yıllarda Mısır ile Mezopotamyalıların, İÖ 7. ve 6. yüzyıllarda Fenikelilerin, İonyalıların ve Yunanlıların; İS 8. ile 12. yüzyıllarda İslam toplumlarının; 15. ve 16. yüzyıllarda İspanyol ve Portekizlilerin, Venediklilerin, Cenevizlilerin ve Osmanlıların; 17. yüzyılda Felemenklerin; 18. ve 19. yüzyıllarda Fransız ve İngilizlerin ticarette önsıralarda yeraldıklarını; ticari faaliyetlerinin sanatlarını, bilim ve teknolojilerini olumlu biçimde etkilediğini ve toplumlarının dönüşümlerini ve ilerlemelerini sağladığını görüyoruz. Ticarete dayalı güçlü ilişkiler, zenginliği ve refahı getirmiş, kültürler arasındaki etkileşimi canlandırmış, böylece toplumların gelişimine ve kültürlerinin yayılmasına ön ayak olmuşlardır.[6]

Ticaretin gelişmesinde iletişimin büyük payının bulunduğu kuşku götürmez; ateş yakma ve posta güvercini ile arabalarından yararlanmanın ardından, posta hizmetlerinin örgütlenmesinde, denizaltı telsiz telgrafından, radyonun, telefon ve teleksin, sonar sistemlerinin, bilgisayar ve faks ile daha başka yeni iletişim teknolojilerinin bulunmasına *(uzaya fırlatılan haberleşme uyduları, internet, facebook ve twitter gibi sosyal paylaşım siteleri)* kadar uzanan geniş bir yalpazenin gelişme süreci izlenmiştir. Kara ve deniz taşımacılığına hava taşımacılığı da eklenince, ticaret küresel boyutlara ulaştı. Uzun geçmişine bakarak ticaretin uygarlık tarihinde ne kadar büyük bir yeri ve önemi olduğunu somut veriler bize göstermekte. 15. ve 16. yüzyıllarda geliştirilmiş yelkenli ahşap

6. *Osmanlı Uygarlığı*, Kültür Bak.Yay., Ankara, 2006, s: 276 vd.

gemiler ve ayrıntılandırılmış haritalarla yapılan taşımacılığın sonunda ticaret hacmi artmış, insanlar birbirlerini daha yakından tanıma fırsatı bulmuşlar, sadece mal değiştokuşlarında değil, kültür alışverişlerinde de bulunmuşlar, böylece kitlelerin ufkunun genişlemesine yardımcı olmuşlardır. Ancak ticaret üstünlüğünü elegeçirmeyi de amaçlayan bu karşılaşmalar her zaman barışçıl olmamış, kanlı çatışmalar sonucunda bazı kültürler yeryüzünden silinebilmiştir. Mezopotamya'daki onlarca kültür *(Sümer, Elam, Asur, Kalde, Babil ve başkaları)*, Güney Amerika'da Aztek, Maya ve İnka uygarlıkları ile Anadolu *(Hititler, İonyalılar, Lidya, Likya ve Persler)* ve Afrika uygarlıkları bu teze ilişkin örneklerle doludur. Ticaretin gelişmesiyle insanların birbirlerini daha yakından tanıdıkları ve kültürlerinin zenginleştikleri bir gerçektir. Bu maddi ve manevi zenginlikler özellikle Avrupa'da bazı dönüşümlere nedenolmuş, Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanma hareketleri birbiri peşi sıra gelerek bu kıtanın bilim, felsefe ve teknoloji alanındaki hızlı ilerlemesini sağlamış, bunlar da öteki alanlardaki gelişmelere nedenolmuştur. Sanayileşmenin 1750'lerden itibaren ticaretin gelişmesinde büyük etkileri olurken, ticaretin de sanayinin ilerlemesinde önemli katkıları görülmüş, hammadde ile ucuz işgücü gereksinimi Avrupa ülkelerini bu sefer sömürgeler edinme yarışına sokmuş, böylece bir emperyalizm çağı da başlamıştır. 20. yüzyılın ilkyarısında ekonomik kaynakları ve pazarları paylaşamama yüzünden çıkan iki dünya savaşı ticarete büyük sekte ve darbeler vurmuş; onu adeta felçetmiştir. Uluslararası ticaretin yeniden gelişme gösterdiği 20. yüzyılın ikinci yarısında ise *"Ticaret ve Tarifeler Üzerinde Genel Anlaşma"* (GATT) yapılmış, Avrupa Birliği'ne üye ülkelerde olduğu gibi gümrük birlikleri kurulmuştur. Uluslararası ticaret hacminin giderek artması sonucunda 1990'larda GATT'a üye ülkeler *"Dünya Ticaret Örgütü"*nü (WTO) kurarak ticari konulardaki pekçok sınırlamayı ortadan kaldırmışlardır. Dünya ticaretinin yüzde doksanına yakınını denetiminde bulunduran DTÖ'nün kârı birinci sırada tutması onun karanlık bir yüzü olduğunu ve kapitalizmin yolunu açma görevini üstlendiğini gösterir. Ekonomik ve parasal değerleri yaşamsal değerlerin çok üstünde tutan, finans kapitali bilim ve sanatların önüne koyan, insan ve çevre haklarının kâreden ticaretten sonra gelmesi gerektiği tezini savunan DTÖ'nün Aralık 1999'da Seattle'da yapılan toplantısında yaşanan olaylar dünyanın dikkatini bu kente çekti ve örgüt geri adım atarak bazı kararlarından vazgeçti. İlaç kartellerinin, petrol şirketlerinin, çeşitli nedenlerle ormanları tahripeden, çevreyi kirleten holdinglerin, denizlerde kontrolsüz avlanan ülkelerin bu tutumları kabuledilemez ve dünya dengesi için sürdürülemezken, 2000'li yılların sonunda ABD'nin öncülü-

günde, *"Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşma"*sı *(NAFTA)* yürürlüğe sokularak ticaret olgusu ile paranın serbestçe dolaşımı küresel boyutlarına kavuşturuldu. Hiçbir kazanç insan yaşamından ve doğanın dengesinin korunmasından daha önemli değildir. Büyük ilaç şirketlerinin, yüksek kârlar sağlamak amacıyla yoksul ülkelere ucuz ilaç satmaktan kaçınmaları; buna karşın silah lobilerinin herşeye rağmen silah satışını durdurmamaları bağışlanamaz. Çevrecilerin, barışseverlerin, işçilerin, öğrencilerin ve sivil toplum örgütlerinin protestolarıyla bu olumsuz gidişe dur demeleri, her türlü haksızlığa direnmeleri sahip oldukları ahlak bilinciyle orantılıdır. Bu bilincin yaygınlaştırılması bir eğitim sorunudur. 21. yüzyılda *"internet"*in hızla yayılması sonucunda elektronik posta *(e-mail)* ile ticarette bir patlama yaşanmış, hizmet ve ürünlerin, *"Dünya Çapındaki Ağ" (WWW; World Wide Web)* aracılığıyla işletmelerden işletmelere ya da tüketicilere gittikçe büyüyen oranda satışı yapılarak ticaret ortak bir hat sistemine *(on line)* bağlanmıştır. Siyasetin farklı tutumlarına ve kültürün değişik düzeylerine karşın ticaret her dönemde varlığını hissettirmiş, bilim ile teknolojilerin yayılımında önemli roller üstlendiği gibi onlardan yararlanmış, kültürlerin etkileşimlerinde ve yeryüzü uygarlığının gelişmesinde büyük işlev ve görevlerde bulunmuştur. Ancak insanın temel gereksinimlerini karşılamayı amaçlaması gereken ticaret olayı, günümüzde büyük tekellerin elinde kâr maksimizasyonuna yönelmiş ve savurgan tüketimi körüklemeye odaklanan küresel bir boyut kazanmış; insanları sömürmeden ülkeleri sömürmeye dönüşmüştür. Asıl işlevinden uzaklaştığı görülen ticaret olgusunu yeniden yapılandırmak ve meslek etikleri çerçevesinde etik kodlara bağlamak ertelenemez bir görev olarak karşımızda durmaktadır.

III- TİCARET AÇISINDAN SERMAYE, REKABET VE KÂR

İhtiyaç duyulan çeşitli ürünlerin birbirleriyle değiştirilmesi zorunluluğundan ve bu işten kazanç sağlanması olgusundan doğan ticaret, ilkin üreticilerin kendi aralarında yapılmaktayken zamanla bir aracıyı gerektirdi. Dünyanın değişik yerlerindeki farklı üretim bölgelerinin birbirlerine uzaklığı özellikle bu aracıyı zorunlu kılıyordu. Üretici sadece üretmekle yetiniyor, ürünün pazarlanmasıyla ilgilenmiyordu. İnsanlar arasında pazarlama *(marketing)* biçiminde doğan bu yeni işbölümü, yani ticaret, genelleşmiş değiştokuş olarak tanımlanıyordu. Böylesine genelleşmiş bir değişim olayında eşdeğerlilik ilişkileri, iki ürün ya da iki ürün kategorisi için geçerli olmaktan çıktı, sonsuz sayıda farklılaşmış ürünler için geçerli oldu. Altın ve gümüşün genel eşdeğer, yani para

olarak kullanılmaya başlaması da bu zorunluluğun bir sonucuydu. Ticaretin sistemli olarak ilkin Doğu Akdeniz'de Giritliler *(Minos ve Miken uygarlıkları)* ile Fenikeliler tarafından geliştirildiğini; daha sonra Anadolu *(İonya, Frigya, Lidya, Likya, Karya)* ve Yunanistan'a geçerek kurulan koloniler aracılığıyla hızla yayıldığını biliyoruz. Yunan mitolojisinde ticareti gözeten tanrı Hermes *(Hermeias) (Roma dininin ticaret tanrısı ise Mercurius'tu),* hem hırsızların hem de tacirlerin koruyucusuydu; ama asıl yararının yolculara olduğuna inanılırdı. Yollara dikilen Hermes heykelleri *–ki bunlar tanrı büstü ile phallos simgesini taşıyan yuvarlak kaidelerdi–* ilkçağın çok kutsal sayılan kilometre taşları olmuştur. Hermes aynı zamanda çobanların bekçisi olarak omzunda koyun taşıyan bir genci de canlandırmaktaydı.

Ticaretteki ilerleme sayesinde yerleşim alanlarında bu amaca özgülenmiş büyük kentler kuruldu; çünkü kent herşeyden önce bir pazardı. Bu durum insanlar arasında yeni bir işbölümünün gerçekleşmesini sağladı ve böylece köy emeğiy ile kent emeği birbirinden ayrılmış oldu. Aslında ticaretin, eşit olmayan ekonomik gelişmelerin, farklı ekonomiler arasındaki bir alışverişin sonucu olduğunu söyleyebiliriz; çünkü bütün ilksel *(primitif)* toplumlarda, daha farklı ve ileri bir toplumdan gelmiş yabancı bir tacirin değiştokuşu biçiminde algılanmıştır ticaret. Üreticiden tüketiciye kadar uzanan taşıma, depolama, ambalaj, tezgâhlarda sergileme ve satış işlemlerini kapsayan ticaretteki emeğe dayanan bu zincirleme süreçler de üretken ve aslında çok özel bir üretim biçimi olduğundan mala ek bir değer katmaktadır. Gerçek ürünlerden farklı olmasına karşın üretim ile tüketim arasında yeralan bu pazarlama süreci kaçınılmaz biçimde varlığını dayatmaktadır. Tacirin, yani pazarlayanın kârının daima üretenin yarattığı değerin üstünde olması da bu yüzdendir. Üreten ile bunun ticaretini yapan, yani pazarlayanın kârları arasında her zaman tacirin ya da pazarlayanın lehinde bir değer farkı, yani bir fiyat artışı olmuştur. Böylece ticaretin gelişmesi, ticaret işini, ekdeğer yaratan bu işlemlerden de ayırmış ve bütünüyle üretken olmayan bir faaliyete dönüştürmüştür. Günümüzde malları ne toplayan ne taşıyan ne ambalajlayan ne de tezgâhlayan artık tacir olarak görülmemektedir. Dışalımcı ve dışsatımcı tacir, alıp sattığı malı artık ne görür ne de ona elini dokunur. Her gün yeni ekdeğerler yaratan birçok ara işgücü ve değişik branşların yapmaları gerekenleri birileri çıkıp yaparlar. K.Marx ile F.Engels bu konuda şöyle diyorlar: *"İşbölümünün kafa ve kol emekleri arasında bölünmesinden sonraki gelişmesi, üretimle ticaretin birbirinden ayrılması ve özel bir tacirler sınıfının oluşmasıyla gerçekleşti. Bu bölünme eski kentlerde (özellikle Yahudilerde) zaten gerçekleşmiş bulunuyordu;*

yeni kentlerdeyse hızla oluşmaktaydı. Bu işbölümü, komşu ve yakın çevreleri aşan bir ticari bağlantı olanağını sağlamaktaydı. Ne var ki bu bağlantı da hem varolan ulaşım araçlarına ve siyasal ilişkilerle koşullandırılan kırsal kesimdeki genel güvenlik durumuna –bilindiği gibi bütün ortaçağ boyunca tacirler, silahlı kervanlar halinde yolculuk etmekteydiler– hem de ticarete elverişli alanların gelişme derecesi uygarlık düzeyleriyle belirlenen gereksinimlerine bağlıydı. Ticaretle uğraşan özel bir sınıfın oluşması ve ticaretin bu tacirlerle kentin sınırları dışına çıkması, üretim ile ticaret arasında bir etkileşimi gerçekleştirdi. Bu karşılıklı etki yüzünden üretim alanında da yeni bölünmeler başladı. Her kent, öteki kentin sanayilerine ağırbasan bir sanayi kolu geliştirmeye çalıştı. İlkel sınırcılık, yöresellik yavaş yavaş kaybolmaya yüztuttu. Böylece icatlar her yerde ayrı ayrı ve yeni baştan yapılmak zorunluluğundan kurtuldu. Çeşitli kentler arasındaki işbölümünün ilk sonucu da loncalar sisteminden kurtulan üretim dallarında küçük fabrikaların (manifaktürlerin) doğuşu oldu. Manifaktürleri hazırlayan tarihsel koşul, yabancı ülkelerle yapılan ticarettir."[7] Yine aynı konuda K.Marx şöyle demekte: *"Toplumun kapitalizm öncesinde ticaret, sanayiye egemendi; kapitalizm dönemindeyse sanayi, ticarete egemen oldu. Ticaret, ürünlerin kullanılmasından çok satılmasına bağlı olarak, üretimi, gittikçe daha çok değişim değeri konusu yapmıştır. Ticaretin ve ticaret sermayesinin gelişmesi, her yerde, üretimin değişim değerlerine yönelmesine* yolaçar, *onun hacmini büyültür, onu çoğaltır ve evrenselleştirir; parayı dünya parası durumuna dönüştürür. [...] Ticarette zaman, paradır; savaşta ise zaferdir."*[8] Bizim *"vakit, nakittir"* dediğimiz durum sözkonusu ticarette; yani ürün ne kadar çok zaman dolaşımda olursa değeri de o kadar artar.

Görüldüğü gibi ticaret, zamanımızda üretime bir bakıma uluslararası bir işlev yüklemekte, ona küresel bir güç kazandırmakta. Ticaret işi için gerekli sermayeye ticaret sermayesi denmekte ve ticaret yapmak için bir sermaye yatırımı gerekmektedir. Bu sermaye önceleri veresiye alıp pahalıya satmaktan doğmuş, sonra kendi sermayesini oluşturmuştur. Toplumsal artıdeğerin bir bölümünü oluşturan ticaret sermayesi, tarihsel süreçte, mal dolaşımının para dolaşımına dönüşmesi ve artıdeğerin, para dolaşımının amacı olması sonucuna varmıştır. Bu konuda sosyal iktisadın ya da iktisat sosyolojisinin öncülerinden İbn Haldun *Mukaddime* adlı yapıtında şöyle demekte: *"Bir tür yaşamını kazanma aracı olan ticaret, ucuza mal alıp pahalıya satmak ve böylece başlangıç*

7. K.Marx, F.Engels, *Deutsche Ideologie*, Dietz Verlag, FaM, 1970, s: 165.
8. Karl Marx, *Capital*, III cilt, Lawrence and Wishart, Londra, 1977, s: 279 vd.

sermayesini artırarak kazanç sağlamaktır."[9] Tacirlerin sağladığı kâr, ucuz mal alımına dayandığı için, artıdeğer ve dolayısıyla ticaret sermayesinin kaynağında, başlangıçta yağmacılık ya da korsanlığın bulunduğunu söyleyebiliriz. Ticaret ile ticaret sermayesinin gelişimi, üretimin değişim değerlerine yönelmesini sağlamış ve böylece üretimin artıp çeşitlenmesine nedenolmuş ve daha fazla kazanç getirmesine yolaçmıştır. Para denilen genel eşdeğerlik birimini, dünya parası haline getiren de ticaret sermayesinin bu gelişimidir. Aslında ticaret sermayesi, fizyokratların da *(Quesnay, Turgot)* gözlemleyip savundukları gibi, değer yaratıcı değildir; yalnızca üretim alanında yaratılmış olan değerlerin bir elden başka bir elegeçmesinden ibarettir. Bu durumda ise toplumsal zenginlik artmamakta; ama yalnızca transfer edilmektedir. İşte bu bakımdan ticaret sermayesinin, tefeci sermayesinden farkı olmadığı söylenmiştir. Ticaret sermayesi, sanayi sermayesinin dolaşımına hizmetettiği oranda bir anlam kazanır. Çünkü mal dolaşımının devir süresini olabildiğince kısaltmak, sanayi sermayesinin yararınadır. Yatırdığı para ne kadar çabuk geri dönerse, sanayi sermayesi de o kadar çabuk yeni bir yatırım ve üretim gerçekleştirecek ve kâr oranını artıracaktır. Bunun içindir ki günümüzde sanayi sermayesi, artıdeğerin bir bölümünü ticaret sermayesine bırakmıştır. Bunu, ticaret sermayesinin, sanayi sermayesi kadar kâr sağlayarak kendi alanında tutunabilmesi ve sanayi alanına kayarak ayrıca sanayi kâr oranında azalmaya nedenolacak yeni rekabetleri gerçekleştirmemesi için yapar. İşte bu nedenlerle ticaret sermayesi, artıdeğerin genel dağılımına katılmaktadır; ama bu onun bir artıdeğer yarattığı anlamına gelmez. Ticaret sermayesi hiçbir artıdeğer yaratmaksızın böylece artıdeğer dağılımından payını alır ve toptancı sermayesi, yarıtoptancı sermayesi ve perakendeci sermayesi olarak çeşitlenip bu payalmadan nemalanır. Kapitalist ekonominin ilk biçimleri arasında sayılan ticaret sermayeciliği ile tefeci sermayeciliğin her ikisi de bu işlere yatırılan bir sermayeye dayanır. Bu nedenle ticaretin günümüzde tefecilikten ayırdedilebilmesi ve kendi yasal kurallarının oluşturulabilmesi için etik kodlara bağlanması bir zorunluluk haline gelmiştir.

Ekonomist Ernest Mandel'in dediği gibi, *"Gerçekte ticaret, ekonomik bakımdan daha az gelişmiş, belki de genel değiştokuş evresine bile erişmemiş olan ve bundan dolayı da çok ucuza satan halklardan yok pahasına mal satınalmaktan ibarettir. Sonra bu mal, aynı ürünlerin son derece nadir olduğu ve çok arandığı, üretimleri için gerekli emek süresinin, yani gerçek değerinin bilinmediği, kıtlık ve su baskını gibi felaketler yüzünden*

9. İbni Haldun, *Mukaddime*, Onur Yay., Ankara, 1977, s: 295 vd.

bunlara büyük bir gereksinme duyulduğu yerlere gidilerek yüksek fiyatla satılır."[10] Böylece ilksel düzeyde kapitalizmin tekelcilik aşamasını başlatan yarışma da doğmuş oluyordu. Kapitalizm temelde hep daha fazla kâretmek için bir rekabet, bir yarışma düzeni içinde olup her kapitalist, rakiplerinden kurtulmaya ya da onlarla anlaşıp fiyatları düşürerek belirleyip saptamaya çalışır. Günümüzdeki büyük şirket patronları ise aralarında binlerce küçük girişimciden daha kolay anlaşabilmektedirler. Anlaşma eğilimi aslında, *"rakipler"*e karşı savaşımın gerektirdiği harcamaları azaltmak isteğinden doğar. Oysa rekabetten doğan yarış bu harcamaları sürekli olarak artırır ve küçük girişimcilerin dayanamayacağı boyutlara ulaştırır. Üretimin yoğunlaşması, kaçınılmaz olarak tekellerin kurulmasını gerektirir. Tekeller, üretimin büyük bölümünü ellerinde toplayan büyük sermayedarların aralarında anlaşmaya varmalarından doğarlar. Tekeller, büyük parasal güçleriyle, fiyatları diledikleri gibi saptama ve bunun sonucu olarak da büyük kârlar sağlama olanağını yaratırlar. Karteller, tröstler, konsorsiyumlar, holdingler günümüzde tekelci birleşmelerin çeşitli yapılanmaları olarak karşımıza çıkmaktalar. Ticari rekabet, tekeller ile tekelleşmemiş sayısız girişimler arasında sürdüğü gibi tekeller arasında da devameder. Tekeller, yarışmanın üstünde; ama yarışmayla birlikte bulunurlar. Çağımızda işte ticaretin tekelleştiği bu noktaya varılmış; ticaret yapan küçük girişimlerin büyük şirketler tarafından ayakta kalmaları engellenerek iflasa sürüklenmeleri sağlanmış ve çoğu ucuza kapatılmışlardır. Böylece azımsanmayacak bir işsiz kitlesi, emekçi ordusu ortaya çıkmış, bu da toplumsal huzuru bozmuştur. Büyük bir haksızlığın ve adaletsizliğin göstergesi olan bu duruma dur diyecek yetkili bir organ da bulunmamaktadır. Devletler ve hükümetler, genelde halkın yanında değil, patronların yanında yeralmakta; bu durumdan kurtuluş yine halka düşmektedir. İşte tam bu noktada ulusal ve uluslararası ticaret hukukunun yanında ticaretetiğinin de devreye girerek koyduğu etik kodlar ve getirdiği sağlam ve güvenilir kurallarla bu gidişe bir düzen vermeye çalışmalıdır. Günümüzde hemen her işkolunun ahlak ilkeleri bulunduğu düşünülürse, ticaretin de etik kodlara bağlanması gerektiği daha iyi anlaşılır.

Ticaret kârına gelince bu, sanayi sermayedarının ticaret sermayedarına bıraktığı artıdeğerin bir bölümüdür. Üreticilerin emeklerinden doğan artıdeğer, ticaret alanında ticaret kârı adını alır. Sanayi sermayedarı, kâr oranını yükseltmek için, eline geçirdiği artıdeğerin bir bölümünü ticaret sermayedarına bırakmak zorundadır. Çünkü sanayi sermayedarı

10. Ernest Mandel, *Marksist Ekonomi Elkitabı*, And Yay., İstanbul,1977, s: 145 vd.

ürettiği malı kendisi satmaya kalktığı takdirde, hem vakit kaybedecek hem sermayesinin dolanım süresini uzatacak hem de satışta uzmanlaşmış olan tacir kadar çok satış yapamayacaktır. Bütün bunlar, onun kapitalinden eldeedebileceği maksimum kârı düşürür; ancak sermayedar, artıdeğerin bir bölümünü tacire bırakmakla, aslında kârından fedakârlık etmiş değil, tam tersine, kârını artırmış olmaktadır. Sanayici kârının bu artışı, dolaylı olarak, bir başka açıdan da gerçekleşir. Sanayi sermayesinin bir bölümünün ticaret sermayesine aktarılması, sanayi sermayecisinin yararınadır; çünkü ticaret sermayecisi, sanayidekine denk bir kâr eldeedemezse, sermayesini, yukarıda değindiğimiz gibi, sanayi alanına sokacak ve sanayi sermayecisi için yeni bir rekabet alanı yaratarak sanayi sermayesinin kâr oranını düşürecektir. Bütün bu çözümlemeler, tacir denen aracının bir malı, değeri maliyet fiyatının üstünde olduğu halde, gerçek değerinden aşağı bir fiyatla satınaldıktan sonra, pazarda gerçek değerine sattığı için nasıl bir ticaret kârı eldeettiğini gösterir. Çünkü bir malın gerçek değeri, maliyet fiyatının üstüne bir artıdeğerin eklenmesiyle o malın yeniden üretimi için toplumsal olarak gerekli zaman süresidir. Bu süre pazarda para diline çevrilerek bir fiyatla dilegetirilir. Emeğin ölçütü zamandır; ürünün göreceli değeri, üretilmeleri için harcanan emeğin süresiyle belirlenir. Fiyat, ürünün göreceli değerinin para ile ifadesidir. Sanayi sermayedarıyla ticaret sermayedarının paylaştığı, bu sürenin ödenmemiş bölümüne karşılık olan artıdeğerdir. O malın gerçek değerinin tümünü sağladığı halde bu değerin para diliyle tutarından küçük bir parça ücret adı altında emekçiye, büyük bir parça kâr adı altında sermayedara ve aynı büyüklükte bir parça da ticaret kârı adı altında tacire verilmektedir. Bir malın gerçek değeri para diline çevrilerek böylece bölüşülmüş olmaktadır. Mal, pazarda gerçek değerine satıldığı halde hem sermayedar hem de tacir onun kapsadığı artıdeğeri paylaşmak suretiyle bu paylaşmadan ötürü hiçbiri zarar etmeden ayrı ayrı kâr etmektedirler.

Şimdi bu artıdeğerin sanayi sermayedarı, toptancı tacir, yarıtoptancı tacir ve perakendeci tacir arasında nasıl paylaşıldığını ve hepsinin de bu paylaşmadan hiç zarar etmeksizin nasıl ayrı ayrı kâr ettiklerini şöyle bir örnekle açıklayalım: Bir ülkede toplam üretimin değeri 900 birim olsun; bunun 800 biriminin hammaddelere, makinelere, binalara ve ücrete gittiğini; 100 biriminin de artıdeğer olduğunu varsayalım. Şimdi sermayedarın payına düşen bu 100 birimlik artıdeğerdir. Aynı ülkede ticarete de 200 birim yatırılmış olsun. Bunun 100 biriminin toptan ticarete, 40 biriminin yarıtoptan ticarete ve 60 biriminin de perakende ticarete ayrıldığını varsayalım. Bu durumda toplam sermaye 800 birim

sanayi sermayesi ve 200 birim de ticaret sermayesi olmak üzere 1000 birimdir. Demek ortalama kâr oranı 100/1000, yani %10 olacaktır. Toplam olarak 1000 birimlik bir sermaye, 100 birimlik bir artıdeğer paylaşacaktır; ortalama kâr, toplam sermayeyle artıdeğer arasındaki orandır. Bu paylaşma şöyle gerçekleşecektir: Sanayici, örneğimizde 800 birimlik sermaye yatırmıştır; bu sermayeyle elde ettiği malı %10 kârla, yani 880 birime toptancıya satacaktır. Toptancı bu malı alıp satmak için 10 birimlik bir sermayeye sahiptir; demek 100 birimlik sermayeden %10 oranında bir kâr elde edebileceğinden 880 birime aldığı malı yarıtoptancıya 890 birime satacaktır. Yarıtoptancı da aynı hesapla 890 birime aldığı bu malı perakendeci tacire %10 kârıyla 894 birime satacaktır. Tüketiciyle karşı karşıya gelen perakendeci, 894 birime aldığı malı tüketiciye yine %10 kârıyla 900 birime, yani gerçek değerine satacaktır. Görüldüğü gibi 900 birimlik bir değer, dönüp dolaşıp gene 900 birime satılmıştır. Ama bu arada sanayici 80 birim, toptancı 10 birim, yarıtoptancı 4 birim ve perakendeci de 6 birim olmak üzere toplam 100 birim, yani 100 birimlik artıdeğerin bütününü paylaşarak kâretmişlerdir. Hiçbiri zarar etmemiştir; çünkü kârları, yatırdıkları sermayeyle aynı orandadır. Bunlardan biri ya da birkaçı ortadan çekilseydi ortalama kâr oranı büyüyebilirdi; yani toplam ticaret sermayesinin ortadan çekildiğini varsayarsak ortada kalan 800 birimlik sanayi sermayesinin 100 birimlik artıdeğere oranı artar ve %12,5 olurdu. Ama bu takdirde malın dolaşım süreci ticaret sermayesi tarafından azaltılmamış olsaydı, 100 birimlik artıdeğer eldeedilemeyecekti ve eldeedilecek artıdeğer 100 birimin altında olacaktı; yani kâr gene %12,5'a çıkmayacaktı. Başka deyişle sermayedar, ticaret sermayesinin yardımıyla çabucak geri dönen sermayesini sürekli üretimi için kullanamayacak ya da aynı sürekli üretimi sağlamak için daha büyük bir sermaye yatırmak zorunda kalacaktı. Çünkü sermayedar bu üretimini, ticaret sermayesinin sanayi sermayesi yerini alarak, sanayi sermayesinin devir süresini çok kısaltmak suretiyle sanayi sermayesini kısa bir sürede yeniden eldeetmekle gerçekleştirebilmektedir. Bu durum, yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi, sanayi sermayesinin kârını azaltmamakta, tersine artırmaktadır. Örneğimizde sanayi sermayedarının %10 kârından başka 200 birimlik –faiz getiren– bir sermaye tasarrufu da vardır. Eğer 200 birimlik ticaret sermayesi, üretim-satış sürecine katılmamış olsaydı, sanayici aynı %10 kârı eldeedebilmek için 800 birim yerine 1000 birimlik bir sermaye yatırmak zorunda kalacaktı. Görüldüğü gibi günümüz koşullarında küresel kapitalizmin de tetiklediği ticaret ile sanayinin ayrılmaz beraberliği karşımıza bazı çetin sorunlar çıkarmakta ve ahlak yasalarına bağlanmak kaçınılmaz bir görev olmaktadır.

Fazla kâr hırsıyla üretimi artırmak için insanların savurganlık ötesinde aşırı tüketim yapmaları teşvikedilmekte, bu da uluslararası toplumlarda rekabetin acımasız koşullarda sürmesine ve sömürünün yaygınlaşmasına nedenolmaktadır. Bir kesim zenginliğine zenginlik katarken, diğer bir kesim giderek yoksullaşmakta; bir ülkede insanlar fazla yemekten obez olurken, başka bir ülkede açlıktan ölmektedirler. Su, petrol, orman gibi doğal kaynakların hızla tüketilmesi, küresel ısınma ve iklim değişimi, gelir dağılımındaki adaletsizlik, sömürünün artması ve paylaşım savaşları bizleri çok geç olmadan önlemler almaya zorlamaktadır. Daha fazla kazanma tutkusu, daha çok üretme ve tüketme dürtüsü, herşeyi eldeetme ve yönetme hırsı; çıkarlar arasındaki mücadele ile bitmek bilmeyen rekabet, benmerkezcilik *(egosantrizm)* ile yalnız kendi güvenliğini ve gönencini düşünme, toplumda bir türlü aşılamayan *"herkesin herkese karşı savaşı"*nı *(Bellum omnium contra omnes)* sürdürdüğünü ya da *"insanın insanın kurdu olduğu"*nu *(Homo homini lupus)* gösteren en kusursuz ifadeler olarak algılanmakta.

IV- TİCARET İLE ETİK ARASINDA KURULMASI GEREKEN ZORUNLU BAĞ

Bilindiği üzere hukuk, insanları birarada tutmak, yaşamlarını güvenli bir ortamda sürdürmelerini sağlamak ve suç işlemelerini önlemek için ceza maddeleri koyarak yasalarla onları korumaya çalışır. Etik ise birlikte yaşayan insanların kendi aralarında yürütmeleri gereken tutum ve davranışlarını ahlak kurallarıyla düzenleyerek onların birbirlerine karşı görev, hak ve sorumluluklarını belirlemeyi; böylece bireyleri toplumun sağlıklı, bilinçli ve mutlu üyeleri kılmayı amaçlar. Dine gelince o, insanları yüce bir gücün, mutlak bir iradenin *(Tanrı)* önünde bireysel manevi sorumluluklarıyla karşı karşıya getirerek budünyadaki davranışlarını, öbürdünyada ödüllendirilmek ya da cezalandırılmak üzere, dinsel emirlerle düzene koymalarını sağlar. Hukuk, yaşadığımız budünyada, toplumda işlenen suçlara karşı ceza öngörerek zorkullanmaya dayanan objektif, konulmuş, somut yasalarla; ahlak, bireyin kendi vicdanı ile sağduyusunun hakemliğinde uygulamakla sorumlu olduğu birtakım davranış kurallarıyla; din ise eylemlerimizin ötedünyada günah ve sevapla değerlendirileceği ölümden sonraki manevi bir hesaplaşma ile belirginlik kazanmıştır. Ahlak, hukuk ile dinin arasında yeralır; her iki alanla da bağlantılıdır. Başka deyişle ahlakın altyapısını hukuk, üstyapısını da din oluşturur. Etik, insanın bir kişi olarak kendi görev ve sorumluluklarının bilincinde olduğu bir tavıralma ya da kendi yapıpetmelerinde belirli bir

tutum takınma durumudur; kişi, eylemlerinden ötürü önce kendine, sonra da topluma hesapvermekle yükümlüdür. İnsan yanlış bir iş yaptığında hukuk bakımından yasalarla, etik açısından kendini sorgulayan vicdanıyla, din bakımından ise ilahi gücün yargılamasıyla karşı karşıya kalır. Demek ki ahlak, öncelikle insanın kendini manevi değerlerle donatmasını, iyi ile kötünün, doğru ile yanlışın ne olduğu konusunda eğitmesini ve kendinin bilincine varmasını şart koşar. Hukukun bulunmadığı bir toplumda kaos egemendir; ahlak kurallarının işlemediği bir toplum ise hastalıklıdır. Bir örgüt ya da bireyin tutumunda ahlak ilkeleri geçerli değil ise bunun sorumluluğu ve vicdan azabı o örgüt veya bireye aittir; birey rahatsızlığı önce kendi içinde yaşar ve duyduğu huzursuzluk sürekli onu tedirgin eder. Bu bakımdan her bireyin ya da topluluğun, bu bir yasadışı örgüt de olabilir, kendine özgü etik kuralları vardır. Katilin ya da soyguncunun bile kendini haklı göstermek için savunduğu ahlak kurallarının varlığından, mafya üyesinin bağlı olduğu ahlak ilkelerinden sözedilebilir. İnsanın eksiksiz bir varlığa dönüşmesinde, yani tamamlanmasında etik boyutun önemi büyüktür; sağduyulu ve tutarlı davranış ile etik kurallar arasında sıkı bir ilişki kurulması radikal bir eğitime bağlıdır. Çokboyutlu bir eğitimle sağlanabilecek olan bu ilişki sonucunda insan, aslında etik bir varlık olarak önce ahlak bilincine varacak ve sonra da ahlaka bir gereksinim duyacaktır. Teori ile pratiğin, kuram ile kılgının yardımıyla insan bunun ardından hakgözetecek ve dengeli ilişkilere yönelecek; adil paylaşım ile hakkaniyete riayet edecek, gereksiniminden fazlasına göz dikmeyecek, üretim ve tüketimde dengeyi koruyacak, son olarak da hırs ve dürtülerini denetleyecek, böylece adil bir ekonomiyi ve hakça ticareti gerekli görerek temellendirmeye çalışacaktır. Dinin emirlerine çok yakın sayılan genel ahlakın temel ilkeleri *(Öldürmeyeceksin! Çalmayacaksın! Yetim hakkı yemeyeceksin! Yalan Söylemeyeceksin! Savaşmayacaksın! vb*) zamanla değişmez; ancak siyasetetiği, bilimetiği gibi meslek etiklerinden ticaretetiğinin ahlak kodları zaman içinde değişebilir ama hiçbir vakit ortadan kalkmaz. Dinin emirleri Tanrı tarafından verilirken, ahlak ilkeleri bireylerce uygulanır. Meslek etikleri değişen zamanla birlikte değişen koşul ve gereksinimlere uygunolarak değişimler geçirip kendilerini yenilerler. Ticaretetiği de bu bağlamda değişen koşul ve zorunluluklara uymak ve yeni etik kodlar bulmak durumundadır.

Yunan filozoflarında ekonomi, bir davranış biçimini ya da bir eylem kuramını belirtir; bir evin mal varlığını yönetme sanatı olarak anlaşılır. Zamanla iktisadi etkinliğin gelişmesi üzerine ekonomi, bir sitenin ana varlığını iyi yönetmeden piyasa ekonomisine değin çeşitlenerek gelmiş-

tir. İktisadi varlıklar olan insanların *(Homo economicus)* yaşam davranışlarını inceleyen ekonomi, aynı zamanda onların siyaset, ticaret ve etik gibi öteki etkinlikleriyle de örtüşür. Servet kazanmanın ekonomiye nasıl bağlı olduğu sorusuna Aristoteles, iki servet kazanma biçimi ayırdederek yanıt vermiştir. İlk biçimi yaşamın sürdürülmesi için kendisine gereksinm duyulan doğanın ürünlerini biriktirmekten ibaret olan doğal servettir. Burada da o üç ana tür ayırdeder: Toplayıcılık, avcılık *(korsanlık, eşkıyalık, kürk ve balık avcılığı)* ve çiftçilik. Bunlar için doğal sınır, insanın beslenme ve giyinme gereksinimleriyle belirlenmiştir. Böyle servet edinme ekonominin (*ya da ev yönetiminin*) ve devletadamlığının önkoşuludur. Bununla ikinci servet kazanma biçimi arasında bulunan şey takastır. Aristoteles burada şeylerin *"kullanım değeri"* ile *"değişim değeri"* arasında bir ayrım yapar. Örnekle bir ayakkabıyı giyebilir ya da takas edebiliriz. Her iki durumda da onu *"kendisi bakımından"* kullanırız; ama ilki onun *"asıl anlamında kullanımı, onun yerli yerinde kullanımı, başka hiçbir şey için değil, ama kendisi için kullanımıdır."* Belli bir noktaya kadar takas, yani yaşamın sürdürülmesi için kendisine gereksinim duyulan şeyi eldeetmek doğaldır. İkinci ve doğal olmayan servet kazanma biçimine, şeylerin, başka şeyler için değil, fakat para için değiştirilmeye başlandığı zaman ulaşılır. Aristoteles'in işaret ettiği paranın temel özellikleri: 1) Onun nesnelere göre daha taşınabilir olması ve 2) Değişim için uygunolmasının dışında kendisi bakımından da bir yararının olmasıdır. Aristoteles, değiştokuştan başka bir yolla, yani ticaretle eldeedilen her türlü servet kazanmayı doğal bulmaz. Tezini ahlaksal bir temele dayandıran filozof, yaşamın sürdürülmesi için kendisine gereksinim duyulanın ötesinde, sınırsız bir servet edinme peşinde koşmayı eleştirir.[11] Ne var ki kendisi açısından servet peşinde koşmanın, şeylerin toplandığı ve değişimin henüz başlamamış olduğu en erken bir dönemde bile ortaya çıkabileceğini ve takasta vurgunculuğun, şeylerin parayla değişiminde olduğundan hiç de daha az olmadığını gözden kaçırır. Bunun yanında eleştirdiği tacir sınıfının yararlı bir kamu hizmeti yaptığını ve yalnızca böyle yaptığı için de kazanç sağladığını görmez. Onun bu görüşü, ticareti özgür bir insana yakışmayan bir meslek olarak gören ve köle kurumunu doğal sayan sıradan Yunan önyargısının bir yansımasıdır.

Latin ozanı Horatius bir şiirinde, *"Ticaretten uzak duran mutludur" (Beatus ille qui procul negotiis)* dese de aslında ticaret, bir toplumun emeği ile ürününü daha iyi koşullarda değerlendirmeye çalışan bireysel ve

11. Aristoteles, *Politika*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s: 129 vd.

kamusal bir faaliyet olarak görülebilir; bu nedenle de eskiden beri ticaretin, dürüstlüğüne inanılan, zekâsına ve işgücüne güvenilen, kendisine emanet edilen şeye hıyanet etmeyen ve onun hakkını layıkiyle koruyan kimseler, yani tacirler aracılığıyla yapılması gerektiği düşünülmüştür. Bu bağlamda kişi vicdanını, yani insanın törel bilincini rahatsız etmese de kamu vicdanını rahatsız eden her davranış ticaretetiğine aykırı sayılır. Peki nedir kamu vicdanı ve sınırları nereye kadar uzanır? Kamu vicdanı, genel sağduyu ile kabul görmüş evrensel etik ilkeleri içerir. Sağlıklı ve güçlü bir birey ya da toplum, kendi yanlışlarından en kısa zamanda dersalan ve bu hataları yinelemeyen birey ya da toplumdur. İnsanların önce kendilerini, sonra da çevresindekileri tanımalarına, doğru davranışlar konusunda bilinçlenmelerine ve özgür yurttaşlar olarak mutlu yaşamalarına katkıda bulunan etik değerler, insanın kendi vicdanıyla *(törel bilinciyle)* başbaşa kalmasını ve hesaplaşmasını sağlarlar. Vicdanın gücü ve yaptırımı, insanın kendisinden, onun içdonanımından kaynaklanır ve başkalarının vicdanlarıyla kuşatılmıştır. Ahlakın sosyal ve ekonomik koşullarla sıkı bir korelasyonu, ticaretetiğinin de yine bu bağlamda insan ve toplumla yoğun bir karşılıklı etkileşimi vardır. İlksel *(primitif)* toplumların ahlakı şu kurallara dayanmaktaydı: *"Ya sen başkasını soyacaksın ya da başkası seni"; "Ya sen başkası için çalışacaksın ya da başkası senin için"; "Ya köle sahibisin ya da kölesin."* Böyle bir anlayışın egemen olduğu toplumlarda yetişen insanlar yalnız kendi çıkarlarını düşünen, yalnız kendi *"ego"*larının tatmini peşinde koşan, başkalarına önem ve değer vermeyen kimselerin psikolojisini, alışkanlıklarını ve kavrayışlarını benimsemekte ve yansıtmaktaydılar. Thomas Hobbes'un bencilliğe ilişkin görüşlerini (*Homo homini lupus; Bellum omnium contra omnes)* geliştiren Bernard de Mandeville'e göre, ahlakın temelinde kıskançlık, açgözlülük, cimrilik ve kibir vardı ve bütün bu tutkular, yani negatif değerler endüstriyi canlandıran etmenlerdi. Açgözlülük ile kıskançlık tarafından yönlendirilen üretim etkinliği, ona göre, toplumda zenginliği, sosyal bolluğu doğurmaktaydı. Adam Smith'in o ünlü *"görünmez el"*i, *"serbest piyasa"*sı, toplumu herkesin çıkarına göre en iyi biçimde düzenliyordu. Aristoteles'ten beri, *"radikal açgözlülük"* anlamına gelen *"Pleonexia"* kavramı, erdemsizliğin bir türü olarak kabuledilmesine karşın, modern üretim ekonomisinin yönlendirici gücü haline gelmişti. Sınırsız ticareti savunan Mandeville, günümüzdeki vahşi kapitalizmin atası sayılabilir.[12] Çağımızda kapitalizmin, *"Tüketiyorum, öyleyse varım", "En büyük en güzeldir", "Taşıyamayıncaya kadar, kucağından taşana ka-*

12. Mandeville, *The Fable of the Bees or Private Vices, Public Benefits*, (British Philosophers içinde), Modern Library, New York, 1965, s: 159 vd.

dar alışveriş yap", "Toplum hiçbir şeye benzemez", "Açgözlülük iyidir; hırs insanı başarılı kılar", "Elinde avucunda ne varsa harca", "Tüketim mutluluktur", "Aldatmazsan malını satamazsın", "Para (kapital) dünyamızın Tanrısıdır", "Tükettiğin kadar varsın" gibi yaygın sloganları bu sistemin ne kadar insancıl olduğunu sorgulamamıza yolaçmakta. İş ve ticaret dünyasında yalnızca üretimi, pazarlamayı ve kazancı bir erdem saymak ne kadar ahlaksaldır? Çalışma hayatında niteliğe değil de sadece niceliğe yönelme bir yanılgı sayılmaz mı? Niceliğin hemen her alanda niteliği ezip geçmesine izinvermeli miyiz? Yalnızca işlerine gelen kural ve yasalara uyan, çıkarlarına bağlı bireyler ahlaklı yurttaş sayılabilirler mi? Zenginlik ile fakirlik, yaşamındaki bu karşıt kutuplar insanı her zaman mutsuz etmiştir; bunların bulunmadığı bir toplum herhalde daha sağlıklı ve güvenli olurdu. *"Komşusu açken tok uyuyan kimse bizden değildir"* hadisini burada analım. Sadece zenginlik peşinde koşan bir kimsenin içdünyası kaçınılmaz biçimde yoksullaşır ve gerçek güzellik ile iyiliklerden uzak kalır. Zenginlik ile fakirlik bir erdem sayılamaz; gerçek erdem ürettikleriyle ve bunları paylaşmasıyla varolan, kendini emeği ve saygısıyla, sevgisi ve bilgisiyle ortaya koyan insanın erdemidir. İnsanlar emeğe saygı duymadıkça, özlenen insan mutluluğu ile toplum düzeni bir hayal olarak kalacaktır. İşte bu nedenle günümüz kapitalizmi, ekonomik olduğu kadar sosyal ve politik; maddeci olduğu kadar ahlaksal sorunlarla da karşı karşıya kalmakta ve onların içinde boğulmaktadır.

Ekonomi, ekonomik bir değer yaratan şeyin, yani servetin üretim, bölüşüm ve tüketimiyle ilgiliyken; ticaret, mal ve hizmet dolaşımıyla uğraşır. Hiçbir şey üretmediği ama hazır üretilmiş mallar üzerinden kazanç sağladığı için ticaret geçmişte eleştirilmiş ve ekonomiye kıyasla geri plana itilmiştir. Bu konuda F.Engels şöyle düşünüyor: *"Uygarlık üretimle değil, yalnız ürünlerin değişimiyle, yani ticaretle uğraşan bir sınıf yaratmıştır. Bu sınıf, üretimin yönetimini elegeçirmiş, üreticileri ekonomik bakımdan kendine bağımlı hale getirmiş, her iki üretici arasında aracı olmuş ve her ikisini de sömürmüştür. Bu, parazit bir sınıftır, gerçek bir toplumsal parazittir. Gerçekte pek önemsiz hizmetleri karşılığında, hem iç hem de dış üretimin kaymağını elegeçirmekte, hızla büyük bir zenginlik yığmakta ve toplumda bu zenginliğe uygun bir yeralmaktadır."*[13] Oysa yukarıda değindiğim gibi, sanayi sermayesinin üretiminin dolaşımına hizmeteden ticari sermayenin kârı, sanayicinin artıdeğerden tacire bıraktığı kısıtlı bir miktardır. Ne var ki ticaret sermayesi, eşit olmayan ve adaletsiz değişim yoluyla küçük mal üreticilerini, ufak girişimcileri

13. Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Sol Yay., Ankara, 1976, s: 158 vd.

sömürmekte; işçiler ile öteki emekçiler de bu malları tüketmek üzere satınaldıklarında yine aynı sermaye tarafından sömürülmektedirler. Kapitalizmde ticaretin gelişmesi, dolaşım alanındaki üretici olmayan hizmet giderlerini artırmış; öte yandan uluslararası işbölümü de dışticareti doğurmuştur. Bu nedenle ticaretin ülke içinde ve dışında uyması zorunlu hale gelen bazı hukuki ve etik kurallar ortaya çıkmıştır. Günümüzde bütün ulusal ve uluslararası kurumlar, etik kodlara sahipolma gereksinimini hissetmektedir. Ancak ileri sanayi toplumlarında dışticaretin az gelişmiş ülkelerin sömürülmesinde bir araç olarak kullanıldığı da bir gerçektir. Bunun yanında milyonlarca küçük tarım üreticisi ile büyük sanayi arasındaki tek ekonomik bağ ticarettir; eğer devlet ticaret işlerini iyi organize edebilir ve başarıyla yönetebilirse, sanayici ile küçük tarım üreticisi birbirlerinin gereksinimlerini gayet iyi karşılayabilirler. Böylece emeğin merkeze alındığı güçlü sanayi ile büyük devlet de gerçekleşmiş olur. Bunun sonunda insan onuruna saygı duyan bireylerin oluşturduğu özgür ve mutlu bir toplum ortaya çıkarılabilir.

Dürüst ticaretin temelinde güven ve itimat vardır; anlaşmalara bağlılık, verilen sözün tutulması, dolaşımdaki mal ve hizmetin kusursuz olması ile istenilen yere ve zamanında ulaştırılması gibi koşullar, ticaretetiğinin temel ilkelerini oluşturur. Ticari ilişkilerde güven bütün olanakları yaratır; kendisine itimat edilebilen, sır saklayabilen, ketum olan, güçlükleri paylaşabilen bir tacir ya da şirket bütün sorunların üstesinden gelir. Ticaretin farklı alanlarının da kendilerine özgü etik kodları bulunur, bunlar: Pazarlamacılıkta, dürüstlük ve doğrusözlülük; satıcılıkta, inandırıcı bir karakter ve yetenek; reklamcılıkta, sözüne güvenilirlik, yaratıcılık ve inandırıcılık; girişimcilikte, cesaret ve özgüven. Saydığım tüm bu etik kodlar aslında etiğin pozitif değerleridir. Ticaretin her türü en azından bir moraliteye, araçsal bir ahlaklılığa dayanmak zorundadır; bunun üstünde de ticaretetiği ya da ticaretin amaçsal ahlakı, yani amaçdeğerler yükselir. Başka deyişle ticaretin temeli, tabanı moralite, tavanı ya da çatısı ise etiktir. İnsanın yapıpetmelerini kurallara, ilkelere bağlayan ve onu kendi vicdanı ve sağduyusuyla başbaşa bırakan moral ile etik, insanın bütün eylemlerini kuşatır. Çünkü insan tüm yapıpetmelerinden sorumludur; o kendi kaderinin yaratıcısıdır (*Suae quisque fortunae faber est*). Ama öbür yandan insanın çıkarları ile hırsları da var; Thomas Hobbes'un söylediği gibi, eğer insanların çıkarlarına ters gelselerdi, geometrinin aksiyomlarının bile yanlış olduğunu savunurlardı. Nitelikli bir ticareti, sağlıklı ekonomik yaşamı ve adil bir zenginliği gerçekleştirmek için, önce moral ve etiğe, araç ve amaçdeğerlere, sonra da vicdana, yani törel bilince sahipolmak gerekir; sağlam bir karakter,

insana saygı ve yurt sevgisi, entellektüel bir namus gibi hasletler de bu ayrıcalıklara eklenmelidir. Toplumumuzda uzun zamandan beri yaşanmakta olan yolsuzluklara, haksız kazançlara bakınca bu erdemlerin hepsinden yoksunolduğumuz görülüyor. Kamuoyunda, iş dünyasına ve yönetime karşı yoğun bir kuşku ve güvensizlik egemen; bunun önde gelen nedeni işletme yöneticilerinin ve politikacıların çoğunun neredeyse bütün ahlaksal değerlerle bağlarını koparmış olmaları. Ülkemizde yaşananlar eğer uygar bir ülkede, örnekle Japonya'da gerçekleşseydi pekçok kimsenin harakiri yapması gerekirdi. Temiz toplum, törel bilince sahip, ahlaklı yurttaşlardan oluşur; ahlaklı yuttaşlar da küçük yaşlarda başlayan total, eksiksiz ve gerçek bir eğitimle yetişirler. Öğrenirken yapan, yaparken öğrenen; kendini bilgi ve sevgiyle donatan; başkasını da kendisi gibi gözeten insan eğitimli ve *"tam insan"*dır. Çokyönlü eğitimden geçmiş, yurt ve insan sevgisiyle dolu, aydınlanmış bilinçli yurttaşlar ancak sorunlarını çözerek ilerleyebilirler. Tutum ve davranışların eğitilmesi, törel bilincin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması bu bakımdan çok büyük önem taşır.

V- SONUÇ

Hz. Muhammed hadislerinden birinde şöyle diyor: *"Tüccar her iki dünya saadetine de mazhar bir kimsedir."* Çünkü o satınalırken de satarken de sorumluluk bilinci içinde kendisini insanların hizmetine ve gönencine adamış birisi olarak kabuledilir. İslam uygarlığının ilk dönemlerindeki hızlı yayılmasında ticaretin büyük rolü olmuş; tüccarlar gittikleri ülkelerin kültür değerlerini kendi vatanlarına taşırlarken oralara da kendi başarılarından pekçok şey aktarmışlardır. Onlar sadece gereksinim duyulan malları nakletmekle kalmamışlar, aynı zamanda kültürlerarası iletişimi de sağlamışlardır. Ancak İslam dünyasında daha sonraları Doğu hükümdarlarının yaşamına iki büyük olay egemen oldu: Savaş ve meclis-i işret *(yani bezm-ü rezm)*. Yine Hz. Muhammed'in söylemiş olduğu *"Nefisle savaş cihad-ı ekberdir"* sözünü bir yana bırakan İslam hükümdarları, kendi çıkar ve tutkularının, zevk ve sefalarının kölesi olmuşlar, her türlü kazancı meşru kabuletmişlerdir. Örnekle Osmanlı padişahı, mutlak monarklık yönetimi altındaki halkına ve yöneticilerine en ufak bir girişim hakkı ve özgürlük tanımamış, onlara mülkiyet hakkı vermemiş, ellerinde bulundurdukları herşeyin asıl sahibi olarak kendisini görmüştür. Özgürdüşünme ve davranmanın olmadığı yerde girişimcilik, gelişme ve ilerleme de olmaz. Osmanlı padişahı, tebaasının emeğini ve toprağını mutlak devlet kontrolü demek olan kendi vesayeti

altında tutmuş; miri sistem, hirfet sistemi, iltizam sistemi gibi ortaçağ uygulamaları, klasik dönemde Osmanlı ekonomik rejiminin temeli ve ana karakteri olmuştur. Padişah, âdet ve ananeleri sürdürerek yaptığı kanunlarla, devletin rakabesini, yani mutlak mülkiyet hakkını elinde tutmuş, bütün tarım topraklarını kapsamayan miri arazi ile çift-hane sistemi *(yani bir çift öküz ile ana, baba ve çocuktan ibaret bir hane),* Osmanlı tarım ekonomisinin temelini oluşturmuştur. Çift-hane sisteminde, çekirdek aile, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi hepsi bir üretim birimi ve dolayısıyla mali bir ünite sayılmıştır. Sonradan görülen küçük köylü-aile işletmelerine dayanan sosyoekonomik yapıyı Osmanlı miri toprak rejimi ile çift-hane sistemine borçluyuz. Geleneksel tarım ekonomisinin esas üretim vasıtası bir çift öküzle çekilen sabandı. Ülke toprakları içinde ve dışında yapılan ticaretten de Saray yüklü bir vergi almaktaydı. Vergi salmakta tam bir özgürlüğe sahip olan Padişah, yatırımlar konusunda oldukça keyfi davranırdı. Savaşla konulan vergi gelirleri ve eldeedilen ganimet giderek azaldıkça bu süreç ülke zenginliğine de yansımış, böylece fakirleşme ve sömürgeleşmeye giden yollar açılmıştır. Bir ortaçağ din devleti olan Osmanlı, ticareti de bu anlayış içinde yürütmüş, seküler toplumun gereği olan sivil yasalardan ve etik kurallardan habersiz kalmıştır.

Toplumun ekonomik örgütlenişi üzerine felsefi düşünlemeyi *(refleksiyonu)* ilk kez gerçekleştiren G.W.F.Hegel'e göre, *"politik iktisat" (Staatsökonomie)* yeni bir toplum disiplini olarak ilk kez 18. yüzyılda doğmuştur. İnsanları bir *"gereksinimler dünyası"* içinde yaşayan varlıklar olarak elealan ekonomi politik, onları bu gereksinimleri *"aynı zamanda başka bireylerin gereksinimlerinin malı ve iradelerinin ürünü olan dış nesneler aracılığıyla ve bu iki terim arasında dolayım olan etkinlik ve emekle tatmine çalışmaları"* bakımından inceler.[14] İktisat bilimi başlangıçta ekonomik olguları gözlemlemek için kavramsal bir şemaya dayanmaktaydı; ancak gerçeklerle, yaşanan olgularla sınanmamış varsayımlar önesürmek de bizi başarılı bir sonuca götürmüyordu. Ekonomi ve ticaret yasaları olasılığa ilişkin stokastik özelliklere sahipti; çoğu kez ekonomi ile ticaret alanı dışındaki (*doğa, siyaset, savaş, nüfus ve göç alanlarındaki devinimler, doğal afetler*) bazı olayların etkisiyle engellenebilmekte ya da değişime uğrayabilmekteydi. Ancak ekonomik ve ticari olaylar zorunlu karşılıklı ilişkiler sonucunda ortaya çıkmaktaydı; bunlar insanların kendi aralarındaki ekonomik ilişkiler olabileceği gibi, insanlarla ekonomik değerler ve mallar arasındaki bir dizi ticari ilişkiler de olabil-

14. G.W.F.Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 7. Cilt, Suhrkamp Verlag, FaM, 1969, s: 237 vd.

mekteydi. İnsanın gereksinimleri ile bunların giderilmesinde yararlanılan mal ve hizmetler zamanla köklü değişimlere uğradı. Bir konjonktür bilimi olarak iktisat ve ticaret, farklı toplumsal dinamiklerin etkisi altında bulunduklarından köklü bir istikrarsızlık ve değişim özelliğine de sahipti. Radikal bir çağdaş ticaret ile siyasal ekonomi, yalnız üretim ve kârı amaçlamamalı, insanlığın öteki gereksinimlerini de gözönünde bulundurmalıdır. Günümüzün tek egemen ekonomik modeliymiş gibi benimsenen küresel kapitalizmi eleştirelakılcılıkla irdelemeli ve yeni alternatifler üretme yollarını aramalıyız. Bu cümleden olarak kapitalist üretim biçimindeki sosyal maliyetlerin yapısı (*üretim ve kâr artarken ücretlerin düşüşü*), iktisadi büyüme sonunda zengin ülkelerin aşırı tüketim ve savurganlığı, doğal kaynakların tükenmekte oluşu ve çevre kirlenmesi; üretim ve dağıtım sürecindeki ırkçı, cinsiyetçi ve ulusçu tutumlar; insanların giderek yabancılaşması ve sömürünün yaygınlaşması olgusu; küreselleşme adı altındaki yeni siyasal ve ekonomik emperyalizm (*neokapitalizm*); gelişmekte olan ülkelerin borçlandırılarak bağımlı hale getirilmeleri gibi olumsuz durumların üzerinde ciddiyetle durmalı ve bunların giderilmesine çalışmalıyız. Birey ve toplumu dengeli ve adil biçimde gözeten planlı ve sosyal bir piyasanın oluşturulmasına çaba harcamalıyız. Siyasi yapılanmalardaki dengesizlikleri (*her türlü baraj ve engeller ile çoğunlukçu değil çoğulcu demokrasi gibi*), toplumla iktidarların asimetrik konumları ile servetlerin paylaşımındaki artan eşitsizlikler üzerinde ısrarla durmalıyız. Bunun için de ahlaksal yönelişlerin ve bağlılıkların ekonomik dürtülerden, kollektif tüketimin bireysel tüketimden önce geldiği bir refah arayışında olan bir ekonomiden yana çıkmalı ve merkeziyetçi olmayan, demokratik toplumcu bir planlamayı savunan bir yönetim biçimini hedeflemeliyiz. İnsan hakları ve özgürlüklerinin zedelendiği, dünyamızdaki açlık ve fakirliğin yaygınlaştığı; nükleer, kimyasal ve biyolojik savaş tehdidinin varolduğu, küresel ısınma ile çevre kirlenmesinin arttığı, doğal kaynakların hızla tükendiği, uygarlıklar arasındaki gerilim ve çatışmaların yoğunlaştığı ve terörizm tehlikesinin sürdüğü bir dünyada herkes için özgür ve mutlu olmak mümkün mü? Çağımızın bu tür önemli sorunlarıyla gerektiği gibi ilgilenmeyen ve çözümler üretmeyen bir iktisat ve ticaret biliminin insanlığa yararından sözedebilir miyiz?

Bir toplumdaki kişisel tasarrufların hızlı büyümenin ve refahın gizil güçlerinden biri olduğunu kabuledersek, tüketimden çok üretim fazlası oluşturmanın zenginleşmenin gerekliliği olduğu ortaya çıkar. İnsanlar asgari tüketimleri için gereksinimlerini karşılayamadıkları zaman ekonomi durgunluğa girer, yavaşlar ve bireylerin yaşam kalitesi düşer. İçin-

de yaşadığımız kapitalist ekonomi, büyük bir sermaye varlığını, ister işçi sınıfından kentsoylu sınıfa ya da çokuluslu holdinglere, isterse ortasınıfın bir kısmından ötekine aktarsın, yoksul bırakılan geniş bir sınıftan haksız ve adaletsiz biçimde küçük bir topluluğa yapılan bu kâr transferi bütün insani değerlerin ayaklar altına alındığını ve insanlık onurunun çiğnendiğini göstermez mi? İşte etik değer ve ilkelerin bu alanlardaki vazgeçilmezliği tam da burada ortaya çıkmakta. Örgütlenmiş sermaye ile belli çıkar gruplarının arenası haline gelen siyasal yapılanmanın bir an önce emekçilerin, aydınların, sivil örgütlerin ve halkın yaşam alanına dönüştürülmesi gerekmekte. Dünya ticareti ile ekonomisi, hakça paylaşımı öngören sosyalist demokrasiyle uyumlu hale getirilebilirse, gelir dağılımındaki adaletsizlik de bir ölçüde giderilmiş olur. Serbest piyasanın ahlak ilkelerine uygun, adaletli biçimde hayat bulabilmesi, ancak hukuksal sistemin tesisedilmesi ve harfiyen uygulanmasıyla mümkündür. Çünkü hukuksal sistemin tesisedilmediği yerde sadece kaos hüküm sürer; her yerde adaletsiz ve haksız uygulamalara rastlarız. Serbest piyasa, sosyal piyasaya dönüştürülmedikçe toplumların kurtuluşlarından sözedemeyiz. Parlamento üyeleri günümüzde temsilettikleri insanların çıkarları için uğraş vereceklerine parti başkanları veya partileri ya da kendileri için çalışmaktalar. Bu çarpıklığı giderecek olan yine iyi eğitim almış ahlaklı yurttaşlardır; çünkü daha iyi eğitim daha fazla özgürlük ve adaletli yönetim; daha az eğitim ise daha çok şiddet ve haksızlık demektir. Bir ülkede namuslu aydınlar en az namussuzlar kadar medeni cesarete sahip olamazlarsa o ülkede birşeylerin düzelmesini beklemek hayal olur. Her tezin bir antitezi olduğu düşünülürse, alternatifsiz hiçbir şey yoktur. Haksızlıklar varsa, bunlara karşı çıkanlar da olacak; kötülere karşı iyiler de savaşım verecektir. Özgürlük ve adaleti, etiğin bu iki temel değerini, toplumda egemen kılmak, bu değerlerin bilincinde olmakla mümkündür. Dünyamız bugün siyasal ve ekonomik bakımdan tek kutuplu görünmesine karşın şimdiye değin hiç bu kadar bölünmemiş, karşıtlıklar yaşamamış, adaletsiz ve sömürgen olmamıştır. Sınır tanımayan bir açgözlülük, daha çok kazanma hırsı ve bencillik, tarih bilincinden uzaklaşma insanları tüm sosyal kontrol ve fren mekanizmalarından yoksun bırakmıştır. Özgür ve adaletli bir dünyanın oluşmasında temel etik kodlara *(başkalarının düşüncelerine saygı gösterme, güvenilirlik, anlaşmalara sadık olma ve eksiksiz uyma –ahde vefa–, açık ve özgür iletişim içinde olma, sahtecilikten kaçınma, hakkaniyete saygı vb)* dayalı bir ticaret anlayışının rolü önemlidir; bu rol insani gelişmenin önde gelen bir ögesi ve göstergesidir. Ulusal ve uluslararası ilişkilerde ve organizasyonlarda her zaman ülke aktörlerinin başrolde olmaları ulusal çıkarlar

açısından gereklidir. Ülkeler ancak yurttaşlarına hesap verebilen yönetim ve yöneticilerle kalkınmayı başarabilirler; böylece yaşam kalitesi yükseltilmiş, nitelikli insanın çoğalması sağlanabilmiş olur. İnsani kalkınmayı sürekli kılabilmek için önce insana değer vermek gerekir; bunun yanında demokratik katılım, karşılıklı anlayış ve düşüncelere saygı gelir. Evrensel etkileşimin birincil alanı ticaret olduğu için, devletler bu görevi küreselleşmiş bir ekonomik sistem içinde yerine getirmeye çalışırlar. Bunun motoru da bilim ve teknolojidir; bu sistemde çok üreten alacaklı, az üreten borçludur. Birinciler bağımsız ve egemen devletler, ikinciler ise özgürlük maskesi takmış bağımlı devletler olmaya adaydırlar. Çünkü çok karmaşık görünen uluslararası ilişkilerin temelinde *"bağımlılık"* ile *"bağımsızlık"* gibi iki toplumsal kategori yeralır. Günümüz dünyasında halkın bağımsızlığını ve refahını sağlamak, küresel kararlara ortak olmak, hesapsorma ve verme süreçlerine katılmak devlet için zorunlu hale gelmiştir. İnsanların kendilerini etkileyen kararlara katılımını sağlamak ve yöneticilerden hesapsormak artık yalnız ulusal bir kalkınma önceliği değil, aynı zamanda uluslararası bir sorumluluktur. Özgürlük ve barış bu sorumluluğa bağlıdır. Bütün dünya yurttaşlarının amacı hukukun üstünlüğünü sağlamak, sosyal demokrasiyi sürekli kılmak, kalkınmayı hızlandırmak ve bireysel hak ve özgürlükleri yaşama geçirmek olmalıdır. Bunlar gerçekleştiği zaman insanların içdünyaları zenginleştiği gibi ülkeleri de zenginleşecek ve küresel bir birlik olmaya doğru gideceklerdir.. İşte bu amaca yönelik etik değerlere bağlı yeni bir ticaret ve ekonomi anlayışının katkısının yadsınamayacak boyutta olacağı kuşkusuzdur. Bu kazanımlara ulaşabilmek için de en önce görev ve sorumluluk bilincine sahipolmak gerekir.

Kaliteli Yaşamın Felsefesi

Bir insanın, nesnenin ya da yaşantının nitelikçe nasıl olduğunu belirten; onu başka şeylerden ayırdeden üstünlüğünün ölçülüp değerlendirilebilen özelliğine kalite diyoruz. Başka deyişle, bir kimsenin zihinsel ve duygusal, entellektüel ve moral yapısını belirleyen bir nitelik özelliğidir kalite; insanın ve başarılarının boyutunu, düşünce ve duygularının derinliğini, yapıpettiklerinin düzeyini betimler. Latince *"qualitas"* sözcüğünden kaynaklanır ve *"nelik, nitelik, üstün özellik"* anlamlarına gelir. Varlığın temel kategorilerinden biri sayılan kalite, niteliğin ve özelliğin düzeyini belirler; bir bakıma yetkinliği ve üstünlüğü gösterir. Bu nedenle de zayıflığın, eksikliğin, yetkin olmayışın ve niceliğin karşısında yeralır. Nitelik, tez; nicelik, antitez olarak düşünülürse, süreç yani zaman da sentezdir. Nicelik ile nitelik hep karşıt olmuşlar; biraraya gelip kaynaşamamışlar, uzlaşamamışlardır. Yaşamda bazen nitelik, çoğu kez de nicelik baskın çıkmış ve nicelik niteliği hep ezmeye çalışmasına karşın sonunda nitelik kalıcı olmuştur. Akıp giden çokboyutlu ve karmaşık yaşam sürecinde, yaşamanın kalitesi sürekli dönüşüme uğrar. Hayat, hayatı yaratır; amacı kendisi olan yaşam, her türlü engeli aşarak varlığını sürdürmeye çalışır. Canlı varlığın ilk görevi hayatta kalmak, yaşamını devamettirmek; ikinci görevi de soyunu sürdürmektir. Ama yaşamak derken hayatın anlamını ve işlevini de sorgulamak gerekir. *"Nasıl yaşamalıyım?" sorusunu* günümüzden yaklaşık 5000 yıl önce Gılgamış da sormuş ve şöyle bir yanıt almıştı: *"Ne dolanıp duruyorsun böyle serseri gibi Gılgamış? / Aradığın sonsuz yaşamı / Asla bulamıyacaksın! / Tanrılar insanları yarattıklarında, / Onlara ölümü biçtiler kader olarak / Ve ölümsüzlüğü sakladılar sadece kendilerine! / Sen karnını doyurmaya bak asıl; / Neşe içinde yaşa gece gündüz; / Her gün bayram yap; / Dans et, eğlen gece gündüz;/ Tertemiz giysilere bürün; / Yıkan, yüz; / Elinden tutan / Evladına eğilsin şefkatli bakışların; / Ve sana sımsıkı sarılan / Kadınını mutlu*

et; / Çünkü insanların gelecekten başka bir beklentisi olamaz!"[1] Kaliteli yaşamak, bir değer yaratmak ve onu yaşamına katmakla başlar; değersiz olan anlamsızdır da (*Wertlos ist sinnlos*). Kaliteli yaşam herşeyden önce bir bilinç ve istenç işidir; hayatı bütünüyle ciddi olarak bilinçli ve istençli biçimde projelendirmek demektir; bu süreç kişinin kendi bilincine varışından ölümüne kadar sürüp gider. Bilgi ve sevgiyle, bilinçli ve istençli emekle donatılmış rasyonel bir yaşam planlaması kuşkusuz mutluluğu da beraberinde getirecektir. Gençliğini, ortayaşını ve yaşlılığını başarılı yaşamak kaliteli yaşamın içindedir ve onun bir sonucudur. Aslında yaşlanmak yüksek bir dağa çıkmaya benzer; yükseğe çıktıkça solukalma güçleşir, nefes daralır, yorgunluk artar; ama yükseldikçe görüş mesafesi ile anlayış da genişler; başka deyişle, enerji azaldıkça birikim artar, güç zayıfladıkça görüş zenginleşir. Ne var ki ruhça, yürekçe ve beyince zenginleşmenin bedeli, insanlardan uzaklaşmak, yalnızlaşmak oluyor. Yaşamı kaliteli kılmanın ilk adımı kendi "*Ben*"ini ve olanaklarını iyi tanımak, kendi bilincine sahipolmaktır; kendini ve elindekileri iyi bilen ve kendine güvenen bir kimse giriştiği her işi başarıyla sonuçlandırır; tabii bunun için de sağlam bir iradenin varlığı sözkonusu, tıpkı Epiktetos'un söylediği gibi:" *...Denize açılmak istiyorsak, bunun için iyi bir rüzgâr gerekir. Bu rüzgârı üzüntü içinde beklerken çoğu zaman havanın nasıl olduğunu soruştururuz. 'Ah gene kuzey rüzgârı! İşimize hiç yaramayan bu kuzey rüzgârını ne yapmalı? Ne vakit batıdan esecek?' Dostum batı rüzgârı ne vakit isterse o vakit esecek, daha doğrusu ona söz geçiren ne vakit isterse!...Biz ancak elimizde olana hakimiz ve bütün diğer şeyleri karşımıza çıktıkları gibi kabullenmeye mecburuz..."*[2] Sorunsuz bir dünya eylemden ve etkinlikten yoksun bir dünya, bu da dinamizmsiz bir yaşam demektir; sorunların çözülmek için varoldukları bilincini her daim taşımalıyız. Bir olanaklar varlığı sayılan insan, tüm yoksunluklara karşın her zaman bir alternatif, tüm olumsuzluklara daima başka bir çıkaryol ya da olanak yaratabileceğini unutmamalıdır; imkânlarının sıfır düzeyinde olduğu sanılan durumlarda bile bu böyledir. Çünkü insan imkânsızlıkları imkâna, olumsuzlukları olumsala dönüştürebilen bir canlıdır. Hayata felsefe açısından bakma, yaşam üstüne düşünme, felsefenin en eski ve önemle üzerinde durduğu konulardan biri olmuştur." En iyi yaşam hangisidir?", "Yaşamı nitelikli kılan şey nedir?", *"Yaşamın bir anlamı, değeri ve amacı var mıdır?", "Deneyimlerimizin bir toplamı olan yaşam, herşeyi kapsar mı?", "İnsan, yaşamı öteki canlılardan daha*

1. Jean Bottéro, *L'Epopée de Gilgamesh*, Paris, Gallimard, 1992, s: 125.
2. Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, Çev. Burhan Toprak, İnkılap Kitabevi, 1994, İstanbul, s: 68.

çok mu hakeder ya da insanın yaşamı öteki canlıların yaşamından daha mı üstündür?", "Başka canlılar olmadan insan yaşamını sürdürülebilir mi?", "Yaşam olgusu sonsuza uzanan bir süreklilik midir?", "İnsan kendi iradesiyle yaşamını düzenleyebilir mi ya da kaderini kendi belirleyebilir mi?" gibi sorularla yaşamı irdeleyen filozoflar, geçmişte mutlu, verimli, örnek ve kaliteli bir yaşamı başarmış pek çok düşünür, sanatçı din ve bilimadamı çıktığını vurgulamışlardır; bunlar arasında, "*Sorgulanmamış yaşam yaşanmaya değmez*" diyen Sokrates başta gelmek üzere Konfüçyüs, Buda, Platon, Aristoteles, Eukleides, Arkhimedes, Epikuros, Epiktetos, Seneka, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed, Farâbî, İbn Sinâ, Beyrunî, İbn'ül Heysem, Cabir, Ömer Hayyam, Yunus Emre, Mevlâna, Hacı Bektaş Veli, Fuzulî, Giordano Bruno, Shakespeare, Montaigne, Leonardo da Vinci, Kant, Newton, Goethe, Nietzsche, Marx, Darwin, Freud, Einstein ve başka adları sayabiliriz. İçlerinde ölüme bile mahkûm edilen, çok zor şartlar altında yaşamlarını sürdüren düşünürlerin de bulunmasına karşın bu insanlar büyük gayretler sarfederek kendilerinden sonra gelenlere kalıcı eserler bırakmışlar, yararlı ve örnek olmuşlardır. Davranışları ve ürünleri ile bugün de saygın etkileri sürmektedir. Değerli insanın kıymetini kuşkusuz değerli olan bilir. Bir insanın değeri de yapıpettikleriyle, arkasında bıraktıkları ve başkalarına olan yararıyla ölçülür. Kaliteli yaşam, yaşamı doğru bir biçimde daha iyi ve güzel kılarak, yani kalitelendirerek sürdürülebilir; kaliteli yaşamak "*varol ve varet!*" ilkesine uyulduğunda bir anlam ve değere sahiptir.

Yalnız ne ile yaşıyorum sorusu değil, aynı zamanda nasıl yaşıyorum sorusu da; yalnız özgürlüğü gerçekleştirmem değil, aynı zamanda bunu özgürce gerçekleştirmem de yaşamın sorgulanmasına sıkı sıkıya bağlıdır. Kaliteli yaşam, sanal bir dünyada değil, gerçek bir dünyada; çaba göstermeden değil, somut bir emek harcamak suretiyle gerçekleştirilebilir. Herkes daha iyi koşullarda yaşamayı, özlemini çektiği şeylere kavuşmayı, kısaca refaha ve mutluluğa ulaşmayı ister. Bu isteğin tetiklediği bireyin yapıcı ve yaratıcı olma çabası arttıkça, yaşamındaki kalite de artar. Yaşamda yüksek bir kalite aramak acaba boş, umutsuz bir çaba mıdır? Toplum içinde insanların kaliteli yaşaması mümkün müdür yoksa bu anlamsız bir hayal midir? Eksiksiz, mükemmel, tam ve olumsuzluklardan uzak bir yaşamdan sözedebilir miyiz? Her bireyin kendine özgü inişli çıkışlı, başarılı başarısız, hüzünlü sevinçli bir yaşamı olabilir; ancak sorun insanın yaşamındaki olumsuzlukları olumluya, kusurları doğru ve güzel eylemlere çevirmek ve acıyı tatlı kılmaktır. İnsan, sınırsız bir istenç *(irade)* özgürlüğüne sahipolmasa da, koşulları ne kadar olumsuz olsa da; neyi, nereye dek ve ne kadar yapabileceğini bilir ve

isterse; istediğinde de kararlı olursa, başarıya ulaşmaması için bir neden yoktur. Yaşamda kaliteli bir düzeyi tutturma, kişinin tüm olanaklarını geliştirmesine ve deneyimini zenginleştirmesine bağlı. Kaliteli bir yaşam hedefine varmak için kişinin ilkin kendini sorgulaması, tanımaya çalışması, yaşamını üretken kılabilmesi gerekir. Yalnız bilinçli ve istençli çaba ile özlemlere, arzulanan sonuçlara ulaşılabileceği unutulmazsa, o zaman özlenen hedefe varılabilir. Ne var ki insanların büyük kısmı yaşamlarının çoğunu başkalarına özenerek, kendi olanaklarını tartmadan, eldeedemeyecekleri ve yapamayacakları şeyleri istemekle geçirmekteler. Başkalarını örnekalmak yerine –*çünkü onların örnekliği bir defalıktır ve artık zamanları geçmiştir* – kişi kendi yaşamını başkalarına örnek olacak biçimde kurmaya çalışırsa, kendi olanaklarının elverdiği ölçüde yapıcı ve yaratıcı olursa, kaliteli bir yaşamı da gerçekleştirmeye aday sayılır. Kaliteli yaşama uzanan tek bir yol yoktur; pekçok yol ona çıkar. Varolan herşeyi kuşatan ve sonsuz gücüyle etkileyen yaşam, ne kendi kapsam alanı ve gücüyle ne de ortaya çıktığı tarz ve biçimlerde, yani kapsadıklarında bir kerede toptan kavranabilir. Bütünüyle kuşatılıp kavranamayan yaşamın kendisi tüm fenomenleri kuşatır ve herşeyi kavrar; başlangıcı ve sonu bilinmeyen bu öncesiz-sonrasız süreç, bütün doğum ve ölümleri içinde barındırır. Yaşam evrenle özdeş, sonsuzlukla kardeştir. Böyle görkemli bir sahnede rolalmak ve bunun zevkine varmak istiyorsak onu tanımayı ve gerçek değerini teslimetmeyi bilmemiz gerekir. Yaşamı bize budünya için bilimler ile sanatlar, ötedünya için ise dinler ile felsefeler anlamlı kılar. Başı ve sonu belirsiz, hiç durmadan akan bir süreç gibi yaşam, bizlere esin kaynağı ve örnek olmalı, varlığımızı değerlendirmemizi sağlamalıdır. Budünyada kendi yaşamımızı da *"iyiye, güzele ve doğruya yönelmiş iş üstüne iş"* anlayışıyla kurup sürdürmeliyiz. Sürekli üretme ve yaratma yollarını arayan, ürettiklerini de paylaşabilen biri farkında olmadan güçlendiğini ve zenginleştiğini duyumsayacaktır. Veren alandan daha güçlü ve huzurludur. Bir bakıma sürekli saldırma ve savunma, yapma ve yıkma, ölme ve doğma demek olan yaşamın dinamizmini kendimize örnekaldığımızda başaramayacağımız bir iş, üstesinden gelemeyeceğimiz bir olay yoktur. Her insanın, kendinden önce yaşamış ve kendinden sonra yaşayacak olanlara göre de bazı avantaj ve dezavantajları bulunmaktadır; eğer bunları iyi değerlendirebilirse yaşamının sonunda *"güzel yaşadım"* demeye hak kazanabilir. Bir yanda beklentilerimiz ile özlemlerimiz, yani hayallerimiz, öbür yanda ise yaşadıklarımız, yani gerçekler var; arzuladıklarımız ile yaşadıklarımız hep birarada gitseler de her zaman örtüşmezler. Bizlere düşen birey ve toplum için yararlı özlemlerimizi yaşama geçirmek, beklentileri gerçekleştirmektir;

iyi niyetler gerçekleştirildiği zaman kaliteli yaşam da gerçekleşmiş olur; Goethe'nin söylediği gibi: *"Kim geri dönüp de geçmişine şöyle bir bakma cesaretini gösterse, arkada pişmanlık duyacağı ve bir yere kadar altüst olmuş bir yaşamı görecektir. Çünkü istediği ve yaptığı çoğu kez yanlış, dileği ve özlemi ise kusurludur."*[3]

Birarada değerlendirilmek durumunda olan yaşam kalitesi, yaşam standardı ve yaşam üslubu aslında ayrı ayrı şeylerdir. Yaşamın üstün, damıtılmış ve incelmiş niteliğine yaşam kalitesi; yaşamın sosyal ve ekonomik düzeyine yaşam standardı; yaşama anlayışına ve sürdürme biçimine de yaşam üslubu demekteyiz. Kaliteli bir yaşamın ölçütleri arasında kişinin tüm iletişim kanallarını açık tutması ve herkese kulak vermesi, önyargılarını ve olumsuz düşüncelerini olabildiğince elemesi, başkalarının düşüncelerine saygı göstermesi, monologa değil diyaloğa önemvermesi, zamanını sistemli, programlı ve verimli biçimde kullanması; her zaman sabırlı ve kararlı olmaya çalışması gibi eylemler sayılabilir; bunların yanında çalışan, üreten ve paylaşabilen; etik ve estetik değerleri benimseyip içselleştiren, ortakakla hizmeteden, yapıcı ve yaratıcı olan bir kimse de kaliteli yaşamın koşullarını yerine getiriyor demektir. "Kişi zenginliklerden ne kadar payalmalı veya bunu nasıl paylaşmalı? Hangi değerleri yaratmalı? Kendi çıkarlarıyla birlikte toplumun çıkarlarını da nasıl gözetmeli? Birbirini tanıma ve sevme yollarını nasıl güçlendirip çoğaltmalı? Saymayı ve sevmeyi nasıl öğrenmeli ve öğretmeli? Kendi tinsel yapısını nasıl geliştirmeli?" gibi daha başka sorulara aranan yanıtlar da bizi kaliteli yaşamın yollarında ilerletecektir. Ancak Latin ozanı Horatius'un, *"Hayat, ölümlülere zahmetsiz hiçbir şey sunmaz"*[4] dediği gibi kaliteli bir yaşamı sürdürmek öyle pek de kolay bir iş sanılmamalı. Eğer yaşam denen o katı ve acımasız, rastlantılara gebe sürecin ağır yükü altında ezilmek ve yaşam savaşımında yenilmek istemiyorsak onunla uzlaşmayı öğrenmemiz gerekir. İnsanın varlıknedeninin, doğru eylem içinde bir yaşamı sürdürmekten ibaret olduğunu kabuledersek, o zaman bu yapıyı hareketettiren tek gücün yaşama sevgisi ile tutkusu olduğunu söyleyebiliriz. Yaşamın karmaşık ve sıkıcı yanından kurtulmanın tek yolu insanın kendisini ya birşeye vermesi ya da bir kimseye adamasıdır; yani yaşama sımsıkı sarılmasıdır. Çünkü bireyin ve öteki insanların yaşamdan başka bir dayanakları yoktur. Tıpkı yediyüz yıl önce Yunus Emre'nin söylediği gibi: *"Çalış, kazan, ye, yedir, / Bir gönül*

3. J.W.von Goethe, *Goethe Der ki...*, Çev. Gürsel Aytaç,T.İş Bankası Yay., 2004, İstanbul, s. 8 vd.
4. Horatius, *An Anthology of World Literature*, Philo M. Buck, The McMillen Company, New York, 1947, s: 294.

ele getir, / Yüz kâbeden yeğrektir, / Bir gönül ziyareti."[5] Kaliteli yaşam kişinin nasıl yaşadığıyla değil neler yapıpettiğiyle, kendisi ve başkaları için ne gibi yararlı ve güzel işler ürettiğiyle değerlendirilir. İyi düşünceler, yanlış insanların elinde gerçeklik kazanamazlar. Kaliteli yaşamak, başkalarına el avuç açmadan, çalışıp az da olsa kazanarak kimseye muhtaç olmadan yaşamak demektir. Tabii bunun yanında estetik ve entellektüel değerlerden payalmak da vardır. Bu hedefe varmak için insanın kendisini ve toplumunu sürekli düzenlemesi, reorganize etmesi gerekir.

"En iyi yaşam hangisidir?" sorusuna verilebilecek en uygun yanıt, *"Kendini ve başkalarını geliştiren, onlara iyi bir örnek oluşturan yaşam en güzel yaşamdır"* olabilir. Bu *"iyi bir örnek" (rol model)* olmaktan da, deneyimlerini her bakımdan geliştirip zenginleştirmeyi, başkalarına yarar sağlamayı, yaratıp üreterek paylaşmayı, insanların daha iyi yaşam koşullarına kavuşmasına ve özgürleşmesine katkı yapmayı, onların da her bakımdan üretken olmalarını sağlamayı, kısaca *"yaşa ve yaşat!"*, *"üret ve paylaş!"* ilkelerine uygun davranmayı anlayabiliriz. Kaliteli yaşama örnek olan bu rol model bizlere öykünülmeye değer bir kişilik tipi sunar. Bu edimleri *(acte)* bir sanatçı, dinadamı, bilimadamı, filozof gerçekleştirebileceği gibi, bir işçi, zanaatçı, sporcu veya asker de gerçekleştirebilir. Kültürtarihinde bunun pekçok örneğini görmekteyiz. Felsefe bu açıdan öncü rolü üstlenmiş ve yolgösterici olmuştur; Montaigne bu konuda şöyle düşünüyor: *"Gerçek felsefe, bize yaşamı öğreten felsefedir. Oysa bize yaşamayı hayat geçtikten sonra öğretiyorlar. Felsefenin insanlara, yaşamaya başlarken de, ölüme giderken de söyleyecek çok şeyleri vardır... Düşüncelerimizin en iyi aynası yaşamlarımızın akışıdır... İnsanın en büyük ve en onurlu eseri dürüstlüğe ve doğruluğa saygılı yaşamaktır... Bilimlerin en zoru ve en çetini hayatı iyi yaşamasını bilmektir."*[6] Kaliteli yaşam, bir dünyagörüşünden ya da anlayışından farklıdır, onların sonucu olarak doğabilir; ama onlardan bağımsız da olabilir. Herkesin kendine göre bir yaşamanlayışı vardır; bu da onun dünyagörüşünden kaynaklanır. Herşeye duyulan ilgiyle, herkese gösterilen sevgiyle donatılmış bir yaşamanlayışı, bilgiyle temellendirilmiş bir dünyagörüşü kaliteli bir yaşamın ilk adımı olabilir. Dünyayı nasıl görmek istiyorsak o şekilde kurmak üzere çalışmak, çevre sorunlarına çözümler aramak ve çevreyi bizden sonrakilere bulduğumuz gibi bırakmaya gayretetmek, olupbiten hiçbir şeye yabancı kalmamak, olumsuzlukları aşmak gayesiyle elinden gelenin en iyisi için uğraş vermek, insanın yaşamını daha iyi ve kaliteli kılmak için onu yüksek amaçlara yöneltmek yaşamanlayışının başlıca hedefleri ol-

5. Yunus Emre, *Yunus Emre Divanı*, Haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Der Yay., İstanbul, 1991, s: 127.
6. Michel de Montaigne, *Les Essais*, *III* cilt, Editions Gallimard, Paris, 1965, s: 278.

malıdır. Budünyaya yalnız bir kez gelen ve bir defalığına yaşayan, olanaklara ya da olanaksızlıklara bir defalık sahipolan insan elindekileri en iyi biçimde nasıl değerlendirmeli, kendisine ve çevresine nasıl yararlı olmalıdır? Horatius bu soruları şöyle yanıtlıyor: *"Düşünmek cesaretini göster, / Gir bu yola çekinmeden; iyi yaşamayı sonraya bırakan, / Yolunda bir ırmağa rastlayıp da akıp geçmesini bekleyen köylüye benzer, / Oysa ırmak akıp gidecektir hiç durmadan."*[7] İnsan, aklını ve sağduyusunu kullanarak çok şeyin üstesinden gelebileceğini bilirse, başarı getiren yola girmiş demektir. Bütün bu yüksek duygu ve düşüncelere, büyük eser ve başarılara ancak onlarla yakınlık kurarak, onları okuyup tanıyarak ulaşabiliriz. Çağımızda ne yazık ki teknoloji geliştikçe insan yalnızlaşmakta, okumanın yerini görsellik almakta, sanal dünya giderek gerçekliğin yerine geçmekte, ötekilerle iletişim kurmada birey sıkıntılar yaşamaktadır. Eski dirilerin söyledikleri, *"Tüfek icatoldu, mertlik bozuldu"* sözüne ben bugüne bakarak şunu eklemek isterim: *"İnternet icatoldu, kitap kayboldu."* Oysa toplumun bütün bireyleri 21. yüzyılda layıkiyle yaşamanın bir kalitesi olduğunu ve bu kaliteye ulaşmanın da bir bedeli bulunduğunu unutmamalı. İstikbalini düşünmeyen, onu planlamayan ve yarınlarını dertetmeyen kişi geleceğine sahipolamaz. Başta eğitim, sağlık, adalet, ekonomi, bilim ve teknoloji olmak üzere toplumun bütün sorunlarıyla ilgilenmek her bireyin önde gelen görevi olmalıdır. Kısaca kaliteli yaşam, yaşamın iyi ve üretken, doğru ve güzel yönetilmesi demektir. Şunu anımsayalım, yanlış bir hayat doğru yaşanamayacağı gibi, doğru işleri de yanlış kişiler gerçekleştiremez. İnsanın yaşam kalitesini yükselten, onu başarılı ve mutlu kılan değerlerin başında estetik değerler, yani sanatlar gelir; çünkü bütün sanatlar yaşamı yaşanmaya değer kılan sanatçıların başarılarıdır. Gerçek ve kalıcı sanatyapıtları yalan söylemez; insanı arındırır, onarır ve yeniden hayat bulmalarını sağlarlar.

Hırs ve istekleri sınırsız olan bizler bu tutkularımızı dizginleyebiliyor muyuz? Uyumsuz *(disharmonik)* ve doyumsuz bir varlık olarak aslında her yerde ve her zaman uyumu ve doyumu aramışızdır. Bu uyum ve düzen arayışı bizi felsefe, bilim ve sanatla uğraşmaya itmiş; yaşamımızın en yetkin ürünlerini bu alanlarda vermeye yöneltmiştir. İnsan düşündüğü ve hayalettiği müddetçe varolur; çünkü gerçekler düşüncenin çocukları, hayal gerçeklerin anasıdır. İnsan, yaşamın bizlere bir defalık açılmış çok değerli bir kredi olduğunun bilinciyle onu geleceğe yönelik bir yatırıma dönüştürmede başarı sağlayabildiği ölçüde kaliteli bir yaşamı da gerçekleştirmiş olur. Bizler yaşama bağışlanmadık, ona ödünç verildik;

7. Horatius, a.g.y., s: 295.

herbirimizin yerine getirmesi gereken bir görevi olduğu bilincine sahip-çıkabilirsek, işimizde verimli ve üretken, gelişmeye açık, değer yaratan ve paylaşan bireyler olabilirsek kaliteli yaşama başarısını yakalayabiliriz. Yaşamak bir bakıma bizden önceki birçok kimsenin deneyimini, yaşam dersini başkalarının ölümünde yaşamak demektir. Bizler ölmüş olanların bıraktıklarıyla yaşamımızı sürdürmekte, onların maddi ve manevi mirası üzerinde yükselmekteyiz. Ölümlerini yaşadıklarımız bizlerden kendimizi yeni atılımlarla yetiştirmemizi, geliştirmemizi ve kendimizi aşmamızı beklerler. Her toplum maddi ve manevi alanda ürettiği oranda yaşam kalitesini artırabilir; maddi alanda üretim, iş ve çalışma, manevi alanda üretim ise entellektüel ve estetik yaratma demektir. Emek harcamadan edinilen zenginliğin hiçbir değeri yoktur. Ekonomi, bilim, sanat, felsefe gibi her alanda girişilen verim artışı yaşamın kalitesini de artıracağından, Descartes'ın ünlü *"Cogito ergo sum" (Düşünüyorum, o halde varım)* sözünü günümüzde, *"Üretiyorum, o halde varım" (Prodo, ergo sum)* biçimine çevirebiliriz. Burada üretim, tinsel ve ekonomik anlamda ve gereksinimlerimiz ölçüsünde bir üretim demektir. Başka deyişle insan, hayatta ürettiği kadarıyla ve oranda kaliteli yaşar. Gerçek kalite, yani özlünitelik, düşünme, bilme ve öğrenmeden kaynaklanan üretime bağlı kalitedir; düşünce ile hayalgücünün etkinlikleri sayesinde yarattıkları dünya nimetleriyle özlemlerimiz, yaratıcılığımız ve gereksinimlerimiz birbirleriyle sıkı, yoğun etkileşim içindedirler. Günümüzün karmaşık yaşam koşullarında öğrenim görmüş ama eğitilememiş, teknik becerilere sahip fakat kültürü yetersiz kalmış bir uzman kişinin kendisine ve toplumuna ne yararı olabilir? Sevgi ve bilgiyle donanmış zengin bir içdünyaya, özgün deneyimlere sahipolmayan insanın kaliteli bir yaşamı da olamaz. Bu yola bizi sokan ise sanatyapıtları (*şiir, müzik, tiyatro, sinema, yazın ve öteki görsel sanatlar*) ile bilimsel araştırmalardır Bu nedenle yaşamayı kutsal bir görev gibi algılamak, onu güzelleştiren herşeyi esirgeyip korumak bizler için kaçınılmaz bir görev olmalıdır; çünkü yaşamak, kafaca yetkinleşmeye, gönülce yücelmeye çalışmaktır, tıpkı Seneka'nın dediği gibi, *"Yaşam bir oyuna benzer; uzunluğu değil, iyi oynanıp oynanmadığı önemlidir."*[8]

Her iş ona ayrılan zamanda bitirilebilir; yeter ki zamanın bilincinde olunsun, değeri bilinsin.

Yaşam, *"nereden"* ile *"nereye"* arasında geçen ve eylemlerimizin toplamı olan bir süreç; insanlar ise kaderlerini kendi ellerinde tutan atomlar ya da kendi yazgılarını kendileri yapan yıldız parçalarıdır. Bu sürecin

8. Seneca, *Letters From A Stoic*, Penguin Classics, Londra, 1975, s: 185.

uzun olması değil, doğru, iyi ve güzel yaşanması önemli. Gününü bir şiir okumadan, bir müzik dinlemeden ya da güzel bir resme bakmadan; haftasını bir film ya da tiyatro izlemeden, bir opera dinlemeden geçiren kişinin kaliteli bir zamanı yaşadığını söyleyebilir miyiz? Hikâye ve roman okuyarak kendi türdeşlerimizin çeşitli davranışlarına tanıkolmak bir ayrıcalık değil midir? Özlenen yaşam parlaklığını yitirdiğinde onu hayalgücünün cilasıyla parlatmak gereğini duymaz mıyız? Tabii yaşam kalitesinin derecelenmeler gösterdiğini de unutmamalı. Aslında yaşam bizlere hiçbir hayalgücünün bile öngörmeyi, düşlemin bile tasarlamayı başaramayacağı sürprizler ile zengin yaşantılar sunmakta; bunlar ele bir daha geçmemek üzere akıp giden, tekrarlanması olanaksız geçici şeyler olduğu için de değerlidirler. Hepimizin yaşam kalitesi, yapıpettiklerimizin toplamı; eylemlerimiz kişiliğimizin aynasıdır. Bu nedenle kendi eylemlerimizi önceden planlamak, kendi yaşamımızı tasarımlamak bizlerin elindedir; yeter ki bunun bilincine varabilelim. Üstün ve saygın nitelikler, iyi ve güzel özellikler, doğru ve isabetli hedefler belirleyebilen biri yaşamına kalite kazandırmakta gecikmez. İnsanın benimseyeceği ilk hedefi de Terentius'un söylediği gibi, *"İnsanım, insani olan hiçbir şeye yabancı kalamam" (Homo sum, humani a me alianum puto)* olmalıdır. Başkalarıyla ilgili hiçbir şey bizlere yabancı olamaz; çünkü insan, ancak ötekilerle birlikte varolabilir. Unutmayalım ki kaliteli yaşam, ekonomik düzeyden çok kültür düzeyiyle ilgili birşeydir; kendilerini sanatlarla, bilim ve felsefeyle besleyip donatmayan, manevi olanaklarını geliştirmeyen insanlar kaliteli yaşama nasıl ulaşabilirler? Yukarıda da sorduğumuz gibi, şiir okumayan, müzik dinlemeyen; resme, heykele ilgi duymayan, sinema ve tiyatroya gitmeyen bir kimse kendisini nasıl geliştirebilir? Bilimlerdeki ilerlemeleri izlemeyenler dünyayı ve toplumu nasıl tanıyabilirler? Yaşam, estetik ve etik tüm değerleri, sevgiyi ve saygıyı, bilgiyi ve emeği, geçmişi ve geleceği paylaşmaktır; paylaştıkça da çoğaltmaktır bu değerleri bir bakıma. Kaliteli yaşamın temelinde kaliteli eğitim bulunur; kaliteli eğitim de eleştirelakla ve sorgulayan bilimsel araştırmaya dayanır. Eleştirelakıl, doğruyu yanlıştan ayırmak, iyiyi ve güzeli, kötü ve çirkinden seçip çıkarmak; bilimsel araştırma ise güvenilir ve sağlam bilgiyi boşinancın yerine koymak, yararlı ve sağlıklı bilgiye ulaşmak için gereklidir. Bu yetilere sahipolabilmek için de bolca ve çeşitli konularda sanat, felsefe ve bilim kitapları okuma gereği vardır. Gençlerimizin çoğunun günümüzdeki eğitim düzeyi yürek paralayacak durumda; oysa hayvanlara gösterilen ilgi ve verilen eğitim daha fazla. Eğitim konusu kimsenin tekeline alamayacağı veya başıboş bırakamayacağı bir konu; uzunca bir süre yatırım ve sabır ister. Her yerde ve her zaman, yatay ve

dikey boyutta yaşamboyu eğitim programları düzenlemek, her düzeyde ve sürekli yaparak öğrenmek ve öğrenerek yapmak temel ilkemiz olmalı. Bu konuda dinin de önemi ve rolü büyük; gerçek dindarlık, ölümü olduğu kadar yaşamı da düşünmek; budünyayı öbürdünyaya feda etmemek, almak değil vermektir; çünkü insan verdikçe çoğalır, paylaştıkça artırır. Akla ve bilime uzak kalan din budünyada hiçbir başarı gösteremez, inandırıcılığını yitirir; yaşamdan çok ölüme yakın olur ve gerçekleri tanımamıza yardımedemez. Yaşam, her zaman ölümden daha güçlü ve yaratıcı, daha uzun ömürlü ve üretken olmuştur. Budünyada yapması gerekenleri yapmayan, yeryüzündeki görevlerini ve işlerini aksatan kimseler kaliteli yaşamı hakedebilirler mi? Yaşamını tıpkı bir sanateseri gibi işleyip yaratamayan, üretip paylaşamayan, sürekli herşeyden korkan ve herkesi korkutan bir anlayış hiç başarı kazanabilir mi? J.W.Goethe bu sorulara şöyle yanıt veriyor: *"Hayatın biçim kazansın, / Düşüncen hayat! / Can verici gücün hep üretici olsun."*[9]

Kaliteli yaşam, bütün zorluklarına karşın yaşama cesaretini gösterenlerindir; sürekli değişim geçiren yaşama kişinin ayak uydurmasıdır, herkesin dönüşümlere hazırolmasıdır. Bu dönüşümler sonunda kendimizi, çevremizi, sorunlarımızı ve yanılgılarımızı tanıyabildiğimiz ölçüde problemlerimizin çözümünde de başarı sağlayabiliriz. Her türlü başarının sırrı güçlüklere direnmek, meraketmek ve meraketme dürtüsünü canlı tutmaktır. İnsan merakettikçe öğrenir, öğrendikleri arttıkça da merakeder; dünyayı, kendisini ve ruhunu daha yakından tanımak ister. Merak, çocuğu çocuk yapan niteliklerin ileri yaşlarda da yaşatılıp sürdürülmesini sağlar. Yaşamı yaşanmaya değer kılan şeyler arasında üstün insanların eserlerini ve kendilerini tanımak, hiçbir karşılık beklemeden vermek, kendini sürekli geliştirmek, sevgiyle üretmek, aşkla yaratmak ve sahipolduğu herşeyi özgürce paylaşmak bulunur. Yunus Emre de böyle demiyor mu? *"İşidin ey yârenler aşk bir güneşe benzer, / Aşkı olmayan gönül misali taşa benzer."* Bir başka yerde: *"Gelin tanış olalım, / İşi kolay kılalım, / Sevelim sevilelim, / Dünya kimseye kalmaz"* diyen Yunus şöyle devamediyor: *"Ben gelmedim dava için, / Benim işim sevi için,/ Dost evi gönüllerdir, / Gönül yapmaya geldim."*[10] 16. yüzyılda yaşamış büyük bir düşünür-ozan olan Fuzulî de budünyada iyi değerlendirilmedikçe mal ve mülkün bir kıymeti olmadığını, makam ve unvanın, şan ve şöhretin gelipgeçici olduğunu; gerçek değerin insan sevgisinde bulunduğunu şöyle söylüyor: *"İlm kesbiyle rütbe-i rif'at / Ârzû-yi muhâl imiş ancak / Aşk imiş her ne var âlemde / İlm bir kıyl ü kaal imiş ancak."* İnsan

9. J.W.von Goethe, a.g.y., s: 159.
10. Yunus Emre, a.g.y., s: 145.

bilmediği, öğrenmediği birşeyi yaşamında uygulayamaz ve öğretemez; sevgiyi yaşayarak, bilgiyi deneyleyerek öğrenen bir kimse ancak bunları başkalarına aktarabilir; çünkü edinmiştir sevmeyi ve bilmeyi öğrenme yollarını. İnsanın yapısı da öğrenerek ve deneyleyerek dönüştürülebilir. Bu nedenle erdem de öğretilebilir sevgi de. Çoğu kimsenin sandığı gibi aşk sadece cinsel birleşmeden ibaret değildir; o, daha başka pekçok yapıcı ve yaratıcı duyguyu da içerir. Öğrenilmeyen ya da öğretilmeyen hiçbir şey aktif bir duygu ya da davranışa dönüşemez. Herşey öğrenilerek kazanılır veya öğretilerek kazandırılır. İmdi sevginin öğretimi ve eğitimi çok önem taşır; ama bu sevgi kişilerden başlayan ve tüm evrene açılan bir sevgi olmalıdır. Dar anlamda aşkın, geniş anlamda sevginin eğitim ve öğretimi gerçekleştirildiğinde, işte o zaman dünya bir barış ve huzur ortamı olabilir. Arzu ile gerçekliğin kesiştiği noktada yeralan aşk, duyusal ve duygusal beklentilerimizden ibarettir. Bunun üstüne yükselen ve bütün duyguları kuşatan sevgi her iyi ve güzel şeyi kapsar. Neyi umabilip neyi umamayacağımızı bilmezsek beklentilerimiz konusunda yanılabiliriz. Arzu gerçekleşmediği zaman arzu olarak kalır; aşk ne kadar tamamlanamazsa o kadar aşktır. Sevgi tamamlanamazsa, insanın varoluşunu eksiltir. Yaşamımızın dokusu zorunluyla rastlantının, kendiliğinden olanla bilinçli yaptıklarımızın karışımıyla örülmüştür. Gerçek kaliteli yaşam, insanın başkalarının söylediklerine bakarak değil, kendi aklını kullanıp kendine en uygun yaşam tarzını arayıp bularak sürdürdüğü yaşam biçimidir. Bilgisiyle sevgisini çoğaltarak özgürleşmesinin sınırlarını genişleten ve kendi aklını özgürce kullanan insan, yaşamının kalitesini de artırmış olur. Yaşam sürekli özgürlük ile zorunluluk arasında gidip gelen dengeli ve düzenli bir kaos olarak düşünüldüğünde, bu yolun engebelerle dolu olduğu görülür. İşte bu zorlu yolu başarıyla katedebilmek kişinin yaşamı nasıl algıladığına ve yorumladığına bağlıdır. Dünyagörüşümüz ile yaşamanlayışımız, mantığımız ile duygularımız, yaşama irademiz ile felsefemiz, bütün değerlerimizi, amaçlarımızı, inançlarımızı ve tutkularımızı biçimlendirir. Bu nedenle dünyaya nasıl baktığımız, onu nasıl görüp algıladığımız yaşam biçimimizi de etkiler. Dünyagörüşümüz ile yaşamanlayışımız bu yüzden bizi biçimlendiren iki temel edimimizdir. Kaliteli bir yaşamı sürdürebilmek için demek bilgiye dayanan bir dünyagörüşüne ve sevgiye dayanan bir yaşamanlayışına ihtiyacımız var. Kaliteli yaşamın tek bir modelinden ya da formülünden sözedemeyiz; her insan kendi birikimine, deneyimine, kendi özlemlerine göre kaliteli bir yaşamı belirleyebilir ve sürdürebilir. Yaşam kalitesi, katı yaşam standartlarıyla doğru orantılı sayılmaz. Kaliteli yaşam, çok paraya ve yüksek tahsile bağlı bir yaşam değildir; kişinin

yapmak istediklerini yapabilmesidir. Hayalleri ve tutkuları olmayanların gelecekleri de olmaz. Bilimadamları, sanatçılar ve düşünürler, içi dışına sığmayan insanlardan çıkarlar; burada dış, beden; iç ise can, gönül ve ruh demektir. İçi içine sığan, kendinden başkasıyla ilgilenmeyen ve yalnız kendisini düşünen kimselerden birşey bekleyemeyiz.

İnsan farklılığın bilincinde olduğu, çoklukta birliği ve birlikte çokluğu görebildiği için değer yaratan bir varlıktır; sürekli kendinin ve çevresinin farkındadır ve farkındalık yarattığının ayrımındadır. Bu nedenle de kurallar ya da başkaları istediği için değil, kendisine ve ötekilerine farklı olduğunu göstermek amacıyla görevini en iyi biçimde yapmak ister. Ama bu onun istemesine olduğu kadar donanımına ve koşullarına da bağlıdır. Bireysel kararlarımızda ve başarılarımızda duygularımız ve algılarımız oldukça ağırbasar. Farkı yaratan duygusal zekâ ile hayalgücünün, bilgiyi kuran akılla olan bağını koparmaması gerekir. Eğer bir kimse, *"Kendimi kafama koyduğum gibi 'örnek bir insan' yapacağım"* diye kendisine hedef gösterebilirse, işte o zaman kaliteli bir yaşamın yoluna girmiş demektir. Bu *"örnek insan"* kavramı, K.Marx'ın *"Bütünsel –bütünlüklü– insan" (Totaler Mensch)*, F.Nietzsche'nin *"Üstüninsan –insanüstü insan–" (Übermensch)* kavramlarıyla aynı şeydir ve başkalarından beklemeden kendini sürekli eğitme, yabancılaşmadan kaçınma, üretme ve paylaşma, yaşamı bir savaşım biçimi olarak değil, savaşımı bir yaşam biçimi olarak algılama gibi ilke ve değerlere sahipolmayı dilegetirir. Öte yandan insana kendisini gerçekleştirme ve aşma gücü veren erdemlilik ile bilgeliğin de kaliteli yaşam için vazgeçilmez bir değeri vardır. Yapıpettikleriyle her an bilgisini ve sevgisini artırarak sonunda kendisini dönüştürüp aşan insan böylece özgürlük alanını da genişletmiş olur. Kendine ve başkalarına yabancılaşan kimse, bu düğümü ancak kendisini özgürleştirerek çözebilir. İnsanın özgürleşerek kendini manen zenginleştirmesi de başkalarıyla bütünleşmesiyle gerçekleşir; kişi, kendisini ötekilerle ilişkilerinde tamamlar. Çağımız, kaliteli yaşamı sürdürecek *"Yeni İnsan"* tipinin ortaya çıkması için gerekli bütün olanak ve koşullara sahip mi? Herkes böyle bir yaşama hazır mı?.. İyi yaşamın pekçok yolu var; bunlardan birini J.W.von Goethe şöyle açıklıyor: *"Kendine iyi bir yaşam mı kurmak istiyorsun? / Geçmişi hiç dert etmeyeceksin, / Kendini hep yeni doğmuş gibi sayacaksın, / Her gün ne istediğini sana söyleyecektir, / Kendi işinden zevk alacaksın, / Başkalarının yaptığına değer vereceksin, / En küçük şey canını sıkmaya kalktığında, / Sen hep gününü gün edeceksin, / En önemlisi, hiç kimseden nefret etmeyip, / Yarını Tanrı'ya bırakacaksın."*[11]

11. J.W.von Goethe, a.g.y., s: 263.

İnsanlar gereksinimlerinin ötesinde tüketime yöneldiklerinde daha fazla üretmek için daha çok çalışmak, kendilerine ve yakınlarına yeterince zaman ayıramamak, sevgilerini gösterememek, kendine ve toplumuna yabancılaşmak ve bunların sonunda da mutsuz olmak gibi durumlarla karşılaşıyorlar; paraca zenginleştikçe gönülce yoksullaşıyorlar, ruh züğürdü olup çıkıyorlar, tüketimleri arttıkça mutsuzlukları da artıyor. Lüks tüketimdeki artış, kaliteli yaşam demek değildir; kişinin yaşam standardının yükseldiği anlamına gelir; başka deyişle kaliteli yaşamın pahalı giysiler ve yiyeceklerle, savurganlıkla, lüks yerlerde gezip tozmakla bir ilgisi yoktur. Tüketimini gereksiniminin çok üstünde gerçekleştiren, toplumun lüks düşkünlüğünü sahte bir ihtiyaca dönüştüren, aşırı savurganlığı doğal bulan ve su gibi para harcayan bir kişi aslında kaliteli yaşamdan uzaklaşıyor demektir. Yaşam kalitesi hiçbir zaman bir kimsenin tüketiminin anormal boyutlara varmasıyla yükselmez; asıl ayağını yorganına göre uzatan kimse mutlu ve kaliteli bir yaşamın kapısını aralamış sayılır. Çünkü doğadaki her nesnenin olduğu gibi canlılar dünyasındaki her yaratığın da sınırlı olanakları ve güçleri vardır; sınırlıdan sınırsıza varılabilir mi? Sonludan sonsuz çıkarılabilir mi? Dünyamız bu savurgan gidişe, çılgın tüketime daha ne kadar dayanabilir? Sınırsızlık ile sonsuzluk kavramları insanın algılama yetisinin yetersizliğinden doğmuş uydurma (*fictif*), gerçeklikleri bulunmayan, soyut kavramlar gibi düşünülse de, günümüzün küresel ekonomisinde, *"Tükettiğin oranda varsın", "Al, kullan ve at!", "Paran kadar konuş", "Harcadığın kadar güçlüsün", "En büyük en güzeldir" ya da "Gücün kazandığın oranda artar"* gibi egemenolan söylemler, tüketim ekonomisinin çarpık ve yanlış anlaşılmasından, onun kötüye kullanılmasından başka birşey değildir. Yaşam denetlenmesi pek de kolay olmayan kaotik olaylarla doludur; bizlere dayatacak birşeyleri her zaman bulur. Ancak kaliteli bir yaşam için hepimizin bugün, şimdi ve hemen bir karara varmamız gerekir; çünkü beklemek, bir bakıma ertelemek ve vazgeçmek demektir; vazgeçmek ise çağının öncüsü ve efendisi değil, kölesi olmayı seçmek anlamına gelir. İnsan kendini tanıdıkça, kendisini bütün yaşamsal ilişkilerin değer ölçüsü ve odağı değil de parçası gibi gördükçe, yargılarını insanlık özüne uydurdukça, dünyayı kendi yapısına daha yakın ve gerçekten insancıl bir biçimde kurabilecektir. Çağımızın sorunlarını insan ancak böyle, ötekilerle bütünleşerek ve çevresini insansallaştırarak çözebilir. Ayırımcılık ve sömürü insanlığın yarattığı en büyük kötülüktür. Yaşama açık gözlerle değil de boş gözlerle bakan birisi yalnızca bakmış olur, ama göremez; ondan gerekli mesajı alamaz. Yaşamı yaşanabilir kılabilmemiz için ona bir anlam katmamız, bir de-

ğer yüklememiz şart; kendimize, çevremizi anlamlandırma görevi vermemiz gerekiyor; birşeye değer ve anlam verme, ona sevgi ve anlayışla, duygu ve düşünceyle yaklaşmanın bir yoludur; buna yapıcı ve yaratıcı eylemi de katarsak yaşamın niteliğini epey yükseltmiş oluruz. Yaşama anlam ve değer vermek süreci de ancak kim olursa olsun yaratmakla, hangi mevkide bulunulursa bulunulsun üretmekle gerçekleşir; çünkü kaliteli yaşam her düzeyde üretmekten geçer; gerçek yaşama sevinci de böylece kaliteli yaşamla sağlanabilir.

Öngörüsünü ve sağduyusunu geliştirebilmiş, bilgisini ve deneyimini herkesin hizmetine sunabilmiş, *"ben, sen, o"*yu, *"biz, siz, onlar"*a dönüştürebilmiş, *"sen"*i ve *"o"*nu *"ben"* olarak görüp içselleştirebilmiş, ötekilerini her zaman kendisiyle birlikte düşünebilmiş olan kişi, gerçek başarıya ve mutluluğa kavuşmaya aday demektir; bu sürecin başlangıcı da insanın kendini tanımasıdır. Daha ilkçağda Sokrates insanlara *"kendini tanı!" (Gnôthi seauton; Nosce te ipsum)* demiyor muydu? Yunus Emre de aynı şeyi söylüyor: *"İlim ilim bilmektir, / İlim kendin bilmektir, / Sen kendini bilmezsin,/Bu nice okumaktır?" [...] "İlim okumak hasılı, / İbret almaktır ancak, / Pes kendini bilmezsen, / Bir hayvandan betersin."*[12] Akıp geçen zaman içerisinde insan ancak yapıpettikleriyle, ne türden ve düzeyde olursa olsun ürettikleriyle, yarattıklarıyla varolabilir; iyi ilişkileriyle ve sağlıklı tutumlarıyla varlığını sürdürebilir. *"Ölüm gelmiş cihane / Başağrısı bahane"* demiş atalarımız; her canlı bir gün ölümle buluşacağına göre ondan korkmanın bir yararı yok, çünkü korkunun ölüme bir faydası yok. Ölümden kaçabiliriz ama ondan kurtulamayız. İşte bu gerçekleri bilerek ölüme kendimizi alıştırmak, ölmeyi öğrenmek ve yaşadığımız sürece kendimize ve başkalarına yararlı olmak yapılabilecek en uygun ve nitelikli davranıştır. Değişende değişmeyeni, akanda kalanı, çoklukta birliği elegeçirmek insanın hiç vazgeçemediği bir tutkusu; zaten bu tutku ile o yaşamına dinamizm ile zenginlik kazandırmakta. Eksik bir varlık olduğunun bilinciyle insan, kendisini sürekli tamamlamaya ve yetkinleştirmeye çabalamakta; önüne durmadan hedefler koymakta, ilke ve kurallar peşinde koşmakta. Ahlak felsefesindeki *(Kritik der praktischen Vernunft) "kategorik buyruklar"*ıyla Immanuel Kant, bu hedefe ulaşmada ve yaşamı kaliteli kılmada bizlere sağlam ipuçları sunuyor; bunlar şöyle sıralanmakta: I)*"Her zaman ve herkes için genelgeçer bir yasa olmasını isteyebileceğin bir ilkeye göre eyle"*; II) *"İnsanlığı, kendinde ve başkalarında, hiçbir zaman bir araç olarak değil, ama her zaman bir amaç olarak görecek biçimde eyle"*; III) *"Her insanda, insan onuruna*

12. Yunus Emre, a.g.y., s: 238.

saygı göster."[13] Şimdi bu buyrukları kendimce birer taçsöz *(motto ya da döviz)*, birer genel ilke haline getirmeye çalışayım; tabii herkes kendi yaşamfelsefesine göre birkaç temel kuralda veya özdeyişte toplayabilir buna benzer buyrukları. I) *" Yaşa ve yaşat; üret, herkesin üretmesine yardımet ve paylaş!"*, II) *"Kendinde ve başkalarında 'total insan'ı, 'tamamlanmış insan'ı yaratmayı amaçla!"*, III) *"İnsanı sev ve yücelt; bilgiye ve düşünceye saygı göster!"* Bu yaşama kuralları eşliğinde insan, bilim, sanat ve felsefe ile bağını koparmadıkça, olanaklarını geliştirip zenginleştirdikçe, kendisini sürekli yetkinleştirmeye uğraştıkça, yaşama sıkıca sarılıp kendini ve ötekileri önemsedikçe, çalışıp ürettikçe ve kazanıp paylaştıkça özlemlerine kavuşmamasına ve mutlu olmamasına neden yok. Yeter ki insan kendisine belli bir mesafeden bakabilsin, eylemlerini gözleyebilsin, başkalarıyla arasına giderilemeyecek bir uzaklık koymasın, eksiklerini ve fazlalarını farkedebilsin. İnsan, sevgi ve bilgisi, gücü ve yetenekleriyle özlem, umut ve beklentilerinin sınırlarını belirleyebilirse, nelere kâdir olup olmadığını, neler yapıp yapamayacağını daha iyi görür; başkalarının ya da şansın yardımını beklemeden kendi şansını yaratabilir. Çünkü insan, sınırlarını tanıdıkça özgürlüğünü daha da genişletebilir. Kaliteli yaşama ustalığı konusunda başkalarına ders vermeden önce kendimizi gözden geçirebilmeli ve eleştirebilmeliyiz. Çünkü kendi eleştirmeni olamayan biri başkalarına akılverme hakkını kendinde bulmamalıdır. Çok parantezli ve çok bilinmeyenli bir denklem olan yaşamı kalitelendirmek elbette kolay değil; çünkü kaliteli yaşam, emeğin, sevginin ve iyi niyetin bir ürünüdür; herkese *"örnek bir yaşam"*dır; ama onu eldeetmek isteyen birinin güçlü bir bilince, sağlam bir istence sahipolması gerekir. Öyleyse kaliteli yaşamın formülünü şöyle kurabiliriz: Kaliteli Yaşam = [Sağlıklı Yaşam (Ruh ve Beden Sağlığı) + Verimli Yaşam (Üreten ve Paylaşan) + Mutlu Yaşam (Kendi Mutluluğu İçin Emek Harcayan ve Başkalarının Mutluluğuyla Mutlu Olan)]. Yazımı bu *"örnek yaşam"*ı şiirleştiren aşağıdaki dizelerle bitirmek istiyorum:

"Aşk ile mutluluğun yerine,
Özgürlük ile huzuru koymak zorunda kalmıyorsan,
İmge avcılarıyla birlikte koşabiliyor,
Niteliği niceliğe feda etmiyorsan,
Rengin sesini dinleyip, sesin rengini seyredebiliyorsan eğer,
Herşeye karşın sevgini çoğaltabiliyor ve paylaşabiliyorsan,

13. Immanuel Kant, *Kritik der praktischen Vernunft*, Werke, Herausgegeben von Ernst Cassirer, Frankfurt am Main, 1922, s: 169.

İçindeki sese kulakverebiliyor ve çocuğu yaşatabiliyorsan,
Emeğe ve üretime amaçdeğer olarak bakabiliyor,
Ve insan onuruna sınırsız bir saygı besleyebiliyorsan eğer,
Oyuncak olmadan sevişmenin elinde,
Mutlu olabiliyorsan eğer başkalarına duyduğun sevgiyle,
İçindeki ateşi söndürmeyip her zaman harlı tutabiliyorsan,
Gençken yaşlı, yaşlıyken genç gibi olabiliyorsan,
Yani erken yaşlanıp, uzun süre genç kalabiliyorsan,
Varolmayı üretmek yerine tüketmekle bir saymıyorsan,
Uzağı yakınedip yakını net görebiliyorsan,
Birliği çoklukta, çokluğu birlikte algılayabiliyorsan eğer,
Ölüme karşın ölümsüzlüğü düşleyebiliyor ve
Ölümsüzlük adına ölüme kaygısızca bakabiliyorsan,
Bir ayağını yeryüzüne, ötekini de yıldızlara basabiliyorsan eğer,
Bedenini, ruhunu ve zihnini geliştirip,
Kendini daha bilgili ve özgür kılabiliyorsan,
Ve tanımak için kendini, başkalarını da tanımaya çaba gösteriyorsan,
Sade yaşamında onlara da yanında bir yeraçabiliyorsan eğer,
Doğayı ve tüm canlıları kendin gibi sakınıyorsan,
Dostluğu ve neşeyi bulamasan da elegeçirmek için hâlâ uğraşıyorsan,
Geçmişini, şimdini ve geleceğini yani, gençliğini, olgunluğunu ve yaşlılığını,
Birarada coşkuyla yaşayabiliyorsan eğer,
Budünyayı, öbürdünyaya feda etmeden,
Çalışıp üretiyor, ürettiğini paylaşabiliyor ve
Ortakakla katılıp yeni değerler yaratabiliyorsan,
Herkesin inancına ve yaşamına saygı duyuyor,
Ve seninkine de duyulmasını bekliyorsan eğer,
Her türlü korkuyu yüreğinden söküp atabiliyor ve
Acılar ile sevinçleri korkusuzca paylaşabiliyorsan,
Eleştirelaklın yolgöstericiliğini kılavuz belliyorsan eğer,
İşte o zaman örnek nitelikli bir yaşamı yani,
Kaliteli ve mutlu bir yaşamı sürdürüyorsun demektir."

Dizin

A

Abdullah Cevdet (Karlıdağ) 55, 82-84, 86, 87, 108, 203, 345, 356, 487
Adıvar, Abdülhak Adnan 56, 77, 88, 93, 103, 343, 357, 362, 457, 562
ahlak 13, 33, 46, 59, 70, 73, 77, 79, 98, 100, 101, 104, 149, 151, 153, 163, 173, 175, 192, 273, 280, 304, 324, 347, 428, 442, 447, 453, 496-498, 505, 554, 559, 566, 570, 575, 585, 594, 598, 600-602, 610
ahlak felsefesi (etik ya da ethik) 33, 46, 70, 77, 174, 193, 237, 249, 262, 300, 302-304, 321, 322, 399, 429, 497, 498, 500-503, 505-507, 532-534, 566-572, 575-581, 584, 585, 594, 597, 598, 601-604, 606, 608, 610, 611, 616, 620, 625
akıl 11, 20, 27, 43, 50, 65, 76, 78, 97, 103, 107, 141, 143-145, 149, 151, 155, 157, 160, 272, 282, 296, 297, 330, 335-338, 344-346, 365, 371, 377, 379, 413, 419, 421, 422, 424, 426, 430, 438, 445, 450, 456, 465, 467, 470, 479, 484, 491, 497, 502, 510, 514, 548, 553, 558, 559, 563, 569
akılcılık (rasyonalizm) 182, 315, 316, 321, 322, 328-330, 336, 341, 386, 388, 391, 392, 424, 425, 431, 434, 442, 449, 491, 559
aklın hilesi (*List der Vernunft*) 143, 146, 571
aklî bilimler 347, 428, 429
Anadolu 21, 40, 46, 47, 50-52, 55, 61, 68, 70, 71, 76, 77, 88, 96, 106, 107, 110, 197, 272-274, 284-290, 292-296, 298, 299, 305, 342-348, 355, 362, 375, 377, 378, 385, 386, 411, 448, 469, 472, 473, 475, 479, 490, 492, 520, 521, 586, 588, 593, 595
Anday, Melih Cevdet 203, 345
Ansiklopediciler 318
antikçağ (antikite) 122, 133, 326,

380, 390, 406, 431, 550, 583, 586
Arap, -lar 24, 45, 46, 48, 52, 54, 55, 59, 63, 68-70, 73, 74, 78, 84, 88, 89, 98, 100, 105, 106, 272, 286, 297, 352, 377, 389, 390, 392, 398, 402, 409, 415, 422, 425, 429, 432, 452, 460, 462, 464, 465, 468, 475, 476, 478, 488-490, 583, 586, 589
Aristoteles 13, 19, 34, 54, 70, 74, 75, 95, 101, 107, 112, 114, 115, 121, 125, 132, 150, 153, 193, 212, 227, 228, 287, 320, 360, 374, 394, 396, 403, 405, 408, 412, 414-416, 422, 423, 429, 448, 461, 462, 466, 467, 475, 477, 484, 497, 500, 517, 551, 553, 566, 603, 604, 614
Atatürk, Mustafa Kemal 81, 96, 234, 278, 293, 296, 297, 299, 305, 333, 343, 344, 356, 388, 450
aydın despotluğu 325
Aydınlanma 70, 71, 80, 81, 94, 96, 107, 138, 150, 169, 174, 210, 231, 274-278, 296, 313, 315-333, 335-345, 347, 352, 359, 386, 434, 441, 448, 459, 478, 487, 499, 500, 502, 507, 510, 520, 526, 548, 555, 558, 563, 568, 569, 593

B

Bach, J.S. 93, 166, 208- 210, 214, 520
Bacon, Francis 303, 304, 366, 395, 407, 464, 532, 535
Baha Tevfik 55, 86, 87, 108
barış, "sürekli barış" 27, 33, 46, 173, 194, 198, 200, 205, 233, 243, 258, 265, 266, 272, 290, 305, 345, 368, 375, 426, 463, 494, 499, 504, 505, 516, 570, 574, 581, 611, 622
Batı uygarlığı 83, 240, 241, 246, 255, 274, 285, 343, 351, 391, 479, 489
Beethoven, Ludwig van 93, 174, 180, 188, 195, 196, 207, 211, 213, 214, 516
Berlioz, Hector 199, 203
Beyrunî, Ebu'l Reyhan El 69, 74-76, 106, 394, 397, 403, 405, 407, 409, 412, 420, 432, 460, 464, 467, 468, 474, 480, 614
bilgikuramı (epistemoloji) 24, 118, 323
bilim 10, 14, 15, 20, 21, 27, 31-33, 36-38, 40, 43-46, 53, 54, 59, 68, 74, 75, 77, 79, 80, 82, 85-88, 93, 95-99, 101, 102, 104, 106, 109, 112, 127, 138, 140, 144, 147, 149, 161, 166, 168, 170-173, 175, 176-180, 198, 200, 204, 232-234, 236, 238, 251, 254, 260, 270, 274, 280, 286, 287, 289, 296, 297, 300-305, 320, 321, 326, 330, 335-337, 339-341, 343, 344, 352, 353, 356, 359, 361, 370, 374-382, 384-403, 406, 412-416, 419-428, 430, 431, 433-438, 441, 444-456, 459-461, 463, 464, 466-473, 476, 477, 479-487, 490-493, 495, 501, 511-514, 518, 522, 526, 533, 535, 537, 538, 544-546, 548, 550, 552, 557-560, 562, 563, 570-572, 575, 577, 580, 582-584, 589, 592, 593, 594, 611, 618-620, 626
bilimadamı 14, 16, 22, 24, 31, 44, 45, 53, 55, 74, 75, 77, 78, 81, 91, 105, 106, 178, 179, 197, 277, 300, 371, 390, 402, 404, 405, 408, 410, 423, 425, 426, 453, 454, 460, 472, 475, 480, 509, 518, 614, 617
bilimetiği 602
bilimfelsefesi 24, 170, 357, 390
bilimtarihi 56, 251, 380, 452, 463, 472
Bonaparte, Napoléon 250, 338

C-Ç

Cemaleddin Afganî 87, 391, 392, 393, 433, 488, 491, 494
Cumhuriyet 37, 48, 51, 54, 56, 58, 81, 89, 91-95, 97, 98, 102, 108, 110, 111, 230-232, 239, 263, 275, 277, 278, 309, 333, 343, 346, 354, 355-360, 363, 379, 522, 569
Çanakkale 285, 292-294, 296-299
çevre 34, 35, 55, 105, 146, 223, 241, 250, 252, 263, 265, 332, 409, 524, 529-541, 568, 575, 576, 578, 589, 593, 609, 617
çevreestetiği 538
çevreetiği 538

D

Dada akımı (Dadacılık) 216, 217, 218, 219
D'Alembert, Jean Le Rond 331, 337
Darwin, Charles 85, 122, 149, 154, 567, 614
Debussy, Claude Achile 185, 204
değer (araçdeğer, amaçdeğer) 9, 12-17, 19, 28, 34, 37, 48, 49, 68, 75, 78, 80, 87, 91, 98, 107, 115, 127, 135, 145, 164, 192, 198, 216, 232, 247, 249, 250, 256, 259, 262, 263, 268, 271, 274, 284, 299, 329, 350, 354, 361, 369, 388-390, 392, 395, 396, 407, 415, 425, 451, 496, 497, 498, 499, 501, 502, 506, 507, 533, 534, 539, 567, 570, 571, 575, 576, 577, 579, 581-584, 595, 597, 600, 604, 605, 606, 610, 611, 613, 617-619, 621, 623, 624, 625, 627
demokrasi 35, 43, 85, 102, 109, 142, 226-238, 244, 255, 264, 278, 282, 291, 296, 316, 388, 442, 449, 489, 497-499, 500-502, 507, 540, 609
demokrasi etiği 496, 507
Descartes, René 56, 78, 95, 108, 315, 318, 323, 325, 360, 385, 419, 437, 464, 477, 551, 619
devrim 81, 84, 89, 97, 178, 213, 231, 242, 258, 289, 297, 342, 343, 433, 434, 441, 444
Diderot, Denis 315, 318, 337, 502
din 9, 11, 14, 20, 32, 37, 39, 46, 50, 52, 54, 59, 60, 63, 73, 74, 77, 81, 83, 88, 89, 97-104, 106, 107, 140, 149, 152, 153, 161, 163, 200, 234, 247, 272, 273, 275, 287, 289, 290, 298, 317, 319, 320, 322, 326, 331, 335-337, 343, 344, 347-349, 353, 359, 361, 375-378, 384, 386, 387, 389, 391, 393, 395, 396, 399, 401, 413-415, 419, 422, 425, 428, 431, 433, 444-448, 451, 454, 456, 464, 469, 470, 471, 473, 474, 484-488, 491, 495, 497, 502, 503, 511, 514, 520, 533, 543-564, 581, 583, 601, 602, 608, 614, 621
dinfelsefesi 22, 46, 69, 78, 346, 398, 548, 554
diyalektik 103, 112, 115, 117, 126, 128, 133, 135, 143, 147, 153, 154, 242, 245, 259, 265, 399, 400, 421, 446
doğanın diyalektiği 115, 118
Doğu-Batı 200, 278, 572
Dünya Ticaret Örgütü 593
düşünleme (refleksiyon) 10, 12, 14, 18-19, 20, 30, 55, 63, 100, 139, 141, 142, 143, 144, 148, 151, 154, 156, 163, 165, 204, 339, 583, 608
düşüntüleme (spekülasyon) 10, 13, 15, 30, 63, 64, 100, 139-141, 211, 336, 394

E

Einstein, Albert 10, 93, 114, 127, 166, 174, 179, 242, 257, 383, 401, 552, 614
ekonomi 15, 25, 36, 86, 233, 241, 243, 245, 247-249, 251, 255-257, 259, 262, 266, 275, 297, 300, 303, 321, 322, 327, 343, 352, 377, 389, 442, 449, 487, 539, 540, 544, 566, 567, 569, 571, 574-576, 583-585, 591, 602, 603, 608-611, 618
ekonomietiği 571, 578, 580
eleştirelakıl (eleştirelus) 32, 34, 276, 296, 323, 339, 341, 387, 543, 552
eleştiricilik (kritisizm) 330, 336, 553
Engels, Friedrich 112, 119, 143, 146, 171, 251, 259, 264, 267, 268, 457, 479, 528, 533, 541, 555, 556, 567, 568, 585, 595, 596, 605
Erişirgil, Emin 56, 91, 94, 103, 108, 357
Eş'arî Okulu 398, 399, 445, 559
evvelki ilimler (ulûm-el evail) 390, 398, 418, 428, 429, 431, 432, 484

F

Farâbî 69, 74, 77, 106, 198, 398, 399, 408, 411, 412, 414-416, 420, 423, 425, 446, 464, 466, 614
faşizm 122, 230, 511
Fatih, Sultan II. Mehmet 50, 58, 77-79, 96, 274, 276, 293-295, 378, 379, 426, 471, 493
felsefe 9-21, 24, 27-47, 49, 50, 53-56, 65, 69, 70, 72-75, 77-82, 84-89, 91, 95, 97-103, 105-109, 113, 139, 140, 149, 161, 163, 165, 173, 183, 184, 186, 192, 211, 231, 236, 240, 241, 251, 255, 276, 286, 287, 289, 297, 305, 314, 320, 321, 340, 343, 346-356, 358-361, 368, 370, 374-380, 384, 386, 387, 389-393, 399-403, 413-416, 419-423, 426-428, 430-434, 436-438, 444-449, 451-454, 456, 459-461, 463, 467, 468, 470, 471, 473, 474, 476-480, 482, 484, 485, 486, 490, 491, 493, 495, 505, 511, 512, 514, 517, 522, 533, 544, 548-551, 553, 554, 559, 563, 582, 589, 593, 613, 617-620, 626
felsefi din 558
Feuerbach, Ludwig 251, 259, 550, 555
filozof 20, 27, 28, 31, 39, 45, 53, 55, 72, 74, 75, 77, 78, 81, 86, 90, 97, 117, 155, 253, 277, 296, 323, 325, 369, 392, 398, 402, 404, 413, 419, 422-424, 437, 441, 446, 475, 478, 480, 483, 492, 497, 509, 522, 548, 580, 603, 617
Fluxus (Akış) 215, 216, 217, 219, 220-225
Friedrich II, Büyük 29, 153, 171, 212, 259, 318, 325, 327, 340, 479, 533, 541, 555, 567, 568, 605

G

Galilei, Galileo 12, 112, 179, 320, 323, 381, 385, 396, 399, 400, 413, 427, 437, 453, 476, 477
Gazneli Sultan Mahmud 405, 468
gençlik 157, 359, 363-365, 367, 370
Goethe, J.W.von 34, 138, 139, 142, 179, 203, 209, 211, 318, 327, 340, 458, 462, 468, 502, 516, 518, 614, 616, 621, 623
Gökberk, Macit 56, 93, 94, 103, 108, 357, 553
Gölpınarlı, Abdülbaki 93, 110, 617
gösterim (performans) 216, 382,

459, 528, 576, 591
gözlemevi (rasathane) 288, 398, 403, 406, 408, 438, 463, 471, 472, 493

H

Haçlı Seferleri 88, 106, 285, 286, 380, 404, 426, 428, 477-479, 483, 489, 590
Haendel, Georg Friedrich 203
Harezmî 74
Hârizmî 325, 403, 404, 412, 460, 464-466
hastane 398, 403, 410, 461, 462, 464, 465, 469, 482
Hegel, G.W.F. 20, 34, 101, 114, 119, 121, 137-165, 181, 198-210, 230, 243, 248, 255, 259, 289, 296, 327, 331, 341, 360, 479, 549, 553, 556, 571, 608
Herodotos 141, 168, 467, 545, 588
Hızır, Nusret 28, 56, 93, 94, 103, 109, 357, 493
Hint uygarlığı 64, 98, 403, 460, 468, 589
Hitler, Adolf 91, 296, 303, 355, 356, 511, 520
Hobbes, Thomas 95, 258, 323, 326, 493, 604, 606
Horatius 603, 616, 618
hoşgörü (tolerans) 72, 235, 239, 270, 296, 330, 404, 473, 499, 521, 551, 552, 559, 562, 581, 591
hukuk 15, 73, 82, 91, 104, 151, 153, 159, 228, 234, 290, 321, 326, 327, 331, 338, 339, 343, 352, 377, 421, 442, 443, 486, 496, 540, 563, 601, 602
hukukun üstünlüğü 227, 339, 499, 501
Hume, David 95, 152, 315, 318, 322, 325, 360, 417, 502, 565
Huxley, Aldous 191

I-İ

İbn Rüşd (Averroes) 78, 347, 376, 379, 381, 388, 399, 411, 412, 418, 420, 423, 424, 467, 468, 559
İbn Sinâ (Avicenna) 69, 70, 74, 75, 84, 106, 107, 197, 376, 378, 381, 390, 396, 399, 408, 410-412, 414, 416, 420, 423, 464, 467, 474, 475, 614
İbn-ül Heysem (Alhazen) 376, 381, 390, 399, 405, 407, 408, 412, 420, 432, 466
İhvân-üs Safâ 396, 446, 550, 551
iktidar 44, 226, 301-305, 309, 310, 374, 380, 381, 434, 435, 444, 530, 577
ilerleme 13-15, 97, 112, 144, 166, 171-174, 176, 178-180, 211, 232, 254, 266, 276, 279, 280, 316, 332, 335, 337, 341, 344, 350, 380, 396, 397, 426, 436, 438, 492, 517, 595, 607
ilkçağ 22, 55, 114, 431
insan 9, 10, 13-17, 19, 20, 27-29, 31-33, 35, 36, 40, 47, 50, 54, 57, 59, 60, 65-67, 70-73, 75, 76, 79, 97, 100, 102, 104, 107, 112, 113, 134, 135, 140-142, 145-155, 158-164, 167, 169, 170-175, 177, 181, 183-187, 189-193, 195, 197, 198, 200, 201, 204, 205, 207, 210, 212, 213, 215, 218, 225, 226, 240, 243-247, 250, 252, 253, 256, 260-262, 264, 268, 270, 271, 274, 275, 278, 280, 282-284, 296, 298, 300, 301, 303, 304, 306, 310-314, 317, 320, 329-332, 335-337, 339-342, 348, 355, 363-366, 368, 369, 371-373, 375, 380, 384-388, 390, 393, 396, 397, 400, 412, 417, 420-422, 424, 427, 433-435, 438, 445-447, 449-

452, 475, 480, 483, 485, 486, 496, 497, 500-503, 505-507, 509-513, 515-522, 528-535, 537, 539, 543-547, 549, 550, 554-558, 564, 566, 569-571, 573, 574, 577-579, 581, 583, 585, 591-594, 602, 604-607, 613, 614, 618-627
insanfelsefesi (felsefi antropoloji) 56, 357, 533
insanhakları 241, 264, 327, 497, 498, 500, 502-505, 507, 575
İonya 9, 47, 286, 287, 320, 386, 479, 535, 584, 588, 595
İran (Pers) uygarlığı 45-48, 52, 54-56, 59, 63-66, 68, 69, 71-73, 76, 98, 100, 101, 104-106, 142, 235, 272, 273, 288, 352, 377, 385, 388, 389, 391, 403-407, 426, 428, 433, 436, 438, 448, 455, 461, 462, 463-464, 469, 470, 475, 476, 479, 490, 521, 550, 551, 589
İslam 42, 45, 50, 52, 54, 57-59, 66, 68-70, 72-74, 76-78, 80, 83, 84, 87-90, 95-97, 99, 100-107, 138, 197, 200, 202, 231, 246, 270, 273, 274, 289, 290, 297-299, 325, 343, 346-349, 351-353, 360, 374-386, 388-393, 395-399, 401-406, 409-412, 414-416, 419-423, 425-431, 433, 435-438, 441-451, 454-457, 459-467, 469-483, 485-490, 492, 494, 495, 548, 551, 552, 559-563, 583, 589, 590, 592, 607
İslamfelsefesi 24, 54, 69, 78, 101, 105, 109, 357, 551

J-K

Jonas, Hans 578-580
kaliteli yaşamfelsefesi 38, 187, 363, 462, 572, 613- 626
Kant, Immanuel 13, 28, 30, 33, 34, 42, 139, 143, 148, 149, 154, 165, 174, 198, 212, 252, 290, 314, 315, 318, 319, 324, 326, 334, 336, 338, 339, 360, 434, 497, 499, 502, 507, 548, 553, 554, 574, 576, 577, 579, 614, 625, 626
kapitalizm, küresel-, vahşi- 37, 85, 174, 229, 230, 236, 238, 242, 244-246, 248, 252, 254, 256, 257, 267, 507, 511, 530, 539, 541, 568, 573, 585, 596, 600, 604, 609
karikatür 306-307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314
Kepler, Johann 399, 437
kiç (kitsch) 177, 511
kimlik 51, 270, 353, 373, 429, 443, 487
kişilik 175, 205, 231, 270, 296, 309, 365, 455, 617
komünizm (ortakçılık) 230, 233, 242, 243, 253, 511
Konfüçyüs 192, 614
Kopernikus, Nicholas 179, 320, 385, 405, 437, 453, 454, 477, 517
Köprülü, Fuad 56, 67, 88, 90, 93, 103, 110, 343, 356, 362
kültür 15, 25, 29, 32, 39, 40, 45-48, 51-54, 56, 59, 60, 63, 64, 66, 68, 71, 73, 78, 80, 93, 94, 98, 100, 101, 104, 105, 107, 109, 165, 167, 169, 173, 175-178, 186, 188, 200, 208, 211, 218, 224, 231, 235, 241, 246, 266, 268, 271, 287, 288, 290, 291, 295-298, 305, 308, 340, 343, 350, 352, 353, 355, 357, 361, 371, 381, 382, 386, 389, 390, 391, 402, 405, 406, 409, 429, 445, 449, 450, 455, 460, 461, 463, 464, 469, 474, 476-478, 482, 483, 492, 495, 509, 510, 517, 521, 522, 525, 529, 533, 534, 551, 553, 559, 563, 572, 584, 593, 607, 620
küresel ısınma 238, 495, 535, 568,

571, 601, 609
küreselleşme (*Globalization; Mondialisation*) 168, 240, 261, 329, 332, 507, 539, 581, 609

L

laiklik (*Laîcité*) 97, 106, 234, 235, 275, 291, 296, 339, 393, 449, 491, 497
Leibniz, Gottfried Wilhelm 40, 95, 114-117, 148, 179, 315, 318, 319, 323, 360, 464, 477
Lenin, Vladimir İlyiç 202, 234, 242, 253, 259, 296, 526
Locke, John 95, 318, 323, 324, 360, 502
Lutoslawski, Witold 195

M

Mahler, Gustav 166, 202
Mandeville, Bernard de 604
mantık, diyalektik-, puslu-, ikideğerli-, çokdeğerli- 13, 20, 33, 75, 79, 84, 103, 112-115, 117-122, 125-129, 132-136, 139, 164, 320, 321, 346, 357, 379, 380, 394, 396, 423, 424, 427, 428, 452, 469, 497, 514, 558
Marx, Karl 13, 33, 119, 138, 139, 146, 167, 169, 181, 204, 240, 241-244, 247-262, 264, 265, 267, 268, 285, 288, 314, 316, 317, 337, 342, 369, 382, 425, 457, 479, 528, 529, 531, 541, 549, 555, 556, 585, 595, 596, 614, 623
Mengüşoğlu, Takiyettin 56, 93, 94, 103, 108, 357, 508, 533, 534
Meşrutiyet, I., II. 55, 58, 80, 84-87, 90, 91, 95, 102, 108, 342, 348, 352-354, 356, 359
Mevlâna Celâleddin Rumî 77, 107, 377, 411, 473, 520
mistisizm 70, 106, 323
mizah (*humour*) 24, 306, 307-314
monarşi 39, 46, 142, 347, 493
Montaigne, Michel de 271, 280, 295, 323, 614, 617
Montesquieu, Charles de Secondat 80, 318, 319, 324, 325, 493, 502, 582
Müslüman 46, 59, 69, 76, 82, 105, 231, 246, 333, 374, 376, 377, 380, 381, 382, 387, 388, 391, 392, 397, 399, 402, 404, 406, 416, 419, 420, 423, 425, 427, 429, 430, 433, 434, 438-440, 443-444, 448, 449, 454-456, 460, 467-469, 473, 477, 480-487, 489, 492, 559, 561-563, 590
müzik 10, 34, 74, 103, 175, 183-212, 213, 215, 216, 218-220, 222, 224, 286, 368, 370, 428, 474, 490, 512, 516-518, 521, 525, 526, 619, 620

N

Nasır, Seyid Hüseyin 388, 395, 397, 416, 422, 477
neoliberalizm 569
Newton, Isaac 112, 166, 170, 179, 318, 320, 323, 324, 326, 383, 385, 396, 399, 453, 458, 464, 466, 467, 614
Nietzsche, Friedrich 29, 138, 152, 189, 204, 206, 212, 214, 314, 342, 360, 369, 434, 435, 479, 550, 614, 623

O-Ö

Oluşturma, -lar (Happening, -s) 14, 56, 216, 217, 219, 220, 223, 224, 288, 301, 353, 384, 527, 568, 574
Ortaasya 21, 22, 47, 52, 57, 59, 61, 62, 67-69, 72, 76, 90, 104, 106,

271, 272, 347, 401, 406, 445, 475
ortaçağ 22, 42, 50, 71, 74, 78, 80, 98-100, 102, 103, 105, 114, 273, 274, 290, 299, 321, 335, 347, 374, 375, 379, 390, 394, 397, 412, 414, 424, 428, 431, 445, 449, 463, 466, 469, 476, 480, 484, 492, 553, 589, 590, 596, 608
ortakakıl 49, 236, 307, 308, 315, 328, 335, 339-341, 497, 554, 569, 616, 627
Osmanlı 50, 52, 53, 57, 58, 77-83, 85, 86, 88, 89, 96, 98, 99, 102-104, 106, 107, 110, 197, 232, 272-274, 277, 279, 286, 288, 290, 294, 297, 298, 313, 318, 338, 339, 342, 346-348, 350, 352-354, 356, 362, 378, 379, 390, 392, 393, 437, 441, 445, 448, 450, 457, 460, 471, 473, 474-476, 480, 483, 484, 487, 489-491, 493, 494, 520, 522, 544, 559, 592, 607, 608
ölüm (ölümlülük, -süzlük) 14, 32, 33, 57, 180, 187, 212, 217, 256, 312, 375, 376, 482, 537, 542, 543, 544, 545, 546, 556, 557, 558, 577, 612, 627

P

pazar ekonomisi 328, 577, 584
Petro (Peter), Büyük (Deli) 327
Picasso, Pablo 166, 174, 196, 516, 520, 524
Platon (Eflâtun) 13, 34, 35, 54, 72, 74, 95, 114, 139, 140, 141, 153, 187, 193, 202, 258, 287, 314, 360, 394, 403, 412, 416, 422, 448, 461, 462, 499, 517, 551, 574, 614
Prigogine, Ilya 302
Prokofyev, Sergey 202, 519, 525
Pythagoras, -çılar 188, 192, 193, 197, 386, 394, 397, 404, 551

R

Reformasyon (Dinde Yenidenyapılanma) 81, 94, 96, 98, 150, 274, 275, 296, 320, 321, 322, 343, 386, 441, 448, 456, 459, 483, 485, 558, 563, 593
rekabet 238, 247, 252, 255, 258, 266, 285, 332, 339, 349, 416, 449, 506, 568, 576, 580, 584, 591, 598, 599, 601
Rolland, Romain 174, 197, 203
Rousseau, Jean-Jaques 80, 243, 315, 318, 319, 321, 322, 324, 325, 330, 333, 340, 502, 534, 537
Rönesans (*Renaissance*) (Yeniden Doğuş) 9, 70, 81, 87, 94, 96, 114, 199, 202, 208, 217, 231, 236, 240, 277, 296, 307, 310, 320-322, 324, 343, 374, 375, 378, 380, 381, 385, 386, 390, 404, 412, 423, 441, 445, 446, 448, 459, 468, 471, 477, 483, 485, 492, 507, 510, 517, 518, 520, 521, 526, 545, 558, 563, 593

S-Ş

sanat 10-12, 14-17, 20, 27, 29, 31, 32, 37, 44, 45, 52, 58, 65, 81, 85, 86, 98, 100, 102, 104, 107, 140, 149, 161, 163, 166, 169, 170, 172-177, 180, 184-193, 195, 196, 198-200, 204, 205, 209, 212, 213, 215-225, 232, 240, 241, 270, 286, 288, 297, 301, 306, 307, 310-313, 320, 340, 343, 357, 359, 361, 386, 400, 444, 445, 447, 451, 454, 456, 460, 479, 483, 485, 509, 510-515, 517-527, 533, 544, 572, 583, 584, 589, 619, 620, 626
sanatçı 14, 16, 53, 77, 101, 107, 170, 177-179, 188, 189, 210, 213, 215, 218-220, 222-224, 242, 307,

309, 312, 463, 468, 473, 512, 513, 515, 516, 520, 522-524, 527, 614, 617
Sarton, George 380, 394, 426, 446, 475
Sayılı, Aydın 75, 76, 110, 357, 457, 465, 481
sekülarizm (dünyasalcılık) 296, 317
seküler (dünyasal) 38, 54, 55, 79, 94-98, 102, 193, 227, 296, 316, 318, 320, 326, 348, 354, 360, 380, 387, 393, 416, 431, 433, 438, 442, 448, 453, 470, 471, 501, 547, 553, 558, 563, 608
Selçuklular 45, 58, 69, 77, 78, 106, 346, 347, 414, 469, 471, 472
serbest piyasa 91, 178, 236, 238, 252, 258, 261, 339, 568, 569, 577, 580, 604
Sezgin, Fuat 406, 411, 458, 461, 462, 468
Shakespeare, William 138, 166, 176, 516, 518, 524, 614
siyaset, -çiler (politika, -cılar) 35, 52, 70, 74, 87, 106, 173, 202, 215, 228, 231, 233, 234, 238, 241, 242, 243, 245, 246, 249, 251, 262, 265, 266, 273, 275, 300, 302, 303, 304, 305, 307, 318, 319, 325, 326, 343, 352, 377, 399, 400, 434, 444, 449, 453, 456, 486, 499, 515, 516, 526, 537, 541, 542, 562, 568, 572, 573, 574, 577, 581, 583, 585, 603, 607, 608
Sokrates 146, 193, 287, 416, 517, 535, 551, 614, 625
sosyalizm, nasyonal- 230, 242, 244, 249, 256, 258, 266, 298, 321, 330, 399, 507, 511, 520, 575
Spinoza, Baruch 95, 315, 318, 323, 324, 360, 464, 497, 565
Stalin, Joseph 202, 303, 401, 511, 526
Stravinski 196, 197, 207, 525
şeriat 72, 77, 102, 231, 428, 442, 443, 455, 487, 488, 493
şiddet 167, 286, 290, 302, 316, 320, 329, 342, 502, 544, 610
Şostakoviç, Dimitri 202, 207, 211, 510, 519, 525

T

Tanrı (Allah) 16, 33, 54, 59, 61, 62, 64, 65, 71-73, 75-77, 102, 105, 138, 140, 142, 148, 157, 161, 165, 170, 209, 231, 252, 258, 273, 289, 290, 294, 312, 317, 322, 323, 326, 327, 332, 336, 344, 349, 376, 378, 380, 394-397, 413, 415, 417-420, 421, 424, 429, 430-433, 435, 440, 447, 470, 471, 491, 501, 521, 541, 545-547, 549, 550, 554-557, 558, 564, 569, 601, 602, 623
Tanzimat 48, 55, 58, 79-86, 89, 94, 95, 102, 107, 273, 338, 342, 351-353, 359, 393, 450
tarih 15, 16, 29, 32, 37, 45, 46, 48, 50, 51, 53, 63, 67, 69, 73, 84, 96, 98, 109, 115, 120, 122, 128, 138-144, 146-148, 152, 155, 162, 164, 167-169, 173, 178, 180-182, 193, 231, 240, 243, 245, 251, 255, 257, 259, 267, 270-273, 276, 284-289, 291, 300, 303, 305, 316, 345, 351, 355, 370, 377, 386, 409, 411, 424, 433, 443, 444, 455, 466, 471, 475, 481, 490, 491, 521-523, 526, 534, 552, 556, 560, 563, 573, 574, 610
tarihfelsefesi 22, 24, 139-144, 425
tasavvuf 54, 66, 70-72, 76-78, 103, 106, 107, 346, 377, 411, 414, 419, 428, 448, 520
terör, -izm 168, 241, 297, 302, 331,

332, 341, 342, 379, 404, 447, 479, 483, 502, 557, 581, 609
ticaret, -etiği 52, 237, 266, 288, 290, 320, 324, 326, 381, 398, 443, 460, 477, 483, 544, 572, 576, 582-600, 603, 605, 606, 608-611
toplum 13, 15, 16, 29, 32, 33, 35-36, 37, 45, 48, 51, 53, 54, 59, 60, 63, 66, 67, 69, 70, 73, 79, 84, 86, 87, 89, 98, 99, 102-104, 107, 108, 120-122, 124, 127, 128, 138, 154, 163, 167, 168, 171, 174, 188, 193, 196, 200, 208, 217, 219, 222, 225, 226, 228, 230, 231, 234-238, 242, 246, 249, 255, 257-259, 261, 262, 270, 276, 277, 279, 282, 283, 288, 289, 291, 296, 301, 303, 308-310, 314, 318, 321, 325, 327, 331, 339, 340, 342-344, 348, 349, 351-353, 354, 355, 357, 359, 361, 368, 369, 372, 388, 389, 412, 433, 435, 438, 440, 441, 443, 448, 455, 456, 471, 476, 485, 489, 492, 497, 499, 501-504, 507, 509, 511, 515-517, 519, 524-526, 531, 533, 534, 540, 545-547, 552, 555, 556, 558, 562, 563, 574, 575, 580, 583, 585, 587, 594, 602, 604-608, 615, 619
Troya (*Truva*) 285-287, 292, 293, 294, 295
tüketim 238, 244, 247, 248, 250, 251, 256, 258, 260, 261, 278, 286, 304, 332, 451, 505, 530, 535, 537-541, 567-569, 570, 582, 595, 601, 609, 624
tüketimekonomisi 238, 244, 247, 248, 250, 251, 256, 258, 260, 261, 278, 286, 304, 332, 451, 505, 530, 535, 537-541, 567-570, 582, 595, 601, 609, 624
Türk, -ler, -felsefesi 21, 25, 40, 41, 42, 45-61, 63-71, 73-79, 82, 84, 86-100, 102, 105-110, 186, 196, 198, 270, 272, 286, 289, 290, 343, 344, 347-351, 353-356, 358, 360-363, 392, 401, 402, 404, 415, 450, 464-466, 468, 469, 473, 480, 489, 522, 526, 589
Türkiyede felsefe 48, 56, 63, 80, 81, 84, 85, 87-89, 91-97, 103, 110, 111, 229, 231, 232, 234, 238, 274-278, 286, 288, 291, 295-298, 305, 325, 333, 335, 344, 346, 351-358, 360, 362, 369, 373, 382, 388, 443, 449, 450, 455, 488, 494, 522, 526, 563

U-Ü

uygarlık, -tarihi 45, 52, 53, 54, 67, 68, 69, 73, 74, 81, 90, 98, 105, 107, 167, 169, 173, 188, 189, 200, 242, 248, 263, 268, 277, 286, 288, 290, 293, 296, 299, 314, 333, 340, 343, 374, 375, 388, 413, 420, 425, 448, 449, 459, 467, 471, 478, 485, 487-489, 495, 542, 553, 559, 584, 587, 592, 596
Uygur, Nermi 56, 68, 93, 94, 103, 109, 357, 362
Ülken, Hilmi Ziya 56, 59, 66, 68, 82, 88, 93, 103, 108, 357, 362, 469, 478, 508
üretim, -ekonomisi 46, 146, 171, 178, 188, 194, 210, 237, 238, 242, 245, 247, 249, 251, 252, 254, 255, 258, 260, 268, 278, 282, 302, 321, 332, 339, 342, 380, 382, 425, 455, 460, 492, 498, 505-507, 514, 529, 535, 536, 539-541, 567-571, 580, 581, 582, 585-587, 594-597, 600, 602, 604, 605, 608, 609, 619

V-W

varlık, -öğretisi 9, 11-15, 17-19, 27, 29, 32, 35, 37, 57, 59, 79, 90, 97, 98, 100, 104, 107, 114, 120, 125, 138, 141-143, 145, 146, 148, 149-151, 153-155, 160-164, 169, 170, 179, 210, 245, 250, 252, 256, 259, 297, 336, 354, 361, 384, 398, 425, 430, 435, 442, 450, 484, 506, 512, 530, 533-535, 545, 547, 549-551, 557, 564, 570, 571, 602, 618, 625
Vinci, Leonardo da 166, 172, 215, 518, 520, 524, 614
Whitehead, Alfred North 255, 301, 564

Y

yabancılaşma 242, 254, 265, 329
yaşam 11, 16, 19, 28, 29, 32-34, 36, 37, 45, 46, 49, 50, 54, 58, 63, 64, 76, 82, 96, 98, 102, 107, 147, 169, 177, 184, 186, 188, 190, 204, 210, 216-218, 223, 225, 228, 231, 234, 235, 238, 242, 246, 253, 264, 265, 267, 271, 280, 311, 321, 331, 341, 353, 357, 359, 364-366, 368, 370-372, 377, 386, 423, 427, 430, 436, 449, 450, 460, 474, 482, 486, 491, 501, 506, 507, 509, 512, 516, 519-521, 530, 532, 535, 537, 539, 541, 544, 550, 554, 555, 577, 585, 588, 603, 609-626
yaşamfelsefesi 24, 29, 46, 69
yeniçağ 22, 95, 98, 102, 114, 320, 408, 490, 492, 498, 507, 558, 566, 574
yerleştirme (Enstallasyon) 216, 220, 224, 227
Yunus Emre 40, 71, 72, 77, 107, 110, 347, 373, 378, 411, 473, 510, 518, 520, 521, 524, 614, 616, 617, 621, 625

Uzun yıllar başarıyla sürdürdüğü akademik yaşamını sayısız kitap ve makaleyle taçlandıran Prof. Dr. Nejat Bozkurt bu kitabıyla tarihten sanata, bilimden gündelik yaşama, çok geniş bir yelpazeye yayılmış sorunlar yumağına felsefe ışığıyla bakmayı deniyor. Uygarlığımızın karşı karşıya kaldığı bu çeşitli sorunlar kimi kısa kimi uzun ama hepsi bir usta yazarın kaleminden çıkan yirmi altı araştırma yazısında irdeleniyor.

Felsefe Işığıyla Arayışlar, problemleri belirleme ve betimlemenin, yani bir anlamda aydınlatmanın yanında, onlara çözümler üretmeye de yöneliyor. Elbette, felsefenin tüm sorularına cevap verme ve tüm sorunlarını çözme iddiasında değil. Kitap daha çok okuruyla birlikte bir arayış yolculuğu tasarlıyor.

Bu kitapta da örnekleri görüleceği gibi, felsefi düşünme hemen her problemi gücü yettiğince kendisine araştırma konusu yapar; bu nedenle felsefeyi birtakım sistemlerin dar kalıplarına sıkıştırmak düşüncenin gücünü ve yaratıcılığını ortadan kaldıracaktır. Felsefe sorunları aydınlatan ve çözmeye çalışan yanıyla hayatın her anında ve alanında insanlığın yararlanabileceği bir düşünme etkinliğidir. *Felsefe Işığıyla Arayışlar* da işte böylesi anlar için bir yol arkadaşlığı önerisidir...

AYRINTI • Ayrıntı Felsefe Dizisi
ISBN: 978-975-539-700-9
9 789755 397009

45 TL